శ్రీగురుభ్యోనమః

హరిః ఓమ్.

శ్రీమద్దశోపనిషద్భాష్యమ్.

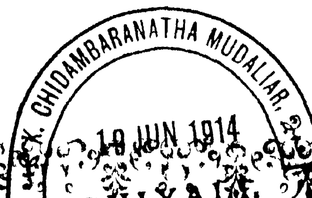
ఆనన్దగిరీయటీకతోఁజేరిన శంకరభాష్యమును,
రంగరామానుజమునిభాష్యమును, జేర్చిన
ఛాందోగ్యోపనిషద్గ్రంథము

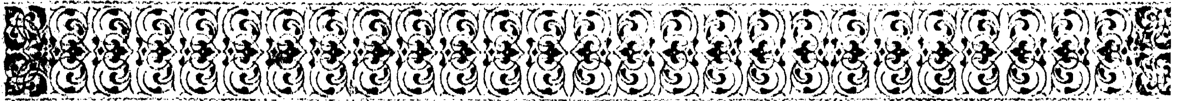
ఇది,

శ్రీమదుభయవేదాంతప్రవర్తకులైన
తిరుపతి గోవర్ధనము
శ్రీనివాసాచార్యులవారిచేఁ
పరిశోధింపించి-

డా. వేపేరిశాస్త్రి
పెరుమాళ్లునాయనింగారి పుత్రులగు
ఎ. కాండ్ మరాస్ ఒకాసి మహారాజరాజశ్రీ
వెంగళ్వరాయనాయనింగారిచే
స్వీయ
వేదాంతవిద్యాభివర్ధనీముద్రాక్షరశాలయందు
ముద్రింపించి-
[illegible]
ప్రకటింపబడెను

౧౯౧౪ వ సం॥ మే నెల

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

శ్రీమతే నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రపాఠకః.

అవతరణికా.

శం.— ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యష్టాధ్యాయీ ఛాన్దోగ్యోపనిషత్. తస్యాః సఙ్క్షేపతోఽర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఋజువివరణమల్పగ్రన్థమిదమారభ్యతే. తత్ర సమ్బన్ధః - సమస్తం కర్మాధిగతం ప్రాణాద్యదిదేవతావిజ్ఞానసహితమర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రతిపత్తికారణం, కేవలం చ కర్మ ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రలోకప్రతిపత్తికారణం,. స్వభావప్రవృత్తానాం చ మార్గద్వయపరిభ్రష్టానాం కష్టాఽధోగతిరుక్తా. న చోభయోర్మార్గయోరన్యతరస్మిన్నపి మార్గే ఆత్యన్తికీ పురుషార్థసిద్ధిరిత్యతః కర్మనిరపేక్షమద్వైతాత్మవిజ్ఞానం సంసారగతిత్రయ

నమో జన్మాదిసమ్బన్ధబన్ధవిధ్వంసహేతవే । హరయే పరమానన్దవపుషే పరమాత్మనే॥

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥

ఆ.— ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారశ్చికీర్షితగ్రన్థపరిసమాప్తిప్రచయగమనాదిప్రయోజనవదుచితేష్టదేవతానమస్కారోచ్చారణలక్షణం మఙ్గళాచరణం సమ్పాదయన్ వ్యాఖ్యేయస్వరూపం దర్శయతి (ఓమిత్యేతదితి) వ్యాఖ్యానం సప్రయోజనం ప్రతిజానీతే (తస్యా ఇతి) నను శారీరకే భూయస్సు ప్రదేశేషు విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వాదముష్య భాష్యం కిమితి సమ్ప్రత్యారభ్యతే- తత్రాహ (సఙ్క్షేపత ఇతి) విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వేఽపి సఙ్క్షిప్తతో వ్యాఖ్యానమస్యాస్సంప్రణీయతే- విస్తృతస్య సఙ్క్షిప్య గ్రహణే సుగ్రహత్వాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- న చేయం యథాపాఠక్రమం వ్యాఖ్యాతా- ప్రకృతే తు పాఠక్రమమనతిక్రమ్య వ్యాఖ్యాయతే- తదుక్తమిదం భాష్యమిత్యాహ (ఋజువివరణమితి) ఋజు- పాఠక్రమానుసారి. వివరణం- అర్థస్ఫుటీకరణం ప్రకృతోపనిషదో యస్మిన్భాష్యే- తత్తథేతి యావత్. అథ పాఠక్రమానురోధ్యపి ద్రావిడభాష్యం ప్రణీతం- తత్కిమనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అల్పగ్రన్థమితి) తథాపి విశిష్టాధికార్యభావే కథమిదమారభ్యతే- తత్రాహ (అర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఇతి) యే హి ముముక్షవోఽస్యాః వివక్షితమర్థం జిజ్ఞాసన్తే- తేభ్యో భాష్యమిదం ప్రస్తూయతే - తథా చ విశిష్టాధికారిసమ్భవేన తదారమ్భసమ్భవ ఇతి. తస్య చ ప్రకృతోపనిషదర్థపరిజ్ఞానమవాన్తరఫలం - తద్ద్వారా కైవల్యం పరమం ఫలమితి భావః. నను కర్మవిధిశేషత్వాదుపనిషదస్తద్వ్యాఖ్యానేనైవ కృతవ్యాఖ్యానత్వాత్ పిష్టపిష్టిప్రసఙ్గాత్ కృతం తద్భాష్యేణేత్యాశఙ్క్య శేషశేషిత్వే ప్రమాణాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్య పూర్వోత్తరకాణ్డయోర్నియతపూర్వాపరభావప్రయుక్తం సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి) తస్యాః వ్యాఖ్యేయత్వేన ప్రస్తుతాయా ఉపనిషదః కర్మకాణ్డేన సహ సమ్బన్ధోఽభిధీయత ఇత్యర్థః. కోఽసావిత్యపేక్షాయాం తదభిధిత్సయా కర్మకాణ్డార్థమనువదతి (సమస్తమితి) విహితం ప్రతిషిద్ధం చ కర్మ పూర్వస్మిన్కాణ్డే ప్రతిపన్నమిత్యర్థః. తత్ర హి విహితం సముచ్చితమసముచ్చితం చేతి ద్వివిధమఙ్గీకృత్య సముచ్చితస్య ఫలమనువదతి (ప్రాణాద్యదీతి) ప్రాణశ్చాగ్నిశ్చేత్యాదయో దేవతాః. తద్విజ్ఞానం - తదుపాసనం. తేన సముచ్చితమగ్నిహోత్రాదికర్మ అర్చిరాద్యుపలక్షితేన దేవయానేన యథా కార్యబ్రహ్మప్రాప్తికారణం- న తు బ్రహ్మప్రాప్తిః - తస్య గన్తవ్యత్వాభావాత్, కార్యస్యైవ గన్తవ్యతాయా బాదర్యధికరణే రాద్ధాన్తితత్వాత్,. తస్మాన్న సముచ్చితం విహితం కర్మ పరమపురుషార్థహేతురిత్యర్థః. తస్యైవాసముచ్చితస్య ఫలమాహ (కేవలం చేతి) విహితస్య గతిముక్త్వా ప్రతిషిద్ధస్య గతిమాహ (స్వభావేతి) స్వభావేన- శాస్త్రమన్తరేణ ప్రకృతివశాదేవ ప్రవృత్తాః- యథేష్టచేష్టా రాగిణః. తేషాం కర్మజ్ఞానాభావాద్దేవయానేన పిత్ర్యాణేన వా పథ్యనధికృతానామధోగతిః - తిర్యక్స్థావరక్షుద్రజన్తులక్షణా అపునరావృత్తిదుర్భగా. వాక్యేనాన్యతరస్మిన్నేవాధికృతానాం పరమపురుషార్థస్సేత్స్యతి- * శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే ఇతి స్మృత్యావృత్త్యనావృత్త్యోః ఫలత్వప్రతిపత్తేః. అత ఆహ (న చోభయోరిత్యాదినా) నను మార్గద్వయభ్రష్టానాం పురుషార్థాభావేఽపి ద్వయోః పథోరన్యతరస్మిన్వా భవిష్యతీతి చేత్. తత్ర న తావద్దేవయానపథినిమిత్తైవ నిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- * ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే * తేషామిహ న పునరావృత్తిరిత్యత్రేహేతి విశేషణాత్ * ఏకయా యాత్యనావృత్తిమితి స్మృతావనావృత్తేరేతత్కల్పవిషయత్వాత్, కల్పాన్తరే పునరావృత్తావుక్తవిశేషణానర్థక్యాత్,. నాపి పిత్ర్యాణపథినిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- * ఏతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే * అన్యయావర్తతే పునరితి క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తీతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమాత్. తస్మాన్న కర్మవశాదాత్యన్తికపురుషార్థప్రాప్తిరిత్యర్థః. ఏవమనూద్య కర్మఫలం ఫలితం సమ్బన్ధమాహ (ఇత్యత ఇతి) ఉక్తరీత్యా

యమోహరూపమద్వైతమేవ కర్తవ్యమిత్యుపనిషదారభ్యతే. నచాద్వైతాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రాత్యన్తికీ నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిః- వక్ష్యతిహి * అథ యేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి. విపర్యయే చ *సస్వరాడ్భవతీతి. తథా ద్వైతవిషయానృతాభిసన్ధస్య బన్ధనం తస్కరస్యేవ తప్తపరశుగ్రహణే బన్ధదాహభావః సంసారదుఃఖప్రాప్తిశ్చేత్యుక్త్వా అద్వైతాత్మసత్యాభిసన్ధస్యాతస్కరస్యేవ తప్తపరశుగ్రహణే బన్ధనాద్యభావః సంసారదుఃఖనివృత్తిశ్చేతి. అత ఏవ న కర్మసహభావ్యద్వైతాత్మదర్శనం- క్రియాకారకఫలభేదోపమర్దేన *సదేకమేవాద్వితీయం *ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యేవమాదివాక్యజనితస్య బాధకప్రత్యయానుపపత్తేః. కర్మవిధిప్రత్యయ ఇతి చేన్న- కర్తృభోక్తృస్వభావవిజ్ఞానవతస్తజ్జనితకర్మఫలే రాగద్వేషాదిదోషవతశ్చ కర్మవిధానాత్. అధిగతసకలవేదార్థస్య కర్మవిధానాదద్వైతజ్ఞానవతోఽపి కర్తవ్యమితి చేన్న- కర్మాధికృతవిషయస్య కర్తృభోక్త్రాదివిజ్ఞానస్య స్వాభావికస్య *సదేకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యనేనోపమర్దితత్వాత్. తస్మాదవిద్యాదిదోషవత ఏవ కర్మాణి విధీయన్తే- నాద్వైతజ్ఞానవతః. అత ఏవ హి వక్ష్యతి *సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి. తత్రైతస్మిన్నద్వైతవిద్యాప్రకరణేఽభ్యుదయసాధనాన్యుపాసనాన్యుచ్యన్తే కైవల్యసన్నికృష్టఫలాని చాద్వైతాదీషద్వికృతబ్రహ్మవిషయాణి * మనోమయః ప్రాణశరీర ఇత్యాదీని, కర్మసమృద్ధిఫలాని చ కర్మాఙ్గసమ్బన్ధీని,- రహస్యసామాన్యాన్మనోవృత్తిసామాన్యాచ్చ. యథా ఽద్వైతజ్ఞానం మనోవృత్తిమాత్రం - తథాఽన్యాన్యుపాసనాని మనోవృత్తిరూపాణీత్యస్తి హి సామాన్యం. కస్తర్హ్యద్వైతజ్ఞానస్యోపాసనానాంచ విశేషః. ఉచ్యతే - స్వాభావికస్యాత్మన్యక్రియే ఽధ్యారోపితస్య కర్త్రాదికారకక్రియాఫలభేదవిజ్ఞానస్య నివర్తకమద్వైతవిజ్ఞానం - రజ్జ్వాదావివ సర్పాద్యధ్యారోపలక్షణజ్ఞానస్య రజ్జ్వాదిస్వరూపనిశ్చయః ప్రకాశనివృత్తిః. ఉపాసనంతు యథాశాస్త్రసమర్పితం కిఞ్చిదాలమ్బనముపాదాయ తస్మిన్సమానచిత్తవృత్తిసన్తానకరణం తద్విలక్షణప్రత్యయానన్తరితమితి విశేషః. తాన్యేతాన్యుపాసనాని సత్త్వశుద్ధికరత్వేన వస్తుతత్త్వావభాసకత్వాదద్వైతజ్ఞానోపకారకాణి, ఆలమ్బనవిషయత్వాత్సుఖసాధ్యాని, చేతి పూర్వముపన్యస్యన్తే. తత్ర కర్మాభ్యాసస్య దృఢీకృతత్వాత్కర్మపరిత్యాగేనోపాసన ఏవ దుఃఖం చేతస్సమర్పయితుమితి కర్మాఙ్గవిషయమేవ తావదాదావుపాసనముపన్యస్యతే. ....

కర్మయతోఽనతిశయపురుషార్థహేతుః - అతస్తత్సాధనాత్కర్మణస్తత్ఫలాచ్చ విరక్తస్య నిరతిశయపురుషార్థం కాఙ్క్షతస్తత్సాధనం కేవలమాత్మజ్ఞానం సంసారానర్థస్య తత్పూర్వోక్తగతిత్రయహేతుకర్మతద్ధేతునిరాకరణేన కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణోపనిషదారభ్యతే. నహి కర్మానుష్ఠానాత్పురుషార్థో నిరతిశయో లభ్యతే- తస్య * తద్యథేహేత్యాదౌ క్షయిష్ణుఫలత్వశ్రుతేః. తథా చేశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితశుభకర్మవశాదుపజాతశుద్ధబుద్ధేర్విరక్తస్య ముముక్షోర్మోక్షసాధనజ్ఞానార్థేయముపనిషదారభ్యత ఇతి హేతుహేతుమద్భావస్స[?]బన్ధ ఇత్యర్థః. నను * మోక్షార్థీ న ప్రవర్తేత తత్ర కామ్యనిషిద్ధయోః। నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాత్ ప్రత్యవాయజిహాసయేతి వృద్ధైరుక్తత్వాత్ కామ్యనిషిద్ధే వర్జనీయే. నిత్యనైమిత్తికే చ కృత్వావ్యవస్థితస్య ముముక్షోర్వర్తమానదేహపాతే పునర్దేహాన్తరగ్రహే హేత్వభావాదనాయాససిద్ధాజ్జ్ఞానాద్వృతేఽపి ముక్తిరితి కథం తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే - తత్రాహ (నచేతి) నహీత్యాదిరుత్ప్రేక్షితో మోక్షోపాయో వినా ప్రమాణం కల్ప్యతే. నచ పౌరుషేయం వాక్యం మూలప్రమాణమన్తరేణ ప్రమాణం. నచాత్ర శ్రుతిస్మృతీ ప్రత్యక్షాది వా మూలతయోచ్యతే. సమ్భవతి చ యథావర్ణితచరితస్యాపి కర్మశేషవశాద్దేహాన్తరం. నచైకభవికః కర్మాశయః- *తద్య ఇహ రమణీయచరణాః * తతశ్శేషేణేత్యాది శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్. తస్మాదాత్మజ్ఞానాదేవ ముక్తిరితి భావః. అద్వైతాత్మజ్ఞానవిధురాణాం భేదజ్ఞానభాజాం కర్మానుష్ఠాయినాం క్షయ్యఫలశాలిత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) అద్వైతాత్మోపదేశానన్తర్య మథశబ్దార్థః. యే పునరనుపాసితగురవస్తదుపదేశశూన్యాః యథామతి యథోక్తాదద్వైతాదన్యథా - ద్వైతమేవ తత్త్వం విదన్తి - తే పరతన్త్రాస్సన్తో రాగాదివశాః కర్మాణ్యనుతిష్ఠన్తో వినాశిఫలశాలినస్స్యురితి శ్రుత్యర్థః. అద్వైతాత్మజ్ఞానాదాత్యన్తిక పురుషార్థసిద్ధిరిత్యత్రాపి వాక్యశేషమనుకూలయతి (విపర్యయే చేతి) చకారాత్ క్రియాపదమనుకృష్యతే. స హి - విద్వాన్విద్యయా నిరస్తావిద్యాదిమలః స్వపరిజ్ఞానాత్స్వయమేవ పరాత్మా భవతి - భేదప్రతిపత్తిహేతోరుచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కర్మిణాం పురుషార్థో నిరతిశయో న సిధ్యతి- అద్వైతనిష్ఠానాం తు కర్మత్యజతాం పుమర్థస్సేత్స్యతీత్యత్ర వాక్యశేషస్థం లిఙ్గం దర్శయతి (తథేత్యాదినా) ద్వైతమేవ విషయః. తస్మిన్ * వాచారమ్భణమితి శ్రుతేరనృతేఽభిసన్ధా- యస్య సత్యత్వాభిమానః. తస్య బన్ధనం-పరమానన్దావిర్భావరాహిత్యం, సంసారాత్మకస్య దుఃఖస్య ప్రాప్తిశ్చ. యథా వస్తుతస్తస్కరస్య నాహం తస్కర ఇతి మిథ్యాభిమానాన్యపరిశోధనార్థం తప్తపరశోర్గ్రహణే దాహో బన్ధనం దుఃఖప్రాప్తిశ్చ ప్రతీయతే - తథా ద్వైతాభినివేశవతోఽపీతి ప్రథమముక్త్వా వస్తుతోఽతస్కరస్యాపరైరారోపితతస్కరత్వస్య పరిశుద్ధ్యై యథా తప్తపరశుగ్రహణే దాహాద్యభావవద్ద్వైతాభావోపలక్షితే ప్రత్యగాత్మని పరమార్థసత్యేఽభిమానవతో ద్వైతాచ్ఛన్నావృత్తచిత్తస్యానర్థధ్వంసో నిరతిశయానన్దావిర్భావశ్చేతి యథోక్తార్థానురోధేనాగ్రే శ్రుతిర్వ్యాఖ్యేయేతి యోజనా. కేవలమాత్మజ్ఞానం కైవల్యహేతుః- తత్సిద్ధ్యర్థముపనిషదారభ్య ఇతి స్వపక్షో దర్శితః. స్వయూథ్యాస్తు కర్మసముచ్చితమాత్మజ్ఞానం మోక్షసాధనం- తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్య ఇత్యాహుః. తాన్ ప్రత్యాహ (అత ఏవేతి) యత్కృతకం - తదనిత్యమితి వ్యాప్త్యనుగృహీతయా * తద్యథేహేత్యాది శ్రుత్యా కర్మఫలస్యానిత్యత్వావగమాత్, * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాది శ్రుత్యా చ జ్ఞానఫలస్య నిత్యత్వసిద్ధేః, జ్ఞానకర్మణోర్విరుద్ధఫలత్వాధ్యవసాయాదద్వైతస్యాత్మనో దర్శనం నైవ కర్మణా సహభావి భవితుముత్సహతే- నహి విరుద్ధయోస్తమఃప్రకాశయోస్సముచ్చయస్సఙ్గచ్ఛతే- తన్న సముచ్చితజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారభ్య ఇత్యర్థః. కిఞ్చ- అ

ద్వైతాత్మజ్ఞానం స్వసాధ్యసిద్ధ్యర్థం కర్మాపేక్షతే. స్వబాధకవినాశనార్థం వా. నాద్యః- తస్యాసాధ్యఫలత్వాదితి మత్వా నోద్వితీయం ప్రత్యాహ (క్రియేతి) వాక్యజనితస్య- అద్వైతాత్మజ్ఞానస్యేతి శేషః. తస్య బాధకాభావేన తత్పరిహారార్థం సహకార్యపేక్షా నాస్తీత్యర్థః. బాధకప్రత్యయాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (కస్మిన్నితి) తద్విషయో విధిప్రత్యయః- * యదేవేత్యాదివిధిజనితః కర్తృత్వాద్యవబోధః. స చాత్మని కర్తృత్వాదికమాకాఙ్క్షన్ కర్త్రాద్యాత్మజ్ఞానస్య బాధకో భవతీత్యర్థః. కస్తర్హ్యయం కర్మవిధిః. అజ్ఞస్య- విదుషో వేతి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (నేత్యాదినా) కర్త్రాద్యాకారం ప్రమాణాన్తరాపేక్షం ప్రకృతిప్రమాణం మిథ్యాజ్ఞానం- తద్వతః. తేన- మిథ్యాజ్ఞానేన జనితః కర్మఫలవిషయో రాగాదిదోషః. తద్వతశ్చ కర్మ విధీయతే. న హి కర్తాऽహమిత్యాదిమిథ్యాభిమానరాగాదేశ్చాభావే కర్మ విధాతుం శక్యం- * యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మృతేః. అతోऽజ్ఞస్య కర్మవిధిపక్షే న తత్ప్రత్యయో బాధకః- ప్రాప్త్యభావాదిత్యర్థః. ద్వితీయం శఙ్కతే (అథేతి) అధీతస్వాధ్యాయో హ్యైహికే కర్మణ్యధిక్రియతే. అధ్యయనం చార్థావబోధఫలమితి మీమాంసకమర్యాదా - తథా చాధ్యయనవతో జాతసర్వవేదార్థస్య * యదేవేత్యాదివాక్యవిధానాదాత్మజ్ఞానస్యాపి కర్మాఙ్గత్వం గమ్యతే. న చాత్మజ్ఞానేన కర్మ బాధ్యతే- అవిరోధాదిత్యర్థః. న తావదర్థావబోధఫలమధ్యయనమితి ప్రామాణికం - అదృష్టఫలం తదితి చాన్యత్ర ప్రసిద్ధం. తత్రాధ్యయనవిధివశేన నాత్మజ్ఞానస్య కర్మవిధిశేషత్వం సంభవతీతి పరిహరతి (నేతి) కిఞ్చ- మమేదం కర్తవ్యమితి కర్తృత్వభోక్తృత్వం ప్రతిపద్య వ్యవస్థితం విషయాకృష్టం ప్రవృత్తం స్వకర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానస్య ప్రమాణాపేక్షస్య నరేణ స్వభావప్రాప్తస్యానాత్మైక్యేన సమ్యగ్జ్ఞానేనాపహృతత్వాత్ కర్మఫలవిషయరాగాద్యయోగాత్ తస్మిన్బద్ధస్య కర్మణోऽపి దురనుష్ఠానత్వాన్నాత్మజ్ఞస్య కర్మోపపత్తిరిత్యాహ (కర్మాధికృతేతి) అద్వైతాత్మజ్ఞానస్య కర్మప్రవృత్తివిరోధిత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) అజ్ఞస్య కర్మవిధిః - న త్వాత్మజ్ఞస్యేత్యత్ర శ్రుతిం సంవాదయతి (అత ఏవేతి) ఏతే- త్రయో హ్యాశ్రమిణః కర్మాధికృతా ఇత్యర్థః. యథా బ్రహ్మచారిగృహస్థవానప్రస్థాశ్చైతే కర్మిణః - తథా బ్రహ్మవిదపి కర్మీ చేత్ - న పృథక్క్రియేత. పృథక్కరణాచ్చ న తస్య కర్మవిధిరితి మత్వోక్తం (బ్రహ్మసంస్థ ఇతి) యది సముచ్చయానపేక్షాత్ కేవలమేవాత్మజ్ఞానం కైవల్యసాధనమితి తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే. హన్త కిమిత్యస్యాముపనిషది త్రివిధాన్యుపాసనాన్యుపన్యస్యన్తే- తత్రాహ (కర్మేతి) ఉక్తరీత్యోపనిషదారమ్భసతి తియావత్. *సగుణాయాయుంధిరాంవస్పం వేదనపుంశీదం కోశకేత్యాదీన్యభ్యుదయఫలాన్యుపాసనాని. కైవల్యేన సన్నికృష్టఫలత్వం నామ - క్రమముక్తిఫలత్వం. అద్వైతాత్ - కిఞ్చిదుపపన్నత్వాదీషత్స్వీకృతం- సగుణం బ్రహ్మ. కర్మసమృద్ధిఫలాని- కర్మఫలగతాతిశయఫలాన్యుద్గీథాద్యుపాసనానీత్యర్థః. ఆత్మవిద్యాప్రకరణే త్రివిధోపాసనోపన్యాసే హేతుమాహ (రహస్యేతి) ఉపనిషత్పదవేదనీయత్వస్యాత్మవిద్యాయాముపాసనేషు చావిశేషాదిత్యర్థః. తర్హి పరస్పరముద్భావ్య విభజతే (మనోవృత్తీత్యాదినా) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చ యథోక్తం సామాన్యమిష్యతే చేత్ - తర్హి ఫలతోऽపి విశేషో న స్యాదితి మన్వానశ్శఙ్కతే (కస్తర్హీతి) ఫలతో విశేషం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర ప్రథమమాత్మజ్ఞానస్యోపాసనాభ్యో విశేషమాదర్శయతి (స్వాభావికస్యేతి) ప్రత్యగాత్మని క్రియాకారకఫలవిభాగం కిలేమాత్ స్వస్వభావశక్తితో విద్యాకృతమధ్యారోపితం కర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానం. తస్యాద్వితీయత్వాదిలక్షణాధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానం నివర్తకం- యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదిసమారోపరూపస్య మిథ్యాజ్ఞానస్య ప్రకాశాదికారణప్రసూతో రజ్జ్వాద్యధిష్ఠానస్వరూపనిశ్చయో నివర్తకః - ఇత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాసనానామద్వైతజ్ఞానాద్విశేషం దర్శయతి (ఉపాసనం త్వితి) శాస్త్రం *మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాది. కిఞ్చిదాలమ్బనం- మనః ప్రభృతి వివక్షితం. సమానజాతీయప్రత్యయసన్తానకరణం విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య ధ్యాయినో నోపసిధ్యతీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (తద్విలక్షణేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చావాన్తరవిశేషముపసంహరతి (ఇతి విశేష ఇతి) నను విద్యాప్రకరణే యథోక్తోపాసనానాముపదేశస్య వైపరీత్యేనాద్వైతప్రాధాన్యాత్ప్రాథమ్యేనోచ్యతాం - ఉపాసనాని పునరప్రధానత్వాత్పశ్చాదేవ వాచ్యానీత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) ఉపాసనానామీశ్వరార్పణబుద్ధ్యాऽనుష్ఠితానిత్యాది కర్మవచ్చిత్తశుద్ధిద్వారా జ్ఞానకారణత్వాత్, కార్యాచ్చ కారణస్య ప్రాథమ్యప్రసిద్ధేః, సాకారవస్తువిషయత్వేన సుసాధ్యత్వాచ్చ మన్దానాం సహసా తేషు ప్రవృత్త్యుపపత్తేరాదావుపదేశస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి బహువిధేషూపాసనేషు కిమిత్యజ్ఞావబద్ధమేవోపాసనం ప్రథమముచ్యతే- తత్రాహ (తత్రేతి) ప్రాకృతే పురుషే కర్మాభ్యాసస్యానాదివాసనయా దృఢీకృతత్వాదత్యన్తతత్కర్మత్యాగేన తత్సన్నిధికేవలోపాసనే చేతసస్సమర్పణం దుఃఖం కర్తుమిత్యజ్ఞావబద్ధమేవ తావదుపాసనముచ్యతే. ఏవమాద్యర్థాన్యుపాసనాన్తరాణి క్రమేణ వక్ష్యన్తీత్యర్థః..

హరిః ఓమ్.

ఉ.— ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత। ఓమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

శం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత) ఓమిత్యేతదక్షరం పరమాత్మనోఽభిధానం నేదిష్ఠం - తస్మిన్హి ప్రయుజ్యమానే స ప్రసీదతి ప్రియనామగ్రహణ ఇవ లోకః. తదిహేతిపరం ప్రయుక్తమభిధాయకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రం ప్రతీయతే. తథా చార్చాదివత్పరస్యాత్మనః ప్రతీకం సమ్పద్యతే. ఏవం నామత్వేన ప్రతీకత్వేన చ పరమాత్మోపాసనసాధనం శ్రేష్ఠమితి సర్వవేదాన్తేష్వవగతం జపకర్మస్వాధ్యాయాద్యన్తేషు బహుశః ప్రయోగాత్ ప్రసిద్ధమస్య శ్రైష్ఠ్యం అతస్తదేతదక్షరం- వర్ణాత్మకముద్గీథభక్త్యవయవత్వాదుద్గీథశబ్దవాచ్యముపాసీత. కర్మాఙ్గావయవభూతే ఓఙ్కారే పరమాత్మప్రతీకే దృఢామైకాగ్ర్యలక్షణాం మతిం సన్తనుయాత్. స్వయమేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్దవాచ్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతి) ఓమిత్యారభ్య హి- యస్మాదుద్గాయతి- అత ఉద్గీథ ఓఙ్కార ఇత్యర్థః. తస్య- అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఏవముపాసనమేవం విభూత్యేవం ఫలమిత్యాదికథనం- ఉపవ్యాఖ్యానం. ప్రవర్తత ఇతి వాక్యశేషః. ౧

ఆ.— కాణ్డద్వయస్యానియతపౌర్వాపర్యప్రయుక్తసమ్బన్ధముపనిషత్తాత్పర్యం చోక్త్వా ప్రత్యక్షరం వ్యాఖ్యాతుకామః ప్రతీకమాదత్తే (ఓమిత్యేతదక్షరమితి) తత్ర ప్రథమమోఙ్కారస్యాభిధాయకత్వపక్షే వాచ్యమపేక్ష్యతే (పరమాత్మన ఇతి) అభిధానాన్తరేభ్యో విశేషం దర్శయతి (నేదిష్ఠమితి) నికటతమం. అతిశయేన ప్రియమితి యావత్. ఓఙ్కారస్య నేదిష్ఠత్వం సమర్థయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్యాన్యత్ర పరమాత్మనామత్వేఽపి ప్రకృతే కిం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదిహేతి) ప్రకృతే హి వాక్యే తత్-ఓమితిపదమితిశబ్దశిరస్కం ప్రయుక్తమితి శబ్దనామత్వాదేవ వాచకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రముపాస్యం గమ్యతే. యత్ర హీతిపరః ప్రయోగః - న తత్రాభిధేయనిష్ఠా - యథా గౌరిత్యయమాహేతి. తథా చ శ్రుతేరితిపరత్వాదోఙ్కారస్య స్వరూపమాత్రముపాస్యం వివక్షితమిత్యర్థః. తస్యోపాస్యత్వార్థం శ్రైష్ఠ్యం సాధయతి (తథా చేతి) ఇతిపరప్రయోగవశాదభిధాయకత్వాభావే సత్యర్చాశిలాదిప్రతిమాయాం భగవత్ప్రతీకత్వవదోఙ్కారస్యాపి పరమాత్మప్రతీకత్వేన శ్రేష్ఠత్వాదుపాస్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. తదీయం శ్రైష్ఠ్యం సప్రమాణకం నిగమయతి (ఏవమితి) సర్వవేదాన్తేషు- «ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమ్» ఇత్యాదిషు. కిఞ్చ - నాస్య శ్రైష్ఠ్యం సమర్థనీయం - ప్రసిద్ధత్వాదిత్యాహ (జపేతి) గాయత్ర్యాదిజపే, యజ్ఞాదౌ కర్మణి, స్వాధ్యాయస్యాదావన్తే, చోఙ్కారస్య ప్రయోగో దృశ్యతే- «తస్మాదోమిత్యుదాహృత్య యజ్ఞదానతపఃక్రియాః। ప్రవర్తన్తే విధానోక్తాః సతతం బ్రహ్మవాదినామ్» «బ్రాహ్మణః ప్రణవం కుర్యాదాదావన్తే చ సర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతం పూర్వం పరస్తాచ్చ విశీర్యతి» ఇతి స్మృతేః, «ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహ» ఇత్యాదిశ్రుతేశ్చేత్యర్థః ఓమితీత్యయం భాగో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యేతదక్షరమిత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) శ్రేష్ఠత్వముపాస్యత్వార్థమనుకృష్యతే. «వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసమ్» ఇతి న్యాయేన విశేషణస్యార్థవత్త్వమభిప్రేత్య రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయేనాక్షరశబ్దస్య ప్రకరణమనుసృత్య ప్రసిద్ధమర్థమాహ (వర్ణాత్మకమితి) గ్రామో దగ్ధః- పటో దగ్ధ ఇతివదేకదేశే సముదాయవిషయం పదం ప్రకృతమిత్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఉపాస్తిం విభజతే (కర్మాఙ్గేతి) ఉద్గీథావయవత్వాదోఙ్కారే తచ్ఛబ్దప్రవృత్తిరిత్యుక్తత్వాదనన్తరవాక్యమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యుక్తో యోఽస్మదుక్తో హేతుః - తేన స్ఫుటీక్రియతే- తతశ్చోత్కర్షస్యాప్యస్మాభిర్దర్శిత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (స్వయమేవేతి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యత్రోపాసనోత్పత్తివిధిరుక్తః సమ్ప్రతి గుణం విధాతుం వ్యాకాఙ్క్షాయాం వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్యేతి) (ఏవముపాసనమితి) రసతమత్వాప్తిసమృద్ధిరిత్యేవంగుణకముపాసనం యస్యాక్షరస్య - తత్తథేత్యర్థః. (ఏవం విభూతీతి) «పరమః పరార్ధ్యః» «తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత» ఇత్యాద్యా విభూతిః- స్తుతిర్యస్య-తత్తథేతి యావత్. (ఏవం ఫలమితి) «ఆపయితా హ వై కామానామ్» ఇత్యాదిఫలం యస్యోపాస్యస్యాక్షరస్య- తత్తథోక్తమిత్యర్థః. గోదోహనవదాశ్రిత్యవిధానాదధికృతాధికారమిదముపాసనం- తథాపి పృథగేవ «పృథక్త్వప్రతిబన్ధః ఫలమ్» ఇతి న్యాయేన ఫలవత్. ఫలం యజమానం- ఉద్గాతుర్యజమానేనైవ క్రీతత్వాత్తత్కర్తృకస్యోపాసనస్యాపి యజమానస్య స్వామినః ఫలమితి వచనమాదిశబ్దార్థః. వాక్యస్య సాకాఙ్క్షత్వేనానర్థక్యం వారయతి (ప్రవర్తత ఇతి) ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరఃస్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥ ౧
శ్రీశైలపూర్ణవంశాబ్ధికౌస్తుభస్య జగద్గురోః। శ్రీమతస్తాతయార్యస్య చరణౌ శరణం వృణే॥ ౨
శ్రీతాతగురుసేవాప్తవేదాన్తయుగళాశయః। వాత్స్యానన్తగురుః శ్రీమాన్ శ్రేయసే మేఽస్తు భూయసే॥ ౩
యత్సేవావైభవాల్లబ్ధా మయా పరమహంసతా। తమహం శిరసా వన్దే పరకాలమునీశ్వరమ్॥ ౪
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। ఛన్దోగోపనిషద్వ్యాఖ్యాం కరవాణి యథామతి॥ ౫

ర.— బ్రహ్మవిద్యోపయోగికం కర్మాఙ్గవిషయమాదావుపాసనముపదిశ్యతే (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి) ఉద్గీథం - ఉద్గీథభక్త్యవయవభూతమోమిత్యేతదక్షరముపాసీతేత్యర్థః. ఓమిత్యక్షరస్యోద్గీథత్వాసమ్భవేన సామానాధికరణ్యార్థముద్గీథపదస్య వా- అక్షరపదస్య వా ముఖ్యార్థత్యాగేన లక్షణాయాం సమాశ్రయణీయాయాం «ఏతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానమ్» ఇత్యుపసంహారానుగుణ్యాదుద్గీథశబ్దస్య జఘన్యతయా, చ తస్యైవోద్గీథావయవలక్షకత్వం యుక్తం- న తు ముఖ్యస్యోమిత్యేతదక్షరమిత్యస్యోఙ్కారావయవయుక్తోద్గీథలక్షకత్వం యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. స్వయ

ఉ.— ఏషాం భూతానాం పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపో రసః అపామోషధయో రస ఓషధీనాం పురుషో రసః
పురుషస్య వాగ్రసో వాచ ఋగ్రస ఋచస్సామ రసస్సామ్న ఉద్గీథో రసః॥ ౨
స ఏష రసానాం రసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథః॥ ౩
కతమా కతమర్క్కతమత్కతమత్సామ కతమః కతమ ఉద్గీథ ఇతి విమృష్టం భవతి॥ ౪

సూచ్యత ఇత్యోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్దప్రతిపాద్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతీతి) లోక ఓమితి హ్యుచ్చార్యైవోద్గాయతి- అత ఉద్గీథావయవత్వా దుద్గీథశబ్దప్రతిపాద్యత్వం యుక్తమిత్యర్థః. (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) తస్య- ఓమిత్యక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం- ఇదముపాసన, మేవం విభూతి, రేవం ఫల, మిత్యాదికథనం. క్రియత ఇతి శేషః. ౧

శం.— ఏషాం - చరాచరాణాం భూతానాం పృథివీ రసః - గతిః పరాయణ మవష్టమ్భః. పృథివ్యా ఆపో రసః - అప్సు హ్యోతా చ ప్రోతా చ పృథివీ- అతస్తా రసః పృథివ్యాః. అపామోషధయో రసః- అప్పరిణామత్వాదోషధీనాం. తాసాం పురుషో రసః- అన్నపరిణామత్వాత్పురుషస్య. తస్యాపి పురుషస్య వాగ్రసః- పురుషావయవానాం హి వాక్సారిష్ఠా- అతో వాక్పురుషస్య రస ఉచ్యతే. తస్యా అపి వాచ ఋగ్రసః- సారతరా. ఋచస్సామరసః- సారతరం. తస్యాపి సామ్న ఉద్గీథః- ప్రకృతత్వాదోఙ్కారస్సారతరః. ౨

ఆ.— తదేవోపవ్యాఖ్యానమనువర్ణయన్నోఙ్కారస్య రసతమత్వం గుణం విధాతుం ప్రాతనికాం కరోతి (ఏషామితి) గతిరితి- ఉత్పత్తికారణత్వం. పరాయణమితి - స్థితిహేతుత్వం. అవష్టమ్భ ఇతి- ప్రలయనిధానత్వముచ్యత ఇతి భేదః. వైపరీత్యేన వాఽమూని పదాని నేయాని. అపాం పృథివీరసత్వం సాధయతి (అప్స్వితి) అస్యార్థస్య శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం ద్యోతయితుం హి శబ్దః. ఓషధీనామపః ప్రతి కారణత్వాభావాత్ కథం తద్రసత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ- తత్రాహ (అప్పరిణామత్వాదితి) కారణపరతయా పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతో రసశబ్దో గోరసఇతివదత్ర తత్ర కార్యపరతయా వ్యాఖ్యేయ ఇత్యర్థః కథమోషధీనాం పురుషో రసః- న హి తాభిరసౌ క్రియతే- తత్రాహ (అన్నేతి) పురుషరసత్వం వాచస్సమర్థయతే (పురుషేతి) వాగ్వి హి సంస్పృష్టి పురుషాన్తరం నిష్ఠ- అతో వాచస్సారతమత్వం ప్రసిద్ధమితి హిశబ్దార్థః. తస్యాస్సారిష్ఠత్వప్రసిద్ధిరతశ్శబ్దార్థః. వాఙ్నిర్వర్త్యత్వాదృచస్తద్రసత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (సారతరేతి) ఋచస్సకాశాదపి తదారూఢం సామగీయమానం వక్తృశ్రోతౄణాం సుఖకరమితి మత్వాహ (సారతరమితి) ఉద్గీథశబ్దం చావయవే ప్రకరణాన్నియమయతి (ప్రకృతత్వాదితి) న హి సామ్నో ఽన్యోఙ్కృతం ఫలాయ భవతీతి మన్వానో బ్రూతే (సారతర ఇతి) ౨

రం.— (ఏషాం భూతానాం పృథివీ రసః) ఏషాం- స్థావరజఙ్గమాత్మక భూతానాం పృథివీ రసః - పరాయణం. భూతానాం పృథివ్యాధారకత్వాదితి భావః. పృథివ్యా ఆపో రసః - తస్యా జలప్రకృతికత్వాదితి భావః. అపామోషధయో రసః - తత్పరిణామత్వాదితి భావః. ఓషధీనాం పురుషో రసః- అన్నపరిణామత్వాచ్ఛరీరస్యేతి భావః. పురుషస్య వాగ్రసః- వాచో ఽత్యుపకారకత్వాత్. వాచ ఋగ్రసః- ఋచాం గమ్భీరార్థకత్వాదితి భావః. ఋచస్సామ రసః- గీతిసారత్వాత్సామ్న ఇతి భావః. సామ్న ఉద్గీథో రసః- ప్రాధాన్యాత్సార ఇత్యర్థః. అత్రోద్గీథశబ్దేనోద్గీథావయవ ఓఙ్కార ఉచ్యతే. ౨

శం.— ఏవం స ఏషః - ఉద్గీథాఖ్య ఓఙ్కారో భూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయేన రసః - రసతమః. పరమాత్మప్రతీకత్వాత్పరార్ధ్యః. అర్ధం- స్థానం, పరం చ తదర్ధం చ. తదర్హతీతి పరార్ధ్యః- పరమాత్మస్థానార్హః. పరమాత్మవదుపాస్యత్వాదిత్యభిప్రాయః. అష్టమః- పృథివ్యాదిరససఙ్ఖ్యాయాం. యదుద్గీథః- య ఉద్గీథః. ౩

ఆ.— యదర్థం పృథివ్యాదీనాం రసత్వముక్తం - తదిదానీం దర్శయతి (ఏవమితి) రసతమత్వగుణకమోఙ్కారముపాస్యత్వార్థం విశేషణాభ్యామధికరోతి (రస ఇతి) తస్య పరమాత్మస్థానయోగ్యత్వం సమర్థయతే (పరమాత్మవదితి) యథా పరమాత్మా స్వరూపత్వేనానుసన్ధీయతే- తథాఽస్యాపి తదాత్మనాఽనుసన్ధేయత్వాద్విష్ణుబుద్ధ్యాలమ్బనార్హప్రతిమావదయమపి పరమాత్మబుద్ధ్యాలమ్బనయోగ్యో భవతీత్యర్థః. ఓఙ్కారాత్పరో నాన్యో రసోఽనాస్తీతి తదీయరసతమత్వస్ఫుటీకరణార్థం పరిగణనా. స్వతస్సిద్ధమష్టమత్వమనువదతి (అష్టమ ఇతి) నను భూతాన్యారభ్య నవమత్వే ప్రతీయమానే కథమోఙ్కారస్యాష్టమత్వం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (పృథివ్యాదీతి) స ఏష ఇత్యుక్తం వ్యక్తీకర్తుం యదుద్గీథ ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (య ఉద్గీథ ఇతి) పూర్వవదుద్గీథశబ్దోఽవయవపరో నేతవ్యః. ౩

రం.— (స ఏష రసానాం రసతమః పరమః) స ఏషః - ఓఙ్కారః రసతమః పరమః- భూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయితో రసః. ఇతోఽధికో రసో నాస్తీత్యర్థః. (పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథః) పరార్ధ్యః- పరస్య- బ్రహ్మణః అర్ధం- స్థానమర్హతీతి పరార్ధ్యః. * ఛన్దసి చేతి యత్. బ్రహ్మవదోఙ్కారస్యాప్యుపాస్యత్వాదితి భావః. అష్టమః- అయముద్గీథః * పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపో రస ఇతి పరిగణనాయామష్టమ ఇత్యర్థః. యదుద్గీథః- య ఉద్గీథ ఇత్యర్థః.

శం.— * వాచ ఋగ్రస ఇత్యుక్తం. కతమా సా ఋక్. కతమత్తత్సామ. కతమో వా స ఉద్గీథః. కతమా కతమేతి వీప్సాఽఽదరార్థా. నను * వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్- న హ్యత్ర ఋగ్జాతిబహుత్వం- కథం డతమచ్ప్రత్యయః. నైష దోషః- జాతౌ పరిప్రశ్నో జాతిపరిప్రశ్న

ఉ.— వాగేవ ర్క్ప్రాణస్సామోమిత్యేతదక్షరముద్గీథః తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చర్క్చ సామ చ॥ ౫

ఇత్యేతస్మిన్ విగ్రహే జాత్యాద్యవ్యక్తీనాం బహుత్వోపపత్తేః నను జాతౌ పరిప్రశ్న ఇతి నిగృహ్యతే. నను జాతౌ పరిప్రశ్న ఇత్యస్మిన్ విగ్రహే కతమః కత ఇత్యాద్యుదాహరణముపపన్నం - జాతౌ పరిప్రశ్న ఇత్యత్ర తు న యుజ్యతే. తత్రాపి కఠాదిజాతావేవ వ్యక్తిబహుత్వాభిప్రాయేణ పరిప్రశ్న ఇత్యదోషః. యది జాతేః పరిప్రశ్నః స్యాత్ - కతమః కఠ ఇత్యుక్తే జాత్యాద్యుపస్థానం కర్తవ్యం స్యాత్. విమృష్టం భవతి - విమర్శః కృతో భవతి. విమర్శే హి కృతే సతి ప్రతివచనోక్తిరుపపన్నా. ౪

ఆ.— అథగుణాన్తరవిధానార్థం ప్రశ్నముపక్రామయన్నుత్తరమనువదతి (వాచ ఇతి.) * ఋచస్సామరసస్సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి చోక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదానీమృగాదిజాతిం జిజ్ఞాసమానః పృచ్ఛతి (కతమేతి) వీప్సాత్రయం ప్రశ్నేత స్వజ్ఞాతిజ్ఞానే శ్రద్ధాతిరేకం దర్శయితుమిత్యాహ (కతమా కతమేతి) ప్రశ్నత్రయమాక్షిపతి (నను వేతి) అనేకజాత్యవచ్ఛిన్నానాం మధ్యే యదైకస్యా జాతేర్నిర్ధారణార్థః పరిప్రశ్నో భవతి- తదాస్మిన్విషయే వికల్పేన డతమచ్ప్రత్యయస్స్యాత్ - యథా బహూనాం కఠాదీనాం మధ్యే కతజాతినిర్ధారణార్థం కతమః కఠా ఇతి ప్రశ్నో దృశ్యతే- తథా ఽన్యత్రాపీతి సూత్రార్థః. బహూనామేకస్యా నిర్ధారణే డతమజ్విధానేఽపి ప్రశ్నత్రయోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అత్రేతి- అధ్యాపకాధ్యేతృవ్యవహారభూమిరుక్తా. ఋగ్జాతి గ్రహణం సామజాతేరుద్గీథజాతేశ్చోపలక్షణం. తద్బహుత్వాభావే కిం నశ్ఛిద్యతే- తత్రాహ (కథమితి) ఋగాదిజాతీనాం యది భూయస్త్వం స్యాత్- తదా తాసాం మధ్యే కతమా ఋగ్జాతిః - కతమా సామజాతిర్వా - కతమా వోద్గీథజాతిరత్ర వివక్షితేతి ప్రశ్నో యుజ్యతే న చాస్త్యత్ర జాతిబహుత్వం- ప్రమాణాభావాత్. అతోఽనుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. ప్రశ్నానుపపత్తిం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) బహూనాం తజ్జాత్యవచ్ఛిన్నానాం సన్నిధానే జాతౌ సత్యాం వ్యక్తిబహుత్వసమ్భవాత్ తదన్యతమనిర్ధారణార్థం పరిప్రశ్నే వికల్పేన డతమజితి సూత్రార్థాఙ్గీకారాదృగాదిజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్కతమా తద్వ్యక్తిః • వాచ ఋగ్రస ఇత్యాదావివక్షితేతి ప్రశ్నపర్యవసానాదుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. యత్తు విగ్రహాన్తరం గృహీత్వా ప్రశ్నానుపపత్తిరిత్యుక్తం- తత్రాహ (నత్వితి) తత్ర చానుపపత్తిం యది జాతేరిత్యత్ర వ్యక్తీకరిష్యతి. అస్మదిష్టవిగ్రహపరిగ్రహేఽప్యుక్తిపూర్వకమ్ ఉదాహరణం విరుధ్యతే- కఠశబ్దస్య వ్యక్తివిశేషవాచిత్వాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఉదాహరణేఽపి సత్యాం కఠజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్తదన్యతమనిర్ధారణాభిప్రాయేణ పరిప్రశ్నే డతమజిత్యఙ్గీకారాన్న పరోక్తోదాహరణవిరోధోఽస్మత్పక్షేఽస్తీతి పరిహరతి (తత్రాపీతి) నను ద్విధాపి విగ్రహోపపత్తౌ కిమితి త్వదిష్టో విగ్రహో నియమ్యతే- తత్రాహ (యదీతి) త్వదిష్టవిగ్రహపరిగ్రహశ్చేత్- ఋగాదిజాతేరేకత్వాత్ ప్రత్యేకం బహుత్వాయోగాత్ • వా బహూనామిత్యాదిసూత్రేణ * కతమః కఠ ఇత్యుదాహరణం న సిధ్యేత. తథా చ తత్సిద్ధ్యర్థం పృథక్సూత్రవిధానం ప్రసజ్యేత- న హి నైదికముదాహరణం ప్రమత్తగీతమువహసితుం శక్యం. తస్మాదృగాదివ్యక్తిరేవాత్ర ప్రయుక్తేత్యర్థః. కిమితి యథోక్తరీత్యా విమృశ్యతే- వివక్షితమృగాదిస్వరూపమేవాదావుపన్యస్యతాం- లాఘవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విమర్శే హీతి) ౪

రం.— * వాచ ఋగ్రసో ఋచస్సామ రసః సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి ఋక్సామోద్గీథానాం ప్రస్తుతత్వాత్తాన్ విమృశతి (కతమా కతమేతి) కతమా కతమేతి వీప్సా ఆదరార్థా. కా ఋగిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి కతమత్కతమత్సామేత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. (ఇతి విమృష్టం భవతి) విమర్శః కృతో భవతీత్యర్థః. ౪

శం.— (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేతి) వాగృచోరేకత్వేఽపి నాష్టమత్వవ్యాఘాతః - పూర్వస్మాద్వాక్యాన్తరత్వాత్. అప్తిగుణసిద్ధయే హ్యోమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి. వాక్ప్రాణౌ ఋక్సామయోనీ ఇతి వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యుచ్యతే. యథాక్రమమృక్సామయోనీ వాక్ప్రాణౌ. ఋక్ప్రాణయోరుపాదానేన హి సర్వాసామృచాం సర్వేషాం చ సామ్నామవరోధః కృతస్స్యాత్. సర్వర్క్సామావరోధే చ ఋక్సామసాధ్యానాం చ సర్వకర్మణామవరోధః కృతస్స్యాత్. తదవరోధే చ సర్వే కామా అవరుద్ధాస్స్యుః. ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి- భక్త్యాశఙ్కా నివర్త్యతే. తద్వా ఏతదితి- మిథునం నిర్దిశ్యతే. కిం తన్మిథునమితి. ఆహ- యద్వాక్చ ప్రాణశ్చ - సర్వర్క్సామకారణభూతౌ మిథునం. (ఋక్చ సామ చేతి) ఋక్సామకారణౌ ఋక్సామశబ్దోక్తావిత్యర్థః. న తు స్వతన్త్రమృక్చ సామ చ మిథునం- అన్యథా హి వాక్చ ప్రాణశ్చేత్యేకం మిథునం, ఋక్సామ చాపరం మిథునమితి ద్వే మిథునే స్యాతాం. తథా చ తద్వా ఏతన్మిథునమిత్యేకవచననిర్దేశోఽనుపపన్నస్స్యాత్. తస్మాదృక్సామయోనీ వాక్ప్రాణావేవ మిథునత్వం. ౫

ఆ.— శిష్యభూతయా శ్రుత్యా చోదితే తస్యై వాచార్యభూతా పరిహరతి (వాగేవేతి) న నావాద్యే ప్రతివచనే వాగృచోరేకత్వావగమాత్ ఓఙ్కారస్య రసతమత్వాపదిష్టమష్టమత్వం వ్యాహన్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగృచోరితి) కథం పునారసతమత్వవాక్యాదిదం ప్రశ్నప్రతివచనరూపం వాక్యం భిద్యతే- అర్థాధిక్యాభావాత్. తత్రాహ (ఆప్తీతి) పూర్వం హి వాక్యమోఙ్కారస్య రసతమత్వం విదధాతి- ఇదం తు తస్యైవాప్తిగుణం విధత్తే. తథా చ తాదృగ్గుణవిధ్యర్థత్వేనాస్య వాక్యాన్తరత్వాదేతద్వాక్యవశాదష్టమత్వాభావేఽపి పూర్వవాక్యాదోఙ్కారస్యాష్టమత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథమృగాదిజాతీయే పృష్టే వాగేవర్గిత్యాది ప్రతివచనముచితం- తద్వ్యక్తివిశేషవచనమేవ ప్రశ్నానుసారీత్యాశఙ్క్యాహ (వాక్ప్రాణావితి) వాగృచో యోనిః- తన్నిర్వర్తకత్వాత్. ప్రాణశ్చ సామ్నో హేతుః- బలేన హి గీతిరుత్పాద్యతే. తథా చ వాగేవేత్యాదినా కార్యకారణయోరభేదోపదేశాదృక్సామత్వం

ఉ.— తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సꣳసృజ్యతే యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై
తావన్యోన్యస్య కామం॥ ౬
ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౭

సామగానత్వంచాత త్తద్ద్వారణానకం ప్రతీయతే. నచపూర్వత్రాపి వ్యక్తివివక్షితా - ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్. నహ్యేవమృగాదిజాతేరేకత్వాత్ కతమదృత్యయానుపపత్తిః - తత్తజ్జాత్యవచ్ఛిన్నానామృక్సామోద్గీథానాంసర్వభావ్యగాదిజాతేరేకస్యాఽనిర్ధారణార్థంపరిప్రశ్నేతత్ప్రయోగసమ్భవాత్. ఋగాదిప్రత్యేకం భేదవివక్షయాఽపుష్టిసమానేనమాపణాను క్తం. తత్ప్రత్యేకమేకత్వముపేత్యోక్తరీత్యాపుష్టిసమానేతు సకించిద్దుష్యతీతిభావః. ఋగాత్మికాయావాచస్సామాత్మకస్య ప్రాణస్యచ క్రమాదేకీభావందర్శయన్న క్రమేణవ్యక్తీకరోతి (యథాక్రమమితి) ఋక్సామయో త్త్వరాధపికింసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) తథాపికింస్యాదితిచేత్ - తదాహ (సర్వేకామా ఇతి) ఉక్తప్రక్రియయాసర్వకామావాప్తిహేతురోఙ్కారోవివక్షితా ప్తిగుణకస్స్యాదిత్యర్థః. కృతేనైవ ప్రతివచనేతాత్పర్యమాహ (ఓమిత్యేతదితి) అత్రాపిపూర్వవజ్జాతివ్యక్తిత్వోక్తద్వ్యక్తిత్వేనత క్తిరేవోక్తేతి శఙ్కాఽనిరసితుమోమిత్యేతదక్షరమితివిశేషణం. తథాచోద్గీథ- తదవయవః విశేషణాత్ప్రకరణాచ్చేత్యర్థః. పారమ్పర్యేణవాక్ప్రాణయోస్సర్వకామసమ్పత్తాదుద్గీథస్యాపితథాభూతవాగాదిసమ్పత్త్యావ ప్తిసర్వకామసమ్పత్తఇత్యుక్తం. ఇదానీమోఙ్కారస్యవాక్ప్రాణద్వారాసర్వకామసమ్పత్తేహేత్వన్తరమాహ (తద్వాఇతి) తదేతత్పదయోరక్షరవిషయత్వంవ్యావర్తయన్ విషయమ్దర్శయతి (మిథునమితి) వైశబ్దో మిథునప్రసిద్ధ్యర్థః వాక్ప్రాణశ్చేతియదుభయముపలభ్యతే- తదేతన్మిథునమితియోజనామభిప్రేత్యవాక్ప్రాణగ్రహమాహ (సర్వత్రాపీతి) వాక్ప్రాణయోఋక్సామకారణత్వముత్తరవాక్యేనస్పష్టయతి (ఋక్చేతి) యథావాక్ప్రాణౌమిథునం- ఏవమృక్సామచస్వాతన్త్ర్యేణమిథునం- నిర్దేశసామాన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) విపక్షేదోషమాహ (అన్యథేతి) ఇష్టమేవమిథునద్వయమితిచేత్ - నేత్యాహ (తథాచేతి) సమిథునమితరమేకవచనముపపన్నతేచేత్. నేత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపక్రమభఙ్గస్స్యాత్ సమిథునద్వయమిత్యర్థః. ౫

రం.— ఓమర్మన్తస్పష్టమర్థమాహ (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యేతదక్షరముద్గీథఇతి) ఋచోవాగిన్ద్రియోచ్చారణసాధ్యత్వాద్వాగేవఋక్. సామగానస్యప్రాణరూపశ్వాసధారణసాధ్యత్వాత్ప్రాణఏవసామ. ఉద్గీథభక్త్యవయవత్వాదోమిత్యక్షరమేవోద్గీథ ఇత్యర్థః. (తద్వాఏతన్మిథునంయద్వాక్చప్రాణశ్చ) స్త్రీలిఙ్గశబ్దవాచ్యతయావాచస్స్త్రీత్వం. ప్రాణస్యపుంల్లిఙ్గశబ్దవాచ్యతయాపుంస్త్వమితిభావః. (ఋక్చసామచ) అత్రాపితదేతన్మిథునమిత్యనుషజ్యతే. ఉక్తరీత్యావాక్ప్రాణయోర్మిథునత్వేనతదభిన్నత్వేనఋక్సామయోరపిమిథునత్వంద్రష్టవ్యం. ౫

శాం.— తదేతత్ - ఏవంలక్షణంమిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే. ఏవంసర్వకామావాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమోఙ్కారేసంస్పృష్టంవిద్యతఇత్యోఙ్కారస్యసర్వకామావాప్తిగుణవత్త్వంసిద్ధం. వాఙ్మయత్వమోఙ్కారస్యప్రాణనిష్పాద్యత్వంచ- మిథునేనసంస్పృష్టత్వం. మిథునస్యకామాపయితృత్వంప్రసిద్ధమితిదృష్టాన్తఉచ్యతే- యథాలోకేమిథునౌ- మిథునావయవౌస్త్రీపుంసౌయదాసమాగచ్ఛతః- గ్రామ్యధర్మతయాసంయుజ్యేయాతాం. తదా ఆపయతః- ప్రాపయతోఽన్యోన్యస్య - ఇతరేతరస్యతౌకామం. తథాచస్వాత్మానుప్రవిష్టేనమిథునేనసర్వకామాప్తిగుణవత్త్వమోఙ్కారస్యసిద్ధమిత్యభిప్రాయః. ౬

ఆ.— భవతువాక్ప్రాణాఖ్యమృక్సామాత్మకంమిథునం- వాక్ప్రాణరూపమిథునస్యౌఙ్కారయోస్సంసర్గేకింఫలమిత్యత్రాహ (ఏవమితి) కయాపునర్విధయామిథునేనసంస్పృష్టత్వమక్షరస్యసేత్స్యతి- తత్రాహ (వాఙ్మయత్వమితి) యత్తుసర్వకామావాప్తిగుణవిశిష్టంమిథునమిత్యుక్తం- తదుపపాదయతి (మిథునస్యేతి) ప్రసిద్ధమితి- సతాదృగర్థోయథోక్తాక్షరస్యసర్వకామాపయితృత్వేదృష్టాన్తస్సన్నుచ్యతేఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః. దృష్టాన్తమేవవివృణోతి (యథేత్యాదినా) మిథునద్వయంనాస్తీత్యుక్తత్వాత్కథంమిథునావితిద్వివచనం- తత్రాహ (మిథునావయవావితి) గ్రామ్యధర్మతయా- తథావిధవ్యాపారవత్తయేతియావత్. వైశబ్దోఽవధారణే. వివక్షితందార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) ౬

రం.— (తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే) ఋక్సామాత్మకంతదేతన్మిథునంఓమిత్యేతస్మిన్నక్షరే ఉద్గీథావయవభూతేసంసృజ్యతే. ఉద్గీథస్యఋగారూఢసామభక్తిరూపత్వేనఋక్సామరూపతయోద్గీథావయవప్రణవస్య ఋక్సామాభ్యాంసంసృష్టత్వాత్తదాత్మకమిథునేనసంసృష్టత్వమిత్యర్థః. వాక్ప్రాణాత్మకమిథునాభ్యాంవిశిష్టఋక్సామసంసృష్టతయోద్గీథావయవప్రణవోపాసనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. (యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం) యదాదమ్పతీమిథునీభూతౌ గ్రామ్యధర్మాయసంసృజ్యేయాతాం - తదాఽన్యోన్యస్యకామప్రాపకత్వంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మిథునావితిపుంస్త్వద్వివచనేఛాన్దసే. తతశ్చోఙ్కారోపిస్వసంసృష్టమిథునేనకామప్రాపకఇతిభావః. ౬

శాం.— తదుపాసకోప్యుద్గాతాతద్ధర్మాభవతీత్యాహ- ఆపయితా హ వై కామానాంయజమానస్యభవతి- యఏతదక్షరమేవం- ఆప్తిగుణవదుద్గీథముపాస్తే- తస్యైతద్యథోక్తంఫలమిత్యర్థః. "తంయథాయథోపాసతేతదేవభవతి" ఇతిశ్రుతేః.

ఆ.— ఏవమోఙ్కారమాప్తిగుణవిశిష్టంశిష్ట్వాతదుపాసనాఫలంకథయతి (తదుపాసకోపీతి) తద్ధర్మేతి - ఉపాసకస్యాప్తిగుణవైశిష్ట్య

ఉ.— తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహైషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౮

తేనేయం త్రయీ విద్యా వర్తత ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శꣳసత్యోమిత్యుద్గాయత్యేతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన॥ ౯

క్తిః. ఆప్తేతి వక్తవ్యే కథమాపయితేత్యుక్తం - తత్రాహ (యజమానస్యేతి) నిపాతోఽవధారణార్థః. ఉద్గీథం - ఉద్గీథావయవభూతమితి యావత్ - ఆప్తిగుణవదోఙ్కారోపాసనాత్ కథముపాసితా తత్తద్గుణో భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) ౭

రం.— తముపాసకోఽప్యుద్గాతా స్వోపాస్యాక్షరవద్యజమానకామప్రాపక ఇత్యాహ (ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇతి) కామాప్త్యాదివిశిష్టోద్గీథావయవోపాసనస్య యజమానగతకామాప్తిరేవ ఫలమిత్యర్థః. ౭

శం.— సమృద్ధిగుణవాంశ్చోఙ్కారః. కథం. తద్వా ఏతత్ - ప్రకృతమనుజ్ఞాక్షరం- అనుజ్ఞా చ సా ఽక్షరం చ - తత్, అనుజ్ఞా-అనుమతిః. ఓఙ్కార ఇత్యర్థః. కథమనుజ్ఞేతి. ఆహ శ్రుతిరేవ- యద్ధి కిఞ్చ- యత్కిఞ్చ లోకే జ్ఞానం ధనం వా ఽనుజానాతి విద్వాన్ ధనీ వా - తత్రానుమతిం కుర్వన్నోమిత్యేవ తదాహ. తథా చ వేదే • త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచేత్యాది. తథా చ లోకేఽపి తవేదం ధనం గృహ్ణామీత్యుక్త ఓమిత్యాహ. అతః ఏషా ఉ ఏవ- ఏషైవ సమృద్ధిః- యదనుజ్ఞా. యా ఽనుజ్ఞా- సా సమృద్ధిః- తన్మూలత్వాదనుజ్ఞాయాః. సమృద్ధో హ్యోమిత్యనుజ్ఞాం దదాతి. తస్మాత్సమృద్ధిగుణవానోఙ్కార ఇత్యర్థః. సమృద్ధిగుణోపాసకత్వాత్తద్ధర్మా సమర్ధయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి- య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యాది- పూర్వవత్. ౮

ఆ.— ఉక్షరగుణస్య గుణాన్తరవిధానే తాత్పర్యం దర్శయతి (సమృద్ధీతి) తస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) తదేతత్పదాభ్యామోఙ్కారాఖ్యమక్షరం విషయత్వేన నిర్దిశతి (ప్రకృతమితి) తస్య వ్యుత్పత్త్యర్థో విశేషణం. అనుజ్ఞాక్షరమిత్యేతద్విగ్రహ్య వివక్షితేనార్థేన ఘటయతి (అనుజ్ఞా చేతి) తస్యానుజ్ఞాత్వే ప్రశ్నపూర్వకం ప్రసిద్ధిముపన్యస్యతి (కథమితి) తత్రేతి- జ్ఞానధనయోరుక్తిః. తదితి- అనుమన్తవ్యం సాధారణ్యేనోచ్యతే. ఓఙ్కారస్యానుజ్ఞాక్షరత్వే లోకప్రసిద్ధివద్వేదప్రసిద్ధిం సముచ్చినోతి (తథా చేతి) • కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి శాకల్యేన పృష్టే * త్రయస్త్రింశదితి యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తే సతి * ఓమితి శాకల్యోఽనుజ్ఞాం కృతవాన్. పునశ్చ * కత్యేవేతి ప్రశ్నే * షడితి ప్రతివచనే సతి • ఓమితి హోవాచేత్యాది బృహదారణ్యకే యథోక్తార్థానుసారి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్ధి కిఞ్చేత్యాదావుక్తాం లోకప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (తథా చ లోకేఽపీతి) ఓఙ్కారస్య లోకవేదప్రసిద్ధిభ్యామనుజ్ఞాత్వేఽపి కథం సమృద్ధిగుణకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ఉ ఇతి నిపాతోఽప్యర్థః సమృద్ధిశబ్దాదుపరి సమ్బధ్యతే. తస్యాః సమృద్ధిమూలత్వం సాధయతి (సమృద్ధో హీతి) అనుజ్ఞాయాః సమృద్ధిం ప్రతి కారణత్వేన సమృద్ధిత్వే సత్యోఙ్కారస్యాపి తదాత్మకస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) సమర్ధయితేత్యాదిఫలవాక్యం ప్రత్యాహ (సమృద్ధీతి) అస్మిన్వాక్యే సమర్ధయితేత్యాదిపదజాతం • ఆపయితేత్యాదిపూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ఇత్యాదిపూర్వవదితి) ౮

రం.— (తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం) ఓఙ్కారోఽనుజ్ఞాక్షరమిత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహ) లోకే హ్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛన్ పురుషః ఓమిత్యనుజానాతీత్యర్థః. (ఏషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా) ఉ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. లోకే సమృద్ధిమాన్హి ఓమిత్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి - అతోఽనుజ్ఞారూపస్యోఙ్కారస్య సమృద్ధిమూలత్వాదనుజ్ఞారూప ఓఙ్కార ఏవ సమృద్ధిరిత్యర్థః. ఏవం సమృద్ధిగుణవిశిష్టోఙ్కారోపాసనస్య ఫలమాహ (సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇతి) యజమానస్య కామసమృద్ధిం కరోతీత్యర్థః. ౮

శం.— అథేదానీమక్షరం స్తౌతి- ఉపాస్యత్వాత్ప్రరోచనార్థం. కథం. తేన- అక్షరేణ ప్రకృతేనాయం- ఋగ్వేదాదిలక్షణా త్రయీ విద్యా. త్రయీవిద్యావిహితం కర్మేత్యర్థః. న హి త్రయీవిద్యైవ శ్రావణాదిభిర్వర్తతే - కర్మ తు తథా ప్రవర్తత ఇతి ప్రసిద్ధం. కథం. ఓమిత్యాశ్రావయ, త్యోమితి శꣳస, త్యోమిత్యుద్గాయతి,. లిఙ్గాచ్చ సోమయాగ ఇతి గమ్యతే. తచ్చ కర్మ ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై- పూజార్థం. పరమాత్మప్రతీకం హి తత్ - తదపచితిః పరమాత్మన ఏవ సా. • స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవ ఇతి స్మృతేః. (మహిమ్నా రసేన) కిఞ్చ - ఏతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నా- మహత్త్వేన ఋత్విగ్యజమానాదిప్రాణైరిత్యర్థః. తథా - ఏతస్యైవాక్షరస్య రసేన - వ్రీహియవాదిరసనిర్వృత్తేన హవిషేత్యర్థః. యాగహోమాద్యక్షరేణ క్రియతే. తచ్చాదిత్యముపతిష్ఠతే. తతో వృష్ట్యాదిక్రమేణ ప్రాణోఽన్నం చ జాయతే. ప్రాణైరన్నేన చ యజ్ఞస్తాయతే. అత ఉచ్యతేఽక్షరస్య మహిమ్నా రసేనేతి. ౯

ఆ.— ఓఙ్కారస్య గుణత్రయవతస్ఫలముపాసనముక్తం. తథా చ వక్తవ్యాభావాత్ తేనేయమిత్యాదివాక్యమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) స్తుతేరానర్థక్యమాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాదితి) ప్రరోచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) త్రయీ విద్యా వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. త్రయీవిద్యేత్యస్యోపచరితార్థత్వం కథయతి (త్రయీవిద్యేతి) కిమితి శ్రుతం త్యక్త్వా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (న హీతి) తస్యాస్స్వరూ

ఉ.— తేనోభౌకురుతోయశ్చైతదేవంవేదయశ్చనవేదనానాతువిద్యాచావిద్యాచయదేవవిద్యయాక రోతిశ్రద్ధయోపనిషదాతదేవవీర్యవత్తరంభవతీతిఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానంభవతి॥ ... ౧౦.

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఃఖణ్డః.

ఫలాభావ్యానాదత్వేన కౌత్స్యసాపేక్షత్వాదిత్యర్థః. కర్మాపి కథమాశ్రావణాదిభిరాప్యానంలభతే- తత్రాహ (కర్మత్వితి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధ్వర్యవహౌత్రౌద్గాత్రసమాహారస్యదర్శపూర్ణమాసాదిష్వసమ్భవా, దగ్నిష్టోమాదిష్వేవసమ్భవా, త్రితయసమాహారాల్లిఙ్గా దోఙ్కారేణ ప్రవర్తమానంత్రయీవిహితంకర్మసోమయాగ ఇతి ప్రతిభాతీత్యాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) * నవత్యవోఙ్కృతంకర్మేతిన్యాయాదోఙ్కారేణ వైదికస్యకర్మణఃస్థితిరిత్యస్తుతింనిఘాయాష్టుత్యన్తరమాహ (తచ్చేతి) కథంపునరక్షరంకర్మణాపూజ్యతే- తత్రాహ (పరమాత్మేతి) తస్యతత్ప్రతీకత్వే కింస్యాదితిచేత్ - తదాహ (తదపచితిరితి) ననుకర్మణాపరమాత్మాచేదారాధ్యతే- తర్హితత్ప్రతీకత్వాదక్షరస్యాపితేనారాధనంస్యాత్. నచేశ్వరస్తే నారాధ్యతఇతి ప్రమాణమస్తి-తత్రాహ (స్వకర్మణేతి) వర్ణాశ్రమవిహితేనకర్మణాఈశ్వరంప్రసాద్యతత్ప్రసాదవశాత్తత్ఫలం కర్తా ప్రాప్నోతీతిభ గవతోక్తత్వాత్-ఈశ్వరపూజార్థంకర్మేతిగమ్యతే. తథాచతత్ప్రతీకత్వాదోఙ్కారస్యతత్పూజార్థంకర్మేతియుక్తమిత్యర్థః. వైదికంకర్మాక్షరపూజార్థ మిత్యక్షరంస్తుత్వావిధాన్తరేణస్తౌతి (కించేతి) యజమానాదీత్యాదిపదేనపత్నీగృహ్యతే. ప్రాణైః - త్రయీవిహితంకర్మప్రవర్తతఇతిసమ్బన్ధః. స్తుత్య న్తరమాహ (తథేతి) యథాఽక్షరవికారైర్యజమానాదిప్రాణైస్త్రైవిద్యకంకర్మప్రవర్తతే- తథేతియోజనా. హవిషేత్యత్రాపిపూర్వవదన్వయః. కథంబుత్విగాదిప్రాణానాంహవిషశ్చాక్షరవికారత్వం- అతఆహ (యాగేతి) ఆదిశబ్దోఽనుక్తవైదికకర్మసఙ్గ్రహార్థః. • తస్మాదోమిత్యాదావా త్యేత్యాదిన్యాయేనేత్యర్థః. • అగ్నౌప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిర్వృష్టేరన్నంతతఃప్రజాఇతిన్యాయేనేతిస్త్రీత్యా హ (తచ్చేతి) వృష్ట్యాదీత్యాదిశబ్దేనాన్నస్యప్రజానాంచోత్పత్త్యుపకరణంసర్వముచ్యతే. తథాపికథమేతస్యైవాక్షరస్యమహిమ్నేత్యాది - తత్రా హ (ప్రాణైరితి) ౯

౮౦.— ఉపాస్యస్యోఙ్కారస్యప్రరోచనార్థంస్తౌతి (తేనేయంత్రయీవిద్యావర్తతేఇత్యాదినా) తేన- ప్రకృతేన. ఉపాస్యేనాక్షా రేణత్రయీవిద్యా - త్రయీవిహితంకర్మప్రవర్తతఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితిశంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి) ఓ ఙ్కారపూర్వకత్వాదాశ్రావణశంసనోద్గానానామిత్యర్థః. కిమిత్యోఙ్కారపూర్వకమేవాశ్రావణాదికంక్రియతఇత్యత్రాహ (ఏతస్యైవాక్షరస్యా పచిత్యైమహిమ్నారసేన) రసేన-సారభూతేనమహిమ్నా-మాహాత్మ్యేనయుక్తస్యైతస్య-ఓఙ్కారలక్షణస్యాక్షరస్యాపచిత్యై- పూజార్థమిత్యర్థః. ౯

౧౦.— తత్రాక్షరవిజ్ఞానవతఃకర్మకర్తవ్యమితిస్థితమాక్షిపతి- తేనాక్షరేణోభౌ - యశ్చైతత్ - అక్షరమేవం- వ్యాఖ్యాతంవేద, యశ్చకర్మమాత్రవిదక్షరయాథాత్మ్యంనవేద,- తావుభౌకురుతఃకర్మ. తయోశ్చకర్మసామర్థ్యాదేవఫలంస్యాత్ - కింతత్రాక్షరయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనేతి. దృష్టంహిలోకేహరీతకీంభక్షయతోస్తదసాభిజ్ఞేతరయోర్విరేచనం. నైవం - యస్మాన్నానాతువిద్యాచావిద్యాచ - భిన్నేహివిద్యావిద్యే. కుశబ్దఃప క్షవ్యావృత్త్యర్థః. నోఙ్కారస్యకర్మాఙ్గత్వమాత్రవిజ్ఞానమేవరసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవద్విజ్ఞానం. కింతర్హి. తతోఽభ్యధికం. తస్మాత్తదభ్యధికాత్ఫ లాధిక్యంయుక్తమిత్యభిప్రాయః. దృష్టంహిలోకేవణిక్శబరయోఃపద్మరాగాదిమణివిక్రయేవణిజోవిజ్ఞానాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం. తస్మాద్యదేవవిద్యయా- విజ్ఞానేనయుక్తస్సన్, కరోతికర్మ. శ్రద్ధయా- శ్రద్దధాన, స్సన్. ఉపనిషదా- యోగేనయుక్త, శ్చేత్యర్థః. తదేవకర్మవీర్యవత్తరం-అవిద్వత్క ర్మణోఽధికఫలంభవతీతి. విద్వత్కర్మణోవీర్యవత్తరత్వవచనాదవిదుషోపికర్మవీర్యవదేవభవతీత్యభిప్రాయః. నచావిదుషఃకర్మణ్యనధికారః- ఔషస్త్య కాణ్డేఽవిదుషామప్యార్త్విజ్యదర్శనాత్. రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవదక్షరమిత్యేకముపాసనం- మధ్యేప్రయత్నాన్తరాదర్శనాత్. అనేకైర్హి విశేష ణైరనేకధోపాస్యత్వాత్ఖల్వేతస్యైవ- ప్రకృతస్యోద్గీథాఖ్యస్యాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానంభవతి. ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

అ.— అక్షరస్యస్తుత్యామహీకృతత్వాదుపాసనేసిద్ధేకిముత్తరేణగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) పూర్వస్మిన్సన్దర్భేస్తుతివశాదక్షరవి జ్ఞానే కర్తవ్యేతన్నిష్పాద్యం కర్మతద్విజ్ఞానవతోఽనుష్ఠేయమితిస్థితం - తదాక్షేప్తుముత్తరంవాక్యమిత్యర్థః. ఆక్షేపాక్షరాణివ్యాచష్టే (తేనేత్యా దినా) ననుకర్మకర్తృత్వేవిద్వదవిదుషోర్విద్యానేవతత్ఫలమశ్నుతే - నావిద్వానితికథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తయోశ్చేతి) ఇతిశబ్దస్యాక్షేపేతిత్యనేన సమ్బధ్యతే. కథంవిద్వదవిదుషోరవిశిష్టంఫలమిత్యాశఙ్క్యదృష్టాన్తమాహ (దృష్టంహీతి) విముతంనస్యాత్ప్రత్యభిఫలం- అజ్ఞానత్వాత్-అజ్ఞానాపేక్షణవదితి ప్రాప్తేప్రత్యాహ (నైవమితి) హేతుత్వేనావతారితంవాక్యంవ్యాచష్టే (భిన్నేహీతి) విద్యా- ఉపాసనా. కర్మ- అవిద్యా. తయోర్భిన్నత్వం- పృథక్ఫలవత్త్వం. తన్నవిద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. విద్యాయాస్వతన్త్రఫలవత్త్వంనాస్తీతిపక్షస్యవ్యావృత్తిప్రకారమేవప్రపఞ్చయతి (నేత్యాది నా) అజ్ఞానాద్గుణవదక్షరజ్ఞానస్యాధిక్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదఙ్గం- కర్మాఙ్గముద్గీథమాత్రజ్ఞానం. తస్మాదాధిక్యాద్విశిష్టాక్షరజ్ఞానస్యేతి యావత్. యత్తుపునరుక్తంతయోశ్చకర్మసామర్థ్యాదేవఫలంస్యాదితి- తత్రాహ (దృష్టంహీతి) యత్స్వజ్ఞానత్వాదితి-తర్హిమజ్జత్వేసతిజ్ఞానత్వం-

కిం వా శ్రుత్యభిహితత్వం- అథవా ఏతదేవ జ్ఞానత్వవిశేషితం. నాద్యః- తస్మిన్ప్రకారే [illegible] నాసిద్ధేః. న ద్వితీయః- [illegible] విరోధాత్. న తృతీయః - దృష్టాన్తస్య సాధనవికలత్వాత్. ఆజ్యావేక్షణస్యాశ్రుత్యభిధ్యానాదావారణబహిర్భూతత్వాత్. అఙ్గసమ్బద్ధజ్ఞానత్వేన శ్రుతదృష్టాన్తత్వే స ర్వజ్ఞత్వోపహితస్యాపి అదృష్టాదిత్యాది ప్రత్యక్షజ్ఞానాధిక్యఫలాధిక్యమిత్యత్రాన్తరవాక్యం యోజయతి (తస్మాదితి) విజ్ఞానం- ఉద్గీథాద్యఙ్గమాత్రవిషయము పాసనాదిరిక్తం. తేనైతియావత్. యోగః- దేవతాదివిషయముపాసనం. ఇతిశబ్దస్తదర్థసమాప్త్యర్థః. తత్రైవార్థసిద్ధమర్థం కథయతి (విద్యేతి) నన్వ ద్గీథమర్ఘోవిద్యాసపర్యన్తనన్యో కర్మణ్యధికారీత్యశక్యవక్తవ్యం, దవిడమపస్తబ్ధకానాం [illegible] నస్యాన్వధికారా, కథం తస్య [illegible] ఇతి ప్రతిజ్ఞాయతే - తత్రాహ (నచేతి) ఔషస్తస్య- ఉషస్తిస్సమ్బద్ధే • మటచీహతేష్విత్యాదికే తస్మిన్నప్రజాతే విద్యాహీనానామపి [illegible] దృశ్యతే * ప్రస్తోత ర్యా దేవతేత్యాదౌ- • తాంచేదవిద్వానిత్యాదిలిఙ్గాత్. తస్మాదవిదుషోపి కర్మణ్యధికారః. అధికారలక్షణేతు జ్ఞానో[illegible]న్యాయాదిజ్ఞానమాత్రే నవిశే షణసిద్ధిరిత్యర్థః. గుణవదక్షజ్ఞానం స్వతన్త్రఫలమిత్యుక్తం. తత్తు రసతమగుణవదక్షరవిషయమేకముపాసనం. తత్ర చవిధ్యశ్రుతేః ఫలస్యాశ్రుతత్వేపి విశ్వ జిన్న్యాయేన వా ఫలం కల్ప్యతే. ఆప్తిగుణవతస్సమృద్ధిగుణవతశ్చాక్షరస్యద్వివిజ్ఞానే - ప్రత్యేకం ఫలశ్రుతేః. [illegible] హ్యుపాసనాని పృథక్ఫలాని వివక్షితానీత్యత ఆహ (రసతమేతి) నతావదిహ- •ఉపాసీతేతి విధివ్యతిరేకేణ మధ్యే విధ్యన్తరముపలభ్యతే నచ *ఆపయితా హవై కామానామిత్యా దినా స్వఫలశ్రుత్యా విధిరున్నేయః - రసతమగుణవదక్షరవిజ్ఞానవిధౌ ఫలాకాఙ్క్షాయామర్థవాదస్థఫలాంశాన్వయేనానేకగుణవదేకవిజ్ఞానవిధిసమ్భవే విధిభేద కల్పనాయోగాత్. న ఖల్వప్యద్వాదికఫలవదనేకవిశేషణకోపాసనావిషయవిధ్యుపగమేన వాక్యైక్యసమ్భవే వాక్యం భేత్తుముచితం. ఏతేన విశ్వజిన్న్యాయ రూపేణానిరస్తః. రాత్రిసత్రన్యాయస్తు ప్రకృతావిరోధీతిభావః. * తస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుక్తస్యోపసంహారవాక్యమితిఖల్వేతస్యేత్యాది. తత్రైతదృష్ట న ప్రకృతాక్షరే కారణమాహ (అనేకేతి) రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణానేకానివిశేషణాని. తైర్విశిష్టత్వేనాక్షరస్యానేక ప్రకారేణోపాస్యత్వాత్, ప్రకారభేదేప్యుపాసనైక్యస్య ప్రాగేవోక్తత్వాత్, తృతీయకృతస్యైవాక్షరస్యైతదుపవ్యాఖ్యానం-యత్రాణ్నలవిహితమిత్యర్థః. ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

ర౦.— నన్వసేవంవిద్భిరపికర్మణోఽనుష్ఠీయమానత్వదర్శనాత్ విద్యావైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్య-సత్యం-విద్వద్భిరవిద్వద్భిరపి లోకే జ్ఞానేన కర్మానుష్ఠీయతే-తథాపి విద్యాఽవిద్యే విలక్షణఫలే-విద్యయా క్రియమాణం హి కర్మ వీర్యవత్తరం భవతి-అతో ద్రష్టవ్యమిత్యర్థేత్యాహ (తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యాదినా) నానాతు- విలక్షణఫలే ఇత్యర్థః. యదేవ- కర్మేత్యర్థః. విద్యా - ఉపాసనం. శ్రద్ధా - ఆస్తిక్యబుద్ధిః. ఉపనిషచ్ఛబ్దేన ఉపనిషజ్జన్యం బ్రహ్మాత్మకత్వజ్ఞానముచ్యతే. కర్మణో వీర్యవత్తరత్వంనామ- ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫలకత్వం. (ఇతిఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి) రసతమత్వాప్తిసమృద్ధిగుణకత్వాదిభిరుక్తప్రకారైర్విశిష్టమభిహితముపాసనం సర్వమేతదక్షరవిషయకమేవేత్యర్థః. తతశ్చ ఉపాస్యభేదశఙ్కా న కార్యేతిభావః. ఏతత్ప్రకారాన్తరతవాక్యవిషయాధికరణన్యాయసన్దర్శనే [illegible] -ఆజ్యపాదౌ • సఏషరసానాంరసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథ ఇత్యేవంజాతీయకానాంవాక్యానాం • ఇయమేవ జుహూరాదిత్యః కూర్మః స్వర్గోలోక ఆహవనీయ ఇత్యాదివాక్యవత్ స్తావకత్వమేవ-న తు రసతమత్వాదిలక్షణోపాస్యగుణసమర్పకత్వం. * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యనోపాసనం విధీయతే- ఉద్గీథవిధిసిద్ధానుష్ఠానోపయికజ్ఞానసామాన్యవాచీహ్యుపాసనశబ్దః. అతోఽనువాదఏవ. తతశ్చ రసతమత్వాదివాక్యానామభివ్యాహృతవిధ్యభావేన విదికవాక్యతయా స్తావకత్వాభావేన ఉద్గీథ పదోపస్థాపితక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతయైవ రసతమాదివాక్యానాం స్తావకత్వం. నచ స్తావకవాక్యానాం స్తుత్యవిధిసమభివ్యాహారనియమోఽస్తి- • ఏతద్వ్యాహృత్యైవ పఞ్చహవీంషి యద్వ్యాహృతానీతరాణీత్యాదిస్తావకవాదేషు వ్యభిచారాత్, అస్తు వా *ఉద్గీథముపాసీతేత్యుపాసనవిధిః, తదేకవాక్యతా చ రసతమాదివాక్యానాం,- తథాపి రసతమాదివాక్యానాముపాసనవిషయసమర్పకత్వేనైకవాక్యత్వం- * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యనేనైవోపాస్యస్యలాభాత్. అపితు ఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవ- ఉపాస్యోద్గీథమాదాయ స్తుతివాక్యోపలబ్ధ్యేతి •స్తుతిమాత్రముపాదానాదితిచేదితిసూత్రభాష్యేన పూర్వపక్షం కృత్వా *నాపూర్వత్వాదితిసూత్రభాష్యేణ చ *భావశబ్దాచ్చేతిసూత్రేణ చ సిద్ధాన్తః కృతః. అయమర్థః - ఉద్గీథే రసతమత్వాదీనాం మానాన్తరాప్రాప్తత్వేనానువాదమాత్రేణ స్తుత్యసమ్భవాత్, *ఇయమేవ జుహూరిత్యాదౌ జుహ్వాదిభేదస్సన్నిహితతయా తదేకవాక్యత్వేన తత్స్తావకత్వసమ్భవేపి క్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధేరసన్నిహితతయా తదేకవాక్యత్వాభావాత్, • ఏతద్వ్యాహృత్యైవ పఞ్చహవీంషీత్యాదివత్తదేకవాక్యతాకల్పకపదాన్తరాభావాత్, *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి సన్నిహితే విస్పష్టవిధిప్రత్యయయుక్తే క్రియావాచిని భావశబ్దే విద్యమానే తదేకవాక్యతామనాదృత్య క్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతాకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాత్, నను సన్నిహితోపాసనవిధ్యేకవాక్యత్వేపి ఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవ రసతమాదివాక్యానామేకవాక్యతాస్తు- న తూపాస్యసమర్పకత్వేనేతి చేన్న - ఉపాసనవిషయసమర్పకతయా ప్రవృత్తివిశేషకరత్వే సమ్భవతి వ్యర్థస్తుతిత్వకల్పనాయా అయుక్తత్వాత్. అతో రసతమత్వాదికమప్యుపాస్యమేవ. తతశ్చ రసతమత్వాదివిశిష్టతయైవోద్గీథోపాసనం కర్తవ్యం తత్ఫలార్థిభిరితిస్థితం. తథా *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదౌ నిర్విశేషణాయాస్త్వేవ [illegible] శాఖాన్తరగతానాముద్గీథవ్యక్తీనాం సన్నిహితత్వాత్ తన్మాత్రవిషయత్వమేవోద్గీథశ్రుతేరిత్యుక్తం. తతశ్చ శాణ్డిల్యశాఖాగతరథన్తరమ్ [illegible] హిరణ్మయపురుషాకాశాదిదృష్టి [illegible] పాసనే శాణ్డిల్యశాఖాగతోద్గీథవ్యక్తేరేవ క్రతుమధ్యప్రయుక్తాయా ఉపాస్యత్వం- న తు శాఖాన్తరగతోద్గీథవ్యక్తేః. న చ సర్వశాఖాగతోద్గీథా [illegible] శాఖాభేదేన ఉద్గీథవ్యక్తీనాం భిన్నత్వాత్. న చోద్గీథశ్రుతేస్సఙ్కోచలక్షణబాధప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం - [illegible] ప్రత్యక్షశ్రుతివిశేషకత్వేపి *[illegible] శ్రుతిలక్షేతే। కృష్ణాదియామయాస్త్వ [illegible] శ్రుతి [illegible] ఇతి న్యాయేన శ్రుత్యర్థ [illegible]

దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే ఉభయే ప్రాజాపత్యాస్తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనా
నభిభవిష్యామ ఇతి॥ ౧

యాఃఫలత్వజాతే, [illegible] యావ్యత్వాపరత్వా గెనపట శ్రుత్యబాధఇత్యుక్తరీత్యా ఉద్గీథ కర్మాంగస్య బాధాత్ తత్రవ్యాఘాతాఖ్యోద్గీథతత్త్వవిషయ
[illegible] ప్రతిపాదకే శ్రుత్యా ఉపాసనాశాఖాను హి ప్రతివేదం తంతత్ఫలపూర్వకమేవాస్యేత్యర్థః ఉద్గీథాద్యంగావబద్ధోపాసనా
[illegible] ప్రతిశాఖం సర్వత్వేనకర్మ గుణసమభివ్యాహారాన్యథానుపప
[illegible] ప్రవృత్తత్వే కిమేకస్మిన్నపి ప్రకృతే బాధ్యబాధకభావోనావిశేషః ప్రవృత్తోద్గీథత్వే సన్నిధిమాత్రేణ నట్లో
[illegible] నరగతః క్రతుమధ్యే ప్రయుజ్యమానః ఉద్గీథః శాఖా నరగతోపాసన ప్రకారేణాప్యుపాస్యఇత్యర్థః ॥ మన్త్రాదివద్వా విరోధః శాఖాన్తర
[illegible] మన్త్రాదీనాం శాఖాన్తర క్రతుసమ్బన్ధవత్ శాఖాన్తరగతోపాసనానామపి శాఖాన్తరగతోద్గీథసమ్బన్ధ అవిరోధాదవిశిష్టం. త
[illegible] ఉపసంహరతి ॥ ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదినా విహితానామఙ్గావబద్ధోపాసనానాం వ్యభిచరిత క్రతుసమ్బన్ధిజాహుహూస్థానిత
క్రతుఫలని [illegible] అవ్యభిచరిత క్రతుసమ్బన్ధ్యుద్గీథాశ్రితత్వ క్రతుఫలత్వే వక్తవ్యే ॥ తదేవవీర్యవత్తరం భవతీతి వీర్యవత్తరత్వాది
శ్రవణాన్మాత్రార్థవాదత్వాద్ద్విహి [illegible] ఉపాసనాని కర్మనియతానీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే - ॥ తన్నిర్ధార
ణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధఃఫలం. నిర్ధారణం - నిశ్చయేనమనసోఽవస్థాపనం ధ్యానమిత్యర్థః తస్యోపాసనస్యానియమః - నియమోనాస్తి
సన్తానం. ॥ తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేతి యయమదర్శనాత్, తస్యోపాసనస్య ప్రబలకర్మాప్రతిబద్ధరూపవీర్యవత్తరత్వలక్షణఫ
లాన్తరత్వేనకర్మాఙ్గత్వాభావాదిత్యర్థః అయంభావః - కర్తృత్వాదుమ్బరత్వాదిన్యాయేనాధికారశ్రవణాదర్థవాదేనైవవిధిః క్రియాఫలజనకత్వేనసైవ ఫ
లమర్థవాదవిరమ్య వ్యాహారాద్వాక్యైకదేశే - ఉపాసనానామంగావిస్పష్టవిధిశ్రవణాత్ ఫలాదత్వేవాక్యభేదకత్వా. అతఏవన్నోదుమ్బరతాదివిత్ యేషు
యోఉపాసనవిధేర్వైయర్థ్యాత్ ఫలాన్తరత్వాన్నాసమ్భవతీతి ఇతిస్థితం తథాఙ్గావబద్ధేషు క్రియాంతరిక్షఫలకోపాసనానాముద్గీథవిద్యారహితయజ్ఞాదికర్మనిష్పా
ద్యానామపియజ్ఞాదిరూపసాధనసమ్పత్తౌసత్యాం [illegible] పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే - ॥ ఐహికమప్రస్తుత ప్రతి
బన్ధేతద్దర్శనాత్ ముక్తివ్యతిరిక్తఫలకముపాసనం అప్రస్తుత ప్రతిబన్ధే - ప్రతిబన్ధాభావే ఐహికం - ఇహైవజన్మని సమ్భవతి సతి ప్రతిబన్ధే జన్మాన్తరే నచ
ప్రతిబన్ధానమృతశ్చ నియమః - ॥ యదేవవిద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరంభవతీత్యుద్గీథవిద్యాయాః ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫల
త్వావేదనేన ప్రబలకర్మాన్తర ప్రతిబన్ధస్యానుజ్ఞాతత్వాత్ నను ॥ [illegible] సాధనత్వేన
త్వాత్ శారీరక్రియాచారాదివన్నియమైహికత్వమేవకిం స్యాదితి [illegible] ఫలకత్వేనఐహికానాం తేషాంనియమైహిక
త్వేపివిద్యాసాధనయజ్ఞాదికర్మణాంతజ్జన్యనివిద్యోత్పత్తేరైవిహి [illegible] ఫలకచిత్రేష్ట్యాదివన్నియమైహికత్వాభావాత్, పూర్వవత్త్రేచ్చతుర్థాధ్యా
యేముముక్షుసిద్ధ్యధికరణే [illegible] తథాలరు [illegible] ముక్తిఫలకబ్రహ్మో
పాసనానాం ప్రబలకర్మాన్తర ప్రతిబన్ధాసమ్భవాన్నియమైహికత్వమేవేతి పూర్వపక్షేఉచ్యతే - ॥ ఏవంముక్తిఫలానియమస్తదవస్థావధృతేస్తదవ
స్థావధృతేః ముక్తిఫలకవిద్యానామప్యైహికత్వనియమో నాస్తి - అప్రస్తుతప్రతిబన్ధరూపావస్థాయాః విశేషేణ తత్రాప్యవధృతత్వాత్ త
త్రాపి ప్రబలానాం గ్రహ్మానిదపవారాది ప్రతిబన్ధకానాంసమ్భవాత్ ద్వితీయతృతీయాధ్యాయపాదసమాప్త్యర్థా ప్రక్రమాధికరణాః ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

తం — దేవాసురాః - దేవాశ్చాసురాశ్చ. దేవాః - దీవ్యతేర్ద్యోతనార్థస్య శాస్త్రోద్భాసితా ఇన్ద్రియవృత్తయః అసురాః - తద్విపరీ
తాః స్వేష్వేవాసుషు విష్వగ్విషయాసు ప్రాణనక్రియాసు రమణాత్ స్వాభావికత్వమజ్ఞాత్మికా ఇన్ద్రియవృత్తయ ఏవ హవై ఇతిపూర్వవృత్తావద్యోతక
నిపాతౌ. యత్ర - యస్మిన్నిమిత్తే ఇతరేతరవిషయాపహరలక్షణే సంయేతిరే - సమ్పూర్వస్య యతతేః సఙ్గ్రామార్థత్వమితి సఙ్గ్రామం కృతవన్త ఇత్యర్థః.
శాస్త్రీయ ప్రకాశవృత్త్యభిభవనాయ ప్రవృత్తాః స్వాభావిక్యస్తమోరూపా ఇన్ద్రియవృత్తయోఽసురాః తథా తద్విపరీతాశ్శాస్త్రార్థవిషయవివేక
జ్యోతిరాత్మానో దేవాః స్వాభావికతమోరూపాసురాభిభవనాయ ప్రవృత్తా ఇత్యన్యోన్యాభిభవాద్భవరూపస్సఙ్గ్రామ ఇవ సర్వప్రాణిషు ప్రతిదేహం దే
వాసురసఙ్గ్రామోఽనాదికాలప్రవృత్త ఇత్యభిప్రాయః. స ఇహ శ్రుత్యాఖ్యాయికారూపేణ ధర్మాధర్మోత్పత్తివివేకవిజ్ఞానాయ కథ్యతే ప్రాణవిశు
ద్ధివిజ్ఞానవిధిపరతయా. అత ఉభయేఽపి దేవాసురాః ప్రజాపతేరపత్యానీతి - ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతిః - కర్మజ్ఞానాధికృతః పురుషః ॥ పురుష ఏవో
క్థమయమేవ మహాన్ ప్రజాపతిరితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్యహి శాస్త్రీయాః స్వాభావిక్యశ్చ కరణప్రవృత్తయో విరుద్ధాపత్యానీవ తదుద్భవత్వాత్. తత్ -
తత్రోత్కర్షాపకర్షలక్షణనిమిత్తే హ దేవా ఉద్గీథం - ఉద్గీథభక్త్యుపలక్షితమౌద్గాత్రం కర్మ ఆజహ్రుః - ఆహృతవన్తః తస్యాపి కేవలస్యాహరణాసమ్భవా
త్సోమయాగాదికర్మాహృతవన్త ఇత్యభిప్రాయః. తత్కిమర్థమాజహ్రురితి ఉచ్యతే - అనేన - కర్మణా ఏనాన్ - అసురానభిభవిష్యామ ఇత్యేవమభిప్రా
యాస్సన్తః. ౧

తా. — [illegible] ఇదానీం తస్యై

ఉ.— తేహనాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తగ్ం హాసురాః పాప్మనావివిధుః। తస్మాత్తేనోభయంజిఘ్రతిసురభిచదుర్గన్ధిచపాప్మనాహ్యేషవిద్ధః॥ ౨

వాక్షరస్యాఖ్యాత్మాధిదైవతభేదేనాదిత్యప్రాణదృష్ట్యుపాసనంవివక్షుః ఆఖ్యాయికాముత్తరమవతారయతి (దేవాసురా ఇతి) తత్రాసురాణామాఖ్యాయికాసుర ప్రతిభావ్యుదాసార్థంవివక్షితంసమాసందర్శయతి (దేవాశ్చేతి) దేవశబ్దనిష్పత్తిప్రకారంసూచయతి (దీవ్యతేరితి) దీవ్యతిర్ద్యోతనార్థః దివుక్రీడావిజిగీషావ్యవహారద్యుతిస్తుతిమోదమదస్వప్నకాన్తిగతిష్వితిదర్శనాత్. తస్యచాజన్తస్యసతిగుణే ద్యోతయితారోరూపసిద్ధిరిత్యర్థః. తేషాంద్యోతకాదివ్యారూఢేరిన్ద్రియాణామభివిష్యన్తీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (శాస్త్రేతి) ఇత్యర్థాయాత్మమిత్యుపసంహారవిరోధాత్ప్రసిద్ధగేవమేయత్వాదుపాసనాదిరూపకరణావస్థా దేవాస్సత్త్వాత్మకాఃశాస్త్రానుసారిణోదేవశబ్దవాచ్యాఇత్యర్థః. తథా- అసురాః - విరోచనాదయస్సుర్యరిత్యాకాఙ్క్షాయాం స్వభావతఏవసురవిరోధాత్తమోబుద్ధి ప్రత్యాహ (అసురా ఇతి) అసురాః- ఇన్ద్రియవృత్తయఏవేతిసమ్బన్ధః. సాత్త్వికేన్ద్రియవృత్తిభ్యోవైపరీత్యంతామసానామసురత్వేనిమిత్తత్వేనదర్శయతి (తద్విపరీతా ఇతి) తామసానామసురశబ్దవాచ్యత్వేనిమిత్తాన్తరమాహ (స్వేష్వేవేతి) విష్వగ్విషయాసు-విష్వక్ష్వః-నానాగతికాసువిషయాదిస్వపాం-తా స్వితియావత్. ప్రాణనక్రియాసు-జీవనానుకూలప్రాణచేష్టాస్విత్యర్థః. తదేవస్ఫోరయతి (స్వాభావిక్య ఇతి) శాస్త్రీయసంస్కారరహితస్వభావవశాత్ప్రవర్తమానత్వం- స్వాభావికత్వం. తథాచశాస్త్రీయేన్ద్రియవృత్తిభ్యోవైపరీత్యమవమాహమతివిశదమిత్యర్థః. వైపరీత్యాన్తరమాహ (తమఆత్మికా ఇతి) కథంమిథోవిషయాపహరణనిమిత్తకృత్యదానామసురాణాంచసఙ్గ్రామోభాదిత్యపేక్షాయామాసురీంవృత్తింప్రకటయతి (శాస్త్రీయేతి) వైరీంవృత్తింప్రథయతి (తథేతి) దేవానాముక్తాసురవైపరీత్యంస్ఫుటయతి (శాస్త్రేతి) స్వాభావికః- శాస్త్రీనపేక్షస్తమోరూపఃపాప్మా- సురః-పరిచ్ఛేదాభిమానః. తస్యతిరస్కరణార్థమితియావత్. ఉక్తమాఖ్యాయికసఙ్గ్రామంనిగమయతి (ఇత్యన్యోన్యేతి) ఉక్తరీత్యాయథోక్తానాందేవానామసురాణాంచపరాభిభవస్స్వోద్భవశ్చేత్యేవంరూపస్సఙ్గ్రామః ప్రతిదేహమనాదికాలప్రవృత్తః - యథాదేవాసురసఙ్గ్రామః - తథేతిభావః. కిమర్థంపునరపురుషార్థరూపోదేవాసురసఙ్గ్రామఃశ్రుత్యాఖ్యాయతే-తత్రాహ (సఇహేతి) సహి-సఙ్గ్రామోఽస్మిన్ప్రకరణే ప్రాణస్యవిశుద్ధివిషయం విజ్ఞానంవిధాతుంప్రవృత్తఃతథాశ్రుత్యాకథారూపేణాఖ్యాయతే. ఇన్ద్రియాణాంవిషయవైముఖ్యేధర్మస్స్యాత్ - తేషాంతదాభిముఖ్యేపాపస్యోత్పత్తిరితివివేకవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థంచాఖ్యాయికాప్రణీయతే. తస్మాదిన్ద్రియాణాంప్రయత్నతోవిషయప్రావణ్యంపరిహర్తవ్యం, తద్వైముఖ్యంచతేషాంశ్రేయోర్థిభిర్యత్నాదాధేయమితిభావః. యజమానప్రాణానామేవదేవాసురభావస్యోక్తత్వమత్రశ్రుత్యర్థః. ప్రజాపతిశబ్దస్యయథార్థమర్థమపాకృత్యవివక్షితమర్థమాహ (ప్రజాపతిరితి) ఉక్తరూపఃపురుషఃప్రజాపతిరిత్యత్రగమకమాహ (పురుషఏవేతి) కథంపునర్యథోక్తానాందేవాసురాణాంతదపత్యత్వం-తత్రాహ (తస్యహీతి) యత్తేత్యుక్తంసఙ్గ్రామనిమిత్తంపరాభ్యుతత (తత్రేతి) దేవానాముత్కర్షో, ఽపకర్షశ్చాసురాణా, మిత్యస్మిన్నిమిత్తేకథముద్గీథభక్త్యాహరణమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఉద్గీథేతి) లక్షితలక్షణాన్యాయంసూచయతి (తస్యాపీతి) ఉద్గీథభక్త్యైవేత్యేవేరర్థః. తదాహరణప్రయోజనంప్రశ్నపూర్వకంకథయతి (తల్కిమర్థమిత్యాదినా) ౧

౧౦.— ఉద్గీథావయవేఽఙ్కారముఖ్యప్రాణవృష్టింవిధాతుమాఖ్యాయికాంప్రస్తౌతి (దేవాసురాహవై యత్రసంయేతిరే ఉభయే ప్రాజాపత్యాఇత్యాదినా) ద్వివిధాఃప్రజాపతిసుతాఃదేవాసురాఃయత్ర- యస్మిన్కాలే పరస్పరంసంయేతిరే- యుద్ధంకృతవన్త ఇత్యర్థః. ప్రాజాపత్యాఇత్యపత్యార్థే * దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతిణ్యః. (తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి). తత్- తదాహ- ప్రసిద్ధంయథాతథాదేవాఃఅనేనైవ- ఉద్గీథావయవేనోఙ్కారేణోపాసితేనైవనాః - అసురాన్ అభిభవిష్యామః - జేష్యామ ఇత్యభిసన్ధాయోద్గీథం ప్రాణంఉపాయత్వేనస్వీకృతవన్త ఇత్యర్థః.

౧౦.— యదాదత ఉద్గీథకర్మాజిహీర్షవః - తదాతేహ - దేవాఃనాసిక్యం - నాసికాయాంభవంచేతనావన్తం ఘ్రాణం ప్రాణంఉద్గీథకర్తారముద్గాతారంఉద్గీథభక్త్యేషాసాఞ్చక్రిరే - కృతవన్త ఇత్యర్థః. నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోద్గీథాఖ్యభక్త్యాఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యర్థః. ఏవంహి ప్రకృతార్థపరిత్యాగోఽప్రకృతార్థోపాదానంచనకృతంస్యాత్ - *ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానోఽధ్యుపాస్యతయాప్రకృతః. ననుఉద్గీథోపలక్షితంకర్మాహృతవన్త ఇత్యవోచః- ఇదానీమేవంకథంనాసిక్యప్రాణదృష్ట్యాఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాత్థ. నైషదోషః-ఉద్గీథకర్మణ్యేవహి తత్కర్తృప్రాణదేవతాదృష్ట్యోద్గీథభక్త్యవయవశ్చాఙ్కారఉపాస్యత్వేనవివక్షితః-నస్వతన్త్రః. అతస్తాదర్థ్యేనకర్మాహృతవన్త ఇతియుక్తమేవోక్తం. తం- ఏవందేవైర్వృతముద్గాతారంహాసురాఃస్వాభావికాన్తమఆత్మానోజ్యోతీరూపంనాసిక్యంప్రాణందేవంస్వోత్థేనపాప్మనా- అధర్మాసఙ్గరూపేణ వివిధుః- విద్ధవన్తః. సంసర్గంకృతవన్త ఇత్యర్థః. సహినాసిక్యఃప్రాణఃకల్యాణగన్ధగ్రహణాభిమానాపహృతవివేకవిజ్ఞానోఽభూవ-నతేనదోషేణపాప్మసంసర్గీబభూవ. తదిదముక్తం- అసురాఃపాప్మనావివిధురితి. యస్మాదాసురేణపాప్మనావిద్ధః-తస్మాత్తేన-పాప్మనాప్రేరితోఘ్రాణఃప్రాణోదుర్గన్ధిగ్రాహకఃప్రాణినాం. అతస్తేనోభయంజిఘ్రతిలోకఃసురభిచదుర్గన్ధిచ- పాప్మనాహ్యేషఃయస్మాద్విద్ధః. ఉభయగ్రహణమవివక్షితం- *యదస్యోభయంజానీతార్తిమార్ఛతీతియద్వత్. *యదేవేదమప్రతిరూపంజిఘ్రతీతిసమానప్రకరణశ్రుతేః. ౨

ఆ.— సంప్రత్యుద్గీథాహరణప్రకారంప్రకటయతి (యదాచేతి) అచేతనస్యకరణస్యోద్గాతృత్వాసమ్భవాద్విశినష్టి (చేతనావన్త

మూ.— అథహ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తాꣳ హాసురాః పాప్మనా వివిధుః తస్మాత్తయోభయం వదతి సత్యం చానృతం చ పాప్మనా హ్యేషా విద్ధా॥ ౩

అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయం పశ్యతి దర్శనీయం చాదర్శనీయం చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౪

మితి) ముఖ్యప్రాణం వ్యాచష్టే (ఘ్రాణమితి) * త్వం న ఉద్గాయేతి వాజసనేయకశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (ఉద్గీథకర్తారమితి) అథోద్గీథ శబ్దేనాభిప్రేతమాహ - నన్వాఖ్యాతా - తత్కథం తదుపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథభక్త్యేతి) తదవయవలక్షితముద్గాతారముపాసత ఇతి యావత్. క థముపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథేన కర్తృత్వప్రార్థనమిత్యాహ (కృతవన్త ఇతి) తే హ నాసిక్యమిత్యాదేరక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (నాసి క్యేతి) కిముక్తేత్యక్షరవాక్యాధ్యాహారాపాస్యత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (ఖల్వితి) తథా చ ప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనే ప్రకృతస్యోపేత్యాగో, భక్తేశ్చ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వాజ్జీకారేఽప్రకృతోపాదాన మితి శేషః. పూర్వాపరవిరోధమాశ ఙ్కతే (నన్వితి) ఉద్గీథోపలక్షితే సామ్ని తేనోపలక్షితం జ్యోతిష్టోమాదికర్మాన్యాతమిత్యుక్తం- తదాహరణం చ - తస్యోపాసనం. తద్విరుద్ధం నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యాఽక్షరోపాసనవచనమిత్యర్థః. స్వోక్తిపృథోవిరోధం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) ఉదీథోపలక్షితకర్మోపలక్షితే జ్యోతిష్టోమాదౌ కర జీయత్వేనోద్గాతృప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వేనాక్షరం వివక్షితం. ఓఙ్కారశ్చోద్గీథావయవోధ్యేయత్వేనేష్టః- న స్వతన్త్రోవ్యాపకః. తథా చాక్షరోపాసనాఙ్గత్వేన కర్మాహరణం- నధ్యేయత్వేనేత్యవిరోధ ఇత్యర్థః. అత్రిత్వవిథానార్థం కర్మాహరణమిత్యుక్త్వాలిం హేత్వాదివ్యాచష్టే (తమేవమితి) స్వోక్తేన- ఆసురేణ. నాసికాసమ్బద్ధేనేతియావత్. అథర్యాదాసఙ్గః. తద్రూపేణేత్యేతత్. తస్యాసఙ్గవేధం సాధయతి (సహీతి) కల్యాణోగన్ధః - సురభిరు క్తః. తస్య గ్రహణం మమైవేత్యభిమానాత్ప్రీత్యాయ ఆసఙ్గః- తేనాభిభూతం దుపకారోగన్ధామ్ణాణకృతసుల్యః సర్వస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేతి వివేకవిజ్ఞానం యస్య- స తథేతి విగ్రహః. నను కథం యథోక్తాసఙ్గస్పర్శితేత్యాశఙ్క్యాహ (స తేనేతి) ఉక్తేర్థే వాక్యం యోజయతి (తదిదమితి) ఘ్రాణ ప్రాణస్యాసురపాప్మవిద్ధత్వే కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (యస్మాదితి) ఉక్తానుమానావద్యోతి వాక్యం వ్యాకరోతి (అత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థ మేవ స్పష్టయతి (పాప్మనేతి) నను పాప్మనావిద్ధత్వాత్తేన లోకో దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యం - సురభిజ్ఞానస్య పాప్మకర్తృత్వాభావాత్. తథా చ క థం తేనోభయం జిఘ్రతీత్యుక్తం- తత్రాహ (ఉభయగ్రహణమితి) ఏకస్యాపి హవిషో ద్రవాత్మకస్య పురోడాశాదేర్వ్యాకాకాది సమ్బన్ధాప్ప్రింశే ప్రాయశ్చిత్తసత్త్వేపి • యస్యోభయం హవిరార్తిమార్ఛతి సవిష్ట్రింపఞ్చశరావమోదనం నిర్వపేదిత్యత్రోభయగ్రహణమవివక్షితమితి స్థితం ప్రథమత న్త్రే- తథాఽత్రాపీత్యాహ (యస్యేతి) న కేవలం పాప్మనా హీతి వాక్యశేషాదత్రోభయగ్రహణమవివక్షితం - కిం తు వాజసనేయకే యథోక్తోద్గీథ విద్యావిషయత్వేన సమాన ప్రకరణే • యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మేతి శ్రుతేరత్రాపి పాప్మవేధవశాద్దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యత్వా దవివక్షితముభయగ్రహణమిత్యాహ (యదేవేతి)

రం.— (తేహ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) తే- దేవాః ఘ్రాణేన్ద్రియత్వేన ఉద్గీథముపాసితవన్త ఇత్యర్థః. నాసికాయాం భవం నాసిక్యం.. • శరీరావయవాచ్చేతి యత్. (తంహాసురాః పాప్మనా వివిధుః) తం - నాసిక్యం ప్రాణం అసురాః స్వకీయేన పాప్మనా వివిధుః - సం యోజితవన్తః. పాపహేతుభూతవృత్త్యా సంయోజితవన్త ఇతి యావత్. (తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః) తస్మాత్- పాపసంసర్గాద్ధేతోః పురుషో ఘ్రాణేన సురభి చ దుర్గన్ధి చ- ఉభయం జిఘ్రతి. తస్మాన్నాసిక్యః ప్రాణః పాపవిద్ధ ఏవేత్యర్థః.

శం.— ముఖ్యప్రాణస్యోపాస్యత్వాయ తద్విశుద్ధత్వానుభవార్థోయం విచారః శ్రుత్యా ప్రవర్తితః - అతశ్చక్షురాదిదేవతాః క్రమేణ వి చార్యాసురేణ పాప్మనా విద్ధా ఇత్యపోహ్యన్తే. సమానమన్యత్ - అథ హ వాచం చక్షుః శ్రోత్రం మన ఇత్యాది. అనుక్తా అప్యన్యాస్త్వగ్రసనాదిదేవతా ద్రష్టవ్యాః- * ఏవము ఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరితి శ్రుత్యన్తరాత్. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— నను నాసిక్యస్య ప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వే సిద్ధే న్యాయసామాన్యాద్వాగాదీనామపినోపాస్యత్వమితి సిధ్యతి - తత్కిమ ముత్తరగ్రన్థేనేత్యత ఆహ (ముఖ్యప్రాణస్యేతి) న్యాయసామ్యేపి ముఖతో నిరాకరణాభావే ముఖ్యప్రాణస్యైవోపాస్యత్వమిత్యనిశ్చయాత్తదుపాస్య తాదార్ఢ్యార్థం ముఖతో వాగాదీనామనుపాస్యత్వముపాకర్తుముత్తరగ్రన్థ ఇత్యర్థః. విద్ధా ఇతి విచార్య క్రమేణాపోహ్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. ఉత్తరవాక్యేష్వపి తద్వ్యాఖ్యానమనపేక్షితం - పూర్వేణ సమానత్వాదిత్యాహ (సమానమితి) అవశిష్టవాక్యైకదేశగ్రహణార్థమాదిపదం. నను ఘ్రాణాదీనాం పాప్మవిద్ధ త్వాదనుపాస్యత్వేపి త్వగాదీనాం తద్విద్ధత్వేనానుపాస్యత్వావచనాన్ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్యోపాస్యత్వం నావసీయతే- తత్రాహ (అనుక్తా ఇతి) ఉ క్తానామనుక్తోపలక్షణత్వే బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (ఏవము ఖల్వితి) ౩-౪-౫-౬

రం.— (అథహ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాది) పూర్వవత్.

ఉ.— అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయగ్ శృణోతి శ్రవణీయంచాశ్రవణీయంచ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౫

అథహ మన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయం సఙ్కల్పతే సఙ్కల్పనీయంచాసఙ్కల్పనీయంచ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౬

అథహ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తగ్ హాసురా ఋత్వా విదధ్వంసుర్యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వగ్ సేతైవమ్॥ ౭

యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వగ్ సత ఏవగ్ హైవ స విధ్వగ్ సతే య ఏవం విది పాపం కామయతే యశ్చైనమభిదాసతి స ఏషోఽశ్మాఖణః॥ ౮

రం.— (అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాది) అదర్శనీయం- అమేధ్యాదికమిత్యర్థః.

రం.— (అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాది) అశ్రవణీయం- పాపవచనమిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథహ మన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాది) అసఙ్కల్పనీయం- పాపమిత్యర్థః. ౬

శం.— ఆసురేణ విద్ధత్వాత్ప్రాణాదిదేవతా అపాస్యాస్తే. అథ- అనన్తరం య ఏవాయం- ప్రసిద్ధో ముఖే భవః- ముఖ్యః ప్రాణః. తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే. తం హాసురాః పూర్వవదృత్వా- ప్రాప్య విదధ్వంసుః- వినష్టా అభిప్రాయమాత్రేణ. అకృత్వా కించిదపి ప్రాణస్య కథం వినష్టా ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- యథా లోకే అశ్మానమాఖణం - న శక్యతే ఖనితుం కుద్దాలాదిభిరపి, టఙ్కైశ్చ భేత్తుం న శక్యః,- అఖణ ఏవాఖణః. తమృత్వా. సామర్థ్యాల్లోష్టః - పాంసుపిణ్డః. శ్రుత్యన్తరాచ్చ. అశ్మని క్షిప్తోఽశ్మభేదనాభిప్రాయేణ తస్యాశ్మనః కించిదప్యకృత్వా స్వయం విధ్వంసేత- వికీర్యేత. ఏవం విదధ్వంసురిత్యర్థః. ఏవం విశుద్ధోఽసురైరధర్షితత్వాత్ప్రాణ ఇతి. ౭

ఆ.— అథ హేత్యాది ముఖ్యప్రాణవిషయవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (ఆసురేణేత్యాదినా) పూర్వవత్- వాగాదిష్వివేతి యావత్. టఙ్కైశ్చ- విదారణైర్లోహవిశేషైరిత్యర్థః. అశ్మని క్షిప్తస్య లోష్టస్య ప్రాప్త్యుపాదానే హేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) తస్య ధ్వంసనయోగ్యత్వాత్, ధ్వంసనే కర్తృత్వాపేక్షత్వా, దిత్యర్థః. తస్మిన్నయస్య కస్యచిదేవంవిధస్య సమ్భవాదలం లోష్టగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్య *యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతేతి బృహదారణ్యకశ్రుతౌ తస్యైవాత్ర గ్రహణమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికాభ్యాం సిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఇతి- ప్రాణస్య విశుద్ధత్వాత్తదుపాసనం కర్తవ్యమితి శేషః. ౭

రం.— (అథహ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) ఉద్గీథావయవమోఙ్కారం ముఖ్యప్రాణత్వేనోపాసితవన్త ఇత్యర్థః. (తం హాసురా ఋత్వా విదధ్వంసుః) తం- ముఖ్యప్రాణం పాప్మనా వేద్ధుం ప్రవృత్తా అసురాస్తం ప్రాప్య స్వయమేవ విదధ్వంసుః- విధ్వస్తా అభవన్నిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసేతైవం) ఆఖనితుమశక్యం ఆఖణం; మృత్పిణ్డః. యథా మృత్పిణ్డోఽశ్మానం ప్రాప్య విధ్వస్తో భవతి - ఏవమితి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. ఆఖణమితి ఛాన్దసం ణత్వం నపుంసకత్వం చ. ౭

శం.— ఏవంవిదః ప్రాణాత్మభూతస్యేదం ఫలమాహ (యథాశ్మానమితి) ఏష ఏవ దృష్టాన్తః. ఏవం హైవ స విధ్వంసతే - వినశ్యతి. కోఽసావితి. ఆహ- య ఏవంవిది- యథోక్తప్రాణవిది పాపం- తదనర్హం కర్తుం కామయతే- ఇచ్ఛతి, యశ్చాప్యేనమభిదాసతి- హినస్తి. ప్రాణవిదం ప్రత్యాక్రోశతాడనాది ప్రయుఙ్క్తే,- సోఽప్యేవమేవ విధ్వంసత ఇత్యర్థః. యస్మాత్స ఏషః- ప్రాణవిత్ ప్రాణభూతత్వాదశ్మాఖణ ఇవాశ్మాఖణః- అధర్షణీయ ఇత్యర్థః. నను నాసిక్యోఽపి ప్రాణో వాయ్వాత్మా- యథా ముఖ్యః. తత్ర నాసిక్యః ప్రాణః పాప్మనా విద్ధః ప్రాణ ఏవ సన్- న ముఖ్యః కథం. నైష దోషః- నాసిక్యస్తు స్థానకరణవైగుణ్యాద్విద్ధో వాయ్వాత్మాపి సన్. ముఖ్యస్తు తదసమ్భవాత్ స్థానదేవతాబలీయస్త్వాన్న విద్ధ ఇతి యుక్తం. యథా వాస్యాదయః శిక్షావత్పురుషాశ్రయాః కార్యవిశేషం కుర్వన్తి- నాన్యహస్తగతాః- తద్వద్ఘ్రాణవద్ఘ్రాణసచివత్వాద్విద్ధా ప్రాణదేవతా- న ముఖ్యా. ౮

ఆ.— ఫలవచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవంవిద ఇత్యాదినా) ప్రాణవిత్ప్రతిస్పర్ధినో వినాశే హేతుమాహ (యస్మాదితి) నాసిక్యప్రాణస్య ముఖ్యప్రాణస్య చ వాయువికారత్వేన ప్రాణత్వావిశేషాత్పాప్మనా వేధావేధౌ తుల్యావేవ స్యాతామితి శఙ్కతే (నన్వితి) స్థానవిశేషసమ్బన్ధాసమ్బన్ధాభ్యాం ద్వారాద్వారత్వే పాప్మవేధావేధవ్యవస్థయా ప్రతిపరిహరతి (నైష దోష ఇతి) స్థానావచ్ఛిన్నస్య కరణవైగుణ్యం - విషయవిశేషసక్తత్వం, తస్మాద్ఘ్రాణస్య నాసిక్యప్రాణస్యావిద్ధతా స్యాదితి యావత్. తదసమ్భవాత్- విశేషసమ్బన్ధప్రయుక్తవైగుణ్యాయోగాత్. ఇతి- విద్ధావిద్ధత్వం. యుక్తం- ఉపపన్నం. స్థానసమ్బన్ధవిశేషాత్ ఘ్రాణప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వం, తదభావాచ్చ ముఖ్యప్రాణస్యావిద్ధత్వ, మిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) న ముఖ్యః- ఘ్రాణప్రాణవన్నవిద్ధత్వాభావాదితి శేషః. ౮

ఉ.— నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి విజానాత్యపహతపాప్మా హ్యేష తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరా న్ప్రాణానవత్యేతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతి వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి॥ ౯

తꣳ హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తేఽఙ్గానాం యద్రసః॥ ౧౦

రం — ఏతద్వ్యతిరేకముదాహరతి (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసతే ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయతే ఇత్యాది) ఏవంవిది ఏతద్విద్యానిష్ఠే యః పాపం కర్తుం కామయతే, యశ్చైనమభిదాసతి - హినస్తి, సోఽశ్మప్రాప్తలోష్టవద్ధ్వంసతే ఇత్యర్థః. ... (స ఏషోఽశ్మాఖణః) స ఏష ఏతద్విద్యానిష్ఠో అశ్మప్రాప్తాఖణ ఇత్యర్థః. ఏతేన ... ప్రత్యయస్య కరణాధికరణయోరవిశేషేణ ... ఏవఞ్చ ప్రత్యయో వక్తవ్యః అతఆఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వమేవ వక్తవ్యం. ఖననసాధనోయోఽర్థ శమస్థానం ప్రాప్య యథాలోష్టాదికం ధ్వంసత ఇతి హిత స్యార్థః అత ఏవ స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇతి వాక్యశేషే అశ్మవిశేషణత్వేనాఖణస్య ... వాజసనేయకేషు మాన ప్రకరణే యథాఽశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసత ఇతి శ్రవణేన తత్సమానార్థత్వస్యావ కత్వాదయమాఖణశబ్దస్య లోష్టవాచిత్వస్యైవోచితత్వాత్, బహుళగ్రహణేన కర్తృవ్యతిరేకేషు ప్రత్యయస్యోపపత్తేః, ఇతరథా కర్తృవాచిపదాధ్యాహారప్రసక్తాత్, స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇతి అశ్మాఖణశబ్దస్య సమాసస్యాశ్మప్రాప్తాఖణవాచిత్వేనా శ్మశబ్దసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వాభావా, త్పూర్వనిపాతస్య ... పుల్లిఙ్గసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్య పుల్లిఙ్గత్వోపపత్తేః, శ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం — యస్మాన్నిర్దోషో ముఖ్యః తస్మాన్నైవ తేన సురభి దుర్గన్ధి వా విజానాతి ఘ్రాణేనైవ తదుభయం విజానాతి లోకః అతశ్చ పాప్మకార్యాదర్శనాదపహతపాప్మా - అపహతః - వినాశితః అపనీతః పాప్మా యస్మాత్ - సోఽయమపహతపాప్మా. హ్యేష విశుద్ధ ఇత్యర్థః యస్మాచ్చాత్మమ్భరయః కల్యాణాసఙ్గవత్త్వాద్ఘ్రాణాదయః - న తథా ఆత్మమ్భరిర్ముఖ్యః. కిం తర్హి సర్వార్థః కథమితి. ఉచ్యతే- తేన-ముఖ్యేన యదశ్నాతి, యత్పిబతి, లోకః- తేన- అశితేన పీతేన చేతరాన్- ఘ్రాణాదీనవతి - పాలయతి తేన హి తేషాం స్థితిర్భవతీత్యర్థః అతః సర్వమ్భరిః ప్రాణః-అతో విశుద్ధః కథం పునర్ముఖ్యాశితపీతాభ్యాం స్థితిరితరేషాం గమ్యత ఇతి ఉచ్యతే- ఏతం-ముఖ్యం ప్రాణం ముఖ్యప్రాణవృత్తిం అన్నపానే ఇత్యర్థః అన్తః- అన్తే- మరణకాలే అవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతి ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయ ఇత్యర్థః అప్రాణో హ్యశితుం పాతుం వా- న శక్నోతి తదోత్క్రాన్తిః ప్రసిద్ధా ఘ్రాణాదికలాపస్య. దృశ్యతే హ్యుత్క్రాన్తౌ ప్రాణస్యాశిశిషా. అతో వ్యాదదాత్యేవ- ఆస్యవిదారణం కరోతీత్యర్థః తద్ధ్యలాభే ఉత్క్రాన్తస్య లిఙ్గం. ౯

ఆ — ఘ్రాణదేవతాదిభ్యః - ప్రాణదేవతాయా విశిష్టత్వం తాత్పర్యతో గమయిత్వా నానన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ముఖ్యప్రాణస్య పాప్మవేధాభావముపసంహరతి (అతశ్చేతి) పాప్మకార్యం- రాగః. తస్య ప్రాణేఽనుపలబ్ధేరిత్యర్థః శబ్దస్య వాగ్గన్ధశబ్దేనోక్తం పాప్మావేధం విశుద్ధత్వే హేతూకృత్య ముఖ్యప్రాణవిశుద్ధిముపసంహరతి (హ్యేష ఇతి) తస్య విశుద్ధత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాచ్చేతి) అతో విశుద్ధ ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సర్వార్థత్వం ప్రాణస్య ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఘ్రాణాదీనిత్యాదిశబ్దేన కార్యకరణముచ్యతే . తేనైతాస్తృప్యన్తీతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తేన హీతి) ప్రాణవృత్తిహేతుభ్యామన్నపానాభ్యాం సఙ్ఘాతస్థితిరన్యత్రాపి. సర్వార్థత్వం ద్వితీయస్యాతశ్శబ్దస్యార్థః ముఖ్యప్రాణోపయుక్తాభ్యామన్నపానాభ్యాం సఙ్ఘాతస్థితిహేతుత్వమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం లిఙ్గం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) వృత్తిమేవ విశినష్టి (అన్నపానే ఇతి) అన్నపానముపయుజ్యమానే అన్నపానే ప్రాణస్థితిహేతూ ఇతి యావత్. ప్రాణస్యోత్క్రమితుమిచ్ఛాయామపి సఙ్ఘాతస్య యదశనపానే కృత్వా స్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్రాణో హీతి) తదా - ప్రాణోత్క్రమిషావస్థాయామితి యావత్ సమూత్క్రాన్త్యవస్థాయాం మృతిసాధ్యభావాదేవ సఙ్ఘాతస్యోత్క్రాన్తిః నత్వశనాద్యభావాత్- తత్ర ప్రమాణాభావాత్ అత ఆహ (దృశ్యతే హీతి) తదితి-ముఖవ్యాదానముచ్యతే అన్నగ్రహణం పానోపలక్షణార్థం.

రం. — ఇతరప్రాణాద్యపేక్షయాఽతిశయమాహ (నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి విజానాతి) ఏతేన- ముఖ్యప్రాణేనేత్యర్థః. పురుష ఇతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష ఇతి) స్పష్టోఽర్థః (తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరాన్ప్రాణానవతి) తేనైవ హేతునా- తస్యాపహతపాప్మత్వాదేవ ప్రాణాన్తరవదాత్మమ్భరిత్వాభావాత్ స్వాశితపీతాదినాఽఽఇతరాన్ప్రాణాన్ రక్షతీత్యర్థః. (ఏతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతి) యత ఏవ ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయః ముఖ్యప్రాణాశితపీతలబ్ధసత్తాకః- అత ఏవ అన్తతః - మరణకాలే ముఖ్యప్రాణాశితాదేరభావేన ఏతమవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతీత్యర్థః. విదిర్లాభ ఇతి హి ధాతుః. (వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి) అన్తతః - మరణకాలే సర్వప్రాణానాముత్క్రమణాదేవ ఆస్యవ్యాదానం కరోతీత్యర్థః.

శం. — (తꣳ హాఙ్గిరాః) తం- ముఖ్యం ప్రాణం హాఙ్గిరా ఇత్యేవం గుణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రే-ఉపాసనం కృతవాన్. బకో దాల్భ్య ఇతి వక్ష్యమాణేన సమ్బధ్యతే. తథా బృహస్పతిరిత్యయాస్య ఇతి చోపాసాఞ్చక్రే బక ఇత్యేవం సమ్బన్ధం కృతవన్తః కేచిత్ - ఇతిహాసమేవాఙ్గిరససమ్బన్ధస్యాభిధా

ఉ.— తేనతగ్ం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః॥ ౧౧

తేనతగ్ం హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే॥ ౧౨

యాస్యం ప్రాణం మన్యన్త ఇతి వచనాత్. భవత్వేవం యథా శ్రుతార్థసమ్భవే. సమ్భవతి తు యథాశ్రుతమృషిచోదనాయామపి. శ్రుత్యన్తరవత్ - తస్మాచ్ఛ్వతప్పిన ఇత్యాదౌ తే ఏత ఏవ సప్తఋషయః, తథా *మధ్యమాగృత్సమదో విశ్వామిత్రో వామదేవోఽత్రిరిత్యాదయ ఋషీన్ ఏవ ప్రాణానుపాదయతి శ్రుతిః. తద్వదితాసప్యృషీన్ ప్రాణోపాసకానఙ్గిరోబృహస్పత్యయాస్యాన్ ప్రాణం కరోత్యభేదవిజ్ఞానాయ. ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదివచ్చ. తస్మాదృషిరఙ్గిరా నామ ప్రాణ ఏవ సన్నాత్మానమఙ్గిరసం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఇత్యేతత్. యస్మాత్సోఽఙ్గానాం ప్రాణస్సన్ రసః - తేనాసావఙ్గిరసః. ౧౦

ఆ.— విశుద్ధిగుణకముఖ్యప్రాణాత్మోద్గీథదృష్ట్యాదీనాం వయవభూతయోరుద్గీథమాఖ్యయామన్వామిత్యుక్తం. ఇదానీం తస్యైవాఙ్గిరసబృహస్పత్యయాస్యగుణత్రయవిధానార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (తం హేతి) తత్ప్రవృత్తికారాది ప్రేతం సమ్బన్ధం దర్శయతి (తంముఖ్యమితి) పరాఙ్గత్వేతి సమ్బన్ధేగమకమాహ (ఏతమితి) అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే వ్యవహితసమ్బన్ధకల్పనానయుక్తేతిపరిహరతి (భవత్వేవమితి) ఋషీణామఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దైరుపదేశే విగుణత్రయవిశిష్టప్రాణోపాసనం నవిరుధ్యతే - అతశ్చ ప్రధానానాముపాత్తే ప్రాణోపాసకానామృషీణాముపదేశోనత్యాగపక్షాతి - అఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దేభ్యోఽపి ప్రథమప్రతిపన్నాన్యృషీన్విహాయయోగికవృత్తిప్రతిపత్తవ్యగుణరూపప్రతిపత్త్యనుపపత్తేరిత్యర్థః. ప్రాణోపాసకానామృషీణామభిధానమేతిరేయకశ్రుత్యా ద్రఢయతి (శ్రుత్యన్తరవదితి) తదేవస్పష్టయతి (తస్మాదితి) శతర్చినోనామ - ప్రథమమణ్డలద్రష్టారఋషయః. ఏషచ ప్రాణోయస్మాత్పురుషం సప్తశతాఖ్యం శతవర్షాణ్యభిగతవాన్ - తస్మాదేతమేవప్రాణం సప్తఋషిశరీరస్థితమపి శతర్చిన్శబ్దవాచ్యం వదన్తీతి యోజనా శతర్చిన్శబ్దవదుభయవిషయాణి శబ్దాన్తరాణ్యపి సన్తీత్యాహ (తథేతి) ఆద్యంమణ్డలం ముక్త్వామధ్యమానాం మణ్డలానాం ద్రష్టారః- మధ్యమా ఋషయః. తేపి ప్రాణం - తస్యసాక్షాన్మధ్యే సర్వజగద్విధారకత్వాత్. గృత్సమదస్తు ద్వితీయమణ్డలదర్శీ. స్వాపకాలే వాగాదీనాం గిరణాత్ప్రాణోగృత్సః. రేతోవిసర్గకారణమదహేతుత్వాత్ అపానో మదః. ప్రాణాపానాత్మకత్వాత్ప్రాణోఽపి తథోచ్యతే. తృతీయమణ్డలదర్శీ విశ్వామిత్రః ప్రాణోఽపి తథా వ్యపదిశ్యతే - తస్యహి విశ్వం భోజ్యజాతం స్థితిహేతుతయా మిత్రమాసీత్. వామదేవస్తు చతుర్థమణ్డలద్రష్టా ప్రాణోఽపి తచ్ఛబ్దవాచ్యః- తస్య వాగాదిదేవతా సమ్భజనీయత్వాత్. పఞ్చమమణ్డలద్రష్టాఽత్రిరిత్యుచ్యతే ప్రాణోఽపి తథైవకథ్యతే- తస్యపాప్మనోఽనర్థరూపాన్ప్రతిసర్వత్రాతృత్వాత్. ఆదిపదేన భరద్వాజాదిపదాని గృహీతాని. దృష్టాన్తమేవం వ్యాఖ్యాయదార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) కిమిత్యఙ్గిరః ప్రభృతీన్ప్రాణం కరోతి శ్రుతిః- అత ఆహ (అభేదేతి) తథాచ సప్తమే ప్రాణస్య సార్వాత్మ్యం వక్ష్యతే. తథాఽత్రాపితస్యతత్తదృషిరూపత్వం వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణో హేతి) అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాఙ్గిరస్త్వం వ్యుత్పాదయతి (యస్మాదితి) ౧౦

రం.— (తం హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తం- అధ్యస్తప్రాణభావముద్గీథం - ఉద్గీథావయవమోఙ్కారమఙ్గిరా ఋషిరుపాసాఞ్చక్ర ఇత్యర్థః కేచిత్తు అఙ్గిరసా ఉపాస్యమేవ ముఖ్యప్రాణం అఙ్గిరసం వదన్తీత్యాహ (ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్త అఙ్గానాం యద్రసః) అఙ్గానాం ప్రాణాధీనస్థితిత్వేన ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వమితిభావః- అఙ్గరసమఙ్గిరసం వదన్తి- పరోక్షప్రియత్వాద్దేవానామితి భావః. ౧౦

శం.— తథా- వాచః- బృహత్యాః పతిః తేనాసౌ బృహస్పతిః. ౧౧

ఆ.— అఙ్గిరశ్శబ్దవద్బృహస్పతిశబ్దో వ్యుత్పాద్య ఇత్యాహ (తథేతి) ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) ౧౧

రం.— (తేనతం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన - అఙ్గిరసత్వేన గుణేన బృహస్పతిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః) వాగిన్ద్రియస్య సర్వార్థప్రకాశకత్వాద్బృహత్త్వం. తస్యముఖ్యప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య వాక్పతిత్వం. అత ఉపాస్యస్యైవ బృహస్పతిత్వం మన్యన్త ఇత్యర్థః ౧౧

శం.— తథా- యత్ - యస్మాదాస్యాదయతే- నిర్గచ్ఛతి. తేనాయాస్య ఋషిః ప్రాణ ఏవ సన్నిత్యర్థః. తథాఽన్యోఽప్యుపాసక ఆత్మానమేవాఙ్గిరసాదిగుణం ప్రాణముద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— ఆఙ్గిరోబృహస్పతిశబ్దవదయాస్యశబ్దోఽపి వ్యుత్పాద్య ఇత్యాహ (తథేతి) తస్యార్థమయాస్యవృత్తిం వివదయతి (యదస్మాదితి) యస్మాదాస్యాదయతే - తేనాయాస్యః ప్రాణః. స ఏవాత్రోపాసకత్వాదృషిరపి తథేతి యోజనా. యథోక్తానామృషీణామేవోక్తగుణకముపాసనం- నాన్యేషాం- విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విశేషస్యనశేషనివర్తకత్వం- ప్రదర్శనార్థత్వాదిత్యర్థః. ౧౨

రం.— (తేనతం హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన - బృహస్పతిత్వేన అయాస్య ఋషిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే) ఆస్యాత్ - ముఖాదయతే- నిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

మూ.— తేన తꣳ హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార । స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతి ॥ ౧౩

ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యధ్యాత్మమ్ ॥ ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— న కేవలమఙ్గిరః ప్రభృతయ ఏవోపాసాఞ్చక్రిరే. తం హ బకో నామ దల్భస్యాపత్యం - దాల్భ్యో విదాఞ్చకార - యథాదర్శితం ప్రాణం విజ్ఞాతవాన్. విదిత్వా చ స హ నైమిశీయానాం - సత్రిణాముద్గాతా బభూవ. స చ ప్రాణవిజ్ఞానసామర్థ్యాదేభ్యః - నైమిశీయేభ్యః కామానాగాయతి స్మ హ - ఆగీతవాన్కిలేత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— యథోక్తోపాసనస్య ఋషినియమాభావే గమకం దర్శయతి (న కేవలమితి) సంప్రతి విహితోపాసనస్య దృష్టఫలమాదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (విదిత్వేతి) ౧౩

రం.— (తేన తం హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార) తేన - పూర్వోక్తాఙ్గిరసత్వబృహస్పతిత్వాయాస్యత్వాదిగుణవిశిష్టతయా దల్భసుతో బకనామా ఋషిః ఉపాసితవానిత్యర్థః. (స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ) స్పష్టోఽర్థః. (స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతి) సః- దాల్భ్యో బకః ఏభ్యః- నైమిశీయేభ్యః యజమానేభ్యః శత్రుపరాభవాదీన్ కామాన్ గానేన విద్యామాహాత్మ్యాత్సమ్పాదితవానిత్యర్థః. ఆగాయతిస్మ- *లట్స్మే ఇతి లట్ భూతే. ౧౩

శం.— తథాఽన్యోఽప్యుద్గాతా ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి- య ఏవం విద్వాన్ యథోక్తగుణం ప్రాణమక్షరముద్గీథముపాస్తే. తస్యైతద్దృష్టం ఫలముక్తం. ప్రాణాత్మభావస్త్వదృష్టం * దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయః. ఇత్యధ్యాత్మం- ఏతదాత్మవిషయముద్గీథోపాసనమిత్యుక్తోపసంహారోఽధిదైవతోద్గీథోపాసనే వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానార్థః. ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భూమికాం కృత్వా వివక్షితముపాస్తిఫలం కథయతి (తథేతి) దృష్టమితి విశేషణాదదృష్టం ఫలాన్తరమాచష్టే (ప్రాణేతి) ఆత్మవిషయం- శరీరవర్తిప్రాణగోచరమితియావత్. ఉపసంహారస్య ప్రయోజనమాహ (అధిదైవతేతి) ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే) ఏవముపాసకో యజమానకామానాం గానేన సంపాదయితా భవతీత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) అధ్యాత్మముద్గీథోపాసనం సమాప్తమిత్యర్థః. ఆత్మశబ్దేన ఇన్ద్రియమనఃప్రాణాదిసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. అధ్యాత్మం - ఆత్మనీత్యర్థః. ఆత్మవిషయమితియావత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే - అఙ్గపాదే ఋత్విక్పరిక్రయస్యాఙ్గానుష్ఠానమాత్రార్థత్వాత్, తదఙ్గావబద్ధోపాసనానాం చ * తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమితి సూత్రోక్తన్యాయేనానఙ్గత్వాత్, * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయేన యజమానగామిఫలసాధనభూతోపాసనస్య యజమానేనైవ కర్తవ్యత్వాత్. * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితి శ్రుతపశ్వర్థగోదోహనాదేరనఙ్గత్వేఽపి ఋత్విక్కర్తృకప్రణయననిర్వర్తకస్య గోదోహనస్య యజమానేనైవోపాదాతుమశక్యతయా ఋత్విక్కర్తృకత్వేఽపి ఉద్గాతృకర్తృకే ఉద్గీథే యజమానస్యోపాసనసమ్భవాదుపాసనం యాజమానమేవ. ఔద్గాత్రసమాఖ్యానం తు * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయేన విరోధాదుపేక్షణీయం. అతః ఫలస్య స్వామిగతత్వాత్ ఫలస్వామియజమానకర్తృకమేవోపాసనమిత్యాత్రేయమతమితి * స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయ ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా- ఉపాసనాన్యపి ఋత్విక్కర్మాణ్యేవ స్యుః- ప్రయోగాఙ్గస్య ఋత్విజః ప్రయోగాన్తఃపాత్యుద్గీథాద్యుపాసనేఽపి కర్తృత్వసమ్భవాత్, * తం హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతీతి ఉద్గాతృదాల్భ్యగతవిద్యయా యజమానకామసమ్పాదకత్వదర్శనలిఙ్గాచ్చ ఋత్విక్కర్తృకమేవోపాసనం. న చ ఋత్విక్కర్తృకోపాసనస్య ఫలమృత్విగ్గతమేవ స్యాదితి శక్యం- ఋత్విజాం పరార్థతయా తేషాం వచనమన్తరేణ ఫలసమ్బన్ధానుపపత్తేః, * యాం వై కాం చన యజ్ఞే ఋత్విజ ఆశిషమాశాసతే యజమానాయైవ తామాశిషమాశాసత ఇతి శ్రుతేః, * తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్కం తే కామమాగాయానీతి ఋత్విగ్గతవిజ్ఞానస్య యజమానగామిఫలకత్వవేదనలిఙ్గాచ్చ న * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయావతారః. తతశ్చ పరిక్రయవిధిబలాదుత్సృష్టస్య ఋత్విక్కర్తృకస్య యాజమానసమాఖ్యాపాదకాభావాత్, లిఙ్గానుగ్రహే, ఔద్గాత్రసమాఖ్యానాచ్చార్త్విజ్యమేవోపాసనమితి * ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రియత ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. సూత్రస్యాయమర్థః- ఉపాసనమార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్మ, తస్మై- క్రతుప్రయోగాయ హి ఋత్విక్పరిక్రియతే. అతోఽనఙ్గభూతమప్యుపాసనం క్రతుప్రయోగాన్తఃపాతిత్వాదృత్విజైవానుష్ఠేయమితి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే నిర్ణీతం- తత్ర హి వాజినాం శాఖాయాం * ద్వయా హ వై ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య * తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి ఉద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథే వాగాదిమనఃపర్యన్త

ఉ.— అథాధిదైవతం య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతోద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి ఉద్యꣳస్త మోభయమపహన్త్యపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద. ౧

దృష్టావసురైరభిభవముక్త్వా *అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచురిత్యాదినోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరిభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనా పరాఽస్య ద్విషన్భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవం ఛన్దోగానామపి *దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఇత్యారభ్య • తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఉద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయ తద్వదేవ ఉద్గీథే వాగాదిదృష్టౌ దోషముక్త్వా *అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాదినా ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యా అసురపరాభవముక్త్వా • యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయతే ఇతి శత్రుపరాభవముక్త్వా • యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవాయ ఉద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. - తత్రోభయత్రాప్యన్తః ప్రాణభావనస్యోద్గీథస్యైవోపాస్యత్వశ్రవణేన రూపాభేదాత్, శత్రుపరాభవరూపఫలసంయోగావిశేషాత్, ఉద్గీథవిద్యేతి సమాఖ్యైక్యాచ్చ తయోరైక్యమితి పూర్వపక్షః. తత్ర రాద్ధాన్తచ్ఛాయయా పరిచోద్యపరిహారౌ- •అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాత్. వాజసనేయకే *తే హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గానకర్తరి ప్రాణదృష్టివిధానాత్, ఛాన్దోగ్యే •అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇతి ఉద్గానకర్మణి ప్రాణదృష్టివిధానాత్, శబ్దాదుపాస్యరూపాన్యథాత్వప్రతీతేర్భేద ఇతి చేన్న- దేవాసురసఙ్గ్రామోపక్రమాదిబహుసారూప్యాత్, వాజసనేయకేఽపి * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనోపక్రమాత్, తదవిరోధాయ *తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి ఉద్గానకర్మభూత ఏవోద్గీథః పాకాదిషు సౌకర్యాతిశయవివక్షయా పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవేతి ఓదనే కర్తృత్వోపచారవత్ ఉద్గానకర్మణ్యేవ కర్తృత్వోపచారోపపత్తేరుద్గీథ ఏవోభయత్రాప్యుపాస్యః. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే- •న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. న వేతి పూర్వపక్షం వ్యావర్తయతి. ప్రకరణభేదాత్ - ఛాన్దోగ్యే •ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృతోద్గీథావయవప్రణవవిషయకముపాసనం. వాజసనేయకే ప్రణవస్యాప్రకృతత్వాత్, • ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నోద్గీథస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్, కృత్స్నోద్గీథవిషయకమేవోపాసనం. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేదః. కించ- ఛాన్దోగ్యే ఉద్గీథస్యాన్తః ప్రాణభావస్యోపాస్యత్వం. వాజినాం తు * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి అన్తః ప్రాణభావస్యోద్గాతురుపాస్యత్వం. న చ వాజసనేయకే ఉద్గాతురుపాస్యత్వే ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమవిరోధః శఙ్కనీయః- ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యానుప్రవిష్టతయా ఉపక్రమావగతస్యోద్గీథస్యాపరిత్యాగాత్. అత్ర చ వక్తవ్యం బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాముక్తం- తత్రైవానుసన్ధేయం. • సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. నన్వుద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాద్విద్యైక్యముక్తమితి చేన్న- తత్సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ- యథాగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే, కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ. ఛాన్దోగ్యగతప్రథమప్రపాఠకోదితాసు బహ్వీషు విద్యాసూద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యస్య దర్శనాచ్చ తదప్రయోజకమితి భావః. • వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకే ఉత్తరాస్వపి విద్యాసు *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదిషూద్గీథావయవస్య వ్యాప్తత్వేన తన్మధ్యపాతిత్వాదస్యా అపి విద్యాయా ఉద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వమేవ. తతశ్చ ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోర్బహ్వర్థవాదసారూప్యేఽపి ఛాన్దోగ్యగతవిద్యాయా అన్తః ప్రాణభావోద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వాత్, వాజసనేయకోద్గీథవిద్యాయాశ్చాన్తః ప్రాణభావోద్గానకర్తృవిషయత్వాత్, ప్రధానభూతోపాస్యభేదే బహ్వర్థవాదసారూప్యస్యాప్రయోజకత్వాద్విద్యాభేద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః..........౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం అధిదైవతం- దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తుతమిత్యర్థః. అనేకధోపాస్యత్వాదుద్గీథస్య. య ఏవాసౌ- ఆదిత్యస్తపతి- తముద్గీథముపాసీత. ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. తముద్గీథమిత్యుద్గీథశబ్దోఽక్షరవాచీ సన్ కథమాదిత్యే వర్తత ఇతి. ఉచ్యతే- ఉద్యన్- ఉద్గచ్ఛన్వా ఏషః ప్రజాభ్యః- ప్రజార్థముద్గాయతి- ప్రజానామన్నోత్పత్త్యర్థం. న హ్యనుద్యతి తస్మిన్వ్రీహ్యాదేః పక్తిః స్యాత్. అత ఉద్గాయతీవోద్గాయతి- యథైవోద్గాతాఽన్నార్థం. అత ఉద్గీథః సవితేత్యర్థః. కించ- ఉద్యన్నైశం తమః, తజ్జం చ భయం ప్రాణినామపహన్తి. తమేవంగుణం సవితారం యో వేద- సోఽపహన్తా- నాశయితా హ వై భయస్య- జన్మమరణాదిలక్షణస్యాత్మనః. తమసశ్చ- తత్కారణస్యాజ్ఞానలక్షణస్య భవతి. ౧

ఆ.— అనన్తరం- ఆధ్యాత్మికప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనవచనాదితి శేషః. కిమితి దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (అనేకధేతి) ప్రాణరూపేణాదిత్యాదిరూపేణ చోద్గీథస్యోపాస్యత్వాద్దేవతావిషయతదుపాస్తిప్రస్తావో యుక్త ఏవేత్యర్థః. •అథేత్యాదిపదయోజనయా వాక్యార్థం కథయతి (ఆదిత్యదృష్ట్యేతి) తం- ఆదిత్యముద్గీథముపాసీతేత్యాదిత్యశబ్దస్యోద్గీథశబ్దస్య చ సామానాధికరణ్యమయుక్తం- ఉద్గీథశబ్దస్య ప్రకరణాదక్షరవాచిత్వాత్, ఆదిత్యశబ్దస్య చ జ్యోతిర్విషయత్వాత్, భిన్నార్థయోశ్చ శబ్దయోః సామానాధికరణ్యాయోగాత్, ఇతి శఙ్కతే (తముద్గీథమితి) ఆదిత్యే యద్యపి నోద్గీథశబ్దో రూఢ్యా వర్తితుమర్హతి- తథాపి గౌణ్యా వృత్త్యా తత్ర తత్ప్రవృత్తేః సామానాధికరణ్యసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్య

ఉ.— ‡ సమాన ఉ ఏవాయం చాసౌ చోష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత. ౨

అథ ఖలు వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత యద్వై ప్రాణితి స ప్రాణో యదపానితి సోఽపానః. అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యానో యో వ్యానస్సా వాక్. తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి. ౩

తఇతి) ప్రజార్థముద్గాయతీత్యేతదేవస్పష్టయతి (ప్రజానామితి) అన్నోత్పత్త్యర్థం-ఉద్గాయతీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తదేవవ్యతిరేకద్వారాసాధయతి (నహీతి) ఆదిత్యస్యాన్నార్థమాగానమతశ్శబ్దార్థః. నతస్యోద్గాతురివప్రత్యక్షముద్గానముపలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాయతీవేతి) ఉపమానమేవోపపాదయతి (యథేతి) *అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితిశ్రుత్యన్తరే యథాఽన్నాద్యముద్గాతా ఆగాయతీత్యవగతం-తథా ఆదిత్యోపి ప్రజానామన్నాద్యమాగాయతీతిభావ ఇత్యర్థః. ఉద్గీథశబ్దస్యాదిత్యేనమ్భుపచారప్రవృత్తౌ ఫలితమాహ (అతఇతి) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపపాద్య ఫలోక్తింవ్యాచష్టే (కిఞ్చేత్యాదినా) ఏవంగుణం- తమస్తజ్జభయనివర్తకత్వగుణసహితమితియావత్. ౧

రం.— (అథాధిదైవతం) ఉద్గీథస్యోపాసనముచ్యత ఇతిశేషః. అధిదైవతం- దేవతావిషయమిత్యర్థః. దేవతావిషయమితియావత్. (య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీత) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. కర్మాఙ్గభూతోద్గీథావయవభూతే ఓంకారే కర్మారాధ్యస్యాదిత్యస్యోత్కృష్టత్వాత్, దపకృష్టే ఉత్కృష్టదృష్టేరేవన్యాయ్యత్వాత్, ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథస్యోపాస్యత్వం ద్రష్టవ్యం. అయమర్థః *ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణసిద్ధః. తచ్చాధికరణం బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాముపన్యస్తం-తత్రైవానుసన్ధేయం. ఉద్గీథత్వస్యసమానస్యాదిత్యస్యోద్గీథసామ్యమాహ (ఉద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి) వై శబ్దోఽవధారణే. ఏషః-ఆదిత్యః ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్నేవ ప్రజానామన్నప్రకాశనం కుర్వన్నుద్గాయతీవ భవతి. ఉద్గీథోపి ప్రజానాముద్గాయతీవ భవతీత్యర్థః. (ఉద్యం స్తమో భయమపహన్తి) ఉద్యన్నేవాదిత్యస్తమోజనితం ప్రాణినాం భయమపహన్తీత్యర్థః. తమోభయాపహన్తృత్వగుణవిశిష్టతయా ఉద్గీథే ఆదిత్యోపాసనస్య ఫలమాహ (అపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద) అన్ధకారాదిప్రయుక్తభయహన్తా భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యద్యపిస్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యౌ భిన్నావివలక్ష్యేతే- తథాపినతత్త్వభేదస్తయోః. కథం. సమాన ఉ ఏవ-తుల్య ఏవ ప్రాణస్సవితా గుణతః, సవితా చ ప్రాణేన. యస్మాదుష్ణోఽయం- ప్రాణః ఉష్ణశ్చాసౌ- సవితా. కిఞ్చ- స్వర ఇతీమం- ప్రాణమాచక్షతే-కథయన్తి. తథా స్వర ఇతి, ప్రత్యాస్వర ఇతి, చాముం సవితారం. యస్మాత్ప్రాణః స్వరత్యేవ- నపునర్మృతః ప్రత్యాగచ్ఛతి. సవితాత్వస్తమిత్వా పునరప్యహన్యహని ప్రత్యాగచ్ఛతి- అతః ప్రత్యాస్వరః. అస్మాద్గుణతో నామతశ్చ సమానావితరేతరం ప్రాణాదిత్యౌ. అత స్తత్త్వాభేదాదేతం ప్రాణమిమమముంచాదిత్యముద్గీథముపాసీత. ౨

ఆ.— నను *అధ్యాత్మమధిదైవతమితిస్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యయోర్భిన్నత్వాద్భిన్నమేవతయోరుపాసనముపాదేయం-అతఆహ (యద్యపీతి) ప్రాణాదిత్యయోస్స్వరూపభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తాఽప్యర్థస్థానభేదతో భేదమనుజానాతి. గుణతస్సామ్యం సాధయతి (యస్మాదితి) నామతస్సామ్యం సఙ్గిరతే (కిఞ్చేతి) సవితృవత్ప్రాణేపి ప్రత్యాస్వరశబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) స్వరత్యేవ-గచ్ఛత్యేవేతియావత్. తస్మిన్నేవస్థూలదేహే న ప్రత్యాగచ్ఛతి-తస్మాత్ప్రాణే స్వరశబ్దప్రవృత్తిరేవేత్యర్థః. సవితర్యపితర్హితత్ప్రవృత్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితాత్వితి) ఆదిత్యస్యాస్తంగతస్య ప్రత్యహముదయవశాత్ప్రత్యాగతిదర్శనాత్ప్రత్యాస్వరశబ్దస్యాపి ప్రవృత్తిరస్తీత్యర్థః. అతః ప్రాణాదిత్యయోరుక్తం సామ్యం నిగమయతి (అస్మాదితి) అన్యోన్యసామ్యకృతం ఫలమాహ (అతఇతి) ప్రాణాదిత్యావేకీకృత్య తద్దృష్ట్యోద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యర్థః. ౨

రం.— (సమాన ఉ ఏవాయం చాసౌ చ) అధ్యాత్మప్రకరణోక్తః అయం- ప్రాణశ్చ, అధిదైవతప్రకరణోద్దిష్టః అసౌ- ఆదిత్యశ్చ, సమానావేవేత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (ఉష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ) అయం- ప్రాణః ఉష్ణః - ఉచ్ఛ్వాసస్యోష్ణతయోపలభ్యమానత్వాత్. ఉష్ణోఽసౌ - సవితుశ్చోష్ణత్వం స్పష్టమేవేతి భావః. (స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం) ఇమం- ప్రాణం స్వర ఇత్యాచక్షతే. స్వరః- గన్తేత్యర్థః. *స్వృశబ్దోపతాపయోరితి స్మృతానాం ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ గత్యర్థత్వం. అముం - ఆదిత్యం స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇతి చాచక్షతే- ఉదయాస్తమయాభ్యాం గమనప్రత్యాగమనవత్త్వాత్. ప్రాణస్య తావన్మరణసమయే గతిత్వేన ప్రత్యాగమనాభావాన్న ప్రత్యాస్వరసంజ్ఞేతి భావః. అత స్స్వరసంజ్ఞావత్త్వాదౌష్ణ్యాచ్చ ప్రాణాదిత్యౌ పరస్పరసమానావిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత) తస్మాత్ - ఉభయోరపిసమత్వాదిమం- ప్రాణం, అముం- ఆదిత్యం వా ఏతం- ఏతాదృశగుణకముద్గీథముపాసీత- ఉద్గీథేఽభ్యస్తముపాసీతేత్యర్థః. ౨

శం.— (అథఖల్వితి) ప్రకారాన్తరేణోపాసనముద్గీథస్యోచ్యతే. వ్యానమేవ- వక్ష్యమాణలక్షణం ప్రాణస్యైవ వృత్తివిశేషముద్గీథముపాసీత. అధునాతస్యతత్త్వం నిరూప్యతే- యద్వై పురుషః ప్రాణితి-ముఖనాసికాభ్యాం వాయుం బహిర్నిస్సారయతి. సః ప్రాణాఖ్యావాయోర్వృత్తి

---

‡ ఇమమముంచోద్గీథమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యా వై వాక్సర్క్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతి యర్క్తత్సామ తస్మాదప్రాణ
న్ననపానన్సామ గాయతి యత్సామ స ఉద్గీథస్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నుద్గాయతి. ౪
అతో యాన్యన్యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి యథాఽగ్నేర్మన్థనమాజేః సరణం దృఢస్య ధనుష ఆయమన
మప్రాణన్ననపానంస్తాని కరోత్యేతస్య హేతోర్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత. ౫

విశేషః. యదపానితి- అపశ్వసితి. తాభ్యామెవాన్తరాకర్షతి వాయుం. సోఽపానః-అపానాఖ్యావృత్తిః. తతః కిమితి. ఉచ్యతే-అథ యఉక్తలక్షణయోః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః - తయోరన్తరావృత్తివిశేషః. స వ్యానః. యస్సాఙ్ఖ్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధః - శ్రుత్యావిశేషరూపణాన్నా సౌ వ్యాన ఇత్యభిప్రాయః. కస్మాత్పునః ప్రాణాపానౌ హిత్వా మహతాఽఽయాసేన వ్యానస్యైవోపాసనముచ్యతే. వీర్యవత్కర్మహేతుత్వాత్. కథం వీర్యవత్కర్మహేతుత్వమితి. ఆహ- యో వ్యానస్సా వాక్- వ్యానకార్యత్వాద్వాచః. యస్మాద్వ్యాననిర్వర్త్యా వాక్ - తస్మాదప్రాణన్ననపానన్- ప్రాణాపానవ్యాపారావకుర్వన్ వాచమభివ్యాహరతి- ఉచ్చారయతి లోకః. ౩

ఆ.— అథాధ్యాత్మికమాధిదైవికం చోద్గీథోపాసనం ప్రస్తుత్య తదవసరుస్యైకీకృత్యోక్తం. తథా చ వక్తవ్యాభావాత్ కిముత్తరేణ గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాధ్యాత్మికమేవోద్గీథోపాసనమనుస్మృత్యాహ (అథేతి) కోఽసౌ వ్యానః - యద్దృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపదిదిక్షితం- అత ఆహ (వక్ష్యమాణలక్షణమితి) తదేవాన్తరం వ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యైవేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (అధునేతి) తన్నిరూపణార్థమాదౌ ప్రాణాపానౌ నిరూపయతి (యద్వా ఇత్యాదినా) తాభ్యామెవ - ముఖనాసికాభ్యామిత్యేతత్. వ్యాఖ్యాతామిత్యేవం ప్రాణాపానౌ - వ్యానస్య తు కిమాయాతమితి శఙ్కిత్వా తత్స్వరూపం దర్శయతి (తత ఇత్యాదినా) సన్ధిమేవ స్ఫుటయతి (తయోరితి) ప్రాణాపానయోర్వృత్త్యోరథావస్థాయాం మధ్యే చ వాయోర్వృత్తివిశేషో యోఽస్తి- స వ్యానశబ్దార్థ ఇత్యర్థః. *సర్వసన్ధిగతశ్చ దేశవృత్తిర్వ్యాన ఇతి సాఙ్ఖ్యయోగాద్యాచటుః- తాన్ ప్రత్యాహ (యస్సాఙ్ఖ్యాదీతి) సాఙ్ఖ్యానాం యోగానాం చ శాస్త్రే ప్రసిద్ధో యో వాయోర్వృత్తివిశేషస్సన్ధ్యాదిదేశగః- సోఽసౌ వ్యానః- శ్రుత్యావిశేషనిరూపణాదితి యోజనా. వ్యానస్య ప్రాణాపానసాపేక్షత్వాత్తయోరన్యతరస్యోపాసనమేవోచితం - న వ్యానోపాసనమితి మన్వానశ్చోదయతి (కస్మాదితి) మహతాఽఽయాసేన- వ్యానతత్త్వనిరూపణేనేతి యావత్ తాభ్యాం వైశిష్ట్యముపేత్య పరిహరతి (వీర్యవదితి) వ్యానస్యైవోపాసనమితి శేషః. తదేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) కథం వ్యానస్య వీర్యవత్కర్మహేతుత్వం ప్రసిద్ధం ప్రతిజ్ఞాయతే. కార్యకారణభావాదిత్యాహ (వ్యానేతి) వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వే లిఙ్గం దర్శయతి (యస్మాదితి) ౩

రం.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనమాహ (అథ ఖలు వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత) ఉద్గీథం వ్యానత్వేనోపాసీతేత్యర్థః. కో వ్యాన ఇత్యత్రాహ (యద్వై ప్రాణితి స ప్రాణ ఇత్యాదినా) పురుషో ముఖనాసికే నయత్ప్రాణితి - యం వాయుం బహిర్నిస్సారయతి. స ప్రాణాఖ్యో వాయోర్వృత్తివిశేషః. యదపానితి సోఽపానః- ముఖనాసికే నయం వాయుమన్తరాకర్షతి - సోఽపానాఖ్యవృత్తివిశేషః. అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిస్స వ్యానః- తయోరన్తరా వృత్తివిశేషరూపస్సన్ధిః వ్యాన ఇత్యర్థః. ఉద్గీథే వ్యానాధ్యాసహేతుమాహ (యో వ్యానస్సా వాక్) వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వాద్వాగ్వ్యాన ఏవేత్యర్థః. వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వే యుక్తిమాహ (తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి) తస్మాత్-వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వాదేవ హేతోః అప్రాణన్ననపానన్- శ్వాసమోచనాకర్షణలక్షణప్రాణాపానౌ వినైవ తత్సన్ధిరూపయా వ్యానవృత్త్యా వాచమభివ్యాహరతీత్యర్థః. ౩

శం.— తథా-వాగ్విశేషమృచ, మృక్సంస్థం చ సామ, సామావయవం చోద్గీథమప్రాణన్ననపానన్ వ్యానేనైవ నిర్వర్తయతీత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— యా వాగిత్యాదివాక్యానామర్థం సఙ్క్షిపతి (తథేత్యాదినా) ౪

రం.— (యా వాక్సా ఋక్తస్మాదిత్యాది) అప్రాణతా అనపానతా పుంసా క్రియమాణత్వాదేవ వ్యానస్య వాగృక్సామోద్గీథానాం మైక్యమిత్యర్థః. ౪

శం.— న కేవలం వాగాద్యభివ్యాహరణమేవ- అతః- అస్మాదన్యాన్యపి యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి - ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యాని. యథాఽగ్నేర్మన్థనం, ఆజేః- మర్యాదాయాః సరణం- ధావనం, దృఢస్య ధనుష ఆయమనం- ఆకర్షణం,- అప్రాణన్ననపానంస్తాని కరోతి. అతో విశిష్టో వ్యానః ప్రాణాదివృత్తిభ్యః. విశిష్టస్యోపాసనం జ్యాయః- ఫలవత్త్వాత్-రాజోపాసనవత్. ఏతస్య హేతోః- ఏతస్మాత్ కారణాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత - నాన్యద్వృత్త్యన్తరం. కర్మవీర్యవత్తరత్వం ఫలం. ౫

ఆ.— అతో యానీత్యాది వ్యాచష్టే (న కేవలమితి) వ్యానేనైవ నిర్వర్తయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యాన్యన్యాన్యపీత్యథోక్తాని కర్మాణి తాని లోకో వ్యానేనైవ కరోతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యాని కర్మాణ్యేవోదాహరతి (యథేతి) యథా తాని కర్మాణి- తథాఽన్యాన్యప్యేవం ప్రకారాణీతి యోజనా. వ్యానస్య వీర్యవత్కార్యహేతుత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) వైశిష్ట్యేఽపి కిం స్యాదితి చేత్- తదాహ (విశిష్టస్యేతి) వైశిష్ట్యఫలముపసంహరతి (ఏతస్యేతి) ఫలవత్త్వాదిత్యుక్తముపాస్తిఫలం స్పష్టయతి (కర్మేతి) వ్యానదృష్ట్యోద్గీథోపాసనస్యాఙ్గావబద్ధత్వాదితి శేషః. ౫

ఉ.— అథ ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి ప్రాణ ఏవోత్ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతేఽన్నం థమన్నే హీదꣳ సర్వꣳ స్థితం. ౬

ద్యౌరేవోదన్తరిక్షం గీః పృథివీ థమాదిత్య ఏవోద్వాయుర్గీరగ్నిస్థꣳ సామవేద ఏవోద్యజుర్వేదో గీః ఋగ్వేదస్థం దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతాన్యేవం విద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి. ౭

రం.— (అతో యాన్యన్యాని వీర్యవన్తి కర్మాణీత్యాది) లోకే అగ్నిమన్థనమర్యాదాధావనదృఢధనురాకర్షణాదివీర్యవత్కర్మాణి వ్యానసాధ్యాన్యేవ- అతో హేతోరుద్గీథాఖ్యవీర్యవత్కర్మణోఽపి వ్యానసాధ్యత్వాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౫

రం.— అథ - అధునా ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీత. భక్త్యక్షరాణి మాభూవన్నిత్యతో విశినష్టి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథనామాక్షరాణీత్యర్థః. నామాక్షరోపాసనేఽపి నామవత ఏవోపాసనం కృతం భవేత్- అముకమిత్ర ఇతివ్యపదేశవత్. (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యస్మిన్నక్షరే ప్రాణదృష్టిః. కథం ప్రాణస్యోత్త్వమితి. ఆహ- ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి సర్వః - అప్రాణస్యావసాదదర్శనాత్ - అతో ఉత్తిష్ఠతః ప్రాణస్య చ సామాన్యం. వాగ్గీః. వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే శిష్టాః. తథా- అన్నం థం. అన్నే హీదం సర్వం స్థితం- అతో స్థస్య స్థాక్షరస్య చ సామాన్యం. త్రయాణాం శ్రుత్యుక్తాని సామాన్యాని- తాని తేనానురూప్యేణ శేషేష్వపి ద్రష్టవ్యాని. ౬

ఆ.— ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేనోద్గీథాక్షరోపాసనాం ప్రస్తౌతి (అథేతి) విశేషణతాత్పర్యం దర్శయతి (భక్తీతి) ఉద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతేత్యుక్తే భక్త్యక్షరాణ్యుపాస్యాని ప్రాప్తాని- తాని మా భూవన్నితి యతో ఽప్యుచ్యతే శ్రుతిః- తతో విశేషణం కరోతీత్యర్థః. విశేషణశ్రుతిం వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) నామాక్షరోపాసనముద్గీథోపాసనస్య కిం చిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యథా లోకే కృష్ణమిత్రాదినామాక్షరప్రయోగేణ వాచ్యస్య పురుషవిశేషస్యోపాసనం గమ్యతే- తథేహాపి నామాక్షరోపాసనే నామవతస్తదుపాసనైవిదముపాసనమేవేత్యర్థః. కథమిత్యాశఙ్క్య విభజతే (ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణస్యోదః సాదృశ్యం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) గీరిత్యస్మిన్నక్షరే వాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (వాగితి) వాచో గిరశ్చ సాదృశ్యం దర్శయతి (వాచో హీతి) ఉద్గీరక్షరయోః ప్రాణవాగ్దృష్టివత్ థమిత్యస్మిన్నక్షరేఽన్నదృష్టిః కార్యేత్యాహ (తథేతి) థకారాన్నయోః సాదృశ్యం దర్శయతి (అన్నే హీతి) ప్రాణ ఏవేత్యాదౌ సాదృశ్యం శ్రుత్యైవోక్తం- ద్యౌరేవోదిత్యాదౌ తు నోక్తం- తథాపి తత్ర సాదృశ్యాభావే కథం దృష్టికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రయాణామితి) ౬

రం.— (అథ ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి) ఉద్గీథ ఇతి త్రీణ్యుద్గీథనామసు ప్రవిష్టాక్షరాణ్యేవోపాసీతేత్యర్థః. (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యక్షరే ప్రాణబుద్ధిః కార్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతీతి) స్పష్టం. (వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే) గీరిత్యక్షరే వాగ్బుద్ధిః కార్యా. వాచో గీర్శబ్దవాచ్యత్వాద్గీరిత్యస్య హ్యాగథ్యాసాధిష్ఠానత్వముపపద్యత ఇతి భావః. (అన్నం థం) థమిత్యక్షరే అన్నబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అన్నే హీదం సర్వం స్థితం) అన్నస్య సర్వస్థానత్వేన థకారవత్త్వసామ్యాత్ థశబ్దే అన్నబుద్ధిర్యుజ్యత ఇతి భావః. ౬

రం.— ద్యౌరేవోత్ - ఉచ్చైఃస్థానాత్. అన్తరిక్షం గీః- గిరణాల్లోకానాం. పృథివీ థం- ప్రతిష్ఠానాత్. ఆదిత్య ఏవోత్-ఊర్ధ్వత్వాత్. వాయుర్గీః-అగ్న్యాదీనాం గిరణాత్. అగ్నిస్థం- యాజ్ఞీయకర్మావస్థానాత్. సామవేద ఏవోత్- స్వర్గసంస్తుతత్వాత్. యజుర్వేదో గీః- యజుషా ప్రత్తస్య హవిషో దేవతానాం గిరణాత్. ఋగ్వేదస్థం- ఋచ్యధ్యూఢత్వాత్సామ్నః. ఉద్గీథాక్షరోపాసనఫలమధునోచ్యతే-దుగ్ధే- దోగ్ధ్యస్మై- సాధకాయ. కాసా. వాక్. కం. దోహం. కోఽసౌ దోహ ఇతి. ఆహ (యో వాచో దోహః) ఋగ్వేదాదిశబ్దసాధ్యం ఫలమిత్యభిప్రాయః. తద్వాచో దోహః. తం స్వయమేవ వాగ్దోగ్ధి. ఆత్మానమేవ దోగ్ధి. కిఞ్చ - అన్నవాన్ - ప్రభూతాన్నోఽన్నాదశ్చ - దీప్తాగ్నిర్భవతి. య ఏతాని- యథోక్తాని ఏవం- యథోక్తగుణాన్యుద్గీథాక్షరాణి విద్వాన్ సన్నుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి. ౭

ఆ.— అన్తరిక్షం - ఆకాశః. తదన్తః ప్రతిష్ఠాల్లోకాః సైసగీర్ణా ఇవేతి మత్వాహ (గిరణాదితి) (అగ్న్యాదీనాం గిరణాదితి) సంవర్గవిద్యాయాం ద్రష్టవ్యం. *సామవేదో వై స్వర్గో లోక ఇతి స్వర్గలోకత్వేన సామవేదస్య సంస్తుతత్వాదితి హేతుమాహ (స్వర్గేతి) యజుషా - స్వాహా స్వధాదినేతి యావత్. అధ్యాత్మమధిలోకమధిదైవమధివేదం చ నామాక్షరోపాసనముక్త్వా తత్ఫలోక్తిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) యో వాచో దోహ ఇత్యత్ర షష్ఠీ కర్మణి ద్రష్టవ్యా. తమేవ వాగ్దోహం ప్రకటయతి (ఋగ్వేదాదీతి) తత్సాధ్యం ఫలం- స్వాధీనోచ్చారణత్వమిత్వం. తదనాయాసేనాస్య సమ్భవతీత్యర్థః. తదితి ప్రకృతఫలపరామర్శః. షష్ఠీ పూర్వవత్. తమితి దోహోక్తిః. వాచ ఏవ దోహే కర్మత్వం కర్తృత్వం చేత్యాహ (ఆత్మానమేవేతి) యో దోగ్ధా - సా వాగేవ. సా చాత్మానమేవ తం దోగ్ధీతి యోజనా. యథోక్తాని - ప్రాణవాగన్నాదిరూపత్వేనోక్తానీతి యావత్. యథోక్తగుణాని- ఉత్థానగిరణస్థిత్యాదిధర్మకాణీత్యర్థః. ఉద్గీథాక్షరాణీత్యుక్తం విశేషణానువాదేన స్ఫుటయతి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథ ఇత్యేవం రూపస్య నామ్నోఽక్షరాణీతి యావత్. ౭

ఉ.— అథఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీతయేనసామ్నాస్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్ ॥ ౮

యస్యామృచితామృచంయదార్షేయంతమృషింయాందేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాందేవతాముపధావేత్ ॥ ౯

యేన చ్ఛన్దసాస్తోష్యన్స్యాత్తచ్ఛన్దఉపధావేద్యేనస్తోమేనస్తోష్యమాణ స్స్యాత్తగ్ స్తోమముపధావేత్ ॥ ౧౦

యాందిశమభిష్టోష్యన్స్యాత్తాందిశముపధావేత్. ౧౧

రం.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథాక్షరోపాసనమాహ (ద్యౌరేవోదన్తరిక్షంగీఃపృథివీథమిత్యాది) ఉదక్షరేద్యులోకాదిత్యసామవేదదృష్టి, గీరక్షరే అన్తరిక్షవాయుయజుర్వేదదృష్టి, థమక్షరేపృథివ్యగ్నిఋగ్వేదదృష్టి, కర్తవ్యేత్యర్థః. ఉక్తస్యచతుర్విధస్యోద్గీథనామాక్షరోపాసనస్య ఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మైవాగ్దోహం) వాగస్మై-ఉపాసకాయదోహందోగ్ధీత్యర్థః. కందోహమిత్యత్రాహ (యోవాచోదోహః) వాక్సాధ్యంఫలమిత్యర్థః. ఫలాన్తరమప్యాహ (అన్నవానన్నాదోభవతి) ప్రభూతాన్నఃదీప్తాగ్నిశ్చభవతీత్యర్థః. (యఏతాన్యేవంవిద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్తఉద్గీథఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— అథఖలు- ఇదానీమాశీస్సమృద్ధిః- ఆశిషః- కామస్యసమృద్ధిః. యథాభవేత్తదుచ్యతఇతివాక్యశేషః. ఉపసరణాని- ఉపసర్తవ్యాని. ఉపగన్తవ్యాని. ధ్యేయానీత్యర్థః. కథం. ఇత్యుపాసీత- ఏవముపాసీత. తద్యథా - యేనసామ్నా విశేషేణస్తోష్యత్- స్తుతింకరిష్యన్స్యాత్- భవేదుద్గాతా. తత్సామోపధావేత్- ఉపగచ్ఛేత్. చిన్తయేదుత్పత్త్యాదిభిః. ౮

ఆ.— వాగాదిసమృద్ధిఫలకముపాసనముపదిశ్యఫలసమృద్ధిర్యేనప్రకారేణభవతి- తత్ప్రకారజ్ఞానంసర్వకామ్యోపాసనశేషభూతంప్రాసఙ్గికంవిధీయతఇత్యాహ (అథఖల్వితి) వాగాదిసమృద్ధిఫలకోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాంసర్వకామ్యోపాసనాశేషత్వద్యోతనార్థం ఖల్విత్యుక్తం. ప్రాసఙ్గికత్వందర్శయతి (ఇదానీమితి) కామశబ్దఃఫలవిషయః. తచ్ఛబ్దఃప్రకారజ్ఞానపరామర్శీ. ఉచ్యతే- విధీయతేఇత్యర్థః. ధ్యానప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) ఇతిశబ్దార్థమభినయతి (ఏవమితి) ఏవంశబ్దార్థముదాహరణనిష్ఠతయాస్పష్టయతి (తద్యథేతి) ఉత్పత్త్యాదిభిరిత్యాదిశబ్దేనఛన్దోదేవతాదిగ్రహ్యతే. ౮

రం.— (అథఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీత) ఆశీస్సమృద్ధిహేతుభూతాన్యుపాసనానీమానీతిమత్వాఉపాసీత - ఉపాసనంకుర్యాదిత్యర్థః. కేషాముపాసనంకార్యమిత్యత్రాహ (యేనసామ్నాస్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్) ఉపధావేత్- చిన్తయేత్. ఉపాసీతేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౮

శం.— యస్యామృచితత్సామ-తాంచర్చముపధావేద్దేవతాదిభిః. యదార్షేయంసామ- తంచర్షిం. యాందేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్- తాందేవతాముపధావేత్. ౯

ఆ.— దేవతాదిభిరిత్యాదిపదేనార్షేయాదిగ్రహః. ౯

రం.— (యస్యామృచితామృచం) యస్యామృచిసామ్నాస్తోష్యన్స్యాత్- తామృచంచిన్తయేదిత్యర్థః. (యదార్షేయంతమృషిం) ఋషిసమ్బన్ధిఆర్షేయం. యస్యార్షేయంయదార్షేయం. శివభాగవతవత్సమాసః. సామయదృషికం-తమృషించిన్తయేదిత్యర్థః. (యాందేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాందేవతాముపధావేత్) స్పష్టం. ౯

శం.— యేనఛన్దసా- గాయత్ర్యాదినాస్తోష్యన్స్యాత్- తచ్ఛన్దఉపధావేత్. యేనస్తోష్యమాణస్స్యాత్ స్తోమేన. సోమాజ్యఫలస్యకర్తృగామిత్వాదాత్మనేపదంస్తోష్యమాణఇతి. తంస్తోమముపధావేత్. ౧౦

ఆ.— గాయత్ర్యాదినేత్యాదిపదముష్ణిగనుష్టుబ్బృహత్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. త్రివృత్పఞ్చదశసప్తదశఏకవింశఇతిప్రసిద్ధస్సామయాగేస్తోమః. ఆత్మనేపదప్రయోగప్రతిపన్నమర్థమాహ (సోమాజ్యేతి) యత్రకర్తృగామిఫలం- తత్రాత్మనేపదంప్రయుజ్యతే. ప్రకృతేచస్తోష్యమాణఇత్యాత్మనేపదందృశ్యతే- తస్మాదేతత్ఫలస్యకర్తృగామిత్వంగమ్యతే-అన్యథాపూర్వోత్తరయోరివపరస్మైపదప్రయోగప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ౧౦

రం.— (యేనఛన్దసాస్తోష్యన్స్యాత్తచ్ఛన్దఉపధావేత్) ఛన్దః- గాయత్ర్యాదికమిత్యర్థః. (యేనస్తోమేనస్తోష్యమాణస్స్యాత్తంస్తోమముపధావేత్) స్తోమః- త్రివృత్పఞ్చదశాదిలక్షణఋక్సఙ్ఘవిశేషః. ౧౦

శం.— యాందిశంస్తోష్యమాణస్స్యాత్- తాందిశముపధావేదధిష్ఠాత్రాదిభిః. ౧౧

మూ.— ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తోఽభ్యాశో హ యదస్మై స కామః సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతోమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

దేవా వై మృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీం విద్యాం ప్రావిశꣳస్తే ఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్యదేభిరచ్ఛాదయꣳస్తచ్ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వమ్॥ ౨

ఆ.— యాం దిశమభీతి- అభివ్యాప్స్యత్యర్థః. స్తోష్యన్- దేవతామితి శేషః. అధిష్ఠాతృత్వేన సౌత్రాదిమనోపహ్యాస్తే. ఆదిపదం తత్తద్దిగవస్థితాసాధారణధర్మసఙ్గ్రహార్థమ్. ౧౧

రం.— (యాం దిశమభిష్టోష్యన్ స్యాత్తాం దిశముపధావేత్) యద్దిగభిముఖతయా స్తోష్యన్ స్యాత్ - తాం దిశం చ ధ్యాయేదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— ఆత్మానముద్గాతా- స్వం రూపం గోత్రనామాదిభిః. సామాదీన్ క్రమేణ, స్వం చాత్మానమన్తతః- అన్తే, ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః- స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః ప్రమాదమకుర్వన్. తతోఽభ్యాశః- క్షిప్రం హ యదస్మై- ఏవం విదే స కామః సమృధ్యేత- సమృద్ధిం గచ్ఛేత్. కోఽసౌ. యత్కామః స్తువీతేతి. ద్విరుక్తిరాదరార్థా. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మానం స్వం రూపం గోత్రాదిభిరుపసృత్యోద్గాతా స్తువీతేతి సమ్బన్ధః. సామాదిభిరిత్యాదిశబ్దేన వర్ణాక్షరాదిగ్రహణమ్. అన్తత ఇత్యస్యార్థమాహ (సామాదీనితి) పూర్వోక్తాన్ సామాదీన్ సర్వానుక్తేన క్రమేణ ధ్యాత్వావసానే స్వాత్మానమపి సంచిన్త్యాపేక్షితఫలమనుసన్ధాయ స్వరాదిభ్యః ప్రమాదమకుర్వన్నుద్గాతా స్తువీతేతి యోజనా. యత్కర్మణ్యయముద్గాతా యథోక్తరీత్యా స్తోతా భవతి- తత్ర క్షిప్రమేవాస్మై స కామః సమృద్ధిం గచ్ఛేత్- యత్కామః స్తువీతేత్యన్వయః. ఇతిశబ్దః ప్రాసఙ్గికోపాసనసమాప్త్యర్థః. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః) ఉక్తం సర్వం ధ్యాత్వాఽన్తతః- అన్తే ఆత్మానమపి ఉపసృత్య- ప్రత్యేకం ధ్యాత్వా కామం- ఆత్మన ఇష్టం ధ్యాయన్నప్రమత్తః- అవహితః. స్వరవర్ణాద్యభ్రమానుహాలమనోఽవధానయుక్తస్సన్ హిఙ్కారమాదిస్తోత్రమారభేతేత్యర్థః. (అభ్యాశో హ యదస్మై స కామః సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి) యత్కామనయా ఏవం విత్ స్తోత్రం కరోతి- స కామోఽయమస్య తత్కారణాదభ్యాశః- క్షిప్రం సమృధ్యేత- సమృద్ధిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అభ్యాశ్యా ఆదధాతేరనుని అభ్యాశ ఇతి రూపమ్. క్షిప్రఫలసిద్ధిరుపసరణఫలమిత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఓమిత్యేతదిత్యాది) ప్రకృతస్యాక్షరస్య పునరుపాదానం ఉద్గీథాక్షరాద్యుపాసనాన్తరితత్వాదన్యత్ర ప్రసఙ్గో మా భూదిత్యేవమర్థమ్. ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యామృతాభయగుణవిశిష్టస్యోపాసనం విధాతవ్యమిత్యారమ్భః. ఓమిత్యాది- వ్యాఖ్యాతమ్. ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (ఓమిత్యేతదిత్యాదీతి) పునరుపాదానస్య తాత్పర్యమాహ (ఉద్గీథేతి) ఆదిశబ్దేన పూర్వోక్తాన్యుపాసనాని గృహ్యన్తే. ఉద్గీథస్య తైర్వ్యవహితత్వాత్ప్రకరణవిచ్ఛేదశఙ్కయాఽన్తతోఽన్యస్మిన్నప్రసఙ్గస్స్యాత్ - స మా భూదిత్యేవమ[illegible] పునరుపాదానమిత్యర్థః. దేవా వై మృత్యోరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (ప్రకృతస్యేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానప్రస్తావనువాదభాగం ప్రత్యాహ (ఓమిత్యాదీతి) ౧

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాది) పూర్వవదర్థః. అత్రోక్తస్యైవోద్గీథోపాసనస్య పునః పరామర్శో మధ్యే ఉద్గీథనామాక్షరోపాసనయాఽన్తరితత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్. ౧

శం.— దేవా వై మృత్యోః- మారకాద్బిభ్యతః కిం కృతవన్త ఇతి. ఉచ్యతే- త్రయీం విద్యాం- త్రయీవిహితం కర్మ ప్రావిశన్- ప్రవిష్టవన్తః. వైదికం కర్మ ప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః. తన్మృత్యోస్త్రాణం మన్యమానాః. కిఞ్చ- తే కర్మణ్యవినియుక్తైః ఛన్దోభిః- మన్త్రైర్జపహోమాదికుర్వన్త ఆత్మానం కర్మాన్తరేష్వచ్ఛాదయన్ - ఛాదితవన్తః. యత్- యస్మాదేభిః - మన్త్రైరచ్ఛాదయన్ - తత్- తస్మాచ్ఛన్దసాం - మన్త్రాణాం ఛాదనాచ్ఛన్దస్త్వం ప్రసిద్ధమేవ. ౨

ఉ.— తానుతత్ర మృత్యుర్యథా మత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచి సామ్ని యజుషి తేనువిది
త్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్॥ ౩
యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవగ్ం సామైవం యజురేష ఉ స్వరో య ఏతదక్ష
రమేతదమృతమభయం తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్॥ ౪

ఆ.— దేవాసురా హ వై యత్రేత్యత్ర వ్యాఖ్యాతాః - దేవాః. మారకాదాసురాత్పాప్మనస్సకాశాదితి యావత్. కోఽయం కర్మణి ప్రవేశో నామ- తత్రాహ (వైదికమితి) తదితి వైదికం కర్మోచ్యతే. తే ఛన్దోభిరిత్యాది వ్యాచష్టే (కించేతి) సహి సర్వమన్త్రైస్సర్వత్ర వినియుజ్యన్తే- తథాచైకస్మిన్ కర్మణ్యనుష్ఠీయమానే వినియుక్తాన్ మన్త్రాన్ హిత్వా కర్మాన్తరేష్వవశిష్టైర్జపాదికుర్వన్తస్స్వాత్మానం దేవాశ్ఛాదితవన్తః- తస్మాన్మృత్యువశ్యతా తేషామిత్యర్థః. తేషాం ఛన్దోభిశ్ఛాదితత్వే ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వప్రకారమభినయతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (దేవా వై మృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీం విద్యాం ప్రావిశన్) దేవాః మరణభీతాస్సన్తః త్రయీం విద్యాం ప్రావిశన్- వైదికకర్మ ప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః. (తే ఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్) ఛన్దోభిః- కర్మవినియుక్తైర్మన్త్రైః మృత్యుభీతాస్సన్తః ఆత్మానం ఛాదితవన్త ఇత్యర్థః. వైదికమన్త్రైశ్ఛన్నా ఇతియావత్. (యదేభిరచ్ఛాదయంస్తచ్ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వం) ఛాదకత్వాదేవ వైదికమన్త్రాణాం ఛన్దస్త్వమిత్యర్థః. ౨

శం.— తాన్ తత్ర- దేవాన్ కర్మపరాన్ మృత్యుర్యథా లోకే మత్స్యఘాతకో మత్స్యముదకే నాతిగమ్భీరే పరిపశ్యేద్బడిశోదకస్రావోపాయసాధ్యం మన్యమానః- ఏవం పర్యపశ్యత్ - దృష్టవాన్. మృత్యుః కర్మక్షయోపాయసాధ్యాన్ దేవాన్ మేన ఇత్యర్థః. క్వాసౌ దేవాన్ దదర్శేతి. ఉచ్యతే (ఋచి సామ్ని యజుషి) ఋగ్యజుస్సామసమ్బన్ధికర్మణీత్యర్థః. తేపు. దేవా వైదికేన కర్మణా సంస్కృతాశ్శుద్ధాత్మానస్సన్తో మృత్యోశ్చికీర్షితం విదితవన్తః. విదిత్వా చ తే ఊర్ధ్వాః- వ్యావృత్తాః కర్మభ్యః. ఋచస్సామ్నో యజుషః - ఋగ్యజుస్సామసమ్బద్ధాత్కర్మణోఽభ్యుత్థాయేత్యర్థః. తేన కర్మణా మృత్యుభయాపగమం ప్రతి నిరాశాస్తదపాస్యామృతాభయగుణమక్షరం స్వరశబ్దితం ప్రావిశన్నేవ- ప్రవిష్టవన్తః. ఓఙ్కారోపాసనపరాస్సంవృత్తాః. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థస్సన్ సముచ్చయప్రతిషేధార్థః. తదుపాసనపరాస్సంవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

ఆ.— కర్మానుష్ఠితాం దేవానాం మృత్యువశ్యతాసవ్యావృత్తేత్యాహ (తానితి) తత్రేతి వైదికకర్మప్రారమ్భోక్తిః. ఉశబ్దోఽప్యర్థః. యథోక్తకర్మపరానపి తాన్ మృత్యుః పర్యపశ్యదితి సమ్బన్ధః. కర్మిణాం మృత్యుపదగోచరత్వం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికభాగస్య వివక్షితమర్థం గృహ్ణాతి (మృత్యురితి) దార్ష్టాన్తికేషు ద్రోదకస్థానీయం కిం స్యాదితి ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (క్వాసావిత్యాదినా) ఋగాదీనాం నిత్యత్వేన తద్యాథాత్మ్యస్య తేషు ద్రోదకస్థానీయతేత్యాశఙ్క్య వివక్షితమర్థమాహ (ఋగితి) కర్మణశ్చ కృతకత్వేన ఫలతస్స్వరూపతశ్చ క్షయితా ప్రసిద్ధేతి భావః. మృత్యుపరిహారోపాయముపదిశతి (తేను దేవా ఇత్యాదినా) కర్మభ్యస్సకాశాదూర్ధ్వాః- వ్యావృత్తా ఇత్యర్థః. సర్వకర్మసఙ్గ్రహార్థం కర్మభ్య ఇతి బహువచనం. అవైదికకర్మత్యాగస్య శక్త్యాప్యసిద్ధత్వాద్వైదికకర్మత్యాగార్థం విశినష్టి (ఋచ ఇతి) కర్మత్యాగమాత్రాత్కృతకృత్యతాశఙ్కాం వారయతి (తేనేతి) కిం తదక్షరం- తదాహ (ఓఙ్కారేతి) ౩

రం.— (తానుతత్ర మృత్యుర్యథా మత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచి సామ్ని యజుషి) ఉశబ్దోఽప్యర్థకః. తాన్- దేవాన్ కర్మపరాన్ యథా మత్స్యగ్రాహీ ఉదకే మత్స్యం పరిపశ్యతి - ఏవం మృత్యుస్త్రయీవిహితకర్మానుప్రవిష్టాన్ కర్మక్షయసమయం ప్రతీక్ష్య గృహీతుమైచ్ఛదిత్యర్థః. (తేనువిదిత్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్) తే-దేవాః మృత్యోశ్చికీర్షితం జ్ఞాత్వా ఋక్సామయజూరూపత్రయీవిహితయజ్ఞాదికర్మభ్యః ఊర్ధ్వాః- అధికాః. కర్మనిర్మూలీకృతాన్తఃకరణాస్సన్తః స్వరశబ్దితమోఙ్కారం ప్రావిశన్- ఉపాసితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

శం.— కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమక్షరస్యేతి. ఉచ్యతే- యదా వై ఋచమాప్నోతి - ఓమిత్యేవాతిస్వరతి. ఏవం సామ. ఏవం యజుః. ఏష ఏవ ఉ స్వరః. కోఽసౌ. యదేతదక్షరం. ఏతదమృతమభయం. తత్ప్రవిశ్య యథాగుణమేవామృతా అభయాశ్చాభవన్దేవాః. ౪

ఆ.— ఉదాత్తాదిరూపత్వాభావాదక్షరస్య న స్వరశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఋచమాప్నోతి-అధ్యయనేన స్వాధీనం కరోతీత్యర్థః. అతిస్వరతి- అతిశయేనాదరభరితముచ్చారయతీతి యావత్. ఋగ్యజుస్సామ్నాం ప్రత్యేకమోఙ్కారోచ్చారణద్వారేణైవాస్తి దర్శనాదిత్యతిశబ్దార్థః. ఉశబ్దోఽవిపర్యాయః సంప్రతిపన్నస్వరవదితి దృష్టాన్తార్థః. అమృతమభయం-తథావిధబ్రహ్మప్రతీకత్వాదిత్యర్థః. తత్ప్రవిశ్య- బ్రహ్మబుద్ధ్యా తద్ధ్యానం కృత్వేత్యర్థః. ౪

రం.— కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమోఙ్కారస్యేత్యత్రాహ (యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవం సామైవం యజుః) యదా వా ఋగాదికమాప్నోతి- ఆరభతే. తదా ఓమిత్యతిస్వరతి- శబ్దం కరోతీత్యర్థః. (ఏష ఉ స్వరః) తస్మాదేష- ఓఙ్కారః స్వర ఇత్యర్థః. (య ఏతదక్షరమేతదమృతమభయం) ఓఙ్కార ఏవ మరణభయాదినివర్తక ఇత్యర్థః. (తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్) మరణభయాదినివర్తకమోఙ్కారం ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయాశ్చాభవన్నిత్యర్థః. ౪

ఉ.— సయఏతదేవంవిద్వానక్షరంప్రణౌత్యేతదేవాక్షరగ్ స్వరమమృతమభయంప్రవిశతితత్ప్రవిశ్య యదమృతా దేవా స్తదమృతోభవతి. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

అథఖలుయఉద్గీథస్సప్రణవోయః ప్రణవస్సఉద్గీథఇత్యసౌ వాఆదిత్యఉద్గీథఏష ప్రణవఓమితి హ్యేషస్వరన్నేతి॥ ౧

ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమత్వమేకోఽసీతిహకౌషీతకిఃపుత్రమువాచ । రశ్మీగ్ స్త్వంపర్యావర్తయాద్బహవోవై తేభవిష్యన్తీత్యధిదైవతం॥ ౨

శం.— సయః-అన్యోఽపిదేవవదేవైతదక్షరమేవం-అమృతాభయగుణంవిద్వాన్ ప్రణౌతి- స్తౌతి. ఉపాసనమేవాత్రస్తుతిరభిప్రేతా. సతథైవైతదేవాక్షరంస్వరమమృతమభయం ప్రవిశతి. తత్ప్రవిశ్యచ-రాజకులం ప్రవిష్టానామివరాజ్ఞోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావన్న పరస్యబ్రహ్మణోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావిశేషః. కింతర్హి. యదమృతాదేవాః-యేనామృతత్వేనయదమృతాఅభూవన్. తేనైవామృతత్వేనవిశిష్టస్తదమృతోభవతి. నన్యూనతా, నాప్యధికతా, అమృతత్వఇత్యర్థః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భవతుదేవానామేవం - అస్మాకంతుకియాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సయోఽన్యోఽపీతి) రాజగృహంప్రవిష్టస్యవిశేషదర్శనాదక్షరంప్రవిష్టస్యాపితథావిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రవిశ్యేతి) అమృతత్వేన- విశిష్టాఇతిశేషః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏతదేవంవిద్వానక్షరంప్రణౌతీత్యాది) యఏతదేవాక్షరంస్వరమమృతమభయంప్రణౌతి- ఉపాస్తఇతియావత్. తాదృశామృతత్వాదిగుణకంప్రణవంప్రవిశ్యదేవాయాదృశామృతత్వాదియుక్తాః- తాదృశోభవతీత్యర్థః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ప్రాణాదిత్యదృష్టివిశిష్టస్యోద్గీథస్యోపాసనముక్తమేవానూద్య ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వం కృత్వాతస్మిన్ ప్రాణరశ్మిభేదగుణవిశిష్టదృష్ట్యాఽక్షరస్యోపాసనమనేకపుత్రఫలమిదానీంవక్తవ్యమిత్యారభ్యతే- అథఖలుయఉద్గీథః - సప్రణవోబహ్వృచానాం. యశ్చప్రణవస్తేషాం - సఏవఛాన్దోగ్యఉద్గీథశబ్దవాచ్యః. అసావాదిత్యఉద్గీథః. ఏషప్రణవః- ప్రణవశబ్దవాచ్యోఽపి సఏవబహ్వృచానాం - నాన్యః. ఉద్గీథఆదిత్యః కథం. ఉద్గీథాఖ్యమక్షరమోమిత్యేతదేషహి - యస్మాత్స్వరన్ - ఉచ్చారయన్. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. అథవా - స్వరన్ - గచ్ఛన్నేతి- అతోఽసావుద్గీథస్సవితా. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిత్యేతి) ప్రణవస్యోద్గీథస్యచైకత్వంకృత్వాతస్మిన్ సత్యధ్యాత్మంప్రాణదృష్ట్యాఽధిదైవతమాదిత్యదృష్ట్యా, చవిశిష్టస్యోద్గీథస్యయదుపాసనముక్తం - తదేవానూద్యనిర్దిశ్య ప్రాణానాంరశ్మీనాంచభేదఏవగుణః- తద్విశిష్టదృష్ట్యాతస్యైవోద్గీథావయవస్యాక్షరస్యానేకపుత్రఫలముపాసనమనేనగ్రన్థేన వక్తవ్యమిత్యుత్తరోగ్రన్థస్సప్రవృత్తఇత్యర్థః. అమృతాభయగుణ[illegible]రోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వేవైదికప్రసిద్ధిప్రదర్శనార్థంఖల్విత్యుక్తం. తయోరేకత్వముక్త్వాఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిముక్తామనువదతి (అసావితి) ఉద్గీథాదిత్యయోరేకత్వంప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (ఉద్గీథఇత్యాదినా) ఉచ్చారయన్ - ఏతీతిసమ్బన్ధః. స్వరతేరర్థాన్తరత్వాత్కథముచ్చారయన్నిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అనేకార్థత్వాదితి) గచ్ఛన్సవితా ప్రాణినాంప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివగచ్ఛతి- తస్మాదోఙ్కారత్వంసవితురిత్యాహ (అథవేత్యాదినా) ౧

రం.— ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వవిజ్ఞానమనేకపుత్రఫలకముపదిశ్యతే (అథఖలుయఉద్గీథఃసప్రణవోయఃప్రణవస్సఉద్గీథఇతి) ఉద్గాత్రాప్రయుజ్యమానోయఉద్గీథః- ఉద్గీథావయవఓఙ్కారః. సఏవహోత్రాప్రయుజ్యమానః ప్రణవః. యశ్చహోత్రాప్రయుజ్యమానఃప్రణవః- సఏవోద్గాత్రాప్రయుజ్యమానఉద్గీథావయవఓఙ్కారఇతీతరేతరైక్యాధ్యాసఃకర్తవ్యఇత్యర్థః. ఏవంతయోరైక్యంకృత్వాతత్రాదిత్యదృష్టిముపదిశతి (అసావాఆదిత్యఉద్గీథఏషప్రణవఇతి) కథమాదిత్యస్యప్రణవత్వమిత్యత్రాహ (ఓమితిహ్యేషస్వరన్నేతీతి) ఏషః - ఆదిత్యఃఓమితిస్వరన్-కర్తవ్యకర్మణామోమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివోదేతీత్యర్థః. స్వృశబ్దోపతాపకాఙ్క్షిహిధాతుః అతస్సవితాప్రణవః, అతఏవోద్గీథ, శ్చేతిభావః. ౧

శం.— ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషం - అభిముఖ్యేనగీతవానస్మి. ఆదిత్యరశ్మ్యభేదంకృత్వాధ్యానంకృతవానస్మీత్యర్థః. తేన-తస్మాత్కారణాన్మమత్వమేకోఽసిపుత్రఇతిహకౌషీతకిః- కుషీతకస్యాపత్యంకౌషీతకిః. పుత్రమువాచ- ఉక్తవాన్. అతోరశ్మీనాదిత్యంచభేదేనత్వంపర్యావర్తయాత్- పర్యావర్తయేత్యర్థః- త్వంయోగాత్. ఏవంబహవోవైతే- తవపుత్రాభవిష్యన్తి. ఇత్యధిదైవతం.

అథాధ్యాత్మం య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతోమితి హ్యేష స్వరన్నేతి॥ ౩
ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమ త్వమేకోఽసీతి హ కౌషీతకిః పుత్రమువాచ ప్రాణాం
స్త్వం భూమానమభిగాయతాద్బహవో మే భవిష్యన్తీతి॥ ౪
అథ ఖలు య ఉద్గీథః స ప్రణవో యః ప్రణవః స ఉద్గీథ ఇతి హోతృషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీథమను
సమాహరతీత్యనుసమాహరతీతి. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపదిష్టమనూద్య నిన్దతి (ఏషేతి) సిద్ధాన్తఫలం దర్శయతి (అత ఇతి) పర్యావర్తయాదితి ప్రథమపురుషే శ్రూయమాణే కేమితి మధ్యమపురుషో వ్యాఖ్యాయతే. తత్రాహ (త్వం రశ్మీనితి) యుష్మదుపపదే మధ్యమపురుషవిధానాదిత్యర్థః. రశ్మిభేదగుణదృష్టివిశిష్టోద్గీథోపాసనస్య ఫలం కథయతి (ఏవమితి) వక్ష్యమాణేఽధ్యాత్మే బుద్ధిసమాధానార్థముక్తం దేవతావిషయం దర్శనముపసంహరతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౨

రం.— (ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమ త్వమేకోఽసీతి హ కౌషీతకిః పుత్రమువాచ) ఏతమాదిత్యమేవోద్గీథమహం గీతవానస్మి- నతు బహురశ్మిగుణవిశిష్టతయోపాసితవానస్మి. తేన దోషేణ మమ త్వమేక ఏవ పుత్రో భూత ఇతి కౌషీతకిః స్వపుత్రమువాచేత్యర్థః. (రశ్మీంస్త్వం పర్యావర్తయాద్బహవో వై తే భవిష్యన్తీతి) తస్మాత్త్వం బహురశ్మివిశిష్టాదిత్యవిజ్ఞానావృత్తిం కురు. తవ రశ్మిబహుత్వవిజ్ఞానమహిమ్నా బహవః పుత్రా భవిష్యన్తీత్యపృథగ్వాచేఽపూర్వేణ సమ్బన్ధః. పర్యావర్తయాదితి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. లేటి * లేటోఽడాటావిత్యాడాగమః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపదిష్టమితి శేషః. ౨

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మముచ్యతే. (య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతేత్యాది) తథా పూర్వవదోమితి హ్యేషః- ప్రాణోఽపి స్వరన్నేతి- ఓమితి హ్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివ వాగాదిప్రవృత్త్యర్థమేతీత్యర్థః. న హి మరణకాలే ముమూర్షోస్సమీపస్థాః ప్రాణస్యోఙ్కరణం శృణ్వన్తీతి. ఏతత్సామాన్యాదాదిత్యేఽప్యోఙ్కరణమనుజ్ఞామాత్రం ద్రష్టవ్యం. ౩

ఆ.— అధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిముక్తామనువదతి (అథేత్యాదినా) కథం ప్రాణోద్గీథయోరేకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథా ప్రాణినాం ప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివాదిత్యో గచ్ఛతీత్యుక్తం- తద్వదిత్యయుక్తం. ఉక్తమేవ వస్తు లౌకికద్వారా స్ఫోరయతి (నహీతి) ముమూర్షుసమీపవర్తినో బన్ధవో మరణకాలే ప్రాణస్య వాగాదిప్రవృత్త్యర్థమనుజ్ఞాకరణం నైవ జానన్తి. తథాపి జీవదవస్థాయామోమితి తదనుజ్ఞావశాదేవ వాగాదీనాం ప్రవృత్తిరాలక్ష్యతే- తస్మాత్ప్రాణస్యానుజ్ఞామాత్రమోఙ్కరణమిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యయోరధ్యాత్మాధిదైవతయోరుద్గీథత్వావిశేషాత్ప్రాణవదాదిత్యేఽప్యనుజ్ఞామాత్రమోఙ్కరణమవధేయమిత్యాహ (ఏతత్సామాన్యాదితి) ౩

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యత ఇతి శేషః. (య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీత) స్పష్టోఽర్థః. (ఓమితి హ్యేష స్వ[illegible]) ఏషః- ప్రాణః వాగాదిప్రాణప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివ సఞ్చరతి. తస్మాత్ప్రాణ ఏవ ప్రణవ ఉద్గీథశ్చేత్యర్థః. ౩

శం.— (ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదేవ. అతో వాగాదీన్ముఖ్యం చ ప్రాణం భేదగుణవిశిష్టముద్గీథం పశ్యన్భూమానం మనసాఽభిగాయతాత్- పూర్వవదావర్తయేత్యర్థః. బహవో వై మే- మమ పుత్రా భవిష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయస్సన్నిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యైకత్వోద్గీథదృష్టేరేకపుత్రత్వఫలదోషేణాపోదితత్వాద్రశ్మిప్రాణభేదదృష్టేః కర్తవ్యతా చోద్యతేఽస్మిన్ఖణ్డే బహుపుత్రఫలత్వార్థం. ౪

ఆ.— ప్రాణదృష్ట్యోక్తాముద్గీథోపాస్తిం నిన్దిత్వా వివక్షితాముపాస్తిముపన్యస్యతి (ఏతము ఏవేతి) భూమానం- బహుత్వోపేతమితి యావత్. మధ్యమపురుషే తాతఙాదేశస్యైకల్పికత్వేఽపి ప్రథమపురుషశ్రవణాదన్వయం వ్యావర్తయతి (పూర్వవదితి) ఏకత్వదృష్టినిన్దాద్వారా ప్రధానోపాసనం సఫలముపసంహరతి (ప్రాణేత్యాదినా) ౪

రం.— (ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (ప్రాణాంస్త్వం భూమానమభిగాయతాద్బహవో మే భవిష్యన్తీతి) మే బహవః పుత్రా భవిష్యన్తీత్యభిసన్ధాయ ముఖ్యం ప్రాణముపాసీనః త్వం భూమానం- బహుత్వయుక్తతయా వాగాదీన్ప్రాణాంశ్చ ముఖ్యప్రాణేన సహాభిసన్ధాయాభిగాయతాత్- ఉద్గానం కుర్విత్యర్థః. ౪

శం.— అథ ఖలు య ఉద్గీథ ఇత్యాది- ప్రణవోద్గీథైకత్వదర్శనముక్తం. తస్యైతత్ఫలముచ్యతే- హోతృషదనాత్- హోతా యత్ర స్థః శంసతి- తత్స్థానం హోతృషదనం. హౌత్రాత్కర్మణస్సమ్యక్ప్రయుక్తాదిత్యర్థః. న హి దేశమాత్రాత్ఫలమాహర్తుం శక్యం. కిం తత్. దురపి వా పిదు

ఉద్గీథం దుష్టముద్గీథం - ఉద్గానం కృతం. ఉద్గాత్రా స్వకర్తృనిష్పాదితం కృతమిత్యర్థః. తదనుసమాహరతి - అనుసన్ధత్త ఇత్యర్థః. చికిత్సయేవ ధాతువైష మ్యశమీకరణమితి ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

౭. — పూర్వోత్తరఖణ్డయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్య తాత్పర్యప్రదర్శనపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయన్ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నను యథా శ్రుతం స్థానసన్దిగ్ధమౌక్తపదం కిం నేష్యతే - తత్రాహ (నహీతి) హౌత్రాత్ ఋత్విగ్జనాయ ఫలమాదిశ్యతే - తత్ప్రశ్నపూర్వకమవిశేష తాం దర్శయతి (కింతదిత్యాదినా) నిపాతద్వయముపధారణార్థమిత్యభిప్రాయేణ చేవకారేణ సమ్బధ్యతే. అపిశబ్దస్సముచ్చయే స్థానే నతరభావితయా నేతవ్యః. దుష్ట ముద్గానమేవ స్పష్టయతి (ఉద్గాతేతి) కథమన్యనిష్ఠాత్ ఋత్విజోఽన్యత్ర ఫలభాగిత్వం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చికిత్సయేతి) ఉద్గాత్రా ప్రణ వోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానాభావాత్ ప్రాయశ్చిత్తరూపం స్వకర్తృనిష్పాదితం హౌత్రాత్ ఋత్విగ్జనస్య స్వక్రియయా హౌత్రత్వేన ప్రతిసన్ధత్త ఇత్యర్థః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

౮. — ఉక్తప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అథఖల్వాదినా ఉద్గీథస్య ప్రణవత్వాద్యాది) అపి దురుద్గీథం - వేదనహీనమప్యుద్గీథమిత్య ర్థః. హౌత్రపదనాత్ - హౌత్రికర్మకర్తృకోద్గీథప్రణవైకత్వజ్ఞానాదిత్యర్థః. హౌత్రపదనాదిత్యత్ర పూర్వపదాదిత్వం. అయం భావః - ఉద్గీ థప్రణవైకత్వవిజ్ఞానం హౌత్రాపి కర్తవ్యం, ముద్గాత్రాపి కర్తవ్యం,- ప్రణవో హౌత్రకర్తృకోద్గీథః ఉద్గాతుశ్చ కర్తృత్వాత్. తత్రోద్గాతురేతాదృశైక త్వవిజ్ఞానాభావేన దోషయుక్తమపి ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానముద్గీథం హౌత్రా స్వీయోద్గీథప్రణవైకత్వవిజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ అనుసమాహరతి- సమా దధాతి అదుష్టం కరోతీతి. అనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- అ ఙ్గేషు యథాశ్రయభావః. అఙ్గేష్వాశ్రితానాముపాసనానాం క్రతోర్గృహీతః ప్రయోగః సమ్భవేనాశ్రయతన్త్రత్వాత్స్వవశ్యతయా ప్రయోగవచనే నాశ్రయాణాముద్గీథాదీనాం సముచ్చయనియమేనాశ్రితానాముపాసనానాం సముచ్చయనియమో యుక్తః- ఇతరథాతదాశ్రితత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. శిష్టేశ్చ. గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితి వదనిష్టాన్యాశ్రయపదేన ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాశ్రయాణాముపాసన విధానాచ్చ నియమేనోపాసనోపా దేయా. నచ వీర్యవత్తరత్వరూపఫలార్థత్వస్య శిష్టాచారతో నియమ ఇత్యత్రాపి క్తత్వాత్ కథం నిత్యోద్గీథాశ్రయత్వమితి వాచ్యం- ఉద్గీథముపాసీతేతి వాక్య నఉపాసనస్యోద్గీథరూపాశ్రయసమ్బన్ధే, వీర్యవత్తరత్వరూపఫలసమ్బన్ధే, చ బోధ్యమానే వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్. నచ వాక్యభేదభీత్యా తస్య ఫలవిధిత్వా సమ్భవే పిత్త్యఫలాకాఙ్క్షాయాం రాత్రిసత్రన్యాయేన వీర్యవత్తరత్వస్యైవ నాన్తరీయకస్య ఫలత్వకల్పనం సమ్భవతీతి వాచ్యం- పర్ణతాదావపి తథా ప్రసఙ్గాత్. సమాహరేత్. హౌత్రపదనాద్ధాపి దురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యుపాసనస్య సమాహారనియమో దృశ్యతే- ఉద్గాతృకృతవేదనహాని ప్రయుక్తోద్గీ థవైగుణ్యస్య హౌతృకర్తృకప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానేన సమాధానోక్త్యా ఉపాసనస్యావశ్యకత్వప్రతీతేరిత్యర్థః. గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ. ఉపా సనగుణస్యోపాస్యస్య ప్రణవస్య తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి సాధారణ్యశ్రుతేశ్చ ఉ పాసనావశ్యకతా గమ్యతే- ప్రకృతపరామర్శినా తేనేతి శబ్దేనోపాస్యస్య ప్రణవస్యైవ ప్రతీతేః. అత ఉపాసననియమోఽస్తీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- న చా తత్స హభావాశ్రుతేః. న హి క్రతుష్వాపాదానానియమః ఉద్గీథోపాసనాదేః కుతః. తత్సహభావాశ్రుతేః- ఉద్గీథాద్యఙ్గానాం శ్రుతేరిత్యర్థః. వీర్యవత్తరత్వరూ పఫలార్థతయా గోదోహనతుల్యత్వేన క్రత్వర్థత్వాభావాదితి భావః. న చ పర్ణతాదేరపి పురుషార్థత్వప్రసఙ్గః - పర్ణతాయా జుహూసమ్బన్ధేఽపి వ్యాపార రూపతయా ఫలనిష్పాదకత్వాభావేన ఫలాకాఙ్క్షాయా అభావాత్ ఫలకల్పనాయా అప్రసక్తేః. ఫలాకాఙ్క్షానిర్వర్తకం క్రతూపరాగేణ వ్యాపారరూపతాం సమ్పాదయితుం జుహూలిఙ్గేన క్రతుముపస్థాపయత్ తస్య చ బోధకశబ్దో వా కల్ప్యః- జుహూశబ్దస్య జుహూసమ్బన్ధిక్రతులక్షకత్వం వా కల్ప్యం. అతశ్చ క్ర తుఫలేనైవ నైరాకాఙ్క్ష్యాత్ రాత్రిసత్రన్యాయేనార్థవాదికఫలకల్పనాప్రసక్తిరితి. ఉద్గీథోపాసనాయాః స్వయం వ్యాపారరూపాయాః క్రతూపరా గమన్తరేణైవ ఫలాకాఙ్క్షా సమ్భవతి- సత్యాం చ ఫలాకాఙ్క్షాయాం వాక్యశేషస్యైవ ఫలసమర్పకతయా పరిణామసమ్భవే ఫలవత్క్రత్వర్థబోధక వాక్యకల్ప నాద్యనపేక్షణాత్. తస్మాద్వాక్యశేషశ్రుతాయ తస్మై ఫలాయోద్గీథాద్యాశ్రయవిశిష్టోపాసనవిధిరిత్యేవ యుక్తం. న చోపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వాత్ సత్యాశ్రయే తత్తన్త్రాణాముపాసనానామప్యావశ్యకత్వమితి వాచ్యం- ఇదమేవ హ్యుపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వం - యదాశ్రయే సత్యేవ ప్రవృత్తిర్నా న్యదాస్తీతి. న తు యావదాశ్రయసత్త్వం ప్రవృత్తిరితి. తల్లిఙ్గకామోపబద్ధత్వాదుపాసనానాం, కామానాం చానిత్యత్వాత్, తదుపబద్ధానాముపాస నానామనిత్యత్వమేవ. దర్శనాచ్చ. ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చ ఋత్విజోఽభిరక్షతీతి బ్రహ్మణో వేదనేనైవ సర్వేషాం రక్ష ణం బ్రువతీ శ్రుతిః ఉద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనస్యానియమం దర్శయతీతి స్థితం. కేచిత్తు ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వాభావే అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేదిత్యధికరణే ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వేన క్రతుసాద్గుణ్యఫలకత్వేపి అర్థవాదికమపి ఫలం తదవిరుద్ధం గ్రాహ్యమితి దేవతాధికరణే ప్రతిపాదితమితి భా ష్యం విరుద్ధ్యేత, తథా పురుషార్థాధికరణే యదేవ విద్యయా కరోతీతి విద్యాయాః ప్రతీయమానకృత్యాకర్మాఙ్గత్వప్రతిపాదనాత్ న విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ పూర్వపక్షే కృతే తత్ర విద్యాశబ్దస్య ప్రకృతోద్గీథవిద్యావిషయత్వేన ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వఙ్గత్వేపి న బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమస్తీత్యేతదర్థప్రతిపాదకగ్రన్థః అసార్వత్రికీతి సూత్రే తద్భాష్యయోః విరోధస్స్యాత్. అతశ్చాస్యైవ క్రత్వఙ్గత్వం. నచ తన్నిర్ధార ణానియమః అఙ్గేషు యథాశ్రయభావ ఇత్యధికరణద్వయవిరోధః- అనయోర్నియత క్రత్వఙ్గత్వప్రతిషేధమాత్రపరత్వాత్. నచ క్రత్వఙ్గత్వే వ్యాత వాదికఫలస్వీకారే పర్ణతాయా అపి అపాపశ్లోకశ్రవణఫలకత్వప్రసఙ్గ ఇతి శఙ్క్యం- ప్రస్తరప్రహరణస్యాపి సూక్తవాకమన్త్రప్రతిపాద్యఫలార్థత్వ

ఉ.— ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయత ఇయమేవ సాఽగ్నిరమస్తత్సామ॥ ౧

అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతేఽన్తరిక్షమేవ సా వాయురమస్తత్సామ॥ ౨

ద్యౌరేవర్గాదిత్యస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే ద్యౌరేవ సాఽఽదిత్యోఽమస్తత్సామ॥ ౩

నక్షత్రాణ్యేవర్క్చన్ద్రమాస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే నక్షత్రాణ్యేవ సా చన్ద్రమా అమస్తత్సామ॥ ౪

ప, రుపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాయా అగ్నివిద్యాయాః «నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త» ఇతి ప్రతిపన్న బ్రహ్మవిద్యాఽవిరోధితదుపకారిఫలార్థత్వవత్, చ్ఛత్రత్వార్థాయా అపి పక్వతాయాః అర్థవాదప్రతిపన్నకర్తృత్వవిరుద్ధఫలార్థత్వేన దోష ఇతి భాష్యకారాశయ ఇతి వదన్తి. అన్యే తు • అన్యథాత్వం శబ్దాదిత్యత్ర భాష్యస్యాన్యారుహ్యోక్తత్వాత్ క్రత్వర్థత్వం సభాష్యకృదభిమతమితి వదన్తి. ప్రకృతమనుసరామః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథేదానీం సర్వఫలసమ్పత్త్యర్థముద్గీథస్యోపాసనాన్తరం విధిత్స్యతే. ఇయమేవ - పృథివీ ఋక్ - ఋచి పృథివీదృష్టిః కార్యా. తథా- అగ్నిస్సామ- సామ్న్యగ్నిదృష్టిః. కథం పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమితి. ఉచ్యతే - తదేతత్ - అగ్న్యాఖ్యం సామ ఏతస్యాం - పృథివ్యామృచ్యధ్యూఢమ్ - అధిగతమ్. ఉపరిభావేన స్థితమిత్యర్థః. ఋచీవ సామ. తస్మాత్ - అత ఏవ కారణాదృచ్యధ్యూఢమేవ సామ గీయత ఇదానీమపి సామగైః. యథా చ ఋక్సామనీ నాత్యన్తభిన్నే అన్యోన్యమ్ - తథైతౌ పృథివ్యగ్నీ. కథమ్. ఇయమేవ - పృథివీ సా - సామనామార్ధశబ్దవాచ్యా. ఇతరార్ధశబ్దవాచ్యోఽగ్నిరమః. తత్ - ఏతత్పృథివ్యగ్నిద్వయం సామ - ఏకశబ్దాభిధేయత్వమాపన్నం సామ. తస్మాన్నాన్యోన్యం భిన్నం పృథివ్యగ్నిద్వయం నిత్యసంశ్లిష్టమృక్సామనీ ఇవ. తస్మాచ్చ పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమిత్యర్థః. సామాక్షరయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టివిధానార్థమియమేవ సాఽగ్నిరమ ఇతి కేచిత్. ౧

ఆ.— ఇయమేవేత్యాదిసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) పుత్రాద్యైశ్వర్యైకదేశవిషయోపాసనోపదేశానన్తరమవసరే ప్రాప్తే జ్యోతిష్టోమాదావధికృతస్య సమస్తైశ్వర్యప్రాప్త్యర్థమధిదైవాధ్యాత్మవిభాగేనోద్గీథవిషయమేవాపూర్వముపాసనమస్మిన్ గ్రన్థే విధాతుమిష్టమిత్యర్థః. తత్ర తదఙ్గభూతముపాసనరూపం విదధాతి (ఇయమేవేతి) పృథివ్యామృగ్దృష్టిరత్ర నేష్టా - కర్మాఙ్గస్య సంస్కార్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఋచీతి) ఋచి యథా పృథివీదృష్టిరనన్తరవాక్యే విహితా - తథాఽగ్నిస్సామేత్యత్రాగ్నిదృష్టిస్సామ్ని విధీయత ఇతి పూర్వవదిత్యాహ (తథేతి) ఋక్త్వం పృథివ్యాః, సామత్వం చాగ్నేః, న ప్రసిద్ధమితి శఙ్కతే (కథమితి) ఋక్సామత్వమ్ - ఋక్సామత్వేన దృష్టిరిత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తయోరాధారాధేయభావే గమకం దర్శయతి (తస్మాదితి) ఋచి పృథివీదృష్టిః, సామ్ని చాగ్నిదృష్టిః, ఇత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (యథా చేతి) పృథివ్యగ్న్యోరత్యన్తభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) తయోర్జగదోస్సహప్రయోగాదృక్సామయోరన్యోన్యమవ్యభిచారాన్నాత్యన్తభేదః - తథా పృథివ్యగ్న్యోరప్యేకశబ్దవాచ్యత్వాన్నాత్యన్తం భిన్నతేత్యర్థః. తయోరత్యన్తభేదాభావే ఫలితమాహ (తస్మాచ్చేతి) పృథివీ సాశబ్దవాచ్యా - స్త్రీత్వాత్. అగ్నిరమః - పుంస్త్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్. పక్షాన్తరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (సామాక్షరయోరితి) ౧-౨-౩

రం.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే (ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ) ఋచి ఇయమిత్యుక్తపృథివీదృష్టిః, సామ్న్యగ్నిదృష్టిః, కర్తవ్యేత్యర్థః. (తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢం సామ) తదేతత్ - అగ్న్యాఖ్యం సామ ఏతస్యామ్ - పృథివీరూపాయామృచి అధ్యూఢమ్ - ఉపరిస్థితమిత్యర్థః. అత ఏవాద్యాపి ఋగారూఢమేవ సామ గీయత ఇత్యాహ (తస్మాదృచ్యధ్యూఢం సామ గీయత ఇతి) ఏవమృక్సామయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిం విధాయ సామనామావయవభూతయోః సాశబ్దామశబ్దయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (ఇయమేవ సాఽగ్నిరమ ఇతి) ఉక్తోఽర్థః. (తత్సామ) తత్ - తత ఏవ పరస్పరసంశ్లిష్టపృథివ్యగ్నిరూపసాశబ్దామశబ్దమేలనేన సామవ్యవహారో లోకే ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాది - పూర్వవత్. ౨-౩

రం.— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాదేః పూర్వవదర్థః. ౨-౩-౪

శం.— నక్షత్రాణామధిపతిశ్చన్ద్రమాః - అతస్స సామ. ౪

ఆ.— కథం పునర్నక్షత్రపర్యాయే తదేతదేతస్యామిత్యాదివాక్యమ్ - నహి నక్షత్రేషు చన్ద్రమసః స్థితిః - అత ఆహ (నక్షత్రాణామితి) నక్షత్రాధిపత్యాత్తదుపరిభావేన చన్ద్రమసః స్థితేరిత్యర్థశ్శఙ్కార్థః. నక్షత్రసహితం చన్ద్రమసం పరామ్రష్టుం సశబ్దః. ౪

ఉ.— అథయదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాస్సైవర్గథయన్నీలంపరఃకృష్ణం తత్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే॥ ౫

అథయ ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః॥ ౬

శం.— అథయదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః- శుక్లా దీప్తిః. సైవర్క్. అథయదాదిత్యే నీలం పరః కృష్ణం- పరః - అతిశయేన కార్ష్ణ్యం. తత్సామ. తద్ధ్యేకాన్తసమాహితదృష్టేర్దృశ్యతే. ౫

ఆ.— అక్ష్యుపాసనాని కానిచిదుక్త్వా తాదృగేవోపాసనాన్తరమాహ (అథేతి) ఆదిత్యస్య మణ్డలాత్మనో యద్రూపం శుక్లం దృశ్యతే- ఋచి తద్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ రూపం విశినష్టి (భా ఇతి) తామేవ వ్యాచష్టే (శుక్లా దీప్తిరితి) ఋచి యథా పూర్వోక్తరూపదృష్టిః- తథా సామ్ని వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరనుష్ఠేయేత్యాహ (అథేతి) సన్నాదిత్యే శౌక్ల్యవదతిశయకార్ష్ణ్యం నాస్మాభిరనుభూయతే- తత్రాహ (తద్ధీతి) ఏకాన్తేన సమాహితా- శాస్త్రసంస్కృతా యా సా దృష్టిః- తస్యాదిత్యే నిరతిశయం కార్ష్ణ్యం దృశ్యతే. తథా చ తద్దృష్టిస్సామ్ని కర్తవ్యేత్యర్థః. ౫

రం.— (అథయదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః సైవర్క్) శుక్లం భాః- శుక్లా దీప్తిరిత్యర్థః. శుక్లమితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః (అథయన్నీలం పరఃకృష్ణం తత్సామ) పరఃకృష్ణం- అతిశయేన కార్ష్ణ్యరూపం పరఃకృష్ణమితి ప్రసిద్ధం యన్నీలం- తత్సామేత్యర్థః. ఆదిత్యే కార్ష్ణ్యస్య సమాహితదృష్టిభిరీక్ష్యమాణత్వాత్తదస్తీతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర పరశ్శబ్దస్సాన్తో ద్రష్టవ్యః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— అథ య ఏష ..... తే ఏ భాశ్శుక్లకృష్ణత్వే సా చామశ్చ- సామ. అథయ ఏషోఽన్తరాదిత్యే- ఆదిత్యస్యాన్తః- మధ్యే హిరణ్మయః- హిరణ్మయ ఇవ హిరణ్మయః. నహి సువర్ణవికారత్వం దేవస్య సమ్భవతి- ఋక్సామగేష్ణత్వాపహతపాప్మత్వాసమ్భవాత్. నహి సౌవర్ణేఽచేతనే పాప్మాదిప్రాప్తిరస్తి- యేన ప్రతిషిధ్యేత. చాక్షుషే చాగ్రహణాత్. అతో లుప్తోపమ ఏవ హిరణ్మయశబ్దః. జ్యోతిర్మయ ఇత్యర్థః. ఉత్తరేష్వపి సమానా యోజనా. పురుషః- పురిశయనాత్. పూరయతి వా స్వేనాత్మనా జగదితి. దృశ్యతే - నివృత్తచక్షుర్భిః సమాహితచేతోభిః బ్రహ్మచర్యాదిసాధనాపేక్షైః. తేజస్వినోఽపి శ్మశ్రుకేశాదయః కృష్ణాస్స్యురిత్యతో విశినష్టి (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఇతి) జ్యోతిర్మయాన్యేవాస్య శ్మశ్రూణి కేశాశ్చేత్యర్థః. ఆప్రణఖాత్ - ప్రణఖః- నఖాగ్రం. నఖాగ్రేణ సహ సర్వస్సువర్ణ ఇవ భారూప ఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అతఏవేతి) అక్ష్యుపాసనాని సమాప్య నన్తరమాధిదైవికం ప్రధానోపాసనం వివక్షురుపాస్యస్వరూపముపన్యస్యతి (అథేత్యాదినా) కిమితి హిరణ్మయపదముపమార్థం వ్యాఖ్యాయతే - హిరణ్యవికారత్వమేవాత్ర వివక్షితం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అపహతపాప్మత్వాసమ్భవం సాధయతి (నహీత్యాదినా) పాప్మాదీత్యాదిపదం తత్కార్యసఙ్గ్రహార్థం. కించ - చక్షుష్యపి పురుషే సువర్ణవికారస్యాగ్రహణాద్గౌణమేవ హిరణ్మయపదమిత్యాహ (చాక్షుషే చేతి) న చ తత్రాప్యాతిదేశికం తద్గ్రహణం - ఋక్సామగేష్ణత్వాదినా తాప్యశేన విరోధాత్. తస్మాద్గౌణమేవ హిరణ్మయపదమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాదివిశేషణేష్వపి తుల్యం గౌణత్వమిత్యాహ (ఉత్తరేష్వపీతి) సన్నాదిత్యాదిమణ్డలే పురుషో నాస్మాభిర్దృశ్యతే- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుర్భిరితి) విశిష్టాధికారిణామాదిత్యపురుషదర్శనముపపాదయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) ౬

రం.— (అథయదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాస్సైవసా అథయన్నీలం పరఃకృష్ణం తదమస్తత్సామ) పూర్వవదర్థః. ఏవమృచి పృథివ్యన్తరిక్షద్యునక్షత్రాదిత్యగతశుక్లభారూపత్వదృష్టిం, సామ్ని అగ్నివాయ్వాదిత్యచన్ద్రాదిత్యగతనీలభారూపత్వదృష్టిం, చ విధాయాహ (అథయ ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే) అన్తరాదిత్యే-ఆదిత్యమణ్డలస్యాన్తః హిరణ్మయః రమణీయః యోగిభిర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిరితి శ్రుత్యైకార్థ్యాత్. హిరణ్మయ ఇతి రూపసామాన్యాచ్చన్ద్రముఖవదితి వాక్యకారః. తతశ్చ హిరణ్మయశబ్దస్య సముఖ్యార్థో గౌణ్య ఇతి వాక్యకారాభిప్రాయః. తతశ్చ హిరణ్మయత్వం-ఉజ్జ్వలత్వమిత్యర్థః. తతశ్చ నీలతోయదాభస్యాపి హిరణ్మయత్వానుపపత్తిః. యద్వా- కశ్చి న్నతేద్ధిమసమానవర్ణం తస్యానన ..... మితి శ్రీరామాయణప్రయోగాత్, పశ్యతేరుక్మవర్ణమితి శ్రుతేశ్చ నీలతోయదాభస్యరుక్మవర్ణత్వం సమ్భవతి. తత్ర హేతుశ్చ సమ్ప్రదాయగమ్యః. ఏతత్సర్వం వేదార్థసఙ్గ్రహే శ్రుతప్రకాశికాయాం స్పష్టం తతఏవావగన్తవ్యం. అత్ర కేచిత్ తస్యాన్తం పుణ్డరీకమితి వాక్యైకవాక్యతయా ..... ఆదిత్యమణ్డలముచ్యతే- పుణ్డరీకమిత్యనేన హృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. అతశ్చ యథా సూర్యమణ్డలం హృదయపుణ్డరీకం చ ఉపాసనస్థానం-ఏవముపాసకస్యాక్షి అపి పరమాత్మన ఉపాసనస్థానమితి పరోక్తవ్యాఖ్యానదూషణావసరే వ్యాసార్యైః ఆదిత్యమణ్డలరూపస్థానావరుద్ధ అక్షిస్థానతయా విధానం న సమ్భవతీత్యుక్తేః ఆదిత్యమణ్డలస్థానకముత్పత్తిశిష్టమితి ప్రతీయతే- తతశ్చ య ఏషోఽన్తరాదిత్య ఇతి వాక్యముపాసనోత్పత్తిపరం. తతశ్చ పురుషో దృశ్యత ఇత్యత్ర ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యాభిప్రాయః. న చాదిత్యమణ్డలస్యోత్పత్తిశిష్టత్వే ఉత్పత్తిశిష్టస్థానావరుద్ధే భావ్యక్షు ..... పుణ్డరీకదళామలాయతాక్షత్వాదేః కథం విధానమితి వాచ్యం- పుణ్డరీకాక్షత్వాదేరుత్పత్తిశిష్టాదిత్యమణ్డలస్థానావిరుద్ధత్వాత్, ఉత్పత్తిశిష్టావిరుద్ధగుణానాం విధానసమ్భవాత్, న హ్యేవం సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి ఉత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యావరుద్ధమనోమయత్వ

ఊ.— తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద॥ ౭

దీనాం నిధానం న సమ్భవతీత్యాక్షిప్య * సర్వం ఖల్విదమితి వాక్యస్యోపాసనవిధిపరత్వేనైకవాక్యత్వాభావేన సార్వాత్మ్యస్య నోత్పత్తిశిష్టత్వమితి వ్యాసార్యైస్సమర్థనమయుక్తం స్యాత్ - మనోమయత్వాదీనాం చోత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యవిరోధాదిత్యేవ పరిహారసమ్భవేన వాక్యభేదమాశ్రిత్య సార్వాత్మ్యస్య ఉత్పత్తిశిష్టత్వాభావసమర్థనం కథమితి చేత్. ఉపాయాన్తరస్యాపాయాన్తరాదూషకత్వాదితి వదన్తి. అస్యైతు ఆదిత్యమణ్డలస్థానావరుద్ధత్వస్యోత్పత్తిశిష్టస్థానావరుద్ధత్వమపి ప్రేతం - అపి తు యుగపదనుపసంహరణీయా ఇతి త్వమణ్డలాక్షిరూపస్థానద్వయవిధానేఽష్టదోషదుష్టవికల్పప్రసఙ్గాదిత్యేవ తాత్పర్యమిత్యాహుః. * యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమితి ప్రకరణే * మనసా తు విశుద్ధేనేతి రుక్మవర్ణవిగ్రహవిశిష్టస్య విశుద్ధమనోగ్రాహ్యత్వోక్తేః, ఆరోపితాకారస్య విశుద్ధమనోగ్రాహ్యత్వాభావాత్, తదనారోపితత్వం సిద్ధం. * ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్స ఇత్యత్ర చేక్షణస్య పరమాత్మవిషయత్వం వక్తవ్యమితి పరైరఙ్గీకృతత్వాచ్చ. * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాదితి తమఃపారవర్తిన ఆదిత్యవర్ణవిగ్రహవిశిష్టత్వాభిధానేన కల్పితత్వాశ్రుతేః. న హి కల్పితస్య తమఃపారవర్తిత్వం సమ్భవతి. (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆ ప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః) రమణీయశ్మశ్రుకేశో రమణీయసర్వావయవ ఇత్యర్థః. ౬

శం.— తస్యైవం సర్వతః సువర్ణవర్ణస్యాప్యక్ష్ణోర్విశేషః. కథం. తస్య యథా కపేః - మర్కటస్యాసః - కప్యాసః. ఆసేరుపవేశనార్థస్య కరణే ఘఞ్. కపిపృష్ఠాన్తః - యేనోపవిశతి. కప్యాస ఇవ పుణ్డరీకమత్యన్తతేజస్వి. ఏవమస్య - దేవస్యాక్షిణీ. ఉపమితోపమత్వాన్న హీనోపమా. తస్య - ఏవంగుణవిశిష్టస్య గౌణమిదం నామోదితి. కథం గౌణత్వం. స ఏషః - దేవః సర్వేభ్యః పాప్మభ్యః - పాప్మనా సహ తత్కార్యేభ్య ఇత్యర్థః. * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాది వక్ష్యతి. ఉదితః - ఉత్ ఇతః. ఉద్గత ఇత్యర్థః. అతోఽసావున్నామా. తమేవంగుణసమ్పన్నమున్నామానం యథోక్తేన ప్రకారేణ యో వేద - సోఽప్యేవమేవోదేతి - ఉద్గచ్ఛతి సర్వేభ్యః పాప్మభ్యః. హ వై ఇత్యవధారణార్థౌ నిపాతౌ. ఉదేత్యేవేత్యర్థః. ౭

ఆ.— సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి విశేషణాదక్ష్ణోరపి సువర్ణత్వే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (తస్యేతి) విశేషమేవ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) యథా కప్యాసపదవ్యపదిష్టం పుణ్డరీకం - తథాఽస్యాక్షిణీ ఇతి యోజనా. ఆసశబ్దనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (ఆసేరితి) ఘఞన్తస్యాసశబ్దస్య వివక్షితమర్థం కథయతి (కపీతి) తస్య కరణత్వం స్ఫుటయతి (యేనేతి) కపిః సకపిపృష్ఠాన్తః కప్యాస ఇతి శేషః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (కప్యాస ఇవేతి) నిహీనోపమయా దేవస్య చక్షుషీ వ్యపదిశతా తద్ద్వారేణాపి నిహీనత్వం వ్యపదిష్టం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపమితేతి) కప్యాసేనోపమితం పుణ్డరీకం - తేనోపమానేనోపమితత్వాచ్చక్షుషోర్న నిహీనోపమానప్రయుక్తం నిహీనత్వమిత్యర్థః. యథోక్తస్యాదిత్యపురుషస్య తేజస్వినః శ్రుత్యాపి నామ వ్యపదిశతి (తస్యేతి) నామ్నో గౌణత్వం శఙ్కాద్వారా వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య న సర్వపాప్మోదయః - తత్కార్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పాప్మనేతి) ఆదిత్యస్థే త్వజ్ఞేఽపి సర్వపాప్మోదయస్సమ్భవతి - * స హ్యైదేహాన్ సఙ్గచ్ఛతీతి శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాపరమాత్మవిషయవాక్యశేషముదాహరతి (య ఆత్మేతి) ఉక్తార్థయోగో నాత్మశబ్దః. ఉపాస్యం పరమాత్మానముపన్యస్య తదుపాసనమిదానీం సఫలముపన్యస్యతి (తమేవంగుణసమ్పన్నమితి) యథోక్తేన ప్రకారేణ - ఉన్నామానముపాస్తే ఇత్యర్థః. ౭

రం.— (తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ) కం పిబతీతి కపిః - ఆదిత్యః. తేనాస్యతే - క్షిప్యతే వికాస్యత ఇతి కప్యాసం. తథాహ వాక్యకారః * ఆదిత్యేష్టం ప్రవాసిమత్త్వాదితి. యద్వా - కం పిబతీతి కపిః - నాలం. తస్మిన్నాస్త ఇతి కప్యాసం. అపచితాదపి పఙ్కజాన్నాలస్థస్య పుణ్డరీకస్య శోభాతిశయశాలిత్వాత్తాదృశమిహ వివక్షితం. యద్వా - కం - జలం. * ఆస ఉపవేశన ఇతి ధాతురపిపూర్వకః. * వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరితి వచనాదకారలోపః. కే - జలేఽప్యాస్త ఇతి కప్యాసం - సలిలస్థమిత్యర్థః. ఏవమనేకార్థత్వ యస్యోపపన్నతయా వాక్యకారేణ సిద్ధాన్తితత్వమపి ప్రత్యభగవతా భాష్యకారేణ వేదార్థసఙ్గ్రహే * గమ్భీరామ్భస్సముద్భూతసుమృష్టనాళరవికరవికసితపుణ్డరీకదళామలాయతేక్షణ ఇత్యభిహితం. మర్కటజఘనసదృశపుణ్డరీకసాదృశ్యాద్యర్థాన్తరం త్వశ్లీలత్వాద్దోషదుష్టతయా వాక్యకృదనాదృతత్వాద్భాష్యకారేణాప్యనాదృతం. యద్యప్యమరకోశే * పుణ్డరీకం సితామ్భోజమిత్యనుశిష్టం - తథాపి శబరస్వామినా నవమాధ్యాయే * పౌణ్డరీకం చరుం నిర్వపేచ్ఛ్రీకామ ఇతి విహితాయామిష్టౌ * పౌణ్డరీకాణి బర్హీంషి భవన్తీతి సరణార్థత్వేన విహితేషు పుణ్డరీకేష్వతిదేశప్రాప్తస్య * దర్భైస్స్తృణీత హరితైరితి మన్త్రస్య దర్భపదస్థానే పుణ్డరీకపదం, హరితపదస్థానే రక్తపదం చోహితవ్యమిత్యుక్తత్వాద్రక్తామ్భోజమేవ పుణ్డరీకమితి ద్రష్టవ్యం (తస్యోదితి నామ) స్పష్టోఽర్థః. తస్యాన్వర్థకత్వే హేతుమాహ (స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః) సర్వపాపాదుదితత్వాదున్నామక ఇత్యర్థః. నీచాచ్ఛకున్తస్యోద్గమనవత్పాపపఙ్కాదుద్గమనరూపముఖ్యార్థస్య సత్త్వాత్ప్రాప్త్యభావాదుద్గమనేన తత్సమ్బన్ధరాహిత్యం లక్ష్యతే - * నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతమితి పరమాత్మనస్సుకృతసమ్బన్ధాభావో హి ప్రతిపాద్యతే - తరతేః ప్రాప్తివాచిత్వాత్. పాపశబ్దశ్చ పుణ్యాపాపరూపోభయవిధకర్మపరః - పరమాత్మప్రకరణే * నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇతి సుకృతేఽపి పాపశబ్దప్రయోగాత్, పాప్మనః కాలజరామృత్యుశోకాదయః సఙ్ఖ్యాతత్వాదితి వాక్యకారవచనాత్, తదానీకత్వేన త్వనిష్టఫలసాధనత్వరూపప్రవృత్తినిమిత్తయోగాత్పుణ్యస్యాపి పాపశబ్దాభిధేయత్వోపపత్తేః, ముముక్షూణాం స్వర్గాదీనామప్యనిష్టత్వాత్, * ఏతే వై నిరయాస్తాత స్థానస్య పరమాత్మనః * క్షనాకపృష్ఠగమనం పు

తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతమ్॥ ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— అథాధ్యాత్మం వాగేవర్క్ప్రాణః సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే వాగేవ సా ప్రాణోఽమస్తత్సామ॥ ౧

సరావృత్తిలక్షణం। క్వచిదపావానుదితవేతియ క్షిబీజమనుత్తమమితి స్మరణాత్, సర్వపాపోదితత్వం నామకర్మవశ్యతాగన్ధరాహిత్యమితి ఫలితోఽర్థః. కృతానామపి కర్మణాం ఫలజననశక్తిప్రతిబన్ధకత్వలక్షణాదిశ్వర్యద్యైశ్వర్యస్వభావవిశేషోఽపహతపాప్మత్వాఖ్యః సర్వపాపోదితశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవం నామశిష్టిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— తస్యోద్గీథత్వం దేవస్యాదిత్యాదీనామివవివక్షిత్వాహ - తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ - పృథివ్యాద్యుక్తలక్షణే పర్వణీ. సర్వాత్మా హి దేవః. పరాపరలోకకామేశిత్వాదుపపద్యతే పృథివ్యగ్న్యాద్యృక్సామగేష్ణత్వం. సర్వయోనిత్వాచ్చ. యత ఏవమున్నామా చాసావృక్సామగేష్ణశ్చ - తస్మాదృక్సామగేష్ణత్వే ప్రాప్తే ఉద్గీథత్వముచ్యతే పరోక్షేణ - పరోక్షప్రియత్వాద్దేవస్య. తస్మాదుద్గీథ ఇతి తస్మాత్త్వేవ హేతోరుద్గాయతీత్యుద్గాతా - యస్మాద్ధ్యేతస్య యథోక్తస్యోన్నామ్నో గాతా సా - అతో యుక్త ఉద్గాతేతి నామప్రసిద్ధిరుద్గాతుః. స ఏషః - దేవ ఉన్నామా యే చాముష్మాత్ - ఆదిత్యాత్పరాఞ్చః - పరాగఞ్చనాత్. ఊర్ధ్వా లోకాః. తేషాం - లోకానాం చేష్టే. న కేవలమీశితృత్వమేవ - చశబ్దాద్ధారయతి చ. *స దాధార పృథివీం ద్యాముతేమామిత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. కిఞ్చ - దేవకామానామీష్టే. ఇత్యేతదధిదైవతం - దేవతావిషయం దేవస్యోద్గీథస్య స్వరూపముక్తం............ ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథం పరస్యోపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథే నామ్నో దృష్టిం దర్శయతి (తస్యేత్యాదినా) యథా ఆదిత్యాదీనాముద్గీథే నామ్నా దృష్ట్యోపాసనముత్ర వివక్ష్యతే - తథా పరమాత్మనోఽపి తత్ర నామ్నా దృష్ట్యోపాసనం వివక్షిత్వా సర్వగ్రామాత్మత్వమాహ తస్యేత్యాది వాక్యమిత్యర్థః. మణ్డలావచ్ఛిన్నస్య పురుషస్య కథమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మేతి) పరస్య స్వారస్యేన సర్వాత్మత్వాత్. ధ్యానార్థం మణ్డలావచ్ఛేదాదుపపన్నమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పరాపరేతి) సర్వాత్మత్వం సాధయతి (సర్వయోనిత్వాదితి) సర్వకారణత్వేన సర్వాత్మత్వాదృగాదిగేష్ణత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః. తస్మాదుద్గీథ ఇతి వాక్యం యోజయతి (యత ఇతి) ప్రాప్తే సతి - తస్మాదుద్గీథ ఇత్యనేన వాక్యేనోద్గీథత్వం పరోక్షేణ నామ్నా దేవస్యోచ్యత ఇతి యోజనా. కిమితి పరోక్షనామ్నా దేవో వ్యపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య *పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విష ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పరోక్షప్రియత్వాదితి) ఉన్నామత్వే దేవస్యోద్గాతురుద్గాతృత్వప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ప్రకృతస్యోన్నామ్నో దేవస్య గానాదిత్యేతచ్ఛబ్దార్థః. ఉద్గాతుః - ఉద్గాతేతి నామప్రసిద్ధిరితి యుక్తమితి యోజనా. సర్వపాప్మోదయలిఙ్గాత్, తస్యైవాత్ర ప్రకృతత్వాత్, ఆదిత్యాన్తరత్వాద్దేవః పరమాత్మేత్యుక్తం - తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (స ఏష ఇతి) దేవకామానాం - ఆదిత్యాదుపరి తత్ర లోకేష్వధిష్ఠాతారో యే దేవాః - తేషాం కామాః - కామ్యమానఫలవిశేషాః. తేషామితి యావత్. నహి నిరఙ్కుశలోకకామేశితృత్వం పరస్మాదన్యత్ర సమ్భవతి - *ఏష సర్వేశ్వర ఇతి శ్రుతేరితి భావః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ) పృథివ్యగ్న్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టయోః ప్రాక్ప్రస్తుతయోరృక్సామ్నోరేతస్య గేష్ణౌ - గానరూపౌ. యద్యపి ఋచో గానాశ్రయత్వేఽపి న గానరూపత్వం - తథాప్యభేదోపచారేణ గేష్ణత్వోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. అన్యస్యాప్యన్యో గేష్ణశబ్దః. వ్యత్యయో నపుంసకం. అగ్న్యాద్యృక్ప్రతిపాదక ఋక్సామగేయత్వోక్త్యా సర్వాత్మకత్వముక్తం భవతి. (తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా) యస్మాదున్నామకత్వం పరమాత్మనః. అత ఏవ తద్గానరూపత్వాద్వితీయథకారేణోద్గీథసంజ్ఞత్వం, తద్గాతురుద్గాతృసంజ్ఞావత్త్వం చేత్యర్థః. యద్వా - పరమాత్మన ఉన్నామకత్వాదృక్సామగేష్ణత్వాచ్చ ఉద్గీథస్య పరమాత్మన ఉద్గీథత్వముపపద్యతే - తత ఉద్గీథే పరమాత్మదృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః. (స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చ) స ఏషః - హిరణ్మయః పురుషః ఆదిత్యమణ్డలాదూర్ధ్వవర్తిలోకానాం, దేవభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానానాం, చ నియన్తేత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపాసనముపదిష్టమితి శేషః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ - అధునాఽధ్యాత్మముచ్యతే. వాగేవర్క్ప్రాణః సామ - అధరోపరిస్థానత్వసామాన్యాత్. ప్రాణః - ఘ్రాణముచ్యతే సహ వాయునా. (వాగేవ సా ప్రాణోఽమ ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఉ.— చక్షురేవర్గాత్మా సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే చక్షురేవ సాత్మాఽమస్తత్సామ ॥ ౨

శ్రోత్రమేవర్ఙ్మనః సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే శ్రోత్రమేవ సా మనోఽమస్తత్సామ ॥ ౩

అథ యదేతదక్ష్ణః శుక్లం భాః సైవర్గథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తత్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే అథ యదేవైతదక్ష్ణః శుక్లం భాః సైవ సాఽథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తదమస్తత్సామ ॥ ౪

అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ ॥ ౫

ఆ.— ఆధిదైవికోపాస్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఋచి వాగ్దృష్టిః, సామ్ని ప్రాణదృష్టిః, కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అధరేతి) కథమృక్సామయోరివ వాక్ప్రాణయోరధరోపరిస్థానత్వం- తత్రాహ (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణమాత్రత్వం వ్యాచష్టే (సహేతి) ౧

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యత ఇతి శేషః. (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౧-౨-౩-౪

శం.— (చక్షురేవర్గాత్మా సామ) ఆత్మేతి- ఛాయాత్మా. తత్స్థత్వాత్సామ. ౨

ఆ.— శ్లోకాక్షరం వ్యాచష్టే (ఆత్మేతి) ఛాయాత్మనస్సామత్వే హేతుమాహ (తత్స్థత్వాదితి) చక్షుషి ఛాయాత్మనః స్థితత్వాదృచి సామవదిత్యర్థః. ౨-౩

శం.— (శ్రోత్రమేవర్ఙ్మనస్సామ) శ్రోత్రస్యాధిష్ఠాతృత్వాన్మనసస్సామత్వం. ౩

శం.— అథ యదేతదక్ష్ణశ్శుక్లం భాః- సైవర్క్. అథ యన్నీలం పరః కృష్ణం- ఆదిత్య ఇవ దృక్శక్త్యధిష్ఠానం. తత్సామ. ౪

ఆ.— ఆధ్యాత్మికాని కానిచిదఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రకారాన్తరేణాఙ్గోపాసనమేవ కిఞ్చిదుపదిశతి (అథేతి) అక్ష్ణోర్యదేతద్రూపం శుక్లం దృశ్యతే- ఋచి తద్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ రూపం విశినష్టి (భా ఇతి) ఋచి పూర్వోక్తరూపదృష్టివద్వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరపి సామ్ని కర్తవ్యేత్యాహ (అథేతి) యథా ఆదిత్యమణ్డలే సమధిగమ్యమతికృష్ణరూపముక్తం- తథా చక్షుష్యపి దృక్శక్తేరధిష్ఠానం తాదృగ్రూపముపలభ్యతే- తద్దృష్టిస్సామ్ని కర్తవ్యేత్యర్థః. ౪

శం.— (అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే) పూర్వవత్. సైవర్క్- అధ్యాత్మం వాగాద్యాః పృథివ్యాద్యాశ్చాధిదైవతం. ప్రసిద్ధా చ ఋక్పాదబద్ధాఽక్షరాత్మికా తథా సామ. ఉక్థసాహచర్యాద్వా స్తోత్రం- సామ. ఋక్- శస్త్రముక్థాదన్యత్. తథా- యజుః- స్వాహాస్వధావషడాది సర్వమేవ వాగ్యజుః. తత్స ఏవ- సర్వాత్మకత్వాత్సర్వయోనిత్వాచ్చేతి హ్యవోచామ. ఋగాదిప్రకరణాత్ తద్బ్రహ్మేతి- త్రయో వేదాః. తస్యైతస్య- చాక్షుషస్య పురుషస్య తదేవ రూపమతిదిశ్యతే. కిం తత్. యదముష్య- ఆదిత్యపురుషస్య హిరణ్మయ ఇత్యాదినాధిదైవతముక్తం. యౌ- అముష్య గేష్ణౌ- పర్వణీ. తావేవాస్యాపి చాక్షుషస్య గేష్ణౌ. యచ్చాముష్య నామోదిత్యుద్గీథ ఇతి చ- తదేవాస్య నామ. స్థానభేదాద్రూపగుణనామాతిదేశాదీశత్వవిషయభేదవ్యపదేశాచ్చ ఆదిత్యచాక్షుషయోర్భేద ఇతి చేన్న- అమునా * అనేనైవేత్యేకస్యోభయాత్మప్రాప్త్యనుపపత్తేః. ద్విధాభావేనోపపద్యత ఇతి చేత్- వక్ష్యతి హి- స ఏకధా భవతి ద్విధా భవతీత్యాది. న- చేతనస్యైకస్య నిరవయవత్వాద్ద్విధాభావానుపపత్తేః. తస్మాదధ్యాత్మాధిదైవతయోరేకత్వమేవ. యత్తు రూపాద్యతిదేశో భేదకారణమవోచః- న తద్భేదావగమాయ. కిం తర్హి స్థానభేదాద్భేదాశఙ్కా మా భూదిత్యేవమర్థః. ౫

ఆ.— ఆధ్యాత్మికప్రధానోపాసనశేషత్వేనాఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రధానోపాసనావిషయం దర్శయతి (అథేతి) దృశ్యత ఇతి ప్రయోగాచ్ఛాయాత్మాయమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్నాధిదైవికే వాక్యే సమాహితచేతోభిరాదిత్యపురుషస్య దృశ్యత్వముక్తం- తథా చాక్షుషపురుషస్యాపి విశిష్టాధికారిభిరేవ దృశ్యత్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. ఛాయాత్మపక్షే వాక్యశేషవిరోధమభిప్రేత్యాహ (సైవేతి) ఐతరేయకే యథా వ్యాఖ్యాతా- సా సర్వా స ఏవ పురుష ఇత్యర్థః. ఋచ్యుక్తం న్యాయం సామ్న్యతిదిశతి (తథేతి) యత్కిఞ్చిత్సామ- తత్సర్వం స ఏవ పురుష ఇత్యర్థః. ఋక్సామశబ్దయోరర్థాన్తరమాహ (ఉక్థేతి) ఋక్సామే యద్వదితి దృష్టాన్తః న యథాశబ్దార్థః. కథమృగాద్యాత్మత్వం పరస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మకత్వాదితి) బ్రహ్మశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వం వ్యావర్తయన్ ప్రకరణాదిత్యుక్తన్యాయేన త్రయో వేదాస్స ఏవ పురుష ఇత్యుపసంహరతి. ఛాయాత్మనో జడస్య వ్యావృత్త్యర్థం రూపాతిదేశం దర్శయతి (తస్యేతి) కిం తదాదిత్యపురుషస్య రూపమిత్యపేక్షాయామాహ

ఉ.— సఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి తస్మాత్తే ధనసనయః॥ ౮

అథ య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి సోఽముణైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాగ్ శ్చాప్నోతి దేవకామాగ్ శ్చ॥ ౯

(హిరణ్మయ ఇత్యాదీతి) ఇతిశ్చ నాయం ఛాయాత్మేత్యాహ (యహ వము ష్యేతి) నామాతిదేశో ప్యేతముపాద్యలయతీత్యాహ (యచ్చేతి) ఆదిత్యచాక్షుషయోరుపాస్యయోర్భేదాదుపాసనాభేదేఽపి శఙ్కతే (స్థానేతి) ఆదిత్యమణ్డలం చక్షుశ్చేతి స్థానే భిద్యేతే. రూపం • హిరణ్మయో హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాది. ఋగాదిగేష్ణత్వాదిర్గుణః ఉదిత్యాదినామ. తేషామతిదేశః - తస్యైతస్యతదేవరూపమిత్యాదిః. • యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతం • యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేత్యధ్యాత్మం ఇత్యయమీశితృత్వవిషయో భేదవ్యపదేశః. అతశ్చైతయోర్భేదాదుపాసనమపి భిన్నమితి వేత్యర్థః. సోఽపాస్యభేదాదుపాసనాభేదో నాస్తీతి దూషయతి (నేతి) ఉపాసకస్తావదమునా - ఆదిత్యాత్మనా పరాఞ్చో లోకాన్దేవకామాంశ్చాప్నోతి, స ఏవానేన - చాక్షుషరూపేణార్వాచీనలోకాన్మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీతి శ్రూయతే. న చైకస్య వస్తుతో భిన్నోభయరూపత్వం ప్రాప్తిరుపపద్యతే - తస్మాద్భేదకల్పనా సయుక్తేత్యర్థః. ఉభయాత్మకత్వేనైకస్యాపి విద్యామాహాత్మ్యాద్దేవ్యభావోపగమాదుపపన్నమితి శఙ్కతే (ద్విధేతి) ఏకస్య విద్యావశాదనేకరూపత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) ఏకస్యానేకశరీరపరిగ్రహేఽపి నస్వరూపభేదోపపత్తిరితి పరిహరతి (న చేతనస్యేతి) ఏకత్వసాధకసద్భావ నద్భేదార్థః. పరోక్తం భేదకమనువదతి (యత్త్వితి) భేదకారణమిత్యస్మాదుపరిష్టాదితిశబ్దో ద్రష్టవ్యః. దూషయతి (నతదిత్యాదినా) తదిత్యతిదిశ్యమానరూపాద్యుక్తం. ౬

రం.— ఏవమృచి వాక్యత్వేనోక్తిత్రాత్మిగతశుక్లభారూపత్వదృష్టిం, సామ్ని ప్రాణచ్ఛాయాత్మమనోఽక్షిగతపరకృష్ణరూపత్వదృష్టిం, చ విధాయాహ (అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ) చక్షుషి యః పురుషో యోగిభిర్దృశ్యతే - స ఏవ ఋగ్యజుస్సామాత్మా, ఉక్థాదిశస్త్రాత్మా, బ్రహ్మ, చేత్యర్థః. అత్రోక్తస్య త్రయ్యా వేదేషు పృథక్పరిగణనం గోబలీవర్దన్యాయేన ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్యరూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ) తస్యైతస్య - అక్ష్యన్తర్వర్తినః పరమపురుషస్య ఆదిత్యాన్తర్వర్తినో యద్ధిరణ్మయత్వాదిరూపం, ఉదితి నామ, ఋక్సామరూప గేష్ణౌ, తాని సర్వాణి భవన్తీత్యర్థః. ౬

శం.— స ఏషః - చాక్షుషః పురుషో యే చైతస్మాత్ - ఆధ్యాత్మికాదాత్మనోఽర్వాఞ్చః - అర్వాగ్గతా లోకాః. తేషాం చేష్టే, మనుష్యసమ్బన్ధినాం చ కామానాం,. తత్ - తస్మాద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్తి గాయకాః - త ఏతమేవ గాయన్తి. యస్మాదీశ్వరం గాయన్తి - తస్మాత్తే ధనసనయః - ధనలాభయుక్తాః. ధనవన్త ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— ఆధిదైవికపురుషవదాధ్యాత్మికే ఽపి పురుషే నిరతిశయమైశ్వర్యం శ్రవణాద్విత ఏవేత్యాహ (స ఏష ఇతి) లౌకికగానస్యాపి విశేషోత్తరమాహ (తస్మాదితి) ఈశ్వరస్యైవ ప్రాగుక్తమహిమ్నో గానవిషయత్వమిత్యాదిత్యర్థః. తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ౮

రం.— (స ఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి) ఏతస్మాత్ - అక్షిస్థానాదధోవర్తినాం లోకానాం మనుష్యభోగ్యాదీనాం చైషనియన్తేత్యర్థః. (తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి) యస్మాదయమీశ్వరః - తస్మాత్తే వీణాగాయకాస్సర్వేఽపి ఇమమేవ గాయన్తీత్యర్థః. తస్య సర్వాత్మకత్వేన దేవమనుష్యాదికర్తృకగానస్యాపి పరమాత్మవిషయత్వాదితి భావః. (తస్మాత్తే ధనసనయః) సనిః - లాభః. ధనానాం సనిర్యేషాం తే ధనసనయః. ఈశ్వరగాయకత్వాదేవ వీణాగాయకానాం ధనలాభవత్త్వం - న హ్యనీశ్వరగాతృత్వే ధనప్రసక్తిరస్తీతి భావః. ౮

శం.— అథ య ఏతదేవం విద్వాన్ - యథోక్తం దేవముద్గీథం విద్వాన్ సామ గాయతి - ఉభౌ స గాయతి - చాక్షుషమాదిత్యం చ. తస్యైవం విదః ఫలముచ్యతే - సోఽముణైవ - ఆదిత్యేన. స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాః - తాంశ్చాప్నోత్యాదిత్యాన్తర్గతదేవో భూత్వేత్యర్థః. దేవకామాంశ్చ. ౯

ఆ.— స్థానభేదేన యథోక్తోపాసనవతః ఫలోక్త్యర్థం పాతనికాం కరోతి (అథేతి) ఏతత్ - సామేతి సమ్బన్ధః. ఏవం విద్వానిత్యేతి దేవ విభజతే (యథోక్తమితి) విద్వానిత్యస్మాదుపరిష్టాదథశబ్దస్సమ్బధ్యతే. సోఽముణైవ - లోకాన్ కామాంశ్చాప్నోతీతి సమ్బన్ధః. ఆప్తిప్రకారం వివృణోతి (స ఏష ఇతి) ఉపాస్యవదుపాసకస్యాపి కుతో నిరతిశయమైశ్వర్యం - న హి ద్వయోర్నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆదిత్యేతి) అముణైవాదిత్యేనేత్యుక్తమేవాత్ర వ్యక్తీకృతం. ౯

రం.— (అథ య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి) అధ్యాత్మాధిదైవతభిన్నవిద్యాయుక్తస్సన్నుద్గీథం యో గాయతి - స చాక్షుషమాదిత్యస్థం చ గాయతీత్యర్థః. ఉద్గీథస్య చాక్షుషేణ పరమాత్మనా, ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా చ పరమాత్మనా, ఏకాధ్యాసవిశిష్టతయా తాదృశోద్గీ

ఉ.— అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాꣳశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాꣳశ్చ తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్ ॥ ౮

కం తే కామమాగాయానీత్యేష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏవం విద్వాన్సామ గాయతి సామ గాయతి ॥ ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

...గాయకస్సైవ పరమాత్మా గాయకత్వాదితి భావః. తస్యైవంవిదః ఫలముచ్యతే (సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ) సః- నిర్ధ్యానము నైవ- ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా ఉపాసితేన స ఏషః- తదుపాసనావిశిష్టః ఏతస్మాదూర్ధ్వలోకాన్ దేవకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. ౭

శం.— అథ అనేనైవ- చాక్షుషేణైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాః- తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ. చాక్షుషభూతత్వేనేత్యర్థః. తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాద్యజమానం. ౮

ఆ.— అథశబ్దస్తథాపర్యాయః. చాక్షుషభూతత్వాత్ - అనేనైవ చాక్షుషేణైవేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తఫలస్య యాజమానత్వం దర్శయతి (తస్మాదితి) ౮

రం.— (అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ) అనేన - అక్ష్యన్తర్వర్తినా ఉపాసితేన మనుష్యలోకాధస్తనలోకాన్మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యస్థానవర్తిపరమాత్మోపాసనయా సర్వలోకావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్) ఏవంవిత్- ఏతాదృశవిద్యాయుక్త ఉద్గాతా యజమానం ప్రతి బ్రూయాత్. ౮

శం.— కమిష్టం తే- తవ కామమాగాయానీతి. ఏష హ్యు- యస్మాదుద్గాతా- కామాగానస్య- ఉద్గానేన కామం సమ్పాదయితుమీష్టే- సమర్థ ఇత్యర్థః. కోఽసౌ. య ఏవం విద్వాన్సామ గాయతి సామ గాయతి. ద్విరుక్తిరుపాసనసమాప్త్యర్థా. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తద్బ్రూయాదేవ కథయతి (ఏష హీతి) ఉద్గాతారం విశినష్టి (కోఽసావితి) ఉద్గీథే పరస్య సమ్పాదోపాసనం విభాగేనోక్తముపసంహరతి (ద్విరుక్తిరితి) ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కిమితీత్యత్రాహ (కం తే కామమాగాయానీతి) హే యజమాన. తే కం- దేవకామం మనుష్యకామం వా ఆగాయాని- గానేన సమ్పాదయానీతి ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. నన్వేతాదృశోక్తావుద్గాతుః కథం సామర్థ్యమిత్యత్రాహ (ఏష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయతి సామ గాయతి) ఏవంవిదుపాసకస్య కామసమ్పాదకగానసామర్థ్యమస్తీత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డద్వయగతవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే- సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే అన్తరాదిత్యే, అన్తరక్షిణి, చ వర్తమానత్వేన శ్రుతః పురుషో జీవ ఏవ- * హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆ ప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి శరీరసమ్బన్ధశ్రవణాత్, శరీరవత్త్వస్యైవ కర్మజన్యత్వాచ్ఛేదకత్వేన కర్మాజన్యశరీరాసమ్భవాత్,. ప్రక్రమశ్రుతేన శరీరిత్వలిఙ్గేన జీవత్వే నిశ్చితే ఉపసంహారికం సర్వపాపోదితత్వమాపేక్షికం నేతవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్. ఆదిత్యాద్యన్తర్వర్తీపురుషః పరమాత్మైవ- పరమాత్మధర్మోపదేశాత్. కర్మవశ్యతాగన్ధరాహిత్యలక్షణం సర్వపాపోదితత్వం న పరమాత్మనోఽన్యత్ర సమ్భవతి. తచ్చ చరమశ్రుతమపి * ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదేతి ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గాత్ప్రబలం. తథా ఋక్సామగేయత్వాపేక్షం * నైవర్గ్విత్త్వామితి వాక్యశ్రుతం చ సార్వాత్మ్యం పరమాత్మధర్మః. తథాఽస్యాదిత్యపర్యన్తపురుషగతోర్ధ్వాధోవర్తిలోకకామేశ్వరత్వరూపనిరఙ్కుశసర్వకామేశ్వరత్వమపి * సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చేతి వాక్యశేషప్రతిపన్నఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతత్వాత్ప్రబలం. అతః ప్రబలైః పరమాత్మలిఙ్గైః పరమాత్మత్వే నిర్ణీతే * అజాయమానో బహుధా విజాయతే * అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోఽపి సన్ । ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సమ్భవామ్యాత్మమాయయా * పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్ । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగే యుగే * ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి శ్రుతిస్మృత్యనుసారేణాజహత్స్వస్వభావస్యైవ పరమాత్మనః మాయాశబ్దితసఙ్కల్పమూలత్వేనోపాసకపరిత్రాణాయ ప్రాకృతదివ్యవిగ్రహపరిగ్రహోపపత్తేః. ఏతేన నిత్యసర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేర్జ్ఞానార్థం ప్రవృత్త్యర్థం వా కరణానపేక్షణాత్, అత్యాన్తరస్య విగ్రహస్యాసమ్భవాత్, విగ్రహోఽసమ్భవతీతి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా- కరణానపేక్షజ్ఞానక్రియస్యాపి పరమాత్మన ఉపాసనానుగ్రహార్థం భోగార్థం చ విగ్రహస్వీకారోపపత్తేః, ప్రభూతానన్తానామప్యానన్దానాం దర్శనేన నిరతిశయానన్దస్వరూపస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రీతివిశేషావహత్వయోః సమ్భవాత్,. నచ

ఉ.— త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జైవలిరితి తే హోచురుద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి॥ ౧

తథేతి హ సముపవివిశుః స హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచగ్ం శ్రోష్యామీతి॥ ౨

విగ్రహస్య భోగ్యత్వే స్వరూపభోగ్యత్వవైకల్యం శఙ్క్యం - స్వసమృద్ధిభోగ్యత్వస్య స్వభోగ్యత్వాతిశయావహత్వేన తద్వైకల్యావహత్వాభావాత్. తత్ర చ * సమస్తాశ్శక్తయశ్చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః। తద్విశ్వరూపవైరూప్యం రూపమన్యద్ధరేర్మహత్। సమస్తశక్తిరూపాణి తత్కరోతి జనేశ్వర। దేవతిర్యఙ్మనుష్యాఖ్యాచేష్టావన్తి స్వలీలయా। * నిత్యాలిఙ్గస్వభావసంసిద్ధిర్నిష్క్రియాకారాజ ప్రత్యఙ్గవ్యఞ్జనవతీ * ఉజ్జహారాత్మనః కేశౌ సితకృష్ణౌ * అంశాంశేనావతీర్యోర్వ్యామిత్యాది ప్రమాణాన్నిత్యస్య విగ్రహస్యాఖిలసంస్థానస్య వా ప్రాకృతాసన్నావతారహేతుత్వముపపద్యతే - చతుర్ముఖదేహస్య సంస్థానాన్తరేఽప్యనేకదేహారమ్భకత్వదర్శనాత్. తతశ్చోపాసకానుగ్రహార్థం స్వేచ్ఛాసృష్టప్రాకృతశరీరసమ్బన్ధస్య ప్రమాణసిద్ధస్య పరమాత్మని సత్త్వాత్ న హిరణ్మయవిగ్రహసమ్బన్ధానుపపత్తిః పరమాత్మనః. అతోఽక్ష్యాదిత్యాన్తర్వర్తీ పరమాత్మా. నన్వాదిత్యపురుషాదన్యః పరమాత్మైవ నాస్తీత్యత్రాహ - * భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః. * య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేదేత్యాదిత్యపురుషావేద్యస్య తన్నియన్తుః పరమాత్మనోఽన్యస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తో నాస్తీతి న శఙ్క్యం. నచ నిత్యముక్తవ్యతిరిక్తః పరమాత్మా నాస్తీత్యపి వక్తుం శక్యం - * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిసర్వాయోపనిషన్ముక్తాత్మభ్యోఽపి భేదప్రతిపాదనాత్. అతోఽన్తరాదిత్యే నరక్షిణి చ విద్యమానః పరమాత్మేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అనేకధోపాస్యత్వాదక్షరస్య ప్రకారాన్తరేణ పరోవరీయస్త్వగుణఫలముపాసనాన్తరమానినాయ. ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధనార్థః. త్రయః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞానం ప్రతి కుశలాః- నిపుణా బభూవుః కస్మింశ్చిద్దేశే కాలే చ నిమిత్తే వా సమేతానామిత్యభిప్రాయః. న హి సర్వస్మిన్ జగతి త్రయాణామేవ కౌశలముద్గీథాదివిజ్ఞానే - ప్రాయ శ్రూయన్తే హి జానశ్రుతికైకేయప్రభృతయః సర్వజ్ఞకల్పాః. కే తే త్రయ ఇతి. ఆహ - శిలకః - నామతః. శలావతోఽపత్యం శాలావత్యః. చికితాయనస్యాపత్యం చైకితాయనః. దల్భగోత్రో దాల్భ్యః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. ప్రవాహణః- నామతః. జీవలస్యాపత్యం జైవలిః- ఇత్యేతే త్రయః. తే హోచురన్యోన్యం. ఉద్గీథే వై కుశలాః- నిపుణా ఇతి ప్రసిద్ధాః స్మః. అతో హన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞాననిమిత్తాం కథాం- విచారణాం పక్షప్రతిపక్షోపన్యాసేన వదామః. వాదం కుర్మ ఇత్యర్థః. తథా చ తద్విద్యసంవాదే విపరీతగ్రహణనాశోఽపూర్వవిజ్ఞానోపజనస్సంశయనివృత్తిశ్చేత్యతస్తద్విద్యసంయోగః కర్తవ్య ఇతి చేతిహాసప్రయోజనం. దృశ్యతే హి శిలకాదీనాం. ౧

ఆ.— అధ్యాత్మాధిదైవతత్వాన్యభేదావచ్ఛిన్నపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనమఖిలపాప్మాపగమఫలముక్తం. సమ్ప్రతి స్థానభేదావచ్ఛేదం హిత్వా పరోవరీయస్త్వగుణకపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనం పరోవరీయస్త్వప్రాప్తిఫలకమానీతవానామ్నాయ ఇతి ప్రకరణతాత్పర్యమాహ (అనేకధేతి) తన్నిదివక్షితముపాసనమాచోచ్యతాం- కిమాఖ్యాయికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసస్త్వితి) ఇతిహాసః - పూర్వవృత్తం. ఇతిహస్యార్థః - ఐతిహ్యం. సమేతానామితి- నిర్ధారణే షష్ఠీ. నను సర్వస్మిఞ్జగతి త్రయాణామేవోద్గీథాదిజ్ఞానే కౌశలమితి కిం నోచ్యతే- కిమితి తేషాం మధ్యే త్రయాణామేవ తన్నైపుణ్యం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (న హీతి) అముష్య- ప్రసిద్ధస్యాపత్యం- ఆముష్యాయణః. ద్వయోరాముష్యాయణః- ద్వ్యాముష్యాయణః తవ మమ చాయమితి పరిభాషయా ధర్మతః పరిగృహీత ఇతి యావత్. కిమర్థో వాదారమ్భ ఇత్యత ఆహ (తథా చేతి) ప్రవృత్తే వాదేతస్మిన్- వివక్షితేఽర్థే నిర్ధారితేఽయమేషాం- త్రైస్వహాసంవాదే దృష్టమేవ ఫలమిత్యర్థః. ఇతి శబ్దస్య ప్రయోజనమిత్యేతేన సమ్బన్ధః. వాదారమ్భస్య దృష్టఫలత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధార్థ ఇత్యుక్తేన సముచ్చయార్థశ్చకారః. కథం యథోక్తఫలం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యతే హీతి) శిలకాదీనాం- తద్విద్యసంయోగే విపరీతధ్వంసాదికం ఫలమితి శేషః. ౧

రం.— ప్రకారాన్తరేణోపాసనం విధాతుమాఖ్యాయికామాహ (త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జైవలిరితి) శాలావత్యస్సుతః శిలకనామా, దల్భగోత్రశ్చైకితాయనసుతః, జీవలసుతః ప్రవాహణనామా, త్రయ ఏతే ఉద్గీథవిజ్ఞానే నిపుణా బభూవురిత్యర్థః. శాలావత్యః- శాలావచ్ఛబ్దాదపత్యార్థే అజితదన్తాత్స్వర్థే * అభిజిద్విదభృచ్ఛాలావదిత్యాదినా యఞ్ ప్రత్యయః. దాల్భ్యః- దల్భశబ్దాద్గోత్రాపత్యే గర్గాదిత్వాద్యఞ్. చికితాయనశబ్దాదపత్యార్థే ఋషిత్వాదణి చైకితాయనః. జీవలశబ్దాదత ఇఞి జైవలిః. (తే హోచురుద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి) వయముద్గీథవిజ్ఞానే కుశలా భవామః. అతో విద్యావైశద్యాయ వాదకథాం పరస్పరం ప్రవర్తయామ ఇత్యూచురిత్యర్థః. ౧

శం.— తథేత్యుక్త్వా తే సముపవివిశుర్హ- ఉపవిష్టవన్తః కిల. తత్ర రాజ్ఞః ప్రాగల్భ్యోపపత్తేః స హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచేతరౌ. భగ

ఉ.— సహ శిలకః శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ హన్త త్వా పృచ్ఛానీతి పృచ్ఛేతి హోవాచ॥ ౩

కా సామ్నో గతిరితి స్వర ఇతి హోవాచ స్వరస్య కా గతిరితి ప్రాణ ఇతి హోవాచ ప్రాణస్య కా గతిరిత్యన్నమితి హోవాచాన్నస్య కా గతిరిత్యాప ఇతి హోవాచ॥ ౪

అపాం కా గతిరిత్యసౌ లోక ఇతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరితి న స్వర్గం లోకమతినయేదితి హోవాచ స్వర్గం వయం లోకꣳ సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసꣳస్తావꣳ హి సామేతి॥ ౫

వన్తౌ- పూజావన్తావగ్రే- పూర్వం వదతాం. బ్రాహ్మణయోరితి లిఙ్గాద్రాజాసౌ. యువయోర్బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామి. అర్థరహితామిత్యపరే- వాచమితి విశేషణాత్. ౨

ఆ.— తత్రేతి- నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. రాజ్ఞః ప్రాగల్భ్యానుపపత్తేరిత్యయుక్తం- తస్య రాజత్వేఽపి తత్త్వజ్ఞానాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రాహ్మణయోరితి) పదాన్తరం విశేషణసామర్థ్యాదుక్తార్థమఙ్గీకరోతి (అర్థేతి) ౨

రం.— (తద్ధేతి హ సముపవివిశుః) తథేత్యుక్త్వా ఇత్యన్యోన్యమనుజ్ఞాయ వితర్కాయోపవిష్టవన్త ఇత్యర్థః. (స హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ) ప్రవాహణో హి క్షత్రియః తౌ బ్రాహ్మణౌ ప్రాగల్భ్యాదువాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామీతి) భగవన్తౌ- పూజావన్తౌ బ్రాహ్మణావగ్రే వదతాం- వాదకథాం కురుతాం. తత్ప్రకారం శ్రోష్యామీతి. ౨

శం.— ఉక్తయోః స హ శిలకః శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. హన్త- యద్యనుమంస్యసే త్వా - త్వాం పృచ్ఛానీత్యుక్త ఇతరః పృచ్ఛేతి హోవాచ. ౩

ఆ.— రాజ్ఞా యథోక్తే సతి ప్రాగల్భ్యేనోక్తే బ్రాహ్మణయోర్మధ్యే శాలావత్యో దాల్భ్యం ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ౩

రం.— (స హ శిలకః శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచేత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. తత్ర దాల్భ్యస్య ప్రత్యుక్తిమాహ (పృచ్ఛేతి హోవాచేతి) స్పష్టం. ౩

శం.— లబ్ధానుమతిరాహ (కా సామ్నః) ప్రకృతత్వాదుద్గీథస్య. ఉద్గీథో హ్యత్రోపాస్యత్వేన ప్రకృతః. * పరోవరీయాంసముద్గీథమితి చ వక్ష్యతి. గతిః- ఆశ్రయః పరాయణమిత్యేతత్. ఏవం పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ- స్వర ఇతి. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్నః. యో యదాత్మకః స తద్గతిస్తదాశ్రయశ్చ భవతీతి యుక్తం- మృదాశ్రయ ఇవ ఘటాదిః. స్వరస్య కా గతిరితి. (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణనిష్పాద్యో హి స్వరః- తస్మాత్స్వరస్య ప్రాణో గతిః. ప్రాణస్య కా గతిరితి. (అన్నమితి హోవాచ) అన్నావష్టమ్భో హి ప్రాణః- * శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాదితి, శ్రుతేః *అన్నం దామేతి, చ అన్నస్య కా గతిరితి. ఆప ఇతి హోవాచ- అప్సమ్భవత్వాదన్నస్య. ౪

ఆ.— సామ్నః గతిరిత్యన్వయః సామశబ్దార్థమాహ (ప్రకృతత్వాదితి) తస్య పూర్వోత్తరగ్రన్థయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (ఉద్గీథో హీతి) గతిశబ్దస్య క్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆశ్రయ ఇతి) సోపచారమాశ్రయం స్ఫుటయతి (పరాయణమిత్యేతదితి) స్వరః- ధ్వనిభేదః. స కథముద్గీథస్య గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరాత్మకత్వాదితి) తద్వ్యక్తీకృతమాశ్రయత్వేన తాదాత్మ్యాద్భవతి స్వరస్తస్య గతిరిత్యర్థః. సామ్నః స్వరాత్మకత్వేఽపి కథం తద్గతిత్వమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యో యదాత్మక ఇతి) ప్రాణస్యాన్నావష్టమ్భకత్వే వాజసనేయశ్రుతిం ప్రమాణయతి (శుష్యతీతి) వత్సస్థానీయస్య ప్రాణస్యాన్నం దామబన్ధనమితి చ శ్రుతేరిత్యర్థః. * తా అన్నమసృజన్తేతి శ్రుతేరన్నస్యాప్సమ్భవత్వం ద్రష్టవ్యం. ౪

రం.— శిలకః పృచ్ఛతి (కా సామ్నో గతిరితి) గతిః- అయనం. ప్రాప్యమిత్యర్థః. స దాల్భ్యః స్వర ఇతి హోవాచ- ప్రత్యువాచ. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్న ఇతి భావః. శిలకః పృచ్ఛతి (స్వరస్య కా గతిరితి) దాల్భ్య ఉత్తరమాహ (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్స్వరస్యేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాప్యౌచిత్యమనుసన్ధేయం. ౪

శం.— అపాం కా గతిరితి. అసౌ లోక ఇతి హోవాచ - అముష్మాద్ధి లోకాద్వృష్టిః సమ్భవతి. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ - స్వర్గమముం లోకమతీత్యాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్కశ్చిదితి హోవాచ - ఆహ. అతో వయమపి స్వర్గం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః - స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామ జానీమ ఇత్యర్థః. స్వర్గసంస్తావం - స్వర్గత్వేన సంస్తవనం - సంస్తావో యస్య తత్సామ స్వర్గసంస్తావం హి- యస్మాత్. * స్వర్గో వై లోకః సామవేద ఇతి శ్రుతిః. ౫

ఆ.— కథమపామసౌ లోకో గతిః- తత్రాహ (అముష్మాదితి) ఇతి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ హేతి సమ్బన్ధః. తత్ర భవన్నీకాలనియమాభావ

ఉ.— తగ్ం హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచాప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి॥ ౬

హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరిత్యయం లోక ఇతి హోవాచాస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతి నయేదితి హోవాచ ప్రతిష్ఠాం వయం లోకగ్ం సామాభిసగ్గ్ స్థాపయామః ప్రతిష్ఠాసగ్గ్ స్తావగ్ం హి సామేతి॥ ౭

మభిప్రేత్య క్రియాపదం వ్యాకరోతి (ఆహేతి) యద్యపి పరో నాస్యాశ్రయాన్తరం ప్రతిపద్యతే- తథాపి త్వయా తద్వాచ్యమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (స్వర్గేతి) తస్మాత్స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. స్వర్గసంస్తావం సామేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్వర్గ ఇతి) ౫

రం.— అహం కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యః అసౌ లోక ఇతి హోవాచ. ద్యులోకాద్వృష్టిప్రభవాదితి భావః. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఆహ (న స్వర్గం లోకమతి నయేదితి హోవాచ) స్వర్గలోకమతీత్యపరమాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్. స్వర్గలోకవ్యతిరిక్తమాశ్రయాన్తరం సామ న ప్రాపయేదిత్యర్థః. న వదేదితి యావత్. (స్వర్గం వయం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసంస్తావం హి సామేతి) అతో వయమపి సామాభి- సామప్రతిఆశ్రయత్వేన స్వర్గం లోకం సమ్యక్ స్థాపయామః. హి - యస్మాత్ సామ స్వర్గసంస్తావం- * స్వర్గో వై లోకః సామవేద ఇతి శ్రుత్యా స్వర్గత్వేన సామ్నః స్తూయమానత్వాదిత్యర్థః. ౫

శం.— తమేవం శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. అప్రతిష్ఠితం-అసంస్థితం. పరోవరీయస్త్వేనాసమాప్తగతి సామేత్యర్థః. వై ఇత్యాగమం స్మారయతి. కిలేతి చ. దాల్భ్య తే- తవ సామ. యస్తు- అసహిష్ణుస్సామవిదేతర్హి - ఏతస్మిన్కాలే బ్రూయాత్కశ్చిద్విపరీతవిజ్ఞానమప్రతిష్ఠితం సామ ప్రతిష్ఠితమితి - ఏవంవాదాపరాధినో మూర్ధా - శిరస్తే విపతిష్యతి - విస్పష్టం పతిష్యతీతి. ఏవముక్తస్యాపరాధిన స్తథైవ తద్విపతేత్ - న సంశయః. న త్వహం బ్రవీమీత్యభిప్రాయః. నను మూర్ధపాతార్హం చేదపరాధం కృతవాన్-అతః పరేణానుక్తస్యాపి పతేన్మూర్ధా. న చేదపరాధీ- ఉక్తస్యాపి నైవ పతతి. అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతనాశౌ స్యాతాం. నైష దోషః- కృతస్య కర్మణశ్శుభాశుభస్య ఫలప్రాప్తేర్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వాత్. తత్రైవం సతి మూర్ధపాతనిమిత్తస్యాప్యజ్ఞానస్య పరాభివ్యాహారనిమిత్తాపేక్షత్వమితి. ౬

ఆ.— ఉపదేశపారమ్పర్యం- ఆగమః. యత్కృతకం-తదనిత్యమితి స్వర్గస్యానవస్థానాత్స్వపరాయణత్వం సమ్భవతీత్యాశయేనాహ (కిలేతి) యథోక్తం న్యాయం స్మారయతీతి శేషః. న్యాయాగమాభ్యామప్రతిష్ఠితం సామేత్యుపసంహరతి (దాల్భ్యేతి) స్వర్గప్రతిష్ఠితం సామేతి జ్ఞానే దోషం దర్శయతి (యస్త్వితి) అసహిష్ణుః- మిథ్యావచనమసహమానస్సన్నితి యావత్. ఏతస్మిన్కాలే-మిథ్యావచనావస్థాయామిత్యర్థః. విపరీతం విజ్ఞానం యస్య స తథోక్తః- తం ప్రతీతి గృహాణ. తదేవ విపరీతజ్ఞానమభినయతి (అప్రతిష్ఠితమితి) సామ ప్రతిష్ఠితమితి-విపరీతజ్ఞానం ప్రతి కశ్చిద్బ్రూయాదిత్యన్వయః. తదీయవచనమేవ దర్శయతి (ఏవమితి) స తథా కథయతు- మమ తు కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవముక్తస్యేతి) తథైవ- విదుషశ్శాపవాక్యానుసారేణేతి యావత్. తదితి శిరోనిరుక్తిః. శాపదానాయ ప్రవృత్తత్వమితి శఙ్కాం వారయతి (నత్వితి) మూర్ధపాతోపన్యాసానర్థక్యమాశఙ్కతే (నన్వితి) అపరాధాభావేఽపి పరోక్తివశాన్మూర్ధపాతే దోషమాహ (అన్యథేతి) సతి చాపరాధిని పరోక్తివైధుర్యాన్మూర్ధపాతాభావే దోషం కథయతి (అకృతేతి) అపరాధస్య మూర్ధపాతహేతోరపి సహకార్యపేక్షత్వాదభివ్యాహరణం నానర్థకమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) కర్మణశ్శుభాదేరాచరితస్య నిమిత్తాపేక్షయా ఫలహేతుత్వేఽపి ప్రకృతే ఽపరాధినః కుతో వ్యాహరణాపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) తత్ర - శుభాదౌ కర్మణ్యేవం నిమిత్తాపేక్షయా ఫలప్రదే సతీత్యర్థః. ఇతి- పరాభివ్యాహరణమర్థవదితి శేషః. ౬

రం.— తం హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. (అప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి) హే దాల్భ్య అప్రతిష్ఠితం - స్వర్గలోకం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం వదతస్తవ మతే సామ అప్రతిష్ఠితమేవ స్యాత్. ఏతస్మిన్సమయే యః కశ్చిదాగత్య వాదకథాయాం మయోక్తమర్థం ప్రతిజానానస్య తే మూర్ధా విపతిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తదా విపతేదేవ తే మూర్ధా. న సంశయః. మయా తు సౌహార్దాత్తథా నోక్తం - అతో జీవసీతి శిలక ఉక్తవానిత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తో దాల్భ్య ఆహ- హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదాని- యత్ప్రతిష్ఠం సామ. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ శాలావత్యః- విద్ధీతి హోవాచ. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యేన శాలావత్యోఽయం లోక ఇతి హోవాచ - అయం హి లోకో యాగదానహోమాదిభిరముం లోకం పుష్యతీతి. అతః ప్రదానం దేవా ఉపజీవన్తీతి హి శ్రుతయః. ప్రత్యక్షం హి సర్వభూతానాం ధరణీ ప్రతిష్ఠేతి - అతస్సామ్నోఽప్యయం లోకః ప్రతిష్ఠేతి యుక్తం. అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుక్త ఆహ శాలావత్యః-న ప్రతిష్ఠాం- ఇమం లోకమతీత్య నయేత్సామ కశ్చిత్. అతో వయం ప్రతిష్ఠాం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- యస్మాత్ ప్రతిష్ఠాసంస్తావం హి- ప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామేత్యర్థః. * ఇయం వై రథన్తరమితి చ శ్రుతిః. ౭

ఉ.—— తꣳ హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచాన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ॥ ... ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్॥ ౧

ఆ.—— హన్తేత్యాది వ్యాకరోతి (ఏవమితి) కథమముష్య లోకస్యైతల్లోకః ప్రతిష్ఠాత్వం-తదాహ (అయంలోక ఇతి) ఆదిశబ్దస్స్మృత్యాదిసఙ్గ్రహార్థః. తత్రైవ శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అత ఇతి) అస్మాల్లోకాత్ప్రదీయమానం చరుపురోడాశాద్యగ్నిద్వారోపజీవన్తి దేవా ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిరిత్యర్థః. భవతు పరం లోకం ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వమస్య లోకస్య - తథాపి కథమయం లోకస్సామ్నః ప్రతిష్ఠేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యుద్ధంహీతి) పృథివ్యాస్సర్వాణి భూతాని ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) సామ్నోఽపి సర్వాన్తర్భావాదిత్యర్థః. తథాపి ప్రతిష్ఠాన్తరం త్వయా వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో వయమితి) యస్మాదేతల్లోకప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామ - తస్మాదిదం సామ ప్రత్యేతమేవ లోకం ప్రతిష్ఠాం జానీమ ఇతి యోజనా. కథం ప్రతిష్ఠాత్వేన సామత్వావిశేషే పృథివ్యా సామ స్తుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇయమితి) • ఇయం వై రథన్తరమితి రథన్తరశబ్దవాచ్యస్య సామవిశేషస్య పృథివీత్వేన స్తుతత్వాత్, దుర్భిక్షస్యాపి సామత్వావిశేషాత్, పృథివ్యాత్మత్వం సమ్భావ్యత ఇత్యర్థః. ౭

రం.—— (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ) తర్హ్యహం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం త్వత్తో జానీయామితి దాల్భ్యేన ప్రార్థితశ్శిలకః స్వశిష్యత్వముక్తవానిత్యర్థః. అనుమతో దాల్భ్యః పృచ్ఛతి (అముష్య లోకస్య కా గతిరితి) శిలక ఉత్తరమాహ (అయం లోక ఇతి హోవాచ) యాగదానహోమాదిభిః భూలోకస్య స్వర్గోపజీవ్యత్వాదితి భావః. (అస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదిత్యాది) పృథివీలోకస్య కా గతిరితి దాల్భ్యేన పృష్టశ్శిలకః ప్రతిష్ఠాం- పృథివీలోకమతిక్రమ్య సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిమన్యం న కశ్చిదపి వదేత్. అతో వయమపి తత్రైవ వదామః • ఇయం వై రథన్తరమితి శ్రుత్యా సామ్నః ప్రతిష్ఠాలోకత్వేన స్తూయమానత్వాత్. స్వరస్య జ్యోతిశ్శ్రుతేః కగ్నిలయప్రత్యభిజ్ఞానత్వే న ప్రతిష్ఠాత్వం వివక్షితం పృథివ్యాస్తుస్థిరత్వాత్ ప్రతిష్ఠాత్వమిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

శం.—— తమేవముక్తవన్తం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామేత్యాది) పూర్వవత్. తతశ్శాలావత్య ఆహ (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి) విద్ధీతి హోవాచ. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— (హన్తాహమేతదితి) అత్రాన్తం సామ్నో వైతదిత్యుచ్యతే. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— తం హ-శిలకం ప్రవాహణో జైవలిరువాచ- ఉక్తవాన్. కిమితి. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ) అన్తవతీం పృథివీం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమితయా ప్రతిజానానస్య తే మతే సామాన్తవదేవ స్యాదిత్యర్థః. (యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యాది) పూర్వవదర్థః. హన్తాహమేతదిత్యాది శిలక ఆహ. విద్ధీతి రాజా జైవాలిరిత్యర్థః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— ఇతరోఽనుజ్ఞాత ఆహ- అస్య లోకస్య కా గతిరితి. ఆకాశ ఇతి హోవాచ ప్రవాహణః. ఆకాశ ఇతి చ పర ఆత్మా- • ఆకాశో హ వై నామ ఇత్యాకాశశబ్దశ్రుతేః. తస్య హి కర్మ భూతోత్పాదకత్వం. తస్మిన్నేవ హి భూతప్రలయః • తత్తేజోఽసృజత • తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి హి వక్ష్యతి. సర్వాణి హ వై ఇమాని భూతాని - స్థావరజఙ్గమాని ఆకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే తేజోఽబాదిక్రమేణ. సామర్థ్యాత్. ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ప్రలయకాలే తేనైవ విపరీతక్రమేణ. హి- యస్మాదాకాశ ఏవైభ్యః- సర్వేభ్యో భూతేభ్యో జ్యాయాన్- మహత్తరః. అతస్స సర్వేషాం భూతానాం పరాయణం- ప్రతిష్ఠా త్రిష్వపి కాలేష్విత్యర్థః. ౧

ఆ.—— ఆకాశశబ్దవాచ్యస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్త్య పరమాత్మవిషయత్వం వాక్యశేషవశాద్దర్శయతి (ఆకాశ ఇతి చేతి) కిఞ్చ-పరస్యాత్మనస్సర్వభూతోత్పాదకత్వం కర్మేతి వేదాన్తమర్యాదా-తదిహాకాశే శ్రుతం-తథా చ పరమాత్మైవాకాశశబ్ద ఇత్యాహ (తస్య హీతి) కిఞ్చ-పరస్మిన్నేవ భూతానాం ప్రలయః-స చాకాశే శ్రుతః-తస్మాత్పర ఏవాత్మా ఆకాశ ఇత్యాహ (తస్మిన్నేవేతి) సర్వోత్పాదకత్వం పరస్య కర్మేత్యత్ర మానమాహ (తత్తేజోఽసృజతేతి) పరస్మిన్నేవ లయో భూతానామిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తేజ ఇతి) భవతు పరస్యాత్మనస్సర్వోత్పాదకత్వం కర్మ-తథాపి కిమాయాతమాకాశస్యేతి చేత్-తత్రాహ (సర్వాణీతి) కథమయం క్రమో లభ్యతే-ఆదిశబ్దేన హి తత్సర్వోత్పత్తిశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి)

ఉ.— సఏషపరోవరీయానుద్గీథస్సఏషోనన్తఃపరోవరీయోహాస్యభవతి పరోవరీయసోహలోకాన్జయతి
యఏతదేవంవిద్వాన్పరోవరీయాగ్ంసముద్గీథముపాస్తే॥ ౨

‡ తగ్ం హైతమతిధన్వాశౌనకఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ। యావత్తఏనంప్రజాయాముద్గీథం
వేదిష్యన్తేపరోవరీయోహైభ్యస్తావదస్మిల్లోకేజీవనంభవిష్యతి॥ ౩

•ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతః • తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతిబలాదిత్యర్థః. తథాపికథమాకాశేసర్వభూతలయః-తత్రాహ (ఆకాశంప్రతీతి) •విపర్యయేణతు క్రమోఽతఇతిన్యాయేనాహ (విపరీతేతి) ఆకాశస్యపరమాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (హ్యయస్మాదితి) పరాయణత్వమపితత్రైవలిఙ్గమిత్యాహ (అతఇతి) ౧

రం.— ఏవమనుమతశ్శిలకో రాజానంపృచ్ఛతి (అస్యలోకస్యకాగతిరితి) అస్య- పృథివీలోకస్యకాగతిరిత్యర్థః. ఇతిశాలావత్యేనపృష్టః ప్రవాహణఃఆకాశఇతిహోవాచ- ఆకాశఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఆత్రాకాశతే - ప్రకాశతే. ఆకాశయతీతివావ్యుత్పత్త్యాఆకాశశబ్దోబ్రహ్మపరః-*ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితేత్యాదావాకాశశబ్దస్యబ్రహ్మణ్యపిప్రసిద్ధత్వాత్. నతుభూతాకాశపరఇతిద్రష్టవ్యం. తదేవగతిత్వంప్రపఞ్చయతి (సర్వాణిహవాఇమానిభూతాన్యాకాశాదేవసముత్పద్యన్తఆకాశంప్రత్యస్తంయన్తి) చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చఃఆకాశాదేవోత్పద్యతేతస్మిన్నేవలీయతఇత్యర్థః. (ఆకాశోహ్యేవైభ్యోజ్యాయాన్) జ్యాయస్త్వంనామ- సర్వైస్స్వైకల్యాణగుణైస్సర్వేభ్యోనిరతిశయనిరుపాధికోత్కర్షః. (ఆకాశఃపరాయణం) పరాయణత్వం - పరమగతిత్వం. పరమప్రాప్యత్వమితియావత్. ౧

శం.— యస్మాత్పరంపరంవరీయః, వరీయసోఽప్యేషపరః, తస్మాత్పరోవరీయానుద్గీథః. పరమాత్మసమ్పన్నఇత్యర్థః. అతఏవసఏషోఽనన్తః- అవిద్యమానాన్తః. తమేతంపరోవరీయాంసంపరమాత్మభూతమనన్తమేవంవిద్వాన్పరోవరీయాంసముద్గీథముపాస్తే - తస్యైతత్ఫలమాహ- పరోవరీయః- పరమ్పరంవిశిష్టతరంజీవనంహాస్య - విదుషోభవతిదృష్టంఫలం. అదృష్టంచ - పరోవరీయసః- ఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరానేవబ్రహ్మాకాశాన్తాల్లోకాన్జయతియఏతదేవంవిద్వానుద్గీథముపాస్తే. ౨

ఆ.— *ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదితిన్యాయేనాకాశస్యపరమాత్మత్వముక్తం. ఇదానీంతస్యోద్గీథేసమ్పాదితస్యపరోవరీయస్త్వంగుణముపదిశతి (యస్మాదితి) పరంపరం-ఉత్తరముత్తరం. శ్రేష్ఠాదపిశ్రేష్ఠోయమిత్యేతత్. సామాన్యతస్సకథమయంగుణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఆకాశస్యపరమాత్మత్వేలిఙ్గాన్తరమాహ (అతఏవేతి) పరమాత్మసమ్పన్నత్వాదితియావత్. ఆకాశోహిసంస్కృతోద్గీథేసమ్పాదితోఽనన్తశ్శ్రుతః- నచానన్త్యంబ్రహ్మణోఽన్యత్రయుక్తం- •సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిశ్రుతేః. తస్మాదాకాశోబ్రహ్మేత్యర్థః. సమ్ప్రత్యాకాశశబ్దితస్యపరస్యోద్గీథేసమ్పాదితస్యపరోవరీయస్త్వగుణవిశిష్టస్యోపాస్తింవిదధాతి (తమేతమితి) పరమ్పరం-ఉపర్యుపరీతియావత్. తస్మాదేవముపాసీతేతిభావః. ౨

రం.— (సఏషపరోవరీయానుద్గీథః) పరః- ఉత్కృష్టః. వరీయసామపిపరఇత్యర్థః. అత్రపరశ్శబ్దఃసకారాన్తోద్రష్టవ్యః. ఏవంరూపఆకాశఉద్గీథః. పరమాత్మదృష్టివిశిష్టఉద్గీథఇత్యర్థః. ఉద్గీథేఏతాదృశాకాశదృష్టిఃకర్తవ్యేతియావత్. (సఏషోఽనన్తః) ఉద్గీథేఅధ్యస్యమానఃఆయమాకాశోఽనన్తః-అపరిచ్ఛిన్నఇత్యర్థః. తతశ్చానన్తస్యాకాశశబ్దితస్యపరమాత్మనఏవసామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిత్వాన్నత్వపదేశః *అనవస్థైవకిలతేసామేత్యుక్తావనవస్థాదోషోనప్రసరతీతిభావః. (పరోవరీయోహాస్యభవతిపరోవరీయసోహలోకాన్జయతీత్యాది) యఃపరోవరీయాంసమేతం- ఆకాశశబ్దితపరమాత్మానంవిద్వాన్ఆకాశత్వేనోద్గీథముపాస్తే- తస్యపరోవరీయస్త్వగుణకంజీవనంభవతి, పరోవరీయస్త్వగుణకసకలలోకావాప్తిశ్చభవతి. ౨

శం.— కిఞ్చ- తమేతం- ఉద్గీథంవిద్వానతిధన్వా - నామతః. శునకస్యాపత్యంశౌనకః. ఉదరశాణ్డిల్యాయ- శిష్యాయైతం-ఉద్గీథదర్శనముక్త్వోవాచ. యావత్ తే- తవప్రజాయాం - ప్రజాసన్తతావిత్యర్థః. ఏనముద్గీథంత్వత్సన్తతిజావేదిష్యన్తే - జ్ఞాస్యన్తే. తావన్తంకాలంపరోవరీయోహైభ్యః- ప్రసిద్ధేభ్యోలౌకికజీవనేభ్యఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరంజీవనంతేభ్యోభవిష్యతి. ౩

ఆ.— విధిశేషమర్థవాదందర్శయతి (కిఞ్చేతి) ఇతశ్చాన్తర్విధిరస్తీత్యేతత్. తేభ్యః- త్వత్సన్తతిజాతేయథోక్తోద్గీథవేదితారః- తదర్థమిత్యర్థః. ౩

రం.— ప్రవాహణస్యోక్తార్థంసంవాదయతి (తంహైతమతిధన్వాశౌనకఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ) అతిధన్వానామాశునకసుతఃఉదరశాణ్డిల్యాయర్షయే. ఉదరశబ్దేనసన్తతిర్లక్ష్యతే. సన్తతిశాలీశాణ్డిల్యఇత్యర్థః. తస్మైఏనముద్గీథముక్త్వాఅస్యదర్శనావాచేత్యర్థః. కింతదిత్యత్రాహ (యావత్తఏనంప్రజాయాముద్గీథంవేదిష్యన్తేపరోవరీయోహైభ్యస్తావదస్మిల్లోకేజీవనంభవిష్యతీతి) వేదిష్యన్తఇత్యేతద్వ్యత్యయేనాత్మనేపదం. ప్రజాయాం- త్వత్సన్తతౌయావన్తఃపురుషాఃఏనముద్గీథముపాసిష్యన్తే- తేషాముత్కృష్టమిహలోకేజీవనంభవిష్యతీత్యర్థః. ౩

‡ యావత్తఏనంప్రజాయామితిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మింల్లోకే జీవనం భవతి తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతి॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

---

§ మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస॥ ౧

శం.— తథా-అదృష్టేఽపి పరలోకేఽముష్మిన్ పరోవరీయాంల్లోకో భవిష్యతీత్యుక్తవాన్ శాణ్డిల్యాయాతిధన్వా శౌనకః. స్యాదేతత్ఫలం పూర్వేషాం మహాభాగ్యానాం- నైదంయుగీనానామిత్యాశఙ్కానివృత్తయే ఆహ- స యః- కశ్చిదేతదేవం విద్వానుద్గీథమేతర్హ్యుపాస్తే - తస్యాప్యేవమేవ పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మింల్లోకే జీవనం భవతి. తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తథా-దృష్టవదిత్యస్మాదుత్తరజీవనవదిత్యర్థః. అదృష్టేఽపీతి భేదః. స య ఏతమిత్యాద్యుత్తరవాక్యం శఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే. (స్యాదిత్యాదినా) అస్మిన్యుగే భవన్తీత్యైదంయుగీనాః. తేషామైదంయుగీనానాం. లోకః-పరోవరీయానితి శేషః. పునరుక్తిరుద్గీథోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి) తథాఽముష్మిన్నపి- పరలోకే భవిష్యతీత్యర్థః. పరోవరీయాం జీవనమిత్యనుషఙ్గః. లోకే లోక ఇతి వీప్సాయామాంవ్రేడనం. ఇతి- అతిధన్వా ఉవాచేతి పూర్వేణాన్వయః. అత ఇదానీన్తనానామపి తద్విదాం తత్ఫలమస్తీత్యాహ (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిన్నిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. * లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ఉద్గీథే ఽధ్యస్యోపాస్యమానాకాశో భూతాకాశ ఏవ - ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశే రూఢత్వేన రూఢాకాశశబ్దాభ్యాసాదితి పూర్వపక్షే ప్రస్తుఉచ్యతే- * ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్. ఆకాశశబ్దాభిధేయః పరమాత్మా - నిఖిలజగదేకకారణత్వసర్వజ్యాయస్త్వపరాయణత్వానాం పరమాత్మలిఙ్గానాం భూతాకాశే అసమ్భవాత్. భూతాకాశస్యాచేతనవర్గం ప్రతికారణత్వసమ్భవేఽపి చిదచిద్వర్గకారణత్వాసమ్భవాత్, అనవధికాతిశయకల్యాణగుణైః సర్వోత్కృష్టత్వలక్షణజ్యాయస్త్వస్యాప్యసమ్భవాత్, అచేతనస్య స్వరూపభిన్నత్వేన మోక్షనిరోధితయా హేయశబ్దాదినిషిద్ధవిషయప్రావణ్యజనకతయా చ సకలపురుషార్థవిరోధినోఽచేతనస్య పరాయణత్వలక్షణప్రాప్యత్వస్య చాసమ్భవాత్, తస్య * ఆకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఇతి * అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుపక్రమలక్షణతాత్పర్యలిఙ్గేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వావగమాత్, ప్రతిపిపాదయిషితపరాయణత్వేన తత్త్వ పరోవరీయస్త్వలిఙ్గవిరోధే అభ్యాసోఽపి శ్రుతేర్దుర్బలత్వాచ్చాకాశశబ్దశ్చ ఆకాశతే ఆకాశయతీతి యోగవశేన పరమాత్మపర ఏవ. నను * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీతి శ్రుత్యైవాకాశస్య జగత్కారణత్వావేదనాద్యథాశ్రుతాకాశస్యైవ జగత్కారణత్వమభ్యుపేతవ్యమితి చేన్న- * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాదిభూయోర్థానువాదరూపబహువాక్యవిరోధే ఏకస్యానువాదరూపస్య యోగార్థస్యాస్య వాక్యస్య దుర్బలత్వేన స్వార్థప్రతిపాదనసామర్థ్యాభావాత్. అత ఆకాశశబ్దో యౌగికత్వాచ్ఛ్రుత్యా బ్రహ్మపర ఏవ. యత్తు తత్ర వ్యాహృతైర్యర్థాపిరోధ ఏవ రూఢేః ప్రాబల్యమిత్యపశూద్రాధికరణన్యాయోపజీవనేనావయవశక్త్యా నిర్వాహో భాష్యే ఉక్తః. రూఢ్యపరిత్యాగేనాపర్యవసానవృత్త్యా ఆకాశశబ్దస్య ఆకాశశరీరకపరమాత్మపరతయా నిర్వాహో వృత్తిమత ఇత్యుక్తం - తదుపాయాన్తరసమ్భవప్రదర్శనమాత్రపరం- న తు ప్రకృతాభిప్రాయం- అనన్యథాసిద్ధభూతాకాశలిఙ్గసత్త్వ ఏవ * జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాదితిసూత్రోక్తన్యాయావతారాత్, * పరవిద్యానుజీవోక్తిర్నిరుక్త్యాదేః పరాశ్రయాః। తల్లిఙ్గానన్యథాసిద్ధౌ తద్విశిష్టావలమ్బినీత్యాచార్యోక్తేర్భూతాకాశశరీరకబ్రహ్మప్రతిపాదకత్వాసమ్భవాచ్చేతి ద్రష్టవ్యమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేన ప్రస్తావప్రతిహారవిషయమప్యుపాసనం కర్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా. (మటచీహతేషు) మటచ్యః - అశనయః. తాభిర్హతేషు - నాశితేషు కురుషు సస్యేష్విత్యర్థః. తతో దుర్భిక్షే జాతే ఆటిక్యా- అనుపజాతపయోధరాదిస్త్రీవ్యఞ్జనయా సహ జాయయోషస్తిర్హ- నామతః. చక్రస్యాపత్యం- చాక్రాయణః. ఇభః- హస్తీ. తమర్హతీతీభ్యః- ఈశ్వరః. హస్త్యారోహో వా. తస్య గ్రామ ఇభ్యగ్రామః. తస్మిన్ ప్రద్రాణకః- అన్నాలాభాత్ * ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. కుత్సితాం గతిం గతః. అన్త్యావస్థాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఉవాస- ఉషితవాన్ కస్యచిద్గృహమాశ్రిత్య. ౧

§ కురుష్వాటక్యా సహేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— స హేభ్యం కుల్మాషాన్ఖాదన్తం బిభిక్షే తꣳ హోవాచ । నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి॥ ౨

ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ తానస్మై ప్రదదౌ హన్తానుపానమిత్యుచ్ఛిష్టం వై మే పీతꣳ స్యాదితి హోవాచ॥ ౩

నస్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచ కామో మ ఉదపానమితి॥ ౪

ఆ.—— అథోద్గీథాదిరూపాసనస్యానేకధోక్తత్వాద్వక్ష్యమాణవతీ ప్రస్తావప్రతిహారయోరపి తథాత్వం సిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఇదమాఖ్యానం పరామృశ్యతే. ప్రస్తావాద్యుపాసనం నివక్ష్యతి చేత్ తదేవోచ్యతాం. కిమనయాఽఽఖ్యాయికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికేతి) మటచ్యః- మర్దనహేతవోఽశనయః. పాషాణవృష్టయో వా. తతస్సస్యనాశాదిత్యేతత్. సర్వత్రైవాపరసస్యాభావేఽపి సవ్యభిచారత్వే తదర్శయితుమాటికేతి విశేషణం. ప్రద్రాణకపదస్య క్రియాపదేన సమ్బన్ధః. కుత్సితగతిప్రాప్తిహేతుః - అన్నాలాభాదితి. ప్రద్రాణకశబ్దార్థం ధాతూపన్యాసద్వారా కథయతి (ద్రాకుత్సాయామితి) ౧

శం.—— ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తివిషయకోపాసనానివిధిత్సురాఖ్యాయికామాహ (మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస) చక్రస్యాపత్యం చాక్రాయణః ఉషస్తిర్నామ కశ్చన ఋషిః మటచీహతేషు - అశన్యాదిభిః కృతదుర్భిక్షేషు కురుదేశేషు ఆటిక్యా - అనుపజాతపయోధరాదివ్యఞ్జనయా భార్యయా సహ ఇభ్యానాం - గజారోహాణాం గ్రామే ప్రద్రాణకః - అన్నాలాభేన కుత్సితాం గతిమాపన్నః. బ్రహ్మవిద్యాయా నిష్పత్తయే ప్రాణానామవసాదం కాఙ్క్షన్నువాస. * ద్రాకుత్సాయాం గతౌ ఇతి హి ధాతుః. చక్రస్య గోత్రాపత్యమిత్యర్థే అశ్వాదిత్వాత్ ఫఞి చాక్రాయణ ఇతి రూపం. ౧

శం.—— సోఽన్నార్థమటన్నిభ్యం కుల్మాషాన్ - కుత్సితాన్మాషాన్ ఖాదన్తం - భక్షయన్తం యదృచ్ఛయోపలభ్య బిభిక్షే - యాచితవాన్. తం- ఉషస్తిం హ ఉవాచేభ్యః. (నేతః) అస్మాన్మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే. యచ్చ యే - రాశౌ మే - మమ ఉపనిహితాః - ప్రక్షిప్తా ఇమే భాజనే. కిం కరోమి. ౨

ఆ.—— యదృచ్ఛయా- సహసేత్యర్థః. నేత ఇతి వాక్యోపాదానం. తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) యదిత్యవ్యయం పూర్వవచనాన్తం. ఉపనిహితాః- కుల్మాషా ఇతి శేషః. తేషాం ఖల్విమే భాజనే ప్రక్షిప్తా ఇతి యోజనా. ౨

శం.—— (స హేభ్యం కుల్మాషాన్ఖాదన్తం బిభిక్షే) సోఽన్నార్థమటన్ కుల్మాషాన్ - కుత్సితాన్ మాషాన్ ఖాదన్తమిభ్యం యాచితవాన్. కుల్మపాదస్త్రీతి నిర్దేశాత్కుత్సితమాషార్థకుల్మాషశబ్దస్య సాధుత్వం. (తం హోవాచ నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి) ఇతః- మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే. యత్ - యస్మాద్ధేతోః ఇమే - కుల్మాషాః మే చ యే - మే - మయా భక్ష్యమాణే చ యే - ఉచ్ఛిష్టరాశౌ ఉపనిహితాః- ప్రక్షిప్తాః. అతః కిం కరోమీత్యుషస్తిమిభ్య ఉవాచేత్యర్థః. ౨

శం.—— ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచోషస్తిః- ఏతేషాం- ఏతానిత్యర్థః. మే- మహ్యం దేహీతి హోవాచ. తాన్ స ఇభ్యోఽస్మై- ఉషస్తయే ప్రదదౌ- ప్రదత్తవాన్. అనుపానం సమీపస్థముదకం చ. హన్త గృహాణానుపానమిత్యుక్తః ప్రత్యువాచ- ఉచ్ఛిష్టం మే- మమేదముదకం పీతం స్యాత్- యది పాస్యామి. ౩

ఆ.—— హన్త- కుల్మాషా భక్షితాశ్చేదిత్యర్థః. ౩

శం.—— (ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ) ఉచ్ఛిష్టానామపి మధ్యే మహ్యమపి కించిద్దేహీత్యుషస్తిః ప్రార్థితవానిత్యర్థః. (తానస్మై ప్రదదౌ) తాన్-కుల్మాషానుషస్తయే ఇభ్యో దత్తవానిత్యర్థః. (హన్తానుపానమితి ఉచ్ఛిష్టం వై మే పీతం స్యాదితి హోవాచ) అథ సమీపస్థముదకం గృహీత్వా గృహాణానుపానమితీభ్యేనోక్తః స ఋషిః తదుదకపానే ఉచ్ఛిష్టోదకపానం మే స్యాదితి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.—— ఇత్యుక్తవన్తం ప్రత్యువాచేతరః. కిం. నస్విదేతే- కుల్మాషా అప్యుచ్ఛిష్టాః. ఇత్యుక్త ఆహోషస్తిః - న వై అజీవిష్యం- న జీవిష్యామీమాన్- కుల్మాషానఖాదన్ - అభక్షయన్నితి హోవాచ. కామః - ఇచ్ఛాతో మమోదకపానం లభ్యత ఇత్యర్థః. అతశ్చైతామవస్థాం ప్రాప్తస్య విద్యాధర్మయశోవతః స్వాత్మపరోపకారసమర్థస్యైతదపి కర్మ కుర్వతో నాగస్స్పర్శ ఇత్యభిప్రాయః. తస్యాపి జీవితం ప్రత్యుపాయాన్తరేఽజుగుప్సితే సతి జుగుప్సితమేతత్కర్మ దోషాయ. జ్ఞానావలేపేన తు కుర్వతో నరకపాతస్స్యాదేవేత్యభిప్రాయః. ప్రద్రాణకశబ్దశ్రవణాత్. ౪

ఆ.—— కిం ప్రత్యువాచేత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా) అనుపానాభావే పితుల్యం జీవనరాహిత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామ ఇతి) అన్యోచ్ఛిష్టకుల్మాషభక్షణమపూర్వదన్యాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అతశ్చేతి) చాక్రాయణస్య విదుషోఽభక్ష్యభక్షణదర్శనాదిత్యాహ. ఏతామవస్థాం ప్రాప్తస్య-జీవితసన్దేహమాపన్నస్యేత్యర్థః. విద్యాధర్మయశోవతః- జ్ఞానాదిత్రయయుక్తస్యాత్మప్రపన్నస్యేత్యేతత్. స్వాత్మోపకారేప

ఉ.— సహఖాదిత్వాఽతిశేషాఞ్జాయాయా ఆజహార సాఽగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ ॥ ౪

సహ ప్రాతః సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాం రాజాసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి ॥ ౫

తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం విततమేయాయ ॥ ౬

తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ స హ ప్రస్తోతారమువాచ ॥ ౭

రోపకారే చ సామర్థ్యం- నిగ్రహానుగ్రహశక్తిమత్త్వం. ఏతత్కర్మ- జీవనమాత్రకారణం కుత్సితం చేష్టితమిత్యర్థః. ఉచ్ఛిష్టోదకపానప్రతిషేధశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (తస్యాపీతి) ఏతత్కర్మేతి- అథత్యథశబ్దోక్తిః. నను జ్ఞానినో యథేష్టచేష్టాఽత్రానుజ్ఞాయతే. నైవం- "సర్వాన్నానుమతిశ్చ" ఇత్యాదిన్యాయవిరోధాదిత్యాహ (జ్ఞానేతి) తస్మిన్నభిప్రాయేలిఙ్గం దర్శయతి (ప్రద్రాణకేతి) చాక్రాయణే ప్రద్రాణకశబ్దప్రయోగాత్పరమాపదమాపన్నస్య కుల్మాషానుచ్ఛిష్టాన్ భక్షితవానితి ప్రతిభాతి - తథా చ జ్ఞానినో యథేష్టాచరణే ప్రమాణాభావాదనేకప్రమాణవిరోధాచ్చ నాసావత్ర వివక్షిత ఇత్యర్థః. ౪

రం.— (నస్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచేత్యాది) కిమేతే- ఇదానీం త్వయా మత్తో గృహీతాః కుల్మాషా అనుచ్ఛిష్టా ఇతి భ్రాన్త్యైవ పర్యనుయుక్త ఋషిః కుల్మాషఖాదనే స్వస్య జీవనహానిర్భవతి -. తావన్మాత్రఖాదనేన ధృతప్రాణస్య స్వస్య ఉచ్ఛిష్టోదకపానం కామః- కామకారితం నిషిద్ధం స్యాదిత్యువాచేత్యర్థః. ౪

శం.— తాంశ్చ సఖాదిత్వాఽతిశేషాన్ - అతిశిష్టాన్ జాయాయై కారుణ్యాదాజహార. సాఽటిక్యగ్ర ఏవ- కుల్మాషప్రాప్తేః సుభిక్షా- శోభనభిక్షా లబ్ధాన్నేత్యేతత్. బభూవ- సంవృత్తా. తథాపి స్త్రీస్వాభావ్యాదనవజ్ఞాయ తాన్- కుల్మాషాన్పత్యుర్హస్తాత్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ- నిక్షిప్తవతీ. ౫

ఆ.— స్త్రీస్వాభావ్యం- పత్యురాజ్ఞాకరణం. ౫

రం.— (సహఖాదిత్వాఽతిశేషాన్ జాయాయా ఆజహార) సః- ఉషస్తిస్తాన్స్వయం కించిద్భక్షయిత్వా అతిశిష్టాన్ - అవశిష్టాన్ జాయాయైవ దత్తవానిత్యర్థః. (సాఽగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ) సా- జాయా అగ్రే- ప్రాగేవ సుభిక్షా- లబ్ధాన్నా బభూవ. తథాపి స్త్రీస్వభావాదనవజ్ఞాయ తాన్పత్యుర్హస్తాత్ప్రతిగృహ్య నిక్షిప్తవతీ. ౫

శం.— స తస్యాః కర్మ జానన్ ప్రాతః- ఉషఃకాలే సఞ్జిహానః- శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నువాచ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యాః. యత్- యది. బతేతి - ఖిద్యమానః. అన్నస్య స్తోకం లభేమహి- తద్భుక్త్వాఽన్నం సమర్థో గత్వా లభేమహి ధనమాత్రాం- ధనస్యాల్పం. తతోఽస్మాకం జీవనం భవిష్యతీతి. ధనలాభే చ కారణమాహ- రాజాసౌ నాతిదూరస్థానే యక్ష్యతే. యజమానత్వాత్తస్యాత్మనేపదం. స చ- రాజా మా- మాం పాత్రముపలభ్య సర్వైరార్త్విజ్యైః- ఋత్విక్కర్మభిః. ఋత్విక్కర్మప్రయోజనాయేత్యర్థః. వృణీతేతి. ౬

ఆ.— తస్యాః కర్మ- కుల్మాషాణాం పరిరక్షణం. యక్ష్యత ఇతి కస్మాన్నోక్తం- తత్రాహ (యజమానత్వాదితి) రాజ్ఞో యజమానత్వాద్యాగఫలస్యాత్మగామిత్వాద్యక్ష్యత ఇత్యాత్మనేపదం ప్రయుక్తమిత్యర్థః. అన్యేషాముపద్రష్టృత్వసమ్భవే కుతస్త్వామేవ రాజా వృణీయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) ౬

రం.— (సహ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాం) స హోషస్తిః ప్రాతస్సఞ్జిహానః- శయనం పరిత్యజన్నేవ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యా ఇదమువాచ. కిం తత్. యదన్నస్య స్తోకమపి లభేమహి- తేన ప్రాణాన్ధృత్వా ధనమాత్రాం- అల్పధనం లభేమహీత్యర్థః. కథం ధనమాత్రా లభ్యత ఇత్యత్రాహ (రాజాఽసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి) రాజాఽసౌ నాతిదూరే యజతే- స మాం దృష్ట్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని త్వయా కారయితవ్యానీతి మాం ప్రార్థయేతేత్యువాచేత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తవన్తం జాయోవాచ. హన్త గృహాణ హే పతే. ఇమ ఏవ - యే మద్ధస్తే వినిక్షిప్తాస్త్వయా కుల్మాషా ఇతి. తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం రాజ్ఞో వితతం- విస్తారితం ఋత్విగ్భిరేయాయ. ౭

ఆ.— (హన్తేతి) అన్నలేశలాభశ్చేదేవం ధనలబ్ధిర్ద్వారా జీవనహేతురిత్యర్థః. ౭

రం.— (తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి) హే పతే యే మద్ధస్తే నిక్షిప్తాః కుల్మాషాః - త ఇమ ఏవ. ఏతాన్గృహాణేతి జాయా ప్రత్యుక్తవతీత్యర్థః. (తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం విततమేయాయ) తానేవ పర్యుషితోచ్ఛిష్టాన్కుల్మాషాన్భక్షయిత్వా విततం- విస్తీర్ణం యజ్ఞం గతవానిత్యర్థః. ౭

శం.— తత్ర చ గత్వోద్గాతౄన్ - ఉద్గాతృపురుషానాగత్య. ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః. తస్మిన్నాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ- సమీపే ఉపవిష్టస్తేషామిత్యర్థః. ఉపవిశ్య స హ ప్రస్తోతారమువాచ. ౮

ఉ.— ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి॥ ౯
ఏవమేవోద్గాతారమువాచోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి॥ ౧౦
ఏవమేవ ప్రతిహర్తారమువాచ ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే॥ …………… ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ.— రాజ్ఞో యజ్ఞ స్తత్రేత్యుచ్యతే. ఉద్గాతురేకత్వేఽపి తత్ర బహూనాం ఋత్విజాం ప్రాప్తిం ద్యోతయతి (ఉద్గాతృపురుషానితి) ఆస్తావ స్తస్మిన్నితిస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావ దేశో నిర్దిశ్యతే. ౮

రం.— (తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః స్తోత్రస్థానం. సదసి స్తోతుం ప్రవృత్తానాం ఉద్గాతృప్రస్తోతృప్రతిహర్తౄణాం సమీపే ఉపవిష్టవానిత్యర్థః. (సహ ప్రస్తోతారమువాచ) సః ఉషస్తిః ప్రస్తోతారం ప్రతీక్ష్యమువాచేత్యర్థః. ౮

శం.— హే ప్రస్తోతరిత్యామన్త్ర్యాభిముఖీకరణాయ. ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావం - ప్రస్తావభక్తిమనుగతా-అన్వాయత్తా. తాం చేత్ - దేవతాం ప్రస్తావభక్తేరవిద్వాన్ సన్ ప్రస్తోష్యసి విదుషో మమ సమీపే. తత్పరోక్షేఽపి చేద్విపతేత్తస్య మూర్ధా- కర్మమాత్రవిదామప్యనధికార ఏవ కర్మణి స్యాత్. తచ్చానిష్టం- అవిదుషామపి కర్మదర్శనాత్. దక్షిణమార్గశ్రుతేశ్చ. అనధికారే చావిదుషాముత్తర ఏవైకో మార్గః శ్రూయేత. న చ స్మార్తకర్మనిమిత్త ఏవ దక్షిణః పన్థాః- "యజ్ఞేన దానేన" ఇత్యాది శ్రుతేః. "తథోక్తస్య మయేతి" చ విశేషణాద్విద్వత్సమక్షమేవ కర్మణ్యనధికారః - న సర్వత్రాగ్నిహోత్ర స్మార్తకర్మాధ్యాపనాదిషు చ. అనుజ్ఞాయాస్తత్ర దర్శనాత్కర్మమాత్రవిదామప్యధికారసిద్ధః కర్మణీతి. మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. ౯

ఆ.— కిమర్థమామన్త్రణం-తదాహ (అభిముఖీకరణాయేతి) విదుషస్సమీపే- దేవతామవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి చేత్ - మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యగ్రే సమ్బన్ధః. నన్వవిద్వన్నిస్సాయాం విశేషితత్వాద్విద్వత్సమీపవచనమకిఞ్చిత్కరమితి చేత్. నేత్యాహ (తత్పరోక్షేఽపీతి) తస్యేతి- అవిద్వాన్ ప్రస్తోతోచ్యతే. మాభూత్కర్మమాత్రవిదాం కర్మణ్యధికార ఇతి చేత్. నేత్యాహ (తచ్చేతి) *తేనోభౌ కురుత ఇత్యాది శ్రుతావవిశేషః. అవిదుషామపి కర్మాధికారే హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) తదేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (అనధికారే చేతి) తస్యైవ సముచ్చయఫలత్వాదిత్యర్థః. న సు దక్షిణమార్గస్య వాపీకూపతటాకాది స్మార్తకర్మప్రయుక్తత్వాద్వైదికకర్మణ్యవిద్వానేవాధిక్రియతే. నేత్యాహ (న చేతి) *యజ్ఞేన దానేన లోకాఞ్జయతీతి వైదికకర్మనిష్ఠానామజ్ఞానామేవ దక్షిణమార్గశ్రవణాదితి హేతుమాహ (యజ్ఞేనేతి) ఇతశ్చావిదుషాం విద్వత్సమీపే కర్మాధికారో నాస్తీత్యాహ (తథోక్తస్యేతి) దేవతావిజ్ఞానశూన్యస్య మూర్ధా విపతిష్యతీత్యనేన ప్రకారేణ మయోక్తస్య మూర్ధా వ్యపతిష్యదితి విశేషశ్రవణాద్విద్వత్సమీపే తదనుజ్ఞామన్తరేణ కర్మ కుర్వతో ఽపరాధిత్వాత్తస్య కర్మణ్యనధికార ఏవేత్యర్థః. విద్వదసమీపే పునరవిదుషోఽపి కర్మణ్యధికారోఽస్తీత్యాహ (న సర్వత్రేతి) అగ్నిహోత్రాదౌ- శ్రౌతే కర్మణి, స్మార్తేషు చ-వాపీకూపతటాకాదికర్మ, స్వాధ్యాయనజపాదిషు, చ విద్వత్సన్నిధిమన్తరేణాపి సర్వస్మిన్నాత్మకర్మమాత్రవిదో నాధికారో నాస్తీత్యశక్యం వక్తుమిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అనుజ్ఞాయా ఇతి) *భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యాదినా రాజ్ఞా స్వకీయకర్మనిర్వర్తనే ప్రార్థనాదర్శనాత్, *ఏత ఏవ సమతిసృష్టాస్తువతామితి చానుజ్ఞోపలబ్ధ్యా, దస్త్యేవావిదుషామపి కర్మణ్యధికార ఇత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపసంహరతి (కర్మమాత్రేతి) విద్వత్సమీపే తదనుజ్ఞామలబ్ధ్వా నాస్తి కర్మానుష్ఠానమిత్యేతన్నిగమయితుమితిశబ్దః. మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేతదన్తం ప్రస్తోతృవిషయం వాక్యం వ్యాఖ్యాతమిత్యనువదతి (మూర్ధేతి) ౯

రం.— ఉక్తిమేవాహ (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి) హే ప్రస్తోతః ప్రస్తావమన్వాయత్తా- ప్రస్తావభక్త్యధ్యస్యమానా దేవతా యా స్యాత్. తామవిదిత్వా యదివిదుషో మమ సమీపే ప్రస్తోష్యసి - మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యర్థః. యద్యపి "తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేద" ఇత్యవిదుషోఽప్యార్త్విజ్యాధికారోఽస్తి - తథాపి విద్వత్సన్నిధావవిదుషః కర్మాధికారో నాస్తీతి భావః. ౯

శం.— ఏవమేవోద్గాతారం ప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది- సమానమన్యత్. తే- ప్రస్తోత్రాదయః కర్మభ్యస్సమారతాః- ఉపరతాస్సన్తో మూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే - అన్యచ్చాకుర్వన్తః - అర్థిత్వాత్ …………… ౧౦-౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తూష్ణీమిత్యస్యార్థమాహ (అన్యచ్చేతి) తత్ర హేతుమాహ (అర్థిత్వాదితి) తత్తద్దేవతావిషయవిజ్ఞానార్థిత్వేన కర్మాన్తరమకుర్వన్తశ్చాత్రాయణాభిముఖాః స్థితా ఇత్యర్థః …………… ౧౦-౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యుషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ॥ ౧

‡ స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిః సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషం భగవతో వా అహమవిత్త్యాన్యానవృషి॥ ౨

భగవాంస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాః స్తువతాం యావత్త్వేభ్యో ధనం దద్యాస్తావన్మమ దద్యా ఇతి తథేతి హ యజమాన ఉవాచ॥ ౩

అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౪

రం.— (ఏవమేవోద్గాతారమువాచేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౦

రం.— (ఏవమేవ ప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. (తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే) తే హ ప్రస్తోత్రాదయః సమారతాః ఉపరతాస్సన్తో మూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమవస్థితా ఇత్యర్థః. ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ అనన్తరం హ ఏనముషస్తిం యజమానః రాజోవాచ. భగవన్తం వై పూజావన్తమహం వివిదిషాణి వేదితుమిచ్ఛామి. ఇత్యుక్త ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణస్తవాపి శ్రోత్రపథమాగతో యదీతి హోవాచ ఉక్తవాన్. ౧

ఆ.— అథ హైనమిత్యాది వ్యాకరోతి (అథేతి) ప్రస్తోతృప్రభృతీనాం తూష్ణీంభావానన్తరమితి శేషః. ౧

రం.— (అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీతి) కో భవానితి భవన్తం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యుషస్తిం యజమాన ఉక్తవానిత్యర్థః. (ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ) స ఉషస్తిరితి శేషః. స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— స హ యజమాన ఉవాచ సత్యమేవమహం భగవన్తం బహుగుణమశ్రౌషం సర్వైశ్చ ఋత్విక్కర్మభిః ఆర్త్విజ్యైః పర్యైషిషం పర్యేషణం కృతవానస్మి. అవిత్త్యా భగవతో వా అహమవిత్త్యా అలాభేనాన్యానిమానవృషి వృతవానస్మి. ౨

ఆ.— చాక్రాయణస్య వచనమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అఙ్గీకారమేవ స్ఫోరయతి (ఏవమితి) ఆర్త్విజ్యైరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం ఋత్విక్కర్మభిరితి. తదర్థమితి యావత్. యది మామార్త్విజ్యార్థమనుసంహితవానసి కిమితీమానన్యాన్వృతవానిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిత్త్యేతి) ౨

రం.— (స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిః సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషమిత్యాది) తమ్ప్రతి యజమాన ఉవాచ. కిమితి. భగవన్తం సర్వగుణోపేతం శ్రుత్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని భగవదధీనాని కర్తుం పర్యైషిషం భగవతోఽన్వేషణం కృతవానస్మి. భగవతః అవిత్త్యా. విదిః లాభః. న విదిః అవిదిః. *ఇక్కృష్యాదిభ్య ఇతి ఇక్. అవిత్త్యా అలాభేన ఇమానృత్విజోఽవృషి వృతవానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.— అద్యాపి భగవాంస్త్వేవ మే మమ సర్వైరార్త్విజ్యైః ఋత్విక్కర్మార్థమస్తు. ఇత్యుక్తస్తథేత్యాహోషస్తిః. కిన్తు అథైవం తర్హ్యేత ఏవ త్వయా పూర్వం వృతాః మయా సమతిసృష్టాః మయా సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతాస్సన్తః స్తువతాం. త్వయా త్వేతత్కార్యం యావత్త్వేభ్యః సర్వేభ్యో ధనం దద్యాః ప్రయచ్ఛసి తావన్మమ దద్యాః. ఇత్యుక్తస్తథేతి హ యజమాన ఉవాచ. ౩

ఆ.— ఏవం గతే కిమధునా కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్యాపీతి) చాక్రాయణానుమతిం శ్రుత్వా కిమిదమితి వ్యాకులితేషు ప్రస్తోతృప్రభృతిషు బ్రూతే (కిన్త్వితి) ఉభయానుమత్యపేక్షయా ఆనన్తర్యమథశబ్దార్థః. మయాలాభేనామీషాం వృతత్వాన్నివృత్తివ్యవస్థాయామిత్యాహ (తర్హీతి) అనుజ్ఞాతాస్సన్తః ప్రస్తుతిం కుర్వతామిత్యాహ (స్తువతామితి) అస్త్వేవం తద్ధనం పునః కస్య కిం విధేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయా త్వితి) ౩

రం.— (భగవాంస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి) ఇతః పరమపి భగవానేవ సర్వైరార్త్విజ్యైః ఋత్విక్కర్మభిర్వృత ఇత్యువాచేత్యర్థః. సర్వార్త్విజ్యార్థం వృత ఇతి యావత్. (తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాః స్తువతామిత్యాది) అథ హోషస్తిస్తథేత్యభ్యుపగమ్య త్వయా పూర్వం వృతా ఏత ఏవ మయా సమతిసృష్టాః సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతా ఉపదిష్టదేవతాస్సన్తః స్తువతాం స్తువన్తు. కిన్తు ఏభ్యో యావద్ధనం ప్రయచ్ఛసి తావన్మమ దద్యా ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. (తథేతి హ యజమాన ఉవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౩

శం.— అథ హైనం ఔషస్త్యం వచశ్శ్రుత్వా ప్రస్తోతోపససాదోషస్తిం వినయేనోపజగామ. ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాది మాం భగవానవోచత్పూర్వం. కతమా సా దేవతా యా ప్రస్తావభక్తిమన్వాయత్తా. ౪

---

‡ అహమవిత్త్యాన్యానితి రఙ్గరామానుజపాఠః.

ఉ.— ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౫

అథ హైనముద్గాతోపససాదోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౬

ఆదిత్య ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైః సన్తం గాయన్తి సైషా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుదగాస్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౭

ఆ.— యజమానం ప్రత్యుపస్థిత్రిప్రోక్తం వచశ్శ్రుత్వాఽనన్తరమేవ తముపస్థితం ప్రస్తోతారం దృష్ట్వా వ్యాకులత్వం శిష్యత్వేనోపసన్నవానిత్యాహ (అథేతి) ఉపగతిప్రకారమభినయతి (ప్రస్తోతరితి) ౪

రం.— (అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద) ఉషస్తివచనం శ్రుత్వా ప్రస్తోతా వినయేన తత్సమీపమాగతవానిత్యర్థః. (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేత్యాది) భగవాన్మాం ప్రతి ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాదినా యాం దేవతామవోచత్- ఉక్తవాన్. సా దేవతా కేతి ప్రస్తోతా తమప్రాక్షీత్పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౪

శం.— ఇతి పృష్టః ప్రాణ ఇతి హోవాచ. యుక్తం ప్రస్తావస్య ప్రాణో దేవతేతి. కథం. సర్వాణి-స్థావరజఙ్గమాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి- ప్రలయకాలే ప్రాణమఖిలమయిత్వా ప్రాణాత్మనైవ. ఉజ్జిహతే- ప్రాణాదేవోద్గచ్ఛన్తీత్యర్థ ఉత్పత్తికాలే. అతస్సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా. తాం చేదవిద్వాన్ త్వం ప్రాస్తోష్యః- ప్రస్తవనం- ప్రస్తావభక్తిం కృతవానసి యది. మూర్ధా- శిరస్తే వ్యపతిష్యత్- విపతితమభవిష్యత్తథోక్తస్య మయా- తత్కాలే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. అతస్త్వయా సాధు కృతం- మయా నిషిద్ధః కర్మణో యదుపరమం కార్షీరిత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— ప్రతివచనమాదాయ ప్రశబ్దసామాన్యం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (పృష్ట ఇతి) కథమిహ ప్రాణశబ్దార్థో నిశ్చీయతామిత్యాశఙ్క్య * అత ఏవ ప్రాణ ఇతి న్యాయేనాహ (కథమితి) ప్రాణాత్మనైవ- సంవిశన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రాణశబ్దార్థస్య పరమాత్మత్వేన నిర్ణీతత్వమతశ్శబ్దార్థః. చేచ్ఛబ్దార్థో యదీత్యుక్తః. మయా తథోక్తస్య- మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేవముక్తస్య తవ తత్కాలే- స్వాపరాధావస్థాయాం మూర్ధా వ్యపతిష్యదేవేతి యోజనా. ప్రమాదస్సమహాంస్త్వయా పరిహృతత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. ౫-౬

రం.— (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణ ఏవ ప్రస్తావమన్వాయత్తా దేవతేత్యుషస్తిరువాచేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణ ఇత్యత్ర గుణయోగాత్ ప్రాణశబ్దేన పరమాత్మోచ్యతే. ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణపరత్వం వ్యావర్తయతి (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా) ప్రాణమఖిలమ్యాసంవిశన్తి- సమిత్యేకీకారః. ఐక్యేన విశన్తి. లీయన్త ఇత్యర్థః. ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే- ప్రాణాదేవ ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. సర్వభూతలయోత్పత్తిస్థానత్వేన వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధో ప్రాణనామా పరదేవతా ప్రస్తావభక్త్యనుగతా- ప్రస్తావభక్త్యావధ్యేయేత్యర్థః. (తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి) * తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మయోక్తస్య నన్తరమపి మమ క్తిమవాదృత్య తద్దేవతామనభిజ్ఞాయ యది ప్రాస్తోష్యః- తదా మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదేవ. అతస్సాధు కృతం త్వయా మత్సమీపమాగత్య వినయేన పృచ్ఛతేతి భావః. అత్ర మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేత్యుక్త్యా విదుషైవముక్తస్యావిదుషః తదనాదరేణ కర్మకరణే ప్రత్యవాయః- న తు విదుషాఽనుపదిష్టస్యావిదుష ఇతి భావః. వ్యాసార్యైస్తు మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యస్య * అశ్మసత్తాసలభ్యేతేత్యర్థ ఇతి అశ్మసత్తాహానిపర్యన్తః ప్రత్యవాయో వర్ణితః. ౫

శం.— తథోద్గాతాపప్రచ్ఛ. కతమా సోద్గీథభక్తిమనుగతా- అన్వాయత్తా దేవతా. ౬

రం.— (అథ హైనముద్గాతోపససాదేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౬

శం.— ఇతి పృష్ట ఆదిత్య ఇతి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైః- ఊర్ధ్వం సన్తం గాయన్తి- శబ్దయన్తి. స్తువన్తీత్యభిప్రాయః. ఉచ్ఛబ్దసామాన్యాత్. ప్రశబ్దసామాన్యాదివ ప్రాణః. అతస్సైషా దేవతేత్యాది పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యథా ప్రశబ్దసామాన్యాత్ప్రాణః ప్రస్తావదేవతేత్యుక్తం - తథా ఆదిత్యోద్గీథయోరుచ్ఛబ్దసామాన్యాదుద్గీథదేవతా ఆదిత్య ఇత్యాహ (ఉచ్ఛబ్దేతి) ఉక్తసామాన్యపరామర్శార్థోఽతశ్శబ్దః. ౭

రం.— (ఆదిత్య ఇతి హోవాచేతి) ఉద్గీథేఽధ్యస్యోపాస్య ఆదిత్య ఇత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి) ఉచ్చైస్సన్తం- ఉచ్చైఃస్థితం అధఃస్థితాని భూతాని గాయన్తీత్యర్థః. ప్రస్తావప్రాణయోః ప్రశబ్దవత్త్వేన సామ్యవదుద్గీథోచ్చైస్స్థితాదిత్యయోరుచ్ఛబ్దవత్త్వేన సామ్యమితి భావః. శిష్టం పూర్వవత్. ౭

ఉ.— అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౮

అన్నమితి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి సైషా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రత్యహరిష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి.. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఏవమేవ- అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద. కతమా సా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా. ౮

ఆ.— ఏవమేవ-ప్రస్తోతృవదుద్గాతృవచ్చేత్యర్థః. ఋత్విగ్ద్వయం ప్రస్తావోద్గీథదేవతయోర్విజ్ఞానాన్నత్వమథశబ్దార్థః. ౮

రం.— (అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాదేత్యాది) పూర్వవత్. ౮

శం.— ఇతి పృష్టోఽన్నమితి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవాత్మానం ప్రతి సర్వతః ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి. సైషా దేవతా ప్రతిశబ్దసామాన్యాత్ప్రతిహారభక్తిమనుగతా. సమానమన్యత్-తథోక్తస్య మయేతి. ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తీః ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్ట్యోపాసీతేతి సముదాయార్థః. ప్రాణాద్యాపత్తిః-కర్మసమృద్ధిర్వా ఫలమితి.. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమన్నస్య ప్రతిహారత్వం- తదాహ (సర్వాణీతి) తాం చేదవిద్వానిత్యాద్యన్యదిత్యుచ్యతే. (తథోక్తస్య మయేతి) ఏతదన్తమితిశేషః. కీదృగుపాసనమన్త్ర ప్రకరణే వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రస్తావేతి) ఉపాస్తిత్రయస్య ఫలం దర్శయతి (ప్రాణాదీతి)............ ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమితి హోవాచ) ప్రతిహారభక్తావన్నమధ్యస్యోపాస్యమిత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తీతి) ప్రతిహరమాణాని - భక్షయన్తీత్యర్థః. సన్తీతి శేషః. అత్ర ప్రతిశబ్దవత్త్వేన అన్నప్రతిహారయోస్సామ్యాత్ ప్రతిహారే అన్నాభిమానిదేవతాధ్యాసః. తతశ్చ ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిషు క్రమేణ ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. శిష్టం పూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ప్రాణస్య భూతజాతస్థితిప్రవృత్తిహేతుత్వసమ్భవాత్ ప్రాణశబ్దేన ముఖ్యప్రాణ ఏవాభిధీయతామితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- శిలాకాష్ఠాద్యచేతనస్వరూపస్య, శుద్ధస్య జీవస్వరూపస్య, చ ముఖ్యప్రాణాధీనస్థితికత్వాభావాత్, ప్రసిద్ధవన్నిర్దిష్టసకలచేతనోత్పత్తిలయహేతుత్వస్య పరమాత్మవ్యతిరిక్తే అసమ్భవాచ్చ, చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్యాపి అచేతనే ముఖ్యప్రాణే అసమ్భవాచ్చ పరమాత్మైవ ప్రాణ ఇత్యాది యోగవశేనాభిధీయత ఇతి • అత ఏవ ప్రాణ ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. నను ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్త్యనుగతత్వేన దేవతాత్వేన చ నిర్దిష్టేషు ప్రాణాదిత్యాన్నేషు ప్రాణస్యైవ పరమాత్మత్వ, మాదిత్యాన్నయోస్తు నతథాత్వ, మిత్యత్ర కిం వినిగమకం. చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్త్రిష్వపి సమానః. ప్రాణవాక్యశేషే ప్రసిద్ధప్రాణాసమ్భావితాసఙ్కుచితసర్వభూతసంవేశనోద్గమనాధారత్వశ్రవణవదాదిత్యాన్నవాక్యశేషయోరపి అసఙ్కుచితసర్వభూతగేయత్వసర్వభూతోపజీవ్యత్వయోః ప్రసిద్ధాదిత్యాన్నాసమ్భావితయోశ్శ్రవణావిశేషాత్. యది చాదిత్యవాక్యే సర్వభూతశబ్దః ఆదిత్యగానయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, అన్నవాక్యశేషే అన్నోపజీవనయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, చ సఙ్కోచ్యతే- దేవతాశబ్దశ్చ •అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి న్యాయోక్తన్యాయేనాభిమానిదేవతాపరతయా యోజ్యతే- తర్హి ప్రాణేపి తథాస్తు- విశేషాభావాదితి చేత్. ఉచ్యతే- ప్రాణశబ్దస్య • ప్రాణస్య ప్రాణం ※ యదిదం కిం చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమిత్యాదిషు పరమాత్మన్యపి సిద్ధత్వాత్, ※సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యశేషస్వారస్యాచ్చ పరమాత్మపరత్వమాశ్రితం. అన్నాదిత్యశబ్దయోరతథాత్వాచ్చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్య కేవలాదిత్యమణ్డలాన్నయోరభావాత్ తదభిమానిదేవతాపరత్వం. అన్నాభిమానిదేవతాయాశ్చ భూతభక్ష్యత్వం తదధిష్ఠేయాన్నాభేదారోపేణోపపద్యతే. •సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి ప్రతిపాదితం సర్వభూతగేయత్వం పరమాత్మనోపి న సమ్భవతి- భూతశబ్దో హి ప్రాణినికాయే మహాభూతేషు చ రూఢః. మహాభూతస్య గాతృత్వప్రసక్తేరేవాభావాత్ ప్రాణినికాయపరత్వం వక్తవ్యం. తదపి న సమ్భవతి- న హి సర్వే ప్రాణినః పరమాత్మానం గాయన్తి- స్థావరేషు పశ్వాదిషు చాభావాత్. తస్మాద్గానయోగ్యప్రాణివిశేషపరత్వేన సఙ్కోచః పరమాత్మపరత్వేప్యావశ్యక ఇతి ఆదిత్యశబ్దస్య లోకవ్యుత్పత్తివిరుద్ధపరమాత్మపరత్వం నాశ్రయణీయం. ఏవమన్నవాక్యశేషేపి • ప్రతిహరమాణానీతి భక్ష్యమాణత్వం న పరమాత్మని ముఖ్యం. అత ఆదిత్యాన్నశబ్దయోర్బ్రహ్మపరత్వాభావేపి ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం సిద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. ప్రకృతమనుసరామః.......... ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథాతశ్శౌవఉద్గీథస్తద్ధబకోదాల్భ్యోగ్లావోవామైత్రేయస్స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ॥ ౧
తస్మైశ్వాశ్వేతః ప్రాదుర్బభూవతమన్యేశ్వానఉపసమేత్యోచురన్నంనోభగవానాగాయత్వ
శనాయామవాఇతి॥ ౨

శం.— అతీతేఖణ్డేఽన్నాప్రాప్తినిమిత్తాకష్టావస్థోచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా. సామాభూదిత్యన్నలాభాయాథ - అనన్తరంశౌవః- శ్వభిర్దృష్టఉద్గీథః- ఉద్గానంసామాతః ప్రస్తూయతే. తత్రకిలబకః-నామతః. దల్భస్యాపత్యందాల్భ్యః. గ్లావోవా-నామతః. మిత్రాయాశ్చాపత్యం మైత్రేయః. వాశబ్దశ్చార్థే. ద్వ్యాముష్యాయణోహ్యసౌ-వస్తువిషయేక్రియాస్వివవికల్పానుపపత్తేః. * ద్వినామాద్విగోత్రఇత్యాదిహిస్మృతిః. దృశ్యతేచోభయతఃపిణ్డభాక్త్వం. ఉద్గీథేబద్ధచిత్తత్వాదృషావనాదరాద్వా. వాశబ్దస్స్వాధ్యాయార్థః. స్వాధ్యాయంకర్తుంగ్రామాద్బహిరుద్వవ్రాజ- ఉద్గతవాన్వివిక్తదేశస్థోదకాభ్యాశం. * ఉద్వవ్రాజ * ప్రతిపాలయాఞ్చకారేతిచైకవచనాల్లిఙ్గాదేకోఽసావృషిః. శ్వోద్గీథకాలప్రతిపాలనాదృషేః స్వాధ్యాయకరణమన్నకామనయేతిలక్ష్యతఇత్యభిప్రాయతః. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరఖణ్డయోస్సఙ్గతిందర్శయన్నుపాసనాన్తరంప్రస్తౌతి (అతీతఇతి) అన్నలాభస్యాపేక్షితత్వమతశ్శబ్దార్థః. ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనమన్నకామస్యప్రస్తుత్యప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమాఖ్యాయికామాదత్తే (తత్రేతి) నకేవలందల్భస్యాపత్యం - కిన్తుమిత్రాయాశ్చేతిచార్థః. నచసాదల్భస్యపత్నీతియుక్తం- తథాసతిమైత్రేయపదస్యవైయర్థ్యాత్. పత్న్యన్తరాపత్యత్వవ్యావృత్త్యర్థమితిచేన్న - ప్రయోజనాభావాత్. నన్వత్రవాశబ్దాత్ద్వావృషీవివక్షితావితిచేత్. నేత్యాహ (వాశబ్దఇతి) కథంపునర్దల్భస్యాపత్యంబకస్తద్భార్యాయామిత్రాయాశ్చాపత్యంభవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ద్వ్యాముష్యాయణోహీతి) * చైకితాయనోదాల్భ్యఇత్యత్రోక్తమేతదితిసూచయితుంహిశబ్దః. ఉదితానుదితహోమవత్కేషాఞ్చిద్దృష్ట్యాబకోఽసౌ, అన్యేషాంగ్లావ, ఇత్యేకస్మిన్నపివికల్పోభవిష్యతి. నేత్యాహ (వస్తువిషయఇతి) కథంపునర్ద్వినామానమేకస్మిన్నేవద్వినామత్వాద్యఙ్గీక్రియతే- తత్రాహ (ద్వినామేతి) ఇత్యాది- వాక్యంస్మృతిరూపంధర్మశాస్త్రేప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ద్విగోత్రత్వమేకస్యలోకేఽపిప్రసిద్ధమిత్యాహ (దృశ్యతేచేతి) యతస్సుతోజాయతే, యేనచాయంధర్మతోగృహ్యతే, తయోరుభయోరిత్యాహ (ఉభయతఇతి) * ఉభయోరప్యసావృక్థీపిణ్డదాతాచధర్మతఇతిహిస్మరన్తీత్యర్థః. దాల్భ్యవదన్యోమైత్రేయఇత్యఙ్గీకృత్యాహ (ఉద్గీథఇతి) తదుపాస్తౌతాత్పర్యమృషావనాదరేహేతుః. తస్మాదృషిత్రయమృషిద్వయంవావివక్షితమిత్యర్థః. పక్షాన్తరద్యోతనార్థోవాశబ్దః. స్రోతోవాశబ్దస్తర్హికిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాపాతాదన్యన్నతస్యఫలమిత్యాహ (వాశబ్దఇతి) మైత్రేయాన్తవాక్యంవ్యాఖ్యాయస్వాధ్యాయమిత్యాదివ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయమితి) యదుక్తమృషిరేకోబకాదిశబ్దైరుచ్యతఇతి- తత్రలిఙ్గమాహ (ఉద్వవ్రాజేతి) శునాముద్గీథః- శ్వోద్గీథః. తత్కాలస్యప్రతిపాలనం - ప్రతీక్షణమృషేర్గృహ్యతే. తేషాఞ్చోద్గానమన్నార్థం-తదృషేరపిస్వాధ్యాయకరణంతదర్థమిత్యాహ (శ్వోద్గీథేతి) యథోక్తార్థవాచిశబ్దాభావేఽపిసామర్థ్యాదయమర్థోభవతీత్యాహ (అభిప్రాయతఇతి) ౧

రం.— అతీతఖణ్డేఅన్నప్రాప్తినిమిత్తాఉచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణాకష్టావస్థోక్తా. అనన్తరమన్నలాభాయశ్వదృష్టఉద్గీథః ప్రస్తూయతే. (అథాతశ్శౌవఉద్గీథః) శౌవః- శ్వదృష్టఃఉద్గీథః. ప్రస్తూయతఇతిశేషః. శౌవఇతిటిలోపశ్ఛాన్దసః. (తద్ధబకోదాల్భ్యోగ్లావోవామైత్రేయస్స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ) అత్రవాశబ్దశ్చార్థే. బకగ్లావనామద్వయయుక్తఃదల్భసుతోమిత్రాసుతశ్చస్వాధ్యాయంకర్తుముద్వవ్రాజ- గ్రామాన్నిర్గతవానిత్యర్థః. ౧

శం.— స్వాధ్యాయేనతోషితాదేవతా- ఋషిర్వాశ్వరూపంగృహీత్వా- శ్వాశ్వేతస్సన్తస్మై- ఋషయేతదనుగ్రహార్థంప్రాదుర్బభూవ- ప్రాదుశ్చకార. తమన్యే- శుక్లంశ్వానంక్షుల్లకాః- క్షుద్రకాఃశ్వానఉపసమేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః. అన్నంనః- అస్మభ్యంభగవానాగాయతు- ఆగానేననిష్పాదయత్విత్యర్థః. ముఖ్యప్రాణవాగాదయోవాప్రాణమన్వన్నభుజఃస్వాధ్యాయపరితోషితాస్స్వేనానుగృహ్ణీయురేనంశ్వరూపమాదాయేతియుక్తమేవంప్రతిపత్తుం. అశనాయామవై- బుభుక్షితాస్స్మోవై. ఇత్యేవముక్తవన్తః. ౨

ఆ.— తస్మాఇత్యాదివ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయేనేతి) క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః. శిశవఇతియావత్. శ్వేతశ్వాకశ్చిదృషిర్దేవతావా. అన్యేచశ్వానోదేవతాఋషయోవేత్యుక్తం- సమ్ప్రతివివక్షితంపక్షమాహ (ముఖ్యేతి) తమాచురితిసమ్బన్ధః. తానేవవిశినష్టి (ప్రాణమన్వితి) ముఖ్యప్రాణసహితవాగాదిగ్రహేహేతుమాహ (స్వాధ్యాయేతి) అన్యథావాక్యమనిర్ధారితంస్యాదితిభావః. కిమిత్యన్నంభవద్భ్యమయాసమ్పాద్యతే- నహిభవతామభోక్తృణాంతేనకృతమస్తీత్యాశఙ్క్యత్వన్నిష్ఠచేతనద్వారేణాస్మాకమపిభోగసిద్ధిర్భావ్యమిత్యాహ (అశనాయామవాఇత్యాదినా) ౨

రం.— (తస్మైశ్వాశ్వేతఃప్రాదుర్బభూవ) తత్స్వాధ్యాయేనతోషితఃకశ్చనఋషిఃశ్వేతశునకరూపతయాప్రాదుర్బభూవేత్యర్థః. (తమన్యేశ్వానఉపసమేత్యోచుః) తం - శ్వేతంశ్వానంక్షుల్లకాశ్శ్వానఉపసమేత్యోక్తవన్తః. ఉక్తిమేవాహ (అన్నంనోభగవానాగాయత్వశనాయామవాఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. వయమశనాయామ-బుభుక్షితాస్స్మః. అస్మాకంగానేనఅన్నంభగవాన్సమ్పాదయత్విత్యూచురిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తాన్హోవాచేహైవ మా ప్రాతరుపసమీయాతేతి తద్ధ బకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార॥ ౩

తే హ యథైవేదం బహిష్పవమానేన స్తోష్యమాణాః సꣳరబ్ధాః సర్పన్తీత్యేవమాససృపుస్తే హ సముపవిశ్య హిం చక్రుః॥ ౪

ఓ౩మదా౩మోం౩పిబా౩మోం౩దేవో వరుణః ప్రజాపతిః సవితా౨ఽన్నమిహా౨ఽఽహరదన్నపతే౩ఽన్నమిహా౨ఽఽహరా౨ఽఽహరో౩మితి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం.— స శ్వా శ్వేతస్తాన్ క్షుల్లకాన్ శునః, ఇహైవ అస్మిన్నేవ దేశే మా మాం ప్రాతఃకాల ఉపసమీయాతేతి. దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం సమీయాతేతి. సమాగచ్ఛతేత్యర్థః. ప్రాతఃకాలకరణం తత్కాల ఏవ కర్తవ్యార్థం. అన్నదస్య సవితురపరాహ్ణేఽనాభిముఖ్యాత్. తత్ - తత్రైవ హ బకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయ ఋషిః ప్రతిపాలయాఞ్చకార- ప్రతీక్షణం కృతవానిత్యర్థః. ౩

ఆ.— కిమితి ప్రాతఃకాల ప్రతీక్షణం కృతం - తత్రాహ (ప్రాతరితి) ఉద్గానస్యేతి శేషః. ప్రాతఃకాల ప్రతీక్షణకరణే కారణాన్తరమాహ (అన్నదస్యేతి) తస్య వృష్టిద్వారాఽన్నదత్వం ద్రష్టవ్యం. తద్ధేత్యాది వ్యాచష్టే (తత్రైతి) ఋషేరన్నకామత్వమితో వగతం. ౩

రం.— (తాన్హోవాచ ఇహైవ మా ప్రాతరుపసమీయాతేతి) శ్వః ప్రాతఃకాలే అస్మిన్నేవ దేశే మా - మాముపగచ్ఛతేతి క్షుల్లకాన్ శునః శ్వేతః శ్వా ఉవాచేత్యర్థః. (తద్ధ బకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార) బకగ్లావనామా ఋషిః తత్సంవాదం శ్రుత్వా శ్వేతశ్వాద్యాగమనం ప్రతీక్ష్య స్థితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— తే శ్వాన స్తత్రైవాగత్య ఋషేస్సమక్షం యథైవేహ - కర్మణి బహిష్పవమానేన - స్తోత్రేణ స్తోష్యమాణా ఉద్గాత్రుపురుషాః సꣳరబ్ధాః - సంలగ్నా అన్యోన్యమేవ సర్పన్తి - ఏవం ముఖేనాన్యోన్యస్య పుచ్ఛం గృహీత్వా ఆససృపుః - ఆసృప్తవన్తః. పరిభ్రమణం కృతవన్త ఇత్యర్థః. త ఏవం సంసృప్య సముపవిశ్య- ఉపవిష్టాస్సన్తో హిం చక్రుః- హిఙ్కారం కృతవన్తః. ౪

ఆ.— తే హేత్యాది వ్యాకరోతి (తే శ్వాన ఇతి) సమక్షం- ఆససృపురితి సమ్బన్ధః. ఉద్గాత్రుపురుషా ఇతి - అధ్వర్యుప్రముఖా యజమానపర్యన్తా గృహ్యన్తే. అన్యోన్యమేవ-సంలగ్నాస్సర్పన్తీతి సమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తే హ యథైవేదం బహిష్పవమానేన స్తోష్యమాణాస్సꣳరబ్ధాస్సర్పన్తీత్యేవమాససృపుః) తే శ్వేతశ్వాదయస్తత్రైవ ప్రాతరాగత్య బహిష్పవమానేన స్తోత్రేణ స్తోష్యమాణా ఉద్గాత్రుపురుషా అన్యోన్యసంలగ్నాస్సంగచ్ఛన్తీత్యేతద్యథా - తథైవ అన్యోన్యస్య పుచ్ఛం ముఖేన గృహీత్వా ఆససృపుః- ఉపసర్పణం కృతవన్తః. (తే హ సముపవిశ్య హిం చక్రుః) అథ తే ఉపవిశ్య హిం చక్రుః- హిఙ్కారం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— ఓమదామోం పిబామోం. దేవః - ద్యోతనాత్. వరుణః-వర్షణాజ్జగతః. ప్రజాపతిః- పాలనాత్ప్రజానాం. సవితా- ప్రసవితృత్వాత్సర్వస్య. ఆదిత్య ఉచ్యతే ఏతైః పర్యాయైః. స ఏవంభూత ఆదిత్యోఽన్నమస్మభ్యమిహాహరత్ - ఆహరత్వితి. త ఏవం హిఙ్కృత్వా పునరప్యూచుః. స త్వం హే అన్నపతే- స హి సర్వస్యాన్నస్య ప్రసవితృత్వాత్పతిః. న హి తత్పాకేన వినా ప్రసూతమన్నమణుమాత్రమపి జాయతే ప్రాణినాం-అతోఽన్నపతిః. హే అన్నపతే అన్నమస్మభ్యమిహాహరేతి. అభ్యాస ఆదరార్థః. ఓమితి. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— హిఙ్కారరూపమాహ (ఓమిత్యాదినా) త్రివారమోఙ్కారోగానార్థముచ్చారితః. అదామ-అశనం కరవామ. పిబామ-పానం కరవామేత్యేతత్. ఇతిశబ్దో హిఙ్కారసమాప్త్యర్థః. అన్నప్రసవితృత్వమాదిత్యస్య సాధయతి (న హీతి) ఇహేతి ప్రకృతదేశోక్తిః. ఓఙ్కారస్తు నిత్యప్రార్థనామన్త్రసమాప్త్యర్థః. భక్తివిషయోపాస్తిసమాప్త్యర్థమితి పదం. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— హిఙ్కారమేవాహ (ఓమదామోం పిబామోమితి) ఓమితి గానోపక్రమః. అదామ- భక్షయామ. పిబామ చ. (ఓం దేవో వరుణః ప్రజాపతిః సవితాన్నమిహాహరత్) ద్యోతమానత్వాద్దేవః. ప్రియమాణత్వాద్వరుణః. ప్రజానాం పాలనాత్ ప్రజాపతిః. ఏవంభూతః సవితా అన్నమాహరత్విత్యర్థః. (అన్నపతేఽన్నమిహాహరాహరోమితి) అన్నపత ఇత్యాదిత్యస్య సమ్బోధనం. ఆహరాహరేతి ద్విరుక్తిః ప్రార్థనాయాం. ఇతి గీతవన్త ఇత్యర్థః. అన్నపత ఇతి మన్త్రకరణకాదిత్యధ్యానవిశిష్టోద్గీథోపాసనమన్నఫలకమితి భావః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అయం వావ లోకో హాఉకారో వాయుర్హాఇకారశ్చన్ద్రమా అథకారః ఆత్మేహకారో௨గ్నిరీకారః ॥ ౧
ఆదిత్య ఊకారో నిహవ ఏకారో విశ్వే దేవా ఔహోయికారః ప్రజాపతిర్హింకారః ప్రాణః స్వరో௨న్నం యా వాగ్విరాట్ ॥ ౨

శం.— భక్తివిషయోపాసనం సామావయవసంబద్ధమిత్యతః సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణి సంహతాన్యుపదిశ్యన్తే అనన్తరం- సామావయవసంబద్ధత్వావిశేషాత్. అయం వావ - అయమేవ లోకో హాఉకారః - స్తోభో రథన్తరే సామ్ని ప్రసిద్ధః. * ఇయం వై రథన్తరమిత్యస్మాత్సంబన్ధసామాన్యాద్ధాఉకారస్తోభో௨యం లోక ఇత్యేవముపాసీత. (వాయుర్హాఇకారః) వామదేవ్యే సామని హాఇకారః ప్రసిద్ధః. వాయ్వప్సంబన్ధశ్చ వామదేవ్యస్య సామ్నో యోనిరిత్యస్మాత్సామాన్యాద్ధాఇకారం వాయుదృష్ట్యోపాసీత. (చన్ద్రమా అథకారః) చన్ద్రదృష్ట్యా௨థకారముపాసీత. అన్నే హీదం స్థితం. అన్నాత్మా చన్ద్రః. థకారాకారసామాన్యాచ్చ. (ఆత్మేహకారః) ఇహేతి స్తోభః. ప్రత్యక్షో హ్యాత్మా ఇహేతి వ్యపదిశ్యతే- ఇహేతి చ స్తోభః- తత్సామాన్యాత్. (అగ్నిరీకార ఇతి) ఈనిధనాని చాగ్నేయాని సర్వాణి సామానీత్యతస్తత్సామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ననుభక్తిసంబద్ధానాముపాసనానాం జాతత్వాత్ *సమస్తస్యేత్యాదివక్తవ్యే కిమనన్తరఖణ్డేనేత్యాశఙ్క్యాహ (భక్తీతి) ఇత్యతః - అస్మాత్ప్రస్తావాదితి యావత్. ఋగక్షరాణి గీయన్తే. తద్వ్యతిరిక్తాని వాచ్యశూన్యాని గీతిసిద్ధ్యర్థాని స్తోభాక్షరాణి పరిభాష్యన్తే తాని చ కర్మాపూర్వనిర్వృత్తిద్వారేణ ఫలవత్త్వాదుపాస్యాని. తదుపాస్తివిధిపరముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాం ప్రత్యేకం స్వాతన్త్ర్యం నాస్తీత్యాహ (సంహతానీతి) తేషామనన్తరముపదేశే హేతుమాహ (సామావయవేతి) నన్వైవంవిధస్తోభో నాస్తీతి వాచ్యమిత్యాహ (రథన్తర ఇతి) తథాపి కథం పృథివీదృష్ట్యా యథోక్తస్తోభస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (ఇయం రథన్తరమితి) *ఇయం రథన్తరమిత్యత్ర పృథివ్యా రథన్తరత్వం శ్రుతం- ప్రస్తుతశ్చ స్తోభో రథన్తరే స్థిత ఇత్యుక్తం. తథా చ యథోక్తాత్సంబన్ధరూపాత్సాదృశ్యాత్పృథివీదృష్ట్యా హాఉకార ఉపాస్య ఇత్యర్థః. కథం పునర్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (వాయ్వప్సంబన్ధశ్చేతి) హాఇకారో వామదేవ్యే సామ్ని ప్రసిద్ధః- తస్య చ వామదేవ్యస్య సంబన్ధో. యోనిః- స్థానం సేచ్ఛావలీనామపాం*వాయుః పృష్ఠే తస్య వర్తతతో వామదేవ్యం సామాభవదితి శ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తాద్వామదేవ్యసామసంబన్ధసామాన్యాద్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారముపాసీతేత్యర్థః. కథమథకారస్య చన్ద్రదృష్ట్యోపాసనం- తత్రాహ (అన్నేహీతి) తథా చ థకారసామాన్యాద్యథోక్తోపాస్తిసిద్ధిరితి శేషః. థకారవదకారసామాన్యాచ్చ చన్ద్రదృష్ట్యా௨థకారముపాసీతేత్యాహ (థకారేతి) అథకారే తావద్వ్యక్తో௨కారః - అన్నాత్మని చన్ద్రమస్యపి సో௨స్తీతి తద్యుక్తం యథోక్తముపాసనమిత్యర్థః. ప్రథమమప్రత్యక్షః పశ్చాత్ప్రత్యక్షీభవన్నితి శేషః. తత్సామాన్యం- ఇహేతి వ్యపదిశ్యమానత్వం. తస్మాదాత్మదృష్టిరిహేతిస్తోభే కర్తవ్యేత్యాహ (తత్సామాన్యాదితి) అగ్నిదృష్టిరీకారాఖ్యే స్తోభాక్షరే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (ఈనిధనానీతి) ఈకారో నిధనయితెర్యేషు సామసు - తాన్యాగ్నేయాని ప్రసిద్ధాని. తథా చ తేష్వగ్నిరీకారశ్చేత్యుభయోరప్యాదస్మాత్సాదృశ్యాదీకారమగ్నిదృష్ట్యోపాసీతేత్యర్థః. ౧

ర.— సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణ్యుపదిశ్యన్తే (అయం వావ లోకో హాఉకారః) హాఉ ఇత్యేవం లక్షణో యస్సామసు స్తోభః- సః అయం లోకః- ఏతల్లోకత్వేనోపాస్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి స్తోభశబ్దో௨ధ్యాహర్తవ్యః. అయం స్తోభో రథన్తరసామ్ని ప్రసిద్ధః. (వాయుర్హాఇకారః) హాఇ ఇతి స్తోభో వామదేవ్యసామ్ని ప్రసిద్ధః. ఏవముత్తరత్రాపి. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (ఆదిత్య ఊకారః) ఉచ్చైః- ఊర్ధ్వం సన్తమాదిత్యం గాయన్తీతి- ఊకారశ్చాయం స్తోభః. ఆదిత్యదైవత్యే సామ్ని స్తోభ ఇత్యాదిత్య ఊకారః. నిహవ ఇతి- ఆహ్వానం. ఏకారః- స్తోభః. ఏహీతి చాహ్వయన్తీతి తత్సామాన్యాత్. (విశ్వే దేవా ఔహోయికారః) వైశ్వదేవ్యే సామ్ని స్తోభస్య దర్శనాత్. (ప్రజాపతిర్హింకారః) ఆనిరుక్త్యాత్, హింకారస్య చావ్యక్తత్వాత్. (ప్రాణః స్వరః) స్వర ఇతి - స్తోభః. ప్రాణస్య చ స్వరహేతుత్వసామాన్యాత్. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభో௨న్నం. అన్నేనహీదం యాతీతి- తత్సామాన్యాత్. వాగితి- స్తోభో విరాట్- అన్నం. దేవతావిశేషో వా. వైరాజే సామ్ని స్తోభదర్శనాత్. ౨

ఆ.— ఊకారమాదిత్యదృష్ట్యా కథముపాసీతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్చైరితి) ఊకారాదిత్యయోర్ద్విధా న్తరేణ సాదృశ్యమాహ (ఆదిత్యేతి) ఏకారసామాన్యాన్నిహవదృష్టిరేకారే స్తోభే కార్యేత్యాహ (నిహవ ఇత్యాదినా) ఔహోయి ఇకారస్య విశ్వేదేవదృష్ట్యోపాస్తౌ హేతుమాహ (వైశ్వదేవ్య ఇతి) ప్రజాపతిదృష్ట్యా హింకారోపాస్యత్వే హేతుః (ఆనిరుక్త్యాదితి) నీలపీతాదిరూపేణానిరుక్త్యవిషయత్వాత్ప్రజాపతేరిత్యర్థః. అవ్యక్తత్వాత్ - రూపాదిరహితత్వాదిత్యర్థః. (ప్రాణస్య చేతి) చకారాత్స్వరస్యచేత్యర్థః. స్వరహేతుత్వం- తన్నిర్వర్తకత్వేన తదాత్మకత్వం. వాక్యం వ్యాచష్టే (యా ఇతీతి) అన్నదృష్టిర్యా ఇతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నేనేతి) విరాడ్దృష్టిర్వాగితి స్తోభే కార్యేత్యత్ర హేతుమాహ (వైరాజ ఇతి) ౨

ర.— (ఆదిత్య ఊకార ఇత్యాది) (నిహవ ఏకారః) నిహవః - ఆహ్వానమిత్యర్థః. * హ్వస్సమ్ప్రసారణం చ న్యభ్యుపవిష్వితి భావే హ్వేఞః అప్సంప్రసారణయోర్నిహవ ఇతి రూపం. (ప్రాణస్స్వరః) స్వర ఇతి స్తోభః ప్రాణ ఇత్యర్థః. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభో௨న్నమిత్యర్థః. (వాగ్విరాట్) వాగితి స్తోభో విరాట్- అన్నమిత్యర్థః. విరాట్పురుషో వా. ౨

అనిరుక్తస్త్రయోదశస్స్తోభః సఞ్చరో హుఙ్కారః ॥ ౩

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతామేవꣳ సామ్నాము
పనిషదం వేదోపనిషదం వేదేతి ॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది ప్రథమః ప్రపాఠకస్సమాప్తః — హరిః ఓమ్. తత్సత్.

శం.— అనిరుక్తః- అవ్యక్తత్వాదిదం వేదం వేతి నిర్వక్తుం న శక్యత ఇతి. అతస్సఞ్చరః - వికల్ప్యమానస్వరూప ఇత్యర్థః. కోఽసావితి. ఆహ (హుఙ్కారః) అవ్యక్తో హ్యయం- అతోఽనిరుక్తవిశేష ఏవాఽస్యేత్యభిప్రాయః. ౩

ఆ.— అనిరుక్తః- కారణాత్మా. తస్యానిరుక్తత్వం సాధయతి (అవ్యక్తత్వాదితి) స చానేకధా కార్యరూపేణ సఞ్చరతీతి సఞ్చరః. హుఙ్కారోఽపి శాఖాభేదేన వికల్ప్యమానస్వరూపః. త్రయోదశశ్చ * అయం వా వేత్యాదిభ్యో గణ్యమానః. తతశ్చ కారణదృష్ట్యా హుఙ్కారముపాసీతేత్యర్థః. ఉక్తమేవోపపాదయతి (అవ్యక్తో హీతి) తత్ర వికల్ప్యమానత్వం హేతుః. ౩

రం.— (అనిరుక్తస్త్రయోదశస్తోభస్సఞ్చరో హుఙ్కారః) హాఉకారాదిభ్యో ద్వాదశభ్యః పూర్వోక్తేభ్యోఽధికః హుమితి త్రయోదశో యస్స్తోభః- స ఇదమితి నిర్వక్తుమశక్యతయా అనిరుక్తత్వాత్ సఞ్చరః- డోలాయితః. సన్దిగ్ధరూప ఇత్యర్థః. తతశ్చ తత్ర సఞ్చరత్వదృష్టిః కార్యేత్యర్థః. తతశ్చ హాఉకారాదిషు త్రయోదశసూక్తపృథివీలోకాదిదృష్టిః కర్తవ్యేతి స్థితం. ౩

శం.— స్తోభాక్షరోపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహమిత్యాది) ఉక్తార్థం. య ఏతామేవం-యథోక్తలక్షణాం సామ్నాం-సామావయవస్తోభాక్షరవిషయాముపనిషదం- దర్శనం వేద-తస్యైతద్యథోక్తం ఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః. సామావయవవిషయోపాసనానిశేషపరిసమాప్త్యర్థ ఇతిశబ్ద ఇతి ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— నైతాని వ్యస్తాన్యుపాసనాని - ప్రత్యేకం ఫలాశ్రవణాత్. సమస్తం పునరేకమిదముపాసనం - ఏకఫలత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (సామ్నామితి) ఉపనిషదం వేదోపనిషదం వేదేత్యావృత్తేస్తాత్పర్యమాహ (ద్విరభ్యాస ఇతి) ప్రథమప్రపాఠకవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థ ఇతిశబ్దః. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

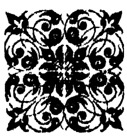
ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— తస్య ఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహః) ఉక్తోఽర్థః. (య ఏతామేవం సామ్నాముపనిషదం వేదోపనిషదం వేద) సామావయవస్తోభాక్షరోపాసనాం యో వేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ప్రథమప్రపాఠక భాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః ।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్ ॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనꣳ సాధు యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి॥ ౧

తదుతాప్యాహుః సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురసామ్నేనముపాగాదిత్యసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః॥ ౨

అథోతాప్యాహుః సామ నో బతేతి యత్సాధు భవతి సాధు బతేత్యేవ తదాహురసామ నో బతేతి యదసాధు భవత్యసాధు బతేత్యేవ తదాహుః॥ ౩

శం.— * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదినా సామావయవవిశేషవిషయముపాసనమనేకఫలముపదిష్టం - అనన్తరం చ స్తోభాక్షరవిషయముపాసనముక్తం- సర్వథాపి సామైకదేశసమ్బద్ధమేవ తదితి. అథేదానీం సమస్తే సామ్ని సమస్తసామవిషయాణ్యుపాసనాని వక్ష్యామీత్యారభతే శ్రుతిః. యుక్తం హ్యేకదేశోపాసనానన్తరమేకదేశివిషయముపాసనముచ్యత ఇతి. సమస్తస్య - సర్వావయవవిశిష్టస్య పాఞ్చభక్తికస్య సాప్తభక్తికస్య చేత్యర్థః. ఖల్వితి వాక్యాలఙ్కారార్థః. సామ్న ఉపాసనం సాధు. సమస్తే సామ్ని సాధుదృష్టివిధిపరత్వాన్న పూర్వోపాసననిన్దార్థత్వం సాధుశబ్దస్య. నను లోకే పూర్వత్రాపి విద్యమానం సాధుత్వం సమస్తే సామ్న్యభిధీయతే. న- * సాధు సామేత్యుపాస్త ఇత్యుపసంహారాత్. సాధుశబ్దః శోభనవాచీ. కథమవగమ్యత ఇతి. ఆహ- యత్ఖలు లోకే సాధు- శోభనం. అనవద్యం ప్రసిద్ధం- తత్సామేత్యాచక్షతే కుశలాః. యదసాధు- విపరీతం. తదసామేతి. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరప్రపాఠకయోస్సఙ్గతిం దర్శయతి (ఓమిత్యేతదిత్యాదినా) సర్వథాపి- సామావయవవిషయత్వే స్తోభాక్షరవిషయత్వే చేత్యర్థః. ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యస్మాదేకదేశవిషయాణ్యుపాసనాని వృత్తాని- తస్మాత్తాని సమస్తవిషయాణి వక్తవ్యానీత్యర్థః. ఏకదేశోపాస్తివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. కథముక్తవక్ష్యమాణోపాసనయోరిదం పౌర్వాపర్యం- తత్రాహ (యుక్తం హీతి) సమస్తస్యోపాసనం సాధ్వితి వచనాదవయవోపాసనం నిన్దితత్వాదననుష్ఠేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్త ఇతి) అర్థాదస్తి నిన్దేతి శఙ్కతే (నన్వితి) పూర్వత్రాపి సాధుత్వస్య విద్యమానస్యైవ విశేషణత్వేనానుపాదానాన్నార్థాదపి నిన్దేతి పరిహరతి (న సాధ్వితి) యత్ఖల్విత్యాదివ్యాఖ్యాతుం పాతనికామాహ (సాధుశబ్ద ఇతి) వాక్యముపాదాయ వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— సామావయవోపాసనం ప్రాక్ నిర్దిశ్య సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తౌతి (సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనం సాధు) సమస్తస్య- పాఞ్చవిధ్యయుక్తస్య- సాప్తవిధ్యయుక్తస్య వా సమస్తస్య సామ్నస్సాధుత్వేన ఉపాసనం కార్యమిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి) సాధ్వసాధుకర్మణి సామాసామత్వేన వ్యవహరన్తీత్యర్థః. ౧

—

శం.— తత్- తత్రైవ సాధ్వసాధువివేకకరణ ఉతాప్యాహుః. సామ్నైనం - రాజానం సామన్తం వా ఉపాగాత్- ఉపగతవాన్. కోఽసౌ. యతోఽసాధుత్వప్రాప్త్యాశఙ్కా- స ఇత్యభిప్రాయః. శోభనాభిప్రాయేణ- సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తత్- తత్రాహుర్లౌకికా బన్ధనాద్యసాధుకార్యమపశ్యన్తః. యత్ర పునర్విపర్యయే బన్ధనాద్యసాధుకార్యం పశ్యన్తి- తత్ర అసామ్నైనముపాగాదితి. అసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః. ౨

ఆ.— కిమ్పునరేవం వివేకకరణే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్త్రైతి) వివేకకరణోపాయభేదవికల్పార్థము తేత్యథ యత్ర పదం. సామ్నైనమిత్యాదినా సాధునేత్యాదివాక్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య వ్యాఖ్యావ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (శోభనేతి) శోభనకార్యదర్శనే సతీతి యావత్. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (బన్ధనాదీతి) అసామ్నేత్యాదివ్యాచష్టే (యత్రేతి). ౨

రం.— (తదుతాప్యాహుః) తత్- తస్మిన్విషయే అన్యదప్యాహుః. కిం తదిత్యత్రాహ (సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురిత్యాది) సామాసామోపాయాభ్యామాగతం ప్రత్యర్థినం సాధ్వసాధుభ్యామాగతం వ్యవహరన్తీత్యర్థః. ౨

—

శం.— అథోతాప్యాహుః స్వసంవేద్యం. సామ నః- అస్మాకం బతేత్యనుకమ్పయతః సంవృత్తమిత్యాహుః. ఏతత్తైరుక్తం భవతి- యత్సాధు భవతి- సాధు బతేత్యేవ తదాహుః. విపర్యయే జాతేఽసామ నో బతేతి. యదసాధు భవతి - అసాధు బతేత్యేవ తదాహుః. తస్మాత్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థత్వం సిద్ధం. ౩

సయఏతదేవంవిద్వాన్సాధుసామేత్యుపాస్తేఽభ్యాశోహయదేనగ్ం సాధవోధర్మాఆచగచ్ఛేయురుపచనమేయుః॥ ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఃఖణ్డః,

ఉ.— లోకేషుపఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీతపృథివీహిఙ్కారఃఅగ్నిః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఆదిత్యః ప్రతిహారోద్యౌర్నిధనమిత్యూర్ధ్వేషు॥ ౧

ఆ.— కార్యగమ్యంసాధుత్వమసాధుత్వంచోక్త్వాస్వానుభవగమ్యంతదుపన్యస్యతి (అథేతి) కార్యాత్తస్యసాధుత్వాదివివేకానన్తర్యమథశబ్దార్థః. స్వసంవేద్యం- సాధుత్వమసాధుత్వంచేతిశేషః. తత్రసాధుత్వంస్వానుభవసిద్ధమిత్యేతిద్వ్యక్త్యాపాదయతి (సాధ్వితి) యత్సాధ్విత్యాదివాక్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) అసాధ్విత్యాదివ్యాచష్టే (విపర్యయఇతి) బతేతి-ఆహురితిసమ్బన్ధః. కింతైరుక్తంభవతి-తదాహ (యదసాధ్వితి) సాధుశబ్దశ్శోభనవాచీత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథోతాప్యాహుః) అపిచజ్ఞావాప్తజనాఅన్యదప్యాహురిత్యర్థః. (సాధునోబతేతియత్సాధుభవతి) యత్కార్యంసాధుభవతి-తద్దృష్ట్వా- అస్మాకంసాధుబతేతిసానుమోదాఃప్రవదన్తిలోకాః (సాధుబతేత్యేవతదాహుః) సాధునోబతేత్యుక్తఏవవిషయేసాధుబతేతిలోకాఃప్రవదన్తి- తతస్సామసాధుశబ్దానేకత్రప్రయుజ్యమానౌదృశ్యేతేఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అతస్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థప్రయోగాత్ సమస్తస్యసామ్నస్సాధుత్వేనోపాసనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. ౩

శం.— అతస్సయః - కశ్చిత్సాధుసామేతి- సాధుగుణవత్సామేత్యుపాస్తేసమస్తంసామసాధుగుణవద్విద్వాన్ - తస్యైతత్ఫలం. అభ్యాశోహ- క్షిప్రం. యదితిక్రియావిశేషణార్థం. ఏనం - ఉపాసకం-సాధవః- శోభనధర్మాఃశ్రుతిస్మృత్యవిరుద్ధాఆచగచ్ఛేయుః-ఆగచ్ఛేయుశ్చ. నకేవలమాగచ్ఛేయుః- ఉపచనమేయుః- ఉపనమేయుశ్చ. భోగ్యత్వేనోపతిష్ఠేయురిత్యర్థః. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తయోరేకార్థత్వమతశ్శబ్దార్థః. ఉపాసకమేవవిశినష్టి (సమస్తమితి) ఆగచ్ఛేయురితియత్తత్క్షిప్రమేవేతిక్రియావిశేషణత్వంయదిత్యస్యద్రష్టవ్యం.. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యఏతదేవంవిద్వాన్ సాధుసామేత్యుపాస్తేఅభ్యాశోహయదేనమిత్యాది) ఏవంసాధుత్వేనసమస్తసామోపాసకంహ- ప్రసిద్ధం- అభ్యాశః- క్షిప్రంసాధుధర్మాస్సర్వేఆగచ్ఛేయుః, భోగ్యత్వేనోపనతాశ్చభవేయురిత్యర్థః. • రమణీయచరణాఅభ్యాశోహేత్యత్ర • అభ్యాశః- అభ్యాగన్తారఇతివ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ఇహాప్యభ్యాశః- ఆగన్తారఃసాధవోధర్మాః. అభ్యాగమనయోగ్యాస్సాధవోధర్మాఃఅభ్యాగచ్ఛేయురితివాఽర్థః. ఉపనమేయుశ్చ- భోగ్యతాంభజేయురిత్యర్థః.. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కానిపునస్తానిసాధుదృష్టివిశిష్టానిసమస్తానిసామాన్యుపాస్యానీతి. ఇమానితాన్యుచ్యన్తే-లోకేషుపఞ్చవిధమిత్యాదీని. నను లోకాదిదృష్ట్యాతాన్యుపాస్యాని, సాధుదృష్ట్యా, చేతివిరుద్ధం. న-సాధ్వర్థస్యలోకాదికార్యేషుకారణస్యానుగతత్వాత్ - మృదాదివద్ఘటాదివికారేషు. సాధుశబ్దవాచ్యోర్థోధర్మః- బ్రహ్మవా. సర్వథాపిలోకాదికార్యేష్వనుగతం. అతోయథాయత్రఘటాదిదృష్టిఃమృదాదిదృష్ట్యనుగతైవసా- తథాసాధుదృష్ట్యనుగతైవలోకాదిదృష్టిః- ధర్మాదికార్యత్వాల్లోకాదీనాం. యద్యపికారణత్వమవిశిష్టంబ్రహ్మధర్మయోః- ధర్మఏవసాధుశబ్దవాచ్యఇతియుక్తం- • సాధుకారీసాధుర్భవతీతిధర్మవిషయేసాధుశబ్దప్రయోగాత్. నను లోకాదికార్యేషుకారణస్యానుగతత్వాదర్థప్రాప్తైవతద్దృష్టిరితి * సాధుసామేత్యుపాస్తఇతినవక్తవ్యం. న-శాస్త్రగమ్యత్వాత్తద్దృష్టేః. సర్వత్రహిశాస్త్రప్రాపితాఏవధర్మాఉపాస్యాః- నవిద్యమానాఅప్యశాస్త్రీయాః. లోకేషు- పృథివ్యాదిషుపఞ్చవిధం- పఞ్చభక్తిభేదేనపఞ్చప్రకారంసాధుసమస్తంసామోపాసీత. కథం. (పృథివీహిఙ్కారః) లోకేష్వితియాసప్తమీ-తాంప్రథమాత్వేనవిపరిణమయ్యపృథివ్యాదిదృష్ట్యాహిఙ్కారేపృథివీహిఙ్కారఇత్యుపాసీత. వ్యత్యస్యవాసప్తమీశ్రుతింలోకవిషయాంహిఙ్కారాదిషుపృథివ్యాదిదృష్టింకృత్వోపాసీత. తత్రపృథివీహిఙ్కారః - ప్రాథమ్యసామాన్యాత్. (అగ్నిఃప్రస్తావః) అగ్నౌహికర్మాణిప్రస్తూయన్తే- ప్రస్తావశ్చభక్తిః. (అన్తరిక్షముద్గీథః) అన్తరిక్షంహిగగనం- గకారవిశిష్టశ్చోద్గీథః. (ఆదిత్యఃప్రతిహారః) ప్రతిప్రాణ్యభిముఖత్వాన్మాంప్రతిమాంప్రతీతి. (ద్యౌర్నిధనం) దివినిధీయన్తేహీతోగతాః. ఇత్యూర్ధ్వేషు- ఊర్ధ్వంగతేషులోకదృష్ట్యాసామోపాసనం. ౧

ఆ.— ఏకస్యాథయద్దృష్టివిషయత్వముక్తం - సహిఘటదృష్టిగోచరస్సన్పటదృష్టేరపిగోచరస్స్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) ఏక

ఉ.— అథావృత్తేషు ద్యౌర్హిఙ్కార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథోఽగ్నిః ప్రతిహారః పృథివీ నిధనం॥ ౨
కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ య ఏతదేవం విద్వాఀల్లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాస్తే॥ ౩
ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

న్మిన్నపి ప్రస్తుతం దృష్టిద్వయమవిరుద్ధమితి సమాధత్తే (న సాధ్వర్థస్యేతి) యథా ఘటాదిషు మృదాద్యనుగతం - తథా సాధుశబ్దార్థస్య కారణస్య లోకాదిషు కార్యేష్వనుగతత్వాత్తద్దృష్ట్యా సాధుదృష్టేరనుగమాన్న దృష్టిద్వయస్యైకత్ర విరోధోఽస్తీత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (సాధుశబ్దేతి) సాధ్వర్థస్య లోకేష్వనుగతిరపి శబ్దార్థః. యత్రేతి దేవదత్తోక్తిః. సా- ఘటాదిదృష్టిః. తత్రేతి శేషః. నను సాధుశబ్దార్థయోర్ధర్మబ్రహ్మణోస్తుల్యం కారణత్వం-తథా చాత్ర సాధుశబ్దార్థో న వ్యవస్థితః స్యాత్. అన్యాయ్యం చానేకార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ధర్మ ఏవేత్యత్ర తథాపీతి చ వక్తవ్యం. బ్రహ్మణి తు పరమానన్దే సాధుశబ్దో భక్త్యా గమయితవ్యః. న చ ధర్మస్య నిమిత్తకారణత్వాన్న కార్యానుగతిరితి వాచ్యం - కర్మాపూర్వసహితదధిపయఃప్రభృత్యవయవసముదాయస్య ధర్మత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చ కార్యస్య, తత్ర తదనుగతిసిద్ధిరితి ద్రష్టవ్యం. అపూర్వత్వాభావేన విధిమాక్షిపతి (నన్వితి) కారణానుగమస్యానుమానికత్వేపి తద్దృష్టికత్వమపూర్వమేవేతి పరిహరతి (న శాస్త్రగమ్యత్వాదితి) యశ్చార్థాదర్థః - న స చోదనార్థ ఇతి న్యాయేనోక్తం వివృణోతి (సర్వత్రేతి) లోకేష్విత్యాదివాక్యే పఞ్చవిధసామదృష్ట్యా లోకానాముపాస్యత్వప్రతీతేరత్రాపి హిఙ్కారదృష్ట్యా పృథివ్యా ధ్యేయత్వే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (లోకేష్వితి) లోకాః పఞ్చవిధం సామోపాసీతేతి విభక్తివిపరిణామేన ప్రథమవాక్యార్థపర్యవసానాత్ తదనుసారేణాత్రాపి పృథివీదృష్ట్యా హిఙ్కారే ధ్యేయే సతి పృథివీ హిఙ్కార ఇతి పృథివీదృష్టిమారోప్య హిఙ్కారముపాసీతేతి ద్వితీయవాక్యం పర్యవస్యతీత్యర్థః. లోకసమ్బన్ధా సప్తమీ హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బన్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, నైతద్యుక్తం- తథా చ లోకవిషయా సప్తమీ శ్రుతిర్హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బన్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, వ్యత్యస్య పృథివ్యాదిదృష్టిం హిఙ్కారాదిషు కృత్వోపాసీతేతి పక్షాన్తరమాహ (వ్యత్యస్యేతి) • బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన పక్షద్వయముక్త్వా ప్రతివాక్యం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యాఽన్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీతి యావత్. అధ్యాసస్య సాదృశ్యనిబన్ధనత్వాద్వ్యక్తసాదృశ్యాభావేపి యథాకథంచిత్కల్పనీయమిత్యాహ (ప్రాథమ్యేతి) లోకేషు పృథివ్యాః, సామసు చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యమస్తి- తస్మాత్సామాన్యాదితి యావత్. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాసనే ప్రస్తావత్వసామాన్యమాహ (అగ్నౌ హీతి) అన్తరిక్షదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే గకారసమ్బన్ధసాదృశ్యం దర్శయతి (అన్తరిక్షం హీతి) ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ ప్రతిశబ్దసామాన్యం హేతుమాహ (ప్రతిప్రాణీతి) ద్యుదృష్ట్యా నిధనోపాసనే నిధనత్వసామాన్యమాహ (దివీతి) ఉక్తముపాసనముపసంహరతి (ఇత్యూర్ధ్వేష్వితి) ౧

రం.— (లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనలక్షణపాఞ్చవిధ్యయుక్తం కృత్స్నం సామోపాసీత. పఞ్చవిధసామకర్మకముపాసనం లోకేషు- లోకవిషయకం కుర్యాదిత్యర్థః. • ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే అఙ్గానఙ్గసమభివ్యాహారయుక్తోపాసనేష్వఙ్గేష్వనఙ్గదృష్టిరూపత్వస్య స్థాపితత్వాత్ అఙ్గభూతే సామ్న్యనఙ్గలోకదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ప్రకారమేవ దర్శయతి (పృథివీ హిఙ్కారోఽగ్నిః ప్రస్తావః అన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనేషు క్రమేణ పృథివ్యగ్న్యన్తరిక్షాదిత్యద్యులోకదృష్టిరూర్ధ్వక్రమేణ కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— అథావృత్తేషు- అవాఙ్ముఖేషు పఞ్చవిధముచ్యతే సామోపాసనం. గత్యాగతివిశిష్టా హి లోకాః - యథా తే - తథాదృష్ట్యైవ సామోపాసనం విధీయతే యతః- అత ఆవృత్తేషు లోకేషు ద్యౌర్హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్. (ఆదిత్యః ప్రస్తావః) ఉదితే హ్యాదిత్యే ప్రస్తూయన్తే కర్మాణి ప్రాణినాం. (అన్తరిక్షముద్గీథః) పూర్వవత్. (అగ్నిః ప్రతిహారః) ప్రాణిభిః ప్రతిహరణాదగ్నేః. (పృథివీ నిధనం) తత ఆగతానామిహ నిధనాత్. ౨

ఆ.— అథావృత్తేష్వితి వాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి) పృథివీముఖ్యేషు ద్యుపర్యన్తేషు పఞ్చవిధసామోపాసనకథనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. పూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్మిథో విరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (గత్యాగతీతి) యథా వా తే గతివిశిష్టాః- తథా దృష్ట్యైవ హిఙ్కారాద్యుపాసనం విహితం. యథా చాగతివిశిష్టాస్తే- తథాదృష్ట్యైవ తదుపాసనం విధీయతే. తథా చ శాస్త్రానుసారేణ క్రియమాణయోరుపాసనయోర్న విరోధోఽస్తీత్యర్థః. ద్వివిధోపాస్తివిషయసన్దర్భయోర్విరోధాభావమనూద్య ఫలితముపాసనం దర్శయతి (యత ఇతి) ద్యులోకదృష్ట్యా హిఙ్కారస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) ఆవృత్తౌ ద్యులోకస్య, సామ్ని చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యం ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ఉదిత ఇతి) పూర్వవదితి- గకారసామాన్యం వివక్షితం. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ హేతుమాహ (ప్రాణిభిరితి) ప్రతిహరణం- ఇతస్తతో నయనం. ౨

రం.— తథా (అథావృత్తేషు ద్యౌర్హిఙ్కార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) ఆవృత్తక్రమేణ తేష్వేవ ద్యులోకాదిత్యాన్తరిక్షాగ్నిపృథివీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— ఉపాసనఫలం- కల్పన్తే- సమర్థా భవన్తి హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ - గత్యాగతివిశిష్టాః. భోగ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠన్త ఇత్యర్థః. య ఏతదేవం విద్వాఀల్లోకేషు పఞ్చవిధం సమస్తం సాధు సామేత్యుపాస్త ఇతి సర్వత్ర యోజనా పఞ్చవిధే సప్తవిధే చ. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— వృష్టౌ పఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత పురోవాతో హిఙ్కారో మేఘో జాయతే స ప్రస్తావో వర్షతి స ఉద్గీథో విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహారః ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనమ్॥ ౧

వర్షతి హాస్మై వర్షయతి హ య ఏతదేవం విద్వాన్వృష్టౌ పఞ్చవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత మేఘో యత్సంప్లవతే స హిఙ్కారో యద్వర్షతి స ప్రస్తావో యాః ప్రాచ్యః స్యన్దన్తే స ఉద్గీథో యాః ప్రతీచ్యః స ప్రతిహారః సముద్రో నిధనమ్॥ ౧

ఆ.— సార్ధ్వితిపదం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (ఇతి సర్వత్రేతి) సర్వత్రేత్యస్య వ్యాఖ్యా (పఞ్చవిధ ఇత్యాది) ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తత్ఫలమాహ (కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చేత్యాది) అస్మై- అస్య లోకాః కల్పన్తే- ఉపాసకభోగనిష్పాదనసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వృష్టౌ పఞ్చవిధం సామోపాసీత) లోకస్థితేర్వృష్టినిమిత్తత్వాదానన్తర్యం. (పురోవాతో హిఙ్కారః) పురోవాతాద్యుద్గ్రహణాన్తా హి వృష్టిః- యథా సామ హిఙ్కారాదినిధనాన్తం. అతః పురోవాతో హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్. (మేఘో జాయతే స ప్రస్తావః) ప్రావృషి మేఘోపజననే వృష్టేః ప్రస్తావ ఇతి హి ప్రసిద్ధిః. (వర్షతి స ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం) సమాప్తిసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— నను లోకదృష్ట్యా సామోపాస్త్యనన్తరం కిమితి వృష్టిదృష్ట్యా తదుపాస్తిరుపన్యస్యతే- తత్రాహ (లోకస్థితేరితి) పురోవాతదృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనే హేతుమాహ (పురోవాతాదీతి) ఉద్గ్రహణం- వర్షోపసంహరణం. అతశ్శబ్దార్థమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) మేఘజననదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాస్తౌ హేతుమాహ (ప్రావృషీతి) వర్షణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే హేతుమాహ (శ్రైష్ఠ్యాదితి) విద్యోతనస్తనయిత్నుదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాసనే కారణమాహ (ప్రతిహృతత్వాదితి) విద్యుతాం స్తనయిత్నూనాంచ ప్రతిహృతత్వం- విప్రకీర్ణత్వం. తేన ప్రతిశబ్దసాదృశ్యాద్విద్యోతనాదిదృష్ట్యా కర్తవ్యా ప్రతిహారోపాస్తిరిత్యర్థః. ఉద్గ్రహణదృష్ట్యా నిధనోపాసనే నిదానమాహ (సమాప్తీతి) ౧

రం.— (వృష్టౌ పఞ్చవిధం సామోపాసీత) పూర్వవదేవాత్ర పఞ్చవిధే సామ్ని వృష్టిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (పురోవాతో హిఙ్కార ఇత్యాది) (ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం - జలస్యోద్గ్రహణం. వర్షసమాప్తిః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలముపాసనస్య- వర్షతి హాస్మా ఇచ్ఛాతః. తథా వర్షయతి హ అసత్యామపి వృష్టౌ. య ఏతదిత్యాది- పూర్వవత్. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్షతి పర్జన్యోఽతదనుమన్తృత్వమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్యామపీతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (వర్షతి హాస్మై) ఇచ్ఛత ఇతి శేషః. అస్యేచ్ఛాయాం సత్యాం వర్షతీతి యావత్. (వర్షయతి హ య ఏతదేవం విద్వాన్ వృష్టౌ పఞ్చవిధం సామోపాస్తే) అవృష్ట్యాపి య ఏవముపాస్తే - స ఇచ్ఛాయాం సత్యాం వర్షయతి- వర్షం కారయతీత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) వృష్టిపూర్వకత్వాత్సర్వాసామపామానన్తర్యం. మేఘో యత్సంప్లవతే- ఏకీభావేనేతరేతరం ఘనీభవతి. మేఘో యదా ఉద్యతో భవతి- తదా సంప్లవత ఇత్యుచ్యతే మేఘః. తదా ఽపామారమ్భః. స హిఙ్కారః. (యద్వర్షతి స ప్రస్తావః) ఆపస్సర్వతో వ్యాప్తుం ప్రస్తుతాః. (యాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే స ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారః) ప్రతిహారసామాన్యాత్. (సముద్రో నిధనం) తన్నిధనత్వాదపాం. ౧

ఆ.— కిమితి వృష్టిదృష్టేరనన్తరమపాం దృష్టిస్సామ్ని కథ్యతే- తత్రాహ (వృష్టిపూర్వకత్వాదితి) మేఘసంప్లవదృష్ట్యా హిఙ్కారమారభ్య సామావయవాదుపాసీతేత్యాహ (మేఘ ఇతి) వర్షదృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ఆప ఇతి) ప్రాచ్యః- నద్యో గఙ్గాద్యాః. ప్రతీచ్యః- నర్మదాద్యా ఇతి భేదః. ౧

స హాప్సు ప్రైత్యప్సుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.—— ఋతుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీత వసన్తో హిఙ్కారో గ్రీష్మః ప్రస్తావో వర్షా ఉద్గీథః శరత్ప్రతిహారో హేమన్తో నిధనం॥ ౧

కల్పన్తే హాస్మా ఋతవ ఋతుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వానృతుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఉ.—— పశుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీతాజా హిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావో గావ ఉద్గీథోఽశ్వాః ప్రతిహారః పురుషో నిధనం॥ ౧

రం.—— (సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) పూర్వవదర్థః. (మేఘో యత్సంప్లవతే స హిఙ్కారః) సంప్లవనం - సఙ్ఘాతః. (యాః ప్రాచ్యః స్యన్దన్తే స ఉద్గీథః) స్యన్దన్తే- ఆపః ఇతి శేషః. (యాః ప్రతీచ్యః స ప్రతిహారః) ప్రతీచ్యః-స్యన్దన్తే ఆప ఇతి శేషః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.—— స హాప్సు ప్రైతి- నేచ్ఛతి చేత్. అప్సుమాన్ భవతి. ఫలం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— తర్హి గఙ్గాదావపేక్షితమపి మరణం న స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (నేచ్ఛతి చేదితి) అప్సుమాన్భవతి- సాముపాసకో మరుస్థలీష్వపి యథేచ్ఛముదకవాన్భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (స హాప్సు ప్రైతి) న ప్రైతి- న మ్రియత ఇత్యర్థః. (అప్సుమాన్భవతి) ప్రభూతోదకసమ్పన్నో భవతీత్యర్థః. *అపో మృతాని యదన్యయోష్విత్యలుక్. శిష్టం స్పష్టం, ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— (ఋతుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) ఋతువ్యవస్థాయా యథోక్తాభిర్నిత్తత్వాదాన స్తర్యం. (వసన్తో హిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మః ప్రస్తావః) యవాదిసఙ్గ్రహః ప్రస్తూయతే హి ప్రావృడర్థం. (వర్షా ఉద్గీథః) ప్రాధాన్యాత్. (శరత్ప్రతిహారః) రోగిణాం మృతానాం చ ప్రతిహరణాత్. (హేమన్తో నిధనం) నివాతే నిధానాత్ప్రాణినాం. ౧

ఆ.—— కిమితి సలిలదృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిః సామ్న్యారోప్యతే- తత్రాహ (ఋతువ్యవస్థాయా ఇతి) ౧

రం.—— (ఋతుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.—— ఫలం - కల్పన్తే హ ఋతువ్యవస్థానురూపం భోగ్యత్వేనాస్మా ఉపాసకాయ ఋతవః. ఋతుమాన్ - ఆర్తవైర్భోగైశ్చ సమ్పన్నో భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— ఋతువ్యవస్థానురూపమితి- క్రియావిశేషణం. కస్యచిదనుపాసితురపి క్రమేణ తత్తదృతుఫలభోగభాగితోపపత్తేర్న్నేదముపాసనానురూపం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతుమానితి) సమ్పన్నః-సర్వదా స్వేచ్ఛానుకూలాదితి శేషః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (కల్పన్తే హాస్మా ఋతవః) కల్పన్తే- ఉపాసకస్య భోగ్యనిష్పాదనసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. (ఋతుమాన్భవతి) వసన్తాద్యృతుఫలభోగశాలీ భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— (పశుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) సమ్యగ్వృష్టేష్వృతుషు పశవ్యః కాల ఇత్యానన్తర్యం. (అజా హిఙ్కారః) ప్రాధాన్యాత్ప్రాథమ్యాద్వా. అజః పశూనాం ప్రథమ ఇతి శ్రుతేః. (అవయః ప్రస్తావః) సాహచర్యదర్శనాదజావీనాం. (గావ ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అశ్వాః ప్రతిహారః) ప్రతిహరణాత్పురుషాణాం. (పురుషో నిధనం) పురుషాశ్రయత్వాత్పశూనాం. ౧

ఆ.—— ఋతుదృష్ట్యనన్తరం సామ్ని పశుదృష్ట్యారోపకారణమాహ (సమ్యగితి) అజాదృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనే హేతుద్వయమాహ (ప్రా

భవన్తిహాస్యపశవఃపశుమాన్భవతియఏతదేవంవిద్వాన్పశుషుపఞ్చవిధꣳసామోపాస్తే॥

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

ఉ.— ప్రాణేషు పఞ్చవిధꣳపరోవరీయస్సామోపాసీతప్రాణోహిఙ్కారోవాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథశ్శ్రోత్రంప్రతిహారోమనోనిధనంపరోవరీయాꣳసివైతాని॥ ౧

పరోవరీయోహాస్యభవతిపరోవరీయసోహ లోకాఞ్జయతియఏతదేవంవిద్వాన్ప్రాణేషు పఞ్చవిధంపరోవరీయస్సామోపాస్తఇతితుపఞ్చవిధస్య॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ధాన్యాదిత్యాదినా) అజాదీనాయజ్ఞసమ్బన్ధాత్ప్రాధాన్యం. ప్రాథమ్యంతు ప్రథమపాఠాదితిద్రష్టవ్యం. * బ్రాహ్మణోమనుష్యాణామజఃపశూనాంతస్మాత్తేముఖ్యాముఖతోహ్యసృజ్యన్తైతిశ్రుతిమజాప్రాధాన్యే ప్రమాణయతి (అజఇతి) *తస్మాజ్జాతాఅజావయఇతిశ్రుతేరజానామవీనాంచసాహచర్యం-హిఙ్కారప్రస్తావయోశ్చసాహచర్యంప్రసిద్ధం. ౧

రం.— (పశుషుపఞ్చవిధంసామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం- భవన్తిహాస్యపశవః. పశుమాన్భవతి- పశుఫలైశ్చభోగత్యాగాదిభిర్యుజ్యతఇత్యర్థః........................ ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పశుమాన్భవతీత్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యంపరిహరతి (పశుఫలైశ్చేతి)........................ ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (భవన్తిహాస్యపశవః) అస్యోపాసకస్యభోగసమ్పాదనక్షమాభవన్తీత్యర్థః. (పశుమాన్భవతి) ప్రభూతపశుమాన్భవతీత్యర్థః. అయముపాసకఇతిశేషః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ప్రాణేషుపఞ్చవిధంపరోవరీయస్సామోపాసీత) పరమ్పరంపరోవరీయస్త్వగుణవత్ప్రాణదృష్టివిశిష్టంసామోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణాః- ఘ్రాణోహిఙ్కారః- ఉత్తరోత్తరవరీయసాంప్రాథమ్యాత్. (వాక్ప్రస్తావః) వాచాహిప్రస్తూయతేసర్వం. వాగ్వరీయసీప్రాణాత్- అప్రాప్తమప్యుచ్యతేవాచా- ప్రాప్తస్యైవతుగన్ధస్యగ్రాహకఃప్రాణః. వాచోబహుతరవిషయంప్రకాశయతిచక్షుః- అతోవరీయోవాచః.ఉద్గీథః- శ్రైష్ఠ్యాత్. (శ్రోత్రంప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. వరీయశ్చక్షుషః- సర్వతశ్శ్రవణాత్. (మనోనిధనం) మనసిహినిధీయన్తేపురుషస్యభోగ్యత్వేనసర్వేన్ద్రియాహృతవిషయాః. వరీయస్త్వంచశ్రోత్రాన్మనసః- సర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాత్, అతీన్ద్రియవిషయోపిమనసోగోచరఏవేతి,. యథోక్తహేతుభ్యఃపరోవరీయాంసిప్రాణాదీనివైఏతాని. ౧

ఆ.— పశుప్రసూతపయఆజ్యాదీనిమిత్తత్వాత్ప్రాణస్థితేస్తద్దృష్ట్యనన్తరంప్రాణదృష్ట్యాసామోపాస్తింప్రస్తౌతి (ప్రాణేష్వితి) ప్రాణశబ్దస్యముఖ్యప్రాణవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (ఘ్రాణఇతి) ముఖ్యప్రాణాదుత్తరేషాంవరీయస్త్వాసమ్భవాత్, తస్యసర్వశ్రేష్ఠతాయాని ర్ధారితత్వాత్, పరమ్పరంవరీయసాంవాగాదీనాంమధ్యేప్రథమభావిత్వేనోక్తత్వాత్, ఘ్రాణఏవాత్ర ప్రాణశబ్దఇత్యర్థః. కథంప్రాణాద్వాచోవరీయస్త్వం- తత్రాహ (వాచేతి) అప్రాప్తత్వం- వ్యవహితత్వం. చక్షుషోవరీయస్త్వంసాధయతి (వాచఇతి) శబ్దస్యేతియావత్. వాచః-శబ్దాత్ప్రకాశాదిత్యర్థః. ఉద్గీథత్వేచక్షుషోహేతుమాహ (శ్రైష్ఠ్యాదితి) మనసోవరీయస్త్వేహేత్వన్తరమాహ (అతీన్ద్రియేతి) ఇతి- వరీయస్త్వమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. అప్రాప్తమప్యుచ్యతేవాచేత్యాదయః- యథోక్తహేతవః. ౧

రం.— (ప్రాణేషుపఞ్చవిధంపరోవరీయస్సామోపాసీత) వరీయస్త్వం-జ్యేష్ఠత్వం. పరస్త్వం- శ్రేష్ఠత్వం.పరస్త్వేసతివరీయస్త్వం- పరోవరీయస్త్వం. పరశ్శబ్దస్సాన్తః. పరోవరీయస్త్వగుణకప్రాణదృష్ట్యాపఞ్చవిధసామోపాసనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. తదేవాహ (ప్రాణోహిఙ్కారోవాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథఇత్యాదినా) స్పష్టం. (పరోవరీయాంసివాఏతాని) ఏతాని- ప్రాణాదీనిపరోవరీయాంసి-పరోవరీయస్త్వగుణకానీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏతద్దృష్ట్యావిశిష్టంయఃపరోవరీయస్సామోపాస్తే - పరోవరీయోహాస్యజీవనంభవతీతి- ఉక్తార్థః. ఇతితుపఞ్చవిధస్య - సామ్న ఉపాసనముక్తమితిసప్తవిధేవక్ష్యమాణవిషయేబుద్ధిసమాధానార్థం. నిరపేక్షోహిపఞ్చవిధేవక్ష్యమాణేబుద్ధింసమాధిత్సతి. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ‡ అథ సప్తవిధస్య వాచి సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత యత్కించ వాచో హుమితి స హింకారో యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో యదేతి స ఆదిః॥ ౧

యదుదితి స ఉద్గీథో యత్ప్రతీతి స ప్రతిహారో యదుపేతి స ఉపద్రవో యన్నీతి తన్నిధనం॥ ౨

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్వాచి సప్తవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అథ ఖల్వముమాదిత్యగ్ం సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత సర్వదా సమస్తేన సామ మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి సర్వేణ సమస్తేన సామ॥ ౧

ఆ.— ఉక్తోపసంహారవిరహేఽపి వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిరపేక్షోఽపీతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పరోవరీయో హాస్య భవతి) ఉపాసకస్యాస్య జీవనం శ్రేష్ఠం భవతీత్యర్థః. (ఇతి తు పఞ్చవిధస్య) సామ్న ఉపాసనముక్తం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం సప్తవిధస్య- సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం సాధ్వితిదమారభ్యతే. వాచీతి- సప్తమీ పూర్వవత్. వాగ్దృష్టివిశిష్టం సప్తవిధం సామోపాసీతేత్యర్థః. యత్కించ వాచః- శబ్దస్య హుమితి రూపవిశేషః- స హింకారః. హకారసామాన్యాత్. యత్ప్రేతి శబ్దరూపం- స ప్రస్తావః. ప్రసామాన్యాత్. యదా ఇతి- స ఆదిః. ఆకారసామాన్యాత్. ఆదిరితి- ఓఙ్కారః. సర్వాదిత్వాత్. ౧

ఆ.— అధికసఙ్ఖ్యాజ్ఞానస్యాల్పసఙ్ఖ్యాజ్ఞానపూర్వకత్వాత్పఞ్చవిధోపాసనానన్తరం సప్తవిధోపాసనం ప్రస్తౌతి (అథేతి) పూర్వవత్- లోకేష్వితి వత్సప్తమీ చ నేతవ్యేత్యర్థః. వాక్ఛబ్దేన శబ్దసామాన్యముచ్యతే- తత్సప్తధా ప్రవిభక్తం సామావయవేష్వారోప్యోపాసనం కర్తవ్యమితి వాక్యార్థమాహ (వాగ్దృష్టీతి) యత్కించ వాచ ఇతి- వాక్యోపాదానం. తస్యార్థమాహ (శబ్దస్యేతి) ౧-౨-౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ సప్తవిధస్య) సప్తవిధస్య- సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తూయత ఇత్యర్థః. (వాచి సప్తవిధం సామోపాసీత) హింకారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యసప్తవిధాయుక్తే సామ్ని వక్ష్యమాణప్రకారేణ వాక్ఛబ్దితశబ్దదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (యత్కించ వాచో హుమితి స హింకారః) వాచః- శబ్దస్యావయవభూతో హుమితి యశ్శబ్దః- స హింకారః- హింకారస్య హింశబ్దవత్త్వసాదృశ్యాత్. తతశ్చ హింకారాలోకే హుంశబ్దారోపః- తద్బుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో యదేతి స ఆదిః) ప్రస్తావే సర్వప్రశబ్దత్వబుద్ధిః కర్తవ్యా. ఉద్గీథస్యాద్యవయవభూత ఓఙ్కారే ఆ ఇతి శబ్దబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— యదుదితి- స ఉద్గీథః. ఉత్పూర్వత్వాదుద్గీథస్య. యత్ప్రతీతి- స ప్రతిహారః. ప్రతిసామాన్యాత్. యదుపేతి- స ఉపద్రవః. ఉపోపక్రమత్వాదుపద్రవస్య. యన్నీతి- తన్నిధనం. నిశబ్దసామాన్యాత్. ౨

రం.— (యదుదితి స ఉద్గీథ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౨

శం.— దుగ్ధేఽస్మా ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఉపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహః) వాక్సమ్బన్ధియో దోహః- వాక్సాధ్యం యత్ఫలమిత్యర్థః. తత్ఫలం ఉపాస్యమానా వాగస్మై- ఉపాసకాయ దుగ్ధే- ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అవయవమాత్రే సామ్ని ఆదిత్యదృష్టిః పఞ్చవిధేషూక్తా ప్రథమే చాధ్యాయే. అథేదానీం ఖల్వముమాదిత్యం సమస్తే సామ్న్యవయవవిభాగశోఽధ్యస్య సప్తవిధం సామోపాసీత. కథం పునస్సామత్వమాదిత్యస్యేతి. ఉచ్యతే ఉద్గీథహేతుత్వాదాదిత్యస్య సామత్వే హేతుః. కో సౌ. (సర్వ

---

‡ యత్కించ వాచో హుమితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— తస్మిన్నిమానిసర్వాణిభూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్తస్యయత్పురోదయాత్సహిఙ్కారస్తద స్యపశవోఽన్వాయత్తాస్తస్మాత్తేహిఙ్కుర్వన్తిహిఙ్కారభాజినోహ్యేతస్యసామ్నః॥ ౨
అథయత్ప్రథమోదితేసప్రస్తావస్తదస్యమనుష్యాఅన్వాయత్తాస్తస్మాత్తేప్రస్తుతికామాఃప్రశంసా కామాఃప్రస్తావభాజినోహ్యేతస్యసామ్నః॥ ౩

దాసమః) వృద్ధిక్షయాభావాత్. తేనహేతునాసామాదిత్యః. మాం ప్రతిమాం ప్రతీతితుల్యాంబుద్ధిముత్పాదయతి- అతస్సర్వేణసమః. అతస్సామ సమత్వాదిత్యర్థః. ఉద్గీథభక్తిసామాన్యవచనాదేవలోకాదిష్వాదిసామాన్యాద్ధిఙ్కారాదిత్వంగమ్యతఇతిహిఙ్కారాదిత్వేకారణంనోక్తం. సామత్వేపు నస్సదిమురసుక్తంకారణంనసుబోధమితిసమత్వముక్తం. ౧

ఆ.—— వాక్యప్రకరణసరమాదిత్యస్యస్తిద్వితీయతే- తస్యవాక్యశేషత్వాత్. నచతద్విధానంయుక్తం- పూర్వమప్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టోపాస నస్యోపదిష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవమాత్ర ఇతి) తస్యసామత్వేహేతుంపృచ్ఛతి (కథమితి) సర్వదేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (ఉచ్యత ఇతి) * ఉక్తేస్సప్తమాదిత్యంగాయ నీత్యాదితస్సోద్గీథత్వేహేతుస్సప్తోక్తః. తథాసామత్వేసితస్యహేతురుచ్యతఇత్యర్థః. తమేవప్రశ్నపూ ర్వకంవివృణోతి (కొసావితి) * సోదేతానాస్తమితేత్యాదివర్ణనాదిత్యర్థః. మాంప్రతీత్యాదివ్యాచష్టే (మాంప్రతీతి) అన్యశబ్దస్యాన్యత్ర వృత్తి ర్నాన్తరేణకించిన్నిమిత్తమిత్యాదిత్యస్యసామత్వేహేతురుక్తేవేత్- ద్యాద్యదీనాంహిఙ్కారాదిత్వేపికుతోనిమిత్తంశ్రుత్యానోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉ ద్గీథేతి) ఆదిత్యస్యోద్గీథేనసమత్వేసామాన్యంప్రత్యుక్తం- తదనుసారేణాన్యత్రాప్రథమ్యాదిసామాన్యంయథాప్రత్యాదిత్యాదిషుహిఙ్కారాది త్వంగమ్యతే- తథాఆదిత్యప్రభేదానామపి హిఙ్కారాదిత్వంశక్యావగమమితిశ్రుత్యాతేషాం సద్భావేనోక్తంకారణమిత్యర్థః. తర్హిసామత్వేపికారణో త్పత్తిరసత్త్వాన్నవక్తవ్యంకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ(సామత్వేపునరితి) సమత్వం- తత్రనిమిత్తమితియావత్. ౧

రం.—— (అథఖల్వముమాదిత్యంసప్తవిధంసామోపాసీత) సప్తవిధేసామ్న్యాదిత్యబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. సామాదిత్యయోస్సామ్యేకార్యతాస్య హేతుమాహ (సర్వదాసమస్తేనసామ) ఆదిత్యస్యసర్వదాసమపరిమాణత్వేనసమత్వాత్సామత్వమిత్యర్థః. (మాంప్రతిమాంప్రతీతిసర్వేణసమ స్తేనసామ) లోకేసర్వోదిత్యేనమాంప్రతిసమః- అభిముఖః, మాంప్రతిసమ, ఇతిప్రతీయతే-పురుషవిశేషంప్రత్యాభిముఖ్యస్య, పురుషవిశేషంప్ర త్యనాభిముఖ్యస్య, చాఽభావాత్. అతస్సర్వంప్రతిసమత్వాదపిసామత్వమిత్యర్థః. ౧

శం.—— తస్మిన్- ఆదిత్యేఽవయవవిభాగశఇమాని- వక్ష్యమాణానిసర్వాణిభూతాన్యన్వాయత్తాని- అనుగతాన్యాదిత్యముపజీవ్యత్వేనేతి విద్యాత్. కథం. తస్య- ఆదిత్యస్యయత్పురోదయాత్ధర్మరూపం- సహిఙ్కారోభక్తిః తత్రేదంసామాన్యం- యత్తస్యహిఙ్కారభక్తిరూపం- తద స్య- ఆదిత్యస్యసామ్నస్సశవః - గవాదయోఽన్వాయత్తాః- అనుగతాః. తద్భక్తిరూపముపజీవన్తీత్యర్థః. యస్మాదేవం - తస్మాత్తేహిఙ్కుర్వన్తిపశవః ప్రాగుదయాత్. తస్మాద్ధిఙ్కారభాజినోహ్యేతస్య-ఆదిత్యాఖ్యస్యసామ్నః. తద్భక్తిభజనశీలత్వాద్ధిత్యేవంవర్తన్తే. ౨

ఆ.—— సమస్తస్యేవేత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (తస్మిన్నితి) తేషాన్ప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ధర్మరూ పత్వం- సుఖకరత్వాత్. ధర్మకార్యాత్మకంరూపమితియావత్. తద్భక్తేస్సాహిఙ్కారోపాసనేప్రాథమ్యంహేతుః. పశవోయథోక్తమాదిత్యరూపము పజీవన్తీత్యత్రకింప్రమాణం- తదాహ (యస్మాదితి) తేషాంహిఙ్కారణంసాధయతి (తస్మాదిత్యాదినా) తద్భక్తిభజనశీలత్వాదిత్యస్మాత్ప్రాగే వతస్మాదిత్యస్యసమ్బన్ధః. ౨

రం.—— (తస్మిన్నిమానిసర్వాణిభూతాన్యన్వాయత్తానీతివిద్యాత్) సర్వభూతోపజీవ్యతయా ఆదిత్యముపాసీతేత్యర్థః. భూతానాము పజీవనప్రకారంకాలభేదేనదర్శయతి (తస్యయత్పురోదయాత్సహిఙ్కారస్తదస్యపశవోఽన్వాయత్తాఇత్యాదినా) తస్య- ఆదిత్యస్యోదయాత్పు రా - పూర్వంయద్రూపం - సహిఙ్కారః- హిఙ్కారత్వరూపదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవమగ్రేపి. అస్య- ఆదిత్యస్యహిఙ్కారాఖ్యంతద్రూపంపశవఉప జీవన్తి. హి - యతఏవతేఏతస్యసామ్నః - సామరూపస్యాదిత్యస్యసమ్బన్ధిహిఙ్కారలక్షణరూపోపజీవినః - తస్మాత్తేహిఙ్కుర్వన్తి - అతఏవపశవోహి మితిశబ్దంకుర్వన్తీత్యర్థః. ౨

శం.—— అథయత్ప్రథమోదితేసవితృరూపం- తదస్యాదిత్యాఖ్యసామ్నస్సప్రస్తావః. తదస్యమనుష్యాఅన్వాయత్తాః-పూర్వవత్. తస్మా త్తేప్రస్తుతింప్రశంసాంకామయన్తే. తస్మాత్ప్రస్తావభాజినోహ్యేతస్యసామ్నః. ౩

ఆ.—— సవితరిప్రథమోదితేసతియత్తస్యరూపం- తద్ధస్త్యస్యప్రస్తావస్యోపాస్యత్వేపూర్వస్మాదానన్తర్యంహేతుః. యథోదయాత్ప్రా చీనరూపంపశుభిరుపజీవ్యతే- తథేత్యాహ (పూర్వవదితి) ఉదయాత్ప్రాచీనమాదిత్యరూపంమనుష్యాఉపజీవన్తీత్యత్రలిఙ్గమాహ (తస్మాదితి) ప్ర త్యక్షపరోక్షభావేనప్రస్తుతిప్రశంసయోర్భేదః. ౩

రం.—— (అథయత్ప్రథమోదితేసప్రస్తావస్తదస్యమనుష్యాఅన్వాయత్తాఇత్యాది) ప్రథమోదయకాలావచ్ఛిన్నఆదిత్యః ప్రస్తావః

ఉ.— అథ యత్సఙ్గవవేలాయాగ్ం స ఆదిస్తదస్య వయాగ్ంస్యన్వాయత్తాని తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనార
మ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౪

అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే స ఉద్గీథస్తదస్య దేవా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాప
త్యానాముద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౫

అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహారస్తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్ర
తిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౬

అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్స ఉపద్రవస్తదస్యారణ్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే పు
రుషం దృష్ట్వా కక్షగ్ం శ్వభ్రమిత్యుపద్రవన్త్యుపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౭

అస్తమితాదిరూపం మనుష్యా ఉపజీవన్తి. యతస్తే ప్రస్తావభక్తి ప్రతిపాదితాదిత్యరూపోపజీవినః - అత ఏవ మనుష్యాః ప్రస్తుతికామా భవన్తి. ప్ర
స్తుతికామా ఇత్యస్య వివరణం - ప్రశంసాకామా ఇతి. ౩

శం.— అథ యత్సఙ్గవవేలాయాం - గవాం - రశ్మీనాం సఙ్గమనం - సఙ్గో యస్యాం వేలాయాం. గవాం వత్సైః సహ సఙ్గవవేలా. తస్మిన్కా
లే యత్సావితం రూపం - స ఆదిర్భక్తివిశేషః - ఓఙ్కారః. తదస్య వయాంసి - పక్షిణోఽన్వాయత్తాని. యత ఏవం - తస్మాత్తాని - వయాంసి అన్తరిక్షే
ఽనారమ్బణాని - అనాలమ్బనాన్యాత్మానమాదాయ - ఆత్మానమేవాలమ్బనత్వేన గృహీత్వా పరిపతన్తి - గచ్ఛన్తి. అత ఆకారసామాన్యాదాదిభక్తిభాజీ
ని హ్యేతస్య సామ్నః. ౪

ఆ.— గోశబ్దవాచ్యానాం రశ్మీనాం జగన్మణ్డలేన సఙ్గమనం - సఙ్గవగమనమిత్యర్థః. వత్సైరితి - సఙ్గమనమితి సమ్బన్ధః. సఙ్గవకాలీనమాది
త్యరూపమాదిర్భక్తిరోఙ్కారస్యోపాస్యత్వేన ఆకారాకారసామాన్యం హేతుః. పక్షిణాం యథోక్తమాదిత్యరూపముపజీవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ
(యత ఇతి) ౪

రం.— (అథ యత్సఙ్గవవేలాయామిత్యాది) (తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సా
మ్నః) తాని - వయాంసి. పక్షిణః అనారమ్బణాని - అలమ్బనానపరాన్యన్యాహాత్మానమేవావలమ్బనత్వేనాదాయ ఆకాశే పరిపతన్తి. సఙ్గవ
కాలాదిత్యస్య సమ్బన్ధాదిశబ్దో హ్యోఙ్కారరూపోపజీవిత్వాదేవానాలమ్బపరిపతనం పక్షిణామిత్యర్థః. ఆదిశబ్దాదాయశబ్దయో రాకారవకారవత్త్వసామ్యమి
హాభిప్రేతం. ౪

శం.— అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే - ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. స ఉద్గీథభక్తిః. తదస్య దేవా అన్వాయత్తాః - ద్యోతనాతిశయాత్తత్కాలే.
తస్మాత్తే సత్తమాః - విశిష్టతమాః ప్రాజాపత్యానాం - ప్రజాపత్యపత్యానాం. ఉద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౫

ఆ.— ఋజుమధ్యన్దినే యదాదిత్యస్య రూపం - తత్ప్రత్యుద్గీథోపాసనే ప్రీత్యర్థం హేతుః. తత్కాలీనాదిత్యరూపస్య దేవోపజీవ్యత్వే హేతు
మాహ (ద్యోతనేతి) తథాపి తస్య దేవైరుపజీవ్యత్వం కథమితి చేత్ - తత్రాహ (తస్మాదితి) ౫

రం.— (అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే స ఉద్గీథ ఇత్యాది) సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే - ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. (తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజా
పత్యానామిత్యాది) ప్రాజాపత్యానాం మధ్యే తే సత్తమా ఇత్యర్థః. ఉద్గీథసత్తమశబ్దయోస్సంయుక్తతకారశ్రుతిమత్త్వసామ్యాత్ ఉపజీవ్యోపజీవక
భావో వివక్షితః. ౫

శం.— అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్, ప్రాగపరాహ్ణాత్, యద్రూపం సవితుః - స ప్రతిహారః. తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాః. అతస్తే సవితుః ప్ర
తిహారభక్తిరూపేణోర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో నావపద్యన్తే - నాధః పతన్తీత్యర్థః. యతః ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నో గర్భాః. ౬

ఆ.— అథ యదూర్ధ్వమితి వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్యన్దినాదితి) తద్రూపస్య ప్రతిహారోపాసనే ప్రతిశబ్దసామ్యం హేతుః - త
స్మిన్ కాలే సవితుర్గర్భం ప్రతిహరణాత్. యథోక్తమాదిత్యరూపం గర్భైరుపజీవ్యమిత్యత్ర గమకమాహ (అత ఇతి) ఊర్ధ్వం - యోనేరుపరిష్టా
ద్వారం ప్రతీత్యర్థః. యతో గర్భాః పూర్వోక్తవిశేషణవన్తః - అత ఇతి యావత్. తద్ద్వారం - పతనద్వారం. ౬

రం.— (అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహార ఇత్యాది) (తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజి
నో హ్యేతస్య సామ్నః) సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపోపజీవిత్వాదేవ ఊర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో గర్భాః నావపద్యన్తే - ద్వారే సత్యపి నాధః పతన్తీత్యర్థః. ౬

శం.— అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్, ప్రాగస్తమయాత్, స ఉపద్రవః. తదస్యారణ్యాః పశవోఽన్వాయత్తాః. తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా
భీతాః కక్షం - అరణ్యం. శ్వభ్రం భయశూన్యమిత్యుపద్రవన్తి - ఉపగచ్ఛన్తి దృష్ట్వా. ఉపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౭

ఉ.— అథ యత్ప్రథమాస్తమితే తన్నిధనం తదస్య పితరోఽన్వాయత్తాస్తస్మాత్తాన్నిదధతి నిధనభాజినో హ్యేతస్య సామ్న ఏవం ఖల్వముమాదిత్యగ్ం సప్తవిధగ్ం సామోపాస్తే॥........................ ౮

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

అథ ఖల్వాత్మసమ్మితమతిమృత్యు సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత హిఙ్కార ఇతి త్ర్యక్షరం ప్రస్తావ ఇతి త్ర్యక్షరం తత్సమం॥ ౧

ఆ.— తత్ర తత్కాలీనాదిత్యదృష్ట్యోపద్రవముపాసీత - తస్య తదాఽస్తాచలం ప్రత్యుపద్రవణాదిత్యాహ (అథేతి) ఆరణ్యానాం పశూనాం యథోక్తరూపోపజీవనముపపాదయతి (తస్మాదితి) శ్వభ్రం- గర్తం. గుహేతియావత్. ౭

రం.— (అథయదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్స ఉపద్రవ ఇత్యాది) (తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా కక్షం శ్వభ్రమిత్యుపద్రవన్తీత్యాది) ఆదిత్యస్య సప్తస్వప్యుపద్రవభక్త్యుపజీవిత్వాదేవ పురుషదర్శనభీతానామారణ్యానాం కక్షశ్వభ్రాదిషూపద్రవణమిత్యర్థః. ౭

శం.— అథయత్ప్రథమాస్తమితే- అదర్శనం జిగమిషతి సవితరి. తన్నిధనం. తదస్య పితరోఽన్వాయత్తాః. తస్మాత్తాన్నిదధతి- పితృపితామహప్రపితామహరూపేణ దర్భేషు నిక్షిపన్తి తాన్. తదర్థపిణ్డాన్వా స్థాపయన్తి. నిధనసమ్బన్ధాత్. నిధనభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః పితరః. ఏవం-అవయవశః సప్తధా విభక్తం ఖల్వముమాదిత్యం సప్తవిధం సామోపాస్తే యః- తస్య తదాపత్తిః ఫలమితి వాక్యశేషః.... ... ... ౮

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తత్- సవితృరూపమితి శేషః. తద్దృష్ట్యా నిధనోపాసనే సమాప్తిసామాన్యం హేతుః. యథోక్తమాదిత్యరూపం పితృభిరుపజీవ్యమిత్యత్ర గమకమాహ (తస్మాదిత్యాదినా) తత్ర తత్రాథశబ్దస్తదుపాసనానన్తర్యార్థో వ్యాఖ్యేయః. ఏవంఖల్విత్యాదివాక్యమపేక్షితం పూరయన్ వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ౮

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథయత్ప్రథమాస్తమితే తన్నిధనమిత్యాది) (తస్మాత్తాన్నిదధతీతి) శ్రాద్ధకర్తారో హి దర్భేషు పితౄన్నిక్షిపన్తి. తదర్థాన్ పిణ్డాన్ స్థాపయన్తీత్యర్థః. ఉక్తముపాసనముపసంహరతి (ఏవంఖల్వముమాదిత్యం సప్తవిధం సామోపాస్తే ఇతి) ౮

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మృత్యుః- ఆదిత్యః. అహోరాత్రాదికాలేన జగతః ప్రమాపయితృత్వాత్. తస్యాతితరణాయేదం సామోపాసనముపదిశ్యతే. అథ ఖలు- అనన్తరం ఆదిత్యమృత్యువిషయసామోపాసనస్య. ఆత్మసమ్మితం- స్వావయవతుల్యతయా మితం. పరమాత్మతుల్యతయా వా సమ్మితం. అతిమృత్యు - మృత్యుజయహేతుత్వాత్. యథా ప్రథమేఽధ్యాయే ఉద్గీథభక్తినామాక్షరాణ్యుద్గీథ ఇత్యుపాస్యత్వేనోక్తాని- తథేహ సామ్నః సప్తవిధభక్తినామాక్షరాణి సమాహృత్య త్రిభిస్త్రిభిస్సమతయా సామత్వం పరికల్ప్యోపాస్యత్వేనోచ్యన్తే. తదుపాసనం మృత్యుగోచరాక్షరసఙ్ఖ్యాసామాన్యేన మృత్యుం ప్రాప్య తదతిరిక్తాక్షరేణ తస్యాదిత్యమృత్యోరతిక్రమణాయైవ సఙ్క్రమణం కల్పయతి. అతిమృత్యు సప్తవిధం సామోపాసీత- మృత్యుమతిక్రాన్తమతిరిక్తాక్షరసఙ్ఖ్యయేత్యతిమృత్యు- సామ. తస్య ప్రథమభక్తినామాక్షరాణి- హిఙ్కార ఇతి. ఏతత్ త్ర్యక్షరం భక్తినామ. ప్రస్తావ ఇతి చ భక్తేస్త్ర్యక్షరమేవ నామ. తత్పూర్వేణ సమం. ౧

ఆ.— అథఖల్వాత్మసమ్మితమిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (మృత్యురితి) అనన్తరమిత్యస్యాపేక్షితం నిక్షిపతి (ఆదిత్యేతి) స్వశబ్దేన సామోచ్యతే. తస్యావయవాః- హిఙ్కారాదయః. తన్నామాక్షరాణాం త్రిత్వేన త్రిత్వేన తుల్యతయా మితం సామేత్యర్థః. యథా పరమాత్మావగమో మృత్యోర్గోచరణహేతుః- తథేదముపాసనమపీత్యర్థాన్తరమాహ (పరమాత్మేతి) కీదృగత్రోపాసనం వివక్షితమిత్యపేక్షాయాం సదృష్టాన్తమనన్తరమాహ (యథేత్యాదినా) ఉద్గీథ ఇతి- ఉద్గీథభక్తినామ. తదక్షరాణీతియావత్. సామత్వం- తేషాం నామాక్షరాణామిత్యధ్యాహార్యం. తదుపాసనం- తేషామక్షరాణామాదిత్యాదిదృష్ట్యోపాసనమిత్యర్థః. మృత్యుగోచరాక్షరసఙ్ఖ్యా- ఏకవింశతిత్వలక్షణా. సాహ్యేకైకానేకేష్వక్షరేషు తత్సామ్యేన తేష్వక్షరేష్వాదిత్యదృష్ట్యా మృత్యుం- ఆదిత్యమిత్యర్థః. అతిక్రమణాయ- తత్సాధనముపాసనమితి శేషః. అతిమృత్యు- మృత్యోరత్యయహేతుత్వాదితి. ఉక్తమేవస్పష్టయతి (మృత్యుమితి) నామాక్షరాణి- కథ్యన్త ఇతి శేషః. ౧

రం.— (అథఖల్వాత్మసమ్మితమతిమృత్యుసప్తవిధంసామోపాసీత) అథ- అభ్యస్తాదిత్యభావసప్తవిధసామోపాసనోపదేశానన్తరం అతిక్రాన్తాదిత్యసప్తవిధసామోపాసనముపదిశ్యత ఇత్యర్థః. అత్ర మృత్యుశబ్దేన ఆదిత్యోఽభిధీయతే. ఆదిత్యస్యాహోరాత్రకాలావర్తనేన జగన్నాశహేతుత్వాన్మృత్యుత్వం. ఆత్మసమ్మితం - ఆత్మనా స్వేనైవ హిఙ్కారాదేస్త్ర్యక్షరత్వేన పరస్పరసమ్మితత్వకథనాదాత్మసమ్మితత్వం. ద్వావింశత్యక్షరాత్మ

మూ.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరం ప్రతిహారఇతిచతురక్షరంతతఇహైకంతత్సమం॥ ౨

ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరముపద్రవఇతిచతురక్షరంత్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతే త్ర్యక్షరంతత్సమం॥ ౩

నిధనమితిత్ర్యక్షరంతత్సమమేవభవతితానిహవాఏతానిద్వావిꣳశతిరక్షరాణి॥ ౪

ఏకవిꣳశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవిꣳశోవాఇతోఽసావాదిత్యోద్వావిꣳశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం॥ ౫

కస్యాసప్తవిధసామభక్తివిశేషస్యైకవింశతిలక్షణాదిత్యసఙ్ఖ్యాతిరేకిత్వాదతిమృత్యుత్వం. అక్షరసమ్మితత్వాదతిమృత్యుత్వప్రకారమేవదర్శయతి- హిఙ్కారఇతిత్ర్యక్షరం. ప్రస్తావఇతిత్ర్యక్షరం. తత్సమం. అతత్ఫలితయోరుభయోస్సమత్వాదేవానాపాద్యాపేనక్షత్యాదిత్యర్థః. ౧

శం.— (ఆదిరితిద్వ్యక్షరం) సప్తవిధస్యసామ్నస్సఙ్ఖ్యాపూరణేఽజ్కార ఆదిరిత్యుచ్యతే. ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం. తతఇహైకమక్షరముపచ్ఛిద్యాద్వ్యక్షరయోః ప్రక్షిప్యతే- తేనతత్సమమేవభవతి. ౨

ఆ.— అద్వ్యక్షరయోః - ఆదిభక్తినామాక్షరయోరితియావత్. తేన - ప్రక్షేపేణతత్ - ఆదిభక్తినామ ప్రతిహారనామ్నాతుల్యమిత్యర్థః. ౨

రం.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరం. ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం. (తతఇహైకంతత్సమం) చతురక్షరాదేకమక్షరం గృహీత్వాద్వ్యక్షరేనిక్షిప్తేసమంభవతీత్యర్థః. ౨

శం.— ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం. ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం. త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవతి. అక్షరమతిశిష్యతే- అతిరిచ్యతే. తేనవైషమ్యేప్రాప్తేసామ్నస్సమత్వకరణాయాహ - తదేకమపిసదక్షరమితిత్ర్యక్షరమేవభవతి. అతస్తత్సమం. ౩

రం.— ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం. ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం. (త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతేత్ర్యక్షరంతత్సమం) ఉపద్రవఇతిచతురక్షరేఏకస్మిన్నక్షరేపృథక్కృతేసతిఅవశిష్టంత్ర్యక్షరంసమమేవభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— నిధనమితిత్ర్యక్షరం. తత్సమమేవభవతి. ఏవంత్ర్యక్షరసమతయాసామత్వంసమ్పాద్యయథాప్రాప్తాన్యేవాక్షరాణిసఙ్ఖ్యాయన్తే- తానిహవాఏతాని- సప్తభక్తినామాక్షరాణిద్వావింశతిః. ౪

ఆ.— నన్వయథోక్తరీత్యాచతుర్వింశత్యక్షరాణి- తత్కథంతానిహవాఏతానిద్వావింశతిరక్షరాణీతి- తత్రాహ (ఏవమితి) ౪

రం.— నిధనమితిత్ర్యక్షరం. తత్సమమేవభవతి. ఉపసంహరతి (తానిహవాఏతానిద్వావింశత్యక్షరాణీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— తత్రైకవింశత్యక్షరసఙ్ఖ్యయాఆదిత్యమాప్నోతిమృత్యుం. యస్మాదేకవింశఇతః-అస్మాల్లోకాదసావాదిత్యస్సఙ్ఖ్యయా- ద్వాదశమాసాఃపఞ్చర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవిꣳశఇతిశ్రుతేరితి. శిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణపరంమృత్యోరాదిత్యాజ్జయతి - ఆప్నోతీత్యర్థః. యచ్చతదాదిత్యాత్పరం-కింతత్. నాకం-కమితి-సుఖం. తస్యప్రతిషేధోఽకం. తన్నభవతీతినాకం. కమేవేత్యర్థః. అమృత్యువిషయత్వాత్. విశోకంచతత్-విగతశోకం. మానసదుఃఖరహితమిత్యర్థః. తదాప్నోతీతి. ౫

ఆ.— ఆదిత్యస్యాస్మాల్లోకాదేకవింశత్వేశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (ద్వాదశేతి) హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యపఞ్చర్తవఇత్యుక్తం. ఆదిత్యస్యాహోరాత్రాభ్యాంపౌనఃపున్యేనమృత్యుహేతుత్వమస్మిల్లోకేదృశ్యతే- తదయంలోకోమృత్యువిషయత్వాత్తద్దుఃఖాత్మకః-తదథావాద్విపక్షలోకస్సుఖాత్మకఇతిమత్వాహ (అమృత్యువిషయత్వాదితి) ౫

రం.— (ఏకవింశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవింశోవాఇతోఽసావాదిత్యః) ద్వాదశమాసాఃపఞ్చర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవింశఇతిశ్రుతేఃయతఆదిత్యస్యైకవింశత్వం- అతస్సప్తవిధభక్తినామాక్షరగతైకవింశతిసఙ్ఖ్యయాఏకవింశతిసఙ్ఖ్యాకమాదిత్యంప్రాప్నోతి. ఆదిత్యసాలోక్యంప్రాప్నోతీత్యర్థః. (ద్వావింశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం) అవశిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణాదిత్యాత్పరందుఃఖాసమ్భిన్నంలోకంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౫

ఆప్నోతి హాదిత్యస్య జయం పరో హాస్యాదిత్యజయాజ్జయో భవతి య ఏతదేవం విద్వానాత్మసంమితమతిమృత్యు సప్తవిధꣳ సామోపాస్తే సామోపాస్తే॥ ……………………… ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఉ.—— మనో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథశ్శ్రోత్రం ప్రతిహారః ప్రాణో నిధనమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం వేద ప్రాణీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా మహామనాః స్యాత్తద్వ్రతం॥ ……………………… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.—— ఉక్తస్యైవ పిణ్డితార్థమాహ- ఏకవింశతిసఙ్ఖ్యయా ఆదిత్యస్య జయమను. (పరో హాస్య) ఏవంవిద ఆదిత్యజయాన్మృత్యుగోచరాత్పరో జయో భవతి ద్వావింశతిసఙ్ఖ్యయేత్యర్థః. (య ఏతదేవం విద్వానిత్యాది) ఉక్తార్థం. తస్యైతద్యథోక్తం ఫలమితి. ద్విరభ్యాసస్సాప్తవిధ్యసమాప్త్యర్థః. ……………………… ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— పూర్వేణోత్తరస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తస్యైవేతి) వ్యాఖ్యాతస్యైవ గ్రన్థస్య సముదాయార్థస్య శిష్యబుద్ధిసౌకర్యార్థమిహ పరగ్రన్థేనోచ్యతే- తన్న పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. జయమను - పరో జయో భవతీతి సమ్బన్ధః. పరో హాస్యేత్యుపాత్తం వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవంవిద ఇతి) ఫలమితి శేష ఇతి యావత్. సాప్తవిధ్యం-సప్తవిధత్వం. తదుపేతసామోపాసనస్య సమాప్త్యర్థోఽభ్యాస ఇత్యర్థః. … … … … ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (ఆప్నోతి హాదిత్యస్య జయమితి) ఇహ లోకే ఆదిత్యజయం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (పరో హాస్యాదిత్యజయాజ్జయో భవతి య ఏతదేవం విద్వానిత్యాది) య ఏవముపాస్తే- తస్య ఆదిత్యజయాత్పరోత్కృష్టో భవతీత్యర్థః. ……………………… ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— వినా నామగ్రహణం పఞ్చవిధస్య సప్తవిధస్య చ సామ్న ఉపాసనముక్తం. అథేదానీం గాయత్రాదినామగ్రహణపూర్వకం విశిష్టఫలాని సామోపాసనాన్తరాణ్యుచ్యన్తే. యథాక్రమం గాయత్రాదీనాం కర్మణి ప్రయోగః- తథైవ. (మనో హిఙ్కారః) మనసస్సర్వకరణప్రవృత్తీనాం ప్రాథమ్యాత్. తదానన్తర్యాద్వాక్ప్రస్తావః. (చక్షురుద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (శ్రోత్రం ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (ప్రాణో నిధనం) యథోక్తానాం ప్రాణే నిధనాత్స్వాపకాలే. ఏతద్గాయత్రం సామ ప్రాణేషు ప్రోతం- గాయత్ర్యాః ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. ౧

ఆ.—— నను పఞ్చవిధస్య సప్తవిధస్య చ సామ్నో ధ్యానం వ్యాఖ్యాతం. తథా చ జ్ఞాతవిషయే వక్తవ్యాభావాదలమనన్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరర్థభేదమాహ (వినేత్యాదినా) గాయత్రం రథన్తరమిత్యాదినామగ్రహణేన విశిష్టాని విశిష్టఫలాని చేత్యర్థః. కథం పునర్వక్ష్యమాణేషూపాసనేషు నిర్ధారితక్రమసిద్ధిః- తత్రాహ (యథాక్రమమితి). యో ద్విత్రికర్మా శ్రూయతే తేషాం కర్మణి ప్రయోగః క్రియమాణో దృష్టః- తేనైవ క్రమేణ తదుపాసనోక్తిరిత్యర్థః. తత్ర ప్రాణస్య కిమజ్ఞాననిధనత్వం నేష్యాత్ ప్రాణస్య ప్రధానత్వాత్తద్దృష్ట్యా గాయత్రోపాస్తిమాదర్శయతి (మనో హిఙ్కార ఇత్యాదినా) * ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతీత్యాది శ్రుత్యా స్వాపకాలే ప్రాణే వాగాదీనాం నిధనమవధేయం. ప్రోతం- ప్రగతం. ప్రతిష్ఠితమితి యావత్. గాయత్రస్య ప్రాణేషు ప్రతిష్ఠితత్వే హేతుమాహ (గాయత్ర్యా ఇతి) * ప్రాణా వై గాయత్రీతి హి శ్రుతిః. ౧

రం.—— అథ గాయత్రరథన్తరాదిసామోపాసనం ప్రస్తూయతే (మనో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథశ్శ్రోత్రం ప్రతిహారః ప్రాణో నిధనమితి) గాయత్రాఖ్యస్య సామ్నో హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యపఞ్చవిధభక్తిషు మనోవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రప్రాణదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (ఏతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం) అనేనాకారేణ గాయత్రాఖ్యస్య సామ్నః మనఆదిప్రాణానాం చాధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణసమ్బన్ధేన పరస్పరసమ్బద్ధమిత్యర్థః. ౧

శం.—— స య ఏవమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం వేద- ప్రాణీ భవతి- అవికలకరణో భవతీత్యేతత్. (సర్వమాయురేతి) శతం వర్షాణి సర్వమాయుః పురుషస్యేతి శ్రుతేః. జ్యోక్- ఉజ్జ్వలస్సన్ జీవతి. మహాన్భవతి ప్రజాదిభిః. మహాంశ్చ కీర్త్యా. గాయత్రోపాసకస్యైతద్వ్రతం భవతి- యన్మహామనాః - అక్షుద్రచిత్తస్స్యాదిత్యర్థః. ……………………… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అభిమన్థతి స హిఙ్కారో ధూమో జాయతే స ప్రస్తావో జ్వలతి స ఉద్గీథోఽఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహార ఉపశామ్యతి తన్నిధనꣳ సꣳశామ్యతి తన్నిధనమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతమ్॥ ౧

స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేద బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతమ్॥ … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉపమన్త్రయతే స హిఙ్కారో జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః ప్రతి స్త్రీం సహ శేతే స ప్రతిహారః కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతమ్॥ ౧

ఆ. అవికలమపి ప్రాణవిద్యాసిద్ధ్యర్థం విద్యాఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవికలేతి) కథం పునర్మనా జనిష్ణుం సర్వమాయురేతీత్యాశఙ్క్యాహ (శతమితి) శతం వాయుర్వై పురుష ఇతి - శ్రుతేరిత్యుచ్యతే. జ్యోక్ప్రజ్ఞానిహాతిః. స చోజ్జ్వలనార్థః. ఉజ్జ్వలః - స్వపరోపకారసమర్థ ఇతి యావత్. … … … … … … … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తత్ఫలమాహ (స య ఏవమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం వేదేత్యాది) ప్రాణీ భవతి - అవికలేన్ద్రియో భవతీత్యర్థః. (జ్యోగ్జీవతి) జ్యోక్ - ఉజ్జ్వలః. వ్యాధ్యాదిరహిత ఇత్యర్థః. మహామనాస్స్యాత్ - వదాన్యమనస్కో భవేదిత్యర్థః. తద్వ్రతం - మహామనస్త్వమిత్యుపాసనాఙ్గమిత్యర్థః. ఏవముత్తరేష్వపి నేయం. శిష్టం స్పష్టం. …………………………………… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అభిమన్థతి స హిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాదగ్నేః. (ధూమో జాయతే స ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్. (జ్వలతి స ఉద్గీథః) హవిస్సమ్బన్ధాచ్ఛ్రైష్ఠ్యం జ్వలనస్య. (అఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహారః) అఙ్గారాణాం ప్రతిహృతత్వాత్. ఉపశమః - సావశేషత్వాదగ్నేః. సంశమః - నిశ్శేషోపశమః సమాప్తిసామాన్యాన్నిధనం. (ఏతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం) మన్థనే హ్యగ్నిర్గీయతే. ౧

ఆ.— సమగ్రప్రాణవతో మన్థనకర్తృత్వసమ్భావాత్ప్రాణవ్యపదిష్టరథన్తరం మన్థనాదిదృష్టివిషయతామవతారయతి (అభిమన్థతీత్యాదినా) ఉపశమస్సంశమశ్చేత్యర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య సావశేషనిరవశేషత్వాభ్యాం విశేషమాహ (ఉపశమ ఇతి) కథం పునా రథన్తరసామ్నోఽగ్నౌ ప్రతిష్ఠితత్వం- నహి తత్ కిఞ్చిన్నిమిత్తముపలభ్యతే- అత ఆహ (మన్థనే హీతి) మన్థనం నిమిత్తీకృత్యాగ్నేరుత్పత్తౌ రథన్తరసామ్నో గీయమానత్వాదర్శనాదగ్నౌ తస్య ప్రతిష్ఠితత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౧

రం.— (అభిమన్థతి స హిఙ్కార ఇత్యాది) (ఉపశామ్యతి తన్నిధనం సంశామ్యతి తన్నిధనం) ఉపశమః - సావశేషశమః. నిశ్శేషోపశమః - సంశమః. ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. (బ్రహ్మవర్చసీ) వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. తేజస్తు - కేవలం త్విడ్భావః. అన్నాదోఽగ్నిదీప్తిః. (న ప్రత్యఙ్) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ - నభక్షయేత్కిఞ్చిత్. న నిష్ఠీవేత్ - శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాత్. తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. నన్వత్ర బ్రహ్మవర్చసీతి ఫలముక్తం - బ్రహ్మోపాసనేన తు తేజస్వీ భవతీతి వక్ష్యతే. న చ బ్రహ్మవర్చసతేజసోర్భేదః - తథా చ బృహద్రథన్తరోపాసనయోర్ఫలవైషమ్యం- అత ఆహ. (వృత్తేతి) … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేదేత్యాది) (న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతం) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ - నభక్షయేత్. న నిష్ఠీవేత్ - శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాదిత్యర్థః. …………………………………… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉపమన్త్రయతే - సఙ్కేతం కరోతి. ప్రాథమ్యాత్స హిఙ్కారః. జ్ఞపయతే - తోషయతి. స ప్రస్తావః. సహశయనం - ఏకపర్యఙ్కే గమనం. స ఉద్గీథః - శ్రైష్ఠ్యాత్. ప్రతిస్త్రీశయనం - స్త్రియా అభిముఖీభావః. స ప్రతిహారః. కాలం గచ్ఛతి - మైథునేన. పారం - సమాప్తిం గచ్ఛతి. తన్నిధనం. ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం - వాయ్వమ్బుమిథునసమ్బన్ధాత్. ౧

ఉ.— స య ఏవమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం వేద మిథునీ భవతి మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న కాంచన పరిహరేత్తద్వ్రతమ్॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉద్యన్హింకార ఉదితః ప్రస్తావో మధ్యన్దిన ఉద్గీథోఽపరాహ్ణః ప్రతిహారోఽస్తం యన్నిధనమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతమ్॥ ౧

స య ఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం వేద తేజస్వ్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా తపన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతమ్॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ఆ.— ఉత్తరాధరారణిస్థానీయయోః స్త్రీపురుషయోరవాచ్యకర్మణి ప్రవృత్తయోర్మన్థనసామాన్యాన్మన్థనాదిదృష్ట్యనన్తరం మైథునదృష్టిం విదధాతి (ఉపమన్త్రయత ఇత్యాదినా) పురుషో హి పశుకర్మార్థం స్త్రియం వస్త్రాదినా ప్రీణయతి - తస్మిన్ప్రీణనసామాన్యాత్ప్రస్తావదృష్టిరిత్యాహ (జ్ఞపయత ఇతి) కుతో వామదేవ్యస్య సామ్నో మిథునే ప్రోతత్వం- తత్రాహ (వాయ్వమ్బుమిథునేతి) వాయోరపాం చ మిథునత్వేనాసన్నత్వాద్వామదేవ్యాత్మత్వేనోక్తత్వాత్తస్య మిథునే ప్రతిష్ఠితత్వం యుక్తమిత్యర్థః. ౧

రం.— (ఉపమన్త్రయతే స హింకారః) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం. (జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః) జ్ఞపనం - తోషణం. మారణతోషణసామనేమ మిత్యాజ్ఞాథాతోర్ణిజ్వః. (స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః) ఏకపర్యఙ్కోపవేశనం- సహశయనం. (ప్రతిస్త్రీం సహ శేతే స ప్రతిహారః) స్త్రియా అభిముఖ్యేన శయనమిత్యర్థః. (కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనం) మైథుననివృత్తిరిత్యర్థః. ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. (మిథునీ భవతి) అవిధురో భవతీత్యర్థః. మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయత ఇతి - అమోఘరేతస్త్వముచ్యతే. న కాంచన- కాంచిదపి స్త్రియం స్వాత్మతల్ప ప్రాప్తాం న పరిహరేత్సమాగమార్థినీం. వామదేవ్యసామోపాసనాఙ్గత్వేన విధానాత్ ఏతస్మాదన్యత్ర ప్రతిషేధస్మృతయః. వచనప్రామాణ్యాచ్చ ధర్మావగతేర్న ప్రతిషేధశాస్త్రేణాస్య విరోధః.................................. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— న కాంచనేతి వాక్యముపాదాయ వ్యాచష్టే (కాంచిదపీతి) * పరాఙ్గనాం నోపగచ్ఛేదితి స్మృతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (వామదేవ్యేతి) విధినిషేధయోః స్వాగమన్యవిశేషవిషయత్వేన వ్యవస్థాసిద్ధేరితి భావః. కించ-శాస్త్రప్రామాణ్యాదత్ర ధర్మోఽవగమ్యతే. న కాంచన పరిహరేదితి చ శాస్త్రావగతత్వాద్వాక్యమపి కర్మధర్మో భవితుమర్హతి- తథా చ స్మృతేస్తద్దుర్బలాయాః న్యాయతేర్న ప్రతిస్పర్ధితేత్యాహ (వచనేతి) యథోక్తోపాసనావతో బ్రహ్మచర్యనియమాభావో వ్రతత్వేన వివక్షితః- తన్న ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాశఙ్కేతి భావః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఫలమాహ (స య ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం వేదేత్యాది) (మిథునీ భవతి) సర్వదా స్త్రియా అవియుక్తో భవతీత్యర్థః. (మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే) అమోఘరేతా భవతీత్యర్థః. (న కాంచన పరిహరేత్తద్వ్రతం) కాంచన - స్త్రియం. ప్రార్థయమానామితి శేషః. ప్రార్థయమానసర్వయోషిద్గమనస్య వామదేవ్యోపాసనాఙ్గత్వేన విధానాత్ పరదారగమనప్రతిషేధవచనాని తదతిరిక్తవిషయాణి ద్రష్టవ్యాని. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉద్యన్- సవితా. స హింకారః- ప్రాథమ్యాద్దర్శనస్య. (ఉదితః ప్రస్తావః) ప్రస్తవనహేతుత్వాత్కర్మణాం. (మధ్యన్దిన ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అపరాహ్ణః ప్రతిహారః) పశ్వాదీనాం గృహాన్ప్రతిహరణాత్. (అస్తం యన్నిధనం) రాత్రౌ గృహే నిధానాత్ప్రాణినాం. (ఏతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం) బృహతః ఆదిత్యదైవత్యత్వాత్. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్య ప్రజాప్రసవహేతుత్వాత్తద్ధేతుమైథునదృష్ట్యనన్తరమాదిత్యదృష్టిముపదిశతి (ఉద్యన్నిత్యాదినా) ... ౧- ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఉద్యన్హింకార ఉదితః ప్రస్తావ ఇత్యాది) ఆదిత్య ఇతి శేషః. (మధ్యన్దిన ఉద్గీథః) మధ్యన్దినకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్య ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. (అపరాహ్ణః ప్రతిహారః) అపరాహ్ణకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్యః ప్రతిహార ఇత్యర్థః. (అస్తం యన్నిధనం) యన్- గచ్ఛన్నిత్యర్థః. ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. తపన్తం న నిన్దేత్-తద్వ్రతం.. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అభ్రాణిసంప్లవన్తేసహిఙ్కారో మేఘోజాయతేసప్రస్తావోవర్షతిసఉద్గీథోవిద్యోతతేస్తనయతి సప్రతిహారఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనమేతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్వైరూపంపర్జన్యే ప్రోతం వేదవిరూపాంశ్చసురూపాంశ్చపశూనవరున్ధేసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యావర్షన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ……… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

ఉ.— వసన్తోహిఙ్కారో గ్రీష్మఃప్రస్తావోవర్షా ఉద్గీథశ్శరత్ప్రతిహారో హేమన్తోనిధనమేతద్వైరాజమృతుషుప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్వైరాజమృతుషుప్రోతం వేదవిరాజతిప్రజయాపశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేనసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యర్తూన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ………… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

రం.— (సయఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతంవేదేత్యాది) (తపన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం) తపన్తమాదిత్యంననిన్దేదిత్యర్థః. …… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అభ్రాణి- అబ్భరణాత్. మేఘః- ఉదకసేక్తృత్వాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. ఏతద్వైరూపంనామసామపర్జన్యేప్రోతం- అనేకరూపత్వాదభ్రాదిభిఃపర్జన్యస్య. ౧

ఆ.— * ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిరితిస్మృతేరాదిత్యకార్యత్వాత్పర్జన్యస్యాదిత్యదృష్ట్యనన్తరంపర్జన్యదృష్టిందర్శయతి (అభ్రాణీతి) కథంవైరూపంసామతస్మిన్ప్రతిష్ఠితం- తత్రాహ (అనేకేతి) … … … … … … … … … … … ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అభ్రాణిసమ్ప్లవన్తేసహిఙ్కారః) అభ్రాణి - జలధారకత్వయోగ్యావస్థాపన్నాని. సమ్ప్లవః- సఙ్ఘాతః. (మేఘోజాయతేసప్రస్తావః) మేఘః- సేచకత్వావస్థాపన్నః. (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం- వర్షసమాప్తిః. (ఏతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతం) వైరూపం- వైరూపాఖ్యంసామేత్యర్థః. ౧

శం.— విరూపాంశ్చసురూపాంశ్చ- అజావిప్రభృతీన్పశూనవరున్ధే- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వర్షన్తంననిన్దేత్- తద్వ్రతం. … … ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఫలం (సయఏవమేతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతంవేదేత్యాది) (విరూపాంశ్చసురూపాంశ్చపశూనవరున్ధే) విరూపాః - వివిధరూపాః. సురూపాః- శోభనరూపాః. అవరున్ధే - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (వర్షన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం) వర్షన్తం- పర్జన్యమిత్యర్థః. ……… ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వసన్తోహిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మః ప్రస్తావఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— పర్జన్యాయత్తత్వాదృతువ్యవస్థాయాస్తద్దృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిమాదిష్టే (వసన్తఇత్యాదినా) ౧

రం.— (వసన్తోహిఙ్కారో గ్రీష్మఃప్రస్తావోవర్షాఉద్గీథఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం) వైరాజం - వైరాజాఖ్యంసామేత్యర్థః. … … … … … … … … … … … … … … … … … … ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతంవేద- విరాజతి- ఋతువత్. యథర్తవఆర్తవైర్ధర్మైర్విరాజన్తే - ఏవంప్రజాదిభిర్విద్వానితి. ఉక్తమన్యత్. ఋతూన్ననిన్దేత్- తద్వ్రతం. … … … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేషోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైరాజస్యసామ్నోయుక్తంఋతుషు ప్రోతత్వం-తేషాంస్వధర్మైర్విరాజనాదిత్యాహ (ఏతదితి) యద్వా-ఋతూనామన్నోత్పత్తినిమిత్తత్వా, ద్విరాడాత్మనశ్చాన్నత్వా, త్తస్యతేషు ప్రతిష్ఠితత్వా, త్తద్వారావైరాజమపిసామతేషు ప్రోతమితిభావః. … … … ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఊ.— పృథివీహిఙ్కారోఽన్తరిక్షం ప్రస్తావో ద్యౌరుద్గీథో దిశః ప్రతిహారః సముద్రో నిధనమేతాః శక్వర్యో లోకేషు ప్రోతాః॥ ౧

స య ఏవమేతాః శక్వర్యో లోకేషు ప్రోతా వేద లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా లోకాన్న నిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఊ.— అజా హిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావో గావ ఉద్గీథోఽశ్వాః ప్రతిహారః పురుషో నిధనమేతా రేవత్యః పశుషు ప్రోతాః॥ ౧

స య ఏవమేతా రేవత్యః పశుషు ప్రోతా వేద పశుమాన్భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా పశూన్న నిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

లోమ హిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావో మాంసముద్గీథోఽస్థి ప్రతిహారో మజ్జా నిధనమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషు ప్రోతం॥ ౧

శం.— (పృథివీహిఙ్కార ఇత్యాది) పూర్వవత్. శక్వర్య ఇతి-నిత్యం బహువచనం. రేవత్య ఇవ. లోకేషు ప్రోతాః. ౧

ఆ.— ఋతుషు సమ్యగ్వృష్టేర్లోకస్థితేః ప్రసిద్ధత్వాదృతుదృష్ట్యనన్తరం లోకదృష్టిమాహ (పృథివీతి) కథం శక్వర్య ఇత్యేకస్యైవ సామ్నో నామధేయం- బహువచనాద్ధి బహూని సామాని ప్రతీయన్తే- తత్రాహ (శక్వర్య ఇతీతి) నిత్యబహువచనత్వముభయత్ర తుల్యమితి ద్యోతనాయ వక్ష్యమాణం దృష్టాన్తయతి (రేవత్య ఇవేతి) మహానామ్నీషు ఋక్షు శక్వర్యో గీయన్తే- తాసాం చ * ఆపో వై మహానామ్న్య ఇత్యద్భిస్సమ్బన్ధః శ్రుతః- * అప్సు లోకాః ప్రతిష్ఠితా ఇతి శ్రుతం. తథా చాస్మాత్సమ్బన్ధాల్లోకేషు శక్వర్యః ప్రతిష్ఠితా ఇత్యాహ (లోకేష్వితి) ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పృథివీహిఙ్కార ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతాః శక్వర్యో లోకేషు ప్రోతాః) శక్వర్యః - శక్వర్యాఖ్యం సామేత్యర్థః. నిత్యబహువచనం. ౧

శం.— (లోకీ భవతి) లోకఫలేన యుజ్యత ఇత్యర్థః. లోకాన్న నిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స య ఏవమేతా ఇత్యాది) (లోకీ భవతి) ఉత్తమలోకప్రాప్తో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అజా హిఙ్కార ఇత్యాది) పూర్వవత్. పశుషు ప్రోతాః. ౧

ఆ.— పశూనాం లోకకార్యత్వాల్లోకదృష్ట్యనన్తరం పశుదృష్టిముపన్యస్యతి (అజేతి) రేవత్య ఇతి సామనామధేయం పూర్వవన్నిత్యబహువచనాన్తం. * పశవో వై రేవతీరితి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పశుష్వితి) ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అజా హిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావో గావ ఇత్యాది) (ఏతా రేవత్యః పశుషు ప్రోతాః) రేవత్య ఇత్యపి శక్వర్య ఇతివన్నిత్యబహువచనం సామవిశేషనామ. ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పశూన్న నిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (లోమ హిఙ్కారః) దేహావయవానాం ప్రాథమ్యాత్. (త్వక్ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్. (మాంసముద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అస్థి ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. మజ్జా నిధనం. ఏతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయం నామ సామ దేహావయవేషు ప్రోతం. ౧

స య ఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషు ప్రోతం వేదాఙ్గీ భవతి నాఙ్గేన విహూర్ఛతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా సంవత్సరం మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాత్తద్వ్రతం మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాదితి వా ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అగ్నిర్హింకారో వాయుః ప్రస్తావ ఆదిత్య ఉద్గీథో నక్షత్రాణి ప్రతిహారశ్చన్ద్రమా నిధనమేతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతమ్॥ ౧

స య ఏవమేతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం వేదైతాసామేవ దేవతానాꣳ సలోకతాꣳ సార్ష్టితాꣳ సాయుజ్యం గచ్ఛతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా బ్రాహ్మణాన్న నిన్దేత్తద్వ్రతమ్॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఆ.— పశువికారపయోదధ్యాదినా పుష్టిరఙ్గానాం ప్రసిద్ధేతి పశుదృష్ట్యనన్తరమఙ్గదృష్టిమాహ (లోమేతి) * రసాన్తం యజ్ఞాయజ్ఞీయమిలి శ్రుతే, రసరసనికారేణ లోమాదీనాం సమ్బన్ధా, ద్యజ్ఞాయజ్ఞీయం సామాఙ్గేషు ప్రతిష్ఠితమిత్యాహ (ఏతదితి) ౧

రం.— (లోమహింకార స్త్వక్ప్రస్తావ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— (అఙ్గీ భవతి) సమగ్రాఙ్గో భవతీత్యర్థః. నాఙ్గేన-హస్తపాదాదినా విహూర్ఛతి-న కుటిలీభవతి. పఙ్గుః కుణీ వేత్యర్థః. సంవత్సరం-సంవత్సరమాత్రం మజ్జ్ఞః- మాంసాని నాశ్నీయాత్ - న భక్షయేత్. బహువచనం మత్స్యోపలక్షణార్థం. మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాత్ - సర్వదైవ నాశ్నీయాదితి వా. తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కుణిః- హస్తరహితః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమిత్యాది) (అఙ్గీ భవతి) సమగ్రాఙ్గయుక్తో భవతీత్యర్థః. (నాఙ్గేన విహూర్ఛతి) అఙ్గేన- హస్తపాదాదినా న విహూర్ఛతి- కుటిలో న భవతీత్యర్థః. *హూర్ఛా కౌటిల్య ఇతి హి ధాతుః. (సంవత్సరం మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాత్తద్వ్రతం) మజ్జ్ఞః- మజ్జాశబ్దవాచ్యమాంసాని నేతి పానిత్యర్థః. (మజ్జ్ఞో నాశ్నీయాదితి వా) వ్రతం సర్వదేతి శేషః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అగ్నిర్హింకారః) ప్రథమస్థానత్వాత్. (వాయుః ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యసామాన్యాత్. (ఆదిత్య ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (నక్షత్రాణి ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (చన్ద్రమా నిధనం) కర్మిణాం తన్నిధనాత్. (ఏతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం) దేవతానాం దీపిమత్త్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదీనామఙ్గేషు ప్రతిష్ఠితత్వాదఙ్గదృష్ట్యనన్తరమగ్న్యాదిదృష్టిముత్థాపయతి (అగ్నిరిత్యాదినా) రాజనస్య సామ్నో దేవతాసు ప్రోతత్వే హేతుమాహ (దేవతానామితి) ౧

రం.— (అగ్నిర్హింకారో వాయుః ప్రస్తావ ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం) రాజనం - రాజనాఖ్యం సామేత్యర్థః. ౧

శం.— విద్వత్ఫలం- ఏతాసామేవ- అగ్న్యాదీనాం దేవతానాం సలోకతాం - సమానలోకతాం. సార్ష్టితాం- సమానర్ద్ధిత్వం. సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. ఏకదేహదేహిత్వమిత్యేతత్. వాశబ్దోఽత్ర లుప్తో ద్రష్టవ్యః-సలోకతాం వేత్యాది. భావనావిశేషతః ఫలవిశేషోపపత్తేః. గచ్ఛతి-ప్రాప్నోతి. సముచ్చయానుపపత్తేశ్చ. (బ్రాహ్మణాన్న నిన్దేత్తద్వ్రతం) * ఏతే వై దేవాః ప్రత్యక్షం యద్బ్రాహ్మణా ఇతి శ్రుతేర్బ్రాహ్మణనిన్దా దేవనిన్దైవేతి. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాస్స ప్రస్తావోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యస్స ఉద్గీథో నక్షత్రాణి వయాంసి మరీచయస్స ప్రతిహారస్సర్పా గన్ధర్వాః పితరస్తన్నిధనమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం॥ ౧
స య ఏవమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద సర్వꣳ హ భవతి॥ ౨
తదేష శ్లోకః। యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి॥ ౩

ఆ.— ఫలవికల్పార్థం వా శబ్దస్యాత్ర సత్త్వేకథం వాక్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సలోకతాం వేత్యాదీతి) కథం పునరేకస్మిన్నుపాసనే ఫలత్రయం వికల్ప్యతే- తత్రాహ (భావనేతి) ననుఫలత్రయమత్ర సముచ్చితమిష్యతాం- కిమితి వాశబ్దం గృహీత్వా వికల్ప్యతే- తత్రాహ (సముచ్చయేతి) నహి మిథో విరుద్ధం ఫలత్రయమేకత్ర సముచ్చేతుం శక్యం- అతో వికల్పసిద్ధిరిత్యర్థః. నను దేవతాదృష్ట్యా రాజనస్య సామ్నో ధ్యానాద్దేవతాః ననిస్తేదితివ క్తవ్యే కథమన్యథోచ్యతే- తత్రాహ (ఏత ఇతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏవమేతద్రాజనమిత్యాది) (ఏతాసామేవ దేవతానాం సలోకతాం సార్ష్టితాం సాయుజ్యం గచ్ఛతి) సార్ష్టితా- సమానర్ద్ధిత్వం. సాయుజ్యం- సమానభోగ్యత్వం. (బ్రాహ్మణాన్నిన్దేన్నతద్వ్రతం) * ఏతే వై దేవాః ప్రత్యక్షం యద్బ్రాహ్మణా ఇతి శ్రుతేః బ్రాహ్మణాన్నిన్దేద్దేవతానిన్దేతి భావః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారః) అగ్న్యాదిసామ్న అనన్తరం త్రయీవిద్యాయా అగ్న్యాదికార్యత్వశ్రుతేః. హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్సర్వకర్తవ్యానాం. త్రయ ఇమే లోకాస్తత్కార్యత్వాదనన్తరా ఇతి ప్రస్తావః. అగ్న్యాదీనాముద్గీథత్వం శ్రైష్ఠ్యాత్. నక్షత్రాదీనాం ప్రతిహృతత్వాత్ప్రతిహారత్వం. సర్పాదీనామన్ధకారసామాన్యాన్నిధనత్వం. (ఏతత్సామ) నామవిశేషభావాత్సామసముదాయస్య సామశబ్దః. (సర్వస్మిన్ప్రోతం) త్రయీవిద్యాది హి సర్వం. త్రయీవిద్యాదిదృష్ట్యా హిఙ్కారాదిసామభక్తయ ఉపాస్యాః - అతీతేష్వపి సామోపాసనేషు యేషు యేషు ప్రోతం యద్యత్సామ- తద్దృష్ట్యా తదుపాస్యమితి. కర్మాఙ్గానాం దృష్టివిశేషేణేవాజ్యస్య సంస్కార్యత్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదిదృష్ట్యనన్తరం త్రయీవిద్యాదృష్టివిధానే కారణమాహ (అగ్న్యాదీతి) యదగ్న్యాద్యాత్మకం సామోపాస్యముక్తం- తస్మాదానన్తర్యముపాస్యాయాస్త్రయీవిద్యాయా యుజ్యతే- * ఋగ్వేదోఽగ్నేర్యజుర్వేదో వాయోస్సామవేద ఆదిత్యాదితి శ్రుతేః త్రయ్యాస్తత్కార్యత్వావగమాదిత్యర్థః. తత్కార్యత్వాత్- త్రయీసాధ్యకర్మఫలత్వాదిత్యర్థః. కథం సర్వస్మిన్ప్రోతమిత్యుక్తం - త్రయీవిద్యాదౌ ప్రోతమితి వక్తవ్యత్వాత్. అత ఆహ (త్రయీవిద్యాదీతి) కథం పునరత్ర త్రయీవిద్యాదిదృష్ట్యా సామ్నో ధ్యేయత్వం గమ్యతే - తత్రాహ (త్రయీతి) న చాస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం పూర్వేణ సన్దర్భేణ విరోధశ్శఙ్కనీయ ఇత్యాహ (అతీతేష్వపీతి) తత్ర హేతుమాహ (కర్మాఙ్గానామితి) దర్శపూర్ణమాసాధికారే * పత్న్యవేక్షితమాజ్యం భవతీతి దృష్టివిశేషణమాజ్యం సంస్క్రియతే- తథా సామభేదానాం దృష్టివిశేషణత్వావిశేషాత్తేషాం కర్మాఙ్గానాం తత్తద్దృష్ట్యా సంస్కర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః. ౧

రం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాస్స ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం) అత్ర సామనామవిశేషానిర్దేశాత్ సామశబ్దః సామసామాన్యపరః. ౧

శం.— సర్వవిషయసామవిదః ఫలం- సర్వం భవతి- సర్వేశ్వరో భవతీత్యర్థః. నిరుపచరితసర్వభావే హి దిక్స్థేభ్యో బలిప్రాప్త్యనుపపత్తేః. ౨

ఆ.— అథ యథాశ్రుతం సర్వాత్మత్వమేవ కిం న స్యాత్- అత ఆహ (నిరుపచరితేతి) ౨

రం.— స య ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద- తస్య సర్వం హి భవతి. కామ్యమానం సర్వమాప్నోతీత్యర్థః. ౨

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽప్యస్తి. యాని పఞ్చధా - పఞ్చప్రకారేణ హిఙ్కారాదివిధైః ప్రోక్తాని త్రీణి త్రీణి- త్రయీవిద్యాదీని. తేభ్యః- పఞ్చత్రికేభ్యో జ్యాయః- మహత్తరం పరం చ- వ్యతిరిక్తం. అన్యద్వస్త్వన్తరం నాస్తి- న విద్యత ఇత్యర్థః. తత్రైవ హి సర్వస్యాన్తర్భావః. ౩

ఆ.— సర్వవిషయసామవిదస్సర్వేశ్వరత్వమిత్యత్ర మన్త్రం సంవాదయతి (తదేతస్మిన్నితి) పరమిత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానం- అన్యదితి. వస్త్వన్తరాభావే హేతుమాహ (తత్రైవేతి) సర్వజ్ఞత్వం సర్వేశ్వరత్వం చ తచ్ఛబ్దార్థః. ౩-౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్- ఉక్తసర్వాత్మకసామోపాసనే ఏషః - వక్ష్యమాణో మన్త్రోఽప్యస్తీత్యర్థః. తమేవాహ (యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి) త్రీణి త్రీణి- * త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకా ఇత్యాదినోక్తాని త్రయీవిద్యా, లోకత్రయం,

యస్తద్వేద స వేద సర్వꣳ సర్వా దిశో బలిమస్మై హరన్తి । సర్వమస్మీత్యుపాసీత తద్వ్రతం తద్వ్రతం ॥ ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశః ఖణ్డః

ఉ.— వినర్ది సామ్నో వృణే పశవ్యమిత్యగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః ప్రజాపతేర్నిరుక్తః సోమస్య మృదు శ్లక్ష్ణం వాయోః శ్లక్ష్ణం బలవదిన్ద్రస్య క్రౌఞ్చం బృహస్పతేరపధ్వాన్తం వరుణస్య తాన్సర్వానేవోపసేవేత వారుణం త్వేవ వర్జయేత్ ॥ ౧

అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయానీత్యాగాయేత్స్వధాం పితృభ్య ఆశాం మనుష్యేభ్యస్తృణోదకం పశుభ్యః స్వర్గం లోకం యజమానాయాన్నమాత్మన ఆగాయానీత్యేతాని మనసా ధ్యాయన్నప్రమత్తః స్తువీత ॥ ౨

అగ్నివాయ్వాదిత్యాః, నక్షత్రవయాంసి మరీచయః, సర్వస్సర్వపితర, శ్వేతేనతానియాని త్రీణిసింహాసనాదిరూపేణపశ్యాధాభవన్తి- అతఃపరం - ... ష్టంఅస్యచ్ఛేత్రియఃకిమపినాస్తీత్యర్థః.

శం.— యః సః - యథోక్తం సర్వాత్మకం సామ వేద- సర్వం స వేద- సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వా దిశః- సర్వదిక్స్థా అస్మై - ఏవంవిదే బలిం- భోగం హరన్తి- ప్రాపయన్తీత్యర్థః. సర్వమస్మి- భవామీత్యేవమేతత్సామోపాసీత. తస్యైతదేవ వ్రతం. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (యస్తద్వేద స వేద సర్వం) ఏతదుపాసకస్సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. (సర్వా దిశో బలిమస్మై హరన్తి) సర్వదిగ్వర్తినో ఏవంవిత్కృతా ... అస్మై- ఉపాసకాయ ఉపహారం సమర్పయన్తీత్యర్థః. (సర్వమస్మీత్యుపాసీత) సామ హామన్యేడు క్తరీత్యా సర్వాత్మా ... యత్వేన స్వాభిన్నత్వేన చోపాసనాకర్తవ్యేత్యర్థః. (తద్వ్రతం తద్వ్రతం) తస్యైతదేవ వ్రతం - నాన్యద్వ్రతమస్తీత్యర్థః. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేన గానవిశేషాదిసంపద్గాతురుపదిశ్యతే- ఫలవిశేషసమ్బన్ధాత్. వినర్ది- విశిష్టో నర్దః- స్వరవిశేషః ఋషభకూజితసమోఽస్యాస్తీతి వినర్ది. గానమితి వాక్యశేషః. తచ్చ సామ్నస్సమ్బన్ధి, పశుభ్యో హితం- పశవ్యం, మగ్నేః- అగ్నిదైవత్యం, చోద్గీథః - ఉద్గానం. తదహమేవంవిశిష్టం వృణే- ప్రార్థయ ఇతి కశ్చిద్యజమాన ఉద్గాతా వా మన్యతే. అనిరుక్తః- అముకసమ ఇత్యవిశేషితః. ప్రజాపతేః- ప్రజాపతిదైవత్యస్స గానవిశేషః. అనిరుక్తత్వాత్ప్రజాపతేః. నిరుక్తః- స్పష్టః. సోమస్య- సోమదైవత్యస్స ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. మృదు శ్లక్ష్ణం చ గానం వాయోః- వాయుదైవత్యం తత్. శ్లక్ష్ణం బలవచ్చ- ప్రయత్నాధిక్యోపేతమిన్ద్రస్య- ఐన్ద్రం తద్గానం. క్రౌఞ్చం- క్రౌఞ్చపక్షినాదసమం బృహస్పతేః- బార్హస్పత్యం తత్. అపధ్వాన్తం- భిన్నకాంస్యస్వరసమం వరుణస్యైతద్గానం. తాన్సర్వానేవోపసేవేత- వారుణం త్వేవైకం వర్జయేత్. ౧

ఆ.— సామోపాసనం సమాప్తం చేత్- కిమర్థమయమనన్తరగ్రన్థ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సామేతి) ఆదిశబ్దేన స్వరాన్తరోష్మవర్ణాదిగ్రహణం. కిమర్థం గాతుర్గుణోపదేశ ఇత్యత్రాహ (ఫలేతి) ... ఫలవిశేషః. తత్సమ్బన్ధాదేషోపాస్తిరనుష్ఠేయేత్యర్థః. పశుభ్యో హితత్వమస్య ... యితవ్యం. వాక్యస్థమితిశబ్దం వ్యాచష్టే (ఇతి కశ్చిదితి) (ఇత్యవిశేషితః) అనేన ప్రకారేణాయమితి విశేషితః- వ్యవచ్ఛిద్య జ్ఞాతో న భవతీత్యర్థః. తస్య ప్రాజాపత్యత్వే హేతుమాహ (అనిరుక్తత్వాదితి) నీలపీతాదిభిన్నత్వాద్వచనాదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం సామోపాసనం సమాప్య గానవిశేషాన్గాతురుపదిశతి (వినర్ది సామ్నో వృణే పశవ్యమితి) విశిష్టో నర్దః- స్వరవిశేషః ఋషభకూజితసమః. సోఽస్యాస్తీతి వినర్ది. గానమితి వాక్యశేషః. సామ్నః- సామసమ్బన్ధి. పశవ్యం- పశుహితం. * ఋగవాదిభ్యో యదితి యత్. సామ సమ్బన్ధి వినర్ది గానం వృణే- ప్రార్థయేత. పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (అగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః) అగ్నిదైవత్యముద్గానం అనిరుక్తం- అస్పష్టం భవతి. అస్పష్టో గానవిశేషోఽగ్నిప్రీతిహేతుర్భవతీత్యర్థః. (ప్రజాపతేర్నిరుక్తః) నిరుక్తః- స్పష్టో గానవిశేషః ప్రజాపతిదైవత్యః. ప్రజాపతిప్రీతిహేతురిత్యర్థః. (సోమస్య మృదు శ్లక్ష్ణం వాయోః శ్లక్ష్ణం) స్పష్టం. (బలవదిన్ద్రస్య) బలవత్- బలవత్ప్రయత్నోపేతమిత్యర్థః. (క్రౌఞ్చం బృహస్పతేః) క్రౌఞ్చపక్షినాదసమం బార్హస్పత్యం గానమిత్యర్థః. (అపధ్వాన్తం వరుణస్య) భిన్నకాంస్యరవసమం వారుణగానమిత్యర్థః. (తాన్సర్వానేవోపసేవేత వారుణం త్వేవ వర్జయేత్) అపధ్వాన్తగానవ్యతిరిక్తాన్ సర్వానుద్గీథానుపసేవేతేత్యర్థః. ౧

శం.— అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయాని- సాధయాని. స్వధాం పితృభ్య ఆగాయాని. (ఆశాం మనుష్యేభ్యః) ఆశాం- ప్రార్థనాం. ప్రార్థితమిత్యేతత్. తృణోదకం పశుభ్యః. స్వర్గం లోకం యజమానాయ. అన్నమాత్మనే- మహ్యమాగాయానీతి. ఏతాని మనసా చిన్తయన్ - ధ్యాయన్నప్రమత్తః- స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః స్తువీత. ౨

సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మాన స్తం యది స్వరేషూపాలభేతేన్ద్రꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతివక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥ ౩

అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేత ప్రజాపతిꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతి పేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాదథ యద్యేనꣳ స్పర్శేషూపాలభేత మృత్యుꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతిధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥ ౪

* సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యా మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి ॥ ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఆ.— స్వరవిశేషజ్ఞానపూర్వకముద్గానకాలే ధ్యాతవ్యాన్ దర్శయతి (అమృతత్వమితి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్య ఇత్యత్రాదిశబ్దేన స్థానప్రయత్నాదిసఙ్గ్రహః. ౨

రం.— (అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయానీత్యాగాయేత్) అమృతత్వప్రాప్తిమాగాయాని - గానేన సాధయానీతి ఆగాయేత్ - గానం కుర్యాదిత్యర్థః. యథా ప్రార్థనం ఫలం భవతీతి భావః. (స్వధాం పితృభ్యః) ఆగాయానీతి సర్వత్ర సమ్బన్ధః. ఆశాం మనుష్యేభ్యః. తృణోదకం పశుభ్యః. స్వర్గం లోకం యజమానాయ. అన్నమాత్మన ఆగాయానీత్యాగాయేదిత్యర్థః. (ఏతాని మనసా ధ్యాయన్నప్రమత్తః స్తువీత) ఏతాని - దేవామృతత్వాదీని ఫలాని మనసా ధ్యాయన్ స్వరాదిష్వప్రమత్తస్సన్ స్తోత్రం కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.— సర్వే స్వరాః - అకారాదయ ఇన్ద్రస్య - బలకర్మణః ప్రాణస్యాత్మానః - దేహావయవస్థానీయాః. సర్వ ఊష్మాణః - శషసహాదయః ప్రజాపతేః - విరాజః. కశ్యపస్య వా ఆత్మానః. సర్వే స్పర్శాః - కాదయో వ్యఞ్జనాని మృత్యోరాత్మానః. తం - ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిత్ స్వరేషూపాలభేత - స్వరస్త్వయా దుష్టః ప్రయుక్త ఇతి. ఏవముపాలబ్ధ ఇన్ద్రం - ప్రాణమీశ్వరం శరణం - ఆశ్రయం ప్రపన్నోఽభూవం స్వరాన్ప్రయుఞ్జానోఽహం. సః - ఇన్ద్రో యత్తవ వక్తవ్యం - త్వా - త్వాం ప్రతివక్ష్యతి. స ఏవ దేవస్త ఉత్తరం దాస్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౩

ఆ.— కేనాభిప్రాయేణ స్వస్యోద్గాతురుద్గానకాలే ప్రతిహారజ్ఞానాయ స్వరాది దేవతాజ్ఞానముపన్యస్యతి (సర్వే స్వరా ఇతి) శషసహేత్యాదిశబ్దః సవర్ణభేదాభిప్రాయః. యత్తవ వక్తవ్యమిత్యస్య సాధ్యాంశతత్పృష్టో దద్యాదుత్తరమితి. ౩

రం.— (సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః) అచః - స్వరాః. ఆత్మానః - అవయవసదృశా ఇత్యర్థః. (సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః) శషసహాః - ఊష్మాణః. (సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానః) కాదయో మావసానాః - స్పర్శాః. (తం యది స్వరేషూపాలభేత) ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిదాగత్య త్వయా దుష్టస్వరః ప్రయుక్త ఇత్యుపాలమ్భం కుర్యాదిత్యర్థః. (ఇన్ద్రం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతివక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ఇన్ద్రమహం శరణం గతః - తస్మాదిన్ద్ర ఏవ తవ ప్రత్యుత్తరం దాస్యతీతి తదా తమభ్యేత్యోత్తరం ప్రతిబ్రూయాదిత్యర్థః. ౩

శం.— యద్యేనమూష్మసు తథైవోపాలభేత - ప్రజాపతిం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం. స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతి - సంచూర్ణయిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. అథ యద్యేనం స్పర్శేషూపాలభేత - మృత్యుం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం - స త్వా ప్రతిధక్ష్యతి - భస్మీకరిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౪

ఆ.— తథైవ - స్వరేష్వివేతి యావత్. ౪

రం.— (అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేతేత్యాది) పూర్వవదుక్తార్థం. (స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) త్వా ప్రతి - త్వాం ప్రతి. పేక్ష్యతి - చూర్ణయిష్యతీత్యర్థః. * పిష్ సఞ్చూర్ణన ఇతి హి ధాతుః. (స త్వా ప్రతిధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ధక్ష్యతి - భస్మీకరిష్యతీత్యర్థః. * దహ భస్మీకరణ ఇతి హి ధాతుః. ౪

శం.— యత ఇన్ద్రాద్యాత్మానః స్వరాదయః - అతః సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో వక్తవ్యాః, బలవన్తస్తథా, యథేన్ద్రే బలం దదాని - బలమాదధానీతి. తథా సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తాః - అన్తరప్రవేశితాః. అనిరస్తాః - అబహిః ప్రక్షిప్తాః. వివృతాః - వివృతప్రయత్నోపేతాః. ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదాని - ప్రయచ్ఛానీతి. సర్వే స్పర్శా లేశేన - శనకైరనభినిహితాః - అనభినిక్షిప్తా వక్తవ్యాః. (మృత్యోరాత్మానం) బాలానివ శనైః పరిహరన్మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి. ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

---

* ఇన్ద్రే బలం దధానీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

త్రయో ధర్మస్కన్ధా యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమస్తప ఏవ ద్వితీయో బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసి తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి॥ ౧

ఆ.— దేవతాజ్ఞానబలేనోద్గాత్రా న ప్రమత్తేన భవితవ్యం- స్వరాదీనామన్యథోచ్చారణే దేవతాపరాధప్రసఙ్గాత్. అతస్స్వరాద్యుచ్చారణే తాత్పర్యం కర్తవ్యమిత్యుద్గాతారం శిక్షయతి (యదిత్వేతి) ప్రవదేత్కాలేఽపి న సంశయమర్థం కథయతి (తమితి) యథోక్తరీత్యా స్వరాణాం ప్రయోగావస్థాయామిత్యర్థః. అపదానీతి - విస్పష్టమితి శేషః. (తథేతి) ఊష్మణాం ప్రయోగావస్థాయామిత్యర్థః. విస్పష్ట ప్రయత్నోపేతాః ప్రయోక్తవ్యా ఇతి శేషః. తత్రాపి ధ్యాతవ్యం దర్శయతి (ప్రజాపతేరితి) అతి ద్రుతోచ్చారణేన వర్ణానాం యథాఽక్షరోపాసనఫలం- తథా ప్రయత్నమానత్వం- అవభిక్షుత్వం. స్పర్శానాం మృత్యునా ... (...) యథా లోకే ... ప్రత్యాహరతి- తథా మృత్యోరాత్మానం పరిహరన్ ... ప్రయోక్తవ్యా ఇత్యర్థః. ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి) ఘోషవత్ప్రయత్నయుక్త ఉచ్చారణమిన్ద్రే బలాధానకమిత్యర్థః. (సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః) అగ్రస్తాః- అన్తః ప్రవేశితాః. అనిరస్తాః- బహిరక్షిప్తాః. ... సంవృతా ఇత్యర్థః. వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః. (ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి) ఊష్మణాం ప్రజాపత్యాత్మత్వాత్ అగ్రస్తత్వాదియుక్తత్వోచ్చారణే ప్రజాపతేరాత్మలాభో భవతీత్యర్థః. (సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యాః) లేశేన- అల్పేనాపి. అనభినిహితాః- అనభిక్షిప్తాః. అద్రుతోచ్చారితా ఇతి యావత్. (మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి) సర్వేషాం స్పర్శానాం మృత్య్వాత్మత్వాత్ స్పర్శానాం తేషాం ద్రుతోచ్చారణే మృత్యోరాత్మలాభో భవతీతి భావః ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఓఙ్కారస్యోపాసనవిధ్యర్థం త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాద్యారభ్యతే. నైవం మన్తవ్యం - సామావయవభూతస్యైవోద్గీథాదిలక్షణస్యోఙ్కారస్యోపాసనాత్ఫలం ప్రాప్యత ఇతి. కిం తర్హి? యత్సర్వైరపి సామోపాసనైః కర్మభిశ్చాప్రాప్యం-తత్ఫలమమృతత్వం కేవలాదోఙ్కారోపాసనాత్ప్రాప్యత ఇతి తత్స్తుత్యర్థం సామప్రకరణే తదుపన్యాసః. త్రయః - త్రిసఙ్ఖ్యాకాః ధర్మస్య స్కన్ధాః - ధర్మస్కన్ధాః. ధర్మప్రవిభాగా ఇత్యర్థః. కే త ఇతి. ఆహ - యజ్ఞః - అగ్నిహోత్రాదిః. అధ్యయనం - సనియమస్య ఋగాదేరభ్యాసః. దానం - బహిర్వేది యథాశక్తి ద్రవ్యసంవిభాగో భిక్షమాణేభ్యః. ఇత్యేష ప్రథమో ధర్మస్కన్ధః గృహస్థసమవేతత్వాత్తన్నిర్వర్తకేన గృహస్థేన నిర్దిశ్యతే. ప్రథమ ఏక ఇత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయశ్రవణాన్నాద్యార్థః. (తప ఏవ ద్వితీయః) తప ఇతి - కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది. తద్వాంస్తాపసః, పరివ్రాడ్వా న బ్రహ్మసంస్థః ఆశ్రమధర్మమాత్రసంస్థః, బ్రహ్మసంస్థస్య త్వమృతత్వశ్రవణాత్. ద్వితీయో ధర్మస్కన్ధః. బ్రహ్మచారీ, ఆచార్యకులే వస్తుం శీలమస్యేత్యాచార్యకులవాసీ, అత్యన్తం - యావజ్జీవమాత్మానం నియమైరాచార్యకులేఽవసాదయన్ - క్షపయన్ దేహం,- తృతీయో ధర్మస్కన్ధః. అత్యన్తమిత్యాది విశేషణాన్నైష్ఠిక ఇతి గమ్యతే. ఉపకుర్వాణస్య స్వాధ్యాయగ్రహణార్థత్వాన్న పుణ్యలోకత్వం బ్రహ్మచర్యేణ. సర్వ ఏతే- త్రయోఽప్యాశ్రమిణో యథోక్తైర్ధర్మైః పుణ్యలోకా భవన్తి - పుణ్యో లోకో యేషాం త ఇమే పుణ్యలోకా ఆశ్రమిణో భవన్తి. అవశిష్టస్త్వనుక్తః పరివ్రాట్ బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మణి సమ్యక్స్థితః. సోఽమృతత్వం - పుణ్యలోకవిలక్షణమమరణభావమాత్యన్తికమేతి. నాపేక్షికం దేవాద్యమృతత్వవత్ - పుణ్యలోకాత్పృథగమృతత్వస్య విభాగకరణాత్. యది చ పుణ్యలోకాతిశయమాత్రమమృతత్వమభవిష్యత్ - తతః పుణ్యలోకత్వాద్విభక్తం నావక్ష్యత్. విభక్తోపదేశాచ్చాత్యన్తికమమృతత్వమితి గమ్యతే. అత్ర చాశ్రమధర్మఫలోపన్యాసః ప్రణవసేవాస్తుత్యర్థం. న తత్ఫలవిధ్యర్థం- స్తుతయే చ ప్రణవసేవాయాః, ఆశ్రమధర్మఫలవిధయే, చేతి హి భిద్యేత వాక్యం. తస్మాత్స్మృతిప్రసిద్ధాశ్రమఫలానువాదేన ప్రణవసేవాఫలమమృతత్వం బ్రువన్ ప్రణవసేవాం స్తౌతి. యథా పూర్ణవర్మణస్సేవా భక్తపరిధానమాత్రఫలా- రాజవర్మణస్తు సేవా రాజ్యతుల్యఫలేతి- తద్వత్. ప్రణవశ్చ తత్సత్యం పరం బ్రహ్మ- తత్ప్రతీకత్వాత్. * ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మేత్యాద్యామ్నానాత్. కారకేష్వప్రతిత్వేనాఽమృతత్వం. అత్రాహుః కేచిత్ - చతుర్ణామాశ్రమిణామవిశేషేణ స్వకర్మానుష్ఠానాత్పుణ్యలోకతేహోక్తా జ్ఞానవర్జితానాం సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తీతి. నాత్ర పరివ్రాడవశేషితః- పరివ్రాజకస్యాపి జ్ఞానం యమా నియమాశ్చ తప ఏవేతి తప ఏవ ద్వితీయ ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దేన పరివ్రాట్తాపసౌ గృహీతౌ. అతస్తేషామేవ చతుర్ణాం యో బ్రహ్మసంస్థః- ప్రణవసేవకః సోఽమృతత్వమేతీతి - చతుర్ణామధికృతత్వావిశేషాత్, బ్రహ్మసంస్థత్వే చ ప్రతిషేధాభావాత్, స్వకర్మచ్ఛిద్రే చ బ్రహ్మసంస్థతాయా ఉపపత్తేః. న చ యజ్ఞవరాహాదిశబ్దవద్బ్రహ్మసంస్థశబ్దః పరివ్రాజకే రూఢః- బ్రహ్మణి సంస్థితినిమిత్తముపాదాయ ప్రవృత్తత్వాత్. న హి రూఢిశబ్దా నిమిత్తముపాదదతే. సర్వేషాం చ బ్రహ్మణి స్థితిరుపపద్యతే. యత్ర యత్ర నిమిత్తమస్తి బ్రహ్మణి సంస్థితిః - తస్య తస్య నిమిత్తవతో వాచకం సన్తం బ్రహ్మసంస్థశబ్దం పరివ్రాడేకవిషయే సఙ్కోచే కారణాభావాన్నిరోద్ధుమయుక్తం. న చ పారివ్రాజ్యాశ్రమధర్మమాత్రేణామృతత్వం - జ్ఞానాన

ర్థక్యప్రసఙ్గాత్. పారివ్రాజ్యధర్మయుక్తమేవ జ్ఞానమమృతత్వసాధనమితి చేన్న- ఆశ్రమధర్మత్వావిశేషాత్. ధర్మో వా జ్ఞానవిశిష్టోఽమృతత్వసాధన
మిత్యేతదపి సర్వాశ్రమధర్మాణామవిశిష్టం. నచ వచనమస్తి పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మనిష్ఠస్య మోక్షః - నాన్యేషామితి. జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి చ సర్వోపని
షదన్సిద్ధాన్తః. తస్మాద్య ఏవ బ్రహ్మసంస్థః స్యాశ్రమివిహితకర్మవతాం- సోఽమృతత్వమేతీతి. న- కర్మనిమిత్తవిద్యాప్రత్యయవిరోధాత్. కర్త్రా
దికారకక్రియాఫలభేదప్రత్యయవత్త్వం హి నిమిత్తముపాదాయ ఇదం కుర్విదం మా కార్షీరితి కర్మవిధయః ప్రవృత్తాః. తచ్చ నిమిత్తం న శాస్త్రకృతం- స
ర్వప్రాణిషు దర్శనాత్. సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వం • బ్రహ్మైవేదం సర్వమితి శాస్త్రజన్యః ప్రత్యయో విద్యారూపః స్వాభావికం
క్రియాకారకఫలభేదప్రత్యయం కర్మవిధినిమిత్తమనుపమృద్య న జాయతే- భేదాభేదప్రత్యయయోర్విరోధాత్. న హి తైమిరికద్విచన్ద్రాదిభేదప్రత్య
యమనుపమృద్య తిమిరాపగమే చన్ద్రైకత్వప్రత్యయ ఉపజాయతే- విద్యావిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్. తత్రైవం సతి యం భేదప్రత్యయ
ముపాదాయ కర్మవిధయః ప్రవృత్తాః - సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం తత్త్వమసి కారకభేదాః ? న్యరమిత్యేతద్వాక్యప్రమాణజనితేనైక
త్వప్రత్యయేన, యస్సర్వకర్మభ్యో నివృత్తో నిమిత్తనివృత్తేః- స ఏవ నివృత్తకర్మా బ్రహ్మసంస్థ ఉచ్యతే. స చ పరివ్రాడేవ- అన్యస్యాసమ్భవాత్. అన్యో
హ్యనివృత్తభేదప్రత్యయః- సోఽన్యత్పశ్యఞ్శృణ్వన్మన్వానో విజానన్నిదం కృత్వేదం ప్రాప్నుయామితి హి మన్యతే. తస్యైవం కుర్వతో న బ్రహ్మసం
స్థతా- వాచారమ్భణమాత్రవికారానృతాభిసన్ధిప్రత్యయవత్త్వాత్. న చాసత్యమిత్యుపమర్దితే భేదప్రత్యయే సత్యమిదమనేన కర్తవ్యం మయేతి ప్రమాణ
ప్రమేయబుద్ధిరుత్పద్యతే- ఆకాశ ఇవ తలమలబుద్ధిర్వివేకినః. ఉపమర్దితేఽపి భేదప్రత్యయే కర్మభ్యో న నివర్తతే చేత్- ప్రాగివ భేదప్రత్యయానుపమర్దనా
దేకత్వప్రత్యయవిధాయకం వాక్యమప్రమాణీకృతం స్యాత్. అభక్ష్యభక్షణాదిప్రతిషేధవాక్యానాం ప్రామాణ్యవద్యుక్తమేకత్వవాక్యస్యాపి ప్రామా
ణ్యం- సర్వోపనిషదాం తత్పరత్వాత్. కర్మవిధీనామప్రామాణ్యప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న- అనుపమర్దితభేదప్రత్యయవత్పురుషవిషయే ప్రామాణ్యోపపత్తేః
స్వప్నాదిప్రత్యయ ఇవ ప్రాక్ప్రబోధాత్. వివేకినామకరణాత్కర్మవిధిప్రామాణ్యోచ్ఛేద ఇతి చేన్న- కామ్యవిధ్యనుచ్ఛేదదర్శనాత్. న హి కామాత్మతా
న ప్రశస్తేత్యేవం విజ్ఞానవద్భిః కామ్యాని కర్మాణి నానుష్ఠీయన్త ఇతి కామ్యకర్మవిధయ ఉచ్ఛిద్యన్తే- అనుష్ఠీయన్త ఏవ కామిభిరితి. తథా బ్రహ్మసంస్థైః
బ్రహ్మవిద్భిర్నానుష్ఠీయన్తే కర్మాణీతి న తద్విధయ ఉచ్ఛిద్యన్తే- అబ్రహ్మవిద్భిరనుష్ఠీయన్త ఏవేతి. పరివ్రాజకానాం సర్వకర్మాభావే భిక్షాటనాదేరపి
కర్మణో నివృత్తిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న- ప్రామాణ్యబలేనాయం పురుషః ప్రవృత్తో నిరవద్యత్వాత్. న హి నావి చరతః ప్రతి
షిద్ధమప్యాచరణం కర్మప్రయుక్తం స్యాదితి చేత్ద్వేషరహితేనాపి వివేకినా భిక్షాచరణం క్రియతే. న చ విధినిషేధప్రవృత్తినిమిత్తభేదప్రత్యయో బాధితే
ఽస్తి. సోమాదౌ ప్రవర్తకం నిమిత్తమస్తి- పరివ్రాజకస్య తు భిక్షాచరణాదౌ బుభుక్షేతి ప్రవర్తకం. ఇహాప్యకరణే ప్రత్యవాయభయం ప్రవర్తకమి
తి చేన్న- భేదప్రత్యయవతోఽధికృతత్వాత్. భేదప్రత్యయవాననుపమర్దితభేదబుద్ధిర్విద్యయా - స కర్మణ్యధికృత ఇత్యవోచామ. దేహాద్యభిమా
నిత్వేన- తస్యాకరణే ప్రత్యవాయః. న నివృత్తాధికారస్య- గృహస్థస్యైవ బ్రహ్మచారిణో వా భిక్షాద్యనుష్ఠానే. ఏవం తర్హి సర్వస్యైవ కర్మస్థస్య
నైకత్వప్రత్యయః పరివ్రాడితి చేన్న- స్వస్వామిత్వభేదబుద్ధ్యనివృత్తేః, కర్మార్థత్వాచ్చేతరాశ్రమాణాం, యజ్ఞాదికర్మకుర్వీయేతి శ్రుతేః. తస్మాచ్చ
స్వస్వామిత్వాభావాద్భిక్షురేక ఏవ పరివ్రాట్- న గృహస్థాదిః. ఏకత్వప్రత్యయవిధిజనితేన ప్రత్యయేన విధినిమిత్తభేదప్రత్యయస్యోపమర్దితత్వాద్యమని
యమాద్యనుపపత్తిః పరివ్రాజకస్యేతి చేన్న- బుభుక్షాదినైకత్వప్రత్యయాత్ప్రచ్యావితస్యోపపత్తేః. నివృత్త్యర్థత్వాత్. న చ ప్రతిషిద్ధసేవాప్రాప్తిః-
నిశ్చితైకత్వప్రత్యయస్యోత్పత్తేః ప్రాగేవ ప్రతిషిద్ధత్వాత్. న హి రాత్రౌ కూపే కణ్టకే వా పతితో దివాపి పతతి తస్మిన్నేవ. తస్మాత్సిద్ధం నివృత్తకర్మా భిక్షు
రేవ బ్రహ్మసంస్థ ఇతి. యత్తు పరమహంసస్యైవ జ్ఞాననిష్ఠా నాన్యేషామిత్యేతత్ - తన్న. యదప్యుక్తం పరివ్రాడ్బ్రహ్మసంస్థ ఇత్యేతత్-
తదసత్. కస్మాత్. పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాదస్య విధ్యానర్థక్యప్రసఙ్గాభావాత్. ఏకత్వవిజ్ఞానవతోఽపి గృహస్థాదేర్బ్రహ్మసంస్థ
స్య స్యాత్. భేదబుద్ధిమతో విహితకర్తవ్యతా స్యాత్. ఏతేనైకత్వజ్ఞాని బ్రహ్మసంస్థతా సామర్థ్యం ప్రతిషిద్ధం ప్రత్యుక్తం. తథా జ్ఞానవానేవ వి
ప్రకర్మపరిత్యాగేన జ్ఞాననైయత్యం ప్రత్యుక్తం. యత్పునరుక్తం యద్యవరోహణే పరివ్రాజకేన రూఢో బ్రహ్మసంస్థ ఇతి - తత్పరిహృత
మితి - తస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాన్నాన్యస్యేతి. యత్పునరుక్తం రూఢశబ్దోఽనిమిత్తం నోపాదేయ ఇతి- తన్న- గృహస్థాదేః పరివ్రాజకాదిశబ్దద
ర్శనాత్. గృహస్థితిసారి పారివ్రాజ్యతా నాదినిమిత్తోపాదానాదపి గృహస్థస్య పరివ్రాజకాఖ్యా న విశేషః. గృహస్థ ఇతి పరివ్రాజక ఇతి చ శ
బ్దగూఢాద్వ్యక్తశబ్దాః. న యత్ర యత్ర తాని నిమిత్తాని- తత్ర తత్ర వర్తన్తే- నిర్దిష్టత్వాత్. తథేహాపి బ్రహ్మసంస్థశబ్దో నివృత్తసర్వకర్మత్వాదిసాధన
పారివ్రాజకవిషయ ఇత్యాశ్రమిపరమహంసాశ్రమ్య ఇహాభిప్రేతః- ముఖ్యాన్ముఖ్యఫలవత్త్వాత్. అతో ద్వితీయమేకం వేదో నిర్దిష్టం పారివ్రాజ్యం-
న యజ్ఞోపవీతవిధివత్కమణ్డలుప్రభృతి గృహవాసః. ముణ్డోఽపరిగ్రహోఽసఙ్గ ఇతి చ శ్రుతిః. * అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రమిత్యాది చ శ్వేతా
శ్వతరే. * నిస్స్తుతిర్నిర్నమస్కార ఇత్యాది స్మృతిభ్యశ్చ. * తస్మాల్లిఙ్గం నధర్మజ్ఞా అవ్యక్తలిఙ్గా ఇత్యాది స్మృ
తిభ్యశ్చ. యత్తు సాక్షిత్వేన కర్తృత్వాభావోఽభ్యుపగమ్యతే- క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధేస్సత్యత్వాభ్యుపగమే తన్న. యద్యపి వస్తుతశ్శూన్యతాభ్యుపగమే
ఽకర్తృత్వమభ్యుపగమ్యతే- తదప్యసత్ - తదభ్యుపగమస్యాత్మాభ్యుపగమాత్. యచ్చాకారలక్షణయా కర్తృత్వాభ్యుపగమః- సోఽప్యసత్కారకబుద్ధిరని
వర్తితత్వాత్ప్రమాణేన. తస్మాద్వేదాన్తప్రమాణజనితైకత్వప్రత్యయవత ఏవ కర్మసన్న్యాసలక్షణం పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మసంస్థత్వం చేతి సిద్ధం. ఏతేన గృహ
స్థస్యైకత్వవిజ్ఞానే సతి పారివ్రాజ్యమర్థసిద్ధం. నన్వగ్న్యుత్సాదనదోషభాక్స్యాత్పరివ్రాజక- *వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇతి శ్రు
తేః. న- జైవైవైవోత్సాదితత్వాత్. ఉత్పన్నస్య హి నివర్తకత్వదర్శనాత్- *ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్య ఇతి శ్రుతేః. అతో న దోషః గార్హస్థ్యపరిత్యాగే ప్రవ్రజన్తీతి. ౧

ఆ.— అధిక్యాధికారాన్యజ్ఞావబద్ధాన్యుపాసనాన్యుక్తాని. సమ్ప్రతి స్వతన్త్రోఙ్కారగోచరమోఙ్కారోపాసనం విధాతుమారభతే (ఓఙ్కారేతి) అఙ్గావబద్ధోపాసనాధికారే యథోక్తస్వతన్త్రోపాసనవిధానే కోఽభిప్రాయ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నైవమితి) నస్వతన్త్రస్యతస్యోపాసనాదిత్యేవకారార్థః. కథం తర్హీదముక్తమిత్యపేక్షాయామాహ (కిం తర్హీతి) సనియమస్య- ప్రాజుహోత్యాదినియమసహితస్య పురుషస్యేతి యోజ్యమ్. అభ్యాసః - స్వీకరణం, విచారో, జపః, శిష్యేభ్యో దానం, ఆవృత్తి, శ్చేతి సప్తవిధః. వేదాధ్యయనే ఉద్దిశ్యతే - తస్య యజ్ఞాఙ్గత్వాత్ పృథక్ప్రవక్తుం నాస్తీతి మన్వానో విశినష్టి (బహిర్వేదీతి) గృహస్థేన- తదాత్మనేత్యర్థః. కథం గృహస్థస్య ప్రథమత్వం- బ్రహ్మచారిణ ఆశ్రమాత్పూర్వత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకఇత్యస్య ఇతి) ఉక్తవ్యాఖ్యానే వాక్యశేషస్య గమకత్వమాహ (ద్వితీయేతి) ప్రాథమ్యమేవ ప్రథమశబ్దస్యార్థః- బ్రహ్మచారిప్రాథమ్య ప్రసిద్ధివిరోధాదిత్యాహ (నాద్యస్యేతి) కీదృగత్ర పరివ్రాడ్గృహ్యతే- తత్రాహ (నేతి) కుతో బ్రహ్మసంస్థో న గృహ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మసంస్థస్యేతి) వానప్రస్థగ్రహణముపలక్షణం పరివ్రాజోఽపి ప్రదర్శనార్థం. బ్రహ్మచారీత్యాదివాక్యస్య నైష్ఠికవిషయత్వం విశేషణసామర్థ్యాద్దర్శయతి (అత్యన్తమిత్యాదినా) ఆభోగపర్యాప్తస్యాత్ర బ్రహ్మచారిత్వాద్విశేషోక్తిర్నిత్యోపాదానం భవేత్ - తత్రాహ (ఉపకుర్వాణస్యేతి) సను బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మచర్యేణ పుణ్యలోకా న గృహ్యతే- తత్రాహ (సర్వఇతి) కథమేషామిదానీం పుణ్యలోకత్వవిశేషణానాం తదానన్త్యమవగమ్యతే- తత్రాహ (పుణ్యఇతి) ఆశ్రమిణః ప్రదర్శ్యన్తే కేవలం పరివ్రాణ్ముఖ్యాన్ ప్రదర్శ్యన్తే- తత్రాహ (అవశిష్ట ఇతి) కుతో హి పుణ్యలోకాన్త్యేతి యద్యమృతత్వస్యేత్యాశఙ్క్యోక్తం (ఆత్యన్తికమితి) తస్యాత్యన్తికత్వాభావే హేతుమాహ (పుణ్యలోకాదితి) అమృతత్వస్య పుణ్యలోకాత్పృథగ్విభాగకరణాత్తతోఽన్యత్వాదాత్యన్తికత్వసిద్ధిరితి యోజనా. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (యదిచేత్యాదినా) బ్రహ్మశబ్దస్య యథా ప్రత్యఙ్ముఖ్యమర్థం గృహీత్వా పరబ్రహ్మనానాత్వాత్ పరతో నిరఙ్కుశమమృతత్వముక్తం. ప్రకరణాలోచనయా తు ప్రణవప్రతీకే బ్రహ్మోపాసనస్య క్రమేణామృతత్వం భేదబుద్ధిరనపాయాద్విషయం. కర్మిణామనన్తఫలత్వాభిధానేన తన్నిన్దయా బ్రహ్మసంస్థతా స్తుతిదర్శనా. ఉక్తస్యాశ్వవిధస్యత్వా. దమృతత్వకామో బ్రహ్మసంస్థస్స్యాదిత్యేకార్థపరత్వాదేకమిదం వాక్యమిత్యాహ (అత ఏవేత్యాదినా) స్తుతయే ఫలసిద్ధయే చేదం వాక్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తుతయే చేతి) అర్థైకత్వాదేకం వాక్యం- తద్భేదే తద్భేదనియమాదిత్యర్థః. కిం పరం తర్హీదం వాక్యం- తత్రాహ (తస్మాదితి) (స్తుతిప్రసిద్ధేతి) శ్రుత్యేకస్వరత్వం యానువాదిత్వే నేపరీత్యా తదనుమితశ్రుతిసిద్ధేతి యోజ్యం. స్తుతిసేవద్వ్యాఖ్యానావక్షప్యానస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోఽధ్యాహృతేన స్తుతయ ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. నను బ్రహ్మతత్త్వసేవాతోఽమృతత్వం భవతి- న ప్రణవసేవాతః- తత్కిమితి తస్య స్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవశ్చేతి) తత్ప్రణవాణాం వర్ణయతి ఫలితమాహ (ఏతద్ధ్యేవేతి) స్వవ్యాఖ్యానం వ్యక్తదోషముక్త్వా బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యస్య వృత్తికారీయం వ్యాఖ్యానముద్భావయతి (అన్యేతి) యే ఖల్వాశ్రమిణశ్చత్వారో జ్ఞానవర్జితాః- తేషాం సర్వేషామవిశేషేణ స్వాశ్రమవిహితధర్మానుష్ఠానేన పుణ్యలోకా భవన్తీత్యత్రోక్తా- న తు పూర్వస్మిన్నత్రైవ పరివ్రాడనుక్తస్సన్నవశేషితో స్తీతి యోజనా. నను పూర్వస్మిన్ప్రతిజ్ఞావాక్యే పదం పరివ్రాజో నోపలభ్యతే- తథాచాసావవశేషితః- తత్రాహ (పరివ్రాజకస్యాపీతి) జ్ఞానం యమనియమాశ్చ- ఉపాయభూతా ఇతి యావత్ పరివ్రాడపి పూర్వత్రాభిహితశ్చేత్- బ్రహ్మసంస్థవాక్యస్య కోఽర్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) పరివ్రాజకస్యానవశిష్టత్వేన చతుర్ణామపదిష్టత్వాద్విశేషోఽత్ర కస్యార్థః. సామాన్యసిద్ధౌ హేతుమాహ (చతుర్ణామితి) అప్రతిషేధాచ్చేతి భేదః నన్వాశ్రమినరాణాం కర్మాద్యధికారసామాన్యే తన్నైవ వ్యాపృతత్వాన్న బ్రహ్మసంస్థానియమం సామాన్యవాన్ స్తి- పరివ్రాజకస్య తు నిర్వ్యాపారస్య బ్రహ్మసంస్థతానుకరీత్యత ఆహ (స్వాశ్రమేతి) నను పరివ్రాజకే బ్రహ్మసంస్థశబ్దో రూఢః - యథాదిశబ్దవత్- తస్మాదసావాశ్రమాన్తరయామ్యనతి- తత్రాహ (నచేతి) నిమిత్తమాదాయ ప్రవృత్తత్వే కిమితి రూఢిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) సర్వేష్వాశ్రమేష్వపి పరివ్రాజకమాత్రమధికరోతి- తత్రైవ నిమిత్తస్య సత్త్వాత్. తత్రాహ (సర్వేషాం చేతి) నను పఞ్చయజ్ఞాదికర్మాణి శమదమాదీని చ తేషామవశ్యం కర్తవ్యాని- కిం తు తాసామాదీనాం త్వమపి యో కుర్వన్తి. తథా బ్రహ్మసంస్థశబ్దోఽపి తద్వత్స్యాద్గృహస్థాదావనవస్థితః పరివ్రాజక ఏవ సరంగోచరయేత్ -అత ఆహ (యత్రేతి) బ్రహ్మసంస్థశబ్దః- నిరోద్ధుమయుక్తమితి సమ్బన్ధః. రూఢిపక్షే దోషాన్తరమాహ (నచేతి) ధర్మసహితస్య జ్ఞానస్య- జ్ఞానరహితస్య వా ధర్మస్యామృతత్వసాధనత్వాజ్జ్ఞానానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యాద్యపక్షమనువదతి (పారివ్రాజ్యేతి) పారివ్రాజ్యధర్మైరేవేతి నాయం నియమః- గృహస్థాదిధర్మాణామప్యేకమధర్మత్వేన తుల్యత్వాత్. జ్ఞానవిశిష్టజ్ఞానమమృతత్వహేతురిత్యపి వక్తుం నానుకరత్వాదిత్యాహ (వాశబ్దేతి) ద్వితీయం దూషయతి (ధర్మేతి) యది పరివ్రాజకధర్మో జ్ఞానవిశిష్టో ముక్తిహేతురిష్యతే- తదేతదపి ముక్తిహేతుత్వం సర్వాశ్రమధర్మాణాం జ్ఞానవిశిష్టానామవిశిష్టం. తథా చ సరూఢిపక్షేఽపి పరివ్రాజకస్యైవ జ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ పరివ్రాజకస్యైవ ముక్తిరితి క్రమసిద్ధమిత్యాహ (నచేతి) కార్యస్య కస్య చిదపి ముక్తిర్న్యాయ్యేతి - తత్రాహ (జ్ఞానాదితి) బ్రహ్మసంస్థవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరివ్రాజకస్యైవామృతత్వమిత్యనియమః, జ్ఞానాదేవేతి నియమః, ఇత్యర్థః. బ్రహ్మసంస్థస్యముచ్చయానుష్ఠాయీతి వృత్తికారమతం నిరాకరోతి (నకర్మేతి) కర్మ నిమిత్తప్రత్యయస్య, శుద్ధబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారస్య, చ మిథో విరోధాన్న సముచ్చయసిద్ధిరితి. వస్తుసద్భావాక్యం వివృణోతి (కర్త్రాదీతి) కర్మనిధయః- సిద్ధేభావస్తు ద్రష్టవ్యం. తథాపి ప్రత్యయత్వావిశేషాత్కారకాకారకవిధినిషేధయోర్న విరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) ప్రత్యయత్వేఽపి ప్రత్యయాన్తరప్రయోగాద్విద్యాఽవిద్యాభావేన విరోధోఽస్తీత్యర్థః. సవిరోధః కిం స్యాత్- అత్రాహ (స్వాభావికమితి) విద్యారూపః- ప్రత్యయ ఇతి పూర్వోక్తానస్యప్రతః. తత్రోక్తమేవ హేతుం స్మారయతి (భేదేతి) తత్ర లోకప్రసిద్ధముదాహరణమాహ (సహీతి) భేదాభేదప్రత్యయవిరోధాద్విద్యాఽవిద్యాకర్మణోర్విరోధేన సముచ్చయాసమ్భవాత్తదనుష్ఠాయీ బ్రహ్మసంస్థో న భవతి చేత్- కస్తర్హి బ్రహ్మసంస్థస్స్యాత్ - అత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యా సమ

చ్ఛాయ ఇహాగేసతీతియావత్. అన్యస్య గృహస్థాదేర్బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవముక్తం సాధయతి (అన్యేతి) వాచారమ్భణమాత్రే వికారే౽నృతే- శరీరాదౌ బ్రాహ్మణో౽హమిత్యాద్యభిసన్ధానరూపామిథ్యాభినివేశాత్మకో యః ప్రత్యయః- తద్వత్త్వాదితి హేత్వర్థః. నను బ్రహ్మవిదో౽పి సంస్కారవశా ద్ద్వైతసత్యత్వాభినివేశపూర్వకం కర్మప్రవృత్తిసమ్భవాన్న బ్రహ్మసంస్థతాసు ప్రతిష్ఠా దిత్యత ఆహ (నచేతి) అసత్యమిదమితి వివేకేన సత్యత్వాభినివేశే శిథిలీకృతే పునస్సత్యత్వాభినివేశేన న ప్రవృత్తిరుపపద్యతే- ఆభాసరూపా తు భేదబుద్ధిర్న కర్మప్రవృత్తిహేతురిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానవతో నిమిత్తనివృత్త్యా కర్మనివృత్తిరవశ్యమ్భావినీత్యుక్తం. విపక్షే దోషమాహ (ఉపమర్దితేపీతి) ఏకత్వప్రత్యయజనకం శాస్త్రం నభవత్యేవ ప్రమాణం- పూర్వప్రవృత్తభేదప్రత్యయవిరోధాదితి మతమాశఙ్క్యాహ (అభ్యేతి) యథా నకలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదిశాస్త్రం పూర్వప్రవృత్తకలఞ్జాదిభక్షణప్రత్యయవిరోధేపి ప్రమాణం- రాగాదిదోషమూలస్య ప్రత్యయస్యాప్రమాణత్వాత్. తద్వదేవ భేదప్రత్యయస్యానాద్యవిద్యాదోషమూలత్వాత్ప్రామాణ్యాసమ్భవాత్ తద్విరోధేప్యద్వైతశాస్త్రస్య యుక్తమేవ ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. కార్యపరత్వాదద్వైతే తాత్పర్యాభావాన్న తస్య చాస్త్రస్య ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోపనిషదామితి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గదర్శనాదద్వైతే తాత్పర్యం తాసామవసీయతే - తద్యుక్తమద్వైతశాస్త్రస్యాస్య ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. భేదాలమ్బనకర్మవిధివిరోధాన్నాద్వైతశాస్త్రస్యార్థమానమితి శఙ్క్యతే (కర్మవిధీనామితి) యథా స్వప్నప్రత్యయానాం గన్ధర్వనగరాది ప్రత్యయస్య ప్రాక్తత్త్వజ్ఞానాదబాధితత్వం పురుషస్య తత్ప్రమాణం- తథా కర్మవిధీనామప్యవిదుషి పురుషే ప్రామాణ్యసమ్భవాన్నాద్వైతశాస్త్రస్య తద్విరోధో స్తీతి పరిహరతి (నానుపపన్నా ఇతి) * యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జన ఇతి న్యాయేన తత్త్వదర్శినాం కర్మత్యాగస్య కామాద్యుపరమసన్న్యాసౌత్సుక్యపరమ్యత్వా - తథా చ కర్మవిధివిరోధతాదవస్థ్యమితి శఙ్క్యతే (వివేకినామితి) ప్రకృతిపరవశత్వాల్లోకస్యనాస్తి వివేకిప్రవృత్త్యనుసరణమితి - * ప్రకృతిం యాన్తి భూతాని నిగ్రహః కిం కరిష్యతీతి స్మృతేః. తతో బ్రహ్మవిదాం నైష్కర్మ్యే౽పి న కర్మవిధీనామప్రామాణ్యప్రసక్తిరిత్యుక్తమేవమాహ (సంకామేత్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఇతి- నోచ్ఛిద్యన్త ఇతి శేషః. అస్తు ప్రకృత్యైకేషామాయాతం - తదాహ (తథేతి) అనుష్ఠేయ న్నపి వేతి- తద్విధీనామనుచ్ఛిత్తిరితివాక్యశేషః. అద్వైతవాదినో౽వశ్యమ్భావినీ కర్మనివృత్తిరిత్యుక్తం దృష్టాన్తేన విఘటయన్నాశఙ్క్యతే (పరివ్రాజకానామితి) అద్వైతధీస్సర్వకాలోపనాయామిభిక్షాటనాది ప్రవృత్తిరప్యనుపటమానైవేతి పన్నావస్స్వరూపతే (న ప్రామాణ్యేతి) సముచ్చయస్య ప్రామాణికత్వాదిరూపతాయాం ప్రత్యయాభాసమూలస్య ప్రవృత్త్యాభాసస్య నోదాహరణత్వం. అగ్నిహోత్రాది ప్రవృత్తైరప్యాభాసత్వే ప్రామాణికసముచ్చయ సిద్ధాన్తహానిః. అతో నైతచ్చోద్యమిత్యర్థః. ఏతదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) తద్వదవివేకినాం కర్మక్రియమాణం దృష్టమితి వివేకిభిరపి తన్న క్రియతే - భిక్షాటనాదిప్రవృత్త్యాభాసస్య ప్రామాణికో౽గ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తైర్నోదాహరణమితి శేషః. ఇతశ్చ నేదముదాహరణమిత్యాహ (నచేతి) అగ్నిహోత్రాదావపి ప్రవర్తకమస్తీతి శఙ్క్యతే (ఇహాపీతి) అకరణకృతం ప్రత్యవాయాఖ్యం భయమవివేకినః- వివేకినో వేతి వికల్పాద్యమఙ్గీకరోతి (నభేదేతి) కర్మణి భేదబుద్ధిమతో౽ధికృతత్వేపి తస్య తదకరణే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామేతి) ద్వితీయం దూషయతి (ననివృత్తేతి) వివేకినో నివృత్తాధికారస్య ప్రత్యవాయాప్రాప్త్యా కర్మసు ప్రవర్తకాభావాత్కర్మభ్యో నివృత్తిరూపం పారివ్రాజ్యం చేత్ - అతిప్రసఙ్గో నాస్తీతి శఙ్క్యతే (ఏవం తర్హీతి) కర్మసాధనం స్వయజ్ఞోపవీతాది త్యజ్యతే- నవా. త్యజ్యతే చేత్- న స్యాశ్రమధర్మః - తతో యజ్ఞోపవీతాద్యన్తరేణ గార్హస్థ్యాదిభావాసమ్భవాత్. నత్యజ్యతే చేత్- నపారివ్రాజ్యప్రాప్తిః- సాధనసఙ్గ్రహస్య సాధ్యార్థత్వాదితి పరిహరతి (స్వస్వామిత్వేతి) ఇతశ్చాశ్రమాన్తరేషున పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (కర్మాఙ్గత్వాదితి) జాయాపుత్రవిత్తసమ్బన్ధస్యానర్వం త్రుతావదశక్యత్వాదర్థః. గృహస్థాదిష్వాశ్రమస్థేష్వేవ పారివ్రాజ్యస్య సర్వదాత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వస్వామిత్వాభావాత్ - వివేకవశాద్యజ్ఞోపవీతాదౌ స్వశబ్దాత్స్వామిత్వబుద్ధ్యభావాదితి యావత్. యస్తు పరివ్రాజకస్య నివృత్తాధికారస్య ప్రత్యవాయానభిప్రాప్తిరితి- తత్రాతిప్రసక్తిమాశఙ్క్యతే (ఏకత్వేతి) తద్విషయప్రత్యయస్య నివృత్తి-ఉత్పాదకం * తత్త్వమస్యాదివాక్యం. తజ్జనితేనైకత్వవిషయేణ ప్రత్యయేనేతియావత్. తథా చ యథేష్టచేష్టాప్రసక్తిరితిశేషః. జ్ఞానినో౽పి ధర్మాధర్మాదినాస్తి-తత్ప్రవృత్తిన్సంస్కారవశాదిత్యాశయేనాహ (బుభుక్షాదినేతి) మోహేనప్రసక్తేన దోషేణ తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వం చిత్రప్రచ్యుతిమాపాదితః - తస్య సంస్కారవశాద్యథానియమమస్తీ న సముపపద్యతే- తస్య దోషకృతప్రచ్యుతిప్రమాతా నియతచేష్టానివృత్త్యర్థత్వేనావశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథా చ న యథేష్టచేష్టాప్రసక్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ విదుషో నైవ ప్రవృత్త్యభావేపి యథేష్టచేష్టానాస్తీత్యాహ (నచేతి) అనిషిద్ధే౽పి యథేష్టచేష్టా - నిషిద్ధస్తు సాపత స్త్రైలిదృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (నహీతి) అన్యేషాం బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరోక్తమనూద్యాఙ్గీకరోతి (యత్పునరితి) ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యచ్చేతి) కిం పరివ్రాజకస్య జ్ఞానహీనస్యాశ్రమమాత్రనిష్ఠస్య తపశ్శబ్దేనోపాదానం - ఆహో స్విజ్జ్ఞానవతో౽పీతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (తదసదితి) జ్ఞానవతో౽పి తపస్విత్వాత్తపశ్శబ్దేనోపాదానముచితమితి శఙ్క్యత్వాత్ప్రత్యాహ (తస్మాదిత్యాదినా) తపశ్శబ్దేన నాస్య గృహీత ఇతి శేషః. తస్య చ జ్ఞానవతో విశిష్టత్వం ప్రాగేవోపదిష్టమిత్యాహ (సపనేతి) ఇతశ్చ పరమహంసపరివ్రాజకో న తపశ్శబ్దేన పరామృష్ట ఇత్యాహ (ఏకత్వేతి) తదేవ స్ఫోరయతి (భేదేతి) యత్తు కశ్చిద్గృహస్థాదేరపి బ్రహ్మసంస్థతా సామర్థ్యమితి- తత్ప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) అనివృత్తభేదప్రత్యయస్య బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవేనేతియావత్. సామర్థ్యం - ప్రత్యుక్తమితిసమ్బన్ధః. యత్తు చతుర్ణామపి బ్రహ్మసంస్థతాయా అప్రతిషేధ ఇతి- తత్రాహ (అప్రతిషేధశ్చేతి) ఏకత్వోపదేశేన భేదప్రత్యయనిరాసాదనివృత్తభేదప్రత్యయస్యాన్యద్బ్రహ్మసంస్థతా ప్రతిషిద్ధేత్యర్థః. పారివ్రాజ్యమాత్రేణామృతత్వే జ్ఞానవైయర్థ్యముక్తం పరిహరతి (తథేతి) చోద్యాన్తరమనూద్యోక్తం పరిహారం స్మారయతి (యత్పునరుక్తమితి) తత్ర రూపధారణమాయంశబ్ద ఇతి శేషం పశ్చాద్వ్యాసూచయతి. చోద్యాన్తరమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యా

ఉ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీ విద్యా సంప్రాస్రవత్తామభ్యతపత్తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సంప్రాస్రవన్త భూర్భువస్స్వరితి॥ ౨

దినా) ఆదిపదేన పఞ్చాజాదిశబ్దగ్రహణే. ఉక్తం ప్రపఞ్చయతి (గృహస్థేతి) ఇహాపీతి ప్రకృతవాక్యోపాదానం. ప్రకృతే పరమహంసపరివ్రాజకే బ్రహ్మసంస్థపదమిత్యత్ర హేతుమాహ (ముఖ్యేతి) ఇతశ్చ పారమహంస్యమేవ శ్రౌతమిత్యాహ (అత ఏవేతి) ఏవకారార్థం కథయతి (నయజ్ఞోపవీతేతి) ఇతిశబ్దస్సన్న్యాసప్రకరణే తథావిధశ్రుత్యర్థప్రదర్శనార్థః. బ్రహ్మసంస్థశబ్దస్య పరమహంసవిషయత్వే శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (శ్రుతిరితి) అత్యాశ్రమిభ్యః - చాతుర్ణామాశ్రమత్రయమతీత్య - సర్వకర్మత్యాగిభ్యస్తేభ్యః. పరమహంసపరివ్రాజకేభ్య ఇతి యావత్. పరమం పవిత్రం - నిరతిశయపరిశుద్ధికారణం పరమపురుషార్థసాధనం సమ్యగ్జ్ఞానం ప్రోవాచేత్యర్థః. స్మృతిభ్యశ్చ - యథోక్తపారివ్రాజ్యం సిధ్యతీతి శేషః. * అనాశ్రమమనాశ్రమ్యేత్యాదివాక్యసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. కర్మణాం బన్ధహేతుత్వం లిఙ్గశబ్దార్థః. లిఙ్గస్య ధర్మకారణత్వరాహిత్యం తస్మాదిత్యుక్తం. అలిఙ్గః - ధర్మధ్వజిత్వరహితః. ధర్మజ్ఞః - యథావద్ధర్మానుష్ఠాతా. అధర్మజ్ఞ ఇతి పాఠః - ధర్మవిచారనిష్ఠారహితః. తత్రాపి సారత్వప్రత్యయవానిత్యర్థః. అలిఙ్గ ఇత్యుక్తేఽనాశ్రమిత్వమాశఙ్క్యాహ (అవ్యక్తేతి) అవ్యక్తం - పఞ్చసంస్కారలిఙ్గం- ఆశ్రమిత్వమస్యాస్తీత్యవ్యక్తలిఙ్గః. కింత్వవశ్యేన శ్రుతిస్మృత్యుక్తసంస్కారేణ తదస్యాస్తీత్యర్థః. ఆదిపదం * త్యజ ధర్మమధర్మం చేత్యాదిగ్రహణం. అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. నను కర్మనివృత్తిముపదిశతా త్వయా సాఙ్ఖ్యమతమేవాశ్రితం - తేనాపి శరీరాదివ్యాపారోపరమవ్యాపారాభ్యాసనిష్ఠాయాస్స్వీకృతత్వాత్. తత్రాహ (యత్త్వితి) సహితన్యత్ర మతస్థాపకధీబలేన స్థైర్యం యుక్తం- క్రియాకారకాదిబుద్ధ్యుపమర్దేన సర్వకర్మత్యాగస్య జ్ఞానమాత్రోపదేశ్యత్వాదినాగాత్. నచ సర్వవ్యాపారోపరమస్సమ్భవః - మనోబుద్ధ్యాదీనాం తచ్ఛీలత్వాత్. * నహి కశ్చిత్క్షణమపీత్యాదిస్మృతేః. అతస్సాఙ్ఖ్యపరమోఽయమితి వేత్యర్థః. నను బౌద్ధేనాపి స్థైర్యార్థం శరీరాత్మనైరపేక్ష్యమిష్టం- తథాచ కర్మత్యాగముపదిశతా త్వయా బౌద్ధమతమనూదితం. నేత్యాహ (యచ్చేతి) తదభ్యుపగమస్థితిత్వాత్ కర్మత్యాగం తచ్ఛబ్దార్థః. * దుఃఖమిత్యేవ యత్కర్మ కాయక్లేశభయాత్త్యజేదితి స్మృతేః. అలసస్యోపహాస్యై రక్షైరకర్మత్యాగముపయతే - భవతాపి కర్మత్యాగేన తస్య తథాద్వయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చాస్త్రైరితి) అకర్మత్వాత్ ధ్యానపరమ ఇతి భేదః. తేషాం మోహాదేవ కర్మత్యాగస్య న తత్ఫలం లభన్తే - * స కృత్వా రాజసం త్యాగం నైవ త్యాగఫలం లభేదితి స్మృతేః. వయంతు ప్రమాణవశాదేవ కర్మత్యాగం న త్వజ్ఞానమోహమూలమాశ్రిత్య మార్గమయామహే - తస్మాన్నైష్కర్మ్యం శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం ప్రత్యాశ్రేయమితి భావః. పరమార్థతస్తు కర్మణాం సంసారమూలత్వోక్తిరితి ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యదుక్తం పదేనాశ్రమమాశ్రితం - తత్పరిత్యాగాదికమితి (ఏతేనేతి) ఏకత్వవిజ్ఞానేన భేదప్రత్యయస్యోపమర్దితత్వోపపాదనేనేతి యావత్. ఏకత్వవిజ్ఞానం పరోక్షం వివక్షితం - అపరోక్షస్య పారివ్రాజ్యమనపేక్ష్యైవోపగాత్. తస్యోపరతిశక్తిత్వస్య శమాదివత్ సాధనత్వశ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. గృహస్థస్య పారివ్రాజ్యశ్రుతివిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి) ఏకాత్మ్యమేవ సత్యం, నైస్త్వేతరమసత్యమితి వివేకే జాతే సత్యగార్హస్థ్యాదేరవస్తుత్వాధ్యవసాయాత్ తదధికారివిశేషస్థితిర్న స్యాదితి దోషప్రసక్తిరితి నూపయతి (నత్వేతి) సమ్యగ్జ్ఞానే సత్యగార్హస్థ్యాదేరుత్పన్నత్వే మానసమాహ (అహాగాదితి) గృహస్థస్యాపి వివేకవతో వైరాగ్యద్వారా యుక్తం పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (అత ఇతి) ఇతిశబ్దో బ్రహ్మసంస్థవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౧

రం.— ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనం విధాతుం ప్రస్తౌతి (త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాది) ధర్మస్కన్ధాః - ధర్మసాధకమార్గాః. ఆశ్రమరూపమార్గాస్త్రయ ఇత్యర్థః. (యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమః) యజ్ఞాధ్యయనదానశబ్దైర్గృహస్థాశ్రమ ఉచ్యతే. అధ్యయనశబ్దో వేదాభ్యాసపరః. (తప ఏవ ద్వితీయః) తపశ్శబ్దేన వైఖానసపారివ్రాజ్యయోర్గ్రహణం- ఉభయోస్తపః ప్రధానత్వాత్. తపశ్శబ్దో హి కాయక్లేశరూపః- సపద్యనాదరపిసమానః. (బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్) అత్యన్తమాచార్యకులే నియమైర్దేహం శోషయన్ తృతీయాశ్రమ ఇత్యర్థః. (సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి) ఏవం త్రిత్వేన సఙ్గృహీతానాం చతుర్ణామాశ్రమాణాం మధ్యే యో బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మనిష్ఠః. సతు నిభాగ్భవతి. బ్రహ్మనిష్ఠావికల్పః కేవలాశ్రమిణః పుణ్యలోకభాజో భవన్తీత్యర్థః. ఏవమేవహి * అనుష్ఠేయం బాదరాయణస్సామ్యశ్రుతేరిత్యత్ర భాషితం. నచాత్ర బ్రహ్మసంస్థశబ్దాత్ సన్న్యాసాశ్రమప్రతీతిస్త్రిదణ్డిశబ్దవత్- బ్రహ్మసంస్థశబ్దస్య ప్రాతిస్వికీన్యాయేన యోగేనైవ వృత్త్యుపపత్తౌ సన్న్యాసినో రూఢేరనభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. యోగస్య తస్యచాశ్రమాన్తరసాధారణత్వాన్న బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన సన్న్యాసాశ్రమగ్రహణే ప్రమాణం పశ్యామః. నచ సమూర్ధస్మృతిషు తేష్వమూష్వివాచకత్వాత్, అనన్యవ్యాపారత్వలక్షణాయా బ్రహ్మనిష్ఠాయా సన్న్యాసినీవ గార్హస్థ్యాదిష్వప్యాశ్రమాన్తరేష్వసమ్భవాత్, బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన పరివ్రాడేవోచ్యత ఇతి వాచ్యం- స్వాశ్రమోచితధర్మత్యాగతాయాస్సన్న్యాసిష్వప్యవిశిష్టత్వాత్, తదతిరిక్తవ్యాపారరాహిత్యస్య సర్వాశ్రమిష్వపిసమ్భవాత్, న బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన చతుర్థాశ్రమపరామర్శహేతుం పశ్యామః. ౧

శం.— యత్సంస్థోఽమృతత్వమేతి- తన్నిరూపణార్థమాహ- ప్రజాపతిః- విరాట్. కశ్యపో వా. లోకానుద్దిశ్య తేషు సారజిఘృక్షయాఽభ్యతపత్- అభితాపం కృతవాన్. ధ్యానం- తపః కృతవానిత్యర్థః. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూతా త్రయీవిద్యా సంప్రాస్రవత్- ప్రజాపతేర్మనసి ప్రత్యభాదిత్యర్థః. (తామభ్యతపత్) పూర్వవత్. తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సంప్రాస్రవన్త- భూర్భువస్స్వరితి వ్యాహృతయః. ౨

తాన్యభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్య ఓఙ్కారస్సమ్ప్రాస్రవత్తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృణ్ణోఙ్కార ఏవేదగ్ం సర్వమోఙ్కార ఏవేదగ్ం సర్వం॥ ... ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— బ్రహ్మవాదినో వదన్తి యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనగ్ం రుద్రాణాం మాధ్యన్దినగ్ం సవనమాదిత్యానాం చ విశ్వేషాం చ దేవానాం తృతీయసవనం॥ ౧

ఆ.— కింతద్వ్యాహృత్యక్షరమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత్సంస్థ ఇతి) లోకానామభితో వ్యవస్థితయోఽభితాపప్రతిభాసంవ్యవచ్ఛిన్నత్తి (ధ్యానమితి) [illegible] (మనసి ప్రత్యక్షాదితి) (పూర్వవదితి) త్రయీవిద్యాసారజ [illegible] ఇత్యర్థః. ౨

ర.— ఏవం [illegible] సంస్థాఽమృతత్వమేతి [illegible] ప్రణవం స్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదినా) అభ్యతపత్ - సారనిష్కర్షాయాలోచయదిత్యర్థః. (తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్) త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్ - సారత్వేన నిష్పన్నాఽభవదిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (తామభ్యతపదిత్యాది) తాం - త్రయీవిద్యామిత్యర్థః. ౨

శం.— తాన్యక్షరాణ్యభ్యతపత్. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూత ఓఙ్కారస్సమ్ప్రాస్రవత్. తద్బ్రహ్మ. కింస్వరూపమితి. ఆహ - తద్యథా శఙ్కునా - పర్ణనాలేన సర్వాణి పర్ణాని- పత్రావయవజాతాని సన్తృణ్ణాని-నివిద్ధాని. వ్యాప్తానీత్యర్థః. ఏవమోఙ్కారేణ బ్రహ్మణా పరమాత్మనః ప్రతీకభూతేన సర్వా వాక్. శబ్దజాతం సన్తృణ్ణా- "అకారో వై సర్వా వాగి"త్యాది శ్రుతేః. పరమాత్మవికారశ్చ నామధేయమాత్రం [illegible] ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమితి. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. లోకాదినిష్పాదనకథనమోఙ్కారస్తుత్యర్థమితి ... ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— [illegible] బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వేనేత్యాశఙ్క్యాహ [illegible] (కింస్వరూపమిత్యాదినా) తత్ర బ్రహ్మశబ్దః ప్రవృత్తౌ హేతుం [illegible] (తద్యథేత్యాది) ఓఙ్కారావయవస్యాకారస్యాపి సర్వశాబ్దవ్యాపకత్వం [illegible] - [illegible] ఓఙ్కారస్యేతి [illegible] (అకార ఇతి) [illegible] ఓఙ్కారవ్యాప్త్యా [illegible] - అకారాదిపరమాత్మ [illegible] (పరమాత్మేతి) [illegible] ఓఙ్కారో [illegible] "ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార" ఇతి శ్రుతేః. [illegible] ఓఙ్కారస్య సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ఓఙ్కారం సర్వాత్మకం [illegible] లోకాదినిష్పాదనమిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (లోకాదీతి) స్తుతిశ్చోపాసనార్థా - [illegible] ... ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— (తాన్యభ్యతపదిత్యాది) (తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృణ్ణోఙ్కార ఏవేదం సర్వమోఙ్కార ఏవేదం సర్వం) యథా సర్వాణి పత్రజాతాని శఙ్కునా- పర్ణనాలేన సన్తృణ్ణాని- వ్యాప్తాని భవన్తి- ఏవం "అకారో వై సర్వా వాగి"తి శ్రుతేరోఙ్కారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా. అత ఓఙ్కార ఏవ సర్వం [illegible] ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనం [illegible] ద్విరుక్తిర్ధ్యానస్య [illegible] ... ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేనకర్మగుణభూతత్వాద్విస్మృతమోఙ్కారం పరమాత్మప్రతీకత్వాదమృతత్వహేతుత్వేన మహీకృత్య ప్రకృతస్యైవ యజ్ఞస్యాఙ్గభూతాని సామహోమమన్త్రోత్థానాన్యుపదిదిక్షన్నాహ - బ్రహ్మవాదినో వదన్తి. యత్ప్రాతస్సవనం ప్రసిద్ధం - తద్వసూనాం. తైశ్చ ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధోఽయం లోకో వశీకృతస్సవనేశానైః. తథా రుద్రైర్మాధ్యన్దినసవనేశానైరన్తరిక్షలోకః. ఆదిత్యైర్విశ్వైశ్చ దేవైస్తృతీయసవనేశానైస్తృతీయో లోకో వశీకృతః. ఇతి యజమానస్య లోకోఽన్యః పరిశిష్టో న విద్యతే. ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (సామేతి) పఞ్చవిధం సప్తవిధం చ యజ్ఞాఙ్గభూతం - సామ. తస్యోపాసనవచనాదోఙ్కారస్యోద్గీథావయవత్వేన కర్మగుణత్వే ప్రాప్తే తత్ప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మప్రతీకత్వేనామృతత్వహేతుత్వేన తమేవ మహీకృత్య ప్రస్తుతయజ్ఞాఙ్గ

ఉ.— క్వ తర్హి యజమానస్య లోక ఇతి స యస్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాదథ విద్వాన్కుర్యాత్ ॥ ౨

పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స వాసవꣳ సామాభిగాయతి॥ ౩

లోకద్వారమపావార్ణ్ణూ ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయꣳ రా౩-౩-౩-౩౨ ౩ హుం ౩ ఆ ౨-౩-౩ జ్యా౩ యో౩ ఆ౧-౨-౪-౫ ఇతి॥ ౪

భూతసామాదివిజ్ఞానవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. సామహోమమన్త్రోత్థానాది జ్ఞానవిధిత్సయా తదసూజ్ఞానైవోపమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) తేషాం ప్రాతస్సవనేశానత్వేఽపి యజమానస్య కాహలానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తైర్హీతి) తథా- యథాస్య పృథివీలోకో వసుభిః - లభతేయావత్. అన్తరిక్ష లోకః- వశీకృత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తృతీయో లోకః - ద్యులోకాఖ్యః. అస్తుత ప్రస్తావానాం త్రిలోకవశీకారః - తథాపి యజమానస్య లోకో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి యజమానస్యేతి) ౧

రం.— ప్రసఙ్గాత్కర్మాఙ్గాని కానిచిద్విధాతుం ప్రస్తౌతి (బ్రహ్మవాదినో వదన్తీత్యాదినా) బ్రహ్మవాదినః- వేదవక్తార ఇత్యర్థః. తే కిం వదన్తీత్యత్రాహ (యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనమిత్యాది) ప్రాతస్సవనమాధ్యన్దినసవనతృతీయసవనేశ్వరైర్వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవైస్సవనఫలభూతాః పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్లోకా వశీకృతా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అథ క్వ తర్హి యజమానస్య లోకః- యదర్థం యజతే. న క్వచిల్లోకోఽస్తీత్యభిప్రాయః. *లోకాయ వై యజతే యో యజత ఇతి శ్రుతేః. లోకాభావే చ స యో యజమానస్తం లోకస్వీకరణోపాయం సామహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం న విజానీయాత్ - సోఽజ్ఞః కథం కుర్యాద్యజ్ఞం. న కథం చన తస్య కర్తృత్వముపపద్యత ఇత్యర్థః. సామాదిజ్ఞానస్తుతిపరత్వాన్నావిదుషః కర్తృత్వం కర్మమాత్రవిదః ప్రతిషిధ్యతే. స్తుతయే చ సామాదివిజ్ఞానస్య, విద్వత్కర్తృత్వప్రతిషేధాయ, చేతిచేత్ - భిద్యేత వాక్యం. అద్యేత్యాదిషు స్వేకార్థెఽవిదుషోఽపి కర్మణి సోఽధికారోఽస్తీతి హేతుమవోచామ. అథైతద్వక్ష్యమాణం సామాద్యుపాయం విద్వాన్కుర్యాత్. ౧

ఆ.— పరిశిష్టలోకాభావోఽతశ్శబ్దార్థః. తర్హి - దేహపాతానన్తర్యమిత్యేతత్. లోకాభావేఽపి విద్వానవిద్వానపి వా కర్మ కుర్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాయేతి) లోకత్రయస్య వస్వాద్యధీనతయా యజమానానధీనత్వే తస్య తదధీనత్వార్థం యజ్ఞాద్యనుష్ఠానమిత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాభావే చేతి) అజ్ఞో యజ్ఞం స్వర్గాదిసాధనీభూతం కథం కుర్యాదిత్యాక్షేపాదవిద్వత్కర్మానుష్ఠానసిద్ధాపరం వాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామాదీతి) అతోఽయం వాక్యం స్తుత్యర్థమేవ అర్థాద్విధిర్భవిష్యతి. నేత్యాహ (స్తుతయే చేతి) ఇతశ్చావిద్వత్కర్తృత్వం నిరోద్ధుమశక్యమిత్యాహ (అద్యేతి * విద్వానితి) ఇత్యత్రావిదుషస్సన్నిధానేఽత ఏవ సజ్జామనేకాదివిదుషః కర్మకర్తృత్వం ప్రత్యక్షాయ ప్రసఙ్గాత్. అతస్సన్నిధౌ తు తేనాపి క్రియమాణం కర్మ స్తుత్యుపపాదితమిత్యర్థః. అథశబ్దో హేత్వర్థః. సామాద్యవిజ్ఞానే యస్మాద్యజ్ఞాకరణమేవ ప్రాప్తం- తస్మాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (క్వ తర్హి యజమానస్య లోక ఇతి) ఏవం త్రైలోక్యానాం వశీకృతతయా అవశిష్టస్య లోకస్య యజమాన ప్రాప్యస్యాభావాద్యజమానస్య లోకః క్వాస్తీతి వేదితవ్యమిత్యర్థః (స య స్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాత్) యస్తం యజమాన ప్రాప్యలోకప్రాప్తిసజ్ఞానం నాస్తి- సోఽజ్ఞః కథం కుర్యాత్. (అథ విద్వాన్కుర్యాత్) తస్మాల్లోకస్వీకరణోపాయభూతం వక్ష్యమాణం సామగానహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం జ్ఞాత్వైవ కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.— కిం తద్వేద్యమితి. ఆహ- పురా- పూర్వం ప్రాతరనువాకస్య శస్త్రస్య ప్రారమ్భాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్య- పశ్చాదుదఙ్ముఖస్సన్నుపవిశ్య స వాసవం- వసుదైవత్యం సామాభిగాయతి. ౩

ఆ.— జ్ఞాతవ్యం సామాది ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కిం తదిత్యాదినా) అప్రగీతమన్త్రసాధ్యస్తుతిః శస్త్రం. యత్ప్రాతః కాలికస్య తత్ప్రాతరనువాకః- తస్యేతి యావత్. ఉపాకరణాదిత్యస్యార్థమాహ (ప్రారమ్భాదితి) జఘనేనేత్యేతద్వ్యాచష్టే (పశ్చాదితి) స- గార్హపత్యస్య పశ్చాదుదఙ్ముఖస్సన్ వసుదేవతాకం సామగానం కృతవానిత్యర్థః. స వాసవమిత్యత్ర సశబ్దో యజమానవిషయః. ౩

రం.— తదేవాహ (పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాదిత్యాది) ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాత్పూర్వం - ప్రాతరనువాకారమ్భాత్ప్రాక్ గార్హపత్యస్య జఘనేన- పశ్చాదుదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య వాసవం- వసుదైవత్యం సామ స- విద్వాన్ గాయేదిత్యర్థః. ౩

శం.— లోకద్వారం- అస్య పృథివీలోకస్య ప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. హే అగ్నే తేన ద్వారేణ పశ్యేమ త్వా- త్వాం రాజ్యాయేతి. ౪

ఆ.— రాజ్యాయ- త్వద్దర్శనేన త్వదనుజ్ఞయా పృథివీప్రియ ఫలభోగాయేత్యర్థః. ౪

రం.— తదేవ సామాహ (లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయం రాజ్యాయేతి) హే అగ్నే పృథివీలోక ప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. తేనాపావృతేన ద్వారేణ త్వాం రాజ్యాయ- పృథివీలోక ప్రాప్తిఫలాయ పశ్యేమేత్యర్థః. ౪

ఉ.— అథ జుహోతి నమోఽగ్నయే పృథివీక్షితే లోకక్షితే లోకం మే యజమానాయ విన్దైష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మి॥ ౫

అత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహా అపజహి పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి తస్మై వసవః ప్రాతఃసవనꣳ సంప్రయచ్ఛన్తి॥ ౬

పురా మాధ్యన్దినస్య సవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాగ్నీధ్రీయస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స రౌద్రꣳ సామాభిగాయతి॥ ౭

లోకద్వారమపావార్ణూ౩-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయం వైరా౩-౩-౩-౩ హుం ఆ౩-౩ జ్యాయో ఆ౩-౩ ౩-౪-౫ ఇతి॥ ౮

అథ జుహోతి నమో వాయవేఽన్తరిక్షక్షితే లోకక్షితే లోకం మే యజమానాయ విన్దైష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మి॥ ౯

అత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహాఽపజహి పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి తస్మై రుద్రా మాధ్యన్దినꣳ సవనꣳ సమ్ప్రయచ్ఛన్తి॥ ౧౦

పురా తృతీయసవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాహవనీయస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స ఆదిత్యꣳ స వైశ్వదేవꣳ సామాభిగాయతి॥ ౧౧

శం.— అథ- అనన్తరం జుహోతి అనేన మన్త్రేణ. నమోఽగ్నయే - ప్రహ్వీభూతాస్తుభ్యం వయం. పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయ. లోకక్షితే- లోకనివాసాయ పృథివీలోకనివాసాయేత్యర్థః. లోకం మే- మహ్యం యజమానాయ విన్ద- లభస్వ. ఏష వై మమ యజమానస్య లోకః. ఏతా- గన్తాస్మి అత్ర- అస్మిన్ లోకే యజమానోఽహమాయుషః పరస్తాత్ - ఊర్ధ్వం. మృతస్సన్నిత్యర్థః. స్వాహేతి జుహోతి. అపజహి - అపనయ పరిఘం - లోకద్వారార్గళమిత్యేతం మన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతి. ఏవమేతైర్వసుభ్యః ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధో లోకో నిష్క్రీతస్స్యాత్ - తతస్తే ప్రాతస్సవనం వసవో యజమానాయ సమ్ప్రయచ్ఛన్తి. ౫ - ౬

ఆ.— పృథివ్యాం క్షయతి - వసతీతి పృథివీక్షిత్ - అగ్నిః. తస్మై పృథివీక్షితే. పృథివీలోకే మయా లబ్ధే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష వై మమ యజమానస్య లో) స్వాహాశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థో హోమమద్యోతకస్సర్వేషు మన్త్రేషు. ఏతైః- సామహోమమన్త్రోత్థానైరిత్యర్థః. ౫-౬

రం.— (అథ జుహోతి) అథ- అనన్తరమనేన వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణ జుహోతీత్యర్థః. హోమమన్త్రమేవాహ (నమోఽగ్నయే పృథివీక్షితే లోకక్షితే ఇత్యాది) పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయ లోకక్షితే- లోకనివాసాయ అగ్నయే నమః. మే- మహ్యం యజమానాయ లోకం విన్ద - లమ్భయస్వ. ఏష వై మమ యజమానస్య లోకః. యజమానోఽహమత్ర- అస్మిన్ లోకే ఆయుషః పరస్తాత్ - మరణాదూర్ధ్వం ఏతాస్మి- ఆగన్తాస్మి. స్వాహేతి జుహోతీత్యర్థః. (అపజహి పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి) ఏవం హుత్వా అనన్తరం పరిఘం- లోకద్వారార్గళమపజహి- అపనయ. ఇత్యేతం మన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతీత్యర్థః. (తస్మై వసవః ప్రాతస్సవనం సమ్ప్రయచ్ఛన్తి) ఏవం సామగాన హోమమన్త్రోత్థానకర్త్రే యజమానాయ వసవః ప్రాతస్సవనసమ్బన్ధిలోకం పృథివీలోకం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి ద్రష్టవ్యం. ౫-౬

శం.— తథా - ఆగ్నీధ్రీయస్య - దక్షిణాగ్నేర్జఘనేనోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స రౌద్రం సామాభిగాయతి - యజమానో రుద్రదైవత్యం వైరాజ్యాయ. ౭ - ౮

ఆ.— యథా పృథివీలోకజయో హోమాదుక్తః- తథాఽన్తరిక్షలోకజయో హోమాదపి ప్రదర్శ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) ౭ -౮

రం.— (పురా మాధ్యన్దినస్య సవనస్యేత్యాది) ఆగ్నీధ్రీయస్య-అగ్నేరిత్యర్థః. రౌద్రం-రుద్రదేవతాకమిత్యర్థః. ౭

రం.— (లోకద్వారమిత్యాది) వైరాజ్యాయ-అన్తరిక్షలోకఫలప్రాప్తయ ఇత్యర్థః. ౮

శం.— (అన్తరిక్షక్షితే ఇత్యాది) సమానం. ౯- ౧౦

ఆ.— అన్తరిక్షే క్షయతీత్యన్తరిక్షక్షిత్ - వాయుః. తస్మై వాయవే. ౯- ౧౦

రం.— అథ నమో వాయవ ఇతి మన్త్రేణ జుహోతీత్యర్థః. అన్తరిక్షక్షితే-అన్తరిక్షనివాసాయేత్యాది పూర్వవన్నేయం. ౯

రం.— మాధ్యన్దినం సవనం- మాధ్యన్దినసవనసమ్బన్ధిలోకం. ౧౦

శం.— తథా - ఆహవనీయస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స ఆదిత్యదైవత్యం వైశ్వదేవం చ సామాభిగాయతి క్రమేణ స్వారాజ్యాయ సామ్రాజ్యాయ. ౧౧-౧౨-౧౩

ఉ.—— లోకద్వారమపావార్ణూ౩-౩-౩ పశ్యేమ త్వావయఁ స్వారా౩-౩-౩-౩ హుంఆ౩-౩-౩ జ్యా౩ యో౩ ఆ౩-౪-౫ ఇత్యాదిత్యం॥ ౧౨

అథ వైశ్వదేవం లోకద్వారమపావార్ణూ౩-౩-౩ పశ్యేమ త్వావయఁ సామ్రా౩-౩-౩-౩ హుం౩ ఆ౩-౩-౩ జ్యాయో౩ ఆ౩-౧-౧-౧ ఇతి॥ ౧౩

అథ జుహోతి నమ ఆదిత్యేభ్యశ్చ విశ్వేభ్యశ్చ దేవేభ్యో దివిక్షిద్భ్యో లోకక్షిద్భ్యో లోకం మే యజమానాయ విన్దత॥ ౧౪

ఏష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మ్యత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహాఽపహత పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి॥ ౧౫

తస్మా ఆదిత్యాశ్చ విశ్వే చ దేవాస్తృతీయసవనఁ సమ్ప్రయచ్ఛన్త్యేష హ వై యజ్ఞస్య మాత్రాం వేద య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది ద్వితీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.—— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.—— యథా పృథివ్యన్తరిక్షయో రాజ్యం ప్రాప్తం తథా ద్యులోకాప్తిరపి ప్రార్థ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) స్వారాజ్యం-అన్తరిక్షే స్వాతన్త్ర్యం. ఆదిత్యానామివ స్వాతన్త్ర్యమిహాభిప్రేతం. ౧౧-౧౨-౧౩

శం.—— (పురా తృతీయసవనస్యోపాకరణాదిత్యాది) ఆహవనీయస్య- అగ్నేరిత్యర్థః. ఆదిత్యం-ఆదిత్యదైవత్యం. వైశ్వదేవం- విశ్వేదేవదైవత్యమిత్యర్థః. ౧౧

శం.—— తత్రాదిత్యం సామాహ (లోకద్వారమిత్యాది) స్వారాజ్యాయ-స్వర్గలోకాయేత్యర్థః (ఇత్యాదిత్యం) సామోక్తమితి శేషః ౧౨

శం.—— (అథ వైశ్వదేవం) సామోచ్యత ఇతి శేషః. సామ్రాజ్యాయ-ఉత్తమస్వర్గఫలాయేత్యర్థః. ౧౩

శం.—— (దివిక్షిద్భ్య ఇత్యేవమాది) సమానమన్యత్. విన్దతాపహతేతి బహువచనమాత్రం శేషః. యాజమానం త్వేతత్- * ఏతాస్మ్యత్ర యజమాన ఇత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧౪-౧౫

ఆ.—— కిమిదం సామాద్యార్త్విజ్యం- ఆహోయాజమానికమితి వివక్షాయామాహ (యాజమానం త్వితి) ఆదిపదేన *లోకం మే యజమానాయేతి సిద్ధాశో గృహ్యతే. ౧౪-౧౫

శం.—— (అథ జుహోతీత్యాది) సర్వం పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యానాం విశ్వేదేవానాంచ బహుత్వాద్విన్దతాపహతేతి బహువచనం. ౧౪-౧౫

శం.—— ఏష హ వై యజమాన ఏవంవిత్ - యథోక్తస్య సామాదేర్విద్వాన్యజ్ఞస్య మాత్రాం- యజ్ఞయాథాత్మ్యం వేద యథోక్తం. (య ఏవం వేద య ఏవం వేదేతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా.... ... ... ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.—— సామాదిజ్ఞానఫలం కథయతి (ఏష ఇతి) య ఏవం విదిత్యస్య వ్యాఖ్యా (యథోక్తస్యేతి) యథోక్తం సామాదీత్యేతత్. ఏవమిత్యుక్తప్రకారోక్తిః. తస్య యజ్ఞయాథాత్మ్యవిదస్తదనుష్ఠానద్వారా తత్ఫలం సమ్భవతీత్యర్థః. ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

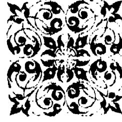
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యటీకా.

౪౧.— తృతీయసవనం-తత్ఫలంస్వర్గమిత్యర్థః. (ఏవమేతై యజ్ఞస్యమాత్రాంవేద) మాత్రాం-యాథాత్మ్యమిత్యర్థః (యఏవం వేదయఏవంవేద) యఏవంకర్తుంవేదేత్యర్థః. ద్వివక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౧౬

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ద్వితీయప్రపాఠక భాష్యమ్.

శ్రీమాయయ్యకరుణయాశ్రితసిద్ధరాశాం భూమావశేషయతభాష్యసుధాముదారం।
ఛాన్దోగ్యభావదావదలాంవతో రంగానుజస్సముసిరాత్రియతాంమదః క్షేమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

తృతీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవꣳశోఽన్తరిక్షమపూపో మరీచయః పుత్రాః॥ ౧

తస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః ఋచ ఏవ మధుకృత ఋగ్వేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౨

శం.— అసౌ వా ఆదిత్య ఇత్యాద్యధ్యాయారమ్భే సమ్బన్ధః- అతీతానన్తరాధ్యాయాన్తే ఉక్తం * యజ్ఞస్య మాత్రాం వేదేతి. యజ్ఞవిషయాణి చ సామహోమమన్త్రోత్థానాని విశిష్టఫలప్రాప్తయే యజ్ఞాఙ్గభూతాన్యుపదిష్టాని. సర్వయజ్ఞానాం చ కార్యవిశిష్టరూపః సవితా మహత్యా శ్రియా దీప్యతే - స ఏష సర్వప్రాణికర్మఫలభూతః ప్రత్యక్షం సర్వైరుపజీవ్యతే. అతో యజ్ఞవ్యపదేశానన్తరం తత్కార్యభూతసవితృవిషయముపాసనం సర్వపురుషార్థేభ్యః శ్రేష్ఠతమఫలం విధాస్యామీత్యేవమారభతే శ్రుతిః (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాది) దేవానాం మోదనాన్మధ్వివ మధ్వసావాదిత్యః. వస్వాదీనాం చ మోదనహేతుత్వం వక్ష్యతి సర్వయజ్ఞఫలరూపత్వాదాదిత్యస్య. కథం మధుత్వమితి ఆహ- తస్య - మధునో ద్యౌరేవ భ్రామర స్యేవ మధునస్తిరశ్చీనవంశః. తిరశ్చీనశ్చాసౌ వంశశ్చేతి తిరశ్చీనవంశః. తిర్యగ్గతేవ హి ద్యౌర్లక్ష్యతే. అన్తరిక్షం చ మధ్వపూపో ద్యువంశే లగ్నస్సన్ లమ్బత ఇవ- అతో మధ్వపూపసామాన్యాదన్తరిక్షం మధ్వపూపః- మధునస్సవితురాశ్రయత్వాత్. మరీచయః - రశ్మయః. రశ్మిస్థా ఆపో భౌమాస్సవిత్రాకృష్టాః • ఏతా వా ఆపస్స్వరాజో యన్మరీచయ ఇతి హి విజ్ఞాయన్తే- తా అన్తరిక్షమధ్వపూపస్థరశ్మ్యన్తర్గతత్వాద్భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా ఇవ హితా లక్ష్యన్త ఇతి పుత్రా ఇవ పుత్రాః- మధ్వపూపనాడ్యన్తర్గతా హి భ్రమరపుత్రాః. ౧

ఆ.— కర్మాఙ్గావబద్ధం విజ్ఞానం పరిసమాప్య కర్మఫలస్యాదిత్యస్యోపాస్తివిధ్యర్థమధ్యాయాన్తరమారభమాణస్సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అసావితి) పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అతీతేతి) విశిష్టఫలం-పృథివ్యాదిలోకత్రయం. సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం పాతనికాం కరోతి (సర్వేతి) తస్య ప్రాప్తిలత్వం సూచయతి (మహత్యేతి) కథం పునరాదిత్యస్య సర్వప్రాణికర్మఫలభూతత్వమిత్యాశఙ్క్య సర్వైరుపజీవ్యతో సలభ్యాదిత్యాహ (స ఏష ఇతి) పాతనికాం కృత్వోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అత ఇతి) ఆదిత్యస్య కర్మఫలత్వాదితి యావత్. తదుపదేశే హేత్వన్తరమాహ (సర్వపురుషార్థేభ్య ఇతి) శ్రేష్ఠతమం ఫలం- క్రమేణ ముక్తిలక్షణమస్యాస్తీతి తథోక్తం. ఆదిత్యే కర్మఫలశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తముక్తం వ్యక్తీకరోతి (వస్వాదీనాం చేతి) చకారో విద్వత్సఙ్గ్రహార్థః. వక్ష్యతి- ఆదిత్యస్యేతి సమ్బన్ధః. తస్య సర్వేషాం యజ్ఞానాం ఫలరూపత్వాదితి హేతుః. వస్వాదయశ్చ కర్మఫలభోక్తారస్తత్ఫలమాదిత్యం దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. ఆదిత్యం మధుదృష్ట్యోపాసీతేత్యుక్తం. తత్ర ప్రసిద్ధమధుసామ్యమాదిత్యస్య శ్రుత్యుక్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) దివి తిరశ్చీనవంశదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (తిర్యగ్గతేతి) అన్తర్భూనివాసి భిరుపరి విసారితసయన్త్రైరితి శేషః. అన్తరిక్షే మధ్వపూపదృష్టిం కథయతి (అన్తరిక్షమితి) మధున ఇత్యుభయత్ర సమ్బన్ధః. మరీచయః పుత్రా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (మరీచయ ఇతి) ఆపో భౌమా రాకృష్టా రశ్మిస్థాస్సన్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఏతా ఇతి) స్వరాజః-స్వతో భాసమానస్య. సవితురితి యావత్. తాసాం పుత్రత్వం ప్రకటయతి (తా ఇతి) లోకే హి భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థా దృశ్యన్తే-ఏతాశ్చాపోఽన్తరిక్షలక్షణమధ్వపూపాన్తర్గతరశ్మిస్థా భవన్తి- తతశ్చ తాస్వపి భ్రమరబీజదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

రం.— మధువిద్యా ప్రస్తూయతే (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు) అసావాదిత్యో వస్వాదీనాం దేవానాం మోదహేతుత్వాన్మధు. అత్ర మధుత్వదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. మధుత్వోపయోగీని సమ్పాదయతి (తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవంశః) తస్య - ఆదిత్యాఖ్యమధునో ద్యులోక ఏవాధారభూతస్తిర్యక్ప్రసారితో వంశ ఇత్యర్థః. (అన్తరిక్షమపూపః) అన్తరిక్షం మధ్వపూపః. మధ్వాశ్రయోఽపూపో హి తిరశ్చీనవంశలగ్నస్సన్ లమ్బతే - ఏవమన్తరిక్షమపి ద్యులోకలగ్నం లమ్బత ఇవ భాతీత్యతో మధ్వపూపత్వం. (మరీచయః పుత్రాః) మరీచిశబ్దేన మరీచిస్థాస్సవిత్రాకృష్టా భౌమ్య ఆప ఉచ్యన్తే. తాః పుత్రా ఇవ పుత్రాః- భ్రమరబీజభూతా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థాస్సూక్ష్మాః కీటా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తస్య- సవితుర్మధ్వాశ్రయస్య మధునో యే ప్రాఞ్చః- ప్రాచ్యాం దిశి గతా రశ్మయః - తా ఏవాస్య ప్రాచ్యః- ప్రాగఞ్చనాత్. మధునో నాడ్యః- మధునాడ్య ఇవ. మధ్వాధారచ్ఛిద్రాణీత్యర్థః. తత్ర ఋచ ఏవ మధుకృతః - లోహితరూపం సవితాశ్రయం మధు కుర్వన్తీతి మధుకృతః. భ్రమరా ఇవ. యతో రసానాదాయ మధు కుర్వన్తి- తత్పుష్పమివ పుష్పమృగ్వేద ఏవ. తత్ర ఋగ్బ్రాహ్మణసముదాయస్య గ్రన్థనామాఖ్యత్వాద్ వృష్ట

మూ.— తా వా ఏతా ఋచః ఏతమృగ్వేదమభ్యతపగ్ స్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ రసోఽజాయత॥ ౩

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య రోహితగ్ రూపం॥ ... ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఃఖణ్డః.

మాత్రాన్నభోగ్యరూపరసనిస్రావసమ్భవాత్, ఋగ్వేదశబ్దేనాత్ర ఋగ్వేదవిహితంకర్మ. తతో హి కర్మఫలభూతమధురసనిస్రావసమ్భవాత్. మధుకరా ఇవ పుష్పస్థానీయాదృగ్వేదవిహితాత్కర్మణోఽపాదాయ ఋగ్భిర్మధునిర్వర్త్యతే. కాస్తా ఆప ఇతి. ఆహ- తాః- కర్మణి ప్రయుక్తాస్సోమాజ్యపయోరూపా అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాస్తత్పాకాభినిర్వృత్తాః అమృతార్థత్వాదత్యన్తరసవత్య ఆపో భవన్తి. ౨

ఆ.— ప్రాచీదిగ్గతేష్వాదిత్యరశ్మిషు ప్రాచీనమధునాడీదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) మధ్వాశ్రయస్య- లోహితాదిరూపంమధు- వక్ష్యమాణం. తదాధారస్యేత్యర్థః. ఋక్షుమన్త్రరూపాసు భ్రమరదృష్టిమారోపయతి (త ఏతే ఇతి) ప్రకృతంమధుసప్తమ్యర్థః. తాసాంమధుకర్తృత్వం సాధయతి (లోహితేతి) ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి పుష్పదృష్టింసమ్పాదయతి (యత ఇతి) ఋచో మధుకృత ఇతి మన్త్రాణాం పృథక్కృతత్వాదృగ్వేదో పుష్పమితి ఋగ్వేదశబ్దేన బ్రాహ్మణసముదాయస్యైవ గ్రహణాత్తథ్యమృగ్వేదవిహితే కర్మణి శబ్దేన లక్షితే పుష్పదృష్టిర్వ్యాఖ్యానే కిమత ఆహ- తతో మధునిష్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తతో హీతి) తదేవోపపాదయతి (మధుకరా ఇతి) లోకే తావదపుష్పాశ్రయాన్నమాదాయ మధుకరైర్మధు నిర్వర్త్యతే- తథేహాపి మధుకరస్థానీయాభిః ఋఙ్మన్త్రైస్తద్వేదవిహితాత్పుష్పస్థానీయాత్కర్మణస్సకాశాదపాం గృహీత్వా మధు నిష్పాద్యతే - తస్మాత్కర్మణస్తత్ఫలభూతమధు నిష్పత్తేరుపపత్తేస్తస్మిన్ పుష్పదృష్టిరిత్యర్థః. తా అమృతా ఆప ఇతి వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కాస్తా ఇత్యాదినా) కర్మణి ప్రయుక్తత్వమభినయతి (అగ్నావితి) అగ్నిపాకాదభినిర్వృత్తత్వం- అపూర్వాత్మత్వం. పరమ్పరయా ముక్త్యర్థత్వం- అమృతార్థత్వం. యద్వా - రోహితరూపామృతనిర్వర్తకత్వం- తదర్థత్వం. ఉత్కృష్టఫలవత్త్వం- అత్యన్తరసవత్త్వం. ౨

రం.— తస్యైవ యే ప్రాఞ్చో రశ్మయః- తస్య- ఆదిత్యస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయః. తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః - తా ఏవ ప్రాక్స్థితమధునాడ్యః- మధుచ్ఛిద్రాణి. (ఋచ ఏవ మధుకృతః) ఋఙ్మన్త్రా ఏవ భ్రమరాః. (ఋగ్వేద ఏవ పుష్పం) ఋగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయం. అస్మిన్పుష్పస్థానీయే ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి మధుకరస్థానీయా ఋఙ్మన్త్రాః కిమ్మధు తేన నిర్వర్తయన్తి కో రసః క ఇత్యత్రాహ (తా అమృతా ఆపః) తాః- కర్మణి ప్రయుక్తసోమాజ్యపయోరూపా ఆపః అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాః పాకాభినిర్వృత్తాః అమృతాః- అత్యన్తరసవత్యో భవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— తద్రసానాదాయ తా వా ఏతా ఋచః- పుష్పేభ్యో రసమాదదానా ఇవ భ్రమరా ఋచ ఏతం - ఋగ్వేదవిహితం కర్మపుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపం చక్రురివ. ఏతా ఋచః కర్మణి ప్రయుక్తాః. ఋగ్భిర్హి మన్త్రైశ్శస్త్రాద్యఙ్గభావముపగతైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం రసం ముఞ్చతీత్యుపపద్యతే పుష్పాణీవ భ్రమరైరాచోష్యమాణాని. తదేతదాహ - తస్య- ఋగ్వేదస్యాభితప్తస్య. కోఽసౌ రసః - యః ఋచః మధుకరాభితాపనిస్సృత ఇతి. ఉచ్యతే- యశః- విశ్రుతత్వం. తేజః - దేహగతా దీప్తిః. ఇన్ద్రియం-సామర్థ్యోపేతైరిన్ద్రియైరవైకల్యం. వీర్యం- సామర్థ్యం. బలమిత్యర్థః. అన్నాద్యం- అన్నంచ తదాద్యంచ. యేనోపయుజ్యమానేనాహన్యహని దేవానాం స్థితిస్స్యాత్ - తదన్నాద్యం. ఏష రసోఽజాయత యాగాదిలక్షణాత్కర్మణః. ౩

ఆ.— తా వా ఏతా ఇత్యాది వ్యాచష్టే (తద్రసానితి) యథా హి పుష్పేభ్యో భ్రమరాః రసానాదదానాస్తాన్యభితపన్తి- తథైతే మన్త్రాః కర్మణి స్థితానస్మాయాన్ రసానాదాయ మధు నిర్వర్తయన్తో యథోక్తం కర్మాభిమతం సమాలోడయన్తీత్యర్థః. కథం పునర్మన్త్రాణాం భ్రమరస్థానీయానాం పుష్పస్థానీయమృగ్వేదవిహితం కర్మాభితప్తవతాం ఫలవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతా ఋచ ఇతి) తాసాం కర్మణి ప్రయుక్తత్వే విశేషమాహ- తదాహ (ఋగ్భిరితి) అభితప్తస్య - రసోఽజాయతేతి సమ్బన్ధః. తం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కోఽసావితి) ౩

రం.— (తా వా ఏతా ఋచ ఏతమృగ్వేదమభ్యతపన్) తా వా ఏతా ఋచః- ఋఙ్మన్త్రా భ్రమరస్థానీయాః పుష్పేభ్యో రసమాదదానా భ్రమరా ఇవ ఏతమృగ్వేదవిహితం కర్మపుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపం కృతవత్య ఇవ. (తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యం రసోఽజాయత) యశస్తేజ ఇన్ద్రియవీర్యాన్నాద్యలక్షణో రసోఽజాయతేత్యర్థః. ఋగ్భిర్మన్త్రైః స్తోత్రశస్త్రాద్యఙ్గభావముపగతైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం సోమాజ్యాదిరసం ముఞ్చతి పుష్పమివ భ్రమరైరాచోష్యమాణం. తేన చ యశస్తేజ ఇన్ద్రియపాటవవీర్యాదిలక్షణం ఫలముత్పన్నం భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— యశ ఆద్యన్నాద్యపర్యన్తం తద్వ్యక్షరత్- విశేషేణాక్షరత్. అగమత్. గత్వా చ తదాదిత్యమభితః- పార్శ్వతః. పూర్వభాగం సవితురశ్రయత్-ఆశ్రితవదిత్యర్థః. అముష్మిన్నాదిత్యే సఞ్చితం కర్మఫలాఖ్యం మధు భోక్ష్యామహ ఇత్యేవం హి యశ ఆదిలక్షణం ప్రాప్తయే కర్మాణి క్రియన్తే మనుష్యైః కేదారనిష్పాదనమివ కర్షకైః. తత్ప్రత్యక్షం ప్రదర్శ్యతే శ్రద్ధాహేతోః. కింతత్. యదేతదాదిత్యస్య- ఉద్యతో దృశ్యతే రోహితం రూపం. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

అథ యేఽస్య దక్షిణా రశ్మయస్తా ఏవాస్య దక్షిణా మధునాడ్యో యజూగ్ంష్యేవ మధుకృతో యజుర్వేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తాని వా ఏతాని యజూగ్ంష్యేతం యజుర్వేదమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య శుక్లగ్ం రూపం॥ ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

అథ యేఽస్య ప్రత్యఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్య ప్రతీచ్యో మధునాడ్యః సామాన్యేవ మధుకృతః సామవేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తాని వా ఏతాని సామాన్యేతగ్ం సామవేదమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

ఆ.— తత్ఫలప్రాప్తిమాహ (యశ ఇతి) ఉక్తానుష్ఠితకర్మజనితఫలం కథమాదిత్యమాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (అముష్మిన్నితి) ద్యుస్థానే - భోగ్యమాహ - వ్రీహ్యాదిజనితం ఫలమిత్యగ్నిప్రాప్తయేణ వ్రీహ్యాదిప్రాప్త్యర్థమిత్యర్థః. కిం తత్ఫలం - యదాదిత్యస్య దృశ్యమానం రూపమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వా ఏతదితి) కర్మఫలం ప్రత్యక్షేణ దర్శయతి నానాకర్మణాం కర్మఫలానాం శ్రద్ధానిష్ఠత్వముపదిశతి. ఏతదేవ ఫలం ప్రశ్నపూర్వకం నిర్దిశతి (కిం తద్యదేతదితి) ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తద్వ్యక్షరత్) తత్ - యశఆదిలక్షణం ఫలం వ్యక్షరత్ - విశేషేణాగమత్. (తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్) గత్వాఽఽదిత్యమభితః ఆశ్రితవదిత్యర్థః. (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య రోహితం రూపం) ఆదిత్యే ప్రత్యక్షతః దృశ్యమానం యద్రోహితరూపం - తత్ - పూర్వనిర్దిష్టయశస్తేజఆదిలక్షణఫలరూపమిత్యర్థః. రోహితరూపేతద్బుద్ధిః కర్తవ్యేతి యావత్. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ యేఽస్య దక్షిణా రశ్మయ ఇత్యాది) సమానం. (యజూంష్యేవ మధుకృతః) యజుర్వేదవిహితే కర్మణి ప్రయుక్తాని యజూంషి మధుకృత ఇవ. యజుర్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయం పుష్పమిత్యుచ్యతే. తా ఏవ - సోమాద్యా అమృతా ఆపః. ౧

ఆ.— మధ్వక్షరం దర్శయతి (అథేతి) వక్తవ్యవిశేషం కథయతి (యజూంషీతి) కథం తేషాం మధుకృత్త్వం - తదాహ (పూర్వవదితి) ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి ప్రయుక్తానాం యథా పూర్వం మధుకరత్వముక్తం - తథా యజుషామపీత్యర్థః. యజుర్వేదవిహితే కర్మణి పుష్పదృష్టిర్వక్తవ్యేత్యాహ (యజుర్వేద ఇతి) తా అమృతా ఆప ఇత్యస్య పూర్వవద్వ్యాఖ్యానమిత్యాహ (తా ఏవేతి) ౧-౨

రం.— (అథ యేఽస్య దక్షిణా రశ్మయ ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవన్నేయం ౧-౨-౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తాని వా ఏతాని యజూంష్యేతం యజుర్వేదమభ్యతపన్నిత్యేవమాది) సర్వం సమానం. ౨

శం.— మధ్యేతదాదిత్యస్య దృశ్యతే శుక్లం రూపం. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యజుషామాదిత్యసమ్బన్ధిమధు ప్రత్యక్షం దర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (అథ యేఽస్య ప్రత్యఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) సమానం. ౧-౨

ఆ.— తృతీయం మధు కథయతి (అథేతి) ౧-౨

రం.— (అథ యేఽస్య ప్రత్యఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) పూర్వవదేవ. ౧-౨-౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

తద్వ్యైతదృక్ష్వరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య కృష్ణꣳ రూపం॥ ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— అథయేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్యోదీచ్యో మధునాడ్యోఽథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృత ఇతిహాసపురాణం పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తే వా ఏతేఽథర్వాఙ్గిరస ఏతదితిహాసపురాణమభ్యతపꣳ స్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యꣳ రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణꣳ రూపం॥ ... ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథయేఽస్యోర్ధ్వా రశ్మయస్తా ఏవాస్యోర్ధ్వా మధునాడ్యో గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతో బ్రహ్మైవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

శం.— తథా సామ్నాం మధ్యే తదాదిత్యస్య కృష్ణం రూపం...................................... ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఋచాం యజుషాం చ మధు యథా కథితం - తథేతి యావత్. తస్యాశ్రిత్రప్రత్యక్షత్వం దర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (అథయేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) సమానం. అథర్వాఙ్గిరసః - అథర్వణాఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రా అథర్వాఙ్గిరసః కర్మణి ప్రయుక్తా మధుకృతః. ఇతిహాసపురాణం పుష్పం. తయోశ్చేతిహాసపురాణయోరశ్వమేధే పారిప్లవాసు రాత్రిషు కర్మాఙ్గత్వేన వినియోగస్సిద్ధః. ౧-౨

ఆ.— చతుర్థం మధు వర్ణయతి (అథేతి) కిం తత్కర్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసేతి) తద్ధ్యాథర్వణానామఙ్గిరసాం చ ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణం. తద్విహితం కర్మ పుష్పం- పుష్పస్థానీయమిత్యర్థః. యదా ప్రసిద్ధయోరితిహాసపురాణయోరుపాదానం- తదా కిం నదూషణమిత్యాహ (తయోశ్చేతి) అశ్వమేధే కర్మణి జామితాపరిహారార్థం పారిప్లవః - నానావిధోపాఖ్యానసముదాయస్తత్ర * తత్పారిప్లవమాచక్షీతేతి విధివశాత్ప్రయుజ్యతే- తాసు రాత్రిషుత స్యైవ కర్మణోఽఙ్గత్వేన * మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యేవం ప్రకారయోరితిహాసపురాణయోర్వినియోగస్య పూర్వతన్త్రే పారిప్లవార్థాధికరణే సిద్ధత్వాత్తత్ప్రవృద్ధికర్మ పుష్పమిత్యర్థః. ౧-౨

రం.— (అథయేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) (అథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృతః) అథర్వణాఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రాః- అథర్వాఙ్గిరసః. (ఇతిహాసపురాణం పుష్పం) ఇతిహాసపురాణవిహితకర్మసు అథర్వాఙ్గిరసాం మన్త్రాణాం వినియోగాత్ ఋగ్వేదాదివత్పుష్పత్వోక్తిస్సైషామితి ద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.— మధ్వేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణం రూపం- అతిశయేన కృష్ణమిత్యర్థః...................................... ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అస్యాపి మధునశ్చిత్రప్రత్యక్షతామాహ (మధ్వేతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరః కృష్ణం రూపం) పరః కృష్ణం రూపం - అతిశయితం కృష్ణరూపమిత్యర్థః. అన్యత్సర్వం పూర్వవన్నేయం.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయేఽస్యోర్ధ్వా ఇత్యాది) పూర్వవత్. గుహ్యాః- గోప్యాః. రహస్యా ఏవాదేశాః- లోకద్వారీయాదివిధయః, ఉపాసనాని చ కర్మాఙ్గవిషయాణి, మధుకృతః. బ్రహ్మైవ- శబ్దాధికారాత్ ప్రణవాఖ్యం పుష్పం. ౧

ఆ.— పఞ్చమం మధు దర్శయతి (అథేతి) లోకద్వారీయాదివిధయః - * లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయమిత్యాదయః బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (శబ్దాధికారాదితి) ఋగాదిశబ్దానాం ప్రకృతత్వాదిత్యర్థః. ౧-౨

రం.— (అథయేఽస్యోర్ధ్వా రశ్మయ ఇత్యాది) (గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతః) బ్రహ్మవిషయకోపనిషద్రహస్యోపదేశా ఇత్యర్థః. ౧-౨

ఉ.— తే వా ఏతే గుహ్యా ఆదేశా ఏతద్ బ్రహ్మాభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ॥ ౩

తే వా ఏతే రసానాగ్ం రసా వేదా హి రసాస్తేషామేతే రసాస్తాని వా ఏతాన్యమృతానామమృతాని వేదా హ్యమృతాస్తేషామేతాన్యమృతాని॥ ………………………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

తద్యత్ప్రథమమమృతం తద్వసవ ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్.

శం.— మధ్యే ఏతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ- సమాహితదృష్టేర్దృశ్యతే సంచలతీవ.

ఆ.— అస్యాపి మధునశ్చ ప్రవాహాత్ప్రత్యక్షతామాహ (మధ్య ఇతి) సమాహితదృష్టేః - శాస్త్రానుసమాహితచిత్తస్యేత్యర్థః.

ర.— (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ) సమాహితదృష్టిభిర్దృశ్యమానమాదిత్యమణ్డలమధ్యే చలతీవ స్ఫురతీత్యర్థః.

శం.— తే వా ఏతే- యథోక్తా రోహితాదిరూపవిశేషా రసానాం రసాః. కేషాం రసానామితి. ఆహ- వేదా హి- యస్మాల్లోకనిష్యన్దత్వాత్సారా ఇతి రసాః. తేషాం రసానాం కర్మభావాపన్నానామప్యేతే రోహితాదివిశేషా రసాః- అత్యన్తసారభూతా ఇత్యర్థః. తథా - అమృతానామమృతాని. వేదా హ్యమృతాః - నిత్యత్వాత్. తేషామేతాని - రోహితాదీని రూపాణ్యమృతాని. రసానాం రసా ఇత్యాదికర్మస్తుతిరేషా- యస్యైవంవిశిష్టాన్యమృతాని ఫలమితి. ……………………………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పఞ్చమఖణ్డాని వ్యాఖ్యాయ తేషాం సర్వేషాం ధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థం స్తుతిం ప్రకురుతే (తే వా ఏత ఇతి) తస్మాత్తేషామితి సమ్బన్ధః. కర్మణి వినియుక్తత్వేన తదఙ్గత్వాత్తద్భావాపత్తిః. వేదానాం కార్యత్వేఽపి ప్రయత్నపూర్వకత్వాభావాన్నిత్యత్వం. యూపమపి నిస్తుతిః - సాకల్యాస్తిత్వాహ (రసానామితి) కర్మస్తుతిముపనయతి (యస్యైవమితి) రసానాం రసాః, అమృతానామమృతానీ, త్యేవంవిశిష్టాన్యమృతాని యస్య ఫలం కర్మణస్తస్య మహాభాగ్యం కిం వక్తవ్యమితి స్తూయత ఇత్యర్థః. ……………………………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— (తే వా ఏతే రసానాం రసా ఇత్యాది) లోకసారభూతఋగ్వేదాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యత్వాద్రోహితాదిరూపాణాం రసత్వం. తథా వేదేభ్యోఽపి స్తుతత్వాత్తత్ప్రతిపాదకతయా భోగ్యభూతతయాఽమృతేభ్యో రోహితాదిరూపాణాం తత్ప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యానాముపభోగ్యత్వాదమృతాదప్యమృతత్వమిత్యర్థః- అయమత్ర నిష్కృష్టార్థః- ప్రాగాద్యూర్ధ్వదిశాన్తరశ్మినాడీభిస్తత్తద్వేదోక్తకర్మకుసుమేభ్యస్తత్తన్మన్త్రమధుకర్త్రాదిత్యమణ్డలమానీతాని సోమాజ్యపయఃప్రభృతిద్రవ్యనిష్పన్నాని యశస్తేజ ఇన్ద్రియవీర్యమిత్యేవమాత్మకాని రోహితశుక్లకృష్ణపరకృష్ణమధ్యే క్షోభత ఇవేత్యుక్తాని రోహితాదీని పఞ్చామృతాన్యాదిత్యమధ్యాశ్రితానీతి. … … … … … … … … ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్- తత్ర యత్ప్రథమమమృతం- రోహితరూపలక్షణం. తద్వసవః- ప్రాతస్సవనేశానాః ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన - అగ్నినా ప్రధానభూతేన. అగ్నిప్రధానాస్సన్త ఉపజీవన్తీత్యర్థః. *అన్నాద్యం రసోఽజాయతేతి వచనాత్కబళగ్రాహమశ్నన్తీతి ప్రాప్తం- తత్ప్రతిషిధ్యతే (న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తీతి) కథం తర్హ్యుపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే- ఏతదేవ హి- యథోక్తమమృతం రోహితరూపం దృష్ట్వా- ఉపలభ్య. సర్వకరణైరనుభూయ తృప్యన్తి. దృశేస్సర్వకరణద్వారోపలబ్ధ్యర్థత్వాత్. నను రోహితం రూపం దృష్ట్వేత్యుక్తం- కథమన్యేన్ద్రియవిషయత్వం రూపస్యేతి. న- యశఆదీనాం శ్రోత్రాదిగమ్యత్వాత్. శ్రోత్రగ్రాహ్యం యశః. తేజః-రూపం చాక్షుషం. ఇన్ద్రియం - విషయగ్రహణకార్యానుమేయం కరణసామర్థ్యం. వీర్యం- బలం దేహగతం. ఉత్సాహః ప్రాణవత్తా. అన్నాద్యం - ప్రత్యహముపజీవ్యమానం శరీరస్థితికరం యద్భవతి. రసో హ్యేవమాత్మకస్సర్వః - యం దృష్ట్వా తృప్యన్తి సర్వే. దేవా దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి- ఏతత్సర్వం స్వకరణైరనుభూయ తృప్యన్తీత్యర్థః. ఆదిత్యసంశ్రయాస్సన్తో వైగన్ధ్యాదిదేహకరణదోషరహితాశ్చ. ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతంవేదవసూనామేవైకోభూత్వాఽగ్నినైవముఖేనైతదేవామృతందృష్ట్వా
తృప్యతిసయఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతావసూనామేవతావదాధిపత్యగ్ంస్వారాజ్యం
పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

ఆ.— అమృతానిధ్యేయాన్యుక్త్వాతదుపజీవినోదేవతాగణాననుక్రమేణోపదిశతి (తత్రేతి) కబళగ్రాహం - కబళంగృహీత్వాయథాలోకోఽశ్నాతి- తద్వదిత్యేతత్. నన్వశనపానాభావేనయుక్తముపజీవనవచనమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) చక్షుషైవ దృశ్యైకథంసర్వకరణైస్తృప్త్యభిధానముచ్యతే- తత్రాహ (దృశేరితి) చక్షుషైవరూపగ్రహణమితినియమఃకుతఇత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) కర్మఫలభూతస్య రసస్యలోహితాద్యవస్థాత్వక్శ్రవణాదిచక్షుర్మాత్రగ్రాహ్యత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) కిమితావతారసస్యాయాతం-తదాహ (రసోహీతి) తస్యాపిశ్రోత్రాదిగ్రాహ్యతేతిశేషః. ఏతదేవేత్యాదివాక్యముపసంహరతి (దేవాఇతి) కింతేషాంస్వతన్త్రాణాంతృప్తిః. నేత్యాహ (ఆదిత్యేతి) నైర్గన్ధ్యం- దౌర్గన్ధ్యం. ఆదిపదేనసహాపవిత్రాస్పర్శాపిదేహకరణదోషాగృహ్యన్తే. ౧

రం.— ఏషాంపఞ్చానామమృతానాంవసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యత్వం, తదుపాసీనానాంవస్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిం, చప్రతిపాదయతి (తద్యత్ప్రథమమమృతంతద్వసవఉపజీవన్త్యగ్నినాముఖేన) అగ్నిముఖాభావనపూర్వరోహితరూపలక్షణం ప్రథమమమృతముపజీవన్తీత్యర్థః. ఉపజీవనంభక్షణమితిశఙ్కాం ప్రతిషేధతి (నవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్తీతి) చన్ద్రిమివేతిభావః. పునఃకథముపజీవనమిత్యత్రాహ (ఏతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి) యదేతైజఆదిలక్షణంరోహితంరూపంసదైవకరణైరుపలభ్యతృప్యన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— కింతేనిరుద్యమాఅమృతముపజీవన్తి. న. కథంతర్హి. ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య- అధునాభోగావసరోనాస్మాకమితిబుద్ధ్వాఽభిసంవిశన్తి - ఉదాసతే. యదావైతస్యామృతస్యభోగావసరోభవేత్ - తదైతస్మాదమృతాత్ - అమృతభోగనిమిత్తమిత్యర్థః. ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి- ఉత్సాహవన్తోభవన్తీత్యర్థః. నహ్యనుత్సాహవతామనసులిత్కతామలసానాంభోగప్రాప్తిర్లోకేదృష్టా. ౨

ఆ.— ఏతస్మాద్రూపాదితి- వ్యాఖ్యాతస్యానువాదమాత్రం. ఉత్సాహవతాందేవానాంయథోక్తామృతోపజీవిత్వమిత్యత్రలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (నహీతి) ౨

రం.— (తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్తి) ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య - అనుభూయేతియావత్. సంవిశన్తి - భోగానన్తరముదాసీనాభవన్తీత్యర్థః. (ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి) ప్రాప్తేభోగకాలఇతిశేషః. ఏతస్మాద్రూపాదితిల్యబ్లోపేపఞ్చమీ. ఏతద్రూపానుభవముద్దిశ్యఉద్యన్తి- సోత్సాహాభవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— సయః - కశ్చిదేతదేవం- యథోదితమృగ్వేదమధుకరతాపరసస్యక్షరణమృగ్వేదవిహితకర్మపుష్పాత్, తస్యచాదిత్యసంశ్రయణం, రోహితరూపత్వంచామృతస్య, ప్రాచీదిగ్గతరశ్మినాడీసంస్థతాం, వసుదేవభోగ్యతాం, తద్విదశ్చవసుభిస్సహైకతాంగత్వాఽగ్నినాముఖేనోపజీవనం, దర్శనమాత్రేణతృప్తిం, చస్వభోగావసరకృత్యమనం, తత్కాలాపాయేచసంవేశనం, వేద - సోఽపివసువత్సర్వంతథైవానుభవతి. ౩

ఆ.— పాఠక్రమేణోక్తంధ్యేయస్వరూపమనూద్యస్వాధికారిధ్యానవిధింవర్ణయతి (సయఇతి) ఏతదితి-అస్మాకంమధునిదర్శయతి. ఏవంశబ్దార్థంవిశదయతి (యథోదితమితి) వసుదేవభోగ్యతా- వసుభిస్తైరుపజీవ్యత్వమితియావత్. తథైవ- ప్రత్యుక్తక్రమేణైవేత్యర్థః. ౩

రం.— (సయఏతదేవమమృతంవేద) ఏవం - అనేనప్రకారేణవసుతృప్తిహేతుభూతయికదర్శనగోచరత్వలక్షణవసూపజీవ్యత్వాదినారోహితామృతంరూపేవేదేత్యర్థః. (వసూనామేవైకోభూత్వాఽగ్నినైవముఖేనేత్యాది) తత్క్రతున్యాయేనసః - తదుపాసీనోఽపివసుత్వంప్రాప్యతత్తద్వదనుభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— కియన్తంకాలంవిద్వాంస్తదమృతముపజీవతీతి. ఉచ్యతే - సః - విద్వాన్. యావదాదిత్యఃపురస్తాత్ - ప్రాచ్యాందిశ్యుదేతా, పశ్చాత్ - ప్రతీచ్యామస్తమేతా,- తావద్వసూనాంభోగకాలః. తావన్తమేవకాలంవసూనామాధిపత్యంపర్యేతా - పరితోగన్తాభవతీత్యర్థః. నయథాచన్ద్రమణ్డలస్థఃకేవలకర్మపరతన్త్రోదేవానామన్నభూతః. కింతర్హి. అయమాధిపత్యంస్వారాజ్యం- స్వారాడ్భావంచాధిగచ్ఛతి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ యద్ద్వితీయమమృతం తద్రుద్రా ఉపజీవన్తీన్ద్రేణ ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద రుద్రాణామేవైకో భూత్వేన్ద్రేణైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతా ద్విస్తావద్దక్షిణత ఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా రుద్రాణామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యత్తృతీయమమృతం తదాదిత్యా ఉపజీవన్తి వరుణేన ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

ఆ.— భోగకాలపరిమాణం ప్రశ్నపూర్వకం నిర్ధారయతి (కియన్తమితి) ఆధిపత్యం స్వారాజ్యమితి విశేషణాభ్యాం తాత్పర్యమాహ (స య ఇతి) ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కియన్తం కాలమిత్యత్రాహ (స యావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతేత్యాది) ఆదిత్యస్య ప్రాచ్యాం దిశి ఉదయః, ప్రతీచ్యామస్తమయః, స్వయా వన్తం కాలమనువర్తతే- తావన్తం కాలం వసూనాం యదాధిపత్యం, యదప్రతిహతసఙ్కల్పత్వలక్షణం స్వారాజ్యం, తత్పర్యేతా- పరితో గన్తేత్యర్థః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ యద్ద్వితీయమమృతం తద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సమానం. ౧-౨-౩

ఆ.— ప్రథమమమృతమధికృత్యోక్తం నేయమనుక్త్వా ద్వితీయమమృతమాశ్రిత్య తద్దర్శయతి (అథేతి) ౧-౨-౩

రం.— (అథ యద్ద్వితీయమమృతం తద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వం పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ౧-౨-౩

శం.— స యావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- ద్విస్తావత్ - తతో ద్విగుణం కాలం దక్షిణత ఉదేతా, ఉత్తరతోఽస్తమేతా,. రుద్రాణాం తావద్భోగకాలః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాఫలం కథయతి (స య ఇతి) యావద్వసూనాం భోగకాలః - తతో ద్విగుణో రుద్రాణాం భోగకాలః. యథా ప్రథమామృతధ్యాయినాం వసుభిస్తుల్యో భోగకాలః - తథా ద్వితీయామృతధ్యాయినామపి రుద్రైస్తుల్యో భోగకాల ఇత్యర్థః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యావదాదిత్యః పురస్తాదిత్యాది) పురస్తాదుదయపశ్చాదస్తమయాపేక్షయా ద్విగుణకాలం దక్షిణత ఉదయముత్తరతోఽస్తమయం చ కల్పయిత్వా శ్రుతిః ప్రవృత్తేతి నాత్ర కథన్తాకార్యా. శిష్టం స్పష్టం. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తథా- పశ్చాదుత్తరత ఊర్ధ్వముదేతా, విపర్యయేణాస్తమేతా,. పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాద్ద్విగుణేనోత్తరోత్తరేణ కాలేనేత్యపౌరాణం దర్శనం - సవితుశ్చతుర్దిశమిన్ద్రయమవరుణసోమపురీషూదయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం హి పౌరాణికైరుక్తం - మానసోత్తరస్య మూర్ధని మేరోః ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాదితి. అత్రోక్తః పరిహార ఆచార్యైః- అమరావత్యాదీనాం పురీణాం ద్విగుణోత్తరోత్తరేణ కాలేనోద్వాసస్స్యాత్. ఉదయశ్చ నామ- సవితుస్తన్నివాసినాం ప్రాణినాం చక్షుర్గోచరాపత్తిః. తదత్యయశ్చ - అస్తమయః. న పరమార్థత ఉదయాస్తమయౌ స్తః. తన్నివాసినాం చ ప్రాణినామభావే తాం ప్రతి తేనైవ మార్గేణ గచ్ఛన్నపి నైవోదేతా, నాస్తమేతేతి, - చక్షుర్గోచరాపత్తేస్తదపగమస్య చాభావాత్. తథా.

ఉ — సయఏతదేవమమృతం వేదాదిత్యానామేవైకో భూత్వా వరుణేనైవముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి సఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యో దక్షిణతఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా ద్విస్తావత్పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతాఽదిత్యానామేవతావదాధిపత్యగ్ం స్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

అథయచ్చతుర్థమమృతం తన్మరుతఉపజీవన్తి సోమేనముఖేననవై దేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతం వేదమరుతామేవైకోభూత్వాసోమేనైవముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వాతృప్యతి సఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యః పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతా ద్విస్తావదుత్తరతఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా మరుతామేవతావదాధిపత్యగ్ం స్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

అథయత్పఞ్చమమమృతం తత్సాధ్యాఉపజీవన్తి బ్రహ్మణాముఖేననవై దేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతం వేదసాధ్యానామేవైకోభూత్వాబ్రహ్మణైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వాతృప్యతి సఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యఉత్తరతఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా ద్విస్తావదూర్ధ్వ ఉదేతాఽర్వాగస్తమేతా సాధ్యానామేవతావదాధిపత్యగ్ం స్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

అమరావత్యాస్సకాశాద్ద్విగుణకాలం సంయమనీపురీవసతి- అతస్తన్నివాసినః ప్రాణినః ప్రతిదక్షిణతఇవోదేతి, ఉత్తరతోఽస్తమేతి, ఇత్యుచ్యతేఽస్మద్బుద్ధించాపేక్ష్య. తథోత్తరాస్వపిపురీషుయోజనా. సర్వేషాంచ మేరురుత్తరోభవతి. యదాఽమరావత్యాంమధ్యాహ్నగతస్సవితా- తదా సంయమన్యాముద్యన్దృశ్యతే. తత్ర మధ్యాహ్నగోచరోవారుణ్యాముద్యన్దృశ్యతే. తథోత్తరస్యాం. ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాత్. ఇలావృతవాసినాం సర్వతః పర్వతప్రాకారనివారితాదిత్యరశ్మీనాం సవితోర్ధ్వఇవోదితః, అర్వాగస్తమితః, దృశ్యతే - పర్వతోర్ధ్వచ్ఛిద్రప్రవేశాత్సవితృప్రకాశస్య. తథా- ఋగాద్యమృతోపజీవినామమృతానాంచద్విగుణోత్తరోత్తరవీర్యవత్త్వమనుమీయతే భోగకాలద్వైగుణ్యలిఙ్గేన. ఉదయనసంవేశనాదిదేవానాం రుద్రాదీనాంవిదుషశ్చసమానం. .... ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - నవమఖణ్డభాష్యమ్.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఇతరామృతధ్యాయినాంఫలానినిర్దిశతి (తతేతి) విపర్యయేణ-పురస్తాద్దక్షిణతోఽథస్తాచ్చేత్యర్థః. యథాపురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- తతో దక్షిణతో ద్విగుణేన కాలేనోదేతా, ఉత్తరతశ్చాస్తమేతే, త్యుక్తం - తథా తతో ద్విగుణేన కాలేన పశ్చాదుదేతా, పురస్తాచ్చాస్తమేతా,- తావానాదిత్యానాం భోగకాలః. తృతీయామృతధ్యాయినామపితావానేవ భోగకాలః. తతో ద్విగుణేనకాలేన యావదాదిత్యఉత్తరతఉదేతా, దక్షిణతోఽస్తమేతా,- తావాన్మరుతాం భోగకాలః. చతుర్థామృతధ్యాయినామపి తావానేవభోగకాలః. తతో ద్విగుణేన కాలేనోర్ధ్వముదేతా, అధస్తాదస్తమేతా,- తావాన్ సాధ్యానాం భోగకాలః. పఞ్చమామృతచిన్తకానామపి తావానేవేత్యర్థః. యత్పూర్వపూర్వోదయాస్తమయకాలాపేక్షయా ద్విగుణేనకాలేనోత్తరోత్తరోదయాస్తమయావిత్యుక్తం- తత్పురాణ విరుద్ధమితి శఙ్కతే (పూర్వస్మాత్పూర్వస్మా

౮౨) కథం శ్రుత్యుక్తస్యాస్య పురాణవిరుద్ధతేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితుశ్చేతి) ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (మానసోత్తరస్యేతి) మహాగిరేర్మేరోః ప్రాకారవత్పరితః స్థితస్య మూర్ధని సంలగ్నస్య చక్రాఖ్యస్య సవితుర్మేరోః ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాత్. [illegible] కారణాభావాత్, [illegible] విపరీతము దయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం. ఉక్తం హి విష్ణుపురాణే * శక్రాదీనాం పురే తిష్ఠన్ స్పృశత్యేష పురత్రయం। వికర్ణౌ ద్వౌ వికర్ణస్థ స్త్రీన్ [illegible] ద్వే పురే తథా॥ శైవేఽప్యుక్తం * మానసోపరి మాహేన్ద్రీ ప్రాచ్యాం మేరోః స్థితా పురీ। దక్షిణేన పునర్యస్య వరుణస్య తు వారుణీ॥ సౌమ్యే సోమస్య విపులా తాసు దిగ్దేవతాః స్థితాః। అమరావతీ సంయమనీ సుఖా చైవ విభా క్రమాత్॥ లోకపాలోపరిష్టాత్తు సర్వతో దక్షిణాయనే। కాష్ఠాం గతస్య సూర్యస్య గతిర్యా తాం నిబోధత। దక్షిణాం ప్రక్రమేద్యస్తు క్షిప్తేషురివ ధావతి। పురా [illegible] నఃశక్రస్య భవతి ప్రభుః॥ స [illegible] యమస్యైస్యారో హ్యుదయో దృశ్యతే ద్విజాః। స ఏవం సుఖవత్యాం తు నిశార్ధస్థః ప్రదృశ్యతే। [illegible] విభాయాం విశ్వ దృగ్విభుః। మయా ప్రోక్తా ఽమరావత్యాం యథా సా వారితస్కరః। తథా సంయమనీం ప్రాప్య సుఖాంచైవ విభాం శుభః। యదా పరాహ్ణస్యాగ్నేయ్యాం పూర్వాహ్ణే బుధ తే ద్విజాః॥ తదా త్వపర రాత్రశ్చ వాయవ్యాం నైఋతే సుదారుణః॥ ఐశాన్యాం పూర్వరాత్రః [illegible] సర్వత ఇతి. తథాహి పరిష్టాదమరావత్యాం స్థితో మధ్యాహ్నం, తత్రైకకోణస్థానాం తృతీయయామం, మాహేన్ద్రయకోణస్థానాం [illegible], సంయమిన్యాముదయం, చ కరోతి సవితా. ఏవం యదా యామ్యాం మధ్యాహ్నస్థితః - తదైన్ద్ర్యామస్తమయః, ఆగ్నేయ్యాం తృతీయయామః, నైరృత్యాం ప్రథమయామః, వారుణ్యాముదయః. యదా చ వారుణ్యాం మధ్యాహ్నః - తదా యామ్యాస్తమయః, నిర్ఋతికోణే తృతీయయామః, వాయవ్యే ప్రథమయామః, సౌమ్యాముదయః. యదా చ సౌమ్యాం మధ్యాహ్నః - తదా వారుణ్యాస్తమయః, వాయవ్యే తృతీయయామః, ఈశానకోణే ప్రథమయామః, ఐన్ద్ర్యాముదయః. తథా ఆగ్నేయకోణేఽర్ధరాత్రం తత్స్థానాం మధ్యన్దినం, యదుత్తరపూర్వారాద్యన్తృతీయయామః, నైరృతీశానకోణయోరుదయాస్తమయౌ, చ కరోతి. ఏవం సర్వాసు దిక్షు చేతి పౌరాణికై దర్శనాదర్శనయోరుదయాస్తమయత్వోక్తిరిత్యర్థః. యద్యపి శ్రుతివిరోధేన పురాణం [illegible] - తథాపి యథా కథంచిద్విరోధపరిహారం ప్రవిడాచార్యోక్తిముపపాదయతి (అన్యైతి) * యదాఽమరావతీశానాన్యాస్యాన్ - తదాపి తాం ప్రతిపురస్థానాం దేవీం ప్రయోగక్షత్వాద్వసూనాం భోగాస్తః. ఏవముత్తరాణాం పురీణాం వినాశే ద్విగుణకాలేన రుద్రాదీనాం భోగచ్యుతిరితి మాంపవచనస్య [illegible] హ (అమరావత్యాదీనామితి) తథాపి కథం విరోధసమాధిః - తత్రాహ (ఉదయశ్చేతి) * యేషాం [illegible] తేషాముదయస్య [illegible] వస్తుతః [illegible] సమయః॥ [illegible] సమయసర్వస్యోదయస్సర్వదా సతః॥ ఉదయాస్తమయనామ దర్శనాదర్శనే రవేరితి. అమరావత్యాదిపురీషు పూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరోద్వాసకాలద్వైగుణ్యమస్తు - అస్తం చ దర్శనాదర్శనే సవితురుదయాస్తమయౌ - * సహానిమనకదాచనాస్తమేతినోదేతీతి శ్రుతేర్వస్తుతో నోదయాస్తమయౌ స్తః. తథాచ పురీషు తుల్యత్వేనగత్వాత్సవితురుదయాస్తమయకాలద్వైగుణ్యముపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నివాసినాం చేతి) భోగకాలద్వైగుణ్యం సవితృగతేరాధిక్యాపేక్షయా న కృత్వోచ్యతే. యేన పురాణవిరోధః. కిం త్వమరావత్యాదీనాం పురీణాం తత్ర్యాసహతానాం పూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరపురీణాం ద్విగుణేన కాలేనోద్వాసాత్తదపేక్షయోత్తరోత్తరస్థానేషు భోగకాలద్వైగుణ్యం శ్రుత్యోక్తమితి భావః. అథోద్వాసకాలాధిక్యాద్భోగచ్యుతికాలాధిక్యం - న భోగకాలాధిక్యం - అత ఆహ (తథేతి) యథోద్వాసకాలస్య ద్వైగుణ్యముక్తం - తద్వదితి యావత్. అమరావతీనివాసి ప్రాణివర్గాపేక్షయా సంయమనీనివాసినః ప్రాణినః ప్రత్యుద్విగుణేన కాలేన సవితురుదయాస్తమయౌ భవత ఇత్యుక్తం - దర్శనాదర్శనయోర్ద్విగుణకాలభావిత్వాత్. నహి తన్నివాసినాం పూర్వపేక్షయా దక్షిణోత్తరయోరుదయాస్తమయౌ - తత్తద్దృష్ట్యా పూర్వపశ్చిమయోరేవ దర్శనాత్. అన్యథా ద్వివిధపక్షాంశ దక్షిణపాదేన, ఉత్తరతశ్చ పరేతి, ఇత్యుచ్యతే. ఇవశబ్ద స్సహోత్తరస్మిన్నుదయాస్తమయే దక్షిణోత్తరతః [illegible] స్వం ద్యోతయతీత్యర్థః. యథాఽమరావత్యాపేక్షయా సంయమన్యాముద్వాసకాలాధిక్యముక్తం - తథా తదపేక్షయా వారుణ్యాం, తదపేక్షయా విభాయాం, తత్కాలాధిక్యముపపాదయన్నాహ (ఏతేతి) సంయమనీం హ్యస్తంప్రవృత్తోయముపపదవం. ఇత్యత్ర ద్వివిధపక్షాంశ దక్షిణత ఉదితా సమయమిత్యాహ (సర్వేషాం చేతి) అమృతమాదిత్యం పురతోఽథ లోకయతాం తా మధ్యాహ్నే స్థితత్వాత్సర్వేషాం మేరురుత్తరతో భవతి. తథాహి దయాస్తమయాభ్యాం పూర్వాపరదిగ్విభాగాత్సర్వపురవాసిదృష్ట్యపేక్షయా దక్షిణత ఇత్యాది వచనం - కింత్వన్యదృష్ట్యపేక్షయేత్యర్థః. ఉద్వాసకాలద్వైగుణ్యాపేక్షయా భోగకాలద్వైగుణ్యముక్తం. సప్రతిపన్నిపృథగత్యాధిక్యాపేక్షయైవ భోగకాలాధిక్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య - న పురాణవిరోధప్రసఙ్గాదిత్యాహ (యదేత్యాదినా) యథా సంయమన్యాం మధ్యాహ్నగో వారుణ్యాముదయో భవతి - తథాతస్యాం మధ్యాహ్నగో విభాయాముదయః దృశ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) ఉక్తం చ వాయుప్రోక్తే * మధ్యగస్త్వమరావత్యాం యదా భవతి భాస్కరః। వైవస్వతే సంయమనే ఉదయస్తత్ర దృశ్యతే। సుఖాయామర్ధరాత్రశ్చ విభాయామస్తమేతి చేతి. కథం పునస్సవితా ఏవదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా ద్విస్తావ దూర్ధ్వ ఉదేతా అర్వాగస్తమేతేత్యుచ్యతే - సహి తత్రోద్వాసకాలస్య బోధితత్వాదస్తి - యేనోదయాస్తమయకాలాధిక్యాద్భోగకాలాధిక్యం స్యాత్ - అత ఆహ (ఇలావృతేతి) మేరోశ్చతుర్దిశమిలావృతం నామ వర్షం ప్రసిద్ధం. తన్నివాసినాం ప్రాణినాముభయతః పర్వతాభ్యాం మానసోత్తరసుమేరుభ్యాం ప్రాకారస్థానీయాభ్యామభితో ఽర్ధస్థితిమత్త్వేన వినివారితాదిత్యరశ్మీనాం సూర్య ఊర్ధ్వముదేతా, అర్వాగస్తమేతా, చ సవితా దృశ్యతే. ఇవశబ్దస్సూదయాస్తమయయోర్వస్తుతోఽసత్త్వం ద్యోతనార్థః. కథం సవితోర్ధ్వస్సన్నుదే, త్యర్వాగస్తమేతి,- తత్రాహ (పర్వతేతి) సర్వాన్పర్వతప్రాకారస్యోప ర్యవకాశమారుపరిత సైనిర్ద్రి ప్రవేశాదధోవర్తినాం ప్రాణినాముపరి ప్రసారితనేత్రాణాం సావిత్రం ప్రకాశం పశ్యతాం తత్రోద్యన్నివ సవితోపలభ్యతే - ప్రదేశాన్తరే చ దృశ్యమానోఽథస్తాదివాస్తమేతి - యథోపరిష్టాదత్రస్థైరుపలభ్యమానో మేఘుస్తతో దూరాద్భూభోర్ధ్వభూతలలగ్నశ్చ దృశ్యమానీయతే - త

ఉ.— అథతత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతా తదేష శ్లోకః॥ ౧

శేషమపీత్యర్థః. భోగకాలస్యావిరోధేనాధిక్యమాపాద్యతేన్నైవలితజ్ఞానాతిశయవత్త్వమప్యతాదేరపిశిష్యతి (తథేతి) భోగకాలాధిక్యేసతీతియావత్. అనుమీయతే - కల్ప్యతే. యత్తు భోగకాలమాకలయ్యోదయమనాన్తరంతదభావం జ్ఞాత్వోపరమణ, మగ్న్యాదిసుఖిత్వం, దృష్టిమాత్రేణతృప్తి మాత్త్వం,తత్సర్వం పటుపోషితత్వప్రతేదేవైస్వనుమిత్యాహ (ఉద్యమనేతి) … … … … … … … … ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

౪౦.— (అథయత్తృతీయమమృతంతదాదిత్యాఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వంస్పష్టం.… … … … … … … ౧-౨-౩-౪

ఇతితృతీయ ప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

౪౦.— (అథయచ్చతుర్థమమృతమిత్యాది) పూర్వవత్.… … … … … … … … … ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

౪౦.— (అథయత్పఞ్చమమమృతమిత్యాది) సర్వంసమానం. … … … … … … … … … … ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కృతైవమనుగ్రహం స్తమనేన ప్రాణినాంస్వకర్మఫలభోగనిమిత్తమనుగ్రహంతత్కర్మఫలోపభోగక్షయేతాని ప్రాణిజాతాన్యాత్మనిసంహృత్యాన్తర్హితః- తస్మాదనన్తరం ప్రాణ్యనుగ్రహాకాలాదూర్ధ్వఃస్వాత్మన్యస్తమేత్య - ఉదిత్య - యాన్ప్రత్యుదేతి- తేషాం ప్రాణినామభావాత్స్వేస్థాత్మస్థానైవోదేతా, నాస్తమేతా, ఏకలః- అద్వితీయః - అనవయవోమధ్యే - స్వాత్మన్యేవస్థాతా. తత్ర కశ్చిద్వసుర్వాద్యవస్థాదిసమాచరణోరోహితాద్యమృతభోగభాగీయథోక్తక్రమేణస్వాత్మానం సవితారమాత్మత్వేనోపేత్యసమాహితస్సన్నేతం మన్త్రందృష్ట్వోత్థితో ఽన్యస్మైపృష్టవతేజగాద. యది న్వనాగతో బ్రహ్మలోకాత్ - కింత్వాస్వాహోరాత్రాభ్యాంపరివర్తమానస్సవితా ప్రాణినామాయుఃక్షపయతి- యథేహస్మాకమిత్యేవంపృష్టః ప్రత్యాహ- తత్ - తత్రయథాపృష్టేయథోక్తైషాద్యవిద్వత్కథితశ్లోకోభవతితేనోక్తామాంనేతిప్రత్యేద్వచనమిదం. ౧

ఆ.— పఞ్చకృత్వసద్యామృతభావిద్యాయథావదుక్తా - క్రమేణపుణ్ణ్యఫలపర్యవసాయిత్వంతస్యదర్శయితుమనన్తరవాక్యమవరుధ్యాహ (తత్త్వేత్యాదినా) తస్మాత్ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదనన్తరమితిచప్రార్థః. ఊర్ధ్వస్సన్- బ్రహ్మీభూతోవర్తమానఇతియావత్. అత్రస్వాదిత్య-స్యైవమహిమ్నిప్రకాశంస్త్వేత్యేతత్. స్థాతేతిప్రయోగాత్ప్రిమమిస్థిరత్వవివక్షితా. తత్రసిద్ధవదనుభవం ప్రదర్శయతి (తత్రేతి) క్రమముక్తిస్వరూపమ్మర్థః. యథోక్తక్రమేణ- ❋ అసౌవాఆదిత్యోదేవమధ్విత్యాదినాపఞ్చామృతత్వేనస్థితమిత్యర్థః. స్వాత్మానం- వేదస్వల(?)యావిద్వదాత్మభూతమిత్యర్థః. ఆత్మత్వేనోపేత్య- అహంబ్రహ్మేణస్మీత్యేవత్యేతత్. కథం ప్రశ్నఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యదిఇతి) లబ్ధబ్రహ్మోపదేశోబ్రహ్మవిద్భ్యోన్యకాలయోగ్యావస్థాయాంకేనచిత్పృష్టఃప్రత్యువాచేత్యర్థః. కథంప్రత్యుక్తిరితి-తత్రాహ (తత్రేతి) ౧

రం.— ఏవంవస్వాద్యాదిత్యమరుద్భ్యోగణభోగ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయదేవమధుత్వరూపిత జ్యోతిర్మణ్డలాభ్యుపాయముక్త్వోదయాస్తమయాదిక్రియోపనిశిష్టస్యాదిత్యనామకస్యాదిత్యశరీరకకార్యావస్థబ్రహ్మణఉపాసనముపదిశ్యనామరూపకృత్యాదిరహితాకార్యావస్థాదిశ్రీజీవశరీరకబ్రహ్మోపాసనందర్శయతి (అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యనైవోదేతానాస్తమేతా) అథ- బ్రహ్మాదివసురూపస్యకల్పస్యనమాప్త్యనన్తరంతతఊర్ధ్వఉదేత్య- ఉదయాస్తమయాభ్యాం ప్రాణ్యనుగ్రహాదూర్ధ్వఉదేత్య. ఉదయాస్తమయకృత్యప్రయుక్తప్రాణ్యనుగ్రహరహితఇత్యర్థః. (నైవోదేతానాస్తమేతాసకలఏవమధ్యేస్థాతా) ఉదయాస్తమయశూన్యఃఏకస్వభావఏవఉదాసీనతయావర్తతఇత్యర్థః. అత్రహిభాష్యే కార్యకారణావస్థబ్రహ్మోపాసనంవిధీయతే. ● అసౌవాఆదిత్యోదేవమధ్విత్యారభ్య ❋ అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యతఃప్రాక్ ఆదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థంబ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే. ●అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యాదినాఆదిత్యాన్తరాత్మతయాఽవస్థితంకారణావస్థమేవబ్రహ్మోపదిశ్యతఇత్యర్థః. తత్రఅథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యస్యముక్తావస్థావిత్వాన్తర్యామిబ్రహ్మోపాసనపరత్వేఅథశబ్దాదిస్వారస్యాత్ ● కారణావస్థమితి భాష్యస్యఅకార్యావస్థం-ముక్తవస్థమిత్యర్థఏవోచితః. నత్వాదిత్యభావప్రాప్తిపూర్వావస్థా. వ్యాసార్యస్తుభాష్యస్వారస్యమవలమ్బ్యాదిత్యనామరూపభాక్త్వావస్థాపూర్వభావ్యవస్థైవ అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యాదిసన్దర్భేణప్రతిపాద్యతఇతివర్ణితం. తేషామయమాశయః-అథశబ్దోననిర్దిష్టానన్తర్యార్థః-అపితుఅర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అథ తతఊర్ధ్వఉదేత్యనైవోదేతానాస్తమేతా ఏకలఏవమధ్యేస్థాతాఇత్యస్యాపిఉదయాస్తమయతత్కార్యశూన్యత్వమర్థః. తచ్చాదిత్యభావపూర్వావస్థాయాంతస్యాదౌసమ్భవతీతి. (తదేషశ్లోకః) తత్ - తస్మిన్విషయేదేవాన్ప్రతికేనచిద్యోగినాగీతఃశ్లోకః. ఉచ్యతఇతిశేషః. ౧

ఉ.— § న వై తత్ర న నిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన। దేవాస్తేనాహగ్ం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి॥ ౨

న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతి సకృద్దివా హైవాస్మై భవతి య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేద॥ ౩

తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యస్తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ॥ ౪

శం.— (న వై తత్ర) యతోఽహం బ్రహ్మలోకాదాగతః - తస్మిన్న వై తత్ర - యత్పృచ్ఛసి. న హి తత్ర సవితా నిమ్లోచ - అస్తమగమత్సవితా. నచోదియాయ- ఉద్గతః కుతశ్చిత్-కదాచన - కస్మింశ్చిదపి కాలే ఇతి. ఉదయాస్తమయవర్జితో బ్రహ్మలోక ఇత్యనుపపన్నమిత్యుక్తః శపథమివ ప్రతిపేదే- హే దేవాః- సాక్షిణో యూయం శృణుత యథా మయోక్తం సత్యం వచః. తేన సత్యేనాహం బ్రహ్మణా- బ్రహ్మస్వరూపేణ మా విరాధిషి- మా విరుధ్యేయం. అప్రాప్తిర్బ్రహ్మణో మా భూదిత్యర్థః. ౨

ఆ.— శ్లోకము హా దాయ వ్యాకరోతి (న వై తత్రేతి) (నిమ్లోచేతి) నిమ్లోచేత్యస్మిన్ శ్లోకే ఛాన్దసః ప్రయోగః. ఇతిశబ్దః పూర్వార్ధవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ఉత్తరార్ధముత్థాపయతి (ఉదయాస్తమయేతి) లోకత్వాదితరలోకవద్బ్రహ్మలోకోఽప్యుదయాస్తమయవర్జిత ఇత్యనుపపన్నమిత్యుత్తరార్ధస్య సమ్బన్ధం దర్శయన్నవతారయతీత్యర్థః. ౨

రం.— (న వై తత్ర న నిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన దేవాస్తేనాహం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి) హే దేవాః తత్ర- తస్మిన్నాదిత్యభావమపి కాలే సః- సూర్యాదిత్యాస్తమయోదయపరమాత్మా న నిమ్లోచ- నాస్తమితః. నోదియాయ - నోదితః. తేన సత్యేన వచనేన బ్రహ్మణాఽహం మా విరాధిషి- విరోధం న గచ్ఛామీత్యర్థాపత్.

———

శం.— సత్యం తేనోక్తమిత్యాహ శ్రుతిః (న హ వా) అస్మై- యథోక్తబ్రహ్మవిదే నోదేతి, న నిమ్లోచతి- నాస్తమేతి, కింతు బ్రహ్మవిదేఽస్మై సకృద్దివా హైవ- సదైవాహర్భవతి- స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. య ఏతాం- యథోక్తాం బ్రహ్మోపనిషదం- వేదగుహ్యం వేద. ఏవం - తన్త్రేణ వంశాదిత్రయం, ప్రత్యస్తమితసమస్తం చ, యచ్చాన్యదపి హోదాహృ- ఏవం జానాతీత్యర్థః. విద్వానుదయాస్తమయకాలాపరిచ్ఛేద్యం నిత్యమజం బ్రహ్మ భవతీత్యర్థః. ౩

ఆ.— ఏవం సత్యశ్చర్యపదద్వారా నిర్గతే సత్యసహేత్యాద్యాపి మధ్ర శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) నహేత్యాద్యాం శ్రుతిరూపాం వ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) బ్రహ్మోపనిషదమిత్యస్యార్థమాహ (వేదగుహ్యమితి) ఏవంశబ్దమాదాయ వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) వంశాదిత్రయం- తిరశ్చీనవంశో మధ్వపూపో మధునాడ్యశ్చేత్యేవం రూపమిత్యర్థః. ప్రత్యస్తమితసమస్తం చ - లోహితాద్యమృతేష్వాత్మకం వస్వాదీనాం సమస్తమిత్యర్థః. అస్తమితి- ఉద్యమనసంవేశనాదిస్తుత్యతే. ఉక్తవిద్యాఫలముపసంహరతి (విద్వానితి) ౩

రం.— (న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతీత్యాది) య ఏతాం- మధువిద్యారూపాం బ్రహ్మోపనిషదం - బ్రహ్మవిద్యాం వేద- అనుతిష్ఠతి. అస్మై- బ్రహ్మవిదే ఆదిత్యో నోదేతి, నాస్తమేతి,. ఆదిత్యోదయాస్తమయాభ్యాం న కించిత్ప్రయోజనమిత్యర్థః. కుత ఇత్యత ఆహ (సకృద్దివా హైవాస్మై భవతీతి) అస్మై- బ్రహ్మవిదే సకృద్దివైవ భవతి - సర్వదా దివైవ భవతి. సదా వాహర్భవతీత్యర్థః. సన్తతం సర్వవిషయకసాక్షాత్కారోఽస్య భవతీత్యర్థః. ౩

———

శం.— తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానం బ్రహ్మ - హిరణ్యగర్భో విరాజే ప్రజాపతయ ఉవాచ. సోఽపి మనవే. మనురిక్ష్వాక్వాదిభ్యః ప్రజాభ్యః ప్రోవాచేతి విద్యాం స్తౌతి బ్రహ్మాదివిశిష్టక్రమాగతేతి. కించ - తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానముద్దాలకాయారుణయే పితా బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ ప్రోవాచ. ౪

ఆ.— ననువిద్యాసఫలా చేదుక్తా- తర్హి కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధైతదితి) స్తుతిమేవాభినయతి (బ్రహ్మేతి) తద్ధైతదుద్దాలకాయేత్యాదినా విద్యాయా యోగ్యసంప్రదాయం ప్రదర్శ్యతే. తద్వ్యాచష్టే (కించేతి) ఇతిశబ్దస్తుత్యర్థమితి ద్వ్యజ్ఞానమిత్యర్థః. మధువిజ్ఞానం వ్యాకరోతి (బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి) ౪

రం.— మధువిద్యాసమ్ప్రదాయమాహ (తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః) తద్ధైతత్-మధువిజ్ఞానమిత్యర్థః. బ్రహ్మా- చతుర్ముఖః. ప్రజాపతయే-దక్షాయ. మనవే-స్వాయమ్భువాయ. (తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ) తద్ధైతత్ బ్రహ్మ ఉద్దాలకాయ పితా ప్రోక్తవానిత్యర్థః. ౪

§ న వై తత్ర న నిమ్లోచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదం వావ తజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్త్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్ ప్రణాయ్యాయ వాన్తేవాసినే॥ ౫
నాన్యస్మై కస్మైచన యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణాం దద్యాదేతదేవ తతో
భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఇదం వావ తత్ - యథోక్తం. బ్రహ్మ జ్యేష్ఠాయ పుత్త్రాయ - సర్వప్రియార్హాయ బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్. ప్రణాయ్యాయ - యోగ్యాయాన్తేవాసినే - శిష్యాయ. ౫

ఆ.— తస్య సర్వోత్కృష్టత్వం వ్యాచష్టే ఇతి (ఇదం వావేతి) అథ జ్యేష్ఠాయ పుత్త్రాయ బ్రహ్మ వక్తవ్యమితి పూర్వో యం నియమః - నేదానీం న వా నాన్యస్మై ఇత్యాహ (అన్యోపీతి) పాత్రాన్తరమనుజానాతి (ప్రణాయ్యాయేతి) ౫

ర.— (ఇదం వావ తజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్త్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాదిత్యాది) తస్మాత్ తదిదం బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్త్రాయ వా ప్రబ్రూయాత్. ప్రణాయ్యాయ-యోగ్యాయ శిష్యాయ వా ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. * ప్రణాయ్యోऽసమ్మతానిత్యనిష్పన్నార్థే ప్రణాయ్యశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్. ౫

శం.— నాన్యస్మై కస్మైచన ప్రబ్రూయాత్. తీర్థద్వయమనుజ్ఞాతమనేకేషాం ప్రాప్తానాం తీర్థానామాచార్యాదీనాం. కస్మాత్పునస్తీర్థసఙ్కోచనం విద్యాయాః క్రియత ఇతి. ఆహ- యద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయ ఇమాం - కశ్చిత్ అద్భిః పరిగృహీతాం-సముద్రపరివేష్టితాం సమస్తాం పృథివీం దద్యాత్ అస్యా విద్యాయా నిష్క్రయార్థమాచార్యాయ ధనస్య పూర్ణాం-సమ్పన్నాం భోగోపకరణైః నాసావస్యా నిష్క్రయః-యస్మాత్ తతోపి- దానాదేతదేవ- యదుక్తవిద్యాదానం భూయః- బహుతరఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. ౬

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పుత్రశిష్యాభ్యాం పాత్రాన్తరం ప్రత్యాచష్టే (నేతి) తీర్థద్వయం - విద్యాప్రదానే-ఽధికారిద్వయమిత్యర్థః ఆచార్యాదీనామితి- నిర్ధారణే షష్ఠీ ఆచార్యః-విద్యాదాతా. ఆదిపదాత్ సదాయాదో త్రిదణ్డీ చ గృహ్యతే. సర్వేషు చ ప్రాప్తేషు పుత్త్రాధికారమాశఙ్క్యాహ యదీతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆచార్యాయేతి పునరుపాదానం క్రియాపదేన సమ్బన్ధార్థం. (ఆదరార్థ ఇతి) విద్యాయా మాహాత్మ్యఖ్యాపనార్థ ఇత్యర్థః. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— (నాన్యస్మై కస్మైచన) ఉక్తపుత్త్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయ కస్మైచిదపి న బ్రూయాదిత్యన్వయః. (యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణామిత్యాది) అద్భిః పరిగృహీతాం- సముద్రావృతాం ధనస్య పూర్ణాం - భోగోపకరణపూర్ణామిమాం - పృథివీం యద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయ దద్యాత్ - తదపి ఏతస్య తద్విజ్ఞానస్య నాధికం. నైతస్యానురూపో నిష్క్రయ ఇత్యర్థః. (ఏతదేవ తతో భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి) ద్విరుక్తిర్వాక్యసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ ప్రకరణసఙ్గతవాక్యనిచయకరణకముపన్యస్యతే-సముద్రదానాభ్యాయోమధువిద్యాయాం వస్వాదిగణభోగ్యరోహితరూపాదిసఙ్ఖ్యావృతా శ్రుయాదిత్యోపాసనరూపతయా ఆస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనాం నాధికారస్సమ్భవతి- ఉపాస్యోపాసకభావస్యైకస్మిన్నసమ్భవాత్. నహ్యేకస్యైవ ప్రీణనీయత్వం ప్రీణయితృత్వం చ సమ్భవతి. * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యాదినా వసుత్వాదిప్రాప్తేరేవ మధువిద్యాఫలత్వేన వస్వాదీనామేవసతాం వస్వాదిత్వప్రాప్తికామనాయా అసమ్భవాద్వ్యాప్తత్వాద్వ్యసమ్భవాత్, * అతఏవ జ్యోతిరాదిషు యథోపాసతే సత్యతపఃప్రభృత్యపి న దేవోపాస్యత్వం. తేనబ్రహ్మోపాసనసమ్భవా ఏవమాదిముఖ్యాదిమూనామధికార ఇతి * మధ్వాదిష్వసమ్భవాదనధికారం జైమినిః. * జ్యోతిషి భావాచ్చేతి సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షం కృత్వా * భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హి ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తః కృతః. అస్యాయమర్థః - అధికారస్య సద్భావం బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే- అస్తి హి తేషాం మధ్వాద్యధికారసమ్భవ ఇతి. అయమాశయః- సహాయం విద్యావసాన్వాదిత్వాదీనాం పూర్వసిద్ధానామపి కల్పాన్తరే పునరుత్పన్నానాం వస్వాదీనామేవ సతాం స్వావస్థాప్రాప్తయేప్యుపాసనం సమ్భవత్యేవ. సహోపాస్య ప్రతిపాదకవస్వాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తత్వే ప్రమాణాభావః- ఉపసంహారే * బ్రహ్మోపాస్తీతి వచనాత్. వస్వాదీనామేవసతాం కల్పాన్తరే వసుత్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తేరుద్దేశ్యత్వసమ్భవాచ్చ. లోకేపుత్రకామివసతాంజన్మాన్తరేపి పుత్రేచ్ఛాయా దర్శనాత్. ననువస్వాదిపఞ్చగణోపజీవ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయాదిత్యముఖోపాసనత్వాన్మధువిద్యాయాః తస్యాం చ విద్యాయాం ఆదిత్యస్యైవోపాస్యత్వాత్ ఆదిత్యస్యైతద్విద్యాధికారాసమ్భవేపి వస్వాదీనాం కథమనధికారశఙ్కా. సహ్యస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనామనుపాస్యత్వం - అపితు తద్భోగ్యాయత్తత్వస్యైవ - భాష్యకృతా * మధువిద్యాయామృగ్వేదాది ప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యస్య రసద్వారేణ ప్రాప్తస్య రసస్యాశ్రయతయా లబ్ధమధువ్యపదేశస్యాదిత్యస్యాంశానాం వస్వాదిభిర్భుజ్యమానానాముపాస్యత్వమితి పూర్వపక్షే * వస్వాదిభోగ్యభూతాదిత్యాంశస్య విధీయమానముపాసనం తదవస్థస్యైవ

బ్రహ్మణ ఇత్యవగమ్యత ఇతి సిద్ధాన్తైకదేశోక్తత్వాత్. న హి స్వోపాసనవత్ స్వోపజీవ్యత్వేనాన్యస్యోపాసనం విరుద్ధం - తథా సత్యుపాసనమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్. సర్వేష్వప్యుపాసనేషూపాస్యగతస్వోపజీవ్యత్వస్య సైవ్యత్వస్యాధారత్వేనాన్తర్యామిత్వాదినా మనసస్థేయత్వాత్. తతశ్చ వసూనాముపాసతాం స్వోపజీవ్యపక్షోప్యత్ర [illegible] విద్యానుష్ఠానసమ్భవాత్ [illegible]. ఉచ్యతే - * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యాదినా వసుత్వాదిప్రాప్తిఫలత్వాదికీర్తనేన మధువిద్యాయాం తత్తద్రూపాణాం వస్వాదీనాముపాస్యత్వస్యావశ్యవక్తవ్యత్వాత్, * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యైకల [illegible] ప్రాగాదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషాపన్నం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే - * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయావస్థితం కారణావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యత ఇతి [illegible] కార్యావస్థోపాసనదశాయాం [illegible] వస్వాదీనాం చతుర్ణాం [illegible]. [illegible] మధువిద్యాయాం [illegible] త్వోపాసనత్వస్య [illegible] ఉపాసనత్వస్వరూపాకారత్రయవత్త్వాన్న పూర్వపక్షోక్తిర్యుక్తా ఇతి ద్రష్టవ్యం. నను వస్వాదీనాం బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వసమ్భవేపి * తద్వా ఏతదుపజీవన్తీత్యుపజీవిత్వోక్త్యా [illegible] బ్రహ్మణః స్వప్రాప్యత్వేన - ఉపజీవిత్వస్యాపి సద్వారకత్వ [illegible] సమ్భవాత్. న చైవం తద్వా ఏతదుపజీవన్తీత్యత్ర వసుశబ్దస్య [illegible] * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యత్ర [illegible] వసుశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం స్యాత్. న చ తదుక్తం - న హ్యుపాసకస్య జీవస్య కల్పాన్తరేణ వసుత్వప్రాప్తిః [illegible] సంసారదశాయాం [illegible] బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యుచ్యతే - * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యత్ర [illegible] తే బాధ [illegible] బ్రహ్మపరత్వే బాధకసమ్భవేన, యథాశ్రుతార్థస్యైవోపపన్నత్వాదిత్యలమతివిస్తరేణ. నను * వసూనామేవైకో భూత్వా * స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశతీతి వాక్యద్వయేన [illegible] తదేకం [illegible] వసుభావం ప్రాప్య [illegible] మోక్షవిషయకమిత్యుక్తం - తథా సతీదానీం మధువిద్యోపాసకానాం ప్రాయణానన్తరం [illegible] కల్పాన్తరభావిత్వాద్వసుత్వస్య. న చ సమితి [illegible] కల్పాన్తరే వసుత్వాదిభావప్రాప్తికథనం మధువిద్యానిష్ఠానాం [illegible] నిష్ఠానాం చాసనానాం [illegible] వసుత్వాదిప్రాప్తిర్భవతు, తేషాం విపరీతం మధువిద్యానామపి సహస్రకల్ప [illegible] వాచ్యం. స హి ద్విపరార్ధపర్యన్తం [illegible] సహస్రకల్ప [illegible] హిరణ్యగర్భాన్తసకలభోగానన్తరం పూర్వోక్తబ్రహ్మప్రాప్తిమిత్యుక్తం [illegible] బ్రహ్మవిద్యాయాం [illegible] తతశ్చ వస్వాదిపదాధిష్ఠితకాలం [illegible] బ్రహ్మవిద్యాధికార, ఇతి చేత్. సత్యం - బ్రహ్మణస్సైకస్యాప్యుదేష్యతి [illegible] - [illegible] బ్రహ్మణస్సైకం [illegible] ప్రాప్య [illegible] బ్రహ్మణస్సైకత్వం ప్రాప్య భవత్యేవ. [illegible] తత్ర [illegible] ప్రాక్తనైచిత్త్యాన్వయః [illegible]. అత ఏవ * [illegible] కల్పాన్తరే [illegible] ప్రారబ్ధమహిమ్నా సర్వస్యాప్యుపపత్తేః. [illegible] ఇతి లౌకికో [illegible] భోగసామ్యాద్ధి ప్రాయశ్చిత్తవత్ * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యస్య [illegible] వస్వాదిభోగసామ్యమనుభూయ తేన [illegible] జ్యోతిరుపసమ్పద్యత ఇత్యర్థః ప్రాయత్వాత్. [illegible] భోగసామ్యస్య [illegible] నరకమేవ [illegible]. నను వస్వాదిదేవతానాం [illegible] ఉపాసనసామర్థ్యాసమ్భవాత్ [illegible] ఉపాసనాధికారః. స హి దేవాదీనాం శరీరవత్త్వే ప్రమాణముపలభ్యతే. న తావన్మన్త్రార్థవాదౌ [illegible] మానం - తస్య తదనోపరతత్వాత్. నాపి * వజ్రహస్తః పురన్దరః * తేనేన్ద్రో వజ్రముద్యచ్ఛదిత్యాదీనాం ప్రామాణ్యం - [illegible] విధ్యుపస్థితస్తుతిప్రయోజనకతయా [illegible] తాత్పర్యాభావేన తాత్పర్యవిషయే [illegible] ప్రామాణ్యాత్. అన్యథా [illegible] ప్రయుక్తస్య [illegible] ఉపపత్తేః [illegible] ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నను రేవత్యాధారవారవన్తీయ సామసాధ్యాగ్నిష్టోమ [illegible] * రేవతీషు వారవన్తీయమగ్నిష్టోమసామ కృత్వా పశుకామో హ్యేతేన యజేతేత్యత్ర * రేవతీషు వారవన్తీయమిత్యంశస్య * రేవతీర్నస్సధమాద ఇతి ఋక్త్రయాధారవారవన్తీయసామరూప [illegible] తాత్పర్యాభావేపి ప్రామాణ్యం దృష్టం - న హి తద్విశేషణం * సోమేన యజేతేత్యాది విశిష్టవిధిషు సోమలతాది విశేషణవల్లోకసిద్ధం. నాపి విధేయ [illegible] - రేవతీషు రథన్తరం గాయేదితివత్ రేవతీషు వారవన్తీయం గాయేదితి విధ్యదర్శనాత్. న చాన్యత్ర [illegible] విశేషణవిధానాభావేపి తాత్పర్యం వక్తుం శక్యం - విధ్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. న చాత్రాపి ద్విశేషణప్రసిద్ధిః - అన్యోన్యాశ్రయాత్. విశేషణప్రసిద్ధ్యానన్తర్యం విశిష్టవిధేః. విశిష్టవిధిసిద్ధ్యైవ విశేషణస్యాపేక్షితత్వాత్ - ఇతి పరస్పరాశ్రయాపత్తేః. తస్మాద్విశిష్టవిధేర్విశేషణస్వరూపే తాత్పర్యాభావేపి * రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యైవ ప్రామాణ్యమభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్. నైవం. * రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారలభ్యం రేవత్యాధారవారవన్తీయప్రతీతిముపజీవ్యప్రవృత్తేన విశిష్టవిధినా ఆక్షిప్తస్య రేవతీషు వారవన్తీయం కుర్యాదితి విశేషణవిధేః రేవతత్ప్రమాణత్వేన రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యాప్రమాణత్వాత్. ఇయాంస్తు విశేషః - సోమలతాదివిశేషణం మానాన్తరసిద్ధం సోమపదాత్ప్రతీయతే - ఇహ తు మానాన్తరాసిద్ధమేవ పదసమభివ్యాహారాత్ప్రతీయత ఇతి. ప్రతీయమానేపి విశేషణే విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావః ఉభయత్రాప్యవిశిష్టః. తతశ్చ యథా సోమప్రత్యాయకం సోమపదం న సోమస్వరూపే ప్రమాణం - ఏవం * రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారో రేవతీవారవన్తీయరూపవిశేషణరూపార్థప్రత్యాయకోపి న తత్ర ప్రమాణం. అయం చాపరో విశేషః - సోమలతాద్రవ్యస్య లోకసిద్ధత్వాత్తత్ర యాగసమ్బన్ధిత్వేనైవ విధిః కల్ప్యః - ఇహ తు విశేషణస్వరూపస్యాపి మానాన్తరాసిద్ధత్వాత్, ప్రతీయమానేపి తస్మిన్విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావా, చ్చత

సిద్ధార్థస్వరూపే ప్రాప్తవిశేషసమ్బన్ధేత్వేవ విధిద్వయంకల్ప్యమితి. తస్మాన్మన్త్రార్థవాదానాంస్వార్థతాత్పర్యాభావాత్ న తేభ్యోదేవతావిగ్రహసిద్ధిః. నను మన్త్రార్థవాదానాంవిధ్యేకవాక్యతాపన్నానాంస్వార్థేప్యవాన్తరతాత్పర్యంసమ్భవత్యేవ- దర్శపూర్ణమాసాదిప్రధానవిధ్యేకతాపన్నప్రయాజాదివిధివదితిచేత్. సత్యం- మానాన్తరావిరోధే ప్రతీయమానార్థే తాత్పర్యంసమ్భవతి- నతు తద్విరుద్ధే. అన్యథా * యజమానః ప్రస్తర ఇత్యత్రాపి ప్రతీయమానాభేదే తాత్పర్యప్రసఙ్గాత్. అస్తి చ మన్త్రార్థవాదవశేన దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమే మానాన్తరవిరోధః- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమే హి నానాయౌగ్యేన నానాయాగదేశే యుగపదాహూతానామాగమనస్య, ఇన్ద్రప్రభృతీనాం ప్రత్యక్షభూతహవిస్స్వీకారాదే, రప్యభ్యుపగమాత్ప్రత్యక్షోపపత్తివిరోధః. అతో న దేవతావిగ్రహే తాత్పర్యంసమ్భవతి. అతో విగ్రహాభావాదుపాసనాస్వనధికార ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తదుపర్యపి బాదరాయణస్సమ్భవాత్. తత్- బ్రహ్మోపాసనముపరి- మనుష్యాణాముపరి. దేవాదిష్వపి సమ్భవతీతి భగవాన్బాదరాయణో మన్యతే- తేషామప్యర్థిత్వసామర్థ్యయోస్సమ్భవాత్. అర్థిత్వం తావత్ ఆధ్యాత్మికాదిదుర్విషహదుఃఖాభితాపాత్, పరస్మిన్బ్రహ్మణి చ నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధే అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణే నిరతిశయభోగ్యత్వాదిజ్ఞానాచ్చ సమ్భవతి. సామర్థ్యమపి పటుతరదేహేన్ద్రియాదిమత్తయా సమ్భవతి. దేహేన్ద్రియాదిమత్త్వం చ సర్వేషు సృష్టివాక్యేషు దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనా చతుర్విధస్య సృష్ట్యామ్నానాత్సిద్ధం. దేవాదిభేదశ్చ తత్తత్కర్మానుగుణబ్రహ్మలోకప్రభృతిచతుర్దశలోకస్థభోగయోగ్యదేహేన్ద్రియాదియోగాయత్తః. తథా * దేవత్వంగత్వా నియపితా ఉపయన్తీతి దేవత్వప్రాప్త్యర్థక్రతువిధ్యన్యథానుపపత్త్యాపి దేవతావిగ్రహవత్త్వసిద్ధిః. జ్యోతిష్టోమాదివిధ్యన్యథానుపపత్త్యా దేశాన్తరదేహాన్తరభోగ్యైహికసుఖవిలక్షణస్వర్గశబ్దోక్తసుఖరూపతత్ఫలభోక్తృకర్మదేవసిద్ధేరభ్యుపగతత్వాత్, దేవతాసాయుజ్యసాలోక్యాదిఫలకర్మవిధ్యన్యథానుపపత్త్యా దేవతావిగ్రహాణాం తద్భోగ్యభోగోపకరణానామభ్యుపగన్తవ్యత్వాచ్చ. * విరోధః కర్మణీతి చేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్. నన్వేవం మన్త్రార్థవాదాదిభిర్దేవతానాం విగ్రహాభ్యుపగమే కర్మణి విరోధః ప్రసజ్యతే- బహుషు యాగేషు యుగపదేకస్యైవేన్ద్రస్య విగ్రహవతః * అగ్నిమగ్న ఆవహ * ఇన్ద్ర ఆగచ్ఛేత్యాదినా ఆహూతస్య సన్నిధానానుపపత్తేః విరోధః ప్రసజ్యత ఇతి చేత్. తన్న- అనేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్- దృశ్యతే హి సౌభరిప్రభృతీనాం శక్తిమతాం యుగపదనేకశరీరప్రతిపత్తిః. * శబ్ద ఇతి చేన్నాతః ప్రభవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. మాభూత్కర్మణి విరోధః. వైదికే తు శబ్దే విరోధః ప్రసజ్యతే- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమే హి విగ్రహస్య సావయవత్వేనానిత్యత్వాదిన్ద్రాదేరర్థస్య వినాశాదూర్ధ్వం, ప్రాగుత్పత్తేశ్చ తద్వాచినాం వైదికశబ్దానాం సత్త్వే శబ్దస్యార్థేనౌత్పత్తికస్సమ్బన్ధో న స్యాత్. శబ్దస్వరూపస్యాపి నాశే అనిత్యత్వం స్యాత్. తతశ్చ * ఔత్పత్తికస్తు శబ్దస్యార్థేన సమ్బన్ధ ఇతి సూత్రప్రతిపాదితం శబ్దార్థసమ్బన్ధానాం నిత్యత్వం విరుధ్యతేతి చేన్న- * వేదేన నామరూపే వ్యాకరోత్సతాసతీ ప్రజాపతిః * నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః ఇతి ప్రత్యక్షానుమానశబ్దాభ్యాం శ్రుతిస్మృతిభ్యామిన్ద్రాద్యర్థానాం వేదప్రభవత్వావేదనాత్. యథా శిల్పినా శిల్పశాస్త్రోదితనామరూపాద్యనుసన్ధానపూర్వకం నిర్మితం దేవతాప్రతిమాదికం పూర్వపూర్వసమానరూపం- ఏవమిన్ద్రాద్యర్థోపి వేదోక్తనామరూపానుసన్ధానశాలినా ప్రజాపతినా నిర్మీయమాణః పూర్వపూర్వసమానరూప ఏవ భవతి. తతస్సమానరూపాభివ్యఙ్గ్యాకృతివాచిత్వాదిన్ద్రాదిశబ్దానాం వ్యక్తీనామనిత్యత్వేపి జాతివాచిగవాదిశబ్దవత్ ఇన్ద్రాదిశబ్దానామపి జాతివాచితయా నానిత్యార్థసంయోగకృతో విరోధ ఇత్యర్థః. నను * మన్త్రకృతో వృణీతే * సంహితాకారపదకారసూత్రకారబ్రాహ్మణకారాణాం * విశ్వామిత్రస్య సూక్తం భవతీతి మన్త్రాదీనాం కార్యత్వశ్రవణాత్ న వేదనిత్యత్వమిత్యత్రాహ- * అత ఏవ చ నిత్యత్వం. * అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సృష్టా స్వయమ్భువా। ఆదౌ వేదమయీ దివ్యా యతస్సర్వాః ప్రసూతయ ఇతి మన్త్రకృత్త్వేన ప్రసిద్ధానామపి వసిష్ఠవిశ్వామిత్రాదీనాం వేదజన్యత్వామ్నానాత్ మన్త్రకృత్త్వం మన్త్రద్రష్టృత్వమేవ- నతు మన్త్రకరత్వమిత్యవసీయతే. అతో వేదనిత్యత్వస్యానుపపత్తిః. నన్వేవమపి ప్రాకృతప్రళయే శబ్దస్య తదుపాదానభూతాహఙ్కారాదేశ్చ నష్టత్వాత్ కథం వేదనిత్యత్వం, కథం వా సర్వేషాం వేదశబ్దప్రభవత్వం,- తత్రాహ- * సమాననామరూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధో దర్శనాత్స్మృతేశ్చ. కృత్స్నోపసంహారే జగదుత్పత్త్యావృత్తావపి పూర్వోక్తసమాననామరూపత్వస్య తదవస్థత్వాద్వేదశబ్దనిత్యత్వం. * సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్ * యథర్తుష్వృతులిఙ్గాని నానారూపాణి పర్యయే। దృశ్యన్తే తాని తాన్యేవ తథా భావా యుగాదిష్వితి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం తథైవ ప్రతిపాదనాదేతస్య నిత్యత్వమపౌరుషేయత్వం చ. ఇదమేవ హి వేదస్యాపౌరుషేయత్వం- యత్పూర్వపూర్వోచ్చారణక్రమానుసన్ధానసాపేక్షోచ్చారణక్రమవత్త్వం. తదిదానీన్తనవేదే సర్గాద్యవేదేపి సమానం. ఇయాంస్తు విశేషః- భగవద్వ్యతిరిక్తాస్సర్వేపి పూర్వపూర్వవేదానుపూర్వ్యనుభవజనితసంస్కారవశేన పూర్వానుపూర్వీం స్మృత్వా తయైవానుపూర్వ్యా వేదముచ్చారయన్తి- భగవాంస్తు సంస్కారనిరపేక్షమేవ పూర్వానుపూర్వీమనుసన్ధాయ తయైవానుపూర్వ్యా వేదముచ్చారయతీతి. ఇదమేవ హి పౌరుషేయప్రబన్ధాపేక్షయా వేదస్య వైలక్షణ్యం నిత్యత్వం చ. నను చతుర్ముఖకర్తృకావాన్తరకల్పసృష్టివిషయతయాపి * ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిప్రమాణానాముపపత్తేస్స్వతన్త్రపరమాత్మకర్తృకబ్రహ్మకల్పాద్యసమయప్రవృత్తవేదచతుర్ముఖాదిసృష్టేః సమానానుపూర్వీకత్వసమాననామరూపకృత్యత్వాదౌ కిం ప్రమాణమితి చేత్. ఉచ్యతే - చతుర్ముఖాదేర్నామరూపకృత్యాదీని ఇతిహాసపురాణాదిభ్యోఽవగత్య ఏతాదృశనామరూపకృత్యవిశిష్టశ్చతుర్ముఖో భవానీత్యేవం సఙ్కల్పపూర్వకం భగవన్తమారాధ్య తత్తత్పదం ప్రాప్నువన్తీతి హి శాస్త్రప్రసిద్ధిః. యది హి కల్పాన్తరే ఉత్పద్యమానశ్చతుర్ముఖో విలక్షణనామరూపకృత్యస్స్యాత్- తదా తస్య భగవదారాధకస్య వాఞ్ఛితార్థసిద్ధ్యభావాత్తదిష్టసాధనత్వావేదకశాస్త్రస్యాప్రామాణ్యమేవ స్యాత్, తత్తత్పదాభిలాషిణః ప్రవృత్తిశ్చ కస్యాపి న స్యాత్. అతః ప్రాకృతసృష్ట్యావృత్తావపి యథాపూర్వమేవ సృష్టిరితి దేవతాధికరణే స్థితమితి. నన్వగ్నిలోకాదూర్ధ్వలోకవర్తినామర్చిరాద్యనతివాహ్యానామర్చిరాద్యాతివాహికచిన్తనరూపాజ్ఞాసమ్భవాత్, తదజ్ఞత్వస్య * జచ్ఛపుగత్యనుస్మృతిరయోగాచ్చ * యోగినః ప్రతిస్మర్యతే స్మార్తే చైతే

ఉ.— గాయత్రీ వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ వాగ్వై గాయత్రీ వాగ్వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ॥ ౧

త్యాదిష్వవిష్కృతత్వాత్, తదజ్ఞానానాం దేవానాం కథమజ్ఞాతబ్రహ్మవిద్యాయామధికార ఇతి చేన్న - ఆతివాహికచిన్తనస్య దృష్టార్థతయా తత్ర లోకవర్తినాం తదూర్ధ్వలోకవర్త్యాతివాహికచిన్తనేనైవ సాఫల్యోపపత్తేః, మృతయజమానేష్టికర్మణి సూక్తవాకే యజమానస్యాయురాశాసనాద్యభావాదనపేక్షితం *ఆయురాశాస్త ఇత్యాదికమంశం విహాయ అపేక్షితాంశపాఠస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, తద్వదిహాప్యనపేక్షితాతివాహికాంశత్యాగేనాపేక్షితస్య స్వలోకోర్ధ్వవర్త్యాతివాహికానామేవ చిన్తనీయత్వోపపత్తేః. నను *తదుపర్యపి బాదరాయణస్సమ్భవాత్ * మధ్వాదిష్వసమ్భవాదిత్యధికరణద్వయేన కిం ప్రయోజనం - దేవతానాం దేవతావిశేషాణాం చార్థిత్వసామర్థ్యనిర్ణయస్యాముష్యాణాం ప్రవృత్తివిశేషానౌపయికత్వాత్. న చ దేవానామనేనాధికరణద్వయేన కించిదస్తి ప్రయోజనం - తేషాం స్వకీయపటుతరదేహాదిమత్త్వేఽర్థిత్వసమ్భవనిర్ణయే చాధికరణన్యాయానపేక్షణాదితి చేత్. ఉచ్యతే - పరం బ్రహ్మ దేవానాం వస్వాదిదేవతావిశేషాణాం చోపాస్యం ఫలప్రదం చేతి ఈదృశమహిమవిశిష్టతయా ఉపాసనకాలే అనుసన్ధేయత్వసిద్ధిలక్షణప్రయోజనసద్భావాత్. దేవతాధికరణసిద్ధా మధువిద్యాయాం దేవతాపదప్రాప్తిః ఫలమిత్యపి నసథవేత్. గత్యనుస్మృతౌ అచేతనానామర్చిరాదీనామేవ మార్గపర్వత్వేన చిన్తనీయతా స్యాత్ - నాతివాహికదేవతానాం. తథా *భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాదితి సూత్రోక్తన్యాయేన జ్యోతిష్టోమాదికర్మఫలం భుఞ్జానానాం *తం దేవా భక్షయన్తీతి నిరస్తరాజాన దేవకర్మకరభావావగత్యా వైరాగ్యం న సిద్ధ్యేత్ - ప్రాప్తివిరోధకాచరణతః మన్త్రార్థవాదానాం ప్రతీయమానార్థప్రామాణ్యమస్తీతి న్యాయప్రస్త్యాపదనేన *ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపాః *ఏతత్తృతీయం స్థానమిత్యాదిమన్త్రార్థవాదైర్వైరాగ్యసంసిద్ధిరిత్యాదీని ప్రయోజనాని ద్రష్టవ్యాని. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

భా.— యత ఏవమతిశయఫలైషా బ్రహ్మవిద్యా - అతస్సా ప్రకారాన్తరేణాపి కర్తవ్యేతి గాయత్రీ వా ఇత్యాద్యారభ్యతే. గాయత్రీద్వారేణోచ్యతే బ్రహ్మ - సర్వవిశేషరహితస్య *నేతి నేతీత్యాదివిశేషప్రతిషేధగమ్యస్య దుర్బోధత్వాత్. సత్స్వనేకేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా ఏవ బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయోపాదానం ప్రాధాన్యాత్, సోమాహరణాత్, ఇతరచ్ఛన్దోఽక్షరాహరణేన ఇతరచ్ఛన్దోవ్యాప్త్యా, చ. సర్వసవనవ్యాపకత్వాచ్చ యజ్ఞే ప్రాధాన్యం గాయత్ర్యాః. గాయత్రీసారత్వాచ్చ బ్రాహ్మణస్య మాతరమివ హిత్వా గురుతరాం గాయత్రీం తతోఽన్యద్గురుతరం న ప్రతిపద్యతే యథోక్తం బ్రహ్మపీఠ - తస్యామత్యన్తగౌరవస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. అతో గాయత్రీముఖేనైవ బ్రహ్మోచ్యతే (గాయత్రీ వా ఇతి) అవధారణార్థో వా శబ్దః. ఇదం సర్వం భూతం - ప్రాణిజాతం యత్కిఞ్చ - స్థావరం జఙ్గమం వా. తత్సర్వం గాయత్ర్యేవ. తస్యాశ్ఛన్దోమాత్రాయాస్సర్వభూతత్వమనుపపన్నమితి గాయత్రీకారణం వాచం శబ్దరూపామాపాదయతి గాయత్రీం (వాగ్వై గాయత్రీతి) (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం) యస్మాద్వాక్శబ్దరూపా సతీ సర్వం భూతం గాయతి చ - శబ్దయతి అసౌ గౌరసావశ్వ ఇతి. త్రాయతే చ - రక్షతి అముష్మాన్మా భైషీః కిం తే భయముత్థితమిత్యాది. సర్వతో భయాన్నివర్త్యమానో వాచా త్రాతస్స్యాత్. యద్వాగ్భూతం గాయతి త్రాయతే చ - గాయత్ర్యేవ తద్గాయతి త్రాయతే చ - వాచోఽనన్యత్వాత్ గాయత్ర్యాః. గానాత్త్రాణాచ్చ గాయత్ర్యా గాయత్రీత్వం. ౧

ఆ.— గతేన గ్రన్థేనోత్తరగ్రన్థస్య గతార్థత్వం పరిహరతి (యత ఇతి) సవితృద్వారకబ్రహ్మవిద్యానన్తరం తద్దేవతాకగాయత్రీద్వారేణ తద్విద్యోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయా వివక్షితత్వే బ్రహ్మైవోపదిశ్యతాం - కిం గాయత్ర్యుపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) తథాపి ఛన్దోన్తరాణి విహాయ కిమితి గాయత్రీద్వారైవ బ్రహ్మోపదిశ్యతే - తత్రాహ (సత్స్వితి) బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయా - తదుపాయతయేత్యర్థః. ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (సోమాహరణాదితి) సోమస్యాహరణం - ఆనయనం. తత్ర సాధనత్వం గాయత్రీచ్ఛన్దస్తానామృచాం యాజకైరిష్యతే - తద్వ్యక్తం తస్యా యజ్ఞే ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. యద్వా - దేవైస్సోమాహరణమిచ్ఛద్భిశ్ఛన్దసాం గాయత్రీత్రిష్టుబ్జగతీనాం తాదర్థ్యేన నియోగే జగతీత్రిష్టుభౌ మధ్యే మార్గనుశక్త్యానివృత్తౌ. గాయత్రీ సోమం ప్రాప్య రక్షిణస్సర్వవిజిత్య తం దేవేభ్యస్సమాహరదితి ఐతరేయకబ్రాహ్మణే *సోమో వై రాజాఽముష్మిఁల్లోక ఆసీదిత్యత్ర ప్రసిద్ధం. అతస్తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఉష్ణిగనుష్టుప్ప్రభృతీని - ఇతరాణి ఛన్దాంసి. తేషాం పాదశోఽక్షరాణి - సప్తాష్టాదిసఙ్ఖ్యాకాని. తేషామాహరణం - ఉపాదానం గాయత్ర్యక్షరైః పాదశష్షడ్భిః క్రియతే - అధికసఙ్ఖ్యాయా న్యూనసఙ్ఖ్యాయామన్తర్భావసమ్భవాత్. తస్మాదితరేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా వ్యాప్తేశ్చ ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. అథవా - గాయత్రీవ్యతిరిక్తయోస్త్రిష్టుబ్జగతీచ్ఛన్దసోస్సోమాహరణే ఉద్యతయోరక్షరతోర్మార్గమధ్యే జగత్యాస్త్యక్తాని త్రీణ్యక్షరాణి. త్రిష్టుభా చైకమక్షరం. తతశ్చాష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ పఞ్చచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రిచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. తత్ర గాయత్రీ సోమమాహరన్తీ త్యక్తానామక్షరాణామాహరణేన పూర్ణతాం తయోరాపాద్య - తే వ్యవస్థితా. తేన తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వసవనేతి) సర్వాణి - ప్రాతస్సవనం, మాధ్యన్దినం సవనం, తృతీయసవనమిత్యేతాని. తేషు గాయత్ర్యా వ్యాపకత్వం - మిశ్రణం. గాయత్రం ప్రాతస్సవనం - త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినం సవనం - జాగతం తృతీయసవనమితి స్థితే త్రిష్టుబ్జగత్యోర్గాయత్రీవ్యాప్తైరుక్తత్వాత్, తస్యాశ్చ పదాఖ్యం ముఖేన చ సోమాహరణద్వారేణ సవనత్రయసమ్బన్ధాత్,

ఉ.—— యా వై సా గాయత్రీ ఇయం వావ సా యేయం పృథివ్యస్యాగ్ం హీదగ్ం సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితమేతా మేవ నాతిశీయతే॥

అతశ్చ తస్యా అస్త్రియజ్ఞే ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. కర్మణి తత్ప్రాధాన్యేఽపి కుతో బ్రహ్మవిద్యాయాం తత్ప్రాధాన్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) బ్రహ్మవిద్యాయామపి తత్ప్రాధాన్యమితి శేషః. గాయత్ర్యా ఆలమ్బనత్వేన ప్రతిపద్యతే బ్రహ్మేత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (తస్యామితి) గాయత్ర్యా బ్రహ్మజ్ఞానద్వారత్వేనోపాదానముక్తహేతుభ్యస్సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) • తథా చేతోర్పణనిగమాదితిన్యాయేన గాయత్ర్యు పాధికం బ్రహ్మోపాస్యమితి ప్రతిజానీతే (గాయత్రీతి) నిపాతమాదాయ వ్యాచష్టే (వై ఇతి) అవధారణరూపమేవార్థం స్ఫుటయన్నిదమి త్యాదివ్యాకరోతి (ఇదమితి) తదిదం సర్వం గాయత్ర్యేవేతి యోజనా. గాయత్ర్యాస్సర్వాత్మకత్వాద్బ్రహ్మదృష్ట్యుపాస్తిర్యుక్తేత్యత్రా నుపపత్తి మాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (తస్యా ఇతి) కథం వాచో గాయత్రీత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధం దర్శయతి (వాగితి) కుతో గాయత్రీత్వం తత్రాహ (యస్మాదితి) భవత్వేవం వాచస్స్వరూపం గాయత్ర్యాస్తు కిమాయాతం తదాహ (యద్వాగితి) గాయత్రీనామని ర్వచనాదపి వాచ్యుక్తరూపం గాయత్ర్యామైష్టవ్యమిత్యాహ (గానాదితి) ౧

రం.—— చతుష్పాత్త్వషాడ్విధ్యాభ్యాం బ్రహ్మణో గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానరూపా విద్యా ప్రస్తూయతే. గాయత్రీ వా ఇత్యాదినా, • ఇన్ద్రశ్శచీపతిః। వలేన పీడితః। దుశ్చ్యవనో వృషా। సమిత్సు సాసహిః॥ ఇతి గాయత్రీ చతుష్పదా, ఏకైకస్య పాదస్య షడక్షరాత్మతయా షడక్షరపాదవత్త్వేన షడ్విధా, చ. ఏవం బ్రహ్మణోఽపి సర్వభూతశక్తితాత్మ్యవర్గ ఏకః పాదః- కర్మార్జితభోగస్థానరూపపృథివీలోక ఏకః పాదః- భోగోపకరణం శరీరమేకః పాదః - ఆత్మస్థిత్యనుగుణప్రదేశవిశేషరూపం హృదయమేకః పాద ఇతి భూతపృథివీశరీరహృదయాని చత్వారః పాదాః. తత్ర సర్వభూతలక్షణపాదస్య బ్రహ్మాత్మకవాక్యార్థకగానకర్మత్వత్రాణకర్మత్వలక్షణం విధాద్వయం- పృథివీలక్షణస్య పాదస్య సర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వసర్వభూతానతివర్తిత్వలక్షణం విధాద్వయం- శరీరహృదయలక్షణయోః పాదయోః ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్తిత్వలక్షణం విధాద్వయమేవ- ద్వయోరపి విధాద్వయయోరవిభేదా భావాత్. తతశ్చ పరబ్రహ్మరూప గాయత్రీ భూతపృథివీశరీరహృదయరూపపాదచతుష్టయవత్తయా చతుష్పాదా, గానకర్మత్వత్రాణకర్మత్వసర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వసర్వభూతానతివర్తిత్వసర్వప్రాణప్రతిష్ఠాత్వసర్వప్రాణానతివర్తిత్వలక్షణవిధాషట్కయుక్తతయా షడ్విధా, చ. అతశ్చ తుష్పాత్త్వషాడ్విధ్యాభ్యాం బ్రహ్మణి గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానం కర్తవ్యమితి ప్రతిపాదయతి (గాయత్రీ వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కించ) అత్ర గాయత్రీశబ్దేన ప్రసిద్ధా గాయత్ర్యభిధీయతే - తస్యాః భూతాదిపాదచతుష్టయసమ్బన్ధాభావాత్, • తావానస్య మహిమా తతో జ్యాయాగ్ంశ్చ పూరుషః పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి మన్త్రోక్తపాదచతుష్టయవత్త్వాత్- యథా కృష్ణపాయినామపలాపే • నాగ్నిహోత్రం జుహుయాదగ్నిహోత్రశబ్దః ప్రయుజ్యమానః తత్సదృశ్యవిశిష్టానుష్ఠానార్థః- తథా గాయత్రీశబ్దో బ్రహ్మణి ప్రయుజ్యమానస్తత్సాదృశ్యానుసన్ధానార్థః. అతశ్చ గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే. వైశబ్దోఽవధారణార్థః. బ్రహ్మైవ పరిదృశ్యమానసర్వభూతాత్మకమిత్యర్థః. అతశ్చ బ్రహ్మణి భూతలక్షణపాదవత్త్వముక్తం. అథ గాయత్రీశబ్దప్రవృత్తి నిమిత్తమపి బ్రహ్మణ్యుపపాదయన్ విధాద్వయమాహ (వాగ్వై గాయత్రీ) గాయత్రీశబ్దితం గాయత్రీసదృశం బ్రహ్మైవ వాగ్రూపవిశిష్టం భవతీత్యర్థః. • శబ్దమూర్తిధరస్యైతద్వపుర్విష్ణోర్మహాత్మన ఇతి పరాశరస్మృత్యాదిష్వనురోధేన బ్రహ్మణ ఏవ శబ్దరూపత్వమితి భావః. తతశ్చ కిమిత్యత్రాహ (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ) వాగ్రూపమేవ బ్రహ్మ సర్వాణి భూతాన్యభిధత్తే, హితాహితవిధినిషేధముఖేన త్రాయతే, చ. అతశ్చ బ్రహ్మణో వాగ్రూపస్య సర్వభూతగానత్రాణకర్తృత్వాభ్యాం గాయత్రీశబ్దవాచ్యత్వం, భూతాత్మకత్వవత్ బ్రహ్మణో వాక్యార్థకగానత్రాణకర్మత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం, చోక్తం భవతి. ౧

శం.—— యా వై సా- ఏవం లక్షణా సర్వభూతరూపా గాయత్రీ. ఇయం వావ సా- యేయం పృథివీ. కథం పునరియం పృథివీ గాయత్రీతి. ఉచ్యతే- సర్వభూతసమ్బన్ధాత్. కథం సర్వభూతసమ్బన్ధః. అస్యాం- పృథివ్యాం హి- యస్మాత్సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చ భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ- పృథివీం నాతిశీయతే- నాతివర్తత ఇత్యేతత్. యథా గానత్రాణాభ్యాం భూతసమ్బన్ధో గాయత్ర్యాః - ఏవం భూతప్రతిష్ఠానాద్భూతసమ్బన్ధాత్పృథివీ. అతో గాయత్రీ పృథివీ. ౨

ఆ.—— ఆస్థితిహేతోర్వాచస్సర్వభూతాత్మకత్వం- తద్వాచకత్వాత్, ద్వాభ్యాం చ వాచకాతిరేకేణాసిరూపణాత్,. తథా చ వాగ్రూపా గాయత్రీ సర్వభూతాత్మికేత్యుక్తం. ఇదానీం తస్యా విధాన్తరమాహ (యా వై సేతి) ఏవం లక్షణత్వం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) గాయత్రీమనూద్య పృథివీత్వం తస్యా విహితం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (కథం పునరితి) గాయత్ర్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధస్యోక్తత్వాత్పృథివ్యాస్తత్సమ్బన్ధం చోద్యపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి) సర్వస్య పృథివ్యాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (ఏతామేవేతి) తథాపి కథం పృథివ్యా గాయత్రీత్వం - తదాహ (యథేతి) ౨

రం.—— ఉక్తార్థానువాదపూర్వకం ద్వితీయం పాదం షాడ్విధ్యాధికరణ్యేనాహ (యా వై సా గాయత్రీ ఇయం వావ సా యేయం పృథివీ) ఉక్తరూపవిశిష్టప్రకృతధర్మిపరో యచ్ఛబ్దః. యా- సర్వభూతరూపైకపాదయుతా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ, తదేవ ప్రసిద్ధా పృథివీత్యర్థః.

ఉ.— యా వై సా పృథివీయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౩

యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౪

సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీ తదేతదృచాభ్యనూక్తం॥ ౫

కథం పృథివ్యా బ్రహ్మాత్మకత్వమిత్యత్రాహ (అస్యాం హీదం సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితం) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవ హి సర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వం. సహి తత్వం పృథివ్యాస్సర్వభూతధారణశక్తిరస్తీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠాత్వం చ నియతమిత్యాహ (ఏతామేవ నాతిశీయన్త ఇతి) పృథివీం భూతాని నాతివర్తన్తే. కర్మవశ్యత్వానాం హి ప్రతిష్ఠాత్వాదేవ పృథివీం నియమేనానతిక్రామన్తీత్యర్థః. పృథివీమయి బ్రహ్మణ్యేవ హి భోక్తృవర్గః పరివర్తతే. నతతో౽న్యత్రేతి భావః. ఏవం ద్వితీయః పాదో భూతప్రతిష్ఠాత్వాదినాలవర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం. ౨

శం.— యా వై సా పృథివీ గాయత్రీ. ఇయం వావ సా. ఇదమేవ తత్. కిం. యదిదమస్మిన్పురుషే. కార్యకరణసఙ్ఘాతే జీవతి శరీరం. పార్థివత్వాచ్ఛరీరస్య. కథం శరీరస్య గాయత్రీత్వమితి. ఉచ్యతే. అస్మిన్హీమే ప్రాణాః. భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రతిష్ఠితాః. అతః పృథివీవద్భూతశబ్దవాచ్యప్రాణప్రతిష్ఠానాచ్ఛరీరం గాయత్రీ. ఏతదేవ యస్మాత్ శరీరం నాతిశీయన్తే ప్రాణాః. ౩

ఆ.— సమ్ప్రతి గాయత్ర్యాశ్శరీరరూపత్వం నిరూపయతి (యా వా ఇతి) గాయత్ర్యాత్మికాం పృథివీమనూద్య తస్యా గాయత్రీశరీరయోరభేదే హేతుమాహ (పార్థివత్వాదితి) ఇదానీం గాయత్రీశరీరయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం కథయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణానాం శరీరే ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ౩

రం.— అథ తృతీయం పాదమాహ (యా వై సా పృథివీయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరం) అత్ర పురుషశబ్దశ్శరీరవిశిష్టజీవపరః. పృథివీ. పృథివీరూపపాదవిశిష్టా యా గాయత్రీ. గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ. సా శరీరం. శరీరాఖ్యపాదవిశిష్టేత్యర్థః. భూతపృథివ్యోర్గాయత్రీసామానాధికరణ్యేన నిర్దిష్టతయా భూతపృథివీశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వేన తదుపస్థాపకత్వాత్ అన్యత్ర ప్రాయపాఠేనాత్ర శరీరలక్షణపాదాన్తరనిర్దేశస్య శరీరశబ్దస్య నిష్కృష్టశరీరవాచిత్వే సామానాధికరణ్యేన నిర్దేశో౽యుక్తః. శరీరస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వాభ్యాముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) నాతిశీయన్తే. నాతివర్తన్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— యద్వై తత్పురుషే శరీరం గాయత్రీ. ఇదం వావ తత్. యదిదమస్మిన్నన్తః. మధ్యే పురుషే హృదయం పుణ్డరీకాఖ్యం. ఏతద్గాయత్రీ. కథమితి. ఆహ. అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితాః. అతశ్శరీరవద్గాయత్రీ హృదయం. ఏతదేవ చ నాతిశీయన్తే ప్రాణాః. "ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా" "అహింసన్సర్వా భూతాని" ఇతి చ శ్రుతేః భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రాణాః. ౪

ఆ.— అథ గాయత్ర్యా హృదయత్వమాహ దర్శయతి (యద్వా ఇతి) హృదయస్య గాయత్ర్యా సహైకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం నిర్ధారయతి (ఏతదిత్యాదినా) హృదయే ప్రాణానాం ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ప్రాణానాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే తత్సమ్బన్ధేన భూతసమ్బన్ధాద్గాయత్ర్యాశ్శరీరాదిభావస్సమ్భవతి. తేషాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే తు కిం మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణో హేతి) అహింసా వాక్యేపి ప్రాణపరం మారణం ప్రతిషిధ్యతే. తథా చ భూతశబ్దస్తత్ర ప్రతియోగివరోధకత్వేనేత్యాహ (భూతేతి) ౪

రం.— చతుర్థం పాదమాహ (యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయం) పురుషే శరీరం. పురుషనిష్ఠశరీరవిశిష్టజీవనిష్ఠశరీరాఖ్యపాదవిశిష్టం యద్గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ. తదేవ హృదయం. హృదయశరీరకం. హృదయలక్షణపాదకమిత్యర్థః. హృదయస్య బ్రహ్మాత్మకత్వముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) ప్రాణశబ్దేన ప్రాణాపానాదయః ఇన్ద్రియాణి వా కథ్యన్తే. తేషాం హృదయసమ్బన్ధినాడీద్వారా హృదయప్రతిష్ఠితత్వం. ఏవం తృతీయ చతుర్థపాదౌ ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం. ౪

శం.— సైషా చతుష్పదా షడక్షరపాదా ఛన్దోరూపా సతీ భవతి గాయత్రీ షడ్విధా. వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణరూపా సతీ షడ్విధా భవతి. వాక్ప్రాణయోరన్యార్థనిర్దిష్టయోరపి గాయత్రీప్రకారత్వం. అన్యథా షడ్విధత్వసఙ్ఖ్యాపూరణానుపపత్తేః. తత్. ఏతస్మిన్నర్థే ఏతత్. గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ గాయత్ర్యనుగతం గాయత్రీముఖేనోక్తం బ్రహ్మ ఋచాపి మన్త్రేణాభ్యనూక్తం. ప్రకాశితం. ౫

ఆ.— ఆఖ్యానశేషత్వేన గాయత్ర్యాశ్చతుష్పాదత్వం దర్శయతి (సైషేతి) లక్షయిత్వా తస్యాష్షడ్విధత్వమనూద్య సాధయతి (షడ్విధేతి) గాయత్రీ హృదయరూపా సర్వభూతసమ్బన్ధినీ ద్వ్యర్థముపదిష్టయోర్వాక్ప్రాణయోర్గాయత్రీప్రభేదత్వేన కథం వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ

ఉ.— తావానస్య మహిమా తతో జ్యాయాꣳశ్చ పూరుషః। పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి॥ ౬

యద్వై తద్బ్రహ్మేతీదం వావ తద్యోఽయం బహిర్ధా పురుషాదాకాశో యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశః॥ ౭

అయం వావ స యోఽయమన్తః పురుష ఆకాశో యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశః॥ ౮

(వాక్ప్రాణయోరితి) విధిపక్షే వాక్యశేషతయా గాత్రయోరపి గాయత్రీభేదత్వమిత్యర్థః। ఏతస్మిన్నర్థే - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణభేదాత్ షడ్విధాం గాయత్రీమనుచిన్త్య జహల్లక్షణయా తదవచ్ఛిన్నబ్రహ్మత్వం తదనుచిన్తయేదితి తచ్ఛేషత్వేనైవ పూర్వోక్తిరితి సతీత్యర్థః। ౫

రం.— ఏవముక్తం చతుష్పాత్త్వం షడ్విధత్వం చ నిగమయతి (సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీతి) నన్వేవం చతుష్పాత్త్వే బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వం స్యాదితి శఙ్కాయాముక్తస్య మహిమ్న ఏతావత్త్వప్రతిషేధికామృచముదాహరతి (తదేతదృచాభ్యనూక్తం) తదేతత్ - గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మాభిముఖీకృత్య ఋచాప్యుక్తమిత్యర్థః। ౫

శం.— తావానస్య - గాయత్ర్యాఖ్యస్య బ్రహ్మణః సమస్తస్య మహిమా - విభూతివిస్తారః। యావాంశ్చతుష్పాత్ షడ్విధశ్చ బ్రహ్మణో వికారః పాదో గాయత్రీతి వ్యాఖ్యాతః। అతః - తస్మాద్వికారలక్షణాత్ గాయత్ర్యాఖ్యాద్వాచారమ్భణమాత్రాత్ తతో జ్యాయాన్ - మహత్తరశ్చ పరమార్థసత్యరూపోఽవికారః పురుషః - సర్వపూరణాత్పురిశయనాచ్చ। తస్యాస్య పాదః సర్వా - సర్వాణి భూతాని - తేజోఽబన్నాదీని సస్థావరజఙ్గమాని। త్రిపాత్ - త్రయః పాదా యస్య సోఽయం త్రిపాత్। త్రిపాదమృతం పురుషాఖ్యం సమస్తస్య గాయత్ర్యాత్మనో దివి - ద్యోతనవతి స్వాత్మన్యవస్థితమిత్యర్థ ఇతి। ౬

ఆ.— సమస్తస్య - పాదవిభాగవిశిష్టస్యేతి యావత్। విస్తరమేవ వివృణోతి (యావానితి) * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి వాక్యశేషమాశ్రిత్య విశినష్టి (వాచారమ్భణమాత్రాదితి) పరమార్థసత్యత్వే హేతుమాహ (అవికార ఇతి) తావానస్యేత్యాదిస్పష్టయతి (తస్యేతి) ఆదిపదేన వాయురాకాశశ్చేత్యుభయముక్తం। తతో జ్యాయానిత్యాదిస్ఫుటయతి (త్రిపాదితి) సమస్తస్య - సర్వప్రపఞ్చాత్మకస్యేత్యర్థః। అమృతాదివిశిష్టో మన్త్రిసమాస్తర్థః। ౬

రం.— తామృచం పఠతి (తావానస్య మహిమా) పూర్వోక్తస్సర్వోఽపి ఏతస్య మహిమా - నియామ్యవర్గః। (తతో జ్యాయాంశ్చ పురుషః) పూర్వోక్తమహిమాపేక్షయా పురుషో జ్యాయాన్ - పరమాత్మా జ్యాయాన్। తతోఽధికమహిమశాలీత్యర్థః। (పాదోఽస్య సర్వా భూతాని) అత్ర సర్వా భూతానీతి కార్యజగదన్తర్గతా అచిత్సంసృష్టాశ్చేతనా ఉచ్యన్తే। తే సర్వే పాదః - అంశమాత్రమిత్యర్థః। సర్వశబ్దాత్పరస్యశేః * సుపాం సులుగి త్యాదినా లోపరూపం। (త్రిపాదస్యామృతం దివి) అత్ర ద్యుశబ్దః సమష్టివ్యష్టితత్త్వబహిర్భూతాప్రాకృతస్థానవిశేషపరః। అప్రాకృతే స్థానవిశేషే అస్య - పరమాత్మనోఽమృతం పాదత్రయమిత్యర్థః। త్రిపాత్త్వం చాప్రాకృతైర్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణవిశేషైర్వా - భూషణాస్త్రాదిరూపేణ జగదన్తర్గతవస్తుభిర్మానిభిన్నైర్వా, ఋగ్వదనుభవమాత్రపర్యన్తైర్నిత్యసిద్ధైః, శ్చముక్తైః, శ్చాత్మభిర్వా సమ్భవతి। ౬

శం.— యద్వై తత్ - త్రిపాదమృతం గాయత్రీముఖేనోక్తం బ్రహ్మేతి - ఇదం వావ తత్ - ఇదమేవ తత్। యోఽయం - ప్రసిద్ధో బహిర్ధా - బహిః పురుషాదాకాశః - భౌతికః। యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశ ఉక్తః। ౭

ఆ.— యద్బ్రహ్మ గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నముపాస్యముక్తం - హృదయాకాశే తద్ధ్యేయమితి వక్తుం క్రమేణ హృదయాకాశమవతారయతి (యద్వై తదిత్యాదినా) ౭-౮

రం.— అథ చతుష్పాదత్వేనోక్తస్య ఉపాస్యతయా తస్యైవ బ్రహ్మణః హృదయస్యస్థత్వార్థం హృదయాకాశస్య బాహ్యాకాశాభేదేన మహత్త్వం వక్తుం బాహ్యాకాశస్య బ్రహ్మతుల్యత్వం సామానాధికరణ్యేనాహ (యద్వై తద్బ్రహ్మేతీదం వావ తద్యోఽయం బహిర్ధా పురుషాదాకాశో యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశః) స్వకార్యవ్యాప్తత్వామూర్తత్వాచలత్వాదిభిః బ్రహ్మతుల్యో బాహ్యాకాశో యోఽవగత ఇత్యర్థః। ౭

శం.— అయం వావ సః - యోఽయమన్తః పురుషే - శరీర ఆకాశః। యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశః। ౮

రం.— (అయం వావ స యోఽయమన్తః పురుష ఆకాశ ఇతి) తాదృశబాహ్యాకాశాభిన్నః పురుషశబ్దితే శరీరే వర్తమాన ఆకాశ ఇత్యర్థః। బాహ్యాన్తరాకాశయోర్భేదసత్త్వేఽపి ధర్మైక్యాభిప్రాయేణాభేదనిర్దేశః। (యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశ ఇతి)। ఏవం బ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నశ్శరీరాన్తరాకాశో య ఇత్యర్థః। ౮

మూ.— § అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తిపూర్ణామప్రవర్తినీగ్ ‍శ్రియంలభతేయఏవంవేద॥ ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

తస్యహవాఏతస్య హృదయస్యపఞ్చదేవసుషయః సయోఽస్యప్రాఙ్సుషిః సప్రాణస్తచ్చక్షుస్సఆదిత్యస్తదేతత్తేజోఽన్నాద్యమిత్యుపాసీత తేజస్వ్యన్నాదోభవతియఏవంవేద॥ ౧

శం.— అయంవావసః- యోఽయమన్తర్హృదయే. పుణ్డరీకఆకాశః. కథమేకస్యసతఆకాశస్యత్రిధాభేదఇతి. ఉచ్యతే-బాహ్యేన్ద్రియవిషయేజాగరితస్థానేనతథానిరుపాధికో... పాంశుస్సన్దృశ్యతే. అన్తశ్శరీరేస్వప్నస్థానభూతేమన్దతరంయత్సుఖంభవతిస్వప్నాన్ పశ్యతః. హృదయస్థేపుసర్వభని * నకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతి. అతస్సర్వదుఃఖనివృత్తిరూపఆకాశఃసుషుప్తస్థానం. అతోఽయమేకస్యాపిత్రిధాభేదానువ్యాఖ్యానం. బహిర్ధాపురుషాదాకాశాత్ హృదయఆకాశేసర్వకరణంచేతస్సమాధానస్థానస్తుతయే. యథా * త్రయాణామపిలోకానాం కురుక్షేత్రంవిశిష్యతే। అర్ధతస్తుకురుక్షేత్రమర్ధతస్సన్నిహితమితి- తద్వత్. తదేతత్ - హార్దాకాశాఖ్యంబ్రహ్మపూర్ణం - సర్వగతం. నహృదయ[?]త్రపరిచ్ఛిన్నమితిమన్తవ్యం- యద్యపిహృదయాకాశేచేతస్సమాధీయతే. అప్రవర్తి- నకుతశ్చిత్ప్రవర్తితుంశీలమస్యేత్యప్రవర్తితత్. అనుచ్ఛిత్తిధర్మకం. యథాఽన్యానిభూతానిపరిచ్ఛిన్నాన్యుచ్ఛిత్తిధర్మకాణి- నతథాహార్దంనభః. పూర్ణామప్రవర్తినీం- అనుచ్ఛేదాత్మికాంశ్రియం- విభూతిం గుణఫలంలభతేదృష్టం- యఏవం- యథోక్తంపూర్ణమప్రవర్తిగుణంబ్రహ్మవేద- జానాతి. ఇహైవజీవన్తద్భావంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః.........౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఏకస్యాకాశస్యకథంత్రైవిధ్యమ్ ఉక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి) ఔపాధికత్రైవిధ్యమవిరుద్ధమితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) బాహ్యేన్ద్రియవిషయత్వం - తద్విషయశబ్దాద్యాశ్రయత్వం. స్వప్నస్థానభూతే - నభసీతిసమ్బన్ధః. * నకంచనేత్యాదినా నిషేధద్వయేనపూర్వప్రకారమవస్థాద్వయంనిషిధ్యతే. నిషేధఫలమాహ (అతఇతి) సర్వదుఃఖం- స్థూలంవాసనామయంచ. తన్నివృత్త్యాసమ్పత్తిహృదయాకాశమిత్యర్థః. ఔపాధికత్రైవిధ్యముపసంహరతి (అతఇతి) తథాపికిమిత్యనేనక్రమేణాకాశస్యసఙ్కోచోహృదయేక్రియతే - తత్రాహ (బహిర్ధేతి) స్థానస్తుతిముదాహరణేనస్ఫుటయతి (యథేతి) అత్రకురుక్షేత్రమర్ధతః - అర్ధస్థానీయం. పృథూదకమపితథేతిద్విదళయుగళమిదముభయంలోకత్రయాపేక్షయావిశిష్టతరమిత్యర్థః. హృదయాకాశేచేతస్సమాధీయతేచేత్ -తర్హ్యాత్రపరిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) పూర్ణత్వేనజన్మనాశశూన్యత్వంసిద్ధమిత్యాహ (అప్రవర్తీతి) ప్రధానఫలత్వంవ్యావర్తయతి (గుణఫలమితి) అదృష్టఫలంస్వారాజ్యాదిరితిదృష్టమిత్యుక్తం. జ్ఞానమేవవిశినష్టి (ఇహైవేతి) వర్తమానోదేహస్సన్నిత్యర్థః. యోవిద్వానేవం- సయథోక్తంఫలంలభతఇతిసమ్బన్ధః. ౯

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశః) తాదృశశరీరాన్తస్స్థాకాశాభిన్నోహృదయావచ్ఛిన్నాకాశఇత్యర్థః. పూర్వవత్సైన్యాద్యాదివిభావః. ఏవంబ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నపురుషాన్తర్గతాకాశాభేదంహృదయాకాశస్యాహ్వాఏతాదృశమహిమశాలీహృదయాకాశఇతిస్తౌతి (యోఽన్తస్సోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయేవర్తమానోయఆకాశః-అయంసః- తాదృశమహిమశాలీత్యర్థః. అనయాచహృదయాకాశస్తుత్యాచతుర్థపాదత్వేనోక్తంహృదయంస్తుతంభవతి. ఏవంచతుష్పాత్షడ్విధస్యబ్రహ్మణఃప్రపఞ్చాన్తర్భావేనపరిచ్ఛిన్నత్వాన్నిరత్యశజ్యావ్యాప్త్యస్థంపూర్ణత్వాప్రవర్తిత్వగుణకతయోపాసనంమోక్షఫలంవిదధాతి (తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తి) పూర్ణత్వం- అపరిచ్ఛిన్నత్వం. అప్రవర్తిత్వం- అచలత్వం. స్థిరత్వం. (పూర్ణామప్రవర్తినీంశ్రియంలభతేయఏవంవేద) అనన్తస్థిరాంశ్రీం- ముక్త్యైశ్వర్యమేవ. తదుపాసీనోముక్తింభజతఇత్యర్థః....౯

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తస్యహవాఇత్యాదినాగాయత్ర్యాఖ్యస్యబ్రహ్మణఉపాసనాఙ్గత్వేనద్వారపాలాదిగుణవిధానార్థమారభ్యతే. యథాలోకే ద్వారపాలారాజ్ఞఃఉపాసనేనవశీకృతారాజప్రాప్త్యర్థాభవన్తి- తథేహాపీతి. (తస్యేతి) ప్రకృతస్యహృదయస్యేత్యర్థః. ఏతస్య- అనన్తరనిర్దిష్టస్య పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాః. దేవానాంసుషయోదేవసుషయః-స్వర్గలోకప్రాప్తిద్వారచ్ఛిద్రాణి. దేవైః-ప్రాణాదిత్యాదిభీరక్ష్యమాణానీత్యతోదేవసుషయః. తస్యస్వర్గలోకభవనస్యహృదయస్యాస్యయఃప్రాఙ్సుషిః- పూర్వాభిముఖస్యప్రాగ్గతంయచ్ఛిద్రం- ద్వారం. సప్రాణః- తత్స్థస్తేన ద్వారేణయస్సఞ్చరతివాయువిశేషః- సప్రాగనితీతిప్రాణః. తేనైవసమ్బద్ధమవ్యతిరిక్తంతచ్చక్షుః. తదైవ (సఆదిత్యః) * ఆదిత్యోహవైబాహ్యఃప్రాణఇతిశ్రుతేః. చక్షూరూపప్రతిష్ఠాక్రమేణహృదిస్థితః. * సఆదిత్యఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిచక్షుషీత్యాదివాజసనేయకే. ప్రాణవాయుదేవతైవహ్యేకాచక్షురాదిత్యశ్చసహాశ్రయేణ. వక్ష్యతిచప్రాణాయస్వాహేతిహుతంహవిస్సర్వంతర్పయతీతి. తదేతత్ప్రాణాఖ్యం స్వర్గలోకద్వా

§ యోఽయమన్తర్హృదయఆకాశోయోవైసోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథయోఽస్యదక్షిణస్సుషిఃసవ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రగ్ంసచన్ద్రమాస్తదేతచ్ఛ్రీశ్చయశశ్చేత్యుపాసీత శ్రీమాన్యశస్వీభవతియఏవంవేద॥ ౨

తస్మాద్వ్రీహ్యాస్స్వర్గలోకం ప్రతిపిత్సుస్తేజస్వీతచ్చక్షురాదిత్యస్వరూపేణ, అన్నాదత్వాచ్చసవితుస్తేజోఽన్నాద్య, మిత్యేతాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీత. తతస్తేజస్వ్యన్నాదశ్చ- ఆమయావిత్వరహితో భవతి- యఏవంవేద- తస్యైతద్గుణఫలం. ఉపాసనేనవశీకృత[illegible]ద్వారపస్స్వర్గలోకప్రాప్తిహేతుర్భవతీతిముఖ్యంచఫలం. ౧

ఆ.— ఏష్యదానన్దాసస్యస్వాతన్త్ర్యంవక్తుంప్రకరణభేదంవ్యావర్తయితుమనన్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ద్వారపాలాదీత్యాదిపదేనశిష్టతోపిశేషస్సృహ్యతే. బ్రహ్మణ్యుపాసనేనప్రసిద్ధతోద్వారపాలోపాసిరయన్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యఏతేతి) ఇతి- తదుపాసిరర్థవతీతిశేషః. స్వర్గలోకశబ్దస్యపరబ్రహ్మవిషయత్వం స్వర్గలోకమితఊర్ధ్వమితిమన్త్రవ్యాఖ్యాస్యరాత్. దేవసుషిత్వంసాధయతి (దేవైరితి) స్వర్గలోకస్య- పరస్యాత్మనోభవనం- ఆయతనం. తస్యేతియావత్. ప్రాణ్యైనావస్థానమాశఙ్క్య (పూర్వాభిముఖస్యేతి) (తస్యనైనేతి) తస్యప్రాహ్యదయసుషయః. (తేనైవేతి) ప్రాణవిషయస్సచ్ఛిద్రః తదవస్థితిక్షణం-స్థానక్లిష్టిణచక్షుషా- కించిత్కార్యం. నహిచక్షుషా ప్రాణస్యసమ్బన్ధః- నహిబాహ్యస్యతస్యస్వాస్థిసిద్ధనమస్తి. తస్మాచ్చ- ప్రాణస్యచక్షుషస్సమివేత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యయోరైక్యేప్రమాణమాహ (ఆదిత్యోహేతి) కథంయస్థాస్యాదిత్యస్యహృదయసుషిద్వారపస్థానీయత్వం- తత్రాహ (చక్షురితి) అగ్నిస్త్రీత్వేనాదిత్యశ్చక్షుషిప్రతిష్ఠితః- చక్షుస్ప్రాణకతయాయరూపేప్రతిష్ఠితంరూపదర్శనకరణీభవతి - రూపాణిచవాసనాత్మనాహృదయే ప్రతిష్ఠితాని - తదనేనక్రమేణాదిత్యోహృదయేతి ప్రతీత్యర్థః. తత్రప్రత్యన్తరం ప్రమాణయతి (సఆదిత్యఇతి) ఏకదేవతాఽభిన్నత్వాదపిప్రాణాభేదేనచక్షురాదిత్యరూపాధ్యానంయుక్తమిత్యాహ (ప్రాణేతి) అత్రయశస్తనరూపాణిహృదయంచోద్యతే. ద్యులోకోవా. ఆదిత్యశ్చక్షుషోద్గతః. తదధిష్ఠితస్యసర్వస్యప్రాణాత్మత్వేవాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతిచేతి) సహిప్రాణోత్పన్నసర్వస్యస్థితిస్తాదాత్మ్యప్రకారేణసమ్భవతీతిభావః. తదేతత్ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మస్వర్గలోకం ప్రతిపిత్సోర్ముముక్షోస్తేజోఽన్నాద్యమిత్యేతాభ్యాంగుణాభ్యాంవిశిష్టముపాసీతేతిసమ్బన్ధః. కిమితియస్థోక్తాఽధికారిప్రాణోపాసనేనియుజ్యతే- తత్రాహ (స్వర్గేతి) తథాపికథంయస్థోక్తగుణద్వయవైశిష్ట్యంప్రాణాఖ్యస్యబ్రహ్మణస్సిధ్యతి- తత్రతేజస్త్వంవ్యాకుర్వన్నాహ (తేజస్వీతి) ఏతత్- ప్రాణాఖ్యంబ్రహ్మఉభయరూపేణతేజస్వి. తథాచతేజోగుణవిశిష్టతయాతదుపాసనాయుక్తేతి. సవితుర్యస్యాన్నాదత్వం పిద్వారేణ * ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిరిత్యాదౌప్రసిద్ధం. అతస్తస్యాన్నాదత్వంచేతిగుణాన్తరవిశిష్టత్వేనాపిసవితృరూపం ప్రాణాఖ్యంబ్రహ్మధ్యానార్హమిత్యర్థః. కింతన్మాముఖ్యంఫలమితితదాహ (ఉపాసనేనేతి) ౧

రం.— అథోక్తబ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వేనద్వారపోపాసనంవిధీయతే (తస్యహవాఏతస్యహృదయస్యపఞ్చదేవసుషయః) తస్యైతస్య-చతుర్థపాదత్వేననిర్దిష్టస్యప్రకృతస్యహృదయస్థదేవతాధిష్ఠానభూతాసిపఞ్చద్వారచ్ఛిద్రాణీత్యర్థః (సయోఽస్యప్రాఙ్సుషిస్సప్రాణస్తచ్చక్షుస్సఆదిత్యఇత్యాది) ప్రాణవృత్తివిశేషోహ్యయితచక్షురనుగ్రాహకాదిత్యస్యహృదయప్రాక్సుషిరద్వారపాలస్యతేజోఽన్నాద్యతయాఉపాసనేఉపాసకస్యాయమపితేజస్వ్యన్నాదోభవతీత్యర్థః. తదేతదిత్యాదిత్యస్యతేజోఽన్నాద్యావేక్షయానపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. తేజస్విత్వం-లావణ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— అథయోఽస్యదక్షిణస్సుషిః- తత్స్థోవాయువిశేషః. సవీర్యవత్కర్మకుర్వన్- విగృహ్యచప్రాణాపానౌ-నానావా-అనితీతివ్యానః. తత్సమ్బద్ధమేవతచ్ఛ్రోత్రమిన్ద్రియం. తథా-సచన్ద్రమాః. శ్రోత్రేణచన్ద్రమసాదిశశ్చసృష్టాఇతిశ్రుతేః. సహశ్రోత్రయాపూర్వవత్. తదేతచ్ఛ్రీశ్చ- విభూతిః. శ్రోత్రచన్ద్రమసోర్జ్ఞానాన్నహేతుత్వం- అతస్తాభ్యాంశ్రీత్వం. జ్ఞానాన్నవతశ్చయశః - ఖ్యాతిర్భవతీతియశోహేతుత్వాద్యశస్త్వం. అతస్తాభ్యాంగుణాభ్యాముపాసీతేత్యాదిసమానం. ౨

ఆ.— హృదయస్యపూర్వదిగవస్థితచ్ఛిద్రసమ్బద్ధత్వేనప్రాణముక్త్వావ్యానస్యశ్రోత్రంచన్ద్రమాశ్చేతితయోరుత్తరసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథేతి) వీర్యవత్కర్మకుర్వన్- వ్యానఇతిసమ్బన్ధః. ప్రాణాపానౌవిగృహ్య - విరుధ్యవాఽనితియమనితీతివచనాన్నరం. నానా - స్వస్థానస్థితమగ్నిమిథమనిత- చేష్టతఇతివికల్పాన్తరం. తేనసమ్బన్ధఃశ్రోత్రస్యప్రత్యక్షత్వాద్ధ్యానర్థోపన్యస్యః. యథాశ్రోత్రస్యవ్యానేనసమ్బన్ధః - తథాచన్ద్రమసోఽపితేనసమ్బన్ధస్యప్రత్యక్షత్వాదేవధ్యానార్థతయాగ్రాహ్యఇత్యాహ (తథేతి) శ్రోత్రచన్ద్రమసోస్సమ్బన్ధేశ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (శ్రోత్రేణేతి) యస్మాద్రాజఃశ్రోత్రం- తదాత్మనాదిశశ్చన్ద్రమాశ్చసృష్టాఇతిశ్రుతేరిత్యర్థః. విధస్యసమ్బన్ధేఽపికథమనయోర్వ్యానాత్మత్వం - తత్రాహ (సహశ్రోత్రయాపూర్వవదితి) అనయోర్వ్యానాత్మత్వం వ్యానేత్యుపలిత్యాదివాక్యశేషమపవభేయమిత్యర్థః. తదేతత్- వ్యానాఖ్యంబ్రహ్మశ్రీశ్చయశశ్చేత్యేతాభ్యాంగుణాభ్యాముపాసీతేతిసమ్బన్ధః. కథంతస్యగుణద్వయవతోధ్యానమిత్యాశఙ్క్యశ్రోత్రస్యజ్ఞానహేతుత్వాచ్చన్ద్రమసోఽన్నహేతుత్వాత్తయోరాశ్రయత్వేనతదాత్మనోవ్యానస్యాపితద్గుణోపపత్తిరిత్యాహ (శ్రోత్రేతి) వ్యానాఖ్యబ్రహ్మణిగుణాన్తరంసాధయతి (జ్ఞానేతి) ఉక్తస్యబ్రహ్మణోగుణద్వయసమ్భవోఽతశ్శబ్దార్థః. శ్రీమానిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. సమానం - తేజస్వీత్యాదివాక్యేనేతిశేషః. ౨

రం.— (అథయోఽస్యదక్షిణస్సుషిఃసవ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రంసచన్ద్రమాఇత్యాది) శ్రీమాన్- సమ్పత్తిమాన్.

ఉ.— అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిః సోఽపానః సా వాక్సోఽగ్నిస్తదేతద్బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యుపా-
సీత బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద॥ ౩

అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిః స సమానస్తన్మనః స పర్జన్యస్తదేతత్కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యుపాసీత కీర్తి-
మాన్వ్యుష్టిమాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిస్స ఉదానః స వాయుస్స ఆకాశస్తదేతదోజశ్చ మహశ్చేత్యుపాసీత ఓజ-
స్వీ మహస్వాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం.— అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్ సుషిః- పశ్చిమః. తత్స్థో వాయువిశేషః. స మూత్రపురీషాద్యపనయన్నధోఽనితీత్యపానః. సా తథా వాక్. తత్సమ్బన్ధాత్తథాఽగ్నిః. తదేతద్బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. అగ్నిసమ్బన్ధాద్వృత్తస్వాధ్యాయస్య. అన్నగ్రసనహేతుత్వాదపానస్యాన్నాద్యత్వం. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— హృదయస్య పశ్చిమదిగవస్థితసుషిసమ్బద్ధత్వేనాపానో వాగగ్నిశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధం ధ్యేయమిత్యాహ (అథ యోఽస్యేతి) సోఽపాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తత్స్థ ఇతి) సోఽపాన ఇతి సమ్బన్ధః. అపానశబ్దం వాయువిశేషేవ్యుత్పాదయతి (స మూత్రేతి) ఆదిశబ్దేన శుక్రాది గృహ్యతే. యథా చక్షుషః శ్రోత్రస్య చ ప్రాణత్వం వ్యానత్వం చోక్తం- తథా వాగపానో భవతి- • అపానేత్యప్యతీత్యాది శ్రుతేరిత్యాహ (సా తథేతి) యథా చక్షురాదిద్వారేణాదిత్యాదేః ప్రాణాదిరూపత్వముక్తం - తథా వాచోఽధిష్ఠాతృత్వేన సమ్బన్ధాదగ్నిస్తద్ద్వారేణాపానో భవతీత్యాహ (తత్సమ్బన్ధాదితి) తదేతత్- అపానాఖ్యం బ్రహ్మ. బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. బ్రహ్మవర్చసం వ్యాచష్టే (వృత్తేతి) కథమపానాఖ్యే బ్రహ్మణి యథోక్తగుణసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాగ్నిద్వారేత్యాహ (అగ్నిసమ్బన్ధాదితి) తథాపి కథమన్నాద్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాద్వారేణేత్యాహ (అన్నేతి) బ్రహ్మవర్చసీత్యాదిఫలవాక్యం • శ్రీమానిత్యాదినాతుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౩

రం.— (అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిస్సో[illegible]సా వాక్సోఽగ్నిరిత్యాది) బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తాధ్యయనజం తేజః. ౩

శం.— అథ యోఽస్యోదఙ్ సుషిః-ఉదగ్గతస్సుషిః. తత్స్థో వాయువిశేషః. సోఽశితపీతే సమం నయతీతి సమానః. తత్సమ్బద్ధం మనః- అన్తఃకరణం. స పర్జన్యః- వృష్ట్యాత్మకో దేవః. పర్జన్యనిమిత్తాశ్చాప ఇతి. మనసా సృష్టా ఆపశ్చ వరుణశ్చేతి శ్రుతేః. తదేతత్కీర్తిశ్చ - మనసో జ్ఞానస్య కీర్తిహేతుత్వాత్. ఆత్మపరోక్షం విశ్రుతత్వం- కీర్తిః. యశః. స్వకరణసంవేద్యం విశ్రుతత్వం- వ్యుష్టిః. కాన్తిః. దేహగతం లావణ్యం. తతశ్చ కీర్తిసమ్భవాత్కీర్తిశ్చేతి. సమానమన్యత్. ౪

ఆ.— హృదయస్యోత్తరసుషిసమ్బద్ధత్వేన సమానో మనః పర్జన్యశ్చేతి త్రితయం పరస్పరసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథేతి) సమానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (అశితేతి) మనసస్సమానేన సమ్బన్ధః • సమానేత్యప్యతీతి శ్రుతేర్గ్రాహ్య ఇత్యాహ (తత్సమ్బద్ధమితి) • మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతీతి తదేవ వాక్యశేషమాశ్రిత్య తయోస్సమ్బన్ధమాహ (స పర్జన్య ఇతి) శ్రుత్యన్తరాదపి తయోస్సమ్బన్ధం వక్తుం పాతనికామాహ (పర్జన్యేతి) ఇతిశబ్దః ప్రసిద్ధిపరామర్శార్థః. తథాపి కథం పర్జన్యమనసోస్సమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య మనసోఽపి కారణత్వేనాప్సమ్బన్ధాత్తద్ద్వారామిథోఽపి తత్సిద్ధిరిత్యాహ (మనసేతి) తదేతత్- సమానాఖ్యం బ్రహ్మ. కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. తస్మిన్ బ్రహ్మణి కీర్తిరూపం గుణం సాధయతి (మనస ఇతి) వ్యుష్టేరర్థాన్తరత్వం కీర్తిర్దర్శయతి (ఆత్మేతి) తతో వ్యుష్టిం వ్యాచష్టే (స్వకరణేతి) తామేవానుభవారూఢతయా కథయతి (కాన్తిరితి) కథం పునర్దేహగతస్య లావణ్యస్య కీర్తితా శక్యతే- తత్రాహ (తతశ్చేతి) లావణ్యం పశ్యమ్యర్థః. ఇతి- అసక్తీర్గుణద్వయవిశిష్టముపాసనం సిద్ధమిత్యర్థః. కీర్తిమానిత్యాదిఫలవాక్యస్య * బ్రహ్మవర్చసీత్యాదినాతుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౪

రం.— (అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిస్స సమానస్తన్మనః స పర్జన్య ఇత్యాది) పర్జన్యః- దేవతావిశేషః. వ్యుష్టిః- దేహకాన్తిః. ౪

శం.— అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిః- స ఉదానః- ఆపాదతలాదారభ్యోర్ధ్వముత్క్రమణాత్. ఉత్క్రాన్త్యర్థం చ కర్మ కుర్వన్నిత్యుదానః. స వాయుః. తదాధారశ్చాకాశః. తదేతత్ వాయ్వాకాశయోరోజోహేతుత్వాదోజః- బలం, మహత్త్వాచ్చ మహ, ఇతి. సమానమన్యత్. ౫

ఆ.— హృదయస్యోర్ధ్వచ్ఛిద్రసంశ్లిష్ట ఉదానో వాయురాకాశశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథ యోఽస్యేతి) ఉత్క్రమణాత్- ఉదాన ఇతి సమ్బన్ధః. * ఉదానేత్యప్యతి వాయుస్తృప్యతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్యాహ (స వాయురితి) వాయోరాకాశత్వమాధారాధేయసంబన్ధాత్, • వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యతీతి శ్రుతే, శ్చేత్యాహ (తదాధారశ్చేతి) తదేతత్-ఉదానాఖ్యం బ్రహ్మ. పూర్వవదోజో మహశ్చేత్యాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తగుణద్వయం నిర్దిశతి (వాయ్వాకాశయోరితి) ఓజస్వీత్యాదివాక్యస్య * కీర్తిమానిత్యాదినాతుల్యార్థత్వమాహ (సమానమితి) ౫

ఊ.— తే వా ఏతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాః స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాః స య ఏతానేవం పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాన్వేదాస్య కులే వీరో జాయతే ప్రతిపద్యతే స్వర్గం లోకం య ఏతానేవం పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాన్వేద ॥ ౬

అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః ॥ ౭

రం.--- (అథ యో౽స్యోర్ధ్వస్సుషిః స ఉదానః స వాయుస్స ఆకాశ ఇత్యాది) ఓజః - బలం. మహత్త్వం - మహః. ఆకాశశ్చ- దేవతాపి శేషః. ౫

శం.— తే వై ఏతే- యథోక్తాః పఞ్చ సుషిసమ్బన్ధాత్పఞ్చ బ్రహ్మణః-హార్దస్య పురుషాః రాజపురుషా ఇవ ద్వారస్థాః స్వర్గస్య-హార్దస్య లోకస్య ద్వారపాలాః. ఏతైర్హి చక్షుశ్శ్రోత్రవాఙ్మనః ప్రాణైర్బహిర్ముఖప్రవృత్తైర్బ్రహ్మణో హార్దస్య ప్రాప్తిద్వారాణి నిరుద్ధాని. ప్రత్యక్షం హ్యేతత్-అజితకరణతయా బాహ్యవిషయాసఙ్గానృతప్రరూఢత్వాన్న హార్దే బ్రహ్మణి మనస్తిష్ఠతి. తస్మాత్సత్యముక్తమేతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాః స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపా ఇతి. అతస్స య ఏతానేవం-యథోక్తగుణవిశిష్టాన్ స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాన్ వేద-ఉపాస్తే. ఉపాసనయా వశీకరోతి. స రాజద్వారపాలానివోపాసనేన వశీకృత్యతైరనివారితః ప్రతిపద్యతే స్వర్గం లోకం రాజానమివ హార్దం బ్రహ్మ. కిఞ్చ- అస్య విదుషః కులే వీరః పుత్రో జాయతే- వీరపురుషసేవనాత్. తస్య చర్ణాపాకరణేన బ్రహ్మోపాసనప్రవృత్తిహేతుత్వం. తతశ్చ స్వర్గలోకప్రతిపత్తయే పారమ్పర్యేణ భవతీతి స్వర్గలోకప్రతిపత్తిరేవైకం ఫలం. ౬

ఆ.--- తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోక్తమనువదతి (తే వా ఇతి) కథం బ్రహ్మపురుషాః- తత్రాహ (రాజపురుషా ఇవేతి) వ్యపదిశ్యన్త ఇత్యర్థః. తేషాం ద్వారపాలత్వం ప్రపఞ్చయతి (ఏతైరితి) తత్రస్వానుభవం ప్రమాణయతి (ప్రత్యక్షం హీతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యాం వశీకృతశ్రోత్రాదికరణగ్రామోపేతత్వాభావాత్పరోక్షశబ్దాదివిషయేష్వసఙ్గరూపానృతాక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. ఏతైరేవ విషయవిముఖైర్బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారాణి సమాధ్యాదినా వివృతానీత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మపురు...క్తానమూద్యసఫలముపాసనం దర్శయతి (అత ఇతి) అనియతానాం చక్షురాదీనాం బ్రహ్మప్రాప్తిప్రతిబన్ధకత్వం-నియతానాం తు తత్ప్రాప్తి...త్వమిత్యతశ్శబ్దార్థః. యథోక్తగుణవిశిష్టత్వం-చక్షురాదీనామాదిత్యాద్యాత్మకత్వం. అదృష్టం ఫలముక్త్వా దృష్టఫలమాహ (కిఞ్చేతి) యథోక్తపుత్రోత్పత్తిర్విద్వత్కృత బ్రహ్మప్రాప్తావనుపయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) పుత్రస్య ధ్యానానుసారిత్వే హేతుత్వం తతశ్శబ్దార్థః. పారమ్పర్యేణ- ఉపాసనాద్వారేణేత్యావత్. పుత్రస్య ధ్యానద్వారా బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వే ఫలితమాహ (ఇతి స్వర్గేతి) ౬

రం.— (తే వా ఏతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాః స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాః) త ఏతే - ఉక్తగుణవిశిష్టా ఆదిత్యచన్ద్రమో౽గ్నిపర్జన్యాకాశాభ్యాః బ్రహ్మపురుషాః- బ్రహ్మసమ్బన్ధినః పురుషాః. స్వర్గస్య లోకస్య- భగవల్లోకస్య హృదయాకాశాఖ్యస్య ద్వారపాలకాః. యద్వా-భగవల్లోకస్య ద్వారపాః- ఆతివాహికాః. (స య ఏతానేవం పఞ్చ బ్రహ్మపురుషానిత్యాది) (అస్య కులే వీరో జాయతే) వీరః పుత్రో జాయతే. విద్యావీర్యసమ్పన్నో జాయత ఇత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికఫలముక్త్వా ప్రధానఫలమాహ (ప్రతిపద్యతే స్వర్గం లోకం య ఏతానేవమిత్యాది) భగవల్లోకద్వారపాలకోపాసనయా అనివారితస్సన్ భగవల్లోకం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అథ యదసౌ విద్వాన్ స్వర్గం లోకం వీరపురుషసేవనాత్ప్రతిపద్యతే, యచ్చోక్తం * త్రిపాదస్యామృతం దివీతి,- తదిదం లిఙ్గేన చక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియగోచరమాపాదయితవ్యం- యథా౽గ్న్యాదిర్ధూమాదిలిఙ్గేన. తథా హ్యేవమేవేదమితి యథోక్తేఽర్థే దృఢా ప్రతీతిస్స్యాత్, అనన్యత్వేన చ నిశ్చయ, ఇత్యత ఆహ- యదతః-అముష్మాద్దివః- ద్యులోకాత్పరః-పరమితి లిఙ్గవ్యత్యయేన. (జ్యోతిర్దీప్యతే) స్వయమ్ప్రభం సదా ప్రకాశత్వాద్దీప్యత ఇవ దీప్యత ఇత్యుచ్యతే - అగ్న్యాదివజ్జ్వలనలక్షణాయాః దీప్తేరసమ్భవాత్. విశ్వతః పృష్ఠేష్విత్యేతస్య వ్యాఖ్యానం- సర్వతః పృష్ఠేష్వితి. సంసారాదుపరీత్యర్థః. సంసార ఏవ హి సర్వః- అసంసారిణ ఏకత్వాన్నిర్భేదత్వాచ్చ. (అనుత్తమేషు) తత్పురుషసమాసాశఙ్కానివృత్తయే ఆహ (ఉత్తమేషు లోకేష్వితి) సత్యలోకాదిషు హిరణ్యగర్భాది కార్యరూపస్య పరస్యేశ్వరస్యాసన్నత్వాదుచ్యతే-ఉత్తమేషు లోకేష్వితి. ఇదం వావ-ఇదమేవ తత్. యదిదమస్మిన్ పురుషే౽న్తః - మధ్యే జ్యోతిః చక్షుశ్శ్రోత్రగ్రాహ్యేన లిఙ్గేనోష్ణిమ్నా శబ్దేన వా౽వగమ్యతే. యత్త్వచా స్పర్శరూపేణ గృహ్యతే- తచ్చక్షుష్యేవ- దృఢప్రతీతికరత్వాత్త్వచో, ౽వినాభూతత్వాచ్చ రూపస్పర్శయోః. ౭

ఆ.— గాయత్ర్యుపాధికం బ్రహ్మోపాస్యం, తాదర్థ్యేన ద్వారపాలోపాస్తిశ్చ కర్తవ్యా- తత్ఫలేషు తుచ్ఛాని ఫలాని సముచ్చిత్య ప్రధానోపాసనాదేవ బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యుక్తం. ఇదానీం విద్యాన్తరం ప్రస్తౌతి (అథ యదితి) పరస్తాద్దివో దీప్యమానం బ్రహ్మకౌక్షేయజ్యోతిషి ప్రతీక౽ధ్యస్యదృష్టత్వప్రత్యక్షత్వాభ్యాముపాసితవ్యమితి శ్రుత్యర్థం నిర్ధారయిత్వా ఆర్థికమర్థమాదాయ తాత్పర్యమాహ (యదసావిద్వానితి) వీరాణాం-వీర్యవతామాదిత్యాదీనాం పురుషాణాం సేవనాత్-ఆధ్యానాదిత్యావత్. లిఙ్గేన- స్పర్శవిశేషేణ శ్రవణవిశేషేణ చేత్యర్థః. (చక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియ

ఊ.— తస్యైషా దృష్టిర్యత్రైతదస్మిన్ఛరీరే సగ్‌ స్పర్శేనోష్ణిమానం విజానాతి తస్యైషా శ్రుతిర్యత్రైతత్కర్ణావపిగృహ్య నినదమివ నదథురివాగ్నేరివ జ్వలత ఉపశృణోతి తదేతద్దృష్టంచ శ్రుతంచేత్యుపాసీత చక్షుష్యః శ్రుతో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

గోచరమితి) యద్దృష్టం ప్రత్యక్షం, శ్రుతం చ యదేతత్ త్వాపాదయితవ్యం-అన్యథా దృష్టత్వ శ్రుతత్వాభ్యాం బ్రహ్మణో ధ్యానాసిద్ధేరిత్యర్థః. పరస్య ప్రతిపత్తౌ లిఙ్గేన ప్రత్యాయనే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) విప్రతిపన్నం ప్రతి ధూమాదిలిఙ్గేనాగ్న్యాది ప్రత్యాయ్యతే- తథా స్పర్శాదిలిఙ్గేన దృష్టత్వాదివిశిష్టమిదం ప్రత్యేతవ్యమిత్యర్థః. యథోక్తస్య జ్యోతిషో లిఙ్గేన ప్రత్యాయనం కిమితి క్రియతే-తత్రాహ (తథాహీతి) లిఙ్గద్వారా తస్య ప్రత్యాయనేన తద్గుణద్వయవిశిష్టమేవేదం జ్యోతిః- నాన్యథేత్యేవం యథోక్తే పరస్మిన్నుపాస్యజ్యోతిషి దృఢాధీస్స్యాత్ -తద్గుణస్య జ్యోతిషో ధ్యానాదిత్యర్థః. యా భౌత్సరస్య జ్యోతిషో యథోక్తగుణస్య విశిష్యోపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యత్వేనేతి) కౌక్షేయస్య జ్యోతిషస్సన్నికృష్టాజ్జీవాభేదం పరికల్ప్య జాఠరం జ్యోతిర్బ్రహ్మేత్యనన్యత్వేన ధ్యానే జీవబ్రహ్మైకరికతయా నిశ్చయస్యాపేక్షాత్ సిధ్యతి-అతో యథోక్తో హాస్తిరస్తి వలీత్యర్థః. అథశబ్దస్య విద్యాన్తరారమ్భార్థత్వమభ్యుపేత్యానన్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యముక్త్వా ఽవశిష్టాన్యక్షరాణ్యవతార్య వ్యాకరోతి (అతఊర్ధ్వేత్యాదినా) యదిత్యుపక్రమ్య జ్యోతిరిత్యుపసంహారాత్పర ఇతి పుల్లిఙ్గ ప్రయోగమాశఙ్క్యాహ (పరమితి) కాదాచిత్కప్రకాశత్వాభావాత్ కథం దీప్యత ఇతి ప్రయోగః- తత్రాహ (స్వయంప్రభమితి) కస్మాదివేతి ప్రయుజ్యతే- ముఖ్యమేవ దీప్యమానత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్న్యాదీతి) హేతోరుభయత్ర సమ్బన్ధః. సర్వశబ్దస్యాసఙ్కుచితత్వాదాత్మనోఽపి తేన సఙ్గృహీతత్వాత్కథం తస్మాదూర్ధ్వం బ్రహ్మేత్యుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారాదితి) తస్యైవ సర్వశబ్దవాచ్యత్వముపపాదయతి (సంసారఏవహీతి) తస్యానేకత్వేన సర్వశబ్దార్హత్వాదిత్యర్థః. ఆత్మని సర్వశబ్దానుపపత్తిమాహ (అసంసారిణ ఇతి) సర్వశబ్దస్యానేకార్థవాచిత్వాద్, ఆత్మనశ్చైకత్వాత్, త్రికాలభేదస్య చ నిత్యముక్తేఽస్మిన్నసమ్భవాన్న తస్య సర్వశబ్దార్హత్వమిత్యర్థః. ఉత్తమానధమ స్త్విత్యస్య తత్ర - కేష్వివేత్యపురుషాశఙ్కాయాం తస్మిన్ పత్తిద్వారా బహువ్రీహిసమాసాన్తర్గతవిశేషణమిత్యాహ (తత్పురుషేతి) కిమిత్యేషు పరబ్రహ్మనిర్దిశ్యతే- తస్య సర్వగతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) తత్రాప్యాత్మనా స్థితం పరం బ్రహ్మోత్తమేషు లోకేష్విత్యుచ్యతే-తస్య సర్వత్ర సతోఽపి సత్యలోకాదిషు హిరణ్యగర్భాద్యాత్మనాఽతిశయేన నిత్యాభివ్యక్తత్వాదిత్యర్థః. యదితి సర్వనామ్నా ప్రకృతం బ్రహ్మ పరామృశ్యతే. తస్యోపాస్యత్వార్థం సంసారాదుపరిష్టాదవస్థానముక్తం. ఇదానీం కౌక్షేయజ్యోతిషి తదారోపయతి (ఇదమితి) కౌక్షేయజ్యోతిషి ప్రతీకే ప్రమాణం దర్శయతి (చక్షురితి) * చక్షుష్యో భవతీతి ఫలవచనానుసారేణ స్పర్శరూపైక్యమాధ్యానికమాదాయోష్ణిమ్నశ్చాక్షుషత్వం ద్రష్టవ్యం. రూపస్పర్శయోస్తాదాత్మ్యధ్యానం స్ఫుటయతి (యత్త్వచేతి) యదుష్ణం తేజో ద్రవ్యాత్మకం త్వగిన్ద్రియేణ స్పర్శగుణేన గృహ్యతే- తచ్చక్షుషాపి గృహ్యతే. తత్ర హేతుమాహ (దృఢేతి) ద్వయోర్ద్రఢిమాయాం ప్రతీతౌ హేతుత్వాచ్చాక్షుషతాదాత్మ్యారోపాదిత్యర్థః. యద్రూపవద్భవతి- తత్స్పర్శవదపీతి నియమాచ్చ రూపస్పర్శయోస్తాదాత్మ్యధ్యానాత్తస్య చాక్షుషత్వసిద్ధిరిత్యాహ (అవినాభూతత్వాచ్చేతి) ౭

రం.— ఏవం గాయత్రీవిద్యాప్రకృతస్య ద్యుసమ్బన్ధినః సకలఫలప్రదస్య పరస్య బ్రహ్మణ ఆక్రోశరూపస్య కీర్తిమత్త్వరూపఫలవిశేషార్థం కౌక్షేయజ్యోతీరూపత్వేనోపాసనా విధానాయాహ (అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేషు) * తథాచ రాత్స్వప్నవతీమానిశ్వమిత్యత్ర జగదన్తర్వ్యాప్తివ్యష్టిజాతే విశ్వశబ్దప్రయోగాత్ విశ్వశబ్దో వ్యష్టిపరః. సర్వశబ్దః పరిశేషాత్సమష్టితత్త్వపరః. తతశ్చాతః పరో దివః- అప్రాకృతస్థానవిశేషస్యోపరిష్టాత్ సమష్టివ్యష్టిబహిర్భూతేష్వనుత్తమేషు - స్వావధికోత్తమరహితేషూత్తమస్థానవిశేషేషు • తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి అవభాసకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితః పరమాత్మా దీప్యత ఇత్యర్థః. అత్ర యచ్ఛబ్దస్య సర్వనామత్వేన ప్రకృతపరామర్శితయా ప్రకృతం త్రిపాద్బ్రహ్మ పరామృశ్యతే. (ఇదంవావతద్యదిదమస్మిన్నన్తఃపురుషేజ్యోతిః) తత్ - దివఃపరస్తాద్దీప్యమానం త్రిపాద్బ్రహ్మ యదిదమస్మిన్నన్తఃపురుషే-శరీరస్యాన్తర్జ్యోతిః- ఇదంవావ- కౌక్షేయజ్యోతిరేవ. కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకమేవేత్యర్థః. • అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి స్మరణాత్. తతశ్చ తదాత్మకత్వానుసన్ధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౭

శం.— కథం పునస్తస్య జ్యోతిషో లిఙ్గం త్వగ్దృష్టిగోచరత్వమాపద్యత ఇతి. ఆహ- యత్ర- యస్మిన్కాలే. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. అస్మిఞ్ఛరీరే హస్తేనాలభ్య సంస్పర్శేనోష్ణిమానం- రూపసహభావినముష్ణస్పర్శభావం విజానాతి. సహ్యుష్ణిమా నామరూపవ్యాకరణాయ దేహమనుప్రవిష్టస్య చైతన్యాత్మజ్యోతిషో లిఙ్గం-అవ్యభిచారాత్. నహి జీవన్తమాత్మానముష్ణిమా వ్యభిచరతి- * ఉష్ణ ఏవ జీవిష్యన్ శీతో మరిష్యన్నితి హి విజ్ఞాయతే. మరణకాలే చ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి పరేణావిభాగత్వోపగమాత్. అతోఽసాధారణం లిఙ్గమౌష్ణ్యమగ్నేరివ ధూమః. అతస్తస్య- పరస్యైషా దృష్టిః- సాక్షాదివ దర్శనం. దర్శనోపాయ ఇత్యర్థః. తథా- తస్య- జ్యోతిష ఏషా శ్రుతిః- శ్రవణం. శ్రవణోపాయోఽప్యుచ్యమానః. యత్ర - యదా పురుషో జ్యోతిషో లిఙ్గం శుశ్రూషతి- శ్రోతుమిచ్ఛతి. తదైతత్కర్ణావపిగృహ్య. ఏతచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణం. అపిగృహ్య - అపిధాయేత్యర్థః. అఙ్గులి

ధ్యాం ప్రాదుర్భవన్నినదమివ - రథస్యేవ ఘోషః- నినదః. తమివశృణోతి. నదథురివ- ఋషభకూజితమివ. శబ్దోయథాచాగ్నేర్బహిర్జ్వలతః- ఏవంశబ్దమన్తశ్శరీరఉపశృణోతి. తదేతత్ - జ్యోతిర్దృష్టశ్రుతలిఙ్గత్వాద్దృష్టంచ శ్రుతంచేత్యుపాసీత. తథోపాసనాచ్చక్షుష్యః - దర్శనీయః, శ్రుతః-విశ్రుతః, శ్చ. యత్స్పర్శగుణోపాసననిమిత్తంఫలం-తద్రూపసమ్పదయతిచక్షుష్యఇతి-రూపస్పర్శయోస్సహభావిత్వాత్, విష్టత్వాచ్చదర్శనీయతాయాః. ఏవంచవిద్యాయాఃఫలముపపన్నంస్యాత్ - నతుమృదుత్వాదిస్పర్శవత్త్వే. యఏవంయథోక్తౌగుణౌవేద. స్వర్గలోకప్రతిపత్తిస్తూక్తమదృష్టంఫలం. ద్విరభ్యాసఆదరార్థః. ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శబ్దాయస్యజ్యోతిషోలిఙ్గమౌష్ణ్యంచ-తస్యత్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యస్యచాక్షుషత్వముపపాదయితుంపృచ్ఛతి (కథమితి) తస్యైషాదృష్టిరిత్యాదివాక్యేనోత్తరందర్శయన్నయత్రేత్యాదివ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) యత్రైతద్విజ్ఞానంస్యాత్ - తదేతద్విజ్ఞానక్రియాయాంవిశేషణమేతదితిపదమిత్యర్థః. సంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతిచేత్ -కథంతర్హితస్యచాక్షుషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (రూపసహభావినమితి) భవత్వౌపచారికమౌష్ణ్యస్యచాక్షుషత్వం- తథాపికథంతస్యలిఙ్గత్వమిత్యాశఙ్క్యజీవనప్రత్యాయనద్వారాకౌక్షేయజ్యోతిషితస్యలిఙ్గత్వంసాధయతి (సహీతి) జీవాత్మనాతస్యావ్యభిచారంస్ఫోరయతి (సహీతి) తత్రైవశ్రుతింసంవాదయతి (ఉష్ణఏవేతి)యథాజీవస్యలిఙ్గమౌష్ణ్యం - తథాపరస్యాపిజ్యోతిషస్తల్లిఙ్గంభవతి- జీవపరయోరేకత్వావగమాదిత్యాహ (మరణకాలేచేతి) వాగాదిమనసి- మనః ప్రాణే - ప్రాణస్తేజసి - తదధ్యక్షలక్షణంపరస్యాందేవతాయాంపరమాత్మాఖ్యాయాంసమ్పద్యతఇతి శ్రుత్యాజీవస్యపరేణతత్పదార్థాత్మనాసహాభిన్నత్వస్యోపగమాజ్జీవస్యలిఙ్గంతద్భవతి పరస్యలిఙ్గమిత్యర్థః. యదాహిజీవస్యపరస్యచయథోక్తలిఙ్గాదవగతిః - తదాతత్ర కౌక్షేయజ్యోతిషస్తదధికరణస్య సుతరామవగతిరస్తీత్యాహ (అతఇతి) ఉష్ణస్యజాఠరేజ్యోతిషి ప్రతీకేలిఙ్గత్వేసతి తల్లిఙ్గత్వమాహ (అతఇతి) విష్ణోరివప్రతిమయాజాఠరేణజ్యోతిషాపరస్యజ్యోతిషస్తాదాత్మ్యాదిత్యర్థః. ప్రతీకద్వారాదృశ్యుపాయవత్తస్యశ్రవణోపాయంలిఙ్గాన్తరందర్శయతి (తథేతి) అపిగృహ్య - శృణోతీతిసమ్బన్ధః. యథా శ్రవణమేతద్భవతి- తథాశృణోతీతి శ్రవణక్రియాయాంవిశేషణమేతచ్ఛబ్దఇతియోజనా. ప్రాక్సత్య - పిధానరహితయావత్. శ్రూయమాణశబ్దస్యనానావిధత్వస్ఫుటీకరణార్థమనేకదృష్టాన్తోపాదానం. కౌక్షేయజ్యోతిష్యారోపితస్యజ్యోతిషోధ్యేయస్యధ్యానోపాయాఙ్గత్వేన గుణద్వయముపదిశతి (తదేతదితి) దృష్టమిత్యుపాసనైఫలమాహ (తథేతి) శ్రుతమిత్యుపాసనైఫలమాదర్శే (శ్రుతఇతి) కథం పునస్స్పర్శగుణోపాసనేన్ద్రియోభవతీతివక్తవ్యే చక్షుష్యోభవతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (యత్స్పర్శేతి) సమ్పాదనేనిమిత్తమాహ (రూపస్పర్శయోరితి) ఇతశ్చచక్షుష్యాభివ్యక్తిఫలవచనముచితమిత్యాహ (ఇష్టత్వాచ్చేతి) ఫలవచనమపిసమ్పాదనకల్పకమిత్యాహ (ఏవంచేతి) యదాస్పర్శగుణోపాసననిమిత్తఫలత్వంరూపేసమ్పాద్యతే-తదావిద్యాయాఃశ్రుతంఫలముపపన్నమితిఫలశ్రుతిరనుకూలితాస్యాత్ - రూపవిశేషవచిచక్షుష్యశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. యదిపునర్మృదుత్వాదిస్పర్శగుణస్యోపాసననిమిత్తఫలత్వంకల్ప్యతే - తదాచక్షుష్యోభవతీతిశ్రుతంఫలంనైవోపపన్నంస్యాత్ - తతశ్చఫలశ్రుతిరపిబాధితాభవేదిత్యాహ (నత్వితి) కస్యేదంఫలమిత్యపేక్షాయామాహ (యఏవమితి) నను పరస్యజ్యోతిషోజాఠరేజ్యోతిష్యారోపితస్యయథోక్తగుణవతోధ్యానాత్కథమిదమత్యల్పంఫలమననురూపముపదిశ్యతే-తత్రాహ (స్వర్గలోకేతి) ఫలవత్త్వంవిద్యాయామాదరోవివక్షితః.. ౮

ఇతితృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర౦.— (తస్యైషాదృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరేసంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతి) తస్య - పరమాత్మశరీరభూతస్యజాఠరాగ్నేః ఏషాదృష్టిః- ఇదందర్శనమిత్యర్థః. యత్ర - యదాఅస్మిఞ్ఛరీరేహస్తస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతీతియత్ - యదౌష్ణ్యోపలమ్భఇత్యర్థః. ఉపలభ్యమానస్యఉష్ణస్పర్శస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్ తత్స్పర్శసాక్షాత్కారఏవతత్సాక్షాత్కారఇత్యర్థః. (తస్యైషా శ్రుతిర్యత్రైతత్కర్ణావపిగృహ్యనినదమివనదథురివాగ్నేరివజ్వలతఉపశృణోతి) యత్ర - యదాపురుషస్స్వకర్ణావఙ్గులీభ్యామపిధాయనినదమివ- రథఘోషమివ. నదథురివ - నదథుమివ. ఋషభకూజితమివ. బహిర్జ్వలతోఽగ్నేశ్శబ్దమివశృణోతీతియత్ - తదేవజాఠరాగ్నేశ్శ్రవణం. అన్తరస్యశబ్దస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్తచ్ఛబ్దశ్రవణమేవతచ్ఛ్రవణమిత్యర్థః. (తదేతద్దృష్టంచ శ్రుతంచేత్యుపాసీత) తదేతత్ - పరమాత్మశరీరభూతంకౌక్షేయజ్యోతిః ఉక్తరీత్యాదృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాంగుణాభ్యాముపాసీతేత్యర్థః. తస్యఫలమాహ (చక్షుష్యశ్శ్రుతోభవతియఏవంవేదయఏవంవేద) చక్షుష్యత్వం - అభిరూప్యం. చక్షుషేహితఇత్యర్థః శరీరావయవవాచ్యేతియత్. శ్రుతత్వం - కీర్తిమత్త్వం. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఉక్తశ్రుత్యర్థస్సర్వోపిజ్యోతిరధికరణేశ్రుతప్రకాశికాయాంస్పష్టః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిరితిజ్యోతిశ్శబ్దితంప్రసిద్ధమగ్న్యాదికజ్యోతిరేవ- కౌక్షేయజ్యోతిష్యైక్యాధ్యాసస్యభౌతికజ్యోతిష్యేవోపపత్తేః, దీప్తేరూపవద్విషయత్వేననీరూపేపరమాత్మనిదీప్తేరసమ్భవాత్, *దివఃపరఇతిద్యుమర్యాదత్వస్యాపినిష్కర్యాదేపరమాత్మన్యభావాత్, *లోకేష్విత్యాధారబహుత్వస్యాపినిరాధారేఅసమ్భవాత్, చక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలశ్రవణాచ్చ. రూపవద్విషయదీప్తిద్యుమర్యాదత్వాధారబహుత్వకౌక్షేయజ్యోతిరధ్యాసచక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలోపాసనోపాస్యత్వరూపవాక్యశేషశ్రుతలిఙ్గానుగృహీతజ్యోతిశ్శ్రుత్యాప్రసిద్ధమగ్న్యాదిజ్యోతిరేవేహోపదిశ్యతఇతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్, ద్యుసమ్బన్ధితయానిర్దిష్టంనిరతిశయదీప్తియుక్తంజ్యోతిఃపరమపురుషఏవ- *పాదోస్యసర్వాభూతానిత్రిపాదస్యామృతందివీతిద్యుసమ్బన్ధినస్సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్, తస్యైవద్యుసమ్బన్ధినఇహాపిద్యుసమ్బన్ధిత్వేనప్రత్యభిజ్ఞానాత్, యచ్ఛబ్దస్యసర్వనామత్వేనప్రకృతపరామర్శిత్వస్యైవయుక్తతయాద్యుసమ్బన్ధిత్వేన

ఉ.— సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మతజ్జలానితిశాన్తఉపాసీతఅథఖలుక్రతుమయః పురుషోయథాక్రతురస్మి
ల్లోకేపురుషోభవతితథేతఃప్రేత్యభవతిసక్రతుంకుర్వీత॥ ౧

ప్రకృతత్రిపాద్బ్రహ్మపరామర్శస్యైవయుక్తత్వాత్, ఫలార్థతయా పరయా స్వైకాగ్ర్యేయజ్యోతిశ్శరీరకత్వానుసన్ధానస్యోపపత్తేః, రూపవద్విషయనిష్ఠద్యుమూర్ధాద్యవత్త్వలోకాధారత్వాదీనామన్తరాదిత్యవిద్యాన్యాయేనవిగ్రహవిశిష్టఏవోపపత్తేః, భాసకత్వప్రవృత్తినిమిత్తకజ్యోతిశ్శబ్దస్యాపితత్ర ప్రత్యసమ్భవా, జ్యోతిశ్శబ్దితః పరమపురుష ఏవ. * ఛన్దోభిధానాన్నేతిచేన్న తథా చేతోఽర్పణనిగదాత్తథాహిదర్శనం. పూర్వత్ర * గాయత్రీవా ఇదంసర్వమితిగాయత్ర్యాఖ్యఛన్దస ఏవ ప్రకృతత్వాన్నైవ * పాదోఽస్య సర్వాభూతానీతిసర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్ సపరబ్రహ్మణః ప్రకృతత్వం. ఏమనయచ్ఛబ్దశ్రుత్యాతత్పరామర్శస్స్యాదితిచేన్న. తత్ర గాయత్రీశబ్దేనఛన్దఃపరామృశ్యతే. అపితు బ్రహ్మణ ఏవ గాయత్రీచేతోఽర్పణముపదిశ్యతే. బ్రహ్మణిగాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానం ఫలాయోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. చతుష్పదశ్చ బ్రహ్మణశ్చతుష్పదయా గాయత్ర్యాస్సాదృశ్యసమ్భవాత్. తథా అన్యత్రాపిసాదృశ్యాచ్ఛన్దోఽభిధాయీశబ్దః అర్థాన్తరే ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే. యథా సంవర్గవిద్యాయాం అగ్నిసూర్యజలచన్ద్రవాయువాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనఃప్రాణరూపేషు దశసుదశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ * సైషావిరాడన్నాదీతి ఛన్దోవాచినోవిరాట్ఛబ్దస్య ప్రయోగోదృష్టః. * భూతాదిపాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవం. భూతపృథివీశరీరహృదయలక్షణపాదచతుష్టయస్య * సైషాచతుష్పదేతి ప్రతిపాదితస్య ఛన్దోరూపాయాం గాయత్ర్యామసమ్భవాద్గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే. అతోగాయత్రీశబ్దితం త్రిపాద్బ్రహ్మైవజ్యోతిర్వాక్యేపి యచ్ఛబ్దశ్రుత్యా పూర్వప్రత్యభిజ్ఞాపకద్యుసమ్బన్ధిత్వలిఙ్గానుగృహీతయా ప్రతిపాద్యతే. * ఉపదేశభేదాన్నేతిచేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్. పూర్వవాక్యే * త్రిపాదస్యామృతందివీతిదివోఽధికరణత్వేననిర్దేశాత్, జ్యోతిర్వాక్యే * దివఃపరఇత్యవధిత్వేననిర్దేశాన్న ప్రత్యభిజ్ఞాసమ్భవ ఇతిచేన్న. వృక్షాగ్రే వర్తమానేశ్యేనేవృక్షాగ్రాచ్ఛ్యేనోవృక్షాగ్రేశ్యేన ఇతి పఞ్చమీసప్తమ్యోః ప్రయోగదర్శనవదిహాప్యుపపత్తేరితిభావః. ఇతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పునస్తస్యైవ త్రిపాదస్య బ్రహ్మణోఽనన్తగుణవతోఽనన్తశక్తేరనేకభేదోపాస్యస్యవిశిష్టగుణశక్తిమత్త్వేనోపాసనంవిధిత్సన్నాహ- సర్వం- సమస్తం ఖల్వితివాక్యాలఙ్కారార్థోనిపాతః. ఇదం- జగన్నామరూపవికృతం ప్రత్యక్షాదివిషయం బ్రహ్మ- కారణం. వృద్ధతమత్వాద్బ్రహ్మ. కథంసర్వస్య బ్రహ్మత్వమిత్యతఆహ (తజ్జలానితి) తస్మాత్- బ్రహ్మణోజాతంతేజోఽబన్నాదిక్రమేణసర్వం - అతస్తజ్జం. తథా- తేనైవజననక్రమేణ ప్రతిలోమతయాతస్మిన్నేవ బ్రహ్మణిలీయతే- తదాత్మతయాశ్లిష్యతఇతితల్లం. తథా- తస్మిన్నేవస్థితికాలేఽనితి- ప్రాణితి. చేష్టతఇతి. ఏవం బ్రహ్మాత్మతయాత్రిషుకాలేష్వవిశిష్టం - తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాత్. అతస్తదేవేదంజగత్. యథాచేదం తదేవైకమద్వితీయం- తథా షష్ఠేవిస్తరేణవక్ష్యామః. యస్మాచ్చసర్వమిదం బ్రహ్మ- అతఃశాన్తః - రాగద్వేషాదిదోషరహితః సంయతస్సన్ యత్తత్సర్వం బ్రహ్మ - తద్వక్ష్యమాణైర్గుణైరుపాసీత. కథముపాసీత. (సక్రతుంకుర్వీత) క్రతుః- నిశ్చయః అధ్యవసాయః. ఏవమేవనాన్యథేత్యవిచలః ప్రత్యయః. తంక్రతుంకుర్వీత- ఉపాసీతేత్యనేనవ్యవహితేనసమ్బన్ధః. కింపునః క్రతుకరణేనకర్తవ్యం ప్రయోజనం, కథంవా క్రతుఃకర్తవ్యః, క్రతుకరణంచాభిప్రేతార్థసాధనంకథం, ఇత్యస్యార్థస్య ప్రతిపాదనార్థమథేత్యాదిగ్రన్థః. అథఖల్వితి - హేత్వర్థః. యస్మాత్క్రతుమయః- క్రతుప్రాయః. అధ్యవసాయాత్మకః పురుషః- జీవః. యథాక్రతుః- యాదృశః క్రతురస్యసోయంయథాక్రతుః. యథాధ్యవసాయః. యాదృఙ్నిశ్చయోఽస్మిల్లోకే- జీవన్నిహపురుషో భవతి- తథేతః - అస్మాద్దేహాత్ప్రేత్య - మృత్వాభవతి. క్రత్వనురూపఫలాత్మకోభవతీత్యర్థః. ఏవంహ్యేతచ్ఛాస్త్రతోదృష్టం * యంయంవాపిస్మరన్భావంత్యజత్యన్తేకలేబరమిత్యాది. యతఏవంవ్యవస్థాశాస్త్రదృష్టా- అతస్సః- ఏవంజానన్ క్రతుంకుర్వీత- యాదృశంక్రతుంవక్ష్యామస్తం. యత ఏవంశాస్త్రప్రామాణ్యాదుపపద్యతేక్రత్వనురూపంఫలం- అతస్సకర్తవ్యః క్రతుః. ౧

ఆ.— ప్రతీకద్వారా బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా ప్రతీకంహిత్వాసగుణబ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతి (పునరిత్యాదినా) తస్యనిరుపాధిత్వంవ్యావర్తయతి (అనన్తేతి) కథమేకస్యానేకగుణత్వం- తత్రాహ (అనన్తశక్తేరితి) ననుపూర్వమేవాస్యోపాసనాన్యతివృత్తాని- తథాచపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) అనేకేషు - గాయత్ర్యాద్యుపాధిషూపాస్యస్యాపి బ్రహ్మణోమనోమయత్వాదివిశిష్టగుణత్వేనవిశిష్టశక్తిమత్త్వేనచోపాసనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. తస్యేదంరూపపరామర్శే హేతుమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) బ్రహ్మశబ్దస్యనిరుపాధికార్థవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (కారణమితి) కథంతస్య బ్రహ్మత్వం- తదాహ (వృద్ధతమత్వాదితి) నిరతిశయమహత్త్వాదిత్యర్థః. సర్వమనూద్యతస్య బ్రహ్మాభిధానేయుక్తింప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) తజ్జంచతల్లంచతదనంచతజ్జలాన్. అవయవలోపశ్ఛాన్దసః. తత్రతజ్జత్వంజగతోవ్యుత్పాదయతి (తస్మాదితి) తల్లత్వముపపాదయతి (తథేతి) * విపర్యయేణతుక్రమోఽతఇతిన్యాయాత్ప్రతిలోమతయా - జననవ్యుత్క్రమేణ తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణిలీయతేజగదితికృత్వాయథాతజ్జం- తథేతియోజనా. తత్రలయోనామ - జగతస్స్వాతన్త్ర్యశఙ్కాంవ్యావర్తయతి (తదాత్మతయేతి) తదనత్వం ప్రతిపాదయతి (తథేతి) యథాతజ్జంతల్లంచ- తథాతదనంచజగదిత్యర్థః. ఇతి - తదనమితిశేషః. యుక్తిసిద్ధమర్థంనిగమయతి (ఏవమితి) బ్రహ్మవ్యతిరేకేణత్రిష్వపికాలేషుజగతోఽగ్రహణాత్తదాత్మత్వేనావిశిష్టమిష్టంజగత్తదేవస్యాదితియోజనా. యుక్తిసిద్ధమపిజగతో బ్రహ్మ

త్వం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధం నాశఙ్కనీయమ్ - సహి సద్వితీయమద్వితీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) సర్వస్య బ్రహ్మత్వే ఫలితమాహ (యస్మాచ్చేతి) కియన్తం కాలం ప్రత్యయమావర్తయేదిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తత్ప్రత్యయపర్యన్తమితి దర్శయితుం వ్యవహితం వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ఉపాసీతేత్యస్య క్రతుం కుర్వీతేత్యనేన వ్యవహితేన సమ్బన్ధ ఇతి యోజనా. క్రత్వనుష్ఠానస్య ఫలం పృచ్ఛతి (కిమ్పునరితి) తత్ర క్రతుకరణం చ కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నాన్తరం దర్శయతి (కథం వేతి) బ్రహ్మభావసాధనత్వాత్ క్రతుకరణస్య ఫలప్రశ్నో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుకరణం చేతి) సహి జీవస్య స్థితస్య నష్టస్య వా సద్భావస్య సమ్భవతీత్యభావః. క్రతుకరణస్యేదం ప్రయోజనం - స చ క్రతురేవం క్రియతే - తత్కారణం చానయా రీత్యా బ్రహ్మసద్భావం సాధయతీత్యస్యార్థస్య ప్రతిపాదనార్థమాఖ్యాయికేత్యాదిగ్రన్థో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఇత్యస్యార్థస్యేతి) అథ ఖల్విత్యత్ర పూర్వవత్ ఖలుశబ్దః. అథశబ్దస్య హేత్వర్థత్వం తత్ర హేతురూపమర్థం దర్శయతి (యస్మాదితి) యద్వా - అథేత్యారభ్య పురుష ఇత్యన్తో గ్రన్థో హేత్వర్థ ఇత్యుక్త్వా తత్ర హేతురూపమర్థం దర్శయతి (యస్మాదితి) యథా క్రతురిత్యస్య యథాస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య ద్రష్టవ్యః. అస్మిల్లోక ఇతి శ్రుతిమాదాయ వ్యాచష్టే (జీవన్నిహేతి) ఇహ - వర్తమానే దేహే జీవన్ యాదృశస్తత్క్రతుర్భవతి. క్రతుకరణేన కిం కర్తవ్యం ఫలమితి ప్రశ్నం వ్యాచష్టే (తథేతి) క్రత్వను రూపఫలాత్మకత్వే పురుషస్య శ్రుతిం సంవాదయతి (ఏవం హీతి) శాస్త్రాన్తరమప్యుదాహరతి (యం యమితి) కథం వా క్రతుః కర్తవ్య ఇతి ప్రశ్నం ప్రత్యాహ (యత ఇతి) క్రత్వనురూపఫలాత్మకత్వే పురుషస్య భవతీత్యేవమాగమోపపత్తిభ్యామపి సిద్ధమిత్యాహ. ఏవం జానతా - క్రత్వనురూపం ఫలమితి శాస్త్రతః పశ్యన్నిత్యర్థః. కోఽసౌ క్రతురిత్యాశఙ్క్యాహ (యథోక్తమితి) స క్రతుం కుర్వీతేత్యస్యార్థం నిగమయతి (యత ఏవమితి) ౧

రం.— శాణ్డిల్యవిద్యా ప్రస్తూయతే (సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత) జాయత ఇతి జం. లీయత ఇతి లం. జలశబ్దాద ప్రత్యయః నా. అనితీత్యనం. అనితి- జీవతీత్యర్థః. క్విబన్తో జకారో లకారశ్చ. తస్య జలాన్ తజ్జలాన్. ఇతి వ్యుత్పత్తిః. సర్వశబ్దస్సర్వశరీరకపరః. ఇదమిత్యేతద్విశేషణం- సర్వస్య వాచినః. అశేషప్రపఞ్చాత్మకం బ్రహ్మేతి శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యర్థః. అత్ర తజ్జత్వతల్ల త్వతదనత్వాదివిశేషణం బ్రహ్మగతేరాసాధారణ్యం. తస్మిన్ బ్రహ్మగతం బ్రహ్మణ ఏవ సమ్భవాత్. అపితు చిదచిన్మాత్రగతమితి ద్రష్టవ్యం. భగవతా భాష్యకృతా * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి సర్వస్య నిఖిలప్రపఞ్చస్యోత్పత్తిస్థితిప్రలయకారణత్వేన సర్వస్యాత్మతయా, అనుప్రవేశకృతజీవయితృత్వేన, తదాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యుపాసనవిధానమితి భాషితం. వ్యాసార్యైరప్యుక్తం * బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వస్య శాస్త్రాదవగమ్య * సర్వప్రపఞ్చాత్మకేనాతతం జగన్నాథం జగన్మయం పరమాత్మానం సఙ్కల్ప్యేత్యుపాసనవాక్యార్థః. సర్వాత్మకత్వే సర్వగుణకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థ ఇత్యుక్తం. సర్వగుణకం బ్రహ్మోపాస్యమిత్యాశయః - సర్వం ఖల్విదమిత్యుక్తం సార్వాత్మ్యం తదుపాస్యగుణః - ఉత్పత్తిస్థితిలయానాం బ్రహ్మకృతత్వం బ్రహ్మానుగుణాపాదనసమ్భవాత్. సహోపాసనోత్పత్తివాక్యప్రతిపాదితస్య సార్వాత్మ్యస్య విధేయత్వమనుపపన్నం. సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి వాక్యస్య సిద్ధార్థపరత్వేన ప్రసిద్ధమిత్యాశయః. ఉపాస్యోపాసనవిధాయకవాక్యత్వస్య నివారితత్వాత్. నాప్యుపాసీతేతి విధేయత్వం తదుపాస్యాకాఙ్క్షాయాం తత్పూర్వవాక్యప్రతిపన్నస్య బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వమన్వయాత్. సర్వగుణకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యనన్తరం మనోమయత్వాదిగుణానన్తరోపాసనవిధానం. *సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేతి తద్వాక్యార్థ ఇత్యుపాస్యగుణవిధానమప్యనుపపన్నమితి. ఏతచ్చ సర్వమపి నైవ యుక్తమ్. ననుసరణమితి. నను * బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వస్య శాస్త్రాదవగమ్య రాగద్వేషాదిరహితస్సన్ సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యైరేవోక్తత్వాత్ తదేకవాక్యత్వసమ్భవే తజ్జలానితి వాక్యస్య పృథగ్వాక్యత్వకల్పనానుపపత్తేః, సార్వాత్మ్యస్యోపాసనవాక్యవిహితత్వేఽపి మనోమయత్వాదీనాముత్పత్తిశిష్టగుణానాం విరోధిత్వాభావాత్, చ్ఛాన్దోగ్యే శాణ్డిల్యవిద్యాయాం సార్వాత్మ్యస్యోపాస్యత్వకల్పనం, వాక్యాన్తరమితి చేన్న - ఉపాసీతేత్యనేనైకవాక్యత్వాభ్యుపగమేఽపి తదైకవాక్యత్వనిరాకరణేఽపి, శాణ్డిల్యవిద్యాయాం సార్వాత్మ్యస్యోపాస్యత్వే ప్రమాణాభావాత్ అన్యథా సార్వాత్మ్యప్రాప్తేః. నను బ్రహ్మణస్సర్వాత్మకత్వాదుత్పత్తిస్థితిలయకారణస్యానిర్దిష్టత్వేఽపి సర్వశరీరకత్వేనానుసన్ధేయత్వాత్ శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యుక్తే బ్రహ్మోపాసీతేతికథమవగమ్యతే- సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యస్య సమనన్తరనిర్దిష్టస్య ఉపాస్యసమర్పకత్వాభావాదితి చేత్. సత్యం-శమవిధ్యర్థతయా నిర్దిష్టస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాస్యాకాఙ్క్షాపూరకత్వస్యాపి సమ్భవాత్, అన్యార్థతయాఽపి స్వవాక్యనిర్దిష్టం బ్రహ్మ విహాయ ఉపాస్యాన్తరకల్పనస్యానుచితత్వాత్, యమాలతశ్యామాం... ఇత్యస్య శాఖావధిబాధనే అపాదానతయా నిర్దిష్టస్యాపి ఆకాఙ్క్షావశేన * ఉపవేశనకర్తృత్వేనాప్యన్వయాభ్యుపగమాదితి ద్రష్టవ్యం. విహితముపాసనం స్తౌతి (అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథా క్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతీతి) * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుత్యన్తరాదిహ లోకే పురుషః యథా క్రతుః- యథోపాసనః. తథైవేతః ప్రేత్యాముష్మిఁల్లోకే భవతి. తస్మాత్ పురుషః క్రతుమయః - క్రతుప్రధానః. ఉపాసనాప్రధాన ఇత్యర్థః. తతశ్చోపాసనస్యైవ హితతమత్వాత్ సర్వథాఽనుష్ఠేయమిత్యర్థః. ఏవం విహితం బ్రహ్మోపాసనం మనోమయత్వాదిగుణాన్తరవిధానాయానువదతి (స క్రతుం కుర్వీత) సః- ఉపాసకః క్రతుం- బ్రహ్మణ ఉపాసనం కుర్వీతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదరః॥ ౨

రం. కథం. మనోమయః- మనః ప్రాయః. మనుతేఽనేనేతి మనః. తత్ప్రవృత్త్యాదివిషయేషు ప్రవృత్తం భవతి. తేన మనసా తన్మయ స్తథా ప్రవృత్త ఇవ, తత్ప్రియోఽసి ప్రవృత్త ఇవ, చ. అత ఏవ (ప్రాణశరీరః) ప్రాణః- లిఙ్గాత్మా విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయసమూర్ఛితః. * యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వా ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి శ్రుతేః. స శరీరం యస్య స ప్రాణశరీరః. * మనోమయః ప్రాణశరీరనేతేతి చ శ్రుత్యన్తరాత్. (భారూపః) భా- దీప్తిశ్చైతన్యలక్షణం రూపం యస్య స భారూపః. (సత్యసఙ్కల్పః) సత్యాః- అవితథాస్సఙ్కల్పా యస్య సోఽయం సత్యసఙ్కల్పః. న యథా సంసారిణ ఇవానైకాన్తికఫలస్సఙ్కల్ప ఈశ్వరస్యేత్యర్థః. అనృతేన మిథ్యాఫలత్వహేతునా ప్రత్యూఢత్వాత్సఙ్కల్పస్య మిథ్యాఫలత్వం భవతి * అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి. (ఆకాశాత్మా) ఆకాశ ఇవాత్మా- స్వరూపం యస్య స ఆకాశాత్మా. సర్వగతత్వం సూక్ష్మత్వం రూపాదిహీనత్వం చాకాశతుల్యత్వమీశ్వరస్య. (సర్వకర్మా) సర్వం- విశ్వం తేనేశ్వరేణ క్రియత ఇతి జగత్సర్వం కర్మ యస్యేతి సర్వకర్మా. * స హి సర్వస్య కర్తేతి శ్రుతేః. (సర్వకామః) సర్వే కామా దోషరహితా అస్యేతి సర్వకామః. * ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మీతి స్మృతేః. నను * కామానుస్యూత [illegible] వ్రీహిర్న సమ్భవతి- సర్వకామ ఇతి. న- కామనస్య [illegible] తస్మాదస్మై [illegible] సర్వకామ ఇత్యుక్తిః- తథా * కామోఽస్మీత్యప్యుక్తం [illegible] సర్వగన్ధః సుఖకరా గన్ధా యస్య సోఽయం సర్వగన్ధః. * పుణ్యో గన్ధః పృథివ్యామితి స్మృతేః. తథా రసోఽపి విజ్ఞేయః. అపుణ్యగన్ధరసగ్రహణస్య పాప్మసమ్బన్ధనిమిత్తత్వాత్- * నైనం పాప్మా [illegible] ఇతి శ్రుతేః. న చ పాప్మసంసర్గ ఈశ్వరస్య- అవిద్యాదిదోషస్యాభావాత్. సర్వమిదం- జగదభ్యాత్తః- అభివ్యాప్తః. అతతేర్వ్యాప్త్యర్థస్య నిష్ఠా. తథా (అవాకీ) ఉచ్యతేఽనయేతి వాక్. వాగేవ వాకః. యద్వా- [illegible] సయస్యాస్తీతి వాకీ. న వాకీ- అవాకీ. [illegible] పలమ్భనార్థః. గన్ధరసాదిగ్రహణాదీశ్వరస్య ప్రాప్తాని ప్రాణాదీని [illegible] వాక్ప్రతిషేధేన ప్రతిషిధ్యన్తే- * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిషు [illegible]. అనాదరః- అసమ్భ్రమః. అప్రాప్తప్రాప్తౌ హి సమ్భ్రమస్స్యాదనాప్తకామస్య - నిత్యాప్తకామత్వాదీశ్వరస్య సమ్భ్రమో [illegible]. ౨

ఆ.— క్రతుకరణప్రకారమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథమిత్యేవం మనఃప్రాయత్వమిత్యపేక్షాయాం మనశ్శబ్దార్థప్రదర్శనపూర్వకం ప్రత్యాయయతి (మనుత ఇతి) మనోవ్యాపారవశాత్ పురుషో విషయప్రవణో భవతీత్యర్థః. తత్ప్రియత్వమాహ (తథేతి) పురుషహితత్వాత్ప్రియస్సన్నపి ప్రవృత్తస్సన్నయమపి [illegible] ప్రవృత్త ఇవ లక్ష్యతే- తథా నివృత్తేనాపి మనసా నివృత్త ఇవావగమ్యతే. వస్తుతస్తు పురుషస్య ప్రవృత్తినివృత్తీ నా- * ధ్యాయతీవేత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః. [illegible] మనోమయత్వాదేనేతి [illegible]. సమూర్ఛితత్వం- సమ్మిశ్రితత్వం. విజ్ఞానశక్తిక్రియాశక్త్యోరన్యతరస్మిన్నేవ లిఙ్గాత్మని సంశ్లిష్టత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (యోవా ఇతి) అత్ర ప్రాణశ్రుతిం యథోక్తవిశేషణద్వయే ప్రమాణయతి (మనోమయః ప్రాణేతి) మనోవృత్తిభిస్స్వభావ్యరూపత్వాదాత్మా మనోమయః. ప్రాణ ఏవ- ప్రత్యగాత్మనస్స్వాపృష్టశరీరం. తస్య చాసాధారణత్వేనాన్తరం ప్రతినేతేత్యాథర్వణశ్రుతేరాత్మని విశేషణద్వయసిద్ధిః. ఏతచ్చ విశేషణద్వయం జీవగతమపి తదభేదవివక్షయా బ్రహ్మణి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యత్ర విశేషణేన ధ్వనితమర్థం దర్శయతి (న యథేతి) ఇవశబ్దస్తథార్థః. కథం సంసారిసఙ్కల్పస్యానైకాన్తికఫలత్వం- తత్రాహ (అనృతేతి) సఙ్కల్పస్యానృతేన సంసారిణి ప్రత్యూఢత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతీతి) జడాజడరూపాకాశేతరరూపాత్తుల్యత్వేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగతత్వమితి) సర్వకర్మేతి- సర్వక్రియాకర్తృత్వమీశ్వరస్యోచ్యతే. తదయుక్తం- నిష్క్రియత్వశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యావ్యాచష్టే (సర్వమితి) సంసారిభ్యో విశేషసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (దోషరహితా ఇతి) ఉదాహృతస్మృతిమూర్తం [illegible] (నన్వితి) కామస్యావాప్తనాథకరత్వే బాధకోపలబ్ధ్యభావాదిహరేవేతి పరిహరతి (న కామస్యేతి) తస్య కార్యత్వాన్నిత్యత్వే బ్రహ్మణోఽనాదిత్వం బాధ్యేత, చేతనశేషత్వాచ్చ కామస్య తద్ధర్మత్వే బ్రహ్మణస్స్యాత్ తద్విషయో [illegible]- తథా చ కర్తృధారయోస్సమ్బన్ధాభావవ్రీహిరేవేత్యర్థః. కథం తర్హి * కామోఽస్మీతి తాదాత్మ్యనిర్దేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) కామేశ్వరయోస్సామానాధికరణ్యస్య సమ్బన్ధాత్ప్రియత్వాత్ శ్రుతౌ బహువ్రీహిర్యథేష్టః- తథా నన్వేతావపి బ్రహ్మ పారతన్త్ర్యమూతం కామస్య నివర్తితం- ప్రత్యయహారేణాన్యతేర్నిత్యత్వాదిత్యర్థః. సర్వశబ్దాద్గన్ధానామపి బ్రహ్మణి ప్రాప్తౌ విశినష్టి (సుఖకరా ఇతి) తత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (పుణ్య ఇతి) యథా సర్వగన్ధ ఇత్యత్ర సుఖకరా గన్ధా బ్రహ్మణి దర్శితాః - తథా సర్వరస ఇత్యత్రాపి సుఖకరా ఏవ రసాస్తత్సమ్బన్ధినో గ్రాహ్యా ఇత్యాహ (తథేతి) అత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (అపుణ్యేతి) న తద్గ్రహణం పరస్మిన్నితి శేషః. తచ్ఛబ్దార్థమాహోపపాదయతి (పాప్మనా హీతి) ఏష ఇతి ప్రాణప్రాణోక్తిః. భవతు పాప్మసంసర్గకృతమపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణం- తథాపి కథం తదీశ్వరే సర్వజ్ఞే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) నిమిత్తాభావాదీశ్వరస్య న స్వసమ్బన్ధిత్వేనాపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణమిత్యర్థః. తస్య పాప్మసంసర్గహేతుమాహ (అవిద్యాదీతి) ఆదిపదేనాస్మితా రాగద్వేషాభినివేశాదయో గృహ్యన్తే. అభ్యాత్త ఇతి రూపం తదర్థం చ దర్శయన్ కర్మణి నిష్ఠాం వ్యావర్తయతి (అతతేరితి) వాకశబ్దస్య నిష్పత్తిప్రకారం దర్శయతి (వచేరితి) అత్ర ఇతి శ్రుతేరీశ్వరస్య చోక్తిః. ఉపలక్షణార్థః - ఘ్రాణాదిప్రతిషేధస్యేతి శేషః. అథేశ్వరే ఘ్రాణాదిప్రాప్తౌ తదభావాత్తత్ప్రతిషేధో నోపలభ్యేత- అత ఆహ (గన్ధేతి) ఆదిశబ్దేన కామాదిరుక్తః. యదుక్తం చాన్యోపలక్షణం - సాక్షాద్వాన్యత్ర ప్రతిషేధశ్రవణాదిత్యాహ (అపాణీతి) ఆదిపదేన * స వేత్తి వేద్యమిత్యాదిగృహ్యతే. ఈశ్వరస్య సమ్భ్రమాభావం ప్రతిపాదయతి (అప్రాప్తప్రాప్తౌ హీతి) ౨

ఉ.— ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్ వ్రీహేర్వాయవాద్వాసర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వైషమఆత్మాన్తర్హృదయేజ్యాయాన్ పృథివ్యాజ్జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్ దివోజ్యాయానేభ్యోలోకేభ్యః॥ ౩

సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధః సర్వరసః సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదర ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయఏతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి యస్యస్యాదద్ధానవిచికిత్సాస్తీతి హస్మాహ శాణ్డిల్యశ్శాణ్డిల్యః॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఃఖణ్డః.

రం. — గుణానేవాహ (మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్పఆకాశాత్మా) మనోమయః-పరిశుద్ధమనోమాత్రగ్రాహ్యః. వివేకాదిసాధనసప్తకానుగృహీతపరమాత్మోపాసననిర్మలీకృతమనోమాత్రగ్రాహ్యఇత్యర్థః. ప్రాణశరీరః - జగతిసర్వేషాం ప్రాణానాంధారకః. ప్రాణోయస్యశరీరం - ఆధేయంవిధేయంశేషభూతంచస ప్రాణశరీరః. ఆధేయత్వవిధేయత్వశేషత్వానామేవశరీరశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్. భారూపః- భాస్వరరూపః. * ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్ * పశ్యతేరుక్మవర్ణమిత్యాదివాక్యప్రతిపన్నాప్రాకృతాప్యసాధారణనిరతిశయకల్యాణగుణగణనిరతిశయదీప్తియుక్తదివ్యవిగ్రహశాలీత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్పః- అప్రతిహతసఙ్కల్పః. ఆకాశాత్మా - ఆకాశవత్సూక్ష్మస్వచ్ఛస్వరూపః. సకలేతరకారణభూతస్యావ్యాకృతాకాశస్యాత్మభూతఇతివా - ఆకాశాత్మా. స్వయంచప్రకాశతే, అన్యాంశ్చప్రకాశయతీతివా- ఆకాశాత్మా. (సర్వకర్మా) క్రియతఇతికర్మ. సర్వంజగద్యస్యకర్మాసౌసర్వకర్మా. సర్వాణికర్మాణియస్యారాధనమసౌసర్వకర్మా. (సర్వకామః) కామ్యన్త ఇతికామాః- భోగ్యభోగోపకరణాదయః. తేఽపిశుద్ధాస్సన్తస్యసన్తీత్యర్థః. (సర్వగన్ధస్సర్వరసః) *అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదినాప్రాకృతగన్ధరసాదినిషేధాత్ అప్రాకృతాస్స్వాసాధారణాస్సర్వద్యానిరతిశయాకల్యాణాస్స్వభోగ్యభూతాస్సర్వవిధాగన్ధరసాయస్యసన్తీత్యర్థః. (సర్వమిదమభ్యాత్తః) ఉక్తంసర్వమిదం- కల్యాణగుణజాతమభ్యాత్తః- స్వీకృతవాన్. భుక్త్వా బ్రాహ్మణాఇతివత్కర్తరి క్తప్రత్యయః. అర్శఆద్యజన్తోవా. (అవాకీ) వాక్-ఉక్తిః. సోఽస్యనాస్తీత్యవాకీ. కుతఇత్యత్రాహ (అనాదరః) అవాప్తసమస్తకామత్వేనాదర్తవ్యాభావాత్ ఆదరరహితః అతఏవావాకీ-పరిపూర్ణత్వాత్ బ్రహ్మైవ సర్వం పర్యవసితమిలంజగత్తృణీకృత్యజోషమాసీనఇత్యర్థః. ౨

శం.— ఏషః- యథోక్తగుణలక్షణః- మమాత్మాన్తర్హృదయే- హృదయపుణ్డరీకస్యాన్తః- అణీయాన్- అణుతరః. వ్రీహేర్వాయవాద్వేత్యాది- అత్యన్తసూక్ష్మత్వప్రదర్శనార్థం. శ్యామాకాద్వాశ్యామాకతణ్డులాద్వేతి - పరిచ్ఛిన్నపరిమాణాదణీయానిత్యుక్తేఽణుపరిమాణత్వం ప్రాప్తమాశఙ్క్యాతఃప్రతిషేధాయారభతే (ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేజ్యాయాన్ పృథివ్యాఇత్యాదినా) జ్యాయఃపరిమాణాచ్చజ్యాయస్త్వం దర్శయన్ననన్తపరిమాణత్వం దర్శయతి. ౩

ఆ.— యథోక్తస్యపరస్యప్రత్యగాత్మాభేదందర్శయతి (ఏషఇతి) వ్రీహ్యాద్యనేకోపాదానస్యోపక్రమాగమాహ (అత్యన్తేతి) అణీయస్త్వజ్యాయస్త్వయోర్విరోధమాశఙ్క్యపరిహరతి (శ్యామాకేతి) పృథివ్యన్తరిక్షదివాదీశ్వరస్యాతిశాయం మహత్త్వం వివక్షితమితి శఙ్కాం వారయతి (జ్యాయఃపరిమాణాచ్చేతి) ౩

రం.— (ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్ వ్రీహేర్వాయవాద్వేత్యాది) మదీయహృదయే వ్రీహ్యాద్యపేక్షయాఽణుత్వేనఏష ఏవ పరమాత్మాఉపాసనార్థమవస్థితఇత్యర్థః. తథాఽనుసన్ధానంకర్తవ్యమితిభావః. అన్తర్హృదయేఽవస్థితస్యోపాస్యమానస్యప్రాప్యాకారమనుసన్ధేయంనిర్దిశతి (ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేజ్యాయాన్ పృథివ్యాఇత్యాది) అన్తర్హృదయే విద్యమానోఽపిస్వరూపతోనిరతిశయపరిమాణఇత్యర్థః. ౩

శం.— * మనోమయఇత్యాదినా *జ్యాయానేభ్యోలోకేభ్యఇత్యన్తేనయథోక్తగుణలక్షణఈశ్వరోధ్యేయః. నతుతద్గుణవిశిష్టఏవయథోక్తరాజపురుషమానయచిత్రగుంచెత్యుక్తేనవిశేషణవ్యాఖ్యానయనేవ్యాప్రియతే- తద్వదిహాపిప్రాప్తం. అతిస్తస్మిన్నత్ర్యర్థాస్సర్వకర్మత్వాదిపునర్వచనం. తస్మాన్మనోమయత్వాదిగుణవిశిష్టఏవఈశ్వరోధ్యేయః. అతఏవషష్ఠసప్తమయోరివ *శ్రద్ధావాని * ఆత్మైవేదంసర్వమితినేహస్వారాజ్యేఽభిషిఞ్చతి-ఏషమఆత్మైతద్బ్రహ్మైతమితఃప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతిలిఙ్గాత్. సత్యాత్మశబ్దేనప్రత్యగాత్మైవోచ్యతే-మమేతిషష్ఠ్యాస్సమ్బన్ధార్థప్రత్యాయకత్వాత్, ప్రేతమభిసమ్భవితాస్మీతిచకర్మకర్తృత్వనిర్దేశాత్,. ననుషష్ఠ్యాపి * అథసంపత్స్యఇతిసత్సమ్పత్తేఃకాలాన్తరితత్వందర్శయతి. నః- ఆరబ్ధసంస్కారశేషస్థిత్యర్థపరత్వాన్నకాలాన్తరితార్థతా- అన్యథా *తత్త్వమస్యాద్యర్థస్యబాధప్రసఙ్గాత్. యద్యప్యాత్మశబ్దస్యప్రత్యగర్థత్వం, * సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేతిచప్రకృత, ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయఏతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తథాప్యన్తర్ధానమీషదపరిత్యజ్యైవైతం-ఆత్మానమితః- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యుక్తం. యథాక్రతురూపస్యాత్మనః ప్రతిపత్తాస్మీతియస్యేవంవిదస్స్యాత్- భవేదద్ధా-సత్యం,, ఏవంస్యామహంప్రేత్య

వంనస్యామితిశఠవిచికిత్సాస్తీత్యేతస్మిన్నర్థే క్రతుఫలసమ్పత్తౌ- సత్యైవేశ్వరభావం ప్రతిపద్యతేవిద్వానిత్యేతదాహస్మ - ఉక్తవాన్ కిలశాణ్డిల్యోనామ ఋషిః. ద్విరభ్యాసఆదరార్థః. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పునరుక్తేరుపయోగమాహ (మనోమయఇత్యాదినేతి) యస్తైర్లక్ష్యతే- సఏవేశ్వరః- కేవలఇతియావత్. ఈశ్వరోయథోక్తగుణోధ్యేయఇత్యుక్తేగుణానామపిధ్యానకర్మత్వందర్శితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పునరుక్తిఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) సగుణస్యేశ్వరస్యధ్యేయత్వేగమకాన్తరమాహ (అతఏవేతి) స్వరూపవాచకస్యాత్మనః శ్రుత్యనుపపత్తేర్నతద్బలాదద్వైతవాక్యార్థసిద్ధిరిత్యర్థః. లిఙ్గభేదాచ్చేదిహాభేదోవివక్షితః- తర్హిపుష్పేపితల్లిఙ్గదర్శనాన్నాఖణ్డవాక్యార్థసిద్ధిరితిశఙ్క్యతే (నస్వేతి) నాత్రభేదోవివక్షితః-ఆరబ్ధస్సంస్కారః- సుఖాదిర్యేనకర్మణా. తచ్ఛేషస్థితౌ తాత్పర్యాదితిపరిహరతి (నారబ్ధేతి) సత్సమ్పత్తౌ కాలాన్తరితత్వమేవాత్రవివక్షితంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేతి) కాలాన్తరభావిత్వేసమ్పత్తేరిష్టే *తత్త్వమసీతి బ్రహ్మభావస్యవర్తమానోపదేశానుపపత్తేరితిహేతుమాహ (అన్యథేతి) నను ప్రకరణానుగృహీతాభ్యామాత్మబ్రహ్మశబ్దాభ్యామత్రాపిబ్రహ్మత్మైక్యమేవవివక్షితమిత్యతఆహ (యద్యపీతి) లిఙ్గానుగృహీతషష్ఠీశ్రుతివశాత్ప్రకరణానుగృహీతశ్రుతిఃకథంచిన్నేతవ్యా- ప్రకరణశ్రుతిభ్యాంలిఙ్గశ్రుత్యోర్బలవత్త్వాదాత్మశ్రుతేశ్చాన్యథోపపత్తేరుక్తత్వాదితిభావః. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్యసత్క్రతుత్వధీమాత్రాన్నాదృష్టంఫలంసిధ్యతి- కింతుదేహపాతకాలేపిసాక్షాత్కారానువృత్త్యాభవితవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (యథాక్రతురూపస్యేతి) అధ్యవసాయానురూపస్యసగుణస్యపరమాత్మనో౽హంప్రతిపత్తాస్మీత్యేవంవిధాయస్యస్యాదద్ధా-నిశ్చయః ప్రేత్యాహమేవంస్యామేవ-నతునస్యామితి, క్రతుఫలసమ్బన్ధేసంశయోనాస్తి,- సక్రత్వనుసారేణైవపరమాత్మభావంప్రాప్నోతి. తథాచాద్ధేతివాక్యన్మరణకాలేపిసాక్షాత్కారేణభవితవ్యమితిప్రతిభాతీత్యర్థః. యథోక్తస్యార్థస్యసాంప్రదాయికత్వంకథయతి (ఇత్యేతదితి) ఆదరః- క్రతుఫలసమ్బన్ధనిషయః... ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేచతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సర్వకర్మాసర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసఇత్యాది) ఉక్తోర్థః. ఏవమ్భూతం పరంబ్రహ్మపరమకారుణ్యేనాస్మదుజ్జీవయిషయా౽స్మద్ధృదయేసన్నిహితమిత్యనుసన్ధాతవ్యమిత్యాహ (ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయఏతద్బ్రహ్మేతి) యథోపాసనమీదృశంపరమాత్మానం *అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇత్యుక్తరీత్యాదేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్తాస్మీతినిశ్చయరూపమనుసన్ధానంకర్తవ్యమిత్యాహ (ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి) అత్ర ఇతీత్యస్య *సక్రతుంకుర్వీతేత్యనేనాన్వయః.* మనోమయః ప్రాణశరీరఇత్యారభ్య ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యేతత్పర్యన్తో౽నుసన్ధానప్రకారః. అత్రచేతిశబ్దనిర్దిష్టమనోమయత్వాదిగుణగతఃక్రమవిశేషఏకఏవవిధీయతే. మనోమయత్వాద్యుపాస్యగుణానాంతుఆక్షేపతోవిధానం-పృష్ఠగతసర్వతావిధానాదివత్పృష్ఠానాం. తతశ్చప్రాప్తానువాదేనమనోమయత్వాద్యనేకగుణవిధానేవాక్యభేదఇతిశఙ్కాప్రత్యుక్తా. యద్వా - విధేయానాంబహుత్వేపిక్రమరూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యాన్నవాక్యభేదః- *యదగ్నయేచప్రజాపతయేచేతివాక్యేదేవతాత్వరూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యేనవాక్యభేదస్యతాన్త్రికైఃపరిహృతత్వాత్. కేచిత్తుప్రాప్తోపాసనానువాదేనఅభ్యుదయేష్టివాక్యవత్ప్రయోగవిధిత్వసమ్భవాన్నవాక్యభేదఇతివదన్తి. ఏవంవిధప్రాప్యప్రాప్తినిశ్చయోపేతస్యోపాసకస్యప్రాప్తౌసంశయో౽నాస్తీత్యుపసంహరతి (యస్యస్యాదద్ధానవిచికిత్సాస్తీతి) అత్రేతిశబ్దో౽ధ్యాహర్తవ్యః. అభిసమ్భవితాస్మీతీతిశబ్దస్యకాకాక్షిన్యాయేనవా౽న్వయః. ఇతి- ఉక్తప్రకారేణయస్య- ఉపాసకస్యఅద్ధా- నిశ్చయోస్తి - తస్యప్రాప్తౌవిచికిత్సా - సంశయోనాస్తీత్యర్థః. ఉక్తస్యశ్రద్ధేయత్వసిద్ధ్యైవక్తౄన్దర్శయతి (ఇతిహస్మాహశాణ్డిల్యశ్శాణ్డిల్యఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. అయమర్థస్సర్వోపిభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోఃస్పష్టః. ఏతద్గ్రన్థాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- ఇయంచవిద్యాసమన్వయాధ్యాయేద్వితీయపాదేచిన్తితా. తత్రహి *సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేత్యత్ర బ్రహ్మశబ్దేనప్రత్యగాత్మైవనిర్దిశ్యతే - తస్యైవసర్వపదసామానాధికరణ్యనిర్దేశోపపత్తేః. సర్వశబ్దనిర్దిష్టంహి బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తంకృత్స్నంజగత్. బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తభావశ్చప్రత్యగాత్మనఏవానాద్యవిద్యామూలకర్మవిశేషోపాధికఉపపద్యతే. పరమాత్మనోనిరస్తసమస్తావద్యస్యసమస్తహేయాకరసర్వభావోనోపపద్యతే. ప్రత్యగాత్మన్యపిబ్రహ్మశబ్దఃక్వచిత్ప్రయుజ్యతే * ఇదంబ్రహ్మయాతీత్యాదౌ. అతఏవ *పరమాత్మా * పరంబ్రహ్మేతిపరమేశ్వరస్యక్వచిద్విశేషణానిర్దేశః. ప్రత్యగాత్మనశ్చనిర్ముక్తావస్థాయాంబ్రహ్మత్వంచవిద్యతే- *సచానన్త్యాయకల్పతఇతిశ్రుతేః. అనిదమ్ప్రథమైవకర్మనిమిత్తత్వాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయానాం *తజ్జలానితిహేతునిర్దేశోప్యుపపద్యతే. అతోజీవఏవాత్రసన్దర్భప్రతిపాద్యఇతిపూర్వపక్షేఉచ్యతే- *సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాత్. సర్వత్ర- సర్వస్మిన్ జగతి *సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేతితదాత్మతయావిధీయమానంపరంబ్రహ్మైవ. కుతః ప్రసిద్ధోపదేశాత్ - తజ్జత్వతల్లత్వాదినాసర్వంఖల్విదమితిప్రసిద్ధవదుపదేశాత్ యస్మాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయాఃవేదాన్తేషుప్రసిద్ధాః - తదేవాత్రబ్రహ్మేతిప్రతీయతే. వేదాన్తప్రసిద్ధత్వంచపరబ్రహ్మణఏవ- *యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తఇత్యాదివేదాన్తేషుపరబ్రహ్మణఏవప్రసిద్ధేః. తస్యబ్రహ్మాదిస్తమ్బభావేపిప్రకారభూతశరీరగతానాందోషాణాంప్రకారిణ్యాత్మన్యసంస్పర్శాత్ నిరస్తసమస్తావద్యత్వస్యనానుపపత్తిః. జీవానాంచప్రతిశరీరంభిన్నానాంఅన్యోన్యతాదాత్మ్యసమ్భవేనసార్వాత్మ్యస్యాసమ్భవితత్వాత్. అతస్సర్వజగత్కారణత్వప్రయుక్తసర్వాత్మకత్వస్యపరబ్రహ్మణ్యేవసమ్భవాత్ పరమేవబ్రహ్మేహోపాస్యత్వేప్రతిపాద్యతే. *వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ. వివక్షితానాంమనోమయత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదీనాంగుణానాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చ. వివక్షితత్వం- తాత్పర్యవిషయత్వం. మనోమయత్వాదీనాంచ *యథాక్రతురస్మిన్ లోకేపురుషోభవతీతివాక్యేనమనోమయ

ఉ.— అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి దిశో హ్యస్య స్రక్తయో ద్యౌరస్యోత్తరం బిలꣳ స ఏష కోశో వసుధానస్తస్మిన్విశ్వమిదꣳ శ్రితమ్॥ ౧

తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణా రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ సుభూతా నామోదీ

త్వాదిగుణకోపాసనేన తద్గుణకబ్రహ్మప్రాప్తిఫలత్వావేదనేన ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గసద్భావాత్ మనోమయత్వాదీనాం తాత్పర్యవిషయత్వలక్షణం విధేయత్వమవసీయతే. *అనుపపత్తేస్తు న శారీరః. వివక్షితానాం గుణానాం శారీరే అనుపపన్నత్వాత్ న శారీరపరిగ్రహశఙ్కా కార్యేత్యర్థః. *కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ. *ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి ప్రాప్యతయా పరం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే - ప్రాప్తృతయా చ జీవః. అతః ప్రాప్తా జీవ ఉపాసకః - ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మోపాస్యమితి. *శబ్దవిశేషాత్. *ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి శారీరః షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః - ఉపాస్యస్తు ప్రథమయా. అతో నోపాసకస్య జీవస్యోపాస్యత్వం. *స్మృతేశ్చ. *సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చేతి స్మృతిశ్చోపాస్యం హృదయగతముపాసకాద్భిన్నం పరమాత్మానం దర్శయతి. *అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ. అల్పాయతనత్వం - అర్భకౌకస్త్వం. తద్వ్యపదేశః - అల్పత్వవ్యపదేశః. *ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి అణీయసి హృదయాయతనే స్థితత్వాత్, *అణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాదినా స్వరూపేణాణీయస్త్వవ్యపదేశాచ్చ నాయం పరమాత్మా - అపి తు జీవ ఏవ. పరమాత్మనోఽల్పాయతనత్వాల్పత్వయోరసమ్భవాదితి చేన్న - ఏవం నిచాయ్యత్వాత్ - అల్పాయతనత్వాల్పత్వాభ్యాం తస్యోపాస్యత్వసమ్భవాత్. వ్యోమవచ్చేదం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే *జ్యాయాన్ పృథివ్యా ఇత్యాదినా. అతశ్చ జ్యాయస్త్వే ఉపాధ్యశ్రవణాత్ జ్యాయస్త్వం స్వాభావికం - అణీయస్త్వే ఉపాధిశ్రవణాదణీయస్త్వమౌపాధికమిత్యవసీయతే. *సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్. పరబ్రహ్మణశ్శరీరాన్తర్వర్తిత్వే తన్నిమిత్తసుఖదుఃఖోపభోగప్రసక్తిర్జీవవత్స్యాదితి చేన్న - అపహతపాప్మత్వాదపహతపాప్మత్వకృతవిశేషసద్భావాత్. అతో న జీవవద్భోగప్రసక్తిరితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— *అస్య కులే వీరో జాయత ఇత్యుక్తం. న వీరజన్మమాత్రం పితుస్త్రాణాయ - *తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహురితి శ్రుత్యన్తరాత్. అతస్తద్దీర్ఘాయుష్ట్వం కథం స్యాదిత్యేవమర్థం కోశవిజ్ఞానారమ్భః. అభ్యర్హితవిజ్ఞానవ్యాసఙ్గాదనన్తరమేవ నోక్తం - తదిదానీమారభ్యతే. అన్తరిక్షముదరం - అన్తస్సుషిరం యస్య సోఽయమన్తరిక్షోదరః కోశః - కోశ ఇవానేకధర్మసాదృశ్యాత్కోశః. స చ భూమిబుధ్నః - భూమిర్బుధ్నః - మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః. న జీర్యతి - న వినశ్యతి. త్రైలోక్యాత్మకత్వాత్. సహస్రయుగకాలావస్థాయీ హి సః. దిశో హ్యస్య సర్వాః స్రక్తయః - కోణాః. ద్యౌరస్య - కోశస్యోత్తరం - ఊర్ధ్వం బిలం. స ఏషః - యథోక్తగుణః కోశః వసుధానః - వసు ధీయతేఽస్మిన్ - ప్రాణినాం కర్మఫలాఖ్యం. అతో వసుధానః. తస్మిన్నన్తర్విశ్వం - సమస్తం ప్రాణికర్మఫలం సహ తత్సాధనైః. ఇదం - యద్గృహ్యతే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైః శ్రితం - ఆశ్రితం. స్థితమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— శాణ్డిల్యవిద్యాయాస్సమనన్తరగ్రన్థస్య సమ్బన్ధో నాస్తీత్యాశఙ్క్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం దర్శయితుమనువదతి (అస్యేతి) సమ్ప్రత్యనన్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (న వీరేతి) తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) పుత్రస్య లోక్యత్వాదితి యావత్. అనుశాసనేన విషయీకృతస్య పుత్రస్య లోకప్రాప్తిసాధనత్వాదనుశాసనస్య వేదాధ్యాపనాదేః పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వసిద్ధ్యధీనత్వాచ్చేత్యతశ్శబ్దార్థః. పుత్రజన్మోక్త్యనన్తరమేవ కిమిత్యేతద్విజ్ఞానం నోపదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (అభ్యర్హితేతి) గాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాసనస్య కౌక్షేయజ్యోతిష్యోపాస్యపరబ్రహ్మోపాసనమభ్యర్హితం. తస్య చ మనోమయత్వాదిగుణకబ్రహ్మోపాసనమనన్తరజం. తథా చ తద్వచనేనైవ గ్రన్థదనన్తరమేవ కోశవిజ్ఞానం నోక్తమితి నివృత్తే తద్వ్యాసఙ్గే తద్దృష్టిరిదానీం యథోక్తఫలసిద్ధ్యర్థముచ్యత ఇత్యర్థః. కోశశబ్దేన హిరణ్యాదినిక్షేపాధారముచ్యతే. కథం త్రైలోక్యాత్మనః కోశత్వం - తత్రాహ (కోశ ఇవేతి) అనేకధర్మసాదృశ్యం విశదయతి (స చేతి) తథాపి కథమవినాశిత్వం - తత్రాహ (సహస్రేతి) త్రైలోక్యాత్మని కోశదృష్టివత్తత్రాపి భూమౌ బుధ్నదృష్టిరిత్యుక్తం. కోశస్య చ సాపేక్షమవినాశిత్వం ధ్యేయత్వేన దర్శితం. సమ్ప్రతి దిక్షు కోశకోణదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (దిశో హీతి) దివి కోశస్యోర్ధ్వబిలబుద్ధిం దర్శయతి (ద్యౌరితి) యథోక్తే కోశే వసుధానత్వదృష్టిం దర్శయతి (యథోక్తేతి) తదేవ సమర్థయతే (తస్మిన్నితి) ౧

రం.— పుత్రదీర్ఘాయుష్యఫలకం త్రైలోక్యాత్మకకోశవిజ్ఞానమారభ్యతే (అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి) అన్తరిక్షముదరం యస్య స తథోక్తః. మధ్యవర్తిత్వాదన్తరిక్షస్యోదరత్వం. కోశ ఇవ కోశః - కోశసాదృశ్యాత్కోశః. భూమిః బుధ్నః - మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః. న జీర్యతి - న వినశ్యతి. స్థిరకాలత్వాదితి భావః. (దిశో హ్యస్య స్రక్తయః) స్రక్తయః - కోణా ఇత్యర్థః. (ద్యౌరస్యోత్తరం బిలం) ఉత్తరం బిలం - ఊర్ధ్వం ముఖమిత్యర్థః. (స ఏష కోశో వసుధానః) కర్మఫలాఖ్యం వసు ధీయతేఽస్మిన్నితి వసుధానః. (తస్మిన్విశ్వమిదం శ్రితం) కర్మకర్తృఫలాత్మకం పరిదృశ్యమానం కృత్స్నమస్మిన్ కోశే శ్రితమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్యాస్య ప్రాచీ దిక్ - ప్రాగ్గతో భాగో జుహూర్నామ - జుహ్వత్యస్యాం దిశి కర్మిణః ప్రాఙ్ముఖాస్సన్త ఇతి జుహూర్నామ. సహన్తేఽస్యాం పాపకర్మఫలాని యమపుర్యాం ప్రాణిన ఇతి - సహమానా నామ దక్షిణా దిక్. తథా (రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ) పశ్చిమా దిగ్రాజ్ఞీ - రాజ్ఞా వరుణేనాధి

దీతాసాం వాయుర్వత్సః స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదగ్ం రోదితి సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదగ్ం రుదం॥ ౨

ఉ.— అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా సువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా॥ ౩

స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ తమేవ తత్ప్రాపత్సి॥ ౪

ష్ఠితా. సన్న్యాసరాగయోగాద్వా. సుభూతానామ- భూతిమద్భిరీశ్వరకుబేరాదిభిరధిష్ఠితత్వాత్సుభూతానామోదీచీ. తాసాం - దిశాం వాయుర్వత్సః- దిగ్జత్వాద్వాయోః. * పురోవాత ఇత్యాదిదర్శనాత్. స యః- కశ్చిత్పుత్రదీర్ఘజీవితార్థ్యేవం- యథోక్తగుణం వాయుం దిశాం వత్సమమృతం వేద- స న పుత్రరోదం - పుత్రనిమిత్తం రోదనం న రోదితి. పుత్రో న మ్రియత ఇత్యర్థః. యత ఏవం విశిష్టం కోశదిగ్వత్సవిషయం విజ్ఞానం- అతః సోఽహం-పుత్రజీవితార్థ్యేవమేతం వాయుం దిశాం వత్సం వేద-జానే. అతః పుత్రరోదం మా రుదం-పుత్రమరణనిమిత్తం పుత్రరోదో మమ మాభూదిత్యర్థః. ౨

ఆ.— కోశకోణత్వేనోక్తానుదిక్ష్వనామ్నా విభాగమాహ (తస్యేత్యాదినా) దిశాం విశిష్టనామవత్త్వముక్త్వా తత్సంబన్ధినం వాయుం తద్వత్సమమరణధర్మాణం చిన్తయేదిత్యాహ (తాసామిత్యాదినా) పురోవాత ఇత్యాదీత్యాదిశబ్దసత్యాదిలౌకికవైదికప్రయోగసఙ్గ్రహార్థః. యథోక్తస్య విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వమిదానీం దర్శయతి (స య ఇతి) యథోక్తగుణమిత్యస్య ప్రకటీకరణాయ విశినష్టి (అమృతమితి) సఫలముపాసనముపదిష్టముపసంహరతి (యత ఇతి) ౨

రం.— (తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణేత్యాది) తస్య - ఉక్తత్రైలోక్యకోశస్య యా ప్రాచీ దిక్- సా జుహూనామ్నా ఖ్యాతేత్యర్థః. ఏవమేవావశిష్టస్యాప్యర్థః. (తాసాం వాయుర్వత్సః) వాయోర్దిక్ప్రసూతత్వాద్వత్సత్వం. (స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదం రోదితి) దిగ్వత్సత్వేన వాయుముపాసకః పుత్రనాశననిమిత్తం రోదం - రోదనం న కరోతి. పాకం పచతీతివదయం పుత్రరోదం రోదితీతి నిర్దేశః. రోదమితి ణముల్ వా. (సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదం రుదం) సః - ఏతదుపదేష్టాఽహమేవమేతదుపాసనమనుష్ఠాయ పుత్రరోదనాభావం ఫలం ప్రార్థయానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.— అరిష్టం- అవినాశినం కోశం- యథోక్తం ప్రపద్యే - ప్రపన్నోఽస్మి పుత్రాయుషే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిర్నామ గృహ్ణాతి పుత్రస్య. తథా - ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సర్వత్ర ప్రపద్య ఇతి నామ గృహ్ణాతి పునః పునః. ౩

ఆ.— దీర్ఘాయుష్ట్వం పుత్రస్య కామయమానస్త్రైలోక్యాత్మానం కోశాకారం పరికల్ప్య తస్య చ తత్ప్రాదిశో విశిష్టనామవతీః, తాసాం చ వత్సం, తత్సంబన్ధినం వాయుం తద్వత్సమమరణధర్మాణం చిన్తయేదితి ప్రథానోపాస్తిరుక్తా. సంప్రతి తదఙ్గం జపం దర్శయతి (అరిష్టమిత్యాదినా) అమునా-అనేన పుత్రేణ నిమిత్తభూతేన. పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వం నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. సర్వత్ర-సర్వేషు ప్రపద్య ఇతి క్రియాపదముపాయం దర్శయితుం పునరుపాత్తం. నిమిత్తవేదనార్థం చ పునః పునస్త్రిరముం పుత్రస్య త్రిర్నామ గృహ్ణాతీతి యోజనా. ౩

రం.— అథ కోశవిజ్ఞానాఙ్గభూతాం ప్రపదనమన్త్రానాహ (అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా) అరిష్టం - అవినాశం కోశం ప్రపద్యే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిః పుత్రస్య నామ గృహ్ణాతి. అమునా-పుత్రేణ హేతునా అరిష్టం కోశం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి (ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునేత్యాది) ౩

శం.— స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతీతి - వ్యాఖ్యానార్థముపన్యాసః. ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం-యదిదం జగత్. * యథా వా అరా నాభావితి వక్ష్యతి. అతస్తమేవ సర్వం తత్త్వేన ప్రాణప్రతిపాదనేన ప్రాపత్సి - ప్రపన్నోఽభూవం. ౪

ఆ.— అరిష్టమిత్యాదిమన్త్రస్య ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ * ప్రాణమిత్యాదిమన్త్రానుదాయ వ్యాచష్టే (స యదితి) స శబ్దో వక్తృవిషయః. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వే వాక్యశేషమనుగుణం దర్శయతి (యథేతి) తత్సార్వాత్మ్యమతః శబ్దార్థః. ౪-౫-౬

రం.— ప్రోక్తమన్త్రార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే. తత్ర ప్రథమమన్త్రస్య కోశవిషయస్య పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాద్ద్వితీయాదీన్ వ్యాచష్టే (స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చేత్యాది) సోఽహం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి యద్వచనమవోచం- తేన వచనేన ప్రాణాత్మకం సర్వం జగత్ప్రాపత్సి- ప్రపన్నోఽభవమిత్యర్థః.

ఉ.— అథయదవోచం భూః ప్రపద్య ఇతి పృథివీం ప్రపద్యే ఽన్తరిక్షం ప్రపద్యే దివం ప్రపద్య ఇత్యేవ తదవోచమ్॥ ౫

అథయదవోచం భువః ప్రపద్య ఇత్యగ్నిం ప్రపద్యే వాయుం ప్రపద్య ఆదిత్యం ప్రపద్య ఇత్యేవ తదవోచమ్॥ ౬

అథయదవోచగ్ం సువః ప్రపద్య ఇత్యృగ్వేదం ప్రపద్యే యజుర్వేదం ప్రపద్యే సామవేదం ప్రపద్య ఇత్యేవ తదవోచం తదవోచమ్॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషో వావ యజ్ఞస్తస్య యాని చతుర్విగ్ంశతి వర్షాణి తత్ప్రాతఃసవనం చతుర్విగ్ంశత్యక్షరా గాయత్రీ గాయత్రం ప్రాతఃసవనం తదస్య వసవోఽన్వాయత్తాః ప్రాణా వావ వసవ ఏతే హీదగ్ం సర్వం వాసయన్తి॥ ౧

శం.— తథా- భూః ప్రపద్య ఇతి- త్రీఀల్లోకాన్ భూరాదీన్ ప్రపద్య ఇతి తదవోచం. ౫

రం.— (అథయదవోచం భూః ప్రపద్య ఇతి పృథివీం ప్రపద్యే ఇత్యాది) భూః ప్రపద్య ఇత్యస్య మన్త్రస్య త్రీన్ లోకాన్ ప్రపద్య ఇత్యర్థ ఇత్యర్థః. ౫

శం.— అథయదవోచం భువః ప్రపద్య ఇతి- అగ్న్యాదీన్ ప్రపద్య ఇతి తదవోచం. ౬

రం.— (అథయదవోచం భువః ప్రపద్య ఇతి అగ్నిం ప్రపద్యే ఇత్యాది) స్పష్టం. ౬

శం.— అథయదవోచం సువః ప్రపద్య ఇతి- ఋగ్వేదాదీన్ ప్రపద్య ఇత్యేవ తదవోచమితి. ఉపరిష్టాన్మన్త్రాన్ జపేత్తతః- పూర్వోక్తమజరం కోశం సదిగ్వత్సం యథావద్ధ్యాత్వా. ద్విర్వచనమాదరార్థం. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కదా పునరేషాం మన్త్రాణాం జపస్తత్రాహ- ఏషాం పూర్వోక్తప్రధానవిధ్యానన్తర్యమిత్యాహ (ఉపరిష్టాదితి) ధ్యాత్వా- ఉపరిష్టాదితి సమ్బన్ధః. యథోక్తవిజ్ఞానే- జపే వా ఆదరః.. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదవోచం తదవోచమితి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా........................

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం. పుత్రాయుషః ఉపాసనముక్తం జపశ్చ. అథేదానీమాత్మనో దీర్ఘజీవనాయేదముపాసనం జపం చ విదధచ్ఛ్రుతిరాహ. జీవన్ హి స్వయం పుత్రాదిఫలేన యుజ్యతే. నాన్యథా ఇతి. అత ఆత్మానం యజ్ఞం సమ్పాదయతి పురుషః. పురుషః- జీవనవిశిష్టః కార్యకరణసఙ్ఘాతో యథాప్రసిద్ధ ఏవ. వావ శబ్దోఽవధారణార్థః. పురుష ఏవ యజ్ఞ ఇత్యర్థః. తథా హి సామాన్యైః సమ్పాదయతి యజ్ఞత్వం. కథం. తస్య- పురుషస్య యాని చతుర్విగ్ంశతి వర్షాణ్యాయుషః- తత్ప్రాతఃసవనం పురుషాఖ్యస్య యజ్ఞస్య. కేన సామాన్యేనేతి. ఆహ- చతుర్విగ్ంశత్యక్షరా గాయత్రీ- ఛన్దః. "గాయత్రీఛన్దస్కం హి విధియజ్ఞస్య ప్రాతఃసవనం. అతః ప్రాతఃసవనసమ్పన్నేన చతుర్విగ్ంశతివర్షాయుషా యుక్తః పురుషః- అతో విధియజ్ఞసాదృశ్యాద్యజ్ఞః. తథోత్తరయోరప్యాయుషోః సవనద్వయసమ్పత్తిః త్రిష్టుబ్జగత్యక్షరసఙ్ఖ్యాసామాన్యతో వాచ్యా. కించ- తదస్య-పురుషయజ్ఞస్య ప్రాతఃసవనం విధియజ్ఞస్యేవ వసవః దేవా అన్వాయత్తాః- అనుగతాః సవనదేవతాత్వేన స్వామిన ఇత్యర్థః. పురుషయజ్ఞేఽపి విధియజ్ఞ ఇవాగ్న్యాదయో వసవో దేవాః ప్రాప్తా ఇత్యతో విశినష్టి ప్రాణా వావ వసవః- వాగాదయో వాయవశ్చ. ఏతే హి- యస్మాదిదం పురుషాది ప్రాణిజాతమేతే వాసయన్తి. ప్రాణేషు హి దేహే వసత్సు సర్వమిదం వసతి- నాన్యథా ఇతి. అతో వసనాద్వాసనాచ్చ వసవః. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య పురుషాయాఽఽవశ్యకత్వాత్ ఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పుత్రాయుషమితి) కిమిత్యాత్మనో దీర్ఘజీవనముపాస్యతే- తత్రాహ (జీవన్నితి) యథోక్తఫలహేతుభూతామిదివిద్యాముత్థాపయతి (అత ఆత్మానమితి) కథం పురుషస్యాత్మనో యజ్ఞత్వం సమ్పాద్యతే - తత్రాహ (పురుష ఇతి) అవధారణార్థం సమర్థయతే (తథాహీత్యాదినా) యజ్ఞావయవసాదృశ్యాత్పురుషే యజ్ఞదృష్టిః కర్తవ్యేత్యుక్తం- కథం సాదృశ్యాద్యజ్ఞసమ్పాదనమితి పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రోచ్యతే- షోడశాధికం వర్షశతం పురుషస్యాయుః ఫలభూతం- తత్త్రేధా విభజ్య చతుర్విగ్ంశతివర్షాయుషి ప్రా

ఉ.— తంచేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేత్స బ్రూయాత్ప్రాణా వసవ ఇదం మే ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినగ్ం సవనమనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానాం వసూనాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి ॥ ౨

అథ యాని చతుశ్చత్వారిగ్ంశద్వర్షాణి తన్మాధ్యన్దినగ్ం సవనం చతుశ్చత్వారిగ్ంశదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినగ్ం సవనం తదస్య రుద్రా అన్వాయత్తాః ప్రాణా వావ రుద్రా ఏతే హీదగ్ం సర్వగ్ం రోదయన్తి ॥ ౩

తస్సవనదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరత్వేపి కథం పూర్వోక్తా ప్రాతస్సవనదృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) విధినాఽనుష్ఠీయమానస్య- విధియజ్ఞస్య ప్రాతఃకాలోపలక్షితం కర్మ- ప్రాతస్సవనం. తత్ర స్తోత్రాది గాయత్రీఛన్దస్కం, * గాయత్రం ప్రాతస్సవనమితి చ శ్రుతిరిత్యర్థః. యథోక్తే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనే చతుర్వింశత్యక్షరాణి చతుర్వింశతివర్షాణి. ఫలితమాహ (అత ఇతి) తథాపి కథం పురుషాయుషస్య యజ్ఞత్వం- తదాహ (అత ఇతి) అతశ్శబ్దస్యైవార్థః- విధియజ్ఞసాదృశ్యాదితి. విధినాఽనుష్ఠీయమానో యజ్ఞః- విధియజ్ఞః. తేన సాదృశ్యం పురుషస్య- ప్రాతస్సవనసంబన్ధః. తస్మాత్పురుషో యజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథా యథోక్తే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనసంపత్తిః - తథా వక్ష్యమాణయోరపి పురుషాయుషోర్మాధ్యన్దినం సవనం తృతీయసవనమితి సవనద్వయసంపత్తిర్ద్రష్టవ్యేత్యాహ (తథేతి) చతుర్వింశతివర్షమితే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనసంపత్తిస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. వక్ష్యమాణపురుషాయుషస్సవనద్వయసంపత్తౌ కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రిష్టుబితి) చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ ప్రసిద్ధా - త్రైష్టుభం చ మాధ్యన్దినం సవనం. అష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ - జాగతం చ తృతీయసవనం. అతస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాదుత్తరయోః పురుషాయుషోస్సవనద్వయసంపత్తిర్యుక్తేత్యర్థః. పురుషస్య యజ్ఞత్వే విధియజ్ఞేన సాదృశ్యాన్తరమాహ (తంచేతి) ప్రాతస్సవనే వసూనాం తద్దేవతాత్వేనాన్వాయత్తత్వమేవ సఙ్క్షిపతి (సవనదేవతాత్వేన స్వామిన ఇత్యర్థ ఇతి) వసూనాం సవనస్వామిత్వముభయత్ర తుల్యమిత్యుక్తే ప్రసిద్ధాన్వసూన్ పురుషయజ్ఞేపి ప్రాప్తాన్ ప్రత్యుదస్యతి (పురుషయజ్ఞేపీతి) తేషు వసుశబ్దప్రవృత్తిం సాధయతి (తే హీతి) నిమిత్తాన్తరమాహ (ప్రాణేషు హీతి) ప్రాణానాం వసుత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) ౧

రం.— దీర్ఘాయుష్ట్వఫలకపురుషవిద్యా ప్రస్తూయతే (పురుషో వావ యజ్ఞ ఇతి) పురుషస్య వస్మిన్యజ్ఞదృష్టిం కుర్యాదిత్యర్థః. పురుషస్య యజ్ఞసాదృశ్యమేవాహ (తస్య యాని చతుర్వింశతివర్షాణి తత్ప్రాతస్సవనం) షోడశోత్తరవర్షశతమితే పురుషాయుషి ఆద్యాని చతుర్వింశతివర్షాణి ప్రాతస్సవనమిత్యర్థః. తత్ర తద్దృష్టిః కర్తవ్యేతి యావత్. తత్ర హేతుమాహ (చతుర్వింశత్యక్షరా గాయత్రీ గాయత్రం ప్రాతస్సవనం) ప్రాతస్సవనస్య గాయత్రీఛన్దస్కత్వాత్, గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరాత్మకత్వాత్, చతుర్వింశతివర్షే ప్రాతస్సవనత్వాధ్యాసో యుజ్యత ఇతి భావః. (తదస్య వసవోఽన్వాయత్తాః) అస్య- ఉపాసకస్య తత్- ప్రాతస్సవనం వసవస్స్వామిత్వేనానుగతాః ప్రసిద్ధయజ్ఞే ప్రాతస్సవనస్య వసుస్వామికత్వాదితి భావః. ప్రసిద్ధాన్వసూన్వ్యావర్తయతి (ప్రాణా వావ వసవః) వావశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణానాం వసుత్వే యుక్తిమాహ (ఏతే హీదం సర్వం వాసయన్తి) శరీరాణామశైథిల్యలక్షణవాసస్య ప్రాణాధీనత్వాదితి భావః. ౧

శం.— తం చేత్- యజ్ఞసంపాదినమేతస్మిన్- ప్రాతస్సవనసంపన్నే వయసి కించిత్- వ్యాధ్యాదిమరణశఙ్కాకారణముపతపేత్- దుఃఖముత్పాదయేత్. స తదా- యజ్ఞసంపాదీ పురుష ఆత్మానం యజ్ఞం మన్యమానో బ్రూయాత్- జపేదిత్యర్థ ఇమం మన్త్రం. హే ప్రాణా వసవ ఇదం మే- ప్రాతస్సవనం మమ యజ్ఞస్య వర్తతే. (తన్మాధ్యన్దినం సవనమనుసన్తనుతేతి) మాధ్యన్దినేన సవనేనాయుషా సహితం - ఏకీభూతం. సన్తతం కురుతేత్యర్థః. మాహం యజ్ఞో యుష్మాకం ప్రాణానాం వసూనాం ప్రాతస్సవనేశానాం మధ్యే విలోప్సీయ - విలుప్యేయం. విచ్ఛిద్యేయమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. సః తేన జపేన ధ్యానేన చ తతః - తస్మాదుపతాపాదుదేతి- ఉద్గచ్ఛతి. ఉద్గమ్య విముక్తస్సన్నగదో హ- అనుపతాపో భవత్యేవ. ౨

ఆ.— సమ్ప్రతి పురుషయజ్ఞవిద్యాఙ్గభూతమాశీర్వాదప్రకారం దర్శయతి (తం చేదితి) అనుసన్తనుతేత్యత్రానుపదం- ఏకీభావే. మన్త్రజపస్యానుబన్ధిత్వం విధియజ్ఞేన సమానం. (స తేన జపేన ధ్యానేన చేతి) *తస్య యాని చతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినేతి శేషః. ౨

రం.— (తంచేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేత్) తం- పురుషవిద్యానిష్ఠం ఏతస్మిన్వయసి- చతుర్వింశతివర్షాత్మకే వయసి కించిత్- రోగాదికం ఉపతపేత్- బాధేత చేదిత్యర్థః. (స బ్రూయాత్ ప్రాణా వసవ ఇదం మే ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినం సవనమనుసన్తనుతేత్యాది) తదా ఇమం మన్త్రం సః- ఉపాసకః బ్రూయాత్- జపేత్. హే ప్రాణాః వసవః యజ్ఞరూపస్య మమాధునా ప్రాతస్సవనం ప్రవర్తతే. ఇదం ప్రవర్తమానం ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినసవనేనావిచ్ఛిన్నం కురుత. ప్రాతస్సవనేశానాం ప్రాణానాం వసూనాం మధ్యే యజ్ఞోఽహం- యజ్ఞరూపోఽహం మా విలోప్సీయ- లుప్తో మా భూవం. ఛాన్దసో మాఙ్యడభావః. మాశబ్దానా. ఇతి మన్త్రం జపేదిత్యర్థః. (ఉద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి) తతః- ఉపతాపాత్ ఉదేతి- ఉద్గచ్ఛతి. అగదో భవతి- అరోగో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౨

శం.— (అథ యాని చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీతి) సమానం. రుదన్తి, రోదయన్తి, ఇతి ప్రాణా రుద్రాః. రుద్రా హి క్రూరాః. తే మధ్యమే వయస్యతో రుద్రాః.

ఉ.— తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్ స బ్రూయాత్ప్రాణా రుద్రా ఇదం మే మాధ్యన్దినగ్ం సవనం తృతీయసవనమనుసన్తనుతేతి మాఽహం ప్రాణానాగ్ం రుద్రాణాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి॥ ౪

అథ యాన్యష్టాచత్వారిగ్ంశద్వర్షాణి తత్తృతీయసవనమష్టాచత్వారిగ్ంశదక్షరా జగతీ జాగతం తృతీయసవనం తదస్యాదిత్యా అన్వాయత్తాః ప్రాణా వావాదిత్యా ఏతే హీదగ్ం సర్వమాదదతే॥ ౫

తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్స బ్రూయాత్ ప్రాణా ఆదిత్యా ఇదం మే తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి మాఽహం ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హైవ భవతి॥ ౬

ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వానాహ మహిదాస ఐతరేయః స కిం మ ఏతదుపతపసి యోఽహమనేన న ప్రేష్యామీతి స హ షోడశం వర్షశతమజీవత్ప్ర హ షోడశం వర్షశతం జీవతి య ఏవం వేద॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణేషు రుద్రశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (రుదన్తీతి) యస్మాత్ క్రన్దయన్తి రోదయన్తీతి రుద్రా ఇతి తదుపపాదయతి (రుద్రా హీతి) ౩-౪

రం.— (అథ యాని చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వావ రుద్రా ఏతే హీదం సర్వం రోదయన్తి) యౌవనే ఇన్ద్రియాణాముత్కటత్వేన విషయప్రావణ్యజనకతయా పురుషాన్ రోదయన్తీతి రుద్రత్వముపపన్నమిత్యర్థః. ౩

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి— చతుర్వింశతివర్షాదూర్ధ్వమష్టషష్టివర్షమధ్యే ఇత్యర్థః. (ప్రాణానాం రుద్రాణాం మధ్యే) మాధ్యన్దినసవనేశానాం భవతాం మధ్య ఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథా— ఆదిత్యాః ప్రాణాః— తే హీదం— శబ్దాదిజాతమాదదతే. ౫

ఆ.— యథా ప్రాణా వసవో రుద్రాశ్చోక్తాః— తథేతి యావత్. తేష్వాదిత్యశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (తే హీతి). ౫

రం.— (అథ యాన్యష్టాచత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వావ ఆదిత్యా ఏతే హీదం సర్వమాదదతే) సర్వస్య విషయజాతస్యాదానాత్ ప్రాణానామాదిత్యత్వమిత్యర్థః. ౫

శం.— తథాదిత్యాస్తృతీయసవనమాయుః— షోడశోత్తరవర్షశతం సమాపయత— అనుసన్తనుత. యజ్ఞం సమాపయతేత్యర్థః. సమానమన్యత్. ౬

ఆ.— తం చేదిత్యాదినా పూర్వేణ గ్రన్థేన * తం చేదేతస్మిన్నిత్యాది వక్ష్యమాణగ్రన్థస్య తుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షేత్యాహ (సమానమన్యదితి) ౬

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి— అష్టషష్టివర్షాదూర్ధ్వం షోడశోత్తరశతవర్షమధ్య ఇత్యర్థః. (తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి) తృతీయసవనాత్మకమాయురాసమాప్త్యవిచ్ఛిన్నం కురుతేత్యర్థః. (ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే) తృతీయసవనస్వామినాం భవతాం మధ్య ఇత్యర్థః. ౬

శం.— నిశ్చితా హి విద్యాఫలాయేత్యేతద్దర్శయన్నుదాహరతి— ఏతత్— యజ్ఞదర్శనం హ స్మ వై— కిల తద్విద్వానాహ మహిదాసః— నామతః. ఇతరాయా అపత్యం— ఐతరేయః. కిం— కస్మాన్మే— మమైతత్— ఉపతపనముపతపసి స త్వం హే రోగ. యోఽహం— యజ్ఞోఽనేన— త్వత్కృతేనోపతాపేన న ప్రేష్యామి— న మరిష్యామి. అతో వృథా తవ శ్రమ ఇత్యర్థః. ఇతి— ఏవమాహ స్మేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. సః— ఏవంనిశ్చయః సన్ షోడశవర్షశతమజీవత్. అన్యోఽప్యేవంనిశ్చయః షోడశం వర్షశతం ప్రజీవతి— య ఏవం— యథోక్తం యజ్ఞసమ్పాదనం వేద— జానాతి. స ఇత్యర్థః.............................. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మహిదాసోదాహరణస్య తాత్పర్యమాహ (నిశ్చితా హీతి) తదేతద్యజ్ఞదర్శనం విద్వానాహ స్మేతి సమ్బన్ధః. హ వా ఇతి నిపాతయోః కిలేత్యర్థః. తస్య చోదాహరణప్రసిద్ధిర్విషయః. హే రోగ— కస్మాన్మాం త్వముపతపసీతి సమ్బన్ధః. కస్మాదిత్యాక్షేపే హేతుమాహ (యోఽహమితి) యో యజ్ఞః— సోఽహమనేనేతి యోజనా. ఇతిశబ్దస్యాన్వయమాచష్టే (ఇత్యేవమితి) నిశ్చితాయా విద్యాయా ధ్యానం ప్రతిఫలం కథయతి (స ఏవమితి)

ఉ.— సయదశిశిషతియత్పిపాసతియన్నరమతేతా అస్యదీక్షాః॥ ౧
అథయదశ్నాతియత్పిబతియద్రమతేతదుపసదైరేతి॥ ౨
అథయద్ధసతియజ్జక్షతియన్మైథునంచరతిస్తుతశస్త్రైరేవతదేతి॥ ౩
అథయత్తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమితితా అస్యదక్షిణాః॥ ౪

యద్యపిమహిదాసస్యయథోక్తనిశ్చయవతోయథోక్తంఫలం - తథాపీదానీన్తనస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యోపీతి) (ప్రజీవతీతి) జీవనస్య ప్రకర్షః- రోగాద్యుపతాపరాహిత్యం ప్రశబ్దేనోచ్యతే. ఏవంనిశ్చయఇత్యుక్తంపురుషంవిశదయతి (ఏవమితి) ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానాహమహిదాసఐతరేయఇత్యాది) హేరోగ. సఃత్వంమా- మాంకిం- కస్మాదేతత్ - ఏవంప్రకారేణ ఉపతపసి. సోఽహం- పురుషవిద్యానిష్ఠఃత్వత్కృతేనానేనోపతాపేననప్రేష్యామి- నమరిష్యామి. అతస్తవశ్రమోవ్యర్థఏవేతిఏతత్ - పురుషవిజ్ఞానస్వరూపంవిద్వానితరపుత్రః - ఐతరేయఃమహిదాసనామాఆహస్మేత్యర్థః. ఇతరాదిత్యాదితరశబ్దాదపత్యార్థేఢక్. (సహషోడశంవర్షశతమజీవత్) సః- మహిదాసఃషోడశం- షోడశాధికంవర్షశతమజీవదిత్యర్థః. * తదస్మిన్నధికమితిదశాన్తాడ్డఇతిషోడశశబ్దాడ్డప్రత్యయః. అతోవిద్యాయాంఫలప్రాపకత్వనిశ్చయవతోఽవశ్యంఫలప్రాప్తిర్భవతీతిభావః. అన్యోప్యేవంవిత్ షోడశంవర్షశతంజీవతీత్యాహ (ప్రహషోడశంవర్షశతంజీవతియఏవంవేద) స్పష్టోర్థః ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేషోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సయదశిశిషతీత్యాదిర్యజ్ఞసామాన్యనిర్దేశఃపురుషస్యపూర్వేణైవసమ్బధ్యతే. యదశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతి. తథా- పిపాసతి-పాతుమిచ్ఛతి. యన్నరమతే- ఇష్టాద్యప్రాప్తినిమిత్తం. యదేవంజాతీయకందుఃఖమనుభవతి - తా అస్యదీక్షాః. దుఃఖసామాన్యాద్ధియజ్ఞస్యేవ. ౧

ఆ.— ననుపూర్వేణాశీర్వాదప్రకారేణానేనోదాహరణేనవాసమనన్తరగ్రన్థస్యసమ్బన్ధోనోపలభ్యతే- తత్రాహ (సయదితి) పూర్వేణ * తస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినాసాదృశ్యనిర్దేశేనేత్యర్థః. ఏవంజాతీయకం-అశనాయాదికృతమితియావత్. అశిశిషాదిషుదీక్షాదృష్టాన్తహేతుమాహ (దుఃఖేతి) ౧

రం.— తథాపురుషస్యయజ్ఞసాదృశ్యమేవనిరూపయతి (సయదశిశిషతియత్పిపాసతియన్నరమతేతా అస్యదీక్షాః) అశనాయాపిపాసారత్యభావానాందుఃఖాత్మకత్వేనదీక్షాత్వంకల్ప్యమిత్యర్థః. ౧

శం.— అథయదశ్నాతి, యత్పిబతి, యద్రమతే- రతించానుభవతీష్టాదిసంయోగాత్.. తదుపసదైస్సమానతామేతి. ఉపసదాంచపయోవ్రతత్వనిమిత్తంసుఖమస్తి, అల్పభోజనీయానిచాహాన్యాసన్నానీతిప్రశ్వాసః,- అతోఽశనాదీనాముపసదాంచసామాన్యం. ౨

ఆ.— దీక్షావత్త్వసాదృశ్యాత్పురుషస్యయజ్ఞత్వముక్తం. ఇదానీముపసదుపేతత్వసాదృశ్యాదపితస్యయజ్ఞత్వంవిజ్ఞేయమిత్యాహ (అథేతి) అశనాదిమత్కథముపసద్దృష్టిః- తత్రాహ (ఉపసదాంచేతి) పయోవ్రతత్వం-పయోభక్షణయుక్తత్వం. యజ్ఞేయాన్యహాన్యల్పభోజనీయానిప్రసిద్ధాని- తానిచోపసత్ప్రక్రియమాణాస్వాసన్నానీతితాసుప్రశ్వాసః-స్యాదిత్యనిశేషః. అశనాదిషుచసోస్తీతిప్రసిద్ధమిత్యర్థః. సుఖనిమిత్తత్వంక్లేశనివృత్తిహేతుత్వంచసామాన్యం. ౨

రం.— (అథయదశ్నాతియత్పిబతియద్రమతేతదుపసదైరేతి) అశనపానరతీనాంపయోవ్రతాదియుక్తోపసద్వత్సుఖరూపత్వాదుపసద్రూపత్వం. తదుపసదైరేతి- ఉపసద్భిస్సామ్యమేతి. ఉపసద్దృష్టిస్తాసుకర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— అథయద్ధసతి, యజ్జక్షతి- భక్షయతి, యన్మైథునంచరతి,- స్తుతశస్త్రైరేవతత్సామాన్యమేతి- శబ్దవత్త్వసామాన్యాత్. ౩

ఆ.— స్తుతశస్త్రైశ్శబ్దసామ్యాదపిపురుషస్యయజ్ఞత్వమిత్యాహ (అథయదితి) హాసాదిషుస్తుతశస్త్రదృష్టౌహేతుమాహ (శబ్దవత్త్వేతి) ౩

రం.— (అథయద్ధసతియజ్జక్షతియన్మైథునంచరతిస్తుతశస్త్రైరేవతదేతి) హాసభక్షణమైథునాదీనాం శబ్దవత్త్వసామ్యాత్ స్తుతశస్త్రైస్సామ్యమేతీత్యర్థః. ౩

శం.— అథయత్తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమితి- తా అస్యదక్షిణాః. ధర్మపుష్టికరత్వసామాన్యాత్. ౪

ఆ.— దక్షిణావత్త్వసామ్యాదపి పురుషస్య యజ్ఞత్వమవధేయ మిత్యాహ (అథేతి) తపోదానాదిషుదక్షిణా దృష్టౌ హేతుమాహ (ధర్మేతి) ౪

తస్మాదాహుః సోష్యత్యసోష్టేతి పునరుత్పాదనమేవాస్య తన్మరణమేవావభృథః॥ ౫

ఉ.— తద్ధైతద్ఘోర ఆఙ్గిరసః కృష్ణాయ దేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచాపిపాస ఏవ స బభూవ సోన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేతాక్షితమస్యచ్యుతమసి ప్రాణసంశితమసీతి తత్రైతే ద్వే ఋచౌ భవతః॥ ౬

రం.— (అథయదిత్యాది) తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమిత్యేతాన్యస్యదక్షిణా-దక్షిణాదృష్టిస్తేషుకర్తవ్యేత్యర్థః. ధర్మపుష్టికరత్వసామ్యాదితిభావః. ౪

శం.— యస్మాచ్చ యజ్ఞః పురుషః- తస్మాత్తం జనయిష్యతి మాతా యదా- తదా ఆహురన్యే సోష్యతీతి తస్యా మాతరం. యదాచ ప్రసూతా భవతి- తదా ఽసోష్ట పూర్ణికేతి. విధియజ్ఞ ఇవ సోష్యతి సోమం దేవదత్తో, ఽసోష్ట సోమం యజ్ఞదత్త, ఇతి. అతశ్శబ్దసామాన్యాద్వా పురుషో యజ్ఞః. పునరుత్పాదనమేవాస్యతత్- పురుషాఖ్యస్య యజ్ఞస్య యత్సోష్యత్యసోష్టేతి శబ్దసమ్బన్ధిత్వం విధియజ్ఞస్యేవ. కిఞ్చ - తన్మరణమేవాస్య - పురుషయజ్ఞస్యావభృథః- సమాప్తిసామాన్యాత్. ౫

ఆ.— ప్రకారాన్తరేణ పురుషస్య యజ్ఞత్వం సాధయతి (యస్మాచ్చేతి) *షూఞ్ ప్రాణిప్రసవే • షుఞ్ అభిషవ ఇతి ధాతుద్వయదర్శనాత్ప్రసవేఽభిషవే చ సాధారణస్సవనశబ్దః. తతస్సవనశబ్దసామాన్యాద్వా పురుషే యజ్ఞదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. పురుషగతం శబ్దసామాన్యం విశదయతి (పునరితి) యత్పునరస్య పురుషాఖ్యస్య విధియజ్ఞస్యేవ సోష్యతీత్యాదిశబ్దసమ్బన్ధిత్వం- తదుత్పాదనమేవ తదితియోజనా. అవభృథసమ్బన్ధిత్వాదపి పురుషస్య యజ్ఞత్వముక్తిత్యాహ (కిఞ్చేతి) ౫

రం.— (తస్మాదాహుస్సోష్యత్యసోష్టేతి పునరుత్పాదనమేవాస్య) యతో హేతోః పురుషస్యైవ యజ్ఞరూపత్వం- అతఏవ యథా యజ్ఞం కరిష్యమాణే పురుషే దేవదత్తస్సోమం సోష్యతీతి ప్రయుజ్యతే- తథా యదా మాతా తం పురుషం జనయిష్యతి - తదా పురుషస్యోత్పాదనం ప్రతి సా పురుషం సోష్యతీతి ప్రయుజ్యతే లోకైః. యాగానన్తరం అసోష్ట సోమం యజ్ఞదత్త ఇతివత్ అసోష్ట మాతా పురుషమిత్యుత్పత్తేః పశ్చాత్ప్రయుజ్యతే. తతశ్చ పురుషస్యోత్పాదనమేవ సోష్యత్యసోష్టేతి శబ్దసమ్బన్ధిత్వసామాన్యాత్ యజ్ఞానుష్ఠానలక్షణముత్పాదనమిత్యర్థః. (తన్మరణమేవావభృథః) సమాప్తిత్వసామ్యాన్మరణేఽవభృథత్వం పశ్యేదితిభావః. ౫

శం.— తద్ధైతత్- యజ్ఞదర్శనం. ఘోరః- నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. కృష్ణాయ దేవకీపుత్రాయ - శిష్యాయోక్త్వోవాచ - తదేతత్త్రయమిత్యాద్యవ్యవహితేన సమ్బన్ధః. స చైతద్దర్శనం శ్రుత్వాఽపిపాస ఏవాన్యాభ్యో విద్యాభ్యో బభూవ. ఇత్థం చ విశిష్టేయం విద్యా - యత్కృష్ణస్య దేవకీపుత్రస్యాన్యాం విద్యాం ప్రతి తృడ్విచ్ఛేదకరీతి పురుషయజ్ఞవిద్యాం స్తౌతి. ఘోర ఆఙ్గిరసః కృష్ణాయోక్త్వేమాం విద్యాం కిమువాచేతి. తదాహ- సః- ఏవం యథోక్తయజ్ఞవిదన్తవేలాయాం- మరణకాలే ఏతన్మన్త్రత్రయం ప్రతిపద్యేత- జపేదిత్యర్థః. కిం తత్. అక్షితం- అక్షీణం, అక్షతం వాసి, ఇత్యేకం యజుః. సామర్థ్యాదాదిత్యస్థం ప్రాణం చైకీకృత్యాహ. తథాతథైవాహ- అచ్యుతం- స్వరూపాదప్రచ్యుతమసి. ఇతి ద్వితీయం యజుః. ప్రాణసంశితం- ప్రాణస్య సంశితం- సమ్యక్తనూకృతం చ సూక్ష్మం తత్త్వమసి. ఇతి తృతీయం యజుః. తత్ర- ఏతస్మిన్నర్థే విద్యాస్తుతిపరే ద్వే ఋచౌ- మన్త్రౌ భవతః. న జపార్థే- *త్రయం ప్రతిపద్యేతేతి త్రిత్వసఙ్ఖ్యాబాధనాత్. పఞ్చసఙ్ఖ్యా హి తదా స్యాత్. ౬

ఆ.— పురుషయజ్ఞదృష్టిరుక్తా. సమ్ప్రతి నిశిష్టపురుషసమ్బన్ధేన విద్యాం స్తోతుం, విద్యాదర్శనఞ్చ జపం విధాతుముపక్రమతే (తద్ధైతదితి) దేవకీపుత్రస్యైతద్దర్శనశ్రవణఫలమాహ (స చేతి) కిమర్థమయం గురుశిష్యాఖ్యాయికేతి. అహ (ఇత్థంచేతి) అక్షితమసీతి కిం దేవతాం ప్రత్యుచ్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యాదితి) నికృష్టస్తుతిసమ్బన్ధాయోగాత్పురుషయజ్ఞే సవనదేవతాన్తరానుపపత్తేశ్చ ప్రాణానామేవాధిదైవికం రూపమాదిత్యాఖ్యం జప్యమన్త్రార్థత్వేన సమ్బధ్యత ఇత్యర్థః. ద్వితీయమన్త్రస్యార్థాన్తరం వారయతి (తథేతి) ప్రథమమన్త్రవదిత్యర్థః. నచ ద్వయోరేకార్థత్వే సత్యనన్తరస్యవైయర్థ్యం- స్వాకారపిజప్యత్వేనోపయుక్తత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. మన్త్రత్రయప్రతిపాద్యం సానిత్రం తత్త్వమృగ్ద్వయమపి ప్రతిపాదితమితి ప్రత్యయదార్ఢ్యార్థమాహ (తత్రేతి) కిమితి విద్యాస్తుతిపరత్వమనయోరిష్యతే- జపార్థత్వమేవ కిం న స్యాత్- తత్రాహ (నేత్యాదినా) అనయోర్జపార్థత్వేపి త్రిత్వసఙ్ఖ్యాయాస్సత్త్వాన్నసా బాధ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (పఞ్చేతి) అనయోర్జప్యత్వే పఞ్చకం ప్రతిపద్యేతేతి పఞ్చసఙ్ఖ్యాయా వక్తవ్యత్వాత్త్రిత్వం బాధితం స్యాదిత్యర్థః. ౬

రం.— (తద్ధైతద్ఘోర ఆఙ్గిరసః కృష్ణాయ దేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచ) ఘోరనామాఙ్గిరోగోత్రః కశ్చిదృషిః ఏతదేతత్-పురుషయజ్ఞదర్శనం దేవకీపుత్రాయ కృష్ణాయ- ఇతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. కృష్ణశేషభూతం. తత్ప్రీత్యర్థమిత్యుక్త్వా- ఇత్యనుసన్ధాయ ఉవాచ - అనుష్ఠితవానిత్యర్థః. వచేర్లక్షణయా అనుష్ఠానార్థత్వం. (అపిపాస ఏవ స బభూవ) సః- ఘోరనామా భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషయజ్ఞోపాసనానుష్ఠానేన బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్యాపిపాసః- ఇదముపలక్షణమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకస్య. ముక్తో బభూవేత్యర్థః. తతశ్చ షోడశాధికవర్షశతజీవనఫలకస్యాపి పురు

ఉ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః ఉద్వయం తమసస్పరి జ్యోతిః పశ్యన్త ఉత్తరగ్ స్వః పశ్యన్త ఉత్తరం దేవం దేవత్రా సూర్యమగన్మ జ్యోతిరుత్తమమితి జ్యోతిరుత్తమమితి॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

షయజ్ఞదర్శనస్య భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకమనుష్ఠితస్య బ్రహ్మవిదో పకారిత్వముపస్తీతిభావః. (సోన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేత) సః- భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషవిద్యాసాధితచిరాయుష్ట్వానుగృహీతబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠః పురుషః అక్షితమసి, అచ్యుతమసి, ప్రాణసంశితమసీ, త్యేతన్మన్త్రత్రయం మరణకాలే జపేదిత్యర్థః. అక్షితమసి- క్షయశూన్యమసి. అచ్యుతమసి- స్వరూపస్వభావప్రచ్యుతిశూన్యమసి. ప్రాణసంశితమసి- జగత్ప్రాణయితృత్వేనాతిసంశితం- సూక్ష్మతత్త్వమసీతి బ్రహ్మసమ్బోధనం. శో తనూకరణ ఇతిహి ధాతుః. (తత్రైతే ద్వేఋచౌ భవతః) తత్ర- పరబ్రహ్మవిషయేఏతే ఋచౌ- మన్త్రౌ భవత ఇత్యర్థః. ౬

భా.— ఆదిత్యత్ర ఆకారస్యానుబన్ధస్తకారో, నత్వనర్థక ఇచ్ఛబ్దః, చ. ప్రత్నస్య- చిరన్తనస్య. పురాణస్యేత్యర్థః. రేతసః- కారణస్య. బీజభూతస్య జగతస్సదాఖ్యస్య జ్యోతిః- ప్రకాశం పశ్యన్తి. ఆశబ్ద ఉత్కృష్టానుబన్ధః పశ్యన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే. కింజ్యోతిః పశ్యన్తి. వాసరం - అహః. అహరివ తత్సర్వతో వ్యాప్తం బ్రహ్మణో జ్యోతిః. నివృత్తచక్షుషో బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మచర్యాదినివృత్తిసాధనైశ్శుద్ధాన్తఃకరణాః ఆ- సమన్తతో జ్యోతిః పశ్యన్తీత్యర్థః. పరః- పరమితి లిఙ్గవ్యత్యయేన. జ్యోతిఃపరత్వాత్. యదిధ్యతే - దీప్యతే దివి - ద్యోతనవతి పరస్మిన్బ్రహ్మణి వర్తమానం. యేన జ్యోతిషేద్ధస్సవితా తపతి, చన్ద్రమా భాతి, విద్యుద్విద్యోతతే, గ్రహతారాగణా విభాసన్తే. కిఞ్చ - అన్యే తు మన్త్రదృగాహుర్యథోక్తం జ్యోతిః పశ్యన్ (ఉద్వయం) తమసః- అజ్ఞానలక్షణాత్పరి- పరస్తాదితి శేషః. తమసో వా అపనేతృ. యజ్జ్యోతిరుత్తరమాదిత్యస్థం పరిపశ్యన్తో వయముదగన్మేతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. తజ్జ్యోతిస్స్వః- ఆత్మీయం. అస్మద్ధృది స్థితమాదిత్యస్థంచైతదేకం జ్యోతిః. యదుత్తరం - ఉత్కృష్టతరం. ఊర్ధ్వతరం వా పరం జ్యోతిరపేక్ష్య పశ్యన్త ఉదగన్మ వయం. కథముదగన్మేతి. ఆహ- దేవం- ద్యోతనవన్తం. దేవత్రా- దేవేషు సర్వేషు. సూర్యం- రసానాం రశ్మీనాం ప్రాణానాంచ జగత ఈరణాత్సూర్యః. తముదగన్మ- గతవన్తో జ్యోతిరుత్తమం. సర్వజ్యోతిర్భ్య ఉత్కృష్టతమం. అహో ప్రాప్తవయమిత్యర్థః. ఇదం తజ్జ్యోతిః - యదృగ్ద్వయేన స్తుతం, యద్యజుర్మన్త్రేణ ప్రకాశితం,. ద్విరభ్యాసో యజ్ఞకల్పనాపరిసమాప్త్యర్థః. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసో జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం । పరో యదిధ్యతే దివీతి మన్త్రస్య ప్రతీకగ్రహణం - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి. తత్పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాచష్టే (ఆదిత్యాదినా) ఇచ్ఛబ్దశ్చ- అనర్థక ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కిం తత్కారణమిత్యపేక్షాయాం సదేవ సోమ్యేదమితి శ్రుతిసిద్ధం బ్రహ్మేత్యాహ (సదాఖ్యస్యేతి) ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితివత్ ప్రత్నస్య జ్యోతిరితి సమ్బన్ధో ద్రష్టవ్యః. ఉత్కృష్టానుబన్ధః- ఉపసర్గత్వమాకారస్య ఇతి యావత్. నను బ్రహ్మస్వరూపభూతమేతజ్జ్యోతిర్న చక్షుషా పశ్యన్తి- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుష ఇతి) నివృత్తాని- విముఖీకృతాని విషయేభ్యశ్చక్షూంషి- కరణాని యేషాం తే- తథా. అత ఏవ బ్రహ్మవిదః. కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నితి శ్రుత్యన్తరం. తత్రైవోపాయాన్తరం సూచయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) స్మరణం కీర్తనం కేలిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం । సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృతిరేవ చ। ఏతన్మైథునమష్టాఙ్గం ప్రవదన్తి మనీషిణః॥ విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాష్టలక్షణం. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిపదేనాహింసాఽస్తేనాదయో గృహ్యన్తే. ఏతైర్నివృత్తిప్రధానైస్సాధనైశ్శుద్ధం- ఉద్దీపితమన్తఃకరణం యేషాం తే- తథా. వ్యత్యయస్య హేతుమాహ (జ్యోతిఃపరత్వాదితి) యత్స్వమహిమ్ని ప్రతిష్ఠద్దీప్యతే- తత్పరం జ్యోతిరితి సమ్బన్ధః. దీప్యమానత్వం వివృణోతి (యేనేతి) మన్త్రాన్తరమవతారయతి (కిఞ్చేతి) ఇతశ్చ విద్యాస్తుత్యర్థమితి యావత్. కిమాకాఙ్క్ష్యాపేక్షాయాం ద్వితీయం మన్త్రమాదత్తే (ఉద్వయమితి) తం వ్యాకరోతి (తమస ఇత్యాదినా) తస్యైవ జ్యోతిషః ప్రభానైజ్జ్యోతిర్నాన్యదస్తీత్యర్థః. దేవత్వేన ప్రత్యగాత్మత్వమాహ (స్వ ఇతి) తయోరేకత్వం సయశ్చాయమిత్యాదిషు శ్రుత్యన్తరసిద్ధం దర్శయతి (అదిత్యస్థమితి) తత్పదార్థం త్వంపదార్థంచోక్త్వా తయోరైక్యముక్తం. ఇదానీమేకీభూతం జ్యోతిర్విశినష్టి (యదుత్తరమితి) ఏకత్వధీఫలం కథయతి (పశ్యన్త ఇతి) ఫలమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ఫలవిషయం స్వానుభవం దర్శయతి (అహో ఇతి) మన్త్రాణాం మన్త్రయోస్త్వైకవాక్యత్వముపసంహరతి (ఇదం తదితి) ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి) తయోరృచోరయమాద్యో మన్త్రః ప్రతీకేన గృహీతః. సోఽయం మన్త్రః - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం పరో యదిధ్యతే దివి ఇతి. అయమర్థః- ప్రత్నస్య- పురాతనస్య రేతసః- జగద్బీజభూతస్యావ్యక్తస్య ఆదిత్- ఆదిభూతం. సంసారసన్తమసనివారకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితం పరం బ్రహ్మ సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరయః వాసరం - నిత్యప్రకాశరూపం సర్వకాలం పశ్యన్తీత్యర్థః. యత్- జ్యోతిః అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యత ఇత్యుక్తరీత్యా దివి- భగవల్లోకే పరత్వేన ఇధ్యతే- నిరతిశయదీప్తియుక్తవిగ్రహ

ఉ. —— మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమాకాశో బ్రహ్మేత్యుభయమాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చాధిదైవతం చ॥

యుక్తమిత్యర్థః. (ఉద్వయం తమసస్పరి జ్యోతిః పశ్యన్త ఉత్తరం స్వః పశ్యన్త ఉత్తరమిత్యాది) తమసః- ప్రకృతేః పరస్తాత్ - ఉత్తరం జ్యోతిః- పరబ్రహ్మ పశ్యన్తః. ఉత్తరం- సర్వలోకోర్ధ్వం స్వః- భగవల్లోకం పశ్యన్తః. అత్ర పశ్యన్త ఇత్యుభయత్ర హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. భగవల్లోకస్య తద్గతపరమాత్మనశ్చ దర్శనాదిత్యర్థః. దేవత్రా- దేవేషు. * దేవమనుష్యేత్యాదినా సప్తమ్యర్థే త్రా ప్రత్యయః. దేవం - ద్యోతమానం. ఉత్తమం- అర్చిరాదిపర్వభూతం. సూర్యరూపం జ్యోతిర్వా. ఉదగన్మ- ఉద్గత్య ప్రాప్తాః స్మ ఇత్యర్థః. (జ్యోతిరుత్తమమితి జ్యోతిరుత్తమమితి) ద్విరభ్యాసో యజ్ఞకల్పనాసమాప్త్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యైకవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే - గుణోపసంహారపాదే తైత్తిరీయకే * తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానః శ్రద్ధా పత్నీ శరీరమిధ్మమురో వేదిర్లోమాని బర్హిర్వేదః శిఖా హృదయం యూపః కామ ఆజ్యం మన్యుః పశుస్తపోఽగ్నిర్దమః శమయితా దక్షిణా వాగ్ఘోతా ప్రాణ ఉద్గాతా చక్షురధ్వర్యుర్మనో బ్రహ్మ శ్రోత్రమగ్నీత్ యావద్ధ్రియతే సా దీక్షా యదశ్నాతి యత్పిబతి తదస్య సోమపానం యద్రమతే తదుపసదో యత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతే చ స ప్రవర్గ్యో యన్ముఖం తదాహవనీయో యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతి యత్సాయం ప్రాతరత్తి తత్సమిధో యత్ప్రాతర్మధ్యన్దినం సాయం చ తాని సవనాని యే అహోరాత్రే తే దర్శపూర్ణమాసౌ యేఽర్ధమాసాశ్చ మాసాశ్చ తే చాతుర్మాస్యాని య ఋతవస్తే పశుబన్ధాః ఇతి శ్రుతాయాః పురుషవిద్యాయాః * పురుషో వావ యజ్ఞ ఇతి ఛాన్దోగ్యామ్నాతా పురుషవిద్యా న భిన్నా - పురుషవిద్యేతి సమాఖ్యైక్యాత్, పురుషస్య సమ్పత్తిర్య జ్ఞావయవత్వకల్పనాసామ్యాత్, మరణావభృథసామ్యాచ్చ, ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే - * పురుషవిద్యాయామపి చేతరేషామనామ్నానాత్. ఉభయత్రామ్నాతయోః పురుషవిద్యాత్వేఽపి విద్యాభేద ఏవ. కుతః. ఇతరేషామనామ్నానాత్ - * యద్వ్యాయం ప్రాతర్మధ్యన్దినం చ తాని సవనానీత్యాదీనాం తైత్తిరీయకామ్నాతానాం ఛాన్దోగ్యేఽనామ్నానాత్, త్రేధావిభక్తపురుషాయుషస్యైవ ఛాన్దోగ్యే సవనత్వామ్నానాత్, ఛాన్దోగ్యశ్రుతాశిశిషాదీనాం దీక్షాదిత్వకల్పనస్య తైత్తిరీయకేఽదర్శనాత్, యజమానపత్న్యాదికల్పనానాం చ భిన్నత్వాత్, ఛాన్దోగ్యే *పురుషో వావ యజ్ఞ ఇతి శ్రుతస్య పురుషయజ్ఞత్వకల్పనస్య తైత్తిరీయకేఽదర్శనాచ్చ విద్యాభేద ఏవ. నచ * తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మేత్యుత్తరవాక్యస్య సమానాధికరణ్యాశ్రయణేన పురుషయజ్ఞత్వకల్పనం తైత్తిరీయకేఽప్యస్తీతి వాచ్యం- పురుషస్యైవ యజ్ఞత్వే తస్యైవ యజమానత్వం విరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకస్మిన్నసమ్భవాత్. కించ- పురుషయజ్ఞత్వకల్పనే హి విద్యాన్తరే ఆత్మా యజమాన ఇత్యేవ వక్తవ్యం స్యాత్ - న త్వేకవాక్యతయా *విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమాన ఇతి - అతో విదుషో యజ్ఞస్యేతి వ్యధికరణషష్ఠ్యా విద్వత్సమ్బన్ధియజ్ఞస్యేత్యర్థః. తథాచ ప్రాణవ ఏవ విస్వర ఇతి న్యాయేన పురుషస్య యజ్ఞత్వకల్పనైకరూప్యాభావాత్ విద్యాభేద ఏవ. కించ-ఛాన్దోగ్యామ్నాతాయాః పురుషవిద్యాయాః * స హ షోడశం వర్షశతం జీవతీతి షోడశాధికవర్షశతజీవనం ఫలత్వేనామ్నాతం. తైత్తిరీయకే తు శ్రుతాయాః పురుషవిద్యాయాః * బ్రహ్మణో మహిమానమిత్యాత్మనం యజ్ఞో తేతిపూర్వానువాకవిహితాయాః బ్రహ్మవిద్యాయాః * బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి బ్రహ్మప్రాప్తిఫలికాయాస్సన్నిధౌ పఠితత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా బ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వమేవ. అతః ఫలసంయోగభేదాచ్చ పురుషవిద్యయోర్భేద ఇతి సిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః.................... ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం. —— మనోమయ ఈశ్వర ఉక్త ఆకాశాత్మేతి చ బ్రహ్మణో గుణైకదేశత్వేన. అథేదానీం మన ఆకాశయోస్సమస్తబ్రహ్మదృష్టివిధానార్థమారభ్యతే (మనో బ్రహ్మేత్యాది) మనః - మనుతేఽనేనేతి, అన్తఃకరణం. తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యేతదాత్మవిషయం దర్శనం - అధ్యాత్మం. అథాధిదైవతం- దేవతావిషయమిదం వక్ష్యామః. ఆకాశో బ్రహ్మేత్యుపాసీత. ఏవముభయం - అధ్యాత్మమధిదైవతం చోభయం బ్రహ్మదృష్టివిషయమాదిష్టం- ఉపదిష్టం భవతి- ఆకాశమనసోస్సూక్ష్మత్వాత్. మనసోపలభ్యత్వాచ్చ బ్రహ్మణో యోగ్యం మనో బ్రహ్మదృష్టేః. ఆకాశశ్చ సర్వగతత్వాత్సూక్ష్మత్వాదుపాధిహీనత్వాచ్చ. ౧

ఆ. —— నను యజ్ఞవిజ్ఞానేన వక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్యాసఙ్గతిరస్తీత్యత ఆహ పౌర్వాపర్యమిత్యాశఙ్క్యానన్తరఖణ్డస్యావ్యవహితేన సమ్బన్ధమాహ (మనోమయ ఇతి) ఇతి చ-ఈశ్వర ఉక్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తత్ర బ్రహ్మణో గుణైకదేశత్వేన మన ఆకాశశ్చోక్త ఇత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) యథోక్తగుణక బ్రహ్మదృష్ట్యర్థసమస్తస్య తయోరేవ సమస్తబ్రహ్మదృష్టికథనార్థముత్తరం గ్రన్థమవతారయతి (అథేతి) ఏవముభయం - ఉపదిష్టం భవతీతి సమ్బన్ధః. తదేవోభయం విభజతే (అధ్యాత్మమితి) కథం మనో దృష్టివిషయత్వేనాధ్యాత్మం మనో బ్రహ్మేత్యుపాసనం విధిత్స్యతే- తత్రాహ (మనసేతి) తథాపి కథం బ్రహ్మదృష్టేరాకాశం విషయీభవతి- న హి తేనోపలభ్యతే బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆకాశశ్చేతి) బ్రహ్మదృష్టేర్యోగ్యమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧

రం. —— అధ్యాత్మం మనసి అధిదైవతమాకాశే చ బ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతే (మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదినా) ఆదిష్టం భవతి-ఉపదిష్టం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

ఉ.— తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ॥ ౨

వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ 3

ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స వాయునా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౪

శం.— తదేతత్ - మనఆఖ్యం చతుష్పాద్బ్రహ్మ - చత్వారః పాదా అస్యేతి. కథం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణ ఇతి. ఆహ- వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రమిత్యేతే పాదాః. ఇత్యధ్యాత్మం. అథాధిదైవతమాకాశస్య బ్రహ్మణోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యో దిశ ఇత్యేతే. ఏవముభయమేవ చతుష్పాద్బ్రహ్మాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ. తత్ర మనసో వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః - ఇతరపాదత్రయాపేక్షయా. వాచా హి పాదేనేవ గవాదివద్వక్తవ్యవిషయం ప్రతితిష్ఠతి - అతో మనసః పాద ఇవ వాక్. తథా- ప్రాణః - ఘ్రాణః పాదః- తేనాపి హి గన్ధవిషయం ప్రతి చక్రామతి. తథా - చక్షుః పాదః. శ్రోత్రం పాదః. ఇత్యేవమధ్యాత్మం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణః. అథాఽధిదైవతమగ్నివాయ్వాదిత్యదిశ ఆకాశస్య బ్రహ్మణ ఉదర ఇవ గోః పాదా విలగ్నా ఉపలభ్యన్తే - తేన తస్యాకాశస్యాగ్న్యాదయః పాదా ఉచ్యన్తే. ఏవముభయమధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ చతుష్పాదాదిష్టం భవతి. ౨

ఆ.— అధ్యాత్మమధిదైవతం చ విహితస్యోపాసనస్యానుక్తం సంపదం దర్శయతి (తదేతదితి) మనసశ్చతుష్పాత్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధిదైవికస్యాకాశస్య చతుష్పాత్త్వం ప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) మన ఆకాశయోరుక్తం చతుష్పాత్త్వం నిగమయతి (ఏవమితి) అధ్యాత్మికానాం పాదానాం ప్రసిద్ధ్యభావం ... (తత్రేతి) పాదత్వం వాచో వ్యుత్పాదయతి (వాచాహీతి) యథా గవాదిర్గన్తవ్యం పాదేనైవ ప్రాప్నోతి-తథా దేవదత్తోఽపి వాచైవ పాదేనేవ వక్తవ్యం విషయం ప్రతిలభతే- తేన తస్యేయం పాదత్వమిత్యర్థః. ప్రాణస్యాపి వాచ ఇవ పాదత్వం దర్శయతి (తేనాపీతి) అధిదైవికానాం పాదానాం పాదత్వం వ్యనక్తి (తథేతి) యథా గోరుదరే పాదా విలగ్నా లక్ష్యన్తే - తథాకాశస్యోదర ఇవాగ్న్యాదయో విలగ్నా దృశ్యన్తే- తస్మాత్తస్య తే పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. ద్వివిధపాదవివరణముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨

రం.— (తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ) తదేతత్ - మనఆఖ్యం బ్రహ్మ చతుష్పాదిత్యర్థః. కథం మనోరూపస్య బ్రహ్మణశ్చతుష్పాత్త్వమిత్యత్రాహ (వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మం) వాగాదీనాం చతుర్ణాం మనోనియామ్యత్వాత్ మనః పాదత్వాద్ధ్యానే ... యుక్త ఇతి భావః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఉక్తమితి శేషః. (అథాధిదైవతం) ఉచ్యత ఇతి శేషః. (అగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇతి) అగ్న్యాదయశ్చత్వారో బ్రహ్మరూపాకాశస్యోదరలగ్నాః పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. (ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చాధిదైవతం చేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్ర వాగేవ మనసో బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. సోఽగ్నినాఽధిదైవతేన జ్యోతిషా భాతి చ-దీప్యతే తపతి చ-సంతాపం చౌష్ణ్యం కరోతి. అథవా - తైలఘృతాద్యాగ్నేయాశనేనేద్ధా వాగ్భాతి చ. తపతి చ-వదనాయోత్సాహవతీ స్యాదిత్యర్థః. విద్వత్ఫలం-భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన- య ఏవం- యథోక్తం వేద. 3

ఆ.— సమ్పత్త్యాధ్యాత్మికపాదానామాధిదైవికసామ్యేనాధిష్ఠితయోపాస్యత్వోఽనుచిన్తనీయ ఇతి దర్శయితుముపక్రమతే (తత్రేతి) సోఽగ్నినేత్యాదేరర్థాన్తరమాహ (అథవేతి) కీర్తియశసోః ప్రత్యక్షపరోక్షత్వాభ్యాం భేదః. 3-౪-౫

రం.— (వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ) అధ్యాత్మం బ్రహ్మరూపస్య మనసో వాగేవ చతుర్థః పాదః. సోఽధిదైవతం బ్రహ్మరూపాకాశపాదతయా తత్సమ్బన్ధినాఽగ్నినా జ్యోతిషా- ప్రకాశకేన భాతి- ప్రకాశతే. తపతి- స్వకార్యోన్ముఖో భవతీత్యర్థః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నిదేవతాయా ఏవ వాగధిష్ఠాతృత్వేన తదధీన ప్రకాశప్రవృత్తికత్వాదితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద) వితరణవిక్రమరూపహేతుభేదాత్ కీర్తియశసోర్భేదః. బ్రహ్మవర్చసం-వృత్తాధ్యయనసమృద్ధిః. శిష్టం స్పష్టం. 3

శం.— తథా- ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. స వాయునా గన్ధాత్మనా భాతి చ తపతి చ. ౪

రం.— (ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స వాయునేత్యాది) వాయుప్రాణయోరేకతత్త్వత్వాదితి భావః. ౪

ఉ.— చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స ఆదిత్యేన జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౫

శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స దిగ్భిర్జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశస్తస్యోపవ్యాఖ్యానమసదేవేదమగ్ర ఆసీత్। తత్సదాసీత్తత్సమభవత్తదాణ్డం నిరవర్తత తత్సంవత్సరస్య మాత్రామశయత తన్నిరభిద్యత తే ఆణ్డకపాలే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం॥ ౧

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యేన రూపగ్రహణాయేతి. ౫

రం.— (చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స ఆదిత్యేనేత్యాది) ఆదిత్యస్య చక్షురధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః. ౫

శం.— శ్రోత్రం దిగ్భిః శబ్దగ్రహణాయ. విద్యాఫలం సమానం. సర్వత్ర బ్రహ్మసమ్పత్తిరదృష్టం ఫలం. య ఏవం వేద - ద్విరుక్తిర్దర్శనసమాప్త్యర్థా.. ౬

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సర్వత్రేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే.. ౬

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స దిగ్భిరిత్యాది) * దిశశ్శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశన్నితి దిగ్దేవతానాం శ్రోత్రాధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః. అవశిష్టస్స్పష్టోఽర్థః. (య ఏవం వేద య ఏవం వేదేతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా.. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆదిత్యో బ్రహ్మణః పాద ఉక్త ఇతి తస్మిన్ సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః - ఉపదేశః. తస్యోపవ్యాఖ్యానం క్రియతే స్తుత్యర్థం. అసత్ - అవ్యాకృతనామరూపమిదం - జగదశేషమగ్రే- ప్రాగవస్థాయాముత్పత్తేరాసీత్. నత్వసదేవ- * కథమసతస్సజ్జాయేతేత్యసత్కార్యత్వస్య ప్రతిషేధాత్. నన్విహాసదేవేతి విధానాద్వికల్పస్స్యాత్. న- క్రియాస్వివ వస్తుని వికల్పానుపపత్తేః. కథం తర్హీదమసదేవేతి. నన్వవోచామావ్యాకృతనామరూపత్వాదసదివాసదితి. నన్వేవశబ్దోఽవధారణార్థః. సత్యమేవం - నతు సత్త్వాభావమవధారయతి. కిం తర్హి. నామరూపవ్యాకృతవిషయే సచ్ఛబ్దప్రయోగో దృష్టః. తచ్చ నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తం ప్రాయశో జగతః - తదభావే హ్యన్ధం తమ ఇదం న ప్రజ్ఞాయేత కిం చ నేత్యతస్తత్స్తుతిపరే వాక్యే సదపీదం ప్రాగుత్పత్తేర్జగదసదేవేత్యాదిత్యం స్తౌతి బ్రహ్మదృష్ట్యర్హత్వాయ. ఆదిత్యనిమిత్తో హి లోకే సదితి వ్యవహారః. యథాఽసదేవేదం రాజ్ఞః కులం సర్వగుణసమ్పన్నే పూర్ణవర్మణి రాజన్యసతీతి-తద్వత్. న చ సత్త్వమసత్త్వం వేహ జగతః ప్రతిపిపాదయిషితం- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశపరత్వాత్. ఉపసంహరిష్యత్యన్తే *ఆదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి. (తత్సదాసీత్) తత్ - అసచ్ఛబ్దవాచ్యం ప్రాగుత్పత్తేః స్తిమితం నిస్పన్దమసదివ సత్కార్యాభిముఖం ఈషదుపజాతప్రవృత్తి - సదాసీత్. తతో లబ్ధపరిస్పన్దం తత్సమభవత్ - అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివ బీజం. తతోఽపి క్రమేణ స్థూలీభవత్తదాఽద్భ్యః ఆణ్డం నిరవర్తత- సంవృత్తం. ఆణ్డమితి-దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. తత్ - ఆణ్డం సంవత్సరస్య- కాలస్య ప్రసిద్ధస్య మాత్రాం- పరిమాణమభిన్నస్వరూపం ఏవాశయత-స్థితం బభూవ. తత్ - తతః. సంవత్సరపరిమాణాత్కాలాదూర్ధ్వం నిరభిద్యత- నిర్భిన్నం వయసామివాణ్డం. తస్య నిర్భిన్నస్యాణ్డస్య కపాలే ద్వే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం-సంవృత్తే. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్య సఙ్గతిమాహ (ఆదిత్య ఇతి) తస్యేతి- ఆదిత్యో గృహ్యతే. అనభివ్యక్తనామరూపత్వాత్ ప్రాయేణాసచ్ఛబ్దో గౌణో వ్యాఖ్యాతః. తత్రైవకారావష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి) * కథమసతస్సజ్జాయేతేతి అసత్కారణత్వస్య షష్ఠే నిరాకరిష్యమాణత్వాత్తత్ర సత్కారణం భవతు- ప్రకృతే తు సావధారణాదసచ్ఛబ్దాదసదేవ కారణం వివక్షితమిత్యుదితానుదితహోమవద్వికల్ప ఇత్యర్థః. క్రియాయాః కర్తృతన్త్రత్వాత్తదిచ్ఛయా తత్ర వికల్పో, వస్తునస్తు సిద్ధస్య తదిచ్ఛాఽననువిధాయిత్వాన్న వికల్పస్సమ్భవతి-నహి స్థాణు రేవకస్య చిదపేక్షయా పురుషో భవతీతి పరిహరతి (న క్రియాస్వివేతి) వికల్పాసమ్భవే వాక్యస్య గతిర్వక్తవ్యేతి పృచ్ఛతి (కథమితి) అసచ్ఛబ్దస్య వా గతిః-అవధారణస్య వా పృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (నన్వితి) ద్వితీయం శఙ్కతే (నన్వేవశబ్ద ఇతి) తస్యాకాఙ్క్షితవిశేషః. పూర్వకాలీనసత్త్వాభిధాయకాసీచ్ఛబ్దస్య వాక్యశేషే శ్రవణాన్నోపక్రమే చ సత్త్వాభావావధారణం వివక్షితం- కింత్వభివ్యక్త్యభావావధారణమిత్యస్తుత్యర్థమితి సమాధత్తే (సత్యమేవమితి) కృత్వాపునరియమాదిత్యస్తుతిరుప

ఉ.— తద్యద్రజతగ్ँ సేయం పృథివీ యత్సువర్ణగ్ँ సా ద్యౌర్యజ్జరాయు తే పర్వతా యదుల్బగ్ँ స మేఘో నీ
హారో యా ధమనయస్తా నద్యో యద్వాస్తేయముదకగ్ँ స సముద్రః॥ ౨
అథ యత్తదజాయత సోఽసావాదిత్యస్తం జాయమానం ఘోషా ఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్ సర్వాణి
చ భూతాని సర్వే చ కామాస్తస్మాత్తస్యోదయం ప్రతి ప్రత్యాయనం ప్రతి ఘోషా ఉలూలవోఽనూత్తిష్ఠన్తి
సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చైవ కామాః॥ ౩

యుజ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మదృష్టీతి) జగతో నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తమిత్యేతదుపపాదయతి (ఆదిత్యేతి) తథాపి కథమాదిత్యస్తుతి రిత్యాశఙ్క్యాదృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) కించ- ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యేణాదిత్యే బ్రహ్మదృష్టివిధిపరమిదం వాక్యం - న తస్య కారణాస త్త్వే తాత్పర్యం కల్పయితుం శక్యం- అనన్యథాసిద్ధకల్పకాభావాదిత్యాహ (న చేతి) తత్పరత్వం కథమవగతమిత్యాశఙ్క్యోపసంహారస్యోపక్రమాను సారిత్వాదిత్యాహ (ఉపసంహరిష్యతీతి) కథం తస్యాసచ్ఛబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (స్తిమితమితి) సత్త్వం తర్హి కథమితి - తదాహ (కార్యేతి) బీజస్యోచ్ఛూనతావత్కారణస్య నిష్పన్నావస్థాం దర్శయతి (ఈషదితి) లబ్ధపరిస్పన్దం- ప్రాప్తపరిణామం. భూతసూక్ష్మాకారేణాభవదిత్యర్థః. సూ క్ష్మభూతోత్పత్త్యనన్తరం స్థూలభూతోత్పత్తిమాహ (తతోఽపీతి) భూతసూక్ష్మాకారప్రాప్తేరనన్తరం పఞ్చీకరణప్రక్రియయాఽన్యోన్యావయవా ను ప్రవేశేన స్థూలభూతావస్థమాసీదిత్యర్థః. స్థూలేభ్యశ్చ భూతేభ్యోఽణ్డనిర్వృత్తిం ప్రతిజానీతే (అద్భ్య ఇతి) అప్సు హి తేభ్యో భూతేభ్య ఇత్యర్థః. ౧

రం.— పూర్వత్రాదిత్యో బ్రహ్మణః పాదత్వోక్తః. అథ తస్మిన్ సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే (ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః) ఆది త్యో బ్రహ్మేత్యుపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) క్రియత ఇతి శేషః. (అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్) ఇదం - జగదగ్రే అసత్ - అ వ్యాకృతనామరూపమాసీత్. (తత్సదాసీత్) తత్ - అవ్యాకృతనామరూపం జగత్సదాసీత్- ఈషన్నామరూపకార్యాభిముఖమాసీత్. (తత్సమభ వత్) అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివ బీజం క్రమేణ స్థూలమభవదిత్యర్థః. (తదాణ్డం సమవర్తత) అణ్డం సంవృత్తమిత్యర్థః. అణ్డమితి ఛాన్దసో దీర్ఘః. (తత్సంవత్సరస్య మాత్రామశయత) సంవత్సరస్య కాలస్య మాత్రాం - పరిమాణమేకరూపతయాఽశయత- స్థితం బభూవేత్యర్థః. (తన్నిరభిద్యత) సంవత్సరకాలాదూర్ధ్వం తదణ్డం నిర్భిన్నమభవత్. (తే ఆణ్డకపాలే ఇత్యాది) తే అణ్డకపాలే- అణ్డకపాలే రజతం చ సువర్ణం చైకైకమ భవతామిత్యర్థః. ౧

శం.— తత్ - తయోః కపాలయోర్యద్రజతం కపాలమాసీత్- సేయం పృథివీ - పృథివ్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. యత్సువర్ణం క పాలం- సా ద్యౌః - ద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వం కపాలమిత్యర్థః. యజ్జరాయు- గర్భవేష్టనం స్థూలమణ్డస్య ద్విశకలీభావకాలే ఆసీత్- తే పర్వతా బభూవుః. యదుల్బం- యత్సూక్ష్మం గర్భపరివేష్టనం. తత్సహ మేఘైః- స మేఘో నీహారః - అవశ్యాయో బభూవేత్యర్థః. యా గర్భస్య జాతస్య దేహే ధమనయః- సిరాః. తాః నద్యో బభూవుః. యత్తస్య వస్తౌ భవం- వాస్తేయముదకం- స సముద్రః. ౨

ఆ.— అవశ్యాయశబ్దేన హిమముచ్యతే. ౨

రం.— (తద్యద్రజతం సేయం పృథివీ) యద్రజతమయం కపాలం- తత్పృథివ్యాద్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. (యత్సువర్ణం సా ద్యౌః) సువర్ణమయం కపాలం ద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వకపాలం. (యజ్జరాయు తే పర్వతాః) జరాయు - గర్భపరివేష్టనం. అణ్డస్య శకలీభావద శాయాం యాః స్థూలగర్భపరివేష్టనసిరాః- తే పర్వతా బభూవురిత్యర్థః (యదుల్బం స మేఘో నీహారః) యదుల్బం- సూక్ష్మం గర్భపరివేష్టనం. తన్మేఘస హితం హిమం. (యా ధమనయస్తా నద్యః) ధమనయః- సిరా ఇత్యర్థః. (యద్వాస్తేయముదకం స సముద్రః) వస్తౌ భవం వాస్తేయం. ౨

శం.— అథ యత్తదజాయత గర్భరూపం తస్మిన్నణ్డే- సోఽసావాదిత్యః. తం- ఆదిత్యం జాయమానం ఘోషాః- శబ్దాః ఉలూలవః- ఉరూర వః. విస్తీర్ణరవాః, ఉదతిష్ఠన్- ఉత్థితవన్తః ఈశ్వరస్యేవేహ ప్రథమపుత్రజన్మని సర్వాణి చ స్థావరజఙ్గమాని భూతాని, సర్వే చ తేషాం భూతానాం కా మాః- కామ్యన్త ఇతి. విషయాః స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః,. యస్మాదాదిత్యజన్మనిమిత్తా భూతకామోత్పత్తిః- తస్మాదద్యత్వేఽపి తస్య- ఆదిత్యస్యోదయం ప్రతి, ప్రత్యాయనం- ప్రత్యస్తగమనం చ ప్రతి,. అథవా- పునః పునః ప్రత్యాగమనం- ప్రత్యాయనం. తత్ప్రతి - తన్నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. స ర్వాణి చ భూతాని, సర్వే చ కామాః, ఘోషా ఉలూలవ, శ్చానూత్తిష్ఠన్తి. ప్రసిద్ధం హ్యేతదుదయాదౌ సవితుః. ౩

ఆ.— ఉలూలవ ఇతి - ఉత్సవకాలీనశబ్దవిశేషే ప్రసిద్ధః. స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః - ఉదతిష్ఠన్నితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కిమత్ర ప్రమాణమి త్యాశఙ్క్యాహ (ప్రసిద్ధం హీతి) ఏతదితి- భూతాద్యుత్థానం. ౩

రం.— (అథ యత్తదజాయత సోఽసావాదిత్యః) తస్మిన్నణ్డే గర్భరూపం యదజాయత- స ఆదిత్య ఇత్యర్థః. (తం జాయమానం ఘో షా ఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్ సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామాః) తం - ఆదిత్యం జాయమానం ఘోషా ఉలూలవః - ఉరూరవః. ఉరురవాః. విస్తీర్ణరవాః. మహాధ్వనియుక్తాః. ఉలూలవ ఇతి ఛాన్దసం రూపం. ఘోషాః- శబ్దాః, స్థావరజఙ్గమాని భూతాని, చ తేషాం కామాః- కామ్యమానాః స్త్రీవస్త్రాదయ,

ఉ.— సయఏతమేవంవిద్వానాదిత్యంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽభ్యాశోహయదేనగ్ం సాధవోఘోషాఆచగచ్ఛేయురుపచనిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్॥ ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది తృతీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్.— తత్సత్.

శ్చ ఉదతిష్ఠన్ - ఉత్థితవన్తఇత్యర్థః. సర్వస్యాదిత్యోదయానన్తరభావిత్వాదితిభావః. (తస్మాత్తస్యోదయంప్రతిప్రత్యాయనంప్రతీత్యాది) తస్మాదద్యత్వేప్యాదిత్యస్యోదయంప్రతి, ప్రత్యాయనం- అస్తమయంచప్రతి, ఉరురవాశ్శబ్దాశ్చభూతానిచకామాశ్చ ఉత్పద్యన్తఇత్యర్థః. ఉదయాస్తమయవేలాయాంపక్షిఘోషాదీనాందర్శనాదితిభావః ౩.

శం.— సయః- కశ్చిదేతమేవం-యథోక్తమహిమానంవిద్వాన్ సన్నాదిత్యంబ్రహ్మేత్యుపాస్తే-సతద్భావంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. కించ-దృష్టంఫలం- అభ్యాశః- క్షిప్రంతద్విదః. యదితిక్రియావిశేషణం. ఏనం- ఏవంవిదంసాధవః- శోభనాఘోషాః. సాధుత్వంఘోషాదీనాం-యదుపభోగేపాపానుబన్ధాభావః. ఆచగచ్ఛేయుః- ఆగచ్ఛేయుశ్చ. (ఉపచనిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్) నకేవలమాగమనమాత్రంఘోషాణాం-ఉపసుఖయేయుశ్చ- ఉపసుఖంచకుర్యురిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయనసమాప్త్యర్థఆదరార్థశ్చ. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ— అదృష్టఫలమాహృత్యోక్త్వాదృష్టఫలమాచష్టే (కించేతి) తద్విదః - దృష్టఫలమితిసమ్బన్ధః. (క్రియావిశేషణమితి) ఏవంవిదంసాధవోఘోషాఆగచ్ఛేయురితియత్-తత్క్షిప్రం- అప్రతిబద్ధంసైవేత్యర్థః. ఆదిత్యేబ్రహ్మదృష్టిరాదరస్యవిషయః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

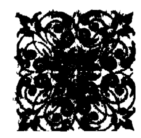
ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయప్రపాఠకభాష్యటీకా

రం— (సయఏతదేవంవిద్వానాదిత్యంబ్రహ్మేత్యుపాస్తఇత్యాది) హశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. ఏనం- ఆదిత్యబ్రహ్మోపాసకమభ్యాశః-క్షిప్రం. యత్-యఇత్యర్థః యేసాధవః- శోభనాఘోషాః- తేఽపి-సమీపేఆచగచ్ఛేయుః - ఆగచ్ఛేయుశ్చ. నిమ్రేడేరన్ - సుఖంచకుర్యురిత్యర్థః * మృడసుఖేచేతిహిధాతురన్తర్భావితణ్యర్థః. (నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్నితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

[illegible] వజ్ఞప్తయతభాష్యసుధాముదారః।
[illegible] స్వమునిరాద్రియతాంముదా క్షితౌ॥

శ్రీగురుభ్యో నమః.

—*—

అనన్తగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ,— జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి॥ ౧

§ అథ హ హంసా నిశాయామతిపేతుస్తద్ధైవం హంసో హంసమభ్యువాద హో హో ఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతం తన్మా ప్రసాఙ్క్షీస్తత్త్వా మా ప్రధాక్షీరితి॥ ౨

శం.— వాయుప్రాణయోర్బ్రహ్మణః పాదదృష్ట్యధ్యాసః పురస్తాద్వర్ణితః. అథేదానీం తయోః సాక్షాద్బ్రహ్మత్వేనోపాస్యత్వాయోత్తరమారభ్యతే. సుఖావబోధార్థా, ఆఖ్యాయికా విద్యాదానగ్రహణవిధిప్రదర్శనార్థా, చ. శ్రద్ధాన్నదానానుద్ధతత్వాదీనాం చ విద్యాప్రాప్తిసాధనత్వం ప్రదర్శ్యత ఆఖ్యాయికయా. జానశ్రుతిః- జనశ్రుతస్యాపత్యం. హ ఇత్యైతిహ్యార్థః పుత్రస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణః స ఏవ. శ్రద్ధాదేయః- శ్రద్ధాపురస్సరమేవ బ్రాహ్మణాదిభ్యో దేయమస్యేతి శ్రద్ధాదేయః బహుదాయీ- ప్రభూతం దాతుం శీలమస్యేతి బహుదాయీ. బహుపాక్యః-బహు పక్తవ్యమహన్యహని గృహే యస్యాసౌ బహుపాక్యః. భోజనార్థిభ్యో బహ్వస్య గృహేఽన్నం పచ్యత ఇత్యర్థః ఏవంగుణసమ్పన్నోఽసౌ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో విశిష్టే దేశే కాలే చ కస్మింశ్చిత్ ఆస హ- బభూవ. స హ సర్వతః- సర్వాసు దిక్షు గ్రామేషు నగరేషు చావసథాన్-ఏత్య వసన్తి యేష్విత్యావసథాః- తాన్ మాపయాఞ్చక్రే- కారితవానిత్యర్థః. సర్వత ఏవ మే - మమాన్నం తేష్వావసథేషు వసన్తోఽత్స్యన్తి - భోక్ష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయః. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్య హృత్ప్రత్యవచ్ఛేదభేదత్వాత్తదుపాసనానన్తరం హృత్ప్రాపాసనముపన్యస్యతే. నన్వధ్యాత్మమధిదైవతం చ వాయుప్రాణయోః సూత్రాత్మభూతయోరుపాసనం పూర్వాధ్యాయేఽపి వ్యాఖ్యాతం. తథా చ కో త్ర విశేషః- యేన తదుపాసనం పునరారభ్యతే- అత ఆహ (వాయుప్రాణయోరితి) సాక్షాత్- పాదకల్పనం వినేతి యావత్. బ్రహ్మత్వేన- బ్రహ్మకార్యరూపేణేత్యర్థః. (విద్యేతి) * ధర్మార్థౌ యత్ర న స్యాతాం శుశ్రూషా వాపి తద్విధా। తత్ర విద్యా న వక్తవ్యా శుభం బీజమివోషర ఇతి స్మృతిమనుసన్ధాయ పుష్కలధనమాదాయైవ రైక్వో రాజ్ఞే విద్యాం ప్రాదా, జ్ఞానశ్రుతిశ్చ శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా పుష్కలధనం దత్త్వైవ శ్రద్ధాదిసంపన్నస్తతో విద్యామాదదే,- తథాఽన్యోఽపి విద్యాయా దాతా గ్రహీతా వా స్యాదితి తద్దానగ్రహణయోర్విధి ప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః. నను * షట్ఛకటానిగవామిత్యాదిదర్శనాద్ధనదానమేవ విద్యాగ్రహణే సాధనమిహ ప్రతీయతే- న తు శ్రద్ధాదీత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేన తాత్పర్యప్రణిపాతాదయో గృహ్యన్తే. ఆఖ్యాయికయా - * తము హ పునరేవేత్యాదిలక్షణయేతి యావత్. జనశ్రుతస్య పుత్రో యః- తస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణః. స చ ప్రకృతో జానశ్రుతిరేవేత్యాహ (పుత్రస్యేతి) శ్రద్ధయా దేయస్యాల్పత్వశఙ్కాం వారయతి (బహుదాయీతి) బహుపాకస్య ఫలమాహ (భోజనేతి) ఉక్తరాజ్ఞో వర్తమానత్వాభావాదసత్త్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఏవమితి) స్వసమీపం ప్రాప్తేభ్య ఏవార్థిభ్యోఽసావన్నం దదాతీత్యాశఙ్క్యాహ (స హేతి) ౧

రం.— సంవర్గవిద్యా ప్రస్తూయతే. విద్యాస్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికా. (జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస) జనశ్రుతస్యాపత్యం- జానశ్రుతిః. హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. పుత్రసఞ్జ్ఞస్య పుత్రః - పౌత్రః. తస్యాపత్యం - పౌత్రాయణః. శ్రద్ధాపురస్సరం దేయమస్య సః శ్రద్ధాదేయః. అర్థిభ్యో బహు దాతుం శీలమస్య స బహుదాయీ. బహ్వస్య గేహేఽన్నం పక్తవ్యం స బహుపాక్యః. ఏవంగుణసమ్పన్నో జానశ్రుతిః కస్మింశ్చిద్దేశే ఆస. (స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి) స హ - జానశ్రుతిస్సర్వత ఏవాతిథయో మమాన్నం భోక్ష్యన్త ఇత్యభిప్రాయేణ సర్వాసు దిక్షు గ్రామనగరమార్గారణ్యాదిషు [illegible] శీతవాతవర్షాతపవారణాన్నోదకశయనాచ్ఛాదనాదిపూర్ణాశ్శాలాః కారితవానిత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రైవం సతి రాజని తస్మిన్ ఘర్మకాలే హర్మ్యతలస్థే ఽథ హ హంసాః నిశాయాం- రాత్రావతిపేతుః ఋషయో దేవతా వా రాజ్ఞోఽన్నదానగుణైస్తోషితాస్సన్తో హంసరూపా భూత్వా రాజ్ఞో దర్శనగోచరేఽతిపేతుః- పతితవన్తః. తత్ - తస్మిన్కాలే తేషామేవం పతతాం హంసానామేకః పృష్ఠ

§ భో భో యి భల్లాక్షేతి, మా ప్రధాక్షీరితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— తము హ పరః ప్రత్యువాచ కమ్వర ఏనమేతత్సన్తꣳ సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథꣳ సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౩

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనꣳ సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౪

తదుపరి నక్తం తత్పశ్చాత్ హంసమభ్యువాద - అభ్యుక్తవాన్. హో హో అయి - భో భో ఇతి సమ్బోధ్య. భల్లాక్షభల్లాక్షేతి - ఆదరం దర్శయన్. యథా పశ్య పశ్యాశ్చర్యమితి - తద్వత్. భల్లాక్షేతి మన్దదృష్టిత్వం సూచయన్నాహ. అథవా - సమ్యగ్దర్శనాభిమానవత్త్వాత్ తస్యాసకృదుపాలబ్ధస్సె సపీడ్యమానోఽమ్షితయా తత్సూచయతి (భల్లాక్షేతి) జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం - తుల్యం దివా - ద్యులోకేన జ్యోతిః - ప్రభాస్వరమన్నదానాదిజనితప్రభావజమాతతం - వ్యాప్తం. ద్యులోకస్పృగిత్యర్థః. దివా - అహ్నా వా నమం జ్యోతిరిత్యేతత్. తన్మా ప్రసాఙ్క్షీః - సఞ్జనం - సక్తిం. తేన జ్యోతిషా సమ్బద్ధం మా కార్షీరిత్యర్థః. తత్ప్రసఙ్గేన తత్ - జ్యోతిస్త్వా - త్వాం మా ప్రధాక్షీః - మా దహత్విత్యర్థః. పురుషవ్యత్యయేన మా ప్రధాక్షీరితి. ౨

ఆ.— విశిష్టాన్నదానఫలం దర్శయితుమారభతే (తత్రేతి) వాక్యార్థం దర్శయతి (ఋషయ ఇతి) సమ్బోధనాభ్యాసస్య విషయమాహ (ఆదరం దర్శయన్నితి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) భల్లాక్షశబ్దార్థమాహ (భల్లేతి) భల్లాక్షశబ్దోఽత్ర క్షుద్రవిషయస్పర్శాద్విరుద్ధలక్షణయా మన్దదృష్టిత్వసూచకః. భల్లాక్షశబ్దస్య విషయాన్తరమాహ (అథవేతి) తస్య - పృష్ఠగామినో హంసస్య * మహాత్మా నాతిక్రమణీయో ఽవిజానతేతి సమ్యగ్దర్శనాభిమానశాలిత్వాత్తేనాగ్రగామిహంసో జానశ్రుతిమవివిచ్య క్రమిమరమ్షితయాపీడ్యమానస్సన్నవస్థం ధర్మం జానాని - జ్ఞానాభిమానం తు వహసీత్యుపాలబ్ధస్తత్ర భల్లాక్షేత్యుపాలమ్భస్వరూపం సూచయతీత్యర్థః. పృష్ఠగామిహంసో నిన్దాపూర్వకమగ్రగామినం హంసం సమ్బోధ్య కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (జానశ్రుతేరితి) మా ప్రధాక్షీరితి పాఠే కథం మా ప్రధాక్షీదిత్యుచ్యతే - తత్రాహ (పురుషవ్యత్యయేనేతి) మధ్యమపురుషం ప్రథమపురుషం కృత్వా వ్యాఖ్యానమిత్యర్థః. ౨

రం.— (అథ హ హంసా నిశాయామతిపేతుః) ఏవం సతి కస్యాంచిద్రాత్రౌ కేచన మహాత్మానోఽన్నదానాదిగుణైస్తోషితా ఋషయో హంసరూపాస్సన్తో రాజ్ఞో దర్శనగోచరే ఆగతాః. (తద్ధైవం హంసో హంసమభ్యువాద) తత్ - తస్మిన్కాలే తేషాం హంసానాం మధ్యే ఏకః పృష్ఠతో గచ్ఛన్ హంసః అగ్రేగామినం కంచన హంసమువాచ. (భో భోఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతమిత్యాది) భో భోయి - ఇతి సమ్బోధ్య. భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి - అనేన విపరీతలక్షణయా మన్దలోచనేతి సప్రీతి(?) మాణవకారం సమ్బోధనం. సమం దివా - స్వర్గేణ సమం. దివా - దివసేన సమం వా. అస్య రాజ్ఞః తేజః ప్రసృతం. తత్ - తస్మిం స్తేజసి మా ప్రసాఙ్క్షీః - మా ప్రసక్తో భూః. ప్రసక్తో కో దోష ఇత్యత్రాహ (తత్త్వా మా ప్రధాక్షీదితి) తత్ - తేజస్త్వాం మా ప్రధాక్షీత్ - మా దహేదిత్యర్థః. ఇత్యభ్యువాదేత్యన్వయః. ౨

శం.— తం - ఏవముక్తవన్తం పరః - ఇతరోఽగ్రగామీ ప్రత్యువాచ. అరే నికృష్టోఽయం రాజా వరాకః. తం కమ్ ఉ ఏనం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తమితి కుత్సయత్యేనమేవం సబహుమానమేతద్వచనమాత్థ. రైక్వమివ సయుగ్వానం - సహ యుగ్వనా - గన్త్రా వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః. తమివాత్థైనం. అననురూపమస్మిన్నయుక్తమీదృశం వక్తుం రైక్వ ఇవేత్యభిప్రాయః. ఇతరశ్చాహ - యో ను కథం త్వయోచ్యతే సయుగ్వా రైక్వః. ౩

ఆ.— సన్తం - ఏనం - ప్రాణిమాత్రం రాజానమధికృత్య సబహుమానమేతద్వచనమాత్థేతి కుత్సయతీతి సమ్బన్ధః. తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (రైక్వమివేతి) యుగం వహతీతి యుగ్యః - బలీవర్దః - అశ్వో వా స్యామస్తీతి యుగ్వా - శకటీ. తయా సహ వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః. వకారో మత్వర్థీయః. త్వం రైక్వం జ్ఞానమాహాత్మ్యయుక్తమధికృత్య యథా ప్రశంసావచనం - తథాకస్మిన్నేనం రాజానమధికృత్య కథమేవమాత్థేత్యర్థః. ఉక్తం వాక్యార్థం సఙ్కలయతి (అననురూపమితి) అస్మిన్వరాకే రాజని ధర్మమాత్రనిష్ఠే నేదమనురూపం వచనం - రైక్వే పునర్జ్ఞానవతి యథోక్తం వచో యుక్తమేవేతి. ఇతరః - పృష్ఠగామీ హంసః. యస్సయుగ్వా రైక్వస్త్వయోచ్యతే - స కథం న స్యాదిత్యన్వయః. ౩

రం.— (తము హ పరః ప్రత్యువాచ) ఏవం జానశ్రుతి ప్రశంసారూపం వాక్యముపశ్రుత్య తదసహమాన ఇవ అపరో హంసః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ప్రత్యుక్తిమేవాహ (కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి) ఉ ఇత్యనర్థకో నిపాతః. అరే కం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తం ఏనం - జానశ్రుతిం ప్రతి సయుగ్వానం - సశకటం రైక్వం ప్రతీవ ఏతత్ - ప్రశంసావచనం బ్రవీషి. రైక్వ ఏవ బ్రహ్మజ్ఞో మహాప్రభావః. అబ్రహ్మజ్ఞస్యాస్య కిం తేజః. [illegible] [illegible]క్తః పశ్చాత్పతన్ హంసః పృచ్ఛతి (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) త్వయా సయుగ్వా రైక్వ ఇతి య ఉక్తః స కిం ప్రకార ఇత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం [illegible] - శృణు యథా స రైక్వః - యథా లోకే కృతాయః - కృతో నామ - ద్యూతసమయే ప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కః. స యదా జయతి ద్యూతే ప్రవృత్తా[illegible] తస్మై విజితాయ - తదర్థమితరే త్రిద్వ్యేకాఙ్కా అధరేయాః - త్రేతాద్వాపరకలినామానః సంయన్తి - స

గచ్ఛన్తి. అన్తర్భవన్తి. చతురఙ్కే కృతాయే త్రిద్వ్యేకాఙ్కానాం విద్యమానత్వాత్తత్రాన్తర్భవన్తీత్యర్థః. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేనం- రైక్వం కృతాయస్థానీయం త్రేతాదిస్థానీయాః సర్వం తదభిసమేతి- అన్తర్భవతి రైక్వే. కిం తత్? యత్కిఞ్చ లోకే సర్వాః ప్రజాః సాధు- శోభనం ధర్మజాతం కుర్వన్తి - తత్సర్వం రైక్వస్య ధర్మేఽన్తర్భవతి. తస్య చ ఫలే సర్వప్రాణిధర్మఫలమన్తర్భవతీత్యర్థః. తథా- అన్యోఽపి కశ్చిత్ - యః తత్ - వేద్యం వేద. కిం తత్? యత్ - వేద్యం సః- రైక్వో వేద. తద్వేద్యమన్యోఽపి యో వేద- తమపి సర్వప్రాణిధర్మజాతం తత్ఫలం చ రైక్వమివాభిసమేతీత్యనువర్తతే. సః- ఏవంభూతోఽరైక్వోఽపి మయా విద్వానేతదుక్తః- ఏవముక్తో రైక్వవత్. స ఏవ కృతాయస్థానీయో భవతీత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— స రైక్వో యేన ప్రకారేణ స్యాత్ - తం ప్రకారం శృణ్వితి ప్రతిజ్ఞాయ ప్రకారప్రదిదర్శయిషయా దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ద్యూతస్య సమయః- సఙ్కేతః. తదనుష్ఠానకాలే యేన ద్యూతవిద్యాయామజతి- క్షిపతి. అస్యాక్షః ద్యాగోఽయశబ్దవాచ్యః. తత్ర చతురఙ్కో భాగః- చత్వారోఽఙ్కాశ్చిహ్నాన్యస్మిన్ సన్తీతి వ్యుత్పత్తేః. తస్మై- కృతనామధేయాయ తేన యదా ద్యూతే ప్రవృత్తానాం మధ్యే సకోఽపి జయతి- తదాఽస్మై కృతనామవతే విజితాయాధరేయాః సంయన్తీతి సమ్బన్ధః. తాదర్థ్యం వ్యాచష్టే (తదర్థమితి) అధరాయాం న్యక్కరోతి (అధరేయా ఇతి) తా నవవిశేషణాః (త్రేతేతి) అస్య యస్మిన్ గత్రయోఽఙ్కాః- స త్రేతానామా భవతి. యత్ర తు ద్వావఙ్కౌ- స ద్వాపరనామకః. యత్రైకోఽఙ్కః- స కలిసంజ్ఞ ఇతి విభాగః. తాదర్థ్య నైతరాఙ్కానామన్తర్భావముక్తం వ్యక్తీకరోతి (చతురఙ్క ఇతి) తదన్తర్భవన్తి- తస్మిన్ కృతే త్రేతాదయస్తేషన్తర్భవన్తీతి యావత్. మహాసఙ్ఖ్యాయామవాన్తరసఙ్ఖ్యాన్తర్భావః ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) రైక్వమభివ్యాప్య సర్వం సమేతీత్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (అన్తర్భవతీతి) రైక్వే సర్వస్యాన్తర్భావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిం తదిత్యాదినా) తద్ధర్మస్య మహత్త్వాదన్యేషాం చ ధర్మజాతస్యాల్పత్వాత్ తస్యేతరస్యాన్తర్భావః సమ్భవతీత్యర్థః. కిం చ సర్వేషాం ప్రాణినాం ధర్మఫలమపి యస్తద్వన్మహత్తరే రైక్వస్య ధర్మఫలేఽన్తర్భవతీత్యాహ (తస్య చేతి) న కేవలం రైక్వస్యైవ తన్మాహాత్మ్యం- కిం త్వన్యస్యాపి జ్ఞానవతోఽస్తీతి జానశ్రుతేరనుగ్రహార్థమాహ (తథేతి) ౪

రం.— ఇతర ఆహ (యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది) యథా లోకే కృతనామా ఆయః- ద్యూతసమయప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కోఽయః. తత్ర నిజితం- జకారాయస్య స్వకృతాయ విజితః పురుషః. అథవా- విజితం- విజయః. తస్మా ఇత్యర్థః. తదర్థమితరే త్రిద్వ్యేకాఙ్కా అధరే- న్యూనా అయాః సంయన్తి- సఙ్గచ్ఛన్తే. అన్తర్భవన్తి. చతురఙ్కే కృతాయే హి త్రిద్వ్యేకాఙ్కానాం శతం సహస్రే సమ్భవతీతి న్యాయేన విద్యమానత్వాత్ తత్రాన్తర్భవన్తీత్యతః కృతాఙ్కవిజయినః ఏకాఙ్కాదివిజయోఽస్తీతి భావః. ఏవమేవ లోకే ప్రజాః యత్సాధు కుర్వన్తి- యచ్ఛోభనం కర్మానుతిష్ఠన్తి. తత్సర్వమేనం- కృతాయస్థానీయం రైక్వమభిసమేతి- సఙ్గచ్ఛతే. తత్కర్మణి సఫలం శోభనం కర్మాన్తర్గతమితి యావత్. కిం చ (యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి) సః- రైక్వః యద్వేద - తదేవాన్యోఽపి యః కశ్చిద్వేద. తద్జ్ఞాతమేవాన్యే జానన్తి. తద్జ్ఞానే సర్వజ్ఞానమన్తర్గతమిత్యర్థః. సః- తాదృశో రైక్వః మయా ఏతత్ - ఇదానీం * స యుగ్వా ఇతి రైక్వరూపేణోక్త ఇత్యర్థః. వేదాన్తాచార్యైస్తత్త్వటీకాయామస్యార్థస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * లోకే యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ, యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానం, తదుభయం యదీయజ్ఞానకర్మాన్తర్గతం- స రైక్వ ఇత్యాహేతి. యదపి వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే * అన్యత్రాపి సకృదుపదేశాదిత్యత్ర యస్తద్వేద- యో వేదితా. యస్స వేద- యద్వేద్యం. స మయైతదుక్తం- సః- వేదితా రైక్వః. ఏతత్ - తద్వేద్యం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయముక్తం- అవమురూపనిష్ఠమిత్యర్థ ఇత్యుక్తం- తదప్యేతత్పరం ద్రష్టవ్యం. న తు ప్రతీయమానార్థపరం - యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యాత్ప్రతీసై * యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తీతి వాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరభావేన వేదితా వేద్యం చ తదా ఉపదిష్టమిత్యస్యార్థస్యాసమ్భవేన యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యేన ప్రతిపాదనాసమ్భవాద్భాష్యవిరోధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు భగవతా భాష్యకృతా లఘుసిద్ధాన్తభాష్యే * యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్తమిత్యత్ర త్యేతద్వాక్యప్రతీకస్య ధృతత్వాత్ తదనురోధేన వ్యాసార్యైస్స మయైతదుక్తమితి నపుంసకాన్తపాఠస్య గృహీతతయా తత్ర నపుంసకస్యైకశేషస్య సత ఇతి పుల్లిఙ్గతచ్ఛబ్దవిశేషణత్వాయోగాత్, యస్తద్వేద యత్స వేదేతి పుంనపుంసకాన్తయచ్ఛబ్దద్వయనిర్దిష్టయోర్వేదితృవేద్యయోః స మయైతదుక్తమిత్యత్ర క్రమేణ ప్రతినిర్దేశకయోః స ఏతదితి పుంనపుంసకసర్వనామశబ్దయోః శ్రవణేన సః- వేదితా, ఏతత్ - వేద్యం పరం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయం మయోక్తమిత్యర్థస్యైవ వాక్యస్వారస్యలభ్యత్వాత్. ద్వ్యసనివార్థాయ ఉక్త ఇతి వ్యాసార్యాభిప్రాయః. న చాత్రోదాహృతభాష్యవిరోధః * ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి సూత్రే, * పాదయోః పఞ్చవృగతాం... శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నరః ఇతి మనుస్మృతౌ, చ మనోవ్యాపారాత్మకే వేదనే కర్మశబ్దప్రయోగదర్శనేన యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తీత్యనేనైవ సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుకర్మణ ఇవ సర్వచేతనగతజ్ఞానస్యాపి గ్రహణం సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణైవ తత్ర భాష్యే * యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానమితి కర్మాపేక్షయా జ్ఞానస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్. అత ఏవ పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యపి ప్రత్యుక్తం - సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుకర్మణః సర్వచేతనగతజ్ఞానస్య చ రైక్వజ్ఞానకర్మణోః స్వరూపేణాన్తర్భావస్యాసమ్భవదుపపాదతయా కృతాయాధరాయదృష్టాన్తస్వారస్యేన చ రైక్వవేదనవిషయే తత్కర్మాద్యైశ్వర్యభూతే చ సవిభూతికబ్రహ్మణి సర్వప్రజానుష్ఠితకర్మాద్యైశ్వర్యసర్వచేతనగతజ్ఞానవిషయయోరర్థయోశ్చాన్తర్భావస్యైవ వక్తవ్యత్వేన పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరావశ్యకత్వాత్. తత్త్వటీకాగ్రన్థస్తు సమయైతదుక్త ఇతి పుల్లిఙ్గాన్తపాఠే చ సతి తన్నిర్వాహాయ ప్రవృత్త ఇత్యభిప్రాయః. అతో వ్యాసార్యప్రతిపాదితార్థ ఏవ భగవద్భాష్యకృదభిమత ఇతి న కాప్యనుపపత్తిరిత్యాహుః.

ఉ.— తదుహ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావ స హ సఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారమువాచాఙ్గారే హ స
యుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథగ్ం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౫

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనగ్ం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౬

స హ క్షత్తాఽన్విష్య నావిదమితి ప్రత్యేయాయ తగ్ం హోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వేషణా తదేనమర్చ్ఛేతి॥ ౭

సోఽధస్తాచ్ఛకటస్య పామానం కషమాణముపోపవివేశ తగ్ం హాభ్యువాద త్వం ను భగవః సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యహగ్ం హ్యరా౩ ఇతి హ ప్రతిజజ్ఞే స హ క్షత్తాఽవిదమితి ప్రత్యేయాయ॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

శం.— (తదు హ) తదేతత్- ఈదృశం హంసవాక్యం ఆత్మనః కుత్సారూపమన్యస్య విదుషో రైక్వాదేః ప్రశంసారూపముపశుశ్రావ- శ్రుతవాన్ హర్మ్యతలస్థో రాజా జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః. తచ్చ హంసవాక్యం స్మరన్నేవ పౌనః పున్యేన రాత్రిశేషమతివాహయామాస. తతస్స వన్దిభీ రాజా స్తుతియుక్తాభిర్వాగ్భిః ప్రతిబోధ్యమాన ఉవాచ క్షత్తారం సంజిహాన ఏవ- శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నేవ. హే అఙ్గ- వత్సారే హ- సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థ కిం మాం. స ఏవ స్తుత్యర్హః- నాహమిత్యభిప్రాయః. అథవా- సయుగ్వానం రైక్వమాత్థ గత్వా మమ తద్దిదృక్షాం. తదేవ శబ్దోఽవధారణార్థే. అనర్థకో వా వాచ్యః. స చ క్షత్తా ప్రత్యువాచ తత్త్వానయనకామో రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞః (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) రాజ్ఞైవం చోక్త ఆనేష్యం- తచ్చిహ్నం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్ యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యువాచ. ౫

ఆ.— ప్రతిపన్నహంసవచనఖేదిత ఇతరో రాజా రాత్రిశేషమతివాహ్య శయనం జహదాత్మనస్స్తుతిం శృణ్వన్ క్షత్తారం క్షత్తారమఙ్గారే హేత్యాదివాక్యముక్తవాన్. తస్యాభిప్రాయమాహ (స ఏవేతి) కథమివశబ్దాద్వితీయే ఘటతే- తత్రాహ (తదేతి) అవధారణస్యాపి నోపయోగోఽస్తీతి చేత్- తత్రాహ (అనర్థకో వేతి) ప్రశ్నవాక్యం వ్యాచష్టే (రాజ్ఞేతి) యో ను కథమిత్యాది- పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయం. ౫

రం.— (తదు హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావ) తత్- బ్రహ్మజ్ఞాననిధురతయా ఆత్మనిన్దాగర్భం, తదన్యతయా చ రైక్వప్రశంసారూపం, వాక్యం స రాజా శుశ్రావ. (స హ సఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారమువాచ) సః కథమపి నిశామతివాహ్య సఞ్జిహాన ఏవ- తల్పం త్యజన్నేవ క్షత్తారం వన్దమానముక్తవాన్. * వైశ్యాద్బ్రాహ్మణకన్యాయాం క్షత్తా నామ ప్రజాయతే। జీవికాస్య త్రిరేతస్య రాజాన్తఃపురరక్షణమిత్యుక్తరీత్యా రాజాన్తఃపురరక్షకః ప్రతిలోమజాతివిశేషః- క్షత్తా. (అఙ్గారే హ సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతీత్యాది) హే అరే! అఙ్గ- వత్సేతి తం క్షత్తారం రాజా సమ్బోధ్యరాత్రావేవం హంసయోస్సల్లాపస్సమజనీతి సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేత్యాది హంసోక్తిప్రత్యుక్తివాక్యానువాదపూర్వకం రైక్వస్య చిహ్నముక్తవానిత్యర్థః. ౫-౬

శం.— స చ శ్లాఘావచనమేవాహోవాచ తస్య స్వరూపం. ౬

ఆ.— తస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ. ౬-౭

శం.— స హ క్షత్తా నగరం గ్రామం వా గత్వాన్విష్య రైక్వం నావిదం- న వ్యజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగతవాన్. తం హోవాచ క్షత్తారం. అరే యత్ర బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిద ఏకాన్తేఽరణ్యే నదీపులినాదౌ వివిక్తే దేశేఽన్వేషణా- అనుమార్గణం భవతి- తత్- తత్రైనం- రైక్వమర్చ్ఛ- గచ్ఛ. తత్ర మార్గణం కుర్విత్యర్థః. ౭

రం.— (స హ క్షత్తాఽన్విష్య నావిదమితి ప్రత్యేయాయ) స చ క్షత్తా శకటలక్షణం రైక్వచిహ్నమనుస్మరన్ గ్రామనగరాదిష్వన్విష్య నావిదం- నాజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యాగతవాన్. (తం హోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వేషణా తదేనమర్చ్ఛేతి) అరే క్షత్తః. బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదః యత్ర- విజనేషు నదీపులినారణ్యాదిషు మార్గణం యుక్తం- తత్- తత్ర గత్వా ఏనమర్చ్ఛ- రైక్వం ప్రాప్నుహి. మార్గణం కుర్విత్యేతం రాజోక్తవానిత్యర్థః. ౭

శం.— ఇత్యుక్తః క్షత్తాఽన్విష్య తం విజనే దేశేఽధస్తాచ్ఛకటస్య- గన్త్ర్యాః పామానం కషమాణం- కణ్డూయమానం దృష్ట్వాఽయం నూనం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి సమీపే ఉపోపవివేశ- వినయేనోపవిష్టవాన్. తం చ- రైక్వం హాభ్యువాద - ఉక్తవాన్. త్వమసి హే భగవః- భగవన్ సయుగ్వా రైక్వ ఇతి. ఏవం పృష్టోఽహమస్మి హి అరా౩- అరే ఇతి హ అనాదర ఏవ ప్రతిజజ్ఞే- అభ్యుపగతవాన్. స తం విజ్ఞాయాఽవిదం- విజ్ఞాతవానస్మీతి ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్ఛతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే తగ్ం హాభ్యువాద. ౧

రైక్వేమాని షట్ఛతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథోఽను మ ఏతాం భగవో దేవతాగ్ం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి. ౨

తము హ పరః ప్రత్యువాచాహ హారేత్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్త్వితి తము హ పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణస్సహస్రం గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం దుహితరం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే॥ ౩

ఆ.— మయా హి గార్హస్థ్యం చికీర్ష్యతే - తదర్థం చ ధనమపేక్ష్యతే - న చాయం తాదర్థ్యేన కించిదుపకర్తుమిత్యాశయేనానాదరః. విజ్ఞాతవానసి - యదుక్తలక్షణం రైక్వం, తస్య చ గార్హస్థ్యాభిప్రాయం, ధనార్థిత్వం, చేతి శేషః........................ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సోఽధస్తాచ్ఛకటస్య పామానం కషమాణముపోపవివేశ) అథ పునస్సః - క్షత్తా గత్వా విజనే ఏకస్మిన్ ప్రదేశే శకటస్యాధస్తాత్ పామానం కషమాణం - కణ్డూయమానం రైక్వం దృష్ట్వా ఉపోపవివేశ - సమీపే గత్వా వినయేనోపవిష్టవాన్. (తం హాభ్యువాద త్వం ను భగవస్సయుగ్వా రైక్వ ఇతీత్యాది) హే భగవః త్వం వా రైక్వ ఇతి క్షత్త్రా పృష్ట ఋషిః అరే అహం రైక్వోఽహమస్మి వేతి ప్రత్యువాచ. తచ్ఛ్రుత్వా స క్షత్తా అహం రైక్వమవిదం - అజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః........................ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ - తత్ర ఋషేః గార్హస్థ్యం ప్రత్యభిప్రాయం, బుద్ధ్వా ధనార్థితాం, చ తు హ ఏవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్ఛతాని గవాం, నిష్కం - కణ్ఠహారం, అశ్వతరీరథం - అశ్వతరీభ్యాం యుక్తం. తదాదాయ సంగృహీత్వా ప్రతిచక్రమే - రైక్వం ప్రతిగతవాన్. తం చ గత్వాఽభ్యువాద హ - అభ్యుక్తవాన్. ౧

ఆ.— (తత్రేతి) షష్ఠ్యవచనే శ్రుతే సతీతి సప్తమ్యర్థః. ధనార్థితాం - బుద్ధ్వేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— (తదు హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్ఛతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే) ఉ హ ఇత్యనర్థకౌ నిపాతౌ. తత్ - తత్ర జానశ్రుతిః గవాం షట్ఛతాని, నిష్కం - కణ్ఠాభరణం, అశ్వతరీయుక్తరథం, తదా గృహీత్వా రైక్వం ప్రతిచక్రమే-గతవాన్. (తం హాభ్యువాద) గత్వా చ రాజా తం రైక్వమిత్యువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— హే రైక్వ గవాం షట్ఛతానీమాని తుభ్యం మయా ఆనీతాని. అయం నిష్కః. అశ్వతరీరథశ్చాయం. ఏతద్ధనమాదత్స్వ. భగవోఽనుశాధి చ మే-మాం. యాం చ దేవతాం త్వముపాస్సే - తద్దేవతోపదేశేన మామనుశాధీత్యర్థః. ౨

రం.— (రైక్వేమాని షట్ఛతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథః) హే రైక్వ ఏతత్సర్వమానీతం. తద్గృహాణ త్వమిత్యర్థః. (అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి) ఏతద్గృహీత్వా - యాం దేవతాం త్వముపాస్సే - తాం దేవతాం మే అనుశాధి - వివిచ్య జ్ఞాపయేతి ప్రార్థయామాస. ౨

శం.— తం - ఏవముక్తవన్తం రాజానం ప్రత్యువాచ పరః - రైక్వః. అహేతి-అయం నిపాతో వినిగ్రహార్థీయోఽన్యత్ర - ఇహ త్వనర్థకః - ఏవశబ్దస్య పృథక్ప్రయోగాత్. హారేత్వా - హారేణ యుక్తా ఇత్వా - గన్త్రీ. సేయం హారేత్వా గోభిస్సహ తవైవాస్తు - తవైవ తిష్ఠతు. న మమాపర్యాప్తేన కర్మార్థమనేన ప్రయోజనమిత్యభిప్రాయః. (హే శూద్రేతి) నను రాజాసౌ - క్షత్త్రసమ్బన్ధాత్.* స హ క్షత్తారమువాచేత్యుక్తం. విద్యాగ్రహణాయ చ బ్రాహ్మణసమీపోపగమాత్. శూద్రస్య చానధికారాత్. కథమిదమననురూపం రైక్వేణోచ్యతే-హే శూద్రేతి. తత్రాహురాచార్యాః- హంసవచనశ్రవణాత్ శుగేనమావివేశ- తేనాసౌ శుచా - శ్రుత్వా రైక్వస్య మహిమానం వా ఆద్రవతీతి ఋషిరాత్మనః పరోక్షజ్ఞతాం దర్శయన్ శూద్రేత్యాహేతి. శూద్రవద్వా ధనేనైవైనం విద్యాగ్రహణాయోపజగామ- న చ శుశ్రూషయా. న తు జాత్యైవ శూద్ర ఇతి. అపరే పునరాహుః - అల్పం ధనమాహృతమితి రుష్టైవైనముక్తవాన్ శూద్రేతి - లిఙ్గం చ బహ్వాహరణే ఉపాదానం ధనస్యేతి. తదు హ - ఋషేర్మతం జ్ఞాత్వా పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో గవాం సహస్రమధికం జాయాం చ ఋషేరభిమతాం దుహితరమాత్మనస్తదాదాయ ప్రతిచక్రమే- క్రాన్తవాన్. ౩

ఆ.— ఉహశబ్దస్య పూర్వవదత్రాప్యేవకారార్థత్వం. అత్రాపి వినిగ్రహార్థత్వసమ్భవే కిమిత్యానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్య తవైవేత్యేవకారాదేవ వినిగ్రహసిద్ధిరిత్యాహ (ఏవశబ్దస్యేతి) గార్హస్థ్యార్థినస్తవ కర్మానుష్ఠానార్థమిదం ధనం తిష్ఠతామితి చేత్ - నేత్యాహ (న మమేతి) శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేస్సమ్బోధనమనుచితమితి చోదయతి (నన్వితి) తస్యాశూద్రత్వే హేత్వన్తరమాహ (విద్యాగ్రహణాయేతి) తస్య శ్రుతిద్వారా విద్యాధికారో నా

మూ.— తగ్ హాభ్యువాద రైక్వేదగ్ సహస్రం గవామయం నిష్కోఽయ మశ్వతరీరథ ఇయం జాయాయం గ్రామో యస్మిన్నాస్సేఽన్వేవ మా భగవశ్శాధీతి. ౪

తస్యా హ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచాజహారేమాశ్శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి తే హైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్రాస్మా ఉవాస స తస్మై హోవాచ॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

[illegible]

[illegible]

[illegible] విద్యాగ్రహణతీర్థేనాలాపయిష్యథాః - ఆలాపయసీతి. [illegible] తే హైతే గ్రామా రైక్వపర్ణా నామ- [illegible] మహావృషేషు- దేశేషు యత్ర- యేషు గ్రామేషూవాస- ఉషితవాన్ రైక్వః- తాన్ స గ్రామానదాదస్మై- [illegible] రాజా తస్మై- రాజ్ఞే ధనం దత్తవతే- [illegible] విద్యాం- రైక్వః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— విద్యాదానే తస్యాః ద్వారత్వం, తద్దాతుశ్చవరజ్ఞానదానతీర్థత్వం, జానశ్రుతేశ్చేతిసమ్బన్ధః ధనదాతుర్విద్యాదానతీర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రహ్మచారీతి) తస్యాః ద్వారతాం విద్యాదానే, తద్దాతుస్తీర్థతాం, చజానశ్రుతేశ్చేత్యుక్తమనువదతి (ఏవంజానన్నితి) కిముక్తానిత్యపేక్షాయామాహ (ఆజహారేతి) తత్రనైతత్కర్తృదృష్టాన్తమాహ (పూర్వవదితి) అల్పధనహారకాని [illegible]

ఉ.— వాయుర్వావసంవర్గో యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి॥ ౧

యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇత్యధిదైవతం॥ ౨

రిసమ్యాభ్యధనవదిత్యర్థః క్షేత్రేణ గ్రామాదికం గృహీత్వా విద్యాజానశ్రుతయే దత్తవాన్ ప్రతిశ్రుతిర్జానయతి (తేహేతి ఇతి) మహావృషేషు మహావృషేష్విత్యాదావత్. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తస్యా హ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచ) ముఖం- ఉపాయపరిగ్రహోపాయం తస్య- జానశ్రుతిసన్నిధిముపోద్గృహ్ణన్- అజ్ఞీకుర్వన్ ఉక్తవానిత్యర్థః. ఉవాచేమేవాహ (ఆజహారేమాశ్శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి) ఇమాః- దక్షిణాః ఆజహర్థ ఆజహారేతి వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః అనేనైవ ముఖేన- ఉపాయేన మాం బ్రహ్మోపదేశరూపం వాక్యం ఆలాపయిష్యసి. బ్రహ్మవిద్యోపదేశార్హం కరిష్యసీత్యర్థః. ✻ ఛాన్దసత్వాదిత్యేతదర్థానభిజ్ఞత్వం. పునరపిశూద్రేతి సమ్బోధనస్య పూర్వవదేవ ప్రకారాన్తరం అనభిజ్ఞత్వ స్వరూపాభ్యాపద్విశేషోఽర్థః - చతుర్థపర్యాప్తస్య బ్రహ్మవిద్యార్హత్వం ముఖసన్ధికారాదితి ఏవ తత్త్వం (తేహైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్ర గ్రామాః అస్మా ఉవాస) యత్ర గ్రామేషు రైక్వ ఉవాస- తే మహావృషాఖ్యదేశేషు రైక్వపర్ణా ఇతి ప్రసిద్ధాః గ్రామాస్తాన్ తస్మై దదావిత్యర్థః (తస్మై హోవాచ) తిస్ర ఇత్యర్థః తత్త్వత్ జానశ్రుతయే రైక్వస్సోపాస్యాం దేవతాముపదేశేత్యర్థః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం — (వాయుర్వావసంవర్గః) వాయుః- బాహ్యః వావేతి- అవధారణార్థః. సంవర్గః- సంవర్జనాత్ సంగ్రహణాత్ సంగ్రసనాద్వా సంవర్గః వక్ష్యమాణా అగ్న్యాద్యా దేవతా ఆత్మభావమాపాదయతీత్యతస్సంవర్గః సంవర్జనాఖ్యో గుణో ధ్యేయో వాయోః- కృతాయాన్తర్భావవద్దృష్టాన్తాత్ కథం సంవర్గత్వం వాయోరితి ఆహ- యదా- యస్మిన్కాలే అగ్నిరుద్వాయతి- ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి. ఉపశామ్యతి. తదాఽసావగ్నిర్వాయుమేవాప్యేతి- వాయుస్వాభావ్యమపిగచ్ఛతి తథా- యదా సూర్యోఽస్తమేతి- వాయుమేవాప్యేతి. యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి- వాయుమేవాప్యేతి. ననుకథం సూర్యాచన్ద్రమసోః స్వరూపావస్థితయోర్వాయావపిగమనం నైష దోషః- అస్తమయేఽదర్శనప్రాప్తేర్వాయునిమిత్తత్వాత్. వాయునా హ్యస్తం నీయతే సూర్యః- చలనస్య వాయుకార్యత్వాత్. అథవా- ప్రలయే సూర్యాచన్ద్రమసోః స్వరూపభ్రంశే తేజోరూపయోర్వాయావేవాపిగమనం స్యాత్ ౧

ఆ- కథం విద్యాముపాస్యాశ్రుత్యాధిదైవతం దర్శయతి (వాయురిత్యాదినా) ✻ ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి వక్ష్యమాణేనాపునరుక్తతాయై వాయుం వ్యాచష్టే (వాయుర్బాహ్య ఇతి) సంవర్జనాదిత్యస్య వ్యాఖ్యా- సంగ్రహణాదితి. సంగ్రహణపక్షం సమర్థయతే (వక్ష్యమాణా ఇతి) కిమితి సంవర్గత్వం వాయోరుపదిశ్యతే తత్ర చేన్న ప్రమాణయతి (కృతాయాంతే) సంగ్రసనాద్వేత్యుక్తం సత్యుపాత్తా పూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సూర్యాచన్ద్రమసోర్వాయావపిగమనమాక్షిపతి (నన్వితి) అస్తమయే స్వరూపరహితకారణదేశస్థిత్యక్రియాకారత్వరూపావస్థితత్వం వాయునిమిత్తం వ్యుత్పాదయతి (వాయునా హీతి) సూర్యగ్రహణం చన్ద్రమసోప్యుపలక్షణం. గౌణత్వమిత్యాశయః వృషయమస్సూర్యాదేరిత్యాశయ్య పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ౧

రం — ఉపదేశమాహ (వాయుర్వావసంవర్గః) సంవర్గననామకగుణయోగాద్వాయురేవసంవర్గః. సంవర్జనం- సంగ్రహణం ఏకీకృత్య గ్రహణమిత్యర్థః సంవర్గత్వగుణకో వాయుర్ధ్యేయ ఇతి. యావత్ సంవర్గత్వమేవోపపాదయతి (యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతీత్యాది) ఉద్వాయతి- ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి వినశ్యతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం — తథా - యదా ఆప ఉచ్ఛుష్యన్తి - ఉచ్ఛోషముపగచ్ఛన్తి తదా వాయుమేవాపియన్తి. వాయుర్హి - యస్మాదేవైతాన్ - అగ్న్యాద్యాన్మహాబలాన్ సంవృఙ్క్తే- అతో వాయుస్సంవర్గగుణ ఉపాస్య ఇత్యర్థః ఇత్యధిదైవతం- దేవతాసు సంవర్గదర్శనముక్తం. ౨

ఆ.— సంవృఙ్క్తే- సమయే హి సంహరతీ వేత్యర్థః. ౨

రం.— (యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి) అగ్నిసూర్యచన్ద్రాణాం తేజోరూపాణాం జలస్య చలయే వాయావేకీభావాద్వాయుస్సంవర్గ ఇత్యర్థః. ప్రక్రమే హి ✻ ఏవం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాప్రశంసావగమాత్ వక్ష్యమాణలిఙ్గానుపపత్తేశ్చ వాయుశబ్దేన వాయుశరీరకపరమాత్మోచ్యతే. సంవృఙ్క్తే- ఏకీకృత్య గృహ్ణాతీత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఏవం దేవేషు సంవర్గోఽయమిత్యర్థః.

ఉ,— అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గః స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణగ్ శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ప్రాణో హ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇతి॥ ౩

తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు॥ ౪

అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే తస్మా ఉ హ న దదతుః॥ ౫

స హోవాచ మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కః స జగార భువనస్య గోపాః। తం కాపేయ నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా అభిప్రతారిన్బహుధా వసన్తం। యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి॥ ౬

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మం- ఆత్మని సంవర్గదర్శనమిదముచ్యతే ప్రాణః- ముఖ్యో వావ సంవర్గః. సః- పురుషో యదా - యస్మిన్కాలే స్వపితి. ప్రాణమేవ వాగప్యేతి వాయుమివాగ్నిః. ప్రాణం చక్షుః. ప్రాణం శ్రోత్రం. ప్రాణం మనః. ప్రాణో హి- యస్మాదేవైతాన్- వాగాదీన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇతి. ౩

ఆ.— కథం ప్రాణస్య సంవర్గత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స పురుష ఇతి) తస్మాత్సంవర్గ ఇత్యధ్యాహర్తవ్యమితి శేషః. ౩

రం.— తథా ప్రాణస్య వర్గత్వమిత్యాహ (అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి) తదుపపాదయతి (స యదా స్వపితీతి) సః- పురుషో యదా- యస్మిన్కాలే స్వపితి-తదా (ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ఇత్యాది) ప్రాణే వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసామేకీభావాత్ప్రాణం సంవర్గమువాసీతేత్యర్థః అత్రాపి ప్రాణశబ్దస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరో ద్రష్టవ్యః ౩

శం.— తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ - సంవర్జనగుణౌ. వాయురేవ దేవేషు సంవర్గః. ప్రాణః ప్రాణేషు- వాగాదిషు ముఖ్యః. ౪

ఆ.— వాయుప్రాణావధిదైవతాధ్యాత్మభేదేన సంవర్గగుణావుక్తావుపసంహరతి (తావితి) ౪

రం.— ఉక్తమర్థముపసంహరతి (తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు) స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— అథ- ఏతయోః స్తుత్యర్థమియమాఖ్యాయికా ఆరభ్యతే హేతి- ఐతిహ్యార్థః శౌనకం చ - శునకస్యాపత్యం శౌనకం. కాపేయం- కపిగోత్రం. అభిప్రతారిణం చ- నామతః కక్షసేనస్యాపత్యం- కాక్షసేనిం. భోజనాయోపవిష్టౌ పరివిష్యమాణౌ సూపకారైర్బ్రహ్మచారీ- బ్రహ్మవిచ్ఛాత్రో బిభిక్షే- భిక్షితవాన్. బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మవిన్మానితాం బుద్ధ్వా తం విజిజ్ఞాసమానౌ తస్మా ఉ హ భిక్షాం న దదతుః - న దత్తవన్తౌ కిమయం వక్ష్యతీతి. ౫

ఆ.— అథ హేత్యాద్యనన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (అథ హేతి) ఏతయోరితి) బ్రహ్మవిచ్ఛాత్రః- బ్రహ్మవిదాం ముఖ్యః సారమాత్మానం మన్యమాన ఇతి యావత్. బుద్ధ్వా- విజ్ఞసిశేషేణేతి శేషః. జిజ్ఞాసమానావిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (కిమయమితి) ౫

రం.— సంవర్గవిద్యాస్తుత్యర్థమాఖ్యాయికేయమారభ్యతే (అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే) కపిగోత్రం శునకపుత్రం, చ కక్షసేనసుతమభిప్రతారినామానం, చ తౌ ద్వౌ సూపకారైః పరివిష్యమాణౌ భోజనాయోపవిష్టౌ కశ్చిత్సంవర్గోపాసకో బ్రహ్మచారీ భిక్షితవాన్ (తస్మా ఉ హ న దదతుః) అయం బ్రహ్మచారీ సంవర్గవిద్యానిష్ఠో దురభిమానీ యద్వక్ష్యతి- తచ్ఛ్రోతవ్యమితి బుద్ధ్వా తస్మై తౌ భిక్షాం న దత్తవన్తౌ ౫

శం.— స హోవాచ బ్రహ్మచారీ. మహాత్మనశ్చతుర ఇతి- ద్వితీయా బహువచనం. దేవ ఏకోఽగ్న్యాదీన్ వాయుః, వాగాదీన్ప్రాణః. కః- స ప్రజాపతిర్జగార- గ్రసితవాన్. కస్స జగారేతి- ప్రశ్నమేకే మన్యన్తే. భువనస్య- భవన్త్యస్మిన్భూతానీతి భువనం- భూరాదిస్సర్వో లోకః. తస్య గోపాః- గోపాయితా. రక్షితా. గోప్తేత్యర్థః. తం- కం. ప్రజాపతిం హే కాపేయ. నాభిపశ్యన్తి- న జానన్తి మర్త్యాః - మరణధర్మాణః. అవివేకినో వా. హేఽభిప్రతారిన్. బహుధా- అధ్యాత్మాధిదైవతాధిభూతప్రకారైర్వసన్తం. యస్మై వా ఏతదహన్యహన్యన్నమదనాయాహ్రియతే- సంస్క్రియతే తస్మై- ప్రజాపతయ ఏతత్- అన్నం న దత్తమితి. ౬

ఆ.— చతుర ఇతి ద్వితీయా బహువచనదర్శనాన్మహాత్మన ఇతి తాదృగేవేత్యాహ (ద్వితీయేతి) యద్వా - మహాత్మన ఇత్యస్య షష్ఠ్యన్తత్వే, చతుర ఇత్యస్య చ సమీచీనే, ప్రయోగదర్శనాదిహ తథా మాభూదితి మత్వాహ (మహాత్మన ఇతి) అతో హి జగారేతి సమ్బన్ధః. కశ్శబ్దః ప్రజాపతివిషయో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రతి పక్షాన్తరమాహ (కస్స ఇతి) యస్తజ్జగార- స కస్స్యాదితి ప్రశ్నమేకే వదన్తీత్యర్థః. అన్తారం ప్రాణమాత్మానం, నైకత్వేన పశ్యన్ బ్రహ్మచారీ మహ్యం భిక్షాం యన్న దదతుర్భవన్తౌ- తత్తస్మై దేవాయైవ న దదతురిత్యజ్ఞత్వమేవ తయోర్దర్శయన్నాహ (యస్మా ఇతి) ౬

రం.— (స హోవాచ) సః - బ్రహ్మచార్యువాచ. (మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కస్స జగార భువనస్య గోపాః తం కాపేయ నాభిప

౭.— తము హ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యువాచ ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాగ్ం హిరణ్యదగ్ంష్ట్రో బభసోఽనసూరిః । మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి వై వయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే దత్తాస్మై భిక్షామితి ॥ ౭

తస్మా ఉ హ దదుస్తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమే

శ్యన్తి మర్త్యాః అభిప్రతారిన్ బహుధా వసన్తం) అధిదైవతం మహాత్మన ఆగ్న్యాదీన్ చతుర్జ్జలరూపాన్, అధ్యాత్మం వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనోరూపాన్, చతురః- చతుస్సఙ్ఖ్యాకాన్ దేవాన్ సర్వలోకస్య గోపాః- గోప్తా స ఏక ఏవ దేవో వాయుః ప్రాణరూపీ కః- ప్రజాపతిః జగార- సంహృతవాన్. హే కాపేయాభిప్రతారిన్. ఏవంభూతం ప్రజాపతిం బహుధా- బహురూపతయా వసన్తం మర్త్యాః- మరణధర్మాణోఽవిద్యామోహితాస్తం న జానన్తీత్యర్థః. గోపాః- గుపూ రక్షణే అసు ప్రత్యయాన్తః. (యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి) జగత్సర్వం యస్మై- యస్య సంవర్గస్య ప్రజాపతేరన్నం- అస్మై భిక్షమాణాయ మహ్యమన్నం న దత్తం. అతః కేఽపి న జానన్తీతి ఉపాసనదార్ఢ్యాయ తత్త్వోపాస్యైక్యబుద్ధ్యా భిక్షమాణాయ తస్మా అప్రదానేన ఉపాస్యదేవతాయా అప్రదానం మత్వా తస్మా ఏతన్న దత్తమితి తౌ నిన్దితవానిత్యర్థః. ౬

శం.— తము హ- బ్రహ్మచారిణో వచనం శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః - మనసాఽఽలోచయన్ బ్రహ్మచారిణం ప్రత్యువాచ- ఆజగామ. కథం- యం త్వమవోచః * నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా ఇతి- తం వయం పశ్యామః. కథం. ఆత్మా- సర్వస్య స్థావరజఙ్గమస్య. కించ - దేవానాం- అగ్న్యాదీనామాత్మని సంహృత్య- గ్రసిత్వా పునర్జనితా- ఉత్పాదయితా వాయురూపేణాధిదైవతమగ్న్యాదీనాం, అధ్యాత్మం చ ప్రాణరూపేణ వాగాదీనాం- ప్రజానాం చ జనితా,. అథవా- ఆత్మా దేవానాం- అగ్నివాగాదీనాం. జనితా ప్రజానాం- స్థావరజఙ్గమాదీనాం. హిరణ్యదంష్ట్రః - అమృతదంష్ట్రః. అభగ్నదంష్ట్ర ఇతి యావత్. బభసః- భక్షణశీలః. అనసూరిః- సూరిః- మేధావీ. న సూరిః- అసూరిః. తత్ప్రతిషేధేఽనసూరిః. సూరిరేవేత్యర్థః. మహాన్తం- అతి ప్రమాణం. అప్రమేయమస్య- ప్రజాపతేర్మహిమానం- విభూతిమాహుర్బ్రహ్మవిదః. యస్మాత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అభక్ష్యమాణో యదనన్నం- అగ్నివాగాదిదేవతారూపమత్తి- భక్షయతీతి. వై ఇతి నిరర్థకః. వయం హే బ్రహ్మచారిన్. ఆ ఇదం. ఏవం- యథోక్తలక్షణం బ్రహ్మ వయం ఆ ఉపాస్మహే. వయమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. అన్యే - న వయమిదముపాస్మహే. కిం తర్హి. పరమేవ బ్రహ్మోపాస్మహే ఇతి వర్ణయన్తి. దత్తాఽస్మై భిక్షామిత్యవోచత్ భృత్యాన్. ౭

ఆ.— దర్శనమేవ ప్రశ్నద్వారా విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అధిదైవతమగ్న్యాదీనాం - వాయురూపేణ జనితేతి సమ్బన్ధః. తస్య ప్రాథమికం కృత్యం దర్శయతి (ఆత్మనీతి) అగ్న్యాదీన్ ప్రలయకాలే దేవః స్వాత్మని వాయురూపేణ గ్రసిత్వా పునరుత్పత్త్యవస్థాయాముత్పాదయితేత్యర్థః. అధ్యాత్మం వాగాదీనపి స్వాపావస్థాయాం స్వాత్మని ప్రాణరూపేణ సంహృత్య పునః ప్రబోధావస్థాయాం తేషాముత్పాదయితా దేవః ప్రాణరూపేణేత్యాహ (అధ్యాత్మం చేతి) దేవానాం- అగ్న్యాదీనాం, ప్రజానాం- వాగాదీనాం, చ జనితేత్యుక్తం. సమ్ప్రతి వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అభగ్నదంష్ట్రః- సర్వసంహర్తురపి న కాచన గ్లానిర్భవతీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్మహిమ్నోఽతిప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) ఇతిశబ్దాత్పరస్తాద్వ్యవహితస్య సమ్బన్ధః. తదర్థశ్చ యస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్ప్రజాపతేర్మహిమానమతి ప్రమాణమాహురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వై వయమిత్యాది భాగం పదచ్ఛేదపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (వయమిత్యాదినా) క్రియాపదేన వయమిత్యస్య సమ్బన్ధముక్తముపపాదయతి (వయమితీతి) బ్రహ్మచారిన్నిదం వయమా- సమన్తాదుపాస్మహే బ్రహ్మేత్యుక్త్వా. ప్రకారాన్తరేణ పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అన్యే నేతి) శౌనకస్యాభిప్రతారిణశ్చ జ్ఞానాతిశయం దర్శయిత్వా * యతిశ్చ బ్రహ్మచారీ చేత్యాదిస్మృతిమనుసృత్యాహ (దత్తేతి) ౭

రం.— (తము హ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యువాచ) కాపేయః శౌనకః తత్ - బ్రహ్మచారిణోక్తం ప్రతిమన్వానః- మనసాఽఽలోచయన్ తత్ప్రతిరూపం ప్రత్యువాచ- ప్రత్యాగత్యోవాచ. (ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోఽనసూరిరిత్యాది) దేవానాం ఆత్మా- నియన్తా. ప్రజానాముత్పాదకః హిరణ్యదంష్ట్రః- కమనీయదంష్ట్రాయుక్తః. హిరణ్యవిదారకదంష్ట్రాయుక్త ఇతి వా. బభసః- భక్షణశీలః. అసురసంహారక ఇతి యావత్. అసూరిర్న భవతీత్యనసూరిః - విపశ్చిదితి యావత్. అస్య చ - శ్రీనృసింహస్య పరమాత్మనః మహిమానం మహాన్తమాహుః. యతస్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అనాశ్యమానః. అనన్నం- వాగాదికం అత్తి - నాశయతి. ఏవమ్భూతః పరమాత్మైవ సంవర్గః- నత్వాదుక్తః ప్రజాపతిరిత్యర్థః. అతో హే బ్రహ్మచారిన్ వయం నత్వాదుక్తప్రజాపతిరూపం సంవర్గముపాస్మహే - అపి తు ఇతి వై - ఇత్యేవ. పరమాత్మానమేవ. అతస్త్వం సంవర్గం న యథావజ్జానాసీత్యుక్త్వా అస్మై భిక్షాం దత్త- ప్రయచ్ఛతేతి పరిచారకానాహేత్యర్థః. అనేన సంవర్గవిద్యాయాం వాయుప్రాణశరీరకపరమాత్మపరత్వమభివ్యక్తం భవతి. ౭

శం.— తస్మా ఉ హ దదుస్తే భిక్షాం. తే వై- యే గ్రస్యన్తేఽగ్న్యాదయో, యశ్చ తేషాం గ్రసితా వాయుః, పఞ్చాన్యే వాగాదిభ్యః. తథా- అన్యే తేభ్యః పఞ్చాధ్యాత్మం వాగాదయః ప్రాణశ్చ. తే సర్వే దశ భవన్తి- సఙ్ఖ్యయా దశ సన్తస్తత్కృతం భవతీతి. చతురఙ్కా ఏకాయః- ఏవం

వ దశకృతగ్ం సైషా విరాడన్నాదీ తయేదగ్ం సర్వం దృష్టగ్ం సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

చత్వారః [illegible] ఏవం [illegible] ఇత్యేవం దశసఙ్ఖ్యా [illegible] యత ఏవం సర్వాసు దిక్షు [illegible] దశసఙ్ఖ్యా [illegible] దశాక్షరా విరాడన్నమితి శ్రుతిః [illegible] కృతశబ్దిత [illegible] సైషా విరాడ్దశసఙ్ఖ్యా [illegible] అన్నాదినీ చ కృతత్వేన కృతే హి దశసఙ్ఖ్యా [illegible] దశసఙ్ఖ్యా [illegible] కృతసఙ్ఖ్యా [illegible] అన్నాదీ, [illegible] కృతసఙ్ఖ్యా [illegible] ఏవం విదోఽస్య సర్వం [illegible] కృతసఙ్ఖ్యా [illegible] య ఏవం వేద [illegible] ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ -- [illegible] దేవాః [illegible] పరము పదే [illegible] (తేజః) [illegible] ([illegible]) [illegible] అథవా [illegible] (తథేతి) [illegible] (తే సర్వ [illegible]) [illegible] దశసఙ్ఖ్యా [illegible] ([illegible]) కృతా [illegible]

[illegible]

[illegible] త్వం, కృతత్వేనా [illegible] (కృతే [illegible]) [illegible] దశసఙ్ఖ్యా [illegible] సా చాగ్న్యాదౌ [illegible] తథా దశసఙ్ఖ్యా [illegible] తే సేదం దశకమన్నాదీత్యుచ్యతే విరాడ్వేదేద శసఙ్ఖ్యాపతీత్యుక్తం [illegible] విరాడన్నమిత్యు [illegible] ప్రకృతిం దశకమన్నమిత్యర్థః. సగుణం సంవర్గదర్శన [illegible] ([illegible]) యథాఽగ్న్యాదీనాం [illegible] కృతత్వేన చాన్నాదత్వం,- తథా వాయుమగ్న్యాది [illegible] కం, ప్రాణం చ వాగాద్యాత్మక, [illegible] దశసఙ్ఖ్యా [illegible] కృతశబ్దిత [illegible] దశసఙ్ఖ్యా [illegible] కృతత్వేనాన్నాదీ, భవతీ [illegible] ([illegible]) కృతోపలక్షిత [illegible] దశసఙ్ఖ్యా [illegible] సర్వమిదం జగద్దశసు దిక్షు సంస్థితం దృష్టం - ఉపలబ్ధం భవతి. సహి దేవతాదశకం [illegible] కిఞ్చిదస్తి- తథా [illegible] దేవతాదశక [illegible] సర్వం జగద్వేదిత్యర్థః [illegible] ఫలం దర్శయతి (ఏవంవిదఇతి) వా యుం ప్రాణమత్తారం [illegible] కృతసఙ్ఖ్యా [illegible] దశదేవతాభూతస్య సర్వం జగద్దృష్టం భవతి- దృష్టదేవతాత్మ [illegible] జగతో [illegible] ఇత్యర్థః. [illegible] ప్రాణాభూత్వా సర్వ [illegible] భవతీతి ఫలాన్తరం ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

౮౦.— (తస్మా ఉహోవాచ) తస్మై - బ్రహ్మచారిణే పరిచారకాయాభిహితవానుదాహృతవానిత్యర్థః, సంవర్గవిద్యాస్తుతయే తత్సమ్బన్ధిపదార్థాన్ కృతాయత్వేన విరాట్త్వేనాన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన చ స్తౌతి (తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం) అధిదైవతమగ్న్యాదిత్యచన్ద్రజలరూపాః పదార్థా అపియే స్వశ్చత్వారః, అపియమానో వాయురేక, ఇతి పఞ్చ. అధ్యాత్మం వాగాద్యా అపియే స్వశ్చత్వారః, అపియమానః ప్రాణ ఏక, ఇతి పఞ్చ. ఆహత్య దశత్వసంఖ్యాం ప్రాప్తాస్సన్తః కృతాయతాం భజన్తే. కృతసంజ్ఞే తస్మిన్ అయే చతురఙ్కాయ త్ర్యఙ్కాయ ద్వ్యఙ్కాయ ఏకాఙ్కాయ అన్తర్భావప్రవిష్టతయా దశాఙ్కత్వం - ఏకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం చతుర్ణాం చ సమావేశాద్దశత్వసంఖ్యాసమ్పాదితి భావః, (తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమేవ దశకృతం) తస్మాద్ధేతోస్సంవర్గవిద్యావాస్యం దశత్వసంఖ్యారూపతయా కృతాయరూపం సత్ దశసు దిక్షు విద్యమానమన్నమేవ భవతి - • దశాక్షరా విరాడన్నం విరాడితి శ్రుతేః. (సైషా విరాడన్నాదీ) దశత్వసంఖ్యాశ్రయత్వాత్ • దశాక్షరా విరాడితి విరాట్ఛన్దో భవతి. అన్నమత్తీత్యన్నాదీ. కృతసంజ్ఞకే అయే దశసంఖ్యాయా అభ్యుదయ స్తర్భూతత్వాత్ దశత్వసంఖ్యాయాశ్చ విరాట్త్వాత్, విరాజశ్చాన్నత్వాత్, దశత్వసంఖ్యాగర్భకకృతాయస్థానీయసంవర్గవిద్యావాస్యస్యాన్నాదిత్వమప్యస్తీత్యర్థః. (తయేదం సర్వం దృష్టం) తయా విరాజోపాసితయా ఇదం సర్వం - దశదిక్స్థపదార్థజాతం దశత్వసంఖ్యాసామ్యాత్ దృష్టం భవతి - ఉపాసితం భవతీత్యర్థః. తదుపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద) ఏతదుపాసకస్య సార్వజ్ఞ్యం బ్రహ్మలక్షణాన్నానుభవశ్చ భవతీత్యర్థః. విద్యాసమాప్తిద్యోతకం ద్విర్వచనం. వ్యాసార్యైస్తు * ఛన్దోభిధానాదితి సూత్రే అన్నాదితి హేతుతయా శ్రుత్య అన్నం చ తదత్తీత్యన్నాదితి భోక్తృత్వభోగ్యత్వాశ్రయపరమాత్మపరతయా వ్యాఖ్యాతం. అస్యాస్సంవర్గవిద్యాయాః పరమాత్మపరత్వమేవ - న ప్రసిద్ధవాయుప్రాణవిషయత్వం - * యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్తీత్యాదినా సంవర్గవిద్యానిష్ఠరైక్వప్రభావే సర్వేషామన్తర్భావవచనాత్, • మహాత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోనసూరిః। మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి ఇతరావినాశ్యత్వే సతి సకలవినాశకత్వసర్వసమ్ప్రతిపన్నమహామహిమశాలిత్వసర్వదేవనియన్తృత్వబ్రహ్మాదిసకలప్రజోత్పాదకత్వహిరణ్యదంష్ట్రత్వాద్యుపలక్షితసకలసిద్ధవిగ్రహవత్త్వాదిప్రతిపాదనాత్, * నైవయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే ఇతి శక్తిమత్ప్రజాపత్యాత్మకసంవర్గప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ పరమాత్మనిష్ఠాపేయం విద్యేతి ద్రష్టవ్యం. ఏతత్ప్రకరణగతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - సమన్వయాధ్యాయే జానశ్రుతిం శూద్రేత్యామన్త్ర్య రైక్వో బ్రహ్మవిద్యాముపదిదేశేతి శ్రవణాత్, విదురాదీనాం బ్రహ్మనిష్ఠానాముపదర్శనాత్, దగ్నివిద్యాసాధ్యయజ్ఞాదిష్వగ్నివిద్యాశూన్యానాం శూద్రాణాం కర్మకాణ్డస్థశూద్రాధికరణన్యాయేనాధికారాభావేపి బ్రహ్మోపాసనే అధికారస్సమ్భవత్యేవ. న చ శూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తజ్ఞానాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః - ఇతిహాసపురాణాదినా తజ్జ్ఞానసమ్భవాత్. సత్త్వే వయజ్ఞాదిష్వపి తథా ప్రసఙ్గః - అన్యథాభావాత్. * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇతి యజ్ఞానుష్ఠానస్య నిషిద్ధతయా చతుర్వర్ణస్యాపి సంవర్గవిద్యాగతశూద్రశబ్దానురోధేన జిజ్ఞాసుగ్రహణాత్ బ్రహ్మోపాసనాధికారోఙ్గీకర్తవ్య ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - • హంసస్యాతిపరాదరవచనశ్రవణాత్ తదాద్రవణాద్వ్యాచ్యతే హి. శోచిస్తస్య ప్రస్పృష్టినిమిత్తకేన శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేః • కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి హంసోక్తానాదరగర్భవాక్యశ్రవణాత్తదాద్రవణహేతుభూతాదుత్పన్నా శుగుచ్యతే - న చతుర్థవర్ణత్వం. యౌగికార్థస్య ప్రకృతస్యమానాన్తరావిరుద్ధస్య గ్రహణసమ్భవే మానాన్తరవిరుద్ధస్య రూఢ్యర్థస్యాగ్రాహ్యత్వాత్, శూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తవైదుష్యలక్షణసామర్థ్యాసమ్భవాచ్చ న బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః. వైదికవిధీనామధ్యయనవిధిలబ్ధవేదజన్యజ్ఞానవత్త్రైవర్ణికాధికారిణ అసాధ్యస్య విత్తానాం శూద్రాధికారానపేక్షపరత్వాదితి న్యాయస్య యజ్ఞోపాసనయోరవిశేషాత్. * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇత్యస్య న్యాయసిద్ధకథనానువాదిత్వేన తస్య విధిపరకత్వాసమ్భవాత్. * క్షత్రియత్వగతేశ్చ. పశ్చాదస్య ప్రపత్త్యా క్షత్ప్రేషణరైక్వకన్యాప్రదానానేకగ్రామప్రదానాదినా జానశ్రుతేః క్షత్రియత్వావగతేశ్చ. ఏతేషాం క్షత్రియధర్మత్వేన క్షాత్త్రియత్వాత్. * ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్. సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధినోఽభిప్రతారినామ్నశ్చిత్రరథవంశ్యస్య క్షత్రియస్య కాప్యేన బ్రాహ్మణేన శౌనకేన కాపేయేన సాహచర్యదర్శనాదిహాపి సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధిరైక్వేన బ్రాహ్మణేన సహ చరితజానశ్రుతిరపి క్షత్రియ ఏవేత్యవసీయతే. నన్వభిప్రతారిణః క్షత్రియత్వం కుత ఇతి చేత్. చిత్రరథవంశ్యత్వాత్. న చ తదపి కుతోఽవగతమితి వాచ్యం - కాపేయయాజ్యత్వాల్లిఙ్గాత్. న చ కాపేయయాజ్యత్వే చిత్రరథవంశ్యత్వం కుత ఇతి వాచ్యం - * ఏతేన వై చిత్రరథం కాపేయా అయాజయన్నితి ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్రరథస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణాత్. నన్వభిప్రతారిణః కాపేయయాజ్యత్వం వా కుతోఽవసీయతే - • శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే ఇతి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశమాత్రస్య శ్రవణాత్, నానాదేశాగతానాం సమ్బన్ధహీనానామపి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశసమ్భవాత్, అస్తు వా కథంచిద్యాజ్యయాజకభావః - తావతా ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్రరథస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణేన చిత్రరథత్వమేవ సిద్ధ్యేత్ - న తు తద్వంశ్యత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే - కాపేయాభిప్రతారిణోః క్లృప్తసమ్బన్ధహీనయోరేకపఙ్క్త్యుపవేశస్యాదృష్టత్వాత్, కాపేయానాం చిత్రరథవంశ్యానాం చ యాజ్యయాజకసమ్బన్ధస్యాన్యత్ర ప్రసిద్ధత్వాత్, అభిప్రతార్యపి కాపేయయాజ్యచిత్రరథవంశ్య ఇత్యవసీయతే. న చ కాపేయయాజ్యతయా చిత్రరథత్వమేవాస్త్వితి శఙ్క్యం - అభిప్రతారిసంజ్ఞావరుద్ధే చిత్రరథసంజ్ఞానివేశాసమ్భవాన్నాయం చిత్రరథః. అపి తు తద్వంశ్యః. సమానాన్వయానాం యాజ్యయాజకభావస్య లోకవేదప్రసిద్ధత్వాత్. న చ కాపేయయాజ్యస్య చిత్రరథస్య క్షత్రియత్వే కిం ప్రమాణమితి వాచ్యం - • ఏతేన వై చైత్రరథం కాపేయా అయాజయం స్తస్మాచ్చైత్రరథో నామైకః క్షత్రపతిరజాయతేతి చిత్రరథోత్పన్నస్య క్షత్రియత్వావేదనాత్. తతశ్చ ఉత్తరత్ర బ్రాహ్మణక్షత్రియయోః శౌనకాభిప్రతారిణోస్సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధశ్రవణాదిహాపి తద్విద్యాసమ్బన్ధినో రైక్వజానశ్రుత్యోః బ్రాహ్మణక్షత్రియత్వమవసీయతే. • సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ

ఉ.— సత్యకామో హ జాబాలో జబాలాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే బ్రహ్మచర్యం భవతి వివత్స్యామి కిఙ్గోత్రో న్వహమస్మీతి॥ ౧

సా హైనమువాచ నాహమేతద్వేద తాత యద్గోత్రస్త్వమసి బహ్వహం చరన్తీ పరిచారిణీ యౌవనే త్వామలభే సాహమేతన్న వేద యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసి స సత్యకామ ఏవ జాబాలో బ్రువీథా ఇతి॥ ౨

బ్రహ్మవిద్యోపదేశప్రదేశేషు *ఉప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి * తం హోపనిన్యే * అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదః తం హోవాచ * సమిత్పాణయో భగవన్తం పిప్పలాదముపసన్నా ఇత్యాదిషు ఉపనయనసంస్కారః ప్రతిపాద్యతే. శూద్రస్య సంస్కారాభావోఽభిలప్యతే * శూద్రశ్చతుర్థో వర్ణ ఏకజాతిః * న శూద్రే పాతకం కించిన్న చ సంస్కారమర్హతీతి. * తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః. శూద్రత్వాభావనిర్ధారణే సత్యేవ విద్యోపదేశాయ ప్రవృత్తిశ్శ్రూయతే *నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి. *శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్. *పద్యు హ వా ఏతచ్ఛ్మశానం యచ్ఛూద్రస్తస్మాచ్ఛూద్రసమీపే నాధ్యేతవ్యమితి శూద్రస్య వేదశ్రవణప్రతిషేధేన తదధ్యయనతదర్థానుష్ఠానయోస్సుతరాం ప్రతిషేధాత్. * స్మృతేశ్చ *అథాస్య వేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణముదాహరణే జిహ్వాచ్ఛేదో ధారణే శరీరభేద ఇతి స్మృత్యా చ శ్రవణాదికం శూద్రస్య ప్రతిషిద్ధం. అతో న బ్రహ్మవిద్యాయాం శూద్రస్యాధికారః. విదురాదయస్తు భవాన్తరాధిగతజ్ఞానాః ప్రారబ్ధకర్మవశాచ్ఛూద్రజన్మయోగ ఇతి తేషాం బ్రహ్మనిష్ఠత్వం. నను శూద్రాణాం బ్రహ్మోపాసనానధికారే పఞ్చరాత్రాద్యాగమోక్తత్రైవర్ణికమన్త్రాసన్న్యాసపూర్వకబ్రహ్మోపాసనేఽప్యధికారో న స్యాత్, నారదస్య శూద్రజన్మని మహర్షివచనాదనుష్ఠితముచ్యతే ఉపాసనముపస్థానాదికం స్యాదితి చేత్. నహి బ్రహ్మోపాసనమాత్రే శూద్రస్యానధికారం బ్రూమః- అపితు సంవర్గవిద్యాదిషు వైదికేషూపాసనేషు. అతో నాత్ర తద్దోషశఙ్కావకాశః. నను *సమ్భాన్తా దేవమన్యత్రాపీత్యధికరణే వ్యాహృతివిద్యాయా అధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేన భేదస్య ప్రతిపాదితత్వాత్సంవర్గవిద్యాయా అప్యధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేన భేదస్స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- *అనుమువితాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి బ్రహ్మవిద్యామాత్రాగ్నేర్జానశ్రుతయే విద్యాద్వయోపదేశస్యాయుక్తత్వాదితి చేత్. నైవం- వ్యాహృతివిద్యాయాం *య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యత్రైవ వాయౌ ప్రాణ ఇత్యేవం వాయుప్రాణయోస్స్థానత్వేన నిర్దేశాభావాత్ స్థానభేదప్రయుక్తవిద్యాభేదాప్రసక్తేః. *యాం దేవతాముపాస్స ఇతి హ్యేకోపాస్యదేవతాయా ఉపాసనప్రకారపృష్టైకోపాస్యసంవర్గస్య దేవతాత్మలక్షణస్థానభేదేన ఉపాసనాద్వయసమ్భవమభిప్రేత్యోపాసనాద్వయోపదేశే దోషాభావాచ్చ. న చ *వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాదితి న్యాయేన నైక్యస్య విద్యాద్వయానుష్ఠానాభావాత్ స్వానుష్ఠేయరూపవిద్యామాత్రోపదేశవిషయయుక్తిః - నాధిక ఇతి వాచ్యం - అప్రయోజకత్వాత్. పరోపదేశే స్వావగతేరేవ ప్రయోజకత్వేన స్వానుష్ఠానస్యాప్రయోజకత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ... ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సర్వం వాగాద్యగ్న్యాదిచాన్నాన్నాదత్వసంస్తుతం జగదేకీకృత్య షోడశధా ప్రవిభజ్య తస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిర్విధాతవ్యేత్యారభ్యతే. శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికా. సత్యకామో హ- నామతః. హశబ్ద ఐతిహ్యార్థః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలిః. జబాలాం స్వాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే - ఆమన్త్రితవాన్. బ్రహ్మచర్యం స్వాధ్యాయగ్రహణాయ హే భవతి వివత్స్యామ్యాచార్యకులే. కిఙ్గోత్రోఽహం- కిమస్య మమ గోత్రం- సోఽహం కిఙ్గోత్రోఽహమస్మీతి. ౧

ఆ.— పూర్వేణ సమ్బన్ధం దర్శయితుముత్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) ఏకీకృత్య - కారణరూపేణైక్యమాదాయేత్యర్థః. తస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిరేవ విధీయతాం- కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (శ్రద్ధాతపసోరితి) బ్రహ్మచర్యవాసస్యోద్దేశ్యం ఫలం దర్శయతి (స్వాధ్యాయేతి) ఆచార్యో హి మాణవకముపనయతే విజ్ఞాతకులగోత్రమేవేతి మన్వానః పృచ్ఛతి (కిఙ్గోత్రోఽహమితి) ౧

రం.— షోడశకలబ్రహ్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (సత్యకామో హ జాబాలో జబాలాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే) హ ఇత్యైతిహ్యార్థః. జబాలాసుతస్సత్యకామనామా జబాలాం మాతరమామన్త్రితవాన్. కిమితీత్యత్రాహ (బ్రహ్మచర్యం భవతి వివత్స్యామి కిఙ్గోత్రో న్వహమస్మీతి) హే భవతి స్వాధ్యాయగ్రహణాయాచార్యకులే బ్రహ్మచర్యం వివత్స్యామి. మమ గోత్రం కిమితి పృష్టవాన్. ౧

శం.— ఏవం పృష్టా జబాలా సా హైనం- పుత్రమువాచ. నాహమేతత్ - తవ గోత్రం వేద. హే తాత యద్గోత్రస్త్వమసి. కస్మాన్న వేత్సీత్యుక్తా ఆహ- బహు భర్తృగృహే పరిచర్యాజాతమతిథ్యభ్యాగతాది చరన్త్యహం పరిచారిణీ - పరిచరన్తీతి పరిచరణశీలైవాహం. పరిచరణచిత్తతయా గోత్రాదిస్మరణే మమ మనో నాభూత్. యౌవనే చ- తత్కాలే త్వామలభే- లబ్ధవత్యస్మి. తదైవ తే పితోపరతః. అతోఽనాథాహం. సాహమేతన్న వేద- యద్గోత్రస్త్వమసి. జబాలా తు నామాహమస్మి. సత్యకామో నామ త్వమసి. స త్వం సత్యకామ ఏవాహం జాబాలోఽస్మీత్యాచార్యాయ బ్రువీథాః. యద్యాచార్యేణ పృష్ట ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఉ.— సహ హారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ బ్రహ్మచర్యం భగవతి వత్స్యామ్యుపేయాం భగవన్తమితి॥ 3

తగ్ం హోవాచ కింగోత్రో ను సోమ్యాసీతి స హోవాచ నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛం మాతరగ్ం సా మా ప్రత్యబ్రవీద్బహ్వహం చరన్తీ పరిచారిణీ యౌవనే త్వామలభే సాహమేతన్న వేద యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసీతి సోఽహగ్ం సత్యకామో జాబాలోఽస్మి భో ఇతి॥ 4

తగ్ం హోవాచ నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధగ్ం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి తముపనీయ కృశానామబలానాం చతుశ్శతా గా నిరాకృత్యోవాచేమాః సోమ్యానుసంవ్రజేతి

ఆ — అతిథ్యభ్యాగతాద్యనేకకృత్యవ్యాపృతచర్యాజాతం బహు చరన్తీ భర్తృగృహే యతోఽహం స్థితా- తేన పరిచరణచిత్తతయా గోత్రాదీన్నాపృచ్ఛం- తథా చ తత్స్మరణేచ నో మమ మనాసీదితి. గోత్రాదిప్రశ్నాభావే హేత్వన్తరమాహ (యౌవన ఇతి) యద్యపి తస్యామవస్థాయాం ... గోత్రాదినా ప్రాష్టః- తథాపి కాలాన్తరే కిమితి తన్న పృష్టవతీత్యాశఙ్క్యాహ (త్వదితి) తథా కిమిత్యస్య మయా ... ప్రాష్టీరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ప్రథమం లజ్జయా చిరం ప్రతిన ప్రశ్నః. పునశ్చ త్వత్పరతన్త్రత్వాత్ ... ఇతి స్థితే ప్రశ్నాభావఫలమాహ (సాహమితి) కిం తర్హి తవ జ్ఞానమస్తి- తదాహ (జబాలా త్వితి) ... ఆచార్యం ప్రతి మయా వక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్య మితి) * నాపృష్టః కస్యచిద్బ్రూయాదితి న్యాయం సూచయతి (యదీతి) ౨

రం — (సా హోవాచ నాహమేతద్వేద తాత యద్గోత్రస్త్వమసీత్యాది) అహం భర్తృగృహే అతిథ్యభ్యాగతాదిభ్యో బహు పరిచర్యాజాతం చరన్తీ పరిచారిణీ- గుర్వాది పరిచరణశీలా చ సతీ తద్వ్యాసఙ్గేన గోత్రం నాజ్ఞాసిషం యౌవనకాలే త్వాం లబ్ధవతీ అతో గోత్రం న జానే. అతో జబాలాయాః పుత్రః సత్యకామనామా హమస్మి- నాహం గోత్రం వేదేతి గురుసమీపే బ్రూహీత్యుక్తవతీత్యర్థః ౨

శం — సహ- సత్యకామో హారిద్రుమతం- హరిద్రుమతోఽపత్యం హారిద్రుమతం గౌతమం- గోత్రత ఏత్య- గత్వోవాచ. బ్రహ్మచర్యం భగవతి- పూజావతి త్వయి వత్స్యామి. అతః ఉపేయాం- ఉపగచ్ఛేయం శిష్యతయా భగవన్తం. 3

ఆ — మాతృవచనశ్రవణానన్తరం కింకృతవానిత్యపేక్షాయామాహ (స హేతి) ఆచార్యసమీపే బ్రహ్మచర్యవాసః శిష్యభావాదృతే న సిధ్యతీత్యభిమన్వానో ఉక్తం (అత ఇతి) 3

రం — (స హ హారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ) అథ సః- సత్యకామః హారిద్రుమత్పుత్రం గోత్రతో గౌతమమేత్యోక్తవాన్. ఉక్తిమేవాహ (బ్రహ్మచర్యం భగవతి వత్స్యామ్యుపేయాం భగవన్తమితి) భగవతి- పూజావతి త్వయి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యామి. శిష్యత్వేన భగవన్తముపగచ్ఛానీత్యుక్తవాన్. 3

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం తమువాచ గౌతమః. కింగోత్రో ను సోమ్యాసీతి. విజ్ఞాతకులగోత్రశ్శిష్య ఉపనేతవ్యః ఇతి పృష్టః ప్రత్యాహ సత్యకామః- స హోవాచ నాహమేతద్వేద భో- యద్గోత్రోఽహమస్మి కిం త్వపృచ్ఛం- పృష్టవానస్మి మాతరం సా మయా పృష్టా మాం ప్రత్యబ్రవీన్మాతా (బహ్వహం చరన్తీత్యాది) పూర్వవత్ తస్యా అహం వచనం స్మరామి- సోఽహం సత్యకామో జాబాలోఽస్మి భో ఇతి. 4

ఆ.— కిమనయా కాకదన్తపరీక్షయా- భవతా త్వహముపనేతవ్యోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞాతేతి) మాతరం పృష్ట్వా విజ్ఞాయాగన్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వపృచ్ఛమితి) ¶ 4

రం.— (తగ్ం హోవాచ కింగోత్రో ను సోమ్యాసీతి) కింగోత్రస్త్వం- జ్ఞాతకులగోత్ర ఉపనేతవ్యః. అన్యతః శూద్రత్వాభావో హి నిశ్చేతవ్య ఇత్యభిప్రాయః. (స హోవాచ) సః- సత్యకామః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛం మాతరమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. 4

శం.— తం హోవాచ గౌతమః. నైతద్వచోఽబ్రాహ్మణో విశేషేణ వక్తుమర్హత్యార్జవార్థసంయుక్తం- ఋజవో హి బ్రాహ్మణాః- నేతరే స్వభావతః. యస్మాన్న సత్యాత్- బ్రాహ్మణజాతిధర్మాదగాః- నాపేతవానసి. అతో బ్రాహ్మణం త్వాముపనేష్యే. అతస్సంస్కారార్థం హోమాయ సమిధగ్ం సోమ్యాహరేత్యుక్త్వా తముపనీయ కృశానామబలానాం యూథాన్నిరాకృత్య- అపకృష్య చతుశ్శతా - చత్వారి శతాని గవాముపావాచ. ఇమాః- గా ఇమాస్సోమ్య అనుసంవ్రజ- అనుగచ్ఛ. ఇత్యుక్తస్తా అరణ్యం ప్రత్యభిప్రస్థాపయన్నువాచ. నాసహస్రేణాపూర్ణేనావర్తేయ - న ప్రత్యాగచ్ఛే

¶ అత్ర కతిపయగ్రన్థా గలితః.

తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తయేతి స హ వర్షగణం ప్రోవాస తా యదా సహస్రꣳ సమ్పేదుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ ప్రాప్తాః సోమ్య సహస్రꣳ స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులం॥ ౧

బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ ప్రాచీ దిక్కలా ప్రతీచీ దిక్కలా దక్షిణా దిక్కలోదీచీ దిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ॥ ౨

య స ఏవముక్త్వా గా అరణ్యం తృణోదకబహులం ద్వన్ద్వరహితం ప్రవేశ్య స హ వర్షగణం దీర్ఘం ప్రోవాస. ప్రోషితవాన్. తాః సమ్యగ్గావో రక్షితా యదా యస్మిన్కాలే సహస్రం సమ్పేదుః సమ్పన్నా బభూవుః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— (తం హేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్యాఽనృతం న వాకత్వమార్జవసంయుక్తవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋజవో హీతి) క్షత్రియాదీనామపి కేషాంచిదార్జవమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నైతదితి) ఋజువచనత్వేన బ్రాహ్మణత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఉపనీయ అధ్యాపన ఇతి శేషః తస్యానుగ్రహార్థం కృశానాం గవాం రక్షణం నియుక్తవానిత్యాహ (కృశానామితి) ఆచార్యనియోగశ్చ శిష్యేణ సఫలీకర్తవ్య ఇత్యాశయేనాహ (ఇత్యుక్త్వేతి) సమ్పన్నా బభూవుః అథ హైనమృషభోఽభ్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (తం హోవాచ) తం గౌతమః ప్రత్యువాచ. కిమితి. (నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి) ఏతత్ ఏతాదృశమార్జవయుక్తం వచనం అబ్రాహ్మణో విశేషేణ వక్తుమర్హతి. అత్ర బ్రాహ్మణశబ్దస్త్రైవర్ణికపరః. అత్రైవర్ణికః శూద్ర ఇతి యావత్. శూద్రో న వివక్తుమర్హతి. శూద్రాణామార్జవాభావాదితి భావః. హే సోమ్య ఉపనయనసంస్కారార్థం సమిధమాహర త్వాముపనేష్యే. న సత్యాదగాః సత్యం నాతిక్రాన్తవానసి. సత్యవచనం న త్యక్తవానసి. అతస్త్వాముపనేష్య ఇత్యర్థః. సూత్రితం చ "తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః" ఇతి. శూద్రత్వాభావనిశ్చయే సత్యేవ ఉపనేష్యే ఇత్యుపనయనప్రవృత్తేరిత్యర్థః. అతోఽత్ర బ్రాహ్మణశబ్దస్త్రైవర్ణికపరః (తముపనీయ కృశానామబలానాం చతుఃశతా గా నిరాకృత్యోవాచ) తమేవమాచార్య ఉపనీయ కృశానామబలానాం గవాం మధ్యే అతిదుర్బలాని కృశాని గవాం చత్వారి శతాని నిరాకృత్య పృథక్కృత్యేదం వక్ష్యమాణముక్తవానిత్యర్థః (ఇమాః సోమ్యానుసంవ్రజేతి) హే సోమ్య సత్యకామ ఇమా గా అనుగచ్ఛేత్యువాచేత్యర్థః (తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తయేతి) సత్యకామః సహస్రసఙ్ఖ్యాపూరణాత్ ప్రాక్ న నివర్తిష్య ఇత్యువాచేత్యర్థః (స హ వర్షగణం ప్రోవాస) చిరకాలం జనశూన్యే అరణ్యే ప్రోషితవాన్ (తా యదా సహస్రꣳ సమ్పేదుః) యస్మిన్కాలే తాః సహస్రం సమ్పన్నా బభూవుః తావత్సంవత్సరగణం ప్రోషితవానిత్యర్థః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తమేతం శ్రద్ధాతపోభ్యాం సిద్ధం వాయుర్దేవతా దిక్సమ్బన్ధినీ తుష్టా సతీ ఋషభమనుప్రవిశ్య ఋషభభావమాపన్నాఽనుగ్రహాయ. అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద అభ్యుక్తవాన్ సత్యకామా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి ప్రతిశుశ్రావ ప్రతివచనం దదౌ. ప్రాప్తాః సోమ్య సహస్రꣳ స్మః పూర్ణా తవ ప్రతిజ్ఞా. అతః ప్రాపయ నః అస్మానాచార్యకులం. ౧

ఆ.— కథం పునః సత్యకామం ప్రతి వక్తుమలం సర్వాలోకే ఋషభస్య వాక్శక్త్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తమేతమితి) సత్యకామం శ్రద్ధాదిసమ్పన్నం తపోనిష్ఠం ఋషభోఽనుగ్రహాయాభ్యువాదేతి సమ్బన్ధః. ఋషభస్య స్వరూపమాహ (వాయుర్దేవతేతి) ఆరణ్యేత తత్ర గవాం పాలనశ్రద్ధాపూర్వకం తపశ్చరతో వాయుదేవతానుగ్రహం తుష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (దిక్సమ్బన్ధినీతి) ౧

రం.— (అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి) ఏవం గవాం రక్షణేన ప్రీతదేవతావిశేషాధిష్ఠిత ఋషభః సత్యకామా౩ ఇత్యభ్యువాద ఆమన్త్రితవాన్ సత్యకామా౩ ఇతి * దూరాద్ధూతే చేతి ప్లుతిః (భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ) ప్రతిశుశ్రావ ప్రత్యుత్తరం దదౌ. సత్యకామ ఇతి శేషః. ఋషభ ఆహ (ప్రాప్తాః సోమ్య సహస్రꣳ స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులం) సహస్రం సహస్రసఙ్ఖ్యాం వయం ప్రాప్తాః స్మః. తవ ప్రతిజ్ఞా చ సఫలా వృథా. అస్మానాచార్యకులం ప్రాపయేత్యర్థః. ౧

శం.— కిఞ్చ అహం బ్రహ్మణః పరస్య తే తుభ్యం పాదం బ్రవాణి కథయాని. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ బ్రవీతు కథయతు మే మహ్యం భగవాన్. ఇత్యుక్త ఋషభస్తస్మై సత్యకామాయ హోవాచ. ప్రాచీ దిక్కలా బ్రహ్మణః పాదస్య చతుర్థో భాగః. తథా ప్రతీచీ దిక్కలా. త

ఉ.— స య ఏతమేవం విద్వాꣳశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే ప్రకాశవానస్మిꣳల్లోకే భవతి ప్రకాశవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాꣳశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే॥ ……………… ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

అగ్నిష్టే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభి సాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తమగ్నిరభ్యువాద సత్యకామ౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

భా.- దక్షిణాదిక్కలా. ఉదీచీదిక్కలా. ఏష వై సోమ్య బ్రహ్మణః పాదశ్చతుష్కలః - చతస్రః కలాః - అవయవా యస్య సోఽయం చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ- ప్రకాశవానిత్యేవ నామ- అభిధానం యస్య. తథోత్తరేఽపి పాదా నియతాశ్చతుష్కలా బ్రహ్మణః. ౨

ఆ.— వాక్యాన్తరం చ తదీయం శ్రూయతామిత్యాహ (దిక్షితి) వాయుదేవతాదిక్ప్రసృష్టీనిత్యుక్తత్వాద్దిగ్గోచరమేవ దర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాచీతి) బ్రహ్మణః పాదస్యేతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ. ఏకపాదవిదబ్రహ్మేతి విభ్రమం వ్యుదస్యతి (తథేతి) ౨

రం.— (బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి) త్వత్తశ్చ తేఽహం బ్రహ్మణః పాదం బ్రవాణీతి వృషభ ఉవాచేత్యర్థః. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) (తస్మై హోవాచ) ఋషభ ఇతి శేషః. కిమితి. (ప్రాచీదిక్కలా ప్రతీచీదిక్కలా దక్షిణాదిక్కలోదీచీదిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ) కలాః- అవయవాః. ఏకైకస్య హి గోః పాదస్య చత్వారోఽవయవాః - పురతః ఖురద్వయం, పృష్ఠతః పార్ష్ణిద్వయం, చ. అతః పాదశ్చతుష్కలో భవతి. అతః ప్రాగాదిదిక్చతుష్టయం బ్రహ్మణః పాదత్వేన ప్రకాశవన్నామకత్వేన చోపాస్యమిత్యర్థః. ౨

శం.— స యః- కశ్చిదేవం- యథోక్తమేతం బ్రహ్మణశ్చతుష్కలం పాదం విద్వాన్ ప్రకాశవానిత్యనేన గుణేన విశిష్టముపాస్తే- తస్యేదం ఫలం- ప్రకాశవానస్మిన్ లోకే భవతి- ప్రఖ్యాతో భవతీత్యర్థః. తథా- అదృష్టం ఫలం- ప్రకాశవతో హ లోకాన్ - దేవాదిసమ్బన్ధినో మృతః సఞ్జయతి- ప్రాప్నోతి. య ఏతమేవం విద్వాన్ చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే.……………… ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రథమపాదోపాసకస్య దృష్టమదృష్టం చ ఫలమాహ (స య ఇత్యాదినా) కస్యేదం ఫలమిత్యుక్తే పూర్వోక్తమేవోపాసకమనువదతి (య ఏతమితి)……………… ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) ఏతం పాదముక్తప్రకారేణ య ఉపాస్తే- స ఇహ లోకే ప్రకాశవాన్ భవతీత్యర్థః. న తావన్మాత్రం ఫలమిత్యాహ (ప్రకాశవతో హ లోకాఞ్జయతీత్యాదినా) కస్యేదం ఫలమిత్యత్రోక్తమధికారిణముపసంహరతి (య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే) ఉక్తోఽర్థః. ……………… ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సోఽగ్నిష్టే పాదం వక్తేత్యుక్త్వోపరరామ ఋషభః. స సత్యకామో హ శ్వోభూతే- పరేద్యుర్నైత్యకం- నిత్యం కర్మ కృత్వా గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారాచార్యకులం ప్రతి. తాశ్చ శనైశ్చరన్త్య ఆచార్యకులాభిముఖ్యః ప్రస్థితా, యత్ర- యస్మిన్కాలే దేశేఽభి సాయం- నిశాయామభిబభూవుః- ఏకత్రాభిముఖ్యః సంభూతాః. తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙ్ముఖ ఉపవివేశ ఋషభవచో ధ్యాయన్. ౧

ఆ.— అవశిష్టం పాదత్రయం కథం ద్రష్టవ్యమితి బుభుత్సమానం సత్యకామం ప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి) అవిదుషో విద్యాభిమాననిమిత్తకర్మత్యాగో న యుక్త ఇతి మత్వాహ (సత్యకామ ఇతి) అభిసాయం బభూవుః- సాయం కాలం ప్రాప్తా ఇతి యావత్. తస్య బ్రహ్మచర్యమవ్యావృత్తమితి సూచయతి (తత్రేతి) ఉపోపవివేశేత్యత్రోపోపశబ్దాభ్యాం గవామగ్నేశ్చ సామీప్యనివేశనముచ్యతే. అర్థినే విద్యా వక్తవ్యేతి సూచయతి (ఋషభేతి) ౧-౨

రం.— (అగ్నిష్టే పాదం వక్తేతి) ఏవం స్వయం పాదముక్త్వా పాదాన్తరమగ్నిరుపదేక్ష్యతీత్యుక్త్వా ఋషభస్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. (స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారేత్యాది) స హ- సత్యకామః శ్వోభూతే - అపరేద్యుర్నిత్యనైమిత్తికకర్మ కృత్వా ఆచార్యకులాభిముఖ్యేన గాః ప్రస్థాపితాః- సర్వా గావో యత్ర - దేశే సాయం కాలే అభిబభూవుః- పరితః స్థితా భవన్తి. తత్రాగ్నిమాహృత్య గాశ్చోపరుధ్య సన్ధ్యాముపాస్య సమిదాధానం కృత్వా ఋషభవాచో ధ్యాయన్నగ్నేః పశ్చాత్ ప్రాఙ్ముఖ ఉపవిష్టవానిత్యర్థః. ౧

శం.— తమగ్నిరభ్యువాద సత్యకామ౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ- ప్రతివచనం దదౌ. ౨

ఉ.— బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ పృథివీ కలాఽన్తరిక్షం కలా ద్యౌః కలా సముద్రః కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ॥ ౩

స య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తేఽనన్తవానస్మిఁల్లోకే భవత్యనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తే॥.. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

హంసస్తే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభి సాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తం హంస ఉపనిపత్యాభ్యువాద సత్యకామ౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచాగ్నిః కలా సూర్యః కలా చన్ద్రః కలా విద్యుత్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మాన్నామ॥ ౩

ర౦.— (తమగ్నిరభ్యువాదేత్యాది) తం- ఏవముపవిష్టం సత్యకామమగ్నిరామన్త్రయాఞ్చకారేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం.

శ౦.— బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి. బ్రవీతు మే భగవానితి. తస్మై హోవాచ. పృథివీ కలా. అన్తరిక్షం కలా. ద్యౌః కలా. సముద్రః కలా. ఇత్యాత్మగోచరమేవ దర్శనమగ్నిరబ్రవీత్. ఏష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ. ౩

ఆ.— ఆత్మగోచరం- అగ్నేరాత్మస్వవిషయమిత్యర్థః. యద్వా- పృథివ్యాదిరూపేణాగ్నేరవస్థానాదగ్నివిషయమిత్యర్థః. యథోక్తపాదే గుణవిశేషం నిర్దిశతి (ఏష వా ఇతి) ౩

ర౦.— (బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీత్యాది) పాదం - ద్వితీయమిత్యర్థః. (అనన్తవాన్నామ) అనన్తవన్నామోపాస్య ఇత్యర్థః. ౩

శ౦.— స యః - కశ్చిద్యథోక్తం పాదమనన్తత్వేన గుణేనోపాస్తే- స తథైవ తద్గుణో భవత్యస్మిఁల్లోకే. మృతశ్చానన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి. (య ఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ద్వితీయపాదోపాసకస్య ద్వివిధం ఫలం దర్శయతి (స య ఇతి) యథోక్తం- చతుష్కలమితి యావత్. తథైవ- ఉపాస్యగుణానురోధేనేత్యర్థః. తద్గుణః- తేన గుణేన సగుణవాన్. అనన్తవాన్- అవిచ్ఛిన్నసన్తానో భవతీత్యర్థః. అనన్తవతో లోకాన్- అక్షయానిత్యేతత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

ర౦.— ఫలమాహ (స య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదమిత్యాది) (అనన్తవానస్మిఁల్లోకే భవతి) అనన్తవాన్- కేనచిదపి పారం గన్తుమశక్య ఇత్యర్థః. అజేయ ఇతి యావత్. (అనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి) అనన్తవతః- అవినాశిన ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శ౦.— సోఽగ్నిర్హంసస్తే పాదం వక్తేత్యుక్త్వోపరరామ. హంసః - ఆదిత్యః. శౌక్ల్యాత్పతనసామాన్యాచ్చ. (స హ శ్వోభూత ఇత్యాది) సమానం. ౧-౨

ఆ.— అవశిష్టపాదద్వయం కథం జ్ఞాతవ్యమితి జిజ్ఞాసమానం ప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి). పక్షివిశేషవిషయత్వం హంసశబ్దస్య వ్యావర్తయతి (ఆదిత్య ఇతి) కథం తత్ర హంసశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శౌక్ల్యేతి) ౧-౨

ర౦.— (హంసస్తే పాదం వక్తేతి స హేత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౧-౨-౩

శ౦.— అగ్నిః కలా. సూర్యః కలా. చన్ద్రః కలా. విద్యుత్కలా. ఏష వై సోమ్యేతి జ్యోతిర్విషయమేవ చ దర్శనం ప్రోవాచ- అతో హంసస్యాదిత్యత్వం ప్రతీయతే. ౩

సయఏతమేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణోజ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తేజ్యోతిష్మానస్మిఁల్లోకేభవతిజ్యోతిష్మతోహలోకాఞ్జయతియఏత మేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణోజ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తే॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఃఖణ్డః.

ఉ.— మద్గుష్టేపాదంవక్తేతిసహశ్వోభూతేగాఅభిప్రస్థాపయాఞ్చకారతాయత్రాభిసాయంబభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయగాఉపరుధ్యసమిధమాధాయపశ్చాదగ్నేఃప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తంమద్గురుపనిపత్యాభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతిభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణస్సోమ్యతేపాదంబ్రవాణీతిబ్రవీతుమేభగవానితితస్మైహోవాచ ప్రాణఃకలాచక్షుఃకలాశ్రోత్రంకలామనఃకలైషవైసోమ్యచతుష్కలఃపాదోబ్రహ్మణఆయతనవాన్నామ॥ ౩

సయఏతమేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదం బ్రహ్మణఆయతనవానిత్యుపాస్తఆయతనవానస్మిఁల్లోకేభవత్యాయతనవతోహలోకాఞ్జయతియఏతమేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణ ఆయతనవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యోపిస్వవిషయమేవదర్శనముక్తవానిత్యాహ (అగ్నిరితి) తృతీయేపాదేపిగుణవిశేషముపదిశతి (ఏషవాఇతి) యథా హేతోర్జ్యోతిర్విషయమేవదర్శనముక్తవాన్- అతఏవతస్యాదిత్యత్వేహంసస్యగమకానవదమాహ (జ్యోతిర్విషయమేవేతి)

శం.— విద్వత్ఫలం - జ్యోతిష్మాన్ - దీప్తియుక్తోఽస్మిఁల్లోకేభవతి. చన్ద్రాదిత్యాదీనాంజ్యోతిష్మతఏవమృత్వాలోకాఞ్జయతి. సమానముత్తరం. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డ భాష్యమ్.

ఆ.— యఏతమేవంవిద్వానిత్యాది-ఉత్తరం. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జ్యోతిష్మానస్మిన్లోకేభవతి) తేజస్వీభవతీత్యర్థః. (జ్యోతిష్మతోహలోకాఞ్జయతి) అగ్నిసూర్యాదిలోకానిత్యర్థః. ౬

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— హంసోపిమద్గుష్టేపాదంవక్తేత్యుపరరామ. మద్గుః - ఉదకచరఃపక్షీ. సచాప్సమ్బన్ధాత్ప్రాణః. (సహశ్వోభూతఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— అవశిష్టంపాదాన్తరం తర్హికథంజ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (హంసోపీతి) మద్గుశబ్దస్యవాచ్యమర్థమన్వాచష్టే (మద్గురితి) తస్యకథంసత్యకామంప్రత్యుపదేష్టృత్వం- అతఆహ (సచేతి) ౧

రం.— (మద్గుష్టేపాదంవక్తేతి) మద్గుః-జలపక్షివిశేషః. హంసమద్గూఅపివృషభవదేవదేవతానిష్ఠాద్రష్టవ్యా. ౧- ౨- ౩

శం.— సచమద్గుః - ప్రాణఃస్వవిషయమేవచదర్శనమువాచ (ప్రాణఃకలేత్యాది) ఆయతనవానిత్యేవంనామ. ఆయతనంనామ-మనఃసర్వకరణోపహృతానాంభోగానాం. తద్యస్మిన్పాదేవిద్యతఇత్యాయతనవాన్నామపాదః. ౨- ౩

ఆ.— తంమద్గురుపనిపత్యేత్యత్రమద్గుశబ్దార్థంపూర్వోక్తమేవస్మారయతి (మద్గుఃప్రాణఇతి) ప్రాణఃకలేత్యాది. (ఆయతనవానిత్యేవమితి) యథోక్తగుణంసమర్థయతే (ఆయతనమిత్యాదినా) తద్యస్మిన్పాదేవర్తతే-సోయమాయతనవాన్నామపాదఇతిద్రష్టవ్యమితియోజనా. ౨- ౩

శం.— తంపాదంతథైవోపాస్తియః- సఆయతనవాన్- ఆశ్రయవానస్మిఁల్లోకేభవతి. తథా - ఆయతనవతఏవ- సావకాశాల్లోకాన్మృతోజయతి. (యఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డ భాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాప హాచార్యకులం తమాచార్యోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౧

బ్రహ్మవిదివ వై సోమ్య భాసి కో ను త్వాఽనుశశాసేత్యన్యే మనుష్యేభ్య ఇతి హ ప్రతిజజ్ఞే భగవాꣳస్త్వేవ మే కామే బ్రూయాత్॥ ౨

శ్రుతꣳ హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్య ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి తస్మై హైతదేవోవాచాత్ర హ న కించన వీయాయేతి వీయాయేతి॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఆ.— ద్వివిధం విద్యాఫలమభిధత్తే (తం హాదమితి) తత్ర చ- ఆయతనత్వగుణాక్రాన్తత్వేనైవేత్యర్థః ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఆయతనవాన్-ఆశ్రయవాన్ భవతీత్యర్థః. ఆయతనవత్త్వ-పావకానామిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స ఏవం బ్రహ్మవిత్సన్ ప్రాప హ - ప్రాప్తవానాచార్యకులం. తమాచార్యోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి. భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ. అత్రానన్వీయం నాస్తి. ౧

రం.— (ప్రాప హాచార్యకులం) గౌతమస్య హ సత్యకామ ఇతి శేషః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (బ్రహ్మవిదివ వై సోమ్య భాసి) ప్రసన్నేన్ద్రియః ప్రహసితవదనశ్చ నిశ్చిన్తః కృతార్థో బ్రహ్మవిద్భవతి - అత ఆహాచార్యో బ్రహ్మవిదివ భాసీతి. కో ను- ఇతి వితర్కయన్నువాచ- కస్త్వామనుశశాసేతి. స చాహ సత్యకామః- అన్యే మనుష్యేభ్యః - దేవతాః మామనుశిష్టవత్యః. కో న్యో భవచ్ఛిష్యం మాం మనుష్యస్సన్ననుశాసితుముత్సహేత ఇత్యభిప్రాయః. అతోఽన్యే మనుష్యేభ్య ఇతి ప్రతిజజ్ఞే - ప్రతిజ్ఞాతవాన్. భగవాంస్త్వేవ మే కామే- మమేచ్ఛాయాం బ్రూయాత్. కిమన్యైరుక్తేన. నాహం తద్గణయామీత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— బ్రహ్మవిదివ భాసీత్యుక్తే కీదృశో బ్రహ్మవిదిత్యపేక్షాయామాహ (ప్రసన్నేన్ద్రియ ఇతి) సత్యకామస్యాపి తల్లక్షణవత్త్వమిత్యర్థః. మాం త్వదాచార్యమవజ్ఞాయ మచ్ఛిష్యం త్వాం కో న్యో మనుష్యమాత్రో పాదభీతః శిష్యత్వేనాదాయానుశాససంకృతవాన్ - యదనుశాసనాత్తే బ్రహ్మవిద్యాజాతేతి సాక్షేపం పృచ్ఛతి (కస్త్వామితి) మనుష్యేభ్యస్సకాశాదన్యే అనుశిష్టవన్త ఇతి సామాన్యప్రతిజ్ఞాం విభజతే (దేవతా ఇతి) దేవతానామేవోపదేష్టృత్వం వ్యతిరేకద్వారా విశదయతి (కో న్య ఇతి) ప్రతిజ్ఞాం నిగమయతి (అత ఇతి) మయా తర్హీదానీం న కించిదపి స్థితవక్తవ్యమిత్యాశఙ్కాం వారయతి (భగవానితి) ౨

రం.— (బ్రహ్మవిదివ వై సోమ్య భాసి కో ను త్వాఽనుశశాసేతి) కో వా తే బ్రహ్మోపదిష్టవానిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (అన్యే మనుష్యేభ్య ఇతి హ ప్రతిజజ్ఞే) మనుష్యాః మాం నానుశిష్టవన్తః- న హి భగవతశ్శిష్యం మాం కశ్చిన్మనుష్యోఽనుశాసితుముత్సహతే. అపి తు దేవా ఏవానుశిష్టవన్త ఇతి ప్రతిజ్ఞాతవాన్. (భగవాంస్త్వేవ మే కామే బ్రూయాత్) కామే- ఇచ్ఛాయాం సత్యాం మే భగవానేవ వక్ష్యతి. అతో మమ కిమర్థమితర ప్రార్థనమిత్యర్థః. ౨

శం.— కించ- శ్రుతం హి- యస్మాన్మమ విద్యత ఏవాస్మిన్నర్థే భగవద్దృశేభ్యః - భగవత్సమేభ్య ఋషిభ్యః. ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం- సాధుతమత్వం ప్రాపదితి- ప్రాప్నోతీతి. అతో భగవానేవ బ్రూయాత్. ఇత్యుక్త ఆచార్యోఽబ్రవీత్తస్మై తామేవ దైవతైరుక్తాం విద్యాం. అత్ర హ న కించన- షోడశకలావిద్యాయాః కించిత్ - ఏకదేశమాత్రమపి న వీయాయ- న విగతమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసో విద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఇతశ్చ భగవానేవ బ్రవీతు మే విద్యామిత్యాహ (కించేతి) తదేవ కారణం పఠ్యయతి (శ్రుతమితి) అస్మిన్నర్థే-ఆచార్యాదేవ విద్యా శ్రోతవ్యేత్యేవంలక్షణే శ్రుతమేవ విశదయతి (ఆచార్యాదితి) విదితా- ప్రాప్తేతి యావత్. ఆచార్యాధీనాధీ రేవ ఫలతీత్యేతి శబ్దార్థః. విద్యాన్తరమాచార్యేణోక్తమితి శఙ్కామేవకారేణ వారయతి. దైవతైరాచార్యేణైవ సత్యకామాయోక్తాం విద్యామస్మాకం ప్రతి శ్రుతిర్జ్ఞాపయతి (అత్రేతి) న విగతం- కిం తు పూర్ణైవ విద్యా వాయ్వాదిభిరాచార్యేణ చోపదిష్టేతి శేషః. తత్రాపి పాదచతుష్టయానుధ్యానసముచ్చితమేకమేవ విజ్ఞానం. తత్ఫలం చ సంహృతైకవిజ్ఞానఫలత్వేన పరిణేయం- ఏకైకపాదోపాసనస్య కృతార్థత్వాహేతుత్వాదిత్యాచార్యోపదేశస్యైవ సార్థకత్వమితి ద్రష్టవ్యం. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కించ (శ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్య ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి) ఆచార్యాదేవాధిగతా విద్యా సాధిష్ఠం- సాధుతమత్వం ప్రాపదితి- ప్రాప్నోతీతి భగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యో మే- మయా శ్రుతం. అతో నాహం భగవత్తోఽన్యస్మాదనుశాసనం వా

ఉ.— ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యమువాస తస్య హ ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్పరిచచార స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయగ్ంస్తగ్ంహ స్మైవ న సమావర్తయతి॥ ౧

¶ తం జాయోవాచ తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్పరిచచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాంచక్రే॥ ౨

స హ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి స హోవాచ బహవ ఇమేఽస్మిన్పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి॥ ౩

ఖ్యామితి భావః. (తస్మై హైతదేవోవాచ) ఏవముక్త ఆచార్యస్తస్మై- సత్యకామాయైతదేవ- షోడశకలబ్రహ్మవిజ్ఞానమువాచ. తదేవాన్యూనానతిరిక్తమువాచేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అత్ర హ న కించన వీయాయేతి వీయాయేతి) అత్ర- షోడశకలవిద్యాయాం కించిదపి న వీయాయ- న విఘ్నం న ప్రాప్తం. అతో హేతోర్విద్యాప్రకారే భేదాభావాదన్యూనానతిరిక్తం తదేవోవాచేత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా.......... ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పునర్బ్రహ్మవిద్యాం ప్రకారాన్తరేణ వక్ష్యామీత్యారభతే ఽగ్నివిద్యాం చ. ఆఖ్యాయికా పూర్వవచ్ఛ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వప్రదర్శనార్థా. ఉపకోసలో హ వై- నామతః. కమలస్యాపత్యం కామలాయనః. సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యమువాస. (తస్య) హ ఐతిహ్యార్థః. తస్య- ఆచార్యస్య ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార- అగ్నీనాం పరిచరణం కృతవాన్. స హ స్మ- ఆచార్యోఽన్యాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయంస్తమేవ- ఉపకోసలమేకం న సమావర్తయతి స్మ హ. ౧

ఆ.— సప్రపఞ్చం బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనం వక్తుం ఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పునరితి) న కేవలాం- బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వాదిత్యర్థః. (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్ ఖణ్డే శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికేత్యుక్తం- తద్వదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఉపకోసలవిద్యాం వక్తుమాహ (ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యమువాస) కమలసుత ఉపకోసలనామాత్ర పూర్వోక్తే జాబాలే సత్యకామే విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యమవాత్సీత్. (తస్య హ ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార) తదగ్నిశుశ్రూషాం ద్వాదశవర్షం కృతవాన్. (స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయం స్తం హ స్మైవ న సమావర్తయతి) స్వాధ్యాయార్థిన ఇతరాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయంస్తం బ్రహ్మవిద్యార్థినం జ్ఞాత్వా చిరసేవానన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యోపదేష్టవ్యేతి మత్వా తమేవ న సమావర్తయతి స్మ. ౧

శం.— తమాచార్యజాయోవాచ. తప్తో బ్రహ్మచారీ. కుశలం- సమ్యగగ్నీన్ పరిచచారీత్ - పరిచరితవాన్. భగవాంశ్చాగ్నిషు భక్తం న సమావర్తయతి. అతోన్యద్భక్తం న సమావర్తయతీతి జ్ఞాత్వా త్వామగ్నయో మా పరిప్రవోచన్- గర్హాం తవ మా కుర్యుః. అతః ప్రబ్రూహ్యస్మై విద్యామిష్టాముపకోసలాయేతి. తస్మా ఏవం జాయయోక్తోఽపి హాప్రోచ్యైవ- అనుక్త్వైవ కించిత్ప్రవాసాంచక్రే- ప్రవసితవాన్. ౨

ఆ.— (తప్త ఇతి) భవదపేక్షితాం శుశ్రూషాం విదధానో బహు కాయక్లేశం కృతవానిత్యర్థః. వివక్షితశుశ్రూషాకరణమేవ విశదయతి (కుశలమితి) కిమితి భవత్యాయం బ్రూహీతీదమిదానీముచ్యతే- సత్యమత్రాన్యత్ర త్వదనురాగో యుక్తిమానిత్యాశఙ్క్య భగవతి స్నేహాదిత్యాహ (భగవానితి) అగ్నీన్ పరిచరమాణస్య బ్రహ్మచారిణోఽసమావర్తనమశక్యద్రష్టారః. గర్హాపరిహారో ద్వితీయో నాశక్యత్వైన పరామృశ్యతే. ఆచార్యశుశ్రూషాపరం శిష్యం దేవతాశ్చానుగృహ్ణతీతి జ్ఞాపయితుమారభతే (తస్మా ఇతి) ౨

రం.— (తం జాయోవాచ) తస్యాచార్యస్య పత్నీ వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి) తపసా తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం- సమ్యగగ్నిశుశ్రూషాం కృతవాన్. ఏతస్య విద్యానుపదేశే తత్పరిచరణప్రీతా అగ్నయ ఏవ తవ గర్హాం కుర్యుః. అతో యథా త్వాం మా పరిప్రవోచన్నగ్నయః- తథాఽస్మా ఉపకోసలాయ విద్యాముపదిశేతి తస్య భార్యోక్తవతీత్యర్థః. (తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాంచక్రే) ఏవం జాయయోక్తోఽప్యాచార్యస్తస్య విద్యామనుపదిశ్యైవ దేశాన్తరం ప్రోషితః. ౨

శం.— స హ- ఉపకోసలో వ్యాధినా- మానసేన దుఃఖేనానశితుం- అనశనం కర్తుం దధ్రే- ధృతవాన్ మనః. తం తూష్ణీమగ్న్యాగారేఽవస్థితమాచార్యజాయోవాచ. హే బ్రహ్మచారిన్ అశాన- భుఙ్క్ష్వ. కిం ను- కస్మాన్ను కారణాన్నాశ్నాసీతి. స హోవాచ. బహవః- అనేకేఽస్మిన్ పురుషే- అకృతార్థే ప్రాకృతే కామాః- ఇచ్ఛాః కర్తవ్యం ప్రతి. నానాత్యయాః- అతిగమనం యేషాం వ్యాధీనాం కర్తవ్యచిన్తానాం- తే నానాత్యయా వ్యాధయః. కర్తవ్యతయాఽప్రాప్తినిమిత్తాని చిత్తదుఃఖానీత్యర్థః. తైః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి. అతో నాశిష్యామి. ౩

¶ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హాగ్నయః సమూదిరే తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీత్ హన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి తస్మై హోచుః॥ ౪

ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి స హోవాచ విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కంచ తు ఖంచ న విజానామీతి తే హోచుర్యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి ప్రాణంచ హాస్మై తదాకాశంచోచుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆచార్యాభిప్రాయమజానతశ్శిష్యస్య దుఃఖప్రాప్తిం దర్శయతి (స హేతి) అతిగమనం- వస్తుస్వరూపమతీత్య విషయేషు ప్రవేశ ఇతి యావత్. నానాత్యయా ఇతి - కామానాం విశేషణం. కథం తేన వ్యాధయో విశేష్యన్తే - తత్రాహ (కర్తవ్యతయేతి) కామా ఏవ వ్యాధయ ఇత్యర్థః. ౩

రం.— (స హ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే) సః - ఉపకోసలః వ్యాధినా - మానసేన దుఃఖేన పీడితస్సన్ అనశనాయ మతిం చక్రే ఇత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థానే ఇతి హి ధాతుః. (తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి) అశాన- భుఙ్క్ష్వేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టార్థం. (స హోవాచ) సః- బ్రహ్మచారీ. (బహవ ఇమేఽస్మిన్ పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి) అస్మిన్ పురుషే- జీవే బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తాః కామాః- కామ్యమానాని ప్రయోజనాని నానాత్యయాః- నానావిధగర్భజన్మజరామరణాదిలక్షణఫలజనకా మనసి నివసన్తి ... అతస్తద్విషయభయరూపవ్యాధిభిః పూర్ణోఽస్మి. అతో నభుఞ్జ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవత్యథాస్మిన్ తూష్ణీంభూతే బ్రహ్మచారిణ్యథ హాగ్నయః శుశ్రూషయాఽఽవర్జితాస్త్రయోఽప్యగ్నయః కారుణ్యావిష్టాస్సన్తస్సమూదిరే - సహ సంభూయోక్తవన్తః. హన్త- ఇదానీమస్మై - బ్రహ్మచారిణేఽస్మద్భక్తాయ దుఃఖితాయ తపస్వినే శ్రద్దధానాయ సర్వేఽసూ వయం - అనుప్రబ్రవామ బ్రహ్మవిద్యాం. ఇత్యేవం సంప్రధార్య తస్మై హోచుః- ఉక్తవన్తః. ౪

ఆ.— ఆచార్యే ప్రవాసం గతే... బ్రహ్మచారిణ్యనశనం స్వీకృత్య ... తూష్ణీం స్థితే ... హన్తేతి- యదన్యత్. అసన్దృష్టం బ్రహ్మచారిణమపేక్ష్య తథా స్వరం గత ఇతి యావత్. అథ పునరేతాచార్యో బ్రహ్మవిద్యామస్మై వివక్షితాం చ వక్ష్యతి- కింత్వదయోత్కాశ జ్యాహ (దుఃఖితాయేతి) బ్రహ్మవిద్యాసాధనసమ్పత్తిమస్య దర్శయతి (తపస్వినే ఇతి) ౪

రం.— (అథ హాగ్నయస్సమూదిరే) ఏతద్వాక్యం ప్రశ్నాత్ తత్పరిచరణప్రీతా గార్హపత్యాదయోఽగ్నయో మిథః సమ్భూయోక్తవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీద్ధన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి) హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. ప్రబ్రవామ- బ్రహ్మేతి శేషః. శిష్టం స్పష్టార్థం (తస్మై హోచుః) తస్మై- ఉపకోసలాయాగ్నయో వక్ష్యమాణమూచురిత్యర్థః. ౪

శం.— ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. స హోవాచ- బ్రహ్మచారీ. విజానామ్యహం యత్ - భవద్భిరుక్తం ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాత్ ప్రాణో బ్రహ్మేతి. స హి యస్మిన్ సతి జీవనం, యదపగమే చ న భవతి, తస్మిన్ వాయువిశేషే లోకే రూఢః. అతో యుక్తం బ్రహ్మత్వం తస్య. తేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాద్విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మేతి- కంచ తు ఖంచ న విజానామీతి. నను కంఖంశబ్దయోరపి సుఖాకాశవిషయత్వేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వమేవ- కస్మాద్బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానం. నూనం - సుఖస్య కంశబ్దవాచ్యస్య క్షణప్రధ్వంసిత్వాత్, ఖంశబ్దవాచ్యస్య చాకాశస్యాచేతనస్య, కథం బ్రహ్మత్వమితి మన్యతే- కథంచ భగవతాం వాక్యమప్రమాణం స్యాదతః. అతో న విజానామీత్యాహ. తమేవముక్తవన్తం బ్రహ్మచారిణం తే హ- అగ్నయ ఊచుః. యద్వావ- యదేవ వయం కమవోచామ- తదేవ ఖం- ఆకాశం. ఇత్యేవం ఖేన విశేష్యమాణం కం విషయేన్ద్రియసంయోగజాత్ సుఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలేనేవ విశేష్యమాణముత్పలం రక్తాదిభ్యః. యదేవ ఖం- ఆకాశమవోచామ- తదేవ చ కం - సుఖమితి జానీహి. ఏవం చ సుఖేన విశేష్యమాణం ఖం భౌతికాదచేతనాత్ ఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలోత్పలవదేవ. సుఖమాకాశస్థం- నేతరల్లౌకికం. ఆకాశం చ సుఖాశ్రయం- నేతరత్ భౌతికమిత్యర్థః. నన్వాకాశంచేత్సుఖేన విశేషయితుమిష్టం - అన్యతరదేవ విశేషణం- యద్వావ కం తదేవ ఖమితి క్రమితరత్. యదేవ ఖం తదేవ కమితి- పూర్వవిశేషణం వా. నను సుఖాకాశయోరుభయోరపి లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిష్టేత్యవోచామ. సుఖేనాకాశే విశేషితే వ్యావృత్తిరుభయోరర్థప్రాప్తైవేతి చేత్. సత్యమేవ- కింతు సుఖేన విశేషితస్యాకాశస్య ధ్యేయత్వం విహితం - న త్వాకాశగుణస్య విశేషణస్య సుఖస్య ధ్యేయత్వం విహితం స్యాత్- విశేషణోపాదానస్య విశేష్యనియన్తృత్వేనైవోపక్షయాత్. అతః ఖేన సుఖమపి విశేష్యతే ధ్యేయత్వాయ. కుతశ్చైతన్నిశ్చీయతే. కంశబ్దస్యాపి బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాత్ - కం బ్రహ్మేతి. యది హి సుఖగుణవిశిష్టస్య ఖస్య ధ్యేయత్వం వివక్షితం స్యాత్ - కం ఖం బ్రహ్మేతి బ్రూయురగ్నయః ప్రథమం. న చైవముక్తవన్తః. కింతర్హి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. అతో బ్రహ్మచారిణో మోహాపనయనాయ కంఖంశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్య

త్వనిర్దేశాయ యుక్తమేవ- యద్వావ కమిత్యాదిః. తదేతదగ్నిభిరుక్తం వాక్యార్థమప్రత్యభిధాయ శ్రుతిరాహ- ప్రాణం చ హాస్మై- బ్రహ్మచారిణే. తస్యాకాశః-తదాకాశః. ప్రాణస్య సమ్బన్ధ్యాశ్రయత్వేన హార్ద ఆకాశ ఇత్యర్థః. సుఖగుణవత్త్వనిర్దేశాత్. తచ్చాకాశం సుఖగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ, తత్స్థం చ ప్రాణం బ్రహ్మసంపర్కాదేవ బ్రహ్మ, ఇత్యుభయం ప్రాణం చాకాశం చ సముచ్చిత్య బ్రహ్మణీ ఊచురగ్నయ ఇతి. ………………………… ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణో బ్రహ్మేతి భవద్భిరుక్తం- తదహం విజానామీతి సమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రసిద్ధేతి) ప్రాణపదస్య ప్రసిద్ధార్థమేవ సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) అత ఏవ సుప్రాప్తః ప్రాణశబ్దేన ఇతి శేషః. ప్రాణశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వేపి కుతో బ్రహ్మత్వం తస్యేత్యాశఙ్క్య ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతే నష్టేఽగ్రహణాదిత్యర్థః. స్వకీయజ్ఞానసముచ్చయార్థశ్చ కారః. విజానామ్యహమిత్యుక్తముపసంహరతి (తేనేతి) స్వేనాజ్ఞాతం బ్రహ్మచారీ దర్శయతి (కంచేతి) తస్యాజ్ఞానమాక్షిపతి (నను త్వితి) ప్రాణశబ్దస్యాయమవిషయత్వేన ప్రసిద్ధార్థత్వవదిత్యర్థః. బ్రహ్మచారిణోఽభిప్రాయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (సుఖమితి) ననువిరుద్ధార్థత్వాదగ్నీనాం వాక్యం భవత్ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథం చేతి) విరుద్ధార్థత్వప్రతీతే. తాత్పర్యవాక్యస్య ప్రామాణ్యాయోగాత్, యదుక్తం బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానమితి నిగమయతి (అత ఇతి) ఖస్య విశేషణత్వం, కస్య చ విశేష్యత్వం, మిథ్యాజీకారేణ బలం కథయతి (ఇత్యేవమితి) కస్య విశేషణత్వం, ఖస్య విశేష్యత్వం, మిత్యేవమపి విశేషణవిశేష్యత్వమవగన్తవ్యమిత్యాహ (యదేవేతి) యథోక్తవిశేషణవిశేష్యభావే ఫలమాహ (ఏవం చేతి) యద్వావేత్యాదివాక్యార్థమనుక్రమేణ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సుఖమితి) ఇతరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) అన్యతరదేవేత్యత్రయదేవ ఖమిత్యేవ లభ్యతే. యద్వావ కం తదేవ ఖమిత్యత్ర యద్వావ కమితీతరద్విశేషణమతిరిక్తం- అధికం. అకిఞ్చిత్కరమిత్యభిప్రాయః. యదేవ యదేవ ఖం తదేవ కమితి ద్యోతకం విశేష్యతే- తదా యదేవ ఖమిత్యేతదేవ విశేషణమస్తు- యద్వావ కమితి పూర్వవిశేషణమకిఞ్చిత్కరమిత్యాహ (యదేవేతి) వాక్యద్వయేఽపి విస్తృతమిత్యేతదనుకర్షణార్థః. విశేషణవిశేష్యభావే పూర్వోక్తం సిద్ధాన్తీ స్మారయతి (నన్వితి) తథా చ సుఖస్య లౌకికసుఖాద్వ్యావృత్త్యర్థం యదేవ ఖమితి విశేషణం. ఆకాశస్య చ లౌకికాకాశాద్వ్యావృత్త్యర్థం యద్వావ కమితి విశేషణముక్తమితి శేషః. అన్యతరవిశేషణసాపేక్షయా అన్యతరస్యాపి నిర్ధారకం కిఞ్చిత్కరం విశేషణద్వయమితి కథ్యతే (సుఖేనేతి) యదా సుఖేనాకాశం విశేష్యతే- తదా భూతాకాశాదాకాశం వ్యావర్తితం భవతి - సుఖస్య తద్విశేషణత్వాయోగాత్. సుఖమపి లౌకికసుఖాద్వ్యావచ్ఛిద్యతే- లౌకికసుఖస్యాకాశవిశేషణత్వానుపపత్తేః. అతస్సుఖేనాకాశస్య, ఆకాశేన సుఖస్య, చ విశేషితత్వసామర్థ్యాన్నత్వాన్నిర్దిష్టయోరేవ సుఖాకాశయోర్లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిత్యన్యతరదేవ విశేషణముక్తమితి తాత్పర్యార్థః. కిమన్యతరస్యైవ విశేషణస్యావ్యావర్తకత్వమిత్యాపాద్యతే- కిం వాతస్యైవార్థవత్త్వమితి. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమేవేతి) ద్వితీయం దూషయతి (సత్యత్వాదినా) విశిష్టస్యైవ ధ్యేయత్వే విశేషణస్యాపి ధ్యేయత్వం సిధ్యతీతి చేత్. నైవం- * దర్శితప్రాసనస్య హేతువద్విశేషణస్యాన్యథాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (విశేషణేతి) ద్వయోరపి విశేషణయోరర్థవత్త్వం నిగమయతి (అత ఇతి) నిధాస్యత్రేణ ధ్యేయత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః. ఖమేవ సుఖేనేత్యపేరర్థః. ఇతశ్చ సుఖాకాశయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమేషితవ్యమిత్యాహ (మతశ్చేతి) కుతశ్శబ్దోపాత్తముక్తార్థం స్ఫుటయతి (కంశబ్దస్యేతి) కిం బ్రహ్మేతి ఖం శబ్దస్య బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధవదిత్యపేరర్థః. గుణగుణినోరుభయోరపి ధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థమితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం కంశబ్దస్య చ ప్రత్యేకం బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాదపేక్షితత్వమిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (యదిహీతి) ఉత్తరీత్యా ద్వయోరపి ధ్యేయత్వమిత్యర్థః. బ్రహ్మచారిణో మోహో నామ-అన్యోన్యవిశేషణవిశేష్యత్వాగ్రహణాదాకాశస్యైవ గుణినో ధ్యేయత్వం- న తు సుఖస్య గుణస్యేతి విభ్రమః. ప్రాణం చేత్యాదివాక్యం నాగ్నీనాం, న బ్రహ్మచారిణః- తథా చ కథముపాఖ్యాయికామిదం సర్వమాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ఆకాశస్య ప్రాణసమ్బన్ధిత్వం కథయతి విధయేత్యపేక్షయాహ (ఆశ్రయత్వేనేతి) కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ………………………… ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— తదేవాహ (ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి) (స హోవాచ) ఏవముక్తస్సన్- ఉపకోసల ఉవాచ. (విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి) అస్యాయమభిప్రాయః - నతావత్ప్రాణాదిప్రతీకోపాసనమగ్నిభిరభిధీయతే - జన్మజరామరణాదిభవభయభీతస్య మముక్షోర్మోక్షోపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్. అతో బ్రహ్మైవోపాస్యముపదిష్టం. తత్ర ప్రాణాదిభిస్సర్వాధికరణం బ్రహ్మ నిర్దిష్టం. తత్ర సకలజగత్ప్రాణయితృత్వయోగేన ప్రాణశబ్దితత్వస్య బ్రహ్మణ ఉపపన్నత్వాద్యత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుక్తం - తజ్జానామి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేత్యుక్తం తు న విజానామి. యద్యపి కంశబ్దస్య సుఖమర్థః. ఖమిత్యస్య చాకాశోఽర్థః. తతశ్చ విషయికసుఖశరీరకమాకాశశరీరకం చ బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః- ఉత కమిత్యనేన సుఖమభిధీయతే, ఖమిత్యనేనాకాశవాచినా అపరిచ్ఛిన్నత్వమభిధీయతే, - తయోరన్యోన్యవిశేషణవిశేష్యభావేన అపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యయమర్థో లభ్యతే. తతశ్చానయోర్మధ్యే కస్మిన్నర్థే తాత్పర్యమితి న జానే ఇతి. తే హోచుః (యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి) తదభిప్రాయజ్ఞా అగ్నయః కం ఖమిత్యనయోర్విశేషణవిశేష్యభావోఽభిప్రేత ఇతి స్వాభిప్రాయముక్తవన్త ఇత్యర్థః. నను యద్వావ కం తదేవ ఖమిత్యనేనైవ విశేషణవిశేష్యభావప్రతిపాదనేనాపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థస్య లాభాత్ యదేవ ఖం తదేవ కమితి పునరుక్తిర్వ్యర్థేతి చేన్న- దార్ఢ్యార్థం వా-అపరిచ్ఛిన్నసుఖత్వేన, సుఖమపాపరిచ్ఛిన్నత్వేన, చ ఉపాసనాసిద్ధ్యర్థం వా పరస్పరవిశేషణవిశేష్యభావోపదేశసార్థక్యాత్.

ఉ.— అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

(ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచుః) జగత్ప్రాణయితృత్వేన ప్రాణత్వవిశిష్టం యద్బ్రహ్మ-తదేవాపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చేత్యగ్నయ ఉక్తవన్త ఇత్యర్థః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సమ్భూయాగ్నయో బ్రహ్మచారిణే బ్రహ్మోక్త్వన్తః. అథ - అనన్తరం ప్రత్యేకం స్వస్వవిషయాం విద్యాం వక్తుమారేభిరే. తత్రాదావేనం - బ్రహ్మచారిణం గార్హపత్యోఽగ్నిరనుశశాస. పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి మమైతాశ్చతస్రస్తనవః. తత్ర య ఆదిత్యే ఏష పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి- గార్హపత్యోఽగ్నిః. యశ్చ గార్హపత్యోఽగ్నిః - స ఏవాహమాదిత్యే పురుషోఽస్మీతి. పునః పరావృత్త్య స ఏవాహమస్మీతి వచనం పృథివ్యన్నయోరివ భోజ్యత్వలక్షణయోః సమ్బన్ధో న గార్హపత్యాదిత్యయోః. అత్తృత్వపక్తృత్వప్రకాశనధర్మా అవిశిష్టా ఇత్యత ఏకత్వమేవానయోరత్యన్తం. పృథివ్యన్నయోస్తు భోజ్యత్వేనాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧

ఆ.— ప్రధానవిద్యాముపదిశ్యాఙ్గవిద్యావిధానాయోపక్రమతే (సమ్భూయేతి) అనన్తరం - ప్రధానవిద్యోపదేశాదితి శేషః. అగ్నివిద్యాం వక్తుమారబ్ధానామగ్నీనాం మధ్యే ప్రథమమితి శ్రుతావథశబ్దార్థః. పృథివ్యాదిచతుష్టయమనూద్యాగ్న్యాదిత్యయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమగ్న్యాదిత్యయోస్తాదాత్మ్యమితీతిశబ్దార్థః. య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మీత్యేతావతైవ తయోస్తాదాత్మ్యసిద్ధేః స ఏవాహమస్మీతి పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) భోజ్యత్వం లక్షణం- స్వభావో యయోస్తయోర్గార్హపత్యేన యథా సమ్బన్ధః - తథా గార్హపత్యాదిత్యయోర్న సమ్బన్ధః- కిన్తు తాదాత్మ్యలక్షణ ఏవేత్యత్ర హేతుమాహ (అత్తృత్వేతి) పృథివ్యాదావపి తాదాత్మ్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) ఆభ్యాం- అగ్న్యాదిత్యాభ్యామితి యావత్. స ఏవాహమస్మీతి పరావృత్త్య పునర్వచనం యథోక్తార్థవిశేషసిద్ధ్యర్థమితి భావః. ౧

రం.— ఏవం బ్రహ్మోపదిశ్యాగ్నిభిరేతద్విద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యాప్యుపదిష్టేత్యాహ (అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస) జగత్ప్రాణయితృ-అపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చ బ్రహ్మేత్యుపదిశ్య ఏవముపదిష్టబ్రహ్మవిద్యమేనం- ఉపకోసలం గార్హపత్యోఽగ్నిః స్వవిద్యాం వక్ష్యమాణాముపదిదేశేత్యర్థః. అథశబ్దశ్చ ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. అత్ర చాథైనమితి శబ్దాభ్యాం వక్ష్యమాణాగ్నివిద్యాయాః ప్రకృతబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వముచ్యతే. అనుశాసనప్రకారమేవాహ (పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి) మే గార్హపత్యాగ్నేరేతాశ్చతస్రస్తనవ ఇత్యర్థః. (య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) పృథివ్యగ్న్యన్నాదిత్యలక్షణానాం చతుర్ణాం రూపాణాం మధ్యే అగ్న్యాదిత్యరూపయోః పక్తృత్వప్రకాశకత్వరూపధర్మసమ్బన్ధాదైక్యం. అగ్నేరాదిత్యేన యాదృశమైక్యం - న తాదృశమైక్యం పృథివ్యన్నాభ్యాం. తస్మాదాదిత్య ఏవాస్మీత్యగ్నిరువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— స యః- కశ్చిదేవం-యథోక్తం గార్హపత్యమగ్నిమన్నాన్నాదత్వేన చతుర్ధా ప్రవిభక్తముపాస్తే-సోఽపహతే-వినాశయతి పాపకృత్యాం- పాపం కర్మ. లోకీ- లోకవాంశ్చ మదీయేన లోకేనాగ్నేయేన. తద్వాన్ భవతి యథా వయం- ఇహ చ లోకే సర్వం- వర్షశతమాయురేతి - ప్రాప్నోతి. జ్యోక్- ఉజ్జ్వలం జీవతి. నా ప్రఖ్యాత ఇత్యేతత్. న చాస్యావరాశ్చ తే పురుషాశ్చ- అస్య విదుషః సన్తతిజా ఇత్యర్థః. న క్షీయన్తే- సన్తత్యుచ్ఛేదో న భవతీత్యర్థః. కించ- తం వయముపభుఞ్జామః- పాలయామోఽస్మింశ్చ లోకే జీవన్త, మముష్మింశ్చ లోకే,. య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే - యథోక్తం తస్య ఏతత్ఫలమిత్యర్థః ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తాయా విద్యాయా గార్హపత్యవిషయాయా ద్వివిధం ఫలం దర్శయతి (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) తస్యైతత్ఫలమిత్యపేక్షితముక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (య ఏతమేవమితి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే అపహతే పాపకృత్యాం) ఏతదుపాసకః బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపకర్మ అపహన్తి. (లోకీ భవతి) తద్విరోధినివృత్త్యనన్తరం బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యద్యపి బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపనివృత్తిః బ్రహ్మప్రాప్తిశ్చ ప్రధానభూతబ్రహ్మవిద్యా

ఉ.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాసాపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఫలత్వమేవ- తథాస్యజ్ఞీఫలేనాఽజంస్యాయత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- పాపకృత్యా బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపపరః లోకశబ్దో బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనభూతాగ్నిలోకపరో ద్రష్టవ్యః. (సర్వమాయురేతి) బ్రహ్మోపాసనసమాప్తిపర్యాప్తమాయురపేక్షితం- తత్సర్వమేతి. (జ్యోగ్జీవతి) వ్యాధ్యాదిభిరనుపహతో చిరకాలం ప్రతిఉజ్జ్వలో జీవతి. (నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్తే) అస్యావరపురుషాః - శిష్యప్రశిష్యాదయః పుత్రపౌత్రాదయో వా న క్షీయన్తే- బ్రహ్మవిద ఏవ భవన్తీత్యర్థః. సన్తతౌ బ్రహ్మవిద్యాఽనువృత్తేః * నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి శ్రుత్యన్తరే బ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేన శ్రవణాత్. (ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే) య ఏవముపాస్తే- తమస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ లోకే వయం - అగ్నయః ఉపభుఞ్జామః - యావచ్ఛరీరం ప్రాప్తివిఘ్నేభ్యః పరిపాలయామ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ... ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస- దక్షిణాగ్నిః. ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇత్యేతా మే - మమ చతస్రస్తనవః. చతుర్ధాహమన్వాహార్యపచన ఆత్మానం ప్రవిభజ్యావస్థితః. తత్ర య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి. (స ఏవాహమస్మీతి) పూర్వవత్. అన్నసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిష్ట్వసామాన్యాచ్చాన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోరేకత్వం చ దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాచ్చ. అపాం నక్షత్రాణాం చ పూర్వవదన్నత్వేనైవ సమ్బన్ధః. నక్షత్రాణాం చన్ద్రమసో భోగ్యత్వప్రసిద్ధేః, అపామన్నోత్పాదకత్వాదన్నత్వం దక్షిణాగ్నేః- పృథివీవద్గార్హపత్యస్య. ౧

ఆ.— గార్హపత్యోపదేశానన్తర్యముక్తశబ్దార్థః. అబాదిచతుష్టయమాత్మనోఽన్వయదక్షిణాగ్నేశ్చన్ద్రవిశేషం దర్శయతి (తత్రేతి) అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యేనాపాం నక్షత్రాణాం చ తాభ్యాం భోజ్యత్వేన, సమ్బన్ధ ఇతి వక్తుం పునర్వచనమిత్యాహ (స ఏవేతి) కథం పునరన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యం- తత్రాహ (అన్నసమ్బన్ధాదితి) ప్రసిద్ధం హి దర్శపూర్ణమాసయోరన్వాహార్యపచనే హవిః శ్రపయన్తి. * చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తీత్యాదౌ చన్ద్రమసి ప్రసిద్ధోఽన్నసమ్బన్ధః. తస్మాత్తయోస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. హేత్వన్తరమాహ (జ్యోతిష్ట్వేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) అన్వాహార్యపచనో హి దక్షిణాగ్నిరుచ్యతే. చన్ద్రమాశ్చ దక్షిణేన పథా ప్రాప్యమాణో దక్షిణస్యాం దిశి భవతీతి గమ్యతే - ఉత్తరదిగ్గతిస్తూత్తరపథస్య తత్సమ్బన్ధాభావాత్. తద్యుక్తం తయోరైక్యమిత్యర్థః. అపాం నక్షత్రాణాం చ చన్ద్రవదన్వాహార్యపచనేన తాదాత్మ్యమాశఙ్క్యాహ (అపామితి) పూర్వవత్ - పృథివ్యన్నయోః గార్హపత్యాదిత్యాభ్యామన్నత్వేన సమ్బన్ధవదిత్యర్థః. సమ్బన్ధః - అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమోభ్యామితి శేషః. కథం నక్షత్రాణామన్నత్వం- తత్రాహ (నక్షత్రాణామితి) కథం పునరపామన్నత్వం-తదాహ (అపామితి) దక్షిణాగ్నేః- దక్షిణాగ్నిం ప్రతీతి యావత్. పృథివ్యా గార్హపత్యాగ్నిం ప్రత్యన్నత్వవదిత్యుదాహరణార్థః. ౧

రం.— (అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస) అన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః. (ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి) మే రూపాణీత్యర్థః. (య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) చన్ద్రస్యాగ్నేశ్చ ప్రకాశకత్వసామ్యాదితి భావః. ౧

శం.— సమానమన్యత్............ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాద్యన్యదిత్యుక్తం. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) వ్యాఖ్యాతం............ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ¶ తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాత్మవిద్యా చాచార్యస్తు తే గతిం వక్తేత్యాజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి॥ ౧

శం.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస. ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి మమాప్యేతాశ్చతస్రస్తనవః. య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మీత్యాది - పూర్వవత్సమానమ్. ద్యావాకాశయోస్సాశ్రయత్వాద్విద్యుదాహవనీయయోర్భోగ్యత్వేనైవ సమ్బన్ధః. ౧

ఆ.— గార్హపత్యస్య దక్షిణాగ్నేశ్చోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. తత్రాపి స్వరభేదం దర్శయతి (య ఏష ఇతి) సోఽహమస్మీత్యాద- అస్యాప్యసమిత్యసమ్బన్ధః. యథా పూర్వం జ్యోతిష్ట్వవిశేషాద్గార్హపత్యాదిత్యయోరన్నపక్తృత్వపచనచన్ద్రమసోశ్చ సామ్యముక్తం- తథా జ్యోతిష్ట్వసామాన్యాద్విద్యుదాహవనీయయోస్తాదాత్మ్యమిష్టవ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) కథం తర్హి తాభ్యాం ద్యావాకాశయోస్సమ్బన్ధః- తత్రాహ (ద్యావాకాశయోస్త్వితి) ఆహవనీయస్య ఫలత్వాద్ద్యువిషయత్వం- తత్ర హోమాదిద్వారా నిష్పన్నాపూర్వస్య ద్యులోకఫలత్వాభ్యుపగమాత్. విద్యుతస్త్వాకాశాశ్రయత్వం ప్రసిద్ధం. అతో విద్యుదాహవనీయయోర్భోగ్యత్వేనైవ ద్యావాకాశయోస్సమ్బన్ధ ఇత్యర్థః. ౧

రం.— (అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాసేత్యాది) (ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి) ఇత్యేతాని మద్రూపాణీత్యర్థః. (య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) విద్యుత్పురుషస్యాపి ప్రకాశకత్వాదాహవనీయైక్యం ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— సమానమన్యత్ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏతమేవమిత్యాద్యన్యదిత్యుక్తం. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) పూర్వవత్ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తే పునస్సమ్భూయోచుః. హే ఉపకోసల. ఏషా సోమ్య. తే- తవాస్మద్విద్యా- అగ్నివిద్యేత్యర్థః. ఆత్మవిద్యా- పూర్వోక్తా *ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి చ. ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తా విద్యాఫలప్రాప్తయే. ఇత్యుక్త్వోపరేమురగ్నయః. ఆజగామ హాస్యాచార్యః కాలేన. తం చ- శిష్యమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి. ౧

ఆ.— అగ్నీనాం మిథో విసంవాదం వ్యావర్తయతి (తే పునరితి) తథాప్యాత్మవిద్యా శ్రోతవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మవిద్యేతి) కథమాచార్యోపదేశమన్తరేణ భగవదుపదేశవశాదేవ మే విద్యా ఫలవతీ- ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠమిత్యాదిహి ప్రాగుక్తం. అత ఆహ (ఆచార్యస్త్వితి) ౧

రం.— (తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాత్మవిద్యా చ) ప్రత్యేకమనుశాసనానన్తరం మిళిత్వా తే- అగ్నయోఽబ్రువన్. అస్మద్విద్యా- అగ్నివిద్యా. ఆత్మవిద్యా - పరమాత్మవిద్యేత్యర్థః. చశబ్దోఽఙ్గాఙ్గిభూతవిద్యయోరుపదేశక్రియాయాం సముచ్చయద్యోతనార్థః- న తు సమప్రాధాన్యద్యోతనార్థః. అగ్నివిద్యా చాత్మవిద్యా చోపదిష్టేత్యర్థః. (ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేతి) ఏవం వదతామగ్నీనామయమభిప్రాయః- హే ఉపకోసల. బ్రహ్మవిద్యామనుపదిశ్య ప్రోషితే గురౌ తదలాభాదనాశ్వాసం త్వాముజ్జీవయితుం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రం, తదఙ్గభూతామగ్నివిద్యాం, చ ఉపాదిక్షామ. ఆచార్యాద్ధైవ విదితాయాః విద్యాయాస్సాధిష్ఠత్వాదాచార్య ఏవ సంయద్వామత్వాదిగుణకం బ్రహ్మ, తదుపాసకస్య అర్చిరాదికాం చ గతిం ముపదిశత్వితి. తతశ్చ గతిం వక్తేత్యస్యావశిష్టం వక్తేత్యర్థః. న తు గతిమాత్రమితి ద్రష్టవ్యం. (ఆజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

¶ అస్మద్విద్యా చాత్మవిద్యా చేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం భాతి కో ను త్వాऽనుశశాసేతి కో ను మానుశిష్యాద్భో ఇతీహాపేవ నిహ్నుతే ఇమే నూనమీదృశా అన్యాదృశా ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే కిం ను సోమ్య కిల తేऽవోచన్నితి॥ ౨

ఇదమితి హ ప్రతిజజ్ఞే లోకాన్వావ కిల సోమ్య తేऽవోచన్నహం తు తే తద్వక్ష్యామి యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

శం.— భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ. బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం ప్రసన్నం భాతి. కో ను త్వాऽనుశశాస. ఇత్యుక్తః ప్రత్యాహ- కో ను మాऽనుశిష్యాత్- అనుశాసనం కుర్యాత్ భో భగవంస్త్వయి ప్రోషితే. ఇతీహాపేవ నిహ్నుతే - అపనిహ్నుత ఇవేతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. న చాపనిహ్నుతే, న చ యథావదగ్నిభిరుక్తం బ్రవీతి, త్యభిప్రాయః. కథం. ఇమే- అగ్నయో మహ్యముపదిశ్యోక్తవన్తో నూనం- యతస్త్వాం దృష్ట్వా వేపమానా ఇవేదృశా దృశ్యన్తే- పూర్వమన్యాదృశాస్సన్తః. ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే - అభ్యుక్తవాన్ కాక్వాగ్నీన్ దర్శయన్. కిం ను సోమ్య కిల తే - తుభ్యమవోచన్నగ్నయః. ఇతి- పృష్ట ఇత్యేవం. ౨

ఆ.— అపనిహ్నుత ఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దతాత్పర్యం దర్శయతి (న చేతి) ఉక్తమభిప్రాయమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) కాక్వా- స్వరభఙ్గేన భీతస్సన్నుక్తవానస్ఫుటమితి యావత్. భీతిం శిష్యస్యాపనయన్నాచార్యో బ్రూతే (కిన్ను సోమ్యేతి) ఆచార్యవాక్యమితిశబ్దమనూద్య వ్యాచష్టే (ఇత్యేవమితి) పృష్టస్సన్నితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨

రం.— (భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావేత్యాది) బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం భాతి కో ను త్వాऽనుశశాసేతి గురుణా పృష్ట ఉపకోసల ఆహ (కో ను మాऽనుశిష్యాద్భో ఇతి) హే భగవన్ త్వయి ప్రోషితే ఇహ మాం కోऽనుశిష్యాదిత్యర్థః. (హాపేవ నిహ్నుతే) హ ఇతి ఖేదే. అపనిహ్నుత ఇవేత్యర్థః. నాపనిహ్నుతే- న యథావదగ్నిభిరుక్తమిత్యపి బ్రవీతీత్యభిప్రాయః. కంచిత్కాలమపహ్నుత్యాథాగ్నీన్నిర్దిశ్యేమ ఏవ నూనముపదిష్టవన్త ఇత్యాహ (ఇమే నూనమీదృశా అన్యాదృశా ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే) య ఇదానీమీదృశాః - జ్వలనాకారతయోపరిదృశ్యమానాః. ఏతే వాగ్నయః పూర్వమన్యాకారాస్సన్తో మాముపదిష్టవన్త ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఆచార్య ఆహ (కిం ను సోమ్య కిల తేऽవోచన్నితి) ౨

శం.— ఇదముక్తవన్త ఇత్యేవం హ ప్రతిజజ్ఞే- ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ప్రతీకమాత్రం కించిత్- న సర్వం యథోక్తమగ్నిభిరుక్తమవోచదిత్యతః- ఆహాచార్యః- లోకాన్వావ- పృథివ్యాదీన్ హే సోమ్య కిల తేऽవోచన్- న బ్రహ్మ సాకల్యేన. అహం తు తే - తుభ్యం తత్ - బ్రహ్మ. యదిచ్ఛసి త్వం శ్రోతుం- వక్ష్యామి. శృణు తస్య మయోచ్యమానస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానమాహాత్మ్యం- యథా పుష్కరపలాశే - పద్మపత్ర ఆపో న శ్లిష్యన్తే- ఏవం-యథా వక్ష్యామి బ్రహ్మ- ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే- న సమ్బధ్యత ఇతి. ఏవముక్తవత్యాచార్య ఆహోపకోసలః- బ్రవీతు మే భగవానితి. తస్మై హోవాచాచార్యః.. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యస్మాదగ్నిభిరుక్తమాచార్యాయ ప్రతీకద్వారా శిష్యో నివేదితవాన్-తస్మాదాచార్యః ప్రాప్తస్యావకాశమిత్యాహ (యత ఇతి) కం ఖం బ్రహ్మేత్యాదినా బ్రహ్మాపి తైరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (న బ్రహ్మేతి) కథం తర్హి సాకల్యేన బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమితి. ఆహ (అహం త్వితి) బ్రహ్మజ్ఞానే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శృణ్వితి) ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇతర ఆహ (ఇదమితి హ ప్రతిజజ్ఞే) ఏతావదుపదిష్టమితి ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ఇతర ఆహ (లోకాన్వావ కిల సోమ్య తేऽవోచన్నహం తు తే తద్వక్ష్యామీత్యాది) హే సోమ్య. తే- అగ్నయః పృథివ్యాదీన్ లోకానేవ కార్త్స్న్యేన తవోక్తవన్తః. అగ్నిభూతామగ్నివిద్యాం కార్త్స్న్యేనోక్తవన్త ఇత్యర్థః. న తు జ్ఞాతవ్యం బ్రహ్మ కార్త్స్న్యేన. అహం తు తే పద్మపత్రజలాశ్లేషతుల్యసర్వపాపాశ్లేషాపాదకవిద్యావిషయభూతం బ్రహ్మ వక్ష్యామి- యది శుశ్రూషస ఇత్యర్థః. పాపాశ్లేషో నామ పాపహేతుభూతకర్మాచరణేపి పాపోత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తిమత్త్వం. ఇదం చ ప్రామాదికపాపవిషయం. పాపశబ్దశ్చ సుకృతదుష్కృతసాధారణః. ఏతచ్చ తత్ర తత్రోక్తం తత్తైత్తిరీయానుసన్ధేయం. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) తస్మై హోవాచ) తస్మై- ఏవముపసన్నాయోపకోసలాయాచార్యో వక్ష్యమాణమాహేత్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— కి యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతితద్య ద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకంవాసిఞ్చతివర్త్మనీఏవగచ్ఛతి॥ ౧

ఏతꣳ సంయద్వామ ఇత్యాచక్షతఏతꣳ హిసర్వాణివామాన్యభిసంయన్తి సర్వాణ్యేనంవామా న్యభిసంయన్తియఏవంవేద॥ ౨

ఏషఉఏవవామనీరేషహిసర్వాణివామానినయతిసర్వాణివామానినయతియఏవంవేద॥ ౩

శం.— యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతే- నివృత్తచక్షుర్భిర్బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నైశ్శాన్తైర్వివేకిభిః. * దృష్టేర్ద్రష్టా * చక్షుషశ్చక్షురిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. నన్వగ్నిభిరుక్తంవిలక్షణం- యతః * ఆచార్యస్తుతేగతింవక్తేతి గతిమాత్రస్యవక్తృత్వమవదన్, భవిష్యద్విషయంచ జ్ఞానంచాగ్నీనాం. నైషదోషః- సుఖాకాశస్యైవాక్షిణిదృశ్యతఇతిద్రష్టురనువాదాత్. ఏషఆత్మా- ప్రాణినామితిహోవాచ - ఏవముక్తవాన్. ఏతత్- యదేవాత్మతత్త్వమవోచామ- ఏతదమృతం- అమరణధర్మి. అవినాశి. అతఏవాభయం - యస్యహివినాశాశఙ్కా - తస్యభయోపపత్తిః. తదభావాదభయం. అతఏవైతద్బ్రహ్మ- బృహత్. అనన్తమితి. కిఞ్చ-అస్యబ్రహ్మణోఽక్షిపురుషస్యమాహాత్మ్యం-తత్-తత్రపురుషస్యస్థానేఽక్షిణియద్యప్యస్మిన్ సర్పిర్వోదకంవాసిఞ్చతి- వర్త్మనీఏవగచ్ఛతి- పక్ష్మావేవగచ్ఛతి. నచక్షుషాసమ్బధ్యతేపద్మపత్రేణేవోదకం. స్థానస్యాప్యేతన్మాహాత్మ్యం- కింపునఃస్థానినోఽక్షిపురుషస్యనిరఞ్జనత్వంవక్తవ్యమిత్యభిప్రాయః. ౧

ఆ.— శిష్యముపసన్నాయాచార్యోబ్రహ్మచారిణేబ్రహ్మవిద్యాముక్తవానిత్యతఆహ (యఏషఇతి) అక్షిణిస్థానేతిష్ఠన్ ద్రష్టాయఏషపురుషోదృశ్యతఇతిసమ్బన్ధః. నాసౌసర్వేషాంఛాయాత్మాతిరిక్తోదృష్టిగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యద్రష్టౄణాంవిశినష్టి (నివృత్తేతి) నివృత్తాని- విషయేభ్యోవిముఖానిచక్షూంషి- బాహ్యానికరణానియేషాంతైరితియావత్. బాహ్యకరణానాంస్వవశత్వాధీనంవిశేషణాన్తరమాదత్తే (బ్రహ్మచర్యాదీతి) మనసోఽవిషయపారవశ్యాభావేవిశేషణాన్తరమాహ (శాన్తైరితి) తేషాంనివృత్తచక్షుష్ట్వేహేతుమాహ (వివేకిభిరితి) పురుషోఽక్షిణిద్రష్టృత్వేబృహదారణ్యకశ్రుతింప్రమాణయతి (దృష్టేరితి) ఆచార్యకృతాపూర్వవిద్యోపదేశాదగ్నీనాముక్తిర్వ్యాప్తా [illegible] శఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నివచసస్సగత్యన్తరమాహ (భవిష్యదితి) నాగ్నివాచాముక్తిర్వృథా, నహితేషాంభవిష్యద్విషయంజ్ఞాన, మిత్యుపమయతి (నైషదోషఇతి) యత్సుఖగుణకమాకాశముపాస్యమగ్నిభిరుపదిష్టం- తస్యైవకారణబ్రహ్మణోద్రష్టృరూపస్యాక్షిణిదృశ్యతఇత్యనువాదోగతివ్యాఖ్యానాయాచార్యేణక్రియతే- తస్మాన్నైషదోషోవిద్యాయామిత్యర్థః. అక్షిణిదృశ్యతఇతిప్రయోగాదాచార్యేణఛాయాత్మానివక్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషఇతి) ఇతిశ్వనాయంపురుషశ్ఛాయాత్మేత్యన్తరమాత్రముపవర్ణ్యతే [illegible] (ఏతదిత్యాదినా) [illegible] గుణకస్యపురుషస్యోపాస్య [illegible] త్యాభవితుమర్హతీత్యర్థః. ఆనన్త్యాద్వ్యనాయంఛాయాత్మేత్యాహ (కించేతి) మాహాత్మ్యం- స్థానద్వారేణోచ్యత ఇతివిశేషః [illegible] పురుష స్యాయుక్తమితి. ఆహ (స్థానస్యాపీతి) ౧

రం.— (యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతేఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యోగిభిర్యోఽక్షిణ్యన్తర్వర్తీపురుషః దృశ్యతే. అయమాత్మా- నియన్తేత్యర్థః. అమృతత్వం- నిరతిశయభోగ్యత్వం. అభయత్వం-దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం. బ్రహ్మత్వం- నిరతిశయబృహత్త్వం (తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకంవాసిఞ్చతివర్త్మనీఏవగచ్ఛతి) తత్- తస్మిన్స్థానేఽక్షిణి [illegible] -అక్షిణియద్యపిసర్పిర్వోదకంవాకశ్చిత్ సిఞ్చేత్- తత్ వర్త్మనీ- తత్పార్శ్వద్వయమేవగచ్ఛతి. నలిప్యత ఇత్యర్థః ౧

శం.— ఏతం- యథోక్తంపురుషంసంయద్వామఇత్యాచక్షతే. కస్మాత్- యస్మాదేనంసర్వాణివామాని-వననీయాని. సమ్భజనీయాని. శోభనాన్యభిసంయన్తి- అభిసఙ్గచ్ఛన్తీతి. అతస్సంయద్వామః. తథా-ఏవంవిదమేనంసర్వాణివామాన్యభిసంయన్తి-యఏవంవేద. ౨

ఆ.— తస్యైవోపాస్యత్వార్థంగుణాన్తరందర్శయతి (ఏతమితి) పురుషస్యసంయద్వామత్వం బ్రహ్మవిదస్త్వాన్నిష్ఫలమపి నార్థాన్తరేణ వ్యక్తీభవతీతిశఙ్క్యతే (కస్మాదితి) అవయవార్థోపన్యాసేనపరిహరతి (యస్మాదితి) గుణోపాస్తిఫలమాహ (తథేతి) ఉపాస్యగుణానుసారేణ ఫలమిత్యర్థః. ఏవంవిదం- సంయద్వామగుణవిశిష్టపురుషోఽస్మీతివేదితారమిత్యేతత్. ౨

రం.— (ఏతంసంయద్వామఇత్యాచక్షతేఏతంహిసర్వాణివామాన్యభిసంయన్తీత్యాది) సంయన్తి- సఙ్గతానివామాని-వననీయాని ప్రార్థనీయానియస్మిన్ససంయద్వామః. సర్వకల్యాణగుణాశ్రయత్వం- సకలసజ్జనాభిలషణీయత్వం వా-సంయద్వామత్వం. (సర్వాణ్యేనంవామాన్యభిసంయన్తియఏవంవేద) తదుపాసకస్యాపితత్ప్రాప్తిరున్యాయాసిద్ధ్యతీత్యర్థః. ౨

శం.— ఏషఉఏవవామనీః. యస్మాదేషహిసర్వాణివామాని-పుణ్యకర్మఫలానిపుణ్యానురూపం ప్రాణిభ్యోనయతి - ప్రాపయతి, వహతి చాత్మధర్మత్వేన,. విదుషఃఫలం- సర్వాణివామానినయతి- యఏవంవేద. ౩

క్ష నిఙ్చతివర్త్మనీహ్యేవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.— ఏష ఉ ఏవ భామనీరేష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవాభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాగ్ంస్తాన్మాసేభ్యః సంవత్సరగ్ం సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవః॥ ౫

ఆ.— గుణాన్తరముపన్యస్యాఽయం దర్శయతి (ఏష ఇతి) తద్వ్యుత్పాదయతి (ఏష ఇతి) ౩

రం.— (ఏష ఉ ఏవ వామనీః ఏష హి సర్వాణి వామాని నయతి సర్వాణి వామాని నయతి య ఏవం వేద) వామనీత్వం - స్వాశ్రితేషు శోభనప్రాపకత్వం. తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణోపాసకస్యాపి తద్భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— ఏష ఉ ఏవ భామనీః. ఏష హి - యస్మాత్సర్వేషు లోకేష్వాదిత్యచన్ద్రాగ్న్యాదిరూపైర్భాతి - దీప్యతే. *తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి శ్రుతేః. అతో భామానినయతీతి భామనీః. య ఏవం వేద - అసావపి సర్వేషు లోకేషు భాతి. ౪

ఆ.— గుణాన్తరం ధ్యానాయోక్త్వా వ్యుత్పాదయతి (ఏష ఇత్యాదినా) ఆదిత్యాదిరూపేణాస్యైవ దీప్యమానత్వే శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తస్యేతి) గుణోపాస్తిఫలమాహ (య ఏవమితి) ౪

రం.— (ఏష ఉ ఏవ భామనీః ఏష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద) భామనీత్వం - సర్వలోకవ్యాప్తదీప్తిమద్విగ్రహయుక్తత్వం. ఉపాసకస్యాపి తద్భవత్యపేక్షయామిత్యర్థః. అత్ర సంయద్వామత్వవామనీత్వభామనీత్వేషు ఫలకథనం ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గోపన్యాసేన తేషు గుణేషు తాత్పర్యప్రదర్శనార్థం. నతు *సర్పిరోదకం వా సిఞ్చతీత్యత్రేవార్థవాదమాత్రతయా స్తుతిరూపత్వమితి ప్రదర్శనార్థం. * సర్పిర్వేతి వాక్యస్య స్తుతిత్వం వ్యాసార్యైరుక్తం. ౪

శం.— అథ - ఇదానీం యథోక్తబ్రహ్మవిదో గతిరుచ్యతే. యత్ - యది ఉ చ ఏవాస్మిన్ - ఏవంవిది శవ్యం - శవకర్మ మృతే కుర్వన్తి. యది చ న కుర్వన్తి ఋత్విజః. సర్వథాప్యేవంవిత్తేన శవకర్మణా అకృతేనాపి ప్రతిబద్ధో న బ్రహ్మ న ప్రాప్నోతి, న చ కృతేన శవకర్మణాఽస్య కశ్చనాభ్యధికో లోకః, - న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయానితి శ్రుత్యన్తరాత్. శవకర్మణ్యనాదరం దర్శయన్ విద్యాం స్తౌతి - న పునః శవకర్మైవంవిదో న కర్తవ్యమితి. అక్రియమాణే హి శవకర్మణి కర్మణాం ఫలారమ్భే ప్రతిబన్ధః కశ్చిదనుమీయతేఽన్యత్ర - యత ఇహ విద్యాఫలారమ్భకాలే శవకర్మస్యాద్వా - న వేతి విద్యావతోఽప్రతిబన్ధేన ఫలారమ్భం దర్శయతి. యే సుఖాకాశమక్షిస్థం సంయద్వామో వామనీర్భామనీరిత్యేవంగుణముపాసతే ప్రాణసహితామగ్నివిద్యాం - తేషామన్యత్కార్యం భవతు - మా వా భూత్. సర్వథాపి తేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి - అర్చిరభిమానినీం దేవతామభిసమ్భవన్తి. ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. అర్చిషః - అర్చిర్దేవతాయాః అహః - అహరభిమానినీం దేవతాం. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం - శుక్లపక్షదేవతాం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదక్ - ఉత్తరాం దిశమేతి సవితా - తాన్ మాసాన్. ఉత్తరాయణదేవతాం. తేభ్యో మాసేభ్యస్సంవత్సరం - సంవత్సరదేవతాం. తతస్సంవత్సరాదాదిత్యం. ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం. చన్ద్రమసో విద్యుతం. తత్ - తత్రస్థాంస్తాన్ పురుషః కశ్చిద్బ్రహ్మలోకాదేత్య అమానవః - మానవ్యాం సృష్టౌ భవో మానవః. స మానవః - అమానవః. ౫

ఆ.— గతిం వక్తుం పూర్వోక్తబ్రహ్మవిద్యాయామధికగుణానేవాచార్యోఽన్వవాదీత్. ఇదానీం తామేవ గతిమవతారయతి (అథేతి) తాం వక్తుం పాతనికాం కరోతి (యద్యదీతి) కరణాకరణాభ్యాం విదుషో న వృద్ధిర్నాపి హానిరిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (న కర్మణేతి) అథ యదు చైవేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (శవకర్మణీతి) తాత్పర్యాన్తరం దర్శయతి (న పునరితి) యది విదుషోఽపి శవకర్మ కర్తవ్యం - కస్తర్హి తస్య విశేషః - తత్రాహ (అక్రియమాణే హీతి) అన్యత్రేతి - అవిద్యావానుచ్యతే. ఇహేతి - ప్రస్తుతవాక్యస్య - విద్యావతో వా క్తిః. ఇతి - శవకర్మణ్యనాదరపూర్వకమితి శేషః. విద్యావతశ్శవకర్మభావాభావయోరప్రతిబన్ధతః ఫలం సిధ్యతి - అవిద్యావతస్తు శవకర్మాకరణే కర్మాణి న ఫలదానీతి విద్యాస్తుతిరిహాభిప్రేతేతి భావః. తేఽర్చిషమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం వ్యాచష్టే (యే సుఖాకాశమితి) ౫

రం.— (అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యదు చ నార్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. అస్మిన్ - బ్రహ్మవిది. పాఠాన్యాభిప్రాయత్వాదస్యైకవచనస్యోత్తరత్రాభిసమ్భవన్తీతి బహువచనేన న విరోధః. యది శవ్యం - శవదహనాదికర్మ పుత్రాదయః కుర్వన్తి. యది వా న కుర్వన్తి. సర్వథాపి తేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి. అర్చిరాదిశబ్దాశ్చ • ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాదితి న్యాయేన తదభిమానిదేవతాపరా ఇత్యన్యత్ర స్థితం. అత్ర కేచిదుపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యాయైభవేన శవదహనాదివైగుణ్యేఽపి ఉపకోసలవిద్యానిష్ఠస్య న క్షతిః - విద్యాన్తరనిష్ఠస్య దహనాదివైగుణ్యే కించిద్వైగుణ్యముక్తిర్భవతీతి వదన్తి. తన్న - * న కర్మణా లిప్యత ఇతి శ్రుతిసిద్ధార్థానువాదిత్వాదస్య వాక్యస్యైతాదృశార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్. అతోఽథ యదు చైవాస్మిన్నిత్యేతత్సర్వబ్రహ్మవిత్సాధారణమేవ. (అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమిత్యాది) (ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్) యాన్ షణ్మాసాన్ ఉదక్ - ఉత్తరదిశాయామాదిత్య ఏతి - తాన్మాసానిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

ఉ.— సఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే నావర్తన్తే॥ ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

శం.— స పురుష ఏతాన్ బ్రహ్మ- సత్యలోకస్థం గమయతి. గన్తృగన్తవ్యగమయితృత్వవ్యపదేశేభ్యః. సన్మాత్రబ్రహ్మప్రాప్తావనుపపత్తేః. * బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీతి హి తత్ర వక్తుం న్యాయ్యం. సర్వభేదనిరాసేన సన్మాత్రప్రతిపత్తిం వక్ష్యతి. న చాదృష్టో మార్గో గమనాయోపదిశ్యతే- * స ఏనమవిదితో న భునక్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏష దేవపథః- దేవైః- అర్చిరాదిభిర్గమయితృత్వేనాధికృతైరుపలక్షితః పన్థాః- దేవపథ ఉచ్యతే. బ్రహ్మ-గన్తవ్యం. తేన చోపలక్షిత ఇతి బ్రహ్మపథః. ఏతేన ప్రతిపద్యమానాః- గచ్ఛన్తో బ్రహ్మ, ఇమం మానవం-మనుసమ్బన్ధినం. మనోస్సృష్టిలక్షణమావర్తం నావర్తన్తే, ఆవర్తన్తేఽస్మిన్ జననమరణప్రబన్ధచక్రారూఢా ఘటీయన్త్రవత్పునః పునరిత్యావర్తః. తం న ప్రతిపద్యన్తే. నావర్తన్తే నావర్తన్త ఇతి ద్విరుక్తిః సఫలాయా విద్యాయాః పరిసమాప్తిప్రదర్శనార్థా. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సత్యలోకస్థమితి దేశవ్యవచ్ఛేదే సతి కిమితి వ్యాఖ్యాయతే- ముఖ్యమేవ బ్రహ్మ శబ్దాలమ్బనం కిం నోచ్యతే- తత్రాహ (గన్తృగన్తవ్యేతి) ఏతేభ్యో హేతుభ్యస్సత్యలోకస్థం బ్రహ్మ న ముఖ్యమితి సమ్బన్ధః. ముఖ్యబ్రహ్మప్రాప్తావపి యథోక్తవ్యపదేశా భవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సన్మాత్రేతి) తదనుపపత్తేః- న తావద్గన్తృబ్రహ్మశబ్ద్యమితి శేషః. అనుపపత్తిమేవ స్ఫోరయతి (బ్రహ్మైవేతి) తత్రేతి- ముఖ్యప్రాప్తిరుచ్యతే. కస్యచిదపి సన్మాత్రబ్రహ్మప్రాప్తిరత్ర నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వభేదేతి) వక్ష్యతి- షష్ఠేఽధ్యాయే శ్రుతిరితి శేషః. జీవస్య సన్మాత్రబ్రహ్మాపత్తిర్మార్గికం రూపం చేత్- ఉపాసకస్యాపి న గతిరుచితా- తస్యాపి బ్రహ్మాతిరిక్తస్వరూపాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఏకత్వలక్షణో మార్గో న దృష్టశ్చేత్- అవగమనాయ నోపదిశ్యతే. న హి ధ్యాననిష్ఠస్యాదృష్టమేకత్వం గమనం వారయితుం పారయతి- అజ్ఞానప్రతిబన్ధాత్తస్య గమనభ్రాన్తిసమ్భవాదిత్యర్థః. యద్వా- ఏకత్వలక్షణో మార్గోఽనవగతో న గమనాయ- మోక్షాయోపస్థితో భవతీత్యర్థః. తత్ర ప్రమాణమాహ (స ఏనమితి) సః- పరమాత్మా ప్రత్యక్త్వేనాజ్ఞాతస్స్వేనైనం- అధికారిణం ముక్తిప్రదానేన న పాలయతీత్యర్థః. ప్రకృతాం గతిముపసంహరతి (ఏష ఇతి) గతిఫలం నిగమయతి (ఏతేనేతి) ఇమమితి విశేషణాదనావృత్తిరస్మిన్ కల్పే- కల్పాన్తరే త్వావృత్తిరితి సూచ్యతే. ఆవర్తశబ్దం వ్యాకరోతి (ఆవర్తన్త ఇతి) సఫలాయాః - యథోక్తగతిపూర్వకేన ఫలేన సహితాయా ఇతి యావత్. కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితా కారణబ్రహ్మోపాసనా యథోక్తా- ఉపవిద్యాసహితా విద్యాత్ర వివక్షితా. తస్యా ఇత్యర్థః. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యాది) (దేవపథః) దేవైః - అతివాహికైర్నీయమానైః పన్థాః - దేవపథః. (బ్రహ్మపథః) బ్రహ్మప్రాపకః పన్థాః- బ్రహ్మపథః. ఏతేన- మార్గేణ ప్రతిపద్యమానాః ఇమం- ఘోరం మానవమావర్తం- ఘటీయన్త్రవజ్జననమరణప్రాపకం మనుష్యాదిశరీరోపలక్షితం సంసారం నావర్తన్తే- పునర్న ప్రతిపద్యన్తే. (నావర్తన్తే నావర్తన్త ఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. అత్ర చ యద్వక్తవ్యం కిఞ్చిదవశిష్టం తదుత్తరత్ర వక్ష్యతే. అత్ర సమ్భ్యాగ్నివిద్యాయాముపకోసలవిద్యాయాం చార్చిరాదిగతేః పాఠాత్ యస్యాం విద్యాయామర్చిరాదిగతిః శ్రూయతే- తన్నిష్ఠానామేవార్చిరాదిగత్యా బ్రహ్మప్రాప్తిః- నాన్యేషాం. న చ * తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే * శ్రద్ధాం సత్యముపాసత ఇతి సర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యం శ్రుతమితి వాచ్యం - తథా సత్యుపకోసలవిద్యాయామర్చిరాదిగతిశ్రుతివైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అనియమస్సర్వేషామవిరోధశ్శబ్దానుమానాభ్యాం. సర్వేషాం- సర్వోపాసననిష్ఠానామర్చిరాదిమార్గేణైవ గన్తవ్యత్వాత్ ఏతద్విద్యానిష్ఠానామేవేతి నియమో నాస్తి. తథా హి నియమే సతి * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే * శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే * అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లష్షణ్మాసా ఉత్తరాయణం। తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనా ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం విరోధప్రసఙ్గః. ఉపకోసలవిద్యాయాం పునరామ్నానం తు * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసత ఇతి సమ్భ్యాగ్నివిద్యావాక్యప్రాప్తసర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణార్చిరాదిగతేర పునరావృత్తివిధానార్థమనువాద ఇతి స్థితం. ఉపకోసలవిద్యాయాః పరమాత్మవిద్యాత్వం చ * అన్తర ఉపపత్తేరిత్యత్ర స్థితం. తథా హి- * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి నిర్దిశ్యమానః ప్రతిబిమ్బాత్మా- ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్, దృశ్యత ఇత్యపరోక్షాభిధానాచ్చ. జీవో వా స్యాత్- చక్షుషి తస్య విశేషేణ సన్నిధానాత్ప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. ఉన్మీలితచక్షురుద్వీక్షణేన జీవస్య స్థితిగతినిశ్చయాత్ దృశ్యత ఇత్యుక్తిరుపపద్యతే. న తు పరమాత్మా - తస్యానాధారత్వాత్ అదృశ్యత్వాచ్చ. న చాత్మత్వామృతత్వాభయత్వబ్రహ్మత్వాదివిరోధః- * ఏష ఆత్మేతి హోవాచేతీతికరణేన * మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతివత్ప్రదార్థాన్తరవిషయతయా దర్శితత్వాదిత్యేవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * అన్తర ఉపపత్తేః. అక్ష్యన్తరః పరమాత్మా- తస్యైవాత్మత్వామృతత్వసంయద్వామత్వవామనీత్వభామనీత్వాదిధర్మాణాముపపత్తేః. న చేతికరణేనైతేషామనువాదశఙ్కా- యత్రోచ్యమానస్యార్థస్యాప్తవచనసమ్బన్ధః ప్రతిపాద్యః - తత్రైతిశబ్దో వాక్యార్థవిషయతాం వారయతి. యథా ఇతిహ స్మోపాధ్యాయః కథయతీతి. తస్మాదిహామృతత్వాదీనామాచార్యవచనసమ్బన్ధస్య ప్రతిపాద్యత్వాదితిశబ్దః * మనో బ్రహ్మేత్యాదావివ

మూ.— ఏష హ వై యజ్ఞో యోఽయం పవత ఏష హ యన్నిదగ్ం సర్వం పునాతి యదేష హ యన్నిదగ్ం సర్వం పు
నాతి తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞస్తస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ॥ ౧

నావివర్తికారకః. తతశ్చ స్వాభావికామృతత్వాదీనాం జీవే అసమ్భవాత్, తథా ప్రతిబిమ్బే, * రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుః ప్రతిష్ఠితత్వేన శ్రుతిప్రసిద్ధాదిత్యరూపదేవతావిశేషే, చాసమ్భవాత్, పరమాత్మైవాక్ష్యన్తర్వర్తీ. యదుక్తం నిరాధారస్య పరమాత్మనశ్చక్షురవస్థితిర్న సమ్భవతీతి- తత్రాహ - *స్థానాదివ్యపదేశాచ్చ. * యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యాదావన్తర్యామిబ్రాహ్మణే చక్షుషి స్థితినియమనాదేః పరమాత్మధర్మతయా శ్రవణాత్, యోగిదృశ్యతయా దృశ్యత ఇత్యస్యోపపత్తేశ్చాక్ష్యన్తర్వర్తినః పరమాత్మత్వేనానుపపత్తిః. *సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ చ. *కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి అపరిచ్ఛిన్నత్వవిశిష్టసుఖరూపస్యాగ్నిభిరుపదిష్టస్య బ్రహ్మణ ఏవ * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి వాక్యే ప్రకృతపరామర్శినా య ఏష ఇతి సర్వనామ్నాఽభిధీయమానత్వాచ్చ. న చ తద్బ్రహ్మాగ్నివిద్యయా వ్యవహితమితి వాచ్యం - అగ్నివిద్యాయా అపి బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేన * సహి స్వాఙ్గమితి న్యాయేనావ్యవధాయకత్వాత్. తదఙ్గత్వం చ తత్ప్రకరణమధ్యపాఠాత్, *అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాసేతి బ్రహ్మవిద్యాధికృతస్యైవాగ్నివిద్యోపదేశ ఇతి ప్రతిపాదనాత్, బ్రహ్మవిద్యోపయుక్తఫలవ్యతిరిక్తఫలాన్తరాశ్రవణాచ్చ. నను *కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి వాక్యేన అపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం బ్రహ్మేతి నోపదిశ్యతే- అపి తు * ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి త్రిభిర్వాక్యైర్ముఖ్యప్రాణే లౌకికసుఖే ఆకాశే చ బ్రహ్మదృష్టిర్విధీయతే. తత్రాహ- *అత ఏవ చ స బ్రహ్మ. అత ఏవ- అపరిచ్ఛిన్నసుఖస్య బ్రహ్మత్వాభిధానాదేవాపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం బ్రహ్మైవాత్ర ప్రతిపాద్యతే - నాబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిః- అబ్రహ్మభూతేషు ముఖ్యప్రాణలౌకికసుఖాకాశేషు బ్రహ్మదృష్టివిధిరూపత్వే తత్రానుపపత్తేరభావేన * విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి ప్రశ్నస్య * యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి ప్రతివచనస్య చాసఙ్గతత్వాపత్తేః. తదసఙ్గతిప్రకారశ్చ ప్రాగేవ వర్ణితః. ఇతశ్చ పరం బ్రహ్మ- * శ్రుతోపనిషత్కగత్యభిధానాచ్చ. శ్రుతోపనిషత్కస్య - అధిగతపరమపురుషయాథాత్మ్యస్యానుసన్ధేయతయా శ్రుత్యన్తరప్రతీయమానార్చిరాదిగతిర్యా - తామపునరావృత్తిలక్షణపరమపురుషప్రాప్తికరీముపకోసలాయాక్షిపురుషం శ్రుతవతే *అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తీత్యాదినా ఆచార్య ఉపదిశతి. అతోఽక్ష్యయం పురుషః పరమాత్మా. *అనవస్థితేరసమ్భవాచ్చ నేతరః. ప్రతిబిమ్బాదీనామక్షిణి నియమేనానవస్థానాత్, అమృతత్వాదీనాం చ నిరుపాధికానాం తేష్వసమ్భవాత్, న పరమాత్మేతరః- ఛాయాదిరక్షిపురుషో భవితుమర్హతీతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— రహస్యప్రకరణే ప్రసఙ్గసత్త్వాదారణ్యకత్వసామ్యాచ్చ యజ్ఞే తు తే ఉత్పన్నే వ్యాహృతయః ప్రాయశ్చిత్తార్థా విధాతవ్యాః, తదభిజ్ఞస్య చర్త్విజో బ్రహ్మణో మౌనేన, మిత్యత ఇదమారభ్యతే (ఏష హ వై) ఏషః - వాయుః. యోఽయం పవతే. అయం యజ్ఞః. హ వై ఇతి- ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకౌ నిపాతౌ. వాయుప్రతిష్ఠో హి యజ్ఞః ప్రసిద్ధః శ్రుతిషు- * స్వాహా వాతే ధాః * అయం వై యజ్ఞో యోఽయం పవత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. వాత ఏవ హి చలనాత్మకత్వాత్క్రియాసమవాయీ. వాత ఏవ యజ్ఞస్యారమ్భకః- * వాతః ప్రతిష్ఠేతి చ శ్రవణాత్. ఏష హ యన్- గచ్ఛన్. చలన్నిదం సర్వం- జగత్ పునాతి- పావయతి. శోధయతి. న హ్యచలతశ్శుద్ధిరస్తి. దోషనిరసనం చలతో హి దృష్టం- స్థిరస్య. యత్ - యస్మాచ్చ యన్ ఏష ఇదం సర్వం పునాతి- తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞః- యత్ పునాతీతి. తస్య- అస్యైవం విశిష్టస్య యజ్ఞస్య వాక్చ- మన్త్రోచ్చారణే వ్యాపృతా, మనశ్చ- యథాభూతార్థజ్ఞానే వ్యాపృతం, తే ఏతే వాఙ్మనసే వర్తనీ- మార్గౌ. యాభ్యాం యజ్ఞస్తాయమానః ప్రవర్తతే- తే వర్తనీ - ప్రాణాపానపరిచలనవత్యా హి వాచశ్చిత్తస్య చోత్తరోత్తరక్రమో యద్యజ్ఞ ఇతి హి శ్రుత్యన్తరం. అతో వాఙ్మనసాభ్యాం యజ్ఞో వర్తనీభ్యాం వర్తత ఇతి వాఙ్మనసే వర్తనీ ఉచ్యేతే యజ్ఞస్య. ౧

అ.— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్య ప్రసక్తిం సఙ్గతిమాహ (రహస్యప్రకరణ ఇతి) రహస్యం- ఉపాసనం. తత్ప్రకరణే. విద్యాఫలప్రాప్తయే మార్గోపదేశప్రసఙ్గేన యజ్ఞస్య సమాప్తిగమనాయాన్తరగ్రన్థేన మార్గోపదేశాదస్తి సఙ్గతిరిత్యర్థః. కిఞ్చ- పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరారణ్యకత్వేన సమానత్వాదపి సఙ్గతిరస్తీత్యాహ (ఆరణ్యకత్వేతి) కిఞ్చ- అగ్నివిషయా విద్యా ప్రకృతా- యజ్ఞే చ ప్రసిద్ధాగ్నిసమ్బన్ధే యది కిమపి స్ఖలితముత్పద్యతే- తదా ప్రాయశ్చిత్తార్థా వ్యాహృతయో విధాతవ్యా ఇత్యనన్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరితి సఙ్గత్యన్తరమాహ (యజ్ఞ ఇతి) ప్రకృతాయాముపాసనాయాం మౌనమఙ్గీక్రియతే - వాగ్వ్యాపారే విక్షేపస్తచ్చిత్తతయా ధ్యానానుష్ఠానాసిద్ధేః. ఋత్విగ్విశేషస్య చ ప్రాయశ్చిత్తాభిజ్ఞస్య మౌనమత్ర విధీయతే- తేన చాస్తి మిథస్సఙ్గతిరిత్యాహ (తదభిజ్ఞస్యేతి) యజ్ఞస్య దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగాత్మకత్వా, త్క్రియాయాశ్చ గతిమత్త్వాయోగా, న్మార్గోపదేశాసమ్బన్ధాత్- తదా వ్యాసఙ్గతిరిత్యాశఙ్క్య గతిమత్త్వం సమ్పాదయితుం యజ్ఞస్య వాయురూపత్వమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) యజ్ఞో వాయుర్వా శ్రమో వాయ్వాత్మక ఇతి శ్రౌతీ ప్రసిద్ధిః. తామేవ ప్రకటయతి (వాయుప్రతిష్ఠ ఇతి) శ్రుతీరుదాహరతి (స్వాహేతి) స్వాహాకారముచ్చార్య వాతే- వాయావాధయతే. క్షిప్యతే ఇతి వాతే ధాః- యజ్ఞః. శ్రుత్యన్తరమాహ (అయమితి) ఆదిశబ్దేన * వాతాద్యజ్ఞః ప్రయుజ్యతామితి శ్రుతిర్గృహ్యతే. అదర్శితశ్రుతీనామర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (వాత ఇతి) యో యజ్ఞః క్రియాసమవాయీ- తత్ప్రయుక్తాయాత్మకః. స వాయురేవ- ద్వయోశ్చలనాత్మకత్వావిశేషాత్. తస్మాద్వాయుప్రతిష్ఠస్తదాత్మకో యజ్ఞ ఇత్యర్థః. వాయుప్రతిష్ఠో యజ్ఞ ఇత్యత్ర శ్రుత్యన్తరమాహ (వాత ఏవేతి) పావనత్వ

ఉ.— తయోరన్యతరాం మనసా సగ్ంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాఽన్యతరాం స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా ¶ బ్రహ్మా వ్యవవదతి॥ —

§ అన్యతరామేవ వర్తనీగ్ం సగ్ంస్కరోతి హీయతేఽన్యతరా స యథైకపాద్వ్రజన్రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానో రిష్యత్యేవమస్య యజ్ఞో రిష్యతి యజ్ఞగ్ం రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి స ఇష్ట్వా పాపీయాన్భవతి॥ ౩

శ్రుత్యాపి వాయుర్యజ్ఞ ఇత్యుక్తత్వమాహ (ఏష హ యన్నితి) వినాపి వాయుం శుద్ధిస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అచలతః- విహితక్రియామననుతిష్ఠత ఇతి యావత్. శుద్ధిర్నామ- దోషనిరాసః. స చ నిషిద్ధం పరిత్యక్తుం యతమానస్య సిధ్యతి - న తు నిషిద్ధక్రియాత్యాగోదాసీనస్య దోషనిరాసాత్మికా శుద్ధిస్సమ్భవతి. చలన్ వాయుః- తస్మాద్వాయురేవ చలనద్వారా సర్వం జగత్పునాతీత్యాహ (ఏషేతి) వాయోరస్తు పావనత్వం - ప్రకృతే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదస్మాదితి) వాయ్వాత్మనా గతివిశిష్టస్య యజ్ఞస్య మార్గద్వయముపదిశతి (తస్యేతి) ఏవం విశిష్టస్య - పావనస్య వాయురూపస్యేతి యావత్. యజ్ఞస్యోక్తమార్గద్వయవైశిష్ట్యే సోపస్కారమైతరేయవాక్యముదాహరతి (ప్రాణేతి) ప్రాణాపానాభ్యాం- ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాభ్యాం పరిచలనం విద్యతే యస్యాః - తస్యా వాచశ్చిత్తస్య చ పూర్వాపరభావక్రమేణ యజ్ఞస్సమ్పాద్యతే - మనసాభిధ్యాయన్ వాగభివ్యాహరన్ పూర్వాపరీభావేన యజ్ఞం సమ్పాదయతీత్యర్థః. యజ్ఞస్య మార్గద్వయవిశిష్టత్వముపసంహరతి (అత ఇతి) ౧

రం.— రహస్యప్రకరణే ప్రసఙ్గాదారణ్యకత్వసామ్యాచ్చ యజ్ఞేషూత్పన్నే వ్యాహృతయః ప్రాయశ్చిత్తార్థహోమమన్త్రతయా విధాస్యన్తే, తదభిజ్ఞస్యైవ బ్రహ్మత్వలక్షణమార్త్విజ్యం, తస్య చ బ్రహ్మణో మౌనమావశ్యకమిత్యేవమాదివివక్షురిదమారభ్యతే (ఏష హ వై యజ్ఞో యోఽయం పవతే) యోఽయం పవతే - వాయుస్స ఏవ యజ్ఞ ఇత్యర్థః. కథం వాయోర్యజ్ఞత్వమిత్యత్రాహ (ఏష హ యన్నిదం సర్వం పునాతి) ఏషః- వాయుర్యన్- గచ్ఛన్ సర్వం పునాతి. వర్షవాతాతపైర్వస్తుశుద్ధిస్స్మృతిప్రసిద్ధా. యన్పునాతీతి పదద్వయగతయోః యకారజకారయోః యజ్ఞశబ్దే ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, జకారస్య నకారవికారత్వాత్, యజ్ఞశబ్దస్య యన్పునాతీతి నిర్వచనమితి భావః. ఉక్తమేవోపసంహరతి (యదేష హ యన్నిదం సర్వం పునాతి తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞ ఇతి) ఏవం యజ్ఞస్య వాయోశ్చాభేదోపపాదనేన యజ్ఞస్య గన్తృత్వం సమ్పాద్య గన్తుర్యజ్ఞస్య మార్గమాహ (తస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ) ప్రవృత్తిసాధనభూతౌ వాఙ్మనసమయో మార్గ ఇతి యావత్. ౧

శం.— తయోః - వర్తన్యోరన్యతరాం వర్తనీం మనసా - వివేకజ్ఞానవతా సంస్కరోతి బ్రహ్మా- ఋత్విక్. వాచా - వర్తన్యా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతేత్యేతే త్రయోఽప్యృత్విజోఽన్యతరాం - వాగ్లక్షణాం వర్తనీం వాచైవ సంస్కుర్వన్తి. తత్రైవం సతి వాఙ్మనసే వర్తనీ సంస్కార్యే యజ్ఞే. అథ సః బ్రహ్మా యత్ర- యస్మిన్కాలే ఉపాకృతే- ప్రారబ్ధే ప్రాతరనువాకే శస్త్రే పురా- పూర్వం పరిధానీయాయా ఋచో బ్రహ్మా ఏతస్మిన్నన్తరే కాలే వ్యవవదతి- మౌనం పరిత్యజతి యది. ౨

ఆ.— తయోరన్యోన్యముపకార్యోపకారకభావం దర్శయతి (తయోరితి) వాచా- సమ్యక్ప్రయుక్తయేతి శేషః. సంస్కృతాయాం వాగ్వర్తన్యాం తయైవ యజ్ఞో నిష్పన్నో భవతీత్యాహ (వాచైవేతి) కిం తర్హి మనోవర్తన్యా సంస్కృతయేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజ్ఞస్యాద్యాభ్యాం మార్గాభ్యాం నీయమానత్వే పూర్వోక్తరీత్యా స్థితే సతీతి యావత్. మనోవర్తన్యాస్సంస్కారాభావే ప్రత్యవాయం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) మనోవర్తనీ బ్రహ్మణా, వాగ్వర్తనీ చ హోతృప్రభృతిభిః, సంస్కార్యేతి వ్యవస్థానన్తరమిత్యర్థః. స బ్రహ్మేతి- అన్వయం సూచయతి. బ్రహ్మేతి పునరుక్తిస్తస్య క్రియాపదేన సమ్బన్ధద్యోతనార్థా. ఏతస్మిన్నన్తరే కాలే- ప్రాతరనువాకశస్త్రారమ్భతత్పరిసమాప్త్యన్తరావస్థాయామిత్యర్థః. ౨

రం.— (తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాఽన్యతరామితి) తయోరన్యతరాం - యజ్ఞస్య మనోలక్షణమార్గం మనసా ప్రణిహితేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి. హోత్రాద్యాస్త్రయోఽపి వాచైవ సమ్యక్ప్రయుక్తయా వాచం సంస్కుర్వన్తీత్యర్థః. (స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవదతి) వ్యవదతి- అత్ర ఛాన్దసో నకారలోపః. * లిఙ్గ్యత్యేషణ్ ఇతి నిష్ఠాయాం నలోపః. యత్ర- యస్మిన్ ప్రాతరనువాకశస్త్రే ఉపాకృతే- ఆరబ్ధే సతి పరిధానీయాయాః ఋచః ప్రాగ్బ్రహ్మా వ్యవదతి - విశబ్దో వివిధార్థః. నఞ్‌శ్చ నిన్దితత్వమర్థః. వివిధం నిన్దితం చ వదతి. మౌనం త్యజతి చేదిత్యర్థః. ౨

శం.— తదాఽన్యతరామేవ వాగ్వర్తనీం సంస్కరోతి. బ్రహ్మణా సంస్క్రియమాణా మనోవర్తనీ హీయతే - వినశ్యతి. ఛిద్రీభవత్యన్యతరా. సః యజ్ఞో వాగ్వర్తన్యైవాన్యతరయా వర్తితుమశక్నువన్ రిష్యతి. కథమివేతి. ఆహ- స యథైకపాత్- పురుషో వ్రజన్ - గచ్ఛన్నధ్వానం రిష్యతి, రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానః- గచ్ఛన్ రిష్యతి,- ఏవమస్య- యజమానస్య బ్రహ్మణా యజ్ఞో రిష్యతి - వినశ్యతి. (యజ్ఞం రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి) యజ్ఞప్రాణో హి యజమానః- అతో యుక్తో యజ్ఞరేషే రేషస్తస్య. సః తం యజ్ఞమిష్ట్వా తాదృశం పాపీయాన్- పాపతరో భవతి. ౩

¶ బ్రహ్మా వ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వర్తనీగ్ం సగ్ంస్కుర్వన్తీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అథయత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురాపరిధానీయాయా బ్రహ్మావ్యవవదత్యుభేఏవవ ర్తనీసగ్ంస్కుర్వన్తినహీయతేఽన్యతరా॥ ౪

సయథోభయపాద్వ్రజన్రథోవోభాభ్యాంచక్రాభ్యాం వర్తమానప్రతితిష్ఠత్యేవమస్య యజ్ఞః ప్రతితిష్ఠతియజ్ఞం ప్రతితిష్ఠన్తంయజమానోఽను ప్రతితిష్ఠతిసఇష్ట్వా శ్రేయాన్భవతి॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఉ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేషాంతప్యమానానాగ్ంరసాన్ప్రాబృహదగ్నిం పృథివ్యావాయుమ న్తరిక్షాదాదిత్యందివః॥ ౧

ఆ.— వాచో హి మన్త్రాదిభిస్సంస్కార్యత్వమస్తు, మనసశ్చ బ్రహ్మసంస్కార్యత్వం మా భూత్,- ఏతావతా యజ్ఞస్య కిమాయాతమి త్యాశఙ్క్యాహ (సయజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞ భ్రంశమేవాకాఙ్క్షాద్వారా ప్రత్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) నాశేఽపి యజ్ఞస్య యజమానస్య కిమాయాతమి త్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞం ప్రాణోఽహీతి) వాగ్వర్తనీసంస్కారాభావే పితుల్యో దోషః. ౩

రం.— తదా (అన్యతరామేవ వర్తనీంసంస్కుర్వన్తి హీయతేఽన్యతరా) మనః ప్రణిధానస్య నాశేన మనోలక్షణయజ్ఞవర్తనీసంస్కా రకస్య బ్రహ్మమనసోఽభావాత్ ఏషావర్తనీ నశ్యతి. హోత్రాదివాక్సంస్కార్యా వాగ్రూపా యజ్ఞవర్తనీపరమాస్తే ఇత్యర్థః. తస్మిన్కోదోష ఇత్యత్రాహ (సయథైకపాద్వ్రజన్రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానో రిష్యత్యేవమస్య యజ్ఞో రిష్యతీత్యాది) గచ్ఛన్నేకపాత్పురుషో వా- ఏకేన చక్రేణ ప్రవర్తమా నో వారథో యథా రిష్యతి- నశ్యతి. ఏవమస్య - యజమానస్య యజ్ఞో నశ్యతి. వినష్టో భవతీతి యావత్. తస్మిన్నష్టే యజమానో వినష్టఫలః పాపీయాన్భవతీ త్యర్థః. ౩

శం.— అథ పునర్యత్ర బ్రహ్మా విద్వాన్మౌనం పరిగృహ్య- వాగ్విసర్గమకుర్వన్వర్తతే- యావత్పరిధానీయాయా న వ్యవవదతి. తథైవ తే సర్వ ఋత్విజః. ఉభే ఏవ వర్తనీ సంస్కుర్వన్తి- న హీయతేఽన్యతరాపి. ౪

ఆ.— మౌనగుణం వర్ణయతి (అథ పునరితి) తథైవ- సమ్యగనుష్ఠాతార ఇతి యావత్. తథాసతి బ్రహ్మణా స్వేచ ఋత్విజో ద్వే వర్తన్యౌ సంస్కుర్వన్త్యేవేత్యాహ (నేతి) ౪

రం.— (అథయత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురాపరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవవదతీత్యాది) న వ్యవవదతీతి సమ్బన్ధః. అత్ర వర్త న్యావితి వక్తవ్యే • సుపాం సులుగితి ఛాన్దసోలుక్. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— కిమివేతి. ఆహ పూర్వోక్తవిపరీతౌ దృష్టాన్తౌ. ఏవమస్య - యజమానస్య యజ్ఞః స్వవర్తనీభ్యాం వర్తమానః ప్రతితిష్ఠతి- స్వేనా త్మనాఽవినశ్యన్వర్తత ఇత్యర్థః. యజ్ఞం ప్రతితిష్ఠన్తం యజమానోఽను ప్రతితిష్ఠతి. ఏవం మౌనవిజ్ఞానవద్బ్రహ్మోపేతం యజ్ఞమిష్ట్వా శ్రేయాన్ భ వతి- శ్రేష్ఠో భవతీత్యర్థః... ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్తనీద్వయసంస్కారే కిం స్యాదిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయథోభయపాద్వ్రజన్రథో వేత్యాది) యజ్ఞః ప్రతితిష్ఠతి - నాశం న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యజమానః ప్రతితిష్ఠతి- లబ్ధఫలో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం... ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అత్ర బ్రహ్మణో మౌనం విహితం. తద్భ్రేషే బ్రహ్మత్వకర్మణి, చాథాన్యస్మింశ్చ హౌత్రాదికర్మద్రేషే, వ్యాహృతిహోమః ప్రా యశ్చిత్తమితి తదర్థం వ్యాహృతయో విధాతవ్యా ఇత్యాహ (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకానుద్దిశ్య తత్ర సారజిఘృక్షయా ధ్యానలక్షణం తపశ్చ చార. తేషాం తప్యమానానాం లోకానాం రసాన్- సారరూపాన్ ప్రాబృహత్- ఉద్ధృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. కాన్. అగ్నిం రసం పృథివ్యాః. వాయుమన్తరిక్షాత్. ఆదిత్యం దివః. ౧

¶ బ్రహ్మావ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సఏతాస్తిస్రోదేవతాఅభ్యతపత్తాసాంతప్యమానానాꣳరసాన్ప్రాబృహదగ్నేః ఋచోవాయోర్యజూꣳషిసామాన్యాదిత్యాత్॥ ౨

సఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపత్తస్యాస్తప్యమానాయా రసాన్ప్రాబృహద్భూరిత్యృగ్భ్యోభువరితియజుర్భ్యస్సువరితిసామభ్యః॥

తద్యద్యృక్తోరిష్యేద్భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యేజుహుయాదృచామేవతద్రసేనర్చాంవీర్యేణర్చాంయజ్ఞస్యవిరిష్టꣳసందధాతి॥ ౪

అథయదియజుష్టోరిష్యేద్భువస్స్వాహేతిదక్షిణాగ్నౌ జుహుయాద్యజుషామేవతద్రసేన యజుషాంవీర్యేణయజుషాంయజ్ఞస్యవిరిష్టꣳసందధాతి॥ ౫

ఆ.— నిత్యానుష్ఠానముక్త్వానైమిత్తికప్రాయశ్చిత్తవిధానార్థముపక్రమతే (అత్రేతి) తద్రేషే- బ్రహ్మణోమౌనభ్రంశేసతీతి యావత్. రసాన్విశేషతోజ్ఞాతుంపృచ్ఛతి (కానీతి) ౧

రం.— తత్రయజ్ఞభ్రేషేవ్యాహృతిహోమః ప్రాయశ్చిత్తమితివక్తుంప్రస్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకసారజిఘృక్షయాలోకానుద్దిశ్యాతపత్. * తపఆలోచనే. ఆలోచనరూపంజ్ఞానంకృతవానిత్యర్థః. (తేషాంతప్యమానానాంరసాన్ప్రాబృహత్) ప్రాబృహత్. ఉద్ధృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. (అగ్నింపృథివ్యావాయుమన్తరిక్షాదాదిత్యందివః) లోకానాలోచ్యత్రిలోక్యాఅగ్నివాయ్వాదిత్యాస్సారభూతాఇతినిశ్చికాయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— పునరప్యేవమేవాగ్న్యాద్యాస్సఏతాస్తిస్రోదేవతాఉద్దిశ్యాభ్యతపత్. తతోఽపిసారం-రసంత్రయీంవిద్యాంజగ్రాహ. ౨

ఆ.— ఏవం- యథాలోకానభ్యతపత్- తథేతియావత్. ౨

రం.— (సఏతాస్తిస్రోదేవతాఅభ్యతపదిత్యాది) అగ్నివాయ్వాదిత్యసారతయాత్రయీంనిశ్చితవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తాంపునరభ్యతపత్త్రయీంవిద్యాం. తస్యాస్తప్యమానాయాః రసం- భూరితివ్యాహృతిమృగ్భ్యోజగ్రాహ, భువరితివ్యాహృతిం యజుర్భ్యః, సువరితివ్యాహృతింసామభ్యః. ౩

ఆ.— రసం - జగ్రాహేతిసమ్బన్ధః. తదేవవివృణోతి (భూరితివ్యాహృతిమిత్యాదినా) ౩

రం.— (సఏతాంత్రయీంవిద్యామభ్యతపదిత్యాది) త్రయీసారతయావ్యాహృతిత్రయంనిరచినోదిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౩

శం. అతఏవలోకదేవవేదరసామహావ్యాహృతయః- అతస్తత్- తత్రయజ్ఞేయదిఋక్తః- ఋక్సమ్బన్ధాత్. ఋఙ్నిమిత్తంరిష్యేద్యజ్ఞః- క్షతంప్రాప్నుయాత్. భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యేజుహుయాత్. సాతత్రప్రాయశ్చిత్తిః. కథం. ఋచామేవ. తదితిక్రియావిశేషణం. రసేన. ఋచాంవీర్యేణ-ఓజసా. తథాచసతి- ఋచాంయజ్ఞస్య - ఋక్సమ్బన్ధినోయజ్ఞస్యవిరిష్టం- విచ్ఛిన్నం. క్షతరూపముత్పన్నంసందధాతి - ప్రతిసన్ధత్తే. ౪

ఆ.— ప్రథమాఽఽతశ్శబ్దోయతఇత్యస్మిన్నర్థే. యద్యృక్తఇతి - ఋక్శబ్దః. తస్మాత్ - ఋక్తః. ప్రాయశ్చిత్తత్వమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (క్రియావిశేషణమితి) యజ్ఞస్యక్షతంసందధాతీతియత్-తదృచామేవరసేనసందధాతీత్యర్థః. ఓజసా-సంవధాతీతిసమ్బన్ధః. తథాచసతి- యథోక్తేసాధనేసతీత్యర్థః. ౪

రం.— (తద్యద్యృక్తోరిష్యేద్భూస్స్వాహేతిగార్హపత్యేజుహుయాత్) తత్ - తస్మాద్ధేతోః ఋక్తః- ఋచోనిమిత్తాత్ యదియజ్ఞోరిష్యేత్ - క్షతంప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. తర్హితత్ప్రాయశ్చిత్తార్థంభూస్స్వాహేతిమన్త్రేణగార్హపత్యేఽగ్నౌజుహుయాదిత్యర్థః. (ఋచామేవతద్రసేనర్చాంవీర్యేణర్చాంయజ్ఞస్యవిరిష్టంసన్దధాతి) యత్ ఋచాం- ఋక్సమ్బద్ధి. తద్విరిష్టం- తద్యజ్ఞస్యక్షతంఋచాంవీర్యేణ. ఓజసా, ఋచాం రసేన- సారభూతేన, చభూరితివ్యాహృత్యాసన్దధాతి- సమాధత్తఇత్యర్థః. ౪

శం.— అథయదియజుష్టః-యజుర్నిమిత్తంరిష్యేత్- భువస్స్వాహేతిదక్షిణాగ్నౌజుహుయాత్. ౫

రం.— (అథయదియజుష్టోరిష్యేదిత్యాది) యజుష్టః- యజుషాంనిమిత్తాత్. శిష్టంపూర్వవత్. ౫

ఉ.— అథయదిసామతోరిష్యేత్స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్సామ్నామేవతద్రసేనసామ్నాంవీర్యేణసామ్నాంయజ్ఞస్యవిరిష్టగ్ంసందధాతి॥ ౬

తద్యథాలవణేన సువర్ణగ్ంసందధ్యాత్సువర్ణేనరజతగ్ంరజతేనత్రపుత్రపుణాసీసగ్ంసీసేనలోహం లోహేనదారుదారుచర్మణా॥ ౭

ఏవమేషాంలోకానామాసాందేవతానామస్యాస్త్రయ్యావిద్యాయావీర్యేణయజ్ఞస్య విరిష్టగ్ం సందధాతిభేషజకృతోహవాఏషయజ్ఞోయత్రైవంవిద్బ్రహ్మాభవతి॥ ౮

ఏషహవాఉదక్ప్రవణోయజ్ఞోయత్రైవంవిద్బ్రహ్మాభవత్యేవంవిదగ్ంహవాఏషాబ్రహ్మాణమను గాథాయతోయతఆవర్తతేతత్తద్గచ్ఛతి॥ ౯

శం.— తథా సామనిమిత్తే రిష్యేత్ - స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్. తథాపూర్వవద్యజ్ఞం సంధత్తే. బ్రహ్మనిమిత్తే తు రేషే త్రిష్వగ్నిషు తిసృభిర్వ్యాహృతిభిర్జుహుయాత్ - త్రయ్యా హి విద్యాయాస్స రేషః. *అథ కేన బ్రహ్మత్వమిత్యనయైవ త్రయ్యా విద్యయేతి శ్రుతేః. న్యాయాన్తరం హి మృగ్యం బ్రహ్మత్వనిమిత్తే రేషే. ౬

ఆ.— యథా పూర్వస్మిన్ ప్రాయశ్చిత్తే యజ్ఞస్య క్షతమృచాం రసేన సందధాతి- తథా ద్వితీయతృతీయప్రాయశ్చిత్తయోరపి యజుషాం సామ్నాం చ రసేనాధ్వర్యురుద్గాతా చ తత్క్షతం సంధత్త ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) హోత్రాద్యపరాధాధీనయజ్ఞధ్వంసే ప్రాయశ్చిత్తముక్త్వా బ్రహ్మాపరాధకృతే యజ్ఞనాశే కిం ప్రాయశ్చిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) అథ యథోక్తప్రాయశ్చిత్తే లిఙ్గం దర్శయతి (త్రయ్యాహీతి) బ్రహ్మణస్త్రయీసారత్వే ప్రమాణమాహ (అథ కేనేతి) సాధారణకార్యస్య సాధారణసామగ్రీజన్యత్వనియమాద్వేదత్రయసాధారణే బ్రహ్మత్వే వేదత్రయసాధారణమేవ ప్రాయశ్చిత్తం వాచ్యమిత్యేకో న్యాయో దర్శితః. సమ్ప్రత్యజ్ఞస్యైవ వైదికత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణః సర్వవేదార్థాభిజ్ఞస్య జ్ఞానమాహాత్మ్యేనైవ దోషనిరాసాన్నాన్యత్ప్రాయశ్చిత్తం విధేయమితి న్యాయాన్తరమాహ (న్యాయాన్తరమితి) ౫ - ౬

రం.— (అథయదిసామతోరిష్యేదిత్యాది) ఆహవనీయే- అగ్నౌ. పూర్వవదర్థః. ౬

శం.— తద్యథాలవణేన సువర్ణం సందధ్యాత్- క్షారేణ టఙ్కణాదినా. ఖరే మృదుత్వకరం హి తత్. సువర్ణేన రజతమశక్యసంధానం సందధ్యాత్. రజతేన తథా త్రపు. త్రపుణా సీసం. సీసేన లోహం. లోహేన దారు. దారు చర్మణా- చర్మబన్ధనేన. ౭

ఆ.— వస్తుస్వభావవైచిత్ర్యాదుత్పన్నస్యాపి క్షతస్య కేనచిత్సంధానం భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (తద్యథేత్యాదినా) కిం తత్ర సాధనమితి- తద్దర్శయతి (క్షారేణేతి) ఖరే సువర్ణే వహ్నిసంయుక్తే ద్రవీభూతే క్షారద్రవ్యేణ టఙ్కణాదినా మృదూకరణం మిథోఽవయవసంయోజనం చ సంధానం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. రజతం సువర్ణేన స్వరసతస్తావదశక్యసంధానం- తథాపి వహ్నిసంయోగపూర్వకం పూర్వవదేవ తత్రాపి ప్రసిద్ధం సంధానమిత్యాహ (సువర్ణేనేతి) రజతేనేత్యాదావపి యథోక్తం ద్రష్టవ్యం. ౭

రం.— (తద్యథాలవణేన సువర్ణం సంధధ్యాదిత్యాది) సువర్ణస్య సంధానం నామ- ఖరస్య మృదుతాపాదనం. క్షారరసస్య సమ్పర్కపూర్వకతాపేన హి సువర్ణస్య పరస్పరసంధానయోగ్యమృదుతా భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— ఏవమేషాం లోకానాం, ఆసాం దేవతానాం, అస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయాః, వీర్యేణ- రసాఖ్యేనౌజసా యజ్ఞస్య విరిష్టం సందధాతి. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞః) రోగార్త ఇవ పుమాంశ్చికిత్సకేన సుశిక్షితేనైష యజ్ఞో భవతి. కోఽసౌ. యత్ర - యస్మిన్యజ్ఞే ఏవంవిత్- యథోక్తవ్యాహృతిహోమప్రాయశ్చిత్తవిద్బ్రహ్మా- ఋత్విగ్భవతి- స యజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— సందధాతి - బ్రహ్మేతి శేషః. భేషజేనేవ కృతః - సంస్కృత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (రోగార్త ఇతి) భవతి - సంస్కృత ఇతి శేషః. ౮

రం.— (ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టం సంధధాతి) వ్యాహృతీనాం పృథివ్యాదిలోకసారభూతానామగ్న్యాదిదేవతాసారభూతత్రయీసారత్వాత్తద్వీర్యత్వాచ్చ ఏషాం- ఉక్తానాం వీర్యేణ ఏవం- సువర్ణాదిసంధానవదేవ యజ్ఞక్షతం సమాహితం భవతీత్యర్థః. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) యత్ర- యస్మిన్యజ్ఞే ఏవంవిద్ బ్రహ్మా నామ ఋత్విగ్భవతి- స యజ్ఞః కృతభేషజః- కృతౌషధః. సమీచీనేన చికిత్సకేన యథా రోగార్తః పుమాన్ సంస్కృతభేషజో భవతి- తథేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ- ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణః- ఉదఙ్నిమ్నో దక్షిణోచ్ఛ్రాయో యజ్ఞో భవతి. ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః. యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి. ఏవం విదం హ వై బ్రహ్మాణం - ఋత్విజం ప్రత్యేషానుగాథా బ్రహ్మణస్స్తుతిపరా. యతో యత ఆవర్తతే- కర్మప్రదేశాదృత్విజాం యజ్ఞః క్షతీభవన్. తత్తద్యజ్ఞస్య క్షతరూపం ప్రతిసందధత్ప్రాయశ్చిత్తేన గచ్ఛతి- పరిపాలయతీత్యేతత్. ౯

ఉ.— మానవో బ్రహ్మైవైకఋత్విక్కురూనశ్వాభిరక్షత్యేవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానగ్ం సర్వాగ్శ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమ్॥...౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది చతుర్థప్రపాఠకస్సమాప్తః.— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— ఇతశ్చైవంవిదా బ్రహ్మణా భవితవ్యమిత్యాహ (కించేతి) గాథాశబ్దో గాయత్ర్యాదిఛన్దోవ్యతిరిక్తఛన్దోవిషయః యతో యతః ప్రదేశాత్కర్మ ఆవర్తత ఇత్యుక్తం వివృణోతి (ఋత్విజామితి) యత్ర యత్ర ప్రదేశే యజ్ఞస్య క్షతిరధ్వర్యుప్రభృతీనామభవత్ - తత్ర తత్ర యజ్ఞస్య క్షతిరూపం ప్రాయశ్చిత్తేన ప్రతిసన్దధద్బ్రహ్మా కర్మాణి పరిపాలయతీతి సమ్బన్ధః. ౯

రం.— (ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో య ఏవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) ఉదక్ప్రవణః - ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః. (ఏవంవిదం హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమనుగాథా) ఏవంవిదం బ్రహ్మాణం మానస్య ఋత్విజమనుగతా ఏషా - వక్ష్యమాణా గాథా భవతీత్యర్థః. (యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి) యతో యతః - యత్ర యత్ర యజ్ఞస్య క్షతిరూపావర్తతే - ఆ- సమన్తాద్వ్యాప్య వర్తతే. ఆ- ఈషద్వా వర్తతే. తత్సర్వం గచ్ఛతి - సమాధత్త ఇత్యర్థః. ౯

శం.— మానవో బ్రహ్మా - మౌనాచరణాత్, మననాద్వా జ్ఞానవత్త్వాత్. తతో బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూన్ - కర్తౄన్. యోద్ధౄనారూఢానశ్వా - వడబా యథాఽభిరక్షతి - ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి - తత్కృతదోషాపనయనాత్. యత ఏవంవిశిష్టో బ్రహ్మా విద్వాన్ - తస్మాదేవంవిదమేవ - యథోక్తవ్యాహృత్యాదివిదం బ్రహ్మాణం కుర్వీత. నానేవంవిదం కదాచనేతి. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— ఋత్విజి బ్రహ్మణి మానవశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తద్వయమాహ (మౌనేతి) జ్ఞానాతిశయసద్భావాద్వా. కర్తౄన్ - అభిరక్షతీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రకటయతి (యోద్ధౄనిత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (యత ఏవమితి) ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— కిఞ్చేత్యాహ (మానవ ఇతి) మానవః - మననశీలో బ్రహ్మా ఋత్విగిత్యర్థః. (బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాఽభిరక్షతి) అశ్వా - వడబా ఆరూఢాన్యోధాన్యథాఽభిరక్షతి - ఏవమేక ఏవ బ్రహ్మా - ఋత్విక్ కురూన్ - కర్తౄన్ ఋత్విజోఽభిరక్షతి. (ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి) అత్ర బ్రహ్మణో వేదనేన యజమానాదీనామృత్విజాం చ రక్షణప్రతిపాదనేనోద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనాఽనియమ ఉపాస్యత ఇతి ☀ఆఙ్గేషు యథాశ్రయభావ ఇత్యధికరణే ☀దర్శనాచ్చేతి సూత్రితం. ఉక్తబ్రహ్మవేదనస్తుతిం ప్రయోజనేనోపసంహరతి (తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా........ ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజః స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

— * —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ॥ ౧
యో హ వై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠో హ స్వానాం భవతి వాగ్వావ వసిష్ఠః॥ ౨

శం.— సగుణబ్రహ్మవిద్యాయా ఉత్తరా గతిరుక్తా. అథేదానీం పఞ్చమేఽధ్యాయే పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థస్య, ఊర్ధ్వరేతసాం చ శ్రద్ధాలూనాం విద్యాన్తరశీలినాం, తామేవ గతిమనూద్యాన్యా దక్షిణదిక్సమ్బన్ధినీ కేవలకర్మిణాం ధూమాదిలక్షణా పునరావృత్తిరూపా, తృతీయా చ తతః కష్టతరా సంసారగతి, ర్వైరాగ్యహేతోర్వక్తవ్యేత్యారభ్యతే. ప్రాణః శ్రేష్ఠో వాగాదిభ్యః. * ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇత్యాది చ బహుశోఽతీతే గ్రన్థే ప్రాణగ్రహణం కృతం. స కథం శ్రేష్ఠో వాగాదిషు సర్వైస్సంహత్యకారిత్వావిశేషే, కథం చ తస్యోపాసన, మితి తస్య శ్రేష్ఠత్వాదిగుణవిధిత్సయేదమనన్తరమారభ్యతే- యో హ వై - కశ్చిజ్జ్యేష్ఠం చ- ప్రథమం వయసా,. శ్రేష్ఠం చ- గుణైరభ్యధికం,. వేద- స జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. ఫలేన పురుషం ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యాహ- ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ- వయసా వాగాదిభ్యః. గర్భస్థే హి పురుషే ప్రాణస్య వృత్తిర్వాగాదిభ్యః పూర్వం లబ్ధాత్మికా భవతి- యయా గర్భో వివర్ధతే. చక్షురాదిస్థానావయవనిష్పత్తౌ సత్యాం పశ్చాద్వాగాదీనాం వృత్తిలాభ ఇతి ప్రాణో జ్యేష్ఠో వయసా భవతి. శ్రేష్ఠత్వం తు ప్రతిపాదయిష్యతి * సుహయ ఇత్యాదినిదర్శనేన. అతః ప్రాణ ఏవ జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య వర్తిష్యమాణాధ్యాయస్య సఙ్గతిం సఙ్గిరతే (సగుణేతి) విద్యాన్తరం- పఞ్చాగ్నివిద్యాతిరిక్తా సగుణవిద్యా. తచ్ఛీలినాం- తన్నిష్ఠానామితి యావత్. తామేవ గతిం- అర్చిరాదిలక్షణామిత్యర్థః. తతః - గతిద్వయాత్. తృతీయా- విద్యాకర్మరహితానామితి శేషః. అథ క్రమముక్తిసమ్బన్ధాదుత్తరా గతిరుచ్యతాం- కిమితి దక్షిణా తృతీయా చ సంసారరూపా గతిరత్ర నిర్దిశ్యతే - తత్రాహ (కష్టతరేతి) సగుణబ్రహ్మవిద్యావతామర్చిరాద్యా గతిరుక్తా సముచ్చితానామసముచ్చితానాం చ కర్మిణాం సంసారగతిప్రభేదరూపం ఫలం వక్తుమయమారమ్భ ఇత్యర్థః. కిం చ విధిశ్చ ధనసమ్పత్తౌ సత్యాం భవతి - తత్సమ్పత్తిశ్చ ప్రాణస్య శ్రేష్ఠస్య సత్యేవ సమ్భవతీతి శ్రేష్ఠసిద్ధయే ప్రాణోపాసనం పూర్వత్రానుక్తం వక్తవ్యమిత్యనన్తరగ్రన్థసఙ్గతిం వదన్ప్రసఙ్గం కరోతి (ప్రాణశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యాదినా) * ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఉదాహృతానుదాహృత శ్రుత్యన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. ప్రాణస్య వాగాదిభ్యః శ్రైష్ఠ్యమాక్షిపతి (స కథమితి) సర్వైర్వాగాదిభిస్సంహత్య ప్రాణస్య కార్యకరత్వేన ప్రతిపన్నస్స ఏవ కథం శ్రేష్ఠో నిర్ధార్యతే- తేషామన్యతమస్యైవ శ్రైష్ఠ్యం కిం న స్యాదిత్యర్థః. తస్యైవోపాస్యతయా శ్రైష్ఠ్యమాశఙ్క్య వాగాదీనామన్యతమస్యోపాస్యత్వమపాస్య ప్రాణస్యైవనోపాస్యత్వం- హేత్వభావాదిత్యాక్షేపాన్తరమాహ (కథం చేతి) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం జ్యేష్ఠత్వమిత్యాదిగుణవిధానార్థమేవ తావత్ప్రథమమారభ్యతే- యో హ వై జ్యేష్ఠం చేత్యాద్యచోద్యం పరిహరతి (ప్రథమమితి) ప్రాణస్యైవోపాసనం న వాగాదీనామిత్యేతదనన్తరమారభ్యతే * అథ హ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిష్యన్నిత్యాదినేతి ద్వితీయం చోద్యముద్ధరతి (ఇదమనన్తరమితి) కోఽసౌ జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణో వేదితవ్య ఇతి. ఆహ (ఫలేనేతి) కుతో వాగాదిభ్యో జ్యైష్ఠ్యం ప్రాణస్య ప్రతీతం - సర్వే హి వాగాదయస్స ప్రాణాస్సహైవ గర్భస్థే స్వతో వృత్తిభాగినో భవన్తి- తత్రాహ (గర్భస్థే హీతి) తత్ర గర్భవివృద్ధిదర్శనం ప్రమాణయతి (యయేతి) కదా తర్హి వాగాదీనాం వృత్తిలాభః- తత్రాహ (చక్షురాదీతి) ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాదితం నిగమయతి (ఇతి ప్రాణ ఇతి) గుణద్వయముపాస్యత్వాయ వస్తుతం నిగమయతి (అత ఇతి) ౧

రం.— ప్రాణవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి) జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణకం ప్రాణం యో వేద- స తత్క్రతున్యాయేన స్వయమపి జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతీత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వం- వృద్ధత్వం. * వృద్ధస్య చేతి వృద్ధశబ్దస్య జ్యాదేశవిధానాత్. శ్రేష్ఠత్వం- ప్రశస్తతమత్వం. * ప్రశస్యస్య శ్ర ఇతి ప్రశస్యశబ్దస్య శ్రాదేశవిధానాత్. ఏవం ఫలప్రదర్శనేన పురుషమభిముఖీకృత్యాహ (ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) వావశబ్దోఽవధారణార్థః. గర్భస్థపురుషే ప్రాణవ్యాపారప్రవృత్త్యనన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియప్రవృత్తేః ప్రాణస్యేన్ద్రియాపేక్షయా జ్యైష్ఠ్యం, ఇన్ద్రియవ్యాపారాణాం సర్వథాపి తదధీనత్వాత్ శ్రైష్ఠ్యం, చ. ౧

శం.— యో హ వై వసిష్ఠం- వసితృతమం. ఆచ్ఛాదయితృతమం- వసుమత్తమం వా యో వేద- స తథైవ వసిష్ఠో హ భవతి స్వానాం- జ్ఞాతీనాం. కస్తర్హి వసిష్ఠ ఇతి. ఆహ (వాగ్వావ వసిష్ఠః) వాగ్మినో హి పురుషా వసన్తి- అభిభవన్త్యన్యాన్, వసుమత్తమాశ్చ - అతో వాగ్వసిష్ఠః. ౨

ఉ.— యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠత్యస్మిఁశ్చ లోకేఽముష్మిఁశ్చ చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా॥ ౩

యో హ వై సమ్పదం వేద సꣳ హాస్మై కామాః పద్యన్తే దైవాశ్చ మానుషాశ్చ శ్రోత్రం వావ సమ్పత్॥ ౪

యో హ వా ఆయతనం వేదాయతనꣳ హ స్వానాం భవతి మనో హ వా ఆయతనం॥ ౫

అథ హ ప్రాణా అహꣳ శ్రేయసి వ్యూదిరేఽహꣳ శ్రేయానస్మ్యహꣳ శ్రేయానస్మీతి తే హ ప్రాణాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యోచుర్భగవన్కో నః శ్రేష్ఠ ఇతి॥ ౬

ఆ.— తదర్థత్వేనైవ గుణాన్తరం దర్శయతి (యో హ వా ఇతి) వసుమత్తమం ధనవత్త్వాదన్యేషాం నివాసకారణమిత్యర్థః. తస్మై వేతి ఉపాసనానుసారేణేతి యావత్. (వసిష్ఠో హ భవతీతి) వాసయితా చేత్యర్థః. వాచో వసిష్ఠత్వం సమర్థయతే (వాగ్మినో హీతి) వసుమత్తమాశ్చ. తేనాన్యాన్నివాసయన్తీతి శేషః. ౨

రం.— (యో హ వై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠో హ స్వానాం భవతి) స్వానాం జ్ఞాతీనాం మధ్యే వసిష్ఠో భవతీత్యర్థః. కో వసిష్ఠ ఇత్యత్రాహ (వాగ్వావ వసిష్ఠః) అతిశయేన వసుమాన్ వసిష్ఠః. వాగ్మీ హి లోకే అతిశయేన వసుమాన్ భవతి. అతశ్చ వసుమత్తాసమ్పాదకసద్వ్యవహారజనకత్వం వాచో వసిష్ఠత్వమితి భావః. ౨

శం.— యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద. స హాస్మిఁల్లోకేఽముష్మింశ్చ పరే, ప్రతితిష్ఠతి హ. తర్హి కా ప్రతిష్ఠేతి. ఆహ (చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా) చక్షుషా హి పశ్యన్ సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతి యస్మాత్. అతః ప్రతిష్ఠా చక్షుః. ౩

ఆ.— గుణాన్తరమాధ్యానాయోపదిశతి (యో హేతి) ప్రతిష్ఠాత్వం చక్షుషో విశదయతి (చక్షుషా హీతి) ౩

రం.— (యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠత్యస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ) ప్రతిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అత్ర చాముత్ర చ ప్రతితిష్ఠతి ప్రతిష్ఠావాన్ భవతీత్యర్థః. కా తర్హి ప్రతిష్ఠేత్యత్రాహ (చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా) *చక్షుషా హి సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతీతి బృహదారణ్యకే శ్రవణాత్ ప్రతిష్ఠాసమ్పాదకసమవిషమభూతల ప్రదర్శకత్వమేవ చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౩

శం.— యో హ వై సమ్పదం వేద. తస్మా అస్మై దైవాశ్చ మానుషాశ్చ కామాః సమ్పద్యన్తే. తర్హి కా సమ్పదితి. ఆహ (శ్రోత్రం వావ సమ్పత్) యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ వేదా గృహ్యన్తే తదర్థవిజ్ఞానం చ, తతః కర్మాణి క్రియన్తే, తతః కామసమ్పదిత్యేవం కామసమ్పద్ధేతుత్వాత్ శ్రోత్రం వావ సమ్పత్.

ఆ.— గుణాన్తరమాహ (యో హ వా ఇతి) దైవాః కామాః స్వర్గాదయో మానుషాః పశ్వాదయః. శ్రోత్రస్య సమ్పత్త్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఇత్యేవం యస్మాత్ తస్మాదితి యోజనా. ౪

రం.— (యో హ వై సమ్పదం వేద సం హాస్మై కామాః పద్యన్తే దైవాశ్చ మానుషాశ్చ) అస్మై ఉపాసకాయ కామాః సమ్పద్యన్త ఇత్యన్వయః. కా తర్హి సమ్పదిత్యత్రాహ (శ్రోత్రం వావ సమ్పదితి) *శ్రోత్రే హీమే సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నా ఇతి బృహదారణ్యకే సమాన ప్రకరణే శ్రవణాత్ సమ్పద్ధేతుభూతవేదశాస్త్రతదర్థశ్రవణాదిసమ్పాదకత్వమేవ శ్రోత్రస్య సమ్పత్త్వం. ౪

శం.— యో హ వా ఆయతనం వేద ఆయతనం స్వానాం భవతి. (మనో హ వా ఆయతనం) ఇన్ద్రియోపహృతానాం విషయాణాం భోక్త్రర్థానాం ప్రత్యయరూపాణాం మన ఆయతనం ఆశ్రయః. అతో మనో హ వా ఆయతనమిత్యుక్తం. ౫

ఆ.— సమ్ప్రతి గుణాన్తరమాహ (యో హేతి) కథం పునరాయతనత్వం మనసః సిద్ధమిత్యత ఆహ (ఇన్ద్రియోపహృతానామితి) ౫

రం.— (యో హ వా ఆయతనం వేద ఆయతనం హ స్వానాం భవతి మనో హ వా ఆయతనం) స్రక్చన్దనాదివిషయ జ్ఞానరూపభోగాయతనత్వమేవ మనస ఆయతనత్వం. ౫

శం.— అథ హ ప్రాణా ఏవం యథోక్తగుణాస్సన్తోఽహం శ్రేయసి అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీత్యేతస్మిన్ ప్రయోజనే వ్యూదిరే నానా విరుద్ధం చోదిరే ఊక్తవన్తః. (తే హ) తే హైవం వివదమానా ఆత్మనః శ్రేష్ఠత్వవిజ్ఞానాయ ప్రజాపతిం పితరం జనయితారం కంచిదేత్యోచుః ఉక్తవన్తః. హే భగవన్ కో నః అస్మాకం మధ్యే శ్రేష్ఠః అభ్యధికో గుణైరితి. ఏవం పృష్టవన్తః. ౬

ఆ.— యథోక్తా గుణా ముఖ్యప్రాణగామినః ప్రత్యేకం వాగాదిషు భవన్తీతి వక్తుమాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (అథేతి) కంచిత్ విరాజం కశ్యపాదీనామన్యతమం వేత్యర్థః. ౬

ఊ.— తాన్ హోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇతి॥ ౭

సా హ వాగుచ్చక్రామ సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథా కలా అవదన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథాన్ధా అపశ్యన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ చక్షుః॥ ౯

శ్రోత్రగ్ం హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథా బధిరా అశృణ్వన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథా బాలా అమనసః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణైవమితి ప్రవివేశ హ మనః॥ ౧౧

రం.— ముఖ్యప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యసమ్పాదనాయాఖ్యాయికామాహ (అథ హ ప్రాణా అహం శ్రేయసీత్యాదిరే అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీతి) అథశబ్ద ఆఖ్యాయికోపక్రమే. అహం శ్రేయసి - స్వశ్రేయసినిమిత్తే. విషయే వా. వ్యూదిరే - అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీతి వివాదం చక్రురిత్యర్థః. (తే హ ప్రాణాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యోచుర్భగవన్ కో నః శ్రేష్ఠ ఇతి) స్పష్టోర్థః. ౬

శం.— తాన్ పితోవాచ హ. యస్మిన్వః - యుష్మాకం మధ్యే ఉత్క్రాన్తే శరీరమిదం పాపిష్ఠమివాతిశయేన జీవతోపి- సముత్క్రాన్తప్రాణం తతోపి పాపిష్ఠతరమేవాతిశయేన దృశ్యేత- కుణపమస్పృశ్యమశుచిర్దృశ్యేత. స వః- యుష్మాకం శ్రేష్ఠ ఇత్యవోచత్ కాక్వా తద్దుఃఖం పరిజిహీర్షుః. ౭

ఆ.— శరీరస్య పాపిష్ఠత్వం- పాపకార్యప్రధానత్వం. ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. ఉక్తమేవార్థం సఙ్క్షిప్యాహ (కుణపమితి) త్యక్తప్రాణం. శవరూపమితి యావత్. నను ప్రజాపతిస్సర్వజ్ఞో ముఖ్యమేవ ప్రాణం కిమితి శ్రేష్ఠం నాభివదతి- తత్రాహ (కాక్వేతి) అయం శ్రేష్ఠ ఇత్యుక్తే వితేషాం వాగాదీనాం దుఃఖం భవతి- తత్పరిహర్తుమిచ్ఛన్ ప్రజాపతిః స్వరథజ్ఞో పాయవిశేషేణ శ్రేష్ఠత్వముక్తవాన్-నస్ఫుటమిత్యర్థః. ౭-౮

రం.— (తాన్హోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇతి) వః- యుష్మాకం మధ్యే యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమతిశయేన పాపిష్ఠం- అతిహేయమివ దృశ్యేత- స వః శ్రేష్ఠ ఇత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— తథోక్తేషు పితా ప్రాణేషు సా హ వాగుచ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరమాత్రం ప్రోష్య- స్వవ్యాపారాన్నివృత్తా సతీ. పునః పర్యేత్యేతరాన్ ప్రాణానువాచ. కథం- కేన ప్రకారేణ అశకత- శక్తవన్తో యూయం మదృతే- మాం వినా జీవితుం- ధారయితుమాత్మానమితి. తే హోచుః (యథా కలా ఇత్యాది) కలాః- మూకాః యథా లోకేఽవదన్తో వాచా జీవన్తి. కథం. (ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసా) సర్వకరణచేష్టాం కుర్వన్త ఇత్యర్థః. ఏవం వయమజీవిష్మేత్యర్థః. ఆత్మనోఽశ్రేష్ఠతాం ప్రాణేషు బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్- పునస్స్వవ్యాపారే ప్రవృత్తా బభూవేత్యర్థః. ౮

రం.— (సా హ వాగుచ్చక్రామ) సా - ప్రసిద్ధా వాక్ స్వశ్రైష్ఠ్యపరీక్షణాయ శరీరాదుత్క్రాన్తవతీత్యర్థః. సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి ; సా వాగేకం సంవత్సరం ప్రోష్య- ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య మదృతే- మాం వినా జీవితుం యూయం కథమశకత- కథం శక్తా ఇతీతరాన్ప్రాణానుక్తవతీ. ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః (యథా కలా అవదన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి) యథా కలాః- మూకాః వాగిన్ద్రియవ్యాపారరహితా అపీతరైః ప్రాణైస్తత్తత్కార్యం కుర్వన్తో జీవన్తి- ఏవం వయమప్యజీవిష్మేతి ప్రత్యూచురిత్యర్థః. (ప్రవివేశ హ వాక్) ఏవముక్తా వాక్ స్వస్య శ్రైష్ఠ్యం నాస్తీతి నిశ్చిత్య దేహం ప్రవిష్టవతీత్యర్థః. ౮

శం.— సమానమన్యత్ (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) (శ్రోత్రం హోచ్చక్రామ) ౯-౧౦

ఆ.— అన్యదిత్యస్య విషయమాహ (చక్షురితి) ౯-౧౦

రం.— (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) చక్షురుత్క్రాన్తం. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

శం.— (మనో హోచ్చక్రామేత్యాది) యథా బాలా అమనసః- అప్రరూఢమనస ఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.—— అథహ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ సయథాసుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సఙ్ఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్సమఖిదత్తꣳహాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధిత్వంనశ్శ్రేష్ఠోఽసి మోత్క్రమీరితి॥ ౧౨

అథహైనంవాగువాచయదహంవసిష్ఠాస్మిత్వంతద్వసిష్ఠోసీత్యథహైనంచక్షురువాచ యదహం ప్రతిష్ఠాస్మిత్వంతత్ప్రతిష్ఠాసీతి॥ ౧౩

అథహైనꣳశ్రోత్రమువాచయదహꣳసమ్పదస్మిత్వంతత్సమ్పదసీత్యథహైనంమనఉవాచయదహమాయతనమస్మిత్వంతదాయతనమసీతి॥ ౧౪

నవై వాచోనచక్షూꣳషినశ్రోత్రాణినమనాꣳసీత్యాచక్షతే ప్రాణాఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణోహ్యేవైతానిసర్వాణిభవతి॥ ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఃఖణ్డః.

ఆ.—— బాలా వామకిబహిరన్తఃప్రియత్వాద్విశేషాత్పృథమమనసఙ్గలివిశేషణం. అలకిహ (అపరూథేతి) ౧౧

రం.—— (మనోహైవాస్య శ్రోత్రమిత్యాది) ఆమనసః- ఆ ప్రాథమనసః. ౧౧

శం.—— ఏవంపరీక్షితేషు వాగాదిష్వథ- అనన్తరం హ స ముఖ్యః ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ - ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతే- యథా లోకే సుహయః- శోభనోఽశ్వః పడ్వీశశఙ్కూన్- పాదబన్ధనకీలాన్ పరీక్షణాయారూఢేన కశయాహతస్సన్ సంఖిదేత్ - సముత్ఖనేత్. సముత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్- వాగాదీన్ సమఖిదత్-సముద్ధృతవాన్. తే ప్రాణాస్సఞ్చాలితాస్సన్తస్స్వస్థానే స్థాతుమనుత్సహమానా అభిసమేత్య ముఖ్యం ప్రాణం తమూచుః. హే భగవన్ ఏధి- భవ నస్స్వామీ. యస్మాత్త్వం నః- అస్మాకం శ్రేష్ఠోఽసి. మా చాస్మాద్దేహాదుత్క్రమీరితి. ౧౨

ఆ.—— పరీక్షితేషు- శ్రేష్ఠతారతమ్యేన పరీక్షితేష్విత్యేతత్. పదనశీలాః - పాదాః. తేషాం సంహాలిః- పడ్వీశః. తస్య శఙ్కవః- నియామకాశ్శఙ్కవః. వక్ష్యమాణకారత్వాన్తసః తాన్యథోక్తానశ్వో యుగపదుత్పాటయేద్యథేత్యదృష్టానుకూల్యాద్దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) ౧౨

రం.—— (అథహ ప్రాణఉచ్చిక్రమిషన్ సయథాసుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సఙ్ఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్ సమఖిదత్) సః - ముఖ్యః ప్రాణఉచ్చిక్రమిషన్- ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ యథాశోభనోఽశ్వః పరీక్షార్థమశ్వారూఢేన తాడితః పడ్వీశశఙ్కూన్ - పాదబన్ధనకీలకాన్ సఙ్ఖిదేత్- ఉత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్ ప్రాణాన్ స్వస్వస్థానేభ్య ఉత్పాటితవానిత్యర్థః. (తꣳహాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధిత్వంనశ్శ్రేష్ఠోఽసిమోత్క్రమీరితి) హే భగవన్- పూజార్హ, త్వమేధి- స్వామీ భవ. అస్తేర్లోటి మధ్యమపురుషైకవచనం. భవేత్యర్థః. నః- అస్మాకం మధ్యే త్వమేవ శ్రేష్ఠోఽసి. త్వముత్క్రమణం మా కార్షీరితి ఇతరే ప్రాణాస్తమాగత్యోచురిత్యర్థః. ౧౨

శం.—— అథ హైనం వాగాదయః ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం కార్యేణాపాదయన్త ఆహుర్బలిమివ హరన్తో రాజ్ఞ ఇవ విశః. కథం. వాక్తావదువాచ. (యదహం వసిష్ఠాస్మి) యదితి క్రియావిశేషణం. యద్వసిష్ఠత్వగుణాస్మీత్యర్థః. (త్వం తద్వసిష్ఠః) తేన వసిష్ఠత్వగుణేన త్వం తద్వసిష్ఠోఽసి. తద్గుణస్త్వమిత్యర్థః. అథవా- తచ్ఛబ్దోఽపి క్రియావిశేషణమేవ. త్వత్కృతస్తద్వదీయోఽసౌ వసిష్ఠత్వగుణోఽజ్ఞానాన్మమేతి మయాభిమత ఇత్యేతత్. తథోత్తరేషు యోజ్యం చక్షుః శ్రోత్రమనస్సు. ౧౩-౧౪

ఆ.—— మయి శ్రియమన్వనీర్యస్మాకమస్తీతి కథం జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) వచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) క్రియావిశేషణత్వమేవ విశదయతి (యద్వసిష్ఠత్వేతి) వసిష్ఠత్వేన గుణేనాహం గుణవానస్మి యత్- తత్త్వమేవేతి యోజనా. అనన్తరంవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (త్వమిత్యాదినా) తద్వసిష్ఠ ఇతి సమస్తపదమితి గృహీత్వా వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) యచ్ఛబ్దవదిత్యపేరర్థః. అహం వసిష్ఠత్వగుణోఽస్మీతి యత్- తత్త్వమేవ వసిష్ఠత్వగుణోఽసీతి కథమిదానీముచ్యతే- అన్యథా హి పూర్వముక్తిర్భాసన్తవాసీదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వత్కృత ఇతి) వాచి దర్శితం న్యాయం చక్షురాదావతిదిశతి (తథేతి) ౧౩-౧౪

రం.—— అథేతరే ప్రాణాః విశః కరానివ రాజ్ఞే ముఖ్యప్రాణాయ స్వస్వగుణానర్పితవన్త ఇత్యాహ (అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీతి) యత్- యేన వాగ్మికోపసుసమ్పాదకత్వలక్షణేన గుణేనాహం వసిష్ఠాఽస్మి- త్వం తత్- తేన గుణేన వసిష్ఠోఽసీత్యర్థః. మదీయగుణస్య త్వదధీనత్వాత్ త్వదీయ ఏవ స గుణ ఇతి భావః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః • అహం యత్స్వకార్యకరణసమర్థాస్మి - తస్య త్వదధీనత్వాత్ తవైవ తత్కార్యసామర్థ్యమిత్యర్థః ఇతి. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౩-౧౪

శం.—— శ్రుతేరిదం వచః- యుక్తమిదం వాగాదిభిర్ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యభిహితం- యస్మాన్న వై లోకే వాచో, న చక్షూంషి, న శ్రోత్రాణి, న మనాంసి, ఇతి వాగాదీని కరణాన్యాచక్షతే లౌకికా ఆగమజ్ఞా వా. కిం తర్హి. ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే - కథయన్తి. యస్మాత్ప్రాణో హ్యేవై

తాని- సర్వాణి వాగాదీని కరణజాతాని భవతి- అతో ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యనురూపమేవ వాగాదిభిరుక్తమితి ప్రకరణార్థముపసంజిహీర్షతి. నను కథమిదం యుక్తం చేతనావదివ పురుషా అహం శ్రేష్ఠతాయై వివదన్తోఽన్యోన్యం స్పర్ధిరన్నితి. నహి చక్షురాదీనాం వాచం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రత్యేకం వదనం సంభవతి. తథా- అపగమో దేహాత్, పునః ప్రవేశో, బ్రహ్మగమనం, ప్రాణస్తుతిర్వోపపద్యతే. తస్మాదగ్న్యాదిచేతనావద్దేవతాధిష్ఠితత్వాద్వాగాదీనాం చేతనావత్త్వం తావత్సిద్ధమాగమతః. తార్కికసమయవిరోధ ఇతి చేత్ దేహ ఏకస్మిన్ననేకచేతనావత్త్వే. న- ఈశ్వరస్య నిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగమాత్. యే తావదీశ్వరమభ్యుపగచ్ఛన్తి తార్కికాః- తే మనఆదికార్యకరణానామాధ్యాత్మికానాం, బాహ్యానాం చ పృథివ్యాదీనామీశ్వరాధిష్ఠితానామేవ నియమేన ప్రవృత్తిమిచ్ఛన్తి రథాదివత్. న చాస్మాభిరగ్న్యాద్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా అధ్యాత్మం కర్తృభోక్త్ర్యోఽభ్యుపగమ్యన్తే. కిం తర్హి, కార్యకరణవతీనాం హి తాసాం ప్రాణైకదేవతాభేదానామధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభేదకోటివికల్పానామధ్యక్షతామాత్రేణ నియన్తేశ్వరోఽభ్యుపగమ్యతే. స హ్యకరణః- * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. * హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానం * హిరణ్యగర్భం జనయామాస పూర్వమిత్యాది చ శ్వేతాశ్వతరీయాః పఠన్తి. భోక్తా కర్మఫలసంబన్ధీ దేహే తద్విలక్షణో జీవ ఇతి వక్ష్యామః. వాగాదీనాం చేహ సంవాదః కల్పితో విదుషోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రాణశ్రేష్ఠతానిర్ధారణార్థం. యథా లోకే పురుషా అన్యోన్యమాత్మనః శ్రేష్ఠతాయై వివదమానాః కంచిద్గుణవిశేషాభిజ్ఞం పృచ్ఛన్తి- కో నః శ్రేష్ఠో గుణైరితి. తేనోక్తాః- ఏకైకశ్యేనాదః కార్యం సాధయితుముద్యచ్ఛత - యేనాదః కార్యం సాధ్యతే స వః శ్రేష్ఠ ఇతి. ఉక్తాస్తథైవోద్యచ్ఛన్త ఆత్మనోఽన్యస్య వా శ్రేష్ఠతాం నిర్ధారయన్తి. తథేమం సంవ్యవహారం వాగాదిషు కల్పితవతీ శ్రుతిః- కథం నామ విద్వాన్ వాగాదీనామేకైకస్యాభావేఽపి జీవనం దృష్టం- న తు ప్రాణస్యేతి ప్రాణశ్రేష్ఠతాం ప్రతిపద్యేతేతి. తథా చ శ్రుతిః కౌషీతకీనాం * జీవతి వాగపేతో మూకాన్హి పశ్యామో జీవతి చక్షురపేతోఽన్ధాన్హి పశ్యామో జీవతి శ్రోత్రాపేతో బధిరాన్హి పశ్యామో జీవతి మనోఽపేతో బాలాన్హి పశ్యామో జీవతి బాహుచ్ఛిన్నో జీవత్యూరుచ్ఛిన్న ఇత్యాద్యా........ ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వాగాదివచనానుక్త్యాయ ప్రాణాధీనతాం వాగాదేః శ్రుతిరేవ కథయతీత్యుక్తస్య స్మైనాచ ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (శ్రుతేరితి) శ్రుతేరేవ వచసా ప్రసాదం వ్యాకరోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) యది సర్వాణ్యేవ కరణాని వాక్ఛబ్దాభిధేయాని స్యుః - తర్హి వాచ ఇత్యేవ తాని బ్రూయుః. యది చ చక్షుశ్శబ్దాభిధేయాని స్యుః- తదా సర్వాణ్యేవ చక్షూంషీతి వదేయుః. న త్వేవం వదన్తి- ప్రాణా ఇతి తు తాని కథయన్తి. తస్మాత్ప్రాణపారతన్త్ర్యం కరణానాం సిద్ధమిత్యర్థః. వాగాదిభిరుక్తత్వాత్ * త్వం తదసి వసిష్ఠోఽసీత్యాదినా- ప్రాణస్యైవ యథోక్తగుణవత్తా జ్యేష్ఠత్వం ప్రకరణార్థః. సామర్థ్యముపసంహారాదర్శనాదుపసఞ్జిహీర్షతీత్యుక్తం. ఆఖ్యాయికాయా యథాశ్రుతమర్థమాక్షిపతి (నన్వితి) యథా పురుషాశ్చేతనావన్తో వివదమానాః స్పర్ధన్తే - తథా వాగాదయోఽచేతనాః స్వకీయశ్రేష్ఠత్వసిద్ధ్యర్థం విప్రతిపన్నా మిథః స్పర్ధేరన్నితి నైవ యుక్తం- అచేతనేషు స్పర్ధా దురసంభవాదిత్యర్థః. కించ- వాగ్వ్యతిరిక్తానామన్యోన్యం వచనమనానుచితం - వచనస్య వాగ్వ్యాపారత్వాదిత్యాహ (నహీతి) కించ - వాగాదీనాం దేహాత్సర్పణాద్యయుక్తం - అచేతనత్వాదిత్యాహ (తథేతి) వాశబ్దో నహీత్యస్యానుకర్షణార్థః. అగ్న్యాదయశ్చేతనావత్యో దేవతాః- తాభిరధిష్ఠితత్వాత్తాదాత్మ్యాద్వా ప్రాణ ... వాగాదీనాం చేతనావత్త్వసంభవాద్వదనాదివ్యవహారస్సంభవతీతి * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమనుసృత్యోత్తరమాహ (తస్మాదితి) ఏకస్మిన్ దేహే అనేకచేతనావత్తాం నిరుణ్ధానైకాభిప్రాయానువిధాయిత్వేన దేహస్యావస్థాన ప్రసఙ్గాద్భోక్తృత్వ ప్రసక్త్యాద్వానానేకచేతనాధిష్ఠితత్వమేకస్య దేహస్యాసంభవతీతి నజ్ఞాతే (తార్కికేతి) కిమేకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతి - కిం వా నైకర్గీతకర్తృభోక్త్రధిష్ఠితమితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేతి) అస్తి హి పరమేశరీరస్య జీవాధిష్ఠితస్యైవేశ్వరాధిష్ఠితత్వం - తథా చైకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతీతి నాస్తీ నైశ్వరవాదినాం శక్యోక్తిరిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యం నివృణోతి (యే తావదితి) అచేతనానాం చేతనాధిష్ఠితానామేవ ప్రవృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (రథాదివదితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (న చేతి) కార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాస్త్వేతాః కార్యకరణానాం కిమధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమితి పృచ్ఛతి (కిం తర్హీతి) దేవతాకార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమిష్టం చేత్ - అనవస్థా స్యాదితి మన్వానః ప్రత్యాహ (కార్యకరణవతీనామితి) శాకల్యబ్రాహ్మణమనుసృత్యాహ (ప్రాణేతి) నను భూయస్యో దేవతాః- కథం తాసాం ప్రాణలక్షణైకదేవతాప్రభేదత్వం- అత ఆహ (అధ్యాత్మేతి) అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవానాం భేదకోటిభిర్వికల్ప్యమానానామితి గ్రహః. నియన్తృత్వప్రయుక్తవ్యాపారవత్త్వం వారయితుం విశినష్టి (అధ్యక్షతామాత్రేణేతి) అథేశ్వరస్యాపి నియన్తృత్వాత్కార్యకరణవత్త్వం దేవతానామివ స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (స హీతి) అకరణత్వమకార్యత్వస్యాప్యుపలక్షణం. తత్ర శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అపాణీతి) ఆదిపదేన చ * న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణో గృహీతః. సూత్రాత్మా హిరణ్యగర్భః- సా చైకా సమష్టిరూపా దేవతా - తదవస్థాభేదానాం దేవతానామీశ్వరో నియన్తేత్యుక్తం. తత్ర ప్రమాణమాహ (హిరణ్యగర్భమితి) ఆదిపదేన * హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతేత్యాది గృహ్యతే. దేవానామీశ్వరస్య చాస్మిన్ దేహే భోక్తృత్వాభావే కస్య భోక్తృత్వమిత్యత ఆహ (భోక్తేతి) తద్విలక్షణః - దేవతేశ్వరాభ్యాం వ్యావృత్త ఇతి యావత్. వాగాదిశబ్దవాచ్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా ఇతి స్వీకృత్యాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యనిష్కర్ష ఉక్తః. ఇదానీం తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (వాగాదీనాం చేతి) కల్పనాప్రయోజనమాహ (విదుష ఇతి) యథోక్తాం కల్పనాం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) తేనోక్తా ఇత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (ఏకైకశ్యేనేతి) విదుష ఇత్యాదినోక్తం ప్రయోజనం ప్రకటయతి (కథం నామేతి) విద్వాన్- ప్రా

ఉ.— స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి యత్కిఞ్చిదిదమా శ్వభ్య ఆ శకునిభ్య ఇతి హోచుస్తద్వా ఏతదనస్యాన్నమనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి॥ ౧

ణశ్రేష్ఠతాం కథం నామ ప్రతిపద్యేతేతి సమ్బన్ధః. ప్రతిపత్తిప్రకారం సఙ్క్షిపతి (వాగాదీనామితి) ఇతి - ఫలవతీకల్పనేతి శేషః. దృష్టేష్వర్థం శ్రుతిమనుగ్రాహకత్వేన దర్శయతి (తథా చేతి) ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (న వై వాచో న చక్షూంషి న శ్రోత్రాణి న మనాంసీత్యాచక్షతే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) లౌకికా వా అగస్త్యజ్ఞా వా వాగాదీనీన్ద్రియాణి సర్వాణి వాగాదిశబ్దైర్న వ్యవహరన్తి-అపితు ప్రాణశబ్దేనైవ వ్యవహరన్తి. తత్ర హేతుః. ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితరేషాం- * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇత్యుక్తేః. ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితరేషామిన్ద్రియాణాం సర్వాణీన్ద్రియాణి ప్రాణా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డగతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- గుణోపసంహారపాదే ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః కౌషీతకినాముపనిషది చ దశమే- ఛాన్దోగ్యే * యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతీత్యారభ్య ప్రాణవిద్యా పఠ్యతే. తత్ర సర్వత్ర ప్రాణస్య జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠ్యగుణకత్వం, వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసాం వసిష్ఠత్వ-ప్రతిష్ఠాత్వ-సమ్పత్త్వ-ఆయతనత్వరూపగుణకత్వం, వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసాం వసుమత్వాసమ్పాదకత్వసమునిషమభూతలాదిప్రదర్శకత్వసమ్పత్తిహేతుభూతవేదశాస్త్రార్థదర్శకశ్రవణాదిసమ్పాదకత్వసఙ్కల్పనాదివిషయజ్ఞానరూపభోగాయతనత్వలక్షణవసిష్ఠత్వప్రతిష్ఠాత్వసమ్పత్త్వాయతనత్వరూపగుణవత్త్వం, వాగాదీనాం చేన్ద్రియాణాం స్వవిషయపరస్పరవివాదేన బ్రహ్మసభోపసర్పణం, యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్త ఇదం శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇతి బ్రహ్మవచనం, తత్పరీక్షిషయా వాగాదీనామేకైకస్య శరీరాదుత్క్రమ్య పర్యటనం, తస్మిన్కాలే శరీరస్యేన్ద్రియాణాం చ యథాపూర్వమవస్థానం, ప్రాణస్యోత్క్రమణప్రవృత్తౌ తేషాం విశరణం, తతో భీతానాం వాగాదీనాం మోక్షమీన్ద్రియాణాం స్వాసింశ్చ్ఛిద్రే ఇతి ముఖ్యప్రాణం ప్రతి ప్రార్థనం, మిత్యేతత్సర్వం క్రమేణ వర్ణితమ్. కౌషీతకీశాఖాయాం తు ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకవత్ * యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యనేన ప్రకారేణ ప్రాణే వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదిసమర్పణం నోక్తమ్. అతో వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదేః ప్రాణాధీనత్వాప్రతీత్యా వాగాదీనాం స్వాతన్త్ర్యప్రతీతేః ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకామ్నాతప్రాణవిద్యాతః కౌషీతక్యామ్నాతప్రాణవిద్యాయా భేదప్రతిభానాత్. తథా తస్యామేవోపనిషది పరస్తాదామ్నాయతే * అథాతో నిశ్శ్రేయసాదానం సర్వా వై దేవతా అహం శ్రేయసే వివదమానా అస్మాచ్ఛరీరాదుచ్చక్రముస్తద్దారుభూతం శిశ్యే అథైనం వాక్ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్ఛిశ్య ఏవాథైనం చక్షుః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛిశ్య ఏవాథైనచ్ఛ్రోత్రం ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వచ్ఛిశ్య ఏవాథైనం మనః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వన్మనసా ధ్యాయచ్ఛిశ్య ఏవాథైనత్ప్రాణః ప్రవివేశ తత్తత ఏవ సముత్తస్థౌ తద్దేవాః ప్రాణే నిశ్శ్రేయసం విజిత్య ప్రాణమేవ ప్రజ్ఞాత్మానమభిసమ్భూయ సహైతైః సర్వైరస్మాల్లోకాదుచ్చక్రముః ఇతి ప్రాణరాహిత్యదశాయామపి వాగాదీనాం స్వకార్యకరత్వప్రదర్శనేన ఛాన్దోగ్యైక్యాప్రతీతేః. ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా బహుసారూప్యప్రతీతౌ కిఞ్చిద్వైరూప్యస్య ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధిత్వాభావాద్విద్యైక్యమితి * సర్వాభేదాదన్యత్రేమే ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితమ్. సర్వాభేదాత్ - ప్రతిజ్ఞాతప్రాణజ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యోపపాదనప్రకారస్య సర్వస్యాపి శాఖాస్వభేదాచ్ఛాఖాన్తరవిద్యాయాం శాఖాన్తరవిద్యాగతగుణోపసంహారః కర్తవ్య ఇతి సూత్రార్థః. ప్రకృతమనుసరామః ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స హోవాచ- ముఖ్యః ప్రాణః. కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి. ముఖ్యం ప్రాణం ప్రష్టారమివ కల్పయిత్వా వాగాదీన్ప్రతివక్తౄనివ కల్పయన్తి శ్రుతిరాహ- యదిదం లోకేఽన్నజాతం ప్రసిద్ధమా శ్వభ్యః- ఆ శ్వభిస్సహ ఆ శకునిభ్యః- సహ శకునిభిః సర్వప్రాణినాం యదన్నం తత్తవాన్నమితి హోచుర్వాగాదయ ఇతి. ప్రాణస్య సర్వమన్నం- ప్రాణోఽత్తా సర్వస్యాన్నస్యేత్యేవం ప్రతిపత్తయే కల్పితాఖ్యాయికారూపాద్వాక్యాద్వ్యావృత్య స్వేన శ్రుతిరూపేణాహ- తద్వా ఏతత్- యత్కిఞ్చిల్లోకే ప్రాణిభిరన్నమద్యతే. అనస్య- ప్రాణస్య తదన్నమ్. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. సర్వప్రకారచేష్టావ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థమన ఇతి ప్రాణస్య ప్రత్యక్షం నామ. ప్రాదిఉపసర్గపూర్వత్వే హి విశేషగతిరేవ స్యాత్. తథా చ సర్వాన్నానామత్తుః ప్రాణస్య గ్రహణమిదం ప్రత్యక్షం నామ అన ఇతి. సర్వాన్నానామత్తుస్సాక్షాదభిధానమ్. న హ వై ఏవంవిది- యథోక్తప్రాణవిది- ప్రాణోఽహమస్మి సర్వభూతస్థస్సర్వాన్నానామత్తేతి. తస్మిన్నేవంవిది హ వై కిఞ్చన - కిఞ్చిదపి ప్రాణిభిరద్యం జగతి వాన్నం- అనద్యం న భవతి -సర్వమేవంవిద్యన్నం భవతీత్యర్థః. ప్రాణభూతత్వాద్విదుషః - * ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతీత్యుపక్రమ్య * ఏవంవిదో హ వా ఉదేతి సూర్య ఏవంవిద్యస్తమేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧

ఆ.— వాగాదీనాం స్వామిత్వశ్రైష్ఠ్యాదిగుణః ప్రాణోఽస్మీతి విద్యాదితి ప్రధానవిద్యాముపదిశ్య తద్ధర్మాఙ్గభూతాన్నవాసోదృష్టివిధానార్థం ప్రక్రమే ప్రథమమన్నదృష్టిం విధాతుం ప్రసఙ్గం ప్రకురుతే (స హోవాచేతి) ముఖ్యస్య ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, కాల్పనికమిత్యాహ (ముఖ్యమితి) యదిదమిత్యుక్తమేవ చ యత్పదం వాక్యార్థకల్పనార్థం యదన్నమిత్యత్రానూద్యతే. తద్వా ఏతదిత్యాద్యుత్తరవాక్యస్య పూర్వవాక్యార్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దం విహాయానశబ్దప్రయోగే తాత్పర్యమాహ (సర్వప్రకారేతి) * అన

ఉ.— స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుస్తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి॥ ౨

చేష్టాయామితి ధాతుజస్యానశబ్దస్యోపాదానం సర్వప్రకారచేష్టయా ప్రాణస్యాన్నాధిగుణప్రదర్శనార్థం. తథా - యత్కోఽపి దహతి శోషయతి ప్లావయతి వా - సర్వోఽపి ప్రాణ ఏవేతి యుక్తం ప్రాణస్యాన ఇతి నామేత్యర్థః. ప్రత్యక్షం - భూర్వోక్తధాతుజన్యనామేతి యావత్. ఉక్తమేవార్థం సమర్థయతే (ప్రాదీతి) అనశబ్దస్యేతి శేషః. స ప్రాణస్య సర్వచేష్టావ్యాప్తిరిత్యేవకారార్థః. తథా చ - ప్రాణాదిశబ్దోపాదానేన విశేషవ్యాప్తిరేవేతి సిద్ధేత్యర్థః. అన ఇతి ప్రత్యక్షమిదం నామ సర్వాన్నానామత్తృత్వానుగ్రహణమితి సమ్బన్ధః. తదేవ వ్యాచష్టే (సంవ్యన్నానామితి) తతశ్చ ప్రాణశబ్దస్య ప్రాణవిదస్సర్వమన్నం చేత్ - తద్విదుషో భక్ష్యాభక్ష్యవిభాగశాస్త్రం తద్విషయం శాస్త్రం విరుధ్యేతేత్యాశఙ్క్య ధ్యానికరూపం హిత్వా ఆధిదైవికేన రూపేణ తస్య సర్వాన్నత్వే విభాగశాస్త్రీయాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదవిషయత్వేనావిరుద్ధమిత్యాహ (ప్రాణభూతత్వాదితి) ప్రాణభూతో విద్వానిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (ప్రాణాద్వేతి) ౧

రం.— (స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి) వాగాదీన్ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి ముఖ్యప్రాణః స ప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యత్కిఞ్చిదిదమాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి హోచుః) శ్వశకునిపర్యన్తసర్వప్రాణినాం యదన్నజాతం - తత్సర్వాన్నజాతమితి వాగాదయః ప్రత్యూచురిత్యర్థః. శ్రుతిః స్వేన రూపేణాహ (తద్వా ఏతదనస్యాన్నం) యత్కిఞ్చిల్లోకే ప్రాణిభిరద్యతే - తదేతదనస్య - ప్రాణస్యాన్నం. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. (అనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం) అదనాదివివిధచేష్టాయుక్తత్వాత్ప్రాణస్యాన ఇతి ప్రత్యక్షం నామ. దేవానాం పరోక్షప్రియత్వాత్ప్రత్యక్షమన ఇతి నామ పరిత్యజ్య ప్రాణ ఇతి పరోక్షేణ నామ్నా వ్యవహారః. తతశ్చాదనచేష్టాయా అపి తదీయత్వాత్సర్వప్రాణిజాతేనాద్యమానమన్నం సర్వం తేనైవాద్యత ఇతి ప్రాణస్య సర్వమన్నమిత్యర్థః. యద్వా - అన ఇత్యస్య సకారాన్తరయుక్తస్యాన్నత్వేనాన్నస్యానసమ్బన్ధిత్వాత్, దన ఇత్యస్య ప్రాణనామత్వస్య ప్రత్యక్షత్వాత్, దన్నం తత్సమ్బన్ధీత్యర్థః. అత్ర ప్రాణవిద్యానిష్ఠేన సర్వప్రాణ్యన్నాదనస్యాశక్యత్వాన్నాస్య వాక్యస్య సర్వప్రాణ్యన్నాదనకర్తవ్యత్వమర్థః - అపి తు సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి) ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్యాభక్ష్యభక్షణదోషో నాస్తీత్యర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ పునః - ప్రాణః. పూర్వవదేవ కల్పనా. కిం మే వాసో భవిష్యతీతి. ఆప ఇతి హోచుర్వాగాదయః. యస్మాత్ప్రాణస్య వాస ఆపః - తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః - భోక్ష్యమాణా భుక్తవన్తశ్చ బ్రాహ్మణా విద్వాంస ఏతత్కుర్వన్తి. కిం. అద్భిర్వాసస్థానీయాభిః పురస్తాత్ - భోజనాత్పూర్వ, ముపరిష్టాచ్చ - భోజనాదూర్ధ్వం, చ పరిదధతి - పరిధానం కుర్వన్తి ముఖ్యస్య ప్రాణస్య. లమ్భుకః - లమ్భనశీలో వాససో భవతి - వాససో లబ్ధైవ భవతీత్యర్థః. (అనగ్నో హ భవతి) వాససో లమ్భుకత్వేనార్థసిద్ధైవానగ్నతేతి - అనగ్నో హ భవతీతి - ఉత్తరీయవాన్ భవతీత్యేతత్. భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం శుద్ధ్యర్థం విజ్ఞాతం - తస్మిన్ ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనమాత్రమిహ విధీయతే - అద్భిః పరిదధతీతి. నాచమనాన్తరం. యథా లోకే ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం - తద్వత్. * కిం మే వాస ఇత్యాదిప్రశ్నప్రతివచనయోస్తుల్యత్వాత్. యద్యాచమనమపూర్వం తాదర్థ్యేన క్రియేత - తదా క్రిమ్యాద్యన్నమపి ప్రాణస్యేతి భక్ష్యత్వేన విహితం స్యాత్. తుల్యయోర్విజ్ఞానార్థయోః ప్రశ్నప్రతివచనయోః ప్రకరణస్య విజ్ఞానార్థత్వాదర్ధజరతీయో న్యాయో న యుక్తః కల్పయితుం. యత్తు ప్రసిద్ధమాచమనం ప్రాయత్యార్థం, ప్రాణస్యానగ్నతార్థం, చ న భవతీత్యుచ్యతే - స తథా వయమాచమనముభయార్థం బ్రూమః. కిన్తర్హి. ప్రాయత్యార్థాచమనసాధనభూతా ఆపః ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనం చోద్యత ఇతి బ్రూమః. తత్రాచమనస్యోభయార్థత్వప్రసఙ్గదోషచోదనాఽనుపపన్నా. వాసోఽర్థ ఏవాచమనే తద్దర్శనం స్యాదితి చేన్న - వాసోజ్ఞానార్థవాక్యే వాసోఽర్థాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చ వాక్యభేదః - ఆచమనస్య తదర్థత్వమన్యార్థత్వం చేతి ప్రమాణాభావాత్. ౨

ఆ.— ప్రాణవిద్యాఙ్గత్వేనాన్నదృష్టిరుపదిష్టా - సమ్ప్రతి తదఙ్గత్వేన వాసోదృష్టిం ప్రస్తౌతి (స హోవాచేతి) అత్రాపి ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, చ కల్పితమేవేత్యాహ (పూర్వవదితి) అపాం ప్రాణం ప్రతి వాసోరూపత్వే గమకమాహ (యస్మాదితి) వాసోదృష్టిఫలమాచష్టే (లమ్భుక ఇతి) అనగ్నో హ భవతీత్యస్యాపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థనిశేషమాహ (వాసస ఇతి) ఆచమనాన్తరం ప్రాణవిదో విధీయతే - * ఏవంవిదశిష్యన్నాచామేదితి శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (భోక్ష్యమాణస్యేతి) ఆదిపదేన ప్రశ్నప్రతివచనే గృహ్యేతే. సర్వప్రాణిభోజ్యాన్నే తస్యాన్నమితి దృష్టివదాచమనీయాస్వప్సు తస్య విధీయతే వాసోదృష్టిరిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదీతి) తాదర్థ్యేన - అనగ్నతార్థత్వేనేతి యావత్. అథ పూర్వమన్నదృష్టిరేవ విధీయతే - సర్వాన్నభక్షణస్య ప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్. ఇహ త్వపూర్వమాచమనమవిరోధాద్విధీయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తుల్యయోరితి) ఏకస్యాచమనస్య శుద్ధ్యర్థత్వమనగ్నతార్థత్వం చ వక్తుమశక్యం - విరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) విరోధాయోగాత్స్యాత్ - తథేతి యావత్. తర్హి కీదృగాచమనం వివక్షితమిత్యాహ (కిన్తర్హీతి) ప్రయతస్య భావః - ప్రాయత్యం. తదర్థాయా ఆచమనక్రియాయా - సాధనభూతాస్వప్సు వాసస్సఙ్కల్పనం క్రియాన్తరమత్ర విధిత్సితమిత్యాహ (ప్రాయత్యేతి) క్రియాభేదే ఫలితమాహ (తత్రేతి) అన్యార్థాస్వప్సు అన్యార్థత్వచిన్తనే ప్రమాణవిరోధాద్విధియోగేన వాసోఽర్థమాచమనాన్తరమేవ విధేయం - తత్ర చానగ్నతార్థత్వచిన్తనముచితమితి శఙ్కార్థః. వాసోఽ

ఉ.— తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౩

అథ యది మహజ్జిగమిషేదమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థం దధిమధునోరుపమథ్య జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్॥ ౪

స్నానపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చ వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ప్రసిద్ధాచమనసాధనభూతాస్వప్సు వాసోదృష్టిపరమేవ చ వాక్యమిత్యుత్తరమాహ (నైత్యాదినా) తదర్థత్వం- వాసోర్థత్వం. అన్యార్థత్వం - దృష్టయర్థత్వం. ఇత్యుక్తే ప్రమాణస్యైకస్య వాక్యస్యాప్రమాణత్వప్రసఙ్గాదితియావత్. ౨

రం.— (స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుః) కిం మేవ స్త్రం భవిష్యతీతి ముఖ్యప్రాణేన పృష్టా ఇతరే ప్రాణాః ఆప ఏవ వస్త్రం భవిష్యన్తీత్యూచుః. ఆపో వాసస్స్థానీయా ఇతి హోచురిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి) తస్మాత్ - అపాం వాసస్త్వాదేవ ఏతత్ - ఏతస్మిన్నశనకాలే అశిష్యన్తః- భోక్ష్యమాణాః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ- భోజనాత్ప్రాక్పశ్చాచ్చాచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిః పరిహితం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తి - ఆచమనీయాస్స్వప్సు వాసస్త్వచిన్తనేన వాసోభూతాభిరద్భిః ప్రాణస్య పరిహితత్వాదనగ్నత్వచిన్తనం కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏవం చిన్తకస్సైనచిన్తనేన చ స్వాయముపి వాసోలమ్భుకో భవతి- వాసోలబ్ధా భవతి. అనగ్నశ్చ భవతి. తత్ప్రాప్తిమాన్ భవతీతి భావః. ౨

శం.— తదేతత్ప్రాణదర్శనం స్తూయతే. కథం. తద్ధైతత్- ప్రాణదర్శనం సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే- నామ్నా. వైయాఘ్రపద్యాయ- వ్యాఘ్రపదోఽపత్యం వైయాఘ్రపద్యః. తస్మై గోశ్రుత్యాఖ్యాయోక్త్వోవాచాన్యదపి వక్ష్యమాణం వచః. కిం తదువాచేతి. ఆహ- యద్యపి శుష్కాయ స్థాణవే ఏతద్దర్శనం బ్రూయాత్ ప్రాణవిత్ - జాయేరన్- ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్- స్థాణౌ శాఖాః. ప్రరోహేయుశ్చ పలాశాని చ- పత్రాణి. కిము జీవతే పురుషాయ బ్రూయాదితి. ౩

ఆ.— తద్ధైతదిత్యాదివాక్యం న విధానార్థం- నాపి ఫలవచనం- తథా చ వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) స్తుతిమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమితి) జీవతే పురుషాయ ప్రాణవిద్యాదర్శనం బ్రూయాత్ - తదాఽస్మిన్ మహత్ఫలం భవతీతి కిము వక్తవ్యమితి యోజనా. ౩

రం. (తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ) వ్యాఘ్రపదస్య పుత్రాయ నామ్నా గోశ్రుతయే జబాలాపుత్రస్సత్యకామనామా మహర్షిః ఇదం ప్రాణదర్శనముక్త్వా అన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కిం తదిత్యత్రాహ (యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏనత్- ప్రాణదర్శనం శుష్కాయ స్థాణవే యది బ్రూయాత్ - అస్య వృక్షస్య శాఖా ఉత్పద్యేరన్. పత్రాణి చ ప్రరోహేయురిత్యర్థః. ౩

శం.— యథోక్తప్రాణదర్శనవిద ఇదం మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే- అథ- అనన్తరం యది మహత్ - మహత్త్వం జిగమిషేత్ - గన్తుమిచ్ఛేత్. మహత్త్వం ప్రాప్తుం యది కామయేత ఇత్యర్థః. తస్యేదం కర్మ విధీయతే. మహత్త్వే హి సతి శ్రీరుపనమతే. శ్రీమతో హ్యర్థప్రాప్తం ధనం. తతః కర్మానుష్ఠానం. తతశ్చ దేవయానం పిత్ర్యాణం వా పన్థానం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యేతత్ప్రయోజనముద్దిశ్య మహత్త్వప్రేప్సోరిదం కర్మ. న విషయోపభోగకామస్య. తస్యాయం కాలాదివిధిరుచ్యతే- అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా- దీక్షిత ఇవ భూమిశయనాదినియమం కృత్వా. తపోరూపం సత్యవచనం బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిధర్మవాన్ భూత్వేత్యర్థః. న పునర్దైక్షమేవ కర్మజాతం సర్వముపాదత్తే - అతద్వికారత్వాన్మన్థాఖ్యస్య కర్మణః. * ఉపసద్వ్రతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ పయోమాత్రభక్షణం చ శుద్ధికారణం తపః ఉపాదత్తే. పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ కర్మారభతే. సర్వౌషధస్య- గ్రామారణ్యానామోషధీనాం యావచ్ఛక్త్యాఽల్పమల్పముపాదాయ తద్వితుషీకృత్యామమేవ పిష్టం దధిమధునోరౌదుమ్బరే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే శ్రుత్యన్తరాత్ప్రక్షిప్యోపమథ్యాగ్రతః స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావావసథ్యేఽఽజ్యస్యావాపస్థానే హుత్వా స్రువసంలగ్నం మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ - సంస్రవమధఃపాతయేత్. ౪

ఆ.— గోదోహనవదనిత్యతాధికారమిదం కర్మ- ప్రాణవిదోఽస్మిన్నధికారోక్తిత్యాహ (యథోక్తేతి) అనన్తరం - ప్రాణవిద్యావిష్పత్తేరితిశేషః. వాక్యశేషం పూరయతి (తస్యేతి) మహత్త్వద్వారా విషయోపభోగకాముకస్య కర్మవిధాయకాన్ స్త్రంశ్యేనాదితాప్రవదనర్థఫలమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్త్వేహీతి) తస్యేతి- ప్రకృతమన్థాఖ్యకర్మోక్తిః. కాలాదీత్యాదిశబ్దో ద్రవ్యాదిసఙ్గ్రహార్థః. దైక్ష్యం- దీక్షాయాం భవం ప్రాగ్జ్యోత్స్నాదిన సర్వమేవాయమనుతిష్ఠతి- ప్రకృతిధర్మా హి వికృతావనువర్తన్తే - ప్రకృతివద్వికృతిః కర్తవ్యేతి న్యాయాత్. న చేదం కర్మ కస్యచిద్వికృతిః. అతో యథోక్తధర్మవత్త్వమేవాత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. దీక్షిత్వేత్యనేన వివక్షితం ధర్మాన్తరమాహ (ఉపసదితి) ఉపసదో నామ- ఇష్టయః ప్రవర్గ్యా

ఉ.—— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేదాయతనాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్॥ ౫

అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపత్యమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదగ్ం స హి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠో రాజాఽధిపతిః స మా జ్యైష్ఠ్యగ్ం శ్రైష్ఠ్యగ్ం రాజ్యమాధిపత్యం గమయత్వహమేవేదగ్ం సర్వమసానీతి॥ ౬

అథ ఖల్వేతయర్చా పచ్ఛ ఆచామతి తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతి వయం దేవస్య భోజనమిత్యాచామతి శ్రేష్ఠగ్ం సర్వధాతమమిత్యాచామతి తురం భగస్య ధీమహీతి సర్వం పిబతి॥ ౭

మన్త్రప్రసిద్ధాః. తానువ్రతం- పయోమాత్రభక్షణం. తదుపేతో భూత్వా మన్థం సమ్పాద్య జుహోతీతి వాజసనేయకే సమానప్రకరణే శ్రవణాదితి యావత్. పిష్టం కృత్వా తదామం - అపక్వమేవ దధిమధునోస్సమ్పృక్తం పాత్రే ప్రక్షిప్యేతి సమ్బన్ధః. ఔదుమ్బరత్వేనియమః - పాత్రస్యాకారే తు నియమః. కథముక్తం పాత్రముపకల్ప్యతే- తత్రాహ (శ్రుత్యన్తరాదితి) *ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వేతి వాజసనేయే శ్రవణాత్సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేనాపేక్షితం పాత్రముపగృహీతమిత్యర్థః. ఆవసథసమ్బన్ధితో లౌకికోఽగ్నిః- ఆవసథ్యో నివసథేః- యస్మిన్నౌపాసనాఖ్యం కర్మ క్రియతే. ఆజ్యస్య హుత్వేతి సమ్బన్ధః. ఆవాపస్థానం- ఆహుతిప్రక్షేపప్రదేశో గృహ్యోక్తః. ౪

రం.—— మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (అథ యది మహజ్జిగమిషేత్) మహత్- మహత్త్వం జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యాదిలక్షణం యది ప్రాప్తుమిచ్ఛేదిత్యర్థః. (అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థమిత్యాది) ఉక్తకాలే సర్వౌషధస్య - గ్రామ్యారణ్యౌషధానాం మన్థం - పిష్టం ఔదుమ్బరే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే దధిమధునోః ప్రక్షిప్యోపమథ్య అగ్నిం స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యేన హుత్వా మన్థే సమ్పాతం- హుతశేషం నినయేదిత్యర్థః. ౪

శం.—— సమానమన్యత్- వసిష్ఠాయ, ప్రతిష్ఠాయై, సమ్పదే, ఆయతనాయ, స్వాహేతి ప్రత్యేకం తథైవ సమ్పాతమవనయేత్. ౫

ఆ.—— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యాదివాక్యం పూర్వవాక్యేన తుల్యార్థమిత్యాహ (సమానమితి) తుల్యత్వమేవ స్పష్టయతి (వసిష్ఠాయేతి) స్వాహేతి- మన్త్రం సముచ్చార్య హుత్వేతి సమ్బన్ధః. తథైవ- ప్రథమహోమానన్తరమివేత్యర్థః. ౫

రం.—— (వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వేత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౫

శం.—— హుత్వాఽథ ప్రతిసృప్య- అగ్నేరీషదపసృత్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతీమం మన్త్రం. (అమో నామాస్యమా హి తే) అమ ఇతి- ప్రాణస్య నామ. అన్నేన హి ప్రాణః ప్రాణితి దేహే ఇత్యతో మన్థద్రవ్యం ప్రాణస్యాన్నత్వాత్ప్రాణత్వేన స్తూయతే- అమో నామాసీతి. కుతః. యతోఽమా- సహ హి- యస్మాత్తే- తవ ప్రాణభూతస్య సర్వం- సమస్తం జగదిదం. అతోఽమో నామాసీత్యర్థః. స హి - ప్రాణభూతో మన్థో జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ. అతఏవ చ రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిశ్చ - అధిష్ఠాయ పాలయితా సర్వస్య. స మామపి మన్థః ప్రాణో జ్యైష్ఠ్యాదిగుణపూగమాత్మనో గమయతు. అహమేవేదం సర్వం- జగదసాని- భవాని ప్రాణవత్. ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. ౬

ఆ.—— ఆహుత్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. భవతు ప్రాణస్యేదం నామ - మన్థస్య తు కథం మన్త్రార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నేన హీతి) ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కుత ఇతి) అతశ్చామో నామాసీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. హేతుం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ౬

రం.—— (అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతి) ప్రతిసృప్య- అగ్నిం గత్వా. ప్రదక్షిణం కృత్వేతి వార్థః. అఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపేత్- అఞ్జలౌ మన్థం నిధాయ వక్ష్యమాణం మన్త్రం జపేదిత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (అమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదమిత్యాదినా) అమా ఇతి నామ యస్య సోఽమో నామా. సోఽసీత్యర్థః. నను అమా ఇతి హి ప్రాణనామ. కథం మన్థస్య అమో నామత్వమిత్యత్రాహ (అమా హీతి) త్వమితి శేషః. త్వం ప్రాణోఽసి హీత్యర్థః. మన్థస్య ప్రాణత్వముపపాదయతి (తే సర్వమిదం) ఇదం- జగత్సర్వం తే- త్వదధీనం. మన్థలక్షణాన్నాధీనత్వాజ్జగత ఇతి భావః. (స హి జ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠో రాజాధిపతిరిత్యాది) స హి- మన్థభూతః ప్రాణ ఇత్యర్థః. రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిః- శేషీత్యర్థః. మా-మాం. గమయతు- ప్రాపయతు. ఇదం సర్వమహమేవాసాని-భవాని. సర్వనియన్తృతయా భవానీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.—— అథ- అనన్తరం ఖల్వేతయా- వక్ష్యమాణయర్చా పచ్ఛః - పాదశ ఆచామతి - భక్షయతి. మన్త్రస్యైకైకేన పాదేనైకైకం గ్రాసం భక్షయతి. తత్ భోజనం సవితుః- సర్వస్య ప్రసవితుః. ప్రాణమాదిత్యం చైకీకృత్యోచ్యతే. ఆదిత్యస్య వృణీమహే - ప్రార్థయేమహి మన్థరూపం. యేనాన్నేన సావిత్రేణ భోజనేనోపభుక్తేన వయం సవితృస్వరూపాపన్నా భవేమేత్యభిప్రాయః. అథవా- దేవస్య సవితురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. శ్రేష్ఠం-

నిర్ణిజ్య కంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేః సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా వాచంయమోఽప్రసాహః స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్ ॥ ౮

తదేష శ్లోకః యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే॥ ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

ప్రశస్యతమం సర్వాన్నేభ్యః. సర్వధాతమం- సర్వస్యజగతో ధారయితృతమం. అతిశయేనవిధాతృతమమితివా. సర్వధాభోజనవిశేషణం. తురం- త్వరం. తూర్ణం. శీఘ్రమిత్యేతత్. భగస్య- దేవస్యసవితుః. స్వరూపమితిశేషః. ధీమహి- చిన్తయేమహివిశిష్టభోజనేనసంస్కృతాశ్శుద్ధాత్మానస్సన్త ఇత్యభిప్రాయః. అథవా- భగస్య- శ్రియఃకారణంమహత్త్వం ప్రాప్తుంకర్మకృతవన్తోవయంతద్ధీమహి- చిన్తయేమహి. ౭

ఆ.— అనన్తరం- జపకర్మణస్సకాశాదితిశేషః. తదేవస్పష్టయతి (మన్త్రస్యేతి) మన్త్రస్యైకైకేనపాదేనమన్థస్యైకైకం గ్రాసం భక్షయతీతియోజనా. భోజనం- మన్థరూపమితిసమ్బన్ధః. తత్కథంసవితుస్స్యాత్- ప్రాణస్యహిమన్థద్రవ్యమన్నమిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణమితి) ఉచ్యతే - సవితుర్భోజనమితిశేషః. ప్రాణాదిత్యయోరేకత్వేఫలితంవాక్యార్థమాహ (ఆదిత్యస్యేతి) మన్థరూపం- తద్భోజనమితిపూర్వేణాసమ్బన్ధః. ప్రార్థనావిషయంభోజనమేవవిశినష్టి (యేనేతి) తస్యైవవిశేషణాన్తరం (శ్రేష్ఠమిత్యాది) స్థితికారణత్వముక్త్వాజనకత్వంపక్షాన్తరమాహ (అతిశయేనేతి) జగద్వ్యాప్తౌ,ఫలదానేచత్వరాతు, శైఘ్ర్యం. కిమితిభోజనకృత్యయానేధ్యానముచ్యతే- తత్రాహ (విశిష్టేతి) శుద్ధత్వంధ్యానకారణముక్త్వా ప్రకృతకర్మణైవప్రార్థితమహత్త్వహేతుత్వాదపిధ్యానమనుష్ఠేయమిత్యాహ (అథవేతి) తదితి సావిత్రంరూపముక్తం. ౭

రం.— (అథఖల్వేతయర్చాపచ్ఛ ఆచామతి) ఏతయా- వక్ష్యమాణయాఋచాపచ్ఛః- పాదశోమన్థంభక్షయతీత్యర్థః. మన్త్రస్యైకైకపాదేనైకైకగ్రాసంభక్షయేదిత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహేవయందేవస్యభోజనంశ్రేష్ఠంసర్వధాతమంతురంభగస్యధీమహి) అస్యాశ్చర్చోఽయమర్థః- వయం శ్రేష్ఠంసర్వధాతమం-సర్వధారకంతత్- శ్రేష్ఠంభోజనంసవితుర్దేవస్య-సవితుర్దేవాత్ వృణీమహే- ప్రార్థయామహే. అత్ర ప్రాణస్యసవితుశ్చాభేదేనసవితురిత్యుక్తిః. అథతద్దత్తేనభోజనేనసన్తుష్టాస్సన్తస్తురం- తూర్ణం- శీఘ్రంభగస్య- సూర్యస్యదేవస్యధీమహి-ధ్యాయేమేత్యర్థః. స్వరూపమిత్యధ్యాహారః. అథవా-సమ్బన్ధసామాన్యేషష్ఠీ. సవితారంధ్యాయేమేత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— సర్వంచమన్థలేపంపిబతినిర్ణిజ్య - ప్రక్షాల్యకంసం - కంసాకారం. చమసం - చమసాకారంవౌదుమ్బరంపాత్రం. పీత్వాఽఽచమ్యపశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతిచర్మణివా- అజినేస్థణ్డిలే- కేవలాయాంభూమౌ. వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్నిత్యర్థః. అప్రసాహః - నప్రసహ్యతే- నాభిభూయతేఽనిష్టస్వప్నదర్శనేనయథా-తథాసంయతస్సన్నిత్యర్థః. స-ఏవంభూతోయదిస్త్రియంపశ్యేత్ స్వప్నేషు-తదావిద్యాత్సమృద్ధంమమేదంకర్మేతి. ౮

ఆ.— సయనేనౌదుమ్బరం. శైశల్పికాకారవిశేషః. పాత్రం- ప్రక్షాల్యపిబతీతిసమ్బన్ధః. మన్థలేపంపాత్రం ప్రక్షాల్యపీత్వాఆచమనపూర్వకమగ్నేఃపశ్చిమభాగేకృష్ణాజినవ్యవహితాయాంకేవలాయాంవాభూమౌ ప్రాక్శిరాభూత్వాశయీతేత్యాహ (పీత్వేతి) శయానస్యకర్తవ్యం దర్శయతి (వాచంయమ ఇతి) తస్యస్వప్నేకథంచిదుత్తమస్త్రీదర్శనేశుభాగమస్సూచ్యత ఇత్యాహ (స ఏవంభూత ఇతి) ౮-౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నిర్ణిజ్యకంసంచమసంవాపశ్చాదగ్నేస్సంవిశతిచర్మణివాస్థణ్డిలేవా) కంసాకారంచమసాకారంవౌదుమ్బరపాత్రం ప్రక్షాల్యాగ్నేఃపశ్చాదజినేవాకేవలభూమ్యాంవా ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః. శయాననియమమాహ (వాచంయమోఽప్రసాహః) వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్. అప్రసాహః- నప్రసహ్యత ఇత్యప్రసాహః. అనిష్టస్వప్నదర్శనేనయథానాభిభూతోభవతి- తథాసంయతస్సన్నిత్యర్థః. (సయదిస్త్రియంపశ్యేత్సమృద్ధంకర్మేతివిద్యాత్) స్పష్టోఽర్థః. ౮

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః- మన్త్రోఽపిభవతి. యదాకర్మసుకామ్యేషు- కామార్థేషుస్త్రియంస్వప్నేషు- స్వప్నదర్శనేషు. స్వప్నకాలేషువాపశ్యతి. సమృద్ధింతత్రజానీయాత్ - కర్మణాంఫలనిష్పత్తిర్భవిష్యతీతిజానీయాదిత్యర్థః. తస్మిన్స్త్ర్యాది ప్రశస్తస్వప్నదర్శనేసతీత్యభిప్రాయః. ద్విరుక్తిఃకర్మసమాప్త్యర్థా. ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తదేషశ్లోకః) తత్ - తస్మిన్స్వప్నవిషయేఏషశ్లోకోభవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదాకర్మసుకామ్యేషుస్త్రియంస్వప్నేషుపశ్యతీత్యాది) (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే) అత్రసతీతిశేషః. సమృద్ధిం- కర్మనిష్పత్తిమిత్యర్థః. (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనేతస్మిన్స్వప్ననిదర్శన ఇతి)

ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- • సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్, ఇత్యత్ర, *న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి ఛాన్దోగ్యే, • నాస్యానన్నం జగ్ధం భవతీతి వాజసనేయకే, చ శ్రవణాద్వామదేవ్యోపాసనానిష్ఠస్య ప్రాగ్ధయమాన. సర్వరూపభక్షపరిహారానుమతివత్ సర్వాన్నానుమతిః ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య సర్వదా క్రియత ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే-* సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్. ప్రాణాత్యయ ఏవ ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుజ్ఞానం- న సర్వదా. బ్రహ్మవిదోఽప్యుషస్తేః ప్రాణాత్యయ ఏవ ఇభ్యోచ్ఛిష్టాశనస్య దర్శనేన ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుమతేరాపద్విషయత్వస్య కిముత న్యాయసిద్ధత్వాత్. • అబాధాచ్చ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిరితి శాస్త్రబాధప్రసఙ్గాభావమేవ న్యాయ్యం- ఇతరథా తస్య బాధస్స్యాత్. • అపి స్మర్యతే. • ప్రాణసంశయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః। లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసా ఇతి స్మరణాచ్చ సర్వాన్నీనత్వమాపద్విషయం. • శబ్దశ్చాతోఽకామకారే. • తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబతి పాప్మనా నోత్సృజా ఇతి సంహితాయామకామకారప్రతిషేధకశబ్దదర్శనాత్. పాప్మనా సంసృజేయ భవామీతి మత్వా బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబతీతి హితస్యాశ్రుతేరర్థః. నను బ్రహ్మవిద ఉషస్తేః ప్రాణాత్యయే సర్వాన్నీనత్వదర్శనాత్ ప్రాణవిదస్సర్వాన్నీనత్వస్యాపద్విషయత్వం కైముత్యన్యాయేన సిద్ధ్యతీత్యనుపపన్నం- వామదేవ్యోపాసననిష్ఠస్య సర్వరూపభక్షపరిహారవత్ ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య వచనబలాత్ సర్వాన్నీనత్వమితి వదన్తం ప్రత్యేతస్యానుత్తరత్వాదితి చేన్న- వామదేవ్యోపాసనస్య *న కాఞ్చన పరిహరేత్తద్వ్రతమితి సర్వరూపభక్షపరిహారే విస్పష్టవిధిశ్రవణాత్. ప్రకృతే చ *న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీత్యత్ర సర్వాన్నభక్షణవిధేః కల్ప్యత్వాత్, ప్రత్యక్షనిషేధవిరోధే చ విధికల్పనాసమ్భవేనార్థవాదత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, తస్య ప్రాణాన్నే *యత్కిఞ్చిదిదమా శ్వభ్య ఆ శకునిభ్య ఇతి విహితస్య ప్రాణాన్నత్వచిన్తనస్య స్తుతిమాత్రం క్రియతే *న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి. న చైవం సతి నిషేధశాస్త్రవిరోధాత్ • ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇత్యాదేరపి స్తుతిమాత్రత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం- పాపనామశ్లేషాభావేఽనిరోధేషు ప్రసజ్యేన సకలపాపశ్లేషస్యాముష్యవిధిశాస్త్రవైఫల్యేత్వేన ఫలవిధిత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, ప్రాణవిద్యాయాశ్చ జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వాదిఫలకత్వేన ఫలాకాఙ్క్షాయా అభావాదితి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే • లమ్భుకో హ వాసో భవతీత్యర్థవాదోపబృంహితాత్ • కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుస్తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతీతి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమితి ప్రతీయతే. బృహదారణ్యకే కాణ్వశాఖాయాం • తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వా చాచామన్త్యేతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇతి వాక్యే అనగ్నం కుర్వన్త ఇతి శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమపి ప్రతీయతే, ఆచామన్తీత్యాచమనవిధిరపి ప్రతీయతే. మాధ్యన్దినశాఖాయాం • తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేదేతమేవ తదనమనగ్నం కురుత ఇతి అనగ్నత్వచిన్తనాద్వాసస్త్వచిన్తనవిధిరపి ప్రతీయతే, ఆచామేదిత్యాచమనే విధిప్రత్యయశ్రవణాదాచమనవిధిస్స్పష్టం ప్రతీయతే. తత్ర ద్వయోరపి విధేయత్వే గౌరవాదేకస్యైవ విధేయత్వే వక్తవ్యే • ఆచామేదిత్యాచమనే స్పష్టవిధిప్రత్యయశ్రవణాత్ స్మృత్యాచారప్రాప్తాచమనాతిరిక్తమాచమనాన్తరం ప్రతీయతే - వాసస్త్వాదిశ్రవణం తు కథఞ్చిత్ స్తుతిరూపతయా నేతవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తేఽభిధీయతే- • కార్యాఖ్యానాదపూర్వం. కార్యాఖ్యానాత్- విధేరప్రాప్తవిధానస్వాభావ్యాత్, ఆచమనస్య స్మృత్యాచారాభ్యామేవ ప్రాప్తత్వాత్, తదాచమనాన్తరవిధానే నిగమనానుపలబ్ధ్యా, దప్రాప్తమాచమనీయాస్వప్సు వాసస్త్వానుచిన్తనం విధీయతే. ఛాన్దోగ్యే ఆచమనస్యైవాప్రతీతేః, శాఖాత్రయేఽపి వాసస్త్వానుసన్ధానస్యానుగతత్వాత్, తదేవ విధీయత ఇతి స్థితం. నను కథం వాగాదీనామచేతనానాముక్తిప్రత్యుక్తిపరస్పరేతి చేన్న- వాగాదిశబ్దానాం * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రోక్తన్యాయేన తదభిమానిదేవతాపరత్వాత్. తత్ర హి • న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. బ్రహ్మణో జగద్విలక్షణత్వేన ఉపాదానత్వం న సమ్భవతి- ఘటరుచకాదిషు హి సలక్షణానామేవ మృత్సువర్ణాదీనాముపాదానత్వం దృష్టం. ప్రకృతే చ బ్రహ్మజగతోర్విలక్షణత్వం • విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చేతి బ్రహ్మజగతోర్విజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వప్రతిపాదకశబ్దాదేవావగమ్యతే. నను జగతోఽచేతనత్వే • మృదబ్రవీదిత్యచేతనాయా మృదో వక్తృత్వం నోపపద్యతే. తత్రాహ • అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యాం. మృదాదిశబ్దైస్తత్తదభిమానిదేవతా వ్యపదిశ్యన్తే- • హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి తేజోఽబన్నానాం దేవతాశబ్దేన విశేషణాత్, అచేతనానాం దేవతాత్వాసమ్భవాత్, తదభిమానినీ దేవతా తేజోఽబన్నాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇత్యధ్యవసాయః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదిత్యగ్న్యాదీనాం ప్రవేశరూపానుగతిశ్రవణాత్ వాగాదిశబ్దైస్సదనుప్రవిష్టతదభిమానిదేవతాభిధానాన్నానుపపత్తిః. అతశ్చేతనస్య బ్రహ్మణః అచేతనజగదుపాదానత్వం న సమ్భవతీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * దృశ్యతే తు. తుశబ్దశ్శఙ్కావ్యావృత్త్యర్థః. విలక్షణేభ్యోఽపి గోమయాదిభ్యో వృశ్చికాదేరుత్పత్తిదర్శనాద్విలక్షణాద్బ్రహ్మణో విలక్షణజగదుత్పత్తిరుపపద్యతే. • అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్. విలక్షణాదుపాదానాద్విలక్షణోత్పత్త్యఙ్గీకారే ఉపాదేయస్యోత్పత్తేః ప్రాగ్విలక్షణోపాదానాత్మనావస్థానస్య వక్తుమశక్యత్వేనాసత్కార్యవాదప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న- ఉపాదానోపాదేయయోస్సాలక్షణ్యనియమప్రతిషేధమాత్ర ఏవాస్మాకం సంరమ్భః. సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మ స్వస్మాద్విలక్షణజగదాకారేణ పరిణమత ఇత్యేతత్తు న త్యక్తం. అత్ర చోదయతి- • అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసం. బ్రహ్మణ ఏవ జగద్రూపేణ పరిణామే తద్రూపత్వాత్ అప్యయాదిషు సర్వదశాస్వచేతనగతా దోషాః బ్రహ్మణస్స్యుః. తతశ్చ బ్రహ్మణో నిరనిష్టత్వనిరవద్యత్వప్రతిపాదకశ్రుత్యసామఞ్జస్యం భవతి. అత్ర సిద్ధాన్తమాహ - • న తు దృష్టాన్తభావాత్. న త్వేవం సమ్భవతి. యథా బాలస్య యువానం ప్రత్యుపాదానత్వేఽపి బాలయువాదిశబ్దైరాత్మనోఽభిధానేఽపి బాలత్వయువత్వాదిభిరాత్మా న దూష్యతే- ఏవమేవ చేతనాచేతనగతైర్దోషైరాత్మా న దూష్యతే. • స్వపక్షదోషాచ్చ. నిర్వికారస్య చిన్మాత్రైకరసస్య పురుషస్య ప్రకృతిసన్నిధానేన ప్రకృతిధర్మాధ్యాసనిబన్ధనా జగత్ప్రవృత్తిరితి సాఙ్ఖ్యపక్షో దుష్ట ఏవ. * తర్కాప్రతిష్ఠానాదపి. తర్కాణామన్యోన్యవ్యాహతత్వేనాప్రతిష్ఠితత్వాదపి తన్మూలప్రధానకారణవాదస్యాయుక్త ఏవ. • అన్యథాఽనుమేయమితి చేదేవమ

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాꣳ సమితిమేయాయ తꣳ హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ కుమారానుత్వాఽశిషత్పితేత్యను హి భగవ ఇతి॥ ౧

వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి న భగవ ఇతి॥ ౨

వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి నైవ భగవ ఇతి॥ ౩

స్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః. యథా ప్రతిమాలతిర్యక్పరాహతిర్న భవతి-తథాస త్త్వ్యాః ప్రధానకారణత్వమనుమీయత ఇతి చేత్. ఏవమపి కాలాన్తరేత్వ న్తోఽతిశయితానాం తత్కుశలానాం సత్త్వవేన ప్రతిమాలతిర్యక్పరాహతిదోషానిస్తారాత్. తస్మాద్బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వం సదుపపత్తిత్యుక్తం. అతో వాగాదీనాం వక్తృత్వేనానుపపత్తిరితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాః సంసారగతయో వక్తవ్యా వైరాగ్యహేతోర్ముముక్షూణామిత్యత ఆఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే-శ్వేతకేతుర్నామతః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః తస్యాపత్యమారుణేయః. పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం- సభామేయాయ-ఆజగామ. తమాగతవన్తం హ ప్రవాహణో నామతః. జీవలస్యాపత్యం-జైవలిరువాచ- ఉక్తవాన్. హే కుమార. అను త్వా- త్వామశిషత్- అన్వశిషత్పితా. కిమనుశిష్టస్త్వం పిత్రేత్యర్థః. ఇత్యుక్తస్స ఆహ- అను హి- అనుశిష్టోఽస్మి భగవ ఇతి సూచయన్నాహ. ౧

ఆ.— ప్రాణవిద్యాతిశయికర్మ చేత్యుభయముక్తం. ఇదానీమగ్నివిద్యామాఖ్యాతుం తావత్ప్రస్తావభూతాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మాదీతి) తాసాం వక్తవ్యత్వే హేతుమాహ (వైరాగ్యహేతోరితి) రాజా కుమారేతి సమ్బోధయన్నభిమానం శ్వేతకేతోరపనినీషతి. ౧

రం.— ప్రకృతివివిక్తజీవయాథాత్మ్యనిష్ఠయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంసృతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాం సమితిమేయాయ) అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. శ్వేతకేతునామా పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం. సభామాజగామ. (తం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ) జీవలస్యాపత్యం జైవలిః. నామతః ప్రవాహణస్తం-శ్వేతకేతుముక్తవాన్ (కుమారానుత్వాఽశిషత్పితేతి) హే కుమార. త్వా- త్వాం తవ పితా అన్వశిషత్కిం-అనుశిష్టవాన్కిమిత్యపృచ్ఛదిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (అను హి భగవ ఇతి) హే భగవః-పూజ్య. అనుశిష్టోఽస్మీతి. ౧

శం.— తం హోవాచ- యద్యనుశిష్టోఽసి-వేత్థ యదితః- అస్మాల్లోకాదధి-ఊర్ధ్వం యత్ప్రజాః ప్రయన్తి- యద్గచ్ఛన్తి. తత్కిం జానీష ఇత్యర్థః. న భగవ ఇత్యాహేతరః- న జానే యం తత్ - యత్పృచ్ఛసి. ఏవం తర్హి వేత్థ-జానీషే యథా- యేన ప్రకారేణ పునరావర్తన్తా౩ ఇతి. న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ పథోః- మార్గయోస్సహ ప్రయాణయోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ - వ్యావర్తనం. ఇతరేతరవియోగస్థానం సహ గచ్ఛతామిత్యర్థః. న భగవ ఇతి. ౨

ఆ.— యదిత్యస్యార్థమాహ (యేనేతి) విద్వదవిదుషోస్తుల్యమార్గయోస్సతోర్ద్వౌ మార్గౌ- తత్రాన్యతరో దేవయానస్తన్త్వాదికో జ్యం ఉక్తం వాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇతరేతరేతి) విదుషాం చ కర్మిణాం చ మార్గద్వయం సమానీకృత్య సహ ప్రస్థితానాం యత్ర వియోగో భవతి - తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవముక్తో జైవలిః పప్రచ్ఛ (వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి) ప్రజాః ఇతః అధి- ఇత ఊర్ధ్వం యత్ప్రియన్తి-తద్వేత్థ-జానీషే. కిం. కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) జాన ఇతి శేషః. రాజా పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి) కర్మిణాం పునరావృత్తిప్రకారః క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి) దేవయానపితృయాణమార్గ్యోర్వ్యావర్తనే- భేదకే రూపే కిం వేత్థేత్యర్థః. కేన ప్రకారేణ తయోర్భేద ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) ౨

శం.— వేత్థ యథాఽసౌ లోకః - పితృసమ్బన్ధీ. యం ప్రాప్య పునరావర్తన్తే. బహుభిః ప్రయద్భిరపి యేన కారణేన న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ యథా- యేన క్రమేణ పఞ్చమ్యాం - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాయామాహుతౌ హుతాయామాహుతినిర్వృత్తా ఆహుతిసాధనాశ్చాపః పురుషవచసః- పురుష ఇత్యేవం వచః- అభిధానం యాసాం హూయమానానాం క్రమేణ షష్ఠాహుతిభూతానాం తాః పురుషవచసః. పురుషశబ్దవాచ్యా భవన్తి. పురుషాఖ్యాం లభన్త ఇత్యర్థః. ఇత్యుక్తో నైవ భగవ ఇత్యాహ- నైవాహమత్ర కిఞ్చన జానామీత్యర్థః. ౩

మూ.— అథాను కిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథꣳ సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి స హాఽఽయస్తః పితురర్ధమేయాయ తꣳ హోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి॥ ౪

పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి స హోవాచ యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాఽహమేషాం నైకఞ్చన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి॥ ౫

ఆ.— పితృసమ్బన్ధినం లోకమేవ వ్యాకరోతి (యం ప్రాప్యేతి) ఆహుతినిర్వృత్తా ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఆహుతిసాధనాశ్చేతి) అపూర్వరూపాణామపాం భూతాన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. అథవా-పయోఘృతాదిరూపేణాహుతిం సాధయన్త్యస్తయా చాహుత్యా పునరపూర్వాత్మనా నిష్పన్నా ఇత్యర్థః. (క్రమేణేతి) శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతసాం భావనద్వారేణేతి యావత్. షష్ఠాహుతిభూతానాం- అన్త్యేష్టివిధానేన శరీరాహుతిద్వారా సూక్ష్మాణాం గతానామిత్యర్థః. ౩

శం.— పునఃపృచ్ఛతి (వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి) అస్మాల్లోకాదనవరతం గచ్ఛద్భిః పురుషైః కస్మాత్కారణాదసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యర్థః. వాజసనేయకేఽస్మిన్ప్రకరణే * వేత్థ యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి (శ్రవణాత్. అముష్య లోకస్యాప్రాప్తాక ఇతి) ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఆప ఇతి-భూతాన్తరాణామప్యుపలక్షణం భూతసూక్ష్మాణి పఞ్చమ్యామాహుతౌ యథా-యేన ప్రకారేణ పురుషవచసః- పురుష ఇతి వచో యాసాం తాః పురుషవచసః. పురుషశబ్దాభిలప్యా ఇత్యర్థః. కస్యాం పఞ్చమ్యామాహుతావిత్యపేక్షాయాం పురుషవచస్త్వభవనకర్తృతయా నిర్దిష్టా ఆప ఏవ హూయమానతయా సమ్బధ్యన్తే- అసన్నిహితాహుత్యన్తరకల్పనే గౌరవాత్. తతశ్చాపాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యర్థః. తతశ్చాపామేవ పఞ్చత్వసంఖ్యాపూరణాహుతిరూపతయా హూయమానత్వమితి సిధ్యతీతి ద్రష్టవ్యం. ఇతర ఆహ (నైవ భగవ ఇతి) అత్ర రంహత్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా * కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం, పునరావృత్తిప్రకారం, దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనం, అముష్య లోకస్యాప్రాప్తారం, చ వేత్థేతి పృష్ట్వా * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నశ్చేతి భాషితం. ౩

శం.— అథైవమజ్ఞస్సన్ కిమనుశిష్టోఽస్మీత్యవోచథాః-ఉక్తవానసి. యో హీమాని-మయా పృష్టాన్యర్థజాతాని న విద్యాత్-న విజానీయాత్. కథం స విద్వత్స్వనుశిష్టోఽస్మీతి బ్రువీత. ఏవం సః- శ్వేతకేతూ రాజ్ఞా ఆయస్తః- ఆయాసితస్సన్ పితురర్ధం- స్థానమేయాయ - గతవాన్. తం చ- పితరమువాచ. అననుశిష్య-అనుశాసనమకృత్వైవ మా-మాం కిల భగవాన్ సమావర్తనకాలేఽబ్రవీత్-ఉక్తవాన్. అను త్వాఽశిషం-అన్వశిషం త్వామితి. ౪

ఆ.— త్వత్పృష్టార్థజాతాతిరిక్తవిషయమనుశాసనం మమాస్తీత్యనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో హీతి) ౪

రం.— ఏవముక్తవన్తం శ్వేతకేతుం రాజా ప్రత్యాహ (అథాను కిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథం సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి) కిం- కస్మాదనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తవానసి. యో హీమాన్యర్థజాతాని న జానీయాత్- స కథమనుశిష్టోఽస్మీతి వదేదిత్యర్థః. యద్వా- కిమనుశిష్టః - కిమర్థమనుశిష్ట ఇత్యర్థః. (స హాయస్తః పితురర్ధమేయాయ) సః- శ్వేతకేతూ రాజ్ఞా ప్రబలినా ఆయస్తః- ఆయాసితస్సన్ పితురర్ధం- స్థానమేయాయ- ఆజగామ. (తం హోవాచ అననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీత్ అను త్వాఽశిషమితి) గత్వా చ తం- పితరమిత్థమువాచ. మాం అననుశిష్య - సమావర్తనకాలే అనుశాసనీయాని సర్వాణ్యననుశిష్యైవ త్వామన్వశిషమితి భగవాన్మాం ప్రత్యబ్రవీదిత్యర్థః. ౪

శం.— యతః పఞ్చ - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధుః - రాజన్యాః బన్ధవోఽస్యేతి రాజన్యబన్ధుః, స్వయం దుర్వృత్త ఇత్యర్థః. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తేషాం- ప్రశ్నానాం నైకఞ్చన- ఏకమపి నాశకం- న శక్తవానహం వివక్తుం- వివేకేనార్థతో నిర్ణేతుమిత్యర్థః. స హోవాచ- పితా. యథా మా- మాం వత్స త్వం తదా-త్వదాగమనకాలే ఏతాన్- ప్రశ్నానవదః- ఉక్తవానసి తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి. తథా మాం జానీహి. త్వదీయాజ్ఞానేన లిఙ్గేన మమ తద్విషయమజ్ఞానం జానీహీత్యర్థః. కథం. యథాఽహమేషాం- ప్రశ్నానామేకఞ్చన- ఏకమపి న వేద-న జానే ఇతి. యథా త్వమేవాఙ్గ ఏతాన్ప్రశ్నాన్న జానీషే- తథాఽహమప్యేతాన్న జాన ఇత్యర్థః. అతో మయ్యన్యథాభావో న కర్తవ్యః. కుత ఏతదేవం. యతో యద్యహమిమాన్- ప్రశ్నానవేదిష్యం- విదితవానస్మి. కథం తే-తుభ్యం ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే పురా నావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి. ౫

ఆ.— అననుశిష్య త్వామన్వశిషమితి కథముక్తవానసీత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) నైకఞ్చనేత్యుక్తమేవ నఞ్పదం నాశకమితి సమ్బద్ధం దర్శయితుం పునరుపాత్తం. అతో మాం ప్రతి తవ మిథ్యావాదితా సిద్ధేతి శేషః. పితా స్వకీయమిథ్యావాదిత్వశఙ్కాం పరిహరతి (స హోవాచేతి) యథా మా త్వమిత్యాదివాక్యం పూరయిత్వా వ్యాఖ్యాయాన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) అజ్ఞానవిశేషోఽత్ర నాస్తీత్యర్థః. అన్యథాభావః- జ్ఞాతేఽపి విషయే తవానుక్తిరితి యావత్. త్వదీయమజ్ఞానం కుతో హేతోర్మయా జ్ఞాతవ్యమిత్యాశఙ్కాముత్థాప్యాన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (కుత ఇత్యాదినా) అతస్తవ పుత్రభూతస్యానుపదేశాన్మదీయమజ్ఞానం జ్ఞాతవ్యమితి శేషః. ౫

ఉ.— సహగౌతమోరాజ్ఞోఽర్ధమేయాయతస్మైహప్రాప్తాయార్హాంచకారసహప్రాతస్సభాగఉదేయాయతగ్ం హోవాచ మానుషస్యభగవన్గౌతమవిత్తస్యవరం వృణీథాఇతిస హోవాచతవైవరాజన్మానుషంవిత్తంయామేవకుమారస్యాన్తేవాచమభాషథాస్తామేవమేబ్రూహీతి॥ ౬

సహకృచ్ఛ్రీబభూవతగ్ంహచిరంవసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకారతగ్ం హోవాచయథామాత్వంగౌతమావదోయథేయంనప్రాక్త్వత్తఃపురావిద్యాబ్రాహ్మణాన్గచ్ఛతితస్మాదుసర్వేషులోకేషు క్షత్రస్యైవప్రశాసనమభూదితి తస్మై హోవాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

రం.— తత్కథమిత్యత్రాహ (పఞ్చమా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నాన ప్రాక్షీత్తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి) రాజన్యబన్ధుః- రాజాపశదః మాం పఞ్చ ప్రశ్నాన ప్రాక్షీత్. తేషాం మధ్యే ఏకం చన - ఏకమపి ప్రశ్నం వివక్తుం - వివిచ్య వక్తుం నాశకం - న శక్తోఽస్మీత్యవితథమువాచేత్యర్థః. త్వయా సమ్యగనుశిష్టస్య కథమియమశక్తిస్స్యాదితి భావః. రాజన్యాః బన్ధవో యస్య సః రాజన్యబన్ధుః. రాజన్యానాం బన్ధురితి వా. స్వయమరాజన్య ఇత్యర్థః. రాజన్యాభాస ఇతి యావత్. (స హోవాచ) సః - పితా పుత్రం వక్ష్యమాణముపాచ. (యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాఽహమేషాం నైకంచన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి) త్వం మాం ప్రతి తదా- ఆగమనకాలే ఏతాన్- ప్రశ్నాన్ యథా అవదః- తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి యథోక్తవానసి. తథా అహమపి తేషాం ప్రశ్నానాం మధ్యే ఏకం చన- ఏకమపి యథా- యథావత్. సత్యమిత్యర్థః. న వేద- నాజ్ఞాసిషం. యద్యజ్ఞాసిషం- తర్హి తే- ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే కుతో నావక్ష్యమిత్యువాచేత్యర్థః. ౫

శం.— ఇత్యుక్త్వా సహ గౌతమః- గోత్రతః. రాజ్ఞః- జైవలేరర్ధం- స్థానమేయాయ- గతవాన్. తస్మై హ- గౌతమాయ ప్రాప్తాయార్హాం- అర్హణాం చకార- కృతవాన్. స చ- గౌతమః కృతాతిథ్య ఉషిత్వా పరేద్యుః ప్రాతఃకాలే సభాగే- సభాం గతే రాజ్ఞి ఉదేయాయ. భజనం- భాగః. పూజా. సేవా. సహ భాగేన వర్తమానో వా సభాగః- పూజ్యమానోఽన్యైస్స్వయం గౌతమ ఉదేయాయ- రాజానముపగతవాన్. తం హోవాచ - గౌతమం రాజా. మానుషస్య భగవన్ గౌతమ- మనుష్యసమ్బన్ధినో విత్తస్య గ్రామాదేర్వరం- వరణీయం కామం వృణీథాః- ప్రార్థయేథాః. స హోవాచ- గౌతమః. తవైవ తిష్ఠతు రాజన్మానుషం విత్తం. యామేవ కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచం - పఞ్చప్రశ్నలక్షణామభాషథాః- ఉక్తవానసి. తామేవ- వాచం మే- మహ్యం బ్రూహి- కథయ. ౬

ఆ.— అర్హణాం - యోగ్యాం పూజామిత్యర్థః. సభాగపదం సప్తమ్యన్తం రాజవిషయం. ప్రథమాన్తం గౌతమవిషయమితి భేదః. గౌతమమాగతం యోగక్షేమార్థినం బుద్ధ్వా రాజా ప్రసన్నస్సన్నుక్తవానిత్యాహ (తం హోవాచేతి) తస్మిన్కృతకృత్యస్య తవ కిమాగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యామేవేతి) ౬

రం.— (సహ గౌతమో రాజ్ఞోఽర్ధమేయాయ) ఏవముక్త్వా గోత్రతో గౌతమ ఆరుణిః రాజ్ఞః అర్ధం- స్థానమాజగామ. (తస్మై హ ప్రాప్తాయార్హాంచకార) ప్రాప్తాయ తస్మై- గౌతమాయ రాజా అర్హాం- పూజాం చకారేత్యర్థః. (సహ ప్రాతస్సభాగ ఉదేయాయ) తతః సః ప్రాతఃకాలే రాజ్ఞి సభాగే- సభాం గతే సతి ఉదేయాయ- గౌతమ ఆజగామేత్యర్థః. యద్వా- సభాగః- భాగః - పూజా. తేన యుక్తః. అర్ఘ్యాదిభిః పూజ్యమానః సః- గౌతమస్సమాగత ఇత్యర్థః. (తం హోవాచ) రాజా గౌతమం వక్ష్యమాణముక్తవానిత్యర్థః. (మానుషస్య భగవన్గౌతమ విత్తస్య వరం వృణీథా ఇతి) హే భగవన్ గౌతమ మనుష్యసమ్బన్ధివిత్తసమ్బన్ధివరం వృణీష్వేత్యువాచేత్యర్థః. (స హోవాచ) సః- గౌతమః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (తవైవ రాజన్మానుషం విత్తం యామేవ కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) హే రాజన్ మానుషం విత్తం తవైవ తిష్ఠతు. తేన మమ న కించిత్ప్రయోజనం. కిన్తు మత్పుత్రస్య సమీపే పఞ్చప్రశ్నలక్షణాం యాం వాచముక్తవానసి- తామేవ మే బ్రూహీతి. ౬

శం.— ఇత్యుక్తో గౌతమేన రాజా సహ కృచ్ఛ్రీ- దుఃఖీ బభూవ కథం త్విదమితి. స హి- కృచ్ఛ్రీభూతోఽప్రత్యాఖ్యేయం బ్రాహ్మణం మన్వానో- న్యాయేన విద్యా వక్తవ్యేతి మత్వా తం హ- గౌతమం చిరం- దీర్ఘకాలం వసేత్యేవమాజ్ఞాపయాఞ్చకార- ఆజ్ఞప్తవాన్. యత్పూర్వం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ రాజా విద్యాం, యచ్చ పశ్చాచ్చిరం వసేత్యాజ్ఞప్తవాన్,- తన్నిమిత్తం బ్రాహ్మణం క్షమాపయతి హేతువచనోక్త్యా. తం హోవాచ రాజా. సర్వవిద్యోఽపి బ్రాహ్మణోఽపి సన్ యథా- యేన ప్రకారేణ- మా- మాం హే గౌతమ అవదస్త్వం తామేవ విద్యాలక్షణాం వాచం మే బ్రూహీత్యజ్ఞానాత్- తేన త్వం జానీహి. తత్రాస్తి వక్తవ్యం- యథా- యేన ప్రకారేణేయం విద్యా ప్రాక్ త్వత్తో న బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతి- న గతవతీ. న చ బ్రాహ్మణా అనయా విద్యయాఽనుశాసితవన్తః. తదేతత్ప్రసిద్ధం లోకే యతః- యస్మాదు పురా- పూర్వం సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ- క్షత్రజాతేరేవానయా విద్యయా ప్రశాస

ఉ.— అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమోఽహరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారా నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

సం- ప్రశాస్తృత్వం శిష్యాణామభూత్- బభూవ. క్షత్రియపరమ్పరయైవేయం విద్యైతావన్తం కాలమాగతా- తథాప్యహమేతాం తుభ్యం వక్ష్యామి. త్వత్సంప్రదానాదూర్ధ్వం బ్రాహ్మణాన్ గమిష్యతి. అతో మయా యదుక్తం- తత్క్షన్తుమర్హసీత్యుక్త్వా తస్మై హోవాచ విద్యాం రాజా. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృచ్ఛ్రీభావమభినయతి (కథమితి) గౌతమస్య వచనం రాజ్ఞో దుఃఖీభావకారణం తద్ధి ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సహేతి) కిమితి తర్హి చిరం వసేత్యుక్తవానిత్యత్రాహ (ఆజ్ఞాపయామాసేతి) సంవత్సరం వసేతి యావత్. పశ్చాద్విద్యాం వక్ష్యామీతి శేషః. కథం రాజ్ఞో బ్రాహ్మణం ప్రత్యాజ్ఞాకర్తృత్వం లోకే న ప్రత్యవాయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా మా త్వమితి) ప్రత్యాఖ్యానాదివిషయే హేతువచనం. న కేవలం విద్యావశాదేవ క్షత్రియత్వం- కిన్తు జాతితోఽపీత్యపేరర్థః. తర్హి బ్రాహ్మణానాం వాచమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) విద్యోపదేశే ప్రశస్తతేతి యావత్. యథేత్యస్యాపేక్షితం పూరయతి (తథేతి) ప్రసిద్ధిమేవ స్ఫోరయతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానామనయా విద్యయా ప్రశాస్తృత్వస్యాభావాదితి యావత్. ఇతరశ్లోకార్థమపరథం కథయతి (క్షత్రియేతి) ఉక్తప్రత్యాఖ్యానాదికారణమిత్యర్థః ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స హ కృచ్ఛ్రీబభూవ తం హ చిరం వసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకార) ఏవముక్తో రాజా గౌతమస్య ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యత్వాత్ కృచ్ఛ్రీ- దుఃఖితో బభూవ. తం చ గౌతమం విద్యార్థం చిరం వసేత్యాజ్ఞప్తవాన్. (తం హోవాచ) ఏవమాజ్ఞాప్య రాజా తం గౌతమం పునరువాచ. కిమితి. (యథా మా త్వం గౌతమావదో యథేయం న ప్రాక్ త్వత్తః పురా విద్యా బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతీత్యాది) హే గౌతమ. త్వం మాం యథా అవదః - తథా కరిష్యామీతి శేషః. ఇయం- వక్ష్యమాణా విద్యా పురా విద్యమానాపి యథా- యేన ప్రకారేణ. యస్మాద్ధేతోరితి యావత్. త్వత్తః ప్రాగ్బ్రాహ్మణాన్న గచ్ఛతి- న ప్రాప్నోతి. తస్మాత్సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ ప్రశాసనమభూత్- క్షత్రియజాతేరేవ తద్విద్యోపదేష్టృత్వం. అతో బ్రాహ్మణేభ్యో తద్విద్యాయా అథావాద్బ్రాహ్మణానామేవ సమీపం గమిష్యతీతి బుద్ధిర్బ్రాహ్మణానాం, చిరవాసాజ్ఞాపనమపి సోఢవ్య, మితి భావః. (తస్మై హోవాచ) అథ చిరకాలముషితవతే తస్మై- గౌతమాయ రాజా విద్యాముపదిదేశేత్యర్థః. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— * పఞ్చమ్యామాహుతావాప ఇత్యయం ప్రశ్నః ప్రాథమ్యేనాపాక్రియతే- తదపాకరణమన్వితరేషాముపాకరణమనుకూలం భవేదితి. అగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భాయః- స ఉక్తో వాజసనేయకే. తం ప్రతి ప్రశ్నాః- ఉత్క్రాన్తిరాహుత్యోర్గతిః ప్రతిష్ఠా తృప్తిః పునరావృత్తిర్లోకం ప్రత్యుత్థాయీతి. తేషాం చాపాకరణముక్తం తత్రైవ • తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతస్తే అన్తరిక్షమావిశతస్తే అన్తరిక్షమేవాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్రామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతస్తే తత ఉత్క్రామత ఇత్యాది- ఏవమేవ దివం తర్పయతస్తే తత ఆవర్తేతే, ఇమామావిశ్య తర్పయిత్వా పురుషమావిశతః, తతః స్త్రియమావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయీ భవతీ, తి. తత్రాగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భమాత్రమేవం ప్రకారం భవతీత్యుక్తం. ఇహ తు తం కార్యారమ్భమగ్నిహోత్రాపూర్వపరిణామలక్షణం పఞ్చధా ప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేనోపాసనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సన్నాహ (అసౌ వావ లోకోఽగ్నిరిత్యాది) ఇహ సాయం ప్రాతరగ్నిహోత్రాహుతీ హుతే పయఆదిసాధనే శ్రద్ధాపురస్సరే ఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గభావితే కర్త్రాదికారకభావితే చాన్తరిక్షం క్రమేణోత్క్రమ్య ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యౌ సూక్ష్మభూతే అప్సమవాయిత్వాదప్శబ్దవాచ్యే శ్రద్ధాహేతుత్వాచ్చ శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యే- తయోరధికరణోఽగ్నిః- అన్యచ్చ తత్సమ్బద్ధం సమిదాదీత్యుచ్యతే. అసావగ్న్యాదిభావనా ఆహుత్యోః- సా పితృత్వేనైవ నిర్దిశ్యతే. అసౌ వావ లోకోఽగ్నిర్హే గౌతమ. యథాఽగ్నిహోత్రాధికరణమాహవనీయ ఇహ. తస్య- అగ్నేర్ద్యులోకాఖ్యస్యాదిత్య ఏవ సమిత్- తేన హీద్ధోఽసౌ లోకో దీప్యతే. అతస్సమిన్ధనాత్సమిదాదిత్యః. రశ్మయో ధూమాః- తదుత్థానాత్. సమిధో హి ధూమ ఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాదాదిత్యకార్యత్వాచ్చ. చన్ద్రమా అఙ్గారాః - అహ్నః ప్రశమేఽభివ్యక్తేః. అర్చిషో హి ప్రశమేఽఙ్గారా అభివ్యజ్యన్తే. నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః- చన్ద్రమసోఽవయవా ఇవ విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— నను యథాప్రశ్నమేవ ప్రతివచనముచితం- పఞ్చమం తు ప్రశ్నం ప్రాథమ్యేన ప్రతివదతా క్రమో నిరాకృతః- తత్ర కిం కారణం- అత ఆహ (పఞ్చమ్యామితి) అర్థక్రమమనుసృత్య పాఠక్రమోఽభిధాతవ్య ఇత్యర్థః. నను వాజసనేయకేఽగ్నిహోత్రప్రకరణేఽగ్నిహోత్రాహుత్యోః పూర్వపరిణామం జగదిత్యుక్తం- తదేవేహాపి వివక్షితమితి కిమనేనేత్యాశఙ్క్యార్థభేదం వక్తుమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితమర్థమనువదతి (అగ్నిహోత్రాహుత్యోరితి) ఉక్తప్రకారమేవ ప్రదర్శయన్ ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యస్య జనకం ప్రతి షట్ప్రశ్నానుత్థాపయతి (తం ప్రతీతి) కార్యారమ్భో నష్టార్థః. అగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామో జగదిష్యతే. తత్రాగ్నిహోత్రే సాయం ప్రాతశ్చ హుతయోరాహుత్యోరస్మాల్లోకాదుత్క్రాన్తిః, ఉత్క్రాన్తయోః పరలోకం ప్రతి గతయోస్తత్ర ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠితయోస్తస్యాశ్రయే సమ్పాద్యమానా తృప్తిః, తృప్తిమాపాద్యావస్థితయోః పునరి

ఉ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాంజుహ్వతితస్యాఆహుతేస్సోమోరాజాసమ్భవతి॥ ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

మంలోకం ప్రత్యావృత్తిః, అవ్యక్తరూపాశ్రయః పుమాన్కథమముంలోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతి, తత్కార్యారమ్భమధికృత్యషట్ప్రశ్నాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. తత్రైవ వాజసనేయకే యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతిజనకస్య ప్రతివచనం దర్శయతి (తేషాంచేతి) అపూర్వరూపేణ ఖల్వాహుతీయజమానముత్క్రామ న్తం పరివేష్ట్యోత్క్రామతః. తే చ ధూమాదినా యజమానేఽన్తరిక్షమావిశతి తదాశ్రితత్వాత్తదావిశతః. తే పునరన్తరిక్షస్థయజమానానుకూలతయా స్థితే స్వయమన్తరిక్షాధికరణే తదాహవనీయమివ కుర్వాతే- ఆహుత్యధికరణస్యాహవనీయత్వాత్. తత్ర వాయుం సమిధమివ కురుతః- వాయునాఽన్తరిక్షస్య సమిధ్యమానత్వాత్. శుక్లాం- శుద్ధామాహుతిమివ మరీచీరేవ దధాతే- మరీచీనామన్తరిక్షే వ్యాప్తత్వాత్. తే చాన్తరిక్షే స్థితన్నిష్ఠం యజమానం ఫలోన్ముఖమాదధాతే. తే పునరన్తరిక్షాదుత్క్రామతః యజమానేన సహోత్క్రామతః. యజమానే దివ్యులోకమావిశతి సహావిశతః. తదా దివ్యేవ తమేవాహవనీయం కుర్వాతే- ఆదిత్యం సమిధ, మిత్యాద్యన్తరిక్షే చ యదేవోక్తం. యథా వా ఆహుతీ పూర్వమన్తరిక్షం తర్పయత ఇత్యుక్తం- తద్దివద్యులోకస్థం యజమానం ఫలదానే నానుఖినమాతన్వాతే. తే చారబ్ధభోగే తతో ద్యులోకాద్యజమానే పృథివీమావిశతి అబ్భూతే సహావరైతే. పృథివీం చావిశ్య పృథివ్యాదినా స్వాశ్రయం తర్పయిత్వా రేతస్సిచం పురుషమాశ్రయద్వారేణావిశతః. పురుషాచ్చ రేతోద్వారా ద్వితీయాం ప్రకృతిమావిశ్య గర్భీభూతం స్వాశ్రయం కర్మానుష్ఠానయోగ్యదేహభాగినముపాదయతః. తతోఽసౌ పారలౌకికం కర్మానుష్ఠాయాన్తే లోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతీతి సర్వం జనకేనోక్తమిత్యర్థః. తథాపి కథమగ్నిదనిగ్నిరిత్యాశఙ్క్యోక్తమేవ సఙ్క్షిప్యాహ (తత్రేతి) వాజసనేయకం సప్తమ్యర్థః. ప్రకృతశ్రుతేరర్థవిశేషం దర్శయతి (ఇహాపీతి) పఞ్చధా- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్ప్రకారైరితియావత్. పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధమవతార్య ప్రథమపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (ఇహేతి) అయంలోకః- భూలోకః. తస్మిన్నిత్యర్థః. ఆహుత్యోరప్సమవాయిత్వసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (పయఆదీతి) తయోః శ్రద్ధాత్వసిద్ధ్యర్థం శ్రద్ధాపురస్సర ఇత్యుక్తం. తయోరధికరణోఽగ్నిరిత్యాదికల్పనోపయోగిత్వేన విశేషణాన్తరమాదత్తే (ఆహవనీయేతి) తయోస్స్వాతన్త్ర్యం పరిహరతి (కర్త్రాదీతి) అధికరణశబ్దోఽత్ర ప్రధానో ధర్మిపరః. కాల్పనికో ద్యులోకాఖ్యోఽగ్నిః. (తత్సమ్బన్ధమితి) తచ్ఛబ్దోఽగ్నివిషయః. అన్యచ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (సమిదాదీతి) ఆదిశబ్దో ధూమార్చిరఙ్గారాదివిషయః. పర్యాయతాత్పర్యముక్త్వాఽక్షరాణి వ్యాకరోతి (అసావిత్యాదినా) ఇహేతి- ఏతల్లోకనిర్దేశః పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. తదుత్థానాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనాదిత్యో గృహీతః. ౧

రం.— తత్ర * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాప ఇతి పఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనస్యేతరప్రతివచనానుకూలత్వాత్ ప్రథమతస్సదేవాహ (అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిః) హే గౌతమ. అసౌ లోకః- స్వర్గలోక ఏవాగ్నిః. (తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్) ఆదిత్యేన హి ద్యులోకో దీప్యతే. (రశ్మయో ధూమః) ధూమస్య సమిత్ప్రభవత్వాదాదిత్యరశ్మీనాం ధూమత్వం. (అహరర్చిః) ప్రకాశకత్వాత్. (చన్ద్రమా అఙ్గారాః) అర్చిః ప్రశమకాలభవత్వాచ్చ చన్ద్రమసోఽఙ్గారత్వం. (నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః) చన్ద్రావయవవదుపలభ్యమానత్వాద్విస్ఫులిఙ్గత్వం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నిత్యాది- యథోక్తలక్షణేఽగ్నౌ దేవాః- యజమానప్రాణా అగ్న్యాదిరూపా అధిదైవతం శ్రద్ధాం- అగ్నిహోత్రాహుతిపరిణామావస్థారూపాః సూక్ష్మా ఆపః శ్రద్ధాభావితాశ్శ్రద్ధా ఉచ్యన్తే- * పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి అపాం హోమ్యతయా ప్రశ్నశ్రుతత్వాత్. * శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధామేవారభ్య ప్రణీయ ప్రచరన్తీతి చ విజ్ఞాయతే. తాం శ్రద్ధామబ్రూపాం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా - అపాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం ద్యులోకాగ్నౌ హుతానాం పరిణామస్సోమో రాజా సమ్భవతి. యథా ఋగ్వేదాదిపుష్పరసా ఋగాదిమధుకరోపనీతాస్త ఆదిత్యే యశఆదికార్యం రోహితాదిరూపలక్షణమారభన్త ఇత్యుక్తం - తథేమా అగ్నిహోత్రాహుతిసమవాయిన్యస్సూక్ష్మాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపో ద్యులోకమనుప్రవిశ్య చాన్ద్రం కార్యమారభన్తే ఫలరూపమగ్నిహోత్రాహుత్యోః. యజమానాశ్చ తత్కర్తార ఆహుతిమయా ఆహుతిభావనాభావితా ఆహుతిరూపేణ కర్మణా ఆకృష్టాః శ్రద్ధాఽప్సమవాయినో ద్యులోకమనుప్రవిశ్య సోమభూతా భవన్తి. తదర్థం హి తైరగ్నిహోత్రం హుతం. అత్ర త్వాహుతిపరిణామ ఏవ పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధక్రమేణ ప్రాధాన్యేన వివక్షిత ఉపాసనార్థం- న యజమానానాం గతిః. తాం త్వవిదుషాం ధూమాదిక్రమేణోత్తరత్ర వక్ష్యతి, విదుషాం చోత్తరాం విద్యాకృతాం,...... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అధ్యాత్మాధిదైవవిభాగేన దేవాన్విశదయతి (యజమానేతి) ప్రత్యయవిశేషత్వేన శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య శ్రద్ధాం వ్యాకరోతి (అగ్నిహోత్రేతి) కిఞ్చ- ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్, ప్రశ్నే చాపాం హోమ్యతయా శ్రుతత్వాత్, ప్రతివచనేపి తాః శ్రద్ధాశబ్దితా హోమ్యతయా వివక్షితా ఇత్యాహ (పఞ్చమ్యామితి) అప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్య వృద్ధవ్యవహారప్రయోగాభావాన్నైవమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధేతి) కథమాపః శ్రద్ధాశబ్దేన ప్రసిద్ధవదుచ్యన్తే- తత్రాహ (శ్రద్ధామితి) శ్రద్ధాపూర్వకహోమముద్దిశ్య పయస్సోమాజ్యాహుతిసాధనం సంపాద్య జుహోతీతి తైత్తిరీయకాః పఠన్తి- తథా చాప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తం.మ

ఉ.— పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదభ్రం ధూమో విద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదనయో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమగ్ం రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వర్షగ్ం సమ్భవతి. … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ధువిద్యాయామితి శేషః. చాన్ద్రం కార్యం- చన్ద్రసమీపస్థం తత్సదృశం శరీరమిత్యర్థః. తథాపి యజమానానాం కిం ఫలిత్వం - అత ఆహ (యజమానాశ్చేతి) ఆహుతీతచ్ఛబ్దైస్స గృహ్యతే. ప్రాధాన్యం మయి ఉదర్కః. తదేవ స్పష్టయతి (ఆహుతిభావనాభావితా ఇతి) తత్సంస్కృతాః. తదనుసారిణః. తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. శద్ధావితత్వఫలమాహ (ఆహుతిరూపేణేతి) తేనాకృష్టత్వం - వశీకృతత్వం. ఆహుతిభావనాభావితా ఇత్యుక్తం స్పష్టయతి (శ్రద్ధేతి) తత్పూర్వకం పయస్సోమాదిసాధ్యం యత్కర్మ- తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. సోమభూతాః - తత్సమీపస్థం శరీరం ప్రాప్య తత్స్వరూపా ఇత్యర్థః కథం సోమసారూప్యం ధర్మిగంధలమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదర్థమితి) యజమానానాం సోమభావోగతేమ స్తరేణన సిధ్యతి- తథా చవక్తవ్యాగతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఆహావనీయాగ్నిస్సప్తమ్యర్థః. సాలత్త్విక త్రాచ్యతే- సహితదుక్తిమస్తరేణ యథోక్తం ఫలం సిధ్యతి- అత ఆహ (తాంశ్చేతి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి) ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతే ద్యులోకలక్షణాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం- * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః శ్రద్ధాశబ్దితా అపో జుహ్వతి. అత్ర ధర్మభూతబుద్ధివిశేషలక్షణశ్రద్ధాయా హోతవ్యత్వాసమ్భవాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. న చేన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపకర్తృత్వం కథమితి వాచ్యం- ఇన్ద్రియాణామభావే భూతసూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకగమనాసమ్భవాదిన్ద్రియాణాం హోతృత్వముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ద్యులోకాదిప్రాపకకర్మణామిన్ద్రియాధీనత్వాద్వా తథోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతి) ఏవం స్వకర్మభిర్ద్యులోకం గతో జీవః స్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. సచాప్ఛబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావే కథితే కథం జీవస్య సోమరాజభావ ఉచ్యత ఇతి వాచ్యం- ఉత్తరత్ర పితృయాణే *ఏష సోమో రాజేతి చన్ద్రమసం ప్రాప్తస్య జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణాదత్ర నిర్దిశ్యమానసోమరాజభావస్యాపి భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తజీవవిషయత్వాత్…. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ద్వితీయహోమపర్యాయార్థమాహ- పర్జన్యో వావ- పర్జన్య ఏవ గౌతమాగ్నిః. పర్జన్యో నామ - వృష్ట్యుపకరణాభిమానీ దేవతాత్మేతి శేషః. తస్య వాయురేవ సమిత్- వాయునా హి పర్జన్యోఽగ్నిస్సమిధ్యతే- పురోవాతాదిప్రాబల్యే వృష్టిదర్శనాత్. అభ్రం ధూమః- ధూమకార్యత్వాద్ధూమవచ్చ లక్ష్యమాణత్వాత్. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - కాఠిన్యాద్విద్యుత్సమ్బన్ధాద్వా. (హ్రాదనయో విస్ఫులిఙ్గాః) హ్రాదనయః- గర్జితశబ్దా మేఘానాం. విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ద్వితీయహోమస్య స్థిద్వితీయః పర్యాయః- తస్యార్థం నిర్దిశతుం ప్రతీకమాదత్తే ద్వితీయేత్యర్థః. పురోవాతాదీత్యాదిశబ్దేన పక్షహేతుర్వాయుభేదో గృహ్యతే. ఉక్తం చాభ్రాణాం ధూమకార్యత్వం పౌరాణికైః * యజ్ఞధూమోద్భవం చాభ్రం ద్విజానాం హితకృత్సదా। దావాగ్నిధూమసమ్భూతమభ్రం వనహితం స్మృతం। మృతధూమోద్భవం త్వభ్రమశుభాయ భవిష్యతి। అభిచారాగ్నిధూమోత్థం భూతనాశాయ వై ద్విజా ఇతి. ౧

రం.— (పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదిత్యాది) పర్జన్యః- వృష్టిప్రవర్తకో దేవః. హ్రాదనయః- మేఘగర్జితాని. శిష్టం స్పష్టం. అత్ర వాయ్వాదీనాం సమిదాదికల్పనానిమిత్తం యథాయోగ్యమన్వేషణీయం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః- పూర్వవత్సోమం రాజానం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్వర్షం సమ్భవతి- శ్రద్ధాఖ్యా ఆపః సోమాకారపరిణతా ద్వితీయే పర్యాయే పర్జన్యాగ్నిం ప్రాప్య వృష్టిత్వేన పరిణమన్తే. …………………………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అధ్యాత్మం యజమానస్య ప్రాణాః- ఇన్ద్రియాదయస్త్వధిదైవతం దేవా ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సోమం రాజానమిత్యాది వ్యాచష్టే (శ్రద్ధాఖ్యా ఇతి). …………………………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాస్సోమం రాజానం జుహ్వతి) ద్యులోకభోగనిమిత్తకర్మావసానే సోమరాజశబ్దితస్స దేహో ద్రవీభూయ సహ జీవేన మేఘమణ్డలే పతతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. …………………………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యాః సంవత్సర ఏవ సమిదాకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నꣳ సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాగేవ సమిత్ప్రాణో ధూమో జిహ్వాఽర్చిశ్చక్షురఙ్గారాః శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతః సమ్భవతి॥............ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

యోషా వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిద్యదుపమన్త్రయతే స ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః. ౧

శం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) పూర్వవత్. తస్యాః - పృథివ్యాఖ్యస్యాగ్నేః సంవత్సర ఏవ సమిత్ - సంవత్సరేణ హి కాలేన సమిద్ధా పృథివీ వ్రీహ్యాదినిష్పత్తయే భవతి. ఆకాశో ధూమః - పృథివ్యా ఇవోత్థిత ఆకాశో దృశ్యతే - యథాఽగ్నేర్ధూమః. రాత్రిరర్చిః - పృథివ్యా హ్యప్రకాశాత్మికాయా అనురూపా రాత్రిః - తమోరూపత్వాత్. అగ్నేరివానురూపమర్చిః. దిశోఽఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః - క్షుద్రత్వసామాన్యాత్. ౧

రం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిత్) సంవత్సరేణ కాలేన సమిద్ధా హి పృథివీ సస్యాదినిష్పత్తయే భవతి. (ఆకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిః) నీలరూపాకాశస్య పృథివ్యగ్నేరనురూపత్వాద్రాత్రేరర్చిష్ట్వం. ౧

శం.— (తస్మిన్నిత్యాది) సమానం. తస్యా ఆహుతేరన్నం - వ్రీహియవాది సమ్భవతి.............. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నꣳ సమ్భవతి) శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాని భూతసూక్ష్మాణి, ఇన్ద్రియసంయుక్తాని స్వర్గభోగయోగ్యదేహాకారేణ పరిణతాని సుకృతక్షయే ద్రవీభూతాని సన్తి పర్జన్యముఖాద్వర్షరూపాణి భూత్వా పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నాత్మనా భవన్తీత్యర్థః............ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిః. తస్య వాగేవ సమిత్ - వాచా హి - ముఖేన సమిధ్యతే పురుషః - న మూకః. ప్రాణో ధూమః - ధూమ ఇవ ముఖాన్నిర్గమనాత్. జిహ్వాఽర్చిః - లోహితత్వాత్. చక్షురఙ్గారాః - భాసఆశ్రయత్వాత్. శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః - విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

రం.— (పురుషో వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్య వాగేవ సమిత్) వాచా హి సమిధ్యతే పురుషః - న వాఙ్మీ. అతో వాక్సమిత్. ఏవమన్యద్ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— సమానమన్యత్. అన్నం జుహ్వతి - వ్రీహ్యాదిసంస్కృతం. తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

షష్ఠసప్తమఖణ్డభాష్యటీకా నాస్తి.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి) ఏవం వ్రీహ్యాద్యన్నరూపాణి భూతసూక్ష్మాణి జీవసంశ్లిష్టాని పురుషేణాద్యమానాని పురుషే రేతోరూపేణ పరిణమన్త ఇత్యర్థః.............. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యోషా వావ గౌతమాగ్నిః. తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్ - తేన హి సా పుత్రాద్యుత్పాదనాయ సమిధ్యతే. యదుపమన్త్రయతే స ధూమః - స్త్రీసమ్భవాదుపమన్త్రణస్య. యోనిరర్చిః - లోహితత్వాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః - అగ్నిసమ్బన్ధాత్. అభినన్దాః - సుఖలవా విస్ఫులిఙ్గాః క్షుద్రత్వాత్. అత్రానన్దీయం నాస్తి. ౧

ఉ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వాఽథ జాయతే. ౧

రం.— (యోషా వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం. లోహితత్వాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. అన్తఃకరణం- మిథునీకరణం. అభినన్దాః- తజ్జన్యసుఖలవాః. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతీతి. ఏవం శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోహవనపర్యాయక్రమేణాప ఏవ గర్భీభూతాస్తాః. తత్రాపామాహుతిసమవాయిత్వాత్ ప్రాధాన్యవివక్షా ఆపః పఞ్చమ్యామాహుతౌ పురుషవచసో భవన్తీతి- న త్వాప ఏవ కేవలాః సోమాదికార్యమారభన్తే. న చాపోఽత్రివృత్కృతాస్సన్తి. త్రివృత్కృతత్వేఽపి విశేషసంజ్ఞాలాభో దృష్టః పృథివీయమిమా ఆపోఽయమగ్నిరిత్యన్యతమబాహుల్యనిమిత్తః. తస్మాత్సముదితాన్యేవ భూతాని బాహుల్యాత్కర్మసమవాయీని సోమాదికార్యారమ్భకాణ్యాప ఇత్యుచ్యన్తే. దృశ్యతే చ ద్రవబాహుల్యం సోమవృష్ట్యన్నరేతోదేహేషు. బహు ద్రవం చ శరీరం- యద్యపి పార్థివం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఏవమితి) యథోక్తరీత్యా శ్రద్ధాదీనాం రేతోన్తానాం ద్యులోకాదిషు యోషిదన్తేష్వగ్నిషు హవనాని- తేషాముక్తే కస్మిన్ పర్యాయే యః క్రమో వ్యాఖ్యాతః- తేనేతి యావత్. కథం పునరాపో గర్భీభవన్తి-భూతాన్తరాణామపి తుల్యో గర్భీభావః- తస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్. అత ఆహ (తత్రేతి) భూతానాం మధ్యే కిమిత్యపాం ప్రాధాన్యవివక్షేత్యపునర్నిర్దేశః- తాసామేవ కేవలానాం కార్యారమ్భకత్వమితి శఙ్కిం నస్యాత్- తత్రాహ (నత్వితి) భూతాన్తరాసహకృతానాం కేవలానామపామారమ్భకత్వే యథారబ్ధం కార్యం- నతద్భోగాయతనం- తస్య జలబుద్బుదవదత్యన్తచఞ్చలత్వాదిత్యర్థః. కేవలానామప్సత్త్వముపేత్యోక్తం. ఇదానీం తదేవ నాస్తీత్యాహ (నచేతి) ఇతిశబ్దః తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి శ్రుతేరితి హేత్వర్థః. సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే కథం దృష్టో విశేషవ్యపదేశో యుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్రివృత్కృతత్వేఽపీతి) అపాం ప్రాధాన్యవివక్షయా ప్రశ్నప్రతివచనయోరప్శబ్ద ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కేవలానామపామసత్త్వాదితి యావత్. కథమారమ్భకేషు భూతేష్వపాం బాహుల్యమవగతమిత్యాశఙ్క్య కార్యద్వారా తదధిగతిరిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) సోమాదీనామబ్బాహుల్యేఽపి కథం పార్థివశరీరస్య తద్బాహుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు ద్రవం చేతి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి) రేతోరూపాణి తాని భూతాని ద్వారా స్త్రియం ప్రవిశ్య గర్భత్వేన పరిణమన్త ఇత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ర పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం రేతోరూపా ఆపో గర్భీభూతాః. ఇతి తు- ఏవం తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి వ్యాఖ్యాత ఏకః ప్రశ్నః. యత్తు ద్యులోకాదిమాం ప్రత్యావృత్తిరాహుత్యోః పృథివీం పురుషం స్త్రియం క్రమేణావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయినో భవన్తీతి వాజసనేయకే ఉక్తం- తత్ప్రాసఙ్గికమిహోచ్యతే. ఇహ చ ప్రథమే ప్రశ్న ఉక్తం వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి- తస్య చాయముపక్రమః - స గర్భః - అపాం పఞ్చమః పరిణామవిశేష ఆహుతికర్మసమవాయినీనాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం. ఉల్బావృతః - ఉల్బేన - జరాయుణా ఆవృతః - వేష్టితో దశ వా నవ వా మాసానన్తః - మాతుః కుక్షౌ శయిత్వా యావద్వా - యావతా కాలేన న్యూనేనాతిరిక్తేన వాఽనన్తరం జాయతే. (ఉల్బావృత ఇత్యాది) వైరాగ్యహేతోరిదముచ్యతే. కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్యోల్బాశుచిపటావృతస్య లోహితరేతోఽశుచిబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధశక్తిబలవీర్యతేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్య శయనం. తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిర్జన్మేతి వైరాగ్యం గ్రాహయతి ముముక్షూన్ ముహూర్తమప్యసహ్యం దశ వా నవ వా మాసానతిదీర్ఘకాలమన్తశ్శయిత్వేతి. ౧

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్ననిర్ణయముపసంహర్తుం పాతనికాం కరోతి (తత్రేతి) యోషాగ్నావితి యావత్. గర్భీభూతాః- పురుషవచసో భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తార్థం వాక్యం యోజయతి (ఇతి త్వితి) అపాం గర్భీభావోక్తిమాత్రేణ పురుషవచస్త్వస్య నిర్ణీతత్వాదలముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య తస్య తాత్పర్యమాహ (యత్త్వితి) ఆహుత్యోః సమ్బన్ధీతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం- గర్భీభావోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితి యావత్. ఇహేతి- ప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః. ప్రాసఙ్గికం న జ్ఞాతమిత్యుక్త్వా సాక్షాదేవ పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరసఙ్గతిరితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (ఇహ చేతి) ప్రజానామూర్ధ్వగమనముత్తర

ఉ.— సజాతోయావదాయుషం జీవతితం ప్రేతందిష్టమితోఽగ్నయఏవహరన్తియత ఏవేతో యతస్సమ్భూతోభవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకె నవమఖణ్డః.

త్రసిరూపయిష్యతే- తావత్త్వేనతాసాముత్ర త్రిరాదావుచ్యత ఇత్యర్థః. ద్వివిధాంసంసృతిముక్త్వా వాక్యాన్తరాణిమాజయతి (సగర్భఇతి) సోమవృష్ట్యన్నరేతాంస్యపేక్ష్యపఞ్చమత్వంగర్భాఖ్యస్యపరిణామస్య ద్రష్టవ్యం. అపాం ప్రకృతత్వద్యోతనార్థమాహుతీత్యాదివిశేషణద్వయం. అథవా-పూర్వోక్తానాంకాలానాంనైనాధికేనవాకాలేనయావతాజన్తుస్సమగ్రాఙ్గోజాయతే. తావతాకాలేనకుక్షౌశయిత్వేతిసమ్బన్ధః. అనన్తరం - యోనితోనిర్గమనకారణీభూతకర్మాభివ్యక్తేరితిశేషః. ఉల్బావృతత్వం, కుక్షౌచిరంశయనం, యోనితోనిస్సరణ, మిత్యేతదశేషమపి ప్రసిద్ధంకిమితిశ్రుత్యావ్యపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఉల్బావృతఇత్యాదీతి) వైరాగ్యార్థత్వముస్యాస్ఫుటయతి (కష్టంహీతి) శ్లేష్మాదీత్యాదిశబ్దేనాస్థిస్నాయుమజ్జాదీనిగృహ్యన్తే. (తదనులిప్తస్యేతి) తచ్ఛబ్దోమూత్రపురీషాదివిషయః. శక్తిః- బుద్ధిసామర్థ్యం. బలం- దేహసామర్థ్యం. తేజః- శరీరగతాకాన్తిః. ప్రజ్ఞా- చేతనాజీవధర్మః. చేష్టా- ప్రాణధర్మః. తాసాంనిరుద్ధాయస్సతస్స్యేతివిగ్రహః. మాతురుదరేశయనస్యకష్టత్వేపిఉదరాద్యోనిద్వారానిస్సరణంసుఖకరమితిచేత్. నేత్యాహ (తతఇతి) తద్ద్వాహకత్వప్రకారమనుభావయతి (ముహూర్తమపీతి) యన్మాతురన్తశ్శయనంముహూర్తమపిదుస్సహం- తత్సుతరాందీర్ఘకాలంశయితుమశక్యం. కథంచదశమాసవవామాసాన్తశ్శయిత్వాపునర్యోనిద్వారాదుష్కరంనిస్సరణం దుస్సహంస్యాదితివైరాగ్యంగ్రాహయతిశ్రుతిరిత్యర్థః. ౧

రం.— (ఇతితుపఞ్చమ్యామాహుతావాపఃపురుషవచసోభవన్తీతి) ఉక్తప్రకారేణశ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపాహుతీనాంపఞ్చరేతోరూపాయాంపఞ్చమ్యామాహుతావప్సృష్టేతానిభూతసూక్ష్మాణిపురుషశబ్దాభిలపనీయానిభవన్తీత్యర్థః. ఇతిశబ్దఃపఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థః. (సఉల్బావృతోగర్భోదశవామాసానన్తశ్శయిత్వాయావద్వాఽథజాయతే) సఃగర్భఉల్బేన-జరాయుణావేష్టనేనవేష్టితస్సన్ దశవామాసానన్తః- మాతృకుక్షౌశయిత్వా. యావద్వా- నవవాఏకాదశవాద్వాదశవామాతుఃకుక్షౌశయిత్వాఅథ-అనన్తరంజాయతఇత్యర్థః. ౧

శం.— సఏవంజాతో యావదాయుషంపునర్ఘటీయన్త్రవద్గమనాగమనాయకర్మకుర్వన్- కులాలచక్రవద్వాతిర్యగ్భ్రమణాయ- యావత్కర్మణోపాత్తమాయుః- తావజ్జీవతి. తమేవంక్షీణాయుషం ప్రేతం- మృతం. దిష్టం- కర్మణానిర్దిష్టంపరలోకంప్రతి- యదిచేజ్జీవన్వైదికేకర్మణిజ్ఞానేవాఽధికృతః. తమేనంమృతమితః- అస్మాద్గ్రామాదగ్నయే- అగ్న్యర్థమృత్విజోహరన్తిపుత్రావాఽన్త్యకర్మణే. యతఏవఇతః- ఆగతోఽగ్నేస్సకాశాచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ, యతశ్చపఞ్చభ్యోఽగ్నిభ్యస్సమ్భూతః- ఉత్పన్నోభవతి,- తస్మాఏవాగ్నయేహరన్తి. స్వామేవయోనిమగ్నిమాపాదయన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకె నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జాతస్యపునరవస్థానాన్తిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవమితి) యావదాయుషమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (పునరితి) ఘటీయన్త్రవద్గమనాగమనాయకులాలచక్రవత్తిర్యగ్భ్రమణాయవాసమిద్ధంకర్మకుర్వన్నాచరన్యావత్కర్మణార్జితమాయుః- తావదస్మిన్దేహేజీవతి. తతోమ్రియతే. తథాచజాతస్యమృత్యుర్ధ్రువాన్నాస్తిసమ్యగ్జ్ఞానంవినాస్వస్తిప్రాప్తిరిత్యర్థః. అస్తుతర్హిమృతస్యకృతకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి) సర్వస్యతర్హిమృతస్యపారలౌకికత్వంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (యదీతి) తదాపరలోకంప్రతికర్మణానిర్దిష్టమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. యత్కించితన్మృతస్యాగ్నిదహనయనమిత్యాహ (యతఇతి). ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకె నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సజాతోయావదాయుషంజీవతి) సః-గర్భోజాతశ్చయావదాయుర్జీవతీత్యర్థః. (తంప్రేతందిష్టమితోఽగ్నయఏవహరన్తియతఏవేతోయతస్సమ్భూతోభవతి) ఆయుఃక్షయసమయఏవతంప్రేతంపురుషందిష్టం- పరలోకాయనిర్దిష్టం అథవా-దిష్టం-కర్మానుస్మృత్య. యతః- ద్యులోకపర్జన్యాద్యగ్నేరితః- ఇహాగతః, యస్మాచ్చ-యోషిద్రూపాగ్నేస్సమ్భూతః- ఉత్పన్నః, - తస్మాఅగ్నయఏవదహార్థంహరన్తి. తతశ్చద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సుపునరపిసమ్ప్రీతమిత్యర్థః. అయంచోపన్యాసోవైరాగ్యహేతోః. కష్టంహిమాతుఃకుక్షౌమూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణేతదనులిప్తస్యగర్భస్యఉల్బాశుచిపటావృతస్యశుక్లశోణితబీజస్యమాతురశితపీతరసానుప్రవేశేనవివర్ధమానస్యనిరుద్ధవీర్యబలశక్తితేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్యబహుకాలంశయనం, తతోయోనిద్వారేణపీడ్యమానస్యకష్టతరానిస్సృతిః, కర్మణోపాత్తంయావదాయుః-తావదేవజీవనం, పునరపిఘటీయన్త్రవద్ఘటీకాన్యాయేనారోహణావరోహణలక్షణంభ్రమణం, హిమ్రియమాణంవైరాగ్యమాపాదయతి- అతఏవదుపన్యస్తమితిద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకె నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.—— తద్యఇత్థంవిదుఃయేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్నఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతిమాసాగ్ంస్తాన్॥ ౧

శం.—— * వేత్థయదితోఽధిప్రజాః ప్రయన్తీత్యయం ప్రశ్నః ప్రత్యుపస్థితోఽపాకర్తవ్యతయా. తత్ర లోకం ప్రత్యుత్థితానామధికృతానాంగృహమేధినాంయేఇత్థం- ఏవంయథోక్తంపఞ్చాగ్నిదర్శనం- ద్యులోకాద్యగ్నిభ్యోవయంక్రమేణజాతాఅగ్నిస్వరూపాఃపఞ్చాగ్న్యాత్మానఇత్యేవంవిదుః - జానీయుః. కథమవగమ్యతేఇత్థంవిదురితిగృహస్థాఏవోచ్యన్తే- నాన్యఇతి. గృహస్థానాంయేత్వనిత్థంవిదఃకేవలేష్టాపూర్తదత్తపరాః - తే ధూమాదినాచన్ద్రంగచ్ఛన్తీతివక్ష్యతి. యేచారణ్యోపలక్షితావైఖానసాఃపరివ్రాజకాశ్చ శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే - తేషాంచేత్థంవిద్భిస్సహార్చిరాదినా గమనంవక్ష్యతి. పారిశేష్యాదగ్నిహోత్రాహుతిసమ్బన్ధాచ్చగృహస్థాఏవగృహ్యన్తే-ఇత్థంవిదురితి. నను బ్రహ్మచారిణోఽప్యగృహీతా గ్రామశ్రుత్యాఽరణ్యశ్రుత్యాచానుపలక్షితాశ్చవిద్యన్తే- కథంపారిశేష్యసిద్ధిః. నైషదోషః- పురాణస్మృతిప్రామాణ్యాత్. ఊర్ధ్వరేతసాంనైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాముత్తరేణార్యమ్ణఃపన్థాః ప్రసిద్ధః - అతస్తేఽప్యరణ్యవాసిభిస్సహగమిష్యన్తి. ఉపకుర్వాణకాస్తుస్వాధ్యాయగ్రహణార్థాఇతినవిశేషనిర్దేశార్హాః. ననూర్ధ్వరేతస్త్వంచేదుత్తరమార్గప్రతిపత్తికారణంపురాణస్మృతిప్రామాణ్యాదిష్యతే- ఇత్థంవిత్త్వమనర్థకంప్రాప్తం. న- గృహస్థాన్ప్రత్యర్థవత్త్వాత్. యేగృహస్థాఅనిత్థంవిదః- తేషాంస్వభావతోదక్షిణోధూమాదిఃపన్థాఃప్రసిద్ధః. తేషాంయేఇత్థంవిదః- నగుణంవాఽన్యద్బ్రహ్మవిదః- *అథయదుచైవాస్మిఞ్ఛవ్యంకుర్వన్తియదిచనార్చిషమేవేతిలిఙ్గాత్- ఉత్తరేణతేగచ్ఛన్తి. ననూర్ధ్వరేతసాంగృహస్థానాంచసమానేఆశ్రమిత్వేఊర్ధ్వరేతసామేవోత్తరేణపథాగమనం- నగృహస్థానామితినయుక్తంఅగ్నిహోత్రాదివైదికకర్మబాహుల్యేచసతి. నైషదోషః-అపూతాహితే. శత్రుమిత్రసంయోగనిమిత్తౌహితేషాంరాగద్వేషౌ, తథాధర్మాధర్మౌహింసానుగ్రహనిమిత్తౌ, హింసాఽనృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాది, చబహ్వశుద్ధికారణమపరిహార్యం తేషాం- అతోఽపూతాః. అపూతత్వాన్నోత్తరేణపథాగమనం. హింసాఽనృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాదిపరిహారాచ్ఛుద్ధాత్మానో, హితశత్రుమిత్రరాగద్వేషాదిపరిహారాద్విరజసః,- తేషాంయుక్తఉత్తరఃపన్థాః. తథాచపౌరాణికాః *యేప్రజామీషిరేఽధీరాస్తేశ్మశానానిభేజిరే।యేప్రజాంనేషిరేధీరాస్తేఽమృతత్వంహిభేజిరఇత్యాహుః. ఇత్థంవిదాంగృహస్థానామరణ్యవాసినాంచసమానమార్గత్వే, ఽమృతత్వఫలేచసతి, అరణ్యవాసినాంవిద్యానర్థక్యంప్రాప్తం- తథాచశ్రుతివిరోధః *నతత్రదక్షిణాయన్తినావిద్వాంసస్తపస్వినఇతి, * సవిదమవిదితోనభునక్తీతిచవిరుద్ధం,. న-ఆభూతసంప్లవస్థానస్యామృతత్వేనవివక్షితత్వాత్. తత్రైవోక్తంపౌరాణికైః *ఆభూతసంప్లవంస్థానమమృతత్వంహిభాష్యతఇతి. యచ్చాత్యన్తికమమృతత్వం- తదపేక్ష్య *నతత్రదక్షిణాయన్తి * సవిదమవిదితోనభునక్తీత్యాద్యాఃశ్రుతయఇత్యతోనవిరోధః. * నచపునరావర్తన్తఇతి *ఇమంమానవమావర్తంనావర్తన్తఇత్యాదిశ్రుతివిరోధఇతిచేన్న- ఇమంమానవమితివిశేషణాత్, * తేషామిహనపునరావృత్తిరస్తీతి, చ. యదిహ్యేకాన్తేనైవనావర్తేరన్- ఇమంమానవ, మిహ, ఇతిచవిశేషణమనర్థకంస్యాత్. ఇమమిహేత్యాకృతిమాత్రముచ్యతఇతిచేన్న- అనావృత్తిశబ్దేనైవనిత్యానావృత్త్యర్థస్యప్రతీతత్వాదావృత్తికల్పనాఽనర్థికా. అతఇమమిహేతిచవిశేషణార్థవత్త్వాయఅన్యత్రావృత్తిఃకల్పనీయా. నచసదేకమేవాద్వితీయమిత్యేవంప్రత్యయవతాంమూర్ధన్యనాడ్యాఽర్చిరాదిమార్గేణగమనం- *బ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాప్యేతి * తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తి అత్రైవసమవలీయన్తఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. ననుతస్మాత్- జీవాదుచ్చిక్రమిషోః ప్రాణానోత్క్రామన్తి - సహైవగచ్ఛన్తీత్యయమర్థఃకల్ప్యతఇతిచేన్న- * అత్రైవసమవలీయన్తఇతివిశేషణానర్థక్యాత్. * సర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తీతిచప్రాణైర్గమనస్యప్రాప్తత్వాత్. తస్మాదుత్క్రామన్తీత్యనాశఙ్కైవైషా. యదాపిమోక్షస్యసంసారగతివైలక్షణ్యాత్ప్రాణానాంజీవేనసహాగమనమాశఙ్క్యతస్మాన్నోత్క్రామన్తీత్యుచ్యతే-తదాపి *అత్రైవసమవలీయన్తఇతివిశేషణమనర్థకంస్యాత్- నచప్రాణైర్వియుక్తస్యగతిరుపపద్యతేజీవత్వంవా. సర్వగతత్వాత్సదాత్మనోనిరవయవత్వాత్. ప్రాణసమ్బన్ధమాత్రమేవహ్యగ్నివిస్ఫులిఙ్గవజ్జీవత్వభేదకారణమిత్యతస్తద్వియోగేజీవత్వంగతిర్వానశక్యాపరికల్పయితుం- శ్రుతయశ్చేత్ప్రమాణం. నచసతోఽణురవయవఃస్ఫుటితోజీవాఖ్యస్సన్సంసారంకుర్వన్గచ్ఛతీతిశక్యంకల్పయితుం. తస్మాత్ * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతిసగుణబ్రహ్మోపాసకస్యప్రాణైస్సహనాడ్యాగమనం, సాపేక్షమేవచామృతత్వం,- నసాక్షాన్మోక్షఇతిగమ్యతే- * తదపరాజితాపూస్తదైరమ్మదీయంసరఇత్యాద్యుక్త్వా * తేషామేవైషబ్రహ్మలోకఇతివిశేషణాత్. అతఃపఞ్చాగ్నివిదోగృహస్థాయే, యేచేమేఽరణ్యేవానప్రస్థాఃపరివ్రాజకాశ్చసహనైష్ఠికబ్రహ్మచారిభిః శ్రద్ధాతపఇత్యేవమాద్యుపాసతే- శ్రద్ధధానాస్తపస్వినశ్చేత్యర్థః. ఉపాసనశబ్దస్తాత్పర్యార్థః- * ఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతఇతియద్వత్- శ్రుత్యన్తరాత్,. యేచసత్యంబ్రహ్మహిరణ్యగర్భాఖ్యముపాసతే,- తేసర్వేఽర్చిషం- అర్చిరభిమానినీందేవతామభిసమ్భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే సమానమన్యచ్చతుర్థగతివ్యాఖ్యానేన. ౧

ఆ.—— * సహల్యావృతఇత్యాదినోక్తమనువదతి (వేత్థేతి) ప్రత్యుపస్థితః - ప్రజోత్పత్తిప్రదర్శనేనప్రసజ్గతఇతియావత్. తద్యఇత్థంవిదురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) సప్తమ్యర్థమేవస్ఫుటయతి (లోకమితి) నిర్ధారణార్థాషష్ఠీ. వేదనప్రకారమనువదతి (ద్యులోకాదీతి) తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. సాధారణోక్త్యావిశేషే.సఙ్కోచోహేతుంవినానసిధ్యతీతిశఙ్కతే (కథమితి) పారిశేష్యం సఙ్కోచకమితిపరిహరతి (గృహస్థానామితి) షష్ఠీనిర్ధారణే. అతశ్చకేవలకర్మిణోగృహస్థానవిదురితిగ్రహణమర్హన్తీతిశేషః. పరివ్రాజకావానప్రస్థాశ్చగృహ్యన్తామితిచేత్. నేత్యాహ (యేచేతి) తేషాంతత్రగ్రహణం. అతఆహ (పారిశేష్యాదితి) గృహస్థఏవహేత్వన్తరమాహ (అగ్నిహో

త్రేతి) తదాహుత్యపూర్వపరిణామాత్మకంజగదత్రపఞ్చధాప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేనదర్శనముత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనంచోద్యతే-అతోవిద్యాయాస్సత్వ స్థానాద్గృహస్థానామపితత్సమ్బన్ధస్యప్రాప్తత్వాత్ తేషామేవేహగ్రహణముచితమిత్యర్థః. పారిశేష్యమాక్షిపతి (నన్వితి) గ్రామేసపత్నీకావాసః. నచబ్రహ్మచారిణాంపత్నీసమ్బన్ధః- తతోగ్రామశ్రుత్యాబ్రహ్మచారిణోఽగృహీతాః. గురుకులవాసిత్వాచ్చనారణ్యశ్రుత్యోపలక్షితాః. తతస్తేషా మిహగ్రహణసమ్భవాన్నపారిశేష్యమిత్యర్థః. కింనైష్ఠికబ్రహ్మచారిణస్తేత్థంవిదురితిగృహ్యేరన్ - కింవోపకుర్వాణాఇతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నైష్ఠికాఇతి) * అష్టాశీతిసహస్రాణియతీనామూర్ధ్వరేతసాం । స్మృతంస్థానంతుయత్తేషాంతదేవగురువాసినామిత్యాదిపురాణస్మృతేః శ్రుతిమూలత్వేనప్రమాణత్వాన్నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణామూర్ధ్వరేతసామిత్యసమ్బద్ధానోత్తరాయణేనోపలక్షితోదేవయానాఖ్యోమార్గోయావతాప్రసిద్ధః. తస్మాత్తేషామరణ్యవాసిభిస్సహోక్తిరితబ్రహ్మచర్యేత్తౌమాత్ర్యరాదిగతిలాభాన్నపఞ్చాగ్నివిత్త్వేనప్రయోజనమితిపారిశేష్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (ఉపకుర్వాణకాస్త్వితి) తేహిస్వాధ్యాయగ్రహణార్థాః- తస్మిన్గృహీతేస్వేచ్ఛావశాదాశ్రమాన్తరంగృహ్ణన్తస్తత్ఫలైస్తైఫలవన్తోభవన్తీతినగృహస్థాదిభ్యోవిభజ్యేత్థంవిదురితినిర్దేశమర్హన్తీత్యర్థః. కింనైష్ఠికానాంబ్రహ్మచారిణాముత్తరమార్గప్రాప్తిరూర్ధ్వరేతస్త్వేనైవాభ్యుపగమ్యతే - ఉతేత్థంవిత్త్వేన. నాద్యః- తేనైవోత్తరమార్గప్రాప్తిసమ్భవాదనర్థకమిత్థంవిత్త్వంప్రాప్తమితిశ్రుతివిరోధాత్. ద్వితీయేతుపారిశేష్యసిద్ధితాదవస్థ్యమితిశఙ్కార్థః. కిమిత్థంవిత్త్వంనైష్ఠికాన్ప్రత్యనర్థకమిత్యుచ్యతే- కింవాసర్వాన్ప్రత్యేవేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (నగృహస్థానితి) తాన్ప్రత్యర్థవత్త్వమిత్థంవిత్త్వస్యవిభజ్యసమర్థయతే (యేగృహస్థాఇతి) స్వభావతః- తదనుష్ఠితేష్టాపూర్తబలాదిత్యర్థః. తేషామేవ- గృహస్థానాంమధ్యే యేకేచిదుక్తేనప్రకారేణేత్థం- పఞ్చాగ్నిదర్శనంవిదుః- అగ్నిభ్యోఽన్యద్వాసగుణంబ్రహ్మవిదుః- తేదేవయానేన- ఉత్తరేణపథాగచ్ఛన్తీతిసమ్బన్ధః. నకేవలంగృహస్థానాంపఞ్చాగ్నివిత్త్వమేవ- కింతుసగుణబ్రహ్మవిత్త్వమపితేషామస్తీతిప్రమాణమాహ (అథేతి) అన్త్యేష్టికరణాకరణకృతవిశేషేణ బ్రహ్మవిదామర్చిరాదిగతిశ్రవణాదస్తిగృహస్థానామపిబ్రహ్మవిత్త్వమితిగమ్యతే- పరివ్రాజకాదిష్వన్త్యేష్ట్యసమ్భవేనవిద్యాస్తుతేరపిదుర్వచత్వాదిత్యర్థః. విహితత్వావిశేషాదాశ్రమాణాంతుల్యత్వమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) సామ్యముక్త్వాగృహస్థేష్వవిశేషందర్శయతి (అగ్నిహోత్రాదీతి) వైదికానికర్మాణిభూయాంసిసన్తి- తేషాంచబాహుల్యేపత్యవిదుషామూర్ధ్వరేతసామేవదేవయానేనపథాగమనం- నగృహస్థానామిత్యయుక్తం- సాధనభూయస్త్వేఫలభూయస్త్వన్యాయవిరోధాదిత్యర్థః. ఆశ్రమిత్వావిశేషేఽపిధర్మవిశేషాద్విశుద్ధితారతమ్యసమ్భవాన్నైకరూప్యమితిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) కథంగృహస్థానామగ్నిహోత్రాదిభూయోధర్మవతాంవిద్యాహీనానామప్యపూతత్వం- తత్రాహ (శత్రుమిత్రేతి) ఆబ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిపదేనపరిగ్రహాద్గృహ్యతే. అశుద్ధిబాహుల్యకారణమత్రశాస్త్రార్థః. తుల్యమూర్ధ్వరేతసామప్యశుద్ధిహేతుబాహుల్యాదపూతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (హింసేతి) ఊర్ధ్వరేతసాంపూతత్వేసిద్ధఫలితమాహ (తేషామితి) ఊర్ధ్వరేతసాందేవయానేపథ్యనుప్రవేశేప్రమాణమాహ (తథాచేతి) పౌరాణికాః- ఆహురితిసమ్బన్ధః. ఆశ్రమధర్మమాత్రమార్గద్వారేణామృతత్వమూర్ధ్వరేతసాముక్తమాక్షిపతి (ఇత్థంవిదామితి) తేషాంవిద్యానర్థక్యమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) సః- పరమాత్మాన్వయమజ్ఞాతస్సన్నేనం- అధికారిణమపవర్గప్రదానేననపాలయతీతిచవాక్యంవిద్యామన్తరేణామృతత్వంబ్రువతావిరుద్ధమిత్యర్థః. ఊర్ధ్వరేతసామమృతత్వస్యాపేక్షికత్వాత్తత్రవిద్యానర్థక్యమేవేతిపరిహరతి (నాభూతేతి) ఆపేక్షికమమృతత్వమిత్యత్రప్రమాణమాహ (తత్రైవేతి) యత్రప్రజాఃకామయమానాముక్తిభాజోనభవన్తీత్యుక్తం- తత్రైవ- తత్సన్నిధావితియావత్. కథంతర్హియథోక్తశ్రుతివిరోధసమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) ఆదిశబ్దః * తమేవంవిద్వానమృతఇహభవతీత్యాదిశ్రుతిసఙ్గ్రహార్థః. ఆపేక్షికామృతత్వేశ్రుతివిరోధోనశక్యతేపరిహర్తుమితిశఙ్క్యతే (నచేతి) ఆదిశబ్దస్తేషామిహనపునరావృత్తిరిత్యాదివాక్యసంగ్రహార్థః. ఇమమిహేతివిశేషణావష్టమ్భేననిరాచష్టే (నేత్యాదినా) తదేవవ్యతిరేకముఖేనవిశదయతి (యదీతి) సర్వకల్పేషుశ్రుతేరేతాదృశత్వాదిమమిహేతిపదద్వయంసామాన్యేనసర్వకల్పవిషయమిత్యాశఙ్క్యతే (ఇమమిహేతీతి) తథాత్వేవిశేషణానర్థక్యందుర్వారమిత్యుత్తరమాహ (నానావృత్తీతి) విధాన్తరేణవిశేషణార్థాసమ్భవేఫలితమాహ (అతఇతి) యస్మిన్కల్పేబ్రహ్మలోకప్రాప్తిః- తస్మాత్కల్పాన్తరమన్యత్రేత్యుక్తం. ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమధర్మమాత్రనిష్ఠానామమృతత్వమాపేక్షికముపక్షిప్తం. సమ్ప్రతితేషామేవసాక్షాత్కృతబ్రహ్మతత్త్వానామాత్యన్తికమమృతత్వంగతినిరపేక్షంసిధ్యతీత్యాహ (నచేతి) తేషాంగత్యాదినిరపేక్షమాత్యన్తికమమృతత్వంభవతీత్యత్రప్రమాణమాహ (బ్రహ్మైవేతి) * నతస్మాత్ప్రాణాఉత్క్రామన్తీతిమాధ్యన్దినశ్రుతిమనుసృత్య * నతస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిరపినేతవ్యేతిశఙ్క్యతే (నతస్మాదితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమితిదూషయతి (నాత్రేతి) శ్రుత్యన్తరాలోచనాయామపినస్వయాథ్యకల్పనేత్యాహ (సర్వేప్రాణాఇతి) ప్రాణైః- సహజీవస్యేతిశేషః. సంసారదశాయాంప్రాణైస్సహవిజ్ఞానాత్మనోగమనేఽపిమోక్షేనాస్తిప్రాణానాంజీవేనసహగమనమిత్యాశఙ్కాయాం * నతస్యేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) భవతుప్రాణానామత్రైవసమవలయః- తథాపిజీవస్యగమనాయత్తమమృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * కస్మిన్నహముత్క్రాన్తఉత్క్రాన్తోభవిష్యామికస్మిన్వాప్రతిష్ఠితేప్రతిష్ఠాస్యామీతిసప్రాణమసృజతేతిశ్రుతేరితిశేషః. కించ - ప్రాణైర్వియుక్తస్యచిదాత్మనోజీవత్వంనోపపద్యతే- ప్రాణోపాధికస్యైవతస్యజీవశబ్దవాచ్యత్వాదిత్యాహ (జీవత్వంచేతి) ఉక్తమర్థంసమర్థయతే (సర్వగతత్వాదితి) చిదాత్మాహికల్పనాయామధిష్ఠానంసత్స్వతోనిర్భాగంసర్వస్యాత్మా - తస్మాదగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గవజ్జీవాత్మాఖ్యభేదస్యాభావాదనన్తస్యప్రాణసమ్బన్ధమాత్రమేవేతివైదికానాంప్రసిద్ధం. తథాచప్రాణవియోగేచిదాత్మనోజీవత్వంగతిర్వానశక్యతేకల్పయితుం- తస్మాత్పూర్ణత్వాదిప్రతిపాదకశ్రుతీనాంప్రమాణత్వాదిత్యర్థః. నచాత్మనస్సర్వగతస్యజీవాఖ్యభేదకరణంనప్రాణోపాధికృతం- కింతుస్వతఏవతస్యాంశోజీవః. తథాచాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్తస్యగత్యర్థత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * నిష్కలంనిష్క్రియంశా

ఉ.—— మాసేభ్యస్సంవత్సరగ్ం సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవయానః పన్థా ఇతి॥ ౨

అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి ధూమాద్రాత్రిగ్ం రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్షడ్దక్షిణైతి మాసాగ్ంస్తాన్నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి॥ ౩

నమిత్యాది శ్రుతేరితి శేషః. ప్రకరణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) నిర్గుణబ్రహ్మవిదామాత్యన్తికాముక్తత్వస్యాగమనాదిసాపేక్షత్వాదితి యావత్. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్యాపేక్షమమృతత్వమిత్యత్ర విశేషణ శ్రుతిమనుకూలయతి (తదపరాజితేతి) ఆదిపదేన "తదశ్వత్థస్సోమసవన ఇ" త్యాదిగ్రహ్యతే. తేషామేవ- బ్రహ్మవిదామేవ- పూర్వోక్తవిశేషణగుణో బ్రహ్మణః- సత్యాఖ్యస్య లోకః- నాన్యేషామకృతాత్మనామితి విశేషదర్శనాదమృతత్వం తేషాం తల్లోకనివాసినిస్సంసారాపేక్షమేవేతి నిర్ధారితమిత్యర్థః. ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమాన్తరనిష్ఠానామపి బ్రహ్మలోకో లభ్యతే - గృహస్థానాం పునర్నైవ తేషామిత్యుపపాద్య ప్రకృతశ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (అత ఇతి) పూర్వోక్తపారిశేష్యాదితి యావత్. పరివ్రాజకాశ్చేతి- ముముక్షుసన్న్యాసినస్త్రిదణ్డినో గృహ్యన్తే. ముముక్షుసన్న్యాసినాం "బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి పృథక్ప్రతత్వాత్. "శ్రద్ధాం సత్యముపాసత ఇతి శ్రుత్యన్తరం. పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థాః, స్వాశ్రమయాత్రప్రవణా ఊర్ధ్వరేతసః, సత్యబ్రహ్మోపాసకాశ్చోభయే, సర్వశబ్దేనోద్యన్తే. చతుర్థే యదుపకోసలవిద్యాయాం గతివ్యాఖ్యానమతివృత్తం- తేన సమానమర్చిషమభిసమ్భవన్తీత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానం- తథా చతస్రః పృథక్ప్రదర్శయన్నిత్యాహ (సమానమితి) ౧

శం.—— అథ "వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా ఇతి తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివక్తి (తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తి) ప్రాక్ఛ్రుతస్య సంసరతో జీవస్య స్వరూపం తదిత్యనేన పరామృశ్యతే. తత్ - ప్రత్యగాత్మస్వరూపం య ఇత్థం- ఉక్తప్రకారేణ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతశ్శరీరకతయా దేహాదిలక్షణప్రకృతివివిక్తతయా చ యే విదురిత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మాత్మకతయా చేత్యపి యోజనీయం- భాష్యకృతా "అప్రతీకాలమ్బనానితి సూత్రే "పఞ్చాగ్నివిదోఽప్యర్చిరాదినా గతిశ్రవణా, దర్చిరాదినా గతస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యపునరావృత్తిశ్రవణా, చ. అత ఏవ తత్క్రతున్యాయేన ప్రకృతివినిర్ముక్తబ్రహ్మాత్మకాత్మానుసన్ధానం సిద్ధమితి హి భాషితం. అరణ్యే స్థిత్వా శ్రద్ధాం పురస్కృత్య తపశ్శబ్దితం బ్రహ్మోపాసత ఇత్యర్థః. వాజసనేయకే సమానప్రకరణే "శ్రద్ధాం సత్యముపాసత ఇతి శ్రవణాత్, సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వా, త్తపశ్శబ్దోఽపి బ్రహ్మపరః. "అనియమస్సర్వేషామిత్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా "తద్య ఇత్థం విదుః "య ఏవమేతద్విదురితి పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠానాం, "యే చేమ ఇత్యాదినా శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసీనాం, శ్చోద్దిశ్యార్చిరాదికా గతిరుపదిశ్యతే. "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ "సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః, తపశ్శబ్దస్యాపి తేనైకార్థ్యాత్, సత్యతపశ్శబ్దాభ్యాం బ్రహ్మైవాభిధీయతే. శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసనం చాన్యత్ర శ్రుతం "సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపక్రమ్య "శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి శ్రుతేరితి హి భాషితం. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః "పరమం యో మహత్తప ఇత్యాదిషు తపశ్శబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వమితి. అత్ర వాజసనేయకే "శ్రద్ధాం సత్యమితి శ్రద్ధాశబ్దస్య ద్వితీయాన్తత్వశ్రవణాదిహాపి శ్రద్ధాశబ్దో ద్వితీయాన్తః. ఛాన్దసత్వాత్ "సుపాం సులుగితి సుపో లుక్. తతశ్చ పురస్కృత్యేత్యధ్యాహారః. శ్రద్ధాం పురస్కృత్య బ్రహ్మోపాసత ఇత్యర్థః. ఇతి న్యవివక్షితః. అథవా- ఏవకారోఽత్రాధ్యాహర్తవ్యః బ్రహ్మైవ య ఉపాసత ఇత్యర్థః. తతశ్చ అబ్రహ్మోపాసనవ్యావృత్తిఫలకోఽయమితి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. యద్వా- శ్రద్ధాతపశ్శబ్దయోః ప్రసిద్ధ ఏవార్థః. శ్రద్ధాతపఃపరాయణానాం చ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠత్వమర్థసిద్ధం. తతశ్చ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠ ఇత్యర్థః ఫలతి. అయమప్యర్థః- "తదప్యవిరుద్ధం- అర్థత్వాదపి శాబల్యం సమ్భవతీతి యుక్తమితి వదతాం వ్యాసార్యాణామనుమత ఏవ. తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తి -; అర్చిర్దేవతామాతివాహికతయా ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్మాసేభ్య ఇత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౧

శం.—— ఏష దేవయానః పన్థాః వ్యాఖ్యాతస్సత్యలోకావసానో నాణ్డాద్బహిః- "యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి మన్త్రవర్ణాత్. ౨

ఆ.—— ఉత్తరమార్గవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏష ఇతి) దేవయానేన పథా బహిరణ్డాద్వ్యవస్థితం బ్రహ్మ గన్తవ్యమిత్యేకే. తాన్ప్రత్యాహ (నాణ్డాదితి) తత్ర హేతుమాహ (యదన్తరేతి) పితరం- ద్యులోకం. మాతరం చ- పృథివీం మధ్యే ద్వే సృతీ అశృణవం. తాభ్యామిదం విశ్వం- కర్మజ్ఞానాధికృతం గచ్ఛతి. న చాణ్డాద్బహిరస్తి గతిద్వయమిత్యర్థః. ౨

రం.—— అత్ర అర్చిరాదిశబ్దాస్తదభిమానిదేవతాపరాః. (తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతి) తత్పురుషః- వైద్యుతః పురుషః. అమానవః- అసంసారీ. బ్రహ్మలోకాదాగత్యైనాన్- పూర్వోక్తద్వివిధోపాసకాన్ బ్రహ్మలోకం ప్రాపయతీత్యర్థః. "అమానవస్స ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతి శ్రుత్యన్తరే శ్రవణాత్. (ఏష దేవయానః పన్థా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.—— అథేత్యర్థాన్తరప్రస్తావనార్థః. య ఇమే- గృహస్థాః. గ్రామ ఇతి- గృహస్థానామసాధారణం విశేషణమరణ్యవాసిభ్యో వ్యావృత్త్యర్థం. యథా వానప్రస్థపరివ్రాజకానామరణ్యం విశేషణం గృహస్థేభ్యో వ్యావృత్త్యర్థం- తద్వత్. (ఇష్టాపూర్తే) ఇష్టం- అగ్నిహోత్రాదివై

ఉ.— మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తి ॥ ౪

దికం కర్మ. పూర్తం - వాపీకూపతటాకారామాదికరణం. దత్తం చ - బహిర్వేది యథాశక్త్యర్హేభ్యో ద్రవ్యసంవిభాగః - దత్తం. ఇతి - ఏవంవిధం పరిచరణపరిత్రాణాద్యుపాసతే. ఇతిశబ్దస్య ప్రకారదర్శనార్థత్వాత్. తే దర్శనవర్జితత్వాద్ధూమం - ధూమాభిమానినీం దేవతామభియుక్ష్యే సమ్భవన్తి - ప్రతిపద్యన్తే. తయాఽతివాహితా ధూమాద్రాత్రిం - రాత్రిదేవతాం. రాత్రేరపరపక్షదేవతాం - ఏవమేవ కృష్ణపక్షాభిమానినీం. అపరపక్షాద్యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణా - దక్షిణాం దిశమేతి సవితా - తాన్మాసాన్ - దక్షిణాయనషణ్మాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. సఙ్ఘచారిణ్యో హి షణ్మాసదేవతా ఇతి మాసానితి బహువచనప్రయోగస్తాసు. నైతే - కర్మిణః ప్రకృతాః సంవత్సరం - సంవత్సరాభిమానినీం దేవతామభిప్రాప్నువన్తి. కుతః పునస్సంవత్సరప్రాప్తిప్రసఙ్గః - యతః ప్రతిషిధ్యతే. అస్తి సంవత్సరస్య ప్రసఙ్గో హి. ఏకస్యావయవభూతే దక్షిణోత్తరాయణే - తత్రార్చిరాదిమార్గప్రవృత్తానాముదగయనమాసేభ్యోఽవయవినస్సంవత్సరస్య ప్రాప్తిరుక్తా. అత ఇహాపి తదవయవభూతానాం దక్షిణాయనమాసానాం ప్రాప్తిం శ్రుత్వా తదవయవినస్సంవత్సరస్యాపి పూర్వవత్ప్రాప్తిరాపన్నేత్యతస్తత్ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే - నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తీతి. ౩

ఆ.— * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనం దేవయానోపదేశేన వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి పిత్ర్యయాణోపదేశేనా§పి గ్రామనివాసిత్వావిశేషాత్త్వాశఙ్క్యాహ (గ్రామ ఇతీతి) సపత్నీకో హి వానప్రస్థో గ్రామ ఇత్యుచ్యతే - న చ సపత్నీకత్వమూర్ధ్వరేతసాం యుక్తం - తథా చ గృహస్థానామేవ గ్రామవిశేషణమసాధారణం. న చ తదనర్థకం - ఊర్ధ్వరేతోభ్యస్తేషాం వ్యావృత్త్యర్థత్వాదిత్యర్థః. తదేవ దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) వేద్యన్తర్భావవ్యాసేధార్థం బహిర్వేదీతి విశేషణం. ఆదౌ దత్తమితి ప్రతీకోపాదానం - పునర్వ్యాఖ్యానార్థం. అనువాద ఇత్యపునరుక్తిః. ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేవంవిధమితి) పరిచరణం - గుర్వాదిశుశ్రూషా. పరిత్రాణం - రక్షణం. ఆదిపదం నిత్యస్వాధ్యాయాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఉపాసతే - తాత్పర్యేణానుతిష్ఠన్తీతి యావత్. కథమితిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వం - ఇతిహాసోపాధ్యాయః కథయతీతివత్ప్రకృతయాత్ర గామిత్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిశబ్దస్యేతి) దేవయానాధికృతేభ్యస్సకాశాత్ పిత్ర్యయాణాధికృతేషు విశేషాన్తరమాహ (నైత ఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగమితి శఙ్కతే (కుత ఇతి) ప్రాప్తిం దర్శయన్నుత్తరమాహ (అస్తి హీతి) పూర్వవత్ - యథా పూర్వం దేవయానే న తథాఽవయవేభ్యోఽవయవినః సంవత్సరస్య ప్రాప్తిః - తథేతి యావత్. ౩

రం.— (అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి) యే - పురుషాః గ్రామ ఏవ స్థిత్వా. ఇష్టం - యాగాది. పూర్తం - ఖాతాది. దత్తం - దానం. ఇతిశబ్దస్సజాతీయోపవాసాదికర్మాన్తరపరః. యాగదానహోమాదీని కర్మాణి యేఽనుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. *ఉక్తప్రకారేణానుతిష్ఠన్తీత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. శ్రుతౌ పూర్వమనుష్ఠానప్రకారాననువృత్తేః. తే ధూమమభిసమ్భవన్తి - ధూమదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే ఆతివాహికత్వేనేత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్ షడ్దక్షిణైతి మాసాంస్తాన్) అత్రాపి మాసాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. దక్షిణైతి - దక్షిణాం దిశమాదిత్య ఏతీత్యర్థః. *దక్షిణాదాజిత్యాజన్తోఽయం శబ్దః. దక్షిణాయనమాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి) ఏతే - ఇష్టాదికేవలకర్మకారిణః దక్షిణాయనమాసాన్ ప్రాప్యాపి విద్వాంస ఇవ న సంవత్సరదేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— మాసేభ్యః పితృలోకం. పితృలోకాదాకాశం. ఆకాశాచ్చన్ద్రమసం. కోఽసౌ - యస్తైః ప్రాప్యతే చన్ద్రమాః. య ఏషః - దృశ్యతేఽన్తరిక్షే సోమో రాజా - బ్రాహ్మణానాం. తదన్నం దేవానాం. తం - చన్ద్రమసమన్నం దేవా ఇన్ద్రాదయో భక్షయన్తి. అతస్తే ధూమాదినా గత్వా చన్ద్రభూతాః కర్మిణో దేవైర్భక్ష్యన్తే. నన్వనర్థాయేష్టాదికరణం - యద్యన్నభూతా దేవైర్భక్ష్యేరన్. నైష దోషః - అన్నమిత్యుపకరణమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్. న హి తే కబలోత్క్షేపేణ దేవైర్భక్ష్యన్తే. కిం తర్హి. ఉపకరణమాత్రం దేవానాం భవన్తి తే స్త్రీపశుభృత్యాదివత్. దృష్టశ్చాన్నశబ్ద ఉపకరణేషు స్త్రియోఽన్నం, పశవోఽన్నం, విశోఽన్నం రాజ్ఞామిత్యాది. న చ తేషాం స్త్ర్యాదీనాం పురుషోపభోగ్యత్వేఽప్యుపభోగో నాస్తి - తస్మాత్ కర్మిణో దేవతానాముపభోగ్యా అపి సన్తస్సుఖినో దేవైః క్రీడన్తే. శరీరం చ తేషాం సుఖోపభోగయోగ్యం చన్ద్రమణ్డల ఆప్యమారభ్యతే - తదుక్తం పురస్తాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దా ఆపో ద్యులోకాగ్నౌ హుతాస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి. తా ఆపః కర్మసమవాయిన్య ఇతరైశ్చ భూతైరనుగతా ద్యులోకం ప్రాప్య చన్ద్రత్వమాపన్నాః శరీరాద్యారమ్భికా ఇష్టాద్యుపాసకానాం భవన్తి. అన్త్యాయాం చ శరీరాహుతావగ్నౌ హుతాయామగ్నినా దహ్యమానే శరీరే తదుత్థా ఆపో ధూమేన సహోర్ధ్వం యజమానమావేష్ట్య చన్ద్రమణ్డలం ప్రాప్య కుశమృత్తికాస్థానీయా బాహ్యశరీరారమ్భికా భవన్తి. ౪

ఆ.— అన్నశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ఔపచారికమర్థం గృహీత్వా పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) వృద్ధప్రయోగమన్తరేణ కథముపకరణవిషయోఽన్నశబ్దో వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (దృష్టశ్చేతి) భవతు కర్మిణాం దేవాన్ ప్రత్యుపకరణత్వం - తథా

§ అత్ర కతిపయగ్రన్థో గళితః.

ఉ.— తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వాథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశమాకాశాద్వా
యుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి॥ ౫

స్వయముపభోగాభావాదనర్థకమిష్టాదికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అన్యోపభోగ్యానామపి స్వయం భోగవత్త్వం తస్మాదిత్యుచ్యతే. తథాపి తేషాం మృతానామశరీరిణాం కథం ముఖ్యోపభోగస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరం చేతి) కథమపాం చన్ద్రలోకే తద్దేహారమ్భకత్వం - తదాహ (తదుక్తమితి) అథాపాం సోమత్వ ఏవాన్నత్వం ప్రతీయతే - నతు కర్మిదేహారమ్భకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తా ఆప ఇతి) కర్మసమవాయినీనామపాం కర్మాపూర్వద్వారా యజమానదేహప్రతిష్ఠితానాం కథం ద్యులోకప్రవేశాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్వాయాం చేతి) ౪

రం.— పునః కిం ప్రాప్నువన్తీత్యత్రాహ (మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితి) స్పష్టోఽర్థః. ఏతేన "వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి" ప్రథమః ప్రశ్నః సమ్యక్ ప్రత్యుక్తో భవతి. (ఏష సోమో రాజా) అత్రైష ఇత్యనేన నాభిసమ్భావ్యశ్చన్ద్రమాః పరామృశ్యతే. చన్ద్రమసస్సోమరాజభావోపదేశస్యానర్హత్వాత్. అపిత్విష్టాదికార్యభిసమ్భవితాఽపరామృశ్యతే. * తస్య ఆప్యాయతే సోమో రాజా నద్యుభవతీతి సోమస్స్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. (తద్దేవానామన్నం) అన్నవద్దేవానాముపకరణభూతో భవతీత్యర్థః. (తం దేవా భక్షయన్తి) తం - ఇష్టాదికారిణం దేవభావముపగతమాజానసిద్ధా దేవాః భక్షయన్తి - స్వకైఙ్కర్యముపహారీ వినియుఞ్జత ఇత్యర్థః. సూత్రితం చ "భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాదితి. ౪

శం.— తదారబ్ధేన చ శరీరేణేష్టాదిఫలముపభుఞ్జానా ఆసతే - యావత్తదుపభోగనిమిత్తస్య క్షయః కర్మణః. సమ్పతన్త్యనేనేతి సమ్పాతః - కర్మణః క్షయః. యావత్సమ్పాతం - యావత్కర్మణః క్షయ ఇత్యర్థః. తావత్తస్మింశ్చన్ద్రమణ్డల ఉషిత్వాఽథాఽనన్తరమేతమేవ - వక్ష్యమాణమధ్వానం - మార్గం. పునర్నివర్తన్త ఇతి ప్రయోగాత్పూర్వమప్యసకృచ్చన్ద్రమణ్డలం గతా నివృత్తాశ్చాసన్నితి గమ్యతే. తస్మాదిహ లోక ఇష్టాదికర్మోపచిత్య చన్ద్రం గచ్ఛన్తి. తత్క్షయే చావర్తన్తే - క్షణమాత్రమపి తత్ర స్థాతుం న లభ్యతే - స్థితినిమిత్తకర్మక్షయాత్ - స్నేహక్షయాదివ ప్రదీపస్య. కిం తత్ర యేన కర్మణా చన్ద్రమణ్డలమారూఢః - తస్య సర్వస్య క్షయే తస్మాదవరోహణం - కిం వా సావశేష ఇతి. కిం తతః. యది సర్వస్యైవ క్షయః కర్మణః. చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవ మోక్షః ప్రాప్నోతీతి. తిష్ఠతు తావత్తత్రైవ మోక్షస్స్యాత్ - నవేతి. తత ఆగతస్యేహ శరీరోపభోగాది న సమ్భవతి. * తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధశ్చ స్యాత్. నన్విష్టాపూర్తదత్తవ్యతిరేకేణాపి మనుష్యలోకే శరీరోపభోగనిమిత్తాని కర్మాణ్యనేకాని సమ్భవన్తి - న చ తేషాం చన్ద్రమణ్డల ఉపభోగః - అతః క్షీణాని న తాని. యన్నిమిత్తం చన్ద్రమణ్డలమారూఢః - తాన్యేవ క్షీణానీత్యవిరోధః. శేషశబ్దశ్చ సర్వేషాం కర్మత్వసామాన్యాదవిరుద్ధః. అత ఏవ చ తత్రైవ మోక్షస్స్యాదితి దోషాభావః. విరుద్ధానేకయోన్యుపభోగఫలానాం చ కర్మణామేకైకస్య జన్తోరారమ్భకత్వసమ్భవాత్. న చైకస్మిఞ్జన్మని సర్వకర్మణాం క్షయ ఉపపద్యతే. బ్రహ్మహత్యాదేశ్చైకైకస్య కర్మణోఽనేకజన్మారమ్భకత్వస్మరణాత్, స్థావరాదిప్రాప్తానాం చాత్యన్తమూఢానాముత్కర్షహేతోః కర్మణ ఆరమ్భకత్వాసమ్భవాత్, గర్భభూతానాం చ స్రంసమానానాం కర్మాసమ్భవే సంసారానుపపత్తిః. తస్మాన్నైకస్మిఞ్జన్మని సర్వేషాం కర్మణాముపభోగః. యత్తు కైశ్చిదుచ్యతే - సర్వకర్మాశ్రయోపమర్దేన ప్రాయేణ కర్మణాం జన్మారమ్భకత్వం. తత్ర కానిచిత్కర్మాణ్యనారమ్భకత్వేనైవ తిష్ఠన్తి, కానిచిజ్జన్మాన్తరమారభన్త, ఇతి నోపపద్యతే - మరణస్య సర్వకర్మాభివ్యఞ్జకత్వాత్ - స్వగోచరాభివ్యఞ్జకప్రదీపవదితి. తదసత్ - సర్వస్య సర్వాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్. న హి సర్వస్య సర్వాత్మకత్వే దేశకాలనిమిత్తావిరుద్ధత్వాత్ సర్వాత్మనోపమర్దః, కస్యచిత్క్వచిదభివ్యక్తిర్వా సర్వాత్మనోపపద్యతే - తథా సకర్మణామపి సాశ్రయాణాముపమర్దో భవేత్. యథా చ పూర్వానుభూతమనుష్యమయూరమర్కటాదిజన్మాభిసంస్కృతాః విరుద్ధానేకవాసనాః మర్కటత్వప్రాపకేన కర్మణా మర్కటజన్మారభమాణేన నోపమృద్యన్తే - తథా కర్మాణ్యప్యన్యజన్మప్రాప్తినిమిత్తాని నోపమృద్యన్త ఇతి యుక్తం. యది హి సర్వాః పూర్వజన్మానుభవవాసనా ఉపమృద్యేరన్మర్కటాదిజన్మనిమిత్తేన కర్మణా మర్కటజన్మన్యారబ్ధే - మర్కటస్య జాతమాత్రస్య మాతుశ్శాఖాయాశ్శాఖాన్తరగమనే మాతురుదరసంలగ్నత్వాదికౌశలం న ప్రాప్నోతి - ఇహ జన్మన్యనభ్యస్తత్వాత్. న చాతీతానన్తరజన్మని మర్కటత్వమేవాసీత్తస్యేతి శక్యం వక్తుం. * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చేతి శ్రుతేః. తస్మాద్వాసనావన్నాశేషకర్మోపమర్ద ఇతి శేషకర్మసమ్భవః. యత ఏవం - తస్మాచ్ఛేషేణోపయుక్తాత్కర్మణస్సంసార ఉపపద్యత ఇతి న కశ్చిద్విరోధః. కోఽసావధ్వా - యం ప్రతినివర్తన్త ఇతి. ఉచ్యతే - యథేతం - యథాగతం నివర్తన్తే. నను "మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితి గమనక్రమ ఉక్తః - న తథా నివృత్తిః. కిం తర్హి. ఆకాశాద్వాయుమిత్యాది. కథం యథేతమిత్యుచ్యతే. నైష దోషః - ఆకాశప్రాప్తేస్తుల్యత్వాత్పృథివీప్రాప్తేశ్చ. న చాత్ర యథేతమేవేతి నియమః - అనేవంవిధమపి నివర్తన్తే. పునర్నివర్తన్త ఇతి తు నియమః. అత ఉపలక్షణార్థమేతత్ - యథేతమితి. అతో భౌతికమాకాశం తావత్ప్రతిపద్యన్తే. యాస్తేషాం చన్ద్రమణ్డలే శరీరారమ్భికా ఆప ఆసన్ - తాస్తేషాం తత్రోపభోగనిమిత్తానాం కర్మణాం క్షయే విలీయ ఘృతసంస్థానమివాగ్నిసంయోగే. తా విలీనా అన్తరిక్షస్థా ఆకాశభూతా ఇవ సూక్ష్మా భవన్తి. తా అన్తరిక్షాద్వాయుర్భవన్తి వాయుప్రతిష్ఠాః వాయుభూతా ఇతశ్చాముతశ్చోహ్యమానాః. తాభిస్సహ క్షీణకర్మా వాయుభూతో భవతి. వాయుర్భూత్వా తాభిస్సహైవ ధూమో భవతి. ధూమో భూత్వాఽభ్రం - అబ్భరణమాత్రరూపో భవతి. ౫

ఆ.— అద్భిరారబ్ధస్య శరీరస్య భోగాయతనత్వం దర్శయతి (తదారబ్ధేనేతి) * తద్దేవానామన్నమిత్యాదివ్యాఖ్యాయ తస్మిన్నిత్యాది

వ్యాచష్టే (యావదితి) చన్ద్రలోకస్థ ఇత్యర్థః. యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి శ్రూయతే - కథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సమ్పతన్తీతి) పునశ్శబ్దప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ (పునరితి) అథేత్యాది వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దపరామృష్టహేతుం స్పష్టయతి (స్థితీతి) యథా దీపస్య స్నేహక్షయే స్థితినిమిత్తాభావాదస్థితిః - తథా చన్ద్రలోకే స్థితినిమిత్తస్యేష్టాదేర్భోగేన క్షయాత్తత్రాస్థిత్యసమ్భవాదవృత్తిరేవేత్యర్థః. తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యత్ర విచారయతి (కిన్తత్రేతి) తస్య - చన్ద్రమణ్డలప్రాపకస్యాతిరిక్తస్య చ సర్వస్య కర్మణః క్షయే సతీతి యావత్. సావశేషః - భుక్తాత్కర్మణః స్వకాశాదతిరిక్తేన కేనచిత్కర్మణా సహిత స్సన్నిత్యర్థః. పక్షద్వయేఽపి ఫలం పృచ్ఛతి (కిన్తత ఇతి) తత్రాద్యం పక్షం పూర్వపక్షిముఖేన ప్రతిచిక్షిప్సన్నత్ఫలమాహ (యదీతి) తత్రైవ దూషణాన్తరమాహ (తిష్ఠత్వితి) చన్ద్రమణ్డలం సన్త్విత్యర్థః. తతః - చన్ద్రమణ్డలాదిత్యేతత్. ఇహేతి - ఏతల్లోకోక్తిః. ఆదిపదం శుభాశుభకర్మానుసారి సర్వవ్యాపారసఙ్గ్రహార్థం. న కేవలం సర్వకర్మక్షయపక్షే భుక్తిరేవ విరుధ్యతే - కిన్తు స్మృతిశ్చేత్యాహ (తత ఇతి) చన్ద్రలోకే భోక్తవ్యస్య కర్మణో భోగేన క్షయాదూర్ధ్వం శేషేణ - అనుపభుక్తేన కర్మణా జన్మ ప్రతిపద్యన్త ఇత్యాద్యా స్మృతిస్సర్వకర్మక్షయపక్షే విరుధ్యత ఇత్యర్థః. సర్వకర్మక్షయపక్షే పూర్వపక్షిణాఽన్యథావాదినా ప్రతిక్షిప్తే సావశేషపక్షముత్తరవాదీ ప్రతిపద్యతే (నన్వితి) తాన్యపి చన్ద్రమణ్డలే భుక్తాన్యేవేతి నావశేషోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) న హి సర్వకర్మవశాచ్చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తిరితి భావః. తర్హి చన్ద్రమణ్డలే కర్మఫలోపభోగాభావాదలన్తదారోహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నిమిత్తమితి) అవిరోధః - చన్ద్రమణ్డలే భోగస్య, శేషకర్మసద్భావస్య, చేతి శేషః. యత్తు 'తత శ్శేషేణే'త్యాదిస్మృతివిరోధ ఇతి - తత్రాహ (శేషశబ్దశ్చేతి) నిశ్శేషేష్వపి భుక్తేషు కర్మస్వభుక్తకర్మసు శేషశబ్దో న విరుధ్యతే. అభుక్తానాం కర్మణాం కర్మత్వస్య తుల్యత్వాన్నాత్ర సావశేషపక్షే స్మృతివిరోధోఽస్తీత్యర్థః. యచ్చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవ మోక్షస్స్యాదితి - తత్రాహ (అతఏవేతి) శేషకర్మసద్భావాదేవేతి యావత్. ఇతశ్చ కర్మశేషసిద్ధిరిత్యాహ (విరుద్ధేతి) ఆరబ్ధకత్వాసమ్భవాత్ - ఏకజాత్యుపభోగ్యకర్మక్షయేఽపి కర్మశేషస్సమ్భవతీతి శేషః. అస్త్వేకస్మిన్ జన్మని సర్వాణి క్షీయన్తే - కర్మాశయస్యైకభవికత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఏకభవికన్యాయస్యోపరిష్టాన్నిరాకరిష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ శేషకర్మసిద్ధిరిత్యాహ (బ్రహ్మహత్యాదేశ్చేతి) 'శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణా'మిత్యాదిస్మరణం. ఘృతభాణ్డస్నేహశేషవద్భుక్తస్యైవ కర్మణశ్శేషాత్సరాష్ట్రవృత్తిర్భవిష్యతీత్యత ఆహ (స్థావరాదీతి) శేషకర్మసిద్ధౌ హేత్వన్తరమాహ (గర్భభూతానామితి) కర్మశేషసద్భావముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏకస్యాపి కర్మణోఽనేకజన్మహేతుత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. మతాన్తరముత్థాపయతి (యత్త్వితి) యావత్ప్రవృత్తఫలం కర్మ న క్షీయతే - తావత్ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధాదన్యాని కర్మాణి స్వఫలం నారభన్తే. మరణకాలే తు ప్రతిబన్ధకాభావాత్సర్వకర్మాశ్రయసఙ్ఘాతోపమర్దేన తేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథం శేషకర్మసద్భావాసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్రేతి) అనారబ్ధకర్మణాం సర్వేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వే సతీతి యావత్. ప్రయాణకాలే యాని కర్మాణ్యభివ్యక్తాని - తాన్యేవోత్తరశరీరారమ్భకాణి - ఇతరేషాం తు న శరీరారమ్భకత్వమితి దూషయతి (తదసదితి) మధుబ్రాహ్మణోక్తేన న్యాయేన సర్వస్య సర్వాత్మకత్వాఙ్గీకారాద్దేహస్యాపి తథాత్వాన్న సర్వాత్మనోపమర్దోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుం సామాన్యన్యాయమాహ (నహీతి) సర్వం సర్వస్య కారణం కార్యం చేతి న్యాయేన సర్వస్య సర్వాత్మకత్వే స్థితే సతి కస్యచిత్ క్వచిత్సర్వాత్మనోపమర్దః, తథాఽభివ్యక్తిర్వా, నోపపద్యతే - ప్రతీయమానోపమర్దాదేస్త్వంశవిశేషాదికృతత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (తథేతి) ఇతశ్చ కర్మశేషస్సమ్భవతీతి కర్మవత్తాయాం దృష్టాన్తమాహ (యథా చేతి) పూర్వం క్రమేణానుభూతాని యాని మనుష్యాదిజన్మాని - తైరభిసంస్కృతాః సమ్పాదితా విరుద్ధా యా భూయస్యో వాసనాః - తజ్జాతివిశేషప్రాపకేన కర్మణా తస్మిన్నారభ్యమాణే న నిరుధ్యన్త ఇత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) దృష్టాన్తం వివృణోతి (యదిహీతి) వ్యవహితవాసనోచ్ఛేదేఽపి నావ్యవహితా సోచ్ఛిద్యతే - తథా చానన్తరజన్మస్థవాసనాసామర్థ్యాన్మర్కటశిశోర్యథోక్తకౌశలమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కిఞ్చ - 'పూర్వప్రజ్ఞా చే'త్యవిశేషేణ పూర్వజన్మార్జితవాసనా జీవమనుగచ్ఛతీతి శ్రవణాదవ్యవహితపూర్వజన్మవాసనైవ తమన్వేతీతి న శక్యం విశేషతో వక్తుమిత్యాహ (తం విద్యేతి) దృష్టాన్తముపపాద్య దార్ష్టాన్తికం నిగమయతి (తస్మాదితి) శేషకర్మసద్భావే ఫలితమాహ (యత ఇతి) ఉపయుక్తాత్కర్మణః - శేషేణేతి సమ్బన్ధః. (కృత్స్నాదితి) శ్రౌతో వా స్మార్తో వా యాజ్ఞికో వా లౌకికో వేత్యర్థః. ఏతమేవాధ్వానమితి ప్రకృతమధ్వానం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కోఽసావిత్యాదినా) యథేతమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) కిం యథేతమిత్యేతదేవ న సమ్భవతి - కిం వా యథేతమేవేతి నియమో నోపపద్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) అత్రేతి - నివృత్తిరుక్తా. (అనేవంవిధమపీతి) యథాగతిక్రమో దర్శితః - న తథా నివృత్తిర్నియతా. కిన్తు విధాన్తరేణాపి సమ్భవతీత్యర్థః. నివృత్తేః క్రమనియమాభావే కీదృశో నియమో వివక్షిత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) కేనాభిప్రాయేణ తర్హి యథేతమిత్యుక్తం - అత ఆహ (అత ఇతి) గతిక్రమవన్నివృత్తిక్రమే నియమాభావోఽతశ్శబ్దార్థః. ఉక్తం చ 'యథేతమనేవం చే'తి. నివృత్తినియమే ఫలితమాహ (అత ఇతి) పరమాత్మానం వ్యావర్తయితుం భౌతికమిత్యుక్తం. కథం పూర్వసిద్ధాకాశతాదాత్మ్యాపత్తిరవరోహతాం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య కృతత్వాన్మన్గమనమేవ తద్భావాపత్తిరిత్యుపచర్యతే - 'తత్స్వాభావ్యాపత్తి'రితి న్యాయాదిత్యాహ (యాస్తేషామితి) ఘృతస్య సంస్థానం - కాఠిన్యం. తాస్వాకాశభూతాసు తత్పరివేష్టితాః కర్మిణోఽవరోహన్తస్సమ్భూతా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. ఆకాశాద్వాయుమిత్యస్యార్థం సాధయతి (తా అన్తరిక్షాదితి) ౮

రం.---- (తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వా) సమ్పతత్యనేనేతి సమ్పాతః - కర్మశేషః. యావత్కర్మశేషముషిత్వేత్యర్థః. యావచ్ఛబ్దస్సాకల్యార్థః. సాకల్యం చ ఫలప్రదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం - న తు సర్వకర్మవిషయం ద్రష్టవ్యం. 'వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా' ఇతి ద్వితీయప్రశ్నం ప్రతివక్తి (అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతం) అథ - అనన్తరమేతమేవాధ్వానం - ధూమాదిమార్గం యథేతం - యథాగతం పునర్నివ

ఉ.— అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్తేऽతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి॥ ౬

గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ధూమరాత్ర్యపరపక్షదక్షిణాయనషణ్మాసపితృలోకాకాశచన్ద్రేషు ఆరోహణక్రమేణైవ విపరీతక్రమేణావరోహణే ప్రాప్తే అత్ర నిశేషమాహ (ఆకాశమాకాశాద్వాయుం.) యథా ఆరోహణే లోకాకాశాచ్చన్ద్రమసమభిసమ్భవన్తి- ఏవమవరోహణేచన్ద్రమస ఆకాశమభిసమ్భవన్తి. ఆరోహణావరోహణయోరాకాశాభిసమ్భవనన్త్వవిశిష్టమితి భావః. ఆకాశాద్వాయుం-అభిసమ్భవన్తీతి శేషః. అత్ర వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యుత్తరత్ర శ్రవణాదత్రాప్యవరోహన్త ఆకాశో భవన్తి, వాయుర్భవన్తీత్యేవార్థః. అవరోహతాం చాకాశాదిభవనం నతద్భావాపత్తిః- స్వర్గాద్యనుభవకాలపర్యన్తం పతితానాం మాకాశాద్యభిమానిదేవతానామన్యానాం సత్త్వేన ప్రతియోగిత్వమవరోహతామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేః అతస్తత్సాదృశ్యమేవార్థః. యాః ఆపశ్చన్ద్రమణ్డలే దివ్యశరీరమారబ్ధవత్యః- తాస్సంకరత్వాదితీభూతా నామాకాశగతానాం సదాకారప్రవాహేనాకాశసాదృశ్యేన తత్సంశ్లిష్టా జీవా అప్యాకాశసమా ఉచ్యన్తే. తాశ్చాప ఇతశ్చాముతశ్చ వాయునా నీయమానా వాయుసమానా భవన్తి- తత్సంశ్లిష్టా జీవా అపి వాయుర్భవతీత్యుచ్యతే. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాऽభ్రం భవతి) ఆపో బిభర్తీత్యభ్రం. మూలవిభుజాదిత్వాత్కః. తత్సావభ్రం శబ్దేన జలధారణావస్థోచ్యతే. ౫

రం.— అభ్రం భూత్వా తత్సన్నిధానసమర్థః- మేఘో భూత్వా ఉన్నతేషు ప్రదేశేష్వధః ప్రవర్షతి - వర్షధారారూపేణ శేషకర్మా పతతీత్యర్థః. త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి-ఏవం ప్రకారాః క్షీణకర్మాణో జాయన్తే. క్షీణకర్మణామనేకత్వాద్బహువచననిర్దేశః. మేఘాదిషు పూర్వేష్వేకరూపత్వాదేకవచననిర్దేశః. యస్మాద్గిరితటదుర్గనదీసముద్రారణ్యమరుదేశాదిసన్నివేశసహస్రాణి వర్షధారాభిః పతితానాం-అతః- తస్మాద్వ్రీహ్యాదిభావాద్వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిష్క్రమణం. దుర్నిస్సరణం. యతో గిరితటాదుదకస్రోతసా హ్యమానా నదీః ప్రాప్నువన్తి - తతస్సముద్రం- తతో మకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యేన. తత్రైవ చ సహ మకరేణ సముద్రే విలీనాస్సముద్రామ్భోభిర్జలధరైరాకృష్టాః పునర్వర్షధారాభిర్మరుదేశే శిలాతలే వాऽగమ్యే పతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాళమృగాదిపీతాః భక్షితాశ్చాన్యైః - తేప్యన్యైరిత్యేవం ప్రకారాః పరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేషు స్థావరేషు జాతాస్తత్రైవ శుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపి స్థావరేషు ప్రజాతానాం రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్లభ ఏవ- బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతో దుర్నిష్క్రమణత్వం. అథవా- అతః- అస్మాద్వ్రీహియవాదిభావాద్దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిర్గమనతరం. దుర్నిష్ప్రపతరమితి - తకారఏకో లుప్తో ద్రష్టవ్యః. వ్రీహియవాదిభావో దుర్నిష్ప్రపతతరః- తస్మాదపి దుర్నిష్ప్రపతతరా రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్నిష్ప్రపతతర ఇత్యర్థః. యస్మాదూర్ధ్వరేతోభిర్బాలైః పుంస్త్వరహితైః స్థవిరైర్వా భక్షితా అన్తరా శీర్యన్తే- అనేకత్వాదన్నాదానాం. కదాచిత్కాకతాళీయవృత్త్యా రేతస్సిగ్భిర్భక్ష్యన్తే యదా- తదా రేతస్సిగ్భావంగతానాం కర్మణో వృత్తిలాభః. కథం. యో యో హ్యన్నమత్త్యనుశయిభిస్సంశ్లిష్టం రేతస్సిక్, యశ్చ రేతస్సిఞ్చత్యృతుకాలే యోషితి,- తద్భూయ ఏవ - తదాకృతిరేవ భవతి రేతోరూపేణ. తదవయవాకృతిర్భూయస్త్వం భూయ ఇత్యుచ్యతే రేతోరూపేణ యోషితి - రేతసో రేతస్సిగాకృతిభావిత్వాత్. * సర్వేభ్యోऽఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భూతమితి హి శ్రుత్యన్తరాత్. అతో రేతస్సిగాకృతిరేవ భవతీత్యర్థః. తథా హి పురుషాత్పురుషో జాయతే, గోర్గవాకృతిరేవ,-నజాత్యన్తరాకృతిః. తస్మాద్యుక్తం తద్భూయ ఏవ భవతీతి. యే త్వన్యేऽనుశయిభ్యశ్చన్ద్రమణ్డలమనారుహ్యైవ పాపకర్మభిర్ఘోరైర్వ్రీహియవాదిభావం ప్రతిపద్యన్తే, పునర్మనుష్యాదిభావంగతాః,- తేషాం నానుశయినామివ దుర్నిష్ప్రపతరం. కస్మాత్. కర్మణా హి తైర్వ్రీహియవాదిదేహ ఉపాత్త ఇతి తదుపభోగనిమిత్తక్షయే వ్రీహ్యాదిస్తమ్బదేహవినాశే యథాకర్మార్జితం దేహాన్తరం నవంనవం జలూకావత్సంక్రమన్తే సవిజ్ఞానా ఏవ. * సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. యద్యప్యుపసంహృతకరణాస్సన్తో దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- తథాపి స్వప్నవద్దేహాన్తరప్రాపకనిమిత్తకర్మోద్భావితవాసనాజ్ఞానేన సవిజ్ఞానా ఏవ దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తథాऽర్చిరాదినా ధూమాదినా చ గమనం - స్వప్నఇవోద్భూతవిజ్ఞానేన లబ్ధవృత్తికర్మనిమిత్తత్వాద్గమనస్య. నతథాऽనుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావేన జాతానాం చ సవిజ్ఞానమేవ రేతస్సిగ్యోషిద్దేహసమ్బన్ధ ఉపపద్యతే-నహి వ్రీహ్యాదిలవనఖణ్డనపేషణాదౌ చ సవిజ్ఞానానాం స్థితిరస్తి. నను చన్ద్రమణ్డలాదప్యవరోహతాం దేహాన్తరగమనస్య తుల్యత్వాజ్జలూకావత్సవిజ్ఞానతైవ యుక్తా-తథా సతి ఘోరాన్నరకాననుభవఇష్టాపూర్తాదికారిణాం చన్ద్రమణ్డలాదారభ్య ప్రాప్తోయావద్వ్రీహ్యాదిజన్మ, తథా చ సత్యనర్థాయైవేష్టాపూర్తాద్యుపాసనం విహితం స్యాత్. శ్రుతేశ్చాప్రామాణ్యం ప్రాప్తం-వైదికానాం కర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాత్. న- వృక్షారోహణపతనవద్విశేషసమ్భవాత్. దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సోః కర్మణా లబ్ధవృత్తిత్వాత్ కర్మణోద్భావితేన విజ్ఞానేన సవిజ్ఞానత్వం యుక్తం- వృక్షాగ్రమారోహత ఇవ ఫలం జిఘృక్షోః. తథాऽర్చిరాదినా గచ్ఛతాం, సవిజ్ఞానత్వం భవేత్ ధూమాదినా చ చన్ద్రమణ్డలమారురుక్షతాం,. నతథా చన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతాం వృక్షాగ్రాదివ పతతాం సచేతనత్వం. యథా చ ముద్గరాద్యభిహతానాం తదభిఘాతవేదనానిమిత్తసంమూర్ఛితప్రతిబద్ధకరణానాం స్వదేహేనైవ దేశాద్దేశాన్తరం నీయమానానాం విజ్ఞానశూన్యతా దృష్టా- తథా చన్ద్రమణ్డలాన్మానుషాదిదేహాన్తరం ప్రత్యవరురుక్షతాం స్వర్గభోగనిమిత్తకర్మక్షయాన్మృదితానాం ద్రవీభూతదేహానాం ప్రతిబద్ధకరణానాం. అతస్తే పరిత్యక్తదేహబీజభూతాభిరద్భిర్మూర్ఛితా ఇవాకాశాదిక్రమేణేమమవరుహ్య కర్మనిమిత్తజాతిస్థావరదేహైస్సంశ్లిష్యన్తే ప్రతిబద్ధకరణత

నాఽసమ్భూతవిజ్ఞానా ఏవ. తథా లవనఖణ్డనపేషణసంస్కారభక్షణరసాదిపరిణామరేతస్సేకకాలేషు బహూన్ప్రీత్యవదేవ - దేహాన్తరారమ్భకస్య కర్మణో ఽలబ్ధవృత్తిత్వాత్. దేహబీజభూతాప్సమ్బన్ధాపరిత్యాగే నైవ సర్వాస్వవస్థాస్వనువృత్త ఇతి జలూకావత్త్వం న విరుధ్యతే. అన్తరాలే త్వవిజ్ఞానం మూర్ఛితవదేవేత్యదోషః. న చ వైదికానాం కర్మణాం హింసాయుక్తత్వే నోభయహేతుత్వం శక్యమనుమాతుం - హింసాయాః శాస్త్రచోదితత్వాత్. • అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి శ్రుతేః శాస్త్రచోదితాయా హింసాయా నాధర్మహేతుత్వమభ్యుపగమ్యతే. అభ్యుపగతేఽప్యధర్మహేతుత్వే మన్త్రైర్విషాదివ తదపనయోపపత్తేర్న దుఃఖకార్యారమ్భకత్వోపపత్తిర్వైదికానాం కర్మణాం మన్త్రైర్నిర్విషభక్షణస్యేవ. ౬.

ఆ.— ఉక్తేషు - సముద్రాదివ్యతిరిక్తేషు ప్రదేశేష్వితి యావత్. త ఇతి - అనుశయినో నిర్దిశ్యన్తే. ఇహేతి-పృథివీ కథ్యతే. కథమస్మిన్ వాక్యే బహువచనేనానుశయినాం బహూనాం నిర్దేశః - తత్రాహ (క్షీణకర్మణామితి) కథం మేఘీభూత్వా ప్రవర్షతీత్యాద్యేకవచననిర్దేశః - తత్రాహ (మేఘాదిష్వితి) యే పూర్వం మేఘాదిరూపేణ భూతాః - తేషు ప్రత్యేకమభిమానిదేవతానామేకరూపత్వాత్తదుపశ్లిష్టానామనుశయినామప్యేకవచనేన నిర్దేశో యుక్త ఇత్యర్థః. అతో వై ఖల్విత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) అనుశయినాం దుఃఖనిస్సరణమిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (యత ఇత్యాదినా) మకరాదిభిర్భక్షితానామనుశయినాం తేభ్యస్తత్సమానజాతీయత్వేన సముద్భవో భవిష్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (తేఽపీతి) మకరాదయోఽపి జలచారిభిరన్యైర్భక్ష్యన్తే - తథా చ సముద్రపతితానామనుశయినాం తత్రైవ విలయః స్యాదిత్యర్థః. నన్వేవమనుశయినః సముద్రే లీనా న తతః పునరుద్ధర్తుం శక్యన్తే - తథా చ కృతవినాశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలధరైరితి) (సముద్రామ్భోభిరితి) తృతీయాన్తమాహర్తు. తర్హి సర్పవ్యాఘ్రాద్యుపభుక్తానామనుశయినాం తత్సమానజాతీయదేహభాగః స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భక్షితాశ్చేతి) తేస్మిన్సర్పాదయో భక్ష్యన్తే - తేభ్యస్తత్సమానజాతీయత్వేనానుశయినాముద్భవః స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (తేఽపీతి) తథాపి యథోక్తం కరీత్యాపరివర్తనాత్తే రేతస్సిగ్యోగమపి యదా కదాచిత్ప్రాప్స్యన్తీతి చేత్. నేత్యాహ (కదాచిదితి) తథాపి భక్ష్యేషు జాతానాం రేతస్సిగ్యోగస్సులభః స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భక్ష్యేష్వపీతి) ఇతిశబ్దో యచ్ఛబ్దేన పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. పూర్వమతశ్శబ్దో హేతుపరతయా వ్యాఖ్యాతః. సంప్రతి వ్రీహ్యాద్యవధివాచకత్వేన తం వ్యాచష్టే (అథవేతి) దుర్నిష్ప్రపతతరమితి తకారసహితేన తేనాతివివక్షితమర్థమాహ (వ్రీహియవాదీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తర్హి తేషామన్తరాలే విశీర్ణానాం దేహభాగిత్వాభావాదనుశయవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కదాచిదితి) కాకతాలీయయా వృత్త్యా- యాదృచ్ఛికన్యాయేనేతి యావత్. అనుశయాఖ్యస్య కర్మణో భావిదేహారమ్భార్థం ముఖం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) అనుశయినో రేతస్సిగాకారభాక్త్వే హేతుమాహ (రేతస ఇతి) తస్య రేతస్సిగాకృతత్వా- తదంశేన భావితత్వాత్ - సంసృష్టత్వాత్. తదఙ్గసంభూతత్వాత్తద్రూపేణ గర్భాశయమనుప్రవిష్టోఽనుశయీ రేతస్సిగాకృతిర్భవతీత్యర్థః. రేతసో రేతస్సిగఙ్గసముత్థత్వే ప్రమాణమైతరేయకశ్రుతిరిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి) రేతోరూపేణ గర్భాశయం ప్రవిష్టస్య రేతస్సిగాకారత్వముక్తం నిగమయతి (అత ఇతి) అనుశయినో రేతస్సిగాకారత్వే లౌకికానుభవమనుకూలయతి (తథేతి) చన్ద్రస్థలస్ఖలితానామవరోహతాం వ్రీహ్యాదిదేహసంశ్లిష్టానాం ద్రాఘీయసా కాలేన దేహాన్తరలాభశ్చేత్ - తర్హి వ్రీహ్యాదిదేహాభిమానినామపి దుశ్శకం నిష్క్రమణం - వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషాదిత్యత ఆహ (యేత్వితి) వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషే కుతస్తద్దేహభాజాం తతో నిస్సరణమశక్యం న భవతీత్యాశఙ్క్య విశేషమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) * శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇత్యాదిస్మృతౌ యేషాం కర్మనిమిత్తం స్థావరజన్మ శ్రుతం - తేషాం కర్మక్షయ ఏవావధిః. అవరోహతాం తు కర్మాసఙ్గీర్ణతాద్వైషమ్యమిత్యర్థః. యథా జలూకా తృణాత్తృణాన్తరం దీర్ఘభూతా సఙ్క్రమతే - తథాఽనుశయినో వ్రీహ్యాదిదేహభాజోఽపి తత్త్యాగేన దేహాన్తరం గచ్ఛన్తస్తద్విషయవిజ్ఞానవన్త ఏవ గచ్ఛన్తీత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (సవిజ్ఞాన ఇతి) అథోపసంహృతకరణానాం విజ్ఞానే కారణాసమ్భవాత్కథం సవిజ్ఞానత్వం - తత్రాహ (యద్యపీతి) దృష్టకారణాభావేఽప్యదృష్టవశాత్కంహస్ఫురాత్మకం జ్ఞానోత్పత్తినిమిత్తమితి తేన సవిజ్ఞానా ఏవ గచ్ఛన్తి దేహాన్తరమిత్యత్ర హేతుమాహ (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) శ్రుతిరత్ర - బృహదారణ్యకశ్రుతిః. యథా సవిజ్ఞానానామేవ వ్రీహ్యాదిదేహాన్తరగమనం - తథా జ్ఞానినామర్చిరాదినా, కర్మిణాం ధూమాదినా, చ గమనం స్వప్నవదుద్భూతవాసనాత్మకవిజ్ఞానానామేవేత్యాహ (తథేతి) తేషాం సవిజ్ఞానత్వే హేతుమాహ (లబ్ధవృత్తీతి) అనుశయినామపి తర్హి వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టానాం రేతస్సిగాదిదేహసమ్బన్ధః సవిజ్ఞానానామేవేతి చేత్. నేత్యాహ (నతథేతి) అనుపపత్తౌ హేతుమాహ (నహీతి) వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టానామనుశయినాం సవిజ్ఞానత్వే తల్లవనాద్యౌ తజ్జీవనశేషామపి ప్రవాసప్రసఙ్గాన్న రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యర్థః. వ్రీహ్యాదిషు దేహాన్తరం ప్రసృప్సువిజ్ఞానవత్త్వోపలమ్భాదనుశయిష్వపి దేహాన్తరప్రాప్తౌ హైరవిశేషాదుక్తం సవిజ్ఞానత్వమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) తృణాత్తృణాన్తరం ప్రతి జలూకాగమనవదవరోహతామపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతి గమనస్య తుల్యత్వాద్వ్రీహ్యాదివదుక్తా సవిజ్ఞానతేతి యోజనా. అస్తు తేషాం సవిజ్ఞానత్వం - కా హానిరిత్యత ఆహ (తథా సతీతి) ఇష్టాపూర్తాదికారిణామన్తరాలే నరకానుభవః - తథా చ న తత్తదనుష్ఠానస్యానర్థక్యం హితత్వేన శ్రేయస్సాధనవిషయకకర్మకాణ్డం కుప్యేతేత్యాహ (శ్రుతేశ్చేతి) యథా బుద్ధిపూర్వం వృక్షమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తస్మాదబుద్ధిపూర్వం పతతాం న సవిజ్ఞానత్వం విజ్ఞాయతే- తథా చన్ద్రమణ్డలమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తతోఽవరోహతాం నైవ తదస్తి - ఉద్భూతకర్మాభావాదిత్యారోహావరోహయోర్జ్ఞానవిశేషసమ్భవాన్నైవమితి పరిహరతి (నత్వేషేతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (దేహాదిత్యాదినా) చన్ద్రాద్ గచ్ఛతాం సవిజ్ఞానత్వం భవేదితి సమ్బన్ధః. అవరోహతాం జీవానాం సర్వథావిజ్ఞానశూన్యత్వమయుక్తం- తేషాం చైతన్యస్వాభావ్యాత్. వృక్షాత్పతతామపి విజ్ఞానమాత్రమస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) తేన - ముద్గరాదినాఽభిహతః - తేన హేతునా యద్వేదనాఖ్యనిమిత్తం - తేన సమ్మూర్ఛితాని ప్రతిబద్ధానివాకరణాని యేషాం

షమితి యావత్. వృష్ట్యాదిభిః వినష్టోఽప్యయం స్థూలో దేహో యేషాం తేషాం. తత ఏవ ప్రతిబద్ధకరణానాం - యుక్తా విజ్ఞానశూన్యతేతి సమ్బన్ధః. యథోక్తదృష్టాన్తశాఖాచన్ద్రమణ్డలాదవరోహన్తో విజ్ఞానశూన్యాస్స్యుస్తథైవేతి నిగమయతి (అత ఇతి) తథాపి మూర్ఛితానాం స్థూలదేహసద్భావాద్దేహాన్తరగమనం యుక్తం - అవరోహతాం తు తదభావే కథం వ్రీహ్యాదిభావస్స్యాదితి శఙ్కతే ఆహ (అపి త్వితి) నవ హి త్యక్తం దేహభావస్య బీజం. కర్మాపూర్వం యాభిరద్భిః తాభి[illegible] మూర్ఛితవద్విజ్ఞానశూన్యా గగనాదిక్రమేణ పృథివీం ప్రాప్య కర్మఫలభూతజాతిస్థావరశరీరైస్సంశ్లిష్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. స్థావరదేహసమ్బన్ధాత్ప్రాక్తద్గతజీవవత్ తదా సవిజ్ఞానత్వం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిబద్ధేతి) వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషావస్థాయామనుశయినాం కర్మణోనుద్భూతవృత్తిత్వాత్ కరణానాం చ తత్ప్రవృత్తిలాభాభావాదనుద్భూతవిజ్ఞానత్వం యుక్తమిత్యర్థః. న కేవలం వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషకాలేఽనుద్భూతవిజ్ఞానత్వం- కింతు వ్రీహ్యాదేర్లవనాదికాలేపీత్యాహ (తథేతి) పాకః-సంస్కారః. రసాదీత్యాదిశబ్దేన శోణితమాంసమేదోఽస్థిమజ్జారేతాంసి వ్యుచ్యన్తే. తస్మిన్ కాలే మూర్ఛితవదనుద్భూతవిజ్ఞానత్వే దేహాద్బహిర్నిర్గతానాం ప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేస్తదస్త్యేవేతి హేతుమాహ (దేహేతి) అలబ్ధవృత్తిత్వాదితి భేదః. కథం పునరనుశయినాం విజ్ఞానశూన్యత్వే • తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాదౌ సచేతనా జలూకా దృష్టాన్తత్వేనోపాదీయత ఇతి. తత్రాహ (దేహబీజభూతేతి) సర్వాస్వవస్థాసు-తాసు వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషతల్లవనాదిదశాస్వితి యావత్. సచేతనావత్త్వం జలూకాదృష్టాన్తే వివక్షితం- కింతు సాతత్యమాత్రమితి భావః. జలూకావత్త్వం - జలూకాసాదృశ్యమనుశయినామిత్యర్థః. ఆరోహతాం సవిజ్ఞానత్వమవరోహతాం విజ్ఞానరాహిత్యమిత్యుపపాద్యారోహతామపి యావత్స్వావస్థానేభ్యః కరణాన్యుపసంహృత్య హృదయేఽవస్థానం - తావదేవ సవిజ్ఞానత్వం-న దేహాద్బహిర్నిర్గతానాం ప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేః తదస్తి. అనుశయినాం తు చన్ద్రమణ్డలాదవరుహ్య తేషామవినాభావిదేహపర్యన్తావాసనాదీర్ఘా భవతి. ప్రమాణాభావాదిత్యాహ (అన్తరాలేష్వితి) చన్ద్రమణ్డలాదవరోహతాం దేహాన్తరగమనస్య తుల్యత్వేపి విజ్ఞానశూన్యత్వమదుష్టమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యదోష ఇతి) యత్తు హింసానుగ్రహాత్మకత్వాదిష్టాదికర్మణాం స్థావరత్వమపి తత్ఫలమేవ-తథా చ వైదికానాం కర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాదప్రామాణ్యం శ్రుతేరితి- తత్రాహ (న చేతి) ఉభయహేతుత్వం- అర్థానర్థహేతుత్వమితి యావత్. *అహింసన్నిత్యాదిశ్రుతేః శాస్త్రచోదిత § వైదికకర్మసు హింసా నానర్థహేతురిత్యాహ (అభ్యుపగతేపీతి) యద్యపి స్వరూపేణ హింసాఽనర్థహేతురభ్యుపగమ్యతే- తథాపి తద్యుక్తానాం వైదికకర్మణాం నానర్థారమ్భకత్వం. యథా స్వరూపేణ విషదధ్యాదేర్మరణజ్వరాదిహేతుత్వేపి మన్త్రశర్కరాదిభిస్సంయోగవశాత్తస్య నతత్కార్యారమ్భకత్వం- తథా హింసాయాః స్వతోఽధర్మహేతుత్వేపి వైదికకర్మనిష్ఠాయా నతద్ధేతుత్వం - వైదికైర్యజ్ఞకర్మభిః ప్రత్యావృత్తదోషాపనయనసిద్ధేరిత్యర్థః. పూర్వోక్తమేవ దృష్టాన్తం స్పష్టయతి (మన్త్రేణేతి) తేన సహ యోగే భుక్తస్య విషస్యానర్థాహేతుత్వేన పుష్టిహేతుత్వవద్వైదికకర్మానుప్రవిష్టాయా హింసాయాః పురుషార్థహేతుత్వమేవ- • అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాదితి న్యాయాదిత్యర్థః. ౬

౧౦.— (అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి) * మిహ సేచన ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్ప్రత్యయే న్యఙ్క్వాదిత్వాత్కుత్వే మేఘ ఇతి రూపం. తతశ్చ మేఘశబ్దేన వర్షోన్ముఖావస్థోచ్యతే. ఏవమభ్రమేఘయోర్భేదో వ్యాసాచార్యైరుక్తః. (మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి) మేఘసంశ్లిష్టో భూత్వా వర్షధారారూపేణ భూమౌ పతతీతి ఫలితార్థః. (త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్తే) తే - వర్షసంశ్లిష్టభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తా జీవాః. ఇహ- భూమౌ పతితా వ్రీహియవాదిరూపేణ జాయన్త ఇత్యర్థః. అత్ర తేన రూపేణ జననం నామ-న స్థావరభావప్రతిపత్తిః-స్థావరత్వప్రాపకభూతకర్మణామిహాకీర్తనాత్. కింతు జీవాన్తరాధిష్ఠితేషు వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లేషమాత్రం. సూత్రితం చ • అన్యాధిష్ఠితేషు పూర్వవదభిలాపాదితి. (అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం) అతః- స్థావరాదిభావాత్ అతిచిరేణ నిర్గమనం భవతీత్యర్థః. అత్ర ఖలుశబ్దాద్దుర్నిష్ప్రపతశబ్దాదాతిశాయనికే తరప్ప్రత్యయే, ఛాన్దసే తశబ్దలోపే, దుర్నిష్ప్రపతరమితి రూపం. తతశ్చాతిశయస్య ప్రతియోగ్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రాగనుక్రాన్తాకాశాదీనాం బుద్ధౌ సన్నిధానాత్తేషామేవ ప్రతియోగిత్వేనాన్వయస్స్యాత్. తతశ్చ వ్రీహ్యాదిష్వాకాశాద్యపేక్షయా చిరావస్థానోక్త్యా ఆకాశాదిష్వవస్థానస్య తదపేక్షయాల్పకాలత్వం పర్యవస్యతి. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * ఛాన్దసస్తశబ్దలోపః- దుర్నిష్ప్రపతరమితి- దుఃఖనిష్ప్రపతనతరమిత్యర్థ ఇతి. న చ • తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థా ఇతి ఖలో భావకర్మమాత్రవిషయత్వాత్, పతేశ్చాకర్మకత్వేన భావార్థస్యైవ పరిశిష్టత్వాత్, తత్ర చ భావార్థస్య ప్రకర్షాభావాత్, తరపో దౌర్లభ్యమితి వాచ్యం- శ్వేతతరామిత్యాదిప్రయోగాత్ భావార్థేపి ప్రకర్షసమ్భవాత్, కర్త్రర్థపచాద్యజన్తాత్తరపస్సమ్భవాచ్చ, భాష్యస్యానుపపత్తిః. యద్వా- • అతో యుచ్ఛన్దసి గత్యర్థేభ్య ఇతి ఛన్దసి విశేషవిహితఖలర్థయుజన్తమేవాయం శబ్దః. రేఫరూపవర్ణవికారశ్ఛాన్దసః. నన్వస్యాతిరప్ప్రత్యయత్వాభావే పూర్వనిర్దిష్టాకాశాదిభ్యోఽతిశయః తేష్వచిరావస్థానం వా కథం సిధ్యేదితి వాచ్యం - వైశబ్దస్యావధారణార్థతయా అతశ్శబ్దేనాద్వ్రీహ్యాదిభావాదేవ చిరం నిష్క్రమణే కథితే తతః పూర్వనిర్దిష్టేభ్య ఆకాశాదిభ్యోఽచిరాన్నిష్క్రమణం సిధ్యతి. తశబ్దలోపశ్ఛాన్దస ఇతి భాష్యస్యాపి వర్ణలోపేన వా వర్ణవికారేణ వా యథాకథంచిత్సాధుత్వం సమర్థనీయమిత్యత్ర తాత్పర్యం. వ్రీహ్యాదయో హి గిరితటాదుదకస్రోతసా ఉహ్యమానా నదీం ప్రాప్నువన్తి- తతస్సముద్రం- తతో మకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యైః. తత్రైవ చ మకరేణ సహ సముద్రే విలీనాస్సముద్రామ్భోభిస్సహ జలధరైరాకృష్టాః పునర్వర్షధారాభిః మరుదేశే శిలాతలే వాఽగమ్యావా పతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాలమృగాదిపీతాః- తేభక్షితాశ్చాన్యైః- తేప్యన్యైరిత్యేవమ్ప్రకారాః పరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేషు స్థావరేషు జాతాస్తత్రైవ శుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపి స్థావరేషు జాతానాం రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్లభ ఏవ - బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతో దుర్నిష్ప్రమణత్వం. (యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి) అత్ర న ఇత్యధ్యాహారః. యో వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టోఽవరోహతి జీవః - స యో యోఽన్నమత్తి, యో రేతస్సిఞ్చతి,- భూయః-పశ్చాత్తద్భవతి-రేతస్సిగ్భావం ప్రాప్నోతి. ఆకాశాదిభావవత్ రేతస్సిగ్భావోప్యౌపచారికః. రేతస్సిగ్యోగీ భవతీత్యర్థః. ఏవమేవ వ్యాసాచార్యైరుక్తం. ౬

§ అత్ర కతిపయగ్రన్థా గలితాః.

ఉ.— తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వాऽథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరఞ్శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా ॥ ౭

అథైతయోః పథోర్న కతరేణచ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయꣳ స్థానం తేనాసౌ లోకో న సంపూర్యతే తస్మాజ్జుగుప్సేత తదేష శ్లోకః ॥ ౮

శం.— తత్ - తత్ర తేష్వనుశయినాం య ఇహ - లోకే రమణీయం - శోభనం చరణం - శీలం యేషాం తే రమణీయచరణాః. రమణీయచరణేనోపలక్షితః శోభనోऽనుశయః - పుణ్యం కర్మ యేషాం - తే రమణీయచరణా ఉచ్యన్తే. క్రౌర్యానృతమాయావర్జితానాం హి శక్య ఉపలక్షయితుం శుభానుశయసద్భావః. తేనానుశయేన పుణ్యేన కర్మణా చన్ద్రమణ్డలే భుక్తశేషేణాభ్యాశో హ - క్షిప్రమేవ. యదితి క్రియావిశేషణం. తే రమణీయాం - క్రౌర్యాదివర్జితాం యోనిమాపద్యేరన్ - ప్రాప్నుయుః బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా స్వకర్మానురూప్యేణ. అథ - పునర్యే తద్విపరీతాః కపూయచరణోపలక్షితకర్మాణోऽశుభానుశయా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యథాకర్మ యోనిమాపద్యేరన్. కపూయామేవ - ధర్మసమ్బన్ధవర్జితాం జుగుప్సితాం యోనిమాపద్యేరఞ్శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా స్వకర్మానురూప్యేణైవ. ౭

ఆ.— * తద్భూయ ఏవ భవతీత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతం పరిసమాప్య ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (తత్రేతి) . అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదఖిలాపాదితిన్యాయేన తేషు వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టా యేऽనుశయినః - తేషాం మధ్యే యే కేచిదస్మిల్లోకే చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తేః ప్రాగవస్థాయామనుష్ఠితా భుక్తరమణీయచరణాః - తే రమణీయాం యోనిం ప్రాపద్యేరన్నితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (శోభనమితి) కథం రమణీయచరణానురోధశోభనోऽనుశయో లక్ష్యతే - తత్రాహ (క్రౌర్యేతి) తే ఖల్వనుశయినో రతస్సిగ్యోగానన్తరం తేన కర్మణా రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నితి యత్ - తత్ క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి హేతుమాహ (స్వస్వకర్మేతి) అథేతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (పునరితి) తద్విపరీతాః - తేభ్యో విలక్షణా ఇతి యావత్. తే కపూయాం యోనిమశుభానుశయవశాద్రేతస్సిగ్యోగానన్తరమాపద్యేరన్నితి యత్ - తదపి క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి యోనివికల్పే కారణమాహ (స్వకర్మేతి) ౭

రం.— (తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నిత్యాది) తత్ - తేషు యే అభ్యాశః - అభ్యాగన్తారః. అభ్యాఙ్పూర్వాదశేర్ధాతోః క్విబన్తాద్బహువచనాన్తోऽయం శబ్దః. పరలోకాదిహలోకం ప్రత్యవతరన్త ఇత్యర్థః. హేతి ప్రసిద్ధౌ. యత్ - యదా రమణీయచరణాః - చర్యత ఇతి చరణం - కర్మ. రమణీయకర్మాణః. భుక్తశిష్టపరిపక్వసుకృతకర్మయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర యదాశబ్దానురోధాత్ తదేత్యధ్యాహర్తవ్యం. తదా తే రమణీయాం బ్రాహ్మణాదియోనిమాప్నువన్తీత్యర్థః. కపూయచరణాః కుత్సితకర్మాణ ఇత్యర్థః. భుక్తశిష్టకర్మానుసారిజన్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— యే తు రమణీయచరణా ద్విజాతయః తే స్వకర్మస్థాశ్చేదిష్టాపూర్తాదికారిణః - తే ధూమాదినా గచ్ఛన్త్యాగచ్ఛన్తి చ పునః పునర్ఘటీయన్త్రవత్. విద్యాం చేత్ప్రాప్నుయుః - తదాऽర్చిరాదినా గచ్ఛన్తి. యదా తు న విద్యాసేవినో, నాపీష్టాపూర్తాదికర్మ సేవన్తే, - తదాऽథైతయోః పథోః - యథోక్తయోరర్చిర్ధూమాదిలక్షణయోర్న కతరేణ - అన్యతరేణ చ నాపియన్తి. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి దంశమశకకీటాదీన్యసకృదావర్తీని భవన్తి. అత ఉభయమార్గపరిభ్రష్టా హ్యసకృజ్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః. తేషాం జననమరణసన్తతేరనుకరణమిదముచ్యతే (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) ఈశ్వరనిమిత్తచేష్టోచ్యతే. జననమరణలక్షణేనైవ కాలయాపనం భవతి - న తు క్రియాసు శోభనేషు భోగేషు వా కాలోऽస్తీత్యర్థః. ఏతత్ - క్షుద్రజన్తులక్షణం తృతీయం - పూర్వోక్తౌ పన్థానావపేక్ష్య. స్థానం - సంసరతాం. యేనైవం దక్షిణమార్గగా అపి పునరాగచ్ఛన్తి, అనధికృతానాం జ్ఞానకర్మణోరగమనమేవ దక్షిణేన పథేతి, - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే. పఞ్చమస్తు ప్రశ్నః పఞ్చాగ్నివిద్యయా వ్యాఖ్యాతః. ప్రథమో దక్షిణోత్తరమార్గాభ్యామపాకృతః. దక్షిణోత్తరయోః పథోర్వ్యావర్తనాపి - మృతానామగ్నౌ ప్రక్షేపస్సమానః, తతో వ్యావర్తన్తేऽర్చిరాదినాయన్తి - అన్యే ధూమాదినా, పునరుత్తరదక్షిణాయనే షణ్మాసాన్ ప్రాప్నువన్తః సంయుజ్య పునర్వ్యావర్తన్తే - అన్యే సంవత్సరం - అన్యే మాసేభ్యః పితృలోకమితి వ్యాఖ్యాతా. పునరావృత్తిరపి దక్షిణానుశయానాం చన్ద్రమణ్డలాదాకాశాదిక్రమేణోక్తా. అముష్య లోకస్యాపూరణం స్వశబ్దేనైవోక్తం - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి. యస్మాదేవం కష్టా సంసారగతిః - తస్మాజ్జుగుప్సేత. యస్మాచ్చ జన్మమరణజనితవేదనానుభవకృతక్షణాః క్షుద్రజన్తవో ధ్వాన్తే ఘోరే దుస్తరే ప్రవేశితాః సాగర ఇవాగాధేऽప్లవే నిరాశాశ్చోత్తరణం ప్రతి - తస్మాచ్చైవంవిధాం సంసారగతిం జుగుప్సేత - బీభత్సేత. ఘృణీ భవేత్ మా భూదేవంవిధే సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః పఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతయే. ౮

ఆ.— తృతీయం పన్థానమవతారయితుం పూర్వోక్తౌ పన్థానౌ సఙ్క్షిప్యానువదతి (యే త్వితి) శుభానుశయవశాద్యే కేచిద్బ్రాహ్మణాదియోనిమాపన్నాః - తే స్వవర్ణాశ్రమవిహితకర్మనిష్ఠాస్సన్తో యదీష్టాదికర్మ కృతవన్తః - తదా దక్షిణేన పథా చన్ద్రం గచ్ఛన్తి. తత్ర తత్ర భుక్త్వైవ కర్మణి భోగేన క్షీణే పునరవశిష్టేన కర్మణా పృథివీమాగచ్ఛన్తి. ఏవం ఘటీయన్త్రవత్పునః పునరారోహన్తోऽవరోహన్తశ్చ కేవలకర్మిణో దృశ్యన్తే. యది చేద్ద్విజాతయస్స్వ

ఉ.— స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబంశ్చ గురోస్తల్పమావసన్ బ్రహ్మహా చ। ఏతే పతన్తి చత్వారః పఞ్చమశ్చాచరంస్తైరితి॥ ౯

అథ హ య ఏతానేవం పఞ్చాగ్నీన్వేద న సహ తైరథాచరన్పాప్మనా లిప్యతే శుద్ధః పూతః పుణ్యలోకో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

కర్మస్థాస్సన్తోఽజ్ఞానరహితాః ఉత్తరేణ యానేనైతే బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః ఇదానీం తృతీయస్థానముపదిశతి (యదాత్వితి) పాపః పుణ్యైర్లోకం ప్రాప్య తత్రోపభోగాన్తే పునః పునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యస్మిన్నర్థే జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రయోగ ఇత్యాహ (తేషామితి) యద్వా- పరమేశ్వరో మార్గద్వయభ్రష్టం దృష్ట్వా తం జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రేరయతీత్యేతదిహోచ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం తేనాసావిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యేనైవమితి) ఉక్తయా రీత్యా నిర్ణీతాన్ ప్రశ్నాన్ వివిచ్య ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం కథయతి (పఞ్చమస్త్వితి) వ్యావర్తనాపి-వ్యాఖ్యాతేత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. మృతానాం - విదుషామవిదుషాం చేత్యర్థః తత్ర- అన్త్యస్య వ్యసనాన్తరం విదుషాం కర్మిణాం చ అన్యే సంవత్సరమితి- జ్ఞానినో గృహ్యన్తే అన్యే పితృలోకమితి - కేవలకర్మిణ ఇతి విభాగః. క్షీణానుశయానాం-చన్ద్రలోకేభ్యో భూతవ్యం కర్మభోగేన క్షయి తవతామితి యావత్ స్వశబ్దేనానువదతి (తేనేతి) కిమర్థమిహైవముక్తయా సవతీతి ప్రా సంసారగతిరుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తృతీయస్థానస్య కష్టత్వం స్పష్టయతి (యస్మాచ్చేతి) జన్మాదినా జనితాయా వేదనా- తదనుభవే కృతః క్షణః- అవసరః నాస్త్యత్ర యేషాం- తథా. అప్లవ ఇతి చ్ఛేదః తృతీయస్థానపదితరత్రాపి రాత్రిమత్త్వాత్తుల్యాకష్టతేత్యభిప్రేత్యాహ (తస్మాచ్చేతి) సంసారగత్యుపవర్ణనస్య తాత్పర్యముక్త్వా పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం అనుష్ఠానసిద్ధ్యర్థం తస్యస్తావకం శ్లోకముదాహృత్య వ్యాచష్టే (తదేతస్మిన్నిత్యాదినా) పఞ్చాగ్నివిద్యామాహాత్మ్యం స్పష్టమ్యర్థః ౮-౯

రం.— "వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩" ఇతి చతుర్థప్రశ్నం ప్రతివక్తి (అథైతయోః పథోర్న కతరేణచ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతి) అథశబ్దః ప్రతివచనాన్తరోపక్రమే యానిభూతాన్యుక్తయోః- ఏతయో ర్దేవయానపితృయాణయోః పథోర్మధ్యే కతరేణచన - కేనాపి మార్గేణ న గచ్ఛన్తి మార్గద్వయప్రాప్తిహేతుభూతవిద్యాకర్మరహితా ఇత్యర్థః తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి- దంశమశకకీటాదీని అసకృదావర్తీని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతి భవన్తి- పునః పునర్జాయన్తే మ్రియన్త ఇత్యర్థః. పచ్ఛాపిబ ఖాదేత్యయమత్యవహరతీత్యస్య పునః పునః పిబతి పునః పునః ఖాదతీతి హ్యాయమర్థః-తద్వత్క్రియాసమభిహారే లోట్ "లోటో హిస్వౌ వా చ తధ్వమోః" ఇతి పానః పున్యే-క్రియాసమభిహారే లోట్తధ్వమోర్హిస్వాదేశవిధానాత్ జాయస్వ మ్రియస్వేతి రూపం "యథావిధ్యనుప్రయోగః పూర్వస్మిన్ సముచ్చయే సామాన్యవచనస్యేతి భవన్తీతి సామాన్యశబ్దస్యానుప్రయోగః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః "పురీమవస్కన్దలునీహి నన్దనమితి వదతి. (ఏతత్తృతీయం స్థానం) అత్రైతచ్ఛబ్దేన జాయస్వ మ్రియస్వేతి భూతాని భవన్తీతి ప్రథమాన్తశబ్దేన ప్రధానతయా నిర్దిష్టాః పాపకర్మాణః పరామృశ్యన్తే - సర్వనామ్నాం పూర్వనిర్దిష్టప్రధానపరామర్శిత్వాత్. స్థానశబ్దాభిప్రాయేణైకవచనం పూర్వనిర్దిష్టద్యులోకబ్రహ్మలోకాపేక్షయా తు ద్రజస్తభవనాదిలక్షణస్థానస్య తృతీయత్వాత్తత్స్థానసమ్బన్ధాత్ పాపకర్మాణః తృతీయం స్థానమిత్యుచ్యన్తే. (తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే) తేన - తృతీయస్థానశబ్దితైః పాపకర్మభిః అసౌ-ద్యులోకో న సమ్పూర్యతే-న ప్రాప్యత ఇత్యర్థః. అత్ర ఏతత్తృతీయం స్థానమిత్యేతచ్ఛబ్దేన పూర్వనిర్దిష్టః పాపః పున్యేన జననమరణాదిభవనలక్షణో ధాత్వర్థ ఏవ పరామృశ్యతే- తస్యైవ తృతీయస్థానత్వం - తతశ్చ తస్య తృతీయస్థానస్య సద్భావా, దత్రైవావస్థానే జీవానాం ప్రాయేణ ప్రచారా, ద్యులోకగన్తౄణామల్పత్వా, ద్యులోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యుక్తావపి భాష్యస్య న విరోధః అత ఏవ "ద్యులోకారోహావరోహభావేన ద్యులోకాసమ్పూర్తివచనాదితి భాషితమితి ద్రష్టవ్యం (తస్మాజ్జుగుప్సేత) యస్మాత్సంసారికా గతిరుక్తరీత్యా కష్టతరా- తస్మాత్సంసారాజ్జుగుప్సేత - మాభూన్మే ఏవంవిధసంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి నిన్దేదిత్యర్థః ముక్తిఫలకపఞ్చాగ్నివిద్యాస్వరూపజ్ఞానస్య ఫలాన్తరం వక్తుమాహ (తదేష శ్లోకః) తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః ఏషః- వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః ౮

శం.— స్తేనో హిరణ్యస్య- బ్రాహ్మణసువర్ణస్య హర్తా, సురాం పిబన్ బ్రాహ్మణస్సన్, గురోశ్చ తల్పం-దారానావసన్, బ్రహ్మహా-బ్రాహ్మణస్య హన్తా, చేత్యేతే పతన్తి చత్వారః పఞ్చమశ్చ పతితైస్సహాచరన్నితి ౯

రం.— మన్త్రమాహ (స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబంశ్చ గురోస్తల్పమావసన్ బ్రహ్మహా చేత్యాది) తైరాచరన్- స్తేనాదిభిశ్చతుర్భిః నిద్యాయోనిసమ్బన్ధమాచరన్నిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ౯

శం.— అథ హ- పునర్యో యథోక్తాన్ పఞ్చాగ్నీన్వేద-స తైరప్యాచరన్-మహాపాతకిభిస్సహ నపాప్మనా లిప్యతే శుద్ధ ఏవ-తేన పఞ్చాగ్నిదర్శనేన పావితో యస్మాత్- పూతః పుణ్యలోకః- ప్రాజాపత్యాదిర్యస్య సోఽయం పుణ్యలోకో భవతి. య ఏవం వేద - యథోక్తం సమస్తం పఞ్చభిః ప్రశ్నైః పృష్టమర్థజాతం వేద: ద్విరుక్తిః సమస్తప్రశ్ననిర్ణయప్రదర్శనార్థా.. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

౯. పఞ్చమహాపాతకినశ్చతురోనిర్దిశ్యన్తే- సతుపఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతిః [illegible] ([illegible]) [illegible] (వేదేతి) కస్యేదంఫలమిత్యపేక్షాయాంపూర్వోక్తవిద్యావక్తృమనువదతి (యఏవమితి).. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

౮౦ — (అథహయఏతానేవంపఞ్చాగ్నీన్వేదనసహతైరప్యాచరన్పాప్మనాలిప్యతఇత్యాది) [illegible] సహసంసర్గమాచరన్పాప్మనానలిప్యతే. పూర్వోక్తరాఘుణనోర్యాభవతీత్యర్థః. (యఏవంవేదయఏవంవేదేతి) ప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతికాద్విరుక్తిః. శిష్టంస్పష్టం ఏతత్షష్ఠాన్తర్గతవాక్యవిషయకాన్యధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అర్చిరాదిపాదే •కార్యంబాదరిరస్యగత్యుపపత్తేః. కార్యం- హిరణ్యగర్భముపాసీనానేవఅర్చిరాదిర్గణోనయతీతిబాదరిరాచార్యోమన్యతే - పరిచ్ఛిన్నప్రాప్త్యర్థంహిగతిరుపపద్యతే-నాపరిచ్ఛిన్నపరబ్రహ్మప్రాప్తయే. నహ్యాకాశంప్రాప్తుందేశవిశేషోగన్తవ్యోభవతి. *విశేషితత్వాచ్చ. *పురుషోఽమానవఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతిగన్తవ్యస్యబహువచనాన్తలోకశబ్దేనవిశేషితత్వాత్, పరబ్రహ్మణఏకత్వేనబహుత్వాసమ్భవాత్, లోకశబ్దస్యదేశవిశేషఏవముఖ్యత్వాచ్చనపరబ్రహ్మణోఽర్చిరాదిప్రాప్యత్వం. నను •సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతినపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దేనచతుర్ముఖస్యకథంనిర్దేశఇత్యత్రాహ- •సామీప్యాత్తుతద్వ్యపదేశః. •యోబ్రహ్మాణంవిదధాతిపూర్వమితిహిరణ్యగర్భస్యప్రథమజత్వేనబ్రహ్మసామీప్యాత్ బ్రహ్మశబ్దేనాముఖ్యయావృత్త్యాచతుర్ముఖస్యనిర్దేశఉపపద్యతఇతిభావః. ననుహిరణ్యగర్భస్యద్విపరార్ధావసానేనాశాత్తంప్రాప్తస్యపునరావృత్తేరవశ్యంభావిత్వాత్ •ఏతేనప్రతిపద్యమానాఇమంమానవమావర్తంనావర్తన్తఇత్యనావృత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధః. తత్రాహ- •కార్యాత్యయేతదధ్యక్షేణసహాతఃపరమభిధానాత్. *తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలేపరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వేఇత్యభిధానాత్ కార్యస్య - బ్రహ్మలోకస్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ - బ్రహ్మణాసహఅతః - బ్రహ్మలోకాత్ పరం బ్రహ్మప్రాప్నోతి - అతశ్చానావృత్తిశ్రుతిరుపపద్యతఇతిభావః * పరంజైమినిర్ముఖ్యత్వాత్. నపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దస్యపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవముఖ్యత్వాత్ పరమేవబ్రహ్మార్చిరాదిః ప్రాపయతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. తస్యాపిపూర్వపక్షత్వేపి •పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రుత్యనుసారేణనిశ్శేషవిద్యానివృత్తేర్దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తయేగతిరుపపద్యతే. లోక్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాలోకశబ్దోపి బ్రహ్మణ్యుపపన్నః. బహువచనమప్యేకస్మిన్నుపచారాత్ప్రయుజ్యతే. •దర్శనాచ్చ. దర్శయతిచశ్రుతిర్బ్రహ్మప్రాప్తేర్గతిసాపేక్షత్వం *ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతి. నను *ప్రజాపతేస్సభాంవేశ్మప్రపద్యఇతి అర్చిరాదినాగతస్యకార్యప్రజాపతివిషయాభిసన్ధిర్దృశ్యతే - తత్రాహ- •నచకార్యేప్రత్యభిసన్ధిః. నాయం ప్రత్యభిసన్ధిఃకార్యహిరణ్యగర్భవిషయః - అపితుపరబ్రహ్మవిషయః - తస్యైవప్రజాపతిశబ్దముఖ్యవాచ్యత్వాత్, ఉత్తరత్ర •యశోఽహంభవామిబ్రాహ్మణానాంయశోరాజ్ఞాంయశోవిశామితిసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, *అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపంచన్ద్రఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి బ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వేనవిశేషితత్వాచ్చపరమేవబ్రహ్మార్చిరాదిర్నయతీతిజైమినిరాచార్యోమన్యతే •అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతిబాదరాయణఉభయథాచదోషాత్తత్క్రతుశ్చ. అబ్రహ్మభూతంనామాదికంయేబ్రహ్మత్వేనోపాసతే - తేప్రతీకాలమ్బనాః తద్భిన్నాన్ - ప్రకృతివియుక్తంప్రత్యగాత్మానంబ్రహ్మత్వేనయేపఞ్చాగ్నివిదఉపాసతే, యేచకేవలంపరంబ్రహ్మోపాసతే,- ఉభయవిధానపితాన్నయతీతిబాదరాయణఆచార్యోమన్యతే. కేవలంపరమేవోపాసీనాన్నయతీతిపక్షే, కార్యముపాసీనాన్నయతీతిపక్షే, చ *తద్యఇత్థంవిదుర్యేచేమేఽరణ్యేఇతిశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్. ననుపఞ్చాగ్నివిదాంబ్రహ్మత్వేనప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వేకింప్రమాణం తత్రాహ- తత్క్రతుశ్చేతి పఞ్చాగ్నివిద్యాయాబ్రహ్మవిద్యాత్వాభావేఅర్చిరాదిగతిర్వా, తయాగత్వాబ్రహ్మప్రాప్తిర్వా, నస్యాత్ - తత్క్రతున్యాయవిరోధప్రసఙ్గాత్ బ్రహ్మవిద్యాత్వేతుతత్క్రతున్యాయోప్యనుగృహీతోభవతి. ఇయంస్తువిశేషః-పఞ్చాగ్నివిద్యాబ్రహ్మైకత్వస్వాత్మవిద్యా. పరవిద్యాతు ప్రత్యగాత్మశరీరకపరమాత్మవిద్యాః. విశేషణవిశేష్యభావేనపరంవ్యాఖ్యానం. అయంతుభగవతోబాదరాయణస్యసిద్ధాన్తఇతిస్థితం. తథా - లోకేగ్రామాదిగన్తౄణామిమంవృక్షంగత్వాఇమాంనదీంగత్వా సగ్రామోగన్తవ్యఇతితత్తద్దేశోపదేశస్యమార్గత్వాదస్యాపివాక్యస్యార్చిరాదయోమార్గచిహ్నభూతాః అథవా- •అగ్నిలోకమాగచ్ఛతిసవాయులోకమితిలోకశబ్దశ్రవణాదర్చిరాద్యాభోగభూమయఇత్యేవంపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- *అతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్. విద్యుతమతిమానవఃపురుషఃగమయతాదేవతావిశేషాః - అతివాహికాః. గన్తౄణాంగమయితారఇతియావత్. తల్లిఙ్గాత్ - *తత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతివైద్యుతపురుషస్యగమయితృత్వసిద్ధవత్కారేణబ్రహ్మగమయితృత్వమాత్రవిశేషప్రతిపాదనపరేణవాక్యేనేతరేషామపిగమయితారఇతిప్రతీతేః, అర్చిరాదిశబ్దానాంచ •అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిసూత్రేణతదభిమానిదేవతాపరత్వసమ్భవాత్. నను వైద్యుతపురుషస్యైవబ్రహ్మగమయితృత్వేఊర్ధ్వంకాఽపేక్షాకిమాహ్యానుసారేణనివర్తితానాంవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాంకథంసమ్బన్ధః. తత్రాహ- •వైద్యుతేనైవతతస్తచ్ఛ్రుతేః. తతః- విద్యుతఊర్ధ్వంవైద్యుతేనైవబ్రహ్మప్రాప్త్యర్వాహనం- *సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతిశ్రుతేః. వరుణాదయోపితదనుగ్రాహకాభవన్తీతిద్రష్టవ్యమితిస్థితం. తథా - వైరాగ్యపాదేలోకాన్తరంగచ్ఛతోజీవస్యదేహారమ్భకభూతసూక్ష్మైర్భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యగమనమితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే - •తదన్తరప్రతిపత్తౌరంహతిసమ్పరిష్వక్తఃప్రశ్ననిరూపణాభ్యాం. పూర్వత్ర *పఞ్చమ్యామాహుతావితిసూత్రేమూర్తిశబ్దేననిర్దిష్టదేహాన్తరశబ్దేనపరామృశ్యతే. తదన్తరప్రతిపత్తౌ-దేహాన్తరప్రతిపత్త్యర్థంజీవోభూతసూక్ష్మైఃపరిష్వక్తఏవరంహతి - గచ్ఛతీత్యర్థః. పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం * వేత్థయథా

ష్వదుష్టాయామాహు [illegible] భవన్తీతి [illegible] మితిష్వప్ఛబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం హూయమానతయా సమ్బన్ధం సిద్ధవత్కృత్యైవా-
పాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి కథం వేత్థేతి ప్రశ్నా, ద్ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషాస్వపి ద్రావిష్వగ్నిష్వాపః శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్న-
రేతోరూపేణ హూయమానాస్సత్యః పఞ్చమ్యాం రేతఆహుతౌ పురుషాకారేణ పరిణమన్తీతి ప్రతివచనదర్శనా, చ్చాప్ఛబ్దితభూతసూక్ష్మపరిష్వక్త ఏవా-
రోహణావరోహణాద్యాస్పష్టతరతీతి భావః. నను * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీత్యపామేవ పురుషవచస్త్వం ప్రతిపాద్యతే- న భూతాన్తరాణామితి. తత్రాహ-
* త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్. తుశబ్దశ్చోద్యవ్యావృత్త్యర్థః. కేవలానామపాం దేహారమ్భకత్వాసమ్భవేన త్ర్యాత్మకత్వాదప్ఛబ్దో భూతాన్తర-
స్యాప్యుపలక్షకః. తర్హి కుతోఽప్ఛబ్దేన నిర్దేశ ఇత్యత్రాహ- భూయస్త్వాత్- తేజోఽబన్నలక్షణభూతత్రయమధ్యే దేహస్య లోహితప్రచురతయా అపాం
భూయస్త్వాదప్ఛబ్దేన నిర్దేశ ఇతి భావః. * ప్రాణగతేశ్చ. * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రా-
మన్తీతి ఇన్ద్రియాణామపి సహగతిశ్రవణాత్, భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తతయా జీవగమనాభావే నిరాశ్రయాణామిన్ద్రియాణాం గమనాసమ్భవాత్, భూత-
సూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ గమనమభ్యుపగన్తవ్యం. * స్మర్యతే చ. * గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయాదితి ఇన్ద్రియాణాం చ నయనస్య స్మరణా-
త్తేషాం చాశ్రయతయా భూతసూక్ష్మాణాం గతిరభ్యుపగన్తవ్యా. * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్. * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వా-
గప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదినా ప్రాణానాం మరణకాలే అగ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణాన్న ప్రాణానాం జీవేన సహగతిస్సమ్భవతీతి చేన్న- అ-
గ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వాత్. * ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా ఇతి లోమకేశానామప్యోషధివనస్పత్యప్యయశ్రవణా, త్తస్య చ ప్రత్యక్ష-
బాధితత్వేన ఓషధివనస్పతిషు లోమకేశాప్యయస్య భాక్తత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, తత్సహపఠితానామగ్న్యాదిషు వాగాద్యప్యయానామపి భాక్తత్వమే-
వ. తతశ్చ * అగ్నిం వాగప్యేతీత్యస్యాయమర్థః- * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్వాగధిష్ఠాతృతయా ముఖప్రవేశప్రతిపాదనాన్మరణ-
కాలేఽగ్నిర్మ్రియమాణపురుషవాగధిష్ఠాతృతాం పరిత్యజ్య అనధిష్ఠాతృరూపేణ వర్తత ఇతి. * ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః. య-
దుక్తం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ద్యుపర్జన్యాదిషు భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనమితి- తన్నోపపద్యతే- ప్రణవ ఏవ విష్వర ఇతి న్యాయేన ప్ర-
థమాహుతావేవ * తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి ప్రథమపర్యాయే శ్రద్ధాయా ఏవ హోమ్యత్వశ్రవణేనాప్ఛబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం
హోమ్యత్వాశ్రవణాదితి చేన్న- యది ప్రథమే పర్యాయే అప్ఛబ్దితవ్యతిరిక్తాయాః శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వం- తర్హి ప్రశ్నప్రతివచనయోరపాం
పఞ్చమ్యామాహుతావితి నిర్దేశో నోపపద్యేత- అపాం పఞ్చమాహుతిసమ్బన్ధో హి తదితరాహుతిచతుష్టయసమ్బన్ధ ఏవోపపద్యతే. బుద్ధివిశేషలక్షణశ్ర-
ద్ధాయా ఆత్మతో నిష్కృష్య హోమస్యానుపపత్తేశ్చ శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్తే- * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికా-
రిణాం ప్రతీతేః. ద్యుపర్జన్యాదిషు ప్రశ్నప్రతివచనవశాద్భూతసూక్ష్మాణాం గమనసమ్భవేఽపి న తత్పరిష్వక్తస్య జీవస్య గమనం- అశ్రుతత్వాదితి చేన్న-
ఉత్తరత్ర పితృయాణవాక్యే * మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేతి ద్యులోకం ప్రాప్తస్యేష్టాదికారిణో
జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణా, దత్రాపి * తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి ద్యులోకం ప్రవిష్టానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావశ్రవణా,
దత్రాపి * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీతి అప్ఛబ్దేన న కేవలభూతసూక్ష్మమాత్రముచ్యతే- అపి తు తత్పరిష్వక్తో జీవః. పురుషశబ్దాభిలపనీయత్వమపి తత్పరిష్వక్త-
స్య జీవస్యైవ. తతశ్చ * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీత్యత్రాబాదిశబ్దానాం తత్పరిష్వక్తజీవపరత్వాత్ భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనం సిద్ధం న-
ను * తం దేవా భక్షయన్తీతి సోమరాజభావం ప్రాప్తస్య భక్ష్యత్వశ్రవణా, జ్జీవస్యాదనీయత్వాత్, పితృయాణగామిసోమరాజశబ్దనిర్దిష్టో న జీవ ఇ-
త్యత్రాహ- * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథాహి దర్శయతి. దేవభక్ష్యత్వవచనం భాక్తం- కేవలేష్టాదికారిణామనాత్మవిత్త్వాత్. అనాత్మవిదాం
చ * యథా పశురేవం స దేవానామితి శ్రుతిదర్శనేన పశువద్భోగోపకరణత్వాత్ * తం దేవా భక్షయన్తీత్యుక్తిరుపపద్యతే. అతో భూతసూక్ష్మపరిష్వక్త
ఏవ జీవో గచ్ఛతీతి స్థితం. సమనన్తరాధికరణే * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి వాక్యం విచారితం- తత్ర * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి సమ్పాతశబ్దితసర్వకర్మఫ-
లస్య తత్రైవోపభోక్తవ్యత్వశ్రవణాత్, * ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కిఞ్చేహ కరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి బృహ-
దారణ్యకే శ్రవణాత్, సర్వం కర్మఫలం భుక్త్వా నిరనుశయ ఏవావరోహతి జీవః. అనుశయః- భుక్తశిష్టం కర్మ. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * కృతాత్యయేఽను-
శయవాన్దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ. కృతస్య- కర్మణోఽత్యయే- అవసానే అనుశయవానేవ ప్రత్యవరోహతి జీవః దృష్టస్మృతిభ్యాం- శ్రు-
తిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః. * తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యదితి శ్రుతేః, * వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మఫలమనుభూయ తతశ్శేషే-
ణ విశిష్టదేశజాతికులరూపాయుశ్శ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యన్తే విష్వఞ్చో విపరీతా వినశ్యన్తీతి స్మరణా, చ్చ. అతస్సానుశయా ఏవావ-
రోహన్తి. * యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యాదికం తు ఫలదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం. తత్ర చ * అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశ-
మితి శ్రవణాద్యథాగమనం ప్రత్యాగమనం. * ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీతి శ్రవణాదనేవం చ- యేన ప్రకారేణ గతం- తదన్యే-
న ప్రకారేణావరోహన్తీత్యర్థః. * చరణాదితి చేన్నోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః. నను * రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యే-
రన్నిత్యాదినా సదసచ్చరణయోరేవ సదసద్యోనిప్రాప్తిహేతుత్వం శ్రూయతే. చరణం- ఆచారః. శీలం. వృత్తమితి పర్యాయాః. తతశ్చ * రమణీయచరణా
ఇతి శ్రుతివశాదవరోహతాం సదసద్యోనిజన్మహేతుభూతచరణశబ్దితాచారానువృత్తావపి న కర్మశేషానువృత్తౌ ప్రమాణమస్తీతి చేన్న- చరణశ్రుతిః కర్మో-
పలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే- కేవలాచ్చరణశబ్దితాదాచారాత్సుఖదుఃఖహేతుభూతయోనిప్రాప్త్యసమ్భవాత్. * ఆనర్థక్యమితి చేన్న తద-
పేక్షత్వాత్. నను * సత్యాద్యవద్యాద్యాచారస్య సుఖదుఃఖహేతుత్వాభావే ఆనర్థక్యమితి చేన్న- తదపేక్షత్వాదగ్నిహోత్రాదిపుణ్యకర్మణః. * సత్యా-

హీనో౽శుచిర్నిత్యమనర్హస్సర్వకర్మస్వితి శ్రవణాత్ సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారవత ఏవ వైదికకర్మస్వధికారాత్. * సుకృతదుష్కృతే ఏవ వేతి తు బాదరిః. పుణ్యం కర్మాచరతి పాపం కర్మాచరతీతి సుకృతదుష్కృతకర్మసు చరతిశబ్దప్రయోగాత్ చర్యత ఇతి చరణమితి వ్యుత్పత్త్యా సుకృతదుష్కృతే ఏవ చరణశబ్దాభిధేయే. * యాన్యనవద్యాని కర్మాణి తాని సేవితవ్యాని యాన్యస్మాకం సుచరితాని తాని త్వయోపాస్యానీతి కర్మాచారయోః పృథఙ్నిర్దేశస్తు గోబలీవర్దన్యాయాదుపపద్యతే. వైతానికాని తు కర్మాణి- కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ఇతరాణి తు- ఆచారశబ్దేనాభిలప్యన్తే. అతశ్చరణశబ్దేన సుకృతదుష్కృతయోరేవాభిలాప ఇతి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి స్థితం. తథా - * యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యాదావాకాశాదిభావో౽పి దేవమనుష్యాదిభావవత్ తచ్ఛరీరకత్వలక్షణ ఏవాస్త్వితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః. తత్స్వాభావ్యాపత్తిః - ఆకాశాదిసాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. స్వభావ ఏవ స్వాభావ్యం. * వర్తమానసామీప్య ఇత్యాదివత్ స్వార్థికః ష్యఞ్. అతః తత్స్వాభావ్యాపత్తిః- తత్సాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. చన్ద్రమణ్డలే శరీరారమ్భకాణాం భూతసూక్ష్మాణాం కర్మక్షయే ద్రవీభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకారప్రహాణేనాకాశాదిసాదృశ్యేన తదుపశ్లిష్టానుశయినో౽ప్యాకాశసమా భవన్తీత్యర్థః. కుతః. ఉపపత్తేః- సుఖదుఃఖోపభోగాయ హి తచ్ఛరీరసంసర్గః. న హ్యనుశయినం ప్రత్యాకాశాదేర్జీవాన్తరశరీరభూతస్య తద్భోగాశ్రయత్వమస్తి- యుగపద్భోక్తృద్వయసమావేశే తత్కామ్యోః పరస్పరవిరుద్ధభోగార్థతయా శరీరోన్మథనప్రసఙ్గాత్. న చావరోహన్తో జీవా ఏవ తత్తదభిమానిదేవతా భవన్త్వితి చేన్న - సర్గాద్యకాలమారభ్య ప్రళయమాకాశాద్యభిమానిదేవతానామనుశయిభ్యో౽న్యాసాం క్లృప్తానాం సత్త్వేనానుపదమవరోహతామనుశయినామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేరితి స్థితం. తదుత్తరాధికరణే ఆకాశప్రాప్తిప్రభృతి యావద్వ్రీహ్యాదిప్రాప్తి కిం తత్ర తత్ర నాతిచిరం తిష్ఠతి- ఉతానియమ ఇతి విశయే నియమహేత్వభావాదనియమ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * నాతిచిరేణ విశేషాత్. ఆకాశాదితో నాతిచిరేణ నిష్క్రమణం. కుతః. విశేషాత్ - ఉత్తరత్ర వ్రీహ్యాదిప్రాప్తౌ * అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరమితి విశిష్య కృచ్ఛ్రనిష్క్రమణాభిధానాదితి స్థితం. తదుత్తరాధికరణే * వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇత్యనేనానుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావ ఉచ్యతే. తత్ర వ్రీహీ జాయతే మనుష్యో జాయత ఇతివదిహ * తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇతి శ్రవణాద్వ్రీహ్యాదిశరీరకా ఏవానుశయినో భవన్తీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాత్. అవరోహతాం జీవానాం జీవాన్తరాధిష్ఠితే వ్రీహ్యాదౌ సంశ్లేషమాత్రం. కుతః. పూర్వవదభిలాపాత్- * ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యాదౌ ఆకాశాదిభావే హేతుభూతకర్మకీర్తనాభావాద్యథా ఆకాశాదిషు సంశ్లేషమాత్రం- ఏవం వ్రీహ్యాదిస్థావరభావహేతుభూతకర్మకీర్తనాభావాదుత్తరత్రైవ * రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యదితి బ్రాహ్మణాదిభావ ఏవ హేతుభూతస్య కర్మణః కీర్తనాత్, వ్రీహ్యాదౌ జీవాన్తరాధిష్ఠితే సంశ్లేషమాత్రమేవ. * అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్. ఇష్టాదికర్మణాం పశుహింసామిశ్రత్వాద్ధింసాయాశ్చ * న హింస్యాదితి నిషిద్ధత్వేనానిష్టసాధనత్వేన పాపతయా, తన్మిశ్రతయా సుకృతకర్మణామశుద్ధత్వాత్ సుకృతాంశస్య ఫలం స్వర్గే౽నుభూయ హింసాంశస్య స్థావరాదిభావలక్షణం ఫలమవరోహన్ననుభవతు. నను న హింస్యాదితి నిషేధః విహితక్రత్వఙ్గహింసావ్యతిరిక్తవిషయో౽స్త్వితి చేన్న- పుష్ట్యాదిష్విష్టసాధనస్య ...ద్రోహాదిషూపానిష్టసాధనత్వస్య చ దర్శనేనోత్సర్గాపవాదన్యాయస్యాత్రానవతారాత్. అతో యాగాద్యనుప్రవిష్టహింసాఫలత్వేన స్థావరభావో౽నుభోక్తవ్య ఇతి చేన్న- ప్రవర్తనానివర్తనారూపవిధినిషేధయోరవిరోధస్య వక్తుమశక్యతయా సతి చ విరోధే సామాన్యవిశేషన్యాయేన నిషేధస్య విహితహింసావ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్. వస్తుతస్తు యాగీయపశుహింసాయా హింసాత్వస్యైవాభావాత్. * న వా ఉ ఏతన్మ్రియసే న రిష్యసీతి మన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావస్యైవ ప్రతిపాదనాత్. న రిష్యసి- న హింస్యస ఇతి హి తస్యార్థః. నను * న రిష్యసీతి మన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావాభ్యుపగమే న మ్రియస ఇతి మన్త్రేణాత్మన్మరణస్యామరణత్వమపి న స్యాత్. తతశ్చ న మ్రియస ఇతి వన్న రిష్యసీత్యుక్తిరప్యౌపచారికీత్యేవాశ్రయణీయం. మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వస్యైవ హింసాత్వరూపత్వాదితి చేత్. న మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వం- హింసాత్వం. కశాతాడనతప్తసన్దంశనిపాటనక్రకచదారణాదీనాం మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వాభావేన హింసాత్వాభావప్రసఙ్గాత్. అతస్తీవ్రదుఃఖజననాపాయికవ్యాపారత్వస్యైవ హింసాపదప్రవృత్తినిమిత్తత్వం వక్తవ్యం. వ్రణాదిచికిత్సకే తాదాత్వికతీవ్రవేదనోత్పాదకే హింసకత్వవ్యపదేశాభావేన బలవత్తద్ధితాజనకత్వే సతి తద్వేదనాజనకవ్యాపారత్వం- తద్ధింసాత్వమిత్యాశ్రయణీయం. తతశ్చ వ్రణచికిత్సయా జాయమానస్యారోగ్యరూపహితస్య తాదాత్వికవేదనాపేక్షయా బలవత్త్వాన్న హింసాత్వమితి స్థితే పశుమరణానుకూలవ్యాపారస్య పశువేదనాజనకత్వే౽పి స్వర్గప్రాప్త్యాదిలక్షణస్య పశుహితస్య బలవత్త్వాన్న హింసాత్వం. అతో * న హింస్యాదితి నిషేధావిషయత్వాత్ క్రత్వఙ్గపశుహింసాయా న పాపజనకత్వమితి తద్వశేనావరోహతో౽నుశయినో న వ్రీహ్యాదిభావాపత్తిరితి. * రేతస్సిగ్యోగో౽థ. ఇతశ్చౌపచారికం వ్రీహ్యాదిజన్మవచనం- వ్రీహ్యాదిభావవచనానన్తరం * యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతీతి రేతస్సిగ్భావో౽నుశయినాం స్మర్యమాణో యథా న ముఖ్యః - ఏవం వ్రీహ్యాదిభావో౽పీత్యర్థః. * యోనేశ్శరీరం. యోనిప్రాప్తేః పశ్చాదేవానుశయినాం బ్రాహ్మణాదిశరీరప్రాప్తిశ్రవణాత్ తతః ప్రాఙ్న శరీరపరిగ్రహః- కిం తు సంశ్లేషమాత్రం. యత్ర పుణ్యాపుణ్యకర్మణీ- తత్రైవ సుఖదుఃఖే. యత్ర సుఖదుఃఖే- తత్రైవ తద్ధేతుభూతం శరీరం. తతశ్చాకాశాదిషు కర్మకీర్తనాభావేన తత్ఫలభూతసుఖాద్యనుభవాభావాత్ న తద్ధేతుభూతం శరీరమితి న యోనిప్రాప్తేః ప్రాక్ఛరీరపరిగ్రహ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవః సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిన్ద్రద్యుమ్నో భాల్లవేయో జనః శార్కరాక్ష్యో బుడిల ఆశ్వతరాశ్విస్తే హైతే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః సమేత్య మీమాꣳసాం చక్రుః కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మేతి॥ ౧

తే హ సమ్పాదయాఞ్చక్రురుద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిః సంప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తꣳ హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తꣳ హాభ్యాజగ్ముః॥ ౨

స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాస్తేభ్యో న సర్వమివ ప్రతిపత్స్యే హన్తాహమన్యమభ్యనుశాసానీతి॥ ౩

శం.— దక్షిణేన పథా గచ్ఛతామన్నభావ ఉక్తః * తద్యథా నామ స్న్వంతం దేవా భక్షయన్తీతి. క్షుద్రజన్తులక్షణా చ కష్టా సంసారగతిరుక్తా. తదుభయదోషపరిజిహీర్షయా వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే- * అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాదిలిఙ్గాత్. ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా విద్యాసంప్రదానన్యాయప్రదర్శనార్థా చ. ప్రాచీనశాల ఇతి- నామతః. ఉపమన్యోరపత్యం- ఔపమన్యవః. సత్యయజ్ఞః- నామతః. పులుషస్యాపత్యం- పౌలుషిః. తథా- ఇన్ద్రద్యుమ్నః- నామతః. భల్లవేరపత్యం- భాల్లవిః. తస్యాపత్యం- భాల్లవేయః. జన ఇతి- నామతః. శర్కరాక్ష్యస్యాపత్యం- శార్కరాక్ష్యః. బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యం- ఆశ్వతరాశ్విః. పఞ్చాపి తే హైతే మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః. విస్తీర్ణాభిశ్శాలాభిర్యుక్తాః- సమ్పన్నాః. మహాశ్రోత్రియాః- శ్రుతాధ్యయనవృత్తసమ్పన్నా ఇత్యర్థః. త ఏవమ్భూతాస్సన్తః సమేత్య- సమ్భూయ క్వచిన్మీమాంసాం- విచారణాం చక్రుః- కృతవన్త ఇత్యర్థః. కథం. కో నః- అస్మాకమాత్మా, కిం బ్రహ్మేతి. ఆత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం. బ్రహ్మేతి- అధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నమాత్మానం నివర్తయతి. ఆత్మేతి చ- ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యాదిత్యాదిబ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వం నివర్తయతి. అభేదేనాత్మైవ బ్రహ్మ, బ్రహ్మైవాత్మేత్యేవం సర్వాత్మా వైశ్వానరో బ్రహ్మ- స ఆత్మేత్యేతత్సిద్ధం భవతి- *మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరయోస్సన్దర్భయోస్సమ్బన్ధం దర్శయన్నుత్తరసన్దర్భమవతారయతి (దక్షిణేనేత్యాదినా) ఉత్తరగ్రన్థస్య వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థత్వేఽగమకమాహ (అత్సీతి) విద్యాయాస్సమ్ప్రదానం- శిష్యః. తస్య న్యాయః- వినయాదిసమ్పత్తిః. తత్ప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికా- దృశ్యతే చాత్ర ప్రాచీనశాలప్రభృతీనాం తత్సమ్పత్తిరిత్యాహ (విద్యేతి) కథమాత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం- వ్యావర్త్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తరీత్యా మిథో విశేషణవిశేష్యత్వే ఫలితమాహ (అభేదేనేతి) ఇతశ్చోపాస్యస్య సర్వాత్మత్వం గమ్యతే- పరిచ్ఛిన్నోపాసనస్య నిన్దితత్వాత్ *భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వమితి న్యాయాదిత్యాహ (మూర్ధేతి) ౧

రం.— వైశ్వానరవిద్యా ప్రస్తూయతే (ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవస్సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిత్యాది) ఉపమన్యుసుతః ప్రాచీనశాలనామా, పులుషసుతస్సత్యయజ్ఞనామా, భాల్లవిసుత ఇన్ద్రద్యుమ్ననామా, శర్కరాక్ష్యసుతో జననామా, అశ్వతరాశ్వసుతో బుడిలనామా, ఏతే పఞ్చాపి మహాశాలాః- మహాగృహస్థతయా విస్తీర్ణశాలాసమ్పన్నాః. ప్రసిద్ధా ఇతి యావత్. మహాశ్రోత్రియాః- అతీవ శ్రుతాధ్యయనసమ్పన్నాస్తే చైకత్ర సమ్భూయాస్మాకం అన్తర్యామితయా ఆత్మభూతం బ్రహ్మ కిమితి మీమాంసాం చక్రుః- విచారం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తే హ మీమాంసన్తోఽపి నిశ్చయమలభమానాః సమ్పాదయాఞ్చక్రుః- సమ్పాదితవన్త ఆత్మన ఉపదేష్టారం. ఉద్దాలకో వై- ప్రసిద్ధో నామతః. భగవన్తః- పూజావన్తః. అయమారుణిః- అరుణస్యాపత్యం. సంప్రతి సమ్యగిమమాత్మానం వైశ్వానరమస్మదభిప్రేతమధ్యేతి- స్మరతి. తం హన్త- ఇదానీమభ్యాగచ్ఛామేతి. ఏవం నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తం గతవన్తః. ౨

ఆ.— భగవన్తస్సన్తః- సమ్పాదయాఞ్చక్రురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨-౩

రం.— (తే హ సంపాదయాఞ్చక్రుః) తే- ఏవం మీమాంసిత్వా నిశ్చయమలభమానాః ఆత్మభూతబ్రహ్మోపదేష్టారం కంచిత్సమ్పాదితవన్తః. నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ (ఉద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది) హే భగవన్తః. అరుణసుతః ఉద్దాలకనామా ఇదానీం వైశ్వానరమాత్మానమధ్యేతి- * ఇక్ స్మరణే. ఉపాస్త ఇత్యర్థః. యద్వా- * ఇణ్ గతావితి. గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వాద్వా గచ్ఛతీత్యర్థః. తం- ఉద్దాలకమభ్యాగచ్ఛామేతి నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తమభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః. ౨

శం.— ఆరుణిః- స హ- తాన్ దృష్ట్వైవ తేషామాగమనప్రయోజనం బుద్ధ్వా సమ్పాదయాఞ్చకార. కథం. ప్రక్ష్యన్తి మాం వైశ్వానరమిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః. తేభ్యోఽహం న సర్వమివ పృష్టం ప్రతిపత్స్యే- వక్తుం నోత్సహే. అతో హన్తాహమిదానీమన్యమేషామభ్యనుశాసాని- వక్ష్యామ్యుపదేష్టారమితి. ౩

రం.— (స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఇత్యాది) స హ- ఉద్దాలకస్తానాగతాన్ దృష్ట్వా ఏతే మహాశాలాః మహాశ్రోత్రియాః మాం వైశ్వానరమాత్మానం ప్రక్ష్యన్తి. నాహం తత్సర్వం ప్రతిపద్య తేభ్యో వక్తుం శక్నోమి. అతోఽన్యం తదభిజ్ఞం కంచిదనుశాసాని- ఉపదిశానీత్యేవం సమ్పాదితవాన్- నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తాన్హోవాచాశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకేయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తగ్ హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తగ్ హాభ్యాజగ్ముః॥ ౪

తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుతో యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మి యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి వసన్తు భగవన్త ఇతి. ౫

ఉ.— తే హోచుర్యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తగ్ హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరగ్ సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి॥ ౬

శం.— ఏవం సమ్పాద్య తాన్హోవాచ. అశ్వపతిర్వై నామతః. భగవన్తోఽయం కేకయస్యాపత్యం కైకేయః. సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది సమానం. ౪

ఆ.— అశ్వపతిరిత్యాదౌ భగవన్త ఇతి ప్రాచీనశాలప్రభృతయస్సమ్బోధ్యన్తే. ౪

రం.— (తాన్హోవాచ) స ఉద్దాలక ఔపమన్యవాదీన్ప్రత్యాహ. కిమితి. (అశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకేయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానమిత్యాది) కేకయస్యాపత్యం కైకేయః. శిష్టం స్పష్టం. (తం హాభ్యాజగ్ముః) తం అశ్వపతిముద్దాలకషష్ఠాస్తే అభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— తేభ్యో హ రాజా ప్రాప్తేభ్యః పృథక్పృథగర్హాణి - అర్హణాని పురోహితైర్భృత్యైశ్చ కారయాఞ్చకార - కారితవాన్. స హాన్యేద్యూ రాజా ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ వినయేనోపగమ్య - ఏతద్ధనముపాదద్ధ్వమితి. తైః ప్రత్యాఖ్యాతః, మయి దోషం పశ్యన్తి నూనం - యతో న ప్రతిగృహ్ణన్తి మత్తో ధనమితి మన్వాన, ఆత్మనస్సద్వృత్తతాం ప్రతిపిపాదయిషన్నాహ - న మే - మమ జనపదే స్తేనః - పరస్వహర్తా విద్యతే. న కదర్యః - అదాతా సతి విభవే. న మద్యపః - ద్విజోత్తమస్సన్. నానాహితాగ్నిః - శతగుః. నావిద్వాన్ - అధికారానురూపం. న స్వైరీ - పరదారేషు గన్తా. అత ఏవ స్వైరిణీ కుతః - దుష్టచారిణీ న సమ్భవతీత్యర్థః. తైశ్చ న వయం ధనార్థిన ఇత్యుక్త ఆహ అల్పం మత్వైతే ధనం న గృహ్ణన్తీతి - యక్ష్యమాణో వై కతిభిరహోభిరహం హే భగవన్తోఽస్మి. తదర్థం క్లృప్తం ధనం. యావదేకైకస్మై యథోక్తమృత్విజే ధనం దాస్యామి - తావత్ప్రత్యేకం భగవద్భ్యోఽపి దాస్యామి. వసన్తు భగవన్తః - పశ్యన్తు చ మమ యాగం. ౫

ఆ.— స హేత్యాది సోపస్కారం వ్యాచష్టే (స హాన్యేద్యురిత్యాదినా) యథోక్తం - శాస్త్రప్రసిద్ధమితి యావత్. ౫

రం.— (తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార) ప్రాప్తేభ్యస్తేభ్యో మహర్షిభ్యః కైకేయః పృథక్పృథగర్హాణి - అర్హణాని. పూజాః భృత్యైః పురోహితాదిభిశ్చ కారితవానిత్యర్థః. (స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ) స హ - రాజా అన్యేద్యుః ప్రాతఃకాలే స్వభవనం సఞ్జిహానః - త్యజన్. స్వభవనాన్నిర్గత్య. తత్సమీపమేత్యేతి యావత్. తాన్మహర్షీనువాచేత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ (న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నాఽనాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుత ఇత్యాది) హే భగవన్తః - పూజార్హాః. మదధిష్ఠితే జనపదే స్తేనః - చోరో వా కదర్యః - దానశూన్యో వా మద్యపాయీ వా సత్యాం యోగ్యతాయామనాహితాగ్నిర్వా అవిద్వాన్ - వేదాధ్యయనాదిశూన్యస్త్రైవర్ణికో వా స్వైరీ - పరదారగన్తా వా న సన్తి. స్వైరిణీ - పుంశ్చలీ కుతస్స్యాదిత్యర్థః. ఏవమాద్యా దుష్టా మజ్జనపదే న సన్తి. న హి తైర్దత్తం ధనముపజీవామి. అతో మమ ప్రతిగ్రహయోగ్యతాఽస్తీతి భావః. (యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యాది) అహమచిరేణైవ కాలేన యాగం కరిష్యామి. తత్ర యాగే ఏకైకస్మా ఋత్విజే యావద్ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యః ప్రత్యేకం దాస్యామి. తావత్కాలమత్రైవ వసన్తు. యాగం చ పశ్యన్త్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః. భగవతా చ భాష్యకృతా *న మే స్తేన ఇత్యాదినా * యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యన్తేనాత్మనో ప్రశస్తతయా ప్రతిగ్రహయోగ్యతాం జ్ఞాపయన్నేవ బ్రహ్మవిద్భిరపి ప్రతిషిద్ధస్య పరిహరణీయతాం విహితస్య కర్తవ్యతాం ప్రతిజ్ఞాప్య యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి - వసన్తు భగవన్త ఇత్యవోచదితి భాషితం. ౫

శం.— ఇత్యుక్తాస్తే హోచుః. యేన హైవార్థేన - ప్రయోజనేన యం ప్రతి చరేత్ - గచ్ఛేత్పురుషః - తం హైవార్థం వదేత్ - ఇదమేవ ప్రయోజనమాగమనస్యేతి. అయం న్యాయస్సతాం. వయం చ వైశ్వానరజ్ఞానార్థినః. ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి - సమ్యగ్జానాసి. అతస్తమేవ నః - అస్మభ్యం బ్రూహి. ౬

ఆ.— కింతర్హి భవదాగమనప్రయోజనం - తదాహ (వయం చేతి) తన్మయాపి నాస్తీతి శఙ్కాం నిరస్యతి (ఆత్మానమితి) ౬

రం.— (తే హోచుః) తే - ఋషయో రాజానం ప్రత్యూచుః. కిమితి. తదాహ (యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తం హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి) యేనార్థేన - ప్రయోజనేన. యత్ప్రయోజనముద్దిశ్య పురుషశ్చరేత్ - ఆగచ్ఛతి. తం హైవ - తమేవ పురుషార్థం తస్య వదేత్ - కుర్యామితి వదేత్. కుర్యాదితి యావత్. సమాహితం హి కర్తవ్యం భవతి. అస్మాకం చ వైశ్వానర ఆత్మా జిజ్ఞాసితః.

తాన్ హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి తేహ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే తాన్ హానుపనీయైవైతదువాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఔపమన్యవ కంత్వమాత్మానముపాస్స ఇతి దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యంత్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ సుతంప్రసుతమాసుతంకులే దృశ్యతే॥ ౧

త్వంచ తమాత్మానమధునా అధ్యేషి- ఉపాస్సే. సచ తేతద్జ్ఞానముపలాపార్థం. అత స్తమేవన ఉపదిశ- సప్రరూజనా నరమితేంగః. విశ్వాన్నరాన్నయతి- విశ్వఏనం నరానయస్త్రీతివా- విశ్వానరః. విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః. వయ ఏవ వాయస ఇతివత్. ౬

శం.— ఇత్యుక్తాస్తాన్ హోవాచ. ప్రాతర్వః- యుష్మభ్యం ప్రతివక్తాస్మి- ప్రతివాక్యం దాతాస్మి. ఇత్యుక్తాస్తే హ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిత్పాణయః- సమిద్భారహస్తా అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం ప్రతిచక్రమిరే- గతవన్తః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థినో వినయేనోపజగ్ముః- తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యం. తేభ్యశ్చాదాద్విద్యామనుపనీయైవ - ఉపనయనమకృత్వైవ తానేతత్ - వైశ్వానరవిజ్ఞానముపాచేతి వాక్యశేషః. యథా రాజా యోగ్యేభ్యో విద్యామదాత్ - తథాఽన్యేనాపి విద్యా దాతవ్యేత్యాఖ్యాయికార్థః. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యభావేనోపసన్నేభ్యో విద్యా దాతవ్యా- నయథా కథంచిదితి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః. తే హేత్యాది వాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యత ఇతి) యోగ్యత్వేఽపి మూర్ఖం రాజానం ప్రత్యుపగమనమిష్టమేవేతి మన్వానో విశినష్టి (విద్యార్థిన ఇతి) తథేత్యత్ర తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉపనయనం - పాదయోర్నిపతనం. వక్ష్యమాణం - వైశ్వానరవిజ్ఞానం. తేనైతదిత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యావత్. ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి. (యథేతి) ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— (తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి) తేషామభిమానం పరిశోధ్య శ్వః ప్రతివచనం దాస్యామీతి మత్వా ప్రాతః ప్రశ్నస్య ప్రతివచనకర్తాస్మీత్యువాచేత్యర్థః. (తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే) తే చ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిద్భారహస్తాః అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం శిష్యాభావాయ ప్రత్యుపగతవన్తః. (తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ) రాజా తు తాన్ సమిత్పాణీనుపయాం చేతివదత స్స్వక్షత్రస్వజాత్యభిమానానుద్వీక్ష్య తేషాముపదేశయోగ్యతాం జ్ఞాత్వా అబ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఉపనేతవ్య ఇతి శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా తైస్సమర్పితం సమిదాద్యుపాయనమస్వీకృత్యైవ తేభ్య ఏతత్ - వక్ష్యమాణముపాచేత్యర్థః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థితయోపజగ్ముః- తస్మాత్తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యమిత్యాఖ్యాయికయా సూచ్యతే. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స తథా ముపాచేతి. ఆహ- ఔపమన్యవ హే. కమాత్మానం వైశ్వానరం త్వముపాస్స ఇతి పప్రచ్ఛ. నన్వయమన్యాయః. ఆచార్యస్సన్ శిష్యం పృచ్ఛతీతి. నైష దోషః- *యద్వేత్థ తేన మోపసీద తత స్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి న్యాయదర్శనాత్. అన్యత్రాప్య ప్రతిభానవతశ్శిష్యస్య ప్రతిభోత్పాదనార్థమాచార్యస్య ప్రశ్నో దృష్టోఽజాతశత్రోః *క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. దివమేవ - ద్యులోకమేవ వైశ్వానరముపాసే భగవో రాజన్నితి హోవాచ. ఏష వై సుతేజాః- శోభనం తేజో యస్య సోఽయం సుతేజా ఇతి ప్రసిద్ధో వైశ్వానర ఆత్మా అయం- ఆత్మనోఽవయవభూతత్వాత్. యం త్వమాత్మానం- ఆత్మైకదేశముపాస్సే- తస్మాత్- సుతేజసో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్తవ సుతం- అభిషుతం సోమరూపం కర్మణి, ప్రసుతం- ప్రకర్షేణ చ సుతం, ఆసుతంచ, అహర్గణాదిషు తవకులే దృశ్యతే. అతీవకర్మిణ స్త్వత్కులీనా ఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— శిష్యాభిప్రస్తారః - ఆచార్యస్సు ప్రతివక్తేతి న్యాయేన శఙ్కతే (నన్వితి) వాక్యశేషావష్టమ్భేన దూషయతి (నైష దోష ఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి నైతదన్యాయ్యమిత్యాహ (అన్యత్రాపీతి) ఆచార్యస్య - అజాతశత్రోరితి సమ్బన్ధః. తస్యాత్మత్వే హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) ఏకాహాదిరూపో జ్యోతిష్టోమాదిరహర్గణః. తత్ర సుతం సోమరూపం లతా ద్రవ్యం. అహీనే ప్రసుతం. సత్రే త్వాసుతమితి భేదః. తవేతి పునర్వచనమన్వయదర్శనార్థం. ౧

ర.— అథ తైః కయస్తేభ్యో వైశ్వానరాత్మానముపదిదిక్షుః విశేషప్రశ్నాన్యథానుపపత్త్యా వైశ్వానరాత్మన్యేతైః కించిజ్జ్ఞాతం- కించిదజ్ఞాతమితి విజ్ఞాయ జ్ఞాతాంశముఖత్వాయాతానేకైకశః ప్రష్టుముపక్రమతే. తత్రౌపమన్యవం పృచ్ఛతి (ఔపమన్యవ కంత్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) స్వ

అత్స్యన్నంపశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియంభవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసంకులే యఏతమేవ మాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధా త్వేషఆత్మనఇతి హోవాచ మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాంనాగ మిష్యఇతి॥ ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞంపౌలుషిం ప్రాచీనయోగ్యకంత్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాదిత్య మేవభగవోరాజన్నితి హోవాచైష వైవిశ్వరూపఆత్మా వైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సేతస్మా త్తవబహువిశ్వరూపంకులేదృశ్యతే॥ ౧

ఆనన్దగిరీయటీకా (దివమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచ) హేభగవన్ద్యులోకశరీరకంవైశ్వానరమహముపాస ఇత్యౌపమన్యవః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కైకయఆహ (ఏషవై సుతేజాఆత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సే) యం-ద్యులోకావచ్ఛిన్నంవైశ్వానరమాత్మానంత్వముపాస్సే-ఏషవైశ్వానరఆత్మా సు తేజాః- శోభనంతేజోయస్యసః సుతేజాః. ద్యులోకోహిసూర్యచన్ద్రతేజోయుక్తతయాసుతేజాభవతి. యతశ్చద్యులోకావచ్ఛిన్నోవైశ్వానరఆత్మా త్వయోపాస్యమానఃసుతేజస్త్వగుణయోగేనసుతేజానామావైశ్వానరః- (తస్మాత్తవసుతంప్రసుతమాసుతంకులేదృశ్యతే) అత్రసుతప్రసుతా సుతశబ్దాఏకాహాహీనసత్రకర్మగతాభిషవణపరాః. సుతశబ్దవత్త్వసామ్యాత్సుతేజస్త్వోపాసనాయాస్సుతాదిఫలకత్వోపపత్తిరితిభావః. ౧

శం.— అత్స్యన్నం- దీప్తాగ్నిస్సన్. పశ్యసిచపుత్రపౌత్రాది ప్రియం- ఇష్టం. అన్యోప్యన్నమత్తి, పశ్యతిచ ప్రియం, భవత్యస్యసు తం ప్రసుతమాసుతమిత్యాదికర్మిత్వం, బ్రహ్మవర్చసంకులే,- యఃకశ్చిదేతం- యథోక్తమేవంవైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధాతువైశ్వానరస్యైషః-న సమస్తోవైశ్వానరః. అతఃసమస్తబుద్ధ్యావైశ్వానరస్యోపాసనాచ్ఛిరః- మూర్ధాతే- విపరీతగ్రాహిణోవ్యపతిష్యత్- పతితమభవిష్యత్. యత్-యది మాం నాగతోఽభవిష్యత్. సాధ్వకార్షీః- యన్మామాగతోసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నకేవలం ప్రాచీనశాలనిష్ఠమిదంఫలం- కింత్వన్యస్యాపిభవతీత్యాహ (అన్యోపీతి) తస్మియథోక్తవైశ్వానరజ్ఞానాదేవకృతకృత్య తేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్ధాత్వితి) అథురార్థముక్త్వావివక్షితార్థమాహ (సాధ్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నంపశ్యసి ప్రియం) తదుపాసనావైభవేనఅన్నం- లౌకికంభోగ్యమనుభవసి. ప్రియం-పుత్రాదికంచపశ్యసీత్యర్థః. ఏవమన్యోపియఃత్వమివత్వదుపాస్యంవైశ్వానరముపాస్తే - సోపిత్వమివాన్నాదనప్రియదర్శనబ్రహ్మవర్చసశాలిసన్తానవాంశ్చభవతీత్యాహ (అత్త్య న్నంపశ్యతి ప్రియంభవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తే) ఉక్తోర్థః. ఏవంతదుక్తమర్థమఙ్గీకుర్వన్నేవఫలప్రదర్శనే నతముభిముఖీకృత్యతత్రవక్తవ్యమంశముపదిశతి (మూర్ధాత్వేషఆత్మనఇతిహోవాచమూర్ధాతేవ్యపతిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి) త్వయావైశ్వాన రబుద్ధ్యోపాస్యమానఏషః- ద్యులోకఃపరిచ్ఛిన్నఃఆత్మనః- వైశ్వానరస్యాత్మనోమూర్ధావయవభూతః. నతుసఏవవైశ్వానరాత్మా. ఏతదర్థనిర్ణయార్థం తవమత్సమీపాగమనేతత్రవైశ్వానరబుద్ధింకుర్వతస్తవమూర్ధావ్యపతిష్యత్- విపరీతవిద్యావశాదనర్థస్స్యాత్. అతస్సాధ్వకార్షీః- యత్త్వంమామా గతోసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషిం. హేప్రాచీనయోగ్య. కంత్వమాత్మానముపాస్స ఇతి. ఆదిత్యమేవభగవోరాజన్నితిహో వాచ. శుక్లనీలాదిరూపత్వాద్విశ్వరూపత్వమాదిత్యస్య. సర్వరూపత్వాద్వా. సర్వాణిరూపాణిహిత్వాష్ట్రాణియతః- అతోవావిశ్వరూపఆదిత్యః. త దుపాసనాత్తవబహువిశ్వరూపం- ఇహాముత్రార్థముపకరణందృశ్యతేకులే. ౧

ఆ.— అథ - ప్రాచీనశాలేరూక్తింభూతేజిజ్ఞాసమానేసత్యనన్తరమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్యశుక్లాదిత్వాదిరూపవత్త్వమస్పష్టమస్పష్టీభవిష్యతి. తస్యసర్వరూపత్వేనవిశ్వరూపత్వముపపాదయతి (సర్వాణీతి) ౧

రం.— (అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషింప్రాచీనయోగ్యకంత్వమాత్మానముపాస్స ఇతీత్యాది) ప్రాచీనయోగ్యఇతిసత్యయజ్ఞ స్యనామాన్తరం. (ఏషవైవిశ్వరూపఆత్మావైశ్వానరః) రూప్యతఇతిరూపం. విశ్వంరూపం- ప్రకాశ్యంయస్యసఃవిశ్వరూపః. ఆదిత్యస్యవిశ్వప్ర కాశకత్వాద్విశ్వరూపత్వం. (తస్మాత్తవబహువిశ్వరూపంకులేదృశ్యతే) ఏతదుపాసనాత్తవకులేబహువిశ్వరూపం- విశ్వప్రకాశకంపుత్రరత్నాదికం దృశ్యతఇత్యర్థః. ౧

ప్రవృత్తోఽశ్వతరీరథో దాసీనిష్కో త్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమ త్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేచక్షుష్ట్వేతదాత్మనఇతిహోవాచాన్ధో ఽభవిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

ఊ.— అథహోవాచేన్ద్రద్యుమ్నంభాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్యకంత్వమాత్మానముపాస్సఇతివాయుమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచైషవై పృథగ్వర్త్మాత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వాంపృథగ్బలయఆయన్తిపృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి॥ ౧

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేప్రాణస్త్వేషఆత్మనఇతిహోవాచప్రాణస్తఉదక్రమిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఃఖణ్డః.

శం.— కించ- త్వామనుప్రవృత్తోఽశ్వతరీభ్యాంయుక్తోరథః- అశ్వతరీరథః. దాసీనిష్కః- దాసీభిర్యుక్తోనిష్కః- హారః. దాసీనిష్కః. (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. చక్షుష్ట్వేతద్వైశ్వానరస్యతుసవితా. తస్యసమస్తబుద్ధ్యోపాసనాదన్ధోఽభవిష్యత్- చక్షుర్హీనోఽభవిష్యః- (యన్మాంనాగమిష్యఇతి) పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్స్యన్నమిత్యాది- చక్షుష్ట్వేతదిత్యతః ప్రాక్తనమితిశేషః. చక్షుష్ట్వేతదిత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (చక్షురిత్యాదినా) తత్రాపితాత్పర్యంయథాపూర్వంద్రష్టవ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రవృత్తోఽశ్వతరీరథో దాసీనిష్క ఇత్యాది) అశ్వతరీభిర్యుక్తోరథః - అశ్వతరీరథః ప్రవృత్తః- త్వామనువృత్తః. దాసీభిర్యుక్తోనిష్కః- హారః. దాసీనిష్కశ్చత్వామనుప్రవృత్తఇత్యర్థః. శిష్టంసర్వంపూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథహోవాచేన్ద్రద్యుమ్నంభాల్లవేయంవైయాఘ్రపద్యకంత్వమాత్మానముపాస్సఇత్యాది) సమానం. పృథగ్వర్త్మాత్మా- నానావర్త్మా నియస్యవాయోరావహోద్వహాదిభిర్భేదైర్వర్తమానస్య - సోయంపృథగ్వర్త్మాత్మావాయుః. తస్మాత్ - పృథగ్వర్త్మాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్పృథక్ - నానాదిక్కాస్త్వాంప్రతిబలయః- వస్త్రాన్నాదిలక్షణాబలయఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. పృథగ్రథశ్రేణయః- రథపఙ్క్తయోపిత్వామనుయన్తి. ౧

ఆ.— సత్యయజ్ఞోపరమానన్తరమిత్యర్థశబ్దార్థః. పృథగిత్యతః ప్రాక్తనమాదిపదేనగృహీతం. పృథగ్వర్త్మాత్మేతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నానేతి) అభిముఖ్యేనాగచ్ఛన్- ఆవహః. ఊర్ధ్వేనవహతీత్యుద్వహః. తస్మాత్త్వామిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) నానాదిక్కాః- నానావిధాసుదిక్షుభవాఇత్యేతత్. ౧

రం.— (అథహోవాచేన్ద్రద్యుమ్నంభాల్లవేయంవైయాఘ్రపద్యకంత్వమాత్మానముపాస్సఇతి) వ్యాఘ్రపద్యస్యాపత్యం- వైయాఘ్రపద్యః. భాల్లవేరేవవ్యాఘ్రపద్యఇతినామాన్తరం. (ఏషవైపృథగ్వర్త్మావైశ్వానరఇతి) వాయోర్వివిధగతిస్వభావత్వాత్పృథగ్వర్త్మత్వం. (తస్మాత్త్వాంపృథగ్బలయఆయన్తిపృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి) పృథక్- నానాదిక్స్థావస్త్రాన్నాదిలక్షణాఃబలయఃఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. రథపఙ్క్తయోపిత్వామనుయాన్తీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. ప్రాణస్త్వేషఆత్మనఇతిహోవాచ. ప్రాణస్తే- తవఉదక్రమిష్యత్-ఉత్క్రాన్తోఽభవిష్యత్. యన్మాంనాగమిష్యఇతి.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

---

* పృథగ్వర్త్మావైశ్వానర ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హోవాచజనꣳ శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్యకంత్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాకాశమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరోయం త్వమాత్మాన ముపాస్సే తస్మాత్త్వం బహులోఽసి ప్రజయాచ ధనేనచ. ౧

అత్స్యన్నంపశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నంపశ్యతి ప్రియంభవత్యస్య బ్రహ్మవర్చ సంకులేయఏతమేవ మాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ సన్దేహస్తే వ్యశీర్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విం వైయాఘ్రపద్యకంత్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యప ఏవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వꣳ రయిమాన్ పుష్టిమానసి. ౧

ఆ.— (అత్స్యన్నమిత్యాదిసమానమితి) అత్రాదిపదముపాస్స ఇత్యన్తవాక్యసఙ్గ్రహార్థం. ఉత్తరవాక్యేష్వపి ప్రాయసామ్యం మత్వాహ (ప్రాణస్త్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నంపశ్యసి ప్రియమిత్యాది) సర్వంపూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచ జనమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) బహులత్వమాకాశస్య సర్వగతత్వాత్. బహులగుణోపాసనాచ్చత్వం బహులోఽసి ప్రజయా- పుత్రపౌత్రాదిలక్షణయా ధనేన చ- హిరణ్యాదినా ౧

ఆ.— ఇన్ద్రద్యుమ్నోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః. అత్రాదిపదమిఇత్యస్మాత్ప్రాక్తనవాక్యసఙ్గ్రహార్థం. కథమాకాశస్య బహులత్వం- అతఆహ (బహులత్వమితి) ౧

రం.— (అథ హోవాచ జనం శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కంత్వమాత్మానమిత్యాది) (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) భూతాన్తరేభ్య ఆకాశస్య మహత్త్వాద్బహులత్వం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (సన్దేహస్త్వేషః) సన్దేహః- మధ్యమశరీరం వైశ్వానరస్య. దిహ ఉపచయే- ఇతి ధాతోరుపచయార్థత్వాత్. మాంసరుధిరాస్థ్యాదిభిర్బహులం శరీరం- తత్. సన్దేహస్తే- తవ మధ్యశరీరం వ్యశీర్యత- శీర్ణమభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథం శరీరస్య మధ్యమో భాగః సన్దేహశబ్దోపవర్తతే- తత్రాహ (దిహ ఇతి) ఆకాశస్య సర్వగతత్వేన బహులత్వాద్దేహస్య చ మాంసాదిభిః బహులత్వేన తదభావాత్, కథమాకాశం వైశ్వానరస్య శరీరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాంసేతి) తత్- శరీరమితి సమ్బన్ధః ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) (సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ) సన్దేహః - మధ్యకాయః. మధ్యకాయో హ్యుత్తరాధరకాయయోః కాయస్థ ఇతి సన్ధిహ్యమానత్వాత్ సన్దేహ ఇత్యుచ్యతే. వ్యశీర్యత్ - విశీర్ణో భవిష్యదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరః) ధనరూపః. అద్భ్యో హ్యన్నం- తతో ధనమితి. తస్మాద్రయిమాన్- ధనవాన్ త్వం పుష్టిమాంశ్చ శరీరేణ. పుష్టేశ్చాన్ననిమిత్తత్వాత్. ౧

ఆ.— జనస్యోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః. కథమబాత్మకో వైశ్వానరో రయిరిత్యభిధానేన నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (అద్భ్య ఇతి) *ఆయుర్వై ఘృతమితివత్కార్యవాచకేన కారణం లక్ష్యత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ - యథోక్తవైశ్వానరోపాసనాదిత్యేతత్. ధనరూపవైశ్వానరోపాసనాద్ధనవానిత్యేవ వక్తవ్యే కథం పుష్టిమానిత్యధికావాపః- తత్రాహ (పుష్టేశ్చేతి) ౧

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసంకులేయ ఏతమేవ మాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తే వస్తిస్త్వేషఆత్మనఇతిహోవాచవస్తిస్తేవ్యభేత్స్యద్యన్మాం నాగమి ష్యఇతి. ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథహోవాచోద్దాలకమారుణిం గౌతమకంత్వమాత్మానముపాస్సఇతిపృథివీమేవభగవోరా జన్నితిహోవాచైషవైప్రతిష్ఠాత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సేతస్మాత్త్వంప్రతిష్ఠితోసి ప్రజయాచపశుభిశ్చ. ౧

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసంకులేయ ఏతమేవ మాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేపాదౌత్వేతావాత్మనఇతిహోవాచపాదౌతేవ్యమ్లాస్యేతాంయన్మాం నాగమిష్యఇతి. ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఃఖణ్డః.

ఉ.— తాన్హోవాచైతేవైఖలుయూయంపృథగివేమమాత్మానంవైశ్వానరంవిద్వాంసోఽన్నమ త్థయస్త్వేతమేవంప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేససర్వేషులోకేషుసర్వే షుభూతేషుసర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి॥ ౧

రం.— (అథహోవాచబుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) వైయాఘ్రపద్య- వ్యాఘ్రపదోఽపత్యమిత్యర్థః. (ఏషవైరయిరాత్మా వైశ్వానరఇతి) అపాంవేగవత్త్వాద్రయిత్వం. వినశ్వరత్వాద్వా. ధనప్రాప్తిహేతుత్వాద్వారయిత్వం. రయిమాన్- ధనవానిత్యర్థః. ౧

శం.— వస్తిస్త్వేషఆత్మనః- వైశ్వానరస్యవస్తిః- మూత్రసఙ్గ్రహస్థానం. వస్తిస్తేవ్యభేత్స్యత్- భిన్నోఽభవిష్యత్. యన్మాంనాగమిష్య ఇతి ... ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— * మూత్రాశయోఽథసర్వస్రావస్తిరిత్యభిధీయతఇత్యాశయేనాహ (వస్తిరితి) ... ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వస్తిః- మూత్రస్థానం. శిష్టంస్పష్టం. ... ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథహోవాచోద్దాలకమిత్యాది) సమానం. పృథివీమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచ. ఏషవైప్రతిష్ఠా- పాదౌవైశ్వానరస్య. ౧

ఆ.— ప్రాచీనశాలప్రభృతిషుపఞ్చసుమానమాత్మస్వమాసేష్వనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. ... ౧-౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథహోవాచోద్దాలకమారుణిమిత్యాది) ప్రాణ్యాధారత్వాత్పృథివ్యాః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౧

శం.— పాదౌతేవ్యమ్లాస్యేతాం- విమ్లానావభవిష్యేతాం. శిథిలీభూతౌ. యన్మాంనాగమిష్యఇతి ... ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వ్యమ్లాస్యేతాం- మ్లానౌ- శ్లథావభవిష్యతామిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ... ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాన్- యథోక్తవైశ్వానరదర్శనవతో హోవాచ. ఏతేయూయం. వైఖల్విత్యనర్థకౌ. యూయంపృథగివాపృథక్సన్తమిమ మేకంవైశ్వానరంవిద్వాంసోఽన్నమత్థ - పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధ్యా ఏతద్ధస్తిదర్శనఇవజాత్యన్ధాః. యస్త్వేతమేవం - యథోక్తావయవైర్ద్యుమూర్ధాదిభిః పృ

శిష్టమేకం ప్రాదేశమాత్రం- ప్రాదేశైః- ద్యుమూర్ధాదిభిః పృథివీపాదాన్తైరధ్యాత్మంమీయతే జ్ఞాయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రం. ముఖాదిషు వాకరణేష్వక ర్తృత్వేనమీయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రః. ద్యులోకాదిపృథివ్యన్తప్రదేశపరిమాణో వా ప్రాదేశమాత్రః. ప్రకర్షేణాదేశనా దిశ్యన్త ఇతి ప్రాదేశాః- ద్యులోకాదయ ఏవ. తావత్పరిమాణః- ప్రాదేశమాత్రః. శాఖాన్తరే తు * మూర్ధాదిచ్ఛుబుక ప్రతిష్ఠ ఇతి ప్రాదేశమాత్రం కల్పయన్తి. ఇహ తు న తథాభిప్రేతం- * తస్య హ వా ఏతస్యాత్మన ఇత్యాద్యుపసంహారాత్. ప్రత్యగాత్మతయాఽభిమీయత- అహమితి జ్ఞాయత ఇత్యభిమానః. తమేతమాత్మానం వైశ్వానరం- విశ్వాన్నరాన్నయతి పుణ్యపాపానురూపాం గతిం సర్వాత్మత్వేన ఈశ్వరః- వైశ్వానరః. విశ్వో నర ఏవ వా. సర్వాత్మత్వాత్. విశ్వైర్వా నరైః ప్రత్యగాత్మతయా ప్రవిభజ్యనీయత ఇతి వైశ్వానరః. తమేవముపాస్తే యః- సోఽదన్నన్నాదీ సర్వేషు లోకేషు- ద్యులోకాదిషు. సర్వేషు భూతేషు- చరాచరేషు. సర్వేష్వాత్మసు- శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధిషు. తేషు హ్యాత్మకల్పనా వ్యపదేశః ప్రాణినాం. అన్నమత్తి- వైశ్వానరవిత్సర్వాత్మా సన్నన్నమత్తి- నయథాఽజ్ఞః పిణ్డమాత్రాభిమానస్సన్నిత్యర్థః. ౧

అ.— ఉద్దాలకాన్తేషూపసన్నేషు సామస్త్యేన వైశ్వానరవిద్యాం వక్తుకామస్తేషాం మిథ్యాజ్ఞానమనువదతి (తానిత్యాదినా) అనర్థకానిపాతకౌ నిపాతౌ- నత్వనర్థకావేవ- తేషాం మిథ్యాజ్ఞానత్వనిర్ధిసారకత్వాత్. యూయమిత్యన్వయార్థం ప్రాగుక్తమపి పాఠక్రమేణ పునరనూదితం. పృథగివ- విద్వాంస ఇతిసమ్బన్ధః. యథాజాత్యన్ధా హస్తిదర్శనే భిన్నదృష్టయో భవన్తి - తథా యూయం వైశ్వానరమాత్మానమేకమపి సర్వాత్మకం సన్తం భిన్నమివ విద్వాంసః పరిచ్ఛిన్నాత్మరూపేణాత్మానం బుద్ధవన్తః- తథా చ మిథ్యాదర్శినో యూయం ప్రాగేవ ప్రత్యవాయేనాస్మామాగతవన్తస్సాధుకృతవన్త ఇత్యర్థః. ప్రధానవిద్యాం వక్తుం సామస్త్యేనాత్మానమిదానీముపదిశతి (యస్త్విత్యాదినా) ఏతం- ఏవమ్భూతం యస్తూపాస్తే- స సర్వేష్వన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. ఏవంశబ్దార్థమాహ (యథోక్తేతి) ఏకం-సమస్తం. త్రైలోక్యాత్మకమితి యావత్. ప్రాదేశమాత్రమిత్యేతద్విభజతే (ప్రాదేశైరితి) యథోక్తై రాధ్యాత్మికావయవైరధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మత్వేనాయం మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రాదేశమాత్రః- తమితి యావత్. ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ముఖాదిషు వేతి) తేషు హి ప్రదేశేష్వయమకర్తృత్వేన సాక్షితయా మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా తథోచ్యత ఇత్యర్థః. విధాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ద్యులోకాదీతి) అర్థాన్తరమాహ (ప్రకర్షేణేతి) * అత ఏవ నిర్దేశమస్మిన్ప్రతిన్యాయేన పక్షాన్తరమాహ (శాఖాన్తరేత్వితి) అస్తు తర్హి జాబాలశ్రుత్యనుసారేణ మూర్ధానమారభ్య చిబుకపర్యన్తదేశావయవే సమ్పాదితో వైశ్వానరః ప్రాదేశమాత్ర ఇతి. నేత్యాహ (ఇహ త్వితి) సర్వాత్మత్వేన వైశ్వానరస్యోపసంహారదర్శనాన్నాత్ర జాబాలశ్రుతిరనుసర్తవ్యేత్యర్థః. విశేషణాన్తరం వ్యాచష్టే (ప్రత్యగాత్మతయేతి) సర్వేశ్వరత్వం- సర్వాత్మత్వం- సర్వప్రత్యక్త్వం వా హేతూకృత్య వైశ్వానరశబ్దమనేకధా వ్యాకరోతి (విశ్వానిత్యాదినా) ఈశ్వరో వైశ్వానర ఇత్యత్ర వైశ్వానరపదముభయత్ర సమ్బధ్యతే. సః- వైశ్వానరవిదన్నమదన్ సర్వేషు లోకాదిష్వాత్మాఽన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. కథమాత్మశబ్దేన శరీరాదయో గృహ్యన్తే- తత్రాహ (తేషు హీతి) సర్వేషు లోకేష్విత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యార్థం దర్శయతి (వైశ్వానరవిదితి) ౧

రం.— (తాన్హోవాచ) అథ రాజా తాన్- ఋషీన్ప్రత్యువాచేత్యర్థః. (ఏతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ) ఏతావచ్ఛా హి యూయమిమం వైశ్వానరమాత్మానం పృథగివ విద్వాంసః- భిన్నభిన్నతయోపాసీనాస్తదానురూప్యేణాన్నమత్థ- లౌకికం భోగమనుభవథేత్యర్థః. పూర్వత్ర * అత్స్యన్నమితి ప్రతిపురుషముక్తస్యాత్ర తైలిబహువచనేనానువాదః. అత్రాన్నమత్తేత్యేతత్ప్రియం పశ్యథేత్యస్యాప్యుపలక్షణం. (యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి) అభివిమానం- సర్వాభివ్యాప్తతయా విగతమానం వైశ్వానరం- విశ్వేషాం నరాణాం నేతారం ఏతమాత్మానం ప్రాదేశమాత్రం - ద్యులోకాదిప్రదేశసమ్బన్ధీ- ప్రాదేశః. ప్రాదేశమాత్రా యస్య తం ప్రాదేశమాత్రం. ద్యుప్రభృతిప్రదేశపరిచ్ఛిన్నం య ఉపాస్తే- స సర్వలోకసర్వభూతసర్వాత్మస్వవస్థితబ్రహ్మరూపమన్నమత్తి- అనుభవతీత్యర్థః. అనేన వైశ్వానరోపాసనస్య బ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వముక్తం భవతి. భగవతా హి భాష్యకృతా * సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వవస్థితమానం యదన్నం- భోగ్యం. తదత్తి. సర్వత్రావస్థితమానం స్వతఏవానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మానుభవతి. యత్తు సర్వైర్లోకైస్సర్వైర్నరాత్మభిః ప్రత్యేకమనన్యసాధారణమన్నం భుజ్యతే - తన్న ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వాదిహ సఙ్గృహ్యత ఇతి భాషితం. అత్ర * ప్రాదేశమాత్రమివహ వై దేవాస్సువిదితా అభిసమ్పన్నాస్తథా తు వ ఏనాన్వక్ష్యామి యథా ప్రాదేశమాత్రమభిసమ్పాదయిష్యామీతి స హోవాచ మూర్ధానముపదిశన్నేష వా ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి చక్షుషీ ఉపదిశన్నువాచైష వై సుతేజా వైశ్వానర ఇతి నాసికే ఉపదిశన్నువాచైష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యమాకాశముపదిశన్నువాచైష వై బహులో వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యా అప ఉపదిశన్నువాచైష వై రయిర్వైశ్వానర ఇతి చుబుకముపదిశన్నువాచైష వై ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి వాజసనేయకోక్తమూర్ధచుబుకాన్తరాళప్రతిష్ఠితత్వలభ్యం ప్రాదేశమాత్రత్వం నోపజీవ్యం - ద్యుప్రభృతిప్రదేశసమ్బన్ధిత్వమాత్రస్య యౌగికార్థస్య ప్రకరణప్రతీతేః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః సర్వవేదాన్తప్రత్యయాధికరణే * యస్త్వేతమితి న వాజసనేయకోక్తానువాదః- స్వశాఖావాక్యమేవ పూర్వప్రతిపాదితస్యానువాదేన ఫలసమర్పకత్వోపపత్తేరితి. న చాపరిచ్ఛిన్నస్య పరస్య బ్రహ్మణో ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తప్రదేశసమ్బన్ధాన్మాత్రయా కథం పరిచ్ఛిన్నత్వమితి చోదనీయం- పరిచ్ఛిన్నత్వబుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తేస్సమ్భవాత్. సూత్రితం చ * అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్య ఇతి. బుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తేర్హేతోరపరిమితస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రాదేశమాత్రత్వముపదిశ్యత ఇతి ఆశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. అభివ్యక్త్యర్థం పరిచ్ఛిన్నత్వోపదేశేఽపి మూర్ధప్రభృత్యవయవవిశేషైః పురుషవిధత్వం పరస్య బ్రహ్మణః కిమర్థమితి న చోదనీయం- తథోపాసనార్థత్వాత్. సూత్రితం చ * అనుస్మృతేర్బాదరిరితి. అనుస్మృతిః- ఉపాసనం. అనుస్మృతేర్హేతోః పురుషవిధత్వనిరూపణమితి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. ౧

ఉ.— § తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో బస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావుర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్యో మనోఽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

శం.— కస్మాదేవం. యస్మాత్తస్య హ వై - ప్రకృతస్యైవాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః. చక్షుర్విశ్వరూపః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా. సన్దేహో బహులః. బస్తిరేవ రయిః. పృథివ్యేవ పాదౌ. అథవా - విధిత్సితార్థం వచనం - ఏవముపాస్య ఇతి. అథేదానీం వైశ్వానరవిదో భోజనేఽగ్నిహోత్రం సమ్పిపాదయిషన్నాహ - ఏతస్య వైశ్వానరస్య భోక్తురుర ఏవ వేదిః - ఆకారసామాన్యాత్. లోమాని బర్హిః - వేద్యామివాస్తీర్ణాని లోమాన్యురసి దృశ్యన్తే. హృదయం గార్హపత్యః - హృదయాద్ధి మనః ప్రణీతమివానన్తరీభవతి. అతోఽన్వాహార్యపచనోఽగ్నిర్మనః. ఆస్యం - ముఖమాహవనీయః. ఆహవనీయ ఇవ - హూయతేఽస్మిన్నన్నమితి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైశ్వానరోపాసకస్య సర్వాత్మాన్నభుక్తిరేవం కస్మాద్భవతీతి నిమిత్తాకాఙ్క్షాయాం మూర్ధాద్యుపాసనపరత్వేనోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (కస్మాదిత్యాదినా) వైశ్వానరస్య సర్వాత్మత్వాత్తదుపాసకస్యాపి తదాత్మతయా సర్వాత్మత్వాదసౌ సర్వాత్మభూతస్సర్వత్రాన్నముక్తిరిత్యర్థః. తస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) ప్రధానవిద్యాముక్త్వా తదఙ్గం ప్రాణాగ్నిహోత్రం దర్శయితుం కారికాణ్డీకరోతి (అథేతి) సమ్పాదయితుమిచ్ఛన్వైశ్వానరతద్విదస్తస్యోరసి రోపయత్యర్థః. వేదిరితి - సప్తమలమన్త్రగృహ్యతే. అగ్నిహోత్రే తావన్మాత్రస్యాపయుక్తత్వాత్, ఉత్తరస్య దర్శపూర్ణమాసాద్యఙ్గత్వాత్. వేద్యామాస్తీర్యన్త ఇయుదర్భాః - తే బర్హిశ్శబ్దేనోచ్యన్తే. హృదయస్య గార్హపత్యత్వం మనః ప్రణయనహేతుత్వాత్. ప్రణీతం - ఉత్పన్నమివేత్యర్థః. ఆహవనీయసాదృశ్యం చ ముఖస్య దర్శయతి (ఆహవనీయ ఇతి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అథ ప్రాణాహుత్యాధారస్య ప్రతినిధాగ్నిత్వపరికల్పితజాఠరాగ్నిశరీరకద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టాత్మభావితస్వశరీరక్రియమాణ ప్రాణాద్యాహుతిభిర్వైశ్వానరవిద్యానిష్ఠేన పరమాత్మా సమారాధనీయ ఇతి ప్రతిపాదయతి (తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా) ఏతస్యాత్మనః - *ఉపాస్త ఇత్యవ్యవహితప్రకృతస్యోపాసకస్యాత్మనః మూర్ధైవ తస్య - పూర్వోక్తవైశ్వానరస్య *మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి వైశ్వానరాత్మమూర్ధత్వేన నిర్దిష్టస్సుతేజా ఇత్యర్థః. న చాత్ర తస్య హ వా ఏతస్యేతి పదయోస్సామానాధికరణ్యమస్తు - సత్యే తస్యేతి శబ్దస్యోపాసకపరామర్శిత్వమితి శఙ్క్యం - ఉర ఏవ వేదిరిత్యాదావుపాసకోరఃపరామర్శస్యావశ్యకత్వాత్ మూర్ధైవేత్యత్రాపి ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరామృశ్యతే. తస్మాదేతస్యేతి శబ్దస్యోపాసకపరత్వమేవ నిష్ఠం. ఇహ హి భగవతా బాదరాయణేన భాష్యకృతా *అభిమానస్తితే పి సూత్రవ్యాఖ్యానే *ఏనం - పురుషం ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టం వైశ్వానరమస్మిన్ - ఉపాసకశరీరే ప్రాణాహుత్యాధారత్వాయాభిమన్యతి చ - *తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాదినా. అయమర్థః - *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి త్రైలోక్యశరీరస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనం విధాయ *స సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా బ్రహ్మప్రాప్తిఫలముపదిశ్యాస్యోపాసనస్యాఙ్గభూతం ప్రాణాగ్నిహోత్రం *తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోపదిశతి. యః పూర్వముపాస్యతయోపదిష్టో వైశ్వానరః - తస్యావయవభూతాన్ ద్యుప్రభృత్యాదీన్ సుతేజో విశ్వరూపాది నామధేయాన్ ఉపాసకశరీరే మూర్ధాదిపాదాన్తేషు సమ్పాదయతి. మూర్ధైవ సుతేజాః - ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరమాత్మమూర్ధభూతా ద్యౌరిత్యర్థః. చక్షుర్విశ్వరూపః - ఆదిత్య ఇత్యర్థః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా - వాయురిత్యర్థః. సన్దేహో బహులః - ఉపాసకస్య మధ్యకాయ ఏవ పరమాత్మమధ్యకాయభూతాకాశ ఇత్యర్థః. బస్తిరేవ రయిః - అస్యైవ బస్తిరేవ తదవయవభూతా ఆప ఇత్యర్థః. పృథివ్యేవ పాదౌ - అస్య పాదావేవ తత్పాదభూతా పృథివీత్యర్థః. ఏవముపాసకస్య శరీరే పరమాత్మనస్త్రైలోక్యశరీరం వైశ్వానరం సన్నిహితమనుసన్ధాయ స్వకీయాన్యురోలోమహృదయమనఆస్యాని ప్రాణాహుత్యాధారస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్య వేదిబర్హిర్గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాహవనీయాన్ అగ్నిహోత్రోపకరణభూతాన్ పరికల్ప్య ప్రాణాహుతేశ్చాగ్నిహోత్రత్వం పరికల్ప్య ఏవంవిధేన ప్రాణాగ్నిహోత్రేణ పరమాత్మానం వైశ్వానరమారాధయేదితి *ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్య ఇత్యాదినా ఉపదిశ్యత ఇతి భాషితం. ఉరః ప్రభృతీనాం వేద్యాదిత్వోపదేశశ్చ ప్రాణాహుతేరగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్త్యర్థ ఇతి *సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి ఇతి సూత్రితం. *స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీతి అగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్తౌ వేద్యాదిత్వోపదేశ ఇతి జైమినిర్మన్యత ఇతి సూత్రార్థః (హృదయం గార్హపత్యః) హృదయకమలావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్గార్హపత్యః (మనోఽన్వాహార్యపచనః) మన ఇన్ద్రియావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్దక్షిణాగ్నిః. (ఆస్యమాహవనీయః) ఆస్యావచ్ఛిన్నజాఠర ఆహవనీయ ఇత్యర్థః. గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాదిపరికల్పనస్య సజాతీయజాఠరవిషయోచితత్వాత్, *వైశ్వానరస్య హృదయాదిష్ఠ

---

§ పృథగ్వర్త్మాత్మేతి ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయꣳ స యాం ప్రథమామాహుతిం జుహుయాత్తాం జుహుయాత్ప్రాణాయ స్వాహేతి ప్రాణస్తృప్యతి॥ ౧

ప్రాణే తృప్యతి చక్షుస్తృప్యతి చక్షుషి తృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యత్యాదిత్యే తృప్యతి ద్యౌస్తృప్యతి దివి తృప్యన్త్యాం యత్కించ ద్యౌశ్చాదిత్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం ద్వితీయాం జుహుయాత్తాం జుహుయాద్వ్యానాయ స్వాహేతి వ్యానస్తృప్యతి॥ ౧

స్యాగ్నిత్రయకల్పనం క్రియత ఇతి భాషితత్వాచ్చ ఉక్త ఏవార్థః. అత్ర చ హృదయాదిశబ్దాస్తత్తదవచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిశరీరకపరమాత్మపర్యన్తా ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్రైవం సతి యద్భక్తం ప్రథమం భోజనకాలే ఆగచ్ఛేద్భోజనార్థం - తద్ధోమార్థం - తద్ధోమీయం. తద్ధోతవ్యం. అగ్నిహోత్రసమ్పన్నాత్రస్యావిశేషితత్వాన్నాగ్నిహోత్రాఙ్గేతికర్తవ్యతాప్రాప్తిః. ఇహ సః - భోక్తా యాం ప్రథమామాహుతిం జుహుయాత్ - తాం కథం జుహుయాదితి. ఆహ - ప్రాణాయ స్వాహేత్యనేన మన్త్రేణ. ఆహుతిశబ్దాదవదానప్రమాణమన్నం ప్రక్షిపేదిత్యర్థః. తేన ప్రాణస్తృప్యతి. ౧

ఆ.— (ఏవం సతీతి) ఉక్తన్యాయేనాగ్నిహోత్రే సమ్పాదితే సతీత్యర్థః. సంపాదితస్యాగ్నిహోత్రత్వస్య సామాన్యాదగ్న్యుద్ధరణాదీనితికర్తవ్యతాప్రాప్తియోగ్యత్వాశఙ్క్యాతద్బుద్ధిమాత్రస్యావిశేషితత్వాన్నైవమిత్యాహ (అగ్నిహోత్రేతి) ఇహేతి - వైశ్వానరవిదో భోజనముచ్యతే. ప్రకృతహోమో వా. తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (స భోక్తేతి) కథమితి - మన్త్రో వా - ద్రవ్యపరిమాణం వా - ఫలం వా - పృచ్ఛ్యతే. తత్ర ప్రథమం ప్రత్యాహ (ప్రాణాయేతి) యది ద్వితీయః - తత్రాహ (ఆహుతీతి) అవదానస్య ప్రమాణం - పరిమాణం కర్మణాం ప్రసిద్ధం. తేన పరిమితమితి యావత్. తృతీయశ్చేత్ - తత్రాహ (తేనేతి) ౧

రం.— (తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయం) తత్ - తస్మాత్కారణాత్, యద్భక్తం - యదన్నం భోజనకాలే ప్రథమత ఆగచ్ఛేత్ - ఉపనమేత్. తద్ధోమీయం - హోమసాధనం. తేన హోతవ్యమిత్యర్థః. (స యాం ప్రథమామాహుతిం జుహుయాదిత్యాది) ప్రాణాయ స్వాహేతి ప్రథమయాహుత్యా హుతాయాం ప్రాణస్తృప్యతీత్యర్థః. ౧

శం.— ప్రాణే తృప్యతి చక్షుస్తృప్యతి. చక్షుషి తృప్యత్యాదిత్యో ద్యౌశ్చ తృప్యతి. యచ్చాన్యద్ద్యౌశ్చాదిత్యశ్చ స్వామిత్వేనాధితిష్ఠతః - తచ్చ తృప్యతి. తస్య తృప్తిమను స్వయం భుఞ్జానస్తృప్యతి. ఏవం ప్రత్యక్షం. కించ - ప్రజాదిభిశ్చ. తేజః - శరీరస్థా దీప్తిః. ఉజ్జ్వలత్వం. ప్రాగల్భ్యం వా. బ్రహ్మవర్చసం - వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భుఞ్జానస్య తృప్తౌ ప్రత్యక్షం ప్రమాణం - ప్రాణాదేస్తృప్తౌ శాస్త్రమితి విభాగమభిప్రేత్యాహ (ప్రత్యక్షమితి) ప్రజాదిభిశ్చ - భోక్తా తృప్యతీతి సమ్బన్ధః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణే తృప్యతి చక్షుస్తృప్యతి చక్షుషి తృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యతీత్యాది) ఏవం ప్రాణే తృప్తే సతి క్రమాచ్చక్షురాదిత్యో ద్యౌశ్చ తృప్యన్తి. తతశ్చ ద్యావాదిత్యాభ్యామధిష్ఠితం వస్తుజాతం చ తృప్యతీత్యర్థః. (తస్యానుతృప్తిమిత్యాది) తస్మిన్ సర్వస్మిన్ తృప్తే తస్య తృప్తిమను - తృప్తేః పశ్చాత్ ప్రజాపశ్వాదిభిర్భోక్తాపి తృప్యతీత్యర్థః. అత్ర ప్రాణచక్షురాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః - అచేతనానాం తృప్త్యసమ్భవాదితి. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ యాం ద్వితీయాం, అథ యాం తృతీయాం, అథ యాం చతుర్థీం, అథ యాం పఞ్చమీమితి) సమానం. ౧-౨॥౧-౨॥౧-౨॥౧-౨

పఞ్చమప్రపాఠకే - వింశ, ద్వావింశ, ఏకవింశ, త్రయోవింశ, ఖణ్డభాష్యమ్.

అత్ర వింశ, ఏకవింశ, ద్వావింశ, త్రయోవింశ, ఖణ్డభాష్యటీకా నాస్తి.

నేతృప్యతి శ్రోత్రం తృప్యతి శ్రోత్రే తృప్యతి చన్ద్రమాస్తృప్యతి చన్ద్రమసి తృప్యతి దిశస్తృప్య న్తి దిక్షు తృప్యన్తీషు యత్కించ దిశశ్చ చన్ద్రమాశ్చాధితిష్ఠన్తి తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం తృతీయాం జుహుయాత్తాం జుహుయాదపానాయ స్వాహేత్యపానస్తృప్యతి ౧

అపానే తృప్యతి వాక్తృప్యతి వాచి తృప్యన్త్యామగ్నిస్తృప్యత్యగ్నౌ తృప్యతి పృథివీ తృప్యతి పృథివ్యాం తృప్యన్త్యాం యత్కించ పృథివీ చాగ్నిశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం చతుర్థీం జుహుయాత్తాం జుహుయాత్సమానాయ స్వాహేతి సమానస్తృప్యతి॥ ౧

సమానే తృప్యతి మనస్తృప్యతి మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతి పర్జన్యే తృప్యతి విద్యుత్తృప్యతి విద్యుతి తృప్యన్త్యాం యత్కించ విద్యుచ్చ పర్జన్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥.................. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం పఞ్చమీం జుహుయాత్తాం జుహుయాదుదానాయ స్వాహేత్యుదానస్తృప్యతి॥ ౧

ఉదానే తృప్యతి వాయుస్తృప్యతి వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యత్యాకాశే తృప్యతి యత్కించ వాయుశ్చాకాశశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్॥ ౧

అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి తస్య సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు హుతం భవతి॥ ౨

రం.— బ్రహ్మవర్చసేన తేజసా- వృత్తాధ్యయననిమిత్తతేజసేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ... ... ౧-౨॥ ౧-౨॥ ౧-౨॥ ౧-౨॥

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశైకవింశద్వావింశత్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స యః- కశ్చిదిదం - వైశ్వానరదర్శనం యథోక్తమవిద్వాన్ సన్నగ్నిహోత్రం - ప్రసిద్ధం జుహోతి. యథాఙ్గారాన్ - ఆహుతియోగ్యానపోహ్యానాహుతిస్థానే భస్మని జుహుయాత్-తాదృక్-తత్తుల్యం తస్య తత్ - అగ్నిహోత్రహవనం స్యాద్వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రమపేక్ష్యేతి ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దయా వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రం స్తూయతే. ౧

ఆ.— ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దాద్వారేణ వైశ్వానరవిదో యథోక్తమగ్నిహోత్రమవశ్యకర్తవ్యతామాహ స్తౌతి (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) ౧

రం.— (స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి) ఉక్తప్రభృతీనామగ్నిహోత్రోపకరణవేద్యాదితామజానన్యః ప్రాణాగ్నిహోత్రమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. (యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్) తదనుష్ఠానం భస్మాహుతిసమానం స్యాదిత్యర్థః. నిష్ఫలమితి యావత్. ౧

శం.— అతశ్చైతద్విశిష్టమగ్నిహోత్రం. కథం. అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి- తస్య-యథోక్తవైశ్వానరవిజ్ఞానవతః. (సర్వేషు లోకేష్విత్యాది) ఉక్తార్థం. హుతం * అన్నమత్తీత్యనయోరేకార్థత్వాత్. ౨

ఉ.— తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవꣳ హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి॥ ౩

తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతꣳ స్యాదితి తదేష శ్లోకః॥ ౪

యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసత ఏవꣳ సర్వాణి భూతాన్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి॥ ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది పఞ్చమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య వైశిష్ట్యహేత్వన్తరమతశ్శబ్దోపాత్తం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) నైయమికాగ్నిహోత్రనిన్దాద్వారా ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యనన్తరం విధాన్తరేణ తస్యైవ నిరవద్యతా కీర్త్యత ఇత్యథశబ్దార్థః. ఏతదితి. వైశ్వానరదర్శనముక్తం. (ఏవమితి) వైశ్వానరస్యోక్తసర్వాత్మత్వాదిప్రకారేణేత్యర్థః. అగ్నిహోత్రమితి. సామ్యాదికమగ్నిహోత్రం గృహ్యతే. కథమిదముక్తార్థం. ఉసర్వేషు లోకేష్వన్నమత్తీతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతం. తస్య సర్వేషు లోకాదిషు హుతం భవతీత్యన్యాదృశమిదం వాక్యం. తత్రాహ (హుతమితి) ౨

రం.— (అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యాది) సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా సర్వాత్మకభగవదారాధనేన సర్వారాధితం భవతీతి హుతప్రశంసోక్తిః. ౨

శం.— కించ. తద్యథా ఇషీకాయాస్తూలం. అగ్నౌ ప్రోతం. ప్రక్షిప్తం ప్రదూయేత. ప్రదహ్యేతక్షిప్రం. ఏవం హాస్య విదుషస్సర్వాత్మభూతస్య సర్వాన్నానామత్తుః సర్వే. నిరవశిష్టాః పాప్మానః. ధర్మాధర్మాఖ్యా అనేకజన్మసఞ్చితా, ఇహ చ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేః, జ్ఞానసహభావినశ్చ ప్రదూయన్తే. ప్రదహ్యేరన్ వర్తమానశరీరారమ్భకపాప్మవర్జం. లక్ష్యం ప్రతిముక్తేషువత్ ప్రవృత్తఫలత్వాత్తస్య న దాహః. య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి. భుఙ్క్తే. ౩

ఆ.— ఇతశ్చ వైశ్వానరవిద్యావతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి వక్తుం వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (కించేతి) తత్ర వైశ్వానరవిద్యామాహాత్మ్యే దృష్టాన్త ఇత్యేతావత్. ఇషీకాయాః. ముఞ్జామధ్యవర్తితృణస్యేత్యేతత్. సర్వశబ్దాత్ప్రారబ్ధకర్మణోఽపి దాహాశఙ్కాయామాహ (వర్తమానేతి) వైశ్వానరవిద్యాయా మహాఫలత్వే సిద్ధే తద్వతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి తత్కర్తుస్సర్వదోషాస్పృష్టత్వమిత్యాశయేనాహ (య ఏతదితి) ౩

రం.— (తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్యేత్యాది) యథా ఇషీకాయాః. ముఞ్జాన్తర్వర్తితృణవిశేషస్య తూలమగ్నౌ ప్రక్షిప్తం సద్యో దహ్యతే. ఏవం సర్వాణి పాపాన్యేతాదృశవిద్యాపూర్వక ప్రాణాగ్నిహోత్రానుష్ఠానేన దగ్ధాని భవన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనఫలస్య సర్వపాపప్రదాహస్య ప్రాణాగ్నిహోత్రైకాఙ్గనమజ్జిఫలేనాజ్ఞస్య స్తుత్యర్థం. తతశ్చానేనాపి ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య వైశ్వానర విద్యాఙ్గత్వం జ్ఞాపితం భవతి. ౩

శం.— యద్యపి చణ్డాలాయ. ఉచ్ఛిష్టానర్హాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేత్. ఉచ్ఛిష్టం దద్యాత్. ప్రతిషిద్ధముచ్ఛిష్టదానం యద్యపి కుర్యాత్. ఆత్మని హైవాస్య చణ్డాలదేహస్థే వైశ్వానరే తద్ధుతం స్యాత్. నాధర్మనిమిత్తమితి విద్యామేవ స్తౌతి. తత్. ఏతస్మిన్ స్తుత్యర్థే శ్లోకః. మన్త్రోఽప్యేష భవతి. ౪

ఆ.— విద్యామేవ. విద్యాస్తుతిద్వారాఽగ్నిహోత్రమితి యావత్. స్తుత్యర్థే. అగ్నిహోత్రస్య స్తుతిరూపేఽర్థే. తస్మిన్నిత్యేతత్. ౪

రం.— వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతం స్యాదితి) ఉచ్ఛిష్టప్రదానాయోగ్యాయ చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టప్రదానమపి వైశ్వానరే సర్వభూతాత్మన్యన్నం జుహోమీతి బుద్ధ్యాఽనుష్ఠితత్వాన్నాధర్మాయ భవతీత్యర్థః. (తదేష శ్లోకః) తత్. ఉక్తప్రాణాగ్నిహోత్రవిషయే ఏష శ్లోకోఽప్యస్తీత్యర్థః. ౪

శం.— యథేహ. లోకే క్షుధితాః. బుభుక్షితా బాలాః మాతరం పర్యుపాసతే. కదా నో మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి. ఏవం సర్వాణి భూ

తాని- అన్నాదాన్యేవంవిదాఽగ్నిహోత్రం- భోజనముపాసతే- కదా త్వసౌ భోక్ష్యత ఇతి. జగత్సర్వం విద్వద్భోజనేన తృప్తం భవతీత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. … … … … ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

———

అ.— మన్త్రస్య తాత్పర్యార్థం దర్శయతి (జగదితి) విదుషో వైశ్వానరాత్మనః సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః. … … … … ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

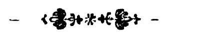
———

౨౦.— (యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసతే। ఏవం సర్వాణి భూతానీత్యాది) యథా బుభుక్షితాః బాలాః కదా మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి మాతరం పరిత ఉపాసతే- ఏవం సర్వాణి భూతాని ఏవంవిదః ప్రాణాగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి విదుషః ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. (అగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- సమన్వయాధ్యాయే * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇత్యత్ర శ్రుతస్య వైశ్వానరశబ్దస్య నార్థో నిర్ణేతుం శక్యః- * అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యేనేదమన్నం పచ్యత ఇతి వైశ్వానరశబ్దస్య జాఠరేఽగ్నావపి ప్రయోగదర్శనాత్, * విశ్వస్మా అగ్నిం భువనాయ దేవా వైశ్వానరం కేతుమహ్నామకృణ్వన్నితి భూతతృతీయేఽపి ప్రయోగదర్శనాత్, * వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామభిశ్రీరితి దేవతాయామపి ప్రయోగదర్శనాత్, * తథాత్మన్యేవాగ్నౌ వైశ్వానరే ప్రాస్యతి * స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయత ఇతి పరమాత్మన్యపి ప్రయోగదర్శనాత్, అతో నార్థో నిర్ణేతుం శక్య ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * వైశ్వానరః సాధారణశబ్దవిశేషాత్. వైశ్వానరః పరమాత్మా- సాధారణస్య వైశ్వానరశబ్దస్య పరబ్రహ్మాసాధారణైః * కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ * సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి * తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి వాక్యశ్రుతాత్మత్వబ్రహ్మత్వబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకోపాసనవిషయత్వసర్వపాపప్రదాహకత్వాదిధర్మైర్విశేష్యమాణత్వాత్. * స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి. * అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః। వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి అథర్వణాదిషు పరమాత్మసన్నిధౌ యస్త్రైలోక్యశరీరరూపమస్యాం విద్యాయాం తదిదమితి స్మర్యమాణం- ప్రత్యక్షజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వేఽనుమానం- జ్ఞాపకం స్యాదిత్యర్థః. అగ్నిరిహ ద్యులోకః- * అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిరిత్యాది శ్రుతేః. * శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథా దృష్ట్యుపదేశాదసమ్భవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే. అగ్నిరహస్యే వైశ్వానరవిద్యాప్రకరణే * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి వైశ్వానరశబ్దసమానాధికరణాగ్నిశబ్దశ్రవణాత్, అగ్నిత్రయపరికల్పనప్రాణాహుత్యాధారత్వరూపజాఠరాగ్నిలిఙ్గాచ్చ వాజసనేయకే * స యో హైతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదేతి పురుషాన్తః ప్రతిష్ఠితత్వశ్రవణాచ్చ జాఠర ఏవ భవితుమర్హతీతి చేన్న-పరమాత్మలిఙ్గానామిహ సత్త్వేనాగ్నిశబ్దలిఙ్గానాం తచ్ఛరీరకపరమాత్మోపాసనపరతయాప్యుపపత్తేః. తథా దృష్ట్యుపదేశాత్- తథోపాసనస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. త్రైలోక్యశరీరకత్వాదీనాం చ పరమాత్మధర్మాణాం జాఠరే అసమ్భవాత్, వాజసనేయకే * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి పురుషశబ్దశ్రవణాత్, * భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషత్వస్యాన్యత్రాసమ్భవాత్, అచేతనే జాఠరాగ్నౌ సర్వాత్మనాఽసమ్భవాన్న జాఠరాగ్నిః. * అత ఏవ న దేవతా భూతం చ. ఉక్తైరేవ హేతుభిర్భూతతృతీయదేవతావిశేషరూపాగ్నిపరత్వప్రసక్తిరిత్యర్థః. ఏవం సూత్రకారః అగ్నిత్రయపరికల్పనాది జాఠరాగ్న్యనన్యథాసిద్ధలిఙ్గైః * ప్రాణస్తథాఽనుగమాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన జాఠరాగ్నివిశిష్టః పరమాత్మైవ హ్యుపాస్య ఇతి * తథా దృష్ట్యుపదేశాదితి సూత్రఖణ్డేన సిద్ధాన్తమభిప్రేత్య లిఙ్గాన్యథాసిద్ధిం సమ్భావయతో జైమినేః అగ్నిశబ్దనిర్వాహప్రకారం దర్శయతి- * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః. * మాముపాస్స్వ * ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మేత్యాదిశబ్దవదగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యా తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరత్వమాశ్రయణీయం- అగ్రం నయతీత్యగ్నిరితి యౌగికవృత్త్యాఽగ్నిశబ్దస్యాగ్నివ్యవధానమన్తరేణ సాక్షాదేవ పరమాత్మపరత్వసమ్భవం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. అత్ర వ్యాసార్యైరగ్నిలిఙ్గే విద్యమానేఽగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యాగ్నిశరీరకపరమాత్మపరత్వమేవోచితం- తాదృశానన్యథాసిద్ధలిఙ్గరాహిత్యస్థలే అయమపి న్యాయోఽస్తీతి వృత్త్యాదనార్థమిత్యుపన్యస్తం- న తు ప్రకృతోపయుక్తతయేత్యుక్తం. * అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః. * అనుస్మృతేర్బాదరిః. * సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి. * ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి చత్వార్యపి సూత్రాణి పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని. అతో వైశ్వానరః పరమాత్మేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే ద్యుసూర్యాదివ్యస్తోపాసనైర్ద్యుప్రముఖవాదిభిరుక్తైః * అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి వ్యస్తోపాసనే

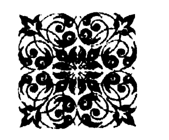
ఫలశ్రవణాద్వ్యస్తోపాసనమేవ ప్రామాణికం. * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి వ్యస్తోపాసనసముదాయానువాద ఏవ. న తు సమస్తోపాసనవిధిః. అథవా - అనేన వాక్యేన సమస్తోపాసనమపి విధీయతే. అతో ద్వయమపి ప్రామాణికం. అల్పఫలార్థిభిర్వ్యస్తోపాసనం కర్తవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథా హి దర్శయతి. భూమ్నః- సామస్త్యస్య జ్యాయస్త్వం- ప్రామాణికత్వం. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః వ్యస్తోపాసనేఽనర్థం బ్రువతీ * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదినా. న చేదం న హి నిన్దాన్యాయేన సమస్తోపాసనప్రశంసార్థమేవ కిం న స్యాదితి వాచ్యం - అగ్నిహోత్రం ప్రకృత్య శ్రుతేన * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాద్గవేధుకయవాగ్వా వా జుహుయాన్న గ్రామ్యాన్ పశూన్ హినస్తి నారణ్యానితి వాక్యేన జర్తిలగవేధుకశబ్దవాచ్యారణ్యతిలారణ్యగోధూమకృతయవాగ్వోః కల్పనాగ్నిహోత్రాహుతౌ ద్రవ్యత్వవిధానే, గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారహితతయా తయోః స్తవనే, చ ప్రతీయమానేఽపి * అథో ఖల్వాహురనాహుతిర్వై జర్తిలాశ్చ గవేధుకాశ్చ పయసాఽగ్నిహోత్రం జుహుయాదితి తదనన్తరం జర్తిలాదిప్రతిషేధేన పయోవిధిదర్శనాత్ తదేకవాక్యతయా * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాదిత్యాదేః గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారాహిత్యేన ప్రశస్తతయా హోమార్హా అపి జర్తిలా గవేధుకాశ్చ యదపేక్షయాఽప్రశస్తాః- తత్ పయ ఏవ ప్రశస్తమితి పయస్స్తుత్యర్థత్వం- ఏకవాక్యతాఽనురోధాదితి * న చేదన్యం ప్రకల్పయేత్ప్రక్లృప్తావర్థవాదస్స్యాదితి పూర్వతన్త్రాధికరణే కించిద్విధిపూర్వకం తన్నిన్దాయా విధ్యన్తరశ్రవణే సతి తదేకవాక్యతాఽనురోధాత్ పూర్వప్రవృత్తయోర్విధినిన్దయోః తదర్థవాదత్వమితి సమర్థితం. తద్వదిహాపీతి యుక్తం. నను జర్తిలగవేధుకయోః పయసా సహ సమ్బన్ధాభావాత్ జర్తిలగవేధుకయవాగూవిధానయోరర్థవాదత్వమేవ బుద్ధ్వైకవాక్యతా సమర్థనీయేతి తత్ర తథాఽస్తు నామ. ఇహ తు భూమవిద్యాయాం నామాదీనాం సత్త్వేన బ్రహ్మణా సహ భూయస్త్వావధిత్వేన సమ్బద్ధానాం ప్రాసఙ్గికతదుపాసనావిధివత్ సమస్తోపాసనవిషయేణ వైశ్వానరాత్మనా ద్యావాదిత్యాదీనాం తదవయవత్వేన సమ్బద్ధానాం ప్రాసఙ్గికోపాసనావిధిః కిం న స్యాదితి చేత్. మైవం- వ్యస్తోపాసనసిద్ధ్యనేన, * మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచేత్యాదివాక్యేషు తు శబ్దకృతేన ద్యావాదిత్యాదీనాం స్వతన్త్రోపాస్యత్వవ్యవచ్ఛేదేన, * తాన్ హోవాచైతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థేతి వ్యస్తోపాసనానాం భ్రమమూలత్వోద్ఘాటనేన, భూమవిద్యావైషమ్యస్య బహువిధస్య సత్త్వేన జర్తిలయవాగూన్యాయస్యైవాత్ర ప్రవృత్త్యౌచిత్యాత్. క్రతువత్ -యథా * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రే జాత ఇతి విహితస్య క్రతోః * యదష్టాకపాలో భవతీత్యాదిరర్థవాదః- న త్వష్టాకపాలాదిద్రవ్యవిధాయకః. ఏవం * ఆత్మన్యన్నం పశ్యతి ప్రియమిత్యాదిశ్రవణమప్యర్థవాద ఏవేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

తే మాయయా కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస తగ్ంహ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి॥ ౧

స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్విగ్ంశతివర్షః సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ తగ్ంహ పితోవాచ॥ ౨

శం.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆసేత్యాద్యధ్యాయసమ్బన్ధః. సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి ప్రోక్తం. కథం తస్మాజ్జగదిదం జాయతే, తస్మిన్నేవ చ లీయతే, అనితి చ తేనైవేత్యేతద్వక్తవ్యం. అనన్తరం చైకస్మిన్ భుక్తే సర్వం జగత్తృప్తం భవతీత్యుక్తం. తదేకత్వే సదాత్మనస్సర్వభూతస్థస్యోపపద్యతే. నాత్మభేదే. కథం చ తదేకత్వమితి తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే. పితాపుత్రాఖ్యాయికా విద్యాయాస్సారిష్ఠత్వప్రదర్శనార్థా. శ్వేతకేతురితి నామతః. హ ఇత్యైతిహ్యార్థః. ఆరుణేయః అరుణస్య పౌత్ర ఆస బభూవ. తం పుత్రం హారుణిః పితా యోగ్యం విద్యాభాజనం మత్వా తస్యోపనయనకాలాత్యయం చ పశ్యన్నువాచ. హే శ్వేతకేతో ఽనురూపం గురుం కులస్య నో గత్వా వస బ్రహ్మచర్యం. న చైతద్యుక్తం యదస్మత్కులీనో హే సోమ్య అననూచ్య అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి. బ్రాహ్మణాన్ బన్ధూన్ వ్యపదిశతి. న స్వయం బ్రాహ్మణవృత్త ఇతి. తస్యాతః ప్రవాసోఽనుమీయతే పితుః. యేన స్వయం గుణవాన్ సన్ పుత్రం నోపనేష్యతి. ౧

ఆ.— వృత్తిప్రాయణాధ్యాయస్యాతీతేన సన్దర్భేణ సమ్బన్ధం వక్తుం ప్రతీకం గృహీత్వా తం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) తమేవ ప్రకటయన్ ప్రథమం తృతీయేనాధ్యాయేనాస్య సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వమితి) ఏతద్వక్తవ్యం తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వ్యవహితం సమ్బన్ధముక్త్వాఽవ్యవహితం తమాదర్శయతి (అనన్తరం చేతి) అధ్యాయతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (పితేతి) పితా ప్రతివక్తా, పుత్రశ్చ ప్రష్టేత్యేవం విధయా ఆఖ్యాయికా సా చ విద్యాయాస్సారిష్ఠత్వద్యోతనార్థా. పితా హి పుత్రాయ సారతమమేవోపదిశతీత్యర్థః. కులస్యానురూపమిత్యాదివచనాన్న కులధర్మస్య గురుత్వమితి గమ్యతే. బ్రహ్మచర్యం అధ్యయనార్థమితి శేషః. గత్వేత్యాదివచనాన్మాణవకాధీనమధ్యయనమితి సూచితం. యథాయథముపనయనమధ్యయనం చేత్యాశఙ్క్యాహ (న చైతద్యుక్తమితి) కిమితి పితా స్వయమేవోపనీయ పుత్రం నాధ్యాపయతి. తత్రాహ (తస్యేతి) అతశ్శబ్దః స్వగృహవిషయః. అనుమానం కల్పనం. తత్ర కల్పకమాహ (యేనేతి) ౧

ర.— సద్విద్యాముపదేష్టుమాఖ్యాయికామాహ (శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస) హః ప్రసిద్ధ్యర్థః. అరుణపుత్రస్యోద్దాలకస్య పుత్రః శ్వేతకేతుర్నామ బభూవేత్యర్థః. (తం హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి) ఉద్దాలకః పితా తం ద్వాదశవర్షమనుపనీతమనధీతినం పుత్రం శ్వేతకేతుం ప్రతి హే సోమ్య సోమార్హ ప్రియదర్శనేతి వార్థః. శ్వేతకేతో క్వచిద్గురౌ వసన్నధ్యయనార్థం బ్రహ్మచర్యం వస. అస్మత్కులప్రసూతః కోఽప్యననూచ్య అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ న భవతీత్యువాచేత్యర్థః. యః స్వయమబ్రాహ్మణ ఏవ సన్ బ్రాహ్మణాన్ బన్ధుత్వేన వ్యపదిశతి స బ్రహ్మబన్ధురిత్యుచ్యతే. అత్ర స్వయం గుణవత ఏవ పితుర్ద్వాదశవర్షమారభ్యోపనయనకాలాతిక్రమే పుత్రానుపనేతృత్వాభావే హేతుః ప్రవాసాదిలక్షణాన్యథానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— సః పిత్రోక్తః శ్వేతకేతుర్ద్వాదశవర్షస్సన్నుపేత్యాచార్యం యావచ్చతుర్వింశతివర్షో బభూవ. తావత్సర్వాన్ వేదాన్ చతురోఽధీత్య తదర్థం చ బుద్ధ్వా మహామనాః మహత్ గమ్భీరం మనో యస్య. న సమమాత్మానమన్యైర్మన్యమానం మనో యస్య సోఽయం మహామనాః. అనూచానమానీ అనూచానమాత్మానం మన్యత ఇత్యేవం శీలో యస్సోఽనూచానమానీ. స్తబ్ధః అప్రణతస్వభావ ఏయాయ గృహం. తం ఏవమ్భూతం హాత్మనోఽననురూపశీలం స్తబ్ధం మానినం పుత్రం దృష్ట్వా పితోవాచ సద్ధర్మావతారచికీర్షయా. ౨

ఆ.— అనూచానః అనువచనసమర్థః. ౨

ర.— (స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్వింశతివర్షస్సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ) సః శ్వేతకేతుః ద్వాదశవర్షస్సన్ గురుముపేత్య గురుకులే ద్వాదశవర్షాణ్యుషిత్వా సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనాః ప్రాథమికః అనూచానమానీ ఆత్మానం సాఙ్గవేదాధ్యాయినం మన్యమానః స్తబ్ధః పరిపూర్ణ ఇవ తృణీకృతజగత్త్రయః చతుర్వింశతివర్షయుక్తః ఏయాయ ప్రత్యాగతః. (తం హ పితోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శ్వేతకేతో యన్ను సోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యే
నాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీతి॥ 3

శం.— శ్వేతకేతో యన్ను ఇదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽసి. కస్తేఽతిశయః ప్రాప్త ఉపాధ్యాయాత్. ఉత- అపి తమాదేశం- ఆదిశ్యత ఇత్యాదేశః. కేవలశాస్త్రాచార్యోపదేశగమ్యమిత్యేతత్. యేన వా పరం బ్రహ్మాదిశ్యతే- స వాదేశః. తమప్రాక్ష్యః - పృష్టవానస్యాచార్యం. తమాదేశం విశినష్టి- యేన- ఆదేశేన శ్రుతేనాశ్రుతమప్యన్యచ్ఛ్రుతం భవతి. అమతం మతం - అతర్కితం తర్కితం భవతి. అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం - అనిశ్చితం నిశ్చితం భవతీతి. సర్వానపి వేదానధీత్య సర్వం చాన్యద్వేద్యమధిగమ్యాప్యకృతార్థ ఏవ భవతి - యావదాత్మతత్త్వం న జానాతీత్యాఖ్యాయికాతోఽవగమ్యతే. తదేతదద్భుతం శ్రుత్వా ఆహ- కథం న్వేతదప్రసిద్ధమన్యవిజ్ఞానేనాన్యద్విజ్ఞాతం భవతీత్యేవం మన్వానః పృచ్ఛతి- కథం ను- కేన ప్రకారేణ హే భగవః స ఆదేశో భవతీతి. 3

ఆ.— కర్తృవ్యుత్పత్త్యా కరణవ్యుత్పత్త్యా చాదేశశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కిమిత్యధీతసర్వవేదమభిగతతదర్థం చ పుత్రమాత్మవిద్యామధికృత్యాపి తాం పృచ్ఛతి - తస్య సర్వవేదాధ్యయనాదినైవ కృతార్థతా దత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వానపీతి) తదేతదద్భుతం శ్రుత్వేత్యుక్తం వివృణోతి (కథం న్వితి) 3

రం.— ఉక్తిరూపా (శ్వేతకేతో యన్ను సోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽసి) హే సోమ్య. మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽసీతీదం యత్ - యస్మాద్ధేతోః. స క ఇత్యర్థః. తస్య బ్రహ్మజ్ఞానరహితతాం జానన్నప్యారుణిర్జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతబ్రహ్మజ్ఞానవానేవ పూర్ణః- నాన్య ఇతి తస్మై జ్ఞాపయిత్వా పూర్ణత్వాభిమానం తదీయమపనుద్య బ్రహ్మణి జిజ్ఞాసాం సమ్పాదయితుం తదనుజిఘృక్షయా పృచ్ఛతి (ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి) అత్ర వ్యాసార్యాః *ఉపక్రమే తావత్ -* ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయతే. అత్ర శ్లోకావాచార్యపాదైరుక్తౌ *ఛాన్దోగ్యే కేచిదాహుర్విశతి రుత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాబ్జూర్వస్తూపదేశం ప్రకటయతి సతో న ప్రశాస్తింఘఞన్తః।నో కర్తర్యస్తి కర్మణ్యగణి ఘఞి హా సత్కర్తృశాస్తా న కర్మస్యాత్కర్త్రర్థోపదేశోఽతదిదముత తమాదేశవాచోపదేశ్యం॥ అత్ర బ్రూమః ప్రశాస్తిం వదతి విశిరసా వాఙ్ముఖానోపదేశం శాస్త్రానాతి ప్రసిద్ధో న హి పరఇహ చాపేక్షితార్థప్రసఙ్గః। యుక్తాఽసాధారణో స్త్యాఘఞగణి కరణే వ్యత్రవైవక్షికత్వం శాబ్దోక్తం కారకాణాం సమనుకరణతయా కర్తరి స్యాద్వివక్షేతి. ఆదేశశబ్దేనోపదేశ్యముచ్యతే- ప్రకృత్యర్థ ఉపదేశః. ప్రత్యయార్థః కర్మత్వం- * అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే ఘఞో విహితత్వాత్, ఉపదేశే బ్రహ్మణః కర్మత్వోపపత్తేః, శ్చ. ప్రశాసనే తు బ్రహ్మ న కర్మ - అపి తు కర్తృ. కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే హి ఘఞ్ప్రత్యయవిధిః. నాత్ర కప్రత్యయ ఉపపద్యతే- * ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కప్రత్యయవిధానాత్ ఆదేశశబ్దరూపాసిద్ధేః. నాపి పచాద్యచ్ప్రత్యయ ఉపపద్యతే- దిశిధాతోరిగుపధత్వేన * ఇగుపధాత్కిత్ ఇత్యపవాదసూత్రేణ కప్రత్యయప్రాప్తేర్గుణాభావాత్. అతో ఘఞ్ప్రత్యయాన్త ఏవాయమాదేశశబ్దః. స చ ప్రత్యయః కర్తర్యనభిహిత ఇతి కర్మార్థకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్ ఉపదేశ్యమేవాదేశశబ్దవాచ్యమితి. అత్రోచ్యతే- ప్రకృత్యర్థః శాసనం- ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్, అన్యథా స్వారస్యభఙ్గాత్,. * ఆఙ్పూర్వో దిశతిర్నియోక్తృప్రయోజనవచనః- ఉపపూర్వస్తు నియోజ్యప్రయోజనవచన ఇతి హి న్యాసకారః. నియోక్తృప్రయోజనం యస్య- తస్యార్థస్య వాచక ఇత్యర్థః. ఏవమన్యత్రాపి. కిఞ్చ- ఉపదేశ్యత్వం లౌకికాలౌకికధర్మబ్రహ్మభాగార్థసాధారణం. ప్రశాసితృత్వం తు బ్రహ్మణోఽసాధారణం- * అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ఇత్యాదిభిర్నిరుపాధికప్రశాసనస్య బ్రహ్మాసాధారణత్వశ్రవణాత్. నిరుపాధికోపదేశ్యత్వం బ్రహ్మణ ఇత్యసాధారణ్యమితి చేన్న- ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టనివారణతత్సాధనేషు సాధారణ్యాత్. యద్యప్యమితసుఖదుఃఖనివృత్త్యాదిసాధ్యోపదేశ్యం స్యాత్- తథాపి సంసారనివృత్తిబ్రహ్మతదుపాసనానాముపదేశ్యత్వం సాధారణం. ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వమర్థసిద్ధం - అత ఉపదేశ్యత్వకథనవైయర్థ్యం చ. నను * యేనాశ్రుతమిత్యాదినైకవాక్యత్వాత్ స్వజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానహేతుతావిశేషితముపదేశ్యత్వమసాధారణమితి చేత్. తథాపి తాదృశముపదేశ్యత్వం ప్రతిజ్ఞావాక్యేన ప్రష్టవ్యత్వోక్త్యా చార్థసిద్ధమిత్యనపేక్షితోపదేశ్యత్వకథనాదప్యపేక్షితం ప్రశాసితృత్వమేవ వాచ్యమితి యుక్తం- * యేనాశ్రుతమిత్యుపాదానత్వేసిద్ధే ప్రశాసితృత్వేన హి నిమిత్తత్వం సిధ్యేత్ - నిమిత్తాన్తరే సతి హ్యేకవిజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానం నోపపద్యతే. అతః ప్రతిపిపాదయిషితవస్తునోఽపేక్షితాసాధారణాకారవిశిష్టతయైవ ప్రతిపాదనముచితం. ఘఞ్ప్రత్యయస్య కరణేఽప్యుపపన్నత్వాత్ * వివక్షాతః కారకాణాం ప్రవృత్తిరితి శాబ్దోక్తన్యాయేన కర్తృవత్కరణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ సాధకతమత్వవివక్షయా తథా ప్రయోగ ఉపపద్యతే. * అకర్తరీతి సూత్రస్య ప్రయోజనం కరణత్వవివక్షయా వినా కర్తృసాధుత్వేన ప్రయోగనివృత్తిః. ఉపదేశపక్షే ప్రకృత్యర్థాస్వారస్యం ప్రత్యయాస్వారస్యం చ - ప్రశాసనపక్షే ప్రత్యయాస్వారస్యం ప్రధానభూతప్రకృత్యర్థస్వారస్యమర్థౌచిత్యం చేతి వైషమ్యం. అతః ప్రశాసనమేవాదేశశబ్దాభిధేయమితి స్వీకర్తుం యుక్తమితి. అత్రేదం విచార్యతే - యత్తావదుచ్యతే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్ప్రకృత్యర్థః శాసనమితి - సత్యమేవ తత్. * శాసనం విధిర్వ్యజ్ఞాపనమితి ధాతువృత్తికృతా వ్యాఖ్యాతత్వాదుపదేశ ఏవ పర్యవసానం. * ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్ * స్థానివదాదేశోఽనల్విధావిత్యాదిసూత్రేషు * దిశిరుచ్చారణక్రియ ఇతి మహాభాష్యోక్తేః. * అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇత్యాదావాదేశః - ఉపదేశ ఇత్యర్థః. * ఇదం శాస్త్రాచార్య ఇతి భాష్యస్య ఇదముపదిశతీత్యర్థః. * తదశిష్యమిత్యాదావ వక్తవ్యమితి వ్యాఖ్యాతం, తతశ్చాదేశనం- శాసనం, ఉపదేశః, తత్కర్మత్వం చ * అనుమపితాం భగవోదేవతాం శాధీతి బ్రహ్మణస్సిద్ధమితి ప్రకృతి

ప్రత్యయపూర్వవిరోధసమ్భవాత్ ప్రత్యయాస్వారస్యానుసరణస్యానుచితత్వాత్. నచానుశాసనకర్తృత్వేపి నశాసనకర్తృత్వమితి వాచ్యం - * శాసు అనుశిష్టావితి శాసనస్యైవానుశాసనరూపత్వాత్. తతశ్చ కరణత్వస్యారోపేణ ఘఞ్ప్రత్యయసమర్థనమప్యనుచితం - ఆరోపస్యానుచితత్వాత్. ననుకరణత్వస్య నాధ్యారోపః - తస్యసిద్ధత్వాదితిచేన్న - తథాసతి సిద్ధాన్తే ప్రత్యయస్వారస్యాభ్యుపగమస్యాయుక్తత్వాత్. అతఏవ అసిశ్ఛినత్తీత్యాదౌ సాధకత్వాతిశయవివక్షయా * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన కరణేకర్తృత్వారోపేపి కర్తృకరణత్వాదేరసమ్భవః - తథాసతి రాజనిభృత్యత్వారోపస్యేవానర్థావహత్వాత్. అతఏవ * సాధకతమంకరణమితిసూత్రే అధికరణస్థాల్యాస్సుకరపాకతయా సాధకతమత్వవివక్షయా స్థాల్యాపచతీతి ప్రయోగముపపాద్య * నచైవం కర్తురపి కరణత్వవివక్షా ప్రసజ్యః - భిన్నజాతీయత్వాత్. సకలసాధనవినియోగకారీఖల్వసౌ. నహిశతధనోనిష్కధనేనస్పర్ధితుమర్హతీతి కర్తుఃకరణత్వవివక్షాభావస్యైవోపపాదితత్వాత్. నిక్షేపరక్షాయాం భగవతోరక్షకరణత్వానుసన్ధానం ప్రపత్తిరితిపక్షే కరణస్యకర్తృత్వాసమ్భవేనజీవస్యైవరక్షకత్వరూపతేదితికర్తృత్వకరణత్వవిరోధస్య, భగవతికరణత్వానుసన్ధానే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయవిరోధస్య, చ ప్రతిపాదితత్వాత్. * శక్తివిపర్యయాదితిసూత్రే అన్తఃకరణస్యకర్తృత్వేతతోఽన్యత్కరణంస్యాదిత్యన్తఃకరణాతిరిక్తం కరణాన్తరమభ్యుపగన్తవ్యంస్యాదితి భర్తృరప్యుపపాదితత్వాచ్చ. కించ- ప్రశాసనకర్తుః కరణత్వసమ్భవేపరమాత్మనః ప్రశాసనకర్తృత్వస్యాపి. సమ్భవాత్తదసమ్భవోక్తిర్నిరుధ్యేత. కించ- కరణత్వేవివక్షితే * కరణాధికరణయోశ్చేతిపరేణ ల్యుటాబాధితత్వేనఘఞోఽప్రసఙ్గాత్. నచ * హలశ్చేత్యనేనఘఞః ప్రసఙ్గః- తత్రాపిసంజ్ఞాయామిత్యనువృత్తేః. నచత్వన్మతేపికర్మణిఘఞ్ నస్యాత్ - * అకర్తరిచ కారకే సంజ్ఞాయామితిసంజ్ఞాయామేవఘఞో విధానాదితివాచ్యం - * అకర్తరిచేత్యత్ర చకారస్యభిన్నక్రమత్వమాశ్రిత్యాసంజ్ఞాయామప్యస్మీతిపదమఞ్జర్యాదౌ సమర్థితత్వాత్, సంజ్ఞాగ్రహణానర్థక్యంచ- సర్వత్రఘఞోదర్శనాదితివార్తికకృతోక్తత్వాచ్చ. కించ - ఘఞః కరణార్థత్వే * ఉపక్రమేఆదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయతఇతియదభిహితం- తద్విరుధ్యేత- ప్రశాసనకరణస్యైవాభిహితత్వేన ప్రశాసనకర్తురనభిహితత్వాత్. యచ్చోక్తం ప్రశాసితృత్వమసాధారణమితి- తదపిన- ఆదేశశబ్దేనకరణత్వమాత్రాభిధానే ప్రశాసితృత్వానభిధానాత్, తదభిధానేపినిరుపాధికప్రశాసితృత్వస్యైవముఖ్యోపదేశ్యత్వస్య బ్రహ్మసాధారణత్వాత్. అతఏవ * బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతిసూత్రే బ్రహ్మణఇతికర్మణిషష్ఠీపరిగ్రహే బ్రహ్మణఏవాభిధానికజిజ్ఞాసాకర్మత్వం- శేషపాషసాదీనాంత్వాక్షేప్యమిత్యుక్తం. కించ-ఆదేశశబ్దమాత్రస్యవ్యాప్తిప్రసఙ్గమాశఙ్క్యతమిత్యేవంవిశేషణోపాదానాత్ అవశ్యంతమిత్యస్యాదేశవిశేషకత్వమభ్యుపేయం- యదప్యాదేశశబ్దస్యైవనిరుపాధికప్రశాసితృత్వపర్యం- తదాత్తస్వపరమాత్మసాధారణత్వాత్ తద్వ్యావృత్తిఃవిశేషణేనస్యాత్. యదపిచోక్తం స్రష్టృత్వకథనేనోపదేశ్యత్వంసిద్ధమితితత్కథనస్యానపేక్షితత్వాత్ ప్రశాసితృత్వమేవార్థఇతి- తన్న- యద్యపిపూర్వంనాస్రాక్షం- అధునాస్వయమేవజ్ఞాస్యామీతిబుద్ధిం వ్యుదసితుముపదేష్టవ్యత్వకథనస్యైవాపేక్షితత్వాత్. అతఏవ * తంత్వౌపనిషదంపృచ్ఛామీత్యాదౌ ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వలక్షణౌపనిషదత్వకథనం. యచ్చోక్తం సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యర్థంనిమిత్తత్వమపేక్షితమితి- తన్న- ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాబలాత్ ఉపాదానత్వస్యైవతదన్యథానుపపత్త్యా నిమిత్తత్వస్యాపిలాభసమ్భవేనతస్యపృథగవక్తవ్యత్వాత్తదనుపపత్తేర్పతేనోక్తత్వాదితి. అత్రోచ్యతే- * ఏషఆదేశఃఏషఉపదేశఇత్యేవంపృథగుపదిష్టయోః * నవాయక్రియస్పృథగుపదేశాదితిన్యాయేనాదేశోపదేశయోర్భేదావశ్యమ్భావాత్, నిమిన్నినామన్నిమయోర్వ్యవృత్తవనస్పతిశబ్దయోరివచస్నేహభక్తిశబ్దయోరివచవ్యావిదేకవిషయప్రయోగమాత్రేణానుభవభేదస్యదురపహ్నవత్వాత్, ఆదిశతిద్యుక్తెహియదాజ్ఞాకోల్లఙ్ఘనేదణ్డోభవతి-తాదృశశబ్దప్రయోక్తృత్వం- నియమయితృత్వం-ఆజ్ఞాపయితృత్వం ప్రతీయతే. అతఆదిశతిర్వ్యవహారః ప్రభువిషయఏవ. అతఏవన్యాసకారేణాదేశోపదేశయోర్భేదావష్టమ్భః * ఉజ్జూర్వాదిశతిర్నియోక్తృప్రయోజనవచనఇతి. * అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తాజనానామిత్యాదౌ తథైవప్రతీతేః. తతశ్చ ప్రకృతిస్వారస్యేననియమనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపార్థే ప్రతీతేఘఞ్ప్రత్యయస్యకర్తృవ్యతిరిక్తకారకమాత్రవాచినోయోగ్యతావశాత్స్వస్వతేకర్మార్థకత్వవత్ అస్మన్మతేపికారకవాచినోఘఞ్ప్రత్యయస్యసకలకారకప్రయోక్తృకర్తృలక్షణసమాశ్రీయతే - స్పష్టవ్యవస్తునస్సాధ్యరూపత్వాత్, అసఞ్జాతవిరోధముఖ్యప్రకృత్యర్థానుగ్రహేణజఘన్యస్యప్రత్యయలక్షణాయాఆశ్రయణీయత్వాత్, * పఞ్చపఞ్చాశతస్త్రివృతస్సంవత్సరాఇత్యాదౌ అహఃపరత్వస్వరసత్రివృదాదిపదముఖ్యత్వానుసారేణజఘన్యసంవత్సరపదస్యైవసౌరచాన్ద్రమసాద్యనేకార్థసాధారణ్యేననిశ్చయానామఞ్జస్యాదజహల్లక్షణాయాఃఅభ్యుపేతత్వాత్, తథా * ప్రయాజశేషేణహవీంష్యభిఘారయతీత్యాదౌ ప్రయాజశేషప్రతిపత్తికానురోధేనతృతీయాయాః ద్వితీయార్థలక్షణాయాఆశ్రితత్వాత్, తథా * ప్రాణావాఋతుయత్వాన్నానాఋషిశబ్దానుసారేణబహువచనశ్రుతేఃపాశన్యాయేనగౌణార్థకత్వస్య * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రతీత్యాప్రసిద్ధేశ్చేత్యత్రోపపాదితత్వాచ్చ. సన్వాదేశపదస్యప్రశాసనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపాదేశప్రసిద్ధస్యఉపదేశప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాభావేప్యుపదేశార్థకత్వే ప్రకృతేస్సార్వాత్మనాముఖ్యార్థత్యాగాభావాత్, ప్రత్యయస్యత్వన్మతేకర్తృలక్షణాయాంముఖ్యార్థత్యాగాత్, కాంస్యభోజిన్యాయేనజఘన్యద్యావాపృథివ్యైకకపాలానురోధేనముఖ్యస్యాగ్న్యాదీనాం ప్రమాణబర్హిర్నియమాశ్రయణవత్, * ఏకధాబ్రహ్మణఉపహరతీత్యత్రసకృత్సహత్వసాధారణస్యఏకధాశబ్దస్యభక్షప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణసహత్వార్థస్వీకారవత్, * సప్తదశప్రాజాపత్యానిత్యత్రప్రజాపతిసమ్బన్ధవిశిష్టాన్వయయోగ్యస్యాపిబహుత్వస్యైకపశునిష్ఠస్యైకాదశావదానప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణవిశిష్టాన్వయాభ్యుపగమేనద్రవ్యదేవతాసమ్బన్ధార్థం ప్రయోగభేదాభ్యుపగమవచ్చ జఘన్యఘఞ్ప్రత్యయానుసారేణముఖ్యాదిశేరుపదేశార్థకత్వమేవయుక్తం - ప్రకృతేర్ముఖ్యార్థత్యాగాభావాత్. ప్రచురప్రసిద్ధార్థత్యాగమాత్రంత్వవశిష్యతే- తత్తునదోషాయ. అతఏవ * పత్నయఉపగాయన్తీత్యాదౌ గీతిశబ్దస్యశారీరగానే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యేసత్యప్యశారీరవాదిత్రాదిగానస్యాపిగీతిశబ్దప్రయోగవిషయత్వేనముఖ్యార్థత్వాత్ సన్నిహితవస్తుభ్యాదిగానస్యైవ కాణ్డవీణాది

ఉ.— యథాసోమ్యైకేనమృత్పిణ్డేనసర్వం మృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాద్వాచారమ్భణంవికారో నామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యం॥ ౪

రుపచయంతుసర్వస్వఃపత్యాన్యసత్త్విజాం నివర్తకా ఇతిద్రష్టవ్యమితిసిద్ధాన్తితమితిచేత్. శృణు - గానశబ్దస్యబర్హిరాజ్యాధికరణన్యాయేనగీతిమాత్రవాచిత్వాత్ యుక్తంతత్రసన్నిహితదుష్టుభ్యాదిగానవాచిత్వం. ఇహత్వాదేశశబ్దస్యక్వచిదపిశిష్యేగురుమాదిదేశేత్యాది ప్రయోగాగాథావేనసాధారణోచ్చారణార్థకత్వాభావాత్ ఉపదేశాతిదేశశబ్దయోరివాదేశోపదేశశబ్దయోరపిభిన్నార్థత్వేనాదేశశబ్దస్యాపదేశార్థకత్వే ముఖ్యార్థత్యాగస్యాపరిహార్యత్వేనజఘన్యప్రత్యయపరిత్యాగాయోగాత్. వస్తుతస్తు * ఉపదేశేజనునాసికఇత్ * ఇతిసూత్రే * కరణాధికరణయోశ్చ * ఇతిల్యుటాబాధితస్యఘఞః * అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామ్ * ఇత్యనేనాప్రసఙ్గనాశఙ్క్య * కృత్యల్యుటోబహులమ్ * ఇతిఘఞోభాష్యకృతాసమర్థితత్వాత్తత్సామ్యన్యాయేనకర్తర్యపితేనైవసూత్రేణఘఞ్ప్రత్యయే సిద్ధాన్తలక్షణాయా అప్రసక్తాత్ ప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్యయుక్తం. ఆదేశనం- ఆదేశఇతిఘఞన్తాద్భావవాచినఆదేశశబ్దాదర్శఆద్యజన్తాదపిప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్యయుక్తమితివయముత్పశ్యామః. తథాచ * ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతః * ప్రశాసితారంసర్వేషామిత్యాదిశ్రుతిస్మృతిప్రతిపన్నంపరమాత్మధర్మభూతంప్రశాసితృత్వమిహాదేశశబ్దార్థః ఏతత్సర్వమసాధిర్భావప్రకాశికాయాం ప్రపఞ్చితంతత్రానుసన్ధేయం. ప్రశాసనేనచధారకత్వలక్షణమాత్మత్వంఫలితం- తతశ్చాదేశశబ్దఆత్మత్వపర్యన్తః. యేనాశ్రుతంశ్రుతంభవతీత్యత్ర * కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి * ఆత్మనిఖల్వరేదృష్టేశ్రుతేమతేవిజ్ఞాతేఇదంసర్వంవిదితంభవతీతి ముణ్డకబృహదారణ్యకవాక్యానుసారేణయేనశ్రుతేనమతేనవిజ్ఞాతేనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతంశ్రుతంమతంవిజ్ఞాతంభవతీతి వాక్యపర్యవసితోర్థః. బ్రహ్మస్వరూపస్యాత్రాశ్రుతస్యాశ్రుతశ్రుతత్వాపాదకత్వాభావాత్. అత్రాశ్రుతామతాదిశబ్దానాం * ఇదంసర్వంవిదితంభవతీతిశ్రుత్యన్తరానుసారాత్సర్వార్థకత్వం ద్రష్టవ్యం. తతశ్చయేనశ్రుతేనసర్వంశ్రుతంభవతీత్యర్థః. తతశ్చాశ్రుతంశ్రుతంభవతీత్యశ్రుతస్యశ్రుతత్వప్రతిపాదనంకథమితిశఙ్కాయానావకాశః. యద్వా- అవస్థావిశిష్టతయాఽశ్రుతంస్వరూపేణశ్రుతంభవతీత్యర్థః. అత్రవిజ్ఞానశబ్దోపసిదిధ్యాసనపరః- శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతిక్రమప్రత్యభిజ్ఞానాదితిద్రష్టవ్యం. అత్రయేనాశ్రుతంశ్రుతమిత్యనేనకిముపాదానమితిపృష్టంభవతి. ప్రశాసితృత్వార్థకేనాదేశశబ్దేనచాత్మస్వరూపంపృష్టంభవతి. తతశ్చాత్మభూతముపాదానంకిమితిప్రశ్నస్యఫలితార్థః. అతఏవ శ్రీవిష్ణుపురాణే * యన్మయంచ జగద్బ్రహ్మన్యతశ్చైతచ్చరాచరమ్ * ఇత్యుపాదానంచపృష్టం. అతఏవచ * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా * ఇతిప్రతివచనేసదాయతనాఇతిసతఆత్మత్వం; సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతిసతఉపాదానత్వం, చప్రతిపాద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. అతఏవ * అథాతోఽహఙ్కారాదేశః * అథాతఆత్మాదేశః * అథాతఆదేశోనేతినేతి * ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశః * ఉభయమాదిష్టంభవత్యధ్యాత్మంచాధిదైవతంచేత్యాదావివాదేశశబ్దస్యఉపదేశార్థకత్వమేవాస్తు- నప్రశాసనార్థకత్వమితిశఙ్కాపరాకృతా. అతోజగదుపాదానభూతంజగదాత్మానంకిమపృష్టవానసీత్యర్థః. అత్రజ్ఞాతవానసీత్యనుక్త్వాపృష్టవానసీత్యుక్తవతః * తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేనసేవయా। ఉపదేక్ష్యన్తితేజ్ఞానంజ్ఞానినస్తత్త్వదర్శినః ఇత్యుక్తరీత్యాప్రణిపాతాదిప్రసన్నాచార్యోపదేశగమ్యఏవసోఽర్థః - నతుప్రకారాన్తరేణాపిజ్ఞాతుంశక్యతఇత్యభిప్రాయః. అన్యజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానాసమ్భవాత్ ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానాసమ్భవంమన్వానశ్చోదయతి (కథంనుభగవస్సఆదేశోభవతీతి) హేభగవః ఈదృశఆదేశఃకథంభవేదిత్యర్థః. ౩

శం.— యథాసఆదేశోభవతి-తచ్ఛృణు- హేసోమ్యయథాలోకేఏకేనమృత్పిణ్డేనరుచకకుమ్భాదికారణభూతేనవిజ్ఞాతేనసర్వం- అన్యత్తద్వికారజాతం- మృణ్మయం- మృద్వికారజాతంవిజ్ఞాతంస్యాత్. కథంమృత్పిణ్డేకారణేవిజ్ఞాతేకార్యమన్యద్విజ్ఞాతంస్యాత్. నైషదోషః- కారణేనానన్యత్వాత్కార్యస్య. యన్మన్యసేఽన్యస్మిన్విజ్ఞాతేఽన్యన్నజ్ఞాయతఇతి - సత్యమేవంస్యాత్ - యద్యన్యత్కారణాత్కార్యంస్యాత్. నత్వేవమన్యత్కారణాత్కార్యం. కథంతర్హీదంలోకేఇదంకారణ, మయమస్యవికార, ఇతి. శృణు- వాచారమ్భణం-వాగారమ్భణం. వాగాలమ్బనమిత్యేతత్. కోఽసౌ. (వికారోనామధేయం) నామైవనామధేయం. స్వార్థేధేయట్ప్రత్యయః. వాగాలమ్బనమాత్రంనామైవకేవలం-నవికారోనామవస్తుస్తిపరమార్థతః. మృత్తికేత్యేవ- మృత్తికైవసత్యంవస్త్వితి. ౪

ఆ.— మృణ్మయమిత్యస్యవ్యాఖ్యా (మృద్వికారజాతమితి) తద్యథామృత్పిణ్డేనవిజ్ఞాతేనవిజ్ఞాతంస్యాత్ - తథాఽన్యదపిసర్వంకారణేనవిజ్ఞాతేనతద్వికారజాతంవిజ్ఞాతంభవతీతియోజనా. అన్యవిజ్ఞానాదన్యవిజ్ఞానమదృష్టత్వాదశ్లిష్టమితిశఙ్కతే (కథమితి) కార్యకారణయోరనన్యత్వాసిద్ధేర్నైవమితిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (యన్మన్యసఇత్యాదినా) అనన్యత్వాభావేలోకప్రసిద్ధివిరోధంశఙ్కతే (కథంతర్హీతి) వాచారమ్భణమిత్యత్రవాచేతితృతీయాషష్ఠ్యర్థేద్రష్టవ్యా. నామధేయమిత్యస్యార్థంకథయతి (నామైవేతి) వికారస్యమిథ్యాత్వేకింపరమార్థతోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్తికేత్యేవేతి) ౪-౫

రం.— ఉపాదానోపాదేయయోరనన్యత్వమభిప్రేత్యాభిప్రాయేణోత్తరమాహ (యథాసోమ్యైకేనమృత్పిణ్డేనసర్వం మృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాత్) యథాఉపాదానభూతేమృత్పిణ్డేజ్ఞాతేతదుపాదేయఘటశరావాదికంజ్ఞాతంభవతి- తద్వదిత్యర్థః. నైయాయికరీత్యాఅవయవఘటాదికంమృత్పిణ్డేనోత్పద్యతే - అతశ్చోపాదానోపాదేయయోర్భేదాత్ నమృత్పిణ్డజ్ఞానేసర్వమృణ్మయానాంజ్ఞాతత్వంసమ్భవతీతిమన్వానంప్రత్యాహ (వాచార

ఉ.— యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతగ్ం స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం లోహమిత్యేవ సత్యం॥ ౫

యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతగ్ం స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం కృష్ణాయసమిత్యేవ సత్యమేవగ్ం సోమ్య స ఆదేశో భవతీతి॥ ౬

మ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యం) ఘటత్వాదిలక్షణో వికారో, ఘటశరావాదినామధేయం, చ ఆరభ్యతే-ఆలభ్యతే. స్పృశ్యత ఇత్యారమ్భణం. కర్మణి ల్యుట్. తేనైవ మృద్ద్రవ్యేణ ఘటశరావాదిలక్షణో వికారో ఘటశరావాదినామధేయం చ స్పృశ్యత ఇత్యర్థః. ఆరమ్భణశబ్దస్య పున్నపుంసకలిఙ్గాన్తవికారనామధేయవిశేషణత్వేఽపి నపుంసకైకశేషైకవద్భావాభ్యాం వా- లిఙ్గసామాన్యాదివివక్షయా వా ఆరమ్భణమితి నపుంసకైకవచననిర్దేశః. మృద్ద్రవ్యేణ వికారనామధేయోః కస్మై ప్రయోజనాయ స్పృశ్యేతే ఇత్యత్రాహ (వాచేతి) ప్రయోజనస్య హేతుత్వవివక్షయా తృతీయా. వాక్ఛబ్దశ్చ అజహల్లక్షణయా వాగాదివ్యవహారపరః. తతశ్చ వాక్పూర్వకహరణాదివ్యవహారార్థం మృత్పిణ్డేన నామరూపే స్పృశ్యేతే. మృత్పిణ్డ ఏవ నామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః. అత్ర యద్యపి మృత్పిణ్డమృణ్మయయోరభేదప్రతిపాదనం వాచారమ్భణం వికార ఇత్యేతావన్మాత్రేణాపి సిధ్యతీతి న నామధేయస్యాపి స్పృశ్యత్వం వక్తవ్యం- తథాపి సంజ్ఞాభేదాదుపాదానోపాదేయయోర్భేదశఙ్కావ్యుదాసాయ నామ్నోఽపి మృద్ద్రవ్యేణ స్పృశ్యత ఇత్యుక్తిరపేక్షితేతి ద్రష్టవ్యం. కార్యకారణయోరేకద్రవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (మృత్తికేత్యేవ సత్యం) మృణ్మయం ఘటాదికం మృత్తికేత్యేవ ప్రమాణప్రతిపన్నం- న తు తద్భిన్నత్వేనేత్యర్థః. యద్వా- మృణ్మయం మృత్తికేతి వాక్యమేవ సత్యం- అబాధితార్థకమిత్యర్థః. తతశ్చోపాదానోపాదేయయోరభేదాత్ ఉపాదానే జ్ఞాతే ఉపాదేయస్య జ్ఞాతతా భవతీత్యర్థః. ఏతేన * వికారో వాచారమ్భణం- వాగాలమ్బనమాత్రం. నామధేయం- స్వార్థే ధేయట్ప్రత్యయః. నామైవ కేవలం - న వికారో నామ వస్తు- మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి యత్పరైరుక్తం- తదపాస్తం- వాచారమ్భణమిత్యస్య వాగాలమ్బనమిత్యర్థకత్వే ప్రమాణాభావాత్. నామధేయమిత్యనేన వాగాలమ్బనమాత్రమిత్యర్థాన్తరప్రతిపాదనాత్పునరుక్తిశ్చ. మృత్తికాసత్యత్వమాత్రస్య వివక్షాయామితిశబ్దవైయర్థ్యం చ. ఉక్తం చాభియుక్తైః * వాచారమ్భణమిత్యుక్తే మిథ్యాత్వశ్రుతకల్పనం। పునరుక్తిర్నామధేయమితీత్యస్య నిరర్థతేతి. కిం చ- పరమతే * యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీతినద్వర్థోఽపి న యుజ్యతే - శుక్తితత్త్వే జ్ఞాతే తదధ్యస్తరజతాదేర్నివృత్తావపి రజతస్యాజ్ఞాతత్వాదర్శనేన బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తదధ్యస్తప్రపఞ్చస్య నివృత్తావపి జ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. నను శుక్తౌ జ్ఞాతాయాం రజతస్యాతత్త్వం జ్ఞాతమేవ- శుక్తివ్యతిరిక్తతత్త్వస్యాభావాత్. ఏవం బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ప్రపఞ్చస్యాతత్త్వం జ్ఞాతమేవేతి చేన్న - పరమార్థశుక్తేరపరమార్థరజతతత్త్వరూపత్వాభావాత్. న హి శుక్తౌ జ్ఞాతాయాం రజతతత్త్వం జ్ఞాతమితి వ్యవహారో దృష్టచర ఇత్యాస్తాం తావత్. నను సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యత్ర వికారార్థమయట్ప్రత్యయేన ఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థావద్ద్రవ్యరూపో వికారోఽభిధాతవ్యః- న తు ఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థారూపో వికారః- తస్య మృత్పిణ్డాపేక్షయా భిన్నత్వేన తజ్జ్ఞానేన జ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. తతశ్చ తదుపపాదకే వాచారమ్భణం వికార ఇతి వాక్యేఽపి వికారశబ్దేనావస్థావద్ద్రవ్యలక్షణస్య వికారస్యాభిధానముచితం- న త్వవస్థాలక్షణవికారస్యేతి చేత్. సత్యం- తస్యైవాభిధానముచితం. తథాపి మృద్ద్రవ్యేణ ఘటశరావాదిలక్షణస్యావస్థావతో ద్రవ్యస్య స్పర్శాసమ్భవాత్. న హ్యాత్మైవాత్మానం స్ప్రష్టుం శక్యః - అతో మృణ్మయమిత్యత్ర వికారవాచిమయట్ప్రత్యయేనావస్థావతోఽభిధానేఽపి తదుపపాదకే వాచారమ్భణం వికార ఇతి వాక్యే వికారశబ్దేనావస్థాయా ఏవ గ్రహణముచితం. తథా మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యత్ర విశేష్యాకాఙ్క్షాయాం సత్యమితి నపుంసకలిఙ్గానురోధాత్ అవస్థావద్ద్రవ్యవాచి మృణ్మయమిత్యేతద్విశేష్యతయాఽనుషజ్యతే. తతశ్చ సర్వం మృణ్మయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యత్ర అవస్థావద్ద్రవ్యమేవ వికారవాచినా మయట్ప్రత్యయేనాభిధీయత ఇతి న కశ్చిద్దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యథా వసోమ్యైకేన లోహమణినా- సువర్ణపిణ్డేన సర్వం సువర్ణవికారజాతం కటకముకుటకేయూరాదివిజ్ఞాతం స్యాత్. (వాచారమ్భణమిత్యాది) సమానం. ౫

రం.— (యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యాది) లోహమణిః - సువర్ణపిణ్డవిశేషః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం.— యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన - ఉపలక్షితేన కృష్ణాయసపిణ్డేనేత్యర్థః. సర్వం కార్ష్ణాయసం - కృష్ణాయసవికారజాతం విజ్ఞాతం స్యాత్. సమానమన్యత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికానేకభేదానుగమార్థం దృఢప్రతీత్యర్థం చ. ఏవం సోమ్య స ఆదేశః- యో మయోక్తో భవతి. ౬

ఆ.— ఏకేనైవ దృష్టాన్తేన వివక్షితార్థసిద్ధౌ కిమనేకదృష్టాన్తోపాదానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) ౬

రం.— (యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యాది) నఖనికృన్తనశబ్దేన కార్ష్ణాయసపిణ్డో లక్ష్యతే. శిష్టం పూర్వవత్. (ఏవం సోమ్య స ఆదేశో భవతీతి) మయోక్త ఆదేశో మృత్పిణ్డాదితుల్య ఇత్యర్థః. ౬

నవై నూనంభగవన్తస్తఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథంమే నావక్ష్యన్నితిభగవాꣳస్త్వేవ మేతద్బ్రవీత్వితి తథాసోమ్యేతిహోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఉ.— సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయంతద్ధైకఆహురసదేవేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయంతస్మాదసతస్సజ్జాయత॥ ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతిపితర్యాహేతరః (నవై నూనం) భగవన్తః- పూజావన్తోగురవోమమయే- తేఏతత్- భగవదుక్తవస్తునావేదిషుః.నవిజ్ఞాతవన్తోనూనం. యత్- యదిహ్యవేదిష్యన్- విదితవన్తఏతద్వస్తు. కథంమే-గుణవతేభక్తాయానుగతాయనావక్ష్యన్ - నోక్తవన్తః. తేనాహంమన్యేనవిదితవన్తఇతి. అవాచ్యమపిగురోర్న్యగ్భావమవాదీత్పునర్గురుకులంప్రతిప్రేషణభయాత్. అతోభగవాంస్త్వేవమే-మహ్యంతద్వస్తు-యేనసర్వజ్ఞత్వంజ్ఞాతేనమేస్యాత్- తద్బ్రవీతు- కథయతు. ఇత్యుక్తఃపితోవాచ- తథాస్తుసోమ్యేతి.. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నవాఇత్యాదిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (భగవన్తఇతి) తేషామజ్ఞానే హేతుమాహ (యదీత్యాదినా) నను శ్వేతకేతుర్గురూణామజ్ఞానమాచక్షాణోగురుద్రోహీప్రత్యవాయీస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవాచ్యమపీతి) గురూణామజ్ఞానమతశ్శబ్దార్థః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఏవముక్తఃపుత్రఆహ (నవై నూనంభగవన్తస్తఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్కథంమేనావక్ష్యన్నితిభగవాంస్త్వేవమేతద్బ్రవీత్వితి) భగవన్తః-పూజావన్తోమమగురవఃఏతత్స్వరూపంనజ్ఞాతవన్తః. యత్-యద్యేతద్వస్తుతేజానీయుః-తర్హిభక్తాయగుణవతేమహ్యముపదిశేయుః. నోపదిష్టవన్తస్తుతే. తేనాహంమన్యేనవిదితవన్తఇతీత్యర్థః. ఏవమవాచ్యమపిగురోర్న్యగ్భావంపునర్గురుకులంప్రతిప్రేషణభయాదుక్త్వాభగవానేవతద్వస్తూపదిశత్వితిపితరంప్రార్థయామాసేత్యర్థః. (తథాసోమ్యేతిహోవాచ) పితాపితత్తథైవవదానీత్యుక్తవానిత్యర్థః.......................... ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సదేవ) సదితి- అస్తితామాత్రంవస్తుసూక్ష్మంనిర్విశేషం సర్వగతమేకంనిరఞ్జనంనిరవయవంవిజ్ఞానం. యదవగమ్యతేసర్వవేదాన్తేభ్యః. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. కింతదవధ్రియతఇతి. ఆహ- ఇదం- జగన్నామరూపక్రియావద్వికృతముపలభ్యతేయత్ - తత్సదేవాసీదిత్యాసీచ్ఛబ్దేనసమ్బధ్యతే. కదాసదేవేదమాసీదితి. ఉచ్యతే- అగ్రే - జగతఃప్రాగుత్పత్తేః. కింనేదానీమిదంసత్- యేనాగ్రఆసీదితివిశేష్యతే. న. కథంతర్హివిశేషణం. ఇదానీమపీదంసదేవ- కింతునామరూపవిశేషణవదిదంశబ్దబుద్ధివిషయంచేతీదంచభవతి. ప్రాగుత్పత్తేస్తు- అగ్రేకేవలసచ్ఛబ్దబుద్ధిమాత్రగమ్యమేవేతిసదేవేదమగ్రఆసీదిత్యవధార్యతే. నహిప్రాగుత్పత్తేర్నామవద్రూపవద్వేదమితిగ్రహీతుంశక్యంవస్తుసుషుప్తకాలఇవ. యథాసుషుప్తాదుత్థితఃసత్త్వమాత్రమవగచ్ఛతి- సుషుప్తేసన్మాత్రమేవకేవలంవస్త్వితి- తథాప్రాగుత్పత్తేరిత్యభిప్రాయః. యథేదముచ్యతేలోకేపూర్వాహ్ణేఘటాదిసిసృక్షుణాకులాలేనమృత్పిణ్డంప్రసారితముపలభ్యగ్రామాన్తరంగత్వాప్రత్యాగతోఽపరాహ్ణేతత్రైవఘటశరావాద్యనేకభేదభిన్నంకార్యముపలభ్యమృదేవేదంఘటశరావాదికేవలంపూర్వాహ్ణఆసీదితి- తథేహాప్యుచ్యతే- సదేవేదమగ్రఆసీదితి. (ఏకమేవేతి) స్వకార్యపతితమన్యన్నాస్తీత్యేకమేవేత్యుచ్యతే. (అద్వితీయమితి) మృద్వ్యతిరేకేణమృదోయథాఽన్యద్ఘటాద్యాకారేణపరిణమయితృకులాలాదినిమిత్తకారణందృష్టం- తథాసద్వ్యతిరేకేణసతస్సహకారికారణంద్వితీయంవస్త్వన్తరంప్రాప్తంప్రతిషిధ్యతే- అద్వితీయమితి. నాస్యద్వితీయంవస్త్వన్తరంవిద్యతఇత్యద్వితీయం. ననువైశేషికపక్షేఽపిసత్సామానాధికరణ్యంసర్వస్యోపపద్యతే- ద్రవ్యగుణాదిషుసచ్ఛబ్దబుద్ధ్యనువృత్తేః. సద్ద్రవ్యం, సన్గుణః, సత్కర్మేత్యాదిదర్శనాత్. సత్యమేవంస్యాదిదానీం- ప్రాగుత్పత్తేస్తునైవేదంకార్యంసదేవాసీదిత్యభ్యుపగమ్యతేవైశేషికైః- ప్రాగుత్పత్తేఃకార్యస్యాసత్త్వాభ్యుపగమాత్. నచైకమేవసదద్వితీయంప్రాగుత్పత్తేరిచ్ఛన్తి. తస్మాద్వైశేషికపరికల్పితాత్సతోఽన్యత్కారణమిదంసదుచ్యతేమృదాదిదృష్టాన్తేభ్యః. తత్- తత్రహైతస్మిన్ప్రాగుత్పత్తేర్వస్తునిరూపణేఏకే- వైనాశికాఆహుర్వస్తునిరూపయన్తోఽసత్- అభావమాత్రంప్రాగుత్పత్తేరిదంజగదేకమేవాగ్రేఽద్వితీయమాసీదితి. సదభావమాత్రంహిప్రాగుత్పత్తేస్తత్త్వంకల్పయన్తిబౌద్ధాః- నతుసత్ప్రతిద్వన్ద్వివస్త్వన్తరమిచ్ఛన్తి-యథాసచ్చాసదితిగృహ్యమాణంయథాభూతంతద్విపరీతంతత్త్వంభవతీతినైయాయికాః. ననుసదభావమాత్రంప్రాగుత్పత్తేశ్చేదభిప్రేతంవైనాశికైః- కథంప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదసదేకమేవాద్వితీయంచేతికాలసమ్బన్ధస్సఙ్ఖ్యాసమ్బన్ధోఽద్వితీయత్వంచోచ్యతేతైః. బాఢం-నయుక్తంతేషాంభావాభావమాత్రమభ్యుపగచ్ఛతాం, అసత్త్వమాత్రాభ్యుపగమోఽప్యయుక్తఏవ- అభ్యుపగన్తురనభ్యుపగమానుపపత్తేః. ఇదానీమభ్యుపగన్తాఽభ్యుపగమ్యతే- నప్రాగుత్పత్తేరితిచేన్న- ప్రాగుత్పత్తేస్సదభావస్యప్రమాణాభావాత్ ప్రాగుత్పత్తేరసదేవేతికల్పనానుపపత్తిః. ననుకథంవస్త్వాకృతిశబ్దార్థత్వేసదేకమేవాద్వితీయమితిపదార్థవాక్యార్థోపపత్తిః. తదనుపపత్తౌచేదంవాక్యమప్రమాణంప్రసజ్యేతేతిచేత్. నైషదోషః - సద్గ్రహణనివృత్తిపరత్వాద్వాక్యస్య. సది

త్వయాంశావచ్ఛిన్నః సదాకృతివాచకః. ఏకమేవా ద్వితీయమిత్యేతౌ చ సచ్ఛబ్దేన చ సమానాధికరణౌ. తథేదమగ్ర ఆసీదితి చ. తత్ర నఞ్ సద్వాక్యే ప్రయుక్తః సద్వాక్యమేవావలమ్బ్య సద్వాక్యార్థవిషయాం బుద్ధిం సదేకమేవాద్వితీయమిదమాసీదిత్యేవంలక్షణాం తత్సద్వాక్యార్థాన్నివర్తయతి. అశ్వారూఢ ఇవాశ్వాలమ్బనోఽశ్వం తదభిముఖవిషయాన్నివర్తయతి - తద్వత్. న తు పునః సదభావమేవాభిధత్తే. అతః పురుషస్య విపరీతగ్రహణనివృత్త్యర్థపరమిదమసదేవేత్యాదివాక్యం ప్రయుజ్యతే - దర్శయిత్వా హి విపరీతగ్రహణం తతో నివర్తయితుం శక్యత ఇత్యర్థవత్త్వాఽసదాదివాక్యస్య ప్రామాణ్యం చ సిద్ధమిత్యదోషః. తస్మాత్ - అసతః సర్వాభావరూపాత్ సత్ - విద్యమానం జాయత - సముత్పన్నం. ఆడభావశ్ఛాన్దసః. ౧

ఆ.— యద్విజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం లభ్యతే - తద్విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటీకర్తుం సర్వస్య సన్మాత్రత్వం ప్రతిజానీతె (సదేవేతి) సచ్ఛబ్దస్య సామాన్యవిషయత్వం వ్యుదస్యతి (సదితీతి) తస్య పృథివ్యాదిభ్యో విశేషం దర్శయతి (సూక్ష్మమితి) ఆకాశాదిభ్యో విశేషమాహ (నిర్విశేషమితి) అన్యవిశేషవ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమాహ (సర్వగతమితి) తస్యాతాటస్థ్యం వ్యావర్తయతి (ఏకమితి) ప్రత్యగభిన్నస్య తస్య సంసారిత్వం వారయతి (నిరఞ్జనమితి) నిష్క్రియత్వేన తత్కూటస్థత్వమాహ (నిరవయవమితి) యథోక్తే వస్తుని ప్రమాణమాహ (యదవగమ్యత ఇతి) విశేషణానుసారేణ శఙ్కతే (కిం నేదానీమితి) వర్తమానదశాయామసత్త్వం జగతో నాస్తీత్యాహ (నేతి) సదాసత్త్వావిశేషే విశేషణం న సిధ్యతీతి శఙ్కతే (కథమితి) కిం విశేషణసామర్థ్యాదిదానీమసత్త్వం జగతశ్చోద్యతే - కిం వా విశేషణస్యార్థవత్త్వం పృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (ఇదానీమపీతి) ప్రత్యక్షవిరోధాన్న వర్తమానావస్థాయాం జగదసత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కిం త్వితి) యచ్చేదం వర్తమానం జగన్నామరూపవిశేషణవదాలక్ష్యతే - తదిదంశబ్దస్య తద్బుద్ధేశ్చ విషయభావేన స్థితం భవతీతి కృత్వేదమిదానీమిత్యపి వ్యవహ్రియతె. తదేవత్వగ్రె - ప్రాగుత్పత్తేస్సచ్ఛబ్దసద్బుద్ధిశ్చేత్యేతావన్మాత్రగమ్యమేవ - న త్విదంశబ్దస్య తద్బుద్ధేశ్చ విషయో భవతీత్యగ్రె సదేవేదమాసీదిత్యవధార్యతె. తస్మాద్విశేషణమిదంశబ్దబుద్ధివ్యావృత్త్యపేక్షం ప్రాక్కాలీనే జగత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః. అథావర్తమానావస్థాయామపి జగతస్సత్త్వేకమితి తత్రేదంశబ్దబుద్ధీ న క్రమేణేత్యాహ (నహీతి) యథా సుషుప్తికాలె సదపి వస్తు నేదంశబ్దబుద్ధ్యోర్గోచరం - తథా ప్రాగుత్పత్తేస్సదపి జగన్నామవత్త్వేన రూపవత్త్వేన చేదమితి న వ్యవహర్తుం శక్యం - కరణోపసంహారస్యోభయత్ర తుల్యత్వాదిత్యర్థః. సుషుప్తేఽపి వస్తునోఽసత్త్వం - మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్ర న వస్తునోఽసత్త్వం - ఉత్థితస్య పరామర్శాద్, అనుభూతస్యానుభవితుశ్చాభావే తదయోగాత్. న చ తత్ర విభక్తం వస్తు దృశ్యతె - సుషుప్త్యభావప్రసఙ్గాత్. అతస్తత్ర కేవలసన్మాత్రం వస్త్వితి యథాఽవగమః - తథా ప్రాగుత్పత్తేరపి సర్వం సన్మాత్రమితి యుక్తమేవేత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం సమ్ప్రతిపన్నేనోదాహరణాన్తరేణ సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) కిమిదం సదిత్యపేక్షాయాం తల్లక్షణమాహ (ఏకమితి) అవతారితే లక్షణవాక్యే ప్రథమం విశేషణమర్థమాహ (స్వకార్యేతి) స్వసజాతీయస్వగతభేదహీనమిత్యర్థః. విశేషణాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (అద్వితీయమితి) విజాతీయభేదశూన్యమిత్యర్థః. యదుక్తం సత్సామానాధికరణ్యాత్సదేవ సర్వమితి - తత్రారమ్భవాదీ శఙ్కతే (నన్వితి) కిం కార్యస్య సత్సామానాధికరణ్యం వర్తమానదశాయాం పరపక్షేఽపి సమ్భవతీత్యుచ్యతే - కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (ప్రాగుత్పత్తేస్త్వితి) లక్షణవాక్యం చ పరపక్షే దుర్యోజమిత్యాహ (న చేతి) వాక్యద్వయపర్యాలోచనయా పరపక్షాసమ్భవముపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరైకరూప్యాద్, దృష్టాన్తానాం కార్యకారణాభేదనిష్ఠత్వాచ్చ వైశేషికపక్షాసిద్ధిరిత్యాహ (మృదాదీతి) వైశేషికపక్షాసమ్భవేఽపి వైనాశికపక్షో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (తత్రైతి) సచ్ఛబ్దస్య తుచ్ఛవ్యావృత్తివిషయత్వం వారయతి (అభావమాత్రమితి) సతోఽన్యదసదితి స్థితేరసద్వాదినాపి ప్రతియోగిభూతం సదాస్థితమిత్యాశఙ్క్యాహ (సదభావమాత్రమితి) తదేవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) సదితి యథాభూతం, అసదితి చేత్ - తతో విపరీతం, గృహ్యమాణం సచ్చాసచ్చేతి ద్వివిధం తత్త్వం భవతీతి యథా నైయాయికా వదన్తి - ద్వైతత్త్వే సదసతీ భావాభావావితి తైరభ్యుపగమాత్, న తథా బౌద్ధైర్ద్వివిధం తత్త్వమిష్టం - సదత్యన్తాభావోఽసదిత్యభ్యుపగమాత్. అప్రతీతప్రతియోగికాభావస్యాత్యన్తాభావతయా శశవిషాణం నాస్తీత్యాదౌ ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః తమిమం వైనాశికపక్షం శిష్యముఖేన దూషయతి (నన్విత్యాదినా) శిష్యోక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) భావస్యైవాఽభావః - తన్మాత్రమసదిత్యభ్యుపగచ్ఛతాం తేషాం పక్షే న యుక్తం కాలసమ్బన్ధాద్యసత ఇతి యుక్తమేవ త్వయోక్తమిత్యర్థః. కిం చ - తన్మతే యస్య కస్యచిదసత్త్వమిష్టం - సర్వస్య వేతి వికల్ప్యాద్యమపేత్య ద్వితీయం దూషయతి (అసత్త్వేతి) కిమభ్యుపగన్తా యదా కదాచిదభ్యుపగన్తవ్యః - కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయన్నాశఙ్కతే (ఇదానీమితి) స కిం తదానీమసత్త్వం నాభ్యుపగద్యతె - తన్న - ప్రాగవస్థాయామభ్యుపగన్తాసన్నిత్యస్యాప్యభ్యుపగన్తురిదానీమభ్యుపగమసమ్భవాత్. న హి ప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వే మానాభావః - వివక్షితః కాలో జ్ఞాతృసత్త్వావాన్ - కాలత్వాత్. సమ్మతవదిత్యనుమానాదిత్యాహ (ప్రాగుత్పత్తేరితి) పరపక్షం దూషయిత్వా వాక్యతాత్పర్యం దర్శయితుం చోదయతి (నన్వితి) అన్యాపోహస్య శబ్దార్థత్వే సత్యపోహ్యవస్తునస్తదర్థత్వే వా కథమసదితి శబ్దస్యార్థసిద్ధిః. ఆకృతేశ్చ మీమాంసకప్రక్రియయా శబ్దార్థత్వే సత్యేకమద్వితీయమితి పదయోరాకృతివాచకత్వాయోగాదర్థానుపపత్తిః. తదభావే చ పదార్థసంసర్గాద్యాత్మనో వాక్యార్థస్యానుపపత్తిః. వాక్యార్థస్యానుపపత్తౌ చ నిర్విషయమిదం వాక్యమప్రమాణం స్యాదిత్యర్థః. సదభినివేశనివృత్త్యర్థమిదం వాక్యం - న తు శూన్యమేవ సాక్షాదభిధత్తే - తన్న వాక్యాప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తథాపి కథమసదాదిశబ్దానామగృహీతశక్తిత్వే వాక్యార్థోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సదిత్యయమితి) ఏకమద్వితీయమితి శబ్దద్వయమిదమాసీదితి చ శబ్దాః సచ్ఛబ్దేన సమానాధికరణా ఏవేత్యాహ (తథేతి) సదేవేత్యాదివాక్యస్యోక్తవిధయాఽర్థవత్త్వేఽపి కథమసదేవేత్యాది

వాక్యముత్థాపయతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఇవశబ్దోఽయథావదిత్యస్మిన్నర్థే- తద్వదితి పృథక్ప్రయోగాత్. కిమితి వాక్యస్య సదభినివేశనివృత్తిపరత్వం- స
దభావపరత్వమేవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్త్వితి) సదభావస్యాత్యన్తాభావలక్షణస్య తుచ్ఛత్వాచ్ఛబ్దశక్తిగోచరత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః అన్యపర
త్వాసమ్భవే సదభినివేశనివృత్తిపరత్వం వాక్యస్య సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ప్రాక్కాలే పురుషస్య సదభినివేశనివృత్తిరత్ర వివక్షితా చేత్-తర్హి నఞ్ప
దమేవ ప్రయోక్తవ్యం- కిమిత్యసదేవేదమగ్ర ఆసీదితి ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శయిత్వా హీతి) అథవా- సదేవేత్యాదినా స్వపక్షముక్త్వా
తద్దృఢీకరణార్థత్వేనాసదేవేత్యాదినాఽనువాదోఽయమితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (దర్శయిత్వా హీతి) ప్రథమపక్షే తస్మాదిత్యాదివాక్యస్యార్థా
పాద్వితీయః పక్షో గృహీతః. తత్ర కారణస్యాసత్త్వముక్తం- ఇదానీం కార్యస్యాపి తద్దర్శయతి (తస్మాదితి) అజాయతేతి వక్తవ్యే కథం శ్రుత్యా జా
యతేతి ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆడభావ ఇతి) ౧

౮౦.— • ప్రతిజ్ఞాతస్యైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య సమర్థనాయ జగతో బ్రహ్మైకకారణతాం ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తః యథా లోకే అ
పరాహ్ణే ప్రసారితానాం ఘటశరావోదఞ్చనాదీనాం చ మృత్పిణ్డైకోపాదానతాం ప్రతిపిపాదయిషుః పూర్వాహ్ణే ఏతద్ఘటశరావాదికం మృత్పిణ్డ ఏవాసీదితి
ప్రతిపాదయతి- తథా ప్రతిపాదయతి (సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం-విభక్తనామరూపం బహుత్వావస్థం జగత్ అగ్రే-సృ
ష్టేః ప్రాక్ ఏకమేవ- అవిభక్తనామరూపతయా ఏకత్వావస్థాపన్నమేవాద్వితీయం- అధిష్ఠాత్రన్తరశూన్యం సదేవాసీదిత్యర్థః. అత్ర సచ్ఛబ్దో మానస
మ్బన్ధయోగ్యత్వలక్షణం సత్త్వం ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య పరమాత్మని వర్తతే. అయం చ సచ్ఛబ్దో విశేష్యభూతపరమాత్మవాచకోఽపి కారణవిషయత్వసామ
ర్థ్యాత్ కారణత్వోపయోగిగుణవిశిష్టప్రకృతిపురుషకాలశరీరకం పరమాత్మానముపస్థాపయతి. * దేవానామాజ్యపా ఉమాస్యేత్యాదౌ విశేష్యవాచినోఽపి
వ ఆజ్యశబ్దస్య వికృతిసుపృషదాజ్యవాచిత్వస్య దార్శనికన్యాయసిద్ధత్వాత్. అత్ర సదేవేత్యవధారణేన నైయాయికాభిమతముత్పత్తేః ప్రాగ్ఘటాదేరస
త్త్వం వ్యావర్త్యతే. సదేవేత్యేవకారస్య నైయాయికమతనిరాసోత్పత్తిప్రాక్కాలీనకార్యాసత్త్వవ్యావర్తకత్వం • తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీ
దితి అసత్కార్యవాదిదర్శనప్రతిక్షేపపరోత్తరవాక్యసన్దర్భాదవసీయతే. ఏకమేవేత్యేవకారేణ * బహు స్యామితి వక్ష్యమాణాద్రక్ష్యమాణకార్యబ
హుత్వావస్థా వ్యుదస్యతే. • తదైక్షత * తత్తేజోఽసృజతేత్యుత్తరవాక్యసన్దర్భసచ్ఛబ్దితస్యైవ నిమిత్తత్వకథనాత్ అద్వితీయమిత్యనేన నిమిత్తాన్తరం నిషి
ధ్యతే. తతశ్చైకమద్వితీయమితిపదాభ్యాం అభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వం సిద్ధం భవతి. తతశ్చాయమర్థః- ఇదం - బహుత్వావస్థం విభక్తనామరూపం ప్ర
త్యక్షతయా దృశ్యమానం జగత్ సృష్టేః ప్రాక్ నిమిత్తాన్తరశూన్యమవిభక్తనామరూపతయా ఏకం సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మైవాసీదిత్యర్థః. యద్యపీదానీమపి జగత్స
దేవ- తథాప్యవిభక్తనామరూపసద్భావాపత్తిస్సృష్టేః ప్రాగేవేతి అగ్ర ఇత్యస్యానుపపత్తిః. న చ సచ్ఛబ్దస్య సూక్ష్మప్రకృతికాలజీవశరీరకబ్రహ్మప
రత్వే న సచ్ఛబ్దస్య కార్యభూతే జగతి సృష్టేః ప్రాక్ తాదృశబ్రహ్మత్వాబాధకత్వేఽపి జగతః సత్తాసమ్బన్ధబోధకత్వాభావేనాసత్కార్యవాదవ్యుదాసకత్వం కథ
మితి వాచ్యం- సృష్టేః ప్రాక్ సచ్ఛబ్దితబ్రహ్మాభేదబోధనేనైవ నైయాయికాభిమతాసత్త్వవ్యుదాసస్యార్థసిద్ధత్వాత్. ఏతేనైకమేవాద్వితీయమిత్యేత
త్ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే ప్రమాణయత్సు పరే ప్రత్యుక్తాః- తస్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తమిథ్యాత్వపరత్వే సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి కాలప్రాపకేణ పూర్వేణా
గ్రపదేన, • తద్ధైవత నామరూపే వ్యాకరవాణీతి ఈక్షణనామరూపాత్మకప్రపఞ్చప్రాపకేణోత్తరేణ, చ విరోధప్రసఙ్గాత్. కించ-ఇదంశబ్దోదితం స
ర్వం జగత్ సృష్టేః ప్రాగేకమేవాద్వితీయం సదేవాసీదితి పరైర్వ్యాఖ్యాతత్వేన సృష్టి ప్రాక్కాలే అద్వితీయపదేన ద్వితీయాసత్త్వబోధనేఽపి సృష్ట్యుత్తర
కాలం తస్యాసత్త్వాప్రతిపాదనేన జగతో మిథ్యాత్వాసిద్ధేః. ఘటశరావాదికం సర్వం సృష్టేః ప్రాగద్వితీయమేకం మృత్పిణ్డ ఏవాసీదిత్యుక్త్యా ఘటశరావాదీనాం
మిథ్యాత్వప్రతిపాదనాదర్శనాత్. ప్రాగసత్త్వప్రతిపాదనేన హ్యనిత్యత్వమాత్రం సిధ్యేత్- న తు మిథ్యాత్వం. న చ * నేహ నానాస్తీతి వాక్యాత్ సృ
ష్ట్యుత్తరకాలమప్యసత్త్వావేదనాన్మిథ్యాత్వసిద్ధిరితి వాచ్యం- • న స్థానతోఽపి పరస్యేత్యధికరణే తస్య వాక్యస్య బ్రహ్మగతనానాత్వనిషేధపరతయా స్వైరే
వ వ్యాఖ్యాతత్వాత్. నన్వనిత్యత్వమేవ మిథ్యాత్వం- • అనిత్యస్య ధర్మిణః అనిత్యత్వం - అసత్యత్వమితి వాచస్పతిమిశ్రైః, విద్యారణ్యయతినాపి తథై
వోక్తత్వాత్,. • అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే • యత్తు కాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై । పరిణామాదిసమ్భూతాం తద్వస్తు నృప త
చ్చ కిమితి పరాశరస్మరణాత్, తస్యానిత్యత్వమేవ మిథ్యాత్వమితి చేత్. ఈదృశస్య ప్రామాణికస్య సత్యత్వే నిరుద్ధస్య ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్యాస్మాభిరప్రతి
క్షేప్యత్వాదిత్యాస్తాం తావత్. సదేవాసీదితి సృష్టి ప్రాక్కాలే బ్రహ్మాభేదప్రతిపాదనముఖేన సత్కార్యవాదముక్త్వా తద్విరోధ్యసత్కార్యవాదం నైయా
యికాభిమతం • వాచారమ్భణమిత్యాదినా ప్రతిక్షిప్తమపి కణ్ఠతః ప్రతిక్షేప్తుం తన్మతముపన్యస్యతి (తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీ
యం) ఇదం-జగత్ అగ్రే-సృష్టేః ప్రాక్ అసదేవాసీత్. న తు సదాసీదిత్యర్థః. నామరూపవిభాగాభావలక్షణస్యాసత్త్వస్య సిద్ధాన్తేఽపి సమ్మతత్వాదాహ-
ఏకమేవాద్వితీయం- ప్రాగభావవ్యతిరేకేణావస్థాన్తరాభావ - అవస్థాత్రయస్యావాకస్యాపి సత్త్వం నాస్తీత్యర్థః. యద్వా- అసదేవేత్యత్ర అఇత్యేతత్
సత్సదేనాసమస్తం సత్ • సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి వాక్యార్థప్రతిక్షేపకం. (తస్మాదసతస్సజ్జాయత) సదితి భావప్రధానో
నిర్దేశః. సత్తేత్యర్థః. యస్మాద్ఘటాదేరుత్పత్తేః ప్రాగవస్థాత్రయస్యాప్యభావః - తస్మాద్ఘటాదేరసతస్సకాశాత్సత్త్వరూపా ఉత్పత్తిరజాయత-అభవదిత్య
ర్థః. పర్యవసన్నమితి యావత్. జాయతేత్యత్రాడభావశ్ఛాన్దసః. ౧

ఉ.— కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవగ్ం స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం॥ ౨

శం.— తదేతద్విపరీతగ్రహణం మహావైనాశికపక్షం దర్శయిత్వా ప్రతిషేధతి- కుతస్తు- ప్రమాణాత్ ఖలు హే సోమ్య ఏవం స్యాత్- అసతస్సజ్జాయేతేత్యేవం కుతో భవేత్. న కుతశ్చిత్ప్రమాణాదేవం సమ్భవతీత్యర్థః. యదపి బీజోపమర్దేఽఙ్కురో జాయమానో దృష్టోఽభావాదేవేతి - తదప్యభ్యుపగమవిరుద్ధం తేషాం. కథం. యే తావద్బీజావయవాః బీజసంస్థానవిశిష్టాః- తేఽఙ్కురేఽప్యనువర్తన్త ఏవ - న తేషాముపమర్దోఽఙ్కురజన్మని. యత్పునర్బీజాకారసంస్థానం- తద్బీజావయవవ్యతిరేకేణ వస్తుభూతం న వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే- యదఙ్కురజన్మన్యుపమృద్యేత. అథ తదస్త్యవయవవ్యతిరిక్తం వస్తుభూతం- తథా చ సత్యభ్యుపగమవిరోధః. అథ సంవృత్యాఽభ్యుపగతం బీజసంస్థానరూపముపమృద్యత ఇతి చేత్. కేయం సంవృతిర్నామ. కిమసావభావః- ఉత భావ ఇతి. యద్యభావః- దృష్టాన్తాభావః. అథ భావః- తథాపి నాభావాదఙ్కురోత్పత్తిః - బీజావయవేభ్యో హ్యఙ్కురోత్పత్తిః. అవయవా అప్యుపమృద్యన్త ఇతి చేన్న- తదవయవేషు తుల్యత్వాత్. యథా వైనాశికానాం బీజసంస్థానరూపోఽవయవీ నాస్తి - తథాఽవయవా అపీతి తేషామప్యుపమర్దానుపపత్తిః బీజావయవానామపి సూక్ష్మావయవాః, తదవయవానామప్యన్యే సూక్ష్మావయవా, ఇత్యేవం ప్రసజ్యమానే సర్వత్రోపమర్దానుపపత్తిః. సద్బుద్ధ్యనువృత్తేస్సత్త్వానివృత్తిశ్చేతి సద్వాదినాం సత ఏవ సదుత్పత్తిస్సిధ్యతి. న త్వసద్వాదినాం దృష్టాన్తోఽస్త్యసతస్సదుత్పత్తేః. మృత్పిణ్డాద్ఘటోత్పత్తిర్దృశ్యతే సద్వాదినాం- తద్భావే భావాత్, తదభావే చాభావాత్. యద్యభావాదేవ ఘటోఽఉత్పద్యేత- ఘటార్థినా మృత్పిణ్డో నోపాదీయేత. అభావశబ్దబుద్ధ్యనువృత్తిశ్చ ఘటాదౌ ప్రసజ్యేత. న త్వేతదస్తి- అతో నాసతస్సదుత్పత్తిః. యదప్యాహుర్మృద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేర్నిమిత్తమితి మృద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేః కారణముచ్యతే- న తు పరమార్థత ఏవ మృద్ఘటో వాఽస్తీతి - తదపి మృద్బుద్ధిర్విద్యమానా విద్యమానాయా ఏవ ఘటబుద్ధేః కారణమితి [illegible]తస్సదుత్పత్తిః. మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోర్నిమిత్తనైమిత్తికతయాఽఽనన్తర్యమాత్రం- న తు కార్యకారణత్వమితి చేన్న- బుద్ధీనాం నైరన్తర్యే గమ్యమానే వైనాశికానాం బహిర్దృష్టాన్తాభావాత్. అతః కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ. కథం- కేన ప్రకారేణాసతస్సజ్జాయేతేతి. అసతస్సదుత్పత్తౌ న కశ్చిదపి దృష్టాన్తప్రకారోఽస్తీత్యభిప్రాయః. ఏవమసద్వాదిపక్షమున్మథ్యోపసంహరతి- సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి స్వపక్షసిద్ధిం. నను సద్వాదినోఽపి సతస్సదుత్పద్యత ఇతి నైవ దృష్టాన్తోఽస్తి- ఘటాద్ఘటాన్తరోత్పత్త్యదర్శనాత్. సత్యమేవం- న సతస్సదన్తరముత్పద్యతే. కిం తర్హి. సదేవ సంస్థానాన్తరేణావతిష్ఠతే- యథా సర్పః కుణ్డలీ భవతి, యథా చ మృచ్చూర్ణపిణ్డఘటకపాలాదిప్రభేదైః. యద్యేవం సదేవ సర్వప్రకారావస్థం - కథం ప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదిత్యుచ్యతే. నను న శ్రుతం త్వయా- సదేవేత్యవధారణమిదంశబ్దవాచ్యస్య కార్యస్య. ప్రాప్తం తర్హి ప్రాగుత్పత్తేరసదేవాసీత్- నేదంశబ్దవాచ్యం - ఇదానీమిదం జాతమితి. న- సత ఏవేదంశబ్దబుద్ధివిషయతయాఽవస్థానాత్. యథా మృదేవ పిణ్డఘటాదిశబ్దబుద్ధివిషయత్వేనావతిష్ఠతే- తద్వత్. నను యథా మృద్వస్త్వేవం పిణ్డఘటాద్యపి - తద్వత్సద్బుద్ధేరన్యబుద్ధివిషయత్వాత్కార్యస్య సతోఽన్యద్వస్త్వన్తరం స్యాత్కార్యజాతం - యథాఽశ్వాద్గౌః. న - పిణ్డఘటాదీనామితరేతరవ్యభిచారేఽపి మృత్త్వావ్యభిచారాత్. యద్యపి ఘటః పిణ్డం వ్యభిచరతి, పిణ్డశ్చ ఘటం,- తథాపి పిణ్డఘటౌ మృత్త్వం న వ్యభిచరతః - తస్మాన్మృన్మాత్రం పిణ్డఘటౌ. వ్యభిచరత్యశ్వం గౌః, అశ్వో వా గాం,- తస్మాన్మృదాదిసంస్థానమాత్రం ఘటాదయః. ఏవం సత్సంస్థానమాత్రమిదం సర్వమితి యుక్తం ప్రాగుత్పత్తేస్సదేవేతి- వాచారమ్భణమాత్రత్వాద్వికారసంస్థానమాత్రస్య. నను నిరవయవం సత్ - * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నిరవయవస్య సతః కథం వికారసంస్థానముపపద్యతే. నైష దోషః- రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానవద్బుద్ధిపరికల్పితేభ్యస్సదవయవేభ్యో వికారసంస్థానోపపత్తేః. * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం - మృత్తికేత్యేవ సత్యం- ఏవం సదేవ సత్యమితి శ్రుతేః. ఏకమేవాద్వితీయం పరమార్థత ఇదంబుద్ధికాలేఽపి. ౨

ఆ.— కుతస్తు ఖల్విత్యాదివాక్యాలోచనాయామపి ద్వితీయపక్షో గ్రాహ్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతదితి) విమతమభావపురస్సరం- కార్యత్వాత్ - అఙ్కురవదితి శఙ్క్యతే (యదపీతి) అప్రసిద్ధవిశేషణత్వం మత్వా పరిహరతి (తదపీతి) బీజోపమర్దేనాఙ్కురోత్పత్తేరిష్టత్వాత్కథమప్రసిద్ధవిశేషణతేతి శఙ్కతే (కథమితి) కిమఙ్కురోత్పత్తౌ బీజావయవా ఉపమృద్యన్తే- కిం వా బీజాకారసంస్థానమితి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (యే తావదితి) ద్వితీయం దూషయతి (యత్పునరితి) తత్కిం పరమార్థవస్తు- కిం వా సంవృతిసిద్ధం. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాదిత్యుక్తం. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథ సంవృత్యేతి) సంవృతిం వికల్పయతి (కేయమితి) ఆద్యేఽభావస్యాభావాదుత్పత్తౌ దృష్టాన్తాభావః- సంవృతేరవస్తుత్వేన బీజసత్త్వాసాధకత్వాదిత్యాహ (యదీతి) ద్వితీయమనూద్య దూషయతి (అథేతి) తత్త్వం యయా సంవ్రియతే- ఆచ్ఛాద్యతే. సా సంవృతిః - లౌకికీ బుద్ధిః- సా చేద్భావరూపేష్టా - తర్హి తయా బీజావయవానామఙ్కురాకారపరిణామసిద్ధేర్న దృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యర్థః. లౌకికబుద్ధిమనాశ్రిత్య పరమతమేవాదాయ శఙ్కతే (అవయవా ఇతి) అసత్యవయవిన్యుపమర్దాయోగవదవయవేష్వపి తదయోగస్య తుల్యత్వాన్నేదం చోద్యమిత్యుత్తరమాహ (న తదవయవేష్వితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి) నన్వన్త్యేష్వపరమావయవీ నాస్తి- అవయవాస్తు సన్త్యేవేతి- తత్రాహ (బీజావయవానామపీతి) తర్హి తేషామఙ్కురజన్మన్యుపమర్దస్స్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (తదవయవానామపీతి) న చాఙ్కురజన్మన్యవయవపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిరుపపద్యతే- తస్యాప్యసత్త్వేఽభిమతోపమర్దసత్కారణవాదాపాతాత్. అమూర్తత్వే హి కార్యత్వే కాదాచిత్కద్రవ్యస్య సావయవత్వేనోక్తదోషతాదవస్థ్యాత్. అకార్యత్వే భావశ్చేత్ - ఉపమర్దాసిద్ధిః. అభావశ్చేత్ - తదుపమర్దాసత్కారణవాదాపత్తిరేవేతి భావః. అసద్వాదస్యాప్రామాణికత్వముక్త్వా సద్వాదస్య ప్రామాణికత్వమాహ (సద్బు

ఉ.— § తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తదపోఽసృజత తస్మాద్యత్ర క్వ చ శోచతి స్వేదతే వా పురుషస్తేజస ఏవ తదధ్యాపో జాయన్తే॥ ౩

ద్ధీతి) పరమతే దృష్టాన్తాభావముక్తమనూద్య స్వమతే తత్సత్త్వం చ సముచ్చినోతి (సత్త్వేతి) ఘటస్యాపృథగ్భావాదేవోత్పత్తేరిష్టత్వాద్దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కించ-యద్యస్యోపాదానం దృష్టం- తచ్ఛబ్దప్రత్యయౌ తత్రానువర్తేతే యథా- తథాఽభావశ్చేద్ఘటాదేరుపాదానం- తచ్ఛబ్దధియౌ తత్రానువర్తేయాతాం. న చానువర్తేతే- తస్మాదసతస్సదుత్పత్తిరయుక్తేత్యాహ (అభావేతి) భావస్య సతో మృత్పిణ్డస్య ఘటాదికారణత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం - తత్రాన్వయవ్యతిరేకయోరన్యథాసిద్ధిముద్భావయతి (యదపీతి) తస్మిన్నపి పక్షే న మత్పక్షక్షతిరిత్యుత్తరమాహ (తదపీతి) యదుక్తం సద్రూపాయా బుద్ధేస్సద్రూపాం బుద్ధిం ప్రతి కారణత్వమితి- తదసిద్ధమితి శఙ్క్యతే (మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోరితి) సత్త్వసిద్ధౌ హి పూర్వభావిత్వం- కారణత్వం. కార్యత్వం చ- ఉత్తరభావిత్వం యుక్తం. బుద్ధీనాం చాసత్త్వాదానన్తర్యమాత్రేణ వ్యవహ్రియతే నిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యర్థః. అసతీనామపి బుద్ధీనామానన్తర్యేణ నిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యేతన్న శక్యం సమ్భావయితుం-దృష్టాన్తాభావాదిత్యుత్తరమాహ (న బుద్ధీనామితి) ఘటస్సుఖీత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాతముపసంహరతి (అత ఇతి) పూర్వమసతస్సదుత్పత్తౌ దృష్టాన్తాభావ ఉక్తః- ఇదానీమన్యదుపసంఖ్యాతమితి శఙ్కాం వారయతి (అసత ఇతి) స్వపక్షసిద్ధిం-ఉపసంహరతీతి సమ్బన్ధః. సిద్ధాన్తేఽపి దృష్టాన్తాసిద్ధిస్తుల్యేతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) యద్యపి మృదో ఘటోత్పత్తిర్దృష్టా- తథాపి న మృదో మృదన్తరం, ఘటాద్ఘటాన్తరం, ముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తస్మాన్న సతస్సదన్తరోత్పత్తిరిత్యర్థః. కిం సదన్తరస్య సతస్సకాశాదుత్పత్తిరేవ చార్యతే- కిం వా కారణత్వం సతో నిరాక్రియతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం నిరాకరోతి (కిన్తర్హీతి) తత్రాపి దృష్టాన్తాభావమాశఙ్క్యాహ (యథేతి) కుణ్డలీభావే కార్యత్వప్రసిద్ధిర్నాస్తీత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) ప్రభేదైః- అవతిష్ఠత ఇతి సమ్బన్ధః. సత ఏవ సర్వప్రకారేణావస్థానే ప్రాక్కాలికం కార్యస్య సత్త్వవచనమయుక్తం- తస్య సర్వదా సత్త్వావిశేషాదితి శఙ్క్యతే (యద్యేవమితి) ప్రాగవస్థం హి కారణం- సనాతనత్వం చ కార్యస్యావధార్యతే- తథా చ కారణస్యైవ సతస్సైన తేనాకారేణావస్థానమిత్యఙ్గీకారేఽపి కార్యస్య ప్రాక్కాలికం సత్త్వావధారణమవిరుద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి) కార్యస్య కారణమాత్రత్వం చేదవధృతం- తర్హి కారణమేవాసీన్న కార్యం- తదసదేవేదానీం జాతమిత్యసత్కార్యవాదిమతమాయాతమితి శఙ్క్యతే (ప్రాప్తమితి) కారణస్యైవ కార్యరూపేణావస్థానాన్నాసత్కార్యవాదాపత్తిరితి దృష్టాన్తేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) విమతముపాదానాద్భిద్యతే- తద్విలక్షణబుద్ధివిషయత్వాత్ - యథాఽశ్వవిలక్షణబుద్ధివిషయో మహిషస్తతో భిద్యతే. తథా చ కథం సత ఏవేదం ధీవిషయానిర్వాచ్యావస్థాఙ్గీకారేణాసత్కార్యవాదాపత్తిసమాధిరితి చోదయతి (నన్వితి) విలక్షణబుద్ధివిషయత్వస్య భేదమాత్రసాధకత్వే సిద్ధసాధనం. తాత్త్వికభేదసాధకత్వే దృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) కిఞ్చ- కార్యస్య వ్యభిచారిత్వేన రజ్జుసర్పాదివన్మిథ్యాత్వానుమానాదనిర్వాచ్యసంస్థానాదేవ కార్యబుద్ధ్యాలమ్బనత్వం సతోఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (పిణ్డేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యద్యపీతి) మృదవస్థాన్తరేణ పిణ్డఘటాదినా స్వరూపాభావాదితి తచ్ఛబ్దార్థః. అవ్యభిచారిణో గోత్వమిత్యాది దృష్టాన్తః. అవ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే సమర్థయతి (ఏవమితి) పృథగేవ ప్రథమానస్య కార్యస్య కథం నామమాత్రత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణేతి) కార్యమిథ్యాత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) యథా ఖల్వజ్ఞాతేభ్యో రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానమనిర్వాచ్యమిష్టం - తథా శ్రుతిజనితజగత్కారణత్వబుద్ధ్యనుపపత్త్యా కల్పితేభ్యస్సతో మాయోపాధికస్యావయవేభ్యో వికారసంస్థానముపపద్యతే- తస్మాదయం ద్వైతప్రపఞ్చో బ్రహ్మవివర్తస్సమ్భవతీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) బ్రహ్మవివర్తో జగదిత్యత్ర శ్రుతిమనుకూలయతి (వాచారమ్భణమితి) ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వఫలితముపసంహరతి (ఏకమేవేతి) ౨

రం.— తన్మతం ప్రతిక్షిపతి (కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి) కుతః- కేన ప్రమాణేనాసత ఉత్పత్తిః ప్రతీయేత. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేన ప్రమాణస్యానవతారాదితి భావః. అతః కథమసతో ద్రవ్యస్య సత్తా భవేత్. అతః అసతస్సత్త్వం-ఉత్పత్తిర్న భవతి-అపి తు సత ఏవ ద్రవ్యస్య ప్రథమక్షణావచ్ఛిన్నావస్థాన్తరసమ్బన్ధ ఏవోత్పత్తిరిత్యర్థః. ఏవం పరపక్షం ప్రతిక్షిప్య స్వమతముపసంహరతి (సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) నన్విదంశబ్దేన జగన్నామరూపరామర్శితస్య సచ్ఛబ్దితబ్రహ్మాభిన్నత్వేన సదేవేదమగ్ర ఆసీదితి బ్రహ్మాభేదానుపపత్తిః. నాపీదంశబ్దేన ఇదంశబ్దితజగచ్ఛరీరకబ్రహ్మప్రతిపాదనం సమ్భవతి- అశ్రుతవేదాన్తం ప్రతి ఇదమాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తప్రత్యాయకత్వాసమ్భవాదితి చేత్. అస్యాశ్శఙ్కాయాః పరిహారో ముణ్డకప్రకాశికాయామేవ ప్రపఞ్చితః. అత్రాపి చ స్థావసరే కరిష్యామః తత్రైవానుసన్ధాతవ్యః. ౨

శం.— తత్ - సత్ ఐక్షత- ఈక్షాం- దర్శనం కృతవత్. అతశ్చ న ప్రధానం సాఙ్ఖ్యపరికల్పితం జగత్కారణం- ప్రధానస్యాచేతనత్వాభ్యుపగమాత్. ఇదం తు సచ్చేతనం- ఈక్షితృత్వాత్. తత్కథమైక్షతేతి. ఆహ- బహు- ప్రభూతం స్యాం - భవేయం. ప్రజాయేయ - ప్రకర్షేణోత్పద్యేయ. యథా మృద్ఘటాద్యాకారేణ, యథా వా రజ్జ్వాదిసర్పాద్యాకారేణ బుద్ధిపరికల్పితేన,. అసదేవ తర్హి సర్వం- యద్గృహ్యతే- రజ్జురివ సర్పాద్యాకారేణ. న- సత ఏవ ద్వైతభేదేనాన్యథాగృహ్యమాణత్వాన్నాసత్త్వం కస్యచిత్ క్వచిదితి బ్రూమః. యథా సతోఽన్యద్వస్త్వన్తరం పరికల్ప్య పునస్తస్యైవ ప్రాగుత్పత్తేః, ప్రధ్వంసాచ్చోర్ధ్వమసత్త్వం బ్రువతే తార్కికాః - న తథాఽస్మాభిః కదాచిత్ క్వచిదపి సతోఽన్యదభిధానమభిధేయం వా వస్తు పరిక

§ యత్ర క్వ చ శోచతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ల్ప్యతే. సదేవతు సర్వమభిధానం- అభిధీయతే చ యదన్యబుద్ధ్యా. యథా రజ్జురేవ సర్పబుద్ధ్యా సర్ప ఇత్యభిధీయతే, యథా వా పిణ్డఘటాది మృదోఽన్యబుద్ధ్యా పిణ్డఘటాదిశబ్దేనాభిధీయతే లోకే, రజ్జువివేకదర్శినాం తు సర్పాభిధానబుద్ధీ నివర్తేతే, యథా చ మృద్వివేకదర్శినాం ఘటాదిశబ్దబుద్ధీ, - తద్వత్సద్వివేకదర్శినామన్యవికారశబ్దబుద్ధీ నివర్తేతే- •యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేతి *అనిరుక్తేఽనిలయన ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ఏవమీక్షిత్వా తత్తేజోఽసృజత- తేజస్సృష్ట్వా. నను •తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇతి శ్రుత్యన్తరం. ఆకాశాద్వాయుః. తతస్తృతీయం తేజః శ్రుతమిహ కథం ప్రాథమ్యేన. తస్మాదేవ తేజస్సృజ్యతే, తత ఏవ చాకాశ, మితి విరుద్ధం. నైష దోషః- ఆకాశవాయుసర్గానన్తరం తత్సత్తేజోఽసృజతేతి కల్పనోపపత్తేః. అథవా- అవివక్షిత ఇహ సృష్టిక్రమః. సత్కార్యమిదం సర్వం- అతస్సదేకమేవాద్వితీయమిత్యేతద్వివక్షితం-మృదాదిదృష్టాన్తాత్. అథవా- త్రివృత్కరణస్య వివక్షితత్వాత్ తేజోఽబన్నానామేవ సృష్టిమాచష్టే. తేజ ఇతి - ప్రసిద్ధం లోకే దగ్ధృ పక్తృ ప్రకాశకం రోహితం చేతి. తత్ - సృష్టం తేజ ఐక్షత. తేజోరూపసంస్థితం సదిత్యర్థః. (బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి) పూర్వవత్. (తదపోఽసృజత) ఆపః - ద్రవాః స్నిగ్ధాః స్యన్దిన్యః శుక్లాశ్చేతి ప్రసిద్ధం లోకే. యస్మాత్తేజసః కార్యభూతా ఆపః- తస్మాద్యత్ర క్వచ- దేశే కాలే వా శోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే - ప్రస్విద్యతే వా పురుషః- తేజస ఏవ తదాపోఽధిజాయన్తే. ౩

ఆ.— అద్వితీయత్వసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్సదితి) సచ్ఛబ్దవాచ్యం జగత్కారణం ప్రధానమితి కేచిత్- తద్వ్యపేతేన నిరస్యమిత్యాహ (అతశ్చేతి) ఈక్షాపూర్వకారిత్వాదితి యావత్. అచేతనత్వాభ్యుపగమాత్- న తస్యేక్షాపూర్వకం స్రష్టృత్వమితి శేషః. పరిణామవివర్తవాదావాశ్రిత్యోదాహరణద్వయం. బహుస్యామిత్యాది శ్రుతితాత్పర్యం వక్తుం నిరస్తమేవ చోద్యముద్భావయతి (అసదేవేతి) బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యనేనేక్షితురేవ కార్యాకారాపత్తివచనేన ద్వైతేఽపి కారిణమతః తన్నిరస్తమితి శ్రుతితాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా). తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిజ్ఞాతమర్థం మతద్వయానుసారేణ దృష్టాన్తాభ్యాం స్పష్టయతి (యథా రజ్జురితి) అజ్ఞానాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం రజ్జుసర్పాదేరజ్ఞానమయత్వవద్ద్వైతాభినివేశస్య చ సన్మాత్రావివేకసత్త్వేనోత్పత్తేః, ర్విచారేణ తద్వివేకే చానుత్పత్తేః, ద్వైతమప్యజ్ఞానమయమేవ. తస్య తు తత్త్వం సన్మాత్రమధిష్ఠానం వాఙ్మనసాతీతమిత్యర్థః. తస్య వాఙ్మనసాతీతత్వే ప్రమాణమాహ (యత ఇతి) •అన్యదేవ తద్విదితాదిత్యాదివాక్యమాదిపదార్థః. తైత్తిరీయకశ్రుతివిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) తథాపి కథం విరోధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి విరుద్ధమితి) అస్యాం శ్రుతౌ సతస్సకాశాదేవ ప్రాథమ్యేన తేజస్సృజ్యమానముచ్యతే- శ్రుత్యన్తరే తు తస్మాదేవ సతస్సకాశాదాకాశం ప్రాథమ్యేన సృష్టమిత్యుపదిష్టం- తథా చ కథమిదం మిథో విరుద్ధం సిధ్యతీత్యర్థః. తైత్తిరీయశ్రుత్యనుసారేణ ఛాన్దోగ్యశ్రుతేర్వ్యాఖ్యానసమ్భవాన్న విరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) సృష్టిక్రమస్యావివక్షితత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం. తదేవ నాస్తి- అద్వితీయత్వం తు సతో వివక్షితమితి పక్షాన్తరమాశ్రిత్యాహ (అథవేతి) తత్ర గమకం దర్శయతి (మృదాదీతి) మృదాదికార్యం ఘటాది తద్వ్యతిరేకేణ నాస్తి - మృదాద్యేవ తు సత్యమితి దృష్టాన్తోపాదానాద్బ్రహ్మణస్సతస్తేజోఽబన్నాదికార్యం తదతిరేకేణ నాస్తి - సన్మాత్రమేవ సత్యమితి దార్ష్టాన్తికే వివక్షితం ప్రతిభాతీత్యర్థః. తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవా త్రివృత్కరణస్యేతి) •తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీత్యాదౌ త్రివృత్కరణస్యేష్టత్వాత్ త్రయాణామేవ భూతానామిహ సృష్టిరుచ్యతే. న త్వేవం పఞ్చీకరణమవివక్షితమితి వాచ్యం - భూతత్రయసృష్టిశ్రుతౌ శ్రుత్యన్తరసిద్ధాకాశాదిసృష్టేరుపలక్షణవత్ త్రివృత్కరణశ్రుత్యా పఞ్చీకరణోపలక్షణాత్. తథా చ శ్రుత్యన్తరసిద్ధయోరాకాశవాయ్వోస్తేజః ప్రభృతిష్వన్తర్భావమభిప్రేత్య లఘూపాయేన సర్వస్య సన్మాత్రత్వం మన్తవ్యమితి మన్వానా శ్రుతిస్త్రివృత్కరణమేవాచష్టే తదనురోధేన త్రయాణామేవ సృష్టిరుక్తేత్యర్థః. తేజసోఽచేతనస్య కథమీక్షితృత్వమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (తేజోరూపేతి) అపాం తేజః కార్యత్వే లోకానుభవమనుకూలయతి (యస్మాదితి) ౩

రం.— (తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత) తత్ - ఏతత్సచ్ఛబ్దవాచ్యం పరం బ్రహ్మ విచిత్రానన్తచిదచిన్మిశ్రవ్యష్టిజగద్రూపేణాహమేవ బహు స్యాం- తదర్థం తేజోఽబన్నాదిసమష్టిరూపేణ ప్రకర్షేణ జాయేయేతి సఙ్కల్ప్య తేజస్ససర్జేత్యర్థః. (తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తదపోఽసృజత) అత్రాచేతనస్య తేజస ఈక్షితృత్వాసమ్భవాత్తేజఆదిశబ్దాస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరా ద్రష్టవ్యాః. భగవతా భాష్యకృతా •గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాదితి సూత్రే •తేజః ప్రభృతయోఽపి శబ్దాః పరమాత్మన ఏవ వాచకాః. * తత్తేజ ఐక్షత •తా ఆప ఐక్షన్తేతి ముఖ్యాపేక్షణవ్యపదేశ ఇతి భాషితం. తథా *తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లిఙ్గాత్స ఇతి సూత్రే *తత్తేజ ఐక్షత •తా ఆప ఐక్షన్తేతి శ్రూయమాణమీక్షణం తచ్ఛరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపపద్యత ఇతి భాషితం. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే *తత్తేజ ఐక్షతేతి తేజశ్శరీరకం పరం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి భాషితం. న చ తత్తేజ ఐక్షతేత్యత్ర తేజశ్శబ్దస్య తేజశ్శరీరకబ్రహ్మపరత్వే *తత్తేజోఽసృజతేతి వాక్యేఽపి తేజశ్శబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణస్సృజ్యత్వాభావాదితి చేన్న- తేజశ్శరీరకబ్రహ్మణః కార్యత్వేన సృజ్యత్వే దోషాభావాత్. తేజసో జలహేతుత్వే ఉపపత్తిం దర్శయతి (తస్మాద్యత్ర క్వచ శోచతి స్వేదతే వా పురుషస్తేజస ఏవ తదధ్యాపో జాయన్తే) యత్ర క్వచన- దేశే కాలే చ పురుషశ్శోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే- ప్రస్విద్యతే వా. తత్- తదా తేజస ఏవాపోఽధిజాయన్త ఇత్యర్థః. ౩

ఉ.— § తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యః స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవత్యద్భ్య ఏవ తదధ్యన్నాద్యం జాయతే॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— (తా ఆప ఐక్షన్తేతి) పూర్వవదేవాబాకారసంస్థితం సదైక్షతేత్యర్థః. బహ్వ్యః ప్రభూతాః స్యామ భవేమ. ప్రజాయేమహి ఉత్పద్యేమహీతి. తా అన్నమసృజన్త పృథివీలక్షణం. పార్థివం హ్యన్నం. యస్మాదప్కార్యమన్నం తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి దేశే తత్ తత్రైవ భూయిష్ఠం బహుతరమన్నం భవతి. అతోఽద్భ్య ఏవ తదన్నాద్యమధిజాయత ఇతి. తా అన్నమసృజన్తేతి పృథివ్యుక్తా పూర్వం. ఇహ తు దృష్టాన్తేఽన్నం చ తదద్యం చేతి వ్రీహియవాద్యా ఉచ్యన్తే. అన్నం చ గురు స్థిరం చ ధారణం కృష్ణం చ రూపతః ప్రసిద్ధం. నను తేజఃప్రభృతిష్వీక్షణం న గమ్యతే హింసాదిప్రతిషేధాభావాత్ త్రాసాదికార్యానుపలమ్భాచ్చ. తత్ర కథం తత్తేజ ఐక్షతేత్యాది. నైష దోషః. ఈక్షితృకారణపరిణామత్వాత్తేజఃప్రభృతీనాం, సత ఏవేక్షితుర్నియతక్రమవిశిష్టకార్యోత్పాదకత్వాచ్చ తేజఃప్రభృతీక్షత ఇవేక్షత ఇత్యుచ్యతే భూతం. నను సతోఽప్యుపచరితమేవేక్షితృత్వం. న. సదీక్షణస్య కేవలశబ్దగమ్యత్వాన్న శక్యముపచరితం కల్పయితుం. తేజఃప్రభృతీనాం త్వనుమీయతే ముఖ్యేక్షణాభావ ఇతి యుక్తముపచరితం కల్పయితుం. నను సతోఽపి మృద్వత్కారణత్వాదచేతనత్వం శక్యమనుమాతుం. అతః ప్రధానస్యైవాచేతనస్య సతశ్చేతనార్థత్వాన్నియతకాలక్రమవిశిష్టకార్యోత్పాదకత్వాచ్చైక్షత తేజ ఐక్షతేతివచ్ఛక్యమనుమాతుముపచరితమేవేక్షణం. దృష్టశ్చ లోకేఽచేతనే చేతనవదుపచారః. యథా కూలం పిపతిషతీతి. తద్వత్సతోఽపి స్యాత్. న. * తత్సత్యం స ఆత్మేతి తస్మిన్నాత్మోపదేశాత్. ఆత్మోపదేశోఽప్యుపచరిత ఇతి చేత్. యథా మమాత్మా భద్రసేన ఇతి సర్వార్థకారిణ్యనాత్మన్యాత్మోపచారః. తద్వత్. న. సదస్మీతి సత్యాభిసన్ధస్య * తస్య తావదేవ చిరమితి మోక్షోపదేశాత్. మోక్షోఽప్యుపచార ఇతి చేత్. ప్రధానాత్మాభిసన్ధస్య మోక్షసామీప్యం వర్తత ఇతి మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరిత ఏవ. యథా లోకే గ్రామం గన్తుం ప్రస్థితః ప్రాప్తవానహం గ్రామమితి బ్రూయాత్ త్వరయా. తద్వత్. న. యేనావిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవతీత్యుపక్రమాత్. సత్యేకస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతి. తదనన్యత్వాచ్చ సర్వస్యాద్వితీయవచనాచ్చ. న చాన్యద్విజ్ఞాతవ్యమవశిష్టం శ్రావితం శ్రుత్యా. అనుమేయం వాఽలిఙ్గతోఽస్తి యేన మోక్షోపదేశ ఉపచరితః స్యాత్. సర్వస్య చ ప్రపాఠకస్యోపచరితత్వపరికల్పనాయాం వృథా శ్రమః పరికల్పయితుః స్యాత్. పురుషార్థసాధనవిజ్ఞానస్య తర్కేణైవాధిగతత్వాత్తస్య. తస్మాద్వేదప్రామాణ్యాన్న యుక్తః శ్రుతార్థపరిత్యాగః. అతశ్చేతనావత్కారణం జగత ఇతి సిద్ధం. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పృథివ్యామన్నశబ్దప్రయోగే హేతుమాహ (పార్థివం హీతి) అపాం కార్యమన్నమిత్యత్రాపి లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తా అన్నమసృజన్తేత్యత్ర పృథివ్యా అన్నసృష్టిరుపదిష్టా. దృష్టాన్తేఽపి తాభ్య ఏవ సృష్టిరుపదిశ్యతే. తథా చ పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యార్థభేదం దర్శయతి (అన్నమితి) తత్తేజ ఐక్షతేత్యాదావయథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ప్రాణిషు హింసాప్రతిషేధవదనుగ్రహాభిధానాచ్చ తేజఃప్రభృతిషు తదభావాత్తేష్వీక్షణకార్యదృష్టిః. తదేతేషు తద్దృష్ట్యభావాచ్చ న తేష్వీక్షణం ప్రామాణికం. తథా చ ప్రకృతం వాక్యం ప్రమత్తగీతమిత్యర్థః. తేషాం గౌణమీక్షితృత్వమిత్యుపపత్త్యా పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) సతోఽపి గౌణమీక్షణం ఉపచారప్రాయపాఠాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) సన్నిధేః శ్రుతిర్బలీయస్త్వముపేత్య పరిహరతి (న సదీక్షణస్యేతి) తుల్యం తేజఃప్రభృతిష్వపి శబ్దగమ్యత్వమీక్షణస్యేతి చేత్. నేత్యాహ (తేజఃప్రభృతీనాం త్వితి) విమతమీక్షితృ న భవతి. అచేతనత్వాత్. కుమ్భవదిత్యనుమానాత్తేషాం ముఖ్యేక్షణాసమ్భవాత్తత్ర శ్రుతం తదౌపచారికముచితమిత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యోఽనుమానావష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి) అచేతనస్య కథమీక్షణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) అనుమాతుం కల్పయితుమితి యావత్. కథమచేతనే చేతనవదుపచారః. తత్రాహ (దృష్టశ్చేతి) ఆత్మశబ్దావష్టమ్భేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఆత్మోపదేశోఽపి ప్రధానే గౌణో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (ఆత్మోపదేశోఽపీతి) తామేవ శఙ్కాం దృష్టాన్తద్వారా వివృణోతి (యథేతి) ఇదం పరిహరన్నస్మిన్నాత్మోపదేశో గౌణో న భవతి. తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాదిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరితో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (సోఽపీతి) శఙ్కామేవ వివృణోతి (ప్రధానాత్మేతి) ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశమాశ్రిత్య పరిహరతి (న యేనేతి) ఉక్తమేవ వివృణోతి (సత్యేకస్మిన్నితి) సతోఽన్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాప్రామాణికత్వాచ్చ సతో జ్ఞానే సర్వజ్ఞానోపదేశో యుక్తిమానిత్యాహ (న చేతి) న హి ప్రధానజ్ఞానేన తద్వికారస్య తదభిన్నస్య జ్ఞానం. తస్య చ పురుషార్థత్వాత్తజ్జ్ఞానే పురుషార్థమపి జ్ఞానముపచర్యతే. తస్మాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశాన్న మోక్షోపదేశముఖ్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వస్య చేతి) కథముపనిషదారమ్భో వృథేత్యుచ్యతే. పురుషార్థసాధనజ్ఞానార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పురుషార్థేతి) తస్యానుమానవాదినస్సాఙ్ఖ్యస్య యదుతేషు క్షితిహేతో జ్ఞానస్య జడాజడయోరైక్యానుపపత్తిరిత్యాదినా తర్కేణైవ సిద్ధత్వాదుపనిషదారమ్భో వ్యర్థ ఏవేత్యర్థః. శ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వే బాధకాభావాత్తత్పరిత్యాగాయోగాదీక్షత్యధికరణన్యాయేన ప్రధానవాదాసిద్ధిరితి పరమతనిరసనముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రధానవాదాభావే పరిశేషాయాతం స్వమతం నిగమయతి (అత ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

---

§ యత్ర క్వచన వర్షతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్త్యాణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి॥ ౧

రం.— (తా అప ఐక్షన్త బహ్వ్యః స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త) అత్రాన్నశబ్దేన మహాభూతాధికారాత్పృథివ్యుచ్యతే. సూత్రితం చ *పృథివీ. *అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్య ఇతి. అధికారః - మహాభూతాధికారః. రూపం- *యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి. తైత్తిరీయకే *అద్భ్యః పృథివీతి శబ్దాన్తరం. ఏతత్సూత్రమన్యత్ర వ్యాకృతం. అథాన్నహేతుత్వోక్తిరూపా (తస్మాద్యత్ర క్వచన వర్షతీత్యాది) (తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవతి) ఇదేవ- తస్మాదిత్యర్థః (అద్భ్య ఏవ తదధ్యన్నాద్యం జాయతే) తత్- తస్మాత్. పృథివ్యేకదేశభూతవ్రీహియవాదిలక్షణస్యాన్నస్య వృష్టిప్రభవత్వదర్శనాదేవ హేతోః అన్నాద్యం- అన్నశబ్దితపృథివీత్వావచ్ఛిన్నమపి అద్భ్య ఏవాధిజాయత ఇత్యర్థః. ఏతత్సర్వాన్వయవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే- ద్వితీయాధ్యాయే- ఛాన్దోగ్యే *తత్తేజోఽసృజతేతి తేజస ఏవ ప్రథమతః సృష్ట్యభిధానాత్, ఆకాశోత్పత్తేరశ్రుతేః, ఆకాశో నోత్పద్యత ఇతి *నవియదశ్రుతేరితి సూత్రేణ పూర్వపక్షః ప్రాప్య ఉచ్యతే- *అస్తి తు. ఆకాశస్యాప్యుత్పత్తిరస్త్యేవ- తైత్తిరీయకే *ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యుత్పత్తేః శ్రవణాత్. పునశ్శఙ్కయతి- *గౌణ్యసమ్భవాచ్ఛబ్దాచ్చ. *ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇతి ఉత్పత్తిశ్రుతిర్గౌణీ - నిరవయవాకాశోత్పత్తేః ఛాన్దోగ్యే శ్రుతాయాః ప్రతిపాదనాసమ్భవాత్, *వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమిత్యుభయమితి ఆకాశస్యామృతత్వశ్రవణాచ్చేత్యర్థః. నను *ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యత్రాకాశే సమ్భూతశబ్దస్య గౌణత్వే *ఆకాశాద్వాయుర్వాయోరగ్నిరిత్యాదౌ తత్ర సమ్భూతత్వస్యాపి గౌణత్వం స్యాదితి. తత్రాహ- స్యాచ్చైకస్య బ్రహ్మశబ్దవత్. ఏకస్యైవ సమ్భూతశబ్దస్యాకాశే గౌణత్వం, *వాయోరగ్నిరిత్యాదావనుషక్తస్య సమ్భూతశబ్దస్య ముఖ్యత్వం, చ సమ్భవతి - యథా ముణ్డకే *తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి ప్రథమే గౌణతయా ప్రయుక్తస్య బ్రహ్మశబ్దస్య తస్మిన్నేవ ప్రకరణే *తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి బ్రహ్మణి ముఖ్యతయా ప్రయోగదర్శనాత్. పరిహరతి - *ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాత్. ఆకాశస్యాపి బ్రహ్మోపాదేయతయా బ్రహ్మావ్యతిరేకే సత్యేవ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా అహానిర్భవతి. బ్రహ్మకార్యస్యాపి వస్తునస్సత్త్వే ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా హీయేతేత్యర్థః. *శబ్దేభ్యః. *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదిశబ్దైః సర్వస్యాపి వస్తునో బ్రహ్మకార్యత్వబ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనపరైశ్శబ్దైశ్చాయమర్థో విధీయతే. *యావద్వికారం తు విభాగో లోకవత్. తు శబ్దాచ్చార్థే. ఛాన్దోగ్యే *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదిభిరాకాశాదేస్సర్వస్యాపి వికారత్వప్రతిపాదనాదేవ విభాగశబ్దితా ఉత్పత్తిరప్యుక్తైవ. యథా లోకే ఏతే సర్వే దేవదత్తపుత్రా ఇత్యభిధాయ తేషు కేషాఞ్చిదుత్పత్తిప్రతిపాదనేఽపి సర్వేషామప్యుత్పత్తిః ప్రతిపాదితైవ భవతి- తద్వత్. *వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమితి తు దేవానామివ చిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయం. *ఏతేన మాతరిశ్వా వ్యాఖ్యాతః. ఆకాశోత్పత్తిప్రతిపాదనేనైవ వాయోరప్యుత్పత్తిః ప్రతిపాదితైవేత్యర్థః. *అసమ్భవస్తు సతోఽనుపపత్తేః. తు శబ్దోఽవధారణార్థః. అసమ్భవః- అనుత్పత్తిస్సతః- బ్రహ్మణ ఏవ. తద్వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్యావ్యక్తమహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియవియత్పవనాదికస్య ప్రపఞ్చస్య ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాదిశ్రవణగతకార్యభావస్యానుత్పత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేషాం- జీవావిష్టానాం ఖల్వేషాం- పశ్వాదీనాం భూతానాం- ఏషామితి ప్రత్యక్షనిర్దేశాత్. నతు తేజః ప్రభృతీనాం - తేషాం త్రివృత్కరణస్య వక్ష్యమాణత్వాదసతి త్రివృత్కరణే ప్రత్యక్షనిర్దేశానుపపత్తిః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చ తేజః ప్రభృతిషు *ఇమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి. తస్మాత్తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం- పశుపక్షిస్థావరాదీనాం త్రీణ్యేవ- నాతిరిక్తాని బీజాని- కారణాని భవన్తి. కాని తానీతి. ఉచ్యతే- అణ్డజం- అణ్డాజ్జాతం. అణ్డజమేవాణ్డజం- పక్ష్యాది. పక్షిసర్పాదిభ్యో హి పక్షిసర్పాదయో జాయమానా దృశ్యన్తే- తేన పక్షీ పక్షిణాం బీజం, సర్పస్సర్పాణాం బీజం, తథాఽన్యదప్యణ్డాజ్జాతం తజ్జాతీయానాం బీజమిత్యర్థః. నన్వణ్డాజ్జాతమణ్డజముచ్యతే - అతోఽణ్డమేవ బీజమితి యుక్తం. కథమణ్డజం బీజముచ్యతే. సత్యమేవం స్యాత్- యది త్వదిచ్ఛాతన్త్రా శ్రుతిస్స్యాత్. స్వతన్త్రా హి శ్రుతిర్యత ఆహాణ్డజాద్యేవ బీజం- నాణ్డాదీతి. దృశ్యతే చాణ్డజాద్యభావే తజ్జాతీయసన్తత్యభావః - నాణ్డాద్యభావే. అతోఽణ్డజాదీన్యేవ బీజాన్యణ్డజాదీనాం. తథా- జీవాజ్జాతం జీవజం- జరాయుజమిత్యేతత్. పురుషపశ్వాది. ఉద్భిజ్జం- ఉద్భిత్- స్థావరం. తతో జాతముద్భిజ్జం. ధానా వా-ఉద్భిత్. తతో జాయత ఇత్యుద్భిజ్జం. స్థావరబీజం స్థావరాణాం బీజమిత్యర్థః. స్వేదజసంశోకజయోరణ్డజోద్భిజ్జయోరేవ యథాసమ్భవమన్తర్భావః- ఏవం హ్యవధారణం త్రీణ్యేవ బీజానీత్యుపపన్నం భవతి. ౧

ఆ.— మహాభూతానామచేతనానాం బ్రహ్మకార్యతోక్తా. సమ్ప్రతి జీవావిష్టానాం భౌతికానామపి పరమ్పరయా బ్రహ్మకార్యత్వమితి వక్తుం తాన్యనువదతి (తేషామితి) పూర్వాధ్యాయే యేషాం గత్యాగతీ దర్శితే, తృతీయం చ స్థానముక్తం,- తానితచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యన్తే. తేషాం ప్రసిద్ధత్వద్యోతనార్థం ఖల్విత్యుక్తం. భూతానాం- త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్తీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. భూతశబ్దస్య తేజః ప్రభృతిష్వపి రూఢత్వాత్తేషామిహ గ్రహణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషామితీతి) భూతానాం ప్రత్యక్షత్వమేషామితి నిర్దిశ్యతే- సమ్భవతి చ పశ్వాదీనాం ప్రత్యక్షతేతి తాన్యేవాత్ర భూతాని వివక్షితాని. నతు తేజః ప్రభృతీని- తేషాం ప్రత్యక్షత్వాయోగాదిత్యర్థః. తేజః ప్రభృతీనాం ప్రత్యక్షత్వాయోగాదేషామితి నిర్దేశానుపపత్తిం సమర్థయతి (తేషామితి) తేషాం ప్రత్యక్షతయా నిర్దేశాసమ్భవే హేత్వన్తరమాహ (దేవతాశబ్దేతి) దేవతానాం పరోక్షత్వప్రసిద్ధే, తేషు చ దేవతాశబ్దప్రయో-

ఉ.— సేయం దేవతైక్షతహన్తాహమిమా స్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి॥ ౨

గా, నైవ తేషాం ప్రత్యక్షత్వాదుపపత్తిరిత్యర్థః. తస్మాత్ - మహాభూతానామప్యుపభూతశబ్దేనోపాదానానాగాదిత్యర్థః. అణ్డజం పక్ష్యాదీత్యేతత్ప్రత్యక్షేణోపపాదయతి (పక్షిసర్పాదిభ్యో హీతి) అన్యదపీతి- గోధాద్యుచ్యతే. అణ్డాజ్జాతమిత్యుక్తత్వాత్తదనుసారేణాణ్డమేవబీజం- నత్వణ్డజమితిశఙ్కతే (నన్వితి) పారుషేయాంశ్చస్వీకృత్యాబాధ్యేతిపరిహరతి (నన్వయమిత్యాదినా) న కేవలం శ్రుతేరేషావ్యవస్థా-కింతూపపత్తేశ్చేత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) సత్యేనాణ్డజాదౌ తజ్జాతీయమణ్డజాదిసన్తత్యా జాయతే-తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యామణ్డజాద్యేవాణ్డజాదికారణం. యద్యప్య ణ్డాద్యభావేనాణ్డజాదిజాయతే - తథాప్యణ్డాదిభావేఽణ్డజాద్యభావే పిబద్భవతీతినాన్వయః. తస్మాదణ్డజాదీనామణ్డజాన్యేవబీజాని - నాణ్డాదీనీత్యర్థః. ఛానాశఙ్కోబీజనియమః. నను స్వేదజం సంశోకజమితిబీజద్వయమవశిష్యతే-తత్కథమితి నన్వత్రాహ్యతే- తత్రాహ (స్వేదజేతి) స్వేదముద్భిద్యజాయమానం-దంశమశకాది. తదుద్భిజ్జేఽన్తర్భవతి. సంశోకాత్ - శోకాజ్జాయమానం- యూకాది. తదణ్డజేఽన్తర్భవతి. యద్వా- స్వేదజం- యూకాది. తదణ్డజేఽన్తర్భూతం. సంశోకాత్ - శోకాద్భూమిముద్భిద్యజాతం- మశకాది. తస్యోద్భిజ్జేఽన్తర్భావః. తథా చ సతదవధారణం స్విస్పష్టమిత్యర్థః. స్వేదజాదేరణ్డజాదావన్తర్భావస్య ప్రాపకమాహ (ఏవమితి) ౧

రం.— సర్వస్యైతస్యతేజోఽబన్నాత్మకబీజత్రయప్రసూతత్వం దర్శయతి (తేషాంఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవబీజానిభవన్త్యాణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి) అణ్డజం-అణ్డజం పక్షిసర్పాది. స్వేదజాదికం, జీవజం-గర్భవేష్టనలక్షణజరాయుజం పురుషపశ్వాది. ఉద్భిజ్జం- ఉద్భినత్తీత్యుద్భిత్- స్థావరం. తతోజాతముద్భిజ్జం. నచ స్వేదజానాముక్తసఙ్గ్రహణాభావాత్ కథం త్రీణ్యేవబీజానీత్యవధారణమితిశఙ్క్యం- ఉద్భిజ్జశబ్దేన స్వేదజస్యాపిసఙ్గ్రహోపపత్తేః. సూత్రితంచ తృతీయశబ్దావరోధస్సంశోకజస్యేతి. సంశోకజస్య - స్వేదజస్య అణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమిత్యత్ర తృతీయోద్భిజ్జశబ్దేనావరోధః- సఙ్గ్రహ ఇత్యర్థః. ఇదంచ సూత్రమస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతం. అణ్డజాదిశబ్దనిర్దిష్టానామేషాంభూతానాం తేజోఽబన్నాని త్రీణ్యేవబీజానీత్యర్థః. ఏవం పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వం జగతోఽభ్యుపగన్తవ్యమిత్యాశయః. ౧

శం.— సేయం- ప్రకృతా సదాఖ్యా తేజోఽబన్నయోనిర్దేవతోక్తా ఐక్షత- ఈక్షితవతీ యథాపూర్వం ॥ బహుస్యామితి. తదేవ బహుభవనం ప్రయోజనం నాద్యాపినిర్వృత్తమిత్యత ఈక్షాం పునః కృతవతీ బహుభవనమేవ ప్రయోజనమురరీకృత్య. కథం. హన్త- ఇదానీమహమిమా యథోక్తాస్తిస్రో దేవతాః. (అనేనజీవేనేతి) స్వబుద్ధిస్థం పూర్వసృష్ట్యనుభూతం ప్రాణధారణమాత్మానమేవస్మరన్త్యాహ- అనేనజీవేనాత్మనేతి. ప్రాణధారణకర్త్రా, ఆత్మనేతి వచనాత్ స్వాత్మనోఽవ్యతిరిక్తేన- చైతన్యస్వరూపతయాఽవిశిష్టేనేత్యేతద్దర్శయతి. అనుప్రవిశ్య తేజోఽబన్నభూతమాత్రాసంసర్గేణలబ్ధవిశేషవిజ్ఞానాసతీ నామచరూపంచ- నామరూపే వ్యాకరవాణి- విస్పష్టమాకరవాణి. అసౌనామాయ, మిదంరూప, ఇతి వ్యాకుర్యామిత్యర్థః. నను నయుక్తమిదమసంసారిణ్యాస్సర్వజ్ఞాయా దేవతాయాః బుద్ధిపూర్వకమనేకశతసహస్రానర్థాశ్రయం దేహమనుప్రవిశ్య దుఃఖమనుభవిష్యామీతిసఙ్కల్పనం, అనుప్రవేశశ్చ స్వాతన్త్ర్యేసతి. సత్యం-ఏవం నయుక్తం స్యాత్ - యదిస్వేనైవావికృతేనరూపేణానుప్రవిశేయం, దుఃఖమనుభవేయ, మితిచసఙ్కల్పితవతీ. నత్వేవం. కథం తర్హి. అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతివచనాత్. జీవో హి నామ దేవతాయా ఆభాసమాత్రం బుద్ధ్యాదిభూతమాత్రాసంసర్గజనితః ఆదర్శ ఇవ ప్రవిష్టః పురుషప్రతిబిమ్బః, జలాదిష్వివ చ సూర్యాదీనాం,. అచిన్త్యానన్తశక్తిమత్యాః దేవతాయాః బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధశ్చైతన్యాభాసో దేవతాస్వరూపవివేకాగ్రహణనిమిత్తః సుఖీదుఃఖీమూఢ ఇత్యాద్యనేకవికల్పప్రత్యయహేతుః. ఛాయామాత్రేణ జీవరూపేణానుప్రవిష్టత్వాద్దేవతా న దైహికైస్స్వతస్సుఖదుఃఖాదిభిస్సమ్బధ్యతే యథాపురుషాదిత్యాదయ ఆదర్శోదకాదిషు ఛాయామాత్రేణానుప్రవిష్టా ఆదర్శోదకాదిదోషైర్నసమ్బధ్యన్తే- తద్వద్దేవతాపి. ॥ సూర్యో యథాసర్వలోకస్య చక్షుర్న లిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః। ఏక స్తథాసర్వభూతాన్తరాత్మా నలిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః॥ ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః ఇతి హి కాఠకే. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి చ వాజసనేయకే. నను ఛాయామాత్రశ్చేజ్జీవః- మృషైవ ప్రాప్తః. తథాపరలోకేహలోకాదిచ కథం తస్య. నైష దోషః- సదాత్మనా సత్యత్వాభ్యుపగమాత్. సర్వం చ నామరూపాది సదాత్మనైవ సత్యం వికారజాతం- స్వతస్త్వనృతమేవ- ॥ వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యుక్తత్వాత్. తథా జీవోపీతి- యక్షానురూపో హి బలిరితి న్యాయప్రసిద్ధిః. అతస్సదాత్మనా సర్వవ్యవహారాణాం సర్వవికారాణాం చ సత్యత్వం-సతోఽన్యత్వే చానృతత్వమితి న కశ్చిద్దోషస్తార్కికైరిహానువక్తుం శక్యః- యథేతరేతరవిరుద్ధద్వైతవాదాస్స్వబుద్ధివికల్పమాత్రా అతత్త్వనిష్ఠా ఇతి శక్యం వక్తుం. ౨

ఆ.— జీవావిష్టానాం భూతానాం సత్కార్యత్వం ప్రకరణప్రామాణ్యాదుక్తం. ఇదానీం జీవానాం విశిష్టరూపత్వేన బ్రహ్మకార్యత్వేఽపి న స్వరూపేణ తత్కార్యత్వం- బ్రహ్మైవోపాధిప్రవిష్టం జీవవ్యవహారాస్పదమిత్యఙ్గీకారాత్. తథాచ బ్రహ్మణి నిజ్ఞాతే జీవవిజ్ఞానం సేత్స్యతి, జీవానాం చ భోగాయతనాని భౌతికాని కార్యాణి - తేషాం నామరూపనిర్మాణం చ వక్తవ్య, మిత్యభిప్రేత్యోత్తరగ్రన్థమాదాయ వ్యాకరోతి (సేయమిత్యాదినా) యథా ॥ బహుస్యామితి పూర్వమీక్షితవతీ- తథాకిమితి పునరైక్షత- ప్రయోజనాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవేతి) ఇదానీం - మహాభూతసృష్ట్యనన్తరమితియావత్. బ్రహ్మణో మాయోపాధికస్య కారణత్వాన్మాయోపాధివశాత్పూర్వసృష్టావనుభూతత్వం, తత్సంస్కారస్య బుద్ధిస్థత్వం, స

రణం, చేత్యాదినవిరుద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర నైతివిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రాణేతి) నిర్వికల్పచిన్మాత్రరూపా దేవతా మాయావశాన్మహాభూతానిసృష్ట్వా తేమయదా ప్రవిష్టా - తదా తదారబ్ధేషు సూత్రవిరాట్ప్రభృతిషు సమష్టివ్యష్ట్యాత్మసు దేహేషు ప్రవిశ్య తత్తద్దేహాభిమానవతీ దేవదత్తాదినామ్నా, రూపేణచ శౌక్ల్యాదినా, సంగాజ్యపిణ్డం వ్యాకరోతీత్యాహ (అనుప్రవిశ్యేతి) దేవతాయాస్సర్వజ్ఞత్వాదసంసారిత్వాత్స్వతన్త్రాయాశ్చ సఙ్కల్పప్రవేశాయుక్తావితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) కింసామాదస్య ప్రవేశో విరుధ్యతే- కింవా జీవద్వారాపీతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) సామాదనుప్రవేశాదినాస్తిచేత్- తర్హి కథంతదిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం ద్వితీయం దూషయతి (కథమితి) దేవతాయా జీవద్వారేణానుప్రవేశోప్యవిరుద్ధమితి శేషః. అవిరోధమేవ సాధయితుం జీవస్వరూపమాహ (జీవోహీతి) ఆభాసమేవ వ్యనక్తి- ఆభాసత్వాత్పరాత్మనాభాసత ఇత్యాభాసః - స్వతోఽపరోక్షస్య ప్రతిబిమ్బః. తన్మాత్రంజీవోనాస్తీత్యర్థః. తస్యస్వరూపేణానాదిత్వేపి విశిష్టరూపేణ సాదిత్వం దర్శయతి (బుద్ధ్యాదీతి) బుద్ధ్యాదిభిః భూతమాత్రాభిశ్చ దాత్మనస్సంసర్గః. తేనజనితస్తత్ప్రతిమావత్. నను చిదాత్మా సంస్వభావోఽసఙ్గోఽద్వితీయశ్చోచ్యతే- సకథం బుద్ధ్యాదిభిర్భూతమాత్రాదిభిశ్చ సంసృజ్యతే- తత్రాహ (అచిన్త్యేతి) సత్త్వాదిప్రకాశ్యా శక్తిరనాదిరనిర్వాచ్యా సమ్యగ్జ్ఞానమన్తరేణ నాశయితుమశక్యా దుర్జ్ఞేయా మాయాశక్తిః- తస్యాః విషయత్వేనాశ్రయత్వేన చ పరా దేవతా వర్తతే. తస్యాశ్చ స్వనిష్ఠమాయాశక్తివశాత్ బుద్ధ్యాదిభిరాత్మనస్సమ్బన్ధస్సిద్ధ్యతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధఫలమాహ (చైతన్యేతి) తదాభాసః- జీవశబ్దవాచ్యః. సిధ్యతీతి శేషః. బుద్ధ్యాదిభిరాత్మనస్సమ్బన్ధే మాయాశక్తిరుపాదానమిత్యుక్తం. తత్రైవనిమిత్తకారణమాహ (దేవతేతి) ఆవరణవిక్షేపశక్తిమన్మాయోపాధిరాకాశదేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్న దేవతాస్వరూపాఽహమితి విశేషాగ్రహణం- ఆవరణం నిమిత్తం కృత్వా బుద్ధ్యాద్యధ్యాసస్సిధ్యతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాద్యధ్యాసస్య కార్యాన్తరం దర్శయతి (సుఖీతి) పరావరత్వే దేవతా సంసారిణీస్యాదితి చేత్. సత్యం- అజ్ఞానద్వారా బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధమనుభూయ జీవత్వం ప్రాప్య సైవ సంసరతీత్యాహ (ఛాయామాత్రేణేతి) పరస్యాః దేవతాయాస్స్వతస్సంసారాభావం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) తస్యాస్స్వతో దుఃఖాద్యసమ్బన్ధే ప్రమాణం ప్రదర్శయతి (సూర్య ఇతి) ఉపాధిద్వారా తస్యాస్సంసారిత్వేపి స్వతో న సంసారిత్వమిత్యాహ (ధ్యాయతీతి) ప్రతిబిమ్బభూతాయాశ్చ పరమాత్మత్వేపి కిమితి సంసారిత్వమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) తస్య ప్రమాత్వేపి మిథ్యాత్వం మా ... ఇత్యాహ (తథేతి) జీవస్య స్వరూపత్వేస్వీకృతేనైనం స్నేహాలోకపరలోకౌ తద్ధేతురోగహస్థితి సర్వాణి స్యురిత్యర్థః. విశిష్టరూపేణ మిథ్యాత్వేపి స్వరూపేణ సత్యత్వాజ్జీవస్య బ్రహ్మక్యేనజ్ఞానాన్ముక్తిస్స్యాదితి సమాధత్తే (నైషదోష ఇతి) యత్తుపరలోకేహలోకాదిప్రాప్తిస్స్యాదితి- తత్రాహ (సర్వంచేతి) కథం తర్హి తస్య మిథ్యాత్వోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యత ఇతి) యథా ప్రపఞ్చో బ్రహ్మాత్మనా సత్యోపిస్వరూపేణ మిథ్యేత్యుక్తం- తథా జీవశబ్దవాచ్యోపి బ్రహ్మాత్మనా సత్యః- స్వరూపేణ మిథ్యేతిస్వీకర్తవ్యమిత్యాహ (తథేతి) అతః భోక్తృస్వరూపేణాపి సత్యత్వస్య- భోగ్యప్రపఞ్చస్యేవ మిథ్యాత్వమిష్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాసరూపాహీతి) లౌకికన్యాయానుసారేణ భోగ్యప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వేభోక్తురపివిభక్తస్వరూపేణ తత్ప్రసిద్ధిః. అతో జీవశబ్దవాచ్యస్య మిథ్యాత్వేపి పల్లవస్యవస్తునః సత్యత్వమిత్యవపన్నేత్యర్థః. యచ్చతార్కికైరుచ్యతే- ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వే సౌగతమతానుమతిః. సత్యత్వే చాద్వైతహానిరితి- తదప్యుక్తన్యాయేన నిరస్తమిత్యాహ (అత ఇతి) అద్వైతవాదే దోషాభావం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) ౨

౨౦.—— తదేవోపపాదయతి (సేయందేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి) అత్ర సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా * సేయందేవతేత్యాదివాక్యస్యాయమర్థః- సేయం- సచ్ఛబ్దితా పరదేవతా ఇమాః- తేజోఽబన్నరూపాస్తిస్రో దేవతాః అనేనజీవేన- జీవసమష్టిరూపేణాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి- దేవాదివిచిత్రసృష్టిం తన్నామధేయాని చకరవాణీతిభాషితం. * అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిసూత్రే * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి తేజోఽబన్నాని దేవతాశబ్దేన విశేష్యన్త ఇతిభాషితత్వాదత్ర దేవతా ఇత్యభిమానిదేవతాపరత్వమవగన్తవ్యం. తతశ్చ ఇమాస్తిస్రో దేవతా ఇత్యస్యాయమర్థః- స్వస్వాభిమాని దేవతాఽధిష్ఠితాని తేజోఽబన్నానీతి. తేజోఽబన్నాభిమాని దేవతానాం పరమాత్మవ్యతిరిక్తత్వే ప్రమాణాభావాత్, పరమాత్మనశ్చ సర్వాభిమానిదేవతాత్వసమ్భవాత్, చ్ఛపరమాత్మరూపదేవతాఽధిష్ఠితా ఇత్యర్థః. పరమాత్మవ్యతిరిక్తదేవతాఽభ్యుపగమేపి దేవతాశబ్దస్య తదధిష్ఠితత్వమేవార్థః. నచ * తత్తేజోఽసృజత * తత్తేజఐక్షతేత్యాదౌ తేజఆదిశబ్దానాం పరమాత్మపరత్వాత్తేజోఽబన్నావస్థాపన్నపరమాత్మనాం తద్రూపహితత్వాద్వ్యవస్థాఽధీనబహుత్వాశ్రయాణామేవ ఇమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి దేవతాశబ్దేన పరామర్శోఽస్తు- నతు దేవతాశబ్దస్య తదధిష్ఠితపరామర్శిత్వమితివాచ్యం- తత్తదవస్థపరమాత్మనో జీవస్య ప్రవేశాసమ్భవేన ప్రవేశయోగ్యతేజోఽబన్నానామేవాభేదోపచారేణ- లక్షణయా హా దేవతాశబ్దేన నిర్దిష్టవ్యత్వాత్. మహాసిద్ధాన్తే * తదైక్షతేతి సర్వజ్ఞత్వం, * అసృజతేతి నిమిత్తత్వం, * బహుస్స్యామిత్యుపాదానత్వం, తదుభయానుగుణం సర్వశక్తిత్వం సత్యసఙ్కల్పత్వం, చ * అనేనజీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యేతి సర్వాన్తరత్వం, చోక్తం భవతి. జీవేనాత్మనేతి- జీవశరీరకేణమయేత్యర్థః. * సింహేన భూత్వా బహవో మయా హతాః * వ్యాఘ్రేణ భూత్వా బహవో మయా హతా ఇతివత్. సార్వజ్ఞ్యాదిగుణకస్య తద్విపరీతాకారజీవైక్యాసమ్భవాత్, * యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదివచనాత్, * తదనుప్రవిశ్యేత్యచేతనఇవ జీవేప్యనుప్రవేశశ్రవణాత్, చ్ఛ శరీరవాచిశబ్దస్య శరీరిపర్యన్తత్వముఖ్యతాయా ఉపపన్నత్వాత్, చ్ఛాయమేవార్థ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. నను జీవశరీరకేణ మయా వ్యాకరవాణీత్యర్థో నసమ్భవతి- వ్యాకరవాణీతి తిఙా కర్తురభిహితత్వేన అనభిహితాధికారవిహితతృతీయానుపపత్తేః. నచ వ్యాకరణక్రియాకర్తుస్తిఙాఽభిహితత్వేపి ప్రవేశక్రియాకర్తురనభిహితత్వాత్తృతీయా భవిష్యతీతి వాచ్యం - తర్హి మయా భుక్త్వా వ్రజామీత్యపి ప్రయోగస్స్యాదుస్స్యాత్- వ్రజిక్రియాకర్తురభిధానేపి భుజిక్రియాకర్తురనభిహితత్వాత్. * స్వాదుమినముల్ ఇతిసూత్రే * కైయటేన క్త్వా ప్రత్యయస్య భావార్థ

ఉ.— తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాంకరవాణీతి సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ ॥ 3

త్వాత్ పక్వాదనం భుఙ్క్తే దేవదత్తః, పక్వాదనో భుజ్యతే దేవదత్తేనేత్యత్ర చ క్త్వాప్రత్యయేనపచిక్రియా కర్తృకర్మణోరనభిధానాత్ తృతీయాద్వితీయే కుతో న ప్రసజ్యేత ఇత్యాశఙ్క్య ఆఖ్యాతపదవాచ్యక్రియాం విశేష్యత్వాత్ప్రాధాన్యం - ఇతరాతు విశేషణత్వాదప్రధానం. తత్క్రియాసాధనయోరపి శక్త్యోస్తద్వారకో గుణప్రధానభావః. తత్ర ప్రధానశక్త్యభిధానే గుణక్రియాశక్తిరభిహితవత్ప్రకాశతే - ప్రధానానురోధాత్ గుణానాం, ప్రధానశక్త్యా విరుద్ధస్య కార్యారమ్భాయోగాత్. చేత్యుక్తత్వాదితిచేత్. సత్యం - మయేత్యస్య స్వరూపేణేత్యర్థః. అత్మశబ్దః స్వరూపపరః. యద్యపి జీవశరీరకం స్వరూపం వ్యాకరణకర్తృ భిద్యతే - తథాపి «వ్యపదేశవదేకస్మిన్» ఇత్యాదినా స్వాత్మన్యేకస్మిన్నపి భేదమారోప్య అనభిహితాధికారవిహితతృతీయోపపత్తిః. ఘటం స్వేన రూపేణైవ ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్, కరోతీతి కర్తృత్వాభిహితత్వాత్. నను తత్కరణార్థతృతీయా - కరణం చ నతిర్జాత్ వామిత్యుక్తమితిచేత్ - త్వావప్యుక్తతేవితి భాష్యం. «తేనేత్యనర్థాపప్రకరణకలయానుప్రవేశాధికరణసారాపత్త్యుపయుక్తః. యద్వా - అరుణాధికరణే «అనేన జీవేనాత్మనా» మదాత్మకజీవేనాత్మతయానుప్రవిశ్య ఏతద్విచిత్రనామరూపపథ్యాకరవాణీతి భాషితత్వేన జీవశబ్దస్వపరత్వాత్పర్యస్థత్వాభావస్యాపి ప్రదర్శితత్వాత్ ఉదయనసారేణ జీవేనేత్యస్య జీవఏవార్థః. ఆత్మశబ్దస్య శరీరత్వమర్థః. శరీరభూతేనానేన జీవేనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యర్థః. ఆత్మశబ్దస్య శరీరవాచిత్వమభిప్రేత్యైవ మదాత్మకజీవేనేతి భాషితం. అత ఏవానుప్రవిశ్యేతి ల్యప్ప్రత్యయోపపత్తిః. అత్ర తదాత్మతయేతి తృతీయా. హేతుత్వం చ ప్రయోజకత్వేన వివక్షితం. అతస్త్వాదిమనుప్రవిశ్యేత్యర్థః. ప్రవిశ్యేతి యత్కర్తృత్వాభావే అన్యత్వాన్నస్యాత్. వారణేనానుప్రవిశ్య పరబలం సజ్జాయమానం నివర్తతే. యద్వా - «అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య» ఇతి త్ర ప్రవిశ్యాత్మనేతి జీవాత్మనైవేత్యర్థః. అస్మిన్ పక్షే అనేనేతి స్వరూపమాత్రప్రతిపన్నపరోక్షవాచినో మదృశరీరభూతేనేత్యర్థః. అన్యాచారేణానుప్రవిశ్య పరసైన్యం సజ్జ్యాయమాని, దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తో భుజ్యతే, ఇత్యత్రేవ నిక్రియాప్రయోజకకర్తృపరత్వాన్నాప్రియమాణస్య జీవాత్మనః కరణత్వం తృతీయా సమ్బన్ధాత్ తృతీయాయా నానుపపత్తిః. జాయమానానిశేషు - నామరూపవ్యాకరణస్య «తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి» వక్ష్యమాణేన త్రివృత్కరణేన సమానకర్తృకత్వావగమాన్నామరూపవ్యాకరణాంశే నావాన్తరకర్తృత్వమస్తి. ప్రవేశేతు సర్వవ్యాపకస్య పరమాత్మనస్సాక్షాత్కర్తృత్వాసమ్భవాత్ ప్రయోజకకర్తృత్వం. ఏవం చానుప్రవేశనామరూపవ్యాకరణయోస్సమానకర్తృకత్వసమ్భవాత్ క్త్వాప్రత్యయస్యాపి నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ఏతేనాన్యకరణనిరస్తస్యాహమర్థత్వం వదన్ పరేప్రత్యుక్తాః - «జాయస్వ» «మృస్వ» ఇతి సజ్ఞాల్పసమయోగస్యాభావాదత్యన్తాన్తావత్. ౨

శం.— సైవంతిస్రో దేవతా అనుప్రవిశ్యస్వాత్మావస్థబీజభూతేన వ్యక్తేనామరూపే వ్యాకరవాణీతీక్షిత్వా తాసాం చ - తిసృణాం దేవతానామేకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కరవాణి ఏకైకస్యాస్త్రివృత్కరణే ఏకైకస్యాః ప్రాధాన్యం, ద్వయోర్ద్వయోర్గుణభావః. అన్యథా హి రజ్జ్వా ఇవైకమేవ త్రివృత్కరణం స్యాత్ - న తు తిసృణాం పృథక్పృథక్ త్రివృత్కరణమితి. ఏవం హి తేజోబన్నానాం పృథఙ్నామప్రత్యయలాభస్స్యాత్ - తేజ ఇదమ్, ఇమా ఆపః, అన్నమిదమ్, ఇతి చ. పృథఙ్నామప్రత్యయలాభే దేవతానాం సమ్యగ్వ్యవహారస్య ప్రసిద్ధిః ప్రయోజనం స్యాత్. ఏవమీక్షిత్వా సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ - యథోక్తేనైవ జీవేన సూర్యబిమ్బవదన్తః ప్రవిశ్య వైరాజం పిణ్డం ప్రథమం, దేవతాదీనాం చ పిణ్డాననుప్రవిశ్య, యథాసఙ్కల్పమేవ నామరూపే వ్యాకరోదసౌనామాయమ్, ఇదంరూప, ఇతి. 3

ఆ.— వ్యాకరవాణీత్యేతదన్తం వాక్యం వ్యాఖ్యాయానన్తరవాక్యమనూద్య తాసామిత్యాదివ్యాచష్టే (సైవమిత్యాదినా) కరవాణి - ఇత్యైక్షతేతిశేషః. కథం పునరిదం త్రివృత్కరణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమమేకైకాం దేవతాం ద్విధా ద్విధా విభజ్య పునరేకైకం భాగం ద్విధా ద్విధా కృత్వా తదితరభాగయోర్న్యక్షిప్య త్రివృత్కరణం వివక్షితమిత్యాహ (ఏకైకస్యాఇతి) గుణప్రధానభావానఙ్గీకారేణ రూపాదిమనాత్ర యసన్నిహితరజ్జువత్త్రివృత్కరణమేకమేవ స్యాదిత్యాహ (అన్యథేతి) ఏకాకారాన్తందర్శయతి (నత్వితి) గుణప్రధానభావేన త్రివృత్కరణముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ఇతశ్చ గుణప్రధానభావేన త్రివృత్కరణమేష్టవ్యమిత్యాహ (ఏవం హీతి) పృథఙ్నామప్రత్యయలాభేనాపి కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథగితి) సేయమిత్యాది వ్యాచష్టే (ఏవమిత్యాదినా) 3

రం.— (తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి) అత్ర సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా «తదనన్తరమేతాస్సంసృష్టానాం తేజోబన్నానాం విశేషసృష్ట్యసమర్థానాం తాస్వేకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కరవాణీత్యేతద్వాక్యార్థ ఉక్తః. అత ఏతదర్థమిత్యస్య దేవాదివిచిత్రరూపాణాం తన్నామధేయానాం చ కరణార్థమిత్యర్థః - పూర్వం «దేవాదివిచిత్రసృష్టిం తన్నామధేయాని చ కరవాణీ» త్యుక్తేరితి ద్రష్టవ్యం. అత్రేతిశబ్దస్య «సేయం దేవతైక్షత» ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవమీక్షిత్వా పరా దేవతా యథాసఙ్కల్పమకరోదిత్యాహ (సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్) అత్ర త్రివృత్కరణాధీనత్వాన్నామరూపవ్యాకరణస్యార్థక్రమానురోధేన పాఠక్రమో బాధ్యతే. తత్ర తేజోబన్నదేవతాస్వేకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కృత్వా నామ

తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోద్యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— యదగ్నే రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౧

రూపవ్యాకరణమకరోదిత్యర్థః. అసంవ్యాపకస్య పరమాత్మనః స్వరూపేణాపృథక్సిద్ధసర్వవస్తుప్రవేశస్య స్వాదాసత్త్వేపి స్వశరీరభూతజీవేనానుప్రవేశస్యపూర్వముపాదాజ్జీవేనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోదిత్యస్యానుపపత్తిః. చారస్య రాజశరీరత్వాభావాన్న చారేణానుప్రవిశ్యేతి వాక్యసామ్యం చేతి ద్రష్టవ్యం. (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) దేవతాఽధిష్ఠితానాం తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్ప్రకారం మన్నిగదతశ్శృణ్విత్యర్థః. వ్యాసార్యైరాసన్నమయాధికరణే • అనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యత్ర నామరూపవ్యాకరణస్యానుప్రవేశపూర్వకత్వమవగమ్యతే. • తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యత్రానుప్రవేశస్య సృష్టిపూర్వకత్వం గమ్యతే. తస్మాత్సృష్టానాం పదార్థానాం కర్తృకత్వమవివక్షితం- నపౌర్వాపర్యమపి. అపివచ • తస్యైతస్యైవ విదధద్రూపమితి స్వప్యనుప్రవేశస్యాపూర్వకాలికత్వమేవ ప్రతీయతే. అథవా- • తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యప్యన్తర్యామిత్వేన శరీరత్వేన చాయమనుప్రవేశస్తిత్యన్నాదావపి వేత్యుక్తం. వ్యాపకస్యాపి పరమాత్మనో హ్యన్తర్యామిత్వేనానుప్రవేశ ఉపపద్యత ఇతి కేచిత్. జీవద్వారైవానుప్రవేశో నస్వత ఇతి కేచిత్. ప్రవిష్టవత్తద్వ్యక్తృత్వమత్ర పూర్వపరమాత్మకార్యకారిత్వాత్తత్ర ప్రవిష్ట ఇవేత్యుక్తిరితి కేచిత్.. ౩-౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాసాం చ దేవతానాం గుణప్రధానభావేన త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్- సతవతీ దేవతా. తిష్ఠతు తావద్దేవతాదిపిణ్డానాం నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతానాం తేజోఽబన్నమయత్వేన త్రిధాత్వం. యథా తు ఖలు బహిరిమాః పిణ్డేభ్యస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి-తన్మే-మమ నిగదతో విజానీహి-విస్పష్టమవధారయోదాహరణతః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.--- సఙ్క్షేపేణ త్రివృత్కరణం ప్రతిజ్ఞాయోదాహరణతః స్ఫుటీకర్తుమారభమాణో దేహే త్రివృత్కరణస్యాగ్రే స్ఫుటీకర్తవ్యత్వాద్దేహాదిరిక్తేషు ప్రథమం తదుదాహర్తుముపక్రమతే (తిష్ఠతు తావదితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— యత్తద్దేవతానాం త్రివృత్కరణముక్తం- తస్యైవోదాహరణముచ్యతే. ఉదాహరణం నామ-ఏకదేశప్రసిద్ధ్యాశేషప్రసిద్ధ్యర్థముదాహ్రియత ఇతి. తదేతదాహ- యదగ్నేః - త్రివృత్కృతస్య రోహితం రూపం ప్రసిద్ధం లోకే- తదత్రివృత్కృతస్య తేజసో రూపమితి విద్ధి. తథా చ - యచ్ఛుక్లం రూపమగ్నేరేవ - తదపాం- అత్రివృత్కృతానాం. యత్కృష్ణం తస్యైవాగ్నే రూపం-తదన్నస్య - పృథివ్యా అత్రివృత్కృతాయా ఇతి విద్ధి. తత్రైవం సతి రూపత్రయవ్యతిరేకేణాగ్నిరితి యన్మన్యసే త్వం- తస్యాగ్నేరగ్నిత్వమిదానీమపాగాత్ - అపగతం. ప్రాగ్రూపత్రయవివేకవిజ్ఞానాద్యాఽగ్నిబుద్ధిరాసీత్-తే సాఽగ్నిబుద్ధిరపగతాఽగ్నిశబ్దశ్చేత్యర్థః. యథా దృశ్యమానరక్తోపధానసంయుక్తః స్ఫటికో గృహ్యమాణః పద్మరాగోఽయమితి శబ్దబుద్ధ్యోః ప్రయోజకో భవతి ప్రాగుపధానస్ఫటికయోర్వివేకవిజ్ఞానాత్- తద్వివేకవిజ్ఞానే తు పద్మరాగశబ్దబుద్ధీ నివర్తేతే తద్వివేకవిజ్ఞాతుః- తద్వత్. నను కిమత్ర బుద్ధిశబ్దకల్పనయా క్రియతే- ప్రాగ్రూపత్రయవివేకకరణాదగ్నిరేవాసీత్, తదగ్నేరగ్నిత్వం రోహితాదిరూపవివేకకరణాదపాగాత్, ఇతి యుక్తం- యథా తన్తుపకర్షణే పటాభావః. నైవం - బుద్ధిశబ్దమాత్రమేవ హ్యగ్నిః. యత ఆహ - వాచారమ్భణమగ్నిర్నామ వికారో నామధేయం-నామమాత్రమిత్యర్థః. అతోఽగ్నిబుద్ధిరపి మృషైవ. కిం తర్హి తత్ర సత్యం. త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. నాణుమాత్రమపి రూపత్రయవ్యతిరేకేణ సత్యమస్తీత్యవధారణార్థః. ౧

ఆ.— కథముదాహరణతోఽవధారణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతారయతి (యత్తదితి) ఉదాహరణశబ్దం వ్యుత్పాదయతి (ఉదాహరణం నామేతి) తదేవ శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) అత్రివృత్కృతానాం - రూపమితి విద్ధీతి సమ్బన్ధః. తత్ర- అగ్నౌ రూపత్రయే పూర్వోక్తరీత్యా పృథక్కృతే సతీతి యావత్. ఇదానీం - వివేకదశాయామిత్యర్థః. అపరార్థముక్త్వా తాత్పర్యమాహ (ప్రాగితి) రూపత్రయవివేకాత్ప్రాగవస్థాయామగ్నిశబ్దబుద్ధీ, తద్వివేకానన్తరం తన్నివృత్తి, రిత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) అగ్నివిషయే శ్రుతం హిత్వాఽధికకల్పనాయాం నాస్తి నిబన్ధనమితి శఙ్కతే (నన్వితి) రోహితాదిరూపత్రయనివేశే సత్యగ్నేరగ్నిత్వమపగచ్ఛతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) శబ్దబుద్ధిప్రక్షేపేపి న శ్రుతత్యాగోఽస్తీతి పరిహరతి (నైవమితి) తత్ర ప్రమాణత్వేనానన్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యత ఇతి) అగ్నేర్నామమాత్రత్వముతశ్శబ్దార్థః. –

ఉ.— యదాదిత్యస్యరోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపంయచ్ఛుక్లంతదపాం యత్కృష్ణంతదన్నస్యాపాగాదాదిత్యాదాదిత్యత్వం వాచారమ్భణంవికారో నామధేయంత్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం॥ ౨

యచ్చన్ద్రమసోరోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపంయచ్ఛుక్లంతదపాంయత్కృష్ణంతదన్నస్యాపాగాచ్చన్ద్రాచ్చన్ద్రత్వంవాచారమ్భణంవికారో నామధేయంత్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం॥ ౩

యద్విద్యుతోరోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపంయచ్ఛుక్లంతదపాంయత్కృష్ణంతదన్నస్యాపాగాద్విద్యుతోవిద్యుత్త్వంవాచారమ్భణంవికారో నామధేయంత్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం॥ ౪

ఠం.— (యదగ్నేరోహితంరూపంతేజసస్తద్రూపం) అగ్నేర్యద్రోహితంరూపం-స్వరూపం. రోహితోభాగోదృశ్యతే-తదత్రివృత్కృతస్య తేజసఃస్వరూపం. (యచ్ఛుక్లంతదపాంయత్కృష్ణంతదన్నస్యేతి) అపాంఅన్నస్యేత్యత్రాపి రూపమిత్యనువర్తతే. యదిత్యస్యతచ్ఛబ్దస్య చానువర్తతే. స్పష్టోఽర్థః అగ్నేస్తేజోఽబన్నసమష్టిరూపత్వేయీశాన తేజోఽబన్నావస్థానమగ్నిరూపేణోపలమ్భః ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ (అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం) తేష్వేవతేజోఽబన్నేషుఅగ్న్యవస్థానాశకనాం గ్రసత్యాసే అగ్నిత్వావస్థాఽపేతాభవతి, అవస్థాన్తరం ప్రాదుర్భవతి. (వాచారమ్భణంవికారోనామధేయం త్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం) అగ్నేస్తేజోఽబన్నరూపాగ్నిత్వాద్యవస్థావిశేషోవికారోఽగ్న్యాదినామధేయం చవాఙ్మూర్వకవ్యవహారసిద్ధయే తేజోఽబన్నైరేవస్పృశ్యతే. అతస్తేజోఽబన్నస్వరూపాణ్యేవాగ్నిగతసత్యమిత్యర్థః ౧

శం. తథా- యదాదిత్యస్య, యచ్చన్ద్రమసో, యద్విద్యుత, ఇత్యాది- సమానం. నను * యథాతుఖలుసోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకాభవతితన్మేవిజానీహీత్యుక్త్వా తేజసఏవచతుర్భిరప్యుదాహరణైరగ్న్యాదిభి స్త్రివృత్కరణందర్శితం - నాబన్నయోరుదాహరణందర్శితం త్రివృత్కరణే. నైషదోషః- అబన్నవిషయాణ్యప్యుదాహరణాన్యేవమేవచ ద్రష్టవ్యానీతిమన్యతే శ్రుతిః. తేజస ఉదాహరణముపలక్షణార్థం. రూపవత్త్వాత్ స్పష్టార్థత్వోపపత్తేశ్చ. గన్ధరసయోరనుదాహరణం త్రయాణామసమ్భవాత్. నహిగన్ధరసౌ తేజసిస్తః. స్పర్శశబ్దయోరనుదాహరణంవిభాగేన దర్శయితుమశక్యత్వాత్. యదిసర్వం జగత్త్రివృత్కృతమిత్యగ్న్యాదివత్- త్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం - అగ్నేరగ్నిత్వవదపాగాజ్జగతోజగత్త్వం. తథాన్నస్యాప్యప్శుఙ్గత్వాదాపఇత్యేవసత్యం - వాచారమ్భణమాత్రమన్నం. తథాఽపామపితేజశ్శుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వం తేజఇత్యేవసత్యం. తేజసోఽపిసచ్ఛుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వం-సదిత్యేవసత్యమిత్యేషోఽర్థోవివక్షితః. నను వాయ్వన్తరిక్షే త్వత్రివృత్కృతే తేజః ప్రభృతిష్వనన్తర్భూతత్వాదవశిష్యేతే, ఏవంగన్ధరసశబ్దస్పర్శాశ్చావశిష్టాః, ఇతికథంసతావిజ్ఞాతేన సర్వమన్యదవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతంభవేత్. తద్విజ్ఞానేవా ప్రకారాన్తరం వాచ్యం. నైషదోషః-రూపవద్ద్రవ్యేసర్వస్యదర్శనాత్. కథం. తేజసితావద్రూపవతిశబ్దస్పర్శయోరప్యుపలమ్భాద్వాయ్వన్తరిక్షయోస్తత్రస్పర్శశబ్దగుణవతోస్సద్భావోఽనుమీయతే. తథాఽబన్నయోరూపవతో రసగన్ధాన్తర్భావ ఇతిరూపవతాం త్రయాణాం తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్కరణప్రదర్శనేన సర్వం తదన్తర్భూతం- సద్వికారత్వాత్ త్రీణ్యేవరూపాణీతి విజ్ఞాతం మన్యతే శ్రుతిః. నహిమూర్తంరూపవద్ద్రవ్యం ప్రత్యాఖ్యాయ వాయ్వాకాశయోస్తద్గుణయోర్గన్ధరసయోర్వాగ్రహణమస్తి. అథవా- రూపవతామపి త్రివృత్కరణం ప్రదర్శనార్థమేవమన్యతే శ్రుతిః. యథాతుత్రివృత్కృతేత్రీణ్యేవరూపాణీత్యేవసత్యం- తథాపఞ్చీకరణేపిసమానో న్యాయ ఇతి. అతస్సర్వస్యసద్వికారత్వాత్సతో విజ్ఞానేనసర్వమిదంవిజ్ఞాతంస్యాత్-సదేకమేవాద్వితీయంసత్యమితిసిద్ధమేవభవతి. తదేకస్మిన్నవిజ్ఞాతేసర్వమిదంజ్ఞాతంభవతీతిసూక్తం. ౨-౩-౪

ఆ.— ప్రకృతముపసర్వాలోచనాయామనుదాహరణేన్యూనత్వమస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) యద్వాపీరూపాదేరోహితంరూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్య, యచ్చ త్రీణీయవాదేరోహితంరూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యే, త్యుదాహరణసమ్భవాన్న న్యూనతేతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తర్హి తేజోవిషయమప్యుదాహరణమూహనీయం- కిమిత్యుదాహృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజసఇతి) యదిత్వనివపినోదాహరణముచ్యతే- నోపలక్షణమేవసిద్ధ్యేత్. అతస్త్రయాణాంరూపవత్త్వేనయథోక్తరూపవిభాగస్యతేషుస్ఫుటత్వసమ్భవాత్తైజసోదృష్టాన్తప్రదర్శనమన్నాదివిషయోదాహరణోపలక్షణార్థం. తేనోపేక్షితమిత్యర్థః. అబన్నయోరపి త్రివృత్కరణముపలక్షితంచేత్- తర్హితత్ర రసగన్ధయోస్త్రివృత్కరణముదాహర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గన్ధరసయోరితి) యథాయదబన్నయోర్భాస్వరంరోహితంరూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యేతిశక్యతేరూపంవివేక్తుం-నతథాఽమధురసాగన్ధోవా తేజసోఽపామన్నస్యేతిజ్ఞాతుంశక్యమిత్యనుదాహరణంతయోరిత్యర్థః. నను త్రివృత్కరణాత్ త్రిష్వపిరూపవద్గన్ధరసౌ సమ్భావితౌ- తత్కథంతయోస్త్రయాణామసమ్భవోక్తిః- తత్రాహ (నహీతి) సమ్భావితావపితౌ త్రిషువివేక్తుమశక్యావిత్యనుదాహరణీయావిత్యర్థః. తర్హిసర్వేషుభూతేషుసమ్భావితయోస్స్పర్శశబ్దయోరుదాహరణంకిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్పర్శశబ్దయోరితి) యథాలోహితాదిరూపత్రయంత్రయాణాంవిభాగేనదర్శయితుంశక్యం- నతథాశబ్దత్రయంస్పర్శత్రయంచ త్రయాణాంవిభాగేనదర్శయితుంశక్యం. నఖల్వేకత్రోష్ణశీతానుష్ణశీతత్రయందృశ్యతే, నాపిఖరమధురమధ్యమశబ్దత్రయమేకత్రోపలబ్ధమిత్యర్థః. సర్వస్యత్రివృత్కృతత్వేఫలితమాహ (యదీతి) యథాఽగ్న్యాది త్రివృత్కృతం-తథాసర్వమేవజగద్యది త్రివృత్కృతమిత్యఙ్గీకృతం - తదాఽగ్నేరగ్నిత్వవజ్జగతోజగత్త్వమపగతం - త్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యమితియోజనా. తథాపికథంసన్మాత్రపరిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ

ఉ.— ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః॥ ౫

యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః యదు శుక్లమివాభూదిత్యపాꣳ రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుర్యదు కృష్ణమివాభూదిత్యన్నస్య రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః॥ ౬

(తథేతి) రూపత్రయవ్యతిరేకేణ జగతోఽభావవత్ పృథివ్యాదిరూపస్య పృథివీత్వాదిరూపస్య శుక్లరూపమాత్ర జలకార్యత్వాత్ తదతిరేకేణాసత్త్వం. పృథివీవదపామపి శుక్లరూపమాత్రాణాం లోహితరూపమాత్ర తేజోవికారత్వాత్ తద్వ్యతిరేకేణాభావః. తస్యాపి సత్కార్యత్వాత్ తతో భేదేనాసత్త్వం. సన్మాత్రమేవ పరిశిష్టమిత్యేతత్ త్రివృత్కరణప్రకరణేఽవధేయమిత్యర్థః. త్రివృత్కరణపక్షే నైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం సిధ్యతి- వాయ్వాదివిజ్ఞేయసద్భావాదితి శఙ్కాయాం (నన్వితి) ఇతి పదం కథమిత్యాదినా సమ్బధ్యతే. గన్ధాదయశ్చ శబ్దాన్తా గుణా గుణివ్యాప్త స్వరూపతాం ప్రతిపన్నా సద్విజ్ఞానేన తద్విజ్ఞానోపపత్తిరిత్యాహ (గన్ధేతి) తద్విజ్ఞానం - సద్విజ్ఞానేన వాయ్వాదివిజ్ఞానం. తత్ర ప్రకారాన్తరం- తత్కార్యత్వాదవిశిష్టమిత్యాహ. ఆకాశాదేస్త్రిభ్యో భూతేభ్యో వ్యతిరేకేణాసద్భావాన్నావశిష్టం విజ్ఞేయమస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కథం తేజోఽబన్నేషు సర్వస్యాకాశాదేరన్తర్భావ ఇత్యాహ (కథమితి) తత్ర శబ్దస్పర్శయోః ఆకాశవాయ్వోశ్చ భూతత్రయే ప్రత్యక్షేణ గన్ధాద్యుపలబ్ధిం దర్శయతి (తేజసీతి) తేజోగ్రహణమన్నాద్యుపలక్షణార్థం- తత్రాపి స్పర్శాద్యుపలబ్ధేరవిశేషాత్. యద్యపి గన్ధాదిజ్ఞేయం నాస్తి - తథాప్యాహ (తథేతి) భూతత్రయే స్పర్శాదేరన్తర్భావోపపత్తేరిత్యర్థః. త్రివృత్కరణపక్షే ఇతి సమాహ (రూపవతామితి) భూతత్రయస్య రూపవత్త్వాదాకాశాదేరరూపత్వాత్ తద్వ్యతిరేకేణాసద్భావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సమ్భవతీతి) అన్తర్భావో న సిధ్యతీతి పరిహర్తుం పఞ్చీకరణమాహ (అథవేతి) ప్రదర్శనార్థం - పఞ్చీకరణస్యేతి శేషః. కథం పఞ్చీకరణం శ్రూయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) యదా పఞ్చాపి భూతాని ప్రత్యేకం ద్విధా విభజ్య పునరేకైకం భాగం చతుర్ధా కృత్వా స్వస్వభాగాతిరిక్తేషు పూర్వేషు భాగేష్వేకైకశో నిక్షిప్యన్తే - తదా పఞ్చీకరణం శ్రుత్యుపలక్షితం లభ్యతే. తత్రాపి పఞ్చానాం భాగానాం స్థూలత్వే పఞ్చీకృతాని భూతాన్యుపదిశ్యన్తే. తాన్యపి పృథివ్యాదీని కార్యత్వాత్ కారణవ్యతిరేకేణ న సిధ్యన్తీతి త్రివృత్కరణవత్ పఞ్చీకరణేఽపి న్యాయసామ్యాత్ సర్వస్య సద్వికారత్వాత్ తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్ తేన విజ్ఞాతేన తదపి విజ్ఞాతమేవ స్యాత్. సన్మాత్రం తు పరమార్థసత్యం పరిశిష్టం భవతీత్యర్థః ఉక్తన్యాయేనైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా ఉపపత్తిముపసంహరతి (తదేకస్మిన్నితి) ౨-౩-౪

రం.— (యదాదిత్యస్య రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౨-౩-౪

శం.— ఏతద్విద్వాంసః- విదితవన్తః పూర్వే- అతిక్రాన్తా మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఆహుః స్మ హ వై - కిల. కిమితి? ఉచ్యతే. ఆహ- నః- అస్మాకం కులేఽద్య- ఇదానీం యథోక్తవిజ్ఞానవతాం. కశ్చన- కశ్చిదప్యశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతి - నోదాహరిష్యతి. సర్వం విజ్ఞాతమేవాస్మత్కులీనానాం - సద్విజ్ఞానవత్త్వాదిత్యభిప్రాయః. తే పునః కథం సర్వం విజ్ఞాతవన్త ఇతి. ఆహ- ఏభ్యః- త్రిభ్యో రోహితాదిరూపేభ్యస్త్రివృత్కృతేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమప్యన్యచ్ఛిష్టమేవమేవేతి విదాఞ్చక్రుః - విజ్ఞాతవన్తో యస్మాత్ - తస్మాత్సర్వజ్ఞా ఏవ సద్విజ్ఞానాదిత్యభిప్రాయః. అథవా (ఏభ్యో విదాఞ్చక్రురితి) అగ్న్యాదిభ్యో దృష్టాన్తేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమన్యద్విదాఞ్చక్రురిత్యేతత్. ౫

ఆ.— త్రివృత్కరణపక్షే ప్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం శ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపపాద్య త్రివృత్కరణముదాహరణాన్తరేణ దర్శయితుముపక్రమతే (ఏతదితి) త్రివృత్కరణమితి యావత్. తే పునరితి- త్రివృత్కరణవిజ్ఞానవన్తో నిర్దిశ్యన్తే. ౫

రం.— (ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః) ఉపాదానాదుపాదేయం నాతిరిచ్యత ఇత్యేతత్స్వరూపజ్ఞాః మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః పూర్వే సర్వవేదపారగా వక్ష్యమాణప్రకారేణోక్తవన్త ఇత్యర్థః. ఉక్తప్రకారమాహ- మహత్ప్రకారం దర్శయతి (న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః) తేజోఽబన్నాన్యేవ జ్ఞాత్వా నః- అస్మాకం ఏభ్యః - తేజోఽబన్నేభ్యోఽతిరిక్తమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం కోఽపి నోదాహర్తుం శక్నోతీతి తేజోఽబన్నేభ్య ఏవ సర్వం జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కథం. యదన్యద్రూపేణ సన్దిహ్యమానే కపోతాదిరూపే రోహితమివ యద్గృహ్యమాణమభూత్ తేషాం పూర్వేషాం బ్రహ్మవిదాం- తత్తేజసో రూపమితి విదాఞ్చక్రుః. తథా- యచ్ఛుక్లమివాభూద్గృహ్యమాణం- తదపాం. యత్కృష్ణమివ గృహ్యమాణం- తదన్నస్యేతి విదాఞ్చక్రుః. ౬

ఆ.— వేదనప్రకారమాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) అన్యత్ - అగ్న్యాదిభ్యస్సకాశాదితి శేషః. యదనేకరూపత్వాత్ కపోతాదిరూపేణ సన్దిహ్యమానమేతద్దృశ్యతే- తస్మిన్ కపోతాదిస్వరూపే యత్కిఞ్చిద్రోహితమివ రూపం గృహ్యమాణం పూర్వేషామాసీత్ - తత్తైజసం రూపమితి తే విదితవన్త ఇతి యోజనా. ౬

రం.— సర్వస్యాపి తత్రాన్తర్భావమేవ ప్రదర్శయతి (యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రురిత్యాది) రోహితశుక్లకృష్ణత్వేన భాసమానం తేజోఽబన్నాత్మకమేవేతి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

యదవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాꣳ సమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుర్యథా తు ఖలు
సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాꣳసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః॥ ౧

శం.— ఏవమేవాత్యన్తదుర్లక్ష్యం యదు - అపి - అవిజ్ఞాతమివ - విశేషతోఽగృహ్యమాణమభూత్ - తదప్యేతాసామేవ - తిసృణాం దేవతానాం సమాసః - సముదాయ ఇతి విదాఞ్చక్రుః. ఏవం తావద్బాహ్యం వస్త్వగ్న్యాదివద్విజ్ఞాతం. తథేదానీం యథా తు ఖలు సోమ్యేమాః - యథోక్తాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం - శిరఃపాణ్యాదిలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రాప్య - పురుషేణోపయుజ్యమానాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి - తదాధ్యాత్మికం మే విజానీహి నిగదతః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్యన్తదుర్లక్ష్యం - నామరూపాభ్యాం దుర్జ్ఞానం ద్విపాదాదిగతం పశ్వాదిస్వరూపం. అగృహ్యమాణమితి భేదః. యథా తు ఖలు ఇత్యాదివాక్యం వృత్తానువాదపూర్వకమవతారయతి (ఏవం తావదితి) యథా ఖల్వేకైకా దేవతా పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృద్భవతి తథేదానీం తదాధ్యాత్మికం త్రివృత్కరణం మే విజానీహీతి సమ్బన్ధః. ఆధ్యాత్మికం - త్రివృత్కరణమితి శేషః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాꣳ సమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుః) ఉక్తార్థం. యదు - యత్తూక్తై రూపైరజ్ఞాయమానమభూత్ - తదపి పీతమాఞ్జిష్ఠధూమ్రాసరశోణాదిరూపవత్త్వేన జ్ఞాయమానం లోహితశుక్లకృష్ణతేజోఽబన్నసముదాయాత్మకమేవ - న తు తతోఽతిరిక్తమితి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ఏవం సర్వస్యాపి ప్రపఞ్చస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నరూపత్వేన తదభేదం ప్రసాధ్యాధ్యాత్మం మాంసలోహితమజ్జాఽస్థిలక్షణస్య దేహస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాభేద, మిన్ద్రియమనఃప్రాణానాం చ త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాప్యాయితత్వం, ప్రదర్శయితుం ప్రస్తౌతి (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) తేజోఽబన్నాని పురుషేణ భుజ్యమానాని పురుషం ప్రాప్య యథా త్రిధా త్రిధా పరిణమన్తే - తం పరిణామప్రకారం శృణ్విత్యర్థః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఇత్యుక్త్వాహ - అన్నమశితం - భుక్తం త్రేధా విధీయతే - జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం త్రిధా విభజ్యతే. కథం. తస్య - అన్నస్య త్రేధా విధీయమానస్య యః స్థవిష్ఠః - స్థూలతమో ధాతుః - స్థూలతమం వస్తు. విభక్తస్య స్థూలోఽంశః. తత్పురీషం భవతి. యో మధ్యమోఽంశః - ధాతురన్నస్య - తద్రసాదిక్రమేణ పరిణమ్య మాంసం భవతి. యోఽణిష్ఠః - అణుతమో ధాతుః స ఊర్ధ్వం హృదయం ప్రాప్య సూక్ష్మాసు హితాఖ్యాసు నాడీష్వనుప్రవిశ్య వాగాదికరణసఙ్ఘాతస్య స్థితిముత్పాదయన్మనో భవతి - మనోరూపేణ విపరిణమన్మనస ఉపచయం కరోతి. తతశ్చాన్నోపచితత్వాన్మనసో భౌతికత్వమేవ - న వైశేషికతన్త్రోక్తలక్షణం నిత్యం నిరవయవం చేతి గృహ్యతే. యదపి *మనోఽస్య దైవం చక్షురితి వక్ష్యతి - తదపి న నిత్యత్వాపేక్షయా. కిం తర్హి. సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టాదిసర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాపేక్షయా. యచ్చాన్యేన్ద్రియవిషయాపేక్షయా నిత్యత్వం - తదప్యాపేక్షికమేవేత్యదోషః. సదేకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః. ౧

ఆ.— కథం త్రేధా విభజ్యమానత్వం, కథం వా తస్య వినియోగ, ఇతి ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (రసాదీతి) ఆదిశబ్దేన రుధిరాదిగృహ్యతే. తస్య కరణఫలస్య నాడీద్వారోర్ధ్వం హితాఖ్యానాడ్యః. తాస్వితి యావత్. కథమన్నోపచయాత్ప్రాగేవ మనసస్సిద్ధత్వాత్తస్యాన్నం భవతీత్యుచ్యతే - తత్రాహ (మనోరూపేణేతి) మనసోఽన్నోపచితత్వవచనాద్వైశేషికపరిభాషాపి దూషితా వేదితవ్యేత్యాహ (తతశ్చేతి) మనసో దైవత్వవిశేషణాన్నిత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) తేనాభిప్రాయేణ శక్తివిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) తర్హి చక్షురాదిభ్యో వైలక్షణ్యాదస్తి తదపేక్షయా నిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) యద్వా - చక్షురాదిష్వసత్స్వపి మనసస్సత్త్వోపలమ్భాత్తదపేక్షయా తస్య నిత్యత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) అత్ర మనసో ఏకం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సదితి) ౧

రం.— (అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే) అశితం - పురుషేణ భుక్తం జాఠరాగ్నినా పచ్యమానమన్నం స్థవిష్ఠమధ్యమాణిష్ఠరూపేణ త్రేధా విభక్తం భవతి. (తస్య యస్స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః) స్థూలాంశః పురీషతామాపద్యతే. మధ్యమాంశస్తు మాంసతాం. అణిష్ఠాంశస్తు మనస ఆప్యాయకతామాపద్యతే. మనసః ఆహఙ్కారికత్వేన అన్నవికారత్వాభావాదితి భావః. ౧

ఉ.— ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తన్మూత్రం భవతి యో మధ్యమస్తల్లోహితం యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః॥ ౨

తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠః సా వాక్॥ ౩

అన్నమయꣳ హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డః.

శం.— తథా- ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే. తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తన్మూత్రం భవతి. యో మధ్యమః- తల్లోహితం భవతి. యోఽణిష్ఠః- స ప్రాణో భవతి. వక్ష్యతి హి. *ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి ౨

ఆ.— భుక్తస్యాన్నస్య త్రేధా విభాగముక్త్వా పీతానామపామపి త్రైవిధ్యమాహ (తథేతి) ౨

రం.— (ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్త ఇత్యాది) (యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః) అపామణిష్ఠోంశః ప్రాణాప్యాయకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తథా- తేజోఽశితం- తైలఘృతాదిభక్షితం త్రేధా విధీయతే. తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తదస్థి భవతి. యో మధ్యమః-స మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్స్నేహః. యోఽణిష్ఠః- సా వాక్. తైలఘృతాదిభక్షణాద్ధి వాగ్విశదా భాషణే సమర్థా భవతీతి ప్రసిద్ధం లోకే. ౩

ఆ.— కథం తేజసః - అగ్న్యాదేరశనమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (తైలేతి) మజ్జాశబ్దార్థమాహ (అస్థీతి) యోఽణిష్ఠస్సా వాగిత్యుక్తం వ్యాకరోతి (తైలఘృతాదీతి) ౩

రం.— (తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యస్స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠస్సా వాక్) తైలఘృతాదికం తేజశ్శబ్దేనోచ్యతే. మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్స్నేహో ధాతువిశేషః. ఘృతతైలాదేః పీతస్య సూక్ష్మాంశో వాగాప్యాయక ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— యత ఏవం- అన్నమయం హి సోమ్య మనః. ఆపోమయః ప్రాణః. తేజోమయీ వాక్. నను కేవలాన్నభక్షిణ ఆఖుప్రభృతయో వాగ్మినః ప్రాణవన్తశ్చ. తథా- అమ్మాత్రభక్ష్యాస్సాముద్రా మీనమకరప్రభృతయో మనస్వినో వాగ్మినః. తథా- స్నేహపానామపి ప్రాణవత్త్వం మనస్విత్వం చానుమేయం. యది సన్తి- తత్ర కథమన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాద్యుచ్యతే. నైష దోషః- సర్వస్య త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్సర్వత్ర సర్వోపపత్తేః. న హ్యత్రివృత్కృతమన్నమశ్నాతి కశ్చిత్, ఆపో వాఽత్రివృత్కృతాః పీయన్తే, తేజో వాఽత్రివృత్కృతమశ్నాతి కశ్చిత్, ఇత్యన్నాదానామాఖుప్రభృతీనాం వాగ్మిత్వం ప్రాణవత్త్వం చేత్యాద్యవిరుద్ధం. ఇత్యేవం ప్రత్యాయితశ్శ్వేతకేతురాహ- భూయ ఏవ- పునరేవ మా- మాం భగవాన్ అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది విజ్ఞాపయతు- దృష్టాన్తేనావగమయతు. నాద్యాపి మమాస్మిన్నర్థే సమ్యఙ్నిశ్చయో జాతః. యస్మాత్తేజోఽబన్నమయత్వేనావిశిష్టే దేహ ఏకస్మిన్నుపయుజ్యమానాన్యన్నస్నేహభక్ష్యాణి జాతాన్యణిష్ఠధాతురూపేణ మనః ప్రాణవాచ ఉపచిన్వన్తి స్వజాత్యనతిక్రమేణేతి దుర్విజ్ఞేయమిత్యభిప్రాయః - అతో భూయ ఏవేత్యాద్యాహ. తమేవముక్తవన్తం తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భుక్తస్యాన్నస్య, పీతానామపాం, అశితస్య తైలాదేః, శ్చ యోఽణిష్ఠా ధాతవః- తే మనో వాక్ప్రాణా ఇత్యేవం యతస్సిద్ధం - అతస్తేషామన్నాదిమయత్వం యుక్తమిత్యాహ (యత ఇతి) తేషామన్నాదిమయత్వం వ్యతిరేకాసిద్ధ్యా ప్రత్యాక్షిపతి (నన్వితి) ఆఖుప్రముఖానాం స్ఫుటోదపానాద్యనుపలమ్భేఽపి ఆత్మైకాన్తభక్ష్యం- తత్రైవోదకాదిసర్వాభవసమ్భవాత్ప్రాణాదేరపృథక్త్వాద్యుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) సర్వస్యాన్నాదేస్త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్, తస్య సర్వస్యైవ భక్ష్యస్య భూతత్రయాత్మత్వసమ్భవాత్, దేహైకంభక్షయతోఽపి సర్వభక్షకత్వోపపత్తేర్మనఆదేరన్నాదిమయత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (నహీత్యాదినా) ఉక్తరీత్యా మనఆదేరన్నాదిమయత్వే ప్రత్యాయనద్వారా ప్రకృతాద్యసన్మాత్రపరిశేషే ప్రత్యాయితే సతి శ్వేతకేతుశ్చోదయతీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) సర్వేషాం సన్నిధానావిశేషే అన్నస్య సూక్ష్మాంశో మన ఏవోపచినోతి - న ప్రాణమితి నిశ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (నాద్యాపీతి) పార్థివాంశో మన ఉపచినోతీతి విశేషమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఏకస్మిన్నుదరే ప్రవిష్టానామన్నాదీనాం మిశ్రీభూతత్వాత్, న చ సర్వ సర్వభూతగుణవ్యఞ్జకత్వేన సర్వభూతారబ్ధత్వాత్పార్థివత్వాసిద్ధేః, ర్వాక్త్వావిశేష స్పష్ట ఏవేత్యర్థః. యస్మాదేవమభిప్రాయశ్శ్వేతకేతోః- అత ఇతి యోజనా. మనఆదేరన్నాదిమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి(తమేవమితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి॥ ౨

అపాం సోమ్య పీయమానానాం యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి స ప్రాణో భవతి॥ ౩

తేజసస్సోమ్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి సా వాగ్భవతి॥ ౪

అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ర.— (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి) ఉక్తరీత్యా మనఃప్రాణవాచామన్నజలతేజస్సాప్యాయితత్వాన్మనోఽన్నమయం- ప్రాణోఽమ్మయః- తేజోమయీ వాగిత్యర్థః. న చ కేవలాన్నభక్షణామాత్రప్రభృతీనామపి వాఙ్మత్త్వప్రాణవత్త్వదర్శనాత్, దధ్యాద్యభక్షణామపి మత్స్యాదీనాం మనస్త్వవాఙ్మత్త్వదర్శనాత్, తృతైలాద్యభక్షణామపి మనస్త్వప్రాణవత్త్వదర్శనాత్, కథమన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగిత్యుపపద్యత ఇతి చేన్న. సర్వస్యాపి త్రివృత్కృతత్వేన సర్వస్యాపి భక్ష్యస్య తేజోఽబన్నరూపత్వాత్ అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగిత్యుపపద్యత ఇతి సకృదితి ద్రష్టవ్యం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి) భూయః- పునరపి సమ్యక్ సృష్టేరమ్మయత్వం ప్రాణస్యాపి మా నేత్యర్థః. (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) ఆచార్యోఽపి తథాస్త్విత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు తత్ర దృష్టాన్తం- యథైతదుపపద్యతే - యత్పృచ్ఛసి. దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యోఽణిమా - అణుభావః. స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి- సంభూయోర్ధ్వం నవనీతభావేన గచ్ఛతి. తత్సర్పిర్భవతి. ౧

ఆ.— యత్త్వం మన ఆదేరన్నాదిమయత్వం కథమితి పృచ్ఛసి - తదిదం యథోపపద్యతే - తథాఽత్రాన్నాదిమయత్వే తస్య దృష్టాన్తముచ్యమానం శృణ్వితి యోజనా. మిశ్రభావేఽపి సూక్ష్మభాగస్య పృథగేవ కార్యకరత్వే దృష్టాన్తమాహ (దధ్న ఇతి) ౧

ర.— (దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి) హే సోమ్య. మథ్యమానస్య దధ్నః ఊర్ధ్వ ఉద్గతోఽణీయానంశో యథా సర్పిర్భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్య - ఓదనాదేరశ్యమానస్య - భుజ్యమానస్యౌదర్యేణాగ్నినా వాయుసహితేన ఖజేనేవ మథ్యమానస్య యోఽణిమా - స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. తన్మనో భవతి - మనోఽవయవైస్సహ సంభూయ మన ఉపచినోతీత్యేతత్. ౨

ఆ.— దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) ఖజః- మన్థః. తేన మథ్యమానస్య దధ్నో యథాఽణిమా- తథా యథోక్తస్యాన్నస్య యోఽణిమేతి యోజ్యం. కథం తన్మనో భవతీత్యుచ్యతే- ప్రాగపి మనసస్సిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మనోఽవయవైరితి) ౨-౩-౪

ర.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తవదేవ జాఠర్యేణాగ్నినా పచ్యమానస్యాన్నస్య యోఽణిమా- అణీయానంశః. స ఊర్ధ్వ ఉద్గతో మనో భవతి- మనస ఆప్యాయకో భవతీత్యర్థః. సముదీషతి- ఈష గతిహింసాదర్శనేష్వితి హి ధాతుః. ౨

శం.— తథా- అపాం సోమ్య పీయమానానాం యోఽణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. స ప్రాణో భవతి. ౩

ర.— (అపాం సోమ్య పీయమానానాం యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతీత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩-౪

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తేజసోఽశ్యమానస్య యోఽణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. సా వాగ్భవతి. ౪

శం.— అన్నమయం హి సోమ్య మనః, ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్, ఇతి యుక్తమిత్యభిప్రాయః. అతోఽప్తేజసోరస్త్వేతత్సర్వమేవం - మనస్త్వన్నమయమిత్యత్ర నైకాన్తేన మమ నిశ్చయో జాతః. అతో భూయ ఏవ మా భగవాన్ మనసోఽన్నమయత్వం దృష్టాన్తేన విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా, ... ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— షోడశకలః సోమ్య పురుషః పఞ్చదశాహాని మాఽశీః కామమపః పిబాపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి॥ ౧

స హ పఞ్చదశాహాని నాశాథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇత్యృచః సోమ్య యజూంషి సామానీతి స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి॥ ౨

ఆ.— మనఆదేరన్నాదిమయత్వముపసంహరతి (అన్నమయం హీతి) అత్ర- భవతి ప్రశ్నః - తావదిదమయమావత్. ఏతత్సర్వమితి- ప్రాణస్యాప్మయత్వం, వాచస్తైజసత్వం, చోద్యతే. హృదయప్రదేశే ప్రాణాదిస్వభావానామశేషతః కథం మనసన్యాన్నరసేనోపచయ ఇత్యేతన్నాద్యాపి సమాహితమిత్యాహ (మనస్త్వితి) మనసోఽపి శేషతోఽన్నమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (భూయ ఇతి) ……………… ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది) స్పష్టం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి) మనసోఽన్నమయత్వం యథా దృష్టాన్తేనావగతం భవతి- తథా ప్రదర్శయేతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః. ……………………… ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డప్రకాశికా.

శం.— అన్నస్య భుక్తస్య యోఽణిష్ఠో ధాతుః - స మనసి శక్తిమదాత్. సోఽన్నోపచితా మనసః శక్తిః షోడశధా ప్రవిభజ్య పురుషస్య కలాత్వేన నిర్దిదిక్షితా. తయాఽన్నోపచితయా మనశ్శక్త్యా షోడశధా ప్రవిభక్తయా సంయుక్తః- తద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో జీవవిశిష్టః పిణ్డః షోడశకల ఉచ్యతే. యస్యాం సత్యాం ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞాతా సర్వక్రియాసమర్థః పురుషో భవతి, హీయమానాయాం చ యస్యాం సామర్థ్యహానిః. వక్ష్యతి చ * అన్నస్యాపి ద్రష్టేత్యాది. సర్వస్య హి కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యం మనఃకృతమేవ - మానసేన హి బలేన సమ్పన్నా బలినో దృశ్యన్తే లోకే. ధ్యానాహారాశ్చ కేచిత్ - అన్నస్య సర్వాత్మకత్వాత్. అతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం. షోడశకలా యస్య పురుషస్య సోఽయం షోడశకలః పురుషః. ఏతచ్చేత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకాన్యహాని మాఽశీః- అశనం మాకార్షీః. కామం- ఇచ్ఛాతోఽపః పిబ - యస్మాన్న పిబతోఽపస్తే ప్రాణో విచ్ఛేదమాపత్స్యతే. యస్మాదాపోమయః - అబ్వికారః ప్రాణ ఇత్యవోచామ. న హి కార్యం స్వకారణోపష్టమ్భమన్తరేణావిభ్రంశమానం స్థాతుముత్సహతే. ౧

ఆ.— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం మనసోఽన్నరసోపచితత్వం దర్శయితుమన్నరసజనితాం శక్తిం కలాత్వేన కల్పయతి (అన్నస్యేత్యాదినా) షోడశదినావచ్ఛేదేన షోడశధా కల్పనం ద్రష్టవ్యం. తథాపి పురుషస్య కథం షోడశకలత్వం- అత ఆహ (తయేతి) తామేవ ప్రకృతామన్నరసకృతాం శక్తిం విశినష్టి (యస్యామితి) తయా సంయుక్తః పురుషః షోడశకల ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అన్నరసజనితమానసశక్తిస్ద్రయుక్తసఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యమిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి చేతి) అపి- లాభోఽస్యాస్తీత్యాపి. యదా యదన్నం ప్రాప్తం భవతి- తావదేవాస్య ద్రష్టృత్వాదివ్యవహారసమ్భవ ఇత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే లోకానుభవమనుకూలయతి (సర్వస్యేతి) తదేవ స్పష్టయతి (మానసేనేతి) కిం చ- కేచిన్మానసేనైవ బలేన ధ్యానాహారా దృశ్యన్తే- తచ్చ ధ్యానమన్నపరమ్పరాపరినిష్పన్నం- అన్నస్యైవ దేహాదిరూపేణ పరిణతత్వాదిత్యాహ (ధ్యానేతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా షోడశకలశబ్దార్థమాహ (అత ఇతి) యతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం - అత స్తదేవ షోడశధా విభజ్య కలా యస్యేతి యోజనా. ఏతచ్చ ప్రత్యక్షేణాన్నకృతం మానసం వీర్యం పరామృశ్యతే. విచ్ఛేత్స్యతే- విచ్ఛేదమాపత్స్యతే యస్మాత్ - తస్మాదపః పిబేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అపామపానే కుతో ప్రాణవిచ్ఛేదే కారణమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణస్యాప్మయత్వే కిమిత్యపాం పానే తస్య విచ్ఛేదః - తత్రాహ (న హీతి) ౧-౨

రం.— (షోడశకలః సోమ్య పురుషః) షోడశాంశయుక్తమన ఆదికలాయుక్తః పురుషః. తత్ర మన ఆదేః షోడశాంశః ప్రత్యహం భుజ్యమానైరన్నాదిభిరాప్యాయితో భవతి. (పఞ్చదశాహాని మాఽశీః) తత్ర పఞ్చదశాహాని మా భుఙ్క్ష్వ. (కామమపః పిబ) యథేష్టం జలం పిబ. (ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి) జలపానే ప్రాణవిచ్ఛేదో న భవితా- జలమయత్వాత్ప్రాణస్యేత్యాచార్య ఉవాచేత్యర్థః. ౧

శం.— స హ ఏవం శ్రుత్వా మనసోఽన్నమయత్వం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ పఞ్చదశాహాని నాశ- అశనం న కృతవాన్. అథ- షోడశేఽహని హైనం- పితరముపససాద- ఉపగతవాన్. ఉపగమ్య చోవాచ- కిం బ్రవీమి భో ఇతి. ఇతర ఆహ - ఋచః సోమ్య యజూంషి సామాన్యధీష్వేతి. ఏవముక్తః పిత్రాహ. న వై మా- మామృగాదీని ప్రతిభాన్తి- మమ మనసి న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః. భో- హే భగవన్నితి. ౨

రం.— (స హ పఞ్చదశాహాని నాశ) ఏవం పిత్రోక్తః పుత్రః పఞ్చదశాహాని నాశ- న భుక్తవాన్. (అథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇతి) షోడశేఽహని పితరముపసన్నః శిష్యః భగవన్ కిం బ్రవీమీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఋచః సోమ్య యజూంషి సామానీతి) అధీతాన్వేదానపఠేత్యుక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి) మాం ప్రతి వేదా న ప్రతిభాన్తీతి ఇతరః ప్రత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

ఊ.— తꣳ హోవాచ యథా సోమ్య మహతోऽభ్యాహితస్యైకోऽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టః స్యాత్తేన తతోऽపి న బహు దహేదేవꣳ సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాతిశిష్టా స్యాత్తయైతర్హి వేదాన్నానుభవస్యశానాథ మే విజ్ఞాస్యసీతి॥ ౩

స హాశాథ హైనముపససాద తꣳ హ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వꣳ హ ప్రతిపేదే॥ ౪

§ తꣳ హోవాచ యథా సోమ్య మహతోऽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తం తృణైరుపసమాధాయ ప్రాజ్వలయేత్తేన తతోऽపి బహు దహేత్॥ ౫

ఏవꣳ సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాతిశిష్టాభూత్సాన్నేనోపసమాహితా ప్రాజ్వాలీ తయైతర్హి వేదాననుభవస్యన్నమయꣳ హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి॥ ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవముక్తస్తం పితాహ - శృణు తత్ర కారణం - యేన తే తాన్యృగాదీని న ప్రతిభాన్తీతి. తం హోవాచ. యథా లోకే హే సోమ్య మహతః - మహత్పరిమాణస్యాభ్యాహితస్య - ఉపచితస్యేన్ధనైరగ్నేరేకోऽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః - ఖద్యోతపరిమాణః శాన్తస్య పరిశిష్టః - అవశిష్టః స్యాత్ - భవేత్. తేన- అఙ్గారేణ తతోऽపి- తత్పరిమాణాదీషదపి న బహు దహేత్. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తే- తవాన్నోపచితానాం షోడశానామేకా కలా- అవయవోऽతిశిష్టా- అవశిష్టా స్యాత్. తయా త్వం ఖద్యోతమాత్రాఙ్గారతుల్యయైతర్హి- ఇదానీం వేదాన్నానుభవసి- న ప్రతిపద్యసే. అశిత్వా చ మే- మమ వాచమథా శేషం విజ్ఞాస్యసి. అశాన- భుఙ్క్ష్వ తావత్. ౩

ఆ.— ఋగాద్యప్రతిభానం తత్రోచ్యతే. ఈషదపి న దహేత్ - తతో బహు దహేదితి యోజనా. ౩-౪-౫

రం.— (తꣳ హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. (యథా సోమ్య మహతోऽభ్యాహితస్యైకోऽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టః స్యాదిత్యాది) హే సోమ్య. యథా లోకే మహతః ఇన్ధనైరభ్యాహితస్య - ప్రజ్వలితస్యాగ్నేః శాన్తస్యైకోऽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టో భవేత్. తేన- అఙ్గారేణ తతోऽపి - ఖద్యోతమాత్రపరిమాణాత్కించిదపి న బహు న దహేత్. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తే అన్నోపచితానాం షోడశానాం మనసోऽంశానామేకోऽంశోऽవశిష్టః. పఞ్చదశదినేషు పఞ్చదశకలానాం క్షీణత్వాదితి భావః. అతోऽల్పీయసా తేనాంశేనేదానీం వేదాన్న ప్రతిపద్యసే. అశాన- భుఙ్క్ష్వ. తత ఊర్ధ్వం మే- మదుక్తం జ్ఞాస్యసీత్యర్థః. ౩

శం.— స హాశ ఆశ- భుక్తవాన్. అథ- అనన్తరం హైనం- పితరం శుశ్రూషురుపససాద. తం హ- ఉపాగతం పుత్రం యత్కిఞ్చర్గాదిషు పప్రచ్ఛ గ్రన్థరూపం- అర్థజాతం వా పితా- స శ్వేతకేతుః సర్వం హ ప్రతిపేదే ఋగాద్యర్థతో గ్రన్థతశ్చ. తం హోవాచ పునః పితా. ౪

రం.— (స హాశాథ హైనముపససాద) ఏవం పిత్రోక్తః - శ్వేతకేతురాశ - భుక్తవాన్. అథ- భుక్త్వా పితరముపసన్నః. (తꣳ హ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వꣳ హ ప్రతిపేదే) తం తదా పితా యద్యత్పృష్టవాన్ - తత్తత్సర్వం స జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తꣳ హోవాచ) పితేతి శేషః. ౪

శం.— (యథా సోమ్య మహతోऽభ్యాహితస్యేత్యాది) సమానం. ఏకమఙ్గారం శాన్తస్యాగ్నేః ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం. తం తృణైశ్చూర్ణైశ్చోపసమాధాయ ప్రజ్వాలయేత్ - వర్ధయేత్. తేన- ఇద్ధేనాఙ్గారేణ తతోऽపి - పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేత్. ౫

రం.— (యథా సోమ్య మహతోऽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టమిత్యాది) యథా మహతో జ్వలితస్య శాన్తస్య వహ్నేరేకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తృణాదిభిరుపసమిధ్య ప్రాజ్వాలయేత్ - ప్రకర్షేణ సమన్తాద్వర్ధయేత్. తేన చ- ఏవమిద్ధేనాఙ్గారేణ తతోऽపి- పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేదిత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవం సోమ్య తే షోడశానామన్నకలానాం- సామర్థ్యరూపాణామేకా కలాతిశిష్టాభూత్ - అవశిష్టాసీత్. పఞ్చదశాహాన్యభుక్తవత ఏకైకేనాహ్నైకైకా కలా చన్ద్రమస ఇవాపరపక్షే క్షీణా. అతిశిష్టా కలా తవాన్నేన భుక్తేనోపసమాహితా- వర్ధితా. ఉపచితా ప్రాజ్వాలీత్- దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. ప్రజ్వలితా. వర్ధితేత్యర్థః. ప్రాజ్వలీదితి పాఠాన్తరం. తదా తేనోపసమాహితా సు ప్రజ్వలితవతీత్యర్థః. తయా- వర్ధితయైతర్హి-ఇదానీం

---

§ ప్రాజ్వాలయేదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

వేదాననుభవసి- ఉపలభసే. ఏవం వ్యావృత్త్యనువృత్తిభ్యామన్నమయత్వం మనసస్సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది) యథైతన్మనసోఽన్నమయత్వం తవ సిద్ధం- తథా ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్, ఇత్యేతదపి సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయః. తదేతద్ధాస్య - [పితురుక్తం మనఆదీనామన్నాదిమయత్వం విజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవాన్ శ్వేతకేతుః. ద్విరభ్యాసస్త్రివృత్కరణప్రకరణపరిసమాప్త్యర్థః ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— వ్యావృత్తిః- వ్యతిరేకః. అన్నోపరమే తథాభావే మనసస్సామర్థ్యాభావః. అనువృత్తిః- అన్వయః. అన్నోపయోగే మనసస్సామర్థ్యమితి భేదః. మనసోఽన్నమయత్వముపపాదయితుముపక్రాన్తం - ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యాదికమిహోచ్యతే - ఇత్యాహ (యథైతదితి) విద్యాసమాప్తిమన్తరేణ కథం ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్విరభ్యాస ఇతి) ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (ఏవం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాఽతిశిష్టాభూదిత్యాది) ఏవమేవ - పూర్వోక్తదృష్టాన్తవత్ హే సోమ్య. తే షోడశానాం మనోంశానామేకాఽంశోఽన్నేనాప్యాయితః ప్రాజ్వాలీత్ - ప్రజ్వలితః. స్వకార్యకరణసమర్థోఽభూదిత్యర్థః. ప్రాజ్వాలీదితి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. అతో వేదానిదానీం ప్రతిపద్యసే ఇత్యర్థః. (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యాది) అతోఽన్నమయమేవ మనః. అనయైవ రీత్యా ఆపోమయః ప్రాణ, స్తేజోమయీ వా, గితి జానీహీత్యాచార్యేణోక్తవానిత్యర్థః. (తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి) తత్- మనఆదీనామన్నమయత్వాదికమస్య- పితురుపదేశాత్పుత్రో జ్ఞాతవానిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసస్త్రివృత్కరణప్రకారపరిసమాప్త్యర్థః. ప్రకృతవిషయాణ్యనేకరణాని లిఖ్యన్తే- ద్వితీయాధ్యాయే * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి స్వాంశత్వేనాత్మభూతస్య జీవస్యైవానుప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వాభిధానాత్, పరదేవతాయాః స్వేన రూపేణానుప్రవేశానుక్తే, ర్హిరణ్యగర్భస్య నామరూపవ్యాకర్తృత్వస్య పురాణాదిషు ప్రసిద్ధత్వాత్, పరమాత్మాంశభూతో హిరణ్యగర్భ ఏవ ప్రవేశనామరూపవ్యాకరణయోః కర్తా. నచైవం * వ్యాకరవాణీతి పరమాత్మనోఽభిసన్ధిర్నోపపద్యత ఇతి వాచ్యం- జీవసమష్టేశ్శరీరస్య ప్రవేశవ్యాకరణకర్తుర్హిరణ్యగర్భస్య పరమాత్మాంశతయాఽత్యన్తభిన్నత్వాభావేన తద్గతనామరూపవ్యాకర్తృత్వస్య ప్రవేశసమానాధికరణస్య స్వసిద్ధతయా పరమాత్మనోఽనుసన్ధానోపపత్తేః. ప్రయోజకకర్తృతయాపి * వ్యాకరవాణీత్యభిసన్ధానోపపత్తేశ్చ. యది పునః పరమాత్మనస్సాక్షాత్కర్తృభావోఽభవిష్యత్- తర్హి * అనేన జీవేనేత్యనర్థకం- జీవస్య కర్తృత్వాభావేన చానేనానుప్రవిశ్యేతి తస్యాస్మిన్ సమ్బన్ధే చ (?) కరణత్వ ఏవ తృతీయా వాచ్యా. కరణత్వం చ నోపపద్యతే- యది పరమాత్మా ప్రయోజకకర్తా, జీవశ్చ ప్రయోజ్యకర్తా, స్యాత్ - ప్రయోజకకర్తుస్సాధకతమత్వాత్కరణం భవతి- ప్రధానక్రియాద్యోతకేన ప్రయోజకేన ప్రయోజ్యో గుణక్రియయా ప్రేర్యమాణత్వాత్. అతః * జీవేనేతి కరణత్వేన నిర్దిశ్యమానో జీవస్సాక్షాత్కర్తృత్వవనీయతే. అతస్తేజోఽబన్నాని ప్రవిశ్య హిరణ్యగర్భ ఏవ నామరూపే వ్యాకరోతి. అతో హిరణ్యగర్భకర్తృకైవ నామరూపవ్యాకృతిరేతి ప్రాప్తం చ్యతే- * సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిః- నామరూపవ్యాకరణం త్రివృత్కరణం కుర్వతః పరమాత్మన ఏవ. న హిరణ్యగర్భస్య. * అనేనైవ జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి త్రివృత్కరణనామరూపవ్యాకరణయోస్సమానకర్తృకత్వావగమాత్. న చ త్రివృత్కరణం హిరణ్యగర్భకర్తృకం సమ్భవతి - హైరణ్యగర్భస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాత్మకాదితబ్రహ్మాణ్డసృష్టత్వాదేవ నైనంతస్య త్రివృత్కరణకర్తృత్వాసమ్భవాత్. అతో జీవసమష్టిశరీరకస్య పరమాత్మనామరూపే వ్యాకరోదితి సిద్ధం. * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యేత్యస్యాప్యయమేవార్థో వాక్యవివరణపరతయా మహోద్దేశాత్తైర్వ్యాఖ్యాత స్తైర్యోః. నను * యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యుత్తరత్ర చతుర్థపఞ్చమఖణ్డయోస్త్రివృత్కరణప్రకారప్రదర్శనాత్ త్రివృత్కరణమిహాతుర్యాఖ్యాతకర్తృకమేవేత్యత్రాహ- * మాంసాదిభౌమం యథాశబ్దమితరయోశ్చ. ఉపరితనఖణ్డస్యోత్తరకాలం చతుర్థపఞ్చదేశాదిపర్యాయం * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి త్రివృత్కరణోపదేశశ్చ నోపపద్యతే- * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యత్ర మాంసమనసోః పురీషవదణుత్వేనాణీయస్త్వేన చ వ్యపదిష్టయో రాప్యత్వతైజసత్వప్రసఙ్గాత్. యద్యదపేక్షయా సూక్ష్మం తత్తస్య కారణం. అతశ్చ వహ్న్యాప్యతైజసానాముత్తరోత్తరసూక్ష్మతయోత్తరోత్తరకారణత్వం. తతశ్చ పురీషస్య స్థవిష్ఠత్వాత్పార్థివత్వం, తతస్సూక్ష్మస్య మాంసస్యాప్యత్వం, తతోఽణిష్ఠస్య మనసస్తైజసత్వం, మధ్యపగతవ్యం. తథా * ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్త ఇత్యత్ర స్థవిష్ఠస్య మూత్రస్య పార్థివత్వం, మధ్యమస్య లోహితస్యాప్యత్వం, తతోఽణీయసః ప్రాణస్య తైజసత్వం, మధ్యపగతవ్యం. తథా * తేజోఽశితమిత్యత్ర స్థవిష్ఠస్యాస్థ్నః పార్థివత్వం, మధ్యమాయా మజ్జాయా ఆప్యత్వం, అణిష్ఠాయా వాచస్తైజసత్వం, మధ్యపగతవ్యం. నచైవమిష్యతే. ప్రథమపర్యాయే పురీషవన్మాంసమనసీ అపి పార్థివే ఏవ ప్రతిపాద్యేతే- * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇతి ప్రక్రమాత్. తథా ద్వితీయపర్యాయే మూత్రలోహితప్రాణానామబ్వికారత్వం ప్రతిపాద్యతే. తృతీయపర్యాయే అస్థిమజ్జావాచాం తేజోవికారత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే. అతః * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదిత్యుక్తత్రివృత్కరణప్రకారః * అన్నమశితమిత్యాదినా న ప్రదర్శ్యతే- తథా సతి హి మనః ప్రాణవాచాం తేజస్త్వేనామపి అణీయస్త్వేన * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి విరుధ్యేత. అతః ప్రాగేవ త్రివృత్కృతానాం పృథివ్యాదీనాం పురుషం ప్రాప్తానాం * అన్నమశితమిత్యాదినా ఏకైకస్య త్రేధా పరిణామ ఉచ్యతే. అణ్డసృష్టేః ప్రాగేవ తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్కరణేన భవితవ్యం- అత్రివృత్కృతానాం తేషాం కార్యారమ్భసామర్థ్యాత్. అన్యోన్యసంయుక్తానామేవ హి కార్యారమ్భసామర్థ్యం. తదేవ చ త్రివృత్కరణం. తథా చ స్మర్యతే * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః।

సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః। మహదాద్యా విశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి తే ఇతి. అత ఏవ చ *అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరోదితి పాఠక్రమోఽప్యర్థక్రమేణ బాధ్యతే అణ్డాన్తర్వర్తిష్వగ్న్యాదిషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనం తు శ్వేతకేతోః శుశ్రూషోరణ్డాన్తర్వర్తిత్వేన తద్బహిష్ఠవస్తుషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనాయోగాత్ త్రివృత్కృతానాం కార్యేష్వగ్న్యాదిషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనం కృతమిత్యవిరోధః. సర్వాణ్డాన్తర్గతానాం సర్వేషాం త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నరూపత్వే వ్యవస్థితే తేజోఽబన్నవ్యవహారః కథం స్యాదిత్యత్రాహ- *వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః పృథివ్యంశానాం భూయస్త్వే పృథివీవ్యవహారః- జలాంశానాం భూయస్త్వే జలవ్యవహార ఇతి వ్యవహారవ్యవస్థోపపద్యత ఇత్యర్థః. తద్వాదస్తద్వాద ఇతి సూత్రే ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్తిద్యోతనార్థేతి స్థితం. తథా ద్వితీయాధ్యాయే ఆరమ్భణాధికరణే- ఉపాదేయముపాదానాదన్యదేవ- ఘటేనోదకమాహ్రియతే, మృత్పిణ్డేన ఘటో నిర్మీయత, ఇతి కార్యభేదాత్. తథా- ఘటస్య దణ్డచక్రాదికం కారణం, మృత్పిణ్డస్య తు జలసంయోజనమర్దనాదీతి కారణభేదాత్. తథా- ఘటః పృథుబుధ్నోదరాకారః, మృత్పిణ్డస్తు పిణ్డాకార, ఇత్యాకారభేదాత్. తథా- పూర్వకాలం కారణం, అపరకాలం కార్యం, ఇతి కాలభేదాత్. బహవస్తన్తవః, ఏకః పటః, ఇతి సంఖ్యాభేదాత్. సత్స్వేవ మృదాదిషు ఘటో నష్ట ఇతి ప్రతీతేః. కార్యకారణయోర్బుద్ధిశబ్దాదిభేదస్య దర్శనాచ్చ ఉపాదానాదన్యదేవోపాదేయం. ఇతరథా కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గః ఇతి కాణాదాదిపక్షాలమ్బనేన పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః. తస్మాత్ పరమకారణాద్ బ్రహ్మణో జగతోఽనన్యత్వం వాచారమ్భణశబ్దాదిభిరవగమ్యతే. *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యేతస్మాచ్ఛబ్దాత్ పూర్వమేవావగమ్యతే. ఆదిశబ్దేన *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ *యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి *ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదికం గృహ్యతే. యది వైశేషికాదిభిరుక్తమ్ ఉపాదేయముపాదానాదన్యదితి- తదా కారణగుణప్రక్రమేణ కార్యగుణోత్పత్తేః ఉపాదానస్య గురుత్వే సతి తదుపాదేయస్య తద్గురుత్వాత్ తులాదిభిరుపలభ్యమానగురుత్వాద్ద్విగుణగురుత్వప్రసఙ్గాత్. బుద్ధిశబ్దాదిభేదానాముభయసమ్ప్రతిపన్నావస్థాభేదవ్యవస్థాపకత్వోపపత్తేః అవస్థాశ్రయస్య ద్రవ్యస్యైకత్వాత్ తత్కల్పనాయోగాత్ ప్రామాణికత్వాత్. నను పిణ్డీభూతాయా మృద ఏకస్మిన్నేవ కథమేకత్వానేకత్వయోరుపలబ్ధిః- ఏకస్మిన్ వస్తుని విరుద్ధధర్మద్వయాసమ్భవాదితి చేన్న- ఏకస్మిన్నేవ వస్తుని అవయవిభేదేన సంయోగతదభావవత్త్వవత్ కువిన్దకారితసంయోగవిశేషావచ్ఛేదేన తన్తూనాం పటత్వమేకత్వం చ, తన్తుత్వావచ్ఛేదేనానేకత్వమిత్యుపపత్తేః. నను కువిన్దకారితసంయోగాత్ తన్తుష్వసజ్జీభావే కథం విరుద్ధధర్మావచ్ఛేదకత్వమితి చేన్న- అత్రైవ ప్రత్యేకపర్యాప్తత్వాభావచ్ఛేదేన తన్తుషు వ్యాప్యవృత్త్యవచ్ఛేదకత్వవతి పర్యాప్తత్వేఽపి విశిష్టపర్యాప్తత్వాభావచ్ఛేదేన వ్యాప్యవృత్త్యవచ్ఛేదకత్వాభావస్యాప్యభ్యుపగమాత్- ఏవం కార్యకారణానన్యత్వవాదే ఏకస్మిన్నేవ ద్రవ్యే తన్తుత్వావస్థాప్రాపకాంశసంయోగవిశేషావచ్ఛేదేన తన్తుత్వం- తన్తుత్వావచ్ఛేదేనానేకత్వం చ, పటత్వప్రాపకతన్తుసంయోగవిశేషావచ్ఛేదేన పటత్వం- పటత్వావచ్ఛేదేనైకత్వం, చేతి పటత్వతన్తుత్వయోరేకత్వానేకత్వయోశ్చ సమావేశోపపత్తేర్న కశ్చిద్దోషః. నను సంస్థానస్యోత్పత్తౌ అసత్కార్యవాదప్రసఙ్గ ఇతి చేత్. అసత్కార్యవాదిమతేఽప్యుత్పత్తేరుత్పత్తిమత్త్వేఽనవస్థా స్యాత్. ఉత్పత్తిరాహిత్యే సత్కార్యవాదప్రసఙ్గః. అస్మాకం త్వవస్థానాం పృథక్ప్రతిపత్తికార్యయోగానర్హత్వాత్ పృథగుత్పత్త్యాదికం నాపేక్షితం. అనన్యత్వే ఘటస్యోత్పత్తిర్నామ- ఘటత్వావస్థాసమ్బన్ధ ఏవ- సద్వ్యసనస్య త్వద్రూపం. అతః ఉపాదేయముపాదానాదనన్యదేవ- *భావే చోపలబ్ధేః. హిరణ్యకుణ్డలాదికార్యభావే హిరణ్యమితి ప్రత్యభిజ్ఞారూపోపలబ్ధేస్తత్త్వాదభేదవివేకః. * సత్త్వాచ్చాపరస్య. అపరస్య- కార్యస్య కారణతాదాత్మ్యేన సత్త్వాదుపాదానాదనన్యదుపాదేయం. *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి కార్యస్య పూర్వకాలే కారణే కార్యతాదాత్మ్యప్రతీతేరిత్యర్థః. * భావే చోపలబ్ధేరితి సూత్రే కార్యదశాయాం కార్యే కారణతాదాత్మ్యప్రతీతిః ప్రమాణతయోపన్యస్తా. ఉత్తరసూత్రే తు కార్యప్రాక్కాలే కారణే కార్యాభేదప్రతీతిః ప్రమాణతయోపన్యస్తేతి వివేకః. * అసద్వ్యపదేశాన్నేతి చేన్న ధర్మాన్తరేణ వాక్యశేషాద్యుక్తేః శబ్దాన్తరాచ్చ. * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ * ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీదితి జగతస్సృష్టేః ప్రాగసత్త్వవ్యపదేశాత్ సృష్టేః ప్రాగపి సతా ఉపాదానేనోపాదేయస్యైక్యం నోపపద్యత ఇతి చేన్న- నామరూపవిభాగేతరధర్మాన్తరాభావమాదాయ అసత్త్వవ్యపదేశోపపత్తేః. జగతస్సత్త్వం- నామరూపభాక్త్వం. అసత్త్వం- నామరూపవిరోధిసూక్ష్మావస్థా. నతు సర్వాత్మనాఽసత్త్వం. కుత ఇదమవగమ్యత ఇతి చేత్. వాక్యశేషాత్- * ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీదిత్యత్ర * తదసదేవ సన్మనోఽకురుతేతి వాక్యశేషే మనస్సృష్టత్వప్రతిపాదనాత్. యుక్తేశ్చ- ఘటస్య సత్త్వం హి నామ- ఘటత్వావస్థాసమ్బన్ధః. అసత్త్వం నామ- తద్విరోధికపాలత్వాద్యవస్థాసమ్బన్ధ ఏవ. నహి తద్వ్యతిరిక్తో ఘటాభావో నామ కశ్చిదుపలభ్యతే. శబ్దాన్తరాచ్చ - * కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి తుచ్ఛత్వం ప్రతిషిధ్య * సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి స్థాపితత్వాత్, * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి సుస్పష్టమభిధానాచ్చ. * పటవచ్చ. యథా తన్తవ ఏవ వ్యతిషఙ్గవిశేషభాజః పట ఇతి నామరూపకార్యాదికం భజన్తే- తద్వద్బ్రహ్మాపి. * యథా చ ప్రాణాదిః. యథా వాయురేక ఏవ శరీరే వృత్తివిశేషం భజమానః ప్రాణాపానాదినామరూపకార్యాన్తరాణి భజతే - తద్వదేకమేవ బ్రహ్మ విచిత్రస్థిరత్రసరూపం జగద్భవతీతి పరమకారణాత్ పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వం జగతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి స్థితం. తథా ప్రథమాధ్యాయే ప్రకృత్యధికరణే- లోకే ఘటకర్తుః కులాలస్యోపాదానత్వాదర్శనాత్ జగత్కర్తుః పరమాత్మనో జగదుపాదానత్వం న సమ్భవతి. కించ- నిష్కలత్వేనాఽపరిణామినః పరమాత్మనః పరిణామిత్వలక్షణోపాదానత్వాసమ్భవాచ్చ బ్రహ్మణో నోపాదానత్వం. అపితు * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్ తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమితి శ్రుతివశాత్ పరిణామసమర్థా ప్రకృతిరేవోపాదానం - ఈశ్వరస్య తు తదధిష్ఠాతృత్వమాత్రమేవేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్. ప్రకృతిశ్చ- ఉపాదానం చ బ్రహ్మైవ. ఇతరథాఽపి కవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాః మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్య చోపరోధప్రసఙ్గాత్. నహ్యుపాదానభూతమృత్పిణ్డజ్ఞాన ఇవ నిమిత్తభూతదణ్డాదిజ్ఞానేన తత్కా

ఉ.— ఉద్దాలకో హారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రముువాచ స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనగ్ం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వగ్ం హ్యపీతో భవతి॥ ౧

ర్యం ఘటశరావాదికం జ్ఞాతం భవతి. అత ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞయా [illegible] సద్బ్రహ్మ జగత ఉపాదానోపాదేయభావవి [illegible] యతే. న చాస్య [illegible] ప్రధానభూతే [illegible] బ్రహ్మణ స్సర్వప్రధానతయా [illegible] త్వం ఇతి ప్రాయమిత్యుక్తిరుపపద్యత ఇతి వాచ్యం. యది హ్యేకసర్వవిజ్ఞానం ప్రాధాన్యాత్ప్రాయం [illegible] స్యాత్ - తదా ప్రధానజ్ఞానేన సర్వమన్య [illegible] ప్రధానమవిదితమపి [illegible] విదితప్రాయం భవతీత్యస్య [illegible] లోకసిద్ధత్వేన ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాను [illegible] శ్వేతకేతోః * కథం ను భగవ స్స ఆదేశ ఇతి ప్రశ్నో న స్యాత్. అభిప్రాయానభిజ్ఞేన కృతేపి ప్రశ్నే ప్రాధాన్యాద్వా [illegible] సర్వం జ్ఞాతం స్యాదిత్యేవ ప్రతివక్తవ్యం స్యాత్ - న తు * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన. అతో బ్రహ్మోపాదానత్వేన * అథ త్వోపదేశాచ్చ * [illegible] బ్రహ్మణ ఏవ [illegible] సచ్చబ్దపూర్వకాత్ [illegible] రుపదిశ్యతే. [illegible] * సోఽభిధ్యాయ [illegible] * బ్రహ్మవనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా వి బ్రవీమి వో బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్నితి [illegible] యతే. యత ఉపాదానమపి బ్రహ్మైవ. తస్యోపాదానభూతస్య వృక్షస్యాధారభూతం [illegible] బ్రహ్మైవ. భువనాని ధారయన్నీశ్వరో బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం స్యాత్ [illegible] త్యర్థః. అతశ్చాధిష్ఠాయ [illegible] బ్రహ్మైవేత్యర్థః. * అన్యత్రాపి. * [illegible] కరణాత్ [illegible] ఉపాదానత్వం చ. [illegible] * [illegible] నిమిత్తత్వముపాదానత్వం స్యాత్. తత్రాహ - * [illegible] త్యర్థః. అయం భావః - * [illegible] పూర్వోక్త [illegible] ప్రపఞ్చోపాదానత్వం దర్శ్యతే. ఉభయమపి [illegible] యతే. * వికారజననీమజ్ఞామష్టరూపామజాం ధ్రువాం * అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం * [illegible] మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యా న్మాయినం తు మహేశ్వరమిత్యాదివాక్యేషు ప్రపఞ్చోపాదానత్వ [illegible] ప్రకృతిః ప్రతీయతే. [illegible] ప్రకృతిరూపోపాదానావ [illegible] కారణమిత్యవసీయతే. యథా * యదాగ్నేయోఽష్టాకపాలః [illegible] కారణత్వం [illegible] పురోడాశ [illegible] కారణత్వనిర్వాహః - [illegible] ఉపాదానత్వం తు [illegible] ఉపాదానత్వం. అవస్థాత్రయ [illegible] పరమాత్మ [illegible] అవస్థాత్రయ [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ప్రకృతేర్బ్రహ్మ [illegible] ప్రకృతిగతావస్థాయాః పరమ్పరయా బ్రహ్మ [illegible] బ్రహ్మోపాదానత్వాద [illegible] * [illegible] * [illegible] యతే. * యదన్నానం [illegible] ఉపాదానమితి బ్రహ్మణీయతే. [illegible] ఉపాదానత్వం * యథోర్ణనాభిస్సృజ [illegible] వాక్యశేషే [illegible] గమ్యతే. అతశ్చ బ్రహ్మైవ నిమిత్తముపాదానం చేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.......................... ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యస్మిన్ మనసి జీవేనాత్మనానుప్రవిష్టా పరా దేవతా ఆదర్శ ఇవ పురుషః ప్రతిబిమ్బేన, జలాదిష్వివ సూర్యాదయః ప్రతిబిమ్బైః, తన్మనోఽన్నమయం తేజోఽమ్మయాభ్యాం వాక్ప్రాణాభ్యాం సఙ్గతమధిగతం - యన్మయో యత్స్థో జీవో మననదర్శన శ్రవణాదివ్యవహారాయ కల్పతే. త దుపరమే చ స్వం దేవతారూపమేవ ప్రతిపద్యతే. తదుక్తం శ్రుత్యన్తరే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * సధీస్స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి * స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాది * స్వప్నేన శారీరమిత్యాది * ప్రాణస్సైవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాది. తస్యాస్స్వమనస్స్వమన ఆఖ్యాం గతస్య మనస ఉపశమద్వారేణేన్ద్రియవిషయేభ్యో నివృత్తస్య యస్యాం దేవతాయాం స్వాత్మభూతాయాం యదవస్థానం - తత్పుత్రాయా చిఖ్యాసురుద్దాలకో హ కిలారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రముువాచ - ఉక్తవాన్. స్వప్నాన్తం - స్వప్నమధ్యం. స్వప్న ఇతి - దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్యాఖ్యా. త స్యమధ్యం - స్వప్నాన్తం. సుషుప్తమిత్యేతత్. అథవా - స్వప్నాన్తం - స్వప్నతత్త్వమిత్యర్థః. తత్రాప్యర్థాత్సుషుప్తమేవ భవతి. స్వమపీతో భవతీతి వచనాత్. న హ్యన్యత్ర సుషుప్తాత్స్వమపీతిం జీవస్యేచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః. తత్ర హ్యాదర్శాపనయనే పురుషప్రతిబిమ్బ ఆదర్శగతో యథా స్వమేవ పురుషమపీతో భవతి - ఏవం మనఆద్యుపరమే చైతన్యప్రతిబిమ్బరూపేణ జీవేనాత్మనా మనసి ప్రవిష్టా నామరూపవ్యాకరణాయ పరా దేవతా - సా స్వమేవాత్మానం ప్రతిపద్యతే జీవరూపతాం మనఆఖ్యాం హిత్వా. అతస్సుషుప్త ఏవ స్వప్నాన్తశబ్దవాచ్య ఇత్యవగమ్యతే. యత్ర తు సుప్తః స్వప్నాన్పశ్యతి - తత్స్వప్నం

దర్శనం సుఖదుఃఖసంయుక్తమితి పుణ్యాపుణ్యకార్యం- పుణ్యాపుణ్యయోః సుఖదుఃఖారమ్భకత్వం ప్రసిద్ధం. పుణ్యాపుణ్యయోశ్చావిద్యాకామోపష్ట మ్భేనైవ సుఖదుఃఖతద్దర్శనకార్యారమ్భకత్వముపపద్యతే- నాన్యథేత్యవిద్యాకామకర్మభిః సంసారహేతుభిస్సంయుక్త ఏవ స్వప్న ఇతి న స్వమపీతో భవతి. • అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణో హి తదా సర్వాన్ శోకాన్ హృదయస్య భవతి తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః సుషుప్త ఏవ స్వం దేవతారూపం జీవత్వవినిర్ముక్తం దర్శయిష్యామీత్యాహ- స్వప్నాన్తం సోమ్య మమ సకాశాత్ హే సోమ్య విజానీహి- విస్పష్టమవధారయేత్యర్థః. కదా స్వమపీతో భవతీతి. ఉచ్యతే- యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతన్నామ భవతి పురుషస్య స్వప్స్యతః ప్రసిద్ధం హి లోకే స్వపితీతి. గౌణం చేదం నామే త్యాహ- యదా స్వపితీత్యుచ్యతే పురుషః- తదా- తస్మిన్కాలే సతా- సచ్ఛబ్దవాచ్యయా ప్రకృతయా దేవతయా సమ్పన్నో భవతి- సఙ్గతః. ఏకీభూతో భవతి. మనసి ప్రవిష్టం మనఆదిసంసర్గకృతం జీవరూపం పరిత్యజ్య స్వం- సద్రూపం. యత్పరమార్థసత్యం. అపీతః- అపిగతో భవతి. అతస్తస్మాత్స్వపితీ త్యేనమాచక్షతే లౌకికాః- స్వమాత్మానం హి- యస్మాదపీతో భవతి. గుణనామప్రసిద్ధితోఽపి స్వాత్మప్రసిద్ధిరస్యేత్యభిప్రాయః. కథం పునర్లౌకికా నాం ప్రసిద్ధా స్వాత్మసమ్పత్తిః. జాగ్రచ్ఛ్రమనిమిత్తోద్భవత్వాత్స్వపనస్యేత్యాహుః. జాగరితే హి పుణ్యాపుణ్యనిమిత్తసుఖదుఃఖాద్యనేకాయాసా నుభవాచ్ఛ్రాన్తో భవతి - తతశ్చాయస్తానాం కరణానామనేకవ్యాపారనిమిత్తగ్లానానాం స్వవ్యాపారేభ్య ఉపరమో భవతి - శ్రుతేశ్చ • శ్రామ్యత్యేవ వాక్శ్రామ్యతి చక్షురిత్యేవమాది. తథా చ • గృహీతా వాగ్గృహీతం చక్షుర్గృహీతం శ్రోత్రం గృహీతం మన ఇత్యేవమాదీని కరణాని ప్రాణగ్రస్తాని. ప్రా ణ ఏకోఽశ్రాన్తః- దేహకులాయే యో జాగర్తి. తదా జీవః శ్రమాపనుత్తయే స్వం దేవతారూపమాత్మానం ప్రతిపద్యతే. నాన్యత్ర స్వరూపావస్థానా చ్ఛ్రమాపనోదస్స్యాదితి యుక్తా ప్రసిద్ధిర్లౌకికానాం స్వం హ్యపీతో భవతీతి. దృశ్యతే హి లోకే జ్వరాదిరోగగ్రస్తానాం తద్వినిర్మోకే స్వాత్మస్థానాం విశ్ర మణం - తద్వదిహాపి స్యాదితి యుక్తం. • తద్యథా శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది శ్రుతేశ్చ. ౧

ఆ.—— త్రివృత్కరణనిర్ణయవిషయమవాన్తరప్రకరణం పరిసమాప్య మహాప్రకరణం సద్విషయమనువర్తయన్నపసాలయే సుషుప్తౌ జీ వస్య సత్సమ్పత్తిం వక్తుం మనఉపాధికత్వమనువదతి (యస్మిన్నితి) ఉపాధేః స్వరూపముక్తం సంవాదయతి (తన్నన్నతి) ఉపాధ్యుపహితే కా ర్యకరత్వం దర్శయతి (యన్మయ ఇతి) మనసో నామ వేజాగ్రత్స్వప్నవ్యవహారసిద్ధిరిత్యుక్త్వా తదభావే సుషుప్తిమవతారయతి (తదుపరమే చేతి) ఆత్మ ని మనసో విశ్రాన్తే దేవదర్శనాదివ్యవహారః- స స్వాదర్శనేనేత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తదుక్తమితి) ద్వితీయో వాక్యసన్ధిరిత్యేతదుపయు జ్యతే. తృతీయో మనోవిజ్ఞానమయో మనోమయ ఇతి వ్యపదేశ్యముపజీవ్యతే. ఏవం భూమికాం కృత్వా సమనన్తరవాక్యమాదత్తే (తస్యేతి) (తత్ప్రాప్తా యామితి) అత్ర తస్యాం దేవతాయాం తదవస్థానమితి తచ్ఛబ్దార్థః. తత్రేతి- ద్వితీయపక్షోక్తిః (అథేతి) స్వప్నస్య హి కార్యస్య తత్త్వం- కారణం. తచ్చ సుషుప్తమేవ- * సుషుప్త్యాఖ్యం తమోఽజ్ఞానం బీజం స్వప్నప్రబోధయోరిత్యుభయోరపగమనాత్ ద్వితీయవ్యాఖ్యానే సుషుప్తమేవార్థవశాత్ ఫలతీత్య ర్థః. ఇతశ్చ స్వప్నాన్తశబ్దేన సామీప్యవత్త్వాద్వా సుషుప్తమేవోక్తమిత్యాహ (స్వప్నమితి) నన్వవస్థాన్తరేఽపి స్వమపీతో భవతీతి వచనమవిరుద్ధమితి చేత్. నే త్యాహ (నహీతి) తత్రాపి కథం స్వాపస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) స్వపితి నామ నిర్వచనసామర్థ్యసిద్ధమర్థం నిగమయతి (అతఇతి) నను స్వప్నాన్తశబ్దాద్బుద్ధాన్తశబ్దవద్యదా స్వప్నస్యేవాన్తావస్థా- తదాపి స్వమపీతో భవతీత్యవిరుద్ధం- సర్వదా జీవస్య స్వప్రాపణనిష్ఠా ప్రైవల్యత్వాత్. అత ఆహ (యత్ర త్వితి) స్వప్నదర్శనస్య పుణ్యాపుణ్యకార్యత్వం ప్రకటయతి (పుణ్యాపుణ్యయోర్హీతి) న కేవలం పుణ్యాపుణ్యాభ్యామేవ స్వప్నే సంయుజ్యతే- కిన్త్వవిద్యాదిభిశ్చాతస్తత్ర స్వాపస్స్యాదసమ్భవతీత్యాహ (పుణ్యాపుణ్యయోశ్చేతి) తర్హి స్వప్నవన్న సుషుప్తేఽపి స్వాప్యయస్స్యాత్- తత్రాపి కామకర్మాదిసమ్బన్ధసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్వాగతమితి) సజీవరూపేణ కథం దేవతాభావస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (మనసీతి) తస్మాదిత్యస్యాతశ్చేత్యాదివ్యాఖ్యానం. తేన పరామృష్టం హేతుమేవ స్పష్టయతి (స్వమాత్మానమితి) స్వపితి నామనిర్వచనఫలం దర్శయతి (గుణేతి) సుషుప్తే స్వరూపావస్థానస్య యుక్తత్వాత్సమ్భవాత్, యుక్తిత్వేన సుషుప్తానప్రసక్తౌ, స్వరూపావస్థానప్రసిద్ధిర్నిత్యత్వయనిత్యపృచ్ఛతి (కథమ్పున రితి) జ్వరాదిరోగగ్రస్తస్య స్వభావస్థితౌ ప్రసిద్ధిః శ్రమాభావః - సుషుప్తం చ శ్రమాపనోదావస్థానం- తథా చ తత్ర స్వరూపస్థితి ప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యాహ (జాగ్రదితి) సఙ్గృహీతం సఙ్గ్రహేణ వివృణోతి (జాగరితే హీతి) కరణానామనేకవ్యాపారనిమిత్తా గ్లానిర్భవతీత్యత్ర మానమాహ (శ్రుతేశ్చేతి) అనుభవసముచ్చయార్థశ్చకారః. సుషుప్త్యవస్థాయాం కరణానాముపరతౌ ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) సుషుప్తౌ ప్రాణస్యాపి వాగాదివదుపసం హృతత్వమాశఙ్క్యాహ (కరణానీతి) అన్యథా వృత్తభ్రాన్తిస్స్యాదితి భావః. జీవస్యాపి బహిర్వ్యాపారస్స్యాదితి చేత్. నైవం- కరణాభావాదిత్యాహ (తదేతి) నను సుషుప్తే విశ్రమాపనోదమాత్రం- న స్వరూపావస్థానం. తత్కుతో లౌకికీ ప్రసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నాన్యత్రేతి) ఉక్తమర్థం లౌకి కదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (దృశ్యతే హీతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి సుషుప్త్యవస్థాయామవస్థాద్వయజనితశ్రమాపోహార్థం బ్రహ్మని డ ప్రైర్నమ్యతీత్యాహ (తద్యథేతి) ౧

రం.—— ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య తదుపాదేయత్వం వక్తుం ప్రవృత్తః తేజోఽబన్నాత్మకనకలాచేతనవర్గస్య తదుపాదేయత్వముక్త్వా చేతనవర్గస్యాపి తదుపాదేయతాం ప్రతిపాదయితుం ప్రస్తౌతి (ఉద్దాలకో హారుణిశ్శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ స్వప్నాన్తం మే సో మ్య విజానీహీతి) స్వప్నాన్తం - సుషుప్తిం ప్రతిపాదయతో మమ వాక్యాద్విజానీహీతి పితా పుత్రమాహ స్మేత్యర్థః. ఏవం శిష్యావధానార్థం ప్రతిజ్ఞా యాహ (యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ) యత్ర- యదా పురుషః స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషః స్వపితీతి శబ్దో యదా ప్రయుజ్యత ఇత్య ర్థః. పురుషస్వాపో యదేతి యావత్. నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థో వా. ఏతత్పురుషః- ఏష పురుష ఇత్యర్థః. (సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి) తదా

తస్మిన్ స్వాపకాలే *సదేవసోమ్యేతి* ప్రకృతేన సతా సమ్పన్నో భవతి-*సద్గతః*. సఙ్గతో భవతీత్యర్థః. తస్మాదేవ సత్సమ్పత్తేః సలిలాయరూపత్వం స్వపితి నామ సర్వదనానుగుణం విస్పష్టయతి (స్వమపీతో భవతి) అత్ర స్వశబ్దస్థానస్థ జీవమాత్రపరః-*సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీతి* స్థాన ప్రమాణేన సచ్ఛబ్దస్వశబ్దయోరేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్. సచ్ఛబ్దస్య చాస్మిన్ ప్రకరణే పరమాత్మవిషయత్వాత్ స్వశబ్దోపి తత్పర ఏవ. నను జీవభిన్నత్వాత్ పరమాత్మనః కథం జీవం ప్రతి స్వత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే- *దేవమనుష్యాదినామరూపాభిమానరాగలోభాద్యనుగుణజ్ఞానప్రసరవజ్జాగరితావస్థజీవవిశిష్టః పరమాత్మా దేవమనుష్యాదినామరూపరాగద్వేషలోభమోహాద్యుపాధికబాహ్యార్థజ్ఞానప్రసరాభావకాలుష్యరహితజీవశరీరకస్సన్ స్వస్య స్వరూపాపత్త్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతం హి* ఇతి సూత్రే వ్యాఖ్యాతత్వాన్నానుపపత్తిః. అత్ర అభిధాస్యమానసుషుప్త్యర్థస్య సకర్తృకత్వాత్ స్వమపీత ఇతి ద్వితీయా. (తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతి) హి- యస్మాత్ స్వస్మిన్ లీనో భవతి - తస్మాత్ స్వపితీతి లోకికా ఆచక్షత ఇత్యర్థః అత్ర యద్యపి స్వపిధాతోర్నిష్పన్నస్స్వపితిశబ్దః - నతు స్వశబ్దోపపదాదపీతేః. తథాపి శకనాయాదిసర్వధనవదర్థవాదరూపముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర జీవస్య పరమాత్మని లయప్రతిపాదనాత్ జ్ఞానాదివత్ జీవస్యాపి తదుపాదేయత్వాత్ తజ్జ్ఞానేన జ్ఞాతత్వముపపాదితం భవతి. నను *యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామేతి* పురుషశబ్దనిర్దిష్టస్యైవ స్వశబ్దేన పరామృష్టత్వాత్ పురుషశబ్దస్య జీవమాత్రనిష్ఠత్వేన స్వశబ్దస్యాపి తత్పరత్వమనుచితం. న చ పురుషపదస్యాపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వకల్పనం యుక్తం- *యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ* *తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత* ఇత్యుపక్రమోపసంహారయోర్లౌకికప్రసిద్ధ్యనుసారాత్, లౌకికానాం బ్రహ్మణి తత్ప్రసిద్ధ్యభావాత్, *సతి సమ్పద్య న విదుః* *సత ఆగమ్య న విదుః* ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రతిపాద్యమానస్యాజ్ఞానస్య బ్రహ్మణ్యసమ్భవాచ్చ *పురుషస్స్వపితి నామేతి* లౌకికప్రసిద్ధపురుషశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావేన స్వశబ్దస్యాపి న బ్రహ్మపర్యన్తత్వం సమ్భవతి. కిం చ- *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి* వాక్యే సచ్ఛబ్దితే బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధజీవవిశిష్టపరమాత్మలయప్రతిపాదనేతద్వాక్యార్థత్వే వాచ్యే *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త* ఇతి వాక్యేపి పరిష్వక్తత్వమపి జీవశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన* ఇతి సూత్రే పరిష్వఙ్గకర్తృప్రాజ్ఞేన పరిష్వజ్యమానస్యాత్మజ్ఞస్య జీవస్య భేదప్రతిపాదనవిరోధాదితి చేత్. అత్ర కేచిత్ - స్వాపే సకలలౌకికప్రసిద్ధేః దేహవ్యతిరిక్తే జీవే స్వాభావాత్ అభిజ్ఞప్రసిద్ధిరేవ *స్వపితీత్యాచక్షత* ఇత్యనురుధ్యతే- అభిజ్ఞప్రసిద్ధిశ్చ పరమాత్మవిషయాపి సమ్భవతి. *సత్సమ్పద్య న విదురితి* అభిమతజ్ఞప్రతిపాద్యమానమజ్ఞానమపి జీవద్వారా బ్రహ్మణి సఙ్గమ్యతే. *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త* ఇతి ప్రతిపాద్యమానపరిష్వఙ్గస్య సత్సమ్పత్తైక్యమపి నాభ్యుపగన్తవ్యం. *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి* *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త* ఇత్యనయోరైకార్థ్యే స్వీకృతే తథాభూతపరిష్వక్తిర్విషయత్వానుపపద్యతే - నతు సర్వాత్మనైకార్థత్వం- యేన *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన* ఇతి సూత్రవిరుద్ధ్యేత. అతః *పురుషస్స్వపితి నామేత్యత్రాపి* పురుషశబ్దో బ్రహ్మపర్యన్త ఏవ - అతస్స్వశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వే నానుపపత్తిరిత్యాహుస్తాత్పర్యం సమర్థయన్తే. *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః* *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో* ఇతి వాక్యవివరణప్రవృత్తేన భగవతా భాష్యకృతా మహాసిద్ధాన్తే *తత్త్వమసీత్యత్ర ద్వైశ్యోపాదేయవిభాగః కథమితి చేత్. నాత్ర కించిదుద్దిశ్య కిమపి విధీయతే- *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వ*మిత్యనేనైవ ప్రాప్తత్వాత్. అప్రాప్తే హి శాస్త్రమర్థవత్. ఇదం సర్వమితి - సజీవం జగన్నిర్దిశ్య ఐతదాత్మ్యమితి - తస్యైష ఆత్మేతి తదైవ ప్రతిపాదితం. తత్ర చ హేతురుక్తః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా* ఇతి. *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి* పదితిభాషితం. అత్ర వ్యాఖ్యాతారః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా* ఇతి వాక్యే సర్వశబ్దేన ప్రజానాం విశేషితత్వాత్, ప్రజాశబ్దస్య చాచిత్సంసృష్టచేతనవిశేషపరత్వాత్, *ఇదం సర్వమసృజత* ఇత్యాదివాక్యేన చేతనాచేతనశబ్దవాచ్యచిదచిదాత్మకస్య జగతస్సర్వశబ్దేన నిర్దేశాచ్చ ప్రజాశబ్దేన సజీవం జగన్నిర్దిశ్యతే. సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి పదద్వయం సచ్ఛబ్దవాచ్యే బ్రహ్మణీ నోత్పత్తిలయయోర్వపరం. ప్రతిష్ఠా - నిష్ఠా- పర్యవసానం. లయ ఇతి యావత్. సదాయతనా ఇతి సదాధారకత్వముచ్యతే. అనేన జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం. తద్వ్యుత్పత్తిరితి చేత్. ఇత్థం- ఉత్పత్తిలయహేతుత్వవాచిపదద్వయమధ్యగతేనస్థితి హేతుత్వవాచినా సదాయతనా ఇతి పదేన స్థితిహేతుధారకత్వం సిధ్యతి. *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత* ఇతి తిష్ఠతిధాతూక్తస్థితేః ప్రశాసనేన ధారణాధీనత్వావగమాత్, తస్య చ ప్రశాసనస్య *అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానా*మితి అన్తః ప్రవేశపూర్వకత్వావగమాత్, సర్వత్రాప్యాత్మత్వప్రత్యయన్యాయేన అన్తః ప్రవేశప్రశాసనధారణానామన్యతమోక్త్యాపి ఇతరయోఃఫలితత్వాత్ సదాయతనా ఇత్యనేన ధారకత్వోక్త్యాపి అన్తః ప్రవిశ్యశాసనేన ధారకత్వలక్షణాత్మత్వస్య ఫలితత్వాత్ జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం. *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సత్ప్రతిష్ఠా* ఇతి ద్వాభ్యాం సదుపాదానత్వం. సదాయతనా ఇత్యనేన సదన్తర్యామికత్వం. ఉపాదానోపాదేయభావస్యాభిన్నసిద్ధత్వాత్, ప్రజాశబ్దనాచిత్సంసృష్టజీవమాత్రపరామర్శే తస్య సదుపాదానకత్వాసమ్భవాత్, ప్రజాశబ్దేన ద ప్రజాశరీరకం బ్రహ్మైవాభిధీయతే. *సదాయతనా* ఇత్యత్ర సదన్తర్యామికత్వస్య శరీరభూతచిదచిన్మాత్రనిష్ఠత్వేన చిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావాత్ సదాయతనా ఇతి వాక్యానుషక్తప్రజాశబ్దేన శరీరభూతచేతనాచేతనమాత్రమేవాభిధీయతే. తథా *సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా* ఇత్యుపాదానత్వప్రతిపాదకవాక్యవిశిష్టస్యైవోపాదానత్వాత్ సచ్ఛబ్దేన మాతృచిదచిద్విశిష్టమేవోచ్యతే. *సదాయతనా* ఇత్యన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకవాక్యవిశిష్టస్యాన్తర్యామిత్వాసమ్భవాత్ సచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రమేవాభిధీయతే. తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాత్ తదనత్వాత్ *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే*త్యత్రాపి తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాదిత్యుపాదానత్వప్రతిపాదకాంశే విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయత్వాత్సర్వశబ్దో బ్రహ్మశబ్దోపి విశిష్టపరః. తచ్ఛబ్దోపి విశిష్టపరః. సర్వమిదం తదనత్వాద్బ్రహ్మేతి తదన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకాంశే తు విశిష్టయోశ్శరీరశరీరిభావాసమ్భవాత్ సర్వమిదమితి శబ్దేన శరీరభూతం జగదేవ పరామృశ్యతే. తదితిశబ్దేన కేవలవిశేష్యభూతం బ్రహ్మైవాభిధీయతే. *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వ*మిత్యత్రాపి ఏష ఆ

త్మాయస్యేతదైతదాత్మ్యమిత్యర్థస్స్వవర్ణనీయతయా విశిష్టస్యైక్యాభిధానాదేతచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రం పరామృశ్యత ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. ఏతత్సర్వం గత్యభావాదఙ్గీకార్యం. * కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మకార్యత్వేన తదన్తర్యామికతయా చ తదాత్మత్వేనైక్యాత్ తత్ప్రత్యనీకనానాత్వం నిషిధ్యత ఇతి మహానిష్ఠాన్తభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే చ వ్యాసార్యైః- యస్య బ్రహ్మకార్యత్వం విశిష్టస్య సతస్తస్య తదన్తర్యామికత్వం. యస్య బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వం విశేషణస్య సతస్య బ్రహ్మోపాదేయత్వం- బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వస్య విశేషణమాత్రనిష్ఠత్వాదితి పరిచోద్య- జగతో బ్రహ్మకార్యత్వాదలిత్రాయమాణో జగచ్ఛబ్దో విశిష్టపరః. తదన్తర్యామికత్వేనైక్యే తద్విశేషణమాత్రపరో నిష్కృష్టో జగత ఇతి శబ్దో ద్వ్యాహ ద్వ్యర్థ ఇత్యుక్త్వా- అస్మిన్ పక్షే బహునైరూప్యాశ్రయణక్లేశం పర్యాలోచ్య - బ్రహ్మకార్యత్వేన బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వేనేత్యుభయత్రాపి జగత ఇతి నిష్కృష్టక ఏవ శబ్దః. న చ నిష్కృష్టస్య విశేషణమాత్రస్య జగతస్తదన్తర్యామికత్వోపపత్తావపి తదుపాదానకత్వం న సమ్భవతీతి వాచ్యం- అవస్థాశ్రయస్యైవోపాదేయతయా తచ్ఛరీరభూతస్య జగతోఽపి అవస్థాశ్రయత్వేన బ్రహ్మోపాదేయత్వం సమ్భవతీతి ప్రతిపాదితం. అస్మిన్ పక్షే నైరూప్యాదిక్లేశాశ్రయణాభావాదయమపి పక్షో యుక్త ఇత్యస్మాభిస్తత్ర కోపనిషత్ప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితః. అస్మిన్పక్షే *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి సదుపాదానకత్వసదాధారకత్వప్రతిపాదకవాక్యే ప్రజాశబ్దః కేవలచిదచిన్మాత్రపరః- న తు బ్రహ్మపరః. సచ్ఛబ్దోఽపి కేవలబ్రహ్మమాత్రపరః. తతశ్చ కేవలస్య బ్రహ్మణః కేవలచిదచిత్ప్రపఞ్చస్య చ పూర్వోత్తరావస్థాశ్రయహేతుహేతుమద్భావాపత్తయా ఉపాదానోపాదేయభావోఽప్యస్తి- తదపృథక్సిద్ధకారణత్వస్యైవ తదుపాదానత్వరూపత్వాద్విశేష్యస్య బ్రహ్మణోఽవిశేషణాపృథక్సిద్ధకారణత్వేన ఉపాదానత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యత్రాపీదం సర్వమితి కేవలచిదచిదాత్మకః ప్రపఞ్చః పరామృశ్యతే. ఏతచ్ఛబ్దేనాపి కేవలం విశేష్యమితి న పూర్వవాక్యవైరూప్యం. నను *ఐతదాత్మ్యమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన కిం స్వరూపముచ్యతే- ఉత నియన్తృత్వం. నాద్యః- చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వాభావాత్. న ద్వితీయః- శరీరాత్మభావే *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి పూర్వవాక్యోక్తసదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోర్వైయాకరణం విరుధ్యేత. న చేష్టాపత్తిః- *తత్ర చ హేతురుక్తః సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా ఇతి భాష్యవిరోధప్రసఙ్గాత్, *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శ్రుతావేవ చ సదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోస్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వే హేతూకరణాత్, ఇతి చేన్న- విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావ ఇతి పక్షేఽప్యస్య దోషస్య సమానత్వాత్. కథం తర్హ్యస్య దోషస్య నిస్తార ఇతి చేత్. ఉచ్యతే - ఆత్మశబ్దో వ్యాప్యవచనః- *ఆప్నోతేరాత్మేతి నిరుక్త ఇత్యత్రాత్మశబ్దస్య వ్యాప్యార్థకత్వాశ్రయణాత్. ఐతదాత్మ్యం-ఉపాదానభూతేన అన్తర్యామిభూతేన చ బ్రహ్మణా వ్యాప్యమిత్యర్థః. *మృదాద్యుపాదానకం ఘటాదికం యథేత్యుపాదానస్యాపి వ్యాపకత్వప్రసిద్ధేః. ఏతదాత్మకమేతదాత్మ్యం. స్వార్థే ష్యఞ్. ఏవమాత్మాయస్యేతి పక్షేఽపి స్వాత్మవ్యాప్యజగదాశ్రయణీయత్వాత్. అస్మింశ్చ పక్షే * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం *స ఆత్మేత్యనయోర్న పౌనరుక్త్యశఙ్కా. అత ఏవ *రామానుజం లక్ష్మణపూర్వజం చేతివదాదరాతిశయాదుపపద్యత ఇతి పరిహారాశ్రయణక్లేశోఽపి నాశ్రయణీయః. తత్సత్యం- ఏతదాత్మకత్వాదుపపన్నం ప్రపఞ్చస్య- ప్రామాణికమిత్యర్థః. *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమితి వాక్యస్యైవం వార్థః- సత్యం- ప్రమాణప్రతిపన్నం యదిదం సర్వం- జగదైతదాత్మ్యం- అనేన బ్రహ్మణా వ్యాప్యమిత్యర్థః. అత్రాసత్యస్యాశశృఙ్గాదేస్తుచ్ఛస్య వ్యాప్యత్వాభావేఽపి ప్రమాణప్రతిపన్నస్య సర్వస్యాపి బ్రహ్మవ్యాప్యత్వముక్తం భవతి. స ఆత్మా- నియన్తేత్యర్థః. విశేష్యస్య విశేషణాంశం ప్రత్యుపాదానత్వముక్తం భవతి. *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యత్రేదంశబ్దస్య కథం శ్రుతవేదాన్తం శ్వేతకేతుం ప్రతి బ్రహ్మపర్యన్తత్వప్రమితిజనకత్వమితి శఙ్కాయా అపి నావకాశః. నను మన్త్రీత్యాదిన్యాయేనోపాదానోపాదేయభావసమర్థనేఽపి *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి పరస్పరభిన్నవిశేషణవిశేష్యవాచిపదద్వయస్య కథం సామానాధికరణ్యమితి చేన్న- అపృథక్సిద్ధిమాత్రస్యైవ సామానాధికరణ్యప్రయోజకతయా లోకే వేదే చ దృష్టత్వాత్, చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య తచ్ఛక్తత్వేన తచ్ఛరీరత్వేన చ తయోరభేదోపచారేణాభేదనిర్దేశానాం *సదేవేదమిత్యాదిరూపాణాముపపత్తేః, శక్తిశక్తిమతోర్గుణగుణినోర్వా ఇవాన్యత్ర భేదాభావాత్. విశేషణభూతప్రపఞ్చాంశే బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాభావే *న విలక్షణత్వాదిత్యధికరణస్య వా *కృత్స్నప్రసక్తిరిత్యధికరణస్య వా నిరాలమ్బనత్వప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మణో బ్రహ్మోపాదానత్వే విలక్షణత్వశఙ్కాయా వా, బ్రహ్మణో జగద్రూపేణ పరిణామాభ్యుపగమే కృత్స్నప్రసక్తినిరవయవత్వశబ్దకోపశఙ్కాయా వా, అప్రసక్తేః. నన్వేవం *తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్య ఇత్యధికరణే ప్రపఞ్చస్యోపాదానభూతబ్రహ్మణా అభేదాసమ్భవాత్ ఉపాదానోపాదేయాభేదసమర్థనం విరుధ్యేతేతి చేత్. న తస్మిన్నధికరణే ఉపాదానోపాదేయయోస్స్వరూపాభేదస్సమర్థ్యతే - తయోరభేదే కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అపితు తదపృథక్సిద్ధత్వం. తచ్చ- తత్సత్తాధీనసత్తాకత్వం. ఏతాదృశస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య అభేదవ్యవహారప్రయోజకత్వం * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇతి ప్రమాణసిద్ధం. అతో న తదధికరణవిరోధః. యద్వా - అనన్యత్వే స్థూలచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యేవ తద్విశిష్టస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాదేయత్వాదుపాదానభూతసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకస్య బ్రహ్మణ ఉపాదేయభూతస్థూలచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మాభేదసమర్థనపరతయా ఆరమ్భణాధికరణస్యోపపత్తేర్న చోద్యావకాశః. వస్తుతస్తు యథా *కో భవానితి సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంస్పృష్టాత్మవిషయత్వేఽపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవేతి మత్వా తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్నాదిభరతః * యదా సమస్తభూతేషు పుమానేకో వ్యవస్థిత ఇతి ప్రత్యువోచత్, యథా వా అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య * కో భవానితి ప్రశ్నస్య పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేఽపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వాశయేనాయ * అహమేకః ప్రథమమాసమిత్యాది ప్రతివచనప్రవృత్తిః- ఏవమేవ *ఇదమగ్ర ఆసీదితీదంశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వే ప్రాప్తే విశేష్యపర్యన్తత్వాశయేనాయం స్థూలచిదచిచ్ఛరీరం బ్రహ్మ ప్రతిసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్యోత్తరసన్దర్భస్య ప్రవృత్తావదోషాత్

మూ.— స యథా శకునిస్సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తన్మనో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవోపశ్రయతే ప్రాణబన్ధనగ్ం హి సోమ్య మన ఇతి॥ ౨

‡ అశనాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామాప ఏవ తదశితం నయన్తే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి॥ ౩

ఇతి ద్రష్టవ్యం. అయం చార్థః * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియత * ఇతి శ్రుతివ్యాఖ్యానావసరే బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదిత ఇతి తత్రానుసన్ధేయః. అతశ్చారమ్భణాధికరణే తదనన్యత్వముక్తం నేన * అనన్యారాధువేణాహం భాస్కరేణ ప్రభాయథేతివత్ అపృథక్సిద్ధత్వలక్షణాభేదస్యైవ సముక్తత్వాత్, తావతైవైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపత్తేః, అపృథక్సిద్ధకారణత్వస్యైవ ఉపాదానశబ్దార్థత్వాదిత్యాదయస్త్రై యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీత్యత్ర పురుషశబ్దితస్య కార్యావస్థజీవస్య కారణావస్థస్వశబ్దితజీవవిశిష్టతయా స్వశబ్దవాచ్యేన పరమ్పరయా స్వావస్థాశ్రయతయోపాదానభూతేన సతా సమ్పత్తేరపి మాసపాదనీయా * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి శ్రుత్యైకార్థ్యమపి స్వరసతయైవ సిధ్యతీత్యలమతివిస్తరేణ. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

శం.— తత్రాయం దృష్టాన్తో యథోక్తే దార్ష్టాన్తికే— స యథా శకునిః— పక్షీ శకునిగ్రాహకస్య హస్తగతేన సూత్రేణ ప్రబద్ధః— పాశితో దిశం దిశం— బన్ధనమోక్షార్థీ సన్ ప్రతిదిశం పతిత్వాఽన్యత్ర బన్ధనాదాయతనం— ఆశ్రయం విశ్రమణాయాలబ్ధ్వా— అప్రాప్య బన్ధనమేవోపశ్రయతే. ఏవమేవ— యథాఽయం దృష్టాన్తః ఖలు హే సోమ్య. తన్మనః— తత్— ప్రకృతం షోడశకలమన్నోపచితం మనో నిరూపితం. తత్ప్రవిష్టస్తత్స్థో మనఉపలక్షితో జీవస్తన్మన ఇతి నిర్దిశ్యతే— మఞ్చాః క్రోశన్తీతివత్. స మనఆఖ్యోపాధిర్జీవోఽవిద్యాకామకర్మోపదిష్టాం దిశం దిశం— సుఖదుఃఖాదిలక్షణాం జాగ్రత్స్వప్నయోః పతిత్వా— గత్వా అనుభూయేత్యర్థః. అన్యత్ర— సదాఖ్యాత్స్వాత్మనః ఆయతనం— విశ్రమణస్థానమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవ— ప్రాణేన సర్వకార్యకరణాశ్రయేణోపలక్షితా ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే సదాఖ్యా పరా దేవతా— * ప్రాణస్య ప్రాణం * ప్రాణశరీరో భారూప ఇత్యాదిశ్రుతేః. అతస్తాం దేవతాం ప్రాణం— ప్రాణాఖ్యామేవోపశ్రయతే. ప్రాణో బన్ధనం యస్య మనసః— తత్ప్రాణబన్ధనం హి— యస్మాత్ సోమ్య మనః. ప్రాణోపలక్షితదేవతాశ్రయం మన ఇతి— మనఉపలక్షితో జీవ ఇతి. ౨

ఆ.— తత్రేతి— సుషుప్త్యవస్థోచ్యతే. యథోక్తో దృష్టాన్తోఽపి— జీవస్య బ్రహ్మణ్యవస్థానం. తన్నిర్దిశతి యథేతి. స శబ్దో దృష్టాన్తవిషయః. శకునివిశేషణం వా. అప్రాప్యేతిచ్ఛేదః. యథా మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యత్ర మఞ్చస్థా దేవదత్తాదయోఽభిధీయన్తే— తథాత్ర మనసి స్థితో జీవోఽభిధీయత ఇత్యాహ (మఞ్చాః క్రోశన్తీతి) న కేవలం ప్రకరణాత్ప్రాణశబ్దేన పరా దేవతా లభ్యతే— శ్రుత్యన్తరదర్శనాచ్చేత్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దేన పరదేవతాలక్షణాయాం ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రాణమేవోపశ్రయత ఇత్యత్ర హేతుమాహ (ప్రాణో బన్ధనమితి) ౨

రం.— (స యథా శకునిస్సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఇత్యాది) యథా పక్షీ శకునిగ్రాహకస్య హస్తగతేన సూత్రేణ బద్ధః ప్రతిదిశం పతిత్వా ఆశ్రయాన్తరమలబ్ధ్వా బన్ధనం— హస్తమేవాశ్రయతే— ఏవమేవ హే సోమ్య. సుషుప్తికాలే తత్ * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇతి ప్రాక్ప్రతిపన్నం మనో దిశం దిశం పతిత్వా— జాగ్రత్స్వప్నయోర్నానావిధవిషయగ్రహణవ్యాపృతం భూత్వా అన్యత్రాయతనం— విశ్రమస్థానమలబ్ధ్వా విశ్రమాయ ముఖ్యప్రాణేన సంశ్లేషవిశేషమాపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర హేతుమాహ (ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి) యతః ప్రాణే హి మనో నిబధ్యత ఇత్యర్థః. అత ఏవ హి ప్రాణేషు తాన్త్రిక్రమణాదిష్వపి దృశ్యతే. ఉత్క్రమణదశాయాం వాగాదీన్ద్రియసహితం మనః * వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి ప్రయాణకాలే క్రమేణ ప్రాణేన సంశ్లేషవిశేషమాపన్నం సదుపరతవ్యాపారం భవతి. సుషుప్తిదశాయాం ప్రాణమాత్రమనుపరతవ్యాపారమాస్తే. * స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మన ఇతి శ్రుతేః. ౨

శం.— ఏవం స్వపితినామప్రసిద్ధిద్వారేణ యజ్జీవస్య సత్యం స్వరూపం జగతో మూలం పుత్రస్య దర్శయిత్వాహాన్నాదికార్యకారణపరమ్పరయాపి జగతో మూలం సద్దర్శయిష్యన్నాహ. అశనాపిపాసే— అశితుమిచ్ఛాఽశనా. సకారలోపేన. పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాపిపాసే— అశనాపిపాసయోస్తత్త్వం విజానీహీత్యేతత్. యత్ర— యస్మిన్కాలే ఏతన్నామ పురుషో భవతి. కిం తత్. అశిశిషతి— అశితుమిచ్ఛతీతి. తదా తస్య పురుషస్య కిన్నిమిత్తం నామ భవతీతి. ఆహ— యత్తత్పురుషేణాశితమన్నం కఠినం పీతా ఆపో నయన్తే— ద్రవీకృత్య రసాదిభావేన విపరిణామయన్తే. తదా భుక్తమన్నం జీర్యతే. అథ చ భవత్యస్య నామాశిశిషతీతి గౌణం— జీర్ణే హ్యన్నేఽశితుమిచ్ఛతి సర్వో హి జన్తుః. తత్రాపామశితనేతృత్వాదశనాయా ఇతి నామ ప్రసిద్ధమిత్యేత

‡ అశనాయాపిపాసే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య క్వ మూలగ్ం స్యాదన్యత్రాన్నాదేవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛాద్భిః సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠాః॥ ౪

స్మిన్నర్థే. యథా గోనాయః- గాం నయతీతి గోనాయః గోపాల ఇత్యుచ్యతే. తథా- అశ్వాన్నయతీత్యశ్వనాయః- అశ్వపాల ఇత్యుచ్యతే. పురుషనాయః- పురుషాన్నయతీతి. రాజా. సేనాపతిర్వా ఏవం తత్. తదాఽపఽచక్షతే లౌకికా అశనాయేతి విసర్జనీయలోపేన. తత్ర- ఏవం సత్యద్భీ రసాదిభావం నీతేనాశితేనాన్నేన నిష్పాదితమిదం శరీరం వటకణికాయామివ శుఙ్గః- అఙ్కుర ఉత్పతితః- ఉద్గతః. తమిమం శుఙ్గం కార్యం శరీరాఖ్యం వటాదిశుఙ్గవదుత్పతితం హే సోమ్య విజానీహీతి. కిం తత్ర విజ్ఞేయమితి. ఉచ్యతే- శృణు. ఇదం శుఙ్గవత్కార్యత్వాచ్ఛరీరం నామూలం- మూలరహితం భవిష్యతి. ౩

ఆ.— వృత్తమనూద్యానన్తరవాక్యముత్థాపయతి (ఏవమితి) ఆహ- అశనాపిపాసే మే సోమ్యేత్యాదీతి శేషః. కిమభిప్రాయస్సన్ పితా పుత్రం ప్రత్యేవమాహేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (అన్నాదీతి) అన్నాదీని కార్యాణి. కారణాని- అబాదీని. తేషాం యా పరమ్పరా- తయాపి జగతో యత్సల్లక్షణం మూలం- తద్దర్శయితుమిచ్ఛన్ పితా పుత్రం ప్రత్యశనేత్యాదికం వాక్యమాహేత్యర్థః. అశనేత్యస్య సన్నిహితత్వాభావే కథం పదస్థో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (అశనేతి) యకారస్య లోపే నాసి స్ప్రిహోగేనస్పృత్యయః ప్రయుక్తః- తథా చ తదన్నోక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః. తత్రాశనాపిపాసయోః స్వరూపం విజ్ఞాపయతి (యత్రేతి) సామాన్యేనోక్తం వాక్యవిశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కిం తదితి) యత్కాలీనమన్నం పురుషేణాశితం- తత్కాలీనా ఆపో నయన్తి ఇతి సమ్బన్ధః. తదితి- పరిణామం ప్రాప్తిః అథేతి- అన్నస్య భుక్తస్య జీర్ణత్వాన్న సర్వముచ్యతే. కథం తదానీం మన్నగౌణత్వం- తదాహ (జీర్ణాహీతి) తద్యథేత్యస్య తద్వ్యాఖ్యానమాహ (తత్రేతి) ఏతస్మిన్నర్థే- దృష్టాన్త ఉచ్యత ఇతి శేషః. అశనాయేత్యస్య పదస్య వ్యాఖ్యానం- అశనాయ ఇతి విసర్జనీయలోపః- తత్రాహ (విసర్జనీయేతి) తత్రేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఏవం సతీతి) అపామశనేతృత్వే సతీత్యర్థః. అద్భిః- పీతాభిరితి శేషః. తత్రేతి- శరీరనిర్దేశః. ౩

ర.— ఏవం జీవస్య పరమాత్మాపాదేయత్వసిద్ధ్యర్థం సుషుప్తికాలే పరమాత్మసమ్పత్తిం, తత్ప్రసఙ్గాద్వాగాదీన్ద్రియాణాం ప్రాణే సంశ్లేషవిశేషం, చ ప్రతిపాద్య అశనాయాదినామనిర్వచనముఖేన పిపరమాత్మనో జగన్మూలతాముపపాదయతి (అశనాయాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహీతి) స్పష్టోఽర్థః. (యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామాప ఏవ తదశితం నయన్తే) యత్ర- యదా పురుషోఽశిశిషతీత్యేతన్నామ- పురుషోఽశిశిషతీతి శబ్దం యదా లోకాః ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః. యదా పురుషస్యాశిశిషా భవతీతి యావత్, నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థో వా. తదా ఆప ఏవ తదశితం నయన్తే- జీర్ణతాం ప్రాపయ్య రసరూపేణ శరీరం నయన్తే. తేనాశితేనాన్నేన పునరశిశిషా జాయత ఇత్యర్థః. (తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి) గాం నయతీతి గోనాయః. యథా గోనేతారం గోనాయ ఇత్యాచక్షతే, యథా వా అశ్వనేతారం పురుషనేతారం చాశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యాచక్షతే లౌకికాః,- ఏవమశితనేతౄరప అశనాయేత్యాచక్షత ఇత్యర్థః. (అత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితం సోమ్య విజానీహీతి) అద్భీ రసభావం నీతేఽన్నే ఉత్పన్నం దేహవచ్ఛరీరాఖ్యం శుఙ్గవత్కార్యం విజానీహీత్యర్థః. సన్మూలత్వమేవం భవతీత్యత్రాహ (నేదమమూలం భవిష్యతీతి) కార్యమాత్రస్య సకారణకత్వాదిత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తే ఆహ శ్వేతకేతుః- యద్యేవమమూలమిదం శరీరం వటాదిశుఙ్గవత్- తస్య- అస్య శరీరస్య క్వ మూలం స్యాత్- భవేదితి. ఏవం పృష్ట ఆహ పితా (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) అన్నం మూలమిత్యభిప్రాయః. కథం. అశితం హ్యన్నమద్భిర్ద్రవీకృతం జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం రసాదిభావేన పరిణమతే. రసాచ్ఛోణితం. శోణితాన్మాంసం. మాంసాన్మేదః. మేదసోఽస్థీని. అస్థిభ్యో మజ్జా. మజ్జాతశ్శుక్రం. తథా యోషిద్భుక్తం చాన్నం రసాదిక్రమేణైవం పరిణతం లోహితం భవతి. తాభ్యాం శుక్రశోణితాభ్యామన్నకార్యాభ్యాం సంయుక్తాభ్యామన్నేనైవ ప్రత్యహం భుజ్యమానేనాపూర్యమాణాభ్యాం కుడ్యమివ మృత్పిణ్డైః ప్రత్యహముపచీయమానోఽన్నమూలో దేహశుఙ్గః పరినిష్పన్న ఇత్యర్థః. యత్తు దేహశుఙ్గస్య మూలమన్నం నిర్దిష్టం- తదపి దేహవద్వినాశోత్పత్తిమత్త్వాత్ కస్మాచ్చిన్మూలాదుత్పతితం శుఙ్గమేవేతి కృత్వాహ- యథా దేహశుఙ్గోఽన్నమూలః- ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేన- కార్యభూతేనాపో మూలమన్నస్య శుఙ్గస్యాన్విచ్ఛ- ప్రతిపద్యస్వ. ఆపామపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమేవేతి అద్భిస్సోమ్య శుఙ్గేన- కార్యేణ కారణం తేజో మూలమన్విచ్ఛ. తేజసోఽపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమితి తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమేకమేవాద్వితీయం పరమార్థసత్యం. యస్మిన్సర్వమిదం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పజాతమధ్యస్తమవిద్యయా- తదస్య జగతో మూలం. అతస్సన్మూలాః- సత్కారణాః హే సోమ్యేమాః- స్థావరజఙ్గమలక్షణాః సర్వాః ప్రజాః. న కేవలం సన్మూలా ఏవ- ఇదానీమపి స్థితికాలే సదాయతనాః- సదాశ్రయా ఏవ. న హి మృదమనాశ్రిత్య ఘటాదేస్సత్త్వం స్థితిర్వాస్తి- అతో మృద్వత్సదాయతనం యాసాం ప్రజానాం- తస్మాత్సదాయతనాః ప్రజాః. అన్తే చ సత్ప్రతిష్ఠాః- సదేవ ప్రతిష్ఠా- లయః- సమాప్తిః- అవసానం- పరిశేషో యాసాం తాస్సత్ప్రతిష్ఠాః. ౪

ఉ.— అథ యత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయతే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తత్తేజ ఆచష్ట ఉదన్యేతి తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి॥ ౫

తస్య క్వ మూలగ్ం స్యాదన్యత్రాద్భ్యోఽద్భిః సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠా యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తదుక్తం పురస్తాదేవ భవత్యస్య

ఆ.— అన్నస్య దేహమూలత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తథా- పురుషభుక్తాన్నవదితి యావత్. తథా పికశ్యంనతో మూలస్యసిద్ధిః- అత ఆహ (యత్రేతి) సతో మూలస్యానవయవరూపం దర్శయతి (ఏకమితి) తస్య సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వేన పరిణామవాదం వ్యుదస్యతి (యస్మిన్నితి) అధ్యాసే మూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ప్రజాః సర్వాః సన్మూలాః సదాయతనా ఇత్యుక్తమవస్థాన్తరం వ్యుత్పాద్యతే (నహీతి) సత్ప్రతిష్ఠాః సదాయతనా ఇత్యనయోరర్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (అన్తేచేతి) ప్రతిష్ఠాశబ్దస్యాయాసాతిరిక్తావాదాయతనశబ్దస్య వాశ్రయవిశేషత్వాన్న పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. లయశబ్దస్యానుపపత్తిరితి యత్వం వారయతి (సమాప్తిరితి) సమ్యగాప్తిః- సమాప్తిరితి- ప్రాప్తిరత్ర నివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకారయతి (అవసానమితి) తస్యాభావత్వేన లుప్తరూపత్వం నిరస్యతి (పునరిత్యాది) ౪

రం.— తర్హి తస్యాన్నాతిరిక్తం మూలాన్తరం కల్ప్యతామిత్యత్రాహ (తస్య క్వ మూలగ్ం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) కార్యశరీరస్య సన్మూలత్వాత్, సన్మూలాన్తరస్యానుపలమ్భాత్, ఉపలబ్ధమన్నమేవ మూలమిత్యర్థః. (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛేత్యాది) యథా శరీరేణ కార్యభూతేన తేజోఽబన్నేన తత్కారణమన్నమనుమీయతే- ఏవమేవాన్నేన కార్యేణాపః కారణమనుమినుహీతి యావత్. ఏవము త్తరత్రాపి సర్వస్యైవాన్తం కారణపరమ్పరామనుమినుహీత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠాః) ఏతస్య వాక్యస్యార్థః పూర్వముక్త ఏవ. ౪

శం.— అథేదానీమప్శుఙ్గద్వారేణ సతో మూలస్యానుగమః కార్య ఇత్యాహ- యత్ర- యస్మిన్ కాలే ఏతన్నామ పిపాసతి- పాతుమిచ్ఛతీతి పురుషో భవతి. అశిశిషతీతివదిదమపి గౌణమేవ నామ భవతి. ద్రవీకృతస్యాశితస్యాన్నస్య నేత్ర్య ఆపోఽన్నశుఙ్గం దేహం క్లేదయన్త్యః శిథిలీకుర్యురద్భిః శాత్యాత్- యది తేజసా న శోష్యన్తే. నితరాం చ తేజసా శోష్యమాణాస్త్వప్సు దేహభావేన పరిణమమానాసు పాతుమిచ్ఛా పురుషస్య జాయతే- తదా పురుషః పిపాసతి నామ తదేతదాహ- తేజ ఏవ తత్- తదా పీతమబాదిశోషయద్దేహగతలోహితప్రాణభావేన నయతే- పరిణమయతి. (తద్యథా గోనాయ ఇత్యాది) సమానమేవ. తత్తేజ ఆచష్టే- లోకః. ఉదన్యేతి- ఉదకం నయతీత్యుదన్యం. ఉదన్యేతి చ్ఛాన్దసం తత్రాపి పూర్వవత్. అపామప్యేతదేవ- శరీరాఖ్యం శుఙ్గం- నాన్యదిత్యేవమాది- సమానమన్యత్. ౫

ఆ.— అన్నాఖ్యశుఙ్గద్వారా సతో మూలస్యాధిగతత్వాదనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషో యస్మిన్కాలే భవతీతి సమ్బన్ధః. కథం పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషస్య గౌణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవీకృతేతి) భవత్వపాం తేజసా శోష్యమాణత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (నితరాం చేతి) తదా- పానేచ్ఛావస్థాయామిత్యర్థః. తేజసో యదుదకనేతృత్వముక్తం- తత్ర ప్రసిద్ధిమవతారయతి (తదేతదాహేతి) ఉదన్యమితి వక్తవ్యే కథముదన్యేత్యుక్తం- తత్రాహ (ఛాన్దసమితి) తత్రాపి- తేజస్యపీత్యేతత్. యథాఽశనాయేతి చ్ఛాన్దసం- తథా తేజస్యుదన్యేత్యపి చ్ఛాన్దసమేవేత్యాహ (పూర్వవదితి) అన్నద్వారా సతో మూలస్యాధిగమవదప్శుఙ్గద్వారాపి తస్యాధిగతిరస్తీత్యాహ (అపామపీతి) ౫

రం.— (అథ యత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయత ఇత్యాది) ఉదకనేతృత్వాత్తేజ ఉదన్యేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్య విజానీహీతి) తత్ర- తేజసా శోష్యమాణాస్వప్సూత్పన్నం దేహాఖ్యం శుఙ్గమిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం.— సామర్థ్యాత్తైజసోఽప్యేతదేవ శరీరాఖ్యం శుఙ్గం. అతోఽప్శుఙ్గేన దేహేనాపో మూలం గమ్యతే. అద్భిః శుఙ్గేన తేజో మూలం గమ్యతే. తేజసా శుఙ్గేన సన్మూలం గమ్యతే. పూర్వవత్. ఏవం హి తేజోఽబన్నమయస్య దేహశుఙ్గస్య వాచారమ్భణమాత్రస్యాన్నాదిపరమ్పరయా పరమార్థసత్యం సన్మూలమభయమత్రాసం నిరాయాసం సన్మూలమన్విచ్ఛేతి పుత్రం గమయిత్వాఽశిశిషతి పిపాసతీతి నామప్రసిద్ధిద్వారేణ- యదన్యదిహాస్మిన్ప్రకరణే తేజోఽబన్నానాం పురుషేణోపయుజ్యమానానాం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య దేహశుఙ్గస్య స్వజాత్యసాఙ్కర్యేణోపచయకరత్వం వక్తవ్యం ప్రాప్తం- తదిహోక్తమేవ ద్రష్టవ్యమితి పూర్వోక్తం వ్యపదిశతి- యథా తు ఖలు- యేన ప్రకారేణేమాః- తేజోఽబన్నాఖ్యాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి- తదుక్తం పురస్తాదేవ భవతి- ※ అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదితత్రైవోక్తం. అన్నాదీనామశితానాం యో మధ్యమో ధాతుః- తే మాంసధాతుకం శరీరముపచిన్వన్తీత్యుక్తం. మాంసం భవతి, లోహితం భవతి, మజ్జా భవతి, అస్థి భవతి,. యోఽణిష్ఠో ధాతుర్మనః ప్రాణం వాచం దేహస్యాన్తఃకరణసఙ్ఘాతముపచిన్వన్తీతి చోక్తం- తన్మనో భవతి, స ప్రాణో భవతి, సా వాగ్భవతీ, తి. సోఽయం ప్రాణః కరణసఙ్ఘాతో దేహే విశీర్ణే దేహాన్తరం

సౌమ్యపురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం స య ఏషోఽణిమా ॥ ౬

జీవాధిష్ఠితో యేన క్రమేణ పూర్వదేహాత్ప్రచ్యుతో గచ్ఛతి తదాహ- అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతః- మ్రియమాణస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే - మనస్యుపసంహ్రియతే. అథ తదాహుర్జ్ఞాతయో న వదతీతి. మనఃపూర్వకో హి వాగ్వ్యాపారః - ✽ యద్వై మనసా ధ్యాయతి తద్వాచా వదతీతి శ్రుతేః. వాచ్యుపసంహృతాయాం మనసి మననవ్యాపారేణ కేవలేన వర్తతే. మనోఽపి యదోపసంహ్రియతే- తదా మనః ప్రాణే సమ్పన్నం భవతి సుషుప్తకాల ఇవ. తదా పార్శ్వస్థా జ్ఞాతయో న విజానాతీత్యాహుః. ప్రాణశ్చ తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణః - సంవర్గవిద్యాయాం దర్శనాత్. హస్తపాదాదీన్ విక్షిపన్ స్వస్థానాని విక్లవన్నివోత్సృజన్ క్రమేణోపసంహృతకరణస్తేజసి సమ్పద్యతే. తదాహుర్జ్ఞాతయో న చలతీతి. మృతః- నేతి వా విచికిత్సన్తో దేహమాలభమానా ఉష్ణం చోపలభమానా దేహ ఉష్ణః- జీవతీతి. యదా పునస్తల్లిఙ్గం తేజ ఉపసంహ్రియతే- తదా తత్తేజః పరస్యాం దేవతాయాం ప్రశామ్యతి. తదేవం క్రమేణోపసంహృతే, స్వమూలం ప్రాప్తే చ మనసి, తత్స్థో జీవోఽపి సుషుప్తకాలవన్నిమిత్తోపసంహారాదుపసంహ్రియమాణస్సత్యాభిసన్ధిపూర్వకం చేదుపసంహ్రియతే- సదేవ సమ్పద్యతే. న పునర్దేహగ్రహణాయోత్తిష్ఠతి. యథా లోకే సభయే దేశే వర్తమానః కథంచిదివాభయం దేశం ప్రాప్తః- తద్వత్. ఇతరస్త్వనాత్మజ్ఞస్తస్మాదేవ మూలాత్సుషుప్తాదివోత్థాయ మృత్వా పునర్దేహజాలమావిశతి. యస్మాన్మూలాదుత్థాయ దేహమావిశతి జీవః- స యః- సదాఖ్య ఏషః- ఉక్తోఽణిమా- అణుభావో జగతో మూలం. ౬

ఆ.— తేజశ్శుఙ్గద్వారాపి సతో మూలస్య ప్రతిపత్తిరస్తీత్యాహ (సోమ్యేత్యాదినా) త్రివృత్కరణవశాదితి యావత్. శరీరస్య భూతత్రయకార్యత్వమతశ్శబ్దార్థః. యథా పూర్వమన్నశుఙ్గేన దేహేనాప్శుఙ్గం మూలం గచ్ఛేత్యాదివ్యాఖ్యాతం- తథా తేజశ్శుఙ్గేన దేహేన తేజోమూలం గచ్ఛేత్యాదివ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (పూర్వవదితి) వృత్తానువాదపూర్వకం యథేత్యాదివాక్యమాదత్తే (ఏవం హీతి) ఉక్తయా రీత్యా నామధేయప్రసిద్ధిద్వారేణ యథోక్తదేహాఖ్యశుఙ్గస్యాన్నాదికారణపరమ్పరయా సదాఖ్యం మూలముక్తవిశేషణం సమూలమన్విచ్ఛేత్యుపదేశః సర్వస్యైతత్కేతుం జ్ఞాపయిత్వా వ్యవస్థయా శరీరమేతైస్త్రిభిర్ఘాతారబ్ధమిత్యస్మిన్ ప్రస్తావే యదాఽసిన్ త్రివృత్కరణే తేజః ప్రభృతీనాముపయుజ్యమానానాం స్వస్వభావానుసారేణ సఙ్ఘాతస్యోపచయకరత్వం వక్తవ్యం ప్రాప్తం- తదా హి సర్వశరీరేషు సర్వభూతకార్యోపలబ్ధ్యవ్యవస్థాయాం ప్రమాణాభావాద్వ్యవస్థయా సఙ్ఘాతస్య భూతస్వకీయత్వార్థమిత్యపేక్షాయాం ✽ అన్నమశితమిత్యాదావుక్తమేవ ద్రష్టవ్యమితి పూర్వోక్తం వ్యపదిశతీతి యోజనా. సతో మూలస్య వ్యవహారసత్యత్వం వారయతి (పరమార్థేతి) వస్తుతో నావిద్యాసమ్బన్ధస్తస్యాస్తీత్యాహ (అభయమితి) అవిద్యాకార్యసమ్బన్ధోఽపి పరమార్థతో నాస్త్యస్యేత్యాహ (అసత్సమితి) ఉభయసమ్బన్ధాభావేన ముక్తానాం నిఖిలదుఃఖధ్వంసపరమానన్దత్వం తస్య సిద్ధ్యతీత్యాహ (నిరాయాసమితి) పూర్వోక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (అత్రైవేతి) కిం తదన్నమశితమిత్యాదావుక్తం- తత్రాహ (అన్నాదీనామితి) సామస్త్యేన కథనం - స్వాగమ్యం యచ్ఛరీరమజ్జాస్థి ... ఉక్తా వ్యాఖ్యాః సప్తధాతవః. తేషాం సంహతిరూపమిత్యర్థః. తేజోఽబన్నకార్యభూతదేహశుఙ్గద్వారా సన్మూలత్వం నిరూపితం. ఇదానీం మరణద్వారేణాపి తన్నిరూపయితుమారభతే (సోఽయమితి) (తదాహేతి) ఉత్క్రమణక్రమసంకథనం. వాగ్వ్యాపారస్య మనసి లయే హేతుమాహ (మనఃపూర్వకో హీతి) ప్రాణసమ్పత్తిర్మనసః- తదధీనత్వం. మనోవ్యాపారనివృత్త్యవస్థా- తదిత్యుచ్యతే. ప్రాణశ్చ తదేతి- అవిజ్ఞానావస్థా కథ్యతే. కథం ప్రాణస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణత్వం- తదాహ (సంవర్గవిద్యాయామితి) తత్ర హి ప్రాణస్సంవృఙ్క్తే వాగాదీనితి శ్రుతం- అతో యుక్తం తస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతకరణత్వమిత్యర్థః. తేజసీతి- భౌతికమాధ్యాత్మికం తేజో గృహ్యతే. జీవతీతి- ఆహురితి సమ్బన్ధః. సకరణస్య ప్రాణస్య భూతవర్గస్య పరస్యాం దేవతాయాముక్తక్రమేణోపసంహారే జీవస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవమితి) తస్యాం పరస్యాం దేవతాయాముక్తేన క్రమేణ తేజస్యుపసంహృతే సతీతి యావత్. స్వమూలం- మనసో మూలం భూతసూక్ష్మం. నిమిత్తోపసంహారాదిత్యత్ర నిమిత్తం- మనో వివక్షితం. తత్సమ్పన్నస్య సత్యాభిసన్ధేః పునరుత్థానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) అభయం దేశం ప్రాప్తః- స పునస్సభయం దేశం గన్తుమిచ్ఛతీతి శేషః. యస్త్వనృతాభిసన్ధో యథోక్తయా రీత్యా సత్సమ్పన్నః- తత్రాహ (ఇతరస్త్వితి). ౬

రం.— (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాద్భ్య ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. నను తేజోఽబన్నమూలకత్వే శరీరస్య లోహితమాంసాదిరూపేణ పరిణామః కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం స్మారయతి (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదిత్యాది) (తదుక్తం పురస్తాదేవ భవతి) ✽ అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదినా పూర్వముక్తం భవతీత్యర్థః. ఏవం సుషుప్తౌ సత్సమ్పత్తిం జీవస్య ప్రదర్శ్య ప్రయాణకాలేఽపి సత్సమ్పత్తిం ప్రదర్శయతి (అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం) ప్రయతః- మ్రియమాణస్యేత్యర్థః. అత్ర వాచో మనః ప్రకృతిత్వాసమ్భవాత్ వ్యాపారోపరమహేతుభూతసంశ్లేషవిశేష ఏవ వాచో మనసి లయః. మనసః ప్రాణే లయోఽపి తాదృశ ఏవ. ✽ మనసి కరణగ్రామం ప్రాణే మనః పురుషేఽచతం యుఞ్జీతేతి ఘటయతే భూతేష్వేసంపరే చతమాత్మనీత్యుక్తరీత్యా ప్రాణో జీవే సమ్పన్నస్స జీవేన సహ తేజశ్శబ్దోపలక్షితేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పన్నో భవతి. తతః పరం సుఖదుఃఖానుభోగాయాసవిశ్రమాయ తేజశ్శబ్దితానాం సజీవానాం భూతసూక్ష్మాణాం పరస్యాం దేవతాయాం - పరమాత్మని సమ్పత్తిర్భవతీత్యర్థః. (స య ఏషోఽణిమా) ఏతాదృశస్య సృష్టిస్థితిసంహారకర్తా ఏషః అణిమా- అణువద్దుర్విజ్ఞేయః. మానాన్తరాగోచర ఇత్యర్థః. ౬

ఉ.— ఐతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

శం.— ఐతదాత్మ్యం - ఏతత్ - సదాత్మా యస్య సర్వస్య తదేతదాత్మ, తస్య భావ ఐతదాత్మ్యం. ఏతేన సదాఖ్యేనాత్మనాత్మవత్సర్వమిదం జగత్ - నాన్యోఽస్త్యస్యాత్మాఽసంసారీ సంసారీ వా - "నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ" ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. యేన చాత్మనాత్మవత్సర్వమిదం జగత్ - తదేవ సదాఖ్యం కారణం సత్యం- పరమార్థసత్. అతస్స ఏవాత్మా జగతః- ప్రత్యక్స్వరూపం సతత్త్వం యాథాత్మ్యం. ఆత్మశబ్దస్య నిరుపపదస్య ప్రత్యగాత్మని గవాదిశబ్దవన్నిరూఢత్వాత్. అతస్తత్- సత్త్వమసి హే శ్వేతకేతో ఇతి. ఏవం ప్రత్యాయితః పుత్ర ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయతు) యద్భవదుక్తం-తత్సన్దిగ్ధం మమ. అహన్యహని సర్వాః ప్రజాస్సుషుప్తే సత్సమ్పద్య నైవ విదురిత్యేతత్- యేన సత్సమ్పద్య న విదుస్సత్సమ్పన్నాస్స్మ ఇతి. అతో దృష్టాన్తేన మాం ప్రత్యాయయత్విత్యర్థః. ఏవముక్తస్తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అస్యేతి. అస్య సర్వస్య జగత ఉక్తం. అసంసారీతి భేదః. మూలాదేర్వ్యతిరేకం దర్శయతి (పరమార్థేతి) కల్పితస్య జగతస్స్వరూపం ప్రత్యగ్భూతమతాత్త్వికమితి శఙ్కాం వారయతి (సతత్త్వమితి) తత్త్వేన సహితమపి సతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాథాత్మ్యమితి) కథమేవమర్థవత్త్వమాత్మశబ్దస్య లభ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మశబ్దస్యేతి) సతో భవత్వాత్మత్వం- మమ కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతస్తదితి) సన్దిగ్ధమేవ విశినష్టి (అహన్యహనీతి) సన్దేహే హేతుమాహ (యేనేతి) తేన సన్దిగ్ధమిదమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. సన్దేహే హ్యస్య నివృత్తిః కథమిత్యత ఆహ (అత ఇతి) పుత్రస్య ప్రశ్నం సన్దేహాపోహార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఏవమితి) ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా) అస్యార్థః పూర్వమేవోక్తః. ఏవం సర్వత్ర సిద్ధం సదాత్మకత్వం శ్వేతకేతావుపసంహరతి (తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) నను తత్త్వమసీత్యత్ర మానాన్తరసిద్ధత్వేనోద్దేశ్యోపాదేయవిభాగాభావవ్యత్యయస్యోక్తత్వాత్ తద్భాష్టానురోధేన ప్రథమపురుషో వా కిం న స్యాదితి చేత్. ఉచ్యతే - మానాన్తరసిద్ధత్వేపి త్వంశబ్దార్థస్య తచ్ఛబ్దార్థాపేక్షయా ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, ప్రకృతేరేవాస్తిక్రియాకర్తృత్వాత్, మధ్యమపురుషో భవతి. అత ఏవ * యదగ్నే స్యామహం త్వం త్వం వా ఘా స్యా అహమిత్యత్ర అహం త్వం స్యాం- అహం వా త్వం స్యా ఇతి ప్రకృత్యాశ్రయః పురుషో భవతీతి * యుష్మద్యుపపద ఇతి సూత్రే ప్రతిపాదితం. తత్త్వం త్వంశబ్దార్థస్య ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, మానాన్తరసదసద్భావకృతప్రయోజకత్వాత్, త్వంశబ్దార్థప్రకృతిత్వాశ్రయ ఆసీతి మధ్యమపురుష ఏవ భవతి. అత ఏవ వ్యాసార్యైః * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యధికరణే తథైవోపపాదితం. న్యాయపరిశుద్ధౌ * సువర్ణం ఖవి రాజ్ఞా రసస్య శేవణ్ణితే భవతి ఇతి మహాభాష్యవాక్యముదాహృత్య పురుషస్యాస్తికాసు సాన్నిత్వనియమాభావస్సమర్థితః. నను తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య సమ్బుద్ధిస్థానవాక్యనిర్దేశోపదేశేన శ్వేతకేతుమాత్రపర్యవసితేతి * నాసమ్బోధ్యబోధనమితి న్యాయపరిశుద్ధ్యుక్తరీత్యా శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యత్వస్య పరమాత్మన్యసమ్భవేన త్వంశబ్దస్య నిర్దిష్టత్వాదుపపరమాత్మనోఽసమ్భవాత్- త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యాతిరిక్తవిషయత్వస్యాన్యస్యాదర్శనాదితి చేత్. అత్రోచ్యతే- * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యుక్తస్య తత్త్వమసీతి విశేషోపసంహార ఇతి భాష్యభాషితత్వాత్ తత్త్వమసీత్యత్రాపి సర్వశబ్దస్థానాపన్నస్య త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యనిశేషభూతజీవమాత్రపరత్వమేవ. ఐతదాత్మ్యపదస్థానాపన్నస్య తదిత్యస్య తదాత్మకత్వమేవార్థః. తతశ్చ సర్వం తదాత్మకమితివత్ త్వం తదాత్మక ఇత్యర్థః. నన్వేవం సతి తచ్ఛబ్దస్య తదాత్మకత్వే లక్షణా స్యాదితి వాచ్యం- అపర్యవసానవృత్త్యా త్వంశబ్దస్య తదన్తర్యామిపరత్వపక్షస్యాపి లక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వాత్. * సామ్పదస్యావిరోధం జైమినిరిత్యత్ర వ్యాసార్యైరపర్యవసానలక్షణార్థస్యయౌగికార్థతుల్యత్వాశ్రయణాత్, యౌగికార్థస్య చరూఢిపూర్వకలక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వస్య ప్రాద్రాత్యధికరణే గోవిన్దమశ్రైరాశ్రితత్వా. త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యాతిరిక్తవిషయత్వస్యాన్యస్యాదర్శనాత్, శ్వేతకేతో తత్త్వమసీతి త్రయాణాం పదానాం ప్రతీయమానసామానాధికరణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చాపర్యవసానలక్షణార్థస్యాశ్రయణాసమ్భవాత్. అపృథక్సిద్ధవాచినాం సామానాధికరణ్యస్య లోకవేదయోర్బహుశో దృష్టచరత్వేనాపృథక్సిద్ధజీవపరవాచినో త్వంతచ్ఛబ్దయోస్సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగస్యాప్యుపపత్తేః నత్వంశబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వమాశ్రయణీయం. వస్తుతస్తు * ఐతదాత్మ్యమితి శబ్దనిర్దిష్టం తదాత్మకత్వమేవ బుద్ధిస్థత్వాత్తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే- న తు సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మ- యేన తదాత్మకత్వే లక్షణాదోషస్స్యాత్. తతశ్చ త్వం తదసి- ఐతదాత్మ్యమసీత్యర్థః. అస్మింశ్చ పక్షే నకస్యాపి పదస్య లక్షణా. భామినీ దాయికాస్తు * స ఆత్మేతి పూర్వనిర్దిష్టస్యైవ * తత్త్వమసీత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన పరామర్శస్యోచితత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన సచ్ఛబ్దితాత్మైవాభిధీయతే. జఘన్యం త్వంపదం తు అపర్యవసానవృత్త్యా అన్తర్యామిపర్యన్తమభిదధాతి. స చ శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య జీవస్యైవ త్వంపదేన పరామర్శో యుక్త ఇతి వాచ్యం- హే దేవదత్తేతి దేవదత్తం సమ్బోధ్య తత్పుత్రాద్యప్రాయేణ త్వం కుమతం కృతవానసీతి ప్రయోగదర్శనాత్. ఇయాంస్తు విశేషః- తత్ర ముఖ్యానుపపత్త్యా త్వంపదస్య పుత్రే లక్షణా - ఇహ తు తదనుపపత్త్యా అన్తర్యామిన్యపర్యవసానవృత్తిరాశ్రియతే. నను * సామ్పదస్యావిరోధం జైమినిరితి సూత్రే వ్యాసార్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యౌగికతుల్యత్వసమర్థనాత్, యోగస్య చ రూఢిపూర్వకలక్షణా.

కాపేక్షయా దౌర్బల్యస్య ప్రాణాధికరణే మీమాంసకైస్సమర్థితత్వాత్, లక్షణాఽపేక్షయా జఘన్యత్వాపర్యవసానవృత్తిరితి చేత్. ఉచ్యతే - సత్యం - ఉక్తం వ్యాసార్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగికతౌల్యం. తథాపినతస్యాంలక్షణాఽపేక్షయాపి దౌర్బల్యం - ప్రయోగాభావాత్. ప్రాణాధికరణే ప్రాణశబ్దస్యాఽర్థస్య బహుత్వాసమ్భవాత్ పాశమన్త్రే బహువచనమవివక్షితార్థమితి పూర్వపక్షే * ఆదిత్యః పాశాన్ ప్రముమోక్త్వితి పాశమన్త్రే బన్ధనసాధనస్య పాశశబ్దరూఢార్థస్య - యోగికార్థస్య చాఽసమ్భవాత్ పాశానితి బహువచనస్యావివక్షితత్వేపి ప్రాణా ఇత్యత్ర యోగార్థస్యా-లభ్యార్థస్య వా బహుత్వసమ్భవాన్న బహువచనస్యావివక్షాయుక్తేత్యేతావన్మాత్రస్యైవ ప్రాణాధికరణసిద్ధం. నతు యోగార్థస్య లక్షణాఽపేక్షయా దౌర్బల్యమపి. తతశ్చ యోగస్య లక్షణాఽపేక్షయా దౌర్బల్యాభావాత్ తత్తుల్యాయా అపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా దౌర్బల్యం. తతశ్చ యోగార్థస్య ప్రతిబన్ధికాయా రూఢేరసంగతే యోగార్థోన జ్ఞప్యానివార్యత్వ లక్షణాపేక్షయా యోగస్య ప్రాబల్యం న్యాయ్యం. అతఏవ నాజామన్త్రే భగవతా భాష్యకృతా నజాయత ఇత్యజ ఇతి యోగ ఏవాశ్రితః - నతు పరకీయా రూఢాగత్వకల్పనం. అతఏవ * జగద్వాచిత్వాదిత్యత్ర * యోవై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్యవైతత్కర్మేత్యత్ర కర్మశబ్దస్య చలనాద్యర్థరూఢస్య * యథా ఋషభః కలహాయమానమేతి యోగో లక్షణాత్వేతి న్యాయమనుసృత్య కర్మశబ్దస్య క్రియత ఇతి కర్మేతి జగద్వాచిత్వమేవాశ్రితం. తథా అపశూద్రాధికరణేపి యోగాభ్యుపగమః శూద్రశబ్దస్య యోగ ఏవాశ్రితః. తతశ్చ లక్షణాఽపేక్షయా యోగస్య బలవత్త్వాత్తత్తుల్యాయా అప్యపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా బలవత్త్వమేవ. నను * సామాపదృష్టనిరోధం జైమినిరిత్యత్రైవ వ్యాసార్యైః - తాత్పర్యలిఙ్గైః పరమాత్మపరతయా నిర్ణీతే ప్రకరణే తత్ర చిదచిద్వాచినాం ప్రాణాదిపదానాం పరత్వే పావకత్వాదీని యోగార్థవిరోధినః. యథా ఆకాశప్రాణశబ్దాదౌ. యత్రతు చిదచిల్లిఙ్గాన్యపి సన్తి - తత్రాపర్యవసానవృత్త్యా తచ్ఛరీరకపరత్వం... యత్వాత్ చిదచిల్లిఙ్గాభావస్థలే యోగాశ్రయణస్య లక్షణాపేక్షయా అపర్యవసానవృత్త్యపేక్షయా యోగప్రాబల్యమపి న విరుద్ధమిత్యుక్తం చేత్. అస్తు యోగాపేక్షయా దౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. తథాపి లక్షణాపేక్షయాఽపర్యవసానవృత్తిః ప్రబలైవ. నను * ఛన్దోఽభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోఽర్పణనిగదాత్తథాహి దర్శనమితి సూత్రే గాయత్రీశబ్దస్య ఛన్దోవాచిత్వాదేకాదశాధికరణస్యాగతత్వప్రతిపాదనేన సాధ్వీ. ఉక్తం హి - గాయత్రీశబ్దస్య వాచ్యభూతాయాః ఛన్దోవిశేషరూపాయాః గాయత్ర్యాః పాదచతుష్టయవత్త్వేపి ఛన్దోరూపాయాః గాయత్ర్యాః ప్రకృతత్వాత్ సర్వభూతాద్యాత్మకత్వాసమ్భవాచ్చ తదనువిద్ధస్య గాయత్రీశబ్దేన లక్షణయా ప్రకరణాత్ - సంవర్గవిద్యాయాం * తేవా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్య ఇత్యత్రాగ్నిసూర్యచన్ద్రసలిలప్రాణవాగ్ఘ్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రమనస్సు దశసు దశత్వసంఖ్యాసామ్యాత్ * సైషా విరాడన్నాదీతి ఛన్దోవాచినో విరాట్ఛన్దో గౌణ్యా ప్రయుజ్యమానో దృష్టః. ఏవం ఛన్దోఽభిధాయిగాయత్రీశబ్దస్య చతుష్పాత్త్వసాదృశ్యాత్ బ్రహ్మణి ప్రయోగ ఉపపన్నః. ఇత్యుక్తత్వాత్ గౌణీ వృత్తిరపి లక్షణాపేక్షయా అపర్యవసానవృత్తేర్దౌర్బల్యమేవ యథా తథా వక్తవ్యమభిమతమితి ప్రతీయతే. యదిచాపర్యవసానవృత్తిర్గ్రాహ్యా స్యాత్ - తస్మాత్ గాయత్రీత్వవిశిష్టబ్రహ్మపరత్వస్య వక్తుం శక్యత్వాత్ గౌణీవృత్త్యాశ్రయణస్యాయుక్తత్వమితి చేన్న - అపర్యవసానవృత్త్యా గాయత్రీశబ్దస్య గాయత్రీత్వవిశిష్టబ్రహ్మపరత్వే తస్య సర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేన కేవలబ్రహ్మణి గౌణ్యాశ్రయణస్యావశ్యకత్వాత్. నచ గాయత్రీత్వవిశిష్టస్యైవ సర్వభూతాత్మత్వాద్యసమ్భవేపి బ్రహ్మస్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వం సమ్భవత్యేవ - అతఏవ పరవిద్యాయాం త్రిపాదస్య బ్రహ్మణస్త్రిపాద్యేన బాహ్యాకాశైక్యాసమ్భవేపి స్వరూపేణ బాహ్యాకాశైక్యం * యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశః యోవైస అన్తః పురుష ఆకాశ ఇతి సమ్భవేన ప్రతిపాదితం సమ్భవతీత్యభ్యుపేతం. తథా - శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్ వ్రీహేర్వేత్యత్రానన్తస్యైవ బ్రహ్మణః స్వరూపాభిప్రాయేణ * ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇత్యుక్తం. కిఞ్చానుని - సర్వాసూపాసనవిద్యాసు * అనన్తాపరిచ్ఛిన్నస్వరూపస్యైవ నిరతిశయానన్దసత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదీనామనుసంధాతవ్యత్వాత్, తత్తద్యాసనస్యాపి బ్రహ్మణః స్వరూపేణానన్త్యమపి సమ్భవతీత్యవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్ గాయత్రీత్వవిశిష్టత్వవేషేణ సర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేపి స్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వసమ్భవాత్, అపర్యవసానవృత్త్యైవ గాయత్రీశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యాశ్రయణం దౌర్బల్యకారిత్వమేవేతి వాచ్యం - గాయత్రీత్వవిశిష్టస్య బ్రహ్మణః స్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వోపపాదనం క్లేశసాధ్యమిత్యభిప్రాయేణాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణసమ్భవాత్. అతఏవ * ఆకాశాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్త ఇత్యాదావాకాశశబ్దే అపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణస్యైవ హేతుర్బీజం. యదిహ్యాకాశశబ్దస్య తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరత్వే తద్వారా తచ్ఛరీరకస్య జగత్కారణత్వాసమ్భవాత్ స్వరూపాభిప్రాయేణ జగత్కారణత్వవాదోఽభ్యుపేయః. సచక్లిష్ట ఇత్యేవాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణం - నతు యోగప్రాబల్యాదిత్యేవ రహస్యం. కిఞ్చ - గాయత్రీశబ్దేన చతుష్పాత్త్వాదిధర్మకీర్తనస్య సాదృశ్యానుసన్ధానార్థత్వాభావేన యద్యప్రసక్తాచ్ఛత్ర గౌణ్యాశ్రయణం గాయత్రీశబ్దే - నతు గౌణ్యాః ప్రాబల్యాత్. అతో న గౌణ్యపేక్షయా దౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. నన్వపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాఽపేక్షయా ప్రాబల్యే * యేత్రక్షత్రం చాభిభూతం ఇద్ధీత్యత్ర, * యూం- పదాత్మకం ఇద్ధీత్యర్థ ఇతి, తథా * బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేత్యత్ర, * దేవం- దేవాత్మకమిత్యర్థ ఇ, త్యేవం బహుషు స్థలేషు యేత్రజ్ఞాదిశబ్దానామపర్యవసానవృత్తిమనాశ్రిత్య యూం దేవమిత్యాదిశబ్దానాం లక్షణాశ్రయణం నోపపద్యతే - అతోఽవసీయతే లక్షణాఽపర్యవసానవృత్త్యోరైవ మప్యాభావో భాష్యకృదభిమత ఇతి చేత్. అస్యాన్వారుహ్యాఙ్గీకారపరతయా ప్యుపపత్తేః. నను ముఖ్యార్థసమ్బన్ధేన తదపృథక్సిద్ధవిశేష్యస్య లక్షణయా ప్రతీత్యుపపత్తౌ న శక్తికల్ప్యా- అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాదితి చేత్. నైవం- కల్పనాయాం పరము పాలమ్భః- నతుక్లృప్తస్థలే. ప్రక్లృప్తే చ జాతిగుణాదివాచి గో నీలాది శబ్దేషు అపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిత్వేన వ్యక్తేర్విశేష్యవాచిత్వస్య క్లృప్తత్వాత్, తన్న్యాయశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాశ్రయే బ్రహ్మణి సర్వశబ్దవాచ్యత్వస్య ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యతయా, * వచసాం వాచ్యముత్తమం * నతోస్మి సర్వవచసాం ప్రతిష్ఠాం యత్ర శాశ్వతీ * తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియ

తి • చరాచరవ్యపాశ్రయమున్నాత్రైన్ద్రసచేశోభాక్తసద్భావభావిత్వాదిత్యాదిభిర్వృత్తిస్థానస్యసర్వశబ్దవాచ్యత్వస్యసిద్ధత్వాత్, చ • తత్త్వమసీత్య స్యవానుపపత్తిరితివదన్తి. అత్ర తత్త్వమసీతి - తత్త్వంపదాభ్యాం సర్వజ్ఞత్వకించిజ్జ్ఞత్వోపలక్షితంచిన్మాత్రంలక్ష్యతే- అతశ్చినాత్రవిషాస్య శ్రుతిస ర్వస్యతాత్పర్యమితివదన్తిపరే ప్రత్యుక్తాః - • సర్వజ్ఞం సర్వకర్తారం నారాయణమనామయం । సర్వో వేదమయంజ్ఞానమయ న్ని మహాతాత్పర్యమత్ర హి। సర్వేషామపివేదానామితిహాసపురాణయోః। ప్రమాణానాంచ సర్వేషాం తదర్థంచాన్యదుచ్యతే ఇతినారదీయవచనవిరోధాత్, తన్మతేశ్రుతేః ప్రత్యక్ష విరోధభయాభావేన తత్త్వంపదముఖ్యార్థయోరేవా భేదబోధనసమ్భవేత త్త్వంపదలక్ష్యచిన్మాత్రాభేదప్రతిపాదకత్వాశ్రయణస్య నిర్మూలత్వాత్, వ్యాధకులసంవర్ధితరాజకుమారస్య వ్యాధభావత్యాగపూర్వకం నయనాయ ప్రవృత్తైర్వం రాజకుమారోఽసీత్యాదౌ రాజకుమారపదలక్షణాశ్రయణాభావేన ఇ హాపిజగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టవాచకతత్పదేలక్షణాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాత్, త్వంరాజకుమారోఽసీత్యత్రాపి విధేయరాజకుమారత్వేతా త్పర్యాభావే వ్యాధభావానుపమర్దవత్ విధేయభూతతత్పదార్థభూతజగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదితాత్పర్యాభావే తద్విపభావోపమర్దాసమ్భవా, ద్వే త్యాస్తాం తావత్. ప్రకృతమనుసరామః. ఏవము క్తః శ్వేతకేతుస్సుషుప్తికాలే ప్రజానాం సత్సమ్పత్తౌ సత్త్వసంపత్తిసమ్భవాన్నైవమితి ప్రతీతిస్స్యాత్, నను స్త్రైతరజ్ఞాదీనామివపరమాత్మనిసుషుప్తాలీనానాం పునరుత్థితిశ్చ న స్యాత్. అతస్సుషుప్తౌ ప్రజానాం సత్సమ్పత్తిర్నశ్రద్ధేయేతిమన్వానఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) విశిష్యజ్ఞాపయత్విత్యుక్తశ్శ్వేతకేతుం ప్రత్యుక్త అర్థేష్వజీకృతవానిత్యర్థః. ఏత త్ఖణ్డవిషయాణ్యధికరణానిలిఖ్యన్తే- ఉత్క్రాన్తిపాదే • వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శ్రూయమాణా వాచో మనస్సమ్పత్తిః వాగ్వృత్తిమాత్రమ - నతు వాగ్రూప స్య - వాచో మనసః ప్రకృతిత్వాభావేనా ప్రకృతిభూతేమనసి వాచస్సామ్యాపత్త్యసమ్భవాత్. నచ వాగ్వృత్తైరపి ప్రకృతిభూతే మనసి సమ్పత్తిరో లయాసమ్భవత్తిబాధ్యం - మనసిస్థితేపి వాగ్వృత్త్యుపరామాభావదర్శనేన సమ్పద్యత ఇత్యుపపత్తేః, నిద్రాదశాయాం మనసి స్థితేపి వాక్యవసాయ వేనసమ్పత్తిశ్రుతేరశక్యత్వాత్, ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ వాక్స్వరూపమేవ మనసి సమ్పద్యతే - వాగిన్ద్రి యోపరతేపి మనః ప్రవృత్తిదర్శనాత్. * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శబ్దాద్వాగేవ మనసి సమ్పద్యతే. యద్యపి మనసో వాక్ప్రకృతిత్వం నాస్తి - తథాప్య నుపరతవ్యాపారేపి మనసి వాచ ఉపరతవ్యాపారత్వదర్శనాత్ వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యుచ్యతే. వృత్తిపక్షేపి సమ్పద్యత ఇత్యస్య గౌణత్వావశ్యమ్భా వాత్. తతశ్చ వాచో నిర్వ్యాపారతాహేతుభూతో మనసా సంయోగవిశేషస్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. * అత ఏవ సర్వాణ్యను. యతో వాచో మనసా సంయోగమాత్రం సమ్పత్తిః - అత ఏవ * తస్మాదుపశాన్తతేజాః పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైరితి వాచ మనస్యన్యేషామిన్ద్రియాణాం సమ్పత్తిశ్రుతిరపితదనుగుణైవేత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా • మనః ప్రాణ ఇత్యత్ర మనోవృత్తేరేవ ప్రాణేఽప్యయ ఉచ్యతే - మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తివ్యపి ప్రచు రప్రయోగసత్త్వాత్. నతు పూర్వోక్తరీత్యా సంయోగవిశేష సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే - • తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్. మనసో నిర్వ్యాపా రతాహేతుభూతః ప్రాణేన సంయోగవిశేష ఏవ ఇహాపి సమ్పత్తిశబ్దార్థః. తతశ్చ మన ఏవ ప్రాణే సమ్పద్యతే- * మనః ప్రాణ ఇత్యుత్తరవాక్యాదిత్య ర్థః. మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిపరత్వేపి సమ్పత్తిశ్రుతేర్గౌణత్వావశ్యమ్భావేన మనశ్శబ్దస్య గౌణత్వాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి సిద్ధాన్తితం. తథా • ప్రాణస్తేజసీతి శ్రుతేః ప్రాణస్తేజసి సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- • సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః. సః- ఇన్ద్రియసహితః ప్రాణః అధ్యక్షే - జీవే సమ్పద్యతే- • ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ప్రాణానాం జీవోపగమస్య, తమనూత్క్రామన్తం ప్రాణో నూత్క్రామతీత్యాది శ్రవణాజ్జీవ ఏవ స మ్పద్యతే. గఙ్గాయా సంయుక్తా యమునా సాగరం గచ్ఛతీతివత్ యమునాయా గఙ్గాద్వారా సాగరంగచ్ఛతీతి ప్రయోగవజ్జీవద్వారా ప్రాణస్య తేజస్సమ్పత్త్యాఽపి * ప్రా ణస్తేజసీత్యుక్తిరుపపద్యతే నచ ప్రాణస్య తేజో ద్వారా తేజసి జీవోపగమాద్- స్థితిబాధ్యం - నచస్యాత్స్య ప్రాణస్య తేజసిస్థితిరసమ్భవాదితి స్థితం. తథా * ప్రాణస్తేజసీతి జీవయుక్తస్య ప్రాణస్య తేజోమాత్ర ఏవ సమ్పత్తిశ్రవణాన్న సర్వభూతసమ్పత్తిరితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- • భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః. స జీవః ప్రా ణస్సంయుక్తో మునస్సర్వేషు భూతేషు సమ్పద్యతే- • పృథివీమయ ఆపోమయస్తేజోమయ ఇత్యనన్తరతో జీవస్య సర్వభూతమయత్వశ్రవణేన సర్వభూతసమ్పత్తేర్వ క్తవ్యత్వాత్. * నైకస్మిన్దర్శయతో హి. ఏకస్మిన్ - తేజోమాత్రే న సమ్పద్యతే- • ఏకైకస్య భూతస్య కార్యాక్షమత్వం * అనేన జీవేనాత్మనాఽను ప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా । నాశక్నువన్ప్ర జాస్స్రష్టుమసమాగమ్యకృత్స్నశః । సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః । మహదాద్యావిశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి త ఇతి శ్రుతి స్మృతీ దర్శయత ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా * తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యత్ర జీవపరిష్వక్తతేజశ్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం పరదేవతాసమ్పత్తౌ ప్రయోజ నాభావాత్ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి శ్రుతిః స్తుతిమాత్రపరేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- • తాని పరే తథాహ్యాహ. తాని- జీవసంసృష్టాని భూత సూక్ష్మాణి పరే- పరమాత్మని సమ్పద్యన్తే. కుతః. తథాహ్యాహ శ్రుతిః • తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి. శ్రుతివశాచ్చ సుషుప్తిప్రళయయోరివ పరమాత్మ సమ్పత్తేస్సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమః ప్రయోజనత్వేనోపకల్ప్యత ఇతి స్థితం. తథా - సేయం పరమాత్మని జీవస్య సమ్పత్తిః ప్రాకృతలయవత్స్వ ర నాపనిరూప్యా నైవ- సర్వాత్మనః సర్వోపాదానత్వాత్. నతు వాగాదేర్మనఆదిష్వివావిభాగమాత్రమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అవిభాగో వచనాత్. అత్రాపి పృథగ్భావానర్హసంసర్గవిశేషలక్షణావిభాగ ఏవ సమ్పత్తిశబ్దార్థః- * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యత్ర సమ్పద్యత ఇతి శబ్దస్యైవేహాపి వ్యనుషఙ్గాదా నతయాఽభిధానవైరూప్యాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యథా సోమ్య మధుమధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాగ్ రసాన్ సమవహారమేకతాగ్ రసం గమయన్తి॥ ౧

తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తే ఽముష్యాహం వృక్షస్య రసో ఽస్మ్యముష్యాహం వృక్షస్య రసో ఽస్మీత్యేవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి ౨

త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిగ్ంహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దగ్ శో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౩

శం.— యదుక్తం సుషుప్తః సత్ సమ్పద్యతే, న తు విదుః సత్ సమ్పన్నాః స్మ ఇతి, తత్కస్మాదితి. అత్ర శృణు దృష్టాన్తం. యథా లోకే సోమ్య మధుకృతః మధు కుర్వన్తీతి మధుకృతః మధుకరమక్షికాః మధు నిస్తిష్ఠన్తి మధు నిష్పాదయన్తి తత్పరాః సన్తః. కథం. నానాత్యయానాం నానాగతీనాం నానాదిక్కానాం వృక్షాణాం రసాన్ సమవహారం సమాహృత్య ఏకతాం ఏకభావం మధుత్వేన రసాన్ గమయన్తి మధుత్వమాపాదయన్తి. ౧

ఆ.— యథేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (యదుక్తమితి) ప్రత్యహం సుషుప్తే సర్వాః ప్రజాః సత్ సమ్పద్యన్తే సత్ సమ్పన్నాః స్మ ఇతి న విదుః ఇతి యదుక్తం తత్కారణాభావాత్ అయుక్తమిత్యాశఙ్క్య తదుపపాదయన్నాహ — తత్ర సుషుప్తావజ్ఞానే కారణభూతం దృష్టాన్తముచ్యమానం శృణు త్వమితి యోజనా. యథా దృష్టాన్తో ఽస్య బోధకస్తథోచ్యత ఇత్యాహ (యథేతి) పునశ్శబ్దో క్రియాపదేన సమ్బన్ధప్రదర్శనార్థం. మధుకృతాం మధు నిష్పాదకత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) నానాగతీనాం — నానాఫలానామిత్యేతత్. బహూనాం రసానాం కథమేకతేత్యాశఙ్క్యాహ (మధుత్వేనేతి) తదేవ స్పష్టయతి (మధుత్వమితి) ౧

రం.— (యథా సోమ్య మధుమధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాగ్ రసాన్ సమవహారమేకతాగ్ రసం గమయన్తి) యథా లోకే మధుకృతః — మధుమక్షికాః మధు నిస్తిష్ఠన్తి — నిష్పాదయన్తి. నానాత్యయానాం — నానాగతీనాం వృక్షాణాం రసాన్ సమాహృత్య మధుత్వేనైక్యం గమయన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— తే రసాః యథా మధుత్వేనైకతాం గతాః తత్ర మధుని వివేకం న లభన్తే. కథం. అముష్యాహం — ఆమ్రస్య పనసస్య వా వృక్షస్య రసో ఽస్మీతి చ. యథా హి లోకే బహూనాం చేతనావతాం సమేతానాం ప్రాణినాం వివేకలాభో భవత్యముష్యాహం పుత్రో నప్తాస్మీతి, తే చ లబ్ధవివేకాః సన్తః న సఙ్కీర్యన్తే, న తథేహ నేకప్రకారవృక్షరసానామపి మధురామ్లతిక్తకటుకాదీనాం మధుత్వేనైకతాం గతానాం మధురాదిభావేన వివేకో గృహ్యత ఇత్యభిప్రాయః. యథాఽయం దృష్టాన్త ఇతి. ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః అహన్యహని సతి సమ్పద్య — సుషుప్తకాలే మరణప్రలయయోశ్చ. న విదుః — న విజానీయుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి, సమ్పన్నా ఇతి, వా. ౨

ఆ.— తే యథేత్యాదివ్యాచష్టే (తే రసా ఇతి) ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథా హీత్యాదినా) ఇహేతి ప్రకృతదృష్టాన్తోక్తిః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) ౨

రం.— (తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తేఽముష్యాహం వృక్షస్య రసో ఽస్మీత్యాది) తే చ — రసా మధుత్వేనైకతాం గతాః అముష్య వృక్షస్య — వకుళస్య వా — కుటజస్య వా — రసో ఽస్మీతి యథా వివేకం న లభన్తే — ఏవమేవేమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పన్నాస్సత్యః అహం దేవదత్తః — అహం అముష్య పుత్రః — అధునా సతి సమ్పన్న ఇతి వా — సమ్పత్స్యామహ ఇతి వా న జానన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— యస్మాచ్చైవమాత్మనస్సద్రూపతామజ్ఞాత్వైవ సతి సమ్పద్యన్తే — అతస్త ఇహ లోకే యత్కర్మనిమిత్తాం యాం యాం జాతిం ప్రతిపన్నా ఆసుర్వ్యాఘ్రాదీనాం వ్యాఘ్రోఽహం సింహోఽహమిత్యేవం — తే తత్కర్మజ్ఞానవాసనాఙ్కితాస్సన్తస్సత్ప్రవిష్టా అపి తద్భావేనైవ పునరాభవన్తి. పునస్సత ఆగత్య వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యత్పూర్వమిహ లోకే భవన్తి — సమ్బభూవురిత్యర్థః. తదేవ పునరాగత్య భవన్తి. యుగసహస్రకోట్యన్తరితాపి సంసారిణో జన్తోర్యా పురాభావితా వాసనా — సా న నశ్యతీత్యర్థః. • యథా ప్రజ్ఞం హి సమ్భవా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౩

ఆ.— రసానామచేతనత్వేన వివేకానర్హత్వాత్కథం చేతనావతామిదం దృష్టాన్తతా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) ఏవం యథోక్తరసదృష్టాన్తవశేన యావచ్చేతనానామపి సుషుప్త్యాదౌ జాడ్యాస్కన్దితతయా రసతుల్యత్వాత్తేషాం వివేకానర్హావస్థాపత్తియుక్తేః ప్రకృతముదాహరణమవిరుద్ధమితి భావః. సతా సమ్పన్నానామపి తత్ప్రత్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారిణ ఇతి) ౩

రం.— (త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి) అతః సుషుప్తిరుత్థితాశ్చ ప్రజాః స్వాపాత్పూర్వం యద్యద్భవన్తి — యో యో అభవత్. తే తే ఆభవన్తి — ఆగత్య భవన్తి. సుషుప్తేః ప్రాగ్వ్యాఘ్రాభిమానిస్థితః సు

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఉ.— ఇమాః సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యః స్యన్దన్తే పశ్చాత్ప్రతీచ్యస్తాః సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తి స సముద్ర ఏవ భవతి తా యథా తత్ర న విదురియమహమస్మీయమహమస్మీతి॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహ ఇతి త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిగ్ంహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దగ్ంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౨

ము స్యన్దన్తరమపి వ్యాఘ్రోఽహం సింహోఽహమిత్యనుభవన్తీత్యర్థః. పూర్వవాసనావాసితా ఏవోత్తిష్ఠన్తీత్యుక్తం భవతి. తతశ్చ దర్శనానుసన్ధానాభావాదుత్థానే పునరుత్థితిరితి భావః. ౩

శం.— తాః ప్రజాః యస్మిన్ ప్రవిశ్య పునరావిర్భవన్తి, యోఽసౌ తోఽస్మిన్ సత్యాత్మా ... సదాత్మానం ప్రవిశ్య నావర్తన్తే, స య ఏషోఽణిమేత్యాది వ్యాఖ్యాతం. యథా లోకే స్వకీయే గృహే సుప్తోత్థాయ గ్రామాన్తరం గతో జానాతి స్వగృహాదాగతోఽస్మీతి- ఏవం సత ఆగతోఽస్మీతి చ జన్తూనాం కస్మాద్విజ్ఞానం న భవతీతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తః తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏషోఽణిమేత్యాద్యవతారయతి (తాః ప్రజా ఇతి) ఇత్యాదినా సద్విజ్ఞానరహితేభ్యః ... యథాభూతమిత్యదృష్టోదాహర్తవ్యః. ... (యథేతి) సతో హ్యాగతోఽస్మీత్యనుస్మృతిరసంజ్ఞాతాభావం దృష్టాన్తేనోపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యుక్త ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏషోఽణిమా) సః- పరమాత్మా అణిమా- అణుః సూక్ష్మ ఇత్యర్థః. (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ఏవముక్తః శ్వేతకేతుః సుషుప్తిదశాయాం పరమాత్మని సమ్పన్నస్య స్వాపానన్తరం తత ఉత్థాయ గతశ్చేత్- ప్రాతర్గృహాదుత్థాయ గతస్య గృహాదాగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానవత్ సత ఆగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాత్ నైతద్విమృశ్యనీయమితి మన్యమాన ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణుత్ర దృష్టాన్తం- యథా సోమ్యేమా నద్యః- గఙ్గాద్యాః పురస్తాత్- పూర్వాం దిశం ప్రతి ప్రాచ్యః- ప్రాగఞ్చనాస్స్యన్దన్తే- స్రవన్తి. పశ్చాత్- ప్రతీచీం దిశం ప్రతి సిన్ధ్వాద్యాః ప్రతీచీమఞ్చన్తి- గచ్ఛన్తీతి ప్రతీచ్యః. తాస్సముద్రాత్- అమ్భోనిధేర్జలధరైరాక్షిప్తాః పునర్వృష్టిరూపేణ పతితా గఙ్గాదినదీరూపిణ్యః పునస్సముద్రం- అమ్భోనిధిమేవాపియన్తి. సముద్ర ఏవ భవన్తి. తాః- నద్యో యథా తత్ర- సముద్రే సముద్రాత్మనైకతాం గతాః న విదుః- న జానన్తి- ఇయం గఙ్గాఽహమస్మి, ఇయం యమునాఽహమస్మీతి చ. ౧

ఆ.— ఆగమనావధ్యవిజ్ఞానం తత్రేత్యుక్తం. ౧-౨

రం.— (ఇమాస్సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే పశ్చాదుదీచ్యః తాస్సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తీత్యాది) యథా గఙ్గాద్యా నద్యః ప్రాచ్యః- పూర్వదిక్ప్రస్థితాః ప్రాఙ్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. ప్రతీచ్యః- పశ్చాద్దేశప్రవృత్తాః సిన్ధ్వాద్యా నద్యః పశ్చాన్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. పునశ్చ తాః సముద్రాత్ సముద్రం గచ్ఛన్తి- సముద్రపర్యన్తదేశాత్ సముద్రమధ్యం గత్వా సముద్రైకీభూతాస్సత్యః ఇయం- గఙ్గాఽహమస్మి ఇయం- యమునాఽహమస్మీత్యేవం ప్రత్యభిజ్ఞాతుమసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః యస్మాత్సతి సమ్పద్య న విదుః- తస్మాత్ సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహే ఆగతా ఇతి వా. (త ఇహ వ్యాఘ్ర ఇత్యాది) సమానమన్యత్. ౨

రం.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సత ఆగమ్య న విదురిత్యాది) తథా సుప్తోత్థితా అపి సత ఉత్థితా ఆగతా ఇతి న ప్రత్యభిజ్ఞాతుం సమర్థా భవన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఉ.— అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యో మధ్యేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యోఽగ్రేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేత్స ఏష జీవేనాత్మనానుప్రభూతః పేపీయమానో మోదమానస్తిష్ఠతి ॥ ౧

తస్య యదేకాꣳ శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతి ద్వితీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి తృతీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి సర్వం జహాతి సర్వః శుష్యత్యేవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ ॥ ౨

శం.— దృష్టం లోకే జలే వీచీతరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయ ఉత్థితాః పునస్తద్భావం గతా వినష్టా ఇతి. జీవాస్తు తత్కారణభావం ప్రత్యహం గచ్ఛన్తః సుషుప్తే మరణప్రలయయోశ్చ న వినశ్యన్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరం వ్యాచష్టే (దృష్టమితి) వినష్టా ఇతి - లోకే దృష్టమిత్యన్వయః. జీవాస్తు ప్రత్యహం సుషుప్తే మరణప్రలయయోశ్చ కారణభావం గచ్ఛన్తోఽపి న వినశ్యన్తీత్యయుక్తమితి [illegible] జీవనాశం శఙ్కమానస్య ప్రతిబోధనార్థము[illegible] ([illegible]) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇత్యేవం బోధితేన శ్వేతకేతునా - నను సుషుప్తిసమయే సతా సంపన్నానాం తద్భావస్యాభ్యుపగతత్వే మరణానన్తరం కదాపి పూర్వజన్మస్మరణాభావాజ్జీవస్య దేహాన్తరసంగమనాయోగః [illegible] భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తే [illegible] ఉక్తం [illegible] ఏతత్ప్రశ్నాభిప్రాయం [illegible] సుషుప్తిముక్తాది[illegible] సుషుప్తిసమయే [illegible] కర్మాణాం సాఫల్యం చ భవిష్యతీతి ప్రాప్తే [illegible] సుషుప్తౌ [illegible] కర్మానుస్మృతిశ్చ [illegible] అన్యథా కృతహానాదిప్రసఙ్గాత్. [illegible] సోఽహం [illegible] అతఏవ [illegible] అతో న సుషుప్తౌ [illegible] ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శ్రుత్వా [illegible] సోమ్య. మహతః - అనేకశాఖాదియుక్తస్య. అస్యేతి - అగ్రతస్థితం వృక్షం దర్శయన్నాహ. యో మూలేఽభ్యాహన్యాత్పరశ్వాదినా - సకృద్ఘాతమాత్రేణ న శుష్యతీతి జీవన్స్రవతి. తథా మధ్యేఽభ్యాహన్యాత్ - జీవన్స్రవేత్. తథా - అగ్రేఽభ్యాహన్యాత్ - జీవన్స్రవేత్. స ఏష వృక్ష ఇదానీం జీవేనాత్మనానుప్రభూతః - అనువ్యాప్తః పేపీయమానః - అత్యర్థం పిబన్నుదకం, భౌమాంశ్చ రసాన్ [illegible], మోదమానః - హర్షం ప్రాప్నువంస్తిష్ఠతి. ౧

ఆ.— జీవస్య నాశాభావం వక్తుమాదౌ దృష్టాన్తమాహ (శ్రుత్వేతి) ౧

రం.— (అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేదిత్యాది) అనేకశాఖాయుక్తవృక్షే యది కశ్చిన్మూలే - మధ్యే - అగ్రే వా పరశ్వాదినాఽభ్యాహన్యాత్ - తదా జీవయుక్త ఏవ [illegible] స్రవతి. అతో రసస్రవణరూపకార్యాజ్జీవాత్మా [illegible] పేపీయమానః [illegible] ౧

శం.— తస్యాస్య యదేకాం శాఖాం - రోగగ్రస్తామాహతాం వా జీవో జహాతి - ఉపసంహరతి శాఖాయాం ప్రసృతమాత్మాంశం. అథ సా శుష్యతి. వాగ్మనః ప్రాణకరణగ్రామానుప్రవిష్టో హి జీవ ఇతి తదుపసంహారే తదుపసంహ్రియతే. జీవేన చ ప్రాణయుక్తేనాశితం పీతం చ రసతాం గతం జీవచ్ఛరీరం వృక్షం చ వర్ధయద్రసరూపేణ జీవస్య సద్భావే లిఙ్గం భవతి. అశితపీతాభ్యాం హి దేహే జీవస్తిష్ఠతి - తే చాశితపీతే జీవకర్మానుసారిణీ ఇతి. తస్యైకాఙ్గవైకల్యనిమిత్తం కర్మ యదోపస్థితం భవతి - తదా జీవ ఏకాం శాఖాం జహాతి - శాఖాయా ఆత్మానముపసంహరతి. అథ - తదా సా - శాఖా శుష్యతి. జీవస్థి

ఉ.— జీవాపేతంవావకిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

తినిమిత్తో రసో జీవకర్మాపేక్షో జీవోపసంహారేణ తిష్ఠతి- రసాపగమే చ శాఖా శోషముపైతి. తథా- సర్వం వృక్షమేవ యదాఽయం జహాతి- తదా సర్వోఽపి వృక్షశ్శుష్యతి. వృక్షస్య రసస్రవణశోషణాదిలిఙ్గాజ్జీవత్త్వం. దృష్టాన్తశ్రుతేశ్చ చేతనావన్తః స్థావరా ఇతి- బౌద్ధకాణాదమతమచేతనాః స్థావరా ఇత్యేతదసారమితి దర్శితం భవతి. యథాఽస్మిన్ వృక్షదృష్టాన్తే దర్శితం- జీవేన యుక్తో వృక్షోఽశుష్కో రసపానాదియుక్తో జీవతీత్యుచ్యతే, తదపేతశ్చ మ్రియత ఇత్యుచ్యతే,. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ. ౨

ఆ.--- నను హిరణ్యగర్భస్థాయాం వా తత్ప్రతాయాం వా శాఖాయాం ప్రాణోపసంహారేఽపి కుతో జీవోపసంహారస్స్యాదితి - తత్రాహ (వాగితి) నను వృక్షే జీవస్య సద్భావేఽపి తత్ప్రాణోపసంహారానుపసంహారౌ కల్ప్యౌ- తత్ర తస్య సత్త్వం తు కుతస్త్యమ్ - అత ఆహ (జీవేన చేతి) రసపానేన- వర్ధయతి దిత్యాదిసమ్బన్ధః. వృక్షశరీరే జీవస్య సత్త్వే ప్రాసఙ్గికమిత్యశాకదాచిత్తదీయామేకాం శాఖాం జహాతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఆశేతేతి) జీవోపసంహారేకిమితి శాఖా శుష్యతి- తత్రాహ (జీవస్థితీతి) జీవస్య స్థితిర్నిమిత్తం యస్యేతి విగ్రహః. తథా - శాఖాయాం ముఖ్యప్రకారేణేతి యావత్. యత్తు వైశేషికసైన్యాయికాభ్యాం స్థావరాణాం నిర్జీవత్వమచేతనత్వముక్తం- తదేతన్నిరస్తమిత్యాహ (వృక్షస్యేతి) ఆదిశబ్దో వృద్ధి సంహారాదిసఙ్గ్రహార్థః. ∗ స ఏష జీవేనాత్మనానుప్రభూత ఇతి దృష్టాన్తశ్రుతిః. శ్రుతదృష్టాన్తేన వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ౨

రం,--- (తస్య యదేకాం శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతీత్యాది) ఏవమాముఖ్యాగ్రన్థోప్యేవ ద్రష్టవ్యః యదా జీవః యదికాలకర్మవశాద్యం యం ప్రదేశం త్యజతి- స స ప్రదేశశ్శుష్యతి. ఏవమేవ సర్వం జహాతి యది- తత్సర్వం శుష్యతి. తతశ్చ యథా ఏకశాఖాశోషో న జీవనాశకృతః - అపితు జీవసఙ్కోచకృతః- ప్రదేశాన్తరే జీవస్య సత్త్వేన నాశాసమ్భవాత్. ఏవమేవ సర్వశోషోఽపి త్యాగకృత ఏవ- నతు జీవనాశకృత ఇత్యర్థః. ౨

శం.— జీవాపేతం- జీవవియుక్తం వావకిలేదం శరీరం మ్రియతే- న జీవో మ్రియత ఇతి. కార్యశేషే చ సుప్తోత్థితస్య మమేదం కార్యశేషమపరిసమాప్తమితి స్మృత్వా సమాపనదర్శనాత్. జాతమాత్రాణాం చ జన్తూనాం స్తన్యాభిలాషభయాదిదర్శనాచ్చాతీతజన్మాన్తరానుభూతస్తనపానదుఃఖానుభవస్మృతిర్గమ్యతే. అగ్నిహోత్రాదీనాం చ కర్మణామర్థవత్త్వాన్న జీవో మ్రియత ఇతి. (స య ఏషోఽణిమేత్యాది) సమానం. కథం పునరిదం ప్రతిష్ఠిత్యాదినామరూపవజ్జగదత్యన్తసూక్ష్మాత్సద్రూపాన్నామరూపరహితాత్సతో జాయతే ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి. తథాఽస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జీవస్య సుషుప్తే నాశాభావేఽపి హేత్వన్తరమాహ (కార్యశేషే చేతి) తస్మిన్ సతి సుషుప్తోత్థానాత్పునరుత్థితస్య కార్యస్య శేషం స్మృత్వా కర్మణి - తదిదం సమాపనమప్రతిపత్త్యా స్మృత్వా తస్య సమాపనదర్శనాన్న స్వాపే జీవో నశ్యతీత్యర్థః. మరణకాలే తన్నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (జాతమాత్రాణామితి) అద్యశ్చ కారస్సముచ్చయే. ద్వితీయోఽవధారణే జీవస్య ప్రళయాదావవినాశే కారణాన్తరమాహ (అగ్నిహోత్రాదీనామితి) ఇతిశబ్దో జీవస్య నిత్యత్వోపసంహారార్థః. యదుక్తం ∗ సన్మూలాస్సోమ్యేత్యాది - తత్ర చోదయతి (కథం పునరితి) విలక్షణయోః కార్యకారణత్వమితి శఙ్క్యమానం ప్రతిబోధయితుముత్తరవాక్యముపాదత్తే (తథేతి) 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జీవాపేతం వావకిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇత్యాది) అతో మనుష్యాదిష్వపి జీవత్యాగకృతం దేహస్య మరణం. న జీవస్య మరణం- తథా సతి కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్. అతస్సుషుప్తిమరణదశాయాం సత్సమ్పత్తావపి న జీవవినాశ ఇతి సిద్ధమితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం బోధితేన శ్వేతకేతునా అణిమ్నస్సచ్ఛబ్దితస్య రూపరసాదిహీనస్య వివిధస్థావరజఙ్గమాదియుక్తానేకబ్రహ్మాణ్డహేతుత్వం న శ్రద్ధేయమితి మన్వానేన భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థిత స్తథాఽస్త్విత్యువాచేత్యర్థః. వ్యాసార్యైస్తు ∗ జ్యోతిరాద్యధికరణే ∗ అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్యేతి వృక్షశబ్దేన శరీరం నిర్దిశ్యత ఇత్యుక్తం. 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— § న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి భిన్ధీతి భిన్నం భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీత్యణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాసామఙ్గైకాం భిన్ధీతి భిన్నా భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీతి న కిఞ్చన భగవ ఇతి ౧

తగ్ంహోవాచ యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయస ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి॥ ౨

శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం.— యద్యేతత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- అతః- అస్మాన్మహతో న్యగ్రోధాత్ఫలమేకమాహర. ఇత్యుక్తస్తథా చకార సః. ఇదం భగవ ఉపాహృతం ఫలమితి దర్శితవన్తం ప్రత్యాహ - ఫలం భిన్ధీతి. భిన్నమిత్యాహేతరః. తమాహ పితా- కిమత్ర పశ్యసీతి. ఇత్యుక్త ఆహ- అణ్వ్యః - అణుతరా ఇవేమా ధానాః- బీజాని పశ్యామి భగవ ఇతి. ఆసాం- ధానానామేకాం- ధానామఙ్గ- హే వత్స భిన్ధీత్యుక్త ఆహ- భిన్నా భగవ ఇతి. యది భిన్నా ధానా- తస్యాం భిన్నాయాం కిం పశ్యసీత్యుక్త ఆహ- న కించన పశ్యామి భగవ ఇతి. ౧

ఆ.— స్థూలస్య కార్యస్య సూక్ష్మకారణత్వమేతదత్యుచ్యతే. * అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్యేతి ప్రకృతం వృక్షం పరామృశతి (అత ఇతి) ౧

రం.— (న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి) న్యగ్రోధఫలమితమాహరేత్యాచార్యేణోక్తః శ్వేతకేతురిదం భగవ ఇత్యానీతవానిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కిమత్ర - ఫలే పశ్యసీతి పిత్రోక్తః పుత్రః అణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాహ. ఇమాని బీజాన్యణూన్యేవ పశ్యామీత్యర్థః. ఇవశబ్ద ఏవార్థః. శిష్టం స్పష్టార్థం. ౧

శం.— తం పుత్రం హోవాచ. వటధానాయాం భిన్నాయాం యం వటబీజాణిమానం హే సోమ్య ఏతం న నిభాలయసే - న పశ్యసి. తథాఽప్యేతస్య వై కిల సోమ్య ఏష మహాన్న్యగ్రోధో బీజస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్యాదృశ్యమానస్య కార్యభూతః స్థూలశాఖాస్కన్ధఫలపలాశవాంస్తిష్ఠతి. ఉత్పన్నస్సంస్తిష్ఠతీతి వా ద్వ్రత్పోధ్యాహార్యః. ౨

ఆ.— యమేతమణిమానం న పశ్యసి- ఏతస్యాణిమ్నో బీజస్యేతి సమ్బన్ధః. (తథాపీతి) అత్యన్తాణుత్వాదదర్శనేఽపీత్యర్థః. ౨

రం.— (తం హోవాచ) ఏవముక్తవన్తం పుత్రం పితోవాచేత్యర్థః. ఉక్తమేవాహ (యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయసే) హే సోమ్య. యమేతం వటబీజాణిమానం న నిభాలయసే- న పశ్యసి కిమిత్యర్థః. (ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి) ఏష మహాన్న్యగ్రోధః ఏతస్యైవైషోఽణిమ్నః కార్యతయాఽవతిష్ఠతీత్యర్థః. ౨

శం.— అతః శ్రద్ధత్స్వ సోమ్య సత ఏవాణిమ్నః స్థూలం నామరూపాదిమత్కార్యం జగదుత్పన్నమితి. యద్యపి న్యాయాగమాభ్యాం నిర్ధారితోఽర్థస్తథైవేత్యవగమ్యతే - తథాఽప్యత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేషు బాహ్యవిషయాసక్తమనసః స్వభావప్రవృత్తస్యాసత్యాం గురుతరాయాం శ్రద్ధాయాం దురవగమత్వం స్యాదిత్యాహ- శ్రద్ధత్స్వేతి. శ్రద్ధాయాం తు సత్యాం మనసస్సమాధానం బుభుత్సితేఽర్థే భవేత్. తతశ్చ తదర్థావగతిః- * అన్యత్రమనా అభూవమిత్యాదిశ్రుతేః. (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. యది తత్సజ్జగతో మూలం - కస్మాన్నోపలభ్యత ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన మా - మాం భగవాన్భూయ ఏవ విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్యన్తసూక్ష్మాద్బీజాదత్యన్తస్థూలస్య వృక్షస్యోత్పత్త్యుపలమ్భాదిత్యర్థః. * సన్మూలాస్సోమ్యేమాఇత్యాదిశ్రుత్యా * దృశ్యతేత్వితి న్యాయేన చ జగతస్సత్కార్యత్వే సిద్ధే శ్రద్ధామన్తరేణాపి తన్నిర్ణయసమ్భవాత్కిమితి శ్వేతకేతుః శ్రద్ధత్స్వేతి ప్రేర్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) సత్యామపి శ్రద్ధాయాం కథం బాహ్యవిషయాసక్తమనసోఽత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేష్వవగమస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధాయాం త్వితి) మనస్సమాధానవశాద్బుభుత్సితస్యార్థస్యావగతిరిత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (అన్యత్రేతి) ప్రత్యక్షతోఽనుపలభ్యమానత్వాన్నాస్తీతి మన్వానస్య శఙ్కాం - తే (యదీతి) అనుపలభ్యమానస్యాపి సత్త్వమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేతదితి) అప్రత్యక్షస్యాపి జగన్మూలస్యాస్తిత్వం ప్రతిపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

---

§ ఫలమత ఆహరేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార తꣳ హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద యథా విలీనమేవాఙ్గ ॥ ౧

¶అస్యాన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమితి మధ్యాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తꣳ హోవాచాత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవ కిలేతి ॥ ౨

రం.— (శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమేత్యాది) అతోఽణోరపి సచ్ఛబ్దితాత్పరిదృశ్యమానస్య స్థూలస్య ప్రపఞ్చస్యోత్పత్తిరుపపద్యత ఇత్యస్మిన్నర్థే శ్రద్ధా కర్తవ్యేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) అనుపలభ్యమానస్య సచ్ఛబ్దితం శ్రద్ధేయమితి మన్యమానేన భూయోఽపి విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థిత స్తథేత్యుక్తవానిత్యర్థః.............................. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— విద్యమానమపి వస్తు నోపలభ్యతే - ప్రకారాన్తరేణ తూపలభ్యత ఇత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్తం. యది చేమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పిణ్డరూపం లవణమేతత్ ఘటాదావుదకేఽవధాయ- ప్రక్షిప్యాథ మా- మాం శ్వః ప్రాతరుపసీదథాః - ఉపగచ్ఛేథా ఇతి. స హ పిత్రోక్తమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ తథా చకార. తం హోవాచ పరేద్యుః ప్రాతః. యల్లవణం దోషా- రాత్రౌ ఉదకేఽవాధాః- నిక్షిప్తవానసి. అఙ్గ- హే వత్స. తదాహర. ఇత్యుక్తస్తల్లవణమాజిహీర్షుః- కిలావమృశ్యోదకే న వివేద- న విజ్ఞాతవాన్. యథా తల్లవణం విద్యమానమప్స్వవిలీనం- సంశ్లిష్టమభూత్. యథా విలీనం లవణం న వేత్థ- తథాపి తచ్చక్షుషా స్పర్శనేన చ పిణ్డరూపం లవణమగృహ్యమాణం విద్యత ఏవాప్సు- లభ్యత ఏవోపాయాన్తరేణేత్యేతత్పుత్రం ప్రత్యాయయితుమిచ్ఛన్నాహ- అఙ్గ. ౧

ఆ.— నోపలభ్యతే- స్వేన ప్రకారేణేతి శేషః. ఇమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుం యదీచ్ఛసి - తర్హి దృష్టాన్తమత్ర శృణ్విత్యాహ. రాత్రేరత్యయాన్తర్వమథశబ్దార్థః. జగన్మూలం స్వతోఽప్రత్యక్షమపి ప్రత్యక్షముపాయాన్తరేణేతి పిత్రోక్తోఽర్థః. తం ప్రత్యక్షీచికీర్షుః ఘటాదావుదకే పిణ్డరూపం లవణం రాత్రౌ ప్రక్షిప్య తదత్యయానన్తరం ప్రాతఃకాలే పితృసమీపే శ్వేతకేతుర్గతవానిత్యాహ (స హేతి) యథా తత్- పిణ్డరూపం లవణం ప్రశ్లేషాత్ ప్రాగభూత్- తథా న విజ్ఞాతవానితి సమ్బన్ధః. ఉదకే ప్రక్షిప్తం లవణం విమృశ్యాపి న జ్ఞాయతే చేత్ - అసదేవ తర్హి తదిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యమానమపీతి) కిమితి చక్షుషా స్పర్శనేన వా నోపలభ్యతే- తత్రాహ (అప్స్వితి) కథం తర్హి విద్యమానత్వమవగతం- తత్రాహ (యథేతి) యద్యపి పిణ్డరూపం లవణముదకే క్షిప్తమవమృశ్యాపి చక్షుఃస్పర్శనాభ్యాం సత్త్వం వేత్థ- తథాపి తత్తత్ర విద్యత ఏవ - యతస్తాభ్యామగృహ్యమాణమపి తత్రోపాయాన్తరేణోపలభ్యత ఇత్యేతమర్థం పుత్రం ప్రత్యాయయితుముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. యథాశబ్దో యద్యపీత్యర్థే. ౧

రం.— (లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార) రాత్రౌ లవణం జలే అవధాయ- ప్రక్షిప్య ప్రాతర్మత్సమీపమాగచ్ఛేతి గురుణోక్తః శ్వేతకేతుః తథా చకారేత్యర్థః. (తం హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద) దోషా- రాత్రౌ యల్లవణముదకే అవాధాః- ప్రక్షిప్తవానసి. తదఙ్గాధునా ఆహరేతి పితోవాచ. ఇత్యుక్తః పుత్రః విమృశ్య న జ్ఞాతవానిత్యర్థః. అథ పితోవాచ (యథా విలీనమేవాఙ్గ) యథా లవణమపి విలీనం సచ్చక్షుషా త్వచా వా నోపలభ్యతే- ఏవం సదాత్మస్వరూపమపీతి భావః. ౧

శం.— అస్య- ఉదకస్యాన్తాత్- ఉపరి గృహీత్వా ఆచామేత్యుక్త్వా పుత్రం తథా కృతవన్తమువాచ- కథమితి. ఇతర ఆహ - లవణం స్వాదుత ఇతి. తథా- మధ్యాదుదకస్య గృహీత్వా ఆచామేతి. కథమితి. లవణమితి. తథా- అన్తాత్- అధోదేశాద్గృహీత్వా ఆచామేతి. కథమితి. లవణమితి. యద్యేవమభిప్రాస్య- పరిత్యజ్యైతదుదకమాచమ్యాథ మోపసీదథా ఇతి. తద్ధ తథా చకార - లవణం పరిత్యజ్య పితృసమీపమాజగామేత్యర్థః. ఇదం వచనం బ్రువన్ - తత్- లవణం తస్మిన్నేవోదకే యన్మయా రాత్రౌ క్షిప్తం - శశ్వత్ - నిత్యం సంవర్తతే - విద్యమానమేవ సత్సమ్యగ్వర్తత ఇతి. ఏవముక్తవన్తం హ ఉవాచ పితా. యథేదం లవణం దర్శనస్పర్శనాభ్యాం పూర్వం గృహీతం పునరుదకే విలీనం తాభ్యామగృహ్యమాణమపి విద్యత ఏవ- ఉపాయాన్తరేణ జిహ్వయోపలభ్యమానత్వాత్. ఏవమేవాత్రైవ- అస్మింస్తేజోఽబన్నాదికార్యే శుఙ్గే దేహే. వావ కిలేతి- ఆచార్యోపదేశస్మరణప్రదర్శనార్థౌ. సత్తేజోఽబన్నాదిశుఙ్గకారణం వటబీజాణిమవద్విద్యమానమేవేన్ద్రియైర్నోపలభసే- న నిభాలయసే. యథాఽత్రైవ - ఉదకే. దర్శనస్పర్శనాభ్యామనుపలభ్యమానం లవణం విద్యమానమేవ జిహ్వయోపలబ్ధవానసి - ఏవమేవాత్రైవ కిల విద్యమానం సజ్జగన్మూలముపాయాన్తరేణ లవణమివ తదుపలప్స్యస ఇతి వాక్యశేషః. ౨

ఆ.— తద్ధేత్యాది వ్యాచష్టే (లవణమితి) సంవర్తత ఇతి- ఇదం వచనం బ్రువన్నాజగామేతి సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తిక

¶ అథాస్యాదావాచామేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

సయఏషో౽ణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వంతత్సత్యꣳ సఆత్మాతత్త్వమసిశ్వేతకేతో ఇతిభూయఏవ మాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితితథాసోమ్యేతిహోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— యథాసోమ్యపురుషంగన్ధారేభ్యో౽భినద్ధాక్షమానీయతంతతో౽తిజనేవిసృజేత్సయథాతత్రప్రాఙ్వోదఙ్వాధరాఙ్వాప్రత్యఙ్వాప్రధ్మాయీతాభినద్ధాక్షఆనీతో౽భినద్ధాక్షోవిసృష్టః॥ ౧

మాహ (ఇత్యేవముక్తవన్తమిత్యాదినా) సతో జగన్మూలస్యాస్మిన్దేహే సత్త్వం త్వయా కథమనవగతమిత్యత ఆహ (వావకిలేతి) అత్రనావేత్యాదినా౽త్రైవకిలేత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య తదర్థవిశేషం దర్శయతి (యథా౽త్రేత్యాదినా) ౨

రం.— ఏవం చక్షురాద్యగ్రాహ్యస్య లవణస్యోపాయాన్తరేణావగతిప్రకారం దర్శయతి (అథాస్యాదాచామేతికథమితిలవణమితి) అస్య- జలస్య ఆదౌ- మూలప్రదేశే ఉద్ధృత్య ఆచామేత్యథ పిత్రోక్తః పుత్ర ఆచమ్యాస్వాదం కథమితి పృష్టో లవణమిత్యుక్తవానిత్యర్థః. (మధ్యాదాచామేతి కథమితి లవణమితీత్యాది) ఉక్తో౽ర్థః. (అభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార) ఏతదభిప్రాస్య- పరిత్యజ్య మత్సమీపమాగచ్ఛేత్యుక్తః పుత్రస్తథా చకారేత్యర్థః (తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తం హోవాచ అత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసే౽త్రైవ కిలేతి) తత్- లవణం జలే శశ్వత్- సర్వదా సన్నపి సంవర్తత ఇత్యుక్తవన్తం పుత్రం ప్రతి పితోవాచ. కిమితి. రసనేన్ద్రియేణోపలభ్యమానతయా వస్తుతస్సదేవ లవణం యథా చక్షుషా త్వయా నోపలభ్యసే- ఏవమేవాత్రైవ జగత్యన్తరాత్మతయా౽౽గమాచార్యోపదేశాదినావగన్తుం యోగ్యమేవ సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మాత్రైవ కిలవర్తత ఇతి న నిభాలయసే ద్రష్టుం న శక్నోషి. న పశ్యసీత్యర్థః. ౨

శం.— (సయఇత్యాది) సమానం. యద్యేవం లవణమివ తదిన్ద్రియైరనుపలభ్యమానమపి జగన్మూలం సదుపాయాన్తరేణోపలబ్ధుం శక్యతే- యదుపలబ్ధ్యాకృతార్థస్స్యాం, యదనుపలబ్ధ్యా చాకృతార్థస్స్యామహం, - తస్యోపలబ్ధౌ క ఉపాయ ఇత్యేతమ్భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తస్సన. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాయాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) తర్హి- తదేతస్యాధ్యాహృతస్యేతస్యేత్యాదినా సమ్బన్ధః. సతో మూలస్యోపలబ్ధ్యా౽నుపలబ్ధ్యా చేతి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదుపలబ్ధ్యేతి) బుభుత్సితముపాయముపదిశన్నుత్తరగ్రన్థముపాదత్తే (తథేతి) ... ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏషో౽ణిమైతదాత్మ్యమిత్యాది) ఉక్తో౽ర్థః. (భూయఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) తర్హి సర్వవ్యాపినస్సచ్ఛబ్దితస్యావగత్యుపాయం దృష్టాన్తేన ప్రదర్శయేతి ప్రార్థిత ఆచార్యస్తథాస్త్విత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథా లోకే హే సోమ్య. పురుషం యం కఞ్చిద్గన్ధారేభ్యః- జనపదేభ్యో౽భినద్ధాక్షం- బద్ధచక్షుషమానీయ ద్రవ్యహర్తా తస్కరస్తమభినద్ధాక్షమేవ బద్ధహస్తమరణ్యే తతో౽ప్యతిజనే- అతిగతజనే. అత్యన్తవిగతజనే దేశే విసృజేత్. స తత్ర దిఙ్మూఢో యథా ప్రాఙ్వా- ప్రాగఞ్చనః. ప్రాఙ్ముఖో వేత్యర్థః. తథా- ఉదఙ్వా. అధరాఙ్వా- ప్రత్యఙ్వా. ప్రధ్మాయీత- శబ్దం కుర్యాత్. విక్రోశేత్ అభినద్ధాక్షో౽హం గన్ధారేభ్యస్తస్కరేణానీతో౽భినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్ట ఇతి. ౧

ఆ.— యథా౽యముపాయశ్శక్యో జ్ఞాతుం - తథా లోకే ప్రదర్శ్యతే దృష్టాన్త ఇత్యాహ (యథేతి) తమేవ దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (హే సోమ్యేతి) యథా దిఙ్మూఢో యత్కిఞ్చిద్దిగభిముఖస్సన్విక్రోశతి - తథా స తత్ర విజనే దేశే శబ్దం కుర్యాదితి సమ్బన్ధః. ప్రాగిత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగఞ్చన ఇతి) తస్యైవ వివక్షితమర్థం కథయతి (ప్రాఙ్ముఖ ఇతి) వక్ష్యమాణప్రకారాన్తరోపలక్షణార్థో వాశబ్దః. ౧

రం. — (యథా సోమ్య పురుషం గన్ధారేభ్యో౽భినద్ధాక్షమానీయ తం తతో౽తిజనే విసృజేదిత్యాది) హే సోమ్య. యథా లోకే గన్ధారేభ్యః- జనపదేభ్యః అభినద్ధాక్షం- పినద్ధచక్షుషం కఞ్చిత్పురుషం చోరో గృహీత్వా అతిజనే- విజనే విసృజేత్ సః- స దిఙ్మూఢః ప్రాఙ్ముఖ ఉదఙ్ముఖో వా అధోముఖో వా అభినద్ధాక్ష ఏవ చోరైరానీతో౽భినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్టో౽హమితి ప్రధ్మాయీత- విక్రోశేదిత్యర్థః.

ఉ.— తస్య యథాభినహనం ప్రముచ్య ప్రబ్రూయాదేతాం దిశం గన్ధారా ఏతాం దిశం వ్రజేతి స గ్రామాద్గ్రామం పృచ్ఛన్పణ్డితో మేధావీ గన్ధారానేవోపసంపద్యేతైవమేవేహాచార్యవాన్పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్య ఇతి॥ ౨

శం.— ఏవం కృపాలుస్తస్య యథాఽభినహనం — యథా బన్ధనం ప్రముచ్య — ముక్త్వా కారుణికః కశ్చిదేతాం దిశం — ఉత్తరతో గన్ధారాః ఏతాం దిశం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాత్. స ఏవం కారుణికేన బన్ధనాన్మోక్షితో గ్రామాద్గ్రామాన్తరం పృచ్ఛన్పణ్డితః — ఉపదేశవాన్, మేధావీ — పరోపదిష్టగ్రామప్రవేశమార్గావధారణసమర్థః, సన్ గన్ధారానేవోపసమ్పద్యేత. నేతరో మూఢమతిర్వా దేశాన్తరదర్శనతృడ్వా. యథాఽయం దృష్టాన్తో వర్ణితః — స్వవిషయేభ్యో గన్ధారేభ్యః పురుషస్తస్కరైరభినద్ధాక్షోఽవివేకో దిఙ్మూఢోఽశనాయాపిపాసాదిమాన్ వ్యాఘ్రతస్కరాద్యనేకభయానర్థవ్రాతయుతమరణ్యం ప్రవేశితో దుఃఖార్తో విక్రోశన్ బన్ధనేభ్యో ముముక్షుస్తిష్ఠతి — స కథంచిదేవ కారుణికేన కేనచిన్మోక్షితః స్వదేశాన్ గన్ధారానేవాపన్నో నిర్వృతః సుఖ్యభూత్. తథా — ఏవమేవ సతో జగదాత్మనః స్వరూపాత్ తేజోఽబన్నాదిమయం దేహారణ్యం వాతపిత్తకఫరుధిరమేదోమాంసాస్థిమజ్జాశుక్రక్రిమిమూత్రపురీషవచ్ఛీతోష్ణాద్యనేకద్వన్ద్వదుఃఖవచ్చేదం మోహపటాభినద్ధాక్షో భార్యాపుత్రమిత్రపశుబన్ధ్వాదిదృష్టాదృష్టానేకవిషయతృష్ణాపాశితః పుణ్యాపుణ్యాదితస్కరైః ప్రవేశితోఽహమముష్య పుత్రో, మమైతే బాన్ధవాః, సుఖ్యహం, దుఃఖీ, మూఢః, పణ్డితో, ధార్మికో, బన్ధుమాన్, జాతో, మృతో, జీర్ణః, పాపీ, పుత్రో మే మృతో, ధనం మే నష్టం, హా హతోఽస్మి, కథం జీవిష్యామి, కా మే గతిః, కిం మే త్రాణమిత్యేవమనేకశతసహస్రానర్థజాలవాన్ విక్రోశన్ కథంచిదేవ పుణ్యాతిశయాత్పరమకారుణికం కంచిత్సద్బ్రహ్మాత్మవిదం విముక్తబన్ధనం బ్రహ్మిష్ఠం యదాఽఽసాదయతి — తేన చ బ్రహ్మవిదా కారుణ్యాద్దర్శితసంసారవిషయదోషదర్శనమార్గో విరక్తః సంసారవిషయేభ్యః నాసి త్వం సంసార్యముష్య పుత్రత్వాదిధర్మవాన్. కిం తర్హి, సద్యత్ — తత్త్వమసీత్యవిద్యామోహపటాభినహనాన్మోక్షితో గన్ధారపురుషవచ్చ స్వం సదాత్మానముపసమ్పద్య సుఖీ నిర్వృతః స్యాదిత్యేతమేవార్థమాహ (ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి) తస్యాస్యైవమాచార్యవతో ముక్తావిద్యాభినహనస్య తావదేవ — తావానేవ కాలశ్చిరం — క్షేపః. సదాత్మస్వరూపసమ్పత్తేరితి వాక్యశేషః. కియాన్ కాలశ్చిరమితి. ఉచ్యతే — యావన్న విమోక్ష్యే — న విమోక్ష్యత ఇత్యేతత్పురుషవ్యత్యయేన. సామర్థ్యాత్ యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం — తస్యోపభోగేన క్షయాద్దేహపాతో యావదిత్యర్థః. అథ — తదైవ సత్సంపత్స్య ఇతి పూర్వవత్. న హి దేహమోక్షస్య సత్సంపత్తేశ్చ కాలభేదోఽస్తి — యేనాథశబ్ద ఆనన్తర్యార్థః స్యాత్. నను యథా సద్విజ్ఞానానన్తరమేవ దేహపాతః సత్సంపత్తిశ్చ న భవతి కర్మశేషవశాత్ — తథాఽప్రవృత్తఫలాని ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేర్జన్మాన్తరసఞ్చితాన్యపి కర్మాణి సన్తీతి తత్ఫలోపభోగార్థం పతితేఽస్మిఞ్ఛరీరే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం. ఉత్పన్నే చ జ్ఞానే యావజ్జీవం విహితాని ప్రతిషిద్ధాని వా కర్మాణి కరోత్యేవేతి తత్ఫలోపభోగార్థం చావశ్యం శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం. తతశ్చ కర్మాణి — తతః శరీరాన్తరమితి జ్ఞానానర్థక్యం — కర్మణాం ఫలవత్త్వాత్. అథ ప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి న బ్రహ్మజ్ఞానేన క్షీయన్తే — కర్మత్వాత్ — ప్రవృత్తఫలకర్మవదిత్యుక్తం. తత్ర «జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి» ఇతి స్మృతివిరోధాదథ జ్ఞానవతః క్షీయన్తే కర్మాణి — తదా జ్ఞానప్రాప్తిసమకాలమేవ జ్ఞానస్య సత్సమ్పత్తిహేతుత్వాన్మోక్షః స్యాదితి శరీరపాతః స్యాత్. తథా చాచార్యాభావ ఇత్యాచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యనుపపత్తిః, జ్ఞానాన్మోక్షాభావప్రసఙ్గశ్చ. దేశాన్తరప్రాప్త్యుపాయజ్ఞానవదనైకాన్తికఫలత్వం వా జ్ఞానస్య. న — కర్మణాం ప్రవృత్తాప్రవృత్తఫలవత్త్వవిశేషోపపత్తేః. యదుక్తమప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం ధ్రువఫలవత్త్వాద్బ్రహ్మవిదః శరీరే పతితే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యమప్రవృత్తకర్మఫలోపభోగార్థమితి — ఏతదసత్ — విరుద్ధః «తస్య తావదేవ చిరమ్» ఇతి శ్రుతేః ప్రామాణ్యాత్. నను «పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి» ఇత్యాదిశ్రుతేరపి ప్రామాణ్యమేవ. సత్యమేవం — తథాపి ప్రవృత్తఫలానామప్రవృత్తఫలానాం చ కర్మణాం విశేషోఽస్తి. కథం. యాని ప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి, యైర్విద్వచ్ఛరీరమారబ్ధం, తేషాముపభోగేనైవ క్షయః. యథాఽఽరబ్ధవేగస్య లక్ష్యముక్తేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవ స్థితిః — సతి లక్ష్యవేధసమకాలమేవ ప్రయోజనం నాస్తీతి — తద్వత్. అన్యాని త్వప్రవృత్తఫలానీహ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ కృతాని వా క్రియమాణాని వా, అతీతజన్మాన్తరకృతాని వాఽప్రవృత్తఫలాని, జ్ఞానేన దహ్యన్తే ప్రాయశ్చిత్తేనేవ. «జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే» ఇతి స్మృతేశ్చ. «క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి» ఇతి చాథర్వణే. అతో బ్రహ్మవిదో జీవనాదిప్రయోజనాభావేఽపి ప్రవృత్తఫలానాం కర్మణామవశ్యమేవ ఫలోపభోగస్స్యాదితి యుక్తమేవ తస్య తావదేవ చిరమితి యుక్తమేవ చోక్తం యథోక్తచోదనానుపపత్తిః. జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ బ్రహ్మవిదః కర్మాభావమవోచామ «బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి» ఇత్యత్ర — తచ్చ న స్మర్తుమర్హసి. ౨

ఆ.— యథాబన్ధనం — బన్ధనమనుసృత్యేతి యావత్. పణ్డితో మేధావీతి విశేషణద్వయస్య వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి (నేతర ఇతి) వ్యాఖ్యాతం దృష్టాన్తం సోపస్కారమనువదతి (యథేత్యాదినా) దార్ష్టాన్తికం వ్యాచష్టే (ఏవమితి) ఆదిశబ్దేన వాయ్వాకాశౌ గృహ్యేతే. మయడ్వికారార్థః. దేహారణ్యస్యానేకానర్థసఙ్కటత్వం కథయతి (వాతేతి) శీతోష్ణాదీత్యాదిపదేన రాగద్వేషాదిద్వన్ద్వం గృహీతం. తేనానేకేన ద్వన్ద్వేన జాతం దుఃఖం. తదుపేతమిదం దేహారణ్యమిత్యేతత్. బన్ధ్వాదీత్యాదిశబ్దో మిత్రక్షేత్రాదివిషయః. పుణ్యాపుణ్యేత్యాదిపదం అవిద్యాకామవాసనాసఙ్గ్రహార్థం. దేహారణ్యం ప్రవిష్టస్య జన్తోర్విక్రోశనప్రకారం సకారణం సూచయతి (అహమిత్యాదినా) తస్య సదా దుఃఖిత్వే శఙ్కాం వారయతి (కథంచిదేవేతి) ఆప్తతో బ్రహ్మవిత్త్వమాత్రేణ ముక్తబన్ధనత్వాసిద్ధేర్విశినష్టి (బ్రహ్మిష్ఠమితి) యదా ఆసాదయతి — తదా సుఖీ స్యాదిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సంసారవిషయం దోషదర్శనం — తస్య తుచ్ఛత్వాదిజ్ఞానం. తస్య మార్గః — వివేకః. స యస్యాచార్యేణ దర్శితో విద్యాతః — స దర్శితసం

సారవిషయదోషదర్శనపూర్వకః. ఆచార్యేణ సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్యాధికారిణః సంసారాన్మోక్షతత్త్వప్రకారం దర్శయతి (నానేతి) యద్యపి వాక్యార్థజ్ఞానే వాక్యమేవోపాయః- తథాప్యాచార్యోపదేశజనితాతిశయదర్శనాత్ తదుపదేశోఽపగత్య స్తథా వాక్యార్థజ్ఞానే ప్రథమో హేతుః. ఉపదేశమాత్రాదన్యస్యావగత్యనవాక్యార్థధీః- తస్య ప్రమాణాద్యసమ్భవనాసరసనసమర్థో విచారో మేధావిశబ్దేనవిహితః- తస్య ప్రజ్ఞాతిశయవతి ప్రయోగావితిభావః. పురుషవ్యత్యయే హేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) అన్యద్వ్యపదేశే సత్యుత్తమపురుషప్రయోగానుపపత్తేర్ద్వైతాదస్థిత్యనుపపత్తేర్వాత్యర్థః. యంవవిత్యాదివాక్యార్థం స్పష్టయతి (యేనేతి) పూర్వవదితి- సామర్థ్యాత్పురుషవ్యత్యయం లక్షయతి. అథశబ్దస్యసత్పస్సు త్తేర్థేహానూతౌబాననర్థసమర్థోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అథసమ్పన్నస్త్వితి విదేహముక్తిముక్తామాక్షిపతి (నన్వితి) అప్రవృత్తఫలానీతిభేదః. ఉత్పన్నే చేతి చకారోఽప్యర్థః. విహితానికర్మాణి బహుజన్మసంచితానీతిశేషః- కర్తృత్వాత్- ప్రవృత్తఫలకర్మవదిత్యర్థః. *క్షీయన్తే చాస్యకర్మాణి * జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణీత్యాది శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్ కాలాత్యయాపదిష్టతేతి శఙ్కతే (అథేతి) అతిప్రసఙ్గాన్న శ్రుతిస్మృత్యోర్యథార్థతా శ్రుతార్థతేతి పరిహరతి (తదేతి) జ్ఞానస్యాసర్థత్వముక్త్వాపత్తౌ నరమాహ (దేశాన్తరేతి) యథా గ్రామప్రాప్త్యుపాయో ఽశ్వో రథో వేతి జ్ఞానే నత్వసత్వస్వరాయేకస్యచిదేవ గ్రామప్రాప్తిర్భవతి - నత్వన్తరాయవత స్తథా జ్ఞానేపితత్ప్రాప్తిర్యథా - తథా సముత్పన్నజ్ఞానస్యాపికస్యచిదేవభోగేనక్షీణకర్మాశయస్యమోక్షః- సజ్ఞానమాత్రాదిత్యనియతఫలత్వమిత్యర్థః. కర్మత్వే హేతోరప్రయోజకత్వం వదన్నుత్తరమాహ (సకర్మణామితి) సఞ్చితా వాక్యమేవ ప్రసఙ్గాయ స్యాదౌనత్యర్థం స్ఫుటయతి (యదుక్తమితి) తత్ర హేతుమాహ (విరుద్ధఇతి) ప్రమాణ్యాత్- దేహాన్తరారమ్భేతద్విరోధప్రసఙ్గాదితిశేషః. శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యశఙ్కతే (నన్వితి) తథాచానారబ్ధకర్మనశాద్విదుషోవిదేహాన్తరమారబ్ధవ్యమితిశేషః. తత్ప్రామాణ్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమేవమితి) తర్హి విదుషోవిదేహాన్తరమనారబ్ధకర్మవశాదారబ్ధవ్యం. నేత్యాహ (తథాపీతి) విశేషమేవాశాస్త్రార్థద్వారా విశదయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రవృత్తఫలత్వేహేతుం స్ఫుటయతి (న్యాయేతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) లక్ష్యస్యవేధః- భేదనం. తత్ప్రయోగకాలమేవేష్వోర్దేహార్థ్యం గతిప్రయోజనం నాస్తీతిసిద్ధేర్వేగక్షయముద్దిశ్యముక్తస్య. తస్యారబ్ధవేగస్యాపతనం తేనవేగేనాపాదితస్యముక్తస్యవేగక్షయాదేవస్థితిః. ఉక్తదృష్టాన్తవద్విద్వాన్దేహవిద్యాలాభాన న్తరం ఫలం నాస్తీతి న కర్మాణిఫలన్తి- కిం తు భోగక్షయాదేవ- తస్యలబ్ధవ్యతైత్త్వాదిత్యర్థః. ప్రవృత్తఫలేభ్యోఽప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం విశేషమాహ (అన్యానిత్వితి) నచాప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం ప్రయోగోఽప్రసిద్ధః- తథావిధస్యైవపాపస్య ప్రాయశ్చిత్తేనైవ ప్రక్షయోపయోగాదిత్యాహ (ప్రాయశ్చిత్తేనేవేతి) ఆరబ్ధఫలంతిరిక్తానాం కర్మణాం జ్ఞానాన్నిష్ఫలత్వే శ్రుతిస్మృతీదర్శయతి (జ్ఞానాగ్నిరిత్యాదినా) ప్రవృత్తాప్రవృత్తఫలయోః కర్మణోర్నిర్ధ్వివిశేషఫలితమాహ (అతఇతి) జీవనాదీన్యాదిశబ్దేన పుత్రకళత్రాదిగృహ్యతే. ముక్తస్యాప్రతిబన్ధేప్యాదేర్యావద్వేగక్షయం గతిర్ధౌ వ్యవహరవదారబ్ధకర్మణాం ఫలభోగోఽవశ్యమేవస్యాదిత్యపన్యస్తః. యతిశ్చారబ్ధకర్మణాం భోగాదేవక్షయః- తత్ * తస్యేత్యాదినా చిరత్వం సంపన్నస్త్యైర్యుక్తం- తదుక్తమేవేతకృత్వాయథోక్తస్యదోషస్య-సర్వత్రశరీరపాతాదతణస్యాశఙ్కానుపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి) అదృష్టేత్యతిశబ్దస్యతిస్తస్యసేన సమ్పన్నః. యత్తూత్పన్నేపి జ్ఞానే యావజ్జీవం విహితాని ప్రతిషిద్ధాని వా కరోత్యేవేతి- తత్రాహ (జ్ఞానోత్పత్తేరితి) ౨

రం.— (తస్యయథాఽభినహనం ప్రముచ్యప్రబ్రూయాదేతాం దిశం గన్ధారా ఏతాం దిశం వ్రజేత్యాది) యథాకశ్చిత్కారుణికః తస్యాభినహనం- బన్ధనం ముక్త్వా ఉత్తరతో గన్ధారాస్సన్తి- అతఏతాం దిశం - ఉత్తరాం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాత్- సః తేనైవముక్తః గ్రామాద్గ్రామాన్తరం పృచ్ఛన్ పణ్డితో మేధావీ- ఉక్తార్థావిస్మరణశీలః పణ్డితః- ఊహాపోహకుశలధీయుక్తః యథా గన్ధారానేవ పునరభిసమ్పద్యేత- ప్రాప్నుయాదేవేత్యర్థః (ఏవమేవేహాచార్యవాన్ పురుషో వేదతస్యతావదేవచిరం యావన్నవిమోక్ష్యేఽథసమ్పత్స్యఇతి) ఏవమాచార్యోపదేశేన బ్రహ్మత్వమసి- అతస్తదాత్మకతయాస్వాత్మానమనుసన్ధత్స్వేత్యుపదిష్టస్తదాత్మకత్వమనుసన్ధత్తే. తస్య- ఏతాదృశానుసన్ధానవిశిష్టస్యతావదేవచిరం- తావానేవవిలమ్బః. యావత్ప్రారబ్ధకర్మారబ్ధశరీరాన్నవిమోక్ష్యతే. అథ- తదనన్తరం తు స్వయం బ్రహ్మసమ్పత్స్యత ఇత్యర్థః. సమ్పత్స్యే సమ్పత్స్యఇతి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. కేచిత్తుతస్యతావదేవచిరమిత్యత్రనైవం వ్యాఖ్యాతారః. తస్యమోక్షతావానేవవిలమ్బః- యావత్కర్మభిర్నవిమోక్ష్యే. అథ పరం బ్రహ్మసమ్పత్స్యఇత్యుపాసకస్యానుసన్ధానప్రకారోఽనేనవాక్యేనోద్యత ఇతివదన్తి. నను యావన్నవిమోక్ష్యేఇత్యుక్తైకదేహశరీరాన్మోక్షసిద్ధిః. ఉచ్యతే- మోక్షఇత్యుక్తేకస్మాన్మోక్షఇత్యాకాఙ్క్షాయామస్యామేవవిద్యాయాం * అథయదాఽస్యవాఙ్మనసిసమ్పద్యతఇత్యాదినా దేహాదుత్క్రమణశ్రవణాత్, అన్యత్రచ *శరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య *మూర్త్యాశరీరం * అశరీరం వావసన్తం న ప్రియాప్రియేస్పృశతఇతి శ్రవణాత్, *త్యక్త్వాదేహం పునర్జన్మ నైతీత్యాదిస్మరణా, చ్ఛరీరాన్మోక్షఇత్యేవావగమ్యతే. అథసమ్పత్స్యఇత్యత్రాపిసమ్పత్త్యేకార్యాపేక్షాయాం * సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతీతివాక్యాన్తరప్రతిపన్నం బ్రహ్మైవకర్మతయాసమ్పద్యతేఇత్యవగమ్యతే. ఉత్తరఖణ్డికాయామేతద్విపరణప్రవృత్తాయాం దేహమోక్షబ్రహ్మసమ్పత్త్యోః కథనాచ్చైవమేవార్థః. ఏవమేవవ్యాసార్యైః * తస్యతావదేవచిరమితిత్యత్రోక్తం. నచ ఆచార్యవాన్పురుషోవేదేత్యత్ర వేదేత్యస్యసకాశాజ్జ్ఞానమాత్రగత్వం శఙ్క్యం- వేదాన్తేషువిద్యుపాసనేర్వ్యతికరేణప్రయోగాత్, శాబ్దజ్ఞానమాత్రేణ మోక్షస్య * బుద్ధ్వా తే మృత్యుపాశానన్తచ్చాన్యైః తత్తృష్ణాప్రతిషిద్ధమిత్యాదిప్రమాణప్రతిషిద్ధత్వా, చ్చనిదిధ్యాసితురుపాసనావాచ్యేన. ఏవమస్యామపివిద్యాయాం యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితివిజ్ఞానశబ్దశ్రవణాత్, తస్యచ *శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇత్యనేనైకార్థ్యా, చ్చ ఉపాసనాపరత్వమేవాశ్రయణీయం. వ్యాసార్యైస్తు *ఆచార్యవాన్పురుషోవేదేతి ఆచార్యవత్తాఫలత్వేన ప్రతిపాదితార్థవిశేషవేదనవచనం తదర్థస్యానుసన్ధేయత్వే లిఙ్గమితివాక్యార్థజ్ఞానవాచినఏవవేదేత్యస్యానుసన్ధానాక్షేపకత్వముక్తం. చతుర్థాధ్యాయే * సర్వేపాప్మానః ప్రదూయన్తఇతిసర్వకర్మప్రణాశా

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషꣳ సోమ్యోతోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం తావజ్జానాతి॥ ౧

అథ యదాఽస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామథ న జానాతి॥ ౨

శ్రవణాద్యభిమానినో విద్యోత్పత్త్యనన్తరమేవ సర్వకర్మణాం నాశః. దేహస్థితిస్తు చక్రభ్రమణాదివత్సంస్కారవశాదప్యుపపద్యత ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * అనారబ్ధకార్యేష్వేవ తు పూర్వోక్తపక్షః. విద్యోత్పత్తేః ప్రాగీనేఽనారబ్ధకార్యే ఏవ సుకృతదుష్కృతే నశ్యతః - న త్వారబ్ధకార్యే- * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి శరీరపాతనిశ్చయావధి శ్రవణాద్యానన్తర్యం శరీరధారణం ప్రారబ్ధకర్మానువృత్తేరవశ్యమ్భావాత్, కర్మవ్యతిరిక్తస్య దేహధారకసంస్కారస్య సద్భావే ప్రమాణాభావాత్, ఇతి యుక్తం. తథా * భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యత ఇత్యత్ర, * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి విద్యావతో శరీరపాతమాత్రమేవాపేక్షితం శ్రవణాత్ ప్రారబ్ధయోః పుణ్యపాపకర్మణోః క్షయస్యైవ విద్యావతో శరీరావసానే భవత్యేవ మోక్ష ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యతే. ఇత్యత్రైతద్విచార్యం. ఇతరే- ఆరబ్ధకార్యే పుణ్యపాపే భోగేన క్షపయిత్వైవ బ్రహ్మ సమ్పద్యతే. తత్ర ప్రారబ్ధపుణ్యపాపే విద్యావతో శరీరమాత్రోపభోగ్యఫలే చేత్- విద్యావతో శరీరావసానే బ్రహ్మ సమ్పద్యతే. అనేకశరీరభోగ్యఫలే చేత్- తదవసానే సమ్పద్యతే. భోగేనైవ క్షపయితవ్యత్వాత్ ప్రారబ్ధకర్మణోః. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి సద్యోవిమోక్ష ఉచ్యతే- అపి తు దేహారమ్భకకర్మవినాశ ఏవేతి ప్రతిపాదితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

శం.— (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. ఆచార్యేణాస్యైవ క్రమేణ సమ్పద్యతే - తం క్రమం దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జ్ఞానస్య నానర్థక్యం- అవిద్యాతత్కార్యనివర్తనేన సమ్పత్తిహేతుత్వాత్. నాప్యనైకాన్తికఫలత్వం- అన్తరాయాభావాదిత్యుక్తం. ఇదానీమర్చిరాదిమార్గప్రాప్త్యా- అద్వైతవిద్యానివృత్తిమాత్రేణ వా సత్సమ్పత్తిరితి సన్దిహానస్య జ్ఞాయతే (ఆచార్యవానితి) సంశయానస్య సమ్బోధనార్థముత్తరం వాక్యమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర°.— (స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) ఉక్తోఽర్థః. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) నను దేహవియోగానన్తరం బ్రహ్మసమ్పత్తిరిత్యయుక్తం- దేవోఽహం మనుష్యోఽహమిత్యభిమానస్యైతదాత్మ్యనుపరతత్వాద్యావదాత్మభావిత్వేన దేవాదిశరీరసమ్బన్ధస్యాపి యావదాత్మభావిత్వాత్. అతో దేహరాహిత్యేన జీవినో బ్రహ్మసమ్పత్తిరపి న స్యాదిత్యాశయవతా శ్వేతకేతునా భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితః సన్ తథా సోమ్యేత్యాచార్య ఉక్తవానిత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పురుషం హే సోమ్యోపతాపినం- జ్వరాద్యుపతాపవన్తం జ్ఞాతయః- బాన్ధవాః పరివార్యోపాసతే ముమూర్షుం- జానాసి మాం తవ పితరం పుత్రం భ్రాతరం వేతి పృచ్ఛన్తః. తస్య - ముమూర్షోర్యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే, మనః ప్రాణే, ప్రాణస్తేజసి, తేజః పరస్యాం దేవతాయాం, మిత్యేతదుక్తార్థం. అత్రాన్యద్వక్తవ్యం నాస్తి. ౧

ర°.— (పురుషం సోమ్యోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసీత్యాది) హే సోమ్య. ఉపతాపినం- మరణవేదనాక్రాన్తం పురుషం బన్ధవో మాం జానాసి కిం- మాం జానాసి కిమిత్యసకృద్వదన్తః పరితస్తిష్ఠన్తి. స తు ముమూర్షుః పూర్వోక్తసమ్పత్తిపర్యన్తం తాన్జానాతీత్యర్థః. ౧

శం.— సంసారిణో యో మరణక్రమః స ఏవాయం విదుషోఽపి సత్సమ్పత్తిక్రమ ఇత్యేతదాహ - పరస్యాం దేవతాయాం తేజసి సమ్పన్నేఽథ న జానాతి. అవిద్వాంస్తు తత ఉత్థాయ ప్రాగ్భావితం వ్యాఘ్రాదిభావం దేవమనుష్యాదిభావం వా విశతి. విద్వాంస్తు శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానదీప

త్రా ప్రతిబోధితస్తత్త్వమసీతి దృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ, తత్ పితురస్య హ కిలోక్తం సదేవాహమస్మీతి విజజ్ఞౌ - విజ్ఞాతవాన్. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. కిం పునరత్ర షష్ఠే వాక్యప్రమాణేన జనితం ఫలమాత్మని. కర్తృత్వభోక్తృత్వయోరధికృతత్వవిజ్ఞాననివృత్తిస్తస్య ఫలం - యమహం చామత్వం శ్రావ్యమర్థం శ్రోతుం మన్తుం చాధికృతమవిజ్ఞాతవిజ్ఞానఫలార్థం. ప్రాక్చైతస్మాద్విజ్ఞానాదహమేవం కరిష్యామ్యగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి, అహమేవాత్రాధికృతః, ఏషాం చ కర్మణాం ఫలమిహాముత్ర చ భోక్ష్యే, కృతేషు వా కర్మసు కృతకర్తవ్యః స్యామ్, ఇత్యేవం కర్తృత్వభోక్తృత్వయోరధికృతోఽస్మీత్యాత్మని యద్విజ్ఞానమభూత్ - తస్య యత్సర్వజగతో మూలమేకమేవాద్వితీయం - తత్త్వమసీత్యనేన వాక్యేన ప్రతిబుద్ధస్య నివర్తతే - విరోధాత్. న హ్యేకస్మిన్నద్వితీయ ఆత్మన్యయమహమస్మీతి విజ్ఞాతే మమేదమనేన కర్తవ్యమిదం కృత్వాఽస్య ఫలం భోక్ష్యే, ఇతి వా భేదవిజ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాత్సత్యాద్వితీయాత్మవిజ్ఞానే సతి కారణాన్తరకృతజీవాత్మవిజ్ఞానం నివర్తత ఇతి యుక్తం. నను *తత్త్వమసీత్యత్ర త్వంశబ్దవాచ్యే ఆస్యద్బుద్ధిరాదిశ్యతే - యథా ఆదిత్యమన ఆదిషు బ్రహ్మాదిబుద్ధిః, యథా చ లోకే ప్రతిమాదిషు విష్ణ్వాదిబుద్ధిః, - తద్వత్. న తు సదేవ త్వమితి. యది సదేవ శ్వేతకేతుః స్యాత్ - కథమాత్మానం న విజానీయాత్ - యేన తస్మై *తత్త్వమసీత్యుపదిశ్యతే. న - ఆదిత్యాదివాక్యవైలక్షణ్యాత్. *ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదావితిశబ్దవ్యవధానాన్న సాక్షాద్బ్రహ్మత్వం గమ్యతే, రూపాదిమత్త్వాచ్చాదిత్యాదీనాం, ఆకాశమనసోశ్చేతిశబ్దవ్యవధానాదేవ బ్రహ్మత్వం. ఇహ తు సత ఏవ దేహప్రవేశం దర్శయిత్వా *తత్త్వమసీతి నిరఙ్కుశం సదాత్మభావముపదిశతి. నను పరాక్రమాదిగుణస్సింహోఽసి త్వమితివత్ *తత్త్వమసీతి స్యాత్. న - మృదాదివత్సదేకమేవాద్వితీయం తత్సత్యమిత్యుపదేశాత్. న చోపచారవిజ్ఞానాత్ *తస్య తావదేవ చిరమితి సత్సంపత్తిరుపదిశ్యతే - మృషాత్వాదుపచారవిజ్ఞానస్య - త్వమిన్ద్రో యమ ఇతివత్. నాపి స్తుతిః - అనుపాస్యత్వాచ్ఛ్వేతకేతోః. నాపి సత్ శ్వేతకేతుత్వోపదేశేన స్తూయతే - న హి రాజా దాసస్త్వమితి స్తుతః స్యాత్. నాపి సతః సర్వాత్మన ఏకదేశనిరోధో యుక్తః - *తత్త్వమసీతి - దేశాధిపతేరివ గ్రామాధ్యక్షస్త్వమితి. న చాన్యా గతిరిహ సదాత్మత్వోపదేశాదర్థాన్తరభూతా సంభవతి. నను సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రమిహ కర్తవ్యతయా చోద్యతే - న త్వజ్ఞాతం సదస్మీతి జ్ఞాప్యత ఇతి చేత్. నన్వస్మిన్ పక్షేఽపి *అశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యాద్యనుపపన్నం. న - సదస్మీతి బుద్ధివిధేస్తుత్యర్థత్వాత్. న - *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరమిత్యుపదేశాత్. యది హి సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రం కర్తవ్యతయా విధీయతే - న తు త్వంశబ్దవాచ్యస్య సద్రూపత్వమేవ - తదా నాచార్యవాన్వేదేతి జ్ఞానోపాయోపదేశో వాచ్యః స్యాత్. యథా *అగ్నిహోత్రం జుహుయాదిత్యేవమాదిష్వర్థప్రాప్తమేవాచార్యవత్త్వమితి - తద్వత్. *తస్య తావదేవ చిరమితి చాక్షేపకరణం న యుక్తం స్యాత్ - సదాత్మతత్త్వే విజ్ఞాతేఽపి సకృత్ప్రత్యయమాత్రకరణే మోక్షప్రసఙ్గాత్. న చ *తత్త్వమసీత్యుక్తే నాహం సదితి ప్రమాణవాక్యజనితాం బుద్ధిం నివర్తయితుం శక్యా, నోత్పన్నేతి వా శక్యం వక్తుం, - సర్వోపనిషద్వాక్యానాం తత్పరతయైవోపక్షయాత్. యథాఽగ్నిహోత్రాదివిధిజనితాఽగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యతాబుద్ధిర్నాయథార్థత్వమనుత్పన్నత్వం వా నేతుం శక్యతే వక్తుం - తద్వత్. యదుక్తం సదాత్మా సన్నాత్మానం కథం న జానీయాదితి - నాసౌ దోషః - కార్యకరణసంఘాతవ్యతిరిక్తోఽహం జీవః కర్తా భోక్తేత్యపి స్వభావతః ప్రాణినాం విజ్ఞానాదర్శనాత్. కిము తస్య సదాత్మవిజ్ఞానం. కథమేవం వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానే సతి తేషాం కర్తృత్వాదివిజ్ఞానం సంభవతి - దృశ్యతే చ. తద్వత్తస్యాపి దేహాదిష్వాత్మబుద్ధిత్వాన్న స్యాత్సదాత్మవిజ్ఞానం. తస్మాద్వికారానృతాభిసన్ధికృతజీవాత్మత్వవిజ్ఞాననివర్తకమిదం వాక్యం *తత్త్వమసీతి సిద్ధమితి. 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రపాఠకభాష్యమ్.

———

ఆ.— తదనువాదపూర్వకం దార్ష్టాన్తికమాహ (స య ఏష ఇతి) ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాది వ్యాచష్టే (య ఆత్మేతి) త్వం తదసీతి త్వమర్థాద్వైశేషతదర్థభావోఽభిధీయతే - తత్రోద్దేశ్యస్య శరీరద్వయవిశిష్టస్య విరోధాదశరీరబ్రహ్మత్వాత్త్వం విధాతుమశక్యమితి మన్వానశ్చోదయతి (కః పునరితి) త్వంపదేన వాచ్యస్య లక్ష్యస్య వా బ్రహ్మత్వాయోగస్త్వయోచ్యతే. నాద్యః - అఙ్గీకారాత్. న ద్వితీయః - శరీరద్వయవైశిష్ట్యోపలక్షితస్య శ్రోతృత్వాద్యధ్యాసాస్పదస్య త్వంపదలక్ష్యస్య బ్రహ్మత్వవిధా నైవ విరోధాస్ఫురణాదితి పరిహరతి (యోఽహమితి) విజ్ఞాయ చ - నేదేతి పూర్వేణ సహ సంబన్ధః. తస్య సతస్సకాశాదౌపాధికో భేదః - వస్తుతస్త్వైక్యమితి మత్వాహ (తేజోఽబన్నమయమితి) త్వంపదార్థం శ్వేతకేతుం నిర్ధార్య తద్ధాస్యేత్యాది వ్యాచష్టే (స ఆత్మానమితి) అజ్ఞాతార్థప్రకాశనం మానఫలం - తస్య స్వప్రకాశే బ్రహ్మణి నోపపత్తిరితి మన్వానశ్చోదయతి (కిం పునరితి) అత్ర - ఆత్మనీతి సంబన్ధః. స్వప్రకాశస్య ప్రకాశాతిశయస్య మానఫలస్యాసంభవేఽప్యధ్యస్తవ్యావృత్తిస్తత్ఫలం భవిష్యతీత్యుత్తరమాహ (కర్తృత్వేతి) అశ్రుతస్య శ్రవణాయ, మతస్య మననాయ, విజ్ఞాతస్య విజ్ఞానఫలసిద్ధయే, చాధికృతం యమర్థం త్వంపదవాచ్యమహోచామ - తస్య స్వాత్మని క్రియాకర్తృత్వే ఫలభోక్తృత్వే చ యదస్మిత్యధికృతత్వవిజ్ఞానం - తన్నివృత్తిర్మానఫలమితి యోజనా. యథోక్తం మానఫలమేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాక్చేతి) అహమేవాత్రాధికృత ఇత్యేతి చకారస్య సంబన్ధః. (తస్యేతి) అజ్ఞస్యేత్యర్థః. విరోధమేవ స్ఫోరయతి (న హీతి) ప్రమాణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) *తత్త్వమసీతి వాక్యం యద్యైక్యకత్వపరమితి స్వపక్షముక్త్వా పరపక్షం శఙ్కతే (నన్వితి) ఆధ్యానికమేకత్వం సామానాధికరణ్యాలంబనమితి స్వపక్షం దృష్టాన్తేనోక్త్వా సిద్ధాన్తం దూషయతి (న త్వితి) శ్వేతకేతోస్సన్మాత్రత్వే తదజ్ఞానాయోగాదసకృదుపదేశాసిద్ధిరిత్యర్థః. కిమధ్యాసవాక్యసామాన్యాదాధ్యానికమేకత్వం సామానాధికరణ్యాలంబనం - కిం వా ముఖ్యైకత్వే బాధకసద్భావాదితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) యథా లోకే శుక్తికాం రజతమితి ప్రత్యేతీత్యాదావితి

తాన్ ... ... పయత్విత్యత్ర ఉపాసనం కారయత్విత్యర్థో యుక్తః - * త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి వాక్యే, * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి వాక్యే, * సర్వాస్య విజిజ్ఞాసితి విజిజ్ఞాసితి వాక్యే, చ పూర్వత్ర త్రివృత్కరణశ్రుతస్య విజ్ఞానాత్ తేరుపాసనార్థత్వాభావేన ఇహాపి తథాత్వస్యైవ యుక్తత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు త్రివృత్కరణ ప్రకరణే చాత్ర చ శ్రుతానాం విజ్ఞానశబ్దానాముపాసనార్థత్వే ఛన్దోగభాష్యాదే తేషాం విజ్ఞానశబ్దానాముపాసనార్థత్వమేవ. అథవా- మధ్యే విజ్ఞానశబ్దానామతథాత్వేఽప్యుపక్రమోపసంహారైకరూప్యార్థముపక్రమస్థవిజ్ఞానశబ్దవదుపసంహారస్థం * విజిజ్ఞాసితిపదముపాసనార్థమేవేతి వదన్తి. ఏతద్విషయమధికరణం లిఖ్యతే- సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే- సర్వం హి జగత్సుఖదుఃఖమోహాత్మకం దృష్టం - లోకే హ్యేకస్యైవ రూపయౌవనశాలినో యోషిత్పిణ్డస్య భర్తారం ప్రతి సుఖరూపత్వం, సపత్నీజనం ప్రతి దుఃఖరూపత్వం, కాముకపురుషాన్తరం ప్రతి మోహరూపత్వం, చ దృష్టం. అతస్సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయా సత్త్వరజస్తమోమయస్య జగతస్తదనురూపమేవ కారణం వక్తవ్యమితి యుక్తిసిద్ధం త్రిగుణాత్మకం ప్రధానం సర్వజ్ఞకపిలస్మృతిసిద్ధం సద్విద్యాప్రతిపాద్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * ఈక్షతేర్నాశబ్దం. శబ్దః ప్రమాణమేవ న భవతి యస్య తదశబ్దం - ఆనుమానికమితి యావత్. ఆనుమానికం ప్రధానం * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి సచ్ఛబ్దితం - అపి తు పరం బ్రహ్మైవ. కుతః. ఈక్షతేః - ఈక్షణాదిత్యర్థః. యద్యపి * ఇక్షి దర్శనే ఇతి ధాతుర్నిర్దేశవక్తవ్యాదితి ఈక్షతిశబ్దో ధాతువాచీ - తథాపీహ ధాతువాచినా ఈక్షతిశబ్దేనార్థో లక్ష్యతే. * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి సచ్ఛబ్దితస్యేక్షణకథనాత్, అచేతనే ఈక్షణాసమ్భవాత్,, న చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్య చోపన్యాసేనానుమానవేద్యత్వప్రతీతేరానుమానికమేవ ప్రధానమిహ ప్రతిపాద్యత ఇతి శఙ్క్యం - ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తోపన్యాసేఽపి ప్రధానభూతహేత్వవయవానుపదేశేనానుమానోపన్యాసరూపత్వాభావాత్. న చ * తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛేతి కార్యలిఙ్గోపన్యాసాత్ అనుమానవిషయప్రతీయతవివేతి వాచ్యం - ఉపక్రమోపసంహారాద్యనర్గతోపపత్తిరూపతాత్పర్యలిఙ్గతయా కార్యలిఙ్గోపన్యాసేఽపి సాఙ్ఖ్యాభిమతసుఖదుఃఖమోహాన్వితత్వరూపహేతూపన్యాసాదర్శనాత్. * గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్. నను * తత్తేజ ఐక్షతేతి అచేతనే తేజఆదౌ శ్రుతస్యేక్షణస్య ముఖ్యస్యాసమ్భవేన కార్యోన్ముఖ్యలక్షణార్థస్యైవ సమాశ్రయణీయతయా సచ్ఛబ్దితేఽపి స్వాయత్తమీక్షణం గౌణం స్యాదితి చేన్న- * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మేతి సత ఆత్మత్వప్రతిపాదకశ్రుతికోపప్రసఙ్గేన గౌణేక్షణప్రాయపాఠస్యానాదరణీయత్వాత్, తేజఃప్రభృతిశబ్దానామపి పరమాత్మపరతయా తత్రాపీక్షణస్య ముఖ్యత్వసమ్భవాచ్చ. * తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి సదాత్మకత్వవిద్యానిష్ఠస్య శరీరపాతమాత్రాన్తరాయబ్రహ్మసమ్పత్తిలక్షణమోక్షశ్రవణాత్. న హి ప్రకృత్యాత్మత్వానుసన్ధాననిష్ఠస్య మోక్షస్సాఙ్ఖ్యమతేఽపి సమ్ప్రతిపన్నః. * హేయత్వావచనాచ్చ. యది సచ్ఛబ్దితం ప్రధానం స్యాత్ - తర్హి సదాత్మకత్వం ముముక్షోర్హేయతయా ఉపదేశ్యం స్యాత్- న త్వనుసన్ధేయత్వేనేత్యర్థః. * ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్. ప్రధానవిజ్ఞానేన తత్కార్యాచేతనమాత్రవిజ్ఞానేఽపి చిదచిదాత్మకసర్వప్రపఞ్చవిజ్ఞానాభావేన ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా పీడ్యేత. * స్వాప్యయాత్. సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి శ్రుతిః సత్సమ్పత్తిం * స్వమపీతో భవతీతి స్వాప్యయత్వేన బోధయతి. సచ్ఛబ్దితస్య ప్రధానత్వే స్వశబ్దార్థభూతమాత్మత్వం నోపపద్యతే. బ్రహ్మత్వే తు స్వశబ్దార్థభూతమాత్మత్వముపపద్యతే. తథా అచేతనే అకారణే జీవస్యాప్యయశబ్దితో లయశ్చ నోపపద్యతే. * గతిసామాన్యాత్. సర్వేషు వేదాన్తేషు * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషు చేతనకారణత్వావగతేస్తత్సామ్యేనేహాపి వక్తవ్యం- అతస్తదైకార్థ్యాయేహాపి సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మైవ కారణత్వేన నిర్దిశ్యతే. * శ్రుతత్వాచ్చ. అస్యామేవోపనిషది సచ్ఛబ్దవాచ్యస్యాద్వితీయత్వనామరూపవ్యాకర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వసర్వశక్తిత్వసర్వాధారత్వాపహతపాప్మత్వాదీనాం శ్రవణాన్నాచేతనం ప్రధానం సచ్ఛబ్దితమితి స్థితం 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఘేయాయయః కరుణయా శ్రుతినిగ్గరాణాం భూమావదృష్టయత భావ్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

— ✽ —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

సప్తమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

మూ.— అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదస్తꣳ హోవాచ యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి॥ ౧

శం.— పరమార్థతత్త్వోపదేశప్రధానపరః షష్ఠోఽధ్యాయః సదాత్మైకత్వనిర్ణయపరతయైవోపయుక్తః. న సతోఽర్వాగ్వికారలక్షణాని తత్త్వాని నిర్దిష్టానీత్యతస్తాని నామాదీని ప్రాణాన్తాని క్రమేణ నిర్దిశ్య తద్ద్వారేణాపి భూమాఖ్యం నిరతిశయం తత్త్వం నిర్దేక్ష్యామి శాఖాచన్ద్రదర్శనవదితీమం సప్తమం ప్రపాఠకమారభతే. అనిర్దిష్టేషు హి సతోఽర్వాక్తత్త్వేషు సన్మాత్రే చ నిర్దిష్టే అన్యదప్యవిజ్ఞాతం స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిత్స్యాత్ - సా మా భూదితి వా తాని నిర్దిదిక్షతి. అథవా - సోపానారోహణవత్ స్థూలాదారభ్య సూక్ష్మం సూక్ష్మతరం చ బుద్ధివిషయం జ్ఞాపయిత్వా తదతిరిక్తే స్వారాజ్యేఽభిషేక్ష్యామీతి నామాదీని నిర్దిదిక్షతి. అథవా- నామాద్యుత్తరోత్తరవిశిష్టాని తత్త్వాని- అతితరాం చ తేషాముత్కృష్టతమం భూమాఖ్యం తత్త్వమితి తత్స్తుత్యర్థం నామాదీనాం క్రమేణోపన్యాసః. ఆఖ్యాయికా తు పరవిద్యాస్తుత్యర్థా. కథం. నారదో దేవర్షిః కృతకర్తవ్యః సర్వవిద్యోఽపి సన్ననాత్మజ్ఞత్వాచ్ఛుశోచైవ - కిము వక్తవ్యమన్యోఽల్పవిజ్జన్తురకృతపుణ్యాతిశయోఽకృతార్థ ఇతి. అథవా- నాన్యదాత్మజ్ఞానాన్నిరతిశయశ్రేయస్సాధనమస్తీత్యేతత్ప్రదర్శనార్థం సనత్కుమారనారదాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. యేన సర్వవిజ్ఞానసాధనశక్తిసమ్పన్నస్యాపి నారదస్య దేవర్షేః శ్రేయో న బభూవ- యేనోత్తమాభిజనవిద్యావృత్తసాధనశక్తిసమ్పత్తినిమిత్తాభిమానం హిత్వా ప్రాకృతపురుషవత్సనత్కుమారముపససాద శ్రేయస్సాధనప్రాప్తయే. అతః ప్రఖ్యాపితం భవతి నిరతిశయశ్రేయఃప్రాప్తిసాధనత్వమాత్మవిద్యాయా ఇతి. అధీహి- అధీష్వ భగవః- భగవన్నితి హ- కిలోపససాద. అధీహి భగవ ఇతి- మన్త్రః. సనత్కుమారం- యోగీశ్వరం బ్రహ్మనిష్ఠం నారద ఉపసన్నవాన్. తం- న్యాయేనోపసన్నం హోవాచ. యదాత్మవిషయే కించిద్వేత్థ- తేన- తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద ఇదమహం జానే ఇతి. తతోఽహం- భవతో విజ్ఞానాత్తే- తుభ్యమూర్ధ్వం వక్ష్యామి. ౧

ఆ.— షష్ఠసప్తమయోరధ్యాయయోస్సమ్బన్ధం వక్తుకామః షష్ఠస్య వృత్తం కీర్తయతి (పరమార్థేతి) ఉత్తమాధికారిణం ప్రత్యబాధితతత్త్వబోధనం ప్రధానం. తత్పరోఽతీతోఽధ్యాయః. స సతో బ్రహ్మణః ప్రత్యఙ్నిశ్చయపరత్వేనైవ వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః. అధ్యాయాన్తరభూమికామారచయతి (న సత ఇతి) మధ్యమమధికారిణం ప్రతి పరమ్పరయా బ్రహ్మత్వముపదేష్టుం సప్తమప్రపాఠకప్రవృత్తిరిత్యర్థః. సన్మాత్రేఽపి బ్రహ్మత్వమేవోపదేష్టుమిష్టం చేత్ - కిమితి తర్హి నామాదీని తత్త్వాని నిర్దిశ్యన్తే- తత్రాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి) వాశబ్దశ్శఙ్కానిరాసార్థః. యద్వా - ద్వయోరధ్యాయయోరద్వితీయబ్రహ్మాత్మవిషయత్వావిశేషేఽపి సాధనత్వారమ్భపర్యాఖ్యామపౌనరుక్త్యముక్తం. సమ్ప్రతి నామాదీనాముత్తరోత్తరభూయస్త్వవిశిష్టానాం సన్మాత్రవిజ్ఞానేనాజ్ఞానాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమయుక్తమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవిదస్సర్వజ్ఞత్వం స్పష్టీకర్తుముత్తరగ్రన్థాన్తరప్రారమ్భ ఇత్యాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి) నామాదిసఙ్కీర్తనస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అధమోఽధికారీ నామాదీని బ్రహ్మత్వేనోపాస్య తత్ఫలం చ భుక్త్వా క్రమేణ సార్వభౌమభావం ప్రాప్నోతీతి ప్రదర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. శాఖాచన్ద్రదర్శనన్యాయేనాధమస్యాధికారిణో బ్రహ్మణి ధీస్వీకారార్థం- మధ్యమస్యాధికారిణో ధ్యానార్థం వా నామాదిసఙ్కీర్తనమిత్యుక్తం. ఇదానీముత్తమమేవాధికారిణమధికృత్య భూమస్తుత్యర్థం నామాదివచనమితి మతాన్తరమాహ (అథవా నామాదీతి) అధ్యాయసమ్బన్ధముక్త్వా ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) స్తుత్యర్థత్వమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) తథా చ పరవిద్యయా కృతార్థత్వాత్తస్యాస్స్తుతిరత్ర వివక్షితేతి శేషః. అతీతాధ్యాయాదిషు సదాత్మవిజ్ఞానాదన్యదేవ దేవతోపాసనం మోక్షసాధనమిత్యాశఙ్క్య తన్నిషేధేన సదాత్మవిజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వం దృఢీకర్తుమాఖ్యాయికా ప్రవృత్తేతి పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ద్వితీయమాఖ్యాయికాతాత్పర్యం ప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) సర్వస్యాపి- జ్ఞేయస్య యద్విజ్ఞానం- తస్య సాధనం- ఉత్పాదనం. తత్ర శక్త్యా సమ్పన్నః. వేదవేదాఙ్గాభిజ్ఞస్యాపీతి యావత్. అస్తి హి నారదస్యోత్తమాభిజనో జన్మ - బ్రహ్మణో మానసపుత్రత్వాత్. అస్తి చోత్తమా కర్మవిద్యా. అస్తి చ వృత్తం- సదాచరణం. అస్తి చ శ్రవణధ్యానాదిసాధనశక్తీనాం- ధర్మాధర్మసాధనస్య వా శరీరస్య శక్తేస్సమ్పత్తిశ్చ. జన్మాదయో నిమిత్తం యస్యాభిమానస్య- తం త్యక్త్వేతి యావత్. ఇతి శబ్దోఽధ్యాయాఖ్యాయికయోస్సమ్బన్ధోక్తిసమాప్త్యర్థః. అధ్యయనేన జ్ఞానం లక్ష్యతే. తథా చాధీష్వ- జ్ఞాపయేత్యర్థః. మన్త్రః- ఉపసదనస్యేతి శేషః. న్యాయేన- సమిత్పాణిరిత్యాదిశాస్త్రోక్తవిధివశాదితి యావత్. ౧

రం.— భూమవిద్యా ప్రస్తూయతే (అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదః) సనత్కుమారం యోగీశ్వరం నారదఋషిః అధీహి భగవ ఇతి మన్త్రోచ్చారణపూర్వకం విధివదుపసన్న ఇత్యర్థః. అధీహి-అధీష్వేత్యర్థః. (తం హోవాచ) తం- ఉపసన్నం నారదం సనత్కుమా

ఉ.— స హోవాచర్గ్వేదం భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యామేతద్భగవోఽధ్యేమి॥ ౨

సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిచ్ఛ్రుతగ్ం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితి సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి తగ్ం హోవాచ యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్॥ ౩

రఙ్గ వాచేత్యర్థః. తదేవాహ (యద్వేత్థ తేన మోపసీద) యత్త్వం జ్ఞాతవానసి- తదిదమహం జానామీతి తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద. (తతస్తఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి) తతఊర్ధ్వం- జ్ఞాతాంశాతిరిక్తం. జ్ఞాతాంశస్యోపదేశో వ్యర్థ ఇతి భావః. ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతి స హోవాచ- నారదః. ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి- స్మరామి. యద్వేత్థేతి విజ్ఞానస్య పృష్టత్వాత్. తథా - యజుర్వేదం. సామవేదమాథర్వణం చతుర్థం- వేదం. వేదశబ్దస్య ప్రకృతత్వాత్. ఇతిహాసపురాణం పఞ్చమం - వేదం. వేదానాం- భారతపఞ్చమానాం వేదం- వ్యాకరణమిత్యర్థః. వ్యాకరణేన హి పదాదివిభాగశ ఋగ్వేదాదయో జ్ఞాయన్తే. పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం. రాశిం- గణితం. దైవం - ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం- మహాకాలాదినిధిశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం- నీతిశాస్త్రం. దేవవిద్యాం- నిరుక్తం. బ్రహ్మణః - ఋగ్యజుస్సామాఖ్యస్య విద్యా- బ్రహ్మవిద్యా- శిక్షాకల్పచ్ఛన్దశ్చితయస్తాః. భూతవిద్యాం- భూతతన్త్రం. క్షత్రవిద్యాం - ధనుర్వేదం. నక్షత్రవిద్యాం- జ్యౌతిషం. (సర్పదేవజనవిద్యాం) సర్పవిద్యాం- గారుడం. దేవజనవిద్యాం- గన్ధయుక్తినృత్యగీతవాద్యశిల్పాదివిజ్ఞానాని. ఏతత్సర్వం హే భగవోఽధ్యేమి. ౨

ఆ.— అధ్యయనవాచిపదం స్మరణపరతయా కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వేత్థేతి) గన్ధయుక్తిః - కుఙ్కుమాదిసమ్పాదనం. ౨

రం.— (స హోవాచ) సః- నారదః. (ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి) హే భగవః. అధ్యేమి - స్మరామి. వేద్మీతి యావత్. యద్వేత్థేతి వేదనస్యోక్తత్వాత్. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం) వేదాన్ధ్యాపయామాస మహాభారతపఞ్చమానితి వద్భగాదిభిరితిహాసస్యాత్ర పఞ్చమత్వోక్తిః. (వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం) వేదానాం - ఋగాదీనాం వేదం- ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగావేదకం. వ్యాకరణమిత్యర్థః. పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం. రాశిం- గణితం. దైవం- ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం - నిధిదర్శనోపాయప్రదర్శకశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం - ఏకాయనశాఖాం. (దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవజనవిద్యాం) దేవవిద్యా - దేవతోపాసనప్రకారవిద్యా. బ్రహ్మవిద్యా - వేదాఙ్గభూతశిక్షాదివిద్యా. భూతవిద్యా- వశీకరణవిద్యా. క్షత్రవిద్యా- ధనుర్వేదః. నక్షత్రవిద్యా-జ్యౌతిషం. సర్పవిద్యా - గారుడవిద్యా. దేవవిద్యా- గాన్ధర్వశాస్త్రం. జనవిద్యా- ఆయుర్వేదః. (ఏతద్భగవోఽధ్యేమి) అహమేతత్సర్వం జానామీత్యర్థః.

శం.— సోఽహం భగవ ఏతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దార్థమాత్రవిజ్ఞానవానేవాస్మీత్యర్థః. సర్వో హి శబ్దోఽభిధానమాత్రం. అభిధానం చ సర్వం మన్త్రేష్వన్తర్భవతి. (మన్త్రవిదేవాస్మి) మన్త్రవిత్ - కర్మవిదిత్యర్థః. మన్త్రేషు కర్మాణీతి హి వక్ష్యతి. నాత్మవిత్ - నాత్మానం వేద్మి. నన్వాత్మాపి మన్త్రైః ప్రకాశ్యత ఏవేతి కథం మన్త్రవిచ్చేన్నాత్మవిత్. న- అభిధానాభిధేయభేదస్య వికారత్వాత్. న చ వికార ఆత్మేష్యతే. నన్వాత్మాత్మశబ్దేనాభిధీయతే. న- యతో వాచో నివర్తన్తే యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేః. కథం తర్హి ఆత్మేవాధస్తాత్ స ఆత్మేత్యాదిశబ్దా ఆత్మానం ప్రత్యాయయన్తి. నైష దోషః- దేహవతి ప్రత్యగాత్మని భేదవిషయే ప్రయుజ్యమానశ్శబ్దో దేహాదీనామాత్మత్వే ప్రత్యాఖ్యాయమానే యత్పరిశిష్టం- తదవాచ్యమపి ప్రత్యాయయతి. యథా సరాజికాయాం దృశ్యమానాయాం ఛత్రధ్వజపతాకాదివ్యవహితేఽదృశ్యమానేఽపి రాజన్యేష రాజా దృశ్యత ఇతి భవతి శబ్దప్రయోగః. తత్రకోఽసౌ రాజేతి రాజవిశేషనిరూపణాయాం దృశ్యమానేతరప్రత్యాఖ్యానేఽన్యస్మిన్నదృశ్యమానేఽపి రాజని రాజప్రతీతిర్భవేత్- తద్వత్. తస్మాత్సోఽహం మన్త్రవిత్-కర్మవిదేవాస్మి. కర్మకార్యం చ సర్వం వికార ఇతి వికారజ్ఞ ఏవాస్మి. నాత్మవిత్-నాత్మప్రకృతిస్వరూపజ్ఞ ఇత్యర్థః. అత ఏవోక్తం ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి. యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శ్రుతం-ఆగమజ్ఞానమస్త్యేవ హి - యస్మాన్మే- మమ భగవద్దృశేభ్యః- యుష్మత్సదృశేభ్యః. తరతి- అతిక్రామతి శోకం-మనస్తాపం. అకృతార్థబుద్ధితామాత్మవిదితి. అతస్సోఽహమనాత్మవిత్త్వాత్ హే భగవశ్శోచామి- అకృతార్థబుద్ధ్యా సన్తప్యే సర్వదా. తం మా- మాం శోకస్య- శోకసాగరస్య పారం భగవాంస్తారయత్వాత్మజ్ఞానోడుపేన. కృతార్థబుద్ధిమాపాదయతు. అభయం గమయత్విత్యర్థః. తం- ఏవముక్తవన్తం హోవాచ. యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసి. ఋగ్వేదాద్యేనైతదర్థజ్ఞానముపలక్ష్యతే. జ్ఞాతవానసీత్యేతత్. నామైవైతత్- వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుతేః.

ఉ.— నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఆథర్వణశ్చతుర్థ ఇతిహాసపురాణః పఞ్చమో వేదానాం వేదః పిత్ర్యో రాశిర్దైవో నిధిర్వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యా బ్రహ్మవిద్యా భూతవిద్యా క్షత్రవిద్యా నక్షత్రవిద్యా సర్పదేవజనవిద్యా నామైవైతన్నామోపాస్స్వేతి॥ ౪

స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ .... ౫.

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఆ.— తర్హి సర్వజ్ఞః స్వతన్త్రస్త్వం కృతకృత్యోఽసీత్యాశఙ్క్యాహ (సోఽహమితి) కథం మన్త్రవిదత్యస్య కర్మవిదత్వం నాత్మవిత్త్వమిత్యాశ ఙ్క్యాహ (మన్త్రవిత్త్వేతి) మన్త్రవిదేవ నాత్మవిదిత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) మన్త్రవిత్త్వే తత్ప్రకాశ్యాత్మవిత్త్వమపి స్యాత్ - తదథా పేమన్త్రవిత్త్వమపి న యుక్తమిత్యర్థః. అభిధానమభిధేయమిత్యేవం రూపస్య భేదస్య వికారత్వేన మిథ్యాత్వాత్, ఆత్మనశ్చ వికారత్వాసఙ్గీకారాత్, న మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావాన్న విరోధ ఇతి పరిహరతి (నాభిధానేతి) ఆత్మనోఽవికారత్వాభావే వ్యభిధేయత్వమేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (నన్వితి) శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్మనోఽభిధేయత్వాభావే వాక్యశేషాదివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్కతే (కథం తర్హీతి) ఆత్మశబ్దేనావాచ్యస్యాత్మనస్తేనలక్షణయా ప్రతిపత్తిసమ్భవాన్నోపక్రమోపసంహారవిరోధోఽస్తీత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) విశిష్టగృహీతశక్తిశ్శబ్దో విశేషణే ప్రత్యుక్తే యత్స్వాత్మరూపం పరిశిష్టం - తదవాచ్యమపి లక్షణయా బోధయతీత్యర్థః. కేవలాత్మవిషయస్యాత్మశబ్దస్య తద్దర్శనమన్తరేణ విశిష్టాత్మదృష్టిమాత్రేణ కథం ప్రయోగః, - కథం వా తత్ప్రయోగేఽపి వివక్షితాత్మధీరిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో ముఖ్యవృత్త్యా మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శబ్దార్థజ్ఞానమాత్రేణాత్మవిత్త్వం న భవతీత్యనేనాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానవత ఏవాత్మవిత్త్వమిత్యుక్తం - తత్ర ప్రమాణమాహ (అత ఏవేతి) ఔపదేశికజ్ఞానవిషయత్వం తర్హి స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) మాతర్హి తవాత్మవిద్యాభావాదిత్యాశఙ్క్య శోకనివృత్త్యుపాయత్వేన తదపేక్షాం సూచయతి (శ్రుతమితి) ఆత్మజ్ఞానోదుపేన- ఆత్మజ్ఞానాత్మైవ నస్తవే నేతియావత్. కథం మదీయమన్త్రజ్ఞానం సర్వం నామమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (వా చారమ్భణమితి) ౩

రం.— (సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిచ్ఛ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితీత్యాది) హే భగవః- పూజావన్. అహమేతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దబ్రహ్మనిష్ఠ ఏవాస్మి. యద్వా - మన్త్రప్రధానకర్మనిష్ఠ ఇతి వాఽర్థః. నాత్మవిదస్మి - న పరబ్రహ్మవిత్. ఆత్మశబ్దస్య తస్మిన్నేవ ముఖ్యత్వాత్, జీవస్యాపేక్షికాత్మత్వేన నిరఙ్కుశాత్మత్వాభావాచ్చ. మన్త్రవిత్త్వాదాత్మవిత్త్వే కిమధికం స్యాదిత్యత్రాహ- భగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యో మహద్భ్యః ఆత్మవిచ్ఛోకం - సంసారం తరతీతి మే శ్రుతమేవ నహి - మ ఇతి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ. మయా శ్రుతమిత్యర్థః. (సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి) ఏతాదృశవిద్యాసమ్పన్నోఽప్యహమాత్మజ్ఞానరాహిత్యాచ్ఛోకార్ణవే పతితోఽస్మీత్యర్థః. తం- తాదృశం మాం భగవానాత్మజ్ఞానేన శోకార్ణవస్య పారం తారయత్విత్యుపాచేత్యర్థః. (తం హోవాచ) సనత్కుమార ఇతి శేషః. (యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్) అధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసీత్యర్థః. అత్ర తేషాం నామ్నా వాత్మేతి ప్రతివచనేదాతవ్యే నామైవైతదితి అధీత ఋగ్వేదాదిసామానాధికరణ్యేన ప్రతిపత్తుః సామానాధికరణ్యసిద్ధార్థత్వమేవాత్మత్వమితి భావః. ౩

శం.— (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాది) నామైవైతత్. నామోపాస్స్వ- బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మబుద్ధ్యా. యథా ప్రతిమాం విష్ణుబుద్ధ్యోపాస్తే- తద్వత్. ౪

ఆ.— ఉక్తముపపాదయతి (నామ వా ఇతి) తదుపసంహరతి (నామైవేతి) కేన రూపేణేదం నామోపాస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) ఉపాస్తిప్రకారం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) ౪

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యాదినా) స్పష్టోఽర్థః. ఉపసంహరతి (నామైవైతదితి) నామరూపమయత్వాత్ప్రపఞ్చస్య, విశిష్య ఋగ్వేదాదిలక్షణశబ్దరాశేః నామరూపత్వాచ్చ సర్వం నామైవేత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (నామోపాస్స్వేతి) అత్ర బ్రహ్మేతి శేషః. నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వేత్యర్థః.

శం.— స యస్తు నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే- తస్య యత్ఫలం భవతి- తచ్ఛృణు. యావన్నామ్నో గతం-యావన్నామ్నో గోచరం. తత్ర-తస్మిన్నామవిషయేఽస్య యథాకామచారః- కామచరణం రాజ్ఞ ఇవ స్వవిషయే భవతి. యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి- ఉపసంహారః. కిమస్తి భగవో నా

ఉ.— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాగ్ంశ్చ మనుష్యాగ్ంశ్చ పశూగ్ంశ్చ వయాగ్ంసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చ యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యన్న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞో వాగేవైతత్సర్వం విజ్ఞాపయతి వాచముపాస్స్వేతి॥ ౧

మ్నో నామ భూయః-అధికతరం. యద్బ్రహ్మదృష్ట్యర్హమన్యదిత్యభిప్రాయః. సనత్కుమార ఆహ- నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి. ఇత్యుక్త ఆహ- యద్యస్తి- తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి. ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నామ్ని బ్రహ్మదృష్ట్యుపాస్యమానే కిం స్యాదితి. ఆహ (స యస్స్వితి) యో నామేత్యాదివాక్యస్యాపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో నామేతి) ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తస్య ఫలమాహ (స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి) నామప్రవృత్తిర్యావతి దేశే తావతి దేశే నామ బ్రహ్మోపాసకస్య యథేష్టం సఞ్చరణం భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేవ పునరుపసంహరతి (యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) ఆత్మాసంజిజ్ఞాసమానం ప్రతి బ్రహ్మత్వేన నామోపదర్శనస్య ఆత్మత్వ బ్రహ్మత్వే అన్యూనానతిరిక్తవృత్తిధర్మావితి భావః. బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం బృహత్త్వం నామ్ని న పుష్కలమితి మత్వా నామోపదేశేనాపరితుష్టస్సన్నారదః పృచ్ఛతి (అస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి) వైపుల్యార్థాత్ బహుశబ్దాదాతిశాయనికే ఈయసుని ప్రత్యయే భూయ ఇతి రూపం. కిం నామ్నోఽపి విపులతరం కిఞ్చిదస్తీతి ప్రశ్నార్థః. వైపుల్యం చ గుణోత్కర్షకృతం - న తు పరిమాణకృతం - తథైవోత్తరత్ర ప్రపఞ్చనాదితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర నామ్నో బృహత్త్వలక్షణ బ్రహ్మత్వే కథితే తతోఽపి కిం బృహదస్తీతి పృష్టవ్యతతోఽపి కిం భూయోఽస్తీతి ప్రశ్నాద్భూయస్త్వం బృహత్త్వం చైకమితి జ్ఞాప్యతే. గురురాహ (నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి) శిష్య ఆహ (తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి) స్పష్టోఽర్థః.. ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వాగ్వావ) వాగితి - ఇన్ద్రియం జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు స్థానేషు స్థితం వర్ణానామభివ్యఞ్జకం. వర్ణాశ్చ నామేతి నామ్నో వాగ్భూయసీత్యుచ్యతే- కార్యాద్ధి కారణం భూయో దృష్టం లోకే. యథా పుత్రాత్పితా - తద్వత్. కథం చ వాఙ్నామ్నో భూయసీతి. ఆహ - వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి- అయమృగ్వేద ఇతి. తథా- యజుర్వేదమిత్యాది- సమానం. హృదయజ్ఞం - హృదయ ప్రియం. తద్విపరీతం-అహృదయజ్ఞం. యత్-యది వాఙ్నాభవిష్యత్. వాగభావేఽధ్యయనాభావః. తదర్థశ్రవణాభావః. తచ్ఛ్రవణాభావే ధర్మాది న వ్యజ్ఞాపయిష్యత్ - న విజ్ఞాతమభవిష్యదిత్యర్థః. తస్మాద్వాగేవైతచ్ఛబ్దోచ్చారణేన సర్వం విజ్ఞాపయతి. అతో భూయసీ వాఙ్నామ్నః. తస్మాద్వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వ. ౧

ఆ.— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీత్యుక్తం వాచో నామ్నో రేకత్వాద్వ్యాప్యవ్యాపకత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (వాగితీన్ద్రియమితి) జిహ్వామూలాదిష్విత్యాదిశబ్దేనోరఃకణ్ఠశిరోదన్తోష్ఠనాసికాతాలూని గృహ్యన్తే. వాగిన్ద్రియస్య వర్ణేభ్యో భిన్నత్వేఽపి తేభ్యో భూయస్త్వేఽపి నామ్నస్తు భూయస్త్వం కుతస్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తయోర్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావేఽపి కథం వ్యాప్యవ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాద్ధీతి) వాచో నామ్నో భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథం చేత్యాదినా) ఇతశ్చ వాచో భూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (యద్వైతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తస్యాః భూయస్త్వసిద్ధేః ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

రం.— గురురాహ (వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ) వాక్శబ్దః ప్రసిద్ధః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి) వైశబ్దోఽవధారణే. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమిత్యాది) హృదయజ్ఞః- మనోజ్ఞః. హృదయప్రియ ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏతత్సర్వం వాగేవ విజ్ఞాపయతీతి పూర్వేణాన్వయః. వాగభావే ఏతజ్జ్ఞానం నాస్తీతి వ్యతిరేకం దర్శయతి (యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యత్) వాగిన్ద్రియాభావే వేదాధ్యయనాద్యభావాద్ధర్మాదికం విజ్ఞాతం చ నాభవిష్యదిత్యర్థః. (న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞ ఇత్యాది) స్పష్టం.

స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో వాచో భూయ ఇతి వాచో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ఉ.— మనో వావ వాచో భూయో యథా వై ద్వే వామలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వాక్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనోఽనుభవతి స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే పుత్రాꣳశ్చ పశూꣳశ్చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛత ఇమం చ లోకమముం చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛతే మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ మన ఉపాస్స్వేతి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స యో వాచమిత్యాద్యన్యదిత్యుచ్యతే. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మనః- మనస్యనవిశిష్టమన్తఃకరణం వాచో భూయః. తద్ధి మనస్యనవ్యాపారవద్వాచం వక్తవ్యే ప్రేరయతి. తేన వాఙ్మనస్యన్తర్భవతి. యచ్చ యస్మిన్నన్తర్భవతి- తత్తస్య వ్యాపకత్వాత్తతో భూయో భవతి. యథా వై లోకే ద్వే వా ఆమలకే- ఫలే. ద్వే వా కోలే - బదరఫలే. ద్వౌ వాఽక్షౌ- విభీతకఫలే ముష్టిరనుభవతి- ముష్టిస్తే ఫలే వ్యాప్నోతి. ముష్టౌ హి తేఽన్తర్భవతః. ఏవం వాచం చ నామ చామలకాదివన్మనోఽనుభవతి. స యదా- పురుషో యస్మిన్కాలే మనసా- అన్తఃకరణేన మనస్యతి- మనస్యనం- వివక్షాబుద్ధిః. కథం. మన్త్రానధీయీయ- ఉచ్చారయేయమితి. ఏవం వివక్షాం కృత్వాఽథాధీతే. తథా- కర్మాణి కుర్వీయేతి- చికీర్షాబుద్ధిం కృత్వాఽథ కురుతే. పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయేతి- ప్రాప్తీచ్ఛాం కృత్వా తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే - పుత్రాదీన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తథా - ఇమం చ లోకమముం చోపాయేనేచ్ఛేయమితి- తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే- ప్రాప్నోతి. ఆత్మనః కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ సతి మనసి- నాన్యథేతి మనో హ్యాత్మేత్యుచ్యతే. (మనో హి లోకః) సత్యేవ హి మనసి లోకో భవతి తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానం చేతి. మనో హి లోకో యస్మాత్- తస్మాన్మనో హి బ్రహ్మ. యత ఏవం- తస్మాన్మన ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— మనసో వాచస్సకాశాద్భూయస్త్వం వక్తుం ప్రవృత్తిమాత్రవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (మన ఇతి) కథం తస్య వాచో భూయస్త్వం- తదాహ (తద్ధీతి) వాచో మనస్యన్తర్భావేఽపి కుతో మనసస్తస్యా భూయస్త్వం- తత్రాహ (యచ్చేతి) మనసా వాగాదేర్వ్యాప్తిం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతశ్చ మనసో వాక్తో భూయస్త్వమిత్యాహ (స యదేతి) వివక్షాబుద్ధిః- శాఙ్కరోతీతి శేషః. ఇచ్ఛేయమితి- ఇచ్ఛాం కృత్వేతి శేషః. తస్యాత్మత్వముపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) తస్య లోకత్వం సాధయతి (సత్యేవేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— గురురాహ (మనో వావ వాచో భూయ ఇత్యాది) (యథా వై ద్వే వామలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వాఽక్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనోఽనుభవతి) యథా ఆమలకఫలద్వయం వా - కోలఫలద్వయం వా - విభీతకఫలద్వయం వా - ముష్టావన్తర్గతం భవతి - ఏవం వాఙ్నామ్నీ మనస్యన్తర్గతే ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే ఇత్యాది) సః- పురుషో యదా మనసా మన్త్రానధీయీయ- మన్త్రానుచ్చారయేయమితి మనస్యతి- మనుతే. తదనన్తరమేవాధీతే. కర్మాదికరణానీతి మననానన్తరమేవ కర్మాణి కురుతే. పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయం, ఇమం చ లోకం అముం లోకం చేచ్ఛేయ, మితి మత్వా ఇచ్ఛతి. అతశ్చ మననలక్షణమనోవ్యాపారాధీనత్వాద్వాగాదిప్రవృత్తేర్మనసో భూయస్త్వమితి భావః. (మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ) మనోఽధీనత్వాదాత్మధర్మభూతకర్తృత్వాదేర్మన ఏవాత్మా. లోకప్రాప్త్యాపి మనోవ్యాపారాధీనత్వాత్ మన ఏవ లోకః. వాగాద్యపేక్షయా బృహత్త్వాన్మనో హి బ్రహ్మ. (మన ఉపాస్స్వేతి) అతస్త్వం మన ఉపాస్స్వేత్యర్థః.

స యో మనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్మనసో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యో మనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో మనసో భూయ ఇతి మనసో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయాన్యదా వై సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతి తాము నామ్నీరయతి నామ్ని మన్త్రా ఏకం భవన్తి మన్త్రేషు కర్మాణి॥ ౧

తాని హ వా ఏతాని సఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకాని సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ సమకల్పన్తామాపశ్చ తేజశ్చ తేషాగ్ం సంక్లృప్త్యై వర్షగ్ం సఙ్కల్పతే వర్షస్య సంక్లృప్త్యా అన్నగ్ం సఙ్కల్పతేఽన్నస్య సంక్లృప్త్యై ప్రాణాః సఙ్కల్పన్తే ప్రాణానాగ్ం సంక్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే మన్త్రాణాగ్ం సంక్లృప్త్యై కర్మాణి సఙ్కల్పన్తే కర్మణాగ్ం సంక్లృప్త్యై లోకస్సఙ్కల్పతే లోకస్య సంక్లృప్త్యై సర్వగ్ం సఙ్కల్పతే స ఏష సఙ్కల్పస్సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి॥ ౨

శం.— (స యో మన ఇత్యాది) సమానం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స యో మనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్మనసో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయాన్) సఙ్కల్పోఽపి - మనస ఇవాన్తఃకరణవృత్తిః. కర్తవ్యాకర్తవ్యవిషయవిభాగేన సమర్థనం. విభాగేన హి సమర్థితే విషయే చికీర్షాబుద్ధిర్మనసోఽనన్తరం భవతి. కథం. యదా వై సఙ్కల్పయతే-కర్తవ్యాదివిషయాన్విభజత ఇదం కర్తుం యుక్తమిదం కర్తుమయుక్తమితి. అథ మనస్యతి- మన్త్రానధీయీయేత్యాది. అథ- అనన్తరం వాచమీరయతి మన్త్రాద్యుచ్చారణే. తాం చ వాచము నామ్ని- నామోచ్చారణనిమిత్తమితి వివక్షిత్వేరయతి. నామ్ని- నామసామాన్యే మన్త్రాః- శబ్దవిశేషాస్సన్తః ఏకం భవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. సామాన్యే హి విశేషోఽన్తర్భవతి. మన్త్రేషు కర్మాణ్యేకం భవన్తి. మన్త్రప్రకాశితాని హి కర్మాణి క్రియన్తే - నామన్త్రకమస్తి కర్మ. యద్ధి మన్త్రప్రకాశనేన లబ్ధసత్తాకం సత్బ్రాహ్మణేనేదం కర్తవ్యమస్మై ఫలాయేతి విధీయతే. యాప్యుత్పత్తిర్బ్రాహ్మణే చ కర్మణాం దృశ్యతే - సాపి మన్త్రేషు లబ్ధసత్తాకానామేవ కర్మణాం స్పష్టీకరణం. న హి మన్త్రప్రకాశితం కర్మ కించిద్బ్రాహ్మణ ఉత్పన్నం దృశ్యతే. త్రయీవిహితం కర్మేతి ప్రసిద్ధం లోకే- త్రయీశబ్దశ్చ ఋగ్యజుస్సామసమాఖ్యా. *మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి చాథర్వణే. తస్మాద్యుక్తం మన్త్రేషు కర్మాణ్యేకం భవన్తీతి. ౧

ఆ.— సఙ్కల్పశబ్దార్థమాహ (సఙ్కల్పోఽపీతి) కా సాన్తఃకరణవృత్తిః- యా సఙ్కల్పశబ్దితేత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ద్వివిధే విషయే విభాగేన సమర్థితేఽపి కథం యథోక్తస్య సఙ్కల్పస్య మనసో భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విభాగేన హీతి) సఙ్కల్పస్య కారణత్వా, న్మనసశ్చ కార్యత్వా, దతో భూయస్త్వమిత్యర్థః. కార్యకారణభావం తయోరాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యక్తీకరోతి (కథమిత్యాదినా) మనసస్సకాశాద్వాచోఽనన్తరభావిత్వే విశేషం దర్శయతి (తాం చేతి) నామ్ని మన్త్రాణామన్తర్భావం సమర్థయతి (సామాన్యే హీతి) కథం మన్త్రేష్వనుపలబ్ధకర్మణామన్తర్భావః - తత్రాహ (మన్త్రేతి) కథం కర్మణామమన్త్రకమస్తీత్యుచ్యతే- బ్రాహ్మణవిహితస్యాపి కర్మణో దర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్ధీతి) బ్రాహ్మణస్య మన్త్రవ్యాఖ్యానరూపత్వాదతిస్పష్టమన్త్రానుపలమ్భేఽపి కల్ప్యతే మన్త్రోక్తత్వమిత్యర్థః. ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాపీత్యాదినా) ఏకస్యాం శాఖాయాం యత్కర్మ మన్త్రేష్వనుపలబ్ధం- తచ్ఛాఖాన్తరీయమన్త్రప్రకాశితం భవిష్యతీత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (త్రయీతి) తథాపి కథం మన్త్రప్రకాశితత్వం- తత్రాహ (త్రయీశబ్దశ్చేతి) మన్త్రేషు కర్మాణ్యన్తర్భవన్తీత్యత్ర శ్రుతేరనుమతిం కథయతి (మన్త్రేష్వితి) ౧

రం.— గురురాహ (సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయానిత్యాది) (యదా వై సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతీత్యాది) యదా ఇదం కర్తుం యుక్తమితి సఙ్కల్పయతి- అథ- తదా మనస్యతి- ఇదం కర్తవ్యమితి మన్యతే. తతశ్చ వాగిన్ద్రియం ప్రేరయతి. తచ్చ వాగిన్ద్రియం నామ్న్యీరయతి- శబ్దోచ్చారణవిషయే నియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తాని హ వా ఏతాని- మన ఆదీని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్ప ఏకోఽయనం - గమనం. ప్రలయో యేషాం తాని సఙ్కల్పైకాయనాని. సఙ్కల్పాత్మకాన్యుత్పత్తౌ. సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని స్థితౌ. సమక్లృపతాం- సఙ్కల్పం కృతవత్యావివ హి ద్యౌశ్చ పృథివీ చ- ద్యావాపృథివీ. ద్యావాపృథివ్యౌ నిశ్చలే లక్ష్యేతే. తథా (సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ) ఏతావపి సఙ్కల్పం కృతవన్తావివ. తథా (సమకల్పన్తామాపశ్చ తేజశ్చ) స్వే

ఉ.— సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సఙ్క్లృప్తాన్వై స లోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవస్సఙ్కల్పాద్భూయ ఇతి సఙ్కల్పాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

నరూపేణ నిశ్చలా నిలత్యస్తై. యత స్తైషాం - ద్యావాపృథివ్యాదీనాం సఙ్క్లృప్త్యై - సఙ్కల్పనిమిత్తం వర్షం సఙ్కల్పతే - సమర్థీభవతి. తథా- వర్షస్య సఙ్క్లృప్త్యై- సఙ్కల్పనిమిత్తమన్నం సఙ్కల్పతే. వృష్టేర్హ్యన్నం భవతి. (అన్నస్య సఙ్క్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నమయా హి ప్రాణాః అన్నోపష్టమ్భకాః. *అన్నం దామేతి హి శ్రుతిః. తేషాం సఙ్క్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే. ప్రాణవాన్ హి మన్త్రానధీతే - నాబలః. మన్త్రాణాం హి సఙ్క్లృప్త్యై కర్మాణి- అగ్నిహోత్రాదీని సఙ్కల్పన్తే- అనుష్ఠీయమానాని మన్త్రప్రకాశితాని సమర్థీభవన్తి ఫలాయ. తతో లోకః - ఫలం సఙ్కల్పతే - కర్మకర్తృసమవాయితయా సమర్థో భవతీత్యర్థః. లోకస్య సఙ్క్లృప్త్యై సర్వం జగత్సఙ్కల్పతే- స్వరూపావైకల్యాయ. ఏతద్ధీదం సర్వం జగద్యత్ఫలావసానం- తత్సర్వం సఙ్కల్పమూలం. అతో విశిష్టస్స ఏష సఙ్కల్పః. అతస్సఙ్కల్పముపాస్స్వ. ౨

ఆ.— తథాపి కథం సఙ్కల్పస్య భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) అయనపర్యాయత్వేనోక్తగమనస్య క్రియాత్వం వ్యావర్తయతి (ప్రలయ ఇతి) ఇతశ్చ సఙ్కల్పస్యాప్యస్తి మహత్త్వమిత్యాహ (సమక్లృపతామితి) యతో ద్యావాపృథివ్యాదిషు మహత్స్వపి సఙ్కల్పానువృత్తిర్దృశ్యతే- అతోఽపి తస్య మహత్త్వం గమ్యతే- న కేవలం కారణత్వాదేవేత్యర్థః. ఇతశ్చ తస్య మహత్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (తేషామితి) వృష్ట్యాద్యులోకాదికార్యత్వాత్, తదీయసఙ్కల్పస్య తన్నిమిత్తత్వోపచారాత్, తస్య భూయస్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. వృష్టివశాదన్నం సమర్థీభవతీత్యత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (వృష్టేర్హీతి) అన్నాధీనం ప్రాణసామర్థ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నమయా హీతి) * ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యుక్తత్వాత్కథమన్నమయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నోపష్టమ్భకా ఇతి) తత్ర వాజసనేయకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (అన్నమితి) ప్రాణానాం మన్త్రాధ్యయనకారణత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రాణవానితి) తతః- మన్త్రప్రకాశితకర్మవశాదితి యావత్. కర్మఫలవశాజ్జగతస్సర్వస్యావైకల్యేఽపి కథం సఙ్కల్పస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతద్ధీతి) తన్మహత్త్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— (తాని హ వా ఏతాని సఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకాని సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని) తాన్యేతాని- నామాదీని సఙ్కల్పః ఏకమయనం- మార్గో యేషాం తాని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్పానుసారీణీతి యావత్. సఙ్కల్పః ఆత్మా - కర్తా యేషాం తాని సఙ్కల్పాత్మకాని - సఙ్కల్పకర్తృకాణీత్యర్థః. యద్వా- సఙ్కల్పః ఆత్మా- వ్యాపకో యేషాం తాని. సఙ్కల్పవ్యాప్తానీతి యావత్. సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని- అసతి సఙ్కల్పే ఏషాం న సత్తా - అతస్సఙ్కల్పాధీనసత్తాకానీతి యావత్. (సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ సమకల్పన్తాపశ్చ తేజశ్చ) ద్యౌశ్చ పృథివీ చ నిశ్చలతయా వర్తావహే ఇతి సఙ్కల్పం కృతవత్యావిత్యర్థః. తథా వాయ్వాకాశాదయోఽపి స్వేన రూపేణ వర్తామహే ఇతి స్వస్వకార్యం చ కరవామహా ఇతి సఙ్కల్పం కృతవన్త ఇత్యర్థః. తథా సఙ్కల్పాభావే తథా ప్రవృత్త్యసమ్భవాదితి భావః. (తేషాం సఙ్క్లృప్త్యై వర్షం సఙ్కల్పతే) అప్తేజోఽధీనత్వాద్వర్షణస్య అపస్తేజాంసి చ సమ్యక్కల్పన్తాం- స్వస్వకార్యసమర్థాని భవన్తు. ఇత్యేవం తత్సిద్ధ్యై వర్షం సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః. (వర్షస్య సఙ్క్లృప్త్యా అన్నం సఙ్కల్పతే) అన్నస్య వర్షాధీనత్వాత్ అన్నం వర్షసిద్ధ్యై సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః. అన్నస్య సఙ్క్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నసమృద్ధిం ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్త ఇత్యర్థః. (ప్రాణానాం సఙ్క్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే) మన్త్రోచ్చారణస్య ప్రాణాయత్తత్వాత్ మన్త్రాస్తత్సిద్ధిమాశంసన్తే. (మన్త్రాణాం సఙ్క్లృప్త్యై కర్మాణి సఙ్కల్పన్తే) అగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం మన్త్రజన్యస్మృత్యధీనానుష్ఠానత్వాదితి భావః. (కర్మణాం సఙ్క్లృప్త్యై లోకస్సఙ్కల్పతే) స్వర్గాదిలోకస్య కర్మాధీనసిద్ధికత్వాదితి భావః. (లోకస్య సఙ్క్లృప్త్యై సర్వం సఙ్కల్పతే) సర్వస్యాపి భూతజాతస్య లోకకామత్వాదితి భావః. అత్రాచేతనానాం సఙ్కల్పకథనం స్తుత్యర్థతయా- చేతనత్వారోపేణ వా - తదభిమానిదేవతాపరతయా వోపపన్నమితి ద్రష్టవ్యం. (స ఏష సఙ్కల్పః) ఏతాదృశమహిమశాలీ సఙ్కల్ప ఇత్యర్థః. (సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్త్వా ఫలమాహ తదుపాసకస్య- స యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేతి- బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్తే. సఙ్క్లృప్తాన్వై- ధాత్రాఽస్యేమే లోకాః ఫలమితి క్లృప్తాన్- సమర్థితాన్. సఙ్కల్పితాన్ సః- విద్వాన్ ధ్రువాన్- నిత్యానత్యన్తాధ్రువాపేక్షయా. ధ్రువశ్చ- స్వయం. లోకినో హ్యధ్రువత్వే లోకేష్వక్లృప్తిర్వ్యర్థేతి ధ్రువస్సన్. ప్రతిష్ఠితాన్- ఉపకరణసమ్పన్నానిత్యర్థః. పశుపుత్రాదిభిః ప్రతితిష్ఠతీతి దర్శనాత్. స్వయం చ ప్రతిష్ఠితః- ఆత్మీయోపకరణసమ్పన్నః. అవ్యథమానాన్- అమిత్రాదిత్రాసరహితాన్. అవ్యథమానశ్చ స్వయమభిసిధ్యతి- అభిప్రాప్నోతీత్యర్థః. యావత్సఙ్కల్పస్య గతం- సఙ్కల్పగోచరః. తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి. ఆత్మనస్సఙ్కల్పస్య - న తు సర్వేషాం సఙ్కల్పస్యేతి- ఉత్తరఫలవిరోధాత్. (యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఇతి) పూర్వవత్. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతి తాము నామ్నీరయతి నామ్ని మన్త్రా ఏకం భవన్తి మన్త్రేషు కర్మాణి॥ ౧

తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద యద్వా అయం విద్వాన్నేత్థమచిత్తః స్యాదిత్యథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి॥

ఆ.— అనాత్మాతిరిక్తానాం లోకానాం కథం నిత్యత్వం. అత ఆహ (అత్యన్తేతి) లోకానామేవం ధ్రువత్వముచ్యతాం. కిమితి లోకేన స్తూయతే. తత్రాహ (లోకినో హీతి) కథముపకరణైః ప్రతిష్ఠితశబ్దో భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (పశుపుత్రాదిభిరితి) యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాదిశ్రుతేర్విషయసఙ్కోచం దర్శయతి (ఆత్మన ఇతి) సఙ్కల్పస్య. యావద్గోచరస్తత్రాస్య కామచారో భవతీతి సమ్బన్ధః. నిరఙ్కుశే సఙ్కల్పశబ్దే కామానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తరేతి) యది సఙ్కల్పమాత్రస్య గోచరే సఙ్కల్పోపాసకస్య కామచారో భవతి. తర్హి సర్వసఙ్కల్పస్య విచిత్రతయా సర్వగోచరత్వసమ్భవాత్ *యావచ్చిత్తస్య గతమిత్యాదినా వక్ష్యమాణఫలం విరుధ్యేత. న హి సఙ్కల్పోపాసనాదేవ సర్వస్మిన్ ఫలే సిద్ధే చిత్తాద్యుపాసనం తత్ఫలం వా పృథక్కథయితుముచితం. అతో యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాదిశ్రుతేరుక్తసఙ్కోచో యుక్త ఇత్యర్థః. … … … … … … … … ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) (సఙ్ క్లృప్తాన్వై స లోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి) సఙ్ క్లృప్తాన్. సఙ్కల్పసిద్ధాన్. ధ్రువాన్. నిత్యాన్. భోగోపకరణైః ప్రతిష్ఠితాన్. అవ్యథమానాన్. శత్రుపీడాదిరహితాన్. ఏతాదృశాన్లోకాన్ స్వయమపి ధ్రువత్వప్రతిష్ఠితత్వావ్యథమానత్వయుక్తస్సన్నభిసిధ్యతి. ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః.................. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయోఽస్తి. చిత్తం. చేతయితృత్వం. ప్రాప్తకాలానురూపబోధవత్త్వం. అతీతానాగతవిషయప్రయోజననిరూపణసామర్థ్యం చ. తత్సఙ్కల్పాదపి భూయః. కథం. యదా వై ప్రాప్తమిదమేవం ప్రాప్తమితి చేతయతే. తదా తదాదానాయ వాఽపోహాయ వాఽథ సఙ్కల్పయతే. (అథ మనస్యతీత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— చిత్తశబ్దస్య మనస్యేవ వృత్తత్వాత్ పునరుక్తిం పరిహరతి (చిత్తం చేతయితృత్వమితి) తస్యాత్మత్వం వ్యావర్తయతి (ప్రాప్తేతి) ఇదం వస్త్వేవం ప్రాప్తమితి ప్రాప్తకాలవస్తునో వస్త్వనురోధి చేతనాఖ్యో వృత్తివిశేషః. తద్వత్త్వం చిత్తమిత్యర్థః. అతీతం భోజనం తృప్తిసాధనం దృష్టం. భోజనత్వాదాగామి భోజనం తృప్తిసాధనమితి నిరూపణసామర్థ్యం చిత్తమితి ప్రసిద్ధమిత్యాహ (అతీతేతి) యథోక్తస్య చిత్తస్య సఙ్కల్పాద్భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సఙ్కల్పప్రకరణం పరామృశతి (పూర్వవదితి) ౧

రం.— (చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యతీత్యాది) * అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవ బుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇతి *హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమితి సూత్రభాషితత్వాత్ ప్రాప్తకాలానురూపాతీతానాగతవిషయప్రయోజనచిన్తాఽనురూపప్రవృత్తివిశిష్టం మనశ్చిత్తమిత్యుచ్యతే. చేతయతి ధాత్వర్థోఽపి స ఏవ. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తాని. సఙ్కల్పాదీని కర్మఫలాన్తాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని. చిత్తోత్పన్నాని. చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని. చిత్తస్థితాన్యపి. పూర్వవత్. కించ. చిత్తస్య మాహాత్మ్యం. యస్మాచ్చిత్తం సఙ్కల్పాదిమూలం. తస్మాద్యద్యపి బహువిత్. బహుశాస్త్రాదిపరిజ్ఞానవాన్సన్నచిత్తో భవతి. ప్రాప్తాదిచేతయితృత్వసామర్థ్యవిరహితో భవతి. తం నిపుణా లౌకికా నాయమస్తి. విద్యమానోఽప్యసత్సమ ఏవేత్యేనమాహుః. యచ్చాయం కించిచ్ఛాస్త్రాది వేద. శ్రుతవాన్. తదప్యస్య వృథైవేతి కథయన్తి. కస్మాత్. యద్యయం విద్వాన్ స్యాత్. ఇత్థం. ఏవమచిత్తో న స్యాత్. తస్మాదస్య శ్రుతమప్యశ్రుతమేవేత్యాహురిత్యర్థః. అథవా. అల్పవిదపి యది చిత్తవాన్ భవతి. తస్మా ఏతస్మై. తదుక్తార్థగ్రహణాయైవోత. అపి శుశ్రూషన్తే. శ్రోతుమిచ్ఛన్తి. తస్మాచ్చిత్తం హ్యేవైషాం. సఙ్కల్పాదీనామేకాయనమిత్యాది. పూర్వవత్. ౨

ఆ.— యథా సఙ్కల్పస్య నిమిత్తత్వే సతి స్తుత్యర్థమధికరణత్వముక్తం. తథా చిత్తస్య నిరుక్తస్య సఙ్కల్పాదికం నిమిత్తత్వే స్తుత్యర్థమేవ తదధికరణత్వమిత్యాహ (తానీతి) ఇతశ్చ చిత్తస్యాస్తి వైశిష్ట్యమిత్యాహ (కించేతి) యద్యపి బహుశాస్త్రార్థపరిజ్ఞానవాన్. తథాపి యద్యచిత్తో భవతీతి యోజనా. అచిత్తస్యాసత్సమత్వం శ్రుతవైయర్థ్యం చేత్యుక్తం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) శ్రుతమపీత్యపిశబ్దేన సత్త్వం గృహ్యతే.

సయశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై స లోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి యావచ్చిత్తస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవశ్చిత్తాద్భూయ ఇతి చిత్తాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

౬.— ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌర్ధ్యాయన్తీవాపో ధ్యాయన్తీవ పర్వతా ధ్యాయన్తీవ దేవమనుష్యాస్తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్త్యథ యేఽల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తేఽథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి॥ ౧

చిత్తాభావే శ్రుతాదేరైవ్యర్థ్యోక్త్యా తద్దేన్యశిష్టత్వముదిష్టం. ఇదానీం తస్యైవోత్కృష్టహేత్వన్తరమాహ (అథ వేతి) చిత్తవతో జ్ఞాతగ్రహణార్థం శ్రోతుమిచ్ఛా లోకస్య భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (తస్మాదితి) ౨-౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని) ఉక్తోఽర్థః. (తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద) బహుశాస్త్రజ్ఞోఽపి పుమాన్స్వపరయోః ప్రయోజనసంపాదనలక్షణచిత్తహీనో యదా భవేత్ - తదా లౌకికాః అయం నాస్తి. అయం వేదేతి యత్ - తదపి నాస్తి, త్వేవం జ్ఞాతారం తదీయశాస్త్రజ్ఞానం చాపలపన్తీత్యర్థః. కించ - తత్ర యుక్తిం చ వదన్తి లౌకికాయుక్తిః. (యద్యయం విద్వాన్స్యాన్నేత్థమచిత్తస్స్యాదితి) యత్ - యది అయం - పురుషః విద్వాన్స్యాత్ - విద్వానేవ స్యాత్ - తర్హీత్థమచిత్తో న స్యాత్. తస్మాదేతస్య శాస్త్రజ్ఞానమేవ నాస్తీత్యాహురిత్యర్థః. (అథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే) యద్యల్పశాస్త్రవిదపి చిత్తవాన్భవతి - తస్మై శుశ్రూషన్తే - తద్వాక్యం శ్రోతుమిచ్ఛన్తి జనా ఇత్యర్థః. (చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి) పూర్వవదర్థః.... ౨

శం.— చిత్తాన్ - ఉపచితాన్బుద్ధిమద్గుణైః. సః - చిత్తోపాసకః. ధ్రువానిత్యాది - ఉక్తార్థం. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై స లోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువ ఇత్యాది) చిత్తాన్ - ఉపచితానిత్యర్థః. ఇతరత్పూర్వవత్. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయః) ధ్యానం నామ - శాస్త్రోక్తదేవతాద్యాలమ్బనేష్వచలో భిన్నజాతీయైరనన్తరితః ప్రత్యయసన్తానః. ఏకాగ్రతేతి యమాహుః. దృశ్యతే చ ధ్యానస్య మాహాత్మ్యం ఫలతః. కథం. యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి ధ్యానఫలలాభే. ఏవం ధ్యాయతీవ నిశ్చలా దృశ్యతే పృథివీ. (ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాది) సమానమన్యత్. దేవాశ్చ మనుష్యాశ్చ దేవమనుష్యాః. మనుష్యా ఏవ వా దేవా దేవమనుష్యాః. శమాదిగుణసమ్పన్నా మనుష్యా దేవస్వరూపం న జహతీత్యర్థః. యస్మాదేవం విశిష్టం ధ్యానం - తస్మాద్య ఇహ లోకే మనుష్యాణామేవ ధనైర్విద్యయా గుణైర్వా మహత్తాం - మహత్త్వం ప్రాప్నువన్తి - ధనాదిమహత్త్వహేతుం లభన్త ఇత్యర్థః. ధ్యానాపాదాంశా ఇవ - ధ్యానస్యాపాదనం - ఆపాదః. ధ్యానఫలలాభ ఇత్యేతత్. తస్యాంశః - అవయవః. కలా కాచిత్. ధ్యానఫలలాభకలావన్త ఇవ తే భవన్తి - నిశ్చలా ఇవ లక్ష్యన్తే. న క్షుద్రా ఇవ. అథ యే పునరల్పాః - క్షుద్రాః. కించిదపి ధనాదిమహత్త్వైకదేశమప్రాప్తాః. తే పూర్వోక్తవిపరీతాః కలహినః - కలహశీలాః పిశునాః - పరదోషోద్భాసకాః ఉపవాదినః - పరదోషం సామీప్యయుక్తమేవ వదితుం శీలం యేషాం తే ఉపవాదినశ్చ భవన్తి. అథ యే మహత్త్వం ప్రాప్తా ధనాదినిమిత్తం - తేఽన్యాన్ప్రతి భవన్తీతి ప్రభవః - విద్యాచార్యరాజేశ్వరాదయః. (ధ్యానాపాదాంశా ఇవేత్యాది) ఉక్తార్థం. అతో దృశ్యతే ధ్యానస్య మహత్త్వం ఫలతః. అతో భూయశ్చిత్తాత్. అతస్తముపాస్స్వేత్యాది - ఉక్తార్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కింతద్ధ్యానమిత్యపేక్షాయామాహ (ధ్యానం నామేతి) అచలత్వం సాధయతి (భిన్నజాతీయైరితి) కథం తస్య చిత్తాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యానేకాగ్రతాదోషోపహతస్యాతీతాదిఫలనిరూపణే సామర్థ్యాదర్శనాదేకాగ్రతారూపధ్యానపదార్థశ్చేతయితృత్వాత్తస్య కారణత్వాత్తతో భూయానేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాగ్రతేతి) ఇతశ్చాస్తి తస్య భూయస్త్వమిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) ఫలద్వారా తన్మాహాత్మ్యం ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) గౌరవపరిహారార్థం పక్షాన్తరమాహ (మనుష్యా ఏవేతి) మనుష్యాణామేవ సతాం గుణతో దేవత్వమి

స యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో ధ్యానాద్భూయ ఇతి ధ్యానాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయో విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతి యజుర్వేదꣳ సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యꣳ రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాꣳ సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాꣳశ్చ మనుష్యాꣳశ్చ పశూꣳశ్చ వయాꣳసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చాన్నం చ రసం చేమం చ లోకమముం చ విజ్ఞానేనైవ విజానాతి విజ్ఞానముపాస్స్వేతి॥ ౧

ధ్యానఫలం వ్యాచష్టే (శక్త్యాదీతి) ధ్యానఫలం నైశ్చల్యం. తన్మహత్సు పృథివ్యాదిషు దృష్టం - తథా చ తద్వైశిష్ట్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ధనాదిభిర్మహత్త్వే హేతురుత్కృష్టం కర్మేతి యావత్. ధ్యానస్యోపాదానం- అనుష్ఠానం. తేన తత్ఫలలాభో లక్ష్యతే. తస్యాంశోఽయమేవ నాస్తీతి తథా. ధ్యానఫలలాభకలావత్త్వమేవ స్ఫుటయతి (నిశ్చలా ఇతి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మహత్సు పురుషేషు ధ్యానఫలానువృత్తిర్దృష్టేత్యన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ (అథేతి) వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయముపసంహరతి (అథ యే మహత్త్వమితి) మహత్సు నైశ్చల్యదర్శనమతశ్శబ్దార్థః. మహత్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌరిత్యాది) * ధ్యానం హి విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితమేకచిన్తనమితి * ధ్యానాచ్చేతి సూత్రే భాషితం. యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి - ఏవం పృథివ్యాదయోఽపి ధ్యానలక్షణస్వకార్యప్రఖ్యాపనాయైవ నిశ్చలాస్సన్తో ధ్యానమభినయన్తి- అతో ధ్యానం మహత్త్వహేతురిత్యర్థః. సూత్రితం చ * అచలత్వం చాపేక్ష్యేతి. తత్ర హి తిష్ఠన్నాసీనశ్శయానో వా ధ్యానమనుతిష్ఠేత్ - విశేషాభావాదితి ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * ఆసీనస్సమ్భవాత్. ఆసీనః ఉపాసనమనుతిష్ఠేత్. కుతః. సమ్భవాత్- ఆసీనస్యైవ హ్యైకాగ్ర్యచిత్తతా సమ్భవతి- స్థితిగత్యోః ప్రయత్నసాపేక్షత్వాత్, శయనే చ నిద్రాసమ్భవాత్. * ధ్యానాచ్చ. విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితచిన్తాలక్షణధ్యానలక్షణత్వాదుపాసనస్య, తత్ర చ చిత్తైకాగ్ర్యావశ్యమ్భావేన, తత్సిద్ధయే ఆసీనత్వస్యాపేక్షితత్వాచ్చ. * అచలత్వం చాపేక్ష్య. నిశ్చలత్వరూపం సాదృశ్యమపేక్ష్య * ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాదౌ ధ్యాయతిశబ్దప్రయోగదర్శనాత్ ధ్యాతుర్నిశ్చలత్వస్యాపేక్షితత్వాత్, ఆసీనస్యైవ చ నిశ్చలత్వసమ్భవాత్, ఆసీనస్యైవోపాసనమిత్యర్థః. * స్మరన్తి చ. * ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయ ఇతి ధ్యానాఙ్గతయా ఆసీనతా స్మర్యతే. అతో ధ్యానే చిత్తైకాగ్ర్యస్యాత్యావశ్యకత్వాత్తదర్థమాసీనత్వమపేక్షితం. * యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాత్. యత ఏవ చిత్తైకాగ్ర్యం ప్రధానహేతుః- అత ఏవ యస్మిన్దేశే చిత్తైకాగ్ర్యం భవతి- స ఏవ దేశోఽపేక్షితః. * సమే శుచౌ శర్కరావహ్నివాలుకావర్జిత ఇత్యాది దేశవిశేషనియమస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థత్వాత్ చిత్తైకాగ్ర్యవిరోధే సోఽపి నాదర్తవ్య ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి) ధ్యానమాపన్నాః- ధ్యానాపాదాః. యే మనుష్యాణాం మధ్యే ధనాదిభిర్మహాన్తః- తే ధ్యానాపాదానాం- ధ్యాతౄణామంశా ఇవ- సదృశా ఇవ భవన్తి. యథా ధ్యాతారోఽవదనాః- ఏవం మహాన్తోఽప్యవచనతయా ధ్యాతృసాదృశ్యం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. తన్న్యూనత్వే సతి తత్సదృశత్వం- తదంశత్వం. మహాన్తోఽపి మనుష్యాః యతో ధ్యాతౄణామంశాః- అతో ధ్యానం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః. (అథ యేఽల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తే) యే త్వల్పాః- క్షుద్రాః. తే కలహినః - కలహశీలాః, పిశునాః - పరదోషోద్భావకాః, ఉపవాదినః- పరేషాం సమీపే తద్దోషవదనశీలాః, వాచాటా భవన్తి- న తు ధ్యాతృసాదృశ్యలేశమపి ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (అథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి) యే తు ప్రభవః- మహాన్తః. తే అజల్పాకాస్సన్తో ధ్యాతృసదృశా భవన్తి. అతో ధ్యానముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

రం.— (స యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయః) విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం జ్ఞానం. ధ్యానే తస్య చ కారణత్వాద్ధ్యానాద్భూయస్త్వం. కథం తస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ- విజ్ఞానేన వై ఋగ్వేదం విజానాత్యయమృగ్వేద ఇతి ప్రమాణతయా. యస్యార్థజ్ఞానం ధ్యానకారణం. తథా (య

స యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాఞ్జ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతి యావద్విజ్ఞానస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో విజ్ఞానాద్భూయ ఇతి విజ్ఞానాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఉ.— బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయోఽపి హ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానాకమ్పయతే స యదా బలీ భవత్యథోత్థాతా భవత్యుత్తిష్ఠన్పరిచరితా భవతి పరిచరన్నుపసత్తా భవత్యుపసీదన్ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవతి బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతి బలేనాన్తరిక్షం బలేన ద్యౌర్బలేన పర్వతా బలేన దేవమనుష్యా బలేన పశవశ్చ వయాంసి చ తృణవనస్పతయః శ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం బలేన లోకస్తిష్ఠతి బలముపాస్స్వేతి॥ ౧

జుర్వేదమిత్యాది) కించ- పశ్వాదిశ్చ, ధర్మాధర్మౌ- శాస్త్రసిద్ధౌ,. సాధ్వసాధునీ - లోకతః. స్మార్తౌవా,. దృష్టాదృష్టవిషయం, చ సర్వం విజ్ఞానేనైవ విజానాతీత్యర్థః. తస్మాదృగ్వేదాదిభ్యో ధ్యానాద్విజ్ఞానస్య భూయస్త్వం. అతో విజ్ఞానముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— విజ్ఞానస్యోక్తం భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) యద్యపి ప్రమాణతయా తజ్జ్ఞానం శాస్త్రార్థజ్ఞానపూర్వకం- తథాపి కథం తస్య భూయస్త్వం - తత్రాహ (యస్యేతి) ఇతశ్చ తస్య ధ్యానాద్భూయస్త్వమిత్యాహ (కించేతి) భూయస్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయో విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతీత్యాది) ప్రమాణజన్యజ్ఞానరూపస్య విజ్ఞానస్య స్మృతిసన్తతిలక్షణం ధ్యానం ప్రతి హేతుత్వాత్తతో భూయస్త్వం ద్రష్టవ్యం. శిష్టం పూర్వవత్. ౧

శం.— శృణూపాసనఫలం- విజ్ఞానవతః- విజ్ఞానం యేషు లోకేషు తాన్ విజ్ఞానవతో లోకాన్ జ్ఞానవతశ్చాభిసిధ్యతి - ప్రాప్నోతి. విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం. జ్ఞానం - అన్యవిషయనైపుణ్యం. తద్వద్భిర్యుక్తాన్ లోకాన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావద్విజ్ఞానస్యేత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విజ్ఞానజ్ఞానశబ్దయోరర్థభేదం కథయతి (విజ్ఞానమితి) తథాపి లోకానామచేతనానాం కుతస్తదుభయాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వద్భిరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాఞ్జ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) జ్ఞానవిజ్ఞానశబ్దయోస్సామాన్యవిశేషరూపత్వాద్విజ్ఞానవతో జ్ఞానవతో లోకానిత్యుపపత్తిః. శిష్టం స్పష్టం.. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయః) బలమితి- అన్నోపయోగజనితం మనసో విజ్ఞేయే ప్రతిభానసామర్థ్యం. అనశనాదృగాదీని న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి శ్రుతేః. శరీరేఽపి తదేవోత్థానాదిసామర్థ్యం. విజ్ఞానవతాం శతమప్యేకః ప్రాణీ- బలవానాకమ్పయతే. యథా హస్తీ యత్తో మనుష్యాణాం శతం సముదితమపి. యస్మాదేవమన్నాద్యుపయోగనిమిత్తం బలం- తస్మాత్సః- పురుషో యదా బలీ- బలేన తద్వాన్ భవతి. అథోత్థాతా- ఉత్థానస్య కర్తా. ఉత్తిష్ఠంశ్చ గురూణామాచార్యస్య చ పరిచరితా- పరిచరణస్య- శుశ్రూషాయాః కర్తా భవతి. పరిచరన్నుపసత్తా- తేషాం సమీపగః. అన్తరఙ్గః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఉపసీదంశ్చ - సామీప్యం గచ్ఛన్నైకాగ్రతయా ఆచార్యస్యాన్యస్య చోపదేష్టుర్గురోర్ద్రష్టా భవతీత్యర్థః. తత స్తదుక్తస్య శ్రోతా భవతి. తత ఇదమేభిరుక్తమేవముపపద్యత ఇత్యుపపత్తితో మన్తా భవతి. మన్వానశ్చ బోద్ధా భవతి ఏవమేవేదమితి. తత ఏవం నిశ్చిత్య తదుక్తార్థస్య కర్తా- అనుష్ఠాతా భవతి. విజ్ఞాతా - అనుష్ఠానఫలస్యానుభవితా భవతీత్యర్థః. కించ- బలస్య మాహాత్మ్యం (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) ఋజ్వర్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యథోక్తబలశబ్దార్థే శ్రౌతలిఙ్గవాక్యం ప్రమాణయతి (అనశనాదితి) కథం తర్హి శరీరసామర్థ్యే బలశబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (శరీరేఽపీతి) (తదేవేతి) అన్నోపయోగజనితమేవేత్యర్థః. న కేవలం కారణత్వాదేవ బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వం- కింతు ప్రత్యక్షం చ తస్య తతో భూయస్త్వమిత్యాహ (విజ్ఞానవతామితి) తస్మాద్బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వమితి శేషః. సముదితమపి- కమ్పయత ఇతి సమ్బన్ధః. తథా సత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమి

స యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో బలాద్భూయ ఇతి బలాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

మూ.— అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యుహ జీవేదథవాఽద్రష్టాఽశ్రోతాఽమన్తాఽబోద్ధాఽకర్తాఽవిజ్ఞాతా భవత్యథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవత్యన్నముపాస్స్వేతి॥ ౧

స యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽన్నవతో వై స లోకాన్పానవతోఽభిసిధ్యతి యావదన్నస్య గతం

విశేషః. యస్మాదేవం బలస్య కారణత్వం, విజ్ఞానస్య చ కార్యత్వం, తస్మాత్తత్ తస్మాద్భూయస్త్వమిత్యేతస్మిన్నర్థే కార్యకారణభావసంగతయోరుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ఇతశ్చ బలస్య భూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయోఽపి హ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానిత్యాది) ఏకోఽపి బలవాన్ హస్తీ విజ్ఞానవతాం మనుష్యాణాం శతమప్యాకమ్పయతే. కించ - సతి బలే గుర్వాదిశుశ్రూషా, తతో జ్ఞానం ఉపచర్యా ఉపసదనం శ్రవణమననిదిధ్యాసనసాక్షాత్కారః కర్తృవిషయకర్తృత్వం కృతవిషయకజ్ఞానమిత్యేతత్సర్వం బలే సత్యేవ భవతి. అతో విజ్ఞానహేతుభూతం బలమేవ భూయ ఇత్యర్థః. (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) స్పష్టం. ౧

రం.— (స యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అన్నం వావ బలాద్భూయః - బలహేతుత్వాత్. కథమన్నస్య బలహేతుత్వమితి, ఉచ్యతే - యస్మాద్బలకారణమన్నం - తస్మాద్యద్యపి కశ్చిద్దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్ - సోఽన్నోపయోగనిమిత్తస్య బలస్య హాన్యా మ్రియతే. న చేన్మ్రియతే - యద్యుహ జీవేత్. దృశ్యన్తే హి మాసమప్యనశ్నన్తో జీవన్తోఽథవా. స జీవన్నపి అద్రష్టా భవతి గురోరపి. తత ఏవాశ్రోతేత్యాదిపూర్వవిపరీతం సర్వం భవతి. అథ యదా బహూనహ్నోఽనశితో దర్శనాదిక్రియాస్వసమర్థః సన్నన్నస్యాయీ. ఆగమనం - ఆయిః. అన్నస్య ప్రాప్తిరిత్యర్థః. సాయిస్య విద్యతే సోఽన్నస్యాయీ. ఆయై ఇత్యేతద్వర్ణవ్యత్యయేన - అథాన్నస్యాయ్యై ఇత్యపి పాఠే ఏవమేవార్థః - ద్రష్టేత్యాదికార్యశ్రవణాత్. దృశ్యతే హ్యన్నోపయోగే దర్శనాదిసామర్థ్యం - న తదప్రాప్తౌ. అతోఽన్నముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అథవా యది సోఽభుఞ్జానోఽపి కథంచిజ్జీవేత్ - తదా జీవన్నపి సోఽద్రష్టేతి సమ్బన్ధః. కథమనశనవతోఽన్నస్య జీవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యన్త ఇతి) అన్నోపయోగాభావే బలహాన్యనతివ్యతిరేకముక్త్వాఽన్నోపయోగే బలం భవతీత్యన్వయం దర్శయతి (అథేతి) అథాన్నస్యాయ్యై ఇత్యపి పాఠో దృష్టః తత్రాన్నస్యాయ ఇత్యేతదేవ పదమన్నస్య ప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయం - ఐకారయోగస్తు ఆత్వేన విపరిణమయ్య ఇతి ద్రష్టవ్యం. కిం కారాదిత్యాహ (ఆయై ఇత్యేతదితి) వర్ణవ్యత్యయేన - ఐకారస్య వ్యత్యయేన. ఈకారాన్తత్వేన. అథాన్నస్యాయ్యై ఇత్యపి పాఠే ఏవమేవ - అప్యన్తత్వేనైవార్థ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ఆయై ఇత్యేతదితి) ఐకారస్య వర్ణస్య వ్యత్యయేన - ఈకారాన్తత్వేనైవేత్యర్థః. ద్రష్టా శ్రోతేత్యాద్యన్నకార్యస్య శ్రవణాదపి పాఠాన్తరమన్నప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ద్రష్టేత్యాదీతి) కథం తదన్నకార్యమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకౌ దర్శయతి (దృశ్యతే హీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యుహ జీవేదిత్యాది) బలసమ్పాదకత్వాదన్నమేవ బలాద్భూయః. అత ఏవ యది కశ్చిత్పురుషో దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్ - తర్హి బలహాన్యా మ్రియత ఏవ. అథవా - యది కశ్చిజ్జీవేత్ - తర్హి ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదిరహిత ఏవ భవేత్. అద్రష్టా, అశ్రోతేత్యర్థః. (అథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతీత్యాది) అన్నస్యాయై - లాభే సతి - అన్నస్యాయైఇతి హి తే ఛాన్దసః ఐకారస్యైకారః. అన్నస్యాయీ ఇతి పాఠే ఆయః - లాభః. అన్నస్యాయీ - లబ్ధవానిత్యర్థః. అతశ్చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామన్నస్యైవ బలాదిహేతుత్వదర్శనాదితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం చ - అన్నవతః - ప్రభూతాన్నాన్ వై స లోకాన్ పానవతః - ప్రభూతోదకాంశ్చ. అన్నపానయోర్నిత్యసమ్బద్ధత్వాల్లోకానభిసిధ్యతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

తత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోఽన్నంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోఽన్నాద్భూయఇత్యన్నాద్వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆపోవాఅన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదాసువృష్టిర్నభవతివ్యాధీయన్తేప్రాణాఅన్నంకనీయోభవిష్యతీత్యథయదాసువృష్టిర్భవత్యానన్దినఃప్రాణాభవన్త్యన్నంబహుభవిష్యతీత్యాపఏవేమామూర్తాయేయంపృథివీయదన్తరిక్షంయద్ద్యౌర్యత్పర్వతాయద్దేవమనుష్యాయత్పశవశ్చవయాగ్ంసిచతృణవనస్పతయఃశ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికమాపఏవేమామూర్తాఅపఉపాస్స్వేతి॥ ౧

సయోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తఆప్నోతిసర్వాన్కామాగ్ంస్తృప్తిమాన్భవతియావదపాంగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోఽద్భ్యోభూయఇత్యద్భ్యోవావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఉ.— తేజోవావాద్భ్యోభూయస్తద్వాఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతితదాహుర్నిశోచతినితపతివర్షిష్యతివాఇతితేజఏవతత్పూర్వందర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతేతదేతదూర్ధ్వాభిశ్చతిరశ్చీభిశ్చవిద్యు

రం.— (సయోఽన్నంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఅన్నవతోవైసలోకాన్పానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) పానవతః - పేయప్రచురానిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ... ...

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆపోవాఅన్నాద్భూయస్యః- అన్నకారణత్వాత్. యస్మాదేవం- తస్మాద్యదా- యస్మిన్కాలే సువృష్టిః- సస్యహితాశోభనావృష్టిర్నభవతి- తదావ్యాధీయన్తే ప్రాణాః- దుఃఖినోభవన్తి. కిన్నిమిత్తమితి. ఆహ- అన్నమస్మిన్సంవత్సరేనఃకనీయః- అల్పతరంభవిష్యతీతి. అథపునర్యదాసువృష్టిర్భవతి- తదాఆనన్దినః - సుఖినోహృష్టాఃప్రాణాఃప్రాణినోభవన్త్యన్నంబహు- ప్రభూతంభవిష్యతీతి. అప్సుమ్నవత్వాన్మూర్తస్యాన్నస్యాపఏవేమామూర్తా - మూర్తభేదాకారపరిణతేయమ్మూర్తాయేయంపృథివీ. యదన్తరిక్షమిత్యాది. ఆపఏవేమామూర్తాః అతోఽపఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అపాంకారణత్వేనాన్నాద్భూయస్త్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (యస్మాదిత్యాదినా) అపాంసర్వజగదాత్మకత్వాచ్చాన్నాద్భూయస్త్వముచితమిత్యాహ (అప్సుమ్నవత్వాదితి) పశవయఃప్రభృత్యానులితిపునామత్వాదన్తఃకౌదేరమ్మయత్వమవసేయం. అపాంసర్వమూర్తాత్మకత్వముపసంహరతి (ఇత్యాదీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆపోవాఅన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదాసువృష్టిర్నభవతివ్యాధీయన్తేప్రాణాఇత్యాది) యస్మిన్కాలేశోభనావృష్టిర్నభవతి- తదాఅన్నంకనీయః- అల్పంభవిష్యతీతిప్రాణాః- ప్రాణినోవ్యాధీయన్తే- దుఃఖినోభవన్తి. యదాశోభనావృష్టిర్భవతి- తదాఅన్నంబహుభవిష్యతీత్యానన్దినః- హృష్టాభవన్తి. (ఆపఏవేమామూర్తాః) ఇమాః- పశ్యమానాఃమూర్తాః - మూర్తిభేదాకారపరిణతాఃపృథివ్యన్తరిక్షాదికీటపతఙ్గపిపీలికాన్తాఆపఏవేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం- సయోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తే - ఆప్నోతిససర్వాన్కామాన్- మూర్తిమతోవిషయానిత్యర్థః. అప్సుమ్నవత్వాచ్చతృప్తేరబుపాసనాత్తృప్తిమాంశ్చభవతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఆప్నోతిసర్వాన్కామాన్) అపాముపాసకస్యకామానామాప్తిరుక్తైవేతిభావః. శిష్టంపూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేజోవాఅద్భ్యోభూయః- తేజసోఽప్కారణత్వాత్. కథమప్కారణత్వమితి. ఆహ- యస్మాదబ్యోనిస్తేజః- తస్మాత్తద్వాఏతత్- తేజోవాయుమాగృహ్య- అవష్టభ్య- స్వాత్మనానిశ్చలీకృత్యవాయుమాకాశమభివ్యాప్నువత్తపతియదా- తదాఆహుః- లౌకికాః. నిశోచతి - సన్తపతి

ధ్విహ్రాదాశ్చరన్తి తస్మాదాహుర్విద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతి వా ఇతి తేజ ఏవ తత్పూర్వం దర్శయిత్వాఽథాపః సృజతే తేజ ఉపాస్స్వేతి. ౧

మూ.—— స యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీ వై స తేజస్వతో లోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి యావత్తేజసో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవస్తేజసో భూయ ఇతి తేజసో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

మూ.—— ఆకాశో వావ తేజసో భూయానాకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిరాకాశేనాహ్వయత్యాకాశేన శృణోత్యాకాశేన ప్రతిశృణోత్యాకాశే రమత ఆకాశే న రమత ఆకాశే జాయత ఆకాశమభిజాయత ఆకాశముపాస్స్వేతి. ౧

శం.—— ... నిత్తపతి- దేహాన్. అతో వర్షిష్యతి వై ఇతి. ప్రసిద్ధం హి లోకే కారణమభ్యుద్యతం దృష్ట్వా కార్యం భవిష్యతీతి విజ్ఞానం. తేజ ఏవ తత్పూర్వమాత్మానముద్భూతం దర్శయిత్వాఽథ- అనన్తరమపస్సృజతే. అతోఽప్స్రష్టృత్వాద్భూయస్తేజః. కించాన్యత్- తదేతత్- తేజ ఏవ స్తనయిత్నురూపేణ వర్షహేతుర్భవతి. కథం. ఊర్ధ్వాభిశ్చ- ఊర్ధ్వగాభిర్విద్యుద్భిస్తిరశ్చీభిశ్చ - తిర్యగ్గతాభిశ్చ సహ హ్రాదాః - స్తనయిత్నుశబ్దాశ్చరన్తి. తస్మాత్- తద్దర్శనాదాహుర్లౌకికా విద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతి వా ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. అతస్తేజ ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.—— ఇతి శబ్దస్తదాహురిత్యనేన సమ్బధ్యతే. వైశబ్దార్థం దర్శయతి (ప్రసిద్ధమితి) అప్తేజసోరుక్తం కార్యకారణత్వముపజీవ్య ఫలితమాహ (తేజ ఏవేతి) అప్తేజసోర్విధాన్తరేణ కార్యకారణభావం దర్శయతి (కించాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (ఊర్ధ్వాభిరితి) తేజసో భూయస్త్వఫలమాహ (అతస్తేజ ఇతి) ౧

రం.—— (తేజో వావాద్భ్యో భూయస్తద్వా ఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతీత్యాది) తేజసోఽప్కారణత్వాత్తేజ ఏవాద్భ్యో భూయః. తత్- తస్మాదప్కారణత్వాదేవ హేతోః ఏతత్- తేజః యదా వాయుం స్వాత్మనాఽఽగృహ్య - నిశ్చలీకృత్యాకాశమభివ్యాప్య తపతి తదా లౌకికాః తేజఃకర్తృ జగన్నిశోచతి- నితరాం శోచతి. నితపతి- నితరాం తపతి చ. తస్మాదవశ్యం వర్షిష్యతీత్యాహుః. తేజసోఽప్కారణత్వాదేవ తత్తేజః ప్రథమతః స్వాత్మానం దర్శయిత్వా పశ్చాదపస్సృజత ఇత్యర్థః. (తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చ తిరశ్చీభిశ్చ విద్యుద్భిరిత్యాది) తత్ - తస్మాదేవ. తేజసోఽప్కారణత్వాదేతత్- ఏతస్మిన్నపి కాలే ఊర్ధ్వగతాభిస్తిర్యగ్గతాభిశ్చ విద్యుద్భిః హ్రాదాః- స్తనయిత్నుశబ్దాశ్చరన్తి. తద్దర్శనాదేవ లౌకికా విద్యోతతే. స్తనయతి. వర్షిష్యతి వా ఇతి వదన్తీత్యర్థః. అత ఏవ కారణభూతం తత్తేజః స్వాత్మానం ప్రథమతో దర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే. అతః పూర్వోక్తానాం భూయసీనామపామపి కారణం తేజ ఉపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం.—— తస్య తేజస ఉపాసనఫలం- తేజస్వీ వై భవతి. తేజోవత ఏవ చ లోకాన్ భాస్వతః- ప్రకాశవతోఽపహతతమస్కాన్- బాహ్యాధ్యాత్మికాజ్ఞానాది- అపహతతమస్కాన్. అపనీతబాహ్యాధ్యాత్మికాదితమస్కానభిసిధ్యతి. ఋజ్వర్థమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— తమశ్శబ్దార్థమాహ (బాహ్యేతి) బాహ్యం తమః- శార్వరం ప్రసిద్ధం. ఆధ్యాత్మికం- అజ్ఞానరాగాది. తదుభయమపహతం తమస్త్వాన్నిత్యత్రాతమశ్శబ్దితమిత్యర్థః. అపహతశబ్దార్థమాహ (అపనీతేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (స యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీ వై స తేజస్వతో లోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి) తేజస్విత్వాదేవ లోకానాం తత్కార్యం ప్రకాశవత్త్వలక్షణం- భాస్వత్త్వం, బాహ్యాభ్యన్తరాన్ధకారశూన్యత్వరూపం- అపహతతమస్కత్వం, చ. తాదృశాల్లోకాన్స్వయమపి తేజస్వీ సన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— (ఆకాశో వావ తేజసో భూయాన్) వాయుసహితస్య తేజసః కారణత్వాద్వ్యోమ్నః. * వాయురాగృహ్యేతి తేజసా సహోక్తో వాయురితి పృథగిహానుక్తస్తేజసః. కారణం హి లోకే కార్యాద్భూయో దృష్టం- యథా ఘటాదిభ్యో మృత్. తథా ఆకాశో వాయుసహితస్య తేజసః కారణమితి తతోఽపి భూయాన్. కథం. ఆకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ - తేజోరూపౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిశ్చ - తేజోరూపాణ్యాకాశేఽన్తః. యచ్చ యస్యాన్తర్వర్తి- తదల్పం. భూయ ఇతరత్. కించ- ఆకాశేనాహ్వయతి చాన్యమన్యః. ఆహూతశ్చేతర ఆకాశేన శృణోతి. అన్యోక్తం చ శబ్దమన్యః

మూ.— స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి యావదాకాశస్య గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ ఆకాశాద్భూయ ఇత్యాకాశాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి............ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

మూ.— స్మరో వావాకాశాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కంచన శృణుయుర్న మన్వీరన్న విజానీరన్యదా వావ తే స్మరేయురథ శృణుయురథ మన్వీరన్నథ విజానీరన్స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతి స్మరేణ పశూన్స్మరముపాస్స్వేతి॥ ౧

ప్రతిశృణోతి. ఆకాశే రమతే- క్రీడత్యన్యోన్యం సర్వః. తథా న రమతే చాకాశే- బన్ధ్వాదివియోగే. ఆకాశే జాయతే- న మూర్తేనావష్టబ్ధే. తథా- ఆకాశమభిలక్ష్యాఙ్కురాది జాయతే- న ప్రతిలోమం. అత ఆకాశముపాస్స్వ. ౧

ఆ.— వాయోస్సకాశాదాకాశో భూయానితి వక్తవ్యే కథం తేజసో భూయానిత్యుక్తం- అత ఆహ (వాయ్వితి) కారణత్వేఽపి కథమాకాశస్య వాయుసహితాత్తేజసో భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణం హీతి) తేజసో వాయుసహితాదాకాశస్య భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకారాన్తరేణ దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) ఇతశ్చాకాశస్యాస్తి భూయస్త్వమిత్యాహ (కించేతి) తద్భూయస్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— (ఆకాశో వావ తేజసో భూయానాకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీత్యాది) పూర్వఖణ్డోక్తయోస్తేజో వాయ్వోరాకాశః కారణం- అత ఆకాశస్య తేజోవాయ్వపేక్షయా భూయస్త్వం. అత ఏవాదిత్యాదిజ్యోతిర్గణాః ఆకాశాశ్రితం- ఆకాశాన్తర్వర్తి. ఆహ్వానశ్రవణప్రతిశ్రవణాన్యప్యాకాశసాధ్యాని. రమమాణో హి జన ఆకాశే. శోచన్నపి జన ఆకాశే. జాయమానోఽప్యఙ్కురాదిరాకాశాభిలక్షణమేవ ఆకాశమభిలక్ష్య- ప్రతీత్యైవ జాయతే. అత ఆకాశముపాస్స్వేత్యర్థః ౧

శం.— ఫలం శృణు- ఆకాశవతో వై- విస్తారయుక్తాన్సః- విద్వాఁల్లోకాన్. ప్రకాశవతః- ప్రకాశాకాశయోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ప్రకాశవతశ్చ లోకానసమ్బాధాన్- సమ్బాధనం- సమ్బాధః. సమ్బాధః- అన్యోన్యపీడా. తద్రహితాన్- అసమ్బాధానురుగాయవతః- విస్తీర్ణగతీన్. విస్తీర్ణప్రచారాన్లోకానభిసిధ్యతి. (యావదాకాశస్యేత్యాది) ఉక్తార్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమాకాశోపాసకస్య ప్రకాశవ్యాప్తలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రకాశాకాశయోరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి) ఆకాశవతః- విస్తారయుక్తాన్. అత ఏవ అసమ్బాధాన్- అన్యోన్యపీడాలక్షణసమ్బాధశూన్యాన్. ప్రకాశవతః- తేజస్వినః. ఉరుగాయవతః- కీర్తిమతో లోకాన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్.. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (స్మరో వావాకాశాద్భూయః) స్మరణం- స్మరః. అన్తఃకరణధర్మః. స ఆకాశాద్భూయానితి ద్రష్టవ్యం లిఙ్గవ్యత్యయేన. స్మర్తుః స్మరణే హి సత్యాకాశాది సర్వమర్థవత్ - స్మరణవతో భోగ్యత్వాత్. అసతి తు స్మరణే సదప్యసదేవ- సత్త్వకార్యాభావాత్. నాపి సత్త్వం స్మృత్యభావే శక్యమాకాశాదీనామవగన్తుమిత్యతః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వం. దృశ్యతే హి లోకే స్మరణస్య భూయస్త్వం యస్మాత్- తస్మాద్యద్యపి సముదితా బహవ ఏకస్మిన్నాసీరన్- ఉపవిశేయుః. తే- తత్రాసీనా అన్యోన్యభాషితమపి స న్మరన్తశ్చేత్స్యుః- నైవ తే కంచన శబ్దం శృణుయుః. తథా (న మన్వీరన్) మన్తవ్యం చేత్స్మరేయుః- తదా మన్వీరన్. స్మృత్యభావవత్త్వాన్న మన్వీరన్. తథా - న విజానీరన్. యదా వావ తే స్మరేయుర్మన్తవ్యం విజ్ఞాతవ్యం శ్రోతవ్యం చ- అథ శృణుయుః, అథ మన్వీర, న్నథ విజానీరన్,. తథా- స్మరేణ వై మమ పుత్రా ఏత ఇతి పుత్రాన్విజానాతి. స్మరేణ పశూన్. అతో భూయస్త్వాత్స్మరముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— నపుంసకలిఙ్గం శ్రుతం పుల్లిఙ్గత్వేన కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్య పుల్లిఙ్గోపక్రమమాశ్రిత్యాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) కథం పునః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మర్తుస్స్మరణే హీతి) అన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకం దర్శయతి (అసతీతి) ఆకాశాదేః స్మరణాభావేఽపి సత్త్వమఙ్గీకృత్య భోగ్యత్వాభావాదానర్థక్యముక్తం. సత్ప్రత్యస్మరణే సత్త్వమేవ నాస్తీత్యాహ (నాపీతి) స్మరణస్య భూయస్త్వమనుభవానుసా

స యస్స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావత్స్మరస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యస్స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవస్స్మరాద్భూయ ఇతి స్మరాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

ఉ.— ఆశా వావ స్మరాద్భూయస్యాశేద్ధో వై స్మరో మన్త్రానధీతే కర్మాణి కురుతే పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛత ఇమం చ లోకమముం చేచ్ఛత ఆశాముపాస్స్వేతి॥ ౧

స య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆశయాస్య సర్వే కామాస్సమృధ్యన్త్యమోఘా హాస్యాశిషో భవన్తి యావదాశాయా గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ ఆశాయా భూయ ఇత్యాశాయా వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఃఖణ్డః.

రేణ సాధయతి (దృశ్యతే హి) హి శబ్దార్థో యస్మాదిత్యర్థః. స్మరణాభావే శ్రవణాద్యభావం వ్యతిరేకముక్త్వా తద్భావే తద్భావమన్వయమాహ (యదేతి) ఇత్యాదినా స్మరణస్య భూయస్త్వముక్త్వాహ (తస్మేతి) తద్భూయస్త్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర౦.— (స్మరో వావ ఆకాశాద్భూయ ఇతి) భూయ ఇతి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కఞ్చన శృణుయుర్న మన్వీరన్నిత్యాది) స్మరణశూన్యా బహవస్సన్తోఽపి న శ్రవణాదికార్యసమర్థాః. సతి తు శక్త్యాదిస్మరణే శ్రవణాదికార్యసమర్థా భవన్తి. అత ఆకాశకార్యస్య శ్రవణాదేస్స్మరణాధీనత్వాత్తస్యాకాశాద్భూయస్త్వమితి భావః. కిఞ్చ (స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతీత్యాది) స్మరణాభావే స్వసపుత్రపశ్వాదిజ్ఞానమిత్యర్థః. స్మరణముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శ౦.— ఉక్తార్థమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ర౦.— (స యస్స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావత్స్మరస్య గతం తత్రాస్యేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శ౦.— (ఆశా వావ స్మరాద్భూయసీ) అప్రాప్తవస్త్వాకాఙ్క్షా - ఆశా. తృష్ణా కామ ఇతి యామాహుః పర్యాయైః. సా చ స్మరాద్భూయసీ. కథం. ఆశయా హ్యన్తఃకరణస్థయా స్మరతి స్మర్తవ్యమాశావిషయరూపం. స్మరన్నసౌ స్మరో భవతి. అత ఆశేద్ధః - ఆశయాభివర్ధితః స్మరః స్మరన్నృగాదీన్మన్త్రానధీతే. అధీత్య చ తదర్థం బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ శ్రుత్వా కర్మాణి కురుతే- తత్ఫలాశయైవ పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ కర్మఫలభూతానిచ్ఛతే - అభివాఞ్ఛతి ఆశయైవ తత్సాధనాన్యనుతిష్ఠతి. ఇమం చ లోకమాశేద్ధేనైవ స్మరేణ లోకసఙ్గ్రహహేతుభిరిచ్ఛతే. అముం చ లోకమాశేద్ధస్స్మరంస్తత్సాధనానుష్ఠానేనేచ్ఛతే. ఆశారశనాబద్ధం స్మరాకాశాదినామపర్యన్తం జగచ్చక్రీభూతం ప్రతిప్రాణి. అత ఆశాయాః స్మరాదపి భూయస్త్వమిత్యత ఆశాముపాస్స్వ. ౧

ఆ.— ఆశాయా భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాద్వారా ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర౦.— (ఆశా వావ స్మరాద్భూయస్యాశేద్ధో వై స్మరో మన్త్రానధీతే కర్మాణి కురుతే ఇత్యాది) ఆశయా - ఫలేచ్ఛయేత్యర్థః. తయా ఇద్ధః దీపితః. ఉత్పాదిత ఇతి యావత్. స్మరః- ఇష్టసాధనత్వాదివిషయకస్స్మరణం మన్త్రాధ్యయనకర్మానుష్ఠానాదిహేతుర్భవతీత్యర్థః. కిం చ- ఫలాశాయా ఏవ పుత్రపశ్వాదీనాం లోకపరలోకవాఞ్ఛా. అత ఆశాయా భూయస్త్వమిత్యర్థః. ౧

శ౦.— యస్త్వాశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే - శృణు తస్య ఫలం. ఆశయా - సదోపాసితయాఽస్యోపాసకస్య సర్వే కామాస్సమృధ్యన్తి - సమృద్ధిం గచ్ఛన్తి. అమోఘా హాస్యాశిషః- ప్రార్థనాస్సర్వా భవన్తి. యత్ప్రార్థితం- సర్వం తదవశ్యం భవతీత్యర్థః. (యావదాశాయా గతమిత్యాది పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

మూ.— ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ప్రాణే సర్వగ్ం సమర్పితం ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణా యదదాతి ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసా ప్రాణ ఆచార్యః ప్రాణో బ్రాహ్మణః॥ ౧

రం.— (స య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఆశయాऽస్య సర్వే కామా ఇత్యాది) ఆశయా- ఉపాసితయాऽస్య సర్వే కామాస్సమృద్ధా భవన్తి. ఆశాస్యస్య సర్వాః అమోఘాః- సఫలా భవన్తీత్యర్థః. (యావదాశాయా గతమిత్యాది) స్పష్టోऽర్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నామోపక్రమమాశాన్తం కార్యకారణత్వేన నిమిత్తనైమిత్తికత్వేన చోత్తరోత్తరభూయస్తయాऽవస్థితం స్మృతినిమిత్తసద్భావమాశారశనాపాశైర్విపాశితం సర్వం సర్వతో బిసమివ తన్తుభిర్యస్మిన్ప్రాణే సమర్పితం, యేన చ సర్వతో వ్యాపినాऽన్తర్బహిర్గతేన సూత్రేణ మణిగణా ఇవ సూత్రేణ గ్రథితం విధృతం చ,- స ఏష ప్రాణో వై ఆశాయా భూయాన్. కథమస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ దృష్టాన్తేన సమర్థయన్ భూయస్త్వం- యథా వై లోకే రథచక్రస్యారాః రథనాభౌ సమర్పితాః- సమ్ప్రోతాః. సమ్ప్రవేశితా ఇత్యేతత్. ఏవమస్మిన్ లిఙ్గసఙ్ఘాతరూపే ప్రాణే ప్రజ్ఞాత్మని దైహికే ముఖ్యే- యస్మిన్ పరా దేవతా నామరూపవ్యాకరణాయాऽऽదర్శాదౌ ప్రతిబిమ్బవజ్జీవేనాత్మనాऽనుప్రవిష్టా, యశ్చ మహారాజస్యేవ సర్వాధికారీశ్వరస్య- *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేః, యస్తు ఛాయేవానుగత ఈశ్వరం- *తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేऽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేతి కౌషీతకీనాం,- అత ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం యథోక్తం సమర్పితం. అతః స ఏష ప్రాణోऽపరతన్త్రః ప్రాణేన - స్వశక్త్యైవ యాతి. నాన్యకృతం గమనాది క్రియాస్వస్య సామర్థ్యమిత్యర్థః సర్వం క్రియాకారకఫలభేదజాతం ప్రాణ ఏవ- న ప్రాణాద్బహిర్భూతమస్తీతి ప్రకరణార్థః. (ప్రాణః ప్రాణం దదాతి) యద్దదాతి- తత్స్వాత్మభూతమేవ. యస్మై దదాతి- తదపి ప్రాణాయైవ. అతః పిత్రాద్యాఖ్యాపి ప్రాణ ఏవ. ౧

ఆ.— ప్రాణస్య సర్వాస్పదత్వేన భూయస్త్వం కథయతి (నామోపక్రమమితి) ప్రకృతశ్రుతివశాత్తదుపక్రమే యస్య జగతో స్థితం తథా. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్యాశాన్తే యస్య స్థితం తజ్జగత్తథేతి విగ్రహః. కార్యకారణత్వం- క్వాచిత్కముపాదానోపాదేయత్వం. నిమిత్తనైమిత్తికత్వమపి క్వాచిత్కమేవ. ఉత్తరోత్తరభూయస్తయా- పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్నామాదేరుత్తరోత్తరవాగాదిభూయస్త్వేనేతి యావత్. స్మృతినిమిత్తస్సద్భావో యస్య తత్తథా. ఆశాఖ్యైః రశనాపాశైస్సర్వతో విపాశితమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బిసమివేతి) బిసశబ్దో మృణాలవిషయః. యథోక్తం జగద్యస్మిన్నర్పితం- స ఏష భూయానితి సమ్బన్ధః. సర్వస్య జగతః తస్మిన్నర్పితత్వమేవ దృష్టాన్తద్వారా స్పష్టయతి (యేన చేతి) సర్వతో వ్యాపినేత్యస్యైవ స్ఫుటీకరణం- అన్తర్బహిర్గతేనేతి. ప్రాణస్యాశాయాస్సకాశాద్భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) లిఙ్గానాం - వ్యష్టీనాం సఙ్ఘాతః- సముదాయః. తద్రూపే- సమష్ట్యాత్మనీతి యావత్. ఉపాధితద్వతోరైక్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రజ్ఞాత్మనీతి) తస్యైవాధ్యాత్మమధిదైవం చావస్థానం సూచయతి (దైహిక ఇతి) ప్రాణాన్తరం వ్యావర్తయతి (ముఖ్య ఇతి) యథోక్తేऽస్మిన్ ప్రాణే సర్వం సమర్పితమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞాత్మనీతి పరమాత్మోపాధిత్వం ప్రాణస్యోక్తం- తదుపపాదయతి (యస్మిన్నితి) తస్మిన్ సర్వం సమర్పితమితి పూర్వవత్సమ్బన్ధః. కిమితి చక్షురాదిమవిద్యమానే ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్య పరమాత్మోపాధిత్వముపగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యశ్చేతి) ప్రాణస్యేశ్వరం ప్రతి సర్వాధికారిత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కస్మిన్నితి) ఈశ్వరం ప్రతి ప్రాణస్యోపాధిత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్త్వితి) అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. ప్రాణః ఛాయావదీశ్వరమనుగచ్ఛతీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తద్యథేతి) భూతమాత్రాః- శబ్దాదయః పృథివ్యాదయశ్చ విషయాః. ప్రజ్ఞామాత్రాసు- శబ్దాదిబుద్ధిషు తజ్జనకేష్విన్ద్రియేషు చేత్యర్థః. భవతు తాసాం ప్రాణేऽర్పితత్వం - తథాపి కథం ప్రాణస్య ఛాయావదీశ్వరం ప్రత్యనుగతిః - తత్రాహ (స ఏష ఇతి) కౌషీతకీనాం- శ్రుతిరితి శేషః. ప్రాణస్య యథోక్తవిశేషణవైశిష్ట్యమతశ్శబ్దార్థః. వ్యాఖ్యాతం భాగమనూద్యావశిష్టమంశం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) సర్వాస్పదత్వాదితి యావత్. ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యాదేః * ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతీత్యన్తస్య తాత్పర్యార్థం సఙ్క్షిప్య కథయతి (సర్వమితి) దాతుర్దేయస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వం ప్రకటయతి (ప్రాణ ఇతి) తదపీతి- దీయమానముచ్యతే. స్వస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వాత్ప్రాణాయైవేత్యుక్తం. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వమతశ్శబ్దార్థః. ౧

రం.— (ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్) అత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణసహచరితో జీవో లక్ష్యతే. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. (యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం సమర్పితం) యథా రథచక్రస్య అరాః నాభ్యాశ్రితాః - ఏవం సమస్తమచేతనం భూతజాతం జీవచేతనాశ్రితమిత్యర్థః. * భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. (ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి) గన్తా దేవదత్తాదిరపి జీవ ఏవ. గమనకరణమశ్వాదిరపి జీవ ఏవ. దాతాపి జీవ ఏవ. దేయం గవాదిరపి జీవ ఏవ. సమ్ప్రదానభూతబ్రాహ్మణాదిరపి జీవ ఏవేత్యర్థః. (ప్రాణో హ పితా ప్రాణో హ మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసేత్యాది) పిత్రాదిరపి జీవ ఇతి ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః. ౧

ఉ.— సయదిపితరంవామాతరంవాభ్రాతరంవాస్వసారంవాచార్యంవాబ్రాహ్మణంవాకించిద్భృశ
మివప్రత్యాహధిక్త్వాస్త్విత్యేవైనమాహుఃపితృహావైత్వమసిమాతృహావైత్వమసిభ్రాతృహావైత్వమ
సిస్వసృహావైత్వమస్యాచార్యహావైత్వమసిబ్రాహ్మణహావైత్వమసీతి॥ ౨
అథయద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణాఞ్ఛూలేనసమాసంవ్యతిషందహేన్నైవైనంబ్రూయుః
పితృహాసీతినమాతృహాసీతినభ్రాతృహాసీతినస్వసృహాసీతినాచార్యహాసీతినబ్రాహ్మణహాసీతి॥ ౩
ప్రాణోహ్యేవైతానిసర్వాణిభవతిసవాఏషఏవంపశ్యన్నేవంమన్వానఏవంవిజానన్నతివాదీ
భవతితంచేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతిబ్రూయాన్నాపహ్నువీత॥ ౪
ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

శం.— కథంపిత్రాదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థోత్సర్గేణప్రాణవిషయత్వమితి. ఉచ్యతే - సతిప్రాణేపిత్రాదిశబ్దప్రయోగాత్, తదుత్క్రాన్తౌచప్రయోగాభావాత్. కథంతదితి. ఆహ- సః- యఃకశ్చిత్పిత్రాదీనామన్యతమంయదితంభృశమివ- తదననురూపమివకించిద్వచనంత్వంకారాదియుక్తంప్రత్యాహ- తదైనంపార్శ్వస్థాఆహుర్వివేకినోధిక్త్వాస్తు- ధిగస్తుత్వామితి. ఏవంపితృహావైత్వం- పితుర్హన్తేత్యాది. ౨

ఆ.— ప్రసిద్ధిరసతిక్రమణీయేతిశఙ్కతే (కథమితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంపిత్రాదిశబ్దానాంప్రాణవిషయత్వాన్నప్రసిద్ధిరుల్లఙ్ఘ్యతఇత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) అన్వయవ్యతిరేకావేవప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) పిత్రాదిషుప్రాణేసతిపిత్రాదిశబ్దానాంప్రయుజ్యమానత్వ, మన్యథాచాప్రయుజ్యమానత్వం, తదిత్యుచ్యతే. (త్వఙ్కారాదియుక్తమితి) ఆదిపదేనతిరస్కారప్రక్షేపాదిగృహ్యతే. పిత్రాదిష్వప్రియవాదినంప్రతివివేకినాంధిక్కారవచనేహేతుమాహ (పితృహేతి). ౨

రం.— ననుపరిదృశ్యమానమాంసపిణ్డవిశేషాఏవపిత్రాదిశబ్దవాచ్యాః - నతుజీవఇతిమన్వానంప్రత్యాహ (సయదిపితరంవామాతరంవాభ్రాతరంవాస్వసారంవాచార్యంవేత్యాది) సజీవేషుపిత్రాదిశరీరేషుధిక్త్వామిత్యేవకించిద్భృశమధిక్షిపతిపురుషేపితృహేత్యాదిశబ్దాఃప్రయుజ్యన్తేఇత్యర్థః. ౨

శం.— అథైనానేవోత్క్రాన్తప్రాణాన్- త్యక్తదేహాన్వ్యధ్యపిశూలేనసమాసం - సమస్యవ్యతిషన్దహేత్ - వ్యత్యస్యసందహేత్. ఏవమప్యతిక్రూరమపికర్మసమాసవ్యత్యాసాదిప్రకారేణదహనలక్షణంతద్దేహసమ్బద్ధమేవకుర్వాణంనైవైనంబ్రూయుఃపితృహేత్యాది. తస్మాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యామవగమ్యతేఏతత్పిత్రాద్యాఖ్యోఽపిప్రాణఏవేతి. ౩

ఆ.— సతిప్రాణేపిత్రాదిషుపిత్రాదిశబ్దానాంప్రయుజ్యమానత్వమిత్యన్వయముక్త్వావ్యతిరేకమాహ (అథైనానేవేతి) సమస్య- పుఞ్జీకృత్య. వ్యత్యస్య- అవయవాన్విభజ్యేత్యర్థః. యద్యపీత్యుపక్రమాదేవమపీత్యేతత్తథాపీత్యస్మిన్నర్థేద్రష్టవ్యం. తదేవాతిక్రూరంకర్మవిశినష్టి (సమాసేతి) అవయవవిభజనాదిశబ్దార్థః. తద్దేహసమ్బద్ధమిత్యత్రతచ్ఛబ్దఃపిత్రాదివిషయః. యద్యపిత్యక్తప్రాణేష్వపిదేహేషుపిత్రాదిశబ్దోదృష్టః- తథాపినాసౌముఖ్యః- తద్విషయేక్రూరకర్మానుష్ఠానేఽపిశిష్టగర్హాఽదృష్టేరితిభావః. ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథయద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణానిత్యాది) అథతేష్వేవశరీరేషూత్క్రాన్తజీవేషుసత్సుతాన్శూలేనసమాసం - సఙ్క్షేపాత్ వ్యతిషాగ్నాత్ అస్యతేర్గ్రహణార్థాదయంశబ్దః. శూలేనసమ్యక్ప్రక్షిప్యవ్యత్యస్యసమ్యక్ దహత్యపిపురుషేపితృహేత్యాదిశబ్దానప్రయుజ్యన్తేఇత్యర్థః. ౩

శం.— తస్మాత్ప్రాణోహ్యేవైతాని- పిత్రాదీనిసర్వాణిభవతిచలానిస్థిరాణిచ. సవాఏషః- ప్రాణవిత్ఏవం- యథోక్తప్రకారేణపశ్యన్- ఫలతోఽనుభవన్. ఏవంమన్వానః- ఉపపత్తిభిశ్చిన్తయన్. ఏవంవిజానన్- ఉపపత్తిభిస్సంయోజ్యఏవమేవేతినిశ్చయంకుర్వన్నిత్యర్థః. మననవిజ్ఞానాభ్యాంహిసంస్కృతశ్శాస్త్రార్థోనిశ్చితోదృష్టోభవేత్. అతఏవంపశ్యన్నతివాదీభవతి-నామాద్యాశాన్తమతీత్యవదనశీలోభవతీత్యర్థః. తంచేద్బ్రూయుస్తంయది- ఏవమతివాదినం- సర్వదాసకైస్స్వైర్నామాద్యాశాన్తమతీత్యవర్తమానంప్రాణమేవవదన్తమేవంపశ్యన్తమతివదనశీలం-అతివాదినం- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్యహిజగతఃప్రాణఆత్మాఽహమితిబ్రువాణంయదిబ్రూయురతివాద్యసీతి- బాఢమతివాద్యస్మీతిబ్రూయాత్ - నాపహ్నువీత. కస్మాద్ధ్యసావపహ్నువీత- యత్ప్రాణంసర్వేశ్వరమయమస్మీత్యాత్మత్వేనోపగతః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణస్యైవపిత్రాదిసంజ్ఞకత్వేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాత్ప్రాణోహీతి) ప్రాణస్యభూమత్వమిత్థంవ్యాఖ్యాయతద్విజ్ఞానఫలమాహ (సవాఇతి) ప్రాణవిత్- అతివాదీభవతీతిసమ్బన్ధః. కథంప్రాణవిత్త్వమిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) సర్వాత్మత్వం- యథో

ఉ.— ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతి సోఽహం భగవః సత్యేనాతివదానీతి సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

క్తప్రకారః. ఫలతోఽనుభవః- స్వరూపత్వేన సాక్షాత్కారః. తదనుదర్శనేనైవ ప్రాణవిత్త్వసిద్ధ్యతిసతి కిమితి మననవిజ్ఞానే పృథగుపన్యస్యేతే- తత్రాహ (మననవిజ్ఞానాభ్యాం హీతి) ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వ్యాప్తిసహకృతాద్వాక్యాద్వ్యాప్తిగ్రహవిషయం జ్ఞానం జాయతే- తదత్ర విజ్ఞానం వివక్ష్యతే. తత్ఫలం సాక్షాత్కరణం - దర్శనమితి భేదః. మననవిజ్ఞానే వినా దర్శనాసమ్భవాత్ తత్సహపాఠః. ఏవం- మననాదిద్వారేణ తిలకాదివత్. అతివాదిత్వం వ్యుత్పాదయతి (నాపహ్నువీతేతి) నాపహ్నువీతేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (కస్మాదితి) యత్- యస్మాదయం - విద్వానాత్మత్వేన సర్వేశ్వరం ప్రాణాత్మత్వ్యుపగతవాన్- తస్మాదపహ్నవే హేత్వభావాదాత్మనోఽతివాదిత్వం నాపహ్నువీతేత్యర్థః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణో హ్యేతాని సర్వాణి భవతి) అతస్సజీవేషు పిత్రాదిషు హింసితేషు పితృహేత్యాదిశబ్దప్రయోగాన్నిర్జీవేష్వప్రయోగాచ్చ నిర్జీవస్య శరీరస్య పిత్రాదిత్వాభావస్య నిశ్చితత్వాత్ జీవ ఏవ పిత్రాదిర్భవతీత్యర్థః. భగవతా భాష్యకృతా * ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః ప్రాణసహచారీ ప్రత్యగాత్మా- న వాయువిశేషమాత్రం. * ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదయః ప్రాణస్య చేతనతామవగమయన్తి. పితృహా మాతృహేత్యాదినా స ప్రాణేషు పితృప్రభృతిషూపమర్దకారిణి హింసకత్వాదినిమిత్తోపక్రోశవచనాత్, తేష్వేవ విగతప్రాణేష్వత్యన్తోపమర్దకారిణ్యుపక్రోశాభావాచ్చ హింసాయోగ్యశ్చేతన ఏవ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః. అప్రాణేషు స్థావరేష్వపి చేతనేషూపమర్దభావాభావయోర్హింసాతదభావదర్శనాత్ హింసాయోగ్యతయా నిర్దిష్టః ప్రాణః ప్రత్యగాత్మైవేతి నిశ్చీయతే. అత ఏవ చారనాభిదృష్టాన్తాద్యుపన్యాసేన ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః పర ఇతి న భ్రమితవ్యం- పరస్య హింసాప్రసక్త్యభావాత్, జీవాదితరస్య భోగ్యభోగోపకరణస్య కృత్స్నస్యాచిద్వస్తునో జీవాయత్తస్థితిత్వేన ప్రత్యగాత్మన్యేవారనాభిదృష్టాన్తోపపత్తేః, ఇతి భాషితం. యద్యపి * నాయం హన్తి న హన్యత ఇతి నిర్దిష్టస్య జీవస్య స్వతో హింసాయోగ్యత్వాభావేఽపి దేహాదిసాహిత్యప్రయుక్తహింస్యత్వవత్ ముఖ్యస్య ప్రాణస్యాపి హింస్యత్వం సువచం. స్థావరహింసాస్థలేఽపి * ఛేదశ్రుతేశ్శ్వలతృణాచ్చేతి సూత్రభాష్యకర్తా స్థావరేషు ప్రాణస్య పఞ్చధావస్థాయ శరీరధారణాభావేఽపి ప్రాణసద్భావోఽస్తీతి * న తు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రే భాషితత్వేన ప్రాణస్య సద్భావాద్ధింసాదివచనముపపద్యత ఏవ. తథాపి * ప్రాణో హ పితేత్యాదివాక్యనిర్దిష్టానాం జీవవాచితయా లోకే ప్రసిద్ధానాం బహూనాం పిత్రాదిశబ్దానాం గౌణత్వకల్పనాపేక్షయైకస్య ప్రాణశబ్దస్యైవ జీవత్వమాశ్రయణీయమితి భాష్యకారాభిప్రాయః. అత ఏవ వృత్తికృతా భగవతా బోధాయనేనాపి * భూమా సమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాదితి సూత్రవ్యాఖ్యానే * ప్రత్యగాత్మన ఊర్ధ్వముపదేశాదిత్యుక్తం- న తు ముఖ్యప్రాణాదూర్ధ్వమితి. వేదనాజనకవ్యాపారలక్షణహింసాయాః వేదనాశూన్యాచేతనే అసమ్భవాచ్చ. (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతి) పూర్వవాక్యే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః స వా ఏషః - జీవః స్వాత్మానముక్తేన ప్రకారేణ మననవిషయీకుర్వన్, విజానన్- ఉపాసీనశ్చ సన్, తేన ప్రకారేణ పశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్, అతివాదీ భవతి- అతిక్రాన్తస్వోపాస్యవస్తువాదీ భవతి. స్వోపాస్యవస్తునః సర్వోత్కృష్టత్వవాదీ భవతీత్యర్థః. బృహస్పతిసమప్రత్యర్థిజనాప్రతిభాభావకస్వోపాస్యదేవతాపారమ్యవాదశీలత్వం- అతివాదిత్వం. తచ్చోపాస్యదేవతాతిశయోపర్యవస్యతి. ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇత్యాదౌ * లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. తతశ్చ స్వోపాస్యదేవతాసాక్షాత్కారోఽతివాదిత్వే హేతురిత్యర్థః. సాక్షాత్కారప్రీతస్వోపాస్యదేవతానుగ్రహాదీదృశమతివాదిత్వం భవతీతి భావః. అత్ర స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇతి వాక్యేన పూర్వసన్దర్భనిర్దిష్టప్రాణస్య ద్రష్టృత్వమన్తృత్వాదికథనాదపి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవ ఇత్యవసీయతే- ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవత్వజ్ఞాపనాయైవ స వా ఏష ఇతి పదద్వయప్రవృత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (తం చేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీత) ప్రాణశబ్దితస్య జీవస్య పూర్వోక్తనామాద్యాశాన్తసర్వాతిశాయిత్వాదేవాతివాదిత్వం నాపహ్నోతవ్యమితి భావః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స ఏష నారదః సర్వాతిశయం ప్రాణం స్వమాత్మానం శ్రుత్వా నాతః పరమస్తీత్యుపరరామ - న పూర్వవత్కిమస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి పప్రచ్ఛ యతః. తమేవం వికారానృతబ్రహ్మవిజ్ఞానేన పరితుష్టమకృతార్థం పరమార్థసత్యాతివాదినమాత్మానం మన్యమానం యోగ్యం శిష్యం మిథ్యాగ్రహవిశేషాద్విప్రచ్యావయన్నాహ భగవాన్ సనత్కుమారః. ఏష తు వా అతివదతి- యమహం వక్ష్యామి. న ప్రాణవిదతివాదీ పరమార్థతః- నామాద్యపేక్షం తు తస్యాతివాదిత్వం. యస్తు భూమాఖ్యం సర్వాతిక్రాన్తం తత్త్వం పరమార్థసత్యం వేద- సోఽతివాదీత్యత ఆహ- ఏష తు వా అతివదతి- యః సత్యేన- పరమార్థసత్యవిజ్ఞానవత్తయాఽతివదతి. సోఽహం త్వాం ప్రపన్నో భగవన్ సత్యేనాతివదాని. తథా మాం నియునక్తు భగవాన్ - యథాహం సత్యేనాతివదానీత్యభిప్రాయః. యద్యేవం సత్యేనాతివదితుమిచ్ఛసి- సత్యం త్వేవ తావద్విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యత ఆహ నారదః- తథాస్తు తర్హి - సత్యం భగవో విజిజ్ఞాసే- విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛేయం త్వత్తోఽహమితి. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.—— యదావై విజానాత్యథసత్యంవదతి నావిజానన్సత్యంవదతివిజానన్నేవసత్యంవదతివిజ్ఞానంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమితివిజ్ఞానంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ………………………… ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఃఖణ్డః.

ఆ.—— ప్రాణాన్తముపదేశం శ్రుత్వానారదస్యతూష్ణీంభావే కింకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏషఇతి) కథంతస్యోపరతిరవగతేత్యాశఙ్క్యాహ (నపూర్వవదితి) కిమితితర్హిప్రాప్తాయాంశుశ్రూషాయాంస్వయమేవాచార్యోవ్యుత్పాదయతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి) *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ప్రాణస్యవికారత్వేనానృతత్వం *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమిత్యుక్తం. తస్మిన్ననృతేప్రాణేబ్రహ్మణివిజ్ఞానం. తేనేతియావత్. పరితుష్టత్వేకథమకృతార్థత్వమిత్యాశఙ్క్య మిథ్యాజ్ఞానశాలిత్వాదిత్యాహ (పరమార్థేతి) నచతస్యోపేక్షార్హత్వమిత్యాహ (యోగ్యమితి) మిథ్యాగ్రహవిశేషః- నాస్తిప్రాణాత్పరమిత్యభిమానః. కథంతర్హిప్రాణవిదోఽతివాదిత్వముక్తం. తత్రాహ (నామాదీతి) కస్తర్హిపరమార్థతోఽతివాదీత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) సోఽతివాదీతియతస్సనత్కుమారస్యాభిప్రాయః- అతఏవాహేతియోజనా. నను నారదస్యనాద్యాపిసత్యవిజ్ఞానముత్పన్నం- కథంసత్యేనాతివదానీతిపృచ్ఛతి- తత్రాహ (తథేతి) … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— అత్రపూర్వపర్యాయేష్వనుక్తస్యాతివాదిత్వస్యకథనాత్ ప్రక్రాన్తఆత్మోపదేశః ప్రాణశబ్దితే ప్రత్యగాత్మని పర్యవసన్నఇతి ప్రాణాద్వావభూయోఽస్తీతిపునరపృచ్ఛత్యేవనారదేసనత్కుమారఃస్వయమేవతతోఽప్యతిశయితంపరమాత్మానముపక్షిపతి (ఏషతువాఅతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి) తుశబ్దోవిశేషప్రదర్శకః. *తస్యహవాఏతస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితీతిదహరవిద్యాయాంవక్ష్యమాణత్వాత్ సత్యశబ్దస్యబ్రహ్మణిప్రసిద్ధేఃసత్యశబ్దోబ్రహ్మపరః. తస్యసదైకరూపత్వేననిర్వికారత్వాత్ సత్యత్వం. తేనబ్రహ్మణానిమిత్తేనయోఽతివదతి- ఏషోఽతివాదీపూర్వస్మాత్ప్రాణాతివాదినోవిశిష్టఇత్యర్థః. అత్రభాష్యకృతా *సత్యేనేతీత్థమ్భూతలక్షణేతృతీయా. సత్యేన- పరేణబ్రహ్మణాఉపాస్యేనోపలక్షితోయోఽతివదతీత్యర్థఇతి ఇత్థమ్భూతలక్షణేతృతీయాకణ్ఠతఃప్రతిపాదితా *అతివాద్యన్తరత్వనిమిత్తంసత్యశబ్దాభిధేయంచపరంబ్రహ్మప్రతీయతఇతిభాష్యవాక్యాన్నిమిత్తార్థకత్వమపితృతీయాయాస్సూచితం. తతశ్చనిమిత్తస్యకరణత్వవివక్షయాకారకవిభక్తిత్వమపి భాష్యకృదభిమతమేవేతిద్రష్టవ్యం. సత్యాతివాదినఃప్రాణాతివాద్యపేక్షయాఽతిశయకథనాత్ సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్యపరస్యబ్రహ్మణఃప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాపేక్షయాభూయస్త్వముక్తంభవతి. నచపూర్వప్రస్తుతప్రాణాతివాదినఏవ *ఏషతువాఅగ్నిహోత్రీయస్సత్యంవదతీత్యాదావివసత్యవదనమఙ్గతయావిధీయతామితివాచ్యం- *ఏషతువాఅగ్నిహోత్రీతివాక్యేద్రవ్యదేవతాన్తరాభావేన అగ్నిహోత్రాన్తరాప్రతీతేస్తుశబ్దస్వారస్యభఙ్గః- ఇహతుప్రకృతాతివాదనిమిత్తప్రాణవ్యతిరిక్తస్యసత్యశబ్దితస్యబ్రహ్మణోనిమిత్తాన్తరస్యప్రతీతేఃసతత్స్వారస్యభఙ్గోయుక్తః. కించ- సత్యవదనస్యాఙ్గతయావిధానేసత్యంవదతీతినిర్దేశస్యయుక్తతయాసత్యేనేతితృతీయాయాఅతీత్యుపసర్గస్యచానుపయోగాదితిద్రష్టవ్యం. (సోఽహంభగవస్సత్యేనాతివదానీతి) బ్రహ్మణాఅతివదానీతిశిష్యఃప్రార్థయమానస్సేత్యర్థః. ఇతరఆహ (సత్యంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యదిసత్యశబ్దితబ్రహ్మనిమిత్తకాతివాదితామభిలషసి - తర్హిబ్రహ్మోపాస్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనమతివాదిత్వహేతురితియావత్. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (సత్యంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి) విజిజ్ఞాసే- ఉపాసితుంకరోమీత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

శం.—— యదావైసత్యంపరమార్థతోవిజానాతిఇదంపరమార్థతస్సత్యమితి- తతోఽనృతంవికారజాతంవాచారమ్భణంహిత్వాసర్వవికారావస్థంసదేవైకంసత్యమితితదేవాథవదతి- యద్వదతి. ననువికారోఽపిసత్యమేవ-నామరూపేసత్యం- తాభ్యామయంప్రాణశ్ఛన్నః- *ప్రాణావైసత్యంతేషామేషసత్యమితిశ్రుత్యన్తరాత్. సత్యం- ఉక్తంసత్యత్వంశ్రుత్యన్తరేవికారస్య- నతుపరమార్థాపేక్షముక్తం. కింతర్హి. ఇన్ద్రియవిషయావిషయత్వాపేక్షంసచ్చత్యచ్చాభవదితిసత్యమిత్యుక్తం. తద్ద్వారేణచపరమార్థసత్యస్యోపలబ్ధిర్వివక్షితేతి. *ప్రాణావైసత్యం తేషామేషసత్యమితిచోక్తం. ఇహాపితదిష్టమేవ. ఇహతుప్రాణవిషయాత్పరమార్థసత్యవిజ్ఞానాభిమానాద్వ్యుత్థాప్యనారదంయత్సదేవసత్యంపరమార్థతోభూమాఖ్యం - తద్విజ్ఞాపయిష్యామీత్యేషవిశేషతోవివక్షితోఽర్థః. (నావిజానన్సత్యంవదతి) యస్త్వవిజానన్వదతి- సోఽగ్న్యాదిశబ్దైరగ్న్యాదీన్పరమార్థసద్రూపాన్మన్యమానోవదతి. నతుతేరూపత్రయవ్యతిరేకేణపరమార్థతస్సన్తి. తథాతాన్యపిరూపాణిసదపేక్షయానైవసన్తీత్యతోనావిజానన్సత్యంవదతి. విజానన్నేవసత్యంవదతి. నచతత్సత్యవిజ్ఞానమవిజిజ్ఞాసితం- అప్రార్థితంజ్ఞాయతఇత్యాహ (విజ్ఞానంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యద్యేవం - విజ్ఞానంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి. ఏవంసత్యాదీనాంచోత్తరోత్తరాణాంకరోత్యన్తానాంపూర్వపూర్వహేతుత్వంవ్యాఖ్యేయం. … … … … … ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— యదావైవిజానాతీత్యాదివాక్యంవ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (యదేతి) యదవిత్వంసద్రూపాదనుగతాద్భిన్నం-అసదేవస్యాత్. యదిత్వభిన్నం - సన్మాత్రమేవపరమార్థసత్యంనిత్యేతిపరమార్థతస్సత్యం[illegible]ర్థః. విజ్ఞానప్రకారమభినయతి (ఇదమితి) తతః-

ఉ.— యదా వై మనుతేఽథ విజానాతి నామత్వా విజానాతి మత్వైవ విజానాతి మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యే తి మతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

తదాఽనృతం వికారజాతం హిత్వా సదేవ సత్యమితి కృత్వా యద్వదతి-తత్తదేవ వదతీతి యోజనా. సత్యవిజ్ఞానస్య తద్వదనం ప్రతి హేతుత్వద్యోతనార్థోఽథ శబ్దః. శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన భేదాభేదవాదీ శఙ్కతే (నన్వితి) కిం బృహదారణ్యకశ్రుత్యా వికారస్య సత్యత్వముక్తమిత్యేతావన్మాత్రముచ్యతే-కింవా పరమార్థసత్యత్వమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) భేదాభేదయోర్విరోధాదకోపాభావయోగా, ద్వికార స్య చ రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వానుమానా, దత్యన్తాబాధ్యత్వాభిప్రాయేణ సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరేణాపోక్తమిత్యర్థః. కథం తర్హి ప్రాణాదిషు సత్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకారం స్ఫోరయతి (కిం తర్హీతి) ఇన్ద్రియజనితసద్బుద్ధివిషయత్వాపేక్షం భూతత్రయం సదిత్యుచ్యతే - తదవిషయత్వాపేక్షం భూతద్వయం త్యదితి వ్యవహ్రియతే- తథా చ భూతపఞ్చకం సచ్చ త్యచ్చేతి వ్యుత్పాద్య సత్యమితి యథోక్తం- తథా తద్బీజభూతయోర్నామరూపయోస్తదాత్మకత్వా చ్చ ప్రాణానాం సత్యత్వం వ్యావహారికమిష్టమిత్యర్థః. ఇతశ్చ ప్రాణాదిషు మిథ్యాభూతేష్వపి సత్యశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యాహ (తత్ప్రాణేతి) ప్రాణాదీ నాం వ్యావహారికసత్యత్వానువాదద్వారేణాధ్యారోపాపవాదన్యాయేన పరమార్థసత్యస్య బ్రహ్మణోఽవగతిర్వివక్షితేతి కృత్వా తేష్వపి సత్యత్వశ్రుతిరవిరు ద్ధేత్యర్థః. యథోక్తోఽర్థో వివక్షితో బృహదారణ్యకశ్రుతావిత్యత్ర గమకమాహ (ప్రాణా వా ఇతి) నను శ్రుత్యన్తరే వికారస్యాపి వ్యావహారికం స త్యత్వమిష్టం - ప్రకృతే తు నతదిష్యతే- భూమ్న ఏవ సత్యత్వాఙ్గీకారాత్. తథా చ విరోధతాదవస్థ్యం- అత ఆహ (ఇహాపీతి) యది ప్రాణస్యాపివ్య వహారతస్సత్యత్వముపగతం-కిం తర్హి సనత్కుమారస్య వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహ త్వితి) యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి యదన్వయేనాఖ్యా తం- తదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్ఫుటయన్నాదౌ వ్యతిరేకమాహ (నావిజానన్నితి) పరమార్థసత్యమవిజానన్నపి వదత్యగ్న్యాదీనిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) తర్హి కథం సదేవ పరమార్థసత్యమితి వదతోఽభీష్టసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) తాన్యేవ తత్త్రీరూపాణి పృథగ్విద్యన్తే నేత్యాహ (తథేతి) అతోఽస్యానాత్మవిత్సత్యవాదిత్వమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయమాచష్టే (విజానన్నేవేతి) అస్తు తర్హి సత్యవి జ్ఞానపూర్వకమతివాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) యద్యేవం- జిజ్ఞాసాద్వారా సత్యవిజ్ఞానం జ్ఞేయమిత్యేవమిష్టం చేదిత్యర్థః. సత్యవదనం ప్రతి సత్యవిజ్ఞానస్య యథా కారణత్వముక్తం- తథా పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరముత్తరం కారణత్వేన ద్రష్టవ్యమిత్యతిదిశతి (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదహేతుత్వం బ్రహ్మసాక్షాత్కారద్వారేత్యాహ (యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి) అత్ర వి జానాతి శబ్దః సాక్షాత్కారపరః. యదా వై సాక్షాత్కరోతి- తదా సత్యం వదతి- సత్యేనాతివదతీత్యర్థః. పూర్వత్ర * సత్యేనాతివదతీతి నిర్దిష్టత్వాత్, సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణోఽతివదనం ప్రతినిమిత్తత్వేన కరణత్వవివక్షయా తృతీయాయా, వదనం ప్రతి కర్మతయా ద్వితీయాయా, అప్యుపపత్తేః,. * న వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతీతి సాక్షాత్కారమననోపాసనానామతివాదిత్వనిమిత్తతయా పూర్వోక్తత్వాత్, * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి ఉపాసనస్యోక్తత్వాత్, * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మననస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, అత్ర విజానాతీత్యనేన సాక్షాత్కార వివక్ష్యతే. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * విజానాతిశబ్దస్సాక్షాత్కారపరః-న తు శాస్త్రజన్యజ్ఞానపరః- * యదా వై మనుతేఽథ విజానాతీతి విజానాత్యర్థస్య మననసాధ్య త్వావగమాత్. సత్యం వదతి - సత్యమతివదతీత్యర్థ ఇతి. (నావిజానన్ సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) సాక్షా త్కారాభావే నాతివాదిత్వం. అతస్సాక్షాత్కారరూపం విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యం - సమ్పాద్యమిత్యర్థః. పాకం పచతీతివద్విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యమితి నిర్దే శః. ఉత్తరత్రాపి విజిజ్ఞాసితవ్యపదస్య సమ్పాద్యత్వమేవార్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * సత్యవ్యతిరిక్తవిషయాణి విజిజ్ఞాసితవ్యపదాని సమ్పాద్యవాచీనీతి. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) హే భగవన్ అతివాదిత్వనిమిత్తం సాక్షాత్కారం సమ్పాదయామీత్యర్థః. పూర్వఖణ్డే * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదిత్వహేతుత్వకథనా, దత్ర చ వాక్యే సాక్షాత్కారస్యాతివదనహేతుత్వకథనాత్, బ్రహ్మోపాసనత స్సాక్షాత్కారతః ద్వారద్వారిభావాపన్నయోరేవాతివాదహేతుత్వం సిధ్యతి. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా * బ్రహ్మసాక్షాత్కారని మిత్తాతివాదిత్వసిద్ధ్యే పరబ్రహ్మసాక్షాత్కారోపాయభూతం బ్రహ్మోపాసనం * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపదిశ్యేతి భాషితం. కేచిత్తు * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విహితం సాక్షాత్కారహేతుభూతం విజ్ఞానమేవ * యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి ఖణ్డేనాపి నిర్దిశ్యతే - న తు సాక్షాత్కారః. ఏవం చ సతి * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనముపదిశ్య తదుపాయభూతం బ్రహ్మమననం * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యేతి భాష్య మపి స్వరసమితి వదన్తి. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (యదా వై మనుత ఇతి) మతిః- మననం. తర్కః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై శ్రద్దధాత్యథ మనుతే నాశ్రద్దధన్మనుతే శ్రద్దధదేవ మనుతే శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి శ్రద్ధాం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యదా వై నిస్తిష్ఠత్యథ శ్రద్దధాతి నానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతి నిస్తిష్ఠన్నేవ శ్రద్దధాతి నిష్ఠా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి నిష్ఠాం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యదా వై కరోత్యథ నిస్తిష్ఠతి నాకృత్వా నిస్తిష్ఠతి కృత్వైవ నిస్తిష్ఠతి కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి కృతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— విజ్ఞానకారణీభూతాం మతిం వ్యాచష్టే (మతిరితి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (యదా వై మనుతే2థ విజానాతి నామత్వా విజానాతి మత్వైవ విజానాతి మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మోపాసనోపాయభూతం మననం సమ్పాద్యమిత్యర్థః. శిష్య ఆహ (మతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మన్తవ్యవిషయ ఆదర ఆస్తిక్యబుద్ధిః- శ్రద్ధా. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మననహేతుభూతాం శ్రద్ధాం వ్యాకరోతి (ఆస్తిక్యేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై శ్రద్దధాత్యథ మనుతే నాశ్రద్దధన్మనుతే శ్రద్దధదేవ మనుతే శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) అత్ర భాష్యకృతా * శ్రవణప్రతిష్ఠార్థత్వాన్మననస్య మననోపదేశేన శ్రవణమప్యర్థసిద్ధం మత్వా శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధాం శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యతి వ్యాఖ్యాతం. అత్ర శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధామిత్యనేన బ్రహ్మశ్రవణవిషయిణీ శ్రద్ధా వివక్షితా. • శ్రద్ధా చ- త్వరేతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నిష్ఠా- గురుశుశ్రూషాదితత్పరత్వం బ్రహ్మవిజ్ఞానాయ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శ్రద్ధాహేతుం నిష్ఠాం వ్యాచష్టే (నిష్ఠేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై నిస్తిష్ఠత్యథ శ్రద్దధాతి నానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతి నిస్తిష్ఠన్నేవ శ్రద్దధాతి నిష్ఠా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మైవ శ్రోతవ్యం- నాన్యదితి వ్యవసాయరూపా నిష్ఠా శ్రోతుస్స్వరాలక్షణ శ్రద్ధోపాయతయా సమ్పాద్యేత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (యదా వై కరోతి) కృతిః- ఇన్ద్రియసంయమశ్చిత్తైకాగ్రతాకారణం చ. తస్యాం హి సత్యాం నిష్ఠాదీని యథోక్తాని సమ్భవన్తి విజ్ఞానావసానాని. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి భూమానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— నిష్ఠానిదానం కృతిం విభజతే (కృతిరితి) కథం పునరేతేషాముత్తరముత్తరం పూర్వస్య పూర్వస్య కారణం భవతి - తత్రాహ (సత్యాం హీతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై కరోత్యథ నిస్తిష్ఠతి నాకృత్వా నిస్తిష్ఠతి కృత్వైవ నిస్తిష్ఠతి కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) ఉద్యోగప్రయత్నాపరపర్యాయా శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానేషు మనసో నియమనరూపా కృతిః బ్రహ్మైవ శ్రోతవ్యమితి వ్యవసాయలక్షణనిష్ఠాహేతుత్వాత్సద్వారా వేద్యేత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సాపి కృతిః యదా సుఖం లభతే- సుఖం నిరతిశయం వక్ష్యమాణం లబ్ధవ్యం మయేతి మన్యతే. తదా భవతీత్యర్థః. యథా దృష్టఫలసుఖా కృతిః- తథేహాపి. (నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి) భవిష్యదపి ఫలం లబ్ధ్వేత్యుచ్యతే- తత్తదుద్దిశ్య ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. అథేదానీం కృత్యాదిషూత్తరోత్తరేషు సత్సు సత్యం స్వయమేవ ప్రతిభాసతే- న తద్విజ్ఞానాయ పృథగ్యత్నః కార్య ఇతి ప్రాప్తం. తత ఇదముచ్యతే (సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యాది) సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇత్యభిముఖీభూతాయాహ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృతిస్తర్హి కుతో భవతీతి- తత్రాహ (సాపీతి) యదా సుఖం లభతే- తదా భవతీతి సమ్బన్ధః. నను సుఖలాభస్యేన్ద్రియసంయమాదివ్యతిరేకేణాభావాత్కథం సుఖలాభాధీనా కృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సుఖమితి) వక్ష్యమాణసుఖలబ్ధవ్యత్వాభిమానాదేవ యథోక్తా కృతిస్సిధ్యతీత్యర్థః. సుఖం లబ్ధ్వా కరోతీత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) దృష్టం ఫలం- పుత్రపశ్వాది. తజ్జన్యసుఖోద్దేశపూర్వికా లౌకికకృతిర్దృష్టా- తథాత్మన్యపి సుఖం లబ్ధ్వైవ కరోతి- న తు వినా తదుద్దేశమిత్యర్థః. నన్విన్ద్రియాణాం మనసశ్చ సంయమపూర్వకం సుఖం భవతి - తథా చ కథం తల్లబ్ధ్వా కరోతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (భవిష్యదపీతి) ఉత్తరగ్రన్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (అథేత్యాదినా) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) ఉక్తలక్షణాయాః కృతేః బ్రహ్మణి నిరతిశయానుకూలత్వావగమనస్తరేణాసమ్భవాత్ శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనో నియమనరూపకృతి హేతుతయా అత్యన్తానుకూలత్వలక్షణం సుఖత్వం బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. అత్ర చ శ్రవణమననశ్రద్ధాదేః ప్రాగేవ సుఖప్రాప్త్యసమ్భవాత్ ప్రాప్త్యర్థస్యాపి లభతేర్జ్ఞానమేవార్థః- జ్ఞానస్యాపి ప్రాప్తిరూపత్వాత్. శ్రోతవ్యే అత్యన్తానుకూలజ్ఞానాభావే శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనో నియమనరూపకృతేరసమ్భవాత్ అత్యన్తానుకూలత్వం శ్రోతవ్యే బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమితి భావః. అత్ర త్వవిజిజ్ఞాసితవ్యశబ్దస్య జ్ఞాతవ్యత్వమర్థః - నోపాసితవ్యత్వం సమ్పాదనీయత్వం వేతి ద్రష్టవ్యం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యో వై భూమా- మహత్. నిరతిశయం బహ్వితి పర్యాయాః. తత్సుఖం. తతోఽర్వాక్సాతిశయత్వాదల్పం- అతస్తస్మిన్నల్పే సుఖం నాస్తి- అల్పస్యాధికతృష్ణాహేతుత్వాత్. తృష్ణా చ దుఃఖబీజం. న హి దుఃఖబీజం సుఖం దృష్టం జ్వరాదిలోకే- తస్మాద్యుక్తం- నాల్పే సుఖమస్తీతి. అతో భూమైవ సుఖం- తృష్ణాదిదుఃఖబీజత్వాసమ్భవాద్భూమ్నః.... ... ... ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమాఽథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యꣳ స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని యది వా న మహిమ్నీతి॥ ౧

ఆ.— భూమ్నోఽర్వాగపి వైషయికం సుఖమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తతోఽర్వాగితి) కథమల్పత్వేఽపి సుఖత్వం వార్యతే - తత్రాహ (అల్పస్యేతి) దుఃఖరూపాం తృష్ణాం ప్రత్యల్పస్య సుఖస్య హేతుత్వేఽపి కథం స్వయం సుఖం న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అల్పస్య సుఖస్య దుఃఖాన్తర్భావే సిద్ధం ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి) భూమశబ్దో హి బహుత్వవాచీ- బహుశబ్దాత్ పృథ్వాదిత్వాదిమనిచి "బహోర్లోపో భూ చ బహోః" ఇతి ప్రకృతిప్రత్యయయోర్వికారే చ సతి తన్నిష్పత్తేః. బహుత్వం చాత్ర- వైపుల్యం. న సఙ్ఖ్యావిశేషః-బహుశబ్దస్య "బహుషు బహువచనమి"త్యాదౌ సఙ్ఖ్యాయామివ "అల్పం వా బహు వా యస్య శ్రుతస్యోపకరోతి యః" ఇత్యాదావల్పత్వప్రతియోగిని వైపుల్యేఽపి ప్రయోగదర్శనాత్, ఇహాపి నాల్పే సుఖమస్తీత్యల్పత్వప్రతిద్వన్ద్వితయైవ భూమశబ్దప్రయోగాత్, చ వైపుల్యమేవార్థః. వైపుల్యం చ- గుణోత్కర్షరూపం. న తు పరిమాణరూపం- సుఖశబ్దసామానాధికరణ్యాత్. న హి సుఖే ఉత్కర్షవత్ పరిమాణం ప్రసిద్ధం స్యాత్. అత ఉత్కర్షకృతవైపుల్యమేవ భూమశబ్దేన వివక్షితం. అత ఏవ న వైపుల్యరూపధర్మపరో భూమశబ్దః- సుఖస్య వైపుల్యరూపత్వాభావాత్, అల్పప్రతియోగితయా నిర్దేశాచ్చ. సహస్రశత వోత్తరత్ర వా అల్పత్వం భూమప్రతియోగితయా నిర్దిశ్యతే - అపి త్వల్పమేవ - అతోఽల్పశబ్దప్రతియోగితయా ప్రయుజ్యమానో భూమశబ్దో వైపుల్యాశ్రయధర్మిపర ఏవ. తతశ్చాయమర్థః- యదుత్కృష్టం విపులం- తదేవ సుఖం- అత్యన్తానుకూలమిత్యర్థః. నాల్పే సుఖమస్తి- సుఖం- సుఖత్వం. అత్యన్తానుకూలత్వమిత్యర్థః. "అపశవో వా అన్యే గోఅశ్వేభ్యః" ఇత్యత్ర గవాశ్వవ్యతిరిక్తాజాదౌ పశుత్వనిషేధస్య ప్రశస్తపశుత్వనిషేధపరత్వవత్ అల్పే ప్రత్యగాత్మసుఖే సుఖత్వనిషేధస్య ప్రశస్తసుఖత్వనిషేధపరత్వాత్, పూర్వఖణ్డ ఏవ సుఖశబ్దస్యాత్యన్తానుకూలార్థతయా వ్యాఖ్యాతత్వాత్,. తతశ్చ భూమభిన్నస్య సుఖత్వాభావాత్ సుఖత్వాదేవ హేతోరుపాస్యత్వమస్యాస్తీతి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. ఏతత్సర్వం భాష్యేఽపి ద్రష్టవ్యం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కింలక్షణోఽసౌ భూమేతి. ఆహ- యత్ర- యస్మిన్ భూమ్ని తత్త్వే నాన్యద్ద్రష్టవ్యమన్యేన కరణేన ద్రష్టాన్యః- విభక్తో దృశ్యాదన్యత్పశ్యతి. తథా- నాన్యచ్ఛృణోతి. నామరూపయోరేవాన్తర్భావాద్విషయభేదస్య తద్గ్రాహకయోరేవేహ దర్శనశ్రవణయోర్గ్రహణమన్యేషాం చోపలక్షణార్థత్వేన. మననం త్వత్రోక్తం ద్రష్టవ్యం- నాన్యన్మనుత ఇతి. ప్రాయశో మననపూర్వకత్వాద్విజ్ఞానస్య. తథా- నాన్యద్విజానాతి. ఏవంలక్షణో యః- స భూమా. కిమత్ర ప్రసిద్ధాన్యదర్శనాభావో భూమ్న ఉచ్యతే నాన్యత్పశ్యతీత్యాదినా- ఆహోస్విదన్యం న పశ్యతి, ఆత్మానం పశ్యతీత్యేతత్. కించాతః. యద్యన్యదర్శనాద్యభావమాత్రమిత్యుచ్యతే- తదా ద్వైతసంవ్యవహారవిలక్షణో భూమేత్యుక్తం భవతి. అథాన్యదర్శనవిశేషప్రతిషేధేనాత్మానం పశ్యతీత్యుచ్యతే- తదైకస్మిన్నేవ క్రియాకారకఫలభేదోఽభ్యుపగతో భవేత్. యద్యేవం - కో దోషః స్యాత్. నన్వయమేవ దోషః - సంసారానివృత్తిః. క్రియాకారకఫలభేదో హి సంసార ఇతి. ఆత్మైకత్వ ఏవ క్రియాకారకఫలభేదః సంసారవిలక్షణ ఇతి చేన్న - ఆత్మనో నిర్విశేషైకత్వాభ్యుపగమే దర్శనాదిక్రియాకారకఫలభేదాభ్యుపగమస్య శబ్దమాత్రత్వాత్. అన్యదర్శనాద్యభావోక్తిపక్షేఽపి యత్రేత్యన్యన్న పశ్యతీతి చ విశేషణేఽనర్థకే స్యాతామితి చేత్. దృశ్యతే హి లోకే- యత్ర శూన్యే గృహేఽన్యన్న పశ్యతీత్యుక్తే స్తమ్భాదీనాత్మానం చ న పశ్యతీతి గమ్యతే - ఏవమిహాపీతి చేన్న- తత్త్వమసీత్యేకత్వోపదేశాదధికరణాధికర్తవ్యభేదానుపపత్తేః, తథా సదేకమేవాద్వితీయం సత్యమితి షష్ఠే నిర్ధారితత్వాత్,. "అదృశ్యేఽనాత్మ్యే" "న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య" "విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయా"దిత్యాదిశ్రుతిభ్యః స్వాత్మని దర్శనాద్యనుపపత్తిః. యత్రేతి విశేషణమనర్థకం ప్రాప్తమితి చేన్న- అవిద్యాకృతభేదాపేక్షత్వాత్. యథా సత్యైకత్వాద్వితీయత్వబుద్ధిం ప్రకృతామపేక్ష్య సదేకమేవాద్వితీయమితి సఙ్ఖ్యాద్యనర్థకమప్యుచ్యతే - ఏవం భూమ్న్యేకస్మిన్నేవ యత్రేతి విశేషణం. అవిద్యావస్థాయామన్యదర్శనానువాదేన చ భూమ్నస్తదభావత్వలక్షణస్య వివక్షితత్వాన్నాన్యత్పశ్యతీతి విశేషణం. తస్మాత్సంసారవ్యవహారో భూమ్ని నాస్తీతి సముదాయార్థః. అథ యత్ర - అవిద్యావిషయేఽన్యోఽన్యేనాన్యత్పశ్యతీతి - తదల్పం- అవిద్యాకాలభావీత్యర్థః. యథా స్వప్నదృశ్యం వస్తు ప్రాక్ప్రబోధాత్తత్కాలభావీతి- తద్వత్. తత ఏవ తన్మర్త్యం- వినాశి. స్వప్నవస్తువదేవ. తద్విపరీతో భూమా- యస్తదమృతం. తచ్ఛబ్దోఽమృతత్వపరః. స తర్హ్యేవంలక్షణో భూమా హే భగవన్ కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్తవన్తం నారదం ప్రత్యాహ సనత్కుమారః (స్వే మహిమ్నీతి) స్వే- ఆత్మీయే మహిమ్ని - మాహాత్మ్యే. విభూతౌ ప్రతిష్ఠితో భూమా యది ప్రతిష్ఠామిచ్ఛసి క్వచిత్. యది వా పరమార్థమేవ పృచ్ఛసి- న మహిమ్న్యపి ప్రతిష్ఠిత ఇత్యవోచామ. అప్రతిష్ఠితః- అనాశ్రితో భూమా క్వచిదపీత్యర్థః. ౧

ఆ.— భూమ్నస్సవిశేషత్వం నిర్విశేషత్వం వేతి ప్రశ్నపూర్వకం నిర్విశేషత్వం నిర్ధారయతి (కిమిత్యాదినా) నాన్యచ్ఛృణోతి- స భూమేతి సమ్బన్ధః. కిమితి స్పర్శనాదిష్వపి. సత్సు దర్శనశ్రవణయోరేవ ప్రతిషేధ్యత్వేనాత్ర గ్రహణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామితి) అనుక్తానాం స్పర్శాదీనాముపలక్షణార్థత్వేనాత్ర ద్వయోర్గ్రహణం- స్పర్శనాద్యవిషయత్వస్యాపి భూమ్ని భావాదిత్యాహ (అన్యేషామితి) అత్రేతి- లక్షణవాక్యోక్తిః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాయశ ఇతి) యస్మిన్నధికరణే తత్త్వవిచారణాయాం అన్యః అన్యం న పశ్యతి, న శృణోతి, న మనుతే, న విజానాతి,- స భూమేతి ద్రష్టృదృశ్యాదివికల్పనిషేధేనాధ్యాసాధికరణతోపలక్షితస్య వికల్పావిషయత్వమేవ భూమలక్షణమిత్యుపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవ లక్షణం స్ఫుటయితుం వివృణోతి (కిమత్రేతి) లోకప్రసిద్ధదర్శనాదివిషయత్వాభావమాత్రం భూమ్నో లక్షణం- తన్నిషేధేన స్వజ్ఞేయత్వం వేతి విమర్శార్థః. కస్మిన్పక్షే కో లాభః- కో వా దోష ఇతి శిష్యః పృచ్ఛతి (కిం చాత ఇతి) ఆద్యమనూద్య తత్ర లాభం దర్శయతి (యదీతి) అన్యస్య- ప్రసిద్ధస్య దర్శనాదేర్విషయత్వం భూమ్ని నాస్తీత్యేతావన్మాత్రం తస్య లక్షణమిత్యుచ్యతే చేత్- సర్వవికల్పాతీతః ప్రత్యగాత్మా భూమేత్యస్య సుప్రసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం పక్షమనూద్య తస్మిన్ దోషం సూచయతి (అథేత్యాదినా) తమేవ దోషం ప్రశ్నపూర్వకం స్ఫుటయతి (యద్యేవమిత్యాదినా) సతి క్రియాకారకఫలభేదే కథం సంసారానివృత్తిః- తత్రాహ (క్రియేతి) సతి భేదే క్రియాదేస్సంసారత్వం లోకే దృష్టం- తద్వ్యావృత్త్యా దేహస్మిన్నేవ క్రియాకారకభావస్య న సంసారత్వమితి చోదయతి (ఆత్మైకత్వ ఇతి) ఏకస్మిన్ క్రియాదిభేదస్యాసమ్భవం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నాత్మన ఇతి) ద్వితీయపక్షస్య దుష్టత్వే స్పష్టీకృతే ప్రథమపక్షస్యాపి సమానం దుష్టత్వమితి శిష్యశ్శఙ్కతే (అన్యేతి) ఆద్యపక్షేఽపి న పశ్యతీత్యేతావతైవ దర్శనాద్యభావలాభాద్యత్రేత్యన్యదితి చ విశేషణే వ్యర్థే స్యాతామిత్యర్థః. వ్యర్థమేవేదృశం వచనమిత్యాశఙ్క్య శిష్యం న్యాయమేవ బ్రూతే (దృశ్యత ఏవేతి) లోకే హి యత్ర శూన్యే గృహే నాన్యత్పశ్యతీతి తద్వదత్రాపీయమితి ప్రయోగో దృశ్యతే. న చ తస్య నైరర్థక్యమిష్టం - వ్యవహారాఙ్గత్వాత్. యథోక్తార్థే తథాన్యాద్యదర్శనేఽపి స్తమ్భాదీన్ గృహం చ న న పశ్యతీతి శ్రుతస్య నైరర్థక్యం న గమ్యతే- కింతు స్తమ్భాదీనాం తస్య చ దర్శనమిష్టం. తథా యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యత్రాపి విశేషణనైరర్థక్యసమాధానం వక్తవ్యమిత్యర్థః. కిం విశేషణార్థవత్త్వానుపపత్త్యా భూమ్న్యధికరణాధికర్తృవ్యభావః స్వాత్మదర్శనం చ వాచ్యమిత్యుచ్యతే- కిం వా శ్రుతస్య గతిర్వక్తవ్యేతి పృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తథా- * తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. నిర్ధారితత్వాత్ - అధికరణాధికర్తృవ్యభేదానుపపత్తిరితి శేషః. యచ్చాన్యన్న పశ్యతీతి విశేషణాదాత్మనస్స్వదర్శనం వాచ్యమితి- తత్రాహ (అదృశ్య ఇతి) ద్వితీయమనూద్య గతిమాహ (యత్రేత్యాదినా) పరిహారభాగం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) ఏకస్మిన్నేవ భూమ్ని యత్రేతి విశేషణమనర్థమపి ప్రయుజ్యతే - ప్రసిద్ధానువాదేనాధికరణాదివికల్పావిషయత్వలక్షణస్య భూమ్నో లక్షణస్య వివక్షితత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యదవిద్యావస్థమన్యదర్శనాది - తదనువాదేన నాన్యత్పశ్యతీతి విశేషణం చ భూమ్ని న విరుధ్యతే- దర్శనాద్యవిషయత్వలక్షణస్య భూమ్నో లక్షణస్య వివక్షితత్వాదిత్యాహ (అవిద్యేతి) లక్షణవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) దర్శనాదిసకలసాంసారికవ్యవహారాభావోపలక్షితం తత్త్వం భూమేత్యర్థః. అథ యత్రేత్యాదివాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి) పరిచ్ఛిన్నస్యావిద్యాకాలభావిత్వం దృష్టాన్తేన వివృణోతి (యథేతి) తత ఏవ - పరిచ్ఛిన్నత్వాదితి యావత్. కథం తదమృతమితి భూమ్ని తచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (తచ్ఛబ్ద ఇతి) భూమ్నస్సుఖత్వవచనాత్తస్య చాశ్రయం పృచ్ఛతి (స తస్మిన్నితి) వ్యవహారదృష్ట్యా ప్రశ్నః- వస్తుదృష్ట్యా వేతి వికల్పాద్యం ప్రత్యాహ (ఇత్యుక్తవన్తమితి) ద్వితీయమనూద్య నిరాకరోతి (యదీతి) ౧

రం.— ఏతద్వాక్యప్రస్తుతయోర్భూమాల్పశబ్దయోరర్థజిజ్ఞాసుం ప్రత్యాహ (యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా) యత్రేతి- అనుభూయమాన ఇత్యధ్యాహారః. యత్ర వస్తున్యనుభూయమానే తతోఽన్యన్న దృశ్యతే, న శ్రూయతే, న విజ్ఞాయతే, చ- స భూమేత్యర్థః. యస్మిన్ దృశ్యమానే తతోఽన్యన్న దృశ్యతే, యస్మిన్ శ్రూయమాణే తతోఽన్యన్న శ్రూయతే, యస్మిన్విజ్ఞాయమానే తతోఽన్యన్న విజ్ఞాయతే,- స భూమేత్యర్థః. యద్వా- సప్తమ్యా విషయత్వమర్థః. పశ్యన్నిత్యధ్యాహారః. తతోఽన్యన్న పశ్యతీత్యర్థః. అత్ర తదితరస్య దర్శనాద్యభావో విషయాభావకృతః. తతశ్చ యతోఽన్యన్నాస్తి- స భూమేత్యర్థః పర్యవసితః. నను చేతనాచేతనవర్గస్య తద్భిన్నత్వాత్ కథం భూమ్నోఽన్యన్నాస్తీత్యుచ్యతే. న చ చిదచిద్విశిష్టస్యైవ భూమబ్రహ్మశబ్దార్థత్వాత్ చిదచితోరపి తత్రాన్తర్భావాత్ తదన్యన్నేతి నిషేధశ్శక్యతే కర్తుమితి వాచ్యం - విశేషణభూతయోశ్చిదచితోర్భూమబ్రహ్మశబ్దార్థభూతాద్విశిష్టాదన్యత్వేన తతోఽన్యన్నాస్తీతి నిషేధస్యాయుక్తత్వాత్. కిం చ- * అథాత ఆత్మాదేశ ఇతి భూమ్న ఏవాత్మత్వస్యోపదేక్ష్యమాణత్వాత్, * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రస్తుతస్యాత్మోపదేశస్య భూమ్ని పర్యవసానాచ్చ భూమ్న ఆత్మత్వమవర్జనీయం. న హి చిదచిద్విశిష్టస్యాత్మత్వమస్తి- విశేష్యస్యైవాన్తః ప్రవిశ్య నియన్తృత్వేనాత్మత్వాత్. తతశ్చ తస్యైవ భూమత్వం వక్తవ్యం. న చేదం లక్షణం తస్య సమ్భవతి- తద్వ్యతిరిక్తస్య వస్తునస్సత్త్వాదితి చేత్. ఉచ్యతే- బ్రహ్మశబ్దవత్ భూమశబ్దస్యాపి వస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యత్వమేవార్థః. వస్తుపరిచ్ఛేదో నామ- ఇదమిదం నేతి నిష్కర్షత్వం. తద్రాహిత్యం స్వరూపాభేదాభావాద్వా భవేత్ - తదపృథక్సిద్ధత్వాద్వా భవేత్. తత్ర జీవజడయోరీశ్వరాభేదాభావాత్ తదపృథక్సిద్ధసత్తాకత్వమితి ఫలతి. తచ్చ ద్వేధా ఘటతే- తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాద్వా- * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇతి న్యాయానుసారేణ తదధీనసత్తాకత్వాద్వా భవేత్. తత్ర తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వమపి సత్తారూపవిశేష్యాభావేన మిథ్యాత్వాద్వా భవేత్- తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వేన సత్తావ్యతిరిక్తత్వరూపవిశేషణాభావాద్వా భవేత్. తత్ర సత్తాశూన్యత్వం సకలప్రమాణవిరుద్ధమనభ్యుపగమార్హం. తథైవ తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వమపి నాభ్యుపగమార్హం. అపి తు తత్సత్తాధీనసత్తాకత్వమేవ. ఏవంవిధస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య సిద్ధాన్తే అభ్యుపగతత్వాత్ నానుపపత్తిః. తతశ్చ యత్ర నాన్యదిత్యస్యాపి యత్సత్తానధీనసత్తాకం నాస్తి- యదనాత్మకం నాస్తీత్యర్థపర్యవసానాన్నానుపపత్తిః. యద్వా- * నమో నేమపూర్వత్వాదితి సాప్తమికాధి

గోఅశ్వమిహ మహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి ¶ నాహమేవం బ్రవీమి బ్రవీమీతి హోవాచాన్యోహ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతః స ఉత్తరతః స ఏవేదగ్ం సర్వమిత్యథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఏవాహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదగ్ం సర్వమితి॥ ౧

కరణేఇతరాదిసర్వనామశబ్దానాం పూర్వనిర్దిష్టసద్వస్తువాచిత్వస్య వ్యవస్థాపితతయా. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదివాక్యేష్వివ యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి వాక్యేపి సమానాన్యనిషేధపరత్వాశ్రయణాన్నానుపపత్తిః. (అథయత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం) ఉక్తలక్షణకభూమవిపరీతలక్షణమల్పమిత్యర్థః. (యోవై భూమా తదమృతమథయదల్పం తన్మర్త్యం) ఉక్తలక్షణో భూమైవామృతత్వం-జననమరణాదిశూన్యం. నిత్యావిర్భూతానన్యాధీనాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకమితియావత్. ఇతరత్తద్విసదృశం. నిత్యముక్తాదీనామపి అనన్యాధీనతాదృక్త్వాభావాత్ నవాక్యార్థానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. సర్వవస్తూనామాధారసాపేక్షత్వం దృష్ట్వా శిష్యః పృచ్ఛతి (సభగవఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరమాహ (స్వేమహిమ్నీతి) స్వకీయమహిమాధారక ఇత్యర్థః *స్వాయంభువా మహిమ్నీతి వచనాధార ఇత్యభిప్రాయః. ఉక్తాభిప్రాయేణాచార్యస్య స్వీయముక్త్వా స్వశబ్దస్యాత్మీయవచనత్వాత్ ఆప్తేయోనిఃయామృతయామహిమభూతేగవాశ్వహస్తిహిరణ్యదాసభార్యాదిలక్షణే ప్రతిష్ఠిత ఇతి అభిప్రాయం శిష్యోగృహ్ణీయాత్. అథవా- స్వశబ్దస్య స్వాత్మపరతయా ఆత్మాధార ఇత్యభిప్రాయ ఇతి వా నాక్యాభిప్రాయం బుధ్యేత. నచ తదుభయమపిసమ్భవతి- పరమాత్మన ఉభయవిభూతిలక్షణాల్మీయమహిమ్నసద్భావేప్యనాధారస్య పరమాత్మనః తత్ప్రతిష్ఠితత్వాసమ్భవాత్, నహ్యతిశయితోపినటవటుః స్వస్కన్ధమారుహ్య నరీనర్తీతి న్యాయేన స్వస్యస్వాశ్రితత్వాసమ్భవాచ్చ. అతో నద్వయమపి యుజ్యతే. అతశ్శిష్యస్యసా బుద్ధిర్మావర్తనీయేతిమత్వా పునరాహ (యదివానమహిమ్నీతి) యదివా- స్వనివష్టితానాధారత్వాభిప్రాయేతి కైమూర్త్యోక్తపక్షద్వయోత్పాయా ఆశఙ్క్యతేన స్వేమహిమ్ని ప్రతిష్ఠిత ఇతి బ్రూమ ఇత్యర్థః. ౧

శం.— యదిస్వేమహిమ్ని ప్రతిష్ఠితో భూమా- కథం తర్హ్యప్రతిష్ఠ ఉచ్యతే. శృణు- గోఽశ్వాదీహమహిమేత్యాచక్షతే. గావశ్చాశ్వాశ్చ గోఅశ్వం. ద్వన్ద్వైకవద్భావః. సర్వత్ర గవాశ్వాదిమహిమేతి ప్రసిద్ధం. తదాశ్రితస్తత్ప్రతిష్ఠశ్చైత్రో భవతి యథా- నాహమేవం స్వతోఽన్యం మహిమానమాశ్రితో భూమా చైత్రవదితి బ్రవీమి. అత్ర హేతుత్వేనాన్యోహ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. కిం త్వేవం బ్రవీమీతి హోవాచ- స ఏవేత్యాది. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (యదీత్యాదినా) భూమ్నః స్వతోఽన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితత్వాభావః- అత్రేత్యుచ్యతే. తత్రాన్యోహీత్యాదివాక్యస్య హేతుత్వేన తేన వ్యవహితేన నాహమేవం బ్రవీమీత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యోజనా. కథం తర్హి బ్రవీతి భవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తద్వివృణోతి (గోఅశ్వమిహ మహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి) గోఅశ్వమిత్యాదౌ ద్వన్ద్వైకవద్భావః. ఆయతనానీతీతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ఏవం జాతీయకానీత్యర్థః. (నాహమేవం బ్రవీమీతి స హోవాచ) తత్ర ప్రతిష్ఠితత్వం న బ్రవీమీత్యర్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * అస్య మహిమానమితి వీతశోకః * ఏతాం విభూతిం యోగం చేత్యాది శ్రుతిస్మృతిషు పరమాత్మనో మహిమవత్త్వావగమాత్ *యది వా న స మహిమ్నీతి న మహిమనిషేధః- అపితు విభూతిరూపమహిమప్రతిష్ఠితత్వనిషేధోఽవగమ్యత ఇతి. అథ స్వరూపమహిమప్రతిష్ఠితత్వం నిషేధతి (అన్యోహ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) నస్వస్య స్వప్రతిష్ఠితత్వం సమ్భవతీతి భావః.................................... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కస్మాత్పునః క్వచిన్న ప్రతిష్ఠిత ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాత్స ఏవ- భూమాఽధస్తాత్. న తద్వ్యతిరేకేణాన్యద్విద్యతే- యస్మిన్ప్రతిష్ఠితస్స్యాత్. తథా (ఉపరిష్టాదిత్యాది) సమానం. సతి భూమ్నోఽన్యస్మిన్ భూమాహి ప్రతిష్ఠితస్స్యాత్- న తు తదస్తి. స ఏవ తు సర్వం- అతస్తస్మాదసౌ న క్వచిత్ప్రతిష్ఠితః. *యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యధికరణాధికర్తవ్యతానిర్దేశాత్, *స ఏవాధస్తాదితి చ పరోక్షనిర్దేశాత్, ద్రష్టుర్జీవాదన్యో భూమా స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిన్మా భూదితి- అథాతః- అనన్తరమహఙ్కారేణాదిశ్యత ఇత్యహఙ్కారాదేశః. ద్రష్టురనన్యత్వదర్శనార్థం భూమైవ నిర్దిశ్యతేఽహఙ్కారేణ- అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా.

¶ నాహమేవం బ్రవీమీతి స హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాత ఆత్మాదేశ ఏవాత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదగ్ం సర్వమితి స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి అథ యేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— అవతారితమేవ వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమవతార్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (సతీతి) అహఙ్కారాత్మత్వోపదేశస్యాభిప్రాయమాహ (యత్రేతి) కోఽసావహఙ్కారేణాదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య ప్రకృతజనానామవాదపూర్వకమాహ (ద్రష్టురితి) ౧

రం.— నను ‘యత్ర నాన్యత్పశ్యతీ’త్యనుపపన్నం- నానాదిగ్వర్తినాం చేతనాచేతనపదార్థానాం భిన్నానాముపలమ్భాదిత్యత్రాహ (స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతస్స ఉత్తరతస్స ఏవేదం సర్వమితి) అత్ర స ఏవేదం సర్వమితి సామానాధికరణ్యాత్ స ఇతి నిర్దిష్టస్య భూమ్నః ఇదం సర్వమితి నిర్దిష్టస్య చిదచిద్వర్గస్య చ శరీరాత్మభావః ఫలితో భవతి. తతశ్చ యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి తదనాత్మకాన్యనిషేధేనానుపపన్నమితి భావః. ఏవం సర్వాత్మభూతస్య భూమ్నః ఉపాసనే స్వశరీరకతయోపాసనం కర్తవ్యముపదిశతి (అథాతోఽహఙ్కారాదేశః) క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయవిచ్ఛేదనార్థః. అహఙ్కారః - అహమ్బుద్ధిః. అహఙ్గ్రహేణ భూమ్న ఉపాసనప్రకారః అతః పరముపదిశ్యత ఇత్యర్థః. న తు జీవస్వరూపోపదేశ ఇతి మన్తవ్యం- తథా సత్యహమాదేశ ఇతి నిర్దేశస్యైవ యుక్తతయాఽహఙ్కారపదవైయర్థ్యాత్. పరమాత్మనోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనప్రకారమేవ దర్శయతి (అహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదం సర్వమితి) సర్వదిగ్వర్తిసర్వాత్మభూమాఽహమేవేతి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. నను జీవస్య సర్వాత్మకత్వముపదిశ్యత ఇతి భ్రమితవ్యం- జీవస్యాసర్వాధారత్వేనాసర్వాత్మకత్వాత్, తథాత్వే కారశబ్దవైయర్థ్యస్యోక్తత్వాచ్చ. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా ‘యత్తు అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా సర్వాత్మత్వముపదిష్టం - తద్భూమవిశిష్టస్య బ్రహ్మణోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనముపదిశ్యతే- ‘అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇతి అహఙ్గ్రహోపదేశోపక్రమాదితి, ‘పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మశరీరకత్వజ్ఞానప్రతిష్ఠార్థమహఙ్గ్రహేణోపాసనం కర్తవ్యమితి, చ. ౧

శాం.— అహఙ్కారేణ దేహాదిసఙ్ఘాతోఽప్యాదిశ్యతేఽవివేకిభిరిత్యతస్తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ- అథ- అనన్తరమాత్మాదేశః - ఆత్మనైవ కేవలేన సత్స్వరూపేణ శుద్ధేనాదిశ్యతే. ఆత్మైవ సర్వతస్సర్వమిత్యేవమేకమజం సర్వతో వ్యోమవత్పూర్ణమన్యశూన్యం పశ్యన్ స వా ఏష విద్వాన్మన్వానవిజానన్ ఆత్మరతిః- ఆత్మన్యేవ రతిః- రమణం యస్య సోఽయమాత్మరతిః. తథా- ఆత్మక్రీడః. దేహమాత్రసాధనా- రతిః. బాహ్యసాధనా - క్రీడా. లోకే స్త్రీభిస్సఖిభిశ్చ క్రీడతీతి దర్శనాత్. న తథా విదుషః. కిం తర్హి. ఆత్మవిజ్ఞాననిమిత్తమేవోభయం భవతీత్యర్థః. మిథునం - ద్వన్ద్వజనితం సుఖం. తదపి ద్వన్ద్వనిరపేక్షం యస్య విదుషః. తథా- ఆనన్దః. శబ్దాదినిమిత్తః ఆనన్దోఽవిదుషాం. న తథాస్య విదుషః. కిం తర్హి. ఆత్మనిమిత్తమేవ సర్వం సర్వదా సర్వప్రకారేణ చ. దేహజీవితభోగాదినిమిత్తబాహ్యవస్తునిరపేక్ష ఇత్యర్థః. సః- ఏవంలక్షణో విద్వాన్ జీవన్నేవ స్వారాజ్యేఽభిషిక్తః పతితేఽపి దేహే స్వరాడేవ భవతి. యత ఏవం భవతి- తత ఏవ తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి. ప్రాణాదిషు పూర్వభూమిషు ‘తత్రాస్యేతి తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నకామచారిత్వముక్త, మన్యరాజత్వం చార్థప్రాప్తం- సాతిశయత్వాత్,. యథాప్రాప్తస్వారాజ్యకామచారత్వానువాదేన తత్తన్నివృత్తిరిహోచ్యతే- సస్వరాడిత్యాదినా. అథ పునర్యేఽన్యథాఽతః- ఉక్తదర్శనాదన్యథా. వైపరీత్యేన. యథోక్తమేవాసమ్యగ్విదుః. తేఽన్యరాజానో భవన్తి. అన్యః- పరో రాజా- స్వామీ యేషాం తేఽన్యరాజానః. తే కిం చ- క్షయ్యలోకాః- క్షయిణో లోకా యేషాం తే క్షయ్యలోకాః. భేదదర్శనస్యాల్పవిషయత్వాత్. అల్పం చ ‘తన్మర్త్యమిత్యవోచామ. తస్మాద్యే ద్వైతదర్శినః - తే క్షయ్యలోకాః స్వదర్శనానురూప్యేణైవ భవన్తి. అత ఏవ తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అహఙ్కారాదేశాత్ పృథగాత్మాదేశస్య తాత్పర్యమాహ (అహఙ్కారేణేతి) ఉక్తాత్మవిజ్ఞానవతః కృతకృత్యతామాహ (ఆత్మైవేతి) ఏకమితి- సజాతీయభేదరాహిత్యస్యోక్తిః. అన్యశూన్యమితి - విజాతీయభేదశూన్యత్వముచ్యతే. రతిక్రీడయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (దేహమాత్రేతి) క్రీడా బాహ్యసాధనేత్యత్ర లోకసమ్మతిమాహ (లోక ఇతి) దేహస్య జీవితే చ భోగస్యాగరణాచ్చ నిమిత్తం బాహ్యవస్తు - తత్ర సర్వత్ర నిరపేక్షో యః స్వాత్మలాభే ప్రాప్తసఙ్గవర్జితో విద్వానిత్యాహ (దేహేతి) జీవన్ముక్తిముక్త్వా విదేహముక్తిం దర్శయతి (స ఇతి) స్వారాజ్యనిమిత్తకృత్యఫలాన్తరమాహ (యత ఏవమితి) స్వారాజ్యసర్వలోకకామచారయోస్తాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిష్వితి) ‘యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథా కా

ఉ.— తస్య హ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశాత్మతః స్మర ఆత్మత ఆకాశ ఆత్మతస్తేజ ఆత్మత ఆప ఆత్మత ఆవిర్భావ తిరోభావావాత్మతోఽన్నమాత్మతో బలమాత్మతో విజ్ఞానమాత్మతో ధ్యానమాత్మతశ్చిత్తమాత్మతః సఙ్కల్ప ఆత్మతో మన ఆత్మతో వాగాత్మతో నామాత్మతో మన్త్రా ఆత్మతః కర్మాణ్యాత్మత ఏవేదꣳ సర్వమితి॥ ౧

మచారో భవతీత్యాదినా పరిచ్ఛిన్నం సరతన్త్రం చ పూర్వభూమిముఖఫలముక్తం- అత్ర తు పరమానన్దప్రాప్తిరుచ్యతే- స తు సోపాధికం రూపమిత్యర్థః. ఫలప్రదర్శనద్వారేణ స్తుత్వా విద్యామవిద్వన్నిన్దాద్వారా పి తాం స్తౌతి (అథేత్యాదినా) తే - క్షయ్యలోకా భవన్తీతి సమ్బన్ధః. భేదదర్శినాం వినాశిఫలవత్త్వే హేతుమాహ (భేదదర్శనస్యేతి) పరిచ్ఛిన్నస్య వినాశిత్వవచనం తస్మాదితి పరామృశతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— నన్వహంబుద్ధిశబ్దయోర్జీవాత్మవిషయయోః కథం భూమపర్యవసానత్వం. అనహమర్థైశ్చ పరమాత్మన్యహంబుద్ధ్యోపాసనస్య యథార్థత్వమేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్య భూమ్నః ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యాత్మత్వేన తద్విషయబుద్ధిశబ్దానాం పరమాత్మపర్యవసానత్వముపపద్యత ఇతి దర్శయన్ * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రక్రాన్తమాత్మత్వోపదేశం భూమ్ని సమాపయతి (అథాత ఆత్మాదేశః) అత్రాపి క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. ఆత్మాదేశః - ఆత్మత్వోపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. (ఆత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదం సర్వమితి) సర్వాత్మతయోపదిశ్యమానో భూమా సోఽప్యుపాసకస్యాత్మైవేత్యర్థః. తతశ్చ తత్రాహంబుద్ధిశబ్దయోర్యాథార్థ్యమేవేతి భావః. నన్వథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యాత్మత్వోపదేశః ప్రకృతభూమవిషయ ఇతి కథమవసీయత ఇతి చేన్న - భిన్నయోర్ద్వయోః సార్వాత్మ్యాయోగేనైకవిషయత్వస్యైవ సిద్ధత్వాత్. నను చ * స ఏవాధస్తాదిత్యనేనైవ సార్వాత్మ్యస్యైవ సిద్ధతయోపాసకాత్మత్వమపి సిద్ధమితి అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యుపదేశో వ్యర్థ ఇతి చేత్. సత్యం- * స ఏవేదం సర్వమితి సామానాధికరణ్యేనాత్మత్వం ఫలతి. అథాపి కణ్ఠోక్త్యోపాసకాత్మత్వసిద్ధ్యర్థం విశిష్య కణ్ఠోక్త్యోపదేశః. న చాథాత ఆత్మాదేశ ఇతి సామాన్యోక్తిరుపాసకం ప్రత్యాత్మత్వోపదేశ ఇతి విశేషే కిం నియామకమితి వాచ్యం- * ఏవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఇతి విద్వదాత్మనః ప్రాణాద్యుపాదానత్వేన సార్వాత్మ్యస్యోత్తరత్ర ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్. యత్త్వత్ర పఙ్క్తిరహఙ్కారస్యాత్మైకత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధస్య * అథాతోఽహఙ్కారాదేశః అథాత ఆత్మాదేశ ఇతి పృథగుపదేశో భేదార్థః. భూమాత్మనోర్భిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధయోః పృథగుపదేశ ఐక్యార్థః-ద్వయోః సార్వాత్మ్యాయోగాదితి- తదసారం-అహమర్థాదన్యస్యాన్యస్య భూమాఖ్యబ్రహ్మభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్తయోః పృథగుపదేశో భేదార్థః. అహమర్థస్య తు బ్రహ్మభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్తయోరుపదేశ ఐక్యార్థ ఇతి వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాదిత్యాస్తాం తావత్. (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః) రతిః- స్రక్చన్దనాదిజన్యా ప్రీతిః. క్రీడా- ఉద్యానాదిజన్యా. స్త్రీసమ్భోగప్రీతిః- మిథునం. విభూతిజన్యా ప్రీతిః- ఆనన్దః. ఆత్మైవ రత్యాదేర్యస్య స తథోక్తః. ఏవము త్తరత్రాపి. శ్రవణమననాదిధ్యానస్తైరుక్తభూమాత్మసాక్షాత్కారనిష్ఠస్య సర్వవిధసుఖానుభవో భూమాత్మసుఖానుభవాన్తర్గత ఇత్యర్థః. (స స్వరాడ్భవతి) స్వరాట్ - స్వయమేవ రాజా. అకర్మవశ్యః. విధినిషేధకిఙ్కరో న భవతీతి యావత్. *అత ఏవ చానన్యాధిపతిరితి సూత్రే * అత ఏవ- సత్యసఙ్కల్పాదేవ అనన్యాధిపతిః. అనన్యాధిపతిత్వం-విధినిషేధయోగ్యత్వం. విధినిషేధయోగ్యత్వే హి ప్రతిహతసఙ్కల్పత్వం భవేత్ - అతః సత్యసఙ్కల్పత్వశ్రుత్యైవానన్యాధిపతిత్వం చ సిద్ధం. అత ఏవ * స స్వరాడ్భవతీత్యుచ్యత ఇతి భాషితం. (తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) * ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేదితి సూత్రే * అకర్మప్రతిహతజ్ఞానో ముక్తో నికారలోకాన్ బ్రహ్మవిభూతిభూతాననుభూయ యథాకామం తత్ప్రభృతిషు సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యస్య వాక్యస్యార్థ ఇతి భాషితం. (అథ యేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యే తు ఉక్తప్రకారాదన్యేన ప్రకారేణోపాసతే - తేఽన్యరాజానో భవన్తి- విధినిషేధకిఙ్కరా భవన్తి. కర్మవశ్యా భవన్తీత్యర్థః. స్వరాడిత్యస్య ప్రతిద్వన్ద్విత్వాత్. కిం చ - తే క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యనేన యథోక్తప్రకారేణ పరమాత్మోపాసకానామక్షయ్యభగవల్లోకత్వమస్తీత్యుక్తం భవతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాది) స్వారాజ్యం ప్రాప్తస్య ప్రకృతస్య విదుష ఇత్యర్థః. ప్రాక్సదాత్మవిజ్ఞానాత్స్వాత్మనోఽన్యస్మాత్సతః ప్రాణాదేర్నామాన్తస్యోత్పత్తిప్రలయావభూతాం- సదాత్మవిజ్ఞానే తు సతీదానీం స్వాత్మత ఏవ సంవృత్తౌ. తథా- సర్వోఽప్యన్యోఽపి వ్యవహార ఆత్మత ఏవ విదుషః. ౧

ఆ.— ఉక్తవిద్యాస్తుత్యర్థమేవ విదుషః స్రష్టృత్వమాహ (తస్యేతి) తథా - విదుషః స్రష్టృత్వవ్యవహారవదిత్యర్థః. క్రీడాదిః - అన్యోఽపి వ్యవహారః. ౧

తదేష శ్లోకః న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం । సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశః స్మృతః । శతం చ దశ చైకశ్చ సహస్రాణి చ విꣳశతిః। ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః। స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః తస్మై మృదితకషాయాయ తమసస్పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారస్తꣳ స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తꣳ స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది సప్తమప్రపాఠకః సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ర౦.— అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యనేనోక్తముపాసకాన్తర్యామిణశ్చేతనాచేతనసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వలక్షణం సార్వాత్మ్యం[illegible] (తస్య హ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశాత్మతః స్మర ఇత్యాది) ఉపాసకస్యాన్తర్యామ్యేవ ప్రాణాద్యధిష్ఠాతా ప్రాణశబ్దితజీవస్య సకలప్రపఞ్చోపాదానం. అతః *అహమేవేదం సర్వమితి విహితోऽహంగ్రహోపాస్త్యాత్మకవిషయ ఏవేతి భావః. ౧

శం.— కిఞ్చ- తత్-ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః- మన్త్రోऽపి భవతి. (న పశ్యః) పశ్యతీతి పశ్యః- యథోక్తదర్శీ. విద్వానిత్యర్థః. మృత్యుం-మరణం. రోగం-జ్వరాది. దుఃఖతాం- దుఃఖభావం చాపి న పశ్యతి. సర్వం హ-సర్వమేవ. స పశ్యః పశ్యత్యాత్మానమేవ సర్వం. తతః సర్వమాప్నోతి సర్వశః-సర్వప్రకారైరితి. కిఞ్చ-సః-విద్వాన్ ప్రాక్సృష్టిప్రభేదాదేకధైవ భవతి. ఏకధా భవన్ త్రిధాదిభేదైరనన్తభేదప్రకారో భవతి సృష్టికాలే. పునః సంహారకాలే మూలమేవ స్వం పారమార్థికమేకధాభావం ప్రతిపద్యతే స్వతన్త్ర ఏవేతి విద్యాం ఫలేన ప్రరోచయన్ స్తౌతి. అథేదానీం యథోక్తాయా విద్యాయాః సమ్యగవభాసకారణం శుద్ధ్యవభాసకారణస్య చాపి సత్త్వస్య విశుద్ధికారణం సాధనముపదిశ్యతే. (ఆహారశుద్ధౌ) ఆహ్రియత ఇత్యాహారః - శబ్దాదివిషయజ్ఞానం. భోక్తుర్భోగాయాహ్రియతే. తస్య విషయోపలబ్ధిలక్షణస్య విజ్ఞానస్య శుద్ధిః - ఆహారశుద్ధిః. రాగద్వేషమోహదోషైరసంసృష్టం విషయవిజ్ఞానమిత్యర్థః. తస్యామాహారశుద్ధౌ సత్యాం తద్వతోऽన్తఃకరణస్య- సత్త్వస్య శుద్ధిః - నైర్మల్యం భవతి. సత్త్వశుద్ధౌ చ సత్యాం యథావగతే భూమాత్మని ధ్రువా- అవిచ్ఛిన్నా స్మృతిః- అవిస్మరణం భవతి. తస్యాం చ లబ్ధాయాం- స్మృతిలమ్భే సతి సర్వేషాం - అవిద్యాకృతానర్థపాశరూపాణామనేకజన్మాన్తరానుభవభావనాకఠినీకృతానాం హృదయాశ్రయాణాం గ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః- విశేషేణ ప్రమోక్షణం. వినాశో భవతీతి. యత ఏతదుత్తరోత్తరం యథోక్తమాహారశుద్ధిమూలం- తస్మాత్సా కార్యేత్యర్థః. సర్వం శాస్త్రార్థమశేషత ఏవాఖ్యాయికారూపేణోపసంహరతి శ్రుతిః - తస్మై మృదితకషాయాయ- వార్క్షాదిరివ కషాయః - రాగద్వేషాదిదోషః. సత్త్వస్య రఞ్జనారూపత్వాత్. స జ్ఞానవైరాగ్యాభ్యాసరూపక్షారేణ క్షాలితో మృదితః - వినాశితో యస్య నారదస్య- తస్మై యోగ్యాయ మృదితకషాయాయ తమసః- అవిద్యాలక్షణాత్పారం - పరమార్థతత్త్వం దర్శయతి - దర్శితవానిత్యర్థః. కోऽసౌ. భగవాన్- * ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి ఏవంధర్మా సనత్కుమారః. తమేవ - సనత్కుమారం దేవం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే- కథయన్తి తద్విదః. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కర భగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠక భాష్యమ్.

ఆ.— న కేవలం ప్రాగుక్తమిహ విద్యాఫలం- కిన్తు మన్త్రోక్తం చేత్యాహ (కిఞ్చేతి) తదర్థస్య మన్త్రస్య సిద్ధిః క్రియతే. స చ విద్యాఫలరూపః. న పశ్య ఇతి మన్త్రమాదాయ వ్యాచష్టే (పశ్యతీత్యాదినా) సర్వమాప్నోతీత్యపూర్ణతాపరిచ్ఛేదభ్రమస్యైవ ధ్వంసేన వివక్షితా - స తు క్రిమికీటాదిభావః - అపురుషార్థత్వప్రసక్తాదితి ద్రష్టవ్యం. విద్యాస్తుత్యర్థం సగుణవిద్యాఫలమపి నిర్గుణబ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాహ (కిఞ్చేతి) త్రిధా- తేజోऽబన్నరూపేణ. శబ్దస్పర్శాదిరాదిశబ్దార్థః. విద్యాం, తత్ఫలం, తదపేక్షితాం స్తుతిం, చాభిధాయాహారశుద్ధావిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) * రాగద్వేషవిషయమైత్త్యాదివిషయానిన్ద్రియైశ్చరన్నిత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్యాహారశబ్దం వ్యాకరోతి (ఆహ్రియత ఇతీతి) కథం తస్యాహ్రి

యమాణత్వం- తత్రాహ (ఛోక్తురితి) కీదృశీ తస్య శుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (రాగేతి) ఆహారశుద్ధిఫలమాహ (తస్యామితి) అన్తఃకరణశుద్ధిఫలం కథయతి (సత్త్వేతి) స్మృతిలాభఫలం దర్శయతి (తస్యాం చేతి) భవతీతి - ఆహారశుద్ధిరపేక్షితేతి శేషః. ప్రకృతవాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (యత ఇతి) తస్మై మృదితకషాయాయేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి) ఆగతిం గతిం- ఆయవ్యయౌ. తస్య చ వైశిష్ట్యాన్తరమాహ (తమితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం సప్తమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

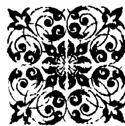
౨౦.— (తదేష శ్లోకః). తత్- తస్మిన్విషయే ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి) పశ్యః- బ్రహ్మదర్శీ మృత్యుం- మరణం, రోగం - దుఃఖసాధనం, దుఃఖతాం- జగతి ప్రతికూలతాం, చ న పశ్యతి. సర్వసాకల్యేనార్థాన్ సఙ్కల్పమాత్రేణ సఙ్కల్పితానర్థాన్ సర్వస్మిన్ కాలే ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకావిర్భావో భవతీత్యర్థః. అత్ర జగతి దుఃఖతాం న పశ్యతీత్యుక్త్యా జగతో ముక్తం ప్రతి ప్రతికూలత్వం నాస్తి - పిత్తోపహతస్య పయః ప్రతికూలత్వవత్ జగతః ప్రతికూలత్వం కర్మనిబన్ధనమిత్యుక్తం భవతి. (స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా । సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశ స్మృత ఇత్యాది) ఆత్మనోఽనియమనస్య త్రేధా పఞ్చధా సప్తధేత్యాదివిభాగాయోగాత్ సఙ్కల్పపరిగృహీతానేకవిధశరీరో భవతీత్యర్థః. ఏవం మోక్షసాధనభూతోపాసనప్రకారముపదిశ్య- తాదృశోపాసననిష్పత్తౌ అన్తఃకరణస్యోపాసనోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపరాహిత్యమపేక్షితం. తచ్చ రాజసతామసాహారసేవినాం న సమ్భవతి- అపితు తద్వినిర్ముక్తసాత్త్వికాహారసేవినాం భవతీత్యుపాసకస్య సాత్త్వికాహారసేవిత్వం భవతీత్యుపదిశతి (ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః। స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి) ఆహారశుద్ధౌ- సాత్త్వికాహారసేవనే సతి సత్త్వస్య - అన్తఃకరణస్య శుద్ధిః - నైర్మల్యం భవతి. తస్మిన్నైర్మల్యే సతి ధ్రువా స్మృతిః- అవిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తానరూపాత్మధ్యానం సిధ్యతి. ధ్రువస్మృతిలమ్భే- తల్లాభే సతి దుర్మోచతయా గ్రన్థిశబ్దవాచ్యానామవిద్యారాగాదీనాం మోక్షో భవతీత్యర్థః. అత్ర స్మృతిలమ్భ ఏవ సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇత్యుక్త్యా స్మృత్యనన్తరభావినా స్మృతివిలక్షణేన దర్శనేన న మోక్షః- అపి తు దర్శనసమానాకారస్మృతిసన్తానేనైవ. తతశ్చ * స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నిత్యత్ర పశ్యన్నిత్యాదిశబ్దా దర్శనసమానాకారోపాసనపరాః, ప్రకరణాన్తరస్థాః * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదిశబ్దాశ్చ దర్శనసమానాకారధ్యానపరా, ఇతి సూచితం భవతి. శాస్త్రార్థమశేషతః కృత్వా ఆఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః (తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్సనత్కుమారః) ఏవం శుద్ధాన్తఃకరణాయ నారదాయ భగవాన్ సనత్కుమారః సంసారసన్తమసచణ్డభానుభూతోపాసనగోచరం పరమాత్మానం స్పష్టముపాదిక్షదిత్యర్థః. అత్ర నామాదిషు బ్రహ్మత్వేనోపదిష్టేష్వపి తత్ర బ్రహ్మత్వస్యానభ్యుపగమాత్ తస్య మృదితకషాయత్వం. శిష్యస్య పరిశుద్ధాన్తఃకరణతయా ఉపదేశయోగ్యతాం పరీక్ష్యైవ ఉపదిష్టవానిత్యర్థః. (తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే) స్పష్టోఽర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ఏతద్విషయమధికరణముపన్యస్యతే- ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాణి సన్తి- న సన్తీతి విచారే- * అభావం బాదరిరాహ హ్యేవం. శరీరేన్ద్రియాణామభావం బాదరిరాచార్యో మన్యతే- * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీత్యేవం శ్రుతిరాహేత్యర్థః. * భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్. ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాదిసద్భావం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. కుతః. వికల్పామననాత్ - వివిధః కల్పః- వికల్పః. వైవిధ్యమిత్యర్థః. * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధేత్యాది శ్రుతేః. ఆత్మన ఏకస్యాచ్ఛేద్యస్యానేకధాభావాసమ్భవాత్ త్రిధాభావాదయః శరీరనిబన్ధనా ఇత్యవగమ్యతే. అశరీరత్వవచనం తు కర్మకృతశరీరాభావపరం. * ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః. * సఙ్కల్పాదేవేతి పూర్వనిర్దిష్టః సఙ్కల్పోఽతఃశబ్దేన పరామృశ్యతే. అతః- సఙ్కల్పవశాదేవ ముక్తస్య సశరీరత్వాశరీరత్వలక్షణవిధాద్వయమప్యస్తి. సఙ్కల్పవశాత్సశరీరోఽశరీరశ్చ భవతీతి భగవాన్బాదరాయణో మన్యత ఇత్యర్థః. ద్వాదశాహవత్- యథా * ద్వాదశాహమృద్ధికామా ఉపేయుః * ద్వాదశాహేన ప్రజాకామం యాజయేదితి ఉపైతియజతిచోదనాభ్యాం ద్వాదశాహస్య సత్రత్వాహీనత్వరూపవిధాద్వయవత్త్వం- ఏవమిత్యర్థః. * తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః. ముక్తస్య స్వతనుప్రభృతిభోగోపకరణసృష్టిసఙ్కల్పాభావే స్వప్నే పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్యథా భోగాన్భుఙ్క్తే- ఏవం ముక్తస్యాప్యసఙ్కల్పేఽపి పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి. * భావే జాగ్రద్వత్. ముక్తస్య స్వభోగోపకరణతనుభవనాదిసృష్టిసఙ్కల్పసత్త్వే యథా జాగ్రత్పురుషః స్వార్జితైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి- ఏవం ముక్తోఽపి స్వసఙ్కల్పసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి. నన్వణుపరిమాణస్య జీవస్య కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానసమ్భవః- తత్రాహ- * ప్రదీపవదావేశస్తథా హి దర్శయతి. యథా ప్రదీపస్యైకదేశస్థితస్యాపి ప్రభయా దేశాన్తరవ్యాప్తిః- ఏవమేకదేశస్థితస్యాత్మనః ధర్మభూతజ్ఞానద్వారా ఆత్మాభిమానానుగుణా అనేకశరీరేషు వ్యాప్తిరుపపద్యతే. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః * వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవః స విజ్ఞేయః స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి. ఆనన్త్యాయ- ధర్మభూతజ్ఞానకృతానన్త్యాయేత్యర్థః. ఇయాంస్తు విశేషః- బద్ధస్య కర్మాధీనశ్శరీరపరిగ్రహః - ముక్తస్య స్వేచ్ఛాయత్త ఇతి. నను * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి ముక్తస్య జ్ఞానాభావప్రతిపాదనాత్ కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానానుగుణజ్ఞానవ్యాప్తిః- త

త్రాహ- "స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతం హి. * నబాహ్యంకించనవేదేతి జ్ఞానాభావశ్రుతేః సుషుప్తిమరణాన్యతరవిషయత్వాత్, సుషుప్తిమరణయోర్నిష్ప్రత్యూహత్వస్య *నాహఖల్వయమేవంసమ్ప్రత్యాత్మానంజానాతి" విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవాను వినశ్యతీతి శ్రుతిభ్యామావిష్కృతత్వాత్,. అనువినశ్యతి- నపశ్యతీత్యర్థః. ముక్తస్య "మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతఇతిసార్వజ్ఞ్యస్యావిష్కృతత్వా చ్చేతి స్థితం. తథాసమన్వయాధ్యాయే "యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి సభూమేతినిర్దిశ్యమానో భూమా ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవఏవ- ప్రాణాదూర్ధ్వమస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయఇతి ప్రశ్నస్యాభా, ఉతోవావ ప్రాణాద్భూయఇతి ప్రతివచనస్యాభా, అదర్శనేన ప్రస్తుతాత్మోపదేశస్యతత్రైవపర్యవసానాత్. అతశ్చ సత్యపి బ్రహ్మలిఙ్గానితత్రైవయథాకథంచిద్యోజయితవ్యానీతిపూర్వపక్షే, ప్రాప్తఉచ్యతే- *భూమాసమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్. భూమాపరమాత్మా- సమ్ప్రసాదాత్- జీవాదధికత్వేనతస్యోపదేశాత్. *ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేత్యత్ర సమ్ప్రసాదశబ్దస్యజీవే ప్రయుక్తత్వాత్ సమ్ప్రసాదః- జీవః "ఏషతువాఅతివదతియస్సత్యేనాతివదతీతి సత్యాతివాదినః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాతివాద్యపేక్షయాతుశబ్దేనాధికత్వేనోపదిశ్యమానతయా అతివదననిమిత్తస్యసత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య ప్రాణశబ్దితాజ్జీవాదధికత్వప్రతీతేర్న ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవోభూమా. * ధర్మోపపత్తేశ్చ. స్వేమహిమ్ని ప్రతిష్ఠితః*సఏవేదమిత్యాదిభిః ప్రతిపాదితస్వమహిమప్రతిష్ఠత్వసర్వాత్మకత్వాదిధర్మాణాం, " ఆత్మతః ప్రాణఆత్మతఆశేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితప్రాణశబ్దితజీవప్రభృతిసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వస్య, ప్రాణశబ్దేజీవేఽసమ్భవాచ్చ భూమాపరమాత్మేతి స్థితం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ప్రేమాయయః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

అష్టమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అథయదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరంపుణ్డరీకం వేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యంతద్వావవిజిజ్ఞాసితవ్యమితి॥ ౧

శం.— యద్యపిదిగ్దేశకాలాదిభేదశూన్యం బ్రహ్మ సదేకమేవాద్వితీయ, మాత్మైవేదంసర్వ, మితిషష్ఠసప్తమయోరధిగతం- తథాపీహమన్దబుద్ధీనాందిగ్దేశాదిభేదవద్వస్త్వితి ఏవంభావితాబుద్ధిర్న శక్యతే సహసా పరమార్థవిషయాంకర్తుమితి, అనధిగమ్య చ బ్రహ్మ న పురుషార్థసిద్ధిరితి, తదధిగమాయ హృదయపుణ్డరీకదేశ ఉపదేష్టవ్యః. యద్యపిసత్సమ్యక్ప్రత్యయైకవిషయం నిర్గుణంచాత్మతత్త్వం-తథాపిమన్దబుద్ధీనాంగుణవత్త్వస్యేష్టత్వాత్సత్యకామాదిగుణవత్త్వంచవక్తవ్యం. తథాయద్యపి బ్రహ్మవిదాంస్త్ర్యాదివిషయేభ్యః స్వయముపరమో భవతి-తథాప్యనేకజన్మవిషయసేవాభ్యాసజనితావిషయవిషయాతృష్ణా న సహసానివర్తయితుంశక్యత ఇతి బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషో విధాతవ్యః. తథాయద్యప్యాత్మైకత్వవిదాంగన్తృగమనగన్తవ్యాభావాదవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయే గగన ఇవవిద్యు, దుద్భూత ఇవ వాయు, ర్దగ్ధేన్ధన ఇవాగ్నిః, స్వాత్మన్యేవనిర్వృతిః- తథాపిగన్తృగమనాదివాసితబుద్ధీనాంహృదయదేశగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకానాంమూర్ధన్యయా నాడ్యాగతిర్వక్తవ్యేత్యష్టమః ప్రపాఠక ఆరభ్యతే. దిగ్దేశగుణగతిఫలభేదశూన్యం హి పరమార్థసదద్వయంబ్రహ్మమన్దబుద్ధీనామసదివప్రతిభాతి- సన్మార్గస్థాస్తావద్భవన్తు- తతశ్శనైః పరమార్థసదపి గ్రాహయిష్యామీతి మన్యతే శ్రుతిః. అథ - అనన్తరంయదిదం- వక్ష్యమాణందహరం- అల్పంపుణ్డరీకం- పుణ్డరీకసదృశంవేశ్మేవవేశ్మ- ద్వారపాలాదిమత్త్వాత్. అస్మిన్బ్రహ్మపురే- బ్రహ్మణఃపరస్య పురం. రాజ్ఞోఽనేకప్రకృతిమద్యథాపురం- తథేదమనేకేన్ద్రియమనోబుద్ధిభిఃస్వామ్యర్థకారిభిర్యుక్తమితి బ్రహ్మపురం. పురేచవేశ్మ రాజ్ఞోయథా-తథాతస్మిన్బ్రహ్మపురే- శరీరేదహరంవేశ్మ - బ్రహ్మణఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానమిత్యర్థః. యథాహివిష్ణోస్సాలగ్రామః. అస్మిన్హిస్వవికారశుఙ్గేదేహేనామరూపవ్యాకరణాయ ప్రవిష్టంసదాఖ్యంబ్రహ్మ జీవేనాత్మనేత్యుక్తం - తస్మాదస్మిన్హృదయపుణ్డరీకే వేశ్మన్యుపసంహృతకరణైర్బాహ్యవిషయవిరక్తైర్విశేషతో బ్రహ్మచర్యసత్యసాధనాభ్యాంయుక్తైర్వక్ష్యమాణగుణవద్ధ్యాయమానైర్బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి ప్రకరణార్థః. దహరః- అల్పతరోఽస్మిన్- దహరేవేశ్మని. వేశ్మనోఽల్పత్వాత్తదన్తర్వర్తినోఽల్పతరత్వంవేశ్మనః. అన్తరాకాశః- ఆకాశాఖ్యంబ్రహ్మ. * ఆకాశో వై నామేతిహివక్ష్యతి - ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వసర్వగతత్వసామాన్యాచ్చ. తస్మిన్- ఆకాశాఖ్యే యదన్తః- మధ్యే. తదన్వేష్టవ్యం, తద్వావ- తదేవచవిశేషేణజిజ్ఞాసితవ్యం,- గుర్వాశ్రయణశ్రవణాద్యుపాయైరన్విష్యచసాక్షాత్కరణీయమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే నిర్విశేషమాత్మతత్త్వమనవచ్ఛిన్నం సదాత్మనైకతానమావేదితం. తథాచోపాసనాదారమ్భవదితార్థాకిమవశిష్యతే- యదర్థముత్తరాధ్యాయాన్తరమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) కర్తుమితి - తదధిగమాయవిశిష్టోపదేశ ఉపదేష్టవ్య ఇతిసమ్బన్ధః. మన్దబుద్ధీనాంతద్ధిపరమార్థవస్తునో బ్రహ్మణోఽధిగతిరపేక్షితేత్యర్థః. న కేవలం మన్దాధికారిణాం బ్రహ్మాధిగమశేషత్వేన హృదయదేశోపదేశ ఏవాత్ర కర్తవ్యః - కింతుపూర్వత్రానుక్తగుణాద్యర్థాన్తరోపదేశశ్చ కార్యఇత్యాహ (యద్యపీతి) అవశిష్టమర్థాన్తరముపదేష్టవ్యమన్వాచష్టే (తథేతి) మన్దధియాంబ్రహ్మధీశేషత్వేన దేశవిశేషవద్గుణవిశేషవచ్చ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషో విధాతవ్య ఇతిసమ్బన్ధః. శబ్దోక్తబ్రహ్మజ్ఞానవతాం విధిం వినాపి విషయేభ్యో వైముఖ్యసమ్భవాత్కిం విధినేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపి బ్రహ్మవిదామితి) యథా సాధనవిశేషో వక్తవ్యోఽవశిష్యతే- తథోపాసకానాంగతిశ్చవక్తవ్యేత్యవశిష్టమర్థాన్తరమాహ (తథేతి) ఏకత్వదర్శినాంగన్త్రాదిసర్వభేదప్రత్యయాభావమయాదవిద్యాదిశేషస్య దేహస్థితినిమిత్తస్య క్షయే సతి స్వాత్మన్యేవనిర్వృతిసమ్భవాత్కుతోగతిర్వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యప్యాత్మైకత్వవిదామితి) అవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయే - స్వాత్మన్యేవనిర్వృతిరిత్యుక్తారేణసమ్బన్ధః స్వాత్మనిర్వాణేకృతకరూపత్వాయోగేన స్వాభావికస్వరూపావస్థానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (గగన ఇవేతి) అనేకోదాహరణోపాదానం బుద్ధిసౌకర్యార్థం. ఉక్తమర్థాధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (దిగ్దేశేతి) దిగ్దేశేనగుణైర్గత్యాఫలభేదేనచశూన్యం - తదనవచ్ఛిన్నమితియావత్. తస్యదిగాద్యనవచ్ఛిన్నత్వే హేతుమాహ (అద్వయమితి) తర్హి తేషాం భ్రమాపోహార్థం పరమార్థసదద్వయంబ్రహ్మ గ్రాహయితవ్యం- కిమిత్యన్యథోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సన్మార్గస్థా ఇతి) అధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాందర్శయిత్వా శ్రుత్యక్షరాణివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఉత్తమబుద్ధీన్ప్రతి నిర్విశేషబ్రహ్మోపదేశానన్తరంమన్దబుద్ధీన్ప్రతిసవిశేషముపదిశ్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః. తత్ర తావదుపాస్యాయతనం నిర్దిశతి (యదిదమితి) హృదయపుణ్డరీకస్యవేశ్మసాదృశ్యే హేతుమాహ (ద్వారపాలాదీతి) * తస్యహవాఏతస్యపఞ్చదేవసుషయఇత్యాదిశ్రుతేరుక్త

ఉ.— తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి. ౨

హేతుసిద్ధిః. తస్యాశ్రయం దర్శయతి (అస్మిన్నితి) శరీరస్య బ్రహ్మపురత్వం దృష్టాన్తేన సాధయతి (రాజ్ఞ ఇతి) తత్రోక్తవేశ్మదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (పురే చేతి) కథం పునస్సర్వగతస్య నిరవయవస్య బ్రహ్మణో యథోక్తవేశ్మనిష్ఠత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) నను సంసారిణో బ్రహ్మాతిరిక్తస్య స్వకర్మోపార్జితేన శరీరేణ స్వామిత్వసమ్బన్ధః న బ్రహ్మణః - తదసమ్బన్ధిత్వాత్. తత్కథం తత్రోపలబ్ధిః - అత ఆహ (అస్మిన్ హీతి) బ్రహ్మణో జీవాత్మనా సృష్టికార్యే జలార్కవత్ప్రవేశే హృదయపుణ్డరీకస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వం పూర్వోక్తమవిరుద్ధమిత్యాహ (తస్మాదితి) అన్తరాకాశస్యాత్యల్పతరత్వే హేతుమాహ (వేశ్మన ఇతి) ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆకాశాఖ్యమితి) కథం వాక్యశేషే వ్యాకాశశబ్దో బ్రహ్మణి వర్తతే - తత్రాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తస్మిన్ యదన్తః - తదాశ్రయేణ సహాన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్ స్వే మహిమ్ని యదన్తః - తదాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. తదన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్ హృదయపుణ్డరీకావచ్ఛిన్నే నభసి యదన్తః - ఆకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. తదన్వేష్టవ్యమితి యోజనా. ౧

రం.— దహరవిద్యా ప్రస్తూయతే (అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ) విద్యాన్తరారమ్భప్రదర్శనార్థోఽయమథశబ్దః. ఉపాస్యతయా సన్నిహితస్య పరబ్రహ్మణః స్థానతయా నవద్వారాదిమత్త్వాదినా చ పురశబ్దితే అస్మిన్ శరీరే పుణ్డరీకాకారమల్పం హృదయాఖ్యం పరస్య బ్రహ్మణో వేశ్మేత్యర్థః. (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్ యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) అస్మిన్ - వేశ్మన్యన్తః దహరః - సూక్ష్మః ఆకాశః. అత్ర యఇతి పుంలిఙ్గయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. అస్మిన్నన్తర్దహర ఆకాశ ఇత్యర్థః. తస్మిన్యదన్తరిత్యత్రాన్తశ్శబ్దోఽన్తర్వర్తిపరః. తచ్ఛబ్దాధ్యాహర్తవ్యః. తతశ్చాయమర్థః - అస్మిన్ దహరపుణ్డరీకే యో దహర ఆకాశః, యదన్తర్వర్తి చ యత్, - తదుభయం శ్రవణమనసాభ్యాముపగన్తవ్యం ధ్యాతవ్యం చేతి. తదన్వేష్టవ్యమిత్యత్ర తదితి నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశో లిఙ్గసామాన్యవివక్షయా ద్రష్టవ్యః. యద్వా - దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి పుంలిఙ్గయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః - అస్మిన్ దహరాకాశః, యదన్తర్వర్తి, చ యదితి యచ్ఛబ్దే నైవ * నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామితి కృతనపుంసకైకశేషవద్భావేనైకేనైవ నపుంసకలిఙ్గేనద్వయోరపి పరామర్శసమ్భవాత్. తదన్వేష్టవ్యమితి వాక్యే తచ్ఛబ్దేపి నపుంసకైకశేషసమ్భవాత్ ఏకేనైవ తచ్ఛబ్దేన ద్వయోరపి పరామర్శః. తతశ్చానేన వాక్యేన దహరాకాశః, తదన్తర్వర్తి, చాన్వేష్టవ్యమిత్యుక్తం భవతి. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మేత్యనూద్య తస్మిన్ దహరపుణ్డరీకవేశ్మని యో దహర ఆకాశః, యచ్చ తదన్తర్వర్తి, - తదుభయమన్వేష్టవ్యమితి ప్రతీయత ఇతి. అత్రాకాశశబ్దః ఆ - సమన్తాత్కాశతే - ప్రకాశత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పరమాత్మపరః. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. న చ తదన్తర్వర్తినస్సహాన్వేష్టవ్యత్వే ప్రతీయమానే దహరాకాశశబ్దితస్యాపి అన్వేష్టవ్యతాసిద్ధ్యర్థమేతావాన్ క్లేశః కిమర్థమాశ్రీయత ఇతి. కిం చ - * విశ్వజిత్సర్వపృష్ఠోఽతిరాత్రో భవతీత్యత్ర పృష్ఠగతసర్వతావిధ్యాయీ సర్వపృష్ఠవిధివత్ దహరాకాశాన్తర్వర్తిత్వేన గుణజాతోపాసనస్య దహరాకాశోపాసనమన్తరేణాసమ్భవేనాక్షేపాదేవ దహరాకాశోపాసనస్యాపి సిద్ధతయా యచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకైకశేషైకవద్భావ చ శబ్దాధ్యాహార క్లేశానుభవో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యం - * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాన్ ఇత్యుపసంహారే కామోపాసనవచనానుసారేణాస్యానుభోక్తవ్యత్వాత్. న చ తదేవ వాక్యం దహరాకాశతదన్తర్వర్తినోరుభయోరుపాసనవిధిపరమస్త్వితి వాచ్యం - ప్రక్రమస్థం విస్పష్టతత్ప్రత్యయయుక్తం వాక్యం విహాయోపసంహారస్య విస్పష్టవిధిప్రత్యయశూన్యస్య యచ్ఛబ్దయుక్తస్య విధిత్వకల్పనానౌచిత్యాత్, తస్య విధిత్వకల్పనాయామప్యనువాదరూపస్యాప్యస్య వాక్యస్య తదనుసారేణార్థద్వయోపాసనపరత్వస్యాశ్రయణీయతయా నపుంసకైకశేషాదిక్లేశస్యాశ్రయణీయత్వాత్, ఇతి. ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్తౌ. అథవా - ఇతీత్యస్యానన్తరమాచార్యో బ్రూయాదిత్యధ్యాహారః. ౧

శం.— తం చేత్ - ఏవముక్తవన్తమాచార్యం యది బ్రూయుః - అన్తేవాసినశ్చోదయేయుః. కథం. యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే పరిచ్ఛిన్నే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ - తతోఽప్యన్తరల్పతర ఏవాకాశః. పుణ్డరీక ఏవ వేశ్మని తావత్కిం స్యాత్ - కిం తతోఽల్పతరే ఖే యద్భవేదిత్యాహుః (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే) న కించన విద్యత ఇత్యభిప్రాయః. యది నామ బదరమాత్రం కించిద్విద్యతే - కిం తస్యాన్వేషణేన విజిజ్ఞాసనేన వా ఫలం విజిజ్ఞాసితుస్స్యాత్. అతో యత్తత్రాన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం వా - న తేన ప్రయోజనం. ౨

ఆ.— దహరోఽస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోద్యముత్థాపయతి (తం చేదితి) తదేవ చోద్యమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) భవతు పరిచ్ఛిన్నే శరీరే పుణ్డరీకాకారస్య హృదయస్యాల్పత్వం, తదన్తర్వర్తినశ్చాకాశస్య తతోఽల్పతరత్వం, - తథాపి ప్రకృతే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్డరీక ఏవేతి) కింశబ్దస్య ప్రశ్నవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (న కించనేతి) హృదయపుణ్డరీకాన్తర్వర్తినమాకాశముపేత్యాద్యం దూషయతి (యది నామేతి) ఫలాసమ్భవోఽత్ర శఙ్కార్థః. తత్రేతి - అన్తర్వర్త్యాకాశోక్తిః. ౨

రం.— (తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమిత్యాది) ఏవముక్తవన్తమాచార్యం స్వల్పహృదయమధ్యవర్తితయాఽతిస్వల్పే కిం నామ వర్తితుమర్హతి - యదన్వేష్టవ్యం స్యాదితి దహరాకాశశబ్దితస్య బ్రహ్మత్వం, తదన్తర్వర్తితయా నిర్దిష్టస్య తద్గుణజాతత్వం, చాజానానా అన్తేవాసినో యది బ్రూయురిత్యర్థః. కిం తదత్ర విద్యత ఇతి వాక్యం సర్వాన్తరస్య

ఉ.— స బ్రూయాద్యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణి యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్సమాహితమితి. ౩

రమాత్మకత్వేఽన్తర్వర్తినః సర్వవస్తునో ధారణానుపపత్తిరిత్యర్థః, తత్రాపి విశేషప్రశ్నపరమితి వ్యాసార్యాణామభిప్రాయ ఇతి యద్యపి ప్రతీయతే - తథాపి *యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యేతావన్మాత్రం శ్రుతవతాం శిష్యాణాం పరమాత్మత్వనిర్ణయాదాకాశశబ్దాజ్ఞానాభావాత్, దహరత్వాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వాదివిరోధిలిఙ్గాదర్శనాత్, బ్రహ్మలిఙ్గేషు చానుపన్యస్తేషు, పరమాత్మత్వనిశ్చయస్య తదుపజీవ్యాక్షేపప్రవృత్తేర్వా అసమ్భవాత్, సర్వాన్తరస్య పరమాత్మనోఽన్తర్వర్తినః సర్వస్య ధారణానుపపత్తేరేవ శిష్యాణాం హృది పరివర్తమానత్వేన ప్రశ్నవాక్యే * దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి దహరపుణ్డరీకాన్తర్వర్తిత్వేనాకాశస్య దహరతోపన్యాసస్య వా, ప్రతివచనే *యావాన్వా అయమాకాశ ఇతి తత్తుల్యోపన్యాసస్య వా, అసఙ్గతత్వాపాతాత్, వ్యాసార్యాణామప్యుక్త ఏవార్థోఽభిప్రేతః. తేనిత్తు శరీరస్య బ్రహ్మపురత్వేనోపక్రమాదివవి(?)చ నర్వర్త్యాకాశశబ్దనిర్దిష్టం బ్రహ్మేత్యవగత్యైవ తదన్తర్వర్తివస్త్వన్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తిమభిప్రేత్య న్యవారాన్తర్వర్తివిశేషం పృచ్ఛన్తీత్యపి సమ్భావనాస్త్యనుపపత్తిరితి వదన్తి. ౨

శం.— ఇత్యుక్తవతః స - ఆచార్యో బ్రూయాదితి శ్రుతేర్వచనం. శృణుత. తత్ర యద్భవద్భిరుక్తం పుణ్డరీకాన్తఃస్థస్యాల్పత్వాత్తత్స్థస్యాల్పతరం స్యాదితి- తదసత్ - న హి ఖం పుణ్డరీకవేశ్మగతం పుణ్డరీకాదల్పతరం మత్వాఽవోచం- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి. కిం తర్హి. పుణ్డరీకమల్పం. తదనువిధాయి తత్స్థమన్తఃకరణం పుణ్డరీకాకాశపరిచ్ఛిన్నం. తస్మిన్విశుద్ధిసంస్కృతకరణానాం యోగినాం స్వచ్ఛ ఇవోదకే ప్రతిబిమ్బరూపమ్, ఆదర్శ ఇవ చ శుద్ధే, స్వచ్ఛం విజ్ఞానజ్యోతిఃస్వరూపావభాసం తావన్మాత్రం బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి-దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యవోచామ అన్తఃకరణోపాధినిమిత్తం. స్వతస్తు యావాన్వై - ప్రసిద్ధః పరిమాణతోఽయమాకాశః - భౌతికః. తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః - యస్మిన్నన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం చావోచామ. నాప్యాకాశతుల్యపరిమాణత్వమభిప్రేత్య తావానిత్యుచ్యతే. కిం తర్హి. బ్రహ్మణోఽనురూపస్య దృష్టాన్తాన్తరస్యాభావాత్. కథం పునరాకాశసమత్వేన బ్రహ్మోపమీయతే. *యేనావృతం ఖం చ దివం మహీం చ *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః *ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. కిం చ- ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ- బ్రహ్మాకాశే బుద్ధ్యుపాధివిశిష్టేఽన్తరేవ సమాహితే- సమ్యగాహితే. స్థితే. * యథారా వా అరానాభౌ విత్యుక్తం హి. తథా (ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చేత్యాది) సమానం. యచ్చాస్య- ఆత్మన ఆత్మీయత్వేన దేహవత ఇహాస్తి- విద్యత ఇహ లోకే. తథా-యచ్చ నాస్తి- యత్త్వేన న విద్యతే. నష్టం భవిష్యచ్చ నాస్తీత్యుచ్యతే- న త్వత్యన్తమేవాసత్ - తస్య హ్యాద్యాకాశే సమాధానానుపపత్తేః. ౩

ఆ.— శిష్యాచార్యవ్యతిరిక్తస్యాత్రాప్రస్తుతత్వాత్క్వేదం నియోగవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి శ్రుతేరితి) కిమాచార్యో బ్రూయాదిత్యపేక్షాయాం వక్ష్యమాణే హేతౌ శిష్యాణాం మనస్సమాధానమాదౌ ప్రార్థయత ఇత్యాహ (శృణుతేతి) శ్రోతవ్యమేవ దర్శయితుం శిష్యోక్తమనువదతి (తత్రేతి) కిమాకాశస్య స్వాభావికం దహరత్వమపేక్ష్యోచ్యతే - కిం వా పరోపాధినిమిత్తమితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (తదసదితి) తత్స్థస్య స్వాభావికం దహరత్వమాశ్రిత్యోక్తం నిరవకాశమితి శేషః. కథం తర్హి దహరత్వోక్తిరాకాశస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (కిం తర్హీతి) తస్మిన్విశుద్ధే తావన్మాత్రం బ్రహ్మ యథోక్తవిశేషణం యోగినాం విశుద్ధిభిర్విముఖీకృతాన్తఃకరణానాముపలభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. అన్తఃకరణస్య శుద్ధత్వే దృష్టాన్తమాహ (స్వచ్ఛ ఇవేతి) బ్రహ్మణ ఉపలభ్యమానత్వే ప్రతిబిమ్బరూపమిత్యుదాహరణం. ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థముదాహరణాన్తరం. బ్రహ్మణోఽన్తస్సన్నికర్షమాత్రకం చ వ్యవధానం నాస్తీత్యుపలబ్ధిసిద్ధం విశినష్టి (స్వచ్ఛమితి) తావదేవ దహరత్వమాదాయ చోద్యతే చేత్ - అనౌపాధికం మహత్త్వమపేక్ష్య సమాధిస్సమ్భవతీతి వికల్పాన్తరం నిరస్యతి (స్వతస్త్వితి) యస్మిన్నన్వేష్టవ్యం - అన్వయేన సహేతి శేషః. యావాంస్తావానితి వచనాద్బాహ్యాకాశేన తుల్యపరిమాణత్వం బ్రహ్మణోఽభిప్రేతం - తథా చ * జ్యాయానాకాశాదిత్యాదివిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) కేనాభిప్రాయేణ తర్హి తావానిత్యుక్తం- అత ఆహ (కిం తర్హీతి) న తస్య ప్రతిమాస్తీతి- ఆకాశాదిరూపేణ వ్యాప్తం లోకోఽనుభవతి- తస్మిన్నన్తర్దేశే సర్వముపగామ్య సమాహితమిత్యర్థః. కార్యకారణయోరతుల్యపరిమాణత్వప్రసిద్ధేశ్చ నాకాశసమతా బ్రహ్మణోఽస్తీత్యాహ (తస్మాదితి) ఆధారాధేయయోరతుల్యపరిమాణత్వాన్నైవమిత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి) ఇతశ్చాకాశస్య న స్వాభావికం దహరత్వమిత్యాహ (కిం చేతి) కార్యం హి ద్యావాపృథివ్యాది కారణే సమాహితం - తచ్చ హృదయాదరాద్ధ్యేయమిత్యభిప్రేత్య బుద్ధ్యుపాధివిశిష్ట ఇత్యుక్తం. ఆకాశే ద్యావాపృథివ్యాదేస్సమాహితత్వే భూమవిద్యాసంవాదం దర్శయతి (యథా వేతి) న విద్యతే- సర్వం తదస్మిన్సమాహితమితి సమ్బన్ధః. నాస్తిశబ్దస్యాత్యన్తాసద్విషయత్వం వ్యావర్తయతి (నష్టమితి) ౩

రం.— (స బ్రూయాద్యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఇత్యాది) ఏవముక్తస్సన్- ఆచార్యః ప్రతిబ్రూయాత్. కిమితి. హృదయపుణ్డరీకమధ్యవర్త్యాకాశశబ్దనిర్దిష్టః భూతాకాశవద్విపులః. ద్యావాపృథివ్యాదిశబ్దలక్షితం భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణ, మగ్నిసూర్యాదిశబ్దలక్షితో భోక్తృవర్గశ్చ తదాశ్రిత ఇత్యర్థః. (యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి) అస్య- ఉపాసకస్యేహ - లోకే యత్- భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ - మనోరథమాత్రగోచరమిహ నాస్తి,- సర్వం తత్- భోగ్యజాతమ

ఉ.— తంచేద్బ్రూయురస్మిగ్ంశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వగ్ం సమాహితగ్ం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా యదైనజ్జరా వాఽఽప్నోతి ప్రధ్వగ్ంసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి. ౪

స్మిన్ - దహరాకాశే సమాహితమిత్యర్థః. దహరాకాశో నిరతిశయభోగ్య ఇతి యావత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి దహరాకాశస్యాతీవ మహత్త్వమభిధాయ * ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీతి ప్రకృతి సమస్త దహరాకాశమస్మిన్ని నిర్దిష్టత్వేన తస్య జగదాధారత్వమభిధాయ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి పునరస్మిన్నితి తేనైవ దహరాకాశం పరామృశ్య తస్మిన్నస్య - ఉపాసకస్యేహ - లోకే యత్ - భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ - మనోరథమాత్రగోచరమిహ నాస్తి, సర్వం తత్ - భోగ్యజాతమస్మిన్ - దహరాకాశే సమాహితమితి నిరతిశయభోగ్యత్వం దహరాకాశస్యాభిధానమితి. న చ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యనేన ఉపాసకభోగ్యవస్త్వాధారత్వమాత్రముపాస్యస్య ప్రతీయతే- న తు దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వం. తతశ్చ * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమభిధాయేతి భాష్యం కథముపపద్యతామితి వాచ్యం- ఉపాసకస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యేకఫలకస్య స్వర్గపశ్వాదీనాం భోగ్యత్వాభావాత్ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యనేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమేవ ప్రతిపాదితమితి భాష్యాభిప్రాయ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాన్నాన్యాశఙ్కాయా అవకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు * స యది పితృలోకకామో భవతీత్యాదినా ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపిత్రాదివరదిద్ధ ... స్వజ్ఞత్వమాత్రేణ తత్ప్రాప్త్యుక్తేస్తస్య చ ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్, సూత్రకృతాపి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ తద్వాక్యస్య వివక్షితార్థత్వావిష్కరణాత్, * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి ... లభతే అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దత ఇతి తస్యైవాం పిత్రాదీనాం ముక్తకామనావిషయత్వప్రతిపాదనాత్, * ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేన్నాధికారికమణ్డలస్థోక్తేరితి సూత్రోక్తన్యాయేన బ్రహ్మాభిమానితయా నష్టపిత్రాద్యనుభవస్యాపి మనావిషయత్వసమ్భవాచ్చ. అన్యథా * అస్మిన్కామాః సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానిత్యాదావపి కామశబ్దస్య నిరతిశయభోగ్యార్థకత్వం కో వారయేత్. తతశ్చ * జక్షత్క్రీడన్రమమాణ ఇత్యత్రాపి భోగ్యత్వార్థకత్వం స్యాదితి పరావిజయేత. అతోఽస్య వాక్యస్య యథాశ్రుతార్థత్వేఽపి న దోషః. భాష్యమపి భోగ్యాధారత్వఫలితభోగ్యత్వపరమేవాస్త్విత్యవదన్. అత్ర భూతాకాశసదృశవైపుల్యప్రతిపాదనేన, ద్యావాపృథివ్యాదిజగదాశ్రయత్వప్రతిపాదనేన, ఉపాసకం ప్రతి నిరతిశయభోగ్యత్వప్రతిపాదనేన, చ దహరాకాశస్య ప్రసిద్ధాకాశవైలక్షణ్యప్రతిపాదనాత్ స్వల్పే దహరాకాశే కిమపి మాతుం న శక్నోతీత్యాక్షేపబీజం పరిహృతం భవతి. ౩

శం.— తంచేత్ - ఏవముక్తవన్తం బ్రూయుః పునరన్తేవాసినః. అస్మింశ్చేత్ - యథోక్తే చేత్ - యది బ్రహ్మపురోపలక్షితాన్తరాకాశ ఇత్యర్థః. ఇదం సర్వం, సమాహితం, సర్వాణి చ భూతాని, సర్వే చ కామాః, కథమాచార్యేణానుక్తాః కామా అన్తేవాసిభిరుచ్యన్తే. నైష దోషః- * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తీత్యుక్తా ఏవ హ్యాచార్యేణ కామాః. అపి చ - సర్వశబ్దేన చోక్తా ఏవ కామాః. యదా - యస్మిన్కాలే ఏతచ్ఛరీరం బ్రహ్మపురాఖ్యం జరా- వలీపలితాదిలక్షణా వయోహానిరాప్నోతి. శస్త్రాదినా వృక్ణం ప్రధ్వంసతే- వినశ్యతే. వినశ్యతి వా. కిం తతోఽన్యదతిశిష్యతే. ఘటాశ్రితక్షీరదధిస్నేహాదివద్ఘటనాశే దేహనాశేఽపి దేహాశ్రయముత్తరోత్తరం పూర్వపూర్వనాశాన్నశ్యతీత్యభిప్రాయః. ఏవం ప్రాప్తే నాశే కిం తతోఽన్యత్ - యథోక్తాదతిశిష్యతే- అవతిష్ఠతే. న కించనావతిష్ఠత ఇత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— ఆశ్రయనాశాదాశ్రితనాశస్యాన్యదిత్యాయుక్తమిత్యాశఙ్క్యతే (తంచేదితి) యద్యస్మిన్ సర్వం సమాహితం - తతో దేహనాశే కిమవశిష్యత ఇతి సమ్బన్ధః. శిష్యైరనభిధానాదాచార్యేణైవాశఙ్క్యతే (కథమితి) శఙ్కితం దోషం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) * సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యత్రోక్తేన సర్వశబ్దేనేతి శేషః. శిష్యైరనభిధానాదోషం పరిహృత్య ప్రకృతం చోద్యం వివృణోతి (యదేత్యాదినా) ఆకాశస్యావిష్యమాణత్వమాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) తతః- యథోక్తాన్నాశాదితి సమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తంచేద్బ్రూయురస్మింశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వం సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా యదైనజ్జరా వాఽఽప్నోతి ప్రధ్వంసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి) అల్పత్వమాత్రమాక్షేపబీజం పరిహృత్య * కిం తదత్ర విద్యత ఇతి ప్రశ్నం ప్రతివదత్యేవాచార్యే ఉక్తేఽర్థేఽనుపపత్తిం పశ్యన్తశ్శిష్యాః యద్యాచార్యం బ్రూయుః. కిమితి. బ్రహ్మపురశబ్దితం శరీరం ద్యావాపృథివ్యాదిశబ్దనిర్దిష్టభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థాన, మగ్నివాయ్వాదిశబ్దనిర్దిష్టభోక్తృవర్గ, శ్చ యదాశ్రయమేతే యదా శరీరస్య జరానాశాదౌ సతి ద్యావాపృథివ్యాదికం కిమపి నావశిష్యేత. తదపి న శ్యేదిత్యర్థః. సర్వే చ కామా ఇత్యస్య * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యనిర్దిష్ట నిరతిశయభోగ్యత్వానువాదిత్వాత్ * సర్వే చ కామా ఇత్యస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమర్థ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. నను దహరాకాశాశ్రితం ద్యావాపృథివ్యాదికమితి వదన్తం ప్రత్యస్యాశఙ్కాయాః కథముత్థానం. దహరాకాశాశ్రితత్వస్యైవ హ్యుక్తత్వాత్ బ్రహ్మపురశబ్దితశరీరాశ్రితత్వస్యైవానుక్తతయా తజ్జరావాశానువిధాయి జరానాశత్వస్య దహరాకాశాశ్రితే ద్యావాపృథివ్యాదౌ కథం ప్రసక్తిరితి చేత్. ఉచ్యతే. యథా ఘటాద్యన్తరాకాశే నిహితస్య దధ్యాదేర్వస్తుతో ఘటాదిరేవ ధారకః- ఆకాశః పరమవకాశాత్మనోపకరోతి- ఏవం దేహాన్తర్వర్తిని దహరాకాశే విద్యమానస్య ద్యావాపృథివ్యాదేర్దేహ ఏవ ధారకః- దహరాకాశస్తు కేవలమవకాశాత్మనోపకరోతి. అస్తు వా దహరాకాశ

ఉ.— స బ్రూయాన్నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి న వధేనాస్య హన్యత ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురమస్మిన్ కామాః సమాహితా ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో యథా హ్యేవేహ ప్రజా అన్వావిశన్తి యథానుశాసనం యం యమన్తమభికామా భవన్తి యం జనపదం యం క్షేత్రభాగం తం తమేవోపజీవన్తి. ౫

స్వఘటాద్యాకాశవైలక్షణ్యేన స్వతో ధారకత్వం- తథాపి తస్య దేహజరాప్రధ్వంసాభ్యాం జరాప్రధ్వంసత్వాత్ యావద్దేహస్య ధారధారణానుకూలం బలం- తావత్సర్వత్రమేవ దహరాకాశస్య తద్ధారకత్వమితి ఫలితో దేహ ఏవ తస్య సర్వస్య ధారకః పర్యవస్యతీత్యాక్షేపతాత్పర్యం శిష్యాణామభిప్రాయః. ౪

శం.— ఏవముక్తవాన్ శిష్యైః ఆచార్యో బ్రూయాత్ తేషాం సంశయమపనయన్. కథం. అస్య దేహస్య జరయైతత్ - యథోక్తమన్తరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ యస్మిన్ సర్వం సమాహితం. న జీర్యతి- దేహవన్న విక్రియత ఇత్యర్థః. న చాస్య వధేన- శస్త్రాదిఘాతేనైతద్ధన్యతే- యథాకాశం. కిము తతోఽపి సూక్ష్మతరమశబ్దమస్పర్శం బ్రహ్మ దేహేన్ద్రియాదిదోషైర్న స్పృశ్యత ఇత్యర్థః. కథం దేహేన్ద్రియాదిదోషైర్న స్పృశ్యత ఇత్యేతదస్మిన్నవసరే వక్తవ్యం ప్రాప్తం- తత్ప్రకృతవ్యాసఙ్గో మా భూదితి నోచ్యతే. ఇన్ద్రవిరోచనాఖ్యాయికాయాముపరిష్టాద్వక్ష్యామో యుక్తితః. ఏతత్సత్యం - అవితథం బ్రహ్మపురం- బ్రహ్మైవ పురం బ్రహ్మపురం. శరీరాఖ్యం తు బ్రహ్మపురం బ్రహ్మోపలక్షణార్థత్వాత్. తత్త్వనృతమేవ- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుతేః. తద్వికారేఽనృతేఽపి దేహే హి బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి బ్రహ్మపురమిత్యుక్తం వ్యావహారికం. సత్యం తు బ్రహ్మపురమేతదేవ బ్రహ్మ- సర్వవ్యవహారాస్పదత్వాత్. అతోఽస్మిన్ పుణ్డరీకోపలక్షితే బ్రహ్మపురే సర్వే కామాః- యే బహిర్భవద్భిః ప్రార్థ్యన్తే- తేఽస్మిన్నేవ స్వాత్మని సమాహితాః. అతస్తత్ప్రాప్త్యుపాయ ఏవ మహాన్ యత్నః క్రియతాం- బాహ్యకామవిషయా తృష్ణా త్యజ్యతామిత్యభిప్రాయః. ఏష ఆత్మా- భవతాం స్వరూపం. శృణు తస్య లక్షణం- అపహతపాప్మా- అపహతః పాప్మా- ధర్మాధర్మాఖ్యో యస్య సోఽయమపహతపాప్మా. తథా- విజరః- విగతజరః విమృత్యుశ్చ. తదుక్తం పూర్వమేవ *న వధేనాస్య హన్యత ఇతి- కిమర్థం పునరుచ్యతే. యద్యపి దేహసమ్బన్ధిభ్యాం జరామృత్యుభ్యాం న స్పృశ్యతే - అన్యథాపి సమ్బన్ధిభ్యాం స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థం. విశోకః- విగతశోకః. శోకో నామ- ఇష్టాదివియోగనిమిత్తో మానసః సన్తాపః. విజిఘత్సః- విగతాశనేచ్ఛః. అపిపాసః- అపానేచ్ఛః. నన్వపహతపాప్మత్వేన జరాదయః శోకాన్తాః ప్రతిషిద్ధా ఏవ భవన్తి- కారణప్రతిషేధాత్. ధర్మాధర్మకార్యా హి త ఇతి. జరాదిప్రతిషేధేన వా ధర్మాధర్మయోః కార్యాభావే విద్యమానయోరప్యసత్త్వమత్వమితి పృథక్ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాత్. నైవమేవం - తథాపి ధర్మకార్యాణాం వ్యతిరేకేణ స్వాభావికానన్దో యథేశ్వరే *విజ్ఞానమానన్దమితి శ్రుతేః- తథాఽధర్మకార్యజరాదివ్యతిరేకేణాపి జరాదిదుఃఖస్వరూపం స్వాభావికం స్యాదిత్యాశఙ్క్యేత - అతో యుక్తస్తన్నివృత్తయే జరాదీనాం ధర్మాధర్మాభ్యాం పృథక్ప్రతిషేధః. జరాదిగ్రహణం సర్వదుఃఖోపలక్షణార్థం. పాపనిమిత్తానాం తు దుఃఖానామానన్త్యాత్, ప్రత్యేకం చ తత్ప్రతిషేధస్యాశక్యత్వాత్, సర్వదుఃఖప్రతిషేధార్థం యుక్తమేవాపహతపాప్మత్వవచనం. సత్యాః - అవితథాః కామా యస్య సోఽయం సత్యకామః. వితథా హి సంసారిణాం కామాః- ఈశ్వరస్తు తద్విపరీతః. తథా- కామహేతవః సఙ్కల్పా అపి సత్యా యస్య స సత్యసఙ్కల్పః. సఙ్కల్పాః కామాశ్చ శుద్ధసత్త్వోపాధినిమిత్తా ఈశ్వరస్య- చిత్రగువత్. న స్వతః- *నేతి నేతీత్యుక్తత్వాత్. యథోక్తలక్షణ ఏవాత్మా విజ్ఞేయో గురుభ్యః శాస్త్రతశ్చ- స సంవేద్యతయా స్వారాజ్యకామైః. న చేద్విజ్ఞాయతే- కో దోషః స్యాదితి. శృణు తత్ర దోషం దృష్టాన్తేన- యథా హ్యేవేహ - లోకే ప్రజా అన్వావిశన్తి- అనువర్తన్తే యథానుశాసనం. యథేహ ప్రజా అన్యం స్వామినం మన్యమానాః తస్య స్వామినో యథా యథా శాసనం - తథా తథాఽన్వావిశన్తి. కిం. యం యమన్తం - ప్రత్యన్తం జనపదం క్షేత్రభాగం చాభికామాః- అర్థినో భవన్త్యాత్మబుద్ధ్యనురూపం. తం తమేవ చ- ప్రత్యన్తాదిముపజీవన్తీతి. ౫

ఆ.— కయా పునా రీత్యా సన్దిహానానాం శిష్యాణాం సంశయమాచార్యోఽపనేష్యతీతి ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) దేహాదివిక్రియయా బ్రహ్మణో న విక్రియాస్తీత్యేతద్యుక్తిమన్తరేణ సాధయతి (న చేతి) దేహాదిధర్మాదాత్యన్తికం చేద్బ్రహ్మ- దోషైరసంస్పృష్టమిత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకృతా- దహరోపాసనా. తత్ర వ్యాసఙ్గః- విశ్లేషః. యది దేహాదిదోషైరసంస్పృష్టత్వం బ్రహ్మణో నోచ్యతే- తర్హి తదవివక్షితమేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్రేతి) నాస్త్యేవాదినోక్తేఽర్థే హేతుమాహ (ఏతదితి) కథం యథోక్తం బ్రహ్మణః పురమవితథం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) షష్ఠీశబ్దసామానాధికరణ్యాదుక్తసమాననిర్ధిరిత్యర్థః. కథం తర్హి శరీరం బ్రహ్మపురమిత్యుక్తం- అత ఆహ (శరీరాఖ్యం త్వితి) తదేవ స్ఫుటయితుం శరీరస్య మిథ్యాత్వం సప్రమాణం దర్శయతి (తత్త్వితి) అథ మిథ్యాభూతస్య తస్య కథం బ్రహ్మపురత్వం- అత ఆహ (తద్వికార ఇతి) కిం చ- వ్యావహారికం సత్యమిదం శరీరం- తదుక్తం తస్యానృతస్యాపి బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానస్య బ్రహ్మపురత్వమిత్యాహ (వ్యావహారికమితి) బ్రహ్మ తు పరమార్థసత్యం- అతస్తదేవ సత్యముక్తం బ్రహ్మపురమిత్యాహ (సత్యం త్వితి) బ్రహ్మణః సత్యత్వేఽపి పురత్వాయోగాత్కుతో బ్రహ్మపురత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవ్యవహారేతి) దహరాకాశస్యాల్పత్వం వినాశిత్వమిత్యాశఙ్కితం దోషం పరిహృత్యోపాస్యత్వసిద్ధ్యర్థం ఫలితనికాం కరోతి (అత ఇతి) అస్మిన్ సర్వకామసమాధానే ఫలితముపాసనముపదిశతి (అతస్తదితి) యథోక్తే దహరాకాశే కీదృగుపాసనం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామపహతపాప్మత్వాదిగుణేనేత్యాహ (ఏష ఇతి) పునరుక్తిం శఙ్కతే (తదుక్తమితి) తాం పరిహరతి (యద్యపీతి) అన్యథా- దేహాసమ్బన్ధం వినా. స్వభావతోఽపీత్యర్థః. నివృత్త్యర్థం - పునరుచ్యత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రకారాన్తరేణ పునరుక్తిం చోదయతి (నన్వితి) శోకస్యాన్తాః- కించి

ద్వ్యవధాయపిపాసారొమొష్వస్తి- తేశోకాన్తాః. తేషాంజరాదీనాముపహతపాప్మత్వేన ప్రతిషిద్ధత్వేహేతుమాహ (కారణేతి) కథంధర్మ్యాధర్మప్రతిషేధేజరాదివికారప్రతిషేధః- తత్రాహ (ధర్మేతి) ఇతిః పృథక్ప్రతిషేధోఽనర్థస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. జరాదిప్రతిషేధస్యార్థవత్త్వమఙ్గీకృత్య ధర్మాదిప్రతిషేధన్యనైరర్థక్యమితిపక్షాన్తరమాహ (జరాదీతి) ధర్మాదేర్జరాదేర్వానిషేధాదితరనిషేధస్సిధ్యతీత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమేవమితి) తర్హి కిమిత్యపహతపాప్మేత్యుక్త్వావిజరోవిమృత్యురిత్యాద్యుచ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) తథాపిదుఃఖాఽప్రతిషిద్ధేకిమితిజరాదిప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (జరాదీతి) యత్తుకార్యాభావేసతోకారణసిద్ధత్వాద్ధర్మరూపకారణాభావాత్తదన్తర్గతదుఃఖాదికంచిన్నకర్తవ్యాదపహతపాప్మేతినపృథగ్వక్తవ్యమితి- తత్రాహ (పాపనిమిత్తానామితి) ఈశ్వరస్యసత్యకామత్వంసాధయతి (వితథాహీతి) యథేశ్వరస్యావితథాఃకామాః- తథాసఙ్కల్పాశ్చేత్యాహ (తథేతి) అభావరూపాణాంధర్మాణామద్వైతాత్మకత్వేనసమ్భావితత్వేపికథంభావరూపాఫలాస్సన్త్వేయిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్కల్పాఇతి) శుద్ధసత్త్వం - రజస్తమోభ్యామస్పృష్టంత్రిగుణాయామాయాయాఅంశభూతం. తదేవోపాధిః. తన్నిమిత్తంయేషాంతేతథా. అస్వాభావికానాంసఙ్కల్పాదీనామీశ్వరవిశేషణత్వేదృష్టాన్తమాహ (చిత్రగువదితి) యథాచిత్రాగావోఽస్యాభావికాశ్చిత్రగోర్దేవదత్తస్యవిశేషణం- తథాబ్రహ్మణోపికామాదయఇత్యర్థః. కిమితికామాదయోబ్రహ్మణిస్వాభావికానభవన్తి- ధర్మధర్మిణోరభేదోపచారాదన్యత్రతేరుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) వాక్యాన్తరమవతారయితుంపాతనికాంకరోతి (యథోక్తేతి) జ్ఞానప్రకారంనిమిత్తాధికారిప్రవర్తనప్రదర్శనపూర్వకందర్శయతి (గురుశ్చేతి) ప్రశ్నపూర్వకంయథాహీత్యాదివాక్యమాహ (నచేదితి) ఆకాశాత్మావిజ్ఞానం- అత్రేతిపరామృష్టం. అనర్థోర్థమర్థంయథాహ్యే వేత్యనేనదృష్టాన్తేనదర్శయిత్వావాక్యార్థంకథయతి (యథేహేతి) అముమర్థంప్రశ్నపూర్వకమన్వాచష్టే (కిమిత్యాదినా) ౪

౫.— (స బ్రూయాత్) ఆచార్యస్తత్ప్రతివక్తి (నాస్యజరయైతజ్జీర్యతినవధేనాస్యహన్యతఏతత్సత్యంబ్రహ్మపురం) భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణభోక్తృవర్గాదిశాలితయాపురమివవర్తమానమేతద్దహరాకాశాఖ్యంబ్రహ్మ-నతుఘటాదివత్కేవలమవకాశాత్మనోపకారకం. యథాపురంభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాదీనాంస్వతఏవాధారభూతం- నతుదధ్యాదీనాంఘటాకాశాదివదాకాశాత్మనోపకారకం- తథేత్యర్థః. ననుస్వతోధారకత్వేపితద్దహరస్థత్వేనాన్తర్గతయాతదన్తర్గతహృదయవత్తజ్జరానాశానువిధాయిజరానాశత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యబీజంపరిహరతి (ఏతత్సత్యమితి) సత్యం- నిర్వికారమిత్యర్థః. అతఏవనదేహజరామరణానువిధాయిజరామరణకమిత్యర్థః. యద్వా- *అథయత్సత్యదమృతమిత్యస్మిన్ప్రకరణేవక్ష్యమాణసత్యశబ్దనిర్వచనరీత్యాచేతనాచేతననియామకత్వంవా- సత్యత్వం. యథాకథంచిద్ఘటాకాశాదినిలయనాధారఇత్యర్థః. కేచిత్తు * అస్మింశ్చేదిదంబ్రహ్మపురఇతిప్రశ్నవాక్యేబ్రహ్మపురశబ్దేనబ్రహ్మరూపపురత్వాద్దహరాకాశఏవోచ్యతే. * యదైతజ్జరావాప్నోతీత్యేవపాఠః. తత్రచపాతేఏతస్యశరీరస్యజరా- ఏతజ్జరా. యదాదహరాకాశంప్రాప్నోతి, తద్ధ్వంసేనధ్వంసతేవా,- తదాద్యాపృథివ్యాదికంనావశిష్యేతేత్యేవార్థః. సతుబ్రహ్మపురశబ్దేనశరీరపరామర్శమభ్యుపేత్యతదనుగుణతాదృశాభిప్రాయకల్పనపరిక్లేశోఽనుసర్తవ్యఇతివదన్తి. ఏవంమధ్యేప్రసక్తమాక్షేపంపరిహృత్య * కింతదత్రవిద్యతఇతిఅన్తర్వర్తివిశేషజిజ్ఞాసాంశమయతి (అస్మిన్కామాస్సమాహితాః) కామ్యన్తఇతికామాః- కల్యాణగుణాః. కోదహరాకాశః, సదన్తఃకాన్తాశ్శిష్టః, ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః) ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * దహరాకాశస్యకామ్యభూతకల్యాణగుణవిశిష్టత్వంచ *ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినాసత్యసఙ్కల్పఇత్యన్తేనస్పష్టీకృత్యేతి. పాపజరామరణశోకబుభుక్షాపిపాసావర్జితస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పశ్చేత్యర్థః. పరమాత్మప్రకరణేతుపాపశబ్దస్సుకృతసాధారణః- * నసుకృతంనదుష్కృతంసర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తఇతిసుకృతేపిపాపశబ్దప్రయోగాత్, *ఏతేనైనరయాసాతస్థానస్యపరమాత్మనఇతిస్వర్గాదీనామపిముముక్షోరనిష్టత్వేనస్వర్గాదిసాధనకర్మణఃముముక్షూనప్రత్యనిష్టసాధనత్వేనాలౌకికత్వేసత్యనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తక్రోడీకృతత్వేనపాపశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావాత్,. అపహతపాప్మత్వంచ- అనర్హస్పర్శపాప్మత్వం. * నైనంసేతుమహోరాత్రేతరతోనజరానమృత్యుర్నశోకోనసుకృతంనదుష్కృతమితిసుకృతదుష్కృతప్రాప్త్యభావశ్రవణాత్. తరతేఃప్రాప్తివచనత్వాత్. తస్మాదపహతపాప్మత్వం- అశ్లిష్టపాప్మత్వమిత్యర్థః. అకృతకర్మాశ్లేషస్యసర్వసాధారణత్వాత్కృతేపికర్మణితత్ఫలాశ్లేషఉచ్యతే. అతఈశ్వరేణకృతానిపుణ్యపాపసజాతీయానికర్మాణినశుభాశుభఫలజననశక్తానీత్యర్థః. కృతేపిపాపేతత్ఫలజననశక్తిప్రతిభటత్వలక్షణఃకశ్చిదీశ్వరస్యస్వభావవిశేషః- అపహతపాప్మత్వం. పరిశుద్ధాత్మవిషయస్యాపహతపాప్మత్వస్యాప్యయమేవార్థః. సతుతస్యతిరోధానార్హః ప్రతిబన్ధనివృత్తావావిర్భవతి - ఈశ్వరస్యతునిరోధానార్హోనిత్యావిర్భూతఇతివిశేషఇతివ్యాసార్యైః * అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యత్రవర్ణితః. అత్రసత్యకామశబ్దోనకామనాయాస్సత్యత్వపరః - అమోఘాశత్వస్యసత్యసఙ్కల్పశబ్దేనైవసిద్ధత్వాత్. నాపికామ్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాగుణమాత్రపరః- కతిపయగుణాన్తరాణాంపృథగుక్తేః. అతోభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానరూపాఃనిత్యాఃకామాస్సన్తీత్యుచ్యతే. *తదక్షరేపరమేవ్యోమన్నిత్యుక్తనిత్యవిభూతివిశిష్టత్వంసత్యకామశబ్దార్థఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. వేదార్థసఙ్గ్రహేభాష్యకృతాప్యుక్తం * సత్యసఙ్కల్పః - అప్రతిహతసఙ్కల్పఇతి. (యథాహ్యేవేహప్రజాఅన్వావిశన్తియథాఽనుశాసనంయంయమన్తమభికామాభవన్తియంజనపదంయంక్షేత్రభాగంతంతమేవోపజీవన్తి) ఇహ- అస్మిన్లోకేప్రజాఃయథాఽనుశాసనం- రాజశాసనానుల్లఙ్ఘనేనరాజానమన్వావిశన్తి- అనుసరన్తీత్యర్థః. అనుసృత్యకింకుర్వన్తీత్యత్రాహ (యంయమన్తమభికామాభవన్తి) కర్మణఃఫలాపవర్గత్వాత్ఫలమేవ- కర్మణోన్తః. యంయమన్తం- యద్యత్ఫలమభికామాః- అభ్యర్థినోభవన్తి. జనపదక్షేత్రాదికంవాకామయన్తే. తత్తత్ఫలంయథాశాసనమేవోపజీవన్తి. రాజశాసనానురోధేనైవ

ఉ.— §తద్యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యజితో లోకః క్షీయతే తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాꣳశ్చ సత్యాన్కామాꣳస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవత్యథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాꣳశ్చ సత్యాన్కామాꣳస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి.... ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఇహలోకే యథా ఉపజీవన్తి- తథా పరలోకేఽపి పరతన్త్రా ఏవ భవన్తీతి భావః. యద్వా - యం యమన్తమభికామా భవన్తి- తం తమిహలోకే యథా ప్రజా అన్వావిశన్తి- లభన్తే. తథా పరలోకే ఉపజీవన్తీత్యర్థః. అయమేవార్థో వ్యాసార్యైర్దర్శితః. ౫

శం.— ఏషదృష్టాన్తోఽస్వాతన్త్ర్యదోషం ప్రతి పుణ్యఫలోపభోగే- తథాఽన్యోఽపి దృష్టాన్తః క్షయం ప్రతి (తద్యథేహేత్యాదిః) తత్- తత్రేహ- లోకే యథా సామన్తవస్త్వాద్యనుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానాం సేవాదిజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయతే - అన్తవాన్భవతి. అథేదానీం దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి- ఏవమేవాముత్రాగ్నిహోత్రాదిపుణ్యజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయత ఏవేతి, ఉక్తో దోషః ఏష ఇతి విషయం దర్శయతి (తద్య ఇత్యాదినా) తత్- తత్రేహ- అస్మింల్లోకే జ్ఞానకర్మణోరధికృతాః సన్తో య ఆత్మానం- యథోక్తలక్షణం శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమననువిద్య- యథోపదేశమనుస్వాత్మసంవేద్యతామకృత్వా వ్రజన్తి- దేహాదపాత్య్రియన్తే. యే చ ఏతాంశ్చ- యథోక్తాన్సత్యాన్ - సత్యసఙ్కల్పకార్యాంశ్చ స్వాత్మస్థాన్కామాననవిద్య వ్రజన్తి.- తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారితా - అస్వాతన్త్ర్యం భవతి. యథా రాజానుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానామిత్యర్థః. అథ యే- అన్యే ఇహాస్మింల్లోకే ఆత్మానం - శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమనువిద్య - స్వాత్మసంవేద్యతామాపాద్య వ్రజన్తి, యథోక్తాంశ్చ సత్యాన్కామాన్,- తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారితా భవతి రాజ్ఞ ఇవ సార్వభౌమస్యేహలోకే. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తదృష్టాన్తేనైవ క్షీయత ఇత్యంశమనూద్య దృష్టాన్తాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఏష ఇతి) కేషామేష దోషో భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఉక్త ఇతి) కర్మసాధ్యస్య పారతన్త్ర్యం క్షయిత్వం చ. జ్ఞానహీనకర్మసాధ్యనిషయ బ్రహ్మోపాసకానామేష దోషో భవతీత్యుత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అవిదుషామేవాస్వాతన్త్ర్యదోషముక్త్వా విదుషాం స్వాతన్త్ర్యం ఫలం కథయతి (అథేత్యాదినా) ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం కర్మసాధ్యపరలోకే పారతన్త్ర్యముక్త్వా క్షయిష్ణుత్వమప్యాహ (తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే) రాజసేవాదికర్మణా చితః- ఆర్జితో లోకః యథా క్షీయతే - ఏవమేవాముత్ర పరలోకేఽపి పుణ్యచితః- పుణ్యసంపాదితో లోకః క్షీయత ఇత్యర్థః. (తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యత్సుకృతసాధ్యే పరలోకే పారతన్త్ర్యం క్షయిష్ణుత్వాదికం- తస్మాద్వక్ష్యమాణమాత్మానం, ఏతానపహతపాప్మత్వాదీన్సత్యాన్ - నిత్యాన్కామాన్కల్యాణగుణాంశ్చాననువిద్య - అనుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి - తేషాం సర్వలోకకామచారాభావః. పారతన్త్ర్యమితి యావత్. (అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) యే త్వాత్మానమపహతపాప్మత్వాదీంశ్చ కామ్యమానాన్కల్యాణగుణానుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి- తే బ్రహ్మవిభూతిభూతాన్సకలలోకాననుభూయ యథాకామం స్వాతన్త్ర్యమనుభవన్తీత్యర్థః. నను * అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యే అపహతపాప్మత్వాదిధర్మాణాం స్వాతన్త్ర్యేణానుపస్థితానాం కథమేతానిత్యనేన పరామర్శః. న చ గత్యభావే తేషామేవ పరామర్శ ఇతి వాచ్యం- * య ఇహాత్మానమనువిద్య ఇతి వాక్యనిర్దిష్టస్య * సర్వాణి భూతాని సర్వే చ కామా ఇతి బహువచనాన్తకామశబ్దనానూదితస్య నిరతిశయభోగ్యత్వస్యైవ * అస్మిన్కామాస్సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానిత్యత్రాపి నిర్దేశోఽస్త్వితి చేన్న - తథా సతి * అపహతపాప్మా విజర ఇత్యాద్యుపన్యాసస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్, కామానిత్యస్య భోగ్యత్వపరత్వే బహువచనాసఙ్గతేః, అపహతపాప్మత్వాదయ ఏవ * ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానితి కామశబ్దేన నిర్దేశ్యాః. భోగ్యత్వాహేతుపితృలోకాదివిషయపరత్వే * సత్యా ఇతి కామానాం నిత్యత్వకథనాసమ్భవాదితి సిద్ధం. తతశ్చ * దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి ఆకాశశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా- న భూతాకాశః,- తస్మిన్యదన్తరితి నిర్దిష్టమపహతపాప్మత్వాదిగుణజాతమితి యతః సమస్తస్యోపదిష్టం భవతి. ఏతత్ప్రస్తావగతవాక్యవిషయే శమధికరణముపన్యస్యతే- అత్ర దహరాకాశో భూతాకాశః- ఆకాశశబ్దస్య తత్రైవ ప్రసిద్ధేః, వ్యాపకే పరమాత్మని దహరత్వస్యాభావాచ్చ * తస్మిన్యదన్తరిత్యన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వనిర్దేశాచ్చ. న హి పరమాత్మనస్స్వయమేవాన్వేష్టవ్యస్యాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వం సమ్భవతి. * యావాన్వా అయమిత్యాదినా నిర్దిశ్యమానభూతాకాశోపమేయత్వస్య * గగనం గగనాకారమిత్యాదివదభేదేఽప్యుపపత్తేః, నిరతిశయవిపులే పరమాత్మన్యపి పరిచ్ఛిన్నభూతాకాశోపమేయత్వస్యాస్వరసత్వాచ్చ భూతాకాశో దహరాకాశ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * దహర ఉత్తరేభ్యః. దహరాకాశః పరమాత్మా- వాక్యశేషగతభూతాకాశోపమేయత్వసర్వాధారత్వనిరతిశయభోగ్యత్వనిరుపాధికాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం పరమాత్మవ్యతిరిక్తే భూతాకాశే అసమ్భ

---

§ కర్మచితో లోకః, పుణ్యచితో లోకః, ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే.

అథ యది మాతృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య మాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన మాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౧

వాన్, పరమాత్మనోఽప్యపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవత్త్వాదాధారత్వసమ్భవాత్, చ. స చ * గగనం గగనాకారమితివదభేదేఽప్యుపమానోపమేయభావోఽస్త్వితి వాచ్యం - గగనం గగనాకారమిత్యాదావభేదే సాదృశ్యం నిబధ్యమానమసత్త్వాదనుపమకత్వఫలకం సత్ అనన్వయాలఙ్కారరూపం. న చైతథా సమ్భవతి- * యావాన్వా అయమాకాశ ఇతి వాక్యే బాహ్యాకాశత్వహార్దాకాశతారూపోపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మభేదసత్త్వేనానన్వయస్యాసమ్భవాత్. ఉపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మైక్యే హ్యనన్వయాలఙ్కారః- యథా * గగనం గగనాకారమిత్యాదౌ. యచ్చోక్తమతివిపులస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నాకాశోపమేయత్వం న సమ్భవతీతి- తన్న- అధికజవే హి సవితరి మనువదిగచ్ఛతి సవితేతి గాన్త్యనిర్వహణాత్పరవచనవత్స్వల్పత్వనివృత్త్యర్థతయా భూతాకాశసాదృశ్యకథనస్యోపపత్తేః. యదుక్తమాకాశశబ్దస్య భూతాకాశే ప్రసిద్ధత్వాదితి- తత్రాహ- * ప్రసిద్ధేశ్చ. * యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదిత్యాదౌ పరమాత్మన్యప్యాకాశశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. యదుక్తం పరమాత్మనోఽల్పపరిమాణత్వం నోపపద్యత ఇతి- తత్రాహ - * అల్పశ్రుతేరితి చేత్తదుక్తం. శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చేతి సూత్రే ఋష్టేన ఉపాసనార్థం విపులస్యాల్పత్వోపదేశ ఉపపద్యత ఇతి పూర్వమేవోక్తమిత్యర్థః. తథా * ప్రదానవదేవ తదుక్తమిత్యత్ర * తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్తీతి దహరాకాశోపాసనముక్త్వా * ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానితి అపహతపాప్మత్వాదిగుణానాముపాసనస్య పృథగామ్నానాదపహతపాప్మత్వాదిగుణోపాసనదశాయాం న ధర్మిస్వరూపం చిన్తనీయం. తతశ్చ ప్రథమం దహరాకాశాఖ్యం ధర్మిస్వరూపమనుసన్ధాయ తస్యాపహతపాప్మత్వవిజరత్వవిమృత్యుత్వవిశోకత్వవిజిఘత్సత్వాపిపాసత్వసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వరూపాః కామా ఇత్యేవ చిన్తనీయం - స తు అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి గుణాశ్రయస్య గుణినోఽపి చిన్తనమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ప్రదానవదేవ తదుక్తం. యద్యపి దహరాకాశ ఏవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం గుణీ- స చ ప్రథమం చిన్తితః తథాపి స్వరూపమాత్రాద్గుణవిశిష్టాకారస్య భిన్నత్వాత్, ప్రకృతే చ. * అస్మిన్కామాస్సమాహితా ఇతి బ్రహ్మణి కామసమాధానాధారత్వముక్త్వా కే తే కామా ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం నిష్కృష్యాపహతపాప్మత్వం విజరత్వమిత్యనుక్త్వా * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురితి తద్విశిష్టవిశేష్యపర్యన్తతయా నిర్దేశాత్, అన్యైశ్చాకారైరనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి శ్రుతేరాశయ ఉన్నీయతే. అతో వైశిష్ట్యానుసన్ధానార్థం విశేష్యం చిన్తనమప్యావర్తనీయం. ప్రదానవత్. తదుక్తం సఙ్కర్షే * నానా వా దేవతా పృథక్త్వాదితి. తస్మిన్నా ప్రదానాధికరణమిత్థముపస్థి- త్రైధాతవీయేష్టిః- యథా * ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్ ఇన్ద్రాయాధిరాజాయేన్ద్రాయ స్వరాజ్ఞ ఇతి త్రిపురోడాశా. తేషాం పురోడాశానాముపర్యుపర్యధిశ్రయణం, సర్వేషాం యుగపదవదానం, చ విహితం. తేషాం పూర్వార్ధావదానం ప్రకృతివత్కర్తుం శక్యం - తథాపి మధ్యావదానం కర్తుమశక్యం. పురోడాశానాం మధ్యే సశకప్రవేశాద్యుపాయేన మధ్యాదపి యుగపదవదానం గ్రాహ్యం. ఏవం స్థితే ప్రదానమపి యుగపత్కర్తవ్యం- క్రమేణ వేతి సంశయే * తేషామపృథక్ప్రదానమవదానైకత్వాదితి సూత్రేణావదానవత్ప్రదానమపి యుగపదేవ కార్యమితి పూర్వపక్షః. తత్రేదం సిద్ధాన్తసూత్రం * నానా వా దేవతాపృథక్త్వాదితి. త్రయాణాం యాగద్రవ్యాణాం భేదాత్, ద్విశిష్టరూపాణాం దేవతానాం చ భేదాత్, త్రిభిర్ద్రవ్యదేవతాసమ్బన్ధైః కల్ప్యానాం చ యాగానాం తత్తద్దేవతోద్దేశేన క్రమికాణి ప్రదానాని కర్తవ్యానీతి సూత్రార్థ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.............. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కథం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి. ఉచ్యతే- య ఆత్మానం యథోక్తలక్షణం వ్యాదిసాక్షాత్కృతవాన్ వక్ష్యమాణబ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్సన్, తత్స్థాంశ్చ సత్యాన్కామాన్,- స సన్న్యస్తదేహః యది పితృలోకకామః- పితరః- జనయితారః. త ఏవ సుఖహేతుత్వేన భోగ్యత్వాల్లోకా ఉచ్యన్తే. తేషు కామో యస్య- తైః పితృభిస్సమ్బన్ధేచ్ఛా యస్య. సఙ్కల్పమాత్రాదేవ పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి- ఆత్మసమ్బన్ధితామాపద్యన్తే శుద్ధసత్త్వతయా సత్యసఙ్కల్పత్వాదీశ్వరస్యేవ. తేన పితృలోకేన- భోగేన సమ్పన్నః- సమ్పత్తిః- ఇష్టప్రాప్తిః. తయా సమ్పన్నో మహీయతే- పూజ్యతే. వర్ధతే వా. మహిమానమనుభవతి. ౧

ఆ.— ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— (స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే) సః ముక్తస్సన్ యది ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపితృవర్గం దిదృక్షేత - స పితృవర్గ ఏతస్య సఙ్కల్పమాత్రాత్సముత్థితో భవతి. తేన సహితః పూజ్యత ఇత్యర్థః. ౧

శం.— సమానమన్యత్. మాతరః - జనయిత్ర్యోఽతీతాః. సుఖహేతుభూతాస్సామర్థ్యాత్. న హి దుఃఖహేతుభూతాసు గ్రామసూకరాదిజన్మనిమిత్తాసు మాతృషు విశుద్ధసత్త్వస్య యోగిన ఇచ్ఛా తత్సమ్బన్ధో వా యుక్తః. ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

ఉ.— అథయది భ్రాతృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్య భ్రాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన భ్రాతృలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే. ౩

యథయదిస్వసృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యస్వసారస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్వసృలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే. ౪

అథయదిసఖిలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యసఖాయస్సముత్తిష్ఠన్తి తేనసఖిలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే. ౫

అథయదిగన్ధమాల్యలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యగన్ధమాల్యేసముత్తిష్ఠతస్తేనగన్ధమాల్యలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే. ౬

అథయద్యన్నపానలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యాన్నపానేసముత్తిష్ఠతస్తేనాన్నపానలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే. ౭

అథయదిగీతవాదిత్రలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యగీతవాదిత్రేసముత్తిష్ఠతస్తేనగీతవాదిత్రలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే. ౮

అథయదిస్త్రీలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యస్త్రియస్సముత్తిష్ఠన్తి తేనస్త్రీలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే. ౯

యంయమన్తమభికామోభవతి యంకామంకామయతేసోఽస్యసఙ్కల్పాదేవసముత్తిష్ఠతి తేనసమ్పన్నోమహీయతే.......................................౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

తఇమేసత్యాఃకామా అనృతాపిధానాస్తేషాగ్ం సత్యానాగ్ం సతామనృతమపిధానం యోయోహ్యస్యేతః ప్రైతినతమిహదర్శనాయలభతే. ౧

ఆ.— సుఖహేతుభూతా ఇతికుతో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (సహితి) ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం.— (అథయదిమాతృలోకకామోభవతీత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

శం.— యంయమన్తం- ప్రదేశమభికామోభవతి, యంయం - కామంకామయతేయథోక్తవ్యతిరేకేణాపి,- సోఽస్యాన్తః ప్రాప్తమిష్టఃకామశ్చసఙ్కల్పాదేవసముత్తిష్ఠత్యస్య. తేనేచ్ఛావిఘాతతయాభిప్రేతార్థప్రాప్త్యాతత్సమ్పన్నోమహీయతఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తేన- జ్ఞానమాహాత్మ్యేనేతియావత్. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యంయమన్తమభికామోభవతియంకామయతేసోఽస్యసఙ్కల్పాదేవేత్యాది) యంయమన్తం- ఫలం యంయంకామం-ఇష్టంకామయతే- ససర్వోఽస్యసఙ్కల్పాదేవసముత్తిష్ఠతీత్యాదిపూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - అత్రసత్యసఙ్కల్పత్వేనవ్యవహ్రియమాణానామపిరాజాదీనామఖిలషితసృష్టేః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షత్వదర్శనాన్ముక్తస్యాపిసృజ్యతపితృలోకాదిసృష్టిస్సఙ్కల్పవ్యతిరిక్తప్రయత్నాన్తరసాపేక్షేవేతిప్రాప్తఉచ్యతే- • సఙ్కల్పాదేవతచ్ఛ్రుతేః. సఙ్కల్పమాత్రాదేవసృష్టిః - నప్రయత్నాన్తరసాపేక్షా. కుతః. సఙ్కల్పాదేవపితరస్సముత్తిష్ఠన్తీత్యేవకారశ్రుతేః నచైవకారస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వమత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వంవాఽర్థః- విశేషణక్రియాసఙ్గతైవకారయోరేవాయోగాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వే, నైతస్యతాథాత్వే, నాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. • అతఏవచానన్యాధిపతిః ఏతచ్చసూత్రంపూర్వమేవవ్యాకృతం. అతఃపిత్రాదీనాంసఙ్కల్పమాత్రసాధ్యత్వంసిద్ధం. ప్రకృతమనుసరామః..................................౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథోక్తాత్మధ్యానసాధనానుష్ఠానంప్రతిసాధకానాముత్సాహజననార్థమనుక్రోశన్నాహ- కష్టమిదంఖలువర్తతే-యత్స్వాత్మస్థాఃకక్ష్యప్రాప్యాఅపితేఇమేసత్యాఃకామాఅనృతాపిధానాః. తేషాం- ఆత్మస్థానాంస్వాశ్రయాణామేవసతామనృతం - బాహ్యవిషయేషు స్త్ర్యన్నాదిష్వో

ఉ.— అథయే చాస్యేహజీవా యేచప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్నలభతే సర్వం తదత్రగత్వావిన్దతేఽత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామాఅనృతాపిధానాస్తద్యథాహిరణ్యనిధింనిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరిసఞ్చరన్తోనవిన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యేతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్త్యనృతేనహి ప్రత్యూఢాః. ౨

జనాదిరుత్పన్నా, తన్నిమిత్తంచ స్వేచ్ఛాప్రచారత్వం, మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వాదనృతమిత్యుచ్యతే. తన్నిమిత్తం సత్యానాం కామానామప్రాప్తిరిత్యపిధానమివాపిధానం. కథమనృతాపిధాననిమిత్తం తేషామలాభ ఇతి. ఉచ్యతే - యో యో హి- యస్మాదస్య- జన్తోః పుత్రో భ్రాతా వా ఇష్ట ఇతః - అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- ప్రగచ్ఛతి. మ్రియతే. తం - ఇష్టం పుత్రం భ్రాతరం వా స్వహృదయాకాశే విద్యమానమపి పునర్దర్శనాయ ఇచ్ఛన్నపి న లభతే. ౧

ఆ.— త ఇమే సత్యాః కామా ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యథోక్తేతి) ఆహ- సమనన్తరాతీతశ్రుతిరితి శేషః. తమేవానుక్రోశం దర్శయతి (కష్టమితి) అనృతమపిధానమివాపిధానం- తేషామితి సమ్బన్ధః. కింతదనృతం- తదాహ (బాహ్యేతి) కథం తదపిధానమాత్మస్థానాం కామానామిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిమిత్తమితి) ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరం వాక్యమవతార్యోపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) తం హృదయాకాశే స్వాత్మని సన్తమపి ద్రష్టుమిచ్ఛన్నపి యస్మాన్న లభతే- తస్మాత్తదనృతాపిధానం నిమిత్తం కృత్వా తదలాభో భవతీతి యోజనా. ౧

రం.— (త ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తేషాం సత్యానాం సతామనృతమపిధానం) పరమాత్మనిష్ఠా ఇమే సత్యా అపహతపాప్మత్వాదయః కామాః అనృతాపిధానాః- అనృతమపిధానం యేషాం తే అనృతాపిధానాః- అనృతాచ్ఛాదితాః. * ఋతేతరవిషయోఽనృతశబ్దః. ఋతమితి కర్మవాచి- * ఋతం పిబన్తావితి వచనాత్. ఋతం - కర్మఫలాభిసన్ధిరహితం పరమపురుషారాధనవేషం తత్ప్రాప్తిఫలం. అత్ర తద్వ్యతిరిక్తఫలం సాంసారికఫలం కర్మ- అనృతం బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధీతి మహాసిద్ధాన్తే భాషితం. తేషాం సత్యానాం సతాం- విద్యమానానామేవ కర్మాచ్ఛాదకం. తతశ్చ స్వాత్మభూతపరమాత్మగతా అపహతపాప్మత్వాదయో ధర్మాః కర్మరూపావిద్యాతిరోహితత్వాన్న భాసన్త ఇత్యర్థః. (యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే) అస్య- ఉపాసకస్య యో యో బన్ధువర్గః ఇతః ప్రైతి- న స ఇహ ద్రష్టుం శక్య ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అథ పునర్యే చాస్య- విదుషో జన్తోర్జీవాః- జీవన్తీహ పితృభ్రాత్రాదయః, యే చ ప్రేతాః- మృతా ఇష్టాస్సమ్బన్ధినః, యచ్చాన్యదిహ లోకే- వస్త్రాన్నపానాది వా రత్నాది వా వస్త్విచ్ఛన్న లభతే,- తత్- సర్వమత్ర- హృదయాకాశాఖ్యే బ్రహ్మణి గత్వా యథోక్తేన విధినా విన్దతే- లభతే. అత్ర- అస్మిన్ హార్దాకాశే హి- యస్మాదస్యైతే- యథోక్తాస్సత్యాః కామా వర్తన్తేఽనృతాపిధానాః. కథమివ తదన్యాయ ఇతి. ఉచ్యతే - తత్- తత్ర యథా హిరణ్యమేవ పునర్గ్రహణాయ నిధాతృభిర్నిధీయత ఇతి నిధిః. తం హిరణ్యనిధిం నిహితం- భూమేరధస్తాన్నిక్షిప్తమక్షేత్రజ్ఞాః- నిధిశాస్త్రైర్నిధిక్షేత్రమజానన్తః. తే నిధేరుపర్యుపరి సఞ్చరన్తోఽపి నిధిం న విన్దేయుః, శక్యవేదనమపి- ఏవమేవ ఇమాః- అవిద్యావత్యస్సర్వా ఇమాః ప్రజాః యథోక్తం హృదయాకాశాఖ్యం బ్రహ్మలోకం- బ్రహ్మైవ లోకః. తమహరహః- ప్రత్యహం గచ్ఛన్త్యోఽపి సుషుప్తకాలే న విన్దన్తి- న లభన్తే ఏషోఽహం బ్రహ్మలోకభావమాపన్నోఽద్యేతి. అనృతేన హి- యథోక్తేన హి- యస్మాత్ప్రత్యూఢాః - హృతాస్స్వాత్మస్వరూపాత్. అవిద్యాదిదోషైర్బహిరపకృష్టా ఇత్యర్థః. అతః కష్టమిదం వర్తతే జన్తూనాం- యత్స్వాయత్తమపి బ్రహ్మ న లభ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— ఇతశ్చ తేషామలాభే నిమిత్తమనృతాపిధానమేవేత్యాహ (అథ పునరితి) యథోక్తేన విధినేతి- ఉపాస్తిప్రకారోక్తిః. ఆత్మస్థానాం కామానామనృతాపిధానత్వముక్తం నిగమయతి (అత్రేతి) యస్మాదవిద్వద్భిరలభ్యా, విద్వద్భిశ్చ లభ్యాః, కామాస్సర్వాధారే జగన్మూలకారణే బ్రహ్మణి స్వాత్మభూతే వర్తన్తే- తస్మాత్తే భవన్త్యనృతాపిధానాః- సత్యా అవిద్యయానుపలమ్భాత్, ప్రశమనే చోపలమ్భాదిత్యర్థః. యదుక్తం బ్రహ్మణి స్వాత్మని కామాస్సన్తోఽపి నోపలభ్యన్త ఇత్యన్యాయ్యమితి- తత్ర దృష్టాన్తం ప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) తత్ర- స్వాయత్తస్యాప్యప్రాప్తౌ దృష్టాన్తోఽస్తి శక్యత ఇతి శేషః. దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) అలాభప్రకారమభినయతి (ఏషోఽహమితి) తత్ర హేతుమాహ (అనృతేనేతి) యథోక్తేన- మిథ్యాజ్ఞానశబ్దితానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానకృతేన తృష్ణాప్రభేదేన, తన్నిమిత్తేనేచ్ఛాప్రచారేణేత్యర్థః. తస్మాత్ప్రజానాం స్వాత్మభూతబ్రహ్మలోకాలాభ ఇతి శేషః. స్వరూపాదనృతేన హృతత్వమేవ స్ఫోరయతి (అవిద్యాదీతి) ప్రకృతమనుక్రోశముపసంహరతి (అత ఇతి) ౨

రం.— (అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతే) అస్య తు యే జీవన్తోఽనష్టాశ్చ బన్ధవః, అలభ్యాశ్చ మనోరథాః, - తత్సర్వం దహరాకాశం పరమాత్మానం ప్రాప్య లభతే. అత్ర * యచ్చాన్యదిహాస్తి యచ్చ నాస్తీతి వాక్యసమానార్థత్వాదస్య వాక్యస్య, ముక్తస్య ప్రాప్యాన్తరాసమ్భవాత్, నిరతిశయభోగ్యత్వమేవార్థః. (అత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః) యత ఉపాసకస్య కామ్యమానాః భోగ్యభూతాః అపహతపాప్మత్వాదయ ఏతన్నిష్ఠాః పూర్వమనృతశబ్దితకర్మాచ్ఛాదితా ఇదానీం దహరాకాశం ప్రాప్తస్యావిర్భవన్తి- అతో నిరతిశయభోగ్యత్వమిత్యర్థః. హిశబ్దో హేతుపరః. (తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి) యథా అధస్తాన్నిక్షిప్తం హిరణ్యనిధిం అక్షేత్రజ్ఞాః- నిధిక్షేత్రస్వభావవిజ్ఞానహీనాః నిధేరుపర్యుపరి సఞ్చరన్తోఽపి నిధిం న లభన్తే- ఏవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సుషుప్తికాలే అహరహర్గచ్ఛన్త్యః- సుషుప్తౌ * సతి సమ్పద్య న విదురిత్యుక్తరీత్యా అవిథా

ఉ.— స వా ఏష ఆత్మా హృది తస్యైతదేవ నిరుక్తగ్ం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయమహరహర్వా ఏవం విత్స్వర్గం లోకమేతి. ౩

గం గచ్ఛన్త్యః ఏతం- దహరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి - న లభన్తే. న జానన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మలోకశబ్దాని షాదస్థపతిన్యాయేన సమానాధికరణో. తత్ర హేతుమాహ (అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః) ప్రత్యూఢాః- ప్రతీపం నీతాః. స్వభావాన్తరం ప్రాపితాః. ఆచ్ఛాదితా ఇతి యావత్. యద్వా- అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఇతి సుషుప్తికాలీనం గమనముచ్యతే. అపి త్వన్తరాత్మత్వేన సర్వదావ ర్తమానస్య దహరాకాశస్య హిరణ్యనిధివత్పరమపురుషార్థభూతస్య ఉపర్యుపరి అహరహర్గచ్ఛన్త్యః- సర్వస్మిన్కాలేవ ర్తమానా అప్యజానన్త్య ఏనం న విన్దన్తి - న లభన్త ఇత్యర్థః. అర్థద్వయమపి భాష్యకృతా వర్ణితం *గతిశబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లిఙ్గం చేతి సూత్రే. సూత్రస్య చాయమర్థః- *తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమితి అహరహస్సర్వేషాం జీవానాం గమనాత్, బ్రహ్మలోకశబ్దా, చ్చ దహరాకాశో బ్రహ్మేత్యవసీయతే. తథా హ్యన్యత్ర సుషుప్తికాలీనగమనం బ్రహ్మలోకశబ్దో బ్రహ్మవిషయావేవ దృష్టౌ * ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సతి సమ్పద్య న విదుః *ఏష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి హోవాచేతి. మాభూదన్యత్ర సుషుప్తికాలే బ్రహ్మణి గమనదర్శనం- ఏతదేవ తు దహరాకాశే సర్వేషాం జీవానాం ప్రళయకాల ఇవ నిరస్తనిఖిలదుఃఖానాం సుషుప్తికాలేఽవస్థానం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తేష్వసమ్భావితం దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మత్వే లిఙ్గం. భాష్య ఏవమేకాం వ్యాఖ్యాం కృత్వా *అథవా-* అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఇతి సుషుప్తివిషయం గమనముచ్యతే- అపి త్వన్తరాత్మత్వేన సదావర్తమానస్య దహరాకాశస్య పరమపురుషార్థభూతస్యోపర్యుపరి అహరహర్గచ్ఛన్త్యః - సర్వస్మిన్కాలేవ ర్తమానాః తమజానన్త్యః ఏనం న విన్దన్తి- న లభన్తే. యథా హిరణ్యనిధిం నిహితం తత్స్థానమజానానా న్తరుపరి సర్వదా వర్తమానా అపి న లభన్తే- తద్వదిత్యర్థః. సేయం సర్వాన్తరాత్మత్వేనావస్థితస్య దహరాకాశస్యోపరి తస్మిన్నియమితానాం సర్వాసాం ప్రజానాం సర్వదా గతిరస్య దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం గమయతి. తథా హ్యన్యత్ర పరబ్రహ్మణోఽన్తరాత్మతయాఽవస్థితస్య స్వనియామ్యాభిస్స్వస్మిన్వర్తమానాభిః ప్రజాభిరవేదనం దృష్టం- యథాఽన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేదేతి, * అదృష్టో ద్రష్టాఽశ్రుతశ్శ్రోతేతి, చ. మాభూదన్యత్ర దర్శనం- స్వయమేవ హ్యయం నిర్ధిదృష్టాన్తావగతపరమపురుషార్థభావస్యాస్య హృదయస్థస్యోపరితదాధారతయా అహరహస్సర్వాసాం ప్రజానామజానతీనాం గతిరస్య పరబ్రహ్మత్వే పర్యాప్తం లిఙ్గమితి వ్యాఖ్యాతం. సుషుప్తికాలీనగమనవిషయపూర్వవ్యాఖ్యాయాం * ఉపర్యుపరీత్యస్య దృష్టాన్త ఏవాన్వయః - న దార్ష్టాన్తికే- సుషుప్తికాలపరీభావస్య చ్ఛాదేపి గమనాభావాత్. అన్తర్యామివిషయద్వితీయవ్యాఖ్యాయాం తు అన్తర్యామిణ ఉపరి సర్వదా గతిసత్త్వాత్ ఉపర్యుపరీత్యస్య దార్ష్టాన్తికేప్యన్వయో ద్రష్టవ్యః. అత్ర వ్యాసార్యైరన్తర్యామివిషయతయా వ్యాఖ్యానే అన్తర్యామిణ్యహరహర్గమనస్య దహరాకాశపరబ్రహ్మత్వసాధకత్వమయుక్తం- ఉపాసనాయా గమనావస్థితో హి దహరాకాశః- అన్తరాత్మతయాఽవస్థితో హ్యస్యాధారః- తయో రూపభేదాదిత్యాశఙ్క్య తథాత్వే ప్రాయేణైవముక్తమితి పరిహృతం. ౨

శం.— స వా ఏష ఆత్మా- *అపహతపాప్మేతి ప్రకృతః. వైశబ్దేన తం స్మారయతి. ఏషః- వివక్షిత ఆత్మా హృది- హృదయపుణ్డరీకే ఆకాశశబ్దేనాభిహితః. తస్య- ఏతస్య హృదయస్యైతదేవ నిరుక్తం - నిర్వచనం. నాన్యత్. హృద్యయమాత్మా వర్తత ఇతి యస్మాత్- తస్మాద్ధృదయనామనిర్వచనప్రసిద్ధ్యాపి స్వహృదయే ఆత్మేత్యవగన్తవ్యమిత్యభిప్రాయః. అహరహర్వై- ప్రత్యహమేవంవిత్- హృద్యయమాత్మేతి జానన్ స్వర్గం లోకం- హార్దం బ్రహ్మేతి- ప్రతిపద్యతే. నన్వనేవంవిదపి- సుషుప్తికాలే *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్న ఇత్యుక్తత్వాత్. బాఢమేవం - తథాప్యస్తి విశేషః. యథా హి జానన్నజానంశ్చ సర్వో జన్తుస్సద్బ్రహ్మైవ - తథాపి * తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధితో విద్వాన్ స దేవ - నాన్యోఽస్మీతి జానన్ సదేవ భవతి. ఏవమేవ విద్వానవిద్వాంశ్చ సుషుప్త్యాయద్యపి సత్సమ్పద్యతే - తథాప్యేవంవిదేవ స్వర్గం లోకమేతీత్యుచ్యతే- దేహపాతేపి విద్యాఫలస్యావశ్యమ్భావిత్వాదిత్యేష విశేషః. ౩

ఆ.— అనుక్రాన్తశబ్దార్థాయథోక్తబ్రహ్మధ్యానానుష్ఠానే ప్రయత్నస్య కర్తవ్యతాముక్త్వా. సమ్ప్రతి నామాదివద్ధృదయే బ్రహ్మదృష్ట్యారోపమాత్రమితి శఙ్కాం వారయితుమనన్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (స వా ఇత్యాదినా) కథమాత్మా యథోక్తో హృదయేఽస్తీతి గమ్యతే - తత్రాహ (తస్యేతి) యథోక్తావగతిఫలమాహ (అహరహరితి) ఏవంవిదితి విశేషణమప్రయోజనమిత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) అనేవంవిదోపి సుషుప్తికాలే బ్రహ్మప్రాప్తిమఙ్గీకరోతి (బాఢమేవమితి) తర్హి కిమిత్యేవంవిదితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) విద్వదవిదుషోర్విశేషమేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథా హీతి) త్వం తదసీత్యాచార్యేణ ప్రతిబోధితో విద్వాన్సదేవ భవతి - అన్యస్త్వవిద్వానస్మీతి దేహాదికమేవ జానన్సదేవ భవతీతి యోజనా. దేహపాతేపీత్యపిశబ్దేన జీవదవస్థా దృష్టాన్తితా. ౩

రం.— పూర్వోక్తం హృదయాన్తర్వర్తిత్వం స్మారయతి (స వా ఏష ఆత్మా హృది) అన్తర్వర్తత ఇతి శేషః. హృదయనామనిర్వచనాదపి ఆత్మనో హృద్గతత్వం సిధ్యతీత్యాహ (తస్యైతదేవ నిరుక్తం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయం) తస్య- ఏతస్య హృదయస్య. హృద్యయమాత్మా వర్తత ఇతి హి హృదయశబ్దనిరుక్తమితి భావః. (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి) అహరహః - ప్రత్యహం ప్రయాణం ఏవంవిత్- ఏతాదృశదహరాకాశోపాసననిష్ఠః స్వర్గం- సుఖరూపం లోకం- లోక్యమానం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్య తత్క్రతున్యాయేన బ్రహ్మప్రాప్తేరేవ వక్తవ్యతయా ప్రసిద్ధస్వర్గలోకప్రాప్త్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ౩

ఉ.— అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి. ౪

శం.— సుషుప్తకాలే స్వేనాత్మనా సతా సమ్పన్నస్సన్ సమ్యక్ప్రసీదతీతి - జాగ్రత్స్వప్నయోర్విషయేన్ద్రియసంయోగజాతం కాలుష్యం జహాతీతి సమ్ప్రసాదశబ్దో యద్యపి సర్వజన్తూనాం సాధారణః - తథాపి * య ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతీతి ప్రకృతత్వాదేష సమ్ప్రసాద ఇతి - సన్నిహితవద్వత్సన్నిశేషాత్. సోఽస్మాచ్ఛరీరం హిత్వా - అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ. శరీరాత్మభావనాం పరిత్యజ్యేత్యర్థః. న త్వాసనాదివ సముత్థాయేతీహ యుక్తం - స్వేన రూపేణేతి విశేషణాత్. న హ్యన్యత ఉత్థాయ స్వరూపం సమ్పత్తవ్యం. స్వరూపమేవ హి తన్న భవతి - ప్రతిపత్తవ్యం చేత్స్యాత్. పరం - పరమాత్మలక్షణం విజ్ఞప్తిస్వభావం - జ్యోతీరూపం సమ్పద్య - స్వాస్థ్యముపగమ్యేత్యేతత్. స్వేన - ఆత్మీయేన రూపేణాభినిష్పద్యతే. ప్రాగేతస్యాః స్వరూపసమ్పత్తేః అవిద్యయా దేహమేవాపరం రూపమాత్మత్వేనోపగత ఇతి తదపేక్షయేదముచ్యతే - స్వేన రూపేణేతి. అశరీరతా హ్యాత్మనస్స్వరూపం. యత్స్వం పరం జ్యోతిస్స్వరూపమాపద్యతే సమ్ప్రసాదః - ఏష ఆత్మేతి హోవాచ - * స బ్రూయాదితి యః శ్రుత్యా నియుక్తోఽన్తేవాసిభ్యః. కిఞ్చ - ఏతదమృతం - అవినాశి. భూమా. * యో వై భూమా తదమృతమిత్యుక్తం. అత ఏవాభయం - భూమ్నో ద్వితీయాభావాత్. అత ఏవ బ్రహ్మేతి. తస్య హ వై ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ - అభిధానం. కిం తత్. సత్యమితి. తత్సత్యం హ్యవితథం - * తత్సత్యం స ఆత్మేతి హ్యుక్తం. అథ కిమర్థమిదం నామ పునః పునరుచ్యతే. తదుపాసనవిధిస్తుత్యర్థం. ౪

ఆ.— సమ్ప్రసాదస్య తిరోహితస్య యస్యాభివ్యక్తిస్సంబుద్ధం బ్రహ్మ - తత్తాదాత్మ్యోపదేశేనోపాస్యం స్తోతుం సమ్ప్రసాదశబ్దార్థం కథయతి (సుషుప్తేతి) సమ్యక్ప్రసీదతీతి - సమ్ప్రసాదో విద్వానితి శేషః. స్వాభావికస్యైవాత్మనస్స్వాస్థ్యం - కథం సుషుప్తే ప్రసీదతీతి విశిష్యతే - తత్రాహ (జాగ్రదితి) (జహాతీతి) సుషుప్తః పురుషస్సమ్ప్రసాద ఇతి శేషః. వ్యుత్పత్తిబలేన సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తసర్వజీవసాధారణః - తత్కథమేష సమ్ప్రసాద ఇతి సన్నిహితవిద్వత్పరామర్శః - తత్రాహ (సమ్ప్రసాదశబ్ద ఇతి) తస్య సౌషుప్తసర్వజీవసాధారణత్వేఽపి ప్రక్రమవశాద్విద్వానేవైషః - ప్రకృతస్సమ్ప్రసాద ఇతి వ్యపదిశ్యతే. యథా సన్నిహితార్థాయత్నవిశేషాత్ - ఏష ఇతి శబ్దవశాదుచ్యతే - తథేహాపీత్యర్థః. య ఏష ఏవంవిత్ప్రకృతస్సమ్ప్రసాదః - సః - విద్వానితి యావత్. వివేకానన్తర్యముత్థానశబ్దార్థః. సముత్థానశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం వారయతి (నత్వితి) దేహాదుత్థితస్యాపి స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) కుతోఽయం స్వరూపేఽభినిష్పత్తిప్రయోగః - తత్రాహ (ప్రాగితి) ఏతచ్ఛబ్దస్సమ్యగ్జ్ఞానవిషయః. ఆత్మస్వరూపప్రతిపత్తిభ్రాన్తినివృత్త్యపేక్షయా స్వరూపసమ్పత్తిరుపచరితేత్యర్థః. కిం తత్స్వరూపమితి - తదాహ (అశరీరతేతి) యథా మిథ్యారూపస్యాదాత్మ్యనివృత్తౌ స్వాభావికేనారూప్యాత్మనాభివ్యక్తిరవతిష్ఠతే - తథాశరీరతాదాత్మ్యభ్రాన్తినివృత్తౌ తదభావోపలక్షితం స్వచ్ఛం స్వరూపమేవావస్థితం భవతీత్యర్థః. ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యత్రైషశబ్దార్థమాహ (యత్స్వమితి) కోఽసావుక్తికర్తేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (స బ్రూయాదితి) స కేవలమాత్మత్వేనైవ ప్రకృతస్య జ్యోతిషః - కిం తు రూపాన్తరమస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) అవినాశిత్వే హేతుమాహ (భూమేతి) తథాపి కథమవినాశిత్వం - తత్రాహ (యో వా ఇతి) ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యస్మాదేవం లక్షణం బ్రహ్మ - తస్మాదుపాసనీయమిత్యర్థః. ఉపాస్యస్యాస్య బ్రహ్మణో నామ నిర్దిశతి (తస్యేతి) ఉక్తస్య పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కిమర్థమిత్యాదినా) ౪

రం.— కథం బ్రహ్మప్రాప్తిః - ప్రాప్తస్య వా తత్ర కిం భవతీత్యత్రాహ (అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే) అథశబ్దః ప్రకృతాపేక్షాద్యోతకః. సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తిస్థానవచనస్సన్ తత్సమ్బన్ధాత్ జీవం లక్షయతి. ఏష సమ్ప్రసాదః - * అహరహర్వా ఏవంవిదితి పూర్వవాక్యే నిర్దిష్ట ఉపాసకో జీవః - అస్మాత్ - హేయతయా పరిదృశ్యమానాచ్ఛరీరాదుత్క్రమ్య దేశవిశేషనిష్ఠం పరమాత్మానం ప్రాప్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యర్థః. అస్య వాక్యస్యార్థః ప్రజాపతివిద్యాయాం విశిష్య వక్ష్యతే. (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) ఏష ఆత్మా ఏతదమృతమభయమేతదిత్యత్రైతచ్ఛబ్దాః పూర్వవాక్యే * పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి ప్రస్తుతయా నిర్దిష్టపరజ్యోతిశ్శబ్దితబ్రహ్మపరాః - ప్రస్తుతయా ప్రాధాన్యాదవ్యవహితత్వాచ్చ. నను * ప్రజాపతిర్వరుణాయాశ్వమనయత్స్వాం దేవతామార్ఛదిత్యత్ర విభక్త్యైకరూప్యాద్వ్యవహితస్యాపి ప్రజాపతేస్స ఇత్యనేన గ్రహణం దృష్టం - న త్వవ్యవహితస్య సమ్ప్రదానత్వేన ప్రధానస్య వరుణస్య గ్రహణమిత్యుక్తం మీమాంసకైః. * ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేత్యత్ర ఏతచ్ఛబ్దస్యావ్యవహితాభిమన్యువ్యచన్ద్రమఃపరామర్శిత్వం దృష్టం - అపిత్వాకాశస్య నిత్యపరత్వం. తతశ్చేహాప్యవ్యవహితస్య సమ్ప్రసాదశబ్దితస్య జీవస్యైవ * ఏష ఆత్మేత్యేతచ్ఛబ్దేన గ్రహణముచితం - విభక్త్యైకరూప్యాదితి చేన్న - ప్రజాపతిర్వరుణాయేతి వాక్యే స ఇత్యనేన ప్రజాపతిపరామర్శే అశ్వదానసమ్ప్రదానరూపత్వేన స్వీయాం వరుణదేవతామార్ఛదిత్యర్థో యుజ్యతే - వరుణపరామర్శే తు వరుణస్యాత్మీయాయా దేవతాయాః ప్రాగప్రస్తుతత్వాదర్థాసఙ్గత్యా వ్యవహితోఽపి ప్రజాపతిః పరామృష్టః - న తు విభక్త్యైకరూప్యేణ. * ఏష సోమో రాజేతి పిత్ర్యయాణవాక్య ఏతచ్ఛబ్దేన చన్ద్రపరామర్శే తస్య సోమరాజభావవిధానవైయర్థ్యాత్ వ్యవహితాభిమన్యుపిత్ర్యపరామర్శిత్వం - న విభక్త్యైకరూప్యాత్. ప్రకృతే అవ్యవహితప్రధానభూతపరజ్యోతిశ్శబ్దితపరమాత్మపరిత్యాగే కారణాభావాత్, ప్రత్యుత తేష్వవ్యవహితసమ్ప్రసాదశబ్దితజీవపరిగ్రహే తస్య నిరుపాధికాత్మత్వనిరతిశయసుఖరూపత్వలక్షణామృతత్వ దుఃఖాసమ్భిన్నత్వరూపాభయత్వ బ్రహ్మత్వవిధానాసమ్భ

ఉ.— § తానిహవా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సతీయమితి తద్యత్స త్తదమృతమథయ త్తితన్మర్త్యమథయద్యం తేనోభేయచ్ఛతియదనేనోభేయచ్ఛతితస్మాద్యమహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతి. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

వా, చ్చ * ఏషఆత్మేతిహోవాచేత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రాప్యభూతఃపరమాత్మైవపరామృశ్యతే. యద్యపి స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిస్వరూపావిర్భావేకథితే అనిర్భూతస్వరూపంకిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రజాపతివాక్యే *ఏషఆత్మేతిహోవాచఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతినిర్దిష్టమమృతాభయబ్రహ్మశబ్దనిర్దిష్టంముక్తరూపమిత్యేవమర్థకత్వేపినానుపపత్తిః - తథాపి * తస్యహవా ఏతస్య బ్రహ్మణోనామసత్యమితీత్యుత్తరవాక్యసన్దష్టేన్యమాణచేతనాచేతననియన్తృత్వార్థకసత్యనామత్వస్యముక్తాత్మన్యసమ్భవాత్ పూర్వవాక్యనిర్దిష్టోపినజీవఃపరామృశ్యతే. అపితుప్రాప్యంబ్రహ్మైవ. *ఏషఆత్మేతిహోవాచేత్యేతావన్మాత్రస్యానిర్భూతస్వరూపపరత్వం- * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యస్యత్తు ఏతచ్ఛబ్దస్యపరజ్యోతిశ్శబ్దితబ్రహ్మపరత్వమిత్యాశ్రయణేపినానుపపత్తిః. అనేనచవాక్యసన్దర్భేణపరమాత్మనోముక్తప్రాప్యత్వతత్స్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణోమహిమా ప్రతిపాదితోభవతి. అతఏవసూత్రకృతాపి * ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతేఏషఆత్మేతిహోవాచేతిదహరవిద్యామధ్యస్థవాక్యేజీవప్రతిపాదనదర్శనాత్ దహరాకాశోఽపిజీవఏవాస్తు. తస్య * యావాన్వాఅయమాకాశఇత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితభూతాకాశోపమేయత్వస్యభూతాకాశేఅనన్వయేనదహరాకాశస్యభూతాకాశత్వాభావేపిజీవేకథం చిన్నిర్లేపత్వాదినాభూతాకాశోపమేయత్వసమ్భవా, దణుపరిమాణేజీవేదహరశబ్దితాల్పపరిమాణత్వస్యాపిసమ్భవాత్, దహరాకాశోజీవఏవాస్త్వితి *ఇతరపరామర్శాత్సఇతిచేదితిసూత్రఖణ్డేనాక్షిప్య *దహరఉత్తరేభ్యః *గతిశబ్దాభ్యాంతథాహిదృష్టంలిఙ్గంచ. * ధృతేశ్చమహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితిసూత్రత్రయోక్తానాంపరమాత్మధర్మాణాంజీవేఅసమ్భవాత్ నజీవోదహరాకాశఇతి *నాసమ్భవాదితిసూత్రఖణ్డేన పరిహృత్య- తస్మిన్బ్రహ్మప్రకరణే *ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేతిజీవపరామర్శఃకిమర్థమిత్యాశఙ్క్యముక్తతత్స్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణపరమాత్మమహిమప్రకాశనార్థోజీవపరామర్శఇతి *అన్యార్థశ్చపరామర్శఇతిసూత్రేణ ప్రతిపాదితం. (తస్యహవా ఏతస్య బ్రహ్మణోనామసత్యమితి) స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— తానిహవా ఏతాని బ్రహ్మణోనామాక్షరాణిత్రీణ్యేతాని - సతీయమితి - సకారస్తకారోయమితిచ. ఇకారస్తకారేఉచ్చారణార్థోఽనుబన్ధః. హ్రస్వేనైవాక్షరేణపునః ప్రతినిర్దేశాత్. తేషాంతత్-, తత్రయత్సత్- సకారః తదమృతం - సద్బ్రహ్మ. అమృతవాచకత్వాదమృతఏవసకారస్తకారాన్తోనిర్దిష్టః. అథయత్తికారః- తన్మర్త్యం. అథయద్యమక్షరం - తేనాక్షరేణామృతమర్త్యాఖ్యేపూర్వేఉభేఅక్షరేయచ్ఛతి- యమయతి. నియమయతి. వశీకరోత్యాత్మనేత్యర్థః. యత్- యస్మాదనేన - యమిత్యేతేనోభేయచ్ఛతి - తస్మాద్యమాఅదీసంయతఇవహి. ఏతేనయమాలక్ష్యతే బ్రహ్మనామాక్షరస్యాపిదమమృతత్వాదిధర్మవత్త్వంమహాభాగ్యం- కిముతనామవతఇత్యుపాస్యత్వాయస్తూయతేబ్రహ్మనామనిర్వచనేన. ఏవంనామవతోవేత్తా- ఏవంవిత్. (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతీతి) ఉక్తార్థం. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాస్యస్తుత్యర్థంనామోక్త్వాతద్వక్ష్యైనైవనామాక్షరాణిప్రస్తౌతి (తానీతి) తానికానీత్యపేక్షాయామాహ (ఏతానీతి) కథంతకారఇత్యుచ్యతే- ఇకారస్యాపితత్రభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇకారఇతి) తత్రహేతుమాహ (హ్రస్వేనేతి) దీర్ఘమీకారముద్దిశ్యహ్రస్వంపునరనువదన్నవివక్షితత్వమేవనాక్షరేణతస్యసూచయతీత్యర్థః. త్రయాణామక్షరాణామవాన్తరభేదందర్శయతి (తేషామితి) నిర్ధారణేషష్ఠీ. వర్ణవిభాగాన్తర్యముభశబ్దార్థః. తకారస్యాక్షరసామాన్యాన్మర్త్యత్వం. కథమక్షరేపూర్వేయమిత్యక్షరేణప్రయోక్తానియమయతీత్యాకాఙ్క్షాయాంనియమనస్వాభావ్యేనేత్యాహ (ఆత్మనేతి) యమిత్యక్షరస్యనియమనస్వాభావ్యమేవసాధయతి (యద్యస్మాదితి) తస్యతత్స్వభావత్వేఅనుభవమనుకూలయతి (సంయతఇవేతి) యమా- యమిత్యక్షరేణేత్యర్థః. తస్యపూర్వాభ్యాముపరిష్టాద్భావిత్వంతన్నియామకత్వేహేతురితిమత్వాహ (ఏతేనేతి) లక్ష్యతే- పూర్వేఅక్షరేఇతిశేషః. బ్రహ్మణస్సత్యమితినామ- తస్యయన్నిర్వచనంకృతం - తస్యప్రయోజనమాహ (బ్రహ్మేతి) ఫలవాక్యస్థమేవంవిత్పదంవ్యాకరోతి (ఏవమితి) వాక్యంతునవ్యాఖ్యేయం- ప్రాగేవవ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (అహరితి) ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— * (తానిహవా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణిసత్తియమితి) సత్తియమితి సత్యనామత్ర్యక్షరాత్మకమిత్యర్థః. (తద్యత్సత్తదమృతంఅథయత్తితన్మర్త్యం) అత్రామృతమర్త్యశబ్దాభ్యాంచేతనాచేతనేనిర్దిశ్యేతే. (అథయద్యంతేనోభేయచ్ఛతి) అమృతత్వమర్త్యత్వరూపేణో

---

§ త్రీణ్యక్షరాణిసత్తియమితీతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథయఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయ నైతగ్ం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతగ్ం సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తేఽపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోకః. ౧

పలతీ తేఉభేయచ్ఛృతిరియమిత్యర్థః. తదేవోపసంహరతి (యదనేనోభేయచ్ఛృతితస్మాద్యం) అనేన చేతనాచేతనత్వరూపేణోపలక్షితే ఉభే యతో యచ్ఛతి- తస్మాద్యమిత్యర్థః. నామనిర్వచనాభిజ్ఞం స్తౌతి (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతి) పూర్వవత్స్పష్టోఽర్థః. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయఆత్మేతి) ఉక్తలక్షణో యస్సమ్ప్రసాదః- తస్య స్వరూపం వక్ష్యమాణైర్గుణైరనుక్తైశ్చ గుణైః పునః స్తూయతే బ్రహ్మచర్యసాధనసమ్బన్ధార్థం. య ఏషః- యథోక్తలక్షణ ఆత్మా- స సేతురివ సేతుః. విధృతిః- విధరణః. అనేన హి సర్వం జగద్వర్ణాశ్రమాది క్రియాకారకఫలాదిభేదనియమైః కర్తురనురూపం విదధతా విధృతం. అవిధ్రియమాణం హీశ్వరేణేదం విశ్వం వినశ్యేత్ యతః- తస్మాత్స సేతుర్విధృతిః. కిమర్థం స సేతురితి, ఆహ- ఏషాం- భూరాదీనాం లోకానాం కర్తృకర్మఫలాశ్రయాణామసంభేదాయ- అవిదారణాయ. అవినాశాయేత్యేతత్. కింవిశిష్టశ్చాసౌ సేతురితి. ఆహ (నైతం) సేతుం- ఆత్మానమహోరాత్రే సర్వస్య జనిమతః పరిచ్ఛేదకే సతీ నైతం తరతః. యథాఽన్యే సంసారిణః కాలేనాఽహోరాత్రాదిలక్షణేన పరిచ్ఛేద్యాః- న తథాఽయం కాలపరిచ్ఛేద్య ఇత్యభిప్రాయః. ‹ యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. అత ఏవ నైనం జరా తరతి- న ప్రాప్నోతి. న తథా మృత్యుః. న శోకః. న సుకృతం. న దుష్కృతం. సుకృతదుష్కృతే- ధర్మాధర్మౌ. ప్రాప్తిరత్ర తరణశబ్దేనాభిప్రేతా- నాతిక్రమణం. కారణం హ్యాత్మా- న శక్యం హి కారణాతిక్రమణం కర్తుం కార్యేణ. అహోరాత్రాది చ సర్వం సతః కార్యం. అన్యేన హ్యన్యస్య ప్రాప్తిరతిక్రమణం వా క్రియేత- న తు తేనైవ తస్య. న హి ఘటేన మృత్ప్రాప్యతేఽతిక్రమ్యతే వా. యద్యపి పూర్వం * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినా పాప్మాది ప్రతిషేధ ఉక్త ఏవ- తథాపీహాయం విశేషః- న తరతీతి- ప్రాప్తివిషయత్వం ప్రతిషిధ్యతే. తత్రావిశేషేణ జరాద్యభావమాత్రముక్తం. అహోరాత్రాద్యా ఉక్తా అనుక్తాశ్చాన్యే- సర్వే పాప్మాన ఉచ్యన్తే. అతః - అస్మాదాత్మనస్సేతోర్నివర్తన్తేఽప్రాప్యైవేత్యర్థః. అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఉక్తః. ౧

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదత్తే (అథేతి) తస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తలక్షణ ఇతి) ప్రకారాన్తరేణ స్తుతిప్రారమ్భార్థో వాక్యస్థోఽథశబ్దః. కిమితి స్తుతిరిత్యపేక్షాయాం స్తుత్యే బ్రహ్మణ్యాధారే బ్రహ్మచర్యాఖ్యస్య సాధనస్య సమ్బన్ధవిధానార్థమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యేతి) యథాఽమ్బ్వాదిమయస్సేతుర్వ్యవస్థాహేతురన్యేదం క్షేత్రమితి - తథాఽయమపి వ్యవస్థాహేతురిత్యాహ (సేతురివేతి) సేతుత్వం సాధయతి (విధృతిరితి) విధారకత్వముపపాదయతి (అనేనేతి) వర్ణాశ్రమాదీత్యాదిశబ్దో వయోఽవస్థావిషయః. ఫలాదీత్యాదిశబ్దస్తదవాన్తరజాతీయవిషయః. కర్త్రనురూపక్రియాదిభేదవిషయనియమైర్వర్ణాదివ్యవస్థాపయతా పరమేశ్వరేణ సర్వం జగద్విధృతమితి సమ్బన్ధః. అన్వయముఖేనోక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (అవిధ్రియమాణం హీతి) ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) నైతమితి ప్రతీకగ్రహణం యస్- తద్వ్యాచష్టే (సేతుమిత్యాదినా) తదేవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) పరమాత్మనోఽనకాలపరిచ్ఛేద్యత్వేఽత్రాథర్వణశ్రుతిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తరతీతి- తరతేరతిక్రమణార్థో నాత్మని సమ్భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (కారణం హీతి) కార్యస్య కారణాతిక్రమణం మాభూత్ -అహోరాత్రాదేస్స్వాత్మాతిక్రమణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాది చేతి) తరతేరతిక్రమణార్థత్వమఙ్గీకృత్యాపి నిషేధే హేతుమాహ (అన్యేనేతి) తరతివాక్యస్యాపహతపాప్మవాక్యేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యపరిహరతి (యద్యపీతి) విశేషాణామనన్తత్వాత్ప్రత్యేకం ప్రతిషేధవచనాసమ్భవమభిప్రేత్యాహ (అహోరాత్రాద్యా ఇతి) పాప్మకార్యమాత్మానమప్రాప్యైవ నివర్తత ఇత్యర్థః. తన్నివృత్తౌ హేతుమాహ (అపహతేతి) ౧

రం.— (అథయఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాంలోకానామసమ్భేదాయ) ఉక్తలక్షణ ఆత్మా సేతురివ విధృతిః- విధారక ఇత్యర్థః. కిమర్థం సేతుర్విధృతిరిత్యత్రాహ (ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి) అసమ్భేదః- అసఙ్కరః. యద్యయం పరమాత్మా స్వశాసనేన జగన్న ధారయేత్ -సర్వధర్మాణాం సాఙ్కర్యమేవ స్యాత్. పృథివ్యా గన్ధవత్త్వం, జలస్య శైత్యం, తేజస ఔష్ణ్యం, మిథ్యాదయో హి ధర్మాః పరమాత్మాజ్ఞయా వ్యవస్థితా భవన్తి. ‹ సినోతి- బధ్నాతి స్వస్మిన్ చిదచిద్వస్తుజాతమసఙ్కీర్ణమితి సేతురుచ్యత ఇతి * సామాన్యాధికరణసూత్రే భాషితం. (నైతం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం) *తరతిః ప్రాప్తివచనః- వేదాన్తరత్నప్రదీపే ఏవ భాషితత్వాత్ ఏతం పరమాత్మసేతుమహోరాత్రే పరిచ్ఛేదకత్వేన న ప్రాప్నువతః. జరాదికమపి న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం నిగమయతి (సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే) శోకాదిరూపాప్మశబ్దస్యాముఖ్యత్వేఽపి సుకృతదుష్కృతయోరలౌకికముముక్షోరనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తసమ్భవాత్ పాప్మశబ్దో ముఖ్య ఇతి వ్యాసార్యైస్సఙ్ఘుసిద్ధాన్తే వర్ణితం. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోక ఇతి) బ్రహ్మరూపో లోక ఏషః అపహతపాప్మా. హి శబ్దో హేతౌ. యస్మాదయమపహతపాప్మా- తస్మాత్సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇత్యర్థః. పాపహేతుకర్మాచరణేఽపి తదుత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తియోగిత్వమేవ హి - అపహతపాప్మత్వం. తస్మాన్న పాప్మశబ్దముఖ్యార్థసుకృతదుష్కృతయోస్తత్ఫలభూతజరారోగాదీనాం చ ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్మాద్వా ఏతꣳ సేతుం తీర్త్వాఽన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీ సన్ననుపతాపీ భవతి తస్మాద్వా ఏతꣳ సేతుం తీర్త్వాఽపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః॥ ౨

తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

శం.— యస్మాత్పాప్మకర్మాన్నాదిశరీరవతస్స్యాత్ - నత్వశరీరస్య- తస్మాద్వా ఏతం- ఆత్మానం సేతుం తీర్త్వా - ప్రాప్యాన్ధస్సన్ దేహవత్త్వే పూర్వమన్ధోఽపి సన్ దేహవియోగే సేతుం ప్రాప్యానన్ధో భవతి. తథా- విద్ధస్సన్ దేహవత్త్వే దేహవియోగే సేతుం ప్రాప్యావిద్ధో భవతి. తథా- ఉపతాపీ- రోగాద్యుపతాపవాన్సన్ననుపతాపీ భవతి. కించ- యస్మాదహోరాత్రే న స్తస్సేతౌ- తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వా - ప్రాప్య నక్తమపి - తమోరూపా రాత్రిరపి సర్వమహరేవాభినిష్పద్యతే. విజ్ఞానజ్యోతిస్స్వరూపమహరివాహస్సదైకరూపం విదుషస్సంపద్యత ఇత్యర్థః. సకృద్విభాతః - సదావిభాతః. సదైకరూపః స్వేన రూపేణైవ బ్రహ్మలోకః.

ఆ.— యథోక్తసేతుప్రాప్తిఫలితమాహ (యస్మాదితి) స్వాభావికస్యానన్ధత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహవత్త్వ ఇతి) విద్ధః - దుఃఖాదిసమ్పృక్తః. ఇతశ్చాత్మసేతోరస్తి మహాభాగధేయత్వమిత్యాహ (కించేతి) కథం సర్వమపి తమోరూపమహరేవ విదుషస్స్యాత్ - నహి విద్యయా విపరీతాఽర్థస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞప్తీతి) తత్ర హేతుమాహ (సకృదితి) బ్రహ్మలక్షణో హ్యేష లోకః స్వప్రకాశచిదేకతానో యతోఽవతిష్ఠతే- అతస్తద్రూపత్వాద్విదుషో యథోక్తరూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వాఽన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీ సన్ననుపతాపీ భవతి) యస్మాదయమపహతపాప్మా- తస్మాదేవ ఏతం - పరమాత్మలక్షణం సేతుం ప్రాప్య పూర్వమన్ధో యద్యపి జ్వరాదియుక్తదేహోఽపి సన్ తద్దోషరహితదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వాపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః) పరమాత్మానం ప్రాప్తస్య తమిస్రా రాత్రిరపి దినమేవ. తస్యాజ్ఞానప్రసక్తేరభావాదహస్సదృశీ సా రాత్రిః. అహోరాత్రరూపకాలవిశేష ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుః- ఏషః- పూర్వోక్తో బ్రహ్మలోకః హి- యస్మాత్ సకృద్విభాతః సర్వదా బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశస్యానావృతత్వాత్ తత్ప్రకాశనాత్ తద్విదిత్యర్థః. ౨

శం.— తత్తత్రైవం సత్యేతం- యథోక్తం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణ- స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగేన శాస్త్రాచార్యోపదేశమనువిన్దన్తి- స్వాత్మసంవేద్యతామాపాదయన్తి యే- తేషామేవ - బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదామేష బ్రహ్మలోకః. నాన్యేషాం స్త్రీవిషయసమ్పర్కజాతతృష్ణానాం బ్రహ్మవిదామపీత్యర్థః. (తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి) ఉక్తార్థం. తస్మాత్పరమసేతుసాధనం బ్రహ్మచర్యం బ్రహ్మవిదామిత్యభిప్రాయః. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాఫలే యథోక్తే కరీత్యాన్యవస్థితేస్తత్ఫలం విద్యావత్త్వేన తేషాం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మచర్యవతాం విద్యాద్వారా బ్రహ్మలోకఫలతేత్యర్థః. తేషామేవేత్యేవకారద్యోతితమర్థమాహ (నాన్యేషామితి) బ్రహ్మవిదామపీతి - వాఙ్మాత్రబ్రహ్మవిత్త్వముచ్యతే. తేషాం- బ్రహ్మచర్యవతాం బ్రహ్మవిదామితి యావత్. బ్రహ్మచర్యసాధనవతామేవ బ్రహ్మవిత్త్వేన బ్రహ్మలోకో భవతీతి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సాధనం- బ్రహ్మవిద్యాయామితి శేషః. బ్రహ్మవిదామితి- భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్యోక్తం. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డ భాష్యటీకా.

రం.— (తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) యే ఏతం- పరమాత్మానం స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగరూపబ్రహ్మచర్యపూర్వకశాస్త్రాచార్యోపదేశాదినా అనువిన్దన్తి- జానన్తి. తేషామేవైష బ్రహ్మప్రాప్తిస్సర్వలోకానుభవశ్చ. న బ్రహ్మచర్యహీనానామిత్యర్థః. సూత్రితం చ *ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితి. *ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి పరబ్రహ్మమహిమత్వేన ప్రసిద్ధస్య జగద్విధరణమహిమ్నో దహరాకాశే ఉపలభ్యమానత్వాద్దహరాకాశః పరబ్రహ్మేత్యర్థః...... ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథయద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ యో జ్ఞాతా తం విన్దతే ఽథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే॥ ౧

అథయత్సత్త్రాయణ మిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ సత ఆత్మనస్త్రాణం విన్దతే ఽథయన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవాత్మానమనువిద్య మనుతే॥ ౨

శం.— య ఆత్మా- అపహతపాప్మత్వాదిగుణక ఉక్తః. తత్ప్రాప్తౌ సహకారిసాధనాన్తరం బ్రహ్మచర్యాఖ్యం విధాతవ్యమిత్యాహ. యజ్ఞాదిభిః తత్ స్తౌతి కర్తవ్యార్థం. అథయద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే- లోకే పరమపురుషార్థసాధనం కథయన్తి శిష్టాః. తద్బ్రహ్మచర్యమేవ. యజ్ఞస్యాపి యత్ఫలం- తద్బ్రహ్మచర్యవాల్లభతే- అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవేతి ప్రతిపత్తవ్యం. కథం బ్రహ్మచర్యం యజ్ఞ ఇతి. ఆహ - బ్రహ్మచర్యేణైవ హి - యస్మాద్యో జ్ఞాతా- స తం- బ్రహ్మలోకం యజ్ఞస్యాపి పారమ్పర్యేణ ఫలభూతం విన్దతే- లభతే. అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవేతి. యో జ్ఞాతేత్యక్షరానువృత్తేర్యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యమేవ. అథయదిష్టమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. కథం. బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేన తమీశ్వరమిష్ట్వా- పూజయిత్వా. అథవా- ఏషణామాత్మవిషయాం కృత్వా తమాత్మానమనువిన్దతే. ఏషణాదిష్టమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౧

ఆ.— అథయదిత్యుక్తపరమాత్మప్రాప్తిసాధనేజ్ఞానే సహకారి బ్రహ్మచర్యం ప్రాగేవోక్తం- తథాచ శ్రుతం బ్రహ్మచర్యవిషయేణాఽత్ర గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (య ఆత్మేతి) శమాద్యపేక్షయాఽన్తరశబ్దః. ఉక్తమపి బ్రహ్మచర్యం విధాతుమనన్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కిమితి స్తూయతే తస్య స్తుతిరిత్యాశఙ్క్య తస్యాః విధిశేషత్వం దర్శయతి (యజ్ఞాదిభిరితి) శ్రుతిరాహూత్తరం వాక్యమిత్యుక్తం- తదాదాయ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) బ్రహ్మచర్యస్యోక్తరీత్యా విధిత్సితత్వే తదీయస్తుతిప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః. యజ్ఞస్య బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భావం సాధయతి (యజ్ఞస్యాపీతి) ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) పారమ్పర్యేణ- చిత్తశుద్ధిద్వారేణేత్యర్థః. న కేవలం ఫలద్వారా యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భవతి - కింతు యకారజ్ఞకారసంస్పర్శాదపీత్యాహ (యో జ్ఞాతేతి) ఇష్టస్య బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భావమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) పూజయిత్వా- తమాత్మానమనువిన్దత ఇతి సమ్బన్ధః. బ్రహ్మచర్యేణాత్మవిషయైషణా నిష్పాద్యతే - ఇష్టిరపి తేనైవ సమ్పాద్యతే - తస్మాదేషణాదుభయసాదృశ్య రూపాదిష్టమపి యజ్ఞవద్బ్రహ్మచర్యమేవేత్యాహ (ఏషణాదితి) ౧

రం.— యజ్ఞేష్టసత్త్రాయణమౌనానాశకాయనారణ్యాయనాఖ్యాని కర్మాణి బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మలోకసాధనత్వేన ప్రస్తుతం ప్రాప్తిసిద్ధం బ్రహ్మచర్యమేవేతి స్తౌతి (అథయద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్) లోకే యత్ - పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞాదికం కర్మ వైదికాః యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే- తద్బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవేత్యర్థః. నను యజ్ఞస్య కథం బ్రహ్మలోకసాధనబ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం- న హి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞో ద్వారమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య జ్ఞానస్య యజ్ఞరూపత్వాత్ జ్ఞానసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞసాధనత్వమస్తీతి ప్రతిపాదయితుమేకశబ్దరూపితత్వేన తయోరైక్యం సమ్పాదయతి (బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ యో జ్ఞాతా తం విన్దతే) బ్రహ్మచర్యపురస్సరబ్రహ్మజ్ఞానవాన్ నిఖిలం బ్రహ్మలోకం విన్దత ఇత్యర్థః. అత్ర యో జ్ఞాతా బ్రహ్మచర్యేణేత్యుక్త్యా యో జ్ఞాతేత్యస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే. యో జ్ఞాతేతి శబ్దైకదేశస్య యోజ్ఞశబ్దస్య యజ్ఞశబ్దస్య చ సామ్యకృతాభేదాధ్యవసాయేన తదర్థాభేదాధ్యవసాయముఖేన యజ్ఞస్యాపి బ్రహ్మచర్యసాధ్యతేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అథయదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్ బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య పరమాత్మపూజనస్య దర్శపూర్ణమాసాదీష్టీనాం చ ఇష్ట్వేత్యేకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. ౧

శం.— అథయత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్తథా. సతః- పరస్మాదాత్మన ఆత్మనస్త్రాణం- రక్షణం బ్రహ్మచర్యసాధనేన విన్దతే- అతస్సత్త్రాయణశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. అథయన్మౌనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేన యుక్తస్సన్నాత్మానం శాస్త్రాచార్యాభ్యామనువిద్య పశ్చాన్మనుతే- ధ్యాయతి. అతో మౌనశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౨

ఆ.— బహుయజమానకం వైదికం కర్మ- సత్త్రాయణం. తథా- యజ్ఞవదిష్టవచ్చేత్యర్థః. కథం సత్త్రాయణం బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సత ఇతి) ౨

రం.— (అథయత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ సత ఆత్మనస్త్రాణం విన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య విషయాన్తరవిముఖీకరణస్య సచ్ఛబ్దితాత్మత్రాణస్య గవామయనాదిసత్రస్య చ సత్త్రాయణరూపైకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. (అథయన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవాత్మానమనువిద్య మనుతే) వాఙ్నియమనలక్షణమౌనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యాత్మశ్రవణాధీనమననస్య చ మౌనరూపైకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. ౨

ఉ.— అథ యదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదేష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతేఽథ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి తదైరంమదీయꣳ సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః ప్రభువిమితꣳ హిరణ్మయమ్॥ ౩

తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

శం.— అథ యదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. యం- ఆత్మానం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే - స ఏష హ్యాత్మా బ్రహ్మచర్యసాధనవతో న నశ్యతి. తస్మాదనాశకాయనమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. అథ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. అరణ్యశబ్దయోరర్ణవయోర్బ్రహ్మచర్యవతోఽయనాదరణ్యాయనం బ్రహ్మచర్యం. మౌఞ్జ్యాద్యఙ్గం, భిక్షణాదిష్టం, శతస్త్రీణాత్సత్త్రాయణం, మననాన్మౌనం, అనాశనాదనాశకాయనం, అరణ్యయోర్గమనాదరణ్యాయనం, ఇత్యాదిభిర్మహద్భిః పురుషార్థసాధనైః స్తుతత్వాద్బ్రహ్మచర్యం పరమం జ్ఞానసహకారికారణం సాధనమిత్యతో బ్రహ్మవిదా యత్నతో రక్షణీయమిత్యర్థః. తత్- తత్ర హి బ్రహ్మలోకే అరశ్చ హ వై- ప్రసిద్ధో ణ్యశ్చార్ణవౌ - సముద్రావివ సముద్రావసామేవ సరసీ. తృతీయస్యాం - భువమన్తరిక్షం చాపేక్ష్య తృతీయా ద్యౌః. తస్యాం తృతీయస్యామితః - అస్మాల్లోకాదారభ్య గణ్యమానాయాం దివి. తత్- తత్రైవ చైరం- ఇరా- అన్నం. తన్మయ ఐరః- మణ్డః. తేన పూర్ణం సైరం. మదీయం- తదుపయోగినాం మదకరం. హర్షోత్పాదకం సరః. తత్రైవ చాశ్వత్థః- వృక్షః. సోమః-అమృతం. తన్నిస్రవః. అమృతస్రవ ఇతి వా. తత్రైవ చ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యసాధనరహితైః బ్రహ్మచర్యసాధనవద్భ్యోఽన్యైర్న జీయత ఇత్యపరాజితా నామ పూః- పురీ బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భస్య. బ్రహ్మణా చ ప్రభుణా విశేషేణ మితం- నిర్మితం. తచ్చ హిరణ్మయం- సౌవర్ణం ప్రభువినిర్మితం. మణ్డపమితి వాక్యశేషః. ౩

ఆ.— ఉపవాసపరాయణత్వం- అనాశకాయనం. తత్కథం బ్రహ్మచర్యం తద్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యమాత్మానమితి) అరణ్యాయనం- అరణ్యవాసః. తత్కథం బ్రహ్మచర్యం తదుచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అరణ్యశబ్దయోరితి) విస్తరేణోక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (మౌఞ్జ్యానాదిత్యాదినా) యో బ్రహ్మచర్యేణాత్మనో జ్ఞానాదాత్మానం విన్దతే- స బ్రహ్మలోకం లభతే- తస్మాద్యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యమితి యోజనా. అతిశయేనాస్య పరమపురుషార్థసాధనత్వం గృహ్యతే. బ్రహ్మచర్యస్య స్తుతత్వాత్తద్విషయం విధిముక్త్వా తత్సహకృతవిద్యాసాధ్యఫలం కథయతి (తత్ర హీతి) ౩

రం.— (అథ యదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ ఏష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే) బ్రహ్మచర్యసాధ్యనాశాభావరూపఫలస్య చానశనలక్షణమార్గస్య చానాశకాయనశబ్దైక్యకృతోఽభేదః. (అథ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ అరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి) ఇతః- భూలోకాపేక్షయా తృతీయో ద్యుశబ్దితే బ్రహ్మలోకేఽరణ్యసంజ్ఞికావర్ణవౌ స్తః. అతశ్చారణ్యాయనస్య బ్రహ్మలోకస్య చారణ్యాయనస్య చారణ్యాయనశబ్దైక్యకృతోఽభేదః భువం చతుర్ముఖలోకాన్తర్గతలోకం చాపేక్ష్య భగవల్లోకస్య తృతీయత్వం. న తు చతుర్ముఖలోకస్య తృతీయత్వమితి మన్తవ్యం- ప్రశ్నోపనిషది చతుర్ముఖలోకస్యాప్యన్తఃపాతలోకకోటౌ నివేశితత్వాత్. ప్రసఙ్గాద్భగవల్లోకచిహ్నాని కానిచిదాహ (తదైరమ్మదీయꣳ సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనః) తత్- తత్ర ఐరమ్మదీయనామకం సరః. అస్తీతి శేషః. ఇరయా-అమృతేన యుక్తే ఇరమ్మదీయం - అమృతమయం సర ఇత్యర్థః. సోమసవననామా అశ్వత్థోఽప్యస్తీత్యర్థః. చన్ద్రవదాహ్లాదకత్వాత్ సోమసవనత్వం. (తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః) తత్ - తత్ర బ్రహ్మవిద్భిః ప్రాప్తుమశక్యత్వేనాపరాజితా నామ పరబ్రహ్మణః పురీ చాస్తీత్యర్థః. (ప్రభువిమితం హిరణ్మయం) మణ్డపమితి శేషః. ప్రభుణా - భగవతా విశేషేణ మితం- స్వభోగభూమిత్వేన విశేషతః పరిగృహీతమిత్యర్థః. భగవతో వ్యాప్తత్వేఽపి నిత్యవిగ్రహవిశిష్టతయా సన్నిధానాద్విమితత్వం. అతశ్చ తద్దేశవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిరేవ బ్రహ్మప్రాప్తిరితి భావః. ౩

శం.— తత్- తత్ర బ్రహ్మలోకే ఏతావర్ణవావరం ణ్యం చ బ్రహ్మచర్యేణ సాధనేనానువిన్దన్తి యే - తేషామేవైషః - యో వ్యాఖ్యాతో బ్రహ్మలోకః. తేషాం చ- బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి. నాన్యేషామబ్రహ్మచర్యపరాణాం బాహ్యవిషయాసక్తబుద్ధీనాం కదాచిదిత్యర్థః. నన్వత్ర త్వమిన్ద్రస్త్వం యమస్త్వం వరుణ ఇత్యాదిభిర్యథాకథఞ్చిత్ స్తూయతే మహార్థాః- ఏవమిష్టాదిభిః శబ్దైర్న స్త్రీవిషయతృష్ణానివృత్తిమాత్రం స్తుత్యర్థం. కిం తర్హి. జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వాత్ తదేవేష్టాదిభిః స్తూయత ఇతి కేచిత్. న - స్త్ర్యాదిబాహ్యవిషయతృష్ణాపహృతచిత్తానాం ప్రత్యగాత్మవివేకవిజ్ఞానానుపపత్తేః. • పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది శ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. జ్ఞానసహకారికారణం స్త్ర్యాదివిషయతృష్ణానివృత్తిసాధనం విధాతవ్యమేవేతి యుక్తైవ తత్స్తుతిః. నను చ యజ్ఞాదిభిః స్తుతం బ్రహ్మచర్యమితి యజ్ఞాదీనాం పురుషార్థసాధనత్వం గమ్యతే. సత్యం- గమ్యతే. న త్విహ బ్రహ్మలోకం ప్రతి యజ్ఞాదీనాం సాధనత్వమభిప్రేత్య యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యం స్తూయతే. కిం

అస్తి. తేషాం ప్రసిద్ధపురుషార్థసాధనత్వమపేక్ష్య. యథేన్ద్రాదిభీ రాజా - నతు యత్రేన్ద్రాదీనాంవ్యాపారః- తత్రైవ రాజ్ఞ ఇతి - తద్వత్. య ఇమేఽర్ణవాదయో బ్రాహ్మలౌకికా, స్సఙ్కల్పజాశ్చ పిత్రాదయో భోగాః,- తే కిం పార్థివా ఆప్యాశ్చ- యథేహ లోకే దృశ్యన్తే తద్వత్ -అర్ణవవృక్షపూస్సౌవర్ణమణ్టపాద్యా ఆహోస్విన్మానసప్రత్యయమాత్రాణీతి. కించాతః. యది పార్థివా ఆప్యాశ్చ స్థూలాస్స్యుః- హృద్యాకాశే సమాధానానుపపత్తిః, పురాణే చ మనోమయాని బ్రహ్మలోకే శరీరాదీనీతి వాక్యం విరుధ్యేత, *అశోకమహిమమిత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయః.. నను సముద్రాస్సరితస్సరాంసి వాప్యః కూపా యజ్ఞా వేదా మన్త్రాదయశ్చ మూర్తిమన్తో బ్రహ్మాణముపతిష్ఠన్త ఇతి మానసత్వే విరుధ్యేత పురాణస్మృతిః. న- మూర్తిమత్త్వే ప్రసిద్ధరూపాణామావతత్రగమనానుపపత్తేః. తస్మాత్ప్రసిద్ధమూర్తివ్యతిరేకేణ సాగరాదీనాం మూర్త్యన్తరం, సాగరాదీనాం రూపాన్తరేణ బ్రహ్మలోకగన్తృత్వం, కల్పనీయం. తుల్యాయాం చ కల్పనాయాం యథాప్రసిద్ధా ఏవ మానస్యాకారవత్యో మూర్తయ ఇతి యుక్తాః కల్పయితుం- మానసదేహానురూప్యసమ్పత్త్యోపపత్తేః. దృష్టా హి మానస్య ఏవాకారవత్యః పుంస్త్ర్యాద్యా మూర్తయస్స్వప్నే. నను తా అనృతా ఏవ- *త ఇమే సత్యాః కామా ఇతి శ్రుతిస్తథా సతి విరుధ్యేత. న- మానసప్రత్యయస్య సత్త్వోపపత్తేః. మానసా హి ప్రత్యయాః స్త్రీపురుషాద్యాకారాః స్వప్నే దృశ్యన్తే. నను జాగ్రద్వాసనారూపాః స్వప్నదృశ్యాః - న తు తత్ర స్త్ర్యాదయస్స్వప్నే విద్యన్తే. అత్యల్పమిదముచ్యతే. జాగ్రద్విషయా అపి మానసప్రత్యయాభినిర్వృత్తా ఏవ- సదీక్షాభినిర్వృత్తతేజోఽబన్నమయత్వాజ్జాగ్రద్విషయాణాం. సఙ్కల్పమూలా హి లోకా ఇతి చోక్తం * సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యత్ర. సర్వశ్రుతిషు చ ప్రత్యగాత్మన ఉత్పత్తిః ప్రళయశ్చ తత్రైవ స్థితిశ్చ *యథా వా అరా నాభావిత్యాదినోచ్యతే. తస్మాన్మానసానాం బాహ్యానాం చ విషయాణామితరేతరకార్యకారణత్వమిష్యత ఏవ- బీజాఙ్కురవత్. యద్యపి బాహ్యా ఏవ మానసాః, మానసా ఏవ చ బాహ్యాః,- నానృతత్వం తేషాం కదాచిదపి స్వాత్మని భవతి. నను స్వప్నే దృష్టాః ప్రతిబుద్ధస్యానృతా భవన్తి విషయాః. సత్యమేవ. జాగ్రద్బోధాపేక్షం తు తదనృతత్వం- న స్వతః. తథా స్వప్నబోధాపేక్షం చ జాగ్రద్దృష్టవిషయానృతత్వం- న స్వతః. విశేషాకారమాత్రం తు సర్వేషాం మిథ్యాప్రత్యయనిమిత్తమితి వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం- త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. తాన్యపి కారణవిశేషతోఽనృతం - స్వతస్సన్మాత్రరూపతయా సత్యం. ప్రాక్సదాత్మప్రతిబోధాత్స్వవిషయేఽపి సర్వం సత్యమేవ స్వప్నదృశ్యా ఇవేతి న కశ్చిద్విరోధః. తస్మాన్మానసా ఏవ బ్రాహ్మలౌకికా అరణ్యాదయ, స్సఙ్కల్పజాశ్చ పిత్రాదయః కామాః, బాహ్యవిషయభోగవదశుద్ధిరహితత్వాచ్ఛుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్యా ఇతి నిరతిశయసుఖాస్సత్యాశ్చేశ్వరాణాం భవన్తీత్యర్థః. సత్యాత్మప్రతిబోధే రజ్జ్వామివ కల్పితాస్సర్పాదయస్సదాత్మస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యన్త ఇతి సదాత్మనా సత్యా ఏవ భవన్తి. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మచర్యస్యాత్యల్పసాధనత్వాన్మహతీ స్తుతిరయుక్తా- తద్బ్రహ్మచర్యేణ జ్ఞానముపలక్ష్యత ఏవ స్తూయత ఇతి మతముత్థాపయతి (నన్వత్రేతి) తస్య తు ముక్తిసాధనత్వమసిద్ధం- దురనుష్ఠేయత్వాత్, తద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞానాసమ్భవా, చ్చేత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) విషయాం చఞ్చలచిత్తానాం నరాణాం వివేకాసమ్భవే ప్రమాణమాహ (పరాఞ్చీతి) * ధ్యాయతో విషయానిత్యాద్యాస్స్మృతిరత్ర వివక్షితా. బ్రహ్మచర్యస్యోత్తమసాధనత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (జ్ఞానేతి) బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞాదిభిః స్తుతత్వాత్తేషామపి తత్ప్రాప్తిసాధనత్వం శ్రుత్యాఽభిప్రేతమితి శఙ్కతే (నన్వితి) కిం తేషాం పురుషార్థసాధనత్వం ప్రస్తుతశ్రుత్యా ప్రతీతం- కిం వా బ్రహ్మలోకసాధనత్వమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) న ద్వితీయః- వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యాహ (న త్వితి) కథం తర్హి యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్తుతిః- తత్రాహ (కిం తర్హీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) త్వమిన్ద్రస్త్వం విష్ణురిత్యాదినా విప్రాదిభీ రాజా స్తూయతే- తథాపి న తస్యేన్ద్రాదివ్యాపారేన రాజ్ఞః కర్తృత్వమస్తీతి యథేష్యతే - తథా యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్య స్తుతస్యాపి నాస్తి తుల్యఫలత్వమిత్యర్థః. బ్రహ్మలోకస్థాన్పదార్థాన్నిర్దేష్టుం విచారమవతారయన్నాదౌ తద్విషయమాహ (య ఇమ ఇతి) తత్రైకం పక్షముత్థాప్య దృష్టాన్తేన తదుక్తిప్రకారమాహ (తే కిమితి) పక్షాన్తరం స్వప్నదృష్టాన్తవశాద్దర్శయతి (ఆహోస్విదితి) కస్మిన్పక్షే కో లాభః- కో వా దోష ఇతి పృచ్ఛతి (కించాత ఇతి) పార్థివత్వాదినా స్థౌల్యే దోషదర్శనా, న్మానసత్వేన సౌక్ష్మ్యే చ పురాణానుగ్రహాసమ్భవా, త్తేన మానసా ఏవేత్యాహ (యదీతి) న కేవలం తేషాం స్థౌల్యే సతి * ఉభే అస్మిన్నిత్యాదిశ్రుత్యా పురాణస్మృత్యా చ విరోధః- కిం త్వశోకం - సంతాపవర్జితం. అహిమం - శీతస్పర్శశూన్యం బ్రహ్మలోకముపయన్తీత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయో బ్రహ్మలోకం నిరూపయన్త్యస్తత్రత్యానామర్థానాం స్థౌల్యే విరుధ్యేరన్- స్థూలానాం పదార్థానాం తత్ర సత్త్వే శీతస్పర్శాదేరవర్జనీయత్వాదిత్యాహ (అశోకమితి) బ్రాహ్మలౌకికపదార్థానాం మానసత్వే పురాణస్మృత్యన్తరవిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి) కిం దృశ్యమానరూపేణ సముద్రాదీనాం బ్రహ్మలోకగమనం స్మృత్యర్థః - కిం వా స్వరూపాన్తరేణేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న మూర్తిమత్త్వ ఇతి) ఉభయత్రానుపలమ్భప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ప్రథమపక్షాయోగాద్ద్వితీయం పక్షం పరిశిష్టమాచష్టే (తస్మాదితి) అస్తు ద్వితీయో వికల్పః - కా నో హానిరిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మలోకే మానసేన దేహేన మానసానామేవ సాగరాదీనాం మానసరూపేణ సమ్బన్ధోపపత్తేర్మానసా ఏవ మూర్తయస్తేషాం బ్రహ్మలోకస్థాః కల్పయితుం యుక్తా ఇత్యాహ (తుల్యాయాం చేతి) తర్హి మనోరథకల్పితవదతిచఞ్చలత్వాద్భోగయోగ్యాకారత్వం సాగరాదీనాం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టా హీతి) స్వప్నతుల్యత్వే మిథ్యాత్వప్రసక్తిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) ప్రకృతస్యైవ సత్త్వమాశఙ్క్య శ్రుతివిరోధమాహ (త ఇమ ఇతి) యే స్వప్నే దృష్టాః- తే న సన్తి న తు దృష్టా ఇతి దర్శనం న బాధ్యతే- తథా చ స్వాప్నసంవేదనస్య సత్యత్వమిష్టం. తథైవ బ్రాహ్మలౌకికానాం పదార్థానాం మానసత్వేఽపి మానసప్రత్యయసత్యత్వం సమ్భవతీత్యుత్తరమాహ (న మానసప్రత్యయస్యేతి) దృష్టాన్తం వివృణోతి (మానసా హీతి) జాగరితే సంవిదతిరిక్తాస్సన్తి పదార్థాః- తద్వాసనారూపాస్స్వప్నే భాన్తి- న తు సంవిదాత్మకత్వం

ఉ.— అథయా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గలస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేత్యసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గల ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః. ౧

తేషామితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) జాగరితస్యాపి సంవిద్వద్రథత్వాన్న పృథక్సిద్ధసత్త్వమిత్యుత్తరమాహ (అత్యల్పమితి) భూమవిద్యాలాభనాయామపి జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వద్రథత్వం నేత్యుక్తిరిత్యాహ (సఙ్కల్పమూలా హీతి) ఇతశ్చ జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వద్రథత్వమిత్యాహ (సర్వస్య శ్రుతిరపి చేతి) ననుకులాలో ఘటం చికీర్షుర్మనసి సఙ్కల్పితమాకారం బహిర్నిర్మిమీతే - తత్ర సఙ్కల్పో బాహ్యాకారస్య నిమిత్తం. సఙ్కల్పశ్చ పూర్వానుభూతసజాతీయగోచరః. పూర్వానుభూతోఽపి పూర్వేతరసఙ్కల్పనిమిత్త ఇతి నిమిత్తనైమిత్తికభావస్సర్వస్య సంవిద్వద్రథత్వే కథముపపద్యతే - తత్రాహ (తస్మాదితి) యస్మాత్సర్వస్యేదృశం పూర్వకల్పీయసదృశగోచరం - పూర్వకల్పీయాన్తతః పూర్వతరేషు నిమిత్తా ఇతి సంవిదేవేత్థం స్వాత్మన్యనాదివర్తతే - నిరవయవస్య సన్మాత్రస్య స్వాన్తరస్వేనేషు ణాద్యనుపపత్తేః. తస్మాత్సర్వస్య సంవిద్వద్రథత్వేఽపి నిమిత్తనైమిత్తికభావోఽయమనిర్వాచ్యో న విరుధ్యత ఇత్యర్థః. అథ సద్భ్రష్టానాచ్యాయాస్సంవిదోఽనిర్వాచ్యస్య స్వప్నకాలే యే విషయా బాహ్యతయా భాసన్తే - తేఽపి సంవిద్వదర్థా ఏవ భాసన్తే - ఽపశ్యకదాచిదపి సంవిదతిరేకేణ సత్త్వానఙ్గీకారాదత్యన్తాసత్త్వలక్షణమనృతత్వమాపద్యేత - తథా చ వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాపి నానృతత్వమిత్యధ్యాహారః. అధ్యస్తస్యాధిష్ఠానమేవ పర్యాప్త్యా - తస్య కదాచిదప్యత్యన్తాసత్త్వం- తాదాత్మ్యేన స్ఫురణాత్. అతో న వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గ ఇతి భావః. కదాచిదపి నానృతత్వమితి వదతా ప్రతీతికాలాత్కాలాన్తరేఽపి విషయాణాం నాసత్త్వమిత్యుక్తం - తత్రానుభవవిరోధం శఙ్క్యతే (నన్వితి) స్వప్నదృష్టానాం సమీహితమేవ కాలాన్తరే మిథ్యాత్వమిత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) తర్హి తేషామసత్త్వమేవ స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాగ్రదితి) తథాపి జాగ్రద్బోధేనావిషయీకరణాదసత్త్వం స్వప్నదృష్టానామిష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యది జాగ్రద్బోధేనావిషయీకరణమాత్రేణాసత్త్వం స్వప్నదృష్టానాం పదార్థానామిష్టం- తర్హి జాగ్రద్విషయాణామపి స్వప్నబోధేనావిషయీకరణాదసత్త్వప్రసఙ్గః. తన్న కదాచిదపి సంవిదవిషయాణామత్యన్తాసత్త్వమిత్యర్థః. తథం తర్హి నా చారమ్భణశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (విశేషేతి) త్రయాణాం రూపాణాం సత్యత్వే విశేషాకారమాత్రం మిథ్యేత్యుక్తమయుక్తం - తేష్వపి విశేషాకారస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యపీతి) కథం తర్హి తేషు సత్యపదం ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థలత ఇతి) తర్హి తత్సత్యత్వమిత్యేతావత్ప్రతిపాదనం- కిమితి * త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమిత్యుక్తం - తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రథమసప్తద్వితీయపక్షేదోషాభావాదితియావత్. యద్యైహికవిషయవద్బ్రహ్మలౌకికా అపి విషయా అవిచార్యమాణాస్సత్యాః- తర్హి కస్తత్ర విశేషః - యేనైతత్ప్రాప్త్యర్థం నితరాం విద్యావిధానం- తత్రాహ(బాహ్యేతి) జన్యాః- బ్రహ్మలోకేవిషయా ఇతి శేషః. ప్రకృతాయాః ఫలశ్రుతేరిత్యధ్యాహారః. నను తేషామవిద్యాదశాయామర్థక్రియాకారిత్వరూపసత్యత్వసమ్భవేఽపికుతో విద్యావస్థాయాం సత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నస్వత్యేతి) యథా రజ్జ్వాం కల్పితసర్పాదయో రజ్జుతత్త్వబోధే తదాత్మతామేవాపద్యన్త ఇతి వివేచనాత్ - తథా సర్వేఽపి విషయాః విద్యావస్థాయామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పరిశీలితాస్సన్మాత్రత్వమేవ ప్రాప్నువన్తీతి తత్సత్యత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. … … … … ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ప్రసఙ్గాదాహ (తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనీభూతారణ్యాఖ్యార్ణవద్వయప్రాప్తేర్బ్రహ్మచర్యాధీనత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవ సర్వసాధనోత్కృష్టమితి భావః. …………………………………………………………… ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యస్తు హృదయపుణ్డరీకగతం యథోక్తగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నః త్యక్తబాహ్యవిషయానృతతృష్ణస్సన్నుపాస్తే- తస్యేయం మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిర్వక్తవ్యేతి ఖణ్డ ఆరభ్యతే. అథయా ఏతాః- వక్ష్యమాణా హృదయస్య - పుణ్డరీకాకారస్య బ్రహ్మోపాసనస్థానస్య సమ్బన్ధిన్యో నాడ్యో హృదయమాంసపిణ్డాత్సర్వతో వినిస్సృతా ఆదిత్యమణ్డలాదివ రశ్మయః- తా వై ఏతాః పిఙ్గలస్య - వర్ణవిశేషవిశిష్టస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్య రసస్య- రసేన పూర్ణాస్తదాకారా ఏవ తిష్ఠన్తి- వర్తన్త ఇత్యర్థః. తథా- శుక్లస్య- నీలస్య- పీతస్య- లోహితస్య చ- రసస్య పూర్ణా ఇతి సర్వత్రాధ్యాహార్యం. సౌరేణ తేజసా పిత్తాఖ్యేన పాకాభినిర్వృత్తేన కఫేనాల్పేన సమ్పర్కాత్పిఙ్గలం భవతి సౌరం తేజః పిత్తాఖ్యం. తదేవ వాతభూయస్త్వాన్నీలం భవతి. తదేవ చ కఫభూయస్త్వాచ్ఛుక్లం. కఫేన సమతాయాం పీతం. శోణితబాహుల్యేన లోహితం. వైద్యకాద్వా వర్ణవిశేషా అన్వేష్టవ్యాః కథం భవన్తీతి. శ్రుతిస్త్వాహ- ఆదిత్యసమ్బన్ధాదేవ తైజసో నాడీష్వనుగతస్యైతే వర్ణవిశేషా ఇతి. కథం. అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గలః- వర్ణతః. ఏషః- ఆదిత్యః శుక్లోఽపి. ఏష నీలః. ఏష పీతః ఏష లోహితః- ఆదిత్య ఏవ. ౧

ఆ.— సగుణవిద్యాఫలస్వరూపమిత్థముపపాద్య తత్ప్రాప్తియోగ్యగతిర్వక్తవ్యేతి నాడీఖణ్డమవతారయతి (యస్త్వితి) యథోక్తగుణః- సత్యకామత్వాదిః. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిశబ్దః శమదమాదిసఙ్గ్రహార్థః. తమేవాదిశబ్దార్థం స్పష్టయతి (త్యక్తేతి) అధికారిణస్సఫలోపాస్తివిధ్యానక్తర్త్వమథశబ్దార్థః. రసేన - అన్నస్యేతి శేషః. (తదాకారా ఇతి) తచ్ఛబ్దో రసవిషయః. శుక్లస్యేత్యాదిషష్ఠీ - పూర్వవత్. శ్రుత్యాదిశబ్దా

ఉ.— తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః. ౨

తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సమ్ప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి తన్న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతి. ౩

ఽధ్యాహారద్యోతనార్థః. కథం పునరన్నరసస్య పిఙ్గలాదిష్వవిత్రో వర్ణవిశేషస్సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి) వాతపిత్తాఖ్యం సౌరం తేజః - తేన పాకోఽశితస్య చ జాయతే- తేనాభినిర్వృత్తేనాల్పేన కఫేన సమ్పర్కాత్తదేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో భవతి పిఙ్గలం - తేన సంసర్గాద్రసస్య నాడీనాం చ జాయతే పిఙ్గలత్వమిత్యర్థః. తదేవ చ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకాభినిర్వృత్తేన ప్రభూతేన వాతేన సమ్పృక్తం తద్ధ్యాయస్తాద్భవతి నీలం - తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ జాయతే నైల్యమిత్యాహ (తదేవేతి) ప్రకృతమేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకవశాదభినిర్వృత్తకఫస్యాస్వస్సన్నిధానో భూయస్త్వాద్భవతి శుక్లం- తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ శౌక్ల్యం భవతీత్యాహ (తదేవ చేతి) ఉక్తపాకాభినిర్వృత్తేన కఫేన తదభినిర్వృత్తస్యైవ వాతస్య సమతాయాం తదేవ తేజస్తత్సమ్పృక్తం పీతం జాయతే- తత్సమ్పర్కాచ్చాన్నరసస్య చ నాడీనాం చ పీతత్వం భవతీత్యాహ (కఫేనేతి) యదా తు యథోక్తపాకాభినిష్పన్నం శోణితం బహులం భవతి- తదా తస్య నాడీనాం చ లోహిత్యం భవతీత్యాహ (శోణితేతి) పక్షాన్తరమాహ (వైద్యకాద్వేతి) అస్యైవ ప్రకారమాహ (కథమితి) నాభేరూర్ధ్వం హృదయాదధస్తాదామాశయశ్చ పఠ్యతే. తద్గతం తేజః సౌరం పిత్తమిత్యుచ్యతే తచ్చాన్నరసస్య ధాత్వన్తర సహకారివశాద్వర్ణవిశేషే కారణం- ఆమాశయగతం పిత్తం రఞ్జకం రసరఞ్జనాదిత్యాదివచనాదిత్యర్థః. కథం తర్హి పిఙ్గలస్యేత్యాద్యా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతిస్త్వితి) ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆదిత్యస్య పైఙ్గల్యాదయో వర్ణవిశేషాః శాస్త్రప్రమాణ్యాదేవ ప్రత్యేతవ్యాః. ౧

రం.— ఉక్తబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనతయా మూర్ధన్యనాడీగమనం ప్రస్తౌతి (అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గలస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేతి) హృదయసమ్బన్ధిన్యో నాడ్యః పిఙ్గలశుక్లనీలాదినానారూపసూక్ష్మాన్నరససమ్పూర్ణాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః. (అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గల ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః) ఆదిత్యస్య పిఙ్గలశుక్లనీలపీతాదినానారూపాశ్రయత్వం చ మధువిద్యాప్రసిద్ధం ప్రత్యక్షసిద్ధం చ. తద్రశ్మిసమ్బన్ధాదేవాన్నరసస్య నానారూపత్వం చేతి భావః. ౧

శం.— తస్యాధ్యాత్మం నాడీభిః కథం సమ్బన్ధ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- తత్ - తత్ర యథా లోకే మహాన్ - విస్తీర్ణః పన్థాః- మహాపథ ఆతతః- వ్యాప్తః ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చ- సన్నిహితమముం చ- విప్రకృష్టం. దూరస్థం, ఏవం- యథా లోకే దృష్టాన్తో మహాపథ ఉభౌ గ్రామౌ ప్రవిష్టః- ఏవమేవైతాః- ఆదిత్యాః. మహాపథా యథా గచ్ఛన్తి- తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ- అముం చ- ఆదిత్యమణ్డలమిమం చ- పురుషం, గచ్ఛన్త్యుభయత్ర ప్రవిష్టాః. యథా మహాపథః. కథం. అముష్మాదాదిత్యమణ్డలాత్ప్రతాయన్తే- సన్తతా భవన్తి. తా అధ్యాత్మమాసు- పిఙ్గలాదివర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు సృప్తాః- గతాః. ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే- ప్రవృత్తాస్సన్తానభూతాస్సన్త్యః. తేఽముష్మిన్ రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే ఇత్యుచ్యన్తే.

ఆ.— ఆదిత్యస్య తేజసా నాడీష్వనుగతస్య పైఙ్గల్యాదయో వర్ణవిశేషా భవన్తీత్యుక్తం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా దృష్టాన్తావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా) ఉభయత్ర- ఆదిత్యమణ్డలే పురుషే చేత్యర్థః. తత్ర పూర్వోక్తమేవ దృష్టాన్తమనువదతి (యథేతి) ఉభౌ గ్రామౌ మహాపథో యథా గచ్ఛతి- తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయః ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. తమేవ ప్రవేశం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథం నాడీనాం పిఙ్గలాదివర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్య *సౌరేణ తేజసేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (యథోక్తాస్వితి) అముష్మిన్- ఆదిత్యే. సృప్తా ఇతి సమ్బన్ధః. కథం స్త్రీలిఙ్గేన నిర్దిష్టానాం రశ్మీనాం పుల్లిఙ్గేన నిర్దేశః- తత్రాహ (రశ్మీనామితి)

రం.— (తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చ ఏవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఇత్యాది) యథా విస్తీర్ణో మహాపన్థాః గ్రామద్వయప్రవిష్టో భవతి- తథా ఆదిత్యరశ్మయో లోకద్వయమాసు ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. లోకద్వయప్రవేశక్రమమాహ (అముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః) ప్రతాయన్తే- సన్తతాః. సృప్తాః- ప్రవిష్టాః. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే తా ఇతి చ నిర్దేశః. శిష్టం స్పష్టం.

శం.— తత్ - తత్ర. ఏవం సతి యత్ర - యస్మిన్ కాలే ఏతత్ - స్వపనం యథా జీవస్సుప్తో భవతి. స్వాపస్య ద్విప్రకారత్వాద్విశేషణం- సమస్త ఇతి. ఉపసంహృతసర్వకరణవృత్తిరిత్యేతత్. అతో బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యాభావాత్సమ్యక్ప్రసన్నః సమ్పన్నో భవతి. అత ఏవ స్వప్నం విషయాకారాభాసం మానసం స్వప్నప్రత్యయం న విజానాతి- నానుభవతీత్యర్థః. యదైవం సుప్తో భవతి- ఆసు - సౌరతేజఃపూర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు తదా సృప్తః- ప్రవిష్టః. నాడీభిర్ద్వారభూతాభిర్హృదయాకాశం గతో భవతీత్యర్థః. న హ్యన్యత్ర సత్సమ్పత్తేస్స్వప్నాదర్శనమస్తీతి నా

ఉ — అథయత్రైతదబలిమానం నీతో భవతి తమభిత ఆసీనా ఆహుర్జానాసి మాం జానాసి మామితి స యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తో భవతి తావజ్జానాతి. ౪

మర్థ్యాన్నాడీష్వితస్తతస్సనాత్యృతీయయా పరిణమ్యతే. తం- పతాసమ్పన్నం నకశ్చన- నకశ్చిదపిధర్మాధర్మరూపః పాప్మా స్పృశతీతి- స్వరూపావస్థితత్వాత్తదాత్మనః. దేహేన్ద్రియవిశిష్టం హి సుఖదుఃఖకార్యప్రదానేన పాప్మా స్పృశతి - నతు సత్సమ్పన్నం స్వరూపావస్థం కశ్చిదపి పాప్మా స్ప్రష్టుముత్సహతే- అవిషయత్వాత్. అన్యో హ్యన్యస్య విషయో భవతి - నత్వనన్యత్వం కేనచిత్కుతశ్చిదపి సత్సమ్పన్నస్య. స్వరూపప్రచ్యవనం త్వాత్మనో జాగ్రత్స్వప్నావస్థాం ప్రతిగమనం బాహ్యవిషయప్రతిబోధోఽవిద్యాకామకర్మబీజస్య బ్రహ్మవిద్యాహుతాశాదాహాభావాత్త్వమిత్యవోచామ షష్ఠ ఏవ - తదిహాపి ప్రత్యేతవ్యం. యదైవం సుప్తః - సౌరేణ తేజసా హి నాడ్యన్తర్గతేన సర్వతస్సమ్పన్నః- వ్యాప్తో భవతి. అతో విశేషేణ చక్షురాదినాడీద్వారైర్బాహ్యవిషయభోగాయా ప్రసృతాని కరణాన్యస్య తదా భవన్తి- తస్మాదయం కరణానాం నిరోధాత్స్వాత్మన్యేవావస్థితః స్వప్నం న విజానాతీతి యుక్తం. ౩

ఆ.— నాడీస్వరూపముక్త్వా విజ్ఞానాత్మనస్స్వాపాధికరణత్వేన తాస్సోత్తరమాదౌ స్వాపం ప్రస్తౌతి (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థమేవ స్ఫుటయతి (ఏవం సతీతి) నాడీస్వరూపే పూర్వోక్తరీత్యా నిరూపితే సతీత్యర్థః. ఏతదితి - స్వపనక్రియావిశేషణం. సమస్తవిశేషణస్యార్థతత్త్వమాహ (స్వాపస్యేతి) దర్శనవృత్తిరదర్శనవృత్తిశ్చేతి ద్విప్రకారత్వం స్వాపస్యేష్టం- తత్ర దర్శనవృత్తేః స్వాపస్య వ్యావృత్త్యర్థం సమస్తఇతి విశేషణం. తస్య సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (ఉపసంహృతేతి) విశేషణాన్తరముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అతఇతి) ఉపసంహృతసర్వకరణత్వాదితియావత్. ఉక్తం విశేషణద్వయముపజీవ్య స్వప్నమిత్యాది వ్యాచష్టే (అతఇతి) నాడీషు ప్రవిష్టో భవతీతియదుక్తం- తదయుక్తం- యఏషోన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇత్యజ్జీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడీభిరితి) నాడీష్వితి శ్రుతా సప్తమీ- కథం నాడీభిరితి తృతీయయా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) తదేతి- సుషుప్త్యవస్థా ద్యతే తస్యామవస్థాయాం కర్మాభావే కథం పునరుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహేతి) సుఖదుఃఖానుభవాభావాత్పాప్మాసంస్పర్శో తత్ర వివక్షితః- నతు కర్మాభావాదిత్యర్థః. అవిషయత్వం సాధయతి (అన్యోహీతి) సుషుప్తేః స్వరూపావస్థస్య కథం ప్రచ్యవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేతి) అవిద్యాకామకర్మణాం బీజం- అనాద్యజ్ఞానం. తస్య బ్రహ్మవిద్యాఖ్యేనాగ్నినా నాస్త్యేవ దాహః. తన్నిమిత్తం సుషుప్తస్య పునః స్వరూపప్రచ్యవనమితి వమ్యర్థః. తదేవ వ్యాచష్టే (జాగ్రదితి) కీదృక్ప్రచ్యవనమిత్యపేక్షాయామాహ (షష్ఠేతి) ఏతచ్చ * సతిసమ్పద్యనవిదురిత్యాదావుదితమిత్యాహ (ఇత్యవోచామేతి) తేజసాహీతి- పాప్మాస్పర్శే శ్రౌతో హేతుః. తం హేతుం వ్యాచష్టే (యదేతి) తద్వ్యాప్తికార్యమాహ (అతఇతి) కార్యకరణసంస్పర్శాభావఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి) తత్ - తస్మాదిత్యర్థః. యత్ర- యదా సమస్తః- ఉపసంహృతకరణమణ్డలః అత ఏవ సమ్ప్రసన్నః- బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యశూన్యః స్వప్నం న విజానాతి- న పశ్యతీత్యేతత్ - స్వప్నాదర్శనం. సుషుప్తిరితియావత్. తదా ఆసు నాడీషు సృప్తః- ప్రవిష్టో భవతి. పురీతద్బ్రహ్మగమనాయ నాడీషు ప్రవిష్టో భవతీత్యర్థః. * తా నాడ్యో ద్వాసప్తతిస్సహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తే తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్, నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం సముచ్చయేన సుషుప్తిస్థానత్వస్య * తదథా వా నాడీషు తచ్ఛ్రుతే రాత్మని చేత్యత్త్సిద్ధత్వాన్నాడీనామపి సుషుప్తిస్థానత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తం న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి) సుషుప్తా సతోఽపి కర్మణః ఫలజనన సామర్థ్యం నాస్తీత్యర్థః. * నకశ్చన పాప్మా స్పృశతీత్యస్మిన్వాక్యే అనుష్ఠానాశక్తిర్వివక్షితేతి వ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. తత్ర హేతుమాహ (తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతి) * సతా సౌమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి శ్రుత్యేతేజశ్శబ్దః ప్రకాశత్వగుణయోగాద్బ్రహ్మపరః. బ్రహ్మణి సమ్పత్తిర్నామ- దేహేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వరాహిత్యేన బ్రహ్మణ్యవస్థానం. సమ్పత్త్యధికరణస్య కరణత్వవివక్షయా తృతీయానిర్దేశః. ౩

శం.— తత్ర- ఏవం సత్యథయత్ర- యస్మిన్కాలే ఽబలిమానం- అబలభావం. దేహస్య రోగాదినిమిత్తం - జరాదినిమిత్తం వా కృశీభావం. ఏతత్ - నయనం. నీతః- ప్రాపితః. దేవదత్తో ముమూర్షుర్యదా భవతీత్యర్థః. తమభితః - సర్వతో వేష్టయిత్వా ఆసీనా జ్ఞాతయ ఆహుర్జానాసి మాం తవ పుత్రం, జానాసి మాం పితరం, వేత్యాది. సః- ముమూర్షుర్యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తః- అనిర్గతో భవతి. తావత్పుత్రాదీఞ్జానాతి. ౪

ఆ.— నాడీరేవం స్తుత్వా తాభిరూర్ధ్వగమనం ప్రదర్శయితుం మరణకాలం ప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి) తస్యైవార్థమాహ (ఏవం సతీతి) నాడీనాముక్తరీత్యా ప్రాశస్త్యే సతీత్యర్థః. తాభిరూర్ధ్వగమన ప్రదర్శన ప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః (రోగాదీతి) ఆదిపదమాగన్తుకపద్యనిమిత్తసఙ్గ్రహార్థం. జరాదీతి- ఆదిపదం తు నైసర్గికసర్వనిమిత్తద్యోతనార్థమితి భేదః. ఏతత్ - నయనమితి క్రియావిశేషణం. ౪

రం.— (అథయత్రైతదబలిమానం నీతో భవతి) అథశబ్దో ర్థాన్తర ప్రస్తావార్థః. అబలస్య భావః - అబలిమా. అబలత్వం. రోగాదికృతదౌర్బల్యం నీతో భవతీత్యేతత్ యత్ర- యదేత్యర్థః. యదా దౌర్బల్యం ప్రాప్తవానిత్యర్థః. (తమభిత ఆసీనా ఆహుర్జానాసి మాం జానాసి మామితి) తం- తాదృశదశాపన్నం పరితో వర్తమానా బాన్ధవాః మాం జానాసి కిం మాం జానాసి కిమిత్యాహుః. యత్వా- ఏతత్ - ఏతాసు నాడీషు స్థితత్వత్యర్థః. (స యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తో భవతి తావజ్జానాతి) స్పష్టోర్థః. ౪

ఉ.— అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే స ఓమితి వా హోద్వా మీయతే స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛత్యేతద్వై ఖలు లోకద్వారం విదుషాం ప్రపదనం నిరోధోఽవిదుషాం. ౫

శం.— అథ యత్ర- యదా. ఏతత్- క్రియావిశేషణమితి. అస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామతి- అథ- తదైతైరేవ- యథోక్తాభీ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే- యథాకర్మజితం లోకం ప్రత్యవిద్వాన్. ఇతరస్తు విద్వాన్యథోక్తసాధనసమ్పన్నః- స ఓమితి- ఓఙ్కారేణాత్మానం ధ్యాయన్ యథాపూర్వం హ- ఏవముద్వా- ఊర్ధ్వం వా- విద్వాంశ్చేత్. ఇతరస్తిర్యగ్వేత్యభిప్రాయః. మీయతే- ప్రమీయతే. గచ్ఛతీత్యర్థః. సః- విద్వానుత్క్రమిష్యన్ యావత్క్షిప్యేన్మనః- యావతా కాలేన మనసః క్షేపః స్యాత్. తావత్- తావతా కాలేనాదిత్యం గచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. క్షిప్రం గచ్ఛతీత్యర్థః. న తు తావతైవ కాలేనేతి వివక్షితం. కిమర్థమాదిత్యం గచ్ఛతీతి. ఉచ్యతే- ఏతద్వై ఖలు- ప్రసిద్ధం బ్రహ్మలోకస్య ద్వారం- య ఆదిత్యః. తేన ద్వారభూతేన బ్రహ్మలోకం గచ్ఛతి విద్వాన్- అతో విదుషాం ప్రపదనం- ప్రపద్యన్తే బ్రహ్మలోకమనేన ద్వారేణేతి ప్రపదనం. నిరోధనం- నిరోధోఽస్మాదాదిత్యాదవిదుషాం భవతీతి నిరోధః. సౌరేణ తేజసా దేహ ఏవ నిరుద్ధాస్సన్తో మూర్ధన్యయా నాడ్యా నోత్క్రమన్త్యేవేత్యర్థః. * విష్వఙ్ఙన్యా ఇతి శ్లోకాత్. ౫

ఆ.— ప్రారబ్ధకర్మావసానార్థోఽథశబ్దః. ఏతదితి క్రియావిశేషణం- ఏతదుత్క్రమణం యథా స్యాత్తథేత్యర్థః. యథోక్తాభిః- నాడీషు ప్రసృతాభిరాదిత్యమణ్డలాదాగతాభిరితి యావత్. కర్మణా జితం- వశీకృతం. స్వాత్మసమృద్ధితామాపాదితం లోకమనతిక్రమ్య. తం ప్రత్యవిద్వాన్- కేవలకర్మవాన్ గచ్ఛతీత్యర్థః. దహరవిద్యావతో గతిం దర్శయతి (ఇతరస్త్వితి) యథోక్తసాధనం- దహరవిజ్ఞానం. తేన సమ్పన్నః- విశిష్ట ఇత్యర్థః. స ధ్యాయన్- గచ్ఛతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. యథాపూర్వం- స్వస్థావస్థాయామివ మరణావస్థాయామపీత్యర్థః. వా హేతి నిపాతద్వయస్యావధారణరూపమర్థం కథయతి (ఏవమితి) ఉద్వేత్యస్యార్థమాహ (ఊర్ధ్వమితి) వాశబ్దేన ద్యోతితం వికల్పం దర్శయతి (విద్వాంశ్చేదితి) యది విద్వాన్ ప్రమీయతే- తదోర్ధ్వమేవ గచ్ఛతి. యద్యవిద్వాన్ ప్రమీయతే - తదా తిర్యగేవ గచ్ఛతీతి విభాగః. విదుషస్త్యక్తదేహస్యాదిత్యప్రాప్తావక్షేపం దర్శయితుమనన్తరవాక్యమాదత్తే (స విద్వానితి) § కిం స్యాదిత్యత ఆహ (అత ఇతి) అవిదుషామపి తత్ప్రాప్తావాదిత్యం తతో నిరుద్ధానాం పునర్బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి) దేహే నిరుద్ధానాం మూర్ధన్యయా నాడ్యా నోత్క్రమణమవిదుషామిత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి (విష్వఙ్ఙితి) ౫

రం.— (అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే) ఏతైరేవ రశ్మిభిః - పూర్వోక్తైరాదిత్యరశ్మిభిరిత్యర్థః. ఇదం చ వాక్యముత్క్రాన్తిపాదే రాత్రిన్దివమృతస్య విదుషో రశ్మ్యనుసారేణ గమనాసమ్భవాత్ రశ్మిభిరేవ గమనమితి సనియమః. * అథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమత ఇతి వచనం తు పక్షప్రాప్తవిషయం. ఏవకారోఽన్యమార్గవ్యవచ్ఛేదార్థ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * రశ్మ్యనుసారీ. విద్వాన్నిశాయామపి రశ్మీననుసృత్యైవ గచ్ఛతి- * ఏతైరేవ రశ్మిభిరిత్యేవకారస్య క్రియాసఙ్గతైవకారత్వాభావేనాన్యమార్గవ్యవచ్ఛేదకత్వాసమ్భవేనాన్యమార్గవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్. యదుక్తం నిశి మృతస్య రశ్మ్యసమ్బన్ధాద్రశ్మీననుసృత్య గమనం నోపపద్యత ఇతి- తన్న- నిదాఘసమయే హి రాత్రావప్యూష్మోపలబ్ధ్యా రశ్మిసమ్బన్ధః. హేమన్తాదౌ తు హిమాభిభవాద్దుర్దినేష్వివోష్మానుపలబ్ధిః. శ్రూయతే చ నాడీరశ్మీనాం సర్వదాఽన్యోన్యాన్వయః * తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తాః ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తా ఇతీతి. (స ఓమితి వా హోద్వా మీయతే) సః- విద్వాన్ * ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతః * తస్యోదితి నామేతి చ ప్రమాణప్రసిద్ధం పరమాత్మనామాహ - కీర్తయతి. కీర్తయన్నేవ చ మీయతే ప్రమీయతే చ. మరణకాలే తస్య భగవన్నామానుస్మరణం సమ్భవతి. యద్వా - స ఏతై రశ్మిభిరున్నీయతే - ఉన్నీయతే చ. ఏకో వాశబ్దోఽవధారణార్థః. (స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతి) మనోవేగేనాదిత్యం గచ్ఛతీత్యర్థః. స చ * స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతీతి త్వరావచనేన రశ్మ్యనుసారిమార్గస్యాన్తరాభావేనాప్రతీతేర్మార్గభేదశ్శఙ్క్యః- * అర్చిరాదినా తత్ప్రథితేరితి సూత్రకరణేన నానాశాఖాసు తస్యైవ మార్గస్య ప్రథితేః- ప్రత్యభిజ్ఞానాదర్చిరాదిరేక ఏవ మార్గః. అతోఽర్చిరాదిస్థైవ మార్గేణ విద్వాన్ గచ్ఛతీతి సమర్థితత్వాత్. * స యావత్క్షిప్యేన్మన ఇతి త్వరావచనస్య కార్త్స్న్యాపేక్షయా మార్గాన్తరేఽపి క్షిప్రం గచ్ఛతీతివత్ గన్తవ్యస్యార్చిరాద్యపేక్షయా ఆదిత్యగమనస్య క్షిప్రత్వోపపత్తేర్న దోషః. (ఏతద్వై ఖలు లోకద్వారం విదుషాం ప్రపదనం నిరోధోఽవిదుషాం) విదుషాం బ్రహ్మలోకస్య ద్వారం ప్రపదనం - ప్రపద్యతేఽనేనేతి ప్రపదనం - ప్రాప్తిసాధనం. య ఆదిత్యః. ద్వారాపేక్షయా నపుంసకనిర్దేశః- ఏతదితి. అవిదుషాం చ నిరోధః - రోధకః. అవిద్వాంసో హి సూర్యమణ్డలభేదసామర్థ్యాన్న గన్తుం శక్నువన్తీత్యర్థః.

ఉ.— తౌ హ ద్వాత్రిꣳశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుస్తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి తౌ హోచతుర్య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః స సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి భగవతో వచో వేదయన్తే తమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి. 3

§ తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ.................. 4

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ప్రజాపతిసమీపం గన్తుం ప్రస్థితావిత్యర్థః. (తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసమీపమాజగ్మతుః) అసంవిదానౌ – పరస్పరాసూయయా పరస్పరసమ్మన్త్రణమకుర్వన్తావిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం.

శం.— తౌ హ గత్వా ద్వాత్రింశతం వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యమూషతుః– ఉషితవన్తౌ. అభిప్రాయజ్ఞః ప్రజాపతిస్తావువాచ. కిమిచ్ఛన్తౌ– ప్రయోజనమభిప్రేత్య ఇచ్ఛన్తావవాస్తం– ఉషితవన్తౌ యువామితి. ఇత్యుక్తౌ తౌ హోచతుః య ఆత్మేత్యాది భగవతో వచో వేదయన్తే శిష్టాః– అవాస్తం– ఆత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్వేతి. యద్యపి ప్రాక్ప్రజాపతేః సమీపాగమనాదన్యోన్యవిద్వేషయుక్తావభూతాం– తథాపి విద్యాప్రాప్తిప్రయోజనగౌరవాత్త్యక్తరాగద్వేషమోహేర్ష్యాదిదోషావేవ భూత్వోషతుర్బ్రహ్మచర్యం ప్రజాపతౌ. తేనేదం ప్రఖ్యాపితమాత్మవిద్యాగౌరవం. 3

ఆ.— తమాత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్వేతి వక్తవ్యే ఽవాస్తమితి ప్రజాపతివచోఽనుకరణమాత్రమితి ద్రష్టవ్యం. అతీవ్రవిరోచనయోరర్థిత్వేఽపి కథమేకత్రావస్థానం చిరమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) దేవాసురరాజయోః స్వభావతో వైరిణోరపి విద్యార్థిత్వేన చిరమేకత్ర బ్రహ్మచర్యవాసేన సూచితమర్థం దర్శయతి (తేనేతి) 3

రం.— (తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుః) ద్వాత్రింశద్వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యం చేరతురిత్యర్థః (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి) కిం ప్రయోజనముద్దిశ్య ఉషితవన్తావితి పృష్టవానిత్యర్థః. (తౌ హోచతుర్య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురిత్యాది) య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదిర్హి భగవతః– పూజ్యస్య తవ వచో వేదయన్తే విశిష్యరూపేణ జనాః. తమిచ్ఛన్తావవాస్తం– తజ్జ్ఞానమిచ్ఛన్తావావాం బ్రహ్మచర్యముషితవన్తావితి తౌ ప్రజాపతిం ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. అవాస్తమితి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. 3

శం.— తౌ– ఏవం తపస్వినౌ శుద్ధకల్మషౌ యోగ్యావుపలభ్య ప్రజాపతిరువాచ హ. య ఏషోఽక్షిణి పురుషో నివృత్తచక్షుర్భిర్నిరుద్ధకషాయైర్యోగిభిర్దృశ్యతే యోగిభిర్దృష్టా– ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మాదిగుణః– యమవోచం పురా వాం, యద్విజ్ఞానాత్సర్వలోకకామావాప్తిః,– ఏతదమృతం భూమాఖ్యం. అత ఏవాభయం. అత ఏవ బ్రహ్మ– వృద్ధతమమితి. అథైతత్ప్రజాపతినోక్తం అక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి వచః శ్రుత్వా ఛాయారూపం పురుషం జగృహతుః. గృహీత్వా చ దృఢీకరణాయ ప్రజాపతిం పృష్టవన్తౌ– అథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే– పరి– సమన్తాజ్జ్ఞాయతే, యశ్చాయమాదర్శే ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బాకారః పరిఖ్యాయతే ఖడ్గాదౌ చ,– కతమ ఏషః– ఏషాం భగవద్భిరుక్తః కిం వైక ఏవ సర్వేష్వితి. ఏవం పృష్టః ప్రజాపతిరువాచ– ఏష ఉ ఏవ– యశ్చక్షుషి ద్రష్టా మయోక్త ఇత్యేతన్మనసి కృత్వా ఏషు సర్వేష్వన్తేషు మధ్యేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ. నను కథం యుక్తం శిష్యయోర్విపరీతగ్రహణమనుజ్ఞాతుం ప్రజాపతేర్విగతదోషస్యాచార్యస్య సతః. సత్యమేవం– నానుజ్ఞాతుం. తథాప్యాత్మన్యధ్యారోపితపాణ్డిత్యమహత్త్వబోద్ధృత్వాభిమానిత్వాదిదోషావత్త్వాద్వైవ చ ప్రథితౌ లోకే– తౌ యది ప్రజాపతినా మూఢౌ యువాం విపరీతగ్రాహిణావిత్యుక్తౌ స్యాతాం– తతస్తయోశ్చిత్తదుఃఖం స్యాత్. తజ్జనితాచ్చ చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నశ్రవణగ్రహణావధారణం ప్రత్యుత్సాహవిఘాతః స్యాత్. అతో రక్షణీయౌ శిష్యావితి, మన్యతే ప్రజాపతిర్గృహీతాం తావత్– తదుదశరావదృష్టాన్తేనాపనేష్యామీతి, చ. నను న యుక్తమేష ఉ ఏవేత్యనృతం వక్తుం. న చానృతముక్తం. కథం. ఆత్మనోఽక్షిణి పురుష ఉక్తః– సన్నిహితతరశ్చక్షుర్గృహీతాచ్ఛాయాత్మనః, సర్వేషాం చాభ్యన్తరః,– సర్వాన్తర ఇతి శ్రుతేః. తమేవాహ– ఏష ఉ ఏవేతి. అతో నానృతముక్తం ప్రజాపతినా.................. 4

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పరిఖ్యాయత ఇతి స హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౩.— శుద్ధకల్మషాః - ప్రక్షాళితదోషావితియావత్. పురుషః - ద్రష్టేతిసమ్బన్ధః. అన్యదాదపి వస్త్ర ద్రష్టాదృష్టానాస్తీత్యాశఙ్కాం (నివృత్తేతి) ఇన్ద్రియాణాం విషయేభ్యో వైముఖ్యహేతుమాహ (మృదితేతి) యోగిభిః - సమాధినిష్ఠైః. అన్తర్దృష్టిభిరితియావత్. *య ఆత్మేత్యాదివాక్యవాక్యైకవాక్యతాం దర్శయతి (ఏష ఇతి) భూమవిద్యయా చాస్యైకవాక్యత్వం సూచయతి (భూమాఖ్యమితి) ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్త్యర్థః. ఉక్తైర్థవాక్యం పాఠయతి (అథయోయమితి) ప్రశ్నార్థోఽథశబ్దః. ఇతిశబ్దస్య సమాప్త్యర్థః. యశ్చక్షురుపలక్షితో ద్రష్టా- ఏష ఏవ యోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సోఽపహతపాప్మత్వాదిధర్మవానాత్మా - యువాభ్యాం పునరన్యథాగృహీతమితి నిపాతేన సూచయన్నుక్తవాన్ ప్రజాపతిరిత్యాహ (ఏవమితి) ప్రజాపతిశ్చేదేవముక్తవాన్ - కథం తర్హి తయోర్నైర్వ్యముఖ్యం న నివృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) యథోక్తవచోరూపం వస్త్వితియావత్. యత్ప్రజాపతినా మనసి నిహితం - తత్ప్రకటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) శిష్యశిష్యగతం విపరీతగ్రహణమాచార్యేణానుజ్ఞాతుమయుక్తమిత్యఙ్గీకృత్య ప్రజాపతేరపి ప్రాయమాహ (సత్యమేవమితి) కథం తర్హి తయోర్విపరీతగ్రహణమపనేతవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గృహీతామితి) తావత్ - విపరీతమితిశేషః. చకారేణ క్రియాపదమనుకృష్యతే. *యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతిన్యాయేన సర్వేషాం మృషావాదిత్వం స్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) ప్రాజాపత్యమపి ప్రాయమేవ ప్రకటయన్నతిప్రసఙ్గం పరిహర్తుం తదీయమనృతవాదిత్వం దూషయతి (నచేతి) తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) శిష్యాభ్యాం గృహీతో యోఽయమాత్మా- తతస్సకాశాదాత్మనా- స్వేనైవ ప్రజాపతినోక్తోఽన్యోఽక్ష్యుపలక్షితో ద్రష్టా- సమనసి ప్రజాపతేస్సన్నిహితతరః. అతస్స ఏవ వ తేనోక్త ఇత్యర్థః. ఇతశ్చ ద్రష్టా ప్రజాపతేర్మనసి సన్నిహితతర ఇత్యాహ (సర్వేషాం చేతి) ప్రజాపతేర్మనసి ద్రష్టుస్సన్నిహితత్వేఽపి కథం తస్యనమృషావాదిత్వం- అత ఆహ (తమేవేతి) ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డ భాష్యటీకా.

౪.— (తౌహ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) అత్ర య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి నేహాక్షిపురుషః పరమాత్మా- *ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుపక్రమ్య స్వప్నాద్యవస్థానామభిధానాత్. స చాయం ఛాయాదిపురుషః ప్రజాపతినోపదిశ్యతే - ఆత్మజిజ్ఞాసయోపసన్నయోస్తయోస్తదుపదేశాయోగాత్, ఆత్మత్వామృతత్వాభయత్వబ్రహ్మత్వాద్యయోగాచ్చ. అతోఽత్ర ప్రజాపతినా ప్రత్యగాత్మైవోపదిశ్యతే. న చేహ జీవస్యాక్షిణి స్థితిరుపదిశ్యతే - అపిత్వక్షి ప్రసాదవికారాభ్యాం జీవస్యస్థితిగతినిశ్చీయేతే- అతోఽక్షో జీవస్థితిగతిసూచకత్వాదక్షిణి దృశ్యత ఇత్యుక్తం. కర్మణస్సామర్థ్యసూచకత్వాభిప్రాయేణాస్మిన్ కర్మణ్యయం దృష్ట ఇతివచనవత్; తతశ్చ గృహేస్థిత్వా నిర్గచ్ఛన్ పురుషో యథా గృహాదన్యః- ఏవం శరీరే స్థితిగతిమానాత్మాపి శరీరాదన్య ఇత్యుక్తం భవతి. అమృతమితి- అతిశయసుఖరూపత్వం, అభయమితి- దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం, బ్రహ్మేతి- అసఙ్కుచితవిజ్ఞానతయా బృహత్త్వం చోక్తమితి వ్యాసార్యైరుక్తం. (అథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇతి) ఏవం ప్రత్యగాత్మని ప్రజాపతినోపదిష్టే ఛాయాపురుష ఆత్మేత్యుపదిష్ట ఇతి భ్రాన్త్యా స్వగృహీతచ్ఛాయాపురుషాత్మత్వదృఢీకరణాయ జలాదర్శాది ప్రతిబిమ్బాప్యక్షిప్రతిబిమ్బాభిన్న ఆత్మైవ - ఉతతద్భిన్నోఽనాత్మేత్యభిప్రాయేణ పప్రచ్ఛతురిత్యర్థః. ఏవం తాభ్యాం పృష్టః ప్రజాపతిస్తయోర్భ్రాన్తిమనిరాకుర్వన్నేవాహ (ఏష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ) యశ్చక్షుషి దృశ్యత్వేనమయోక్తః- స ఆత్మా సర్వాన్తరో జలాదిష్వపి నధిద్యత ఇత్యుత్తరం దదావిత్యర్థః. శిష్యభ్రాన్తిమనిరాకృత్యతద్భ్రాన్తిదృఢీకరణాయేత్థముత్తరం దదత ఆచార్యస్యాయమభిప్రాయః - సురాసురేన్ద్రావిన్ద్రవిరోచనౌ స్వాత్మన్యధ్యారోపితపాణ్డిత్యమహత్త్వాతిశయాత్తథైవ జగతి ప్రసిద్ధౌ చ. తద్యదియువాం భ్రాన్తావితి బ్రూయాం- తదా చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నగ్రహణధారణేముభగోఽన్వ్యపహాస్యాతాం. అతో యథాప్రుత ప్రశ్నమాత్రస్యోత్తరమిదానీం వక్తవ్యమితి. అనేన చోత్తరేణ పూర్వోత్పన్నప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమో దృఢీభవతీతి చేత్- దృఢీభూతోఽపి స భ్రమః ఉదశరావసరీక్షణనియోజకోపాయేనాపనేష్యతఽఽ ఇతి చ. అత ఏవ తద్భ్రాన్తిమపనయనార్థమేవ *ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి ఉదశరావావేక్షణే తౌ నియోక్ష్యతే అత్ర వ్యాఖ్యాతౄణామేతావృశాభిప్రాయకల్పనస్యాతిక్లిష్టత్వాత్ *యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇత్యేతావాన్సర్వోఽపి ప్రశ్న ఏవ. ప్రశ్నవాక్యమధ్యగత ఇతిశబ్దః ప్రశ్నాన్తనివేశితవ్యః. ఇతి స హోవాచేత్యేతదుత్తరస్యోదశరావ బ్రాహ్మణస్యశేషభూతం. *ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితీతి హోవాచేత్యుత్తరాన్వయః. తత్ర చైక ఇతిశబ్దస్సమాప్తిద్యోతకః. అన్యస్తు ప్రకారవచనః. అథవా- *కతమ ఏష ఇత్యత్ర ఇతిశబ్దోవక్ష్యమాణవచనః. అన్యస్తూక్తవచనః. యద్వా- ప్రశ్నవాక్యే ప్రథమ ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ద్వితీయస్తు ప్రశ్నసమాప్తిద్యోతకః. స హోవాచేతి యోత్తరశేషభూతం. ప్రబ్రూతమితి స హోవాచేత్యన్వయఃత్యేవం నేతిశబ్దద్వయవైయర్థ్యమిత్యభిప్రేత్య *ప్రజాపతిహృదయానభిజ్ఞానేన ఛాయాపురుష ఉపదిష్ట ఇతిమత్వా పునః పప్రచ్ఛతుః- యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయత ఇత్యాదినా. సర్వేష్వన్తేషు - నేత్రాదిస్థానేషు పరిఖ్యాయతే- కతమ ఏష ఇత్యర్థ ఇత్యుక్తం. చక్షురాది ప్రతిబిమ్బ ఏవాత్మేతి స్వగ్రహణదార్ఢ్యార్థం పునరపి ప్రపచ్ఛతురితిభావః. అప్సు పరిఖ్యాయతే, ఆదర్శే పరిఖ్యాయతే, ఇతి- ఏవం ప్రకారేణ జలాదిష్వన్తేషు- స్థానేషు యోదృశ్యతే- స నేత్రే దృశ్యమానపుషః- భవదుక్త ఏవ కిం- ఉతాన్యః. కతమ ఏష ఇత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యాణామభిప్రాయః.. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి తౌ హోదశరావేఽవేక్షాంచక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి తౌ హోచతుః సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆ లోమభ్య ఆ నఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి. ౧

తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామితి తౌ హ సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షాంచక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి. ౨

శం.— తథా చ తయోర్విపరీతగ్రహణం నివర్తయిష్యన్నాహ - ఉదశరావే - ఉదకపూర్ణే శరావే ఆత్మానమవేక్ష్యానన్తరం యత్తత్రాత్మానం పశ్యన్తౌ న విజానీథః- తన్మే- మమ ప్రబ్రూతం- ఆచక్షీయాథాం. ఇత్యుక్తౌ తౌ హాథ తథోదశరావేఽవేక్షాంచక్రాతే-అవేక్షణం చక్రతుః. తథా కృతవన్తౌ తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ- కిం పశ్యథ ఇతి. నను తన్మే ప్రబ్రూతమిత్యుక్త్వాఽఽత్మానముదశరావేఽవేక్షణం కృత్వా ప్రజాపతయే న నివేదితం- ఇదమావాభ్యాం న విదితమితి. అనివేదితే చాజ్ఞానే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి. తత్ కోఽభిప్రాయ ఇతి. ఉచ్యతే- నైవ తయోరిదమావయోరవిదితమిత్యాశఙ్కాఽభూత్- ఛాయాత్మన్యాత్మప్రత్యయో నిశ్చిత ఏవాసీత్- యో నపశ్యతి ఇతి తౌ హాశాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతురితి. నహ్యనిశ్చితేఽభిప్రేతార్థే ప్రశాన్తహృదయత్వముపపద్యతే. తేన నో చ తురిదమావాభ్యామవిదితమితి. విపరీతగ్రాహిణౌ చ శిష్యౌ న ఉపేక్షణీయౌ ఇతి స్వయమేవ పప్రచ్ఛ- కిం పశ్యథ ఇతి. విపరీతనిశ్చయాపనయాయ చ వక్ష్యతి సాధ్వలంకృతావిత్యేవమాది. తౌ హోచతుః. యథైవావాం హే భగవో లోమనఖాదిమన్తౌ స్వః- ఏవమేవేదం లోమనఖాదిసహితమావయోః ప్రతిరూపముదశరావే పశ్యావ ఇతి. ౧

ఆ.— ఇతశ్చ ప్రజాపతేర్న మృషావాదిత్వమిత్యాహ (తథా చేతి) ఆత్మానముదశరావేఽవేక్ష్య తం- తత్రాత్మానం పశ్యన్తౌ తావపనన్తరం యదాత్మనో న విజానీథో యువాం- తన్మే ప్రబ్రూతమితి సమ్బన్ధః. ప్రజాపతివచనముపక్రమానుకూలం న భవతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉపక్రమమతిక్రమ్య బ్రువాణస్య ప్రజాపతేరభిప్రాయమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర ప్రథమమిన్ద్రవిరోచనాభ్యామిదమవిదితమితి ప్రజాపతిం ప్రత్యవచనే కారణమాహ (నైవేతి) ఛాయాత్మని- ఛాయాయాం, తద్వతౌ శరీరే, నేన్ద్రవిరోచనయోర్యథాక్రమమాత్మధీరియం నిశ్చితా - ప్రత్యేత్యర్థః. తయోస్తత్రాత్మప్రత్యయస్య నిశ్చితత్వే గమకమాహ (యో నేతి) ప్రవ్రజనే పి శాన్తహృదయత్వాత్తయోస్తస్య ప్రత్యయస్య కథం నిశ్చితత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తేన - విపరీతగ్రాహిత్వేనేతి యావత్. ఉక్తమర్థం గృహీత్వా విపరీతం గృహీతవన్తౌ తర్హి ప్రజాపతినోపేక్షణీయౌ- కుబుద్ధిత్వాదిత్యాశఙ్క్య ప్రాజాపత్యమభిప్రాయమాహ (విపరీతగ్రాహిణావితి) కథమిదం ప్రజాపతేరభిమతమిత్యధిగతం-అత ఆహ (విపరీతేతి) ప్రాజాపత్యే ప్రశ్నే దేవాసురరాజయోర్విపరీతగ్రహణమనువదతి (తౌ హేతి) ౧

రం.— (ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి) ఉదకపూర్ణ ఉదశరావే ఆత్మానం దృష్ట్వాత్మసమ్బన్ధినమనుపపన్నతయా భాసమానం సమ్యగనవగతమంశం యువాం వదతమిత్యుక్తవానిత్యర్థః. (తౌ హోదశరావేఽవేక్షాంచక్రాతే) తౌ ప్రతిబిమ్బమవలోకితవన్తౌ. అవలోక్యాపి దోషాస్ఫురణాత్తూష్ణీముషితవన్తౌ. తదానీం రసుపసత్త్యస్తూష్ణీంజ్ఞాత్వా కిం పశ్యథ ఇతి స్వయమేవ ప్రజాపతిరువాచేత్యాహ (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి) (తౌ హోచతుః సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆ లోమభ్య ఆ నఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి) ఇదం ప్రతిరూపమాత్మానం పశ్యావ ఇతి ప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమమేవోద్ఘాటితవన్తావిత్యర్థః. ౧

శం.— తౌ హ పునః ప్రజాపతిరువాచ ఛాయాత్మనిశ్చయాపనయాయ. సాధ్వలంకృతౌ-యథా స్వగృహే సువసనౌ-మహార్హవస్త్రపరిధానౌ పరిష్కృతౌ- ఛిన్నలోమనఖౌ చ భూత్వోదశరావే పునరీక్షేథామితి. ఇహాపి నాతిదేశః - యదజ్ఞాతం తన్మే ప్రబ్రూతమితి. కథం పునరనేన సాధ్వలంకారాదికృత్వోదశరావావేక్షణేన తయోశ్ఛాయాత్మగ్రహోఽపనీతః స్యాత్. సాధ్వలంకారసువసనాదీనామాగన్తుకానాం ఛాయాకరత్వముదశరావే యథా శరీరసమ్బద్ధానాం- ఏవమేవ శరీరస్యాపి ఛాయాకరత్వం పూర్వం బభూవేతి గమ్యతే. శరీరైకదేశానాం చ లోమనఖాదీనామనిత్యత్వేఽపి ప్రతిష్ఠితానామచ్ఛిన్నానాం ఛాయాకరత్వం పూర్వమాసీత్ - ఛిన్నేషు చ నైవ లోమనఖచ్ఛాయా దృశ్యతే. అతో లోమనఖాదివచ్ఛరీరస్యాగమాపాయిత్వం సిద్ధమితి ఉదశరావాదౌ దృశ్యమానస్య, తన్నిమిత్తస్య చ దేహస్య, నాత్మత్వం సిద్ధం- ఉదశరావాదౌ ఛాయాకరత్వాత్ - దేహసమ్బద్ధాలంకారాదివత్. న కేవలమేతావత్- ఏతేన యావత్కించిదాత్మత్వాభిమతం, సుఖదుఃఖరాగద్వేషమోహాది, చలత్వాదనిత్యత్వాన్నఖలోమాదివదనాత్మేతి ప్రత్యేతవ్యం. ఏవమశేషమిథ్యాగ్రహాపనయనిమిత్తే సాధ్వలంకారాదిదృష్టాన్తే ప్రజాపతినోక్తే తు తయోస్తథాకృతవతోరపి ఛాయాత్మవిపరీతగ్రహో నాపజగామ యస్మాత్ - తస్మాత్స్వదోషేణైవ కేనచిత్ప్రతిబద్ధవివేకవిజ్ఞానావిన్ద్రవిరోచనావభూతామితి గమ్యతే. తౌ- పూర్వవదేవ దృష్టవన్తౌ యథా ప్రపచ్ఛ- కిం పశ్యథ ఇతి.

ఆ.— తదపనయనప్రకారం సూచయతి (తౌ హ పునరితి) ఛాయాయాం తత్స్థతౌ చ దేహే తయోరాత్మనిశ్చయాయః- తస్య నిరాసాయేతియావత్. ఇహాపీతి- పర్యాయోక్తిః. నాతిదేశః- తత్ప్రయోజనాభావాదిత్యర్థః. ఉక్తోదాహరణేన ఛాయాయాం దేహే చేన్ద్రవిరోచనయోరాత్మ

మూ.— తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవః సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతావిత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః. ౩

ప్రత్యయోనాపనీతో భవతీతి శఙ్క్యతే (కథమితి) ఛాయాయా స్తత్కారణస్య చాగన్తుకత్వాదనాత్మత్వము త్ర వివక్షితమిత్యుత్తరమాహ (సాధ్వలఙ్కృతేతి) పూర్వం ఉదశరావాదిసమ్బన్ధావస్థాయామితి యావత్. వ్యభిచారిత్వాచ్ఛాయాయాస్తత్కారణయోరేవానాత్మత్వమిత్యాహ (శరీరైకదేశానామితి) ఉపలక్షితత్వాదసిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఇత్యుదశరావాదావితి) న కేవలం ఛాయాయాస్తత్కారణయోరేవానాత్మత్వం - కిన్తు తన్న్యాయేనాహఙ్కారాదీనాం తద్ధర్మాణాం చాత్మీయత్వం ప్రత్యుక్తమితి ప్రసక్తాపవాదిదిశతి (స కేవలమితి) అత్యన్తాభిమతం- అహఙ్కారాదీతి శేషః. మోహాదాత్మీయత్వాభిమతమిత్యధ్యాహార్యం. ఏతే నేతి సూచితమేవ హేతుం దర్శయతి (తాదాచిత్కత్వాదితి) (అనాత్మేతి) అనాత్మత్వమనాత్మీయత్వోపలక్షణార్థం. తర్హి తయోర్యథా శరీరాత్మవిపరీతగ్రహణస్యానగతత్వాత్కిమిత్యుత్తరేణ ప్రజాపతివాక్యేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౨

రం.— (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తౌ తథైవ ప్రతిపన్నౌ. యథైవేదమితి - పూర్వవత్. యథా సాధ్వలఙ్కారాదివిశిష్టావావాంస్వః - ఏవమేవేమౌ ఛాయాత్మానావితి సుతరాం విపరీతనిశ్చయౌ బభూవతుః. యస్యాత్మనో లక్షణం *య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యుక్త్వా పున స్తద్విశేషమన్విష్యమాణయోః* య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి సాక్షాదాత్మని నిర్దిష్టే తద్విపరీతగ్రహణయోరుదశరావే సాధ్వలఙ్కారవస్త్రాద్యుపాధికృతే ఆత్మస్వరూపబోధాద్విపరీతగ్రహో నాపగతః. అతః స్వదోషేణ కేనచిత్ప్రతిబద్ధవివేకవిజ్ఞానసామర్థ్యావితి మత్వా యథాభిప్రేతమేవాత్మానం మనసి నిధాయ ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి ప్రజాపతిః- పూర్వవత్. సత్యభిప్రేతమాత్మానం. *య ఆత్మేత్యాద్యాత్మలక్షణశ్రవణేనాక్షిపురుషశ్రుత్యా చోదశరావాద్యుపపత్త్యా చ సంస్కృతౌ తావత్ మద్వచనం సర్వం పునః పునః స్మరతః - ప్రతిబన్ధక్షయాచ్చ స్వయమేవాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీతి* తన్వానః పునర్బ్రహ్మచర్యాదేశేచ తయోశ్చిత్తదుఃఖోత్పత్తిం పరిజిహీర్షుః కృతార్థబుద్ధితయా గచ్ఛన్తావప్యుపేక్షితవాన్ ప్రజాపతిః. తౌ హ- ఇన్ద్రవిరోచనౌ శాన్తహృదయౌ- తుష్టహృదయౌ. కృతార్థబుద్ధ్యైవ ప్రవవ్రజతురిత్యర్థః. న తు శమ ఏవ. శమశ్చేత్తయోర్జాతః-విపరీతగ్రహో విగతోఽభవిష్యత్. ప్రవవ్రజతుః- గతవన్తౌ. ౩

ఆ.— తథైవేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (పూర్వవదితి) యథైవేదమితి- ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) ఆవాంస్వః- ఇతీదముదాహరణం యథైవేతి సమ్బన్ధః. అక్షివాక్యాదుదశరావవాక్యాత్సాధ్వలఙ్కారవాక్యాచ్ఛాయాతద్ధేత్వోరన్యతరస్యైవాత్మత్వమధ్యాసాదితి భ్రాన్తిశయః - సుతరామిత్యుక్తః. ప్రజాపతివాక్యముత్థాపయతి (యస్యేత్యాదినా) వాక్యవ్యాఖ్యానమతిదిశతి (పూర్వవదితి) ఏష శబ్దేన తయోరభిప్రేతమాత్మానం ఛాయాఖ్యం దేహాఖ్యం చ పరామృశ్య ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) తౌ హ శాన్తహృదయావిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (య ఆత్మేత్యాదీతి) సంస్కృతౌ తావత్- భవన్తావితి శేషః. సంస్కృతయోరపి తయోరాత్మవిషయో కథం వివేకో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (మద్వచనమితి) ఉపేక్షాయాం కారణాన్తరమాహ (పునరితి) కిమితి శాన్తహృదయత్వం తుష్టహృదయత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- హృదయగతశమ ఏవ కిం న వివక్ష్యతే- తత్రాహ (న త్వితి) ౩

రం.— (తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవ ఇత్యాది) ఆవాం సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భవావ ఇతీదం యథైవ - తథైవ ఇమావపి ప్రతిబిమ్బౌ సాధ్వలఙ్కారాదియుక్తావితి ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. అత్ర ఉదశరావావేక్షణాలఙ్కృతదేహప్రతిబిమ్బనిరీక్షణయోర్న్యాయజ్ఞానస్య ప్రజాపతేరయమభిసన్ధిః - అగమపాయశాలిద్వాత్రింశద్వర్షబ్రహ్మచర్యదీక్షాభూతకేశనఖవస్త్రాలఙ్కారాదిలక్షణదోషగుణయుక్తావ్యవస్థితదేహానుకారితోషగుణవత్త్వాద్దేహవత్తత్ప్రతిబిమ్బాభ్యామనాత్మా నిరతిశయసుఖత్వదుఃఖాసమ్భిన్నత్వలక్షణామృతత్వాభయత్వశూన్య ఇతి జానీతమితి. ఏవం ద్వివిధనిరూపణేఽపి తయోరప్రక్షీణకల్మషతయా దోషాదర్శనేన ప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమో నాపనీతః. తతః ప్రజాపతిః భ్రాన్తినివారణార్థం మయా కృతస్య ద్వివిధప్రతిబిమ్బదర్శనస్యాభిప్రాయమిమావప్రక్షీణకల్మషత్వాన్నావగచ్ఛతః- ప్రత్యుతాయమావాం భ్రాన్తావితి జానీతామపి అనర్థా- తదిదానీమేతదీయహృదయానురోధేన ప్రతిబిమ్బమేవ నిర్దిశ్య సర్వాన్తరం పరమాత్మానం మనసి నిధాయ ఏష ఏవాత్మేత్యుపదేశేన తయోరాకాఙ్క్షాం నివర్తయిష్యామి. కాలేన కల్మషప్రక్షీణే మద్వచనసన్దర్భస్య సర్వస్యాప్యభిప్రాయం స్వయమేవావగమిష్యత ఇతి వివిక్త్యమానౌ పునర్మత్సమీపమాగమిష్యత ఇతి మత్వాహ (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) స్పష్టోఽర్థః. (తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః) శాన్తహృదయౌ- నివృత్తాకాఙ్క్షావిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచాత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి. ౪

తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాం హ్యేషోపనిషత్ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

శం.— ఏవం తయోర్గతయోరిన్ద్రవిరోచనయో రాజ్ఞోర్భోగాసక్తయోర్యథోక్తవిస్మరణం స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షవచనేనలయోశ్చిత్తదుఃఖం పరిజిహీర్షుస్తావనుగచ్ఛన్నావన్వీక్ష్య • య ఆత్మాపహతపాప్మేత్యాదివచనవదేతదప్యనయోః శ్రవణగోచరత్వమేష్యతీతి మత్వోవాచ ప్రజాపతిః. అనుపలభ్య యథోక్తలక్షణమాత్మానం, అననువిద్య-స్వాత్మప్రత్యక్షం చాకృత్వా, విపరీతనిశ్చయావిభావాత్మే, న్ద్రవిరోచనావేతౌ ప్రవ్రజతః- గచ్ఛేయాతాం. అతో యతరే దేవా వాఽసురా వా- కింవిశేషితేన. ఏతదుపనిషదః-ఆత్మ్యాం యా గృహీతా ఆత్మవిద్యా- సైయముపనిషద్యేషాం దేవానామసురాణాం వా- త ఏతదుపనిషదః. ఏవంవిజ్ఞానాః. ఏతన్నిశ్చయా భవిష్యన్తీత్యర్థః. తేకిం. పరాభవిష్యన్తి- శ్రేయోమార్గాత్పరాభూతాః- బహిర్భూతాః. వినష్టా భవిష్యన్తీత్యర్థః. స్వగృహం గచ్ఛతోస్సురాసురరాజయోర్యోఽసురరాజః- స హ శాన్తహృదయ ఏవ సన్ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ. గత్వా చ తేభ్యః- అసురేభ్యః శరీరాత్మబుద్ధిర్యోపనిషత్- తామేతాముపనిషదం ప్రోవాచ- ఉక్తవాన్ దేహమాత్రమేవాత్మా పిత్రోక్త ఇతి. తస్మాదాత్మైవ- దేహ ఇహ- లోకే మహయ్యః- పూజనీయః. తథా- పరిచర్యః- పరిచరణీయః. తథా- ఆత్మానమేవేహ- లోకే దేహం మహయన్ పరిచరంశ్చోభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చ. ఇహలోకపరలోకయోరేవ సర్వే లోకాః కామాశ్చాన్తర్భవన్తీతి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః. ౪

ఆ.— యది ప్రజాపతిస్తావుపేక్షితవాన్- కిమితి తర్హి తౌ హాన్వీక్ష్యేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (రాజ్ఞోరితి) ప్రజాపతిః- ఉవాచేతిసమ్బన్ధః. తర్హి కిమితి తావాహూయ నోక్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షవచనే నేతి) కర్తృత్వేన సమ్బన్ధార్థముక్తమేవ పునరనువదతి (య ఆత్మేతి) కిమసౌ పూర్వవిధానిత్యపేక్షాయామాహ (అనుపలభ్యేతి) యథోక్తం ప్రజాపతివాక్యం శ్రుత్వాపి గచ్ఛతోరిన్ద్రవిరోచనయోర్విరోచనగతమవాన్తరవిశేషమాహ (స్వగృహమితి) పిత్రా తథోక్తత్వేపి కిమసావాత్మా కర్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తథా- పూజనీయత్వవదితి యావత్. తథాపి ప్రార్థితా సర్వలోకకామావాప్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహలోకేతి) ౪

రం.— (తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ) ఏవం తయోః ప్రతినివృత్తయోస్సతోః ప్రజాపతిః శాస్త్రగృహీతార్థశ్రద్ధయా న యావినష్టాయాభూతాం- ఇదమపి మద్వచనం • య ఆత్మేతి వచనవత్ కర్ణాకర్ణికయా శృణుతామిత్యభిప్రేత్యోవాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి) ఏతావిన్ద్రవిరోచనావాత్మస్వరూపం శ్రవణమననధ్యానమజ్ఞాత్వా వ్రజతః-గచ్ఛతః. యతరే దేవా వా అసురా వా ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి- ఉపనిషచ్ఛబ్దః ఉపదేశపరః. అనయోరుపదేశాద్ భ్రాన్తిగృహీతార్థనిశ్చయా యే భవిష్యన్తి- తే పరాభవిష్యన్తి- నిత్యసంసారిణో భవిష్యన్తీత్యర్థః. (స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచ) విరోచనస్తు ప్రజాపత్యుక్తద్విధదేహచ్ఛాయాదర్శనస్య దేహానుకారిత్వాచ్ఛాయాయా దేహ ఏవాత్మేతి సూచనే తాత్పర్యం, అలఙ్కృతదేహచ్ఛాయాం నిర్దిశ్య * ఏష ఆత్మేత్యుపదేశస్య నీలాసిలయోరాదర్శే దృశ్యమానయోర్వ్యాసహార్యన్నిలం - తన్మహత్త్వమితి వచనస్వఛాయానిమిత్తేవాననీవాలఙ్కృతదేహే తాత్పర్యం, మితిమన్వానో దేహ ఏవాత్మా అలఙ్కారాదిభిః పరిచరణీయ ఇతి నిశ్చిత్య రాజ్యం ప్రాప్యాసురేభ్యస్తథైవోపదిదేశేత్యర్థః. (ఆత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి) ఆత్మైవ- దేహ ఏవ మహయ్యః- పూజ్య ఇత్యర్థః. ఉభౌ లోకావితి- సర్వలోకసుఖానుభవోపి శరీరగత ఏవేతి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— తస్మాత్- తత్సమ్ప్రదాయోఽద్యాప్యనువర్తత ఇతీహ- లోకే అదదానం- దానమకుర్వాణం. అవిభాగశీలం. అశ్రద్దధానం- సత్కార్యేషు శ్రద్ధారహితం. యథాశక్త్యయజమానం- అయజనస్వభావమాహుః- ఆసురః- అసురః ఖల్వయం- యత ఏవంస్వభావః బతేతి- ఖిద్యమానా ఆహుశ్శిష్టాః. అసురాణాం హి- యస్మాదశ్రద్దధానతాదిలక్షణైషోపనిషత్. తయోపనిషదా సంస్కృతాస్సన్తః ప్రేతస్య శరీరం - కుణపం భిక్షయా- గన్ధమాల్యాన్నాదిలక్షణయా, వసనేన- వస్త్రాదిప్రకారేణ, అలఙ్కారేణ- ధ్వజపతాకాదికరణేనే, త్యేవం సంస్కుర్వన్తి. ఏతేన- కుణపసంస్కారేణాముం- ప్రేత్యప్రతిపత్తవ్యం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౧

ఆ.— విరోచనసమ్ప్రదాయస్యాద్యాప్యవిచ్ఛిన్నత్వం దర్శయతి (తస్మాదితి) దేహాత్మవాదస్యాసురత్వాదితి యావత్. తత్సమ్ప్రదాయః తేషాం విరోచనప్రభృతీనామసురాణాం సమ్ప్రదాయః దేహాత్మత్వోపదేశః. కిమితి దాతృత్వాదిరహితమాసురమాహురిత్యాశఙ్క్యాహ (అసురాణాం హీతి) ప్రకృతోపనిషత్పదార్థం కథయతి (తయేతి) … … … … … … … … … … … ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— స సమ్ప్రదాయోఽద్యాప్యనువర్తత ఇత్యాహ (తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాం హ్యేషోపనిషత్) యస్మాదసురేష్వేవేయముపనిషత్ప్రవృత్తా తస్మాత్త్యాగదానశ్రద్ధావైముఖ్యహేతుభూతా నాస్తిక్యబుద్ధిరసురాణామపి. అత ఏవ తాదృశం పురుషం జనా ఆసురమాహురిత్యర్థః. (ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే) యత ఏవం దేహస్యైవాత్మతయా పరిచరణీయత్వం అత ఏవ ప్రేతస్య మృతస్య శరీరం భిక్షయా గన్ధమాల్యాలఙ్కారాదిభిః పూజయన్తి. కుణపసంస్కారేణైవ పరలోకజయం మన్యమానా ఇత్యర్థః ……………………… ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హ కిలేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవాన్ దైవ్యాఽక్రౌర్యాదిసమ్పదా యుక్తత్వాద్గురోర్వచనం పునః పునః స్మరన్నేవ గచ్ఛన్నేతద్వక్ష్యమాణం భయం స్వాత్మగ్రహణనిమిత్తం దదర్శ దృష్టవాన్. ఉదశరావదృష్టాన్తేన ప్రజాపతినా యదర్థో న్యాయ ఉక్తః తదేకదేశో మఘవతః ప్రత్యభాద్బుద్ధౌ యేన ఛాయాత్మగ్రహణే దోషం దదర్శ. కథమ్. యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే ఛాయాత్మాపి సాధ్వలఙ్కృతో భవతి. సువసనే చ సువసనః. పరిష్కృతే పరిష్కృతః యథా నఖరోమాదిదేహావయవాపగమే ఛాయాత్మాపి పరిష్కృతో భవతి నఖరోమాదిరహితో భవతి. ఏవమేవాయం ఛాయాత్మాప్యస్మిఞ్ఛరీరే నఖలోమాదిభిర్దేహావయవత్వస్య తుల్యత్వాదన్ధే చక్షుషోఽపగమేఽన్ధో భవతి. (స్రామే స్రామః) స్రామః కిల ఏకనేత్రః. తస్యాన్ధత్వేన గతత్వాచ్చక్షుర్నాసికా వా యస్య సదా స్రవతి స స్రామః. పరివృక్ణః ఛిన్నహస్తః ఛిన్నపాదో వా. స్రామే పరివృక్ణే దేహే ఛాయాత్మాపి తథా భవతి. తథా అస్య దేహస్య నాశమన్వేష నశ్యతి. అతో నాహమత్ర అస్మిఞ్ఛాయాత్మదర్శనే దేహాత్మదర్శనే వా భోగ్యం ఫలం పశ్యామీతి. ౧

ఆ.— ఏవం విరోచనగతం విశేషం దర్శయిత్వా దేవరాజగామినం విశేషమాహ (అథేత్యాదినా) ద్వయోస్తుల్యత్వేఽపి ప్రాజాపత్యవాక్యశ్రవణే దేవరాజస్యైవ కథం పథి తదనుసన్ధానం వృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దైవ్యేతి) స్మరణఫలమాహ (స్మరన్నేవేతి) ప్రజాపతివచనం స్మరతోఽపి కథమిన్ద్రస్య ఛాయాత్మగ్రహణే దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదశరావేతి) యదర్థః దేహాదేరనాత్మత్వజ్ఞాపనాయేతి యావత్. కాదాచిత్కత్వవ్యభిచారిత్వాదిః న్యాయః. తదేకదేశః వ్యభిచారిణోఽనాత్మత్వం. న్యాయైకదేశదృష్టిఫలమాచష్టే (యేనేతి) దోషదర్శనమేవాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఉదాహృతవాక్యవివక్షితమర్థం కథయతి (యథేతి) పరిష్కృతే పరిష్కృతో భవతీత్యేతద్వ్యాచష్టే (నఖేతి) ఏవమేవ దేహస్య నఖాద్యపగమే ఛాయాత్మనోఽపి తదపగమ ఇత్యర్థః. శరీరేఽస్మిన్నన్ధే సతి ఛాయాత్మాప్యన్ధో భవతీతి సమ్బన్ధః. కిమితి దేహస్యాన్ధ్యే ఛాయాత్మనస్తదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (నఖరోమాదిభిరితి) తైస్సహ చక్షురాదీనాం తుల్యత్వాద్దేహావయవత్వస్య, దేహే నఖాద్యభావే ఛాయాయామపి తదభావాభ్యుపగమాద్దేహే చక్షురాద్యభావేఽపి ఛాయాయాం తదభావో యుక్త ఇత్యర్థః. స్రామశబ్దస్యాపునరుక్తమర్థం కథయతి (స్రామః కిలేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (స్రామ ఇతి) హారకస్యాప్యనాత్మత్వం ఛాయాయా దర్శయిత్వా తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (తథేతి) వినాశిత్వాదియుక్తిదర్శనఫలముపసంహరతి (అత ఇతి) ౧

రం.— (అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఇన్ద్రస్య శుద్ధాన్తఃకరణత్వాద్దేహాత్మభ్రమోఽపి నాభూత్, నాస్య రాజ్యం ప్రాప్య దేవేభ్యస్తదుపదేశాత్ప్రాగేవ మధ్యేమార్గం ప్రతిబిమ్బాత్మన్యపీమం వక్ష్యమాణం దోషమపశ్యదిత్యర్థః. (యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృతః) అయం దేహప్రతిబిమ్బ ఇత్యర్థః. పరిష్కృతే అపాకృతనఖలోమాదిక ఇత్యర్థః. (ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) నాసికా యస్య సదా స్రవతి స స్రామః. ఛిన్నపాణిపాదః పరివృక్ణః. ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బభూతశరీరగతసాధ్వలఙ్కృతత్వసువసనత్వపరిష్కృతత్వానువిధాయిత్వవదన్ధత్వస్రామత్వపరివృక్ణత్వనాశానువిధాయిత్వావశ్యమ్భావేనామృతత్వాభయత్వాత్మత్వాదికం న సమ్భవతీతి మన్యత ఇత్యర్థః. ౧

ఉ.— స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తꣳ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలంకృతే సాధ్వలంకృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిꣳశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రిꣳశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ............. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవం హామం దేహచ్ఛాయాత్మదర్శనే చాధ్యవసమిత్పాణిః బ్రహ్మచర్యం వస్తుం పునరేయాయ. తం హ ప్రజాపతిరువాచ. మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః ప్రగతవానసి విరోచనేన సార్ధం. కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి. విజానన్నపి పునః పప్రచ్ఛ ఇన్ద్రాభిప్రాయాభివ్యక్తయే. స యథైవ త్వేతేన మోపనీతో తథాపి యద్వత్. తథాచ స్వాభిప్రాయం ప్రకటమకరోత్ (యథైవ ఖల్వయమిత్యాది) ౨

ఆ.— దోషం దృష్ట్వా యథోక్తకరిత్యాకింకృతవా నిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) సర్వజ్ఞో హి ప్రజాపతిరిన్ద్రాభిప్రాయం జానన్నేవ కిమర్థం ప్రాకృతవత్పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (విజానన్నపీతి) ఆచార్యస్య జ్ఞానవతోఽపి శిష్యం ప్రత్యభిప్రాయం విశేషేణ జ్ఞాతుం ప్రశ్నోపపత్తేర్దృష్టాన్తమాహ (యద్వదితి) తథాచ - ప్రజాపతి ప్రశ్నానురోధేనేతి యావత్. ఇన్ద్రవిషయోఽస్య శబ్దః. ౨

రం.— (స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచ) సః- ఇన్ద్రః. ఏయాయ- ప్రజాపతిమితి శేషః. (మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి) హే మఘవన్ శాన్తహృదయః - శాన్తదోషశఙ్కః విరోచనేన సార్ధం యత్ - యస్మాత్త్వం ప్రావ్రాజీః- గతవాన్. సః కిం ప్రయోజనమభిలషన్ పునరాగతోఽసీత్యర్థః. ఆగమ ఇతి గమేర్లఙి శిత్వాదఙ్. (స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృత ఇత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. ౨

శం.— ఏవమేవేతి చాన్వమోదత్ప్రజాపతిః. సమతుల్యేఽపి పురుషత్రవణే దేహచ్ఛాయామిన్ద్రోఽగ్రహీదాత్మేతి - దేహమేవ తు విరోచనః. తత్ర కిం నిమిత్తం. తత్ర మన్యతే- యథేన్ద్రస్యాదరాదాది ప్రజాపతివచనం స్వరతో దేవానప్రాప్తస్యైవాచార్యోక్తబుద్ధ్యా ఛాయాత్మగ్రహణం, తత్ర దోషప్రదర్శనం, చాభూత్- న తథా విరోచనస్య. కిం తర్హి. దేహ ఏవాత్మదర్శనం, నాపి తత్ర దోషదర్శనం బభూవ, తద్వదేవ విద్యాగ్రహణసామర్థ్యప్రతిబన్ధదోషాదల్పత్వబహుత్వాపేక్ష మిన్ద్రవిరోచనయోశ్ఛాయాత్మదేహయోర్గ్రహణం. ఇన్ద్రోఽల్పదోషత్వాత్ దృశ్యత ఇతి శ్రుత్యర్థమేవ శ్రద్దధానతయా జగ్రాహ. ఇతరశ్ఛాయాత్మనిమిత్తం దేహం- హిత్వా శ్రుత్యర్థం లక్షణయా జగ్రాహ ప్రజాపతినోక్తోఽయమితి- దోషభూయస్త్వాత్. యథా కిల నీలా నీలమణిరాదర్శే దృశ్యమానమోఽర్వాస సోఽర్యన్నీలం- తన్మహార్ఘమితి ఛాయానిమిత్తం మానస ఏవోచ్యతే - న ఛాయా- తద్వద్విరోచనాభిప్రాయః. స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవ హి శబ్దార్థావధారణం తుల్యేపి శ్రవణే ఖ్యాపితం • దామ్యత దత్త దయధ్వమితి దకారత్రయశ్రవణాత్ప్రత్యన్తరే. నిమిత్తాన్యపి తదనుగుణాన్యేవ సహకారీణి భవన్తి. (ఏవమేవైష మఘవన్) సమ్యక్త్వయావగతం- న ఛాయాత్మేత్యువాచ ప్రజాపతిః. యో మయోక్త ఆత్మా ప్రకృతః- ఏతం త్వేవాత్మానం తు తే భూయః- పూర్వం వ్యాఖ్యాతమప్యనువ్యాఖ్యాస్యామి. యస్మాత్సకృద్వ్యాఖ్యాతం దోషరహితానామవధారణవిషయప్రాప్తమపి న గృహీతం- అతః కేనచిద్దోషేణ ప్రతిబద్ధగ్రహణసామర్థ్యస్త్వం. అతస్తత్క్షపణీయం. వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యుక్త్వా తథోషితవతే షష్ఠదోషాయ తస్మై హోవాచ. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యయోః శ్రవణసామ్యేపి ప్రతిపత్తివైషమ్యే నిమిత్తం పృచ్ఛతి (సమస్వితి) ఆచార్యమతోపన్యాసద్వారా పరిహరతి (తత్రేతి) తత్ర - ప్రతిపత్తివిశేషే. దృష్టాన్తేన నిమిత్తవిశేషం దర్శయతి (యథేతి) ఆచార్యోక్తబుద్ధ్యా - తాత్పర్యేణ ప్రజాపతినా ఛాయాత్మైవోక్త ఇతి భ్రాన్త్యేత్యర్థః. విరోచనస్యేన్ద్రవచ్ఛాయాత్మగ్రహణమాచార్యోక్తబుద్ధ్యా నాభూదిత్యాహ (న తథేతి) కథం తర్హి తస్యాత్మదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహ ఏవేతి). ఆచార్యేణాత్మా దేహ ఏవోక్త ఇతి బుద్ధ్యా తత్రైవ విరోచనస్యాత్మత్వజ్ఞానమాసీదిత్యర్థః. ఇన్ద్రస్య ఛాయాత్మగ్రహణే దేవానప్రాప్తస్యైవ మార్గమధ్యే దోషదర్శనవద్విరోచనస్యాసురాన ప్రాప్తస్యాధ్వని దేహాత్మదర్శనే దోషదర్శనం చ న ప్రవృత్తమిత్యాహ (నాపీతి) దృష్టాన్తమనూక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదేవేతి) విద్యాగ్రహణోపయోగిస్య సామర్థ్యస్య ప్రతిబన్ధభూతో రాగాదిదోషః - తదల్పత్వాపేక్షమిన్ద్రస్య ఛాయాత్మగ్రహణమిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఇన్ద్ర ఇతి) యథోక్తదోషభూయస్త్వాపేక్షం గృహ్ణాతో విరోచనస్యాభిప్రాయం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తమర్థం బృహదారణ్యకశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (స్వచిత్తేతి) దేవాన్మనుష్యానసురాంశ్చ ప్రతి ప్రజాపతినా దకారో

ఉ.— యఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి సహ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ సహాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ తద్యద్యపీదꣳ శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

పదిశేనాధారణ్యేనకృతే తేషాంతదీయ శవణేతుల్యేపి తదర్థవిశేషావధారణం స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవబృహదారణ్యకే ఖ్యాపితం - తథేహాపీత్యర్థః. తత్ర వాకథంతుల్యేపి శ్రవణేఽర్థవిశేషబుద్ధిః- తత్రాహ (దామ్యతేతి) అదాన్తా హి వయంస్వభావతః - తేన దామ్యతేత్యస్మాన్ప్రతిపితా క్షరాణితిదే వానాంమతిరాసిరాసీత్. స్వభావతోలుబ్ధావయం- తేనదత్తేత్యస్మాన్ప్రత్యుక్తవాన్పితేతి మనుష్యాణాంబుద్ధిరాసీత్. క్రూరాహింసయంస్వభావతః- తే నదయధ్వమిత్యస్మాన్ప్రజాపతిరూచివానిత్యసురాణాం ప్రతిపత్తిర్బభూవ. తదేవంపకారభూతశ్రవణాదాత్మచిత్తానురోధేన విచిత్రాతేషాంమనీషా ప్రవృత్తా- తథేన్ద్రవిరోచనయోరపి భవిష్యతీత్యర్థః. అథేన్ద్రవిరోచనయోరుక్తిదర్శనాతిశేషాదర్థప్రతిపత్తేరప్యవిశేషస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నిమిత్తాన్యపీతి) యుక్తిదర్శనాన్యపిస్వచిత్తగుణదోషాల్పత్వబహుత్వాపేక్షాణి - అతస్తయోస్తదపేక్షం ప్రతిపత్తివైషమ్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇన్ద్రాభిప్రాయంబుద్ధ్వా ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యుక్తం. ఇదానీమనుమోదనవాక్యంవ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) ఇన్ద్రాభిప్రాయవిషయఏషశబ్దః. అనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుక్తం శ్రుత్వా శ్రోతుకామముపగతమిన్ద్రం ప్రత్యాహ (యస్మాదితి) ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యాది) హే మఘవన్. త్వదుక్తం సత్యమేవ. ఉక్తమేవమేవాత్మానం పునరపి త్వదుక్తదోషశూన్యతయా ప్రతిపాదయిష్యామి. అన్తఃకరణశుద్ధ్యర్థమితోఽపి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యం వసేతి ప్రజాపత్యాజ్ఞప్తోమఘవాం స్తథైవకృతవానిత్యర్థః. (తస్మై హోవాచ) ఏవముషితవతే ఇన్ద్రాయ ప్రజాపతిర్వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— య ఆత్మాఽపహతపాప్మాదిలక్షణః * య ఏషోఽక్షిణీత్యాదినా వ్యాఖ్యాతః- ఏషసః. కోఽసౌ. యః స్వప్నే మహీయమానః- స్త్ర్యాదిభిః పూజ్యమానశ్చరతి- అనేకవిధాన్ స్వప్నభోగాననుభవతీత్యర్థః. (ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యాది) సమానం. సహ - ఏవముక్త ఇన్ద్రశ్శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ. సహాప్రాప్యైవదేవాన్ పూర్వవదస్మిన్నప్యాత్మని భయం దదర్శ. కథం. తదిదంశరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- స్వప్నాత్మాయః- అనన్ధస్సభవతి. యది స్రామమిదంశరీరం- అస్రామశ్చసభవతి. నైవైషః- స్వప్నాత్మాఽస్య- దేహస్యదోషేణ దుష్యతి. ౧

ఆ.— పూర్వవత్- ఛాయాత్మదర్శనవదిత్యర్థః. (అస్మిన్నప్యాత్మనీతి) స్వప్నదృశీత్యర్థః. ఛాయాత్మనశ్శరీరానువిధాయిత్వవన్న స్వప్నదృశస్తదనువిధాయిత్వం- తథాచకథంపూర్వవద్దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— (య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యః స్వప్నే స్త్ర్యాదిభిః మహీయమానః- పూజ్యమానశ్చరతి- ఏషః- స్వప్నద్రష్టా నిరతిశయసుఖత్వాదిలక్షణామృతత్వాదియుక్త ఆత్మేత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఛాయంపూర్వోక్తదేహగతాన్ధస్రామ్యాద్యనువిధాయిత్వలక్షణదోషదుష్ట ఇతిభావః. (సహశాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ సహాప్రాప్యైవదేవానేతద్భయం దదర్శ) ఉక్తోర్థః. తదేవాహ (తద్యద్యపీదంశరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్సభవతీత్యాది) తదిదంశరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- తథాపిసోఽనన్ధో భవతీతియోజనా. సః- స్వప్నాత్మా. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— నాప్యస్య వధేన సహన్యతే ఛాయాత్మవత్. నచాస్య స్రామ్యేణ స్రామః స్వప్నాత్మా భవతి. యదధ్యాయాదావాగమమాత్రేణోపన్యస్తం * నాస్య జరయైతజ్జీర్యత ఇత్యాది- తదిహాన్వయేనోపపాదయితుముపన్యస్తం. నతావదయంఛాయాత్మవద్దేహదోషయుక్తః - కింతు ఘ్నన్తి త్వేవైనం- ఏవశబ్దఇవార్థః. ఘ్నన్తీవైనం కేచనేతి ద్రష్టవ్యం. నతు ఘ్నన్త్యేవేతి- ఉత్తరేషు సర్వేష్వివశబ్దదర్శనాత్. నాస్య వధేన హన్యత ఇతివిశేషణాత్ఘ్నన్తిత్వేవేతిచేత్. నైవం- ప్రజాపతిం ప్రమాణీకుర్వతోఽనృతవాదిత్వాపాదనానుపపత్తేః * ఏతదమృతమిత్యేతత్ప్రజాపతివచనం కథం మృషాకుర్యాదిన్ద్రస్తం ప్రమాణీకుర్వన్. ననుఛాయాపురుషే ప్రజాపతినోక్తేఽస్యశరీరస్యనాశమన్వేషనశ్యతీతిదోషమభాత్ - తథేహాపిస్యాత్. నైవం. కస్మాత్. * య ఏషోఽక్షిణి పురుషోదృశ్యత ఇతినచ్ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతిమన్యతే మఘవాన్. కథం. అపహతపాప్మాదిలక్షణేష్టస్యదిచ్ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతిమన్యతే - తదాకథం ప్రజాపతిం ప్రమాణీకృత్యపునః శ్రవణాయసమిత్పాణిర్గచ్ఛేత. జగామచ - తస్మాన్న చ్ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతిమన్యతే. తథాచవ్యాఖ్యాతం- ద్రష్టాఽక్షిణిదృశ్యత ఇతి. తథా- విచ్ఛాదయన్తీవ- విద్రావయన్తీవ. తథాచ- పు

ఉ.— స హ సమిత్పాణిః పునరేయాయ తఁ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ తద్యద్యపీదం భగవఞ్ఛరీరమన్ధం భవత్యనన్ధః స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౩

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యేవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

త్రాసయన్తీవేత్యప్రియవేత్తేవ భవతి. అపి చ- స్వయమపి రోదితీవ. నన్వప్రియం వేత్త్యేవ- కథం వేత్తేవేత్యుచ్యతే. న - అమృతాభయత్వవచనానుపపత్తేః, * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * శ్రుత్యన్తరాత్,. నను ప్రత్యక్షవిరోధ ఇతి చేన్న - శరీరాత్మత్వప్రత్యక్షవద్భ్రాన్తిసమ్భవాత్. తిష్ఠతు తావదప్రియవేత్తైవ- స వేత్తి. నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామి- స్వప్నాత్మజ్ఞానేఽపి ఇష్టం ఫలం నోపలభ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౨-౩

ఆ.— స్రామ్యేణ- చక్షురాదిగతానవరతసలిలస్రవణవిషయత్వేనేతి యావత్. దేహదోషేణాత్మనో న దోషో భవతీతి ప్రాగేవోక్తం- తత్కిమర్థమిహ పునరుచ్యతే- అత ఆహ (యద్యప్యన్ధాదావితి) న్యాయః- అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యః. ఏతద్విశేషణమనేనైవ దేహధర్మేణాసంయుజ్యత ఇవ ద్రష్టా - స్వప్నే త్వేతద్విశేషణాభావాన్నైతేన సంస్పృశ్యత ఇత్యాహ (తదిహేతి) స్వప్నద్రష్టా చేద్దేహదోషేణ న యుజ్యతే-కథం తర్హి తస్మిన్దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (న తావదితి) కిమిత్యేవకారో యథాశ్రుతో న వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (నన్వితి) ఇతిశబ్దో ద్రష్టవ్యమిత్యనేన సమ్బధ్యతే. దేహస్య వధేన నాయం హన్యత ఇతి నిశ్చితాత్మస్వప్నే వధస్య స్వప్నదృశో నియమతో వివక్షితః - కస్మాదేవశబ్దో న యథాశ్రుత ఏవేతి శఙ్కతే (నాస్యేతి) కిమయం ప్రజాపతిమాహ స్వం- అనాప్తం వా పున్స్తతే. యద్యనాప్తం బుధ్యతే - న తర్హి తం ప్రత్యుపగతిరిన్ద్రస్య విద్యాగ్రహణార్థం సమ్భవతీత్యాహ (నైవమితి) వికల్పాన్తరమాహ (ప్రజాపతిమితి) సర్వతోఽపి హననం స్వప్నదృశో వివక్షితమిన్ద్రస్యేతి శేషః. ఉక్తమేవ స్ఫోరయతి (ఏతదితి) దృష్టాన్తేన శఙ్కతే (నన్వితి) దృష్టాన్తం విఘటయతి (నైవమితి) తద్విఘటనప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఏతదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) అథేన్ద్రః * దృశ్యత ఇతి శ్రుత్యర్థం గృహీత్వా ఛాయాత్మానమేవ గృహీతవానిత్యుక్తం- కథమిదానీమన్యథోచ్యతే- తత్రాహ (తథేతి) యథేదం వాక్యముపలక్షితద్రష్టృపరం - తథా ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతం. స తు స్వప్నద్రష్టరి ఛాయాత్మనీవ స్వప్నేఽపి వినాశదృష్టిరిత్యర్థః. యథా కేచిదుపగమ్య స్వప్నద్రష్టారం ఘ్నన్తీవ- తథేతి యావత్. ఇవశబ్దమాక్షిపతి (నన్వితి) వేత్తృత్వం వికారశ్చేత్- అమృతత్వం న స్యాత్- మృదాదివద్వినాశిత్వప్రసఙ్గాత్. తస్మాదివశబ్దో యుక్త ఇత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అహం వేద్మీతి క్రియాశ్రయత్వప్రత్యక్షనిరోధాదివశబ్దో న యుక్త ఇతి శఙ్కతే (నన్వితి) అధ్యాసాదపి ప్రత్యక్షోపపత్తేర్న వికారిత్వం సిధ్యతీతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) నాహమిత్యాదివాక్యమవతారయతి (తిష్ఠత్వితి) స వేత్తి-అప్రియవేత్తైవ భవతీత్యర్థః. ఇష్టం- సర్వలోకకామావాప్తిలక్షణం. ౨-౩

రం.— (న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామః) స్వప్నాత్మేతి శేషః. స్పష్టోఽర్థః. (ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవ) ఇవశబ్ద ఇహార్థః. ఏనం-స్వప్నాత్మానం కేచన ఘ్నన్తీవ, కేచన విచ్ఛాదయన్తి-విద్రావయన్తీవ, ధావన్తీత్యర్థః. (అప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) హన్యమానత్వద్రావ్యమాణత్వబన్ధుజనమరణాద్యప్రియవేత్తృత్వరోదితృత్వాదిదర్శనాత్ స్వప్నాత్మన్యపి న భోగ్యత్వమిత్యర్థః. ౨

శం.— (ఏవమేవైషః) ఇత్యభిప్రాయేణేతి వాక్యశేషః- ఆత్మనోఽమృతాభయగుణవత్త్వస్యాభిప్రేతత్వాత్. ద్విరుక్తమపి న్యాయతో మయా యథావన్నావధారయతి- తస్మాత్పూర్వవదస్యాద్యాపి ప్రతిబన్ధకారణమస్తీతి మన్వానస్తత్క్షపణాయ వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిదేశ ప్రజాపతిః. తథోషితవతే తస్మై క్షపితకల్మషాయాహ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తథేయే బ్రహ్మభావేనాధ్యాసికమప్యప్రియవేత్తృత్వాదికమస్తి - తత్పునర్వృత్తివిశేష్యగతం. అత ఏవ దభిప్రాయేణాప్రియవేత్తైవ స్వప్నద్రష్టా- న తు మదభిప్రాయేణేతి విశినష్టి (ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) వసాపరాణీత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (ద్విరుక్తమపీతి) తథా- ప్రజాపతివాక్యానుసారేణేతి యావత్. యథా పూర్వం * ఏతం త్వేవ తే * ఇత్యాద్యుక్త్వా * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత * ఇత్యాద్యుక్తం- తథేహాప్యేతం త్వేవ త ఇత్యాద్యుక్త్వా (తద్యత్రే)త్యాద్యాహ నిష్పాదితాధికారిణే ప్రజాపతిరిత్యాహ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే [illegible]

ఉ.— తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ నాహ ఖల్వయమేవꣳ సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౧

స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తꣳ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ నాహ ఖల్వయం భగవ ఏవꣳ సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచ ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాద్వసాపరాణి పఞ్చ వర్షాణీతి స హాపరాణి పఞ్చ వర్షాణ్యువాస తాన్యేకశతꣳ సమ్పేదురేతత్తద్యదాహురేకశతꣳ హ వై వర్షాణి మఘవాన్ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస తస్మై హోవాచ. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

రం.— (స హ సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచేత్యాది) ఉక్తార్థః ౩-౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పూర్వవదేతం త్వేవ త ఇత్యాద్యుక్త్వా * తద్యత్రైతత్సుప్త ఇత్యాది. వ్యాఖ్యాతం వాక్యం. అక్షిణి దృష్టః, స్వప్నే చ మహీయమానశ్చరతి,- స ఏషః సుషుప్తః సమస్తః సమ్ప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాతి - ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి. సోఽపి ప్రాప్యైవ మఘవానప్రాప్యైవ దేవానిదం భయం దదర్శ. కథం. నాహ- నైవ సుషుప్తస్థ ఆత్మా ఖల్వయం సమ్ప్రతి- సుషుప్తకాలే ఇదానీం చాత్మానం జానాతి- నైవం జానాతి. కథం. అయమహమస్మీతి, నో ఏవేమాని భూతాని చేతి,- యథా జాగ్రతి స్వప్నే వా. అతో వినాశమేవేతి- వినాశమివేతి పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. అపీతః- అపిగతో భవతి. వినష్ట ఇవ భవతీత్యభిప్రాయః. జ్ఞానే హి సతి జ్ఞాతుః సద్భావోఽవగమ్యతే- నాసతి జ్ఞానే. న చ సుషుప్తస్య జ్ఞానం దృశ్యతే- అతో వినష్ట ఇవేత్యభిప్రాయః. స తు వినాశమేవాత్మనో మన్యతే॥ మృతాభయవచనస్య ప్రామాణ్యమిచ్ఛన్. ౧-౨

ఆ.— వ్యాఖ్యాతస్యైవ వాక్యస్యార్థం సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (అక్షిణీతి) తత్రాపి- సుషుప్తదర్శనేఽపీత్యర్థః. తదేవ దోషదర్శనం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) స్వాత్మానం న జానాతీత్యుక్తమేవాకాఙ్క్షాద్వారేణ వివృణోతి (కథమితి) తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) స్వపరవివేకాభావదోషమాహ (అత ఇతి) * జ్ఞస్య నిత్యత్వేఽపి తస్య తిరోభావం లక్షయతి (పూర్వవదితి) కుతో జ్ఞానాభావమాత్రేణ వినష్టత్వమిత్యాశఙ్క్యాభిప్రాయం స్పష్టయతి (జ్ఞానే హీతి) ఏవకారో యథాశ్రుత ఏవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ౧-౨

రం.— (తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యత్ర- యదా. తదేతత్- స ఏష పురుషః * సుప్తః- సుషుప్తిం గతః సన్. సమస్తః- ఉపసంహృతకరణగ్రామః. సమ్ప్రసన్నః- బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యరహితః. శిష్టం స్పష్టం. (స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఉక్తార్థః. దోషదర్శనమాహ (నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) అహ ఇత్యాశ్చర్యే. అయం- సుషుప్తః. సమ్ప్రతి- సుషుప్తికాలే అయమహమస్మీతి విశేషజ్ఞానాభావేన స్వేతరభూతవిషయకజ్ఞానాభావేన చ సుషుప్తౌ వినష్టప్రాయ ఇత్యర్థః. వినాశమేవ- వినాశమివ. అపీతః- అపిగతః. వినష్టప్రాయ ఇత్యర్థః. ౧

రం.— (స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచేత్యాది) ఉక్తార్థః.

శం.— పూర్వవదేవమేవేత్యుక్త్వాహ- ఏవం మయా త్రిభిః పర్యాయైః- తమేవైతం. నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదాత్మనః - అన్యం కఞ్చన. కిం తర్హి. ఏతమేవ వ్యాఖ్యాస్యామి. స్వల్పస్తు దోషస్తవావశిష్టః - తత్క్షపణాయ వసాపరాణి - అన్యాని పఞ్చ వర్షాణి. ఇత్యుక్తస్తథా చకార. తస్మై- మృదితకషాయాయ దోషాయ స్థానత్రయదోషసమ్బన్ధరహితమాత్మనః స్వరూపమపహతపాప్మత్వాదిలక్షణం మఘవతే తస్మై హోవాచ. తాన్యేకశతం వర్షాణి సమ్పేదుః- సమ్పన్నాని బభూవుః. యదాహుర్లోకే శిష్టాః ఏకశతం హ వై వర్షాణి మఘవాన్ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాసేతి - తదేతత్ * ద్వాత్రింశతమిత్యాదినా దర్శితమిత్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యోచ్యతే. ఏవం తు కిల తద్బ్రహ్మవిద్యా గురుతరమిన్ద్రేణాపి మహతా యత్నేనైకోత్తరవర్షశతకృతాయాసేన ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం- అతో నాతః పరం పురుషార్థాన్తరమస్తీత్యాత్మజ్ఞానం స్తౌతి. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— మఘవన్మర్త్యం వా ఇదꣳ శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానమాత్తో వై సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం న వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్త్యశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః. ౧

ఆ.— పూర్వవద్బ్రహ్మచర్యాదేశాభావే హేతుమాహ (స్వల్పశిష్టేతి) ఆఖ్యాయికాతో వస్తుతస్తు శ్రుతిరన్యథ్యం కిమర్థమిష్టముపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం త్వితి) ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచేత్యాది) (ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదితి) ఏతస్మాత్ - పూర్వోక్తాదన్యత్ర - ఇతరస్మిన్వ్యాఖ్యాస్యామి. కింతు ఏతమేవ - పూర్వోక్తమేవ నిర్ధారితతయా వ్యాఖ్యాస్యామీత్యర్థః. (తాన్యేకశతం సమ్పేదుః) తాని - వర్షాణ్యాహృత్యైకశతం సమ్పన్నానీత్యర్థః. (ఏతత్తద్యదాహురేకశతం హ వై వర్షాణి మఘవాన్ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాసేతి) ఏకశతసంవత్సరాన్ ఇన్ద్రః ప్రజాపతేస్సన్నిధౌ బ్రహ్మచర్యం చరన్నువాసేతి లోకే ప్రసిద్ధతయా యదాహుః - తత్ ఏతత్ - ఏవంవిధం. అనేన ప్రకారేణేతి యావత్. (తస్మై హోవాచ) ఏకశతవర్ష బ్రహ్మచర్యనిర్మలీకృతాన్తఃకరణాయ మఘవతే శుద్ధాత్మస్వరూపోపదేశయోగ్యతాం పరీక్ష్యోపాదిశదిత్యర్థః. అనయాఽఽఖ్యాయికయా బహుకాలబ్రహ్మచర్యనిర్మలీకృతాన్తఃకరణతయా సంపన్నోపదేశయోగ్యత్వాయ ఉపదేష్టవ్యమిత్యర్థస్సూచ్యతే. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మఘవన్మర్త్యం వై - మరణధర్మీదం శరీరం. యన్మన్యసేఽక్ష్యాధారాదిలక్షణస్సమ్ప్రసాదలక్షణ ఆత్మా మయోక్తో వినాశమేవాపీతో భవతీతి - శృణు తత్ర కారణం. యదిదం శరీరం వై - యత్పశ్యసి. తదేతన్మర్త్యం - వినాశి. తచ్చాత్తం మృత్యునా - గ్రస్తం సతతమేవ. కదాచిదేవ ప్రియతమ ఇతి మర్త్యమిత్యుక్తేనైతథాఽఽస్తాం నోద్భవతి - యథా గ్రస్తమేవ - సదాఽఽస్తమేవ మృత్యునేత్యుక్తే ఇతి నైరాకాఙ్క్ష్యార్థం విశేషణమిత్యుచ్యతే - ఆత్తం మృత్యునేతి. కథం నామ దేహాభిమానతో విరక్తస్సన్నివర్తత ఇతి. శరీరమితి - అత్ర సహేన్ద్రియమనోభిరుచ్యతే. తత్ - శరీరమస్య - సమ్ప్రసాదస్యాత్మస్థానతయాఽఽగమ్యమానస్యామృతస్య - మరణాదిదేహేన్ద్రియమనోధర్మవర్జితస్యేత్యేతత్. అమృతస్యేత్యనేనైవాశరీరత్వే సిద్ధే పునరశరీరస్యేతి వచనం వాయ్వాదివత్సావయవత్వమూర్తిమత్త్వే మా భూతామితి. ఆత్మనో భోగాధిష్ఠానం. ఆత్మనో వా - సతశ్శరీరేణాఽఽబన్ధాత్ క్రమేణోత్పన్నమధిష్ఠానం. జీవరూపేణ ప్రవిశ్య సదేవాధితిష్ఠత్యస్మిన్నితి వాఽధిష్ఠానం. యస్యేదమీదృశం సత్యమేవమృత్యుగ్రస్తం ధర్మాధర్మజనితత్వాత్ప్రియాప్రియయోరధిష్ఠానం - తదధిష్ఠిత స్తద్వాన్ సశరీరో భవతి. అశరీరస్వభావస్యాత్మనస్తదేవాహం శరీరం, శరీరమేవ చాహమిత్యవివేకాదాత్మభావస్సశరీరత్వం. అత ఏవ సశరీరస్సన్నాత్తః - గ్రస్తః ప్రియాప్రియాభ్యాం. ప్రసిద్ధమేతత్. తస్య చ న వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోః - బాహ్యవిషయసంయోగవియోగయోర్నిమిత్తయోర్బాహ్యవిషయసంయోగవియోగౌ మమేతి మన్యమానస్యాపహతిః - వినాశః. ఉచ్ఛేదస్సన్తతిరూపయోర్నాస్తీతి. తం పునస్సశరీరాభిమానాదశరీరస్వరూపవిజ్ఞానేన నివర్తితావివేకజ్ఞానం - అశరీరం సన్తం ప్రియాప్రియే న స్పృశతః. స్పృశిః ప్రత్యేకం సమ్బధ్యత ఇతి ప్రియం న స్పృశతి, అప్రియం న స్పృశతీతి వాక్యద్వయం భవతి - నహ్యుచ్ఛాభవ్యథాస్మిన్నైకైః సహాసమ్భవేతేతియద్వత్. ధర్మాధర్మకార్యే హి తాహితే యతో, ఽశరీరతా తు స్వరూపమితి తత్ర ధర్మాధర్మయోరసమ్భవాత్ తత్కార్యభావాదూరత ఏవేతి. అతో న ప్రియాప్రియే స్పృశతః. నను యది ప్రియమస్యాశరీరం న స్పృశతీతి - యన్మఘవతోక్తం నుమ ప్రస్థో వినాశమేవాపీతో భవతీతి - తదేవ హి ప్రాప్తం. నైష దోషః - ధర్మాధర్మకార్యయోశ్శరీరసమ్బన్ధినోః ప్రియాప్రియయోః ప్రతిషేధస్య వివక్షితత్వాత్. అశరీరం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇత్యాదిష్టశ్రుతిః. ఆగమాపాయినో హి స్పర్శశబ్దో దృష్టః - యథా శీతస్పర్శ ఉష్ణస్పర్శ ఇతి. న త్వగ్నేరుష్ణప్రకాశయోస్స్వభావభూతయోరగ్నినా స్పర్శ ఇతి భవతి. తథాగ్నేస్సవితుర్వోష్ణప్రకాశవత్స్వరూపభూతస్యానన్దస్య ప్రియస్యాపి నేహ ప్రతిషేధః - విజ్ఞానమానన్దం ఆనన్దో బ్రహ్మేతి శ్రుతిభ్యః. ఇహాపి భూమైవ సుఖమిత్యుక్తత్వాత్. నను భూమ్నః ప్రియస్యైకత్వేఽసంవేద్యత్వాత్, స్వరూపేణైవ వా నిత్యసంవేద్యత్వాత్, స్వర్గవిశేష ఇతి నేన్ద్రస్యేతదిష్టం - నాహ ఖల్వయం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యుక్తత్వాత్. ఇన్ద్రస్యేష్టం - యద్భూతాని చాత్మానం చ జానాతి, న చాప్రియం కించిద్వేత్తి, స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్ యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి. సత్యం - ఏతదిష్టమిన్ద్రస్య - ఇమాని భూతాని మత్తోఽన్యాని, లోకాః కామాశ్చ సన్తో మత్తోఽన్యే, అహమేషాం స్వామీ, ఇతి. న త్వేతదిన్ద్రస్య హితం. హితం చేన్ద్రస్య ప్రజాపతినా వక్తవ్యం. వ్యోమవదశరీరాత్మతయా సర్వభూతలోకకామాత్మత్వోపగమనలక్షణా ప్రాప్తిః - తద్ధితమిన్ద్రాయ వక్తవ్యమితి ప్రజాపతినాఽభిప్రేతం - న తు రాజ్ఞో రాజ్యాప్తివదన్యత్వేన. తత్రేన్ద్రం సతికం కేన విజానీయాదాత్మైకత్వే ఇమాని భూతాన్యయమహమస్మీతి. నన్వస్మిన్పక్షే స్త్రీభిర్వా యానైర్వా స యది పితృలోకకామః సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి - ఇత్యాదిభోగవతీ శ్రుతిరైశ్వర్యశ్రుతయోఽనుపపన్నాః. న - సర్వాత్మనస్సర్వఫలసమ్బన్ధోపపత్తేరవిరోధాత్. మృద ఇవ సర్వఘటకరకకుణ్డాద్యాప్తిః. నను సర్వాత్మత్వే దుఃఖసమ్బన్ధోఽపి స్యాదితి చేన్న - దుఃఖస్యాప్యాత్మత్వోపగమాదవిరోధః. ఆత్మన్యవిద్యాకల్పనానిమిత్తాని దుఃఖానిరజ్జ్వామివ సర్పాదికల్పనానిమిత్తాని. సా చావిద్యా

ఽశరీరాత్మైకత్వస్వరూపదర్శనేన దుఃఖనిమిత్తోచ్ఛిన్నే నిర్దుఃఖసమ్పన్నాద్వాశకజ్ఞానసమ్భవతి. శుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పనిమిత్తానాం తు కామానామీశ్వరదేహస్యాస్పష్ట స్పర్శభూతేషుయానసానాం. పరమేవసర్వసత్త్వోపాధిద్వారేణ భోక్తేతి సర్వావిద్యాకృతసంవ్యవహారాణాం పరమేవాశ్మాస్పదం- నాన్యోఽస్తీతి వేదాన్తసిద్ధాన్తః. *య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి ఛాయాపురుష ఏవ ప్రజాపతినోక్తః. స్వప్నసుషుప్తయోరాత్మాప్యేవమేవ. న పరోఽపహతపాప్మత్వాదిలక్షణః- విరోచనాదిభిస్తు కేచిన్మన్యన్తే. ఛాయామాత్రాత్మోపదేశే ప్రయోజనం న దృశ్యతే- ఆదావపహతపాప్మాద్యనేకగుణవిశిష్ట ఆత్మా ఉపక్రాన్తః, యత్నాత్పరస్యాత్మనోఽత్యన్తబాహ్యవిషయాసక్తచేతసోఽత్యన్తసూక్ష్మవస్తుశ్రవణేఽవ్యామోహో మా భూదితి. యథాఽరున్ధతీం దిదర్శయిషుః సూక్ష్మాం చన్ద్రమిదం పశ్యేతి యదుక్త్వా తతశ్చ చిత్రమిత్యాదౌ మాదౌ దర్శయిత్వా పశ్యామి మేఘ చన్ద్రమితి. తతో … జ్ఞానం చన్ద్రసమీపస్థమేవ చన్ద్రమితి. తతోఽసౌ చన్ద్రం పశ్యతి. ఏవమిహాపి *య ఏషోఽక్షిణి దృశ్యత ఇత్యుక్తం ప్రజాపతినా త్రిభిః పర్యాయైః పరమితి. చతుర్థపర్యాయే దేహాన్తరాత్సముత్థాయ … శరీరతామాపన్నో జ్యోతిస్స్వరూపం. యస్మిన్నుత్తమపురుషే స్వాత్మీయదిక్షు క్రీడన్ రమమాణో భవతి - స ఉత్తమపురుషః పరమ ఇత్యుక్తమిత్యాహుః. సత్యం - రమణీయమిత్యాదియం వ్యాఖ్యా శ్రోతుం. నత్వర్థోఽస్య గ్రన్థస్యైవం సమ్భవతి. కథం. * అక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యువస్వస్వశిష్యాభ్యాం ఛాయాత్మని గృహీతే … తద్విపరీతగ్రహణం చ త్వాత్తదపనయాయ కూదశరావోపన్యాసః, *కిం పశ్యథ ఇతి చ ప్రశ్నః, సాధ్వలఙ్కారోపదేశః, శ్చాన్యేషామన్యత్ - యది ఛాయాత్మైవ ప్రజాపతినాఽక్షిణి దృశ్యత ఇత్యుపదిష్టః. కిం చ- యది వా తేనాస్వాయముపదిష్టగ్రహణస్యాపనయనకారణం వక్తవ్యం స్యాత్ - స్వప్నసుషుప్తాత్మగ్రహణయోరపి తదపనయనకారణం చ స్వయం బ్రూయాత్. న చోక్తం- తేన యత్న నా హి నాఽక్షిణి ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోపదిష్టః. కిం చాన్యత్- అక్షిణి ద్రష్టా చేద్దృశ్యత ఇత్యుపదిష్టః స్యాత్- తతస్తదుక్తం- *ఏతం త్వేవ త ఇత్యుక్త్వా స్వప్నేఽపి ద్రష్టురేవోపదేశః. స్వప్నే న ద్రష్టోపదిష్ట ఇతి చేన్న- *అపి రోదితీవాఽప్రియవేత్తేవ ఇత్యుపదేశాత్. న చ ద్రష్టురన్యః కశ్చిత్స్వప్నే మహీయమానశ్చరతి- *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి న్యాయతశ్శ్రుత్యన్తరసిద్ధత్వాత్. యద్యపి స్వప్నే సధీర్భవతి. తథాపి సధీస్స్వప్నభోగోపలబ్ధిం ప్రతికరణత్వం భజతే. కిం త్వన్యత్, … తద్వాసనా … ద్రష్టుర్వ్యతిరిక్తస్య స్వప్తుస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాత్. కిం చాన్యత్ - జాగ్రత్స్వప్నయోః … తాని చాత్మనః … జానాతి … తాస్స్వయమేవ … ప్రస్తావసత్త్వాం ప్రతిషేధోఽయుక్తస్స్యాత్ *నాహ ఖల్వయమిత్యాదిః. తథా నైతస్మిన్నపి ద్వయే తద్రూపాః సశరీరత్వే సతి ప్రియాప్రియయోరపహతిర్నాస్తీత్యుక్త్వాఽతస్స్యైవాశరీరస్య సతో విద్యాయాం సత్యాం సశరీరత్వే ప్రాప్తే ప్రియాప్రియప్రతిషేధోఽయుక్తః - అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి. ఏకస్యాత్మనః స్వప్నబుద్ధాన్తయోర్మహీయమానస్య … శ్రుత్యన్తరే సిద్ధం. యచ్చోక్తం సమ్ప్రసాదశ్శరీరాత్సముత్థాయ యస్మిన్నుత్తమపురుషే స్వాత్మీయాదిభిః రమమాణో భవతి- సోఽన్యస్సమ్ప్రసాదాదధికరణనిర్దిష్ట ఉత్తమః పురుష ఇతి- తదప్యసత్ - చతుర్థపర్యాయే *ఏతం త్వేవ త ఇతి వచనాత్. యది తతోఽన్యోఽభిప్రేతస్స్యాత్- పూర్వవత్ *ఏతం త్వేవ త ఇతి న బ్రూయాదసౌ ప్రజాపతిః. కిం చాన్యత్ - తేజోఽబన్నాదీనాం సమస్య త్మస్వవికారదేహశుఙ్గే ప్రవేశం దర్శయిత్వా ప్రవిష్టాయ పునః *తత్త్వమసీత్యుపదేశో మృషా ప్రసజ్యేత. అస్మిన్నపి … ఉక్త ఉపదేశోఽభవిష్యత్- యది సమ్ప్రసాదాదన్య ఉత్తమః పురుషోఽభవిష్యత్. తథా- భూమ్ని *అహమేవేత్యాదేశః *ఆత్మైవేదం సర్వమితి నోపసమహాష్యత్- యది భూమా జీవాదన్యోఽభవిష్యత్. *నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాది శ్రుత్యన్తరాచ్చ. సర్వశ్రుతిషు చ పరస్మిన్నాత్మశబ్దః ప్రయోగో నాభవిష్యత్- ప్రత్యగాత్మా చేత్సర్వజనానాం పరమాత్మా నాభవేత్. తస్మాదేక ఏవాత్మా ప్రకరణేషు సిద్ధః. న చాత్ర సంసారిత్వం - అవిద్యాధ్యస్తత్వాదాత్మని సంసారస్య. న హి రజ్జుశుక్తికాగగనాదిషు సర్పరజతమలాదీని మిథ్యాజ్ఞానాధ్యస్తాని తేషాం భవన్తీతి. ఏతేన సశరీరస్య ప్రియాప్రియయోరపహతిర్నాస్తీతి వ్యాఖ్యాతం. యచ్చాస్తీతి వా ప్రియవేత్తేవేతి- నాప్రియవేత్తైవేతి సిద్ధం. ఏవం చ సతి సర్వపర్యాయేషు *ఏతదమృతమభయమిత్యుక్తిః ప్రజాపతేర్వచనం- యది వా ప్రజాపతిశ్ఛద్మరూపాయాత్మస్వరూపమేవ … వచనం సత్యమేవ భవేత్. న చ తతో … బుద్ధ్వాప్య … కర్తుం యుక్తం- అతో గురుతరస్య ప్రయాసాన్తరస్యానుపపత్తేః. నను ప్రత్యక్షం దుఃఖస్య ప్రియవేత్తృత్వమవ్యభిచార్యనుభూయత ఇతి చేన్న - జరాదిరహితోఽజీర్ణోఽహం జాతో … స్మృతిగౌరవః … శోఽమృత ఇత్యాది ప్రత్యక్షానుభవవత్తదుపపత్తేః. సర్వమవ్యభిచారాప్రత్యక్షమితి చేత్. ఆ స్వప్నే … - దేవదేవరాజాభ్యుదర్శరామాదిదర్శితావినాశయుక్తిరపి … వినాశమేవాపీతో భవతి. తథా విరోచనోఽసుర … ప్రాజాపత్యోఽపి దేహమాత్రాత్మదర్శనో బభూవ. తథేన్ద్రోస్యాత్మవినాశభయమాగరే … నాశకాన్యముజ్జగ్. తథా సాఙ్ఖ్యాః ద్రష్టారం దేహాదివ్యతిరిక్తమవగమ్యాపి త్యక్తాగమప్రమాణత్వాత్ మృత్యురేవ. యద ఏవాన్యత్వదర్శనేత స్థితః. తథాన్యే కాణాదాదిదర్శనాః కషాయరక్తమివ … రాదిభిర్ద్రవ్యాన్తరైః … ఆత్మద్రవ్యం విశోధయితుం ప్రవృత్తాః. తథాన్యే కర్మిణో బాహ్యవిషయాపహృతచేతసో వేదప్రమాణా అపి పరమార్థసత్యాత్మైకత్వం సవినాశమవేదయన్తో … ఘటీయన్త్రవదారోహావరోహప్రకారైరనిశం బభ్రమన్తి. కిమన్యే తు క్షుద్రజన్తవో వివేకహీనాః స్వభావత ఏవ బహిర్విషయాపహృతచేతసః. తస్మాత్ దన్త్యక్తసర్వబాహ్యైషణైరనన్యశరణైః పరమహంసపరివ్రాజకైరత్యాశ్రమిభిర్వేదాన్తజ్ఞానపరైరేవ వేదనీయం పూజ్యతమః ప్రాజాపత్యం చేమం సమ్ప్రదాయమనుసరద్భిరుపనిబద్ధం ప్రకరణచతుష్టయేన. తథాఽనుశాసన్త్యద్యాపి తథైవ-నాన్యథేతి. ౧

అ.— కార్యకారణపరివేష్టితో విశ్వతైజసావుక్తౌ, కారణమాత్రబద్ధః ప్రాజ్ఞో వ్యాఖ్యాతః,- సమ్ప్రత్యశరీరం తురీయముపదేష్టుం సశరీరతాం నిన్దతి (మఘవన్నితి) శరీరవదాత్మనోఽపి వినాశిత్వమవస్థావిశేషదర్శితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యన్త స ఇతి) స శరీరో విశేషవిజ్ఞానవాన్ భవతి- అశరీరస్తు విశేషవిజ్ఞానాభావాద్వినాశభ్రమః- న పునరసావస్తుతో వినశ్యతి- *స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి సమ్ప్రసాదస్యావినాశిత్వవచనాదిత్యభిప్రేత్య కారణమేవ స్పష్టయన్దృష్టాన్తమాహ (యదిదమిత్యాదినా) నను మర్త్యమిత్యేతావతైవ మృత్యువ్యాప్తత్వే శరీరస్య సిద్ధే కిమిత్యాత్తం మృ

తుష్యనేతి పునరుచ్యతే - తత్రాహ (కదాచిదేవేతి) వైరాగ్యార్థం విశేషవచనమిత్యుక్తం యాత్ - తదేవ వైరాగ్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) నివర్తనేన విశేషవచనం ఫలవదితి శేషః. ఏవమన్యత్ర తత్తదుపాఖ్యానార్థమాహ (శరీరమిత్యత్రేతి) మఘవన్నిత్యాదివాక్యం ప్రస్తూయత ఇత్యర్థః. త్రిస్థానతయా - జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిస్థానత్రయసమ్బన్ధిత్వేనేతి యావత్. అమృతత్వం - షడూర్మివర్జితత్వం. అశరీరత్వం - స్వాభావికసావయవత్వాదిరాహిత్యం. ఆత్మనోఽధిష్ఠానమిత్యత్ర భోగస్య ఏషితవ్యాపారణం కృతం - భోగాయతనం శరీరమితి విశేషణాత్. తస్యైవార్థాన్తరమాహ (ఆత్మనో వేతి) అధిష్ఠానం - జనయితృ ప్రస్తోపలబ్ధేరధికరణమితి యావత్. అధిష్ఠానశబ్దస్యార్థాన్తరమాహ (జీవరూపేణేతి) ఉత్తరవాక్యస్థం సశరీరశబ్దం వ్యాచష్టే (యస్యేతి) -ఈదృశం- దుర్నిరూప్యత్వాదివిశేషణవదిత్యర్థః. తత్ - ధర్మోక్తం శరీరమధిష్ఠితమనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా తదధిష్ఠితః - పురుష ఇత్యర్థః. తస్యైవ సమ్బన్ధిత్వమర్థమాహ (తద్వానితి) ఉక్తేరవివేకం పాతయతి (సశరీర ఇతి) అశరీరస్య కథం సశరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అశరీరేతి) అవివేకతః - సశరీరో భవతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యతస్సశరీరః - అతఏవ ప్రియాప్రియాభ్యాం గృహ్యతే పురుష ఇతి యోజనా. వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) ఏతదుపాఖ్యానార్థమేవోత్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేన స్ఫోరయతి (సశరీరస్యేతి) తౌ మమ ఇమన్నమనస్య సతః స్వస్య తయోస్స తతరూపమోరవహతిర్నాస్తీతి సమ్బన్ధః. ప్రియాప్రియయోస్సన్ధర్శనేన నివారణో ప్రత్యేకత్వాదిత్యాశఙ్క్య నత్తరూపమత్యుక్తం. ఇతి శబ్దో వాక్యసమాప్త్యర్థః. అజ్ఞస్య దేహసమ్బన్ధద్వారా సంసారిత్వముక్త్వా తస్యైవ విద్యావతో దేహసమ్బన్ధాభావాత్ ప్రియాప్రియాభ్యాం ముక్తిం దర్శయతి (తం పునరితి) ముక్తం పునః ప్రియాప్రియే న స్పృశత ఇత్యర్థః స్పృశతః కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (స్పృశతీతి) ప్రత్యేకసమ్బన్ధముఖేన దర్శయతి (ప్రియమితి) సముచ్చయ ప్రత్యేకం క్రియాసమ్బన్ధే దృష్టాన్తమాహ (నేతి) ప్రియాప్రియయోరాత్మస్పర్శసంస్పర్శం సాధయితా పూర్వకం తైర్మునికన్యాయేన దర్శయతి (ధర్మాధర్మేతి) తత్రేతి - అశరీరాఖ్యం స్వరూపమపి వ్యతే. ప్రియస్య ధర్మకార్యత్వం శ్రుత్వా మోక్షస్యాపురుషార్థత్వం శఙ్కతే (నన్వితి) ఇహపీతి - ముక్తావపీత్యర్థః. స్వాభావికప్రియాప్రియప్రతిషేధదోషాన్నాపురుషార్థత్వం ముక్తేరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) ప్రతిషేధమభిధాయి (అశరీరమితి) కాదాచిత్కమేవ ప్రియాప్రియయోరేవ ప్రతిషేధ ఇత్యత్ర నిదర్శనమాహ (ఆగమాపాయినోరితి) కాదాచిత్కత్వే స్పర్శశబ్దవత్స్వాత్మన్యేతచ్ఛబ్దోక్తిరిత్యాహ (నన్వితి) ఆత్మనిత్యస్మిన్ కాదాచిత్కమేవ ప్రియమితి తన్నాస్తి ప్రతిషేధాత్తదవస్థముపురుషార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాగ్నేస్సవితురితి) భూమవిద్యాలోచనాయామపి సుఖరూపత్వస్యాత్మనిన ప్రతిషేధోస్తీత్యాహ (ఇహాపీతి) తథాపి విషయవిషయిభావాభావేన భేదాభావాత్తదవస్థమపురుషార్థత్వమితి శఙ్కతే (నన్వితి) భేదోపపుమర్థత్వోపయోగి - కేవలవ్యతిరేకాభావాత్. సుఖసాక్షాత్కారస్తు పురుషార్థః - స చాభేదేపి విద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేతి) అత్రనిర్విశేషజ్ఞానరాహిత్యమిష్టమిత్యత్ర హేతుమాహ (నాహేతి) కింతర్హి స్థితిరిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధీతి) రూపజ్ఞానేనాత్మా - తదిష్టమిష్టమిత్యేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కిమిదం విశేషవిజ్ఞానమిష్టమిత్యుచ్యతే - కిం వా హితమితి వివక్ష్యతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) స్వేతిష్యద్వైతభయం భవతీత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. తథాప్యేష మే వేద్మాత్రియ ప్రజాపతినోపదేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (హితం చేతి) కింతర్హి తస్య హితమితిచేత్. తదాహ (వ్యాఖ్యాపదేతి) వక్తవ్యమితి సమ్బన్ధః. హితమేవ - నత్విష్టమితి శ్లేషతామాహ (తత్రేతి) సర్వేషాం భూతానాం లోకానాం కామానాం చాత్మా సచ్చిదానన్దరూపం - తద్రూపత్వం చేన్ముక్తస్యేష్యతే - కథం తర్హి తస్య సర్వస్య తత్కామనిర్వాహ్య ఇతి బోధయతి (నన్వితి) సగుణవిద్యావతాం యదైశ్వర్యం - తన్నిర్గుణవిద్యాస్తుత్యర్థం సఙ్కీర్త్యతే - ఐశ్వర్యభూతస్య ముక్తస్య సగుణవిద్యాయా అపి ప్రత్యగ్యోగ్యతా ... తస్యాప్యుపదేశయోగ్యత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) సర్వాత్మత్వే దుఃఖాపి ప్రసక్త్యా స్తీతి శఙ్కతే (నన్వితి) ముఖస్య దుఃఖత్వాభావవత్త్స్యాత్మావిద్యావిషయతాభిభవిష్యతీతి సమాధత్తే (నదుఃఖస్యేతి) తస్మిన్ దుఃఖినామాత్మా ముక్త ఇతి దుఃఖీ స్యాత్ - తత్రాహ (ఆత్మనీతి) నతావదాత్మనః స్వభావతో దుఃఖిత్వం - కింత్వావిద్యకం - సా చ ముక్తస్య దగ్ధత్వాద ప్రసక్తిరిత్యర్థః. తర్హి విద్యయా దగ్ధాయామవిద్యాయాం తదధ్యారోపితమైశ్వర్యమపి - ఈశ్వరస్య సగుణవిద్యా ఫలభూతం తస్య ఫలభూతత్వేనాశ్రితమాత్మనో యుక్తమితి శఙ్కతే - నావిద్యారోపితత్వాదీశ్వరస్యేత్యర్థః - ఈశ్వరస్య సగుణవిద్యా ఫలభూతం తదర్థం చ ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (శుద్ధేతి) శుద్ధం సత్వం - రజస్తమోభ్యామసమ్పృక్తం. తస్మాన్నామైకదేశజ్ఞానాత్ స్వజ్ఞానిమిత్తాన్యేషాం కామానాం ఐశ్వర్యభేదానాం. తేతత్ఫోక్తాః. తే చాంశత్వేన ముఖ్యా భూతేషు ముక్తస్య ఉపమాసోపమా త్రైలోక్యరాజ్ఞాభిధానరూపేణ సిద్ధానాం నామ్నాం స్వరాజ్యేన స్వభావేనాభిసమ్బన్ధో మాయావస్థాయాం సిధ్యతీత్యర్థః. న మజీవానామేవావిద్యాత్వాత్కార్యసమ్బన్ధః - నేశ్వరస్యేతిచేత్. నేత్యాహ (పరమేశ్వర) చతుష్టయపర్యాయేషు స్వమర్థాను వాదేన తస్య తదర్థత్వం విధేయమితి న్యాయప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యం న్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి తస్యైవ వాక్యస్య తదర్థపాయతి (యదిష ఇతి) ప్రథమపర్యాయస్య ఛాయాత్మవిద్వితీయతృతీయపర్యాయయోరపి విజ్ఞానాత్మవిషయత్వమిత్యాహ (స్వప్నేతి) అన్యదపి - పరస్మాదుక్త ఇతి సమ్బన్ధః. చతుర్థపర్యాయవత్పర్యాయత్రయేపి పరమాత్మైవ కస్మాన్నోచ్యతే- ఇత్యాహ (నపరఇతి) అపహతపాప్మత్వాదేరవస్థావత్వస్య చ మిథోవిరోధాభావేత్యర్థః. నన్వన్తిమపర్యాయో పరస్యోపదేశో యుజ్యతే-తజ్జ్ఞానస్య ముక్తిఫలత్వాత్. కిమితి పూర్వేషు పర్యాయేషు ఛాయాదయో నిర్దిశ్యన్తే-తత్ఫలాభావాత్. అతఆహ (ఛాయాద్యాత్మానం చేతి) తత్ర ప్రథమం ఛాయాత్మనదుపదేశస్య ప్రయోజనమాహ (ఆదావేవేతి) పరస్యాతిసూక్ష్మత్వేన దుర్విజ్ఞేయత్వాత్ తస్మిన్నే ... దాపుచ్ఛరూపేనసతి స్యాతిసూక్ష్మస్య శ్రవణేపి శ్రోతురనాత్మనిష్ఠస్య కిలవ్యామోహస్స్యాత్ - సమాధ్యాదితిత్వాచ్చ ఛాయాత్మోపదేశః కృత ఇతి సమ్బన్ధః. స్వప్నసుషుప్తయోర్విజ్ఞానాత్మోపదేశస్య ప్రయోజనం దర్శయన్ క్రమమర్థం ధృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతి శబ్దస్థితానుచ్యతే. పర్యాయాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (చతుర్థేష్వితి) మరణధర్మకాద్దేహాత్ప్రత్యగ్భూత్వాత్ వ్యాతిస్వరూపముశరీరత్వం ప్రాప్తేయద్యపి తథాస్థపర్యాయే కథ్యతే- తథాపి తదముష్యాపరమాత్మ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) సా - సమ్ప్రసాదః. ఈశ్వరానిద్యాకౌశత్త్యత్వేనవివక్షితః. కిమిదం వ్యాఖ్యానం శబ్దాను

పాది - కింవా ఽర్థానుసారీతి కల్ప్యేత్యన్యదఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయందూషయతి (నత్వితి) అసమ్భవమేవాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) యద్యాద్యేపర్యాయే ఛాయాత్మోపదిశ్యతే-తర్హి స విరోచనవదాత్మమ్యగ్రహిత్వాద్విపరీతగ్రహణాపోహార్థం ప్రజాపతేరాయాసో వృథా స్యాత్. తేన నేదం వ్యాఖ్యానమర్థానుసారీత్యర్థః. ఇతశ్చ నాద్యేపర్యాయే ఛాయాత్మోపదిష్ట ఇత్యాహ (కించేతి) ప్రజాపతిస్స్వేనోపదిష్టస్యాపి ఛాయాత్మనో గ్రహణాసమ్భవ్యతీత్యాశఙ్క్య హేత్వన్తరం స్పష్టయతి (యదీతి) తేన - ఛాయాత్మగ్రహణాపన్నయకారణావచనేనేతియావత్. తేన- ప్రజాపతినేత్యేకస్తద్వస్తుపోషోజ్యః. ఇతశ్చ ప్రథమపర్యాయే చక్షురాత్మోపదేశః- నఛాయాపురుషస్యేత్యాహ (కించాన్యదితి) ఏతచ్ఛబ్దేనసన్నిహితావలమ్బినా ఛాయాత్మనమనుక్త్వా స్వస్వే చక్షురుపదేశః ప్రజాపతేః ... విరోధిత్వం ప్రసజ్యేత - తథాచ ప్రథమపర్యాయే దృష్ట్యుపపత్త్యోపదిష్ట ఇత్యర్థః. స్వప్నావస్థాపిశిష్టస్వప్నావస్థాపి ... చక్షురుపదిష్ట ఇతిశఙ్క్యతే (స్వప్న ఇతి) ... ఉక్తార మాహ (నేత్యాదినా) కించ- ప్రకాశకారణానామపరమేయః ప్రకాశః - సన్నేస్నిక ఇతి వ్యాయెన ప్రతిపన్నస్వయంజ్యోతిష్ట్వంబృహదారణ్యకేస్వప్నావస్థాయాం శ్రుతోక్తం - తతశ్చ తద్దహరమపదేశస్సిధ్యతీత్యాహ (నచేతి) సూర్యాదీనాముపరమేయః ప్రకాశోత్ప ... - సన్నేస్నిక ఇత్యయుక్తం- స్వప్నేప్యన్తఃకరణస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) కరణత్వాకావేహేయుంస్యద్వతి (కింతస్త్రీతి) నీలపీతాదివిషయాః జాగ్రద్వాసనాభిర్వ్యక్తమానాఃసాక్షిణో వేద్యతామాపద్యన్తే - తథాచపరకేచిత్ర ... వాసనాయనేతస్యాన్తఃకరణత్వాన్నస్వప్నేపలబ్ధ్యాకరణంభవతీతి తద్విత్తుఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వం న్యాయసిద్ధమిత్యాహ (పరేతి) ప్రాసఙ్గికం ... దృష్ట్యోపతిష్టఃస్వప్నావస్థాయామిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (కించేతి) తథాచజాగ్రదవస్థాయామివస్వప్నేపి దృష్ట్యోపదిష్ట ఇతిశేషః. ఇతశ్చ చక్షురేవోపదేశః స్వప్నదశాయామిత్యాహ (ప్రాప్తావితి) న కేవలముక్తసాధుప్రతిషేధోనిషేధ్యప్రాప్తిసాపేక్షత్వాదవస్థాద్వయే చక్షురుపదేశాకాఙ్క్షేతి- కించతురీయగతోనిషేధోనిషేధ్యగతా కాఙ్క్షన్నవస్థాద్వయే చక్షురుపదేశమాకాఙ్క్షతీత్యాహ (తథాచేతి) నిషేధస్య ప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ప్రసక్తస్యైవ చక్షురాదేర్వ్యాపిహానాసశరీరత్వేతస్మిన్ తు ... ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీతి ... అశరీరస్యేత్యాదినోక్త్యాసశరీరత్వే ప్రాప్తయోః ప్రియాప్రియయోః ... స్యైవావస్థాత్రయాతీతస్సనత్వాంవివ్యాయ ... మశరీరమిత్యాదినా ప్రతిషేధాయుక్త ఇతి ... . స్వప్నే చక్షురుపదేశేహేత్వన్తరమాహ (ఏతస్మాతి) చతుర్థపర్యాయస్య ... యచ్చాయముక్తమనుభాష్యదూషయతి (యదప్యుక్తమిత్యాదినా) తదేవవ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (యదీతి) అధికరణాభేదేపిభేదస్య తత్రాసక్తి ... హేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) జీవపరయోర్భేదస్యవక్తవ్యత్వాత్ప్రసాధకవిరోధకవత్ ... ప్రపాఠకవిరోధోపిస్యాదిత్యాహ (తథేతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయాం ... జీవేశ్వరభేదోనసమ్భవతీత్యాహ (నాన్యఇతి) ఇతశ్చజీవపరయోర్భేదోనాస్తీత్యాహ (సర్వశ్రుతిష్వితి) శ్రౌతమర్థమనుసంహరతి (తస్మాదితి) అస్మిన్నేవపరస్యైవసంసారిత్వం సర్వదేహేషు స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆరోపితసంసారిత్వం వస్తుతోనాత్మన్యస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) మిథ్యాచరితమజ్ఞానం చేతిమిథ్యాజ్ఞానం. తేనాధ్యస్తాని- అవిద్యమానాన్యేవనివృత్తానభవన్తీతిమూఢైరితిశేషః. నహన్యసశరీరస్యేత్యాదివచనతాత్పర్యం సనత్వం ప్రియాప్రియసమ్బన్ధస్యనివృత్తేరపి ... ముక్తన్యాయాపదేశేనసరత్యతి (ఏతేనేతి) ఆత్మనిసంసారస్య ప్రసక్తిర్నాస్త్యేవనైరితియావత్. యదాసత ధ్యానశరీరత్వం- ప్రియాప్రియయోరపహతత్వభావః. నహిసత్యత్వం- శరీరసమ్బద్ధస్యైవప్రియాప్రియసమ్బన్ధస్తద్రూపత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నే ... ప్రియవేత్తైవేతియద్భూర్వదుత్థితం- తత్సిద్ధం. తథాన్తరమాహ (ఏవంచేతి) ప్రజాపతేర్వచనం - సత్యంభవేదిత్యర్థః. అపౌరుషేయత్వం శ్రుతేః ప్రజాపతేర్వచనం సావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదిచేతి) సుఖాదయస్స్వాశ్రయాః - గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానా ... దాత్మాభివ్యక్తిరితిశేషః కాలాత్యయ్యా- విరోధాదసత్యం శ్రుతేర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సుఖాదీనామపాధికత్వేన సిద్ధసాధ్యత్వాన్నా ... శ్రౌతవచసాబాధకమిత్యర్థః. ప్రత్యక్షమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) తస్యాభాసత్వాన్నబాధకత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) ... నభవతీతిశఙ్క్యతే (సర్వమితి) జరాదిస్సత్యత్వవచనంత్వదీయమేవమన్యైరప్యఙ్గీకరోతి (అన్యైరపీతి) ఆశ్రితాగతేహేతుమాహ (దురవగమమితి) అధికారిణః ప్రముముక్షనకో వేదకవిన్యాయాత్ ... నామనధికారిణాం దుర్జ్ఞానమాత్మతత్త్వం- అతోన్యేవజరాదిసత్యత్వవచనం- నతావతావస్తుతః ... రిత్యర్థః. దురవగమత్వేలిఙ్గమాహ (యేనేతి) ... (తథేతి) వైనాశికభ్రాన్తిరప్యాత్మనోదుర్జ్ఞానత్వంగమయతీత్యాహ (తథేన్ద్రస్యేతి) సాఙ్ఖ్యభ్రాన్తిరపి దుర్జ్ఞానత్వమాత్మనో జ్ఞాపయతీత్యాహ (తథాసాఙ్ఖ్యా ఇతి) తార్కికభ్రాన్తిరపి తస్యదుర్గ్రాహత్వేగమకమిత్యాహ (తథాన్యఇతి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మభావనాః - నవాత్మగుణాః మీమాంసకభ్రాన్తిస్తస్యదుర్గ్రాహత్వేగమకమిత్యాహ (తథాన్యఇతి) యదాపరీక్షకాణామపీదృశీ భ్రాన్తిరాత్మనో దురవగమత్వం గమయతి- తదాపామరాణాం లౌకికానాం భ్రాన్తిసత్ప్రమాణయితవ్యేత్యాహ (కిమన్యఇతి) అన్యైచ- ... కింవక్తవ్యమితిసమ్బన్ధః. యదిలౌకికానాంపరీక్షకాణాం ... ఆత్మతత్త్వం దుర్జ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయతే- కేషాంతర్హీదం సుజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ఏషణాస్వినాత్మతత్త్వపితే ... (అనన్యశరణైరితి) తేషాంకుటీచరాదిభావం వ్యావర్తయతి (పరమహంసైరితి) కర్మనిష్ఠానామాశ్రమానతీత్యనైష్కర్మ్యప్రాధాన్యేన వర్తమానత్వం దర్శయతి (అత్యాశ్రమిభిరితి) అనన్యశరణైరిత్యుక్తం వ్యనక్తి (వేదాన్తేతి) పూజ్యతమైరితి - నిత్యానువాదః. తేషామాత్మవేదనోపాయం ప్రాక్తనముపదిశతి (ప్రాజాపత్యంచేతి) స్థానత్రయంతురీయంచేత్యేతద్విషయం- ప్రకరణచతుష్టయం. యథోక్తాధికారిణామేవాత్మవేదనమిత్యత్ర లిఙ్గాన్తరమాహ (తథేతి) అశరీరమిత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానోపసంహారార్థమితిపదం.

ఉ.— అశరీరో వాయురభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్తే ఏవమేవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే. ౨

రం.— (మఘవన్మర్త్యం వా ఇదం శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానమ్). వాశబ్దోఽవధారణే. హే మఘవన్ ఇదం శరీరం మర్త్యమేవ మరణధర్మి. న కేవలం మరణధర్మిత్వమాత్రం, అపి తు మృత్యునాత్తం తద్గ్రస్తం చ. సతతవినాశశీలమితి యావత్. ఇదం చ శరీరం హేయత్వానుసన్ధానార్థముక్తం. ఏవంభూతమిదం శరీరం కర్మకృతశరీరరాహిత్యలక్షణామృతత్వస్వరూపస్యాత్మనో భోగాధిష్ఠానం. కర్మవశేన జీవేన భోగార్థం పరిగృహీతమిత్యర్థః. తతశ్చాశరీరత్వమేవ స్వరూపం, నైవామృతత్వలక్షణా ముక్తిః, సశరీరత్వమేవ తదభావ ఇత్యుక్తం భవతి. నను పురుషార్థస్య హి ముక్తిరూపత్వం వక్తవ్యం, న హ్యశరీరత్వం పురుషార్థః, అపి తు దుఃఖాభావః. తతశ్చ తస్యైవామృతత్వరూపత్వముచితం, న త్వశరీరత్వస్యేత్యత్రాహ (ఆత్తో వై సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యామ్) స్పష్టోఽర్థః. తదేవోపపాదయతి (న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి) కర్మారబ్ధశరీరయోగినస్తదనుగుణసుఖదుఃఖయోగస్యావశ్యమ్భావిత్వాత్ కర్మారబ్ధదేహసమ్బన్ధాభావస్య పురుషార్థతయా ముక్తిరూపత్వముపపద్యత ఇతి భావః. వ్యతిరేకం దర్శయతి (అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః) వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అవధారణే వా. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తత్రాశరీరస్య సమ్ప్రసాదస్యావిద్యయా శరీరేణావిశేషతాం — సశరీరతామేవ సమ్ప్రాప్తస్యాశరీరాత్సముత్థాయ స్వేన రూపేణ యథాఽభినిష్పత్తిః తథా వక్తవ్యేతి దృష్టాన్త ఉచ్యతే (అశరీరో వాయుః) అవిద్యమానం శిరఃపాణ్యాదిమచ్ఛరీరమస్యేత్యశరీరః. కిం చ — అభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్నురిత్యేతాని చాశరీరాణి. తత్ — తత్ర. ఏవం సతి వర్షాదిప్రయోజనావసానే యథా. అముష్మాదితి — భూమిష్ఠాః ప్రత్యక్షతో ద్యులోకసమ్బన్ధినమాకాశదేశం వ్యపదిశతి. ఏతాని — యథోక్తాన్యాకాశసమానరూపతామాపన్నాని స్వేన వాయ్వాదిరూపేణాగృహ్యమాణాన్యాకాశాఖ్యతాం గతాని — యథా సమ్ప్రసాదోఽవిద్యావస్థాయాం శరీరాత్మభావమేవాపన్నః. తాని తథాభూతాన్యముష్మాత్ — ద్యులోకసమ్బన్ధిన ఆకాశదేశాత్సముత్తిష్ఠన్తి వర్షణాదిప్రయోజనాభినిర్వృత్తయే. కథం. శిశిరాపాయే సావిత్రం పరం జ్యోతిః — ప్రకృష్టం గ్రైష్మకముపసమ్పద్య — సావిత్రమభితాపం ప్రాప్యేత్యర్థః. ఆదిత్యాభితాపేన పృథగ్భావమాపాదితాః సన్తః స్వేన స్వేన రూపేణ — పురోవాతాదినా వాయురూపేణ స్తిమితభావం హిత్వా. అభ్రమపి పర్వతహస్త్యాదిరూపేణ. విద్యుదపి స్వేన జ్యోతిర్లతాదిచపలరూపేణ. స్తనయిత్నురపి స్వేన గర్జితాశనిరూపేణేత్యేవం ప్రావృడాగమే స్వేన స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్తే. యథాఽయం దృష్టాన్తః. వాయ్వాదీనామాకాశాదిసామ్యగమనవదవిద్యయా సంసారావస్థాయాం శరీరసామ్యమాపన్నోఽహమముష్య పుత్రో జాతో జీర్ణో మరిష్య ఇత్యేవమ్ప్రకారం — ప్రజాపతినేవ మఘవాన్ యథోక్తేన క్రమేణ నాసి త్వం దేహేన్ద్రియాదిధర్మా — తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధితః సన్ స ఏష సమ్ప్రసాదః — జీవోఽస్మాచ్ఛరీరాత్ ఆకాశాదివ వాయ్వాదయస్సముత్థాయ — దేహాదివిలక్షణమాత్మనో రూపమవగమ్య. దేహాత్మభావనాం హిత్వేత్యేతత్. స్వేన రూపేణ — సదాత్మనైవాభినిష్పద్యత ఇతి వ్యాఖ్యాతం పురస్తాత్. ౨

ఆ.— సశరీరస్య బన్ధో, ముక్తిరశరీరస్యేత్యుక్తే కిమర్థమశరీరో వాయురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేత్యాదినా) కథం వా వాయోరశరీరత్వం — తదాహ (అవిద్యమానమితి) ఏవం సతి — వాయ్వాదీనామశరీరత్వే సతీతి యావత్. ఆకాశస్య సర్వత్రైకరూపత్వాదముష్మాదితి కుతో వ్యపదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అముష్మాదితీతి) యథోక్తాని — అశరీరాణి వాయ్వాదీని. తేషామాకాశత్వాపత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా వాయ్వాదీని స్వేన రూపేణాగృహ్యమాణత్వదశాయామాకాశాఖ్యతాం గతానీతి సమ్బన్ధః. తాని చ — వాయ్వాదీని. తథాభూతాని — ఆకాశాత్మత్వం ప్రాప్తానీత్యేతత్. వర్షాదిఫలనిష్పత్త్యర్థం వాయ్వాదీనామాకాశదేశాత్ సముత్థానముక్తమాకాఙ్క్షాద్వారేణ స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) స్వేన స్వేన రూపేణ — అభినిష్పద్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తత్ర వాయోరభ్రస్య విద్యుతః స్తనయిత్నోశ్చ స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిప్రకారం వివృణోతి (పురోవాతాదీతి) స్తిమితభావం హిత్వా — వాయురితి శేషః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) వాయ్వాదీనామిత్యస్మాత్పురస్తాత్ యథేత్యధ్యాహర్తవ్యం. తత్రాదిశబ్దేనాభ్రవిద్యుత్స్తనయిత్నవో గృహ్యన్తే. ఆకాశాదీత్యాదిపదమభ్రాదికారణసఙ్గ్రహార్థం. శరీరసామ్యమేవ విశినష్టి (అహమితి) ప్రతిబోధనే దృష్టాన్తమాహ (ప్రజాపతినేతి) యథోక్తేన క్రమేణ — పర్యాయచతుష్టయోపదిష్టప్రకారేణేతి యావత్. మఘవాన్ — ప్రతిబోధిత ఇతి సమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికే ప్రతిబోధనప్రకారం దర్శయతి (నాసీతి) శరీరాద్విముక్తస్య సముత్థానే దృష్టాన్తమాహ (ఆకాశాదివేతి) సముత్థానం విభజతే (దేహాదీతి) పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇతి వ్యాఖ్యాతమితి) ౨

రం.— (అశరీరో వాయుః) శిరఃపాణ్యాదిలక్షణశరీరశూన్యో వాయురిత్యర్థః. (అభ్రం విద్యుత్స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని) అభ్రాదీని చాశరీరాణీత్యర్థః. అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతీత్యాదివత్ అభ్రస్తనయిత్నోరవస్థాభేదేన భేదో ద్రష్టవ్యః. అశరీరాణాం చ ప్రియాప్రియాసమ్బన్ధో దృష్ట ఇతి భావః. (తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్త ఏవమేవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే) అత్ర వ్యాసార్యైః — వాయ్వాదీనామాకాశాత్సముత్థానం నామ స్వకార్యకరణాయోర్ధ్వదేశే అభివృద్ధిః. పరశబ్దో వాయ్వాదీనాం కారణావస్థావాచీ. జ్యోతిశ్శబ్దస్తు కారణానాం కార్యోత్పాదనద్వారేణ తదభివ్యఞ్జకత

ఉ.— § స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరం స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః. ౩

యా ప్రయుక్తః. వాయ్వాదీనాం చ కారణద్రవ్యముపగమ్యానార్ద్యావస్థాం హిత్వా కారణసత్త్వేనరూపేణనిశిష్టతాభవన్తి. వాయుస్త్వ అవహా ప్రవహాదిరూపేణ సప్తవిధత్వం హిత్వా వాయుత్వమాత్రేణావతిష్ఠతే. విద్యుదపి విద్యుత్త్వం హిత్వా తేజస్త్వేన. అభ్రమపి అయిఋమ్యాచాభ్రత్వాదిప్రహాణేన స్వకారణభూతరూపేణ. ఏవం జీవో ऽపి మానుషత్వాదివిశేషేణదేశవిశేషవిశిష్టం పరం బ్రహ్మ ప్రాప్య సంసారావస్థాప్రహాణేన పరమాత్మతుల్యరూపేణ నిర్భవతీత్యేవమన్వయస్యైవ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికవాక్యసామఞ్జస్యం భవతీతి వివక్షితం. ఇదం చ వాక్యం ఫలపాదే చిన్తితం- * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి దేవాదిరూపవత్ సాధ్యస్వరూపేణాభినిష్పత్తిరుచ్యతే - అభినిష్పత్తిశబ్దస్యాగన్తుకధర్మోత్పత్తిపరత్వాత్. స్వశబ్దః స్వాత్మీయవచనః. ఆగన్తుకస్యాపి రూపస్యాత్మీయత్వాత్ స్వేనరూపేణేత్యుపపద్యతే. నతు * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వశబ్దస్యాత్మార్థకత్వం, వా నిష్పత్తిశబ్దస్యావిర్భావార్థకత్వం, వాచ్యముక్తం- స్వరూపస్య నిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సమ్పద్యావిర్భావః స్వేనశబ్దాత్. పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వస్వరూపస్యైవావిర్భావః - నత్వాగన్తుకాత్మీయధర్మోత్పత్తిః - తథాహి సతి * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వేనశబ్దవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అతః స్వశబ్దో నాత్మీయవచనః - అపితు ఆత్మవచన ఏవ. ఆవిర్భావేऽప్యభినిష్పత్తిశబ్దో దృశ్యతే, - యథా ऽయమర్థో నిష్పన్నః, * ఇదమేకం సునిష్పన్న మిత్యాదిషు నన్వాత్మనః పూర్వసిద్ధత్వాత్ కథం తస్య పురుషార్థత్వం - తత్రాహ - * ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్. * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యస్య ముక్తో భవతీత్యర్థః. నివృత్తావిద్యా తిరోధానో భవతీతి యావత్. కథ మిద మవసీయత ఇతి చేత్. ప్రతిజ్ఞానాత్- జాగరాద్యవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రస్తుత్య * ఏతం త్వేవ తే భూయో ऽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదితి తస్యైవ అశరీరత్వలక్షణముక్తత్వం * మఘవన్ మర్త్యం వా ఇదం శరీర మిత్యాదినా చతుర్థపర్యాయేణ ప్రతిపాదయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞానాత్. నివృత్తావిద్యాతిరోధానస్య స్వేనరూపేణ సాధ్యత్వము క్త్యేవేతి సపురుషార్థత్వహానిః. నను నివృత్తతిరోధానస్యాప్యాత్మస్వరూపస్య కథం చిత్సాధ్యత్వే సమ్భవే ऽపి తస్య న పురుషార్థత్వే ప్రమాణమస్తీత్యత్రాహ- * ఆత్మా ప్రకరణాత్. * య ఆత్మా ऽపహతపాప్మేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాద్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయా ऽత్యన్తానుకూలత్వేన పరమపురుషార్థభూతో ऽయమాత్మా. అపహతపాప్మత్వాదీనాం కథం జీవసమ్బన్ధిత్వమిత్యత్రాహ- ప్రకరణాదితి. అవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రకృత్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానామామ్నానాదిత్యర్థ ఇతి స్థితం. * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుచ్యమానం స్వరూపం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం అస్మిన్ ప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాదిగుణానామేవోపన్యాసాత్, సత్యసఙ్కల్పత్వకార్యజక్షణాదిభ్యః స్వబ్రహ్మసమ్పత్తినా అపహతపాప్మత్వాదిగుణలక్షణేనరూపేణ నిర్భవతీతి జైమిని రాచార్యో మన్యత ఇతి * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్యః ఇతి జైమినిమతముపన్యస్య * ప్రజ్ఞానఘన ఏవ * విజ్ఞానఘన ఏవేతి జ్ఞానైకరసత్వామ్నానేన నిర్ధర్మకత్వప్రతిపాదనాత్ జ్ఞానమాత్రస్వరూపేణావిర్భవతీతి * చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిరిత్యౌడులోమిమతముపన్యస్య * ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణ ఇతి స్వసిద్ధాన్త ముపన్యస్తవాన్. తస్యచాయమర్థః- ఏవమపి-విజ్ఞానఘనత్వే ऽపి అపహతపాప్మత్వాద్యుపన్యాసేన * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్య ఇతి పూర్వసూత్రోక్తబ్రహ్మరూపస్యాపి సమ్భవాత్ సైన్ధవఘనస్యకృత్స్నస్య రసనేన్ద్రియావగతరసఘనత్వస్య, చక్షురాద్యవగతరూపకాఠిన్యాదే, శ్చావిరోధవత్ మానాన్తరావగతబ్రహ్మరూపస్య, చమానాన్తరావగతవిజ్ఞానఘనత్వస్య, చావిరోధ ఇతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే. * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యేవకారస్యస్వప్రకాశత్వవ్యాప్తాంశనిషేధమాత్రపరత్వాదితి స్థితం. యత్పూర్వైరుక్తం * శరీరాత్సముత్థాయ- శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వా స్వేనరూపేణ-పరమాత్మరూపేణ సాక్షాత్కృత్య పరం జ్యోతిర్భవతి- పరమాత్మా భవతీత్యర్థః. నతు శరీరాదుత్క్రమణం దేశాన్తరగమనం వా ऽత్ర వివక్షితమితి- తదసత్ - అపదార్థత్వాత్. నహి * శరీరాత్సముత్థాయేత్యస్య శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వేత్యర్థో భవతి. స్వరూపసాక్షాత్కారలక్షణస్వరూపాభినిష్పత్త్యనన్తరభావినః పరజ్యోతిర్భావస్య చ * పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి పూర్వకాలతయా నిర్దేశో నయుక్తః. నహి సర్వాత్సముత్థాయ రజ్జుముపసమ్పద్యేతి చ ప్రయోగో దృష్టచరః. వాయ్వభ్రాదిదృష్టాన్తవైరూప్యం చ స్పష్టమేవ. కించ - నిర్విశేషబ్రహ్మభావో ऽత్ర పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యనేన వివక్షితశ్చేత్ - సుషుప్తిదశోద్ఘాటితస్య విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తనష్టప్రాయత్వదోషస్యాపరిహృతత్వాత్తద్దోషపరిహారాయ ముక్త్యవస్థోపదేశాసాఙ్గత్యం స్యాదిత్యాస్తాం తావత్.

రం.— పరమేణ స్వేనరూపేణ సమ్ప్రసాదో ऽభినిష్పద్యతే- ప్రాక్ప్రతిబోధాత్తద్భ్రాన్తినిమిత్తాత్సర్పో భవతి యథా రజ్జుః- పశ్చాత్ప్రాప్తప్రకాశాద్రజ్జ్వాత్మనా స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే ऽతః- ఏవం చ స ఉత్తమపురుషః - ఉత్తమశ్చాసౌ పురుషశ్చేత్యుత్తమపురుషః. స ఏవోత్తమపురుషః - అక్షిస్వప్నపురుషావ్యక్తా, అవ్యక్తశ్చ సుషుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నో, ऽశరీరశ్చ స్వేనరూపేణేతి, ఏషామేవ స్వేనరూపేణావస్థితః. క్షరాక్షరావ్యాకృతావ్యాకృతావపేక్ష్యోత్తమపురుషః కృతనిర్వచనో హ్యయమం గీతాసు. సః- సమ్ప్రసాదః స్వేనరూపేణ తత్ర - స్వాత్మని స్వస్థతయా సర్వాత్మభూతః పర్యేతి క్వచిదిన్ద్రియాత్మనా జక్షత్-హసన్. భక్షయన్ వా భక్ష్యానుచ్చావచానీప్సితాన్. క్వచిన్మనో మాత్రైః సఙ్కల్పాదేవ సముత్థితైర్బ్రాహ్మలోకికైర్వా క్రీడన్ స్త్రీభిర్వా యానైర్వా మనసైవ. (నోపజనం స్మరన్) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమనజాయత ఇత్యుపజనం. ఆత్మభావేన ఆత్మనా

మిత్యేన జాయత ఇత్యుపజనమిదం శరీరం. తన్న స్మరన్. తత్స్మరణే హి దుఃఖమేవ స్యాత్ - దుఃఖాత్మకత్వాత్తస్య. నన్వనుభూతం చేన్న స్మరేత్ - అసర్వజ్ఞత్వముక్తం స్యాత్ - నైష దోషః - యో హి మిథ్యాజ్ఞానాదినా జనితం - తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానాదివిద్యయోచ్ఛేదితం - అతస్తన్నానుభూతమేవేతి న తదస్మరణేన సర్వజ్ఞత్వహానిః. న హ్యున్మత్తేన గ్రహగృహీతేన వా యదనుభూతం - తదున్మాదాద్యపగమేఽపి స్మర్తవ్యం స్యాత్. తథేహాపి సంసారిభిరవిద్యాదోషవద్భిరేవానుభూయతే. తత్సర్వాత్మానమశరీరం న స్పృశతి - అవిద్యాదినిమిత్తాభావాత్. యో హ్యాచ్ఛిన్నదోషైర్న్యక్కృతబహుసాధనాస్స్వస్థాః కామా అనృతాపిధానా అనుభూయన్తే విద్యాభివ్యఙ్గ్యత్వాత్ - త ఏవ ముక్తేన సర్వాత్మభూతేన సమ్బధ్యన్తే ఇత్యాత్మజ్ఞానస్తుతయే నిర్దిశ్యన్తే. అత్యన్తాభ్యాసేతద్విశినష్టి యఏతే బ్రహ్మలోక ఇతి. యత్ర క్వచన భవన్తోఽపి బ్రహ్మణ్యేవ హి తే లోకే భవ నిత్యసర్వాత్మత్వాద్బ్రహ్మణ ఉచ్యన్తే. న సుకథమేకస్మిన్ . నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి సభూమా, కామాంశ్చ తాన్మనసా లౌకికాన్ పశ్యన్ రమత ఇతి, చ సమ్బన్ధం - యత్తు కోఽయమిన్ద్రియైర్న చక్షుషా పశ్యతి - స తస్మిన్నేవ చక్షుషేన పశ్యతీతి. నైష దోషః - శ్రుత్యన్తరేషు హ్యాత్మత్వాత్ దృష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపాభ్యస్మిన్ సత్యభవతి, దృష్టురస్యత్వేన కామానామభావాన్న పశ్యతి, చేతి. యద్యపి సుషుప్తే పరముక్తం - ముక్తస్యాపి నహి ద్వైతత్వాత్స్వరూపోద్విలీయమానః. ॰ తేన కథం పశ్యేదితి చోద్యముక్తం. అశరీరస్వరూపోపపత్తేః స్యాదితి శుద్ధస్య కేవలమేవ పురుషః ॰ ఆత్మేతి వ్యపదేశ ఇత్యుక్తః ప్రజాపతినా. తత్ర యథాఽసావశేషైణ స్వాత్మస్వరూపేణ తిష్ఠతే - తదుక్తస్యాత్మోదమారభ్యతే. తత్ర కో హేతురక్షిణి దర్శన ఇతి. ఆహ - స యథా దృష్టాన్తః. యథా ప్రయోగ్యః. ప్రయోగ్యవరోహాసశ్చ. ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రయోగ్యః - అశ్వో బలీవర్దో వా. యథా లోకే స చరన్నేనేత్యా చరణః - రథః అనో వా. తస్మిన్నాచరణే యుక్తః - తదాకర్షణాయ. ఏవమస్మిఞ్ఛరీరే రథస్థానీయే ప్రాణః - పఞ్చవృత్తిరిన్ద్రియమనోబుద్ధిసంయుక్తః ప్రజ్ఞాత్మా విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయసమూర్ఛితాత్మా యుక్తః - స్వకర్మఫలోపభోగనిమిత్తం నియుక్తః. ॰ తస్మిన్నుపాధిభూతే ప్రాణోఽయమాత్మా నిత్యమిన్ద్రియైర్విషయాన్ ప్రతిపద్యతే ప్రాణవ్యాపారేణ కారణేన సర్వాణి కార్యాణి దర్శనశ్రవణచేష్టావ్యాపారే ఽనిశ్చితః. ౩

ర.—— ఉత్తరవాక్యస్యార్థం సఙ్గ్రహేణ వ్యాచష్టే (స ఏష ఇతి) స - ఉత్తమః పురుష ఇతి సమ్బన్ధః. సమ్ప్రసాదస్య స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (ప్రాగిత్యాదినా) ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణ విద్యాదశాయామశరీరాత్మత్వమనుసన్ధేయం విద్యయా ప్రకాశితబ్రహ్మసత్త్వః స్వేన రూపేణాభినిష్పన్నో భవతీతి దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవం చేతి) పురుషస్యోత్తమత్వవిశేషణం పురుషోత్తమశబ్దార్థనిర్దేశాయ త్వపురుషత్వం దర్శయతి (అక్షీతి) ఇతి - చత్వారః పురుషా ఇతి శేషః. తత్ర పూర్వేషాం త్రయాణాం వ్యవచ్ఛేద్యత్వం - తురీయస్యోత్తమపురుషత్వమిత్యాహ (ఏష ఇతి) యథోక్తో హ్యుత్తమపురుషో భగవద్గీతాసు ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే క్షరశ్చాక్షర ఏవ చ। క్షరః సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే। ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః। యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః। యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపి చోత్తమః। అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమ ఇతి హి సభగవానాహేతి. స తత్రేత్యాది వ్యాచష్టే (స సమ్ప్రసాద ఇతి) క్వచిదితి - స్వర్గలోకోక్తిః. క్వచిన్మనోరథైరిత్యత్ర క్వచిదితి - బ్రహ్మలోకో గృహ్యతే. సోఽపజనమితి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (స్త్రీభిరితి) తన్న స్మరన్ - పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. యథోక్తదేహస్మృతౌ కారణముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్స్మరణే హీతి) విధుమపి ముక్తస్యానుభూతదేహస్మరణే మానాభావ ఆశఙ్క్యతే (నన్వితి) అసర్వజ్ఞత్వదోషం నిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) అనుభూతార్థస్మృతేరభావే హి సర్వజ్ఞ ఇతి. న చ శరీరాద్యనుభూతం - తస్యావిద్యాకామకర్మమూలస్యాజ్ఞానమాత్రత్వాత్, తస్య చ కార్యస్య జ్ఞానోదయమాత్రేణ నష్టత్వాత్, తత్ప్రాగపి శరీరాదేరననుభవవిషయత్వాత్తద్వానుభూతే, ఇత్యర్థః. శరీరాదిపూర్వం సమ్యగ్జ్ఞానేనాపి విషయీకృతమపి సద్భ్రాన్త్యా అనుభూతమేవ తేనాపి దుఃఖమపి స్మర్తవ్యమితి చేత్, నేత్యాహ (న హీతి) ముక్తైర్ముక్తః శరీరాదయో న సమ్బధ్యన్తే చేత్ - కథం తర్హి తత్ర కామాస్సమ్బధ్యేరన్నిత్యాశఙ్క్యాహ (య ఏత ఇతి) కిమితి నహ్యేతే తే కామా అనుభూయన్త ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అనృతాపిధానా ఇతి) ఇతరస్యాపి తత్తదభివ్యక్తిరిత్యాహ (విద్యేతి) కిమితి నిర్గుణవిద్యాప్రకరణే ముక్తస్య కామసమ్బన్ధవచనం - తత్రాహ (ఇత్యాత్మజ్ఞానేతి) ఆత్మవిద్యాస్తుత్యర్థం విదుషి కామసమ్బన్ధవచనాత్ ॰ పునస్తేషాం కామానామనిత్యత్వపరిహారాయ విశేషణముక్తమిత్యాహ (అత ఇతి) ఇన్ద్రియాదిముభవతాం కామానాం కుతో బ్రహ్మలోకభావిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రేతి) ॰ పునస్తేషాం కామానామిత్యాదివాక్యం స్తుత్యర్థమపి ప్రధానవాక్యవిరుద్ధత్వాత్త్యాజ్యమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) వాక్యయోర్విరోధే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ॰ యత్రాన్యత్పశ్యతి ॰ స హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేదితి బృహదారణ్యకశ్రుతిమూర్త్యా నిరోధం ధునీతే (నైష దోష ఇతి) అధ్యయమగ్ర్యం వాక్యం సుషుప్తపదీకృత్య ప్రవృత్తం కథం ముక్తవిషయతయా వ్యాఖ్యాతం - అత ఆహ (యద్యపీతి) సుషుప్తస్య ముక్తదృష్టాన్తత్వాత్, తద్గతస్య దార్ష్టాన్తికేఽనుగమో, వ్యాదుక్తం సుషుప్తే - తత్సర్వం ముక్తే సిధ్యతీత్యర్థః. కిం చ - ముక్తమేవాధికృత్య ॰ యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదిత్యాదిశ్రుతిర్ముక్తమిత్యాహ (తేనేతి) ఫలార్థవాదస్యాప్యేకవాక్యత్వమిత్యవిరోధం శఙ్క్యతే (అశరీరేతి) పశ్యతీత్యస్య పదస్య చాక్షుషదర్శనే రూఢత్వాత్, అశరీరస్య తదయోగ్యత్వాత్, అశరీరాత్మోక్తిప్రశ్యత ఇతి శ్రుతివిరుద్ధేత్యర్థః. ఆత్మత్వాదమృతత్వాది బ్రహ్మవిషయానేకశ్రుతిలిఙ్గవిరోధాత్ ॰ పశ్యత ఇత్యేకస్యాః శ్రుతేర్జ్ఞానమాత్రవిషయత్వాన్న విరోధో ఽస్తీత్యభిప్రేత్యానన్తరం వాక్యముత్థాపయతి (తత్రేతి) చాక్షుషదర్శనావిషయత్వే సతి చక్షుషి దర్శనే కో హేతురిత్యపేక్షాయాం లిఙ్గహేతుకం తావద్దర్శనం సమ్భవతీతి ముత్వా దృష్టాన్తమాహ శ్రుతిః. స యథా దృష్టాన్తో యథా భవతి - తథోచ్యత ఇత్యాహ (తత్రేతి) తమేవ దృష్టాన్తమనూద్య వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) అధ్యాహారరాహిత్యసిద్ధ్యర్థం పక్షాన్తరమాహ (ప్రయోగ్యేతి) ఏవమిత్యనేన ప్రతినిర్దిష్టో యథాశబ్దః. శరీరస్య రథస్థానీయత్వం ॰ శరీరం రథమేవ త్వితి శ్రుత్యన్తరాన్మన్తవ్యం. తస్మిన్ముక్తశరీరే ఈశ్వరేణ స్వకర్మఫలోప

ఉ.— అథ యత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణం చక్షుస్స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షురథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణమథ యో వేదేదమభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మాఽభివ్యాహారాయ వాగథ యో వేదేదꣳ శృణ్వానీతి స ఆత్మా శ్రవణాయ శ్రోత్రం. ౪

భోగనిమిత్తం ప్రాణో రథిత్వేన నియుక్త ఇతి సమ్బన్ధః. ఘ్రాణ ప్రాణం వ్యావర్తయతి (పఞ్చవృత్తిరితి) * బుద్ధింతుసారథింవిద్ధిమనః ప్రగ్రహమేవ చ। ఇన్ద్రియాణి హయానాహురితి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (ఇన్ద్రియేతి) * ఆత్మానం రథినం విద్ధీతి శ్రుతేః న ప్రాణస్య రథిత్వమిత్యాశఙ్క్య తత్సత్త్వ దుపాధిర్వా- తదభేదాజ్జీవాత్మనైవమిత్యాహ (ప్రజ్ఞాత్మేతి) తస్యాభ్యాత్మసన్నాసవ్యాయవిశిష్టత్వేన స్ఫురితం స్వరూపం దర్శయతి (విజ్ఞానేతి) ఈశ్వరస్యయథోక్తప్రాణోపాధిద్వారా భోక్తృత్వాదిసంసారిత్వమిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (సస్మిన్నితి) ప్రతిష్ఠాస్యామీతి - ఈక్షిత్వా స ప్రాణమసృజతేత్యాది శ్రుతిరితిశేషః. తథాచ యథా రాజ్ఞా సర్వాధికారిత్వేన సేనాధ్యక్షస్సన్నిహితో నియుజ్యతే- తథేశ్వరేణ సర్వచేష్టాస్వధికృతస్స్వకార్యదర్శనాదివ్యాపారనిమిత్తం నియుక్తో భవతీత్యాహ (రాజ్ఞేతి) ప్రాణస్స్వవిలక్షణేన చేతనేన నియుజ్యతే- ప్రధానత్వాత్- అశ్వాదివదిత్యనుమానం ద్యోతయన్ సంహతత్వాచ్చ తదతిరిక్తోఽసంహతశ్చేతనస్సిధ్యతీతి సమదాయార్థః. ౩

౪ం.— (స ఉత్తమః పురుషస్స తత్ర పర్యేతి) సః- ఉపసమ్పాదనీయః ఉత్తమః పురుష ఇత్యర్థః. * ఉత్తమః పురుష స్త్వన్య ఇతి భగవతోక్త ఉత్తమపురుషత్వేన ఉపసమ్పాదకస్యోత్తమపురుషత్వస్య బాధితత్వాత్, * స తత్ర పర్యేతీత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చ. సః- ఉపసన్నాత్మా తత్ర పరమాత్మని పర్యేతి- తం పరితోఽనుభవతి. యద్వా- అనుసఞ్చరతీత్యర్థః. * కామరూప్యనుసఞ్చరన్నితి శ్రుత్యన్తరం. (జక్షత్క్రీడన్రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా) యథేష్టం భోగానవాప్నోతీత్యర్థః. (నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరం) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమనజాతమిత్యుపజనత్వం శరీరస్య. తేన చాపురుషార్థత్వముచ్యతే. అథవా- ఉపజనం- జనానాం- బన్ధుజనానాం సమీపే శయితం. శవమిత్యర్థః. యద్యపి ముక్తస్సర్వజ్ఞత్వాత్ స్వస్య సంసారదశాయాం శరీరమనుభవత్యేవ- తథాప్యబ్రహ్మాత్మకత్వేన దుఃఖరూపత్వేనానుభూతం శరీరం సంసారదశాయాం తథాఽనుభవతీత్యర్థః. ఆత్మనోఽశరీరస్వభావత్వే ప్రాక్ఛరీరసమ్బన్ధః కింనిబన్ధన ఇత్యత్రాహ (స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః) యథా ఆచరణే- శకటే. ప్రయోగ్యః- యుగ్యః. అశ్వో బలీవర్దో వా వాహకత్వేన యుక్తో భవతి- ఏవమేవాయం ప్రాణః- ప్రాణసహచరః ప్రత్యగాత్మా సంసారదశాయాం కర్మపాశవశేన యుక్తో భవతీత్యర్థః. అనేన యుగ్యశకటవ్యవస్థాస్థానీయదేహాత్మనోర్వ్యతిరేకోఽప్యఙ్గీకృతో భవతి. ౩

శం.— తస్యైవ చక్షుర్మాత్రా- ఏకదేశశ్చక్షురిన్ద్రియం రూపోపలబ్ధిద్వారభూతం. అథ యత్ర కృష్ణతారోపలక్షితమాకాశం- దేహచ్ఛిద్రమనువిషణ్ణం- అనుషక్తం. అనుగతం. తత్ర సః- ప్రకృతోఽశరీర ఆత్మా చక్షుషి భవతీతి చాక్షుషః. తస్య దర్శనాయ - రూపోపలబ్ధయే చక్షుః కరణం. యస్య తద్దేహాదిభిస్సంహతత్వాత్పరస్య ద్రష్టురర్థం- సోఽత్ర చక్షుషి దర్శనేన లిఙ్గేన దృశ్యతే పరోఽశరీరోఽసంహతః. * అక్షిణి దృశ్యత ఇతి ప్రజాపతినోక్తం సర్వేన్ద్రియద్వారోపలక్షణార్థం- సర్వవిషయోపలబ్ధాపి సవ ఏతి. స్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వాత్తు * అక్షిణీతి విశేషవచనం సర్వశ్రుతిషు - అహమదర్శమితి తత్సత్యం సమ్భవతీతి చ శ్రుతేః. అథ- అపి. యోఽస్మిన్దేహే వేద. కథం. ఇదం - సుగన్ధి దుర్గన్ధి వా జిఘ్రాణీతి- అస్య గన్ధం విజానీయామితి. స ఆత్మా. తస్య గన్ధాయ- గన్ధవిజ్ఞానాయ ఘ్రాణం. అథ యో వేదేదం- వచనమభివ్యాహరాణీతి - వదిష్యామీతి. స ఆత్మా. అభివ్యాహరణక్రియాసిద్ధయే కరణం వాగిన్ద్రియం. అథ యో వేదేదం శృణ్వానీతి- స ఆత్మా. శ్రవణాయ శ్రోత్రం. ౪

ఆ.— చక్షురాదిచేష్టా చేతననిమిత్తా- చేష్టాత్వాత్- రథాదిచేష్టావదితి అనుమానాన్తరం సూచయతి (తస్యైవేతి) ప్రకృత ప్రాణవిషయ స్తచ్ఛబ్దః. మాత్రేత్యేతస్య వ్యాఖ్యానం (ఏకదేశ ఇతి) ప్రాణసంవాదే చక్షురాదీనాం ప్రాణపారతన్త్ర్యప్రతీతే స్తదేకదేశత్వం తేషామితి ద్రష్టవ్యం. శరీరాద్యతిరిక్తమాత్మానం సమ్పాద్య తస్యోపాధికం ద్రష్టృత్వమాచష్టే (అథేతి) అతిరిక్తాత్మసమ్పాదనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యత్ర తత్రేతి సప్తమీభ్యాం సంసారదశోచ్యతే. అనుగతం- చక్షురితి సమ్బన్ధః. దర్శనాయ చక్షురిత్యస్యార్థం సమర్థయతే (యస్యేతి) యస్య పరస్య ద్రష్టురర్థం కరణం చక్షురిష్టం- స యశ్చక్షుషా లిఙ్గేన దృశ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. పరార్థత్వే చక్షుషో హేతుమాహ (దేహాదిభిరితి) యత్సంహతం- తత్స్వవిలక్షణశేషం దృష్టం- యథా శయనాసనాది. తథా తదపి చక్షుర్దేహాదిభిస్సంహతత్వాద్స్వవిలక్షణస్య శేషభూతం- సోఽత్ర దర్శనేన లిఙ్గేన దృశ్యతే. వివాదాస్పదం స్వాశ్రయం- ధర్మత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాదిత్యర్థః. దృశ్యత ఇత్యస్యావిరుద్ధార్థత్వముక్త్వా * అక్షిణీత్యస్యావివక్షితమర్థమాహ (అక్షిణీతి) యథాఽక్షిద్వారా రూపోపలబ్ధా పరః- తథా తత్తదిన్ద్రియద్వారా తత్తద్విషయోపలబ్ధా పర ఏవేతి కృత్వా యుక్తమిదముపలక్షణమితి సాధయతి (సర్వవిషయేతి) సర్వేన్ద్రియైరుపలబ్ధృత్వమవిశిష్టం చేత్ - కథం తర్హి సర్వాస్వపి శ్రుతిషు చక్షుష్యేవాస్యోపదేశః - తత్రాహ (స్ఫుటేతి) చక్షుషః స్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వే శ్రుతిం సంవాదయతి (అహమితి) యత్రాదర్శమితి చక్షుషః ప్రత్యయః- తద్వస్తు సత్యం- స్ఫుటోపలబ్ధిరితి ద్వయోరేవ వదమానయోర్దృష్టమిత్యర్థః. * యఏషోఽక్షిణీత్యత్ర సర్వేన్ద్రియద్వారోపలబ్ధా వివక్షిత ఇత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (అథాపీతి) చక్షుషి స్ఫుటోపలబ్ధేరనన్తరం. యోఽస్మిన్దేహే యేన కేనాపీన్ద్రియేణ యం కఞ్చిద్విషయం వేద - స ఆత్మేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) జిఘ్రాణీతి యో వేదేత్యుక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (అస్యేతి)

ఉ.— ¶అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనోఽస్య దైవం చక్షుః స వా ఏష ఏతేన దైవేన చక్షుషా మనసైతాన్ కామాన్పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే. ౫

తం వా ఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాగ్ం సర్వే చ లోకా ఆత్తాః సర్వే చ కామాః స సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచ.................................. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

రం.— (అథ యత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణం చక్షుస్స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షుః) ఆకాశం- ప్రకాశం. ఆలోకాది. అథ వా- ప్రకాశ్యమానత్వాదాకాశం- రూపం. తత్కార్యమర్థః- యత్ర- యస్మిన్స్వోపకరణత్వేనానువిషణ్ణం- నిబద్ధం చక్షుః ఆకాశం- ఆలోకం. రూపం వా. ప్రకాశయతీతి శేషః. యద్వా- ఆకాశం- రూపాది ప్రకాశకమిత్యర్థః. సః చాక్షుషః- చక్షురుపకరణకః పురుషః- ఆత్మేత్యర్థః. చక్షురుపకరణకముద్దిశ్య పురుషశబ్దేనాత్మత్వం విధీయతే. చక్షుస్తు తద్దర్శనాయ కరణమాత్రమిత్యర్థః. తతశ్చ చక్షురాదీనాం రూపాదీనాం చాత్మనః కరణత్వజ్ఞేయత్వప్రదర్శనముఖేన శరీరేన్ద్రియేభ్యో వ్యతిరేక ఉపపాదితో భవతి. (అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణం) గన్ధగ్రహణకరణం ఘ్రాణం. జ్ఞాతాత్మైవేత్యర్థః. అనేన ఘ్రాణేన్ద్రియవ్యతిరేక ఉక్తో భవతి. (అథ యో వేదేదమభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మేత్యాది) స్పష్టం. ౪

శం.— అథ యో వేదేదం మన్వానీతి- మననవ్యాపారమిన్ద్రియాసమ్ప్రయుక్తం కేవలం మన్వానీతి వేద. స ఆత్మా. యో వేద - స ఆత్మేత్యేవం సర్వత్ర ప్రయోగాద్వేదనమస్య స్వరూపమిత్యవగమ్యతే. యథా- యః పురస్తాత్ప్రకాశయతి- స ఆదిత్యః, యో దక్షిణతః - యః పశ్చాత్ - య ఉత్తరతః- య ఊర్ధ్వం ప్రకాశయతి- స ఆదిత్య, ఇత్యుక్తే ప్రకాశస్వరూపస్య ఇతి గమ్యతే. దర్శనాదిక్రియానిర్వృత్త్యర్థాని తు చక్షురాదికరణాని. ఇదం చాస్యాత్మనః సామర్థ్యాదవగమ్యతే. ఆత్మనస్సత్తామాత్ర ఏవ జ్ఞానకర్తృత్వం- న తు వ్యాపృతతయా. యథా సవితుస్సత్తామాత్ర ఏవ ప్రకాశకర్తృత్వం- న తు వ్యాపృతతయేతి- తద్వత్. మనోఽస్య- ఆత్మనో దైవం- అప్రాకృతం. ఇతరేన్ద్రియైరసాధారణం చక్షుః- చష్టే- పశ్యత్యనేనేతి చక్షుః. వర్తమానకాలవిషయాణి చేన్ద్రియాణి - అతోఽదైవాని తాని. మనస్తు త్రికాలవిషయోపలబ్ధికరణం వ్యవహితవిప్రకృష్టసూక్ష్మవ్యవహితాదిసర్వోపలబ్ధికరణం చేతి దైవం చక్షురుచ్యతే. స వై ముక్తస్వరూపాపన్నోఽవిద్యాకృతదేహేన్ద్రియమనోవియుక్తః సర్వాత్మభావమాపన్నః సన్నేష విద్వాన్ సర్వేశ్వరమన ఉపాధిస్సన్నేతేనైవ- ఈశ్వరేణ మనసా ఏతాన్కామాన్ సవితృప్రకాశవన్నిత్యప్రవృత్తేన దర్శనేన పశ్యన్రమతే. కాన్కామానితి. విశినష్టి - య ఏతే బ్రహ్మణి లోకే హిరణ్యనిధివద్బాహ్యవిషయాసఙ్గానృతేనాపిహితాస్సఙ్కల్పమాత్రలభ్యాః- తానిత్యర్థః. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియైః- ఘ్రాణాదిభిరసమ్ప్రయుక్తం- తద్ద్వారకానిష్పన్నమితియావత్. కేవలం - మనోమాత్రజనితమిత్యేతత్. మన్వాని- సఙ్కల్పయానీత్యర్థః. యో వేదేత్యత్ర ప్రత్యయార్థభూతం కర్తృత్వం సాపేక్షత్వాన్మిథ్యా- ప్రకృత్యర్థరూపం తు సంవిన్మాత్రమనపేక్షతయా సత్యమాత్మస్వరూపమిత్యాహ (యో వేదేతి) ఆత్మా సంవేదనస్వభావశ్చేత్తత్సంసర్గాదేవ విషయసిద్ధిసమ్భవాచ్చక్షురాదివైయర్థ్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శనాదీతి) అన్తఃకరణవృత్తిః- దర్శనాదిక్రియా. సా చాత్మనస్సంవిదేకరసస్యాసఙ్గోదాసీనస్య విషయసంసర్గభ్రమహేతుః. తన్నిష్పత్త్యర్థాని చక్షురాదీని భవన్తి సార్థకానీత్యర్థః. తేషాముక్తరీత్యా సార్థకత్వే గమకమాహ (ఇదం చేతి) కరణానాముక్తం సార్థకత్వం ప్రకృతస్య సంవిన్మాత్రస్యాసఙ్గత్వాదేవ స్వతో విషయసమ్బన్ధానుపపత్త్యా తత్సమ్బన్ధభ్రాన్తికారణాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాపేక్షయా నిర్ధారితమిత్యర్థః. ఆత్మనస్సంవిన్మాత్రస్వభావత్వే కథం కర్తృవ్యపదేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మన ఇతి) *య ఏషోఽక్షిణీత్యాదివాక్యం ప్రపఞ్చితం. సమ్ప్రతి *స తత్రేత్యాదిఫలవాక్యం ప్రపఞ్చయితుమిన్ద్రియాన్తరేభ్యో మనసో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (మనోఽస్యేతి) తస్య చక్షుష్ట్వేఽపి కుతో దైవత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి) ఆగన్తుకదోషరాహిత్యం- మృదితదోషత్వం. సర్వేశ్వరోఽభివ్యజ్యతే యస్మిన్నితి విశుద్ధమనసి- తన్మనస్సర్వేశ్వరం. తదుపాధిరస్యేతి తథోక్తః. ఈశ్వరేణ- తదభివ్యఞ్జకేనేత్యేతత్. అవిద్యాదిప్రతిబన్ధకస్యాభావాన్మనసా నిత్యం ప్రవృత్తం దర్శనం - నిత్యాభివ్యక్తస్వరూపచైతన్యం. తేన పశ్యన్నితి యోజనా. ౫

రం.— (అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనోఽస్య దివ్యం చక్షుః) సకలేన్ద్రియవిషయమననసాధనత్వాన్మనో దివ్యం చక్షురుచ్యతే. శిష్టం స్పష్టం. (స వా ఏష ఏతేన దివ్యేన చక్షుషా మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే) స ఏషః- ఉక్తరీత్యా శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణ ఆత్మా విధూతకర్మనిమిత్తశరీరేన్ద్రియః పురుషో మనశ్శబ్దాభిహితేన దివ్యేన- స్వాభావికేన చక్షుషా- జ్ఞానేన పూర్వోక్తబ్రహ్మలోకశబ్దితదహరాకాశనిష్ఠాన్ సర్వాన్కామాననుభవన్మోదత ఇత్యర్థః. ౫

శం.— యస్మాదేష ఇన్ద్రప్రజాపతిప్రోక్త ఆత్మా- తతః శ్రుత్వా తమాత్మానమద్యత్వేఽపి దేవా ఉపాసతే. తదుపాసనాచ్చ తేషాం సర్వే చ లోకా ఆత్తాః- ప్రాప్తాః సర్వే చ కామాః. యదర్థం హీన్ద్ర ఏకశతం వర్షాణి ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస - తత్ఫలం ప్రాప్తం దేవైరిత్యభిప్రా

¶ మనోఽస్య దివ్యం చక్షుస్స వా ఏష ఏతేన దివ్యేన చక్షుషేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యః. తదుక్తం దేవానాం మహాభాగ్యత్వాత్. నత్విదానీం మనుష్యాణాం - అత్యల్పజీవితత్వాదల్పతరప్రజ్ఞత్వాచ్చ సమ్భవతీతి ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే- స సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామానిదానీన్తనోఽపి. కోఽసౌ. ఇహాపి య ఆత్మానమనువిద్య విజానాతీతి- సోఽయమద్యాప్యేవం కిల ప్రజాపతిరువాచ. అతస్సర్వేషామాత్మజ్ఞానం తత్ఫలప్రాప్తిశ్చ తుల్యైవ భవతీత్యర్థః. ద్విర్వచనం ప్రకరణసమాప్త్యర్థం........................ ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

అ.— తం వా ఏతమిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదర్థం హీతి) సర్వాꣳశ్చేత్యాదివాక్యమశక్యోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదుక్తమిత్యాదినా) యథోక్తం ఫలం తచ్ఛబ్దార్థః. ప్రకరణం- నిర్విశేషబ్రహ్మైకత్వజ్ఞానవిషయం. దహరప్రకరణేవిద్యాప్రకరణముపాస్యస్తుత్యర్థం ప్రసఙ్గాదుక్తం. తత్ప్రకరణపరిసమాప్త్యర్థం........................ ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తం వా ఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాꣳ సర్వే చ లోకా ఆత్తాః సర్వే చ కామాః) ఏతాదృశాత్మస్వరూపస్య ప్రజాపతినా మఘవత ఉపదిష్టత్వాత్. దేవాస్సర్వే మఘవత ఏతమాత్మానముపశ్రుత్య తమేవోపాసతే. అతస్తేషాꣳ సర్వలోకసర్వకామావాప్త్యుపలక్షిత బ్రహ్మానుభవో భవతి. అసురాణాం తు న తథేతి భావః. అద్యత్వేఽపి తముపాసీనానాం తత్ప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతి) అద్యత్వేఽపి మనుష్యా అపి యమాత్మానం శ్రుత్వోపాసీనానాం సర్వలోకసర్వకామావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. అత్ర కిం ప్రమాణమిత్యత్రాహ (ఇతి హ ప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచేతి) అత్ర ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాః బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేనాఙ్గీభూత బ్రహ్మవిద్యాఫలమేవ తదఙ్గభూత ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాం స్తుత్యర్థం నిర్దిశ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * ప్రజాపతివాక్యే చ ముక్తాత్మస్వరూపయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం దహరవిద్యోపయోగితయోక్తం. బ్రహ్మప్రేప్సోర్హి జీవాత్మనః స్వస్వరూపం చ జ్ఞాతవ్యమేవ - స్వయమపి కల్యాణగుణైః పఞ్చనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగణం పరం బ్రహ్మానుభవిష్యతీతి బ్రహ్మోపాసనఫలాన్తర్గతత్వాత్. * సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామానితి ప్రజాపతివాక్యే కీర్త్యమానం ఫలం దహరవిద్యాఫలమేవేతి. నను ప్రజాపతివిద్యాయా దహరవిద్యాఙ్గత్వే దహర బ్రహ్మవిద్యాధికరణ ఏవోపదేష్టవ్యా స్యాత్ - ఉపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యావత్. ప్రకృతే చ దహర బ్రహ్మవిద్యానిరూపణానన్తరమేవోపదిశ్యమానాయాః ప్రత్యగాత్మవిషయక ప్రజాపతివిద్యాయాః కథం విద్యాన్తరశేషత్వమితి చేన్న - ప్రజాపతివాక్యస్య * ఏష సమ్ప్రసాద ఇతి దహరవిద్యావాక్యాన్తర్గత సమ్ప్రసాదశబ్దార్థశోధనార్థం ప్రవృత్తతయా తదేకవాక్యత్వేన తాదర్థ్యసిద్ధేరిన్ద్రస్యాపి పశ్చాద్దహరవిద్యోపదిష్టత్వావగతత్వేనాదోషాత్. నను ప్రజాపతివిద్యాయాః ప్రకరణాద్దహరవిద్యాశేషత్వే సర్వబ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం న స్యాత్ - విద్యాన్తరశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్. న చేష్టాపత్తిః - * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేత్యత్ర ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మాత్మకత్వేనానుసన్ధానస్యోక్తత్వాత్, * త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్రే ఉపాస్యస్వరూపవదుపాసకస్వరూపస్యాపి జ్ఞాతవ్యత్వోక్తేశ్చ. * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యధికరణసిద్ధం జీవోపాస్యత్వముజ్జీకృత్య కిం కర్తృత్వాదివిశిష్టం సాంసారికస్వరూపమనుసన్ధేయం - ఉత ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాది లక్షణసాంసారికరూపవ్యతిరేకో వేతి విశయే- కర్తృత్వాదివిశిష్టమేవరూపమనుసన్ధేయం- శరీరే వర్తమానస్యోపాసితురాత్మనస్తథాభావాదిత్యేకే మన్యన్త ఇతి * ఏక ఆత్మనశ్శరీరే భావాదితి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా- ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిలక్షణస్సాంసారికరూపవ్యతిరేక ఏవానుసన్ధేయః - తథోపాసనే సత్యేవ తత్క్రతున్యాయేన తాదృశాత్మస్వరూపఫలప్రాప్తిర్భవిత్వాదితి * వ్యతిరేకస్తద్భావభావిత్వాదితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితత్వాచ్చేతి చేన్న- యథా విద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాం సత్యత్వజ్ఞానత్వాదిస్వరూపనిరూపకధర్మాణాం * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణోక్తన్యాయేన సర్వబ్రహ్మవిద్యాఽపేక్షిత బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్త్యుపయోగితయా సామర్థ్యరూపాల్లిఙ్గాత్ ప్రకరణం భఙ్క్త్వా సర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యమాశ్రీయతే, యథా వా * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తీతి విద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాం వేదానువచనాదీనాం సర్వవిద్యాఽపేక్షితచిత్తనైర్మల్యోపయోగిత్వలక్షణసామర్థ్యలిఙ్గవశేన సర్వవిద్యాసాధారణ్యం,- ఏవమిహాపి బ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టస్వాత్మావిర్భావలక్షణమోక్షరూపఫలస్య తత్క్రతున్యాయేన తాదృశస్వాత్మోపాసనసాధ్యత్వేన ప్రజాపతివాక్యోదిత ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాస్సర్వబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వసిద్ధేః. దహరవిద్యాయాః పరమాత్మపరత్వం చ దహరాధికరణే స్థితం. తస్మిꣳశ్చాధికరణే * దహర ఉత్తరేభ్యః. * గతిశబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లిఙ్గం చ. * ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః. * ప్రసిద్ధేశ్చ. * అల్పశ్రుతేరితి చేత్తదుక్తం. * ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేన్నాసమ్భవాత్. * అన్యార్థశ్చ పరామర్శః. * ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. * అనుకృతేస్తస్య చ. * అపి స్మర్యతే. ఇతి దశ సూత్రాణి. తత్రాద్యాని సప్త సూత్రాణి స్వాభిమతపరత్వేన వ్యాఖ్యాతాని. * ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. * అనుకృతేస్తస్య చ. * అపి స్మర్యతే. ఇతి త్రీణి సూత్రాణ్యవ్యాఖ్యాతాని వ్యాఖ్యాస్యన్తే - ఉత్తరాత్ - ప్రజాపతివాక్యాజ్జీవస్యాప్యపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగావసాయాత్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణైర్దహరాకాశః పరమాత్మేతి నిశ్చయం నిర్ణేతుమితి చేత్. తత్రాహ- ఆవిర్భూతస్వరూపస్త్వితి. పూర్వమనృతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్వస్వరూపః పశ్చాద్విముక్తకర్మబన్ధః శరీరాత్సముత్థితః పరం జ్యోతిరుపసమ్పన్నః ఆవిర్భూతస్వరూపస్సన్నపహతపాప్మత్వాదిగుణవిశిష్టః తత్ర ప్రజాపతివాక్యేఽభిధీయతే.- దహరవాక్యే త్వతిరోహితస్వాభావికాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్ట ఏవ దహరాకాశః ప్రతీయతే. ఆవిర్భూతస్వరూపస్యాపి జీవస్యాసమ్భావనీయాస్సేతుత్వవిధరణత్వాదయః, వశ్యశబ్దనిర్వచనావగతం చేతనాచేతనయోర్నియన్తృత్వం, దహరాకాశస్య పర బ్రహ్మతాం సాధయన్తి. సేతుత్వసర్వలోకవిధరణత్వాదయోఽనముక్తా

ఉ.— శ్యామాచ్ఛబళం ప్రపద్యే శబళాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

నాం నిత్యముక్తానాం చాసమ్భవ నీతి * జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యత్ర స్థితం. అతఏవ నిత్యానాం నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకత్వాత్తేషు తత్ప్రసక్త్యనిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వస్య కథం బ్రహ్మలిఙ్గత్వమితి శఙ్కాపి నిరస్తా- సేతుత్వాదీనాం తపస్సమ్భవితధర్మాణామత్ర శ్రవణాత్. నను * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి ప్రజాపతివిద్యాగతవాక్యాన్యపి బ్రహ్మపరాణ్యేవ భవన్తు- వాక్యత్రయేపి * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి శ్రవణాత్, అక్షివాక్యే ఉపకోసలవిద్యోపాస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, * య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతీతి వాక్యేపి స్వాప్నపదార్థస్రష్టృత్వేన మహీయమానస్య పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనసమ్భవాత్, సుషుప్తిపర్యాయేపి య త్ర-యస్మిన్నాధారేసమ్యక్ప్రసన్నో భవతీతి సుషుప్త్యాధారబ్రహ్మపరత్వోపపత్తేః, ఇతిచేత్. ఉచ్యతే-స్వప్నపర్యాయే * ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవేతి స్వప్నగతస్య హన్యమానత్వద్రావ్యమాణత్వబన్ధుజనమరణాద్యప్రియద్రష్టృత్వరోదితృత్వాది ప్రతిభాసతో దుష్టత్వస్యోపన్యాసాత్, సుషుప్తిసమ్పన్నస్యాత్మోపదేశానన్తరం * నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతీతి తస్య విశేషజ్ఞానరహితత్వేన వినష్టప్రాయత్వస్యోక్తత్వాత్, దహరవాక్యేఽమృతత్వాదీనాం దహరస్యావస్థాభావిరూపాపేక్షయాప్యుపపత్తేః, జీవవిషయత్వమేవ ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోః. ఏవం తయోః స్వప్నసుషుప్త్యవస్థావజ్జీవపరత్వే స్థితే ప్రథమపర్యాయస్యాపి జాగరావస్థావజ్జీవవిషయత్వమేవోపపద్యతే- య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యస్య దర్శనలిఙ్గాదక్షిణి సన్నిహితో ద్రష్టా య ఇత్యర్థకత్వేన జాగరావస్థావిషయత్వస్యైవోపపన్నత్వాత్. తతశ్చ ప్రజాపతివాక్యే జీవస్య సంసారదశాయామనృతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాదికస్య ముక్తిదశాయాం సాధనాధీనతదావిర్భావః ప్రతిపాద్యతే. దహరాకాశే శ్రూయమాణం త్వపహతపాప్మత్వాదికం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యం - నిత్యావిర్భూతస్య ప్రమాణసమ్పన్నత్వేతిరోహితత్వేనాసత్త్వప్రియస్య సాధనాధీనావిర్భావస్య కల్పనాయోగాత్. నను స్యాదేవం - యది బ్రహ్మణో నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వం, జీవస్యాతథాత్వం, చ యద్వి ప్రమాణసిద్ధం స్యాత్. తదా దహరాకాశే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రహ్మగతం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యమితి శక్యతే వక్తుం - న తదస్తీతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ- * అనుకృతేస్తస్య చ. అనుకృతిః- అనుకారః. సామ్యం. తస్య- పరబ్రహ్మణ ఉపాసనయా తదనుకారో హి జీవస్య శ్రూయతే * తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి * అపి స్మర్యతే. * ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతా ఇతి చ స్మర్యత ఇత్యర్థః. తతశ్చ తదుపాసనాసిద్ధమేతస్యైశ్వర్యం. తస్య తు నాన్యోపాసనసిద్ధం- అపితు నిత్యావిర్భూతం. తతశ్చ దహరవాక్యే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రాహ్మమేవేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శ్యామాచ్ఛబళం ప్రపద్య ఇత్యాదిమన్త్రామ్నాయః పావనో జపార్థశ్చ. ధ్యానార్థో వా. శ్యామః- గమ్భీరో వర్ణః శ్యామ ఇవ శ్యామః- హార్దం బ్రహ్మ. అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్. తద్ధార్దం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా ధ్యానేన తస్మాచ్ఛ్యామాచ్ఛబళం శబళ ఇవ శబళః - అరణ్యాద్యనేకకామమిశ్రత్వాద్బ్రహ్మలోకస్య శాబళ్యం. తం బ్రహ్మలోకం- శబళం ప్రపద్యే మనసా. శరీరపాతాద్వోర్ధ్వం గచ్ఛేయం. యస్మాదహం శబళాత్- బ్రహ్మలోకాన్నామరూపవ్యాకరణాయ శ్యామం ప్రపద్యే- హార్దబ్రహ్మభావం ప్రపన్నోఽస్మీత్యభిప్రాయః. అతస్తమేవ ప్రకృతిస్వరూపమాత్మానం శబళం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. కథం శబళం- బ్రహ్మలోకం ప్రపద్య ఇతి. ఉచ్యతే - అశ్వ ఇవ స్వాని లోమాని విధూయ - కమ్పనేన శ్రమం పాంస్వాది చ రోమతోఽపనీయ యథా నిర్మలో భవతి- ఏవం హార్దబ్రహ్మజ్ఞానేన విధూయ పాపం ధర్మాధర్మాఖ్యం. చన్ద్ర ఇవ చ యథా రాహుగ్రస్తస్తస్మాద్రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య భాస్వరో భవతి యథా. ఏవం ధూత్వా - ప్రహాయ శరీరం సర్వానర్థాశ్రయమిహైవ ధ్యానేన కృతాత్మా- కృతకృత్యస్సన్నకృతం- నిత్యం బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి. ద్విర్వచనం మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థం. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రకృతాయా దహరవిద్యాయాశ్శేషభూతజపవిధానార్థమారభతే (శ్యామాదితి) అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్ - జ్ఞానహీనానామితి శేషః. కథం జీవతో బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) న తర్హి ముఖ్యా తత్ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) విపరీతపాతం హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) హేతుం ప్రతిజ్ఞయా యోజ్యతే (అత ఇతి) దృష్టాన్తమాదాయ ... వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) శరీరస్య త్యాజ్యత్వే హేతుమాహ (సర్వానర్థేతి) ఇతిశబ్దో వ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః ....

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

మ.— ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతగ్ం స ఆత్మా ప్రజా-
పతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే యశోహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం యశోహమను
ప్రాపత్సి స హాహం యశసాం యశశ్శ్వేతమదత్కమదత్కగ్ం శ్వేతం లిన్దు మాభిగాం లిన్దు మాభిగాం. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం.— (శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్యే శబలాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే) ఏతే వమన్త్రాః విద్యాఙ్గభూతాః విద్యావద్భిర్జప్యాః. పరమాత్మనో హి త్రివిధముపాసనముక్తం *ఉపాసనాత్రైవిధ్యాదిత్యత్ర చిచ్ఛబలతయా, అచిచ్ఛబలతయా, స్వరూపేణ, చ. తత్ర స్వరూపేణానుసన్ధానే జ్ఞానాదిగుణవద్విగ్రహయోరితాన్యనుసన్ధేయి. తత్సిద్ధ్యర్థమేవ హి పుణ్డరీకాక్షమప్రాకృతం వపురతదిష్యతే. సయశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే సఏక ఇతి. తత్ర *సయశ్చాయం పురుష ఇత్యాసన్దమయమనూద్య *యశ్చాసావాదిత్య ఇతి విగ్రహేతదేశ ఇతి వ్యాసార్యరుపాసాత్రైవిధ్యాదిత్యత్రోక్తం. వేదార్థసఙ్గ్రహే చ భగవతా భాష్యకృతా *య ఏషోన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః *సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి - విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః. *నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా - మధ్యస్థనీలతోయదా విద్యుల్లేఖేవ. నైయం దహరపుణ్డరీకమధ్యస్థాకాశవర్తినీ వహ్నిశిఖా స్వాన్తస్థితనీలతోయదా భపరమాత్మస్వరూపా స్వాన్తస్థితనీలతోయదా విద్యుదివాభాతీత్యర్థ ఇత్యుక్తం. అతో నీలవిగ్రహవైశిష్ట్యం సిద్ధం. అత ఏవ హి *శ్యామ ఏకరూపా భవే నైవమివ హి ప్రజాపతిస్స్వప్నా ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య భగవతశ్శ్యామరూపత్వముక్తం. తస్మాచ్ఛ్యామ ఇతి- విగ్రహవిశిష్టస్వరూపముచ్యతే. తతశ్శ్యామాదితి- ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. శ్యామవిగ్రహవిశిష్టం స్వరూపం ప్రపద్య - స్వరూపముపాస్య శబలం- చిదచిద్విశిష్టం ప్రపద్యే - ఉపాసే. శబలముపాస్య శ్యామముపాస ఇత్యర్థః. తతశ్చ నిరన్తరం త్రైవిధ్యేనోపాస ఇత్యర్థః. (అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి) అశ్వో రోమాణీవ స్వయం పాపం విధూయ. విధూయేత్యనేన పాపత్యాగ ఉచ్యతే. రాహుముఖాత్ప్రముక్తశ్చన్ద్ర ఇవ శరీరాద్విముక్తః అకృతం- నిత్యం భగవల్లోకం కృతాత్మా- కృతార్థః సన్ అభిసమ్భవామి- ప్రాప్నవానీత్యర్థః. (అభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి) ద్విరుక్తిః ఖణ్డసమాప్త్యర్థా ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఆకాశో వై ఇత్యాది- బ్రహ్మణో లక్షణనిర్దేశార్థమారభ్యతే. ఆకాశో వై నామ - శ్రుతిషు ప్రసిద్ధ ఆత్మా. ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వాచ్చ. స చాకాశో నామ నామరూపయోః స్వాత్మస్థయోర్జగద్బీజభూతయోః సలిలస్యేవ ఫేనస్థానీయయోర్నిర్వహితా - నిర్వోఢా. వ్యాకర్తా. తే- నామరూపే యదన్తరా- యస్య- బ్రహ్మణోఽన్తరా- మధ్యే వర్తేతే. తయోర్వా- నామరూపయోరన్తరా - మధ్యే యత్. నామరూపాభ్యామస్పృష్టం. యద్యపి తద్బ్రహ్మ నామరూపవిలక్షణం నామరూపాభ్యామస్పృష్టం- తథాపి తయోర్నిర్వోఢా. ఏవంలక్షణం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఇదమేవ మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తం. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపమేవేతి గమ్యతే ఏకవాక్యతయా ఆత్మా. కథం తదవగమ్యత ఇతి. ఆహ (స ఆత్మా) ఆత్మా హి నామ సర్వజన్తూనాం ప్రత్యక్త్వేన స్వసంవేద్యః ప్రసిద్ధః- తేనైవ స్వరూపేణోన్నీయ అశరీరో వాయుమివ సర్వగత ఆత్మా బ్రహ్మేత్యవగన్తవ్యం. తచ్చాత్మా బ్రహ్మ. అమృతం- అమరణధర్మా. అత ఊర్ధ్వం మన్త్రః. ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. తస్య సభాం వేశ్మ - ప్రభువిమితం వేశ్మ ప్రపద్యే - గచ్ఛేయం. కిఞ్చ (యశోహం) యశో నామ- ఆత్మాఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం. బ్రాహ్మణా ఏవ హి విశేషతస్తముపాసతే - అతస్తేషాం యశో భవామి. తథా- రాజ్ఞాం విశాం చ. తేప్యధికృతా ఏవేతి తేషామప్యాత్మా భవామి. తద్యశోహమనుప్రాపత్సి - ప్రాప్స్యామి. ప్రాప్తుమిచ్ఛామి. స హాహం యశసాం- ఆత్మనాం. దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధిలక్షణానాం యశసాత్మా. కిమర్థమహమేవం ప్రపద్య ఇతి. ఉచ్యతే- శ్వేతం - వర్ణతః పక్వబదరసమం. రోహితం. తథా- అదత్కం- దన్తరహితమప్యదత్కం- భక్షయిత్ప్రి. తేజోబలవీర్యవిజ్ఞానధర్మాణాముపహన్త్రృ. వినాశయిత్రి స్త్రైణవ్యఞ్జనం యదేవంలక్షణం శ్వేతం లిన్దు- పిచ్ఛలం. తన్మాభిగాం - మాభిగచ్ఛేయం. ద్విర్వచనమత్యన్తానర్థహేతుత్వప్రదర్శనార్థం...... ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— *దహరోస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుక్తస్యలక్షణనిర్దేశస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (ఆఖ్యానాయేతి) *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానిత్యాద్యాః- శ్రుతయః. ఆకాశశబ్దేనాత్మనః శ్రుతిషు ప్రసిద్ధత్వే హేతుమాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తే యదన్తరేత్యత్ర తే ఇతి పదం ప్రథమాద్వివచనాన్తం గృహీత్వా వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయాద్వివచనాన్తం షష్ఠ్యర్థే వా వ్యాచష్టే (తయోర్వేతి) యదన్తరేతి సమస్తం పదం పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతం. అధునా తు వ్యస్తం వ్యాకృతం. తదేవ వ్యాకరణం సఙ్గ్రహతి (నామరూపాభ్యామితి) తాభ్యామస్పృష్టం చేత్ - కథం తన్నిర్వాహకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపాభ్యామస్పృష్టమితి) మాయావశాదితి శేషః. అస్పృష్టత్వే కథం కరతలామలకవద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వం. అత ఆహ (ఆత్మా హీతి) తేన- స్వసంవేద్యత్వేనేతి యావత్. కుతో దేహాద్వ్యావృత్త

తస్యాత్మనస్స్వసంవేద్యత్వం - తత్రాహ (అశరీరఇతి) ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరత్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కృతమితి) బ్రహ్మైవ ప్రత్య క్ భూతమితికృతమకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) అనాత్మత్వంచేత్ - అబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గాత్ప్రత్యగ్భూతం బ్రహ్మైవ కృతకృత్యమిత్యర్థః. ఉపాస్య స్వరూపందర్శయిత్వా తదుపాసకస్య ప్రార్థనామన్త్రముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అతఊర్ధ్వమితి). ప్రథమతో బ్రహ్మణ ప్రాప్తేర్హేతుమాహ (బ్రాహ్మణానామితి) విశేషణం నిర్దిశతి (శ్రీవ్యఞ్జనమితి) రూపాదిశబ్దితం ప్రజననేన్ద్రియమిత్యర్థః. కిమర్థతద్వృతయిత్యుక్తే చేత్ - తదాహ (తత్పరిణామితి) తదధిగమనంనామ - గర్భవాసః. తస్యాతిశయేనానర్థహేతుత్వంజ్ఞాపయితుంద్విర్వచనమిత్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

తం — (ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మా) అత్ర ఆకాశో హ వై నామరూపయో ర్నిర్వహితేత్యపి పాఠాన్తరం ద్రష్టవ్యం. ఉభయత్రాప్యయమర్థః- శ్రుతిష్వాకాశ ఇతి ప్రసిద్ధః నామరూపయోర్నిర్వహితా- కర్తా. యత్ - ఆకాశ శ్రితం. విధేయబ్రహ్మాభిప్రాయేణనపుంసకత్వం. తే- నామరూపే అన్తరా- మధ్యేవర్తమానం. తాభ్యామస్పృష్టమిత్యర్థః. బ్రహ్మత్వాదీనామర్థా నాంపూర్వవదేవార్థః. ఇదంచవాక్యంసమన్వయాధ్యాయే చిన్తితం- తత్ర, • ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేతినామరూపవ్యాకృత్త్వ శ్రవ ణాత్, నామరూపవ్యాకృత్త్వస్యజీవాత్మని • అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యనామరూపేవ్యాకరవాణీతిజీవద్వారకతయాప్రతిపాద్యతయానామరూపవ్యాకృత్త్వస్యజీవఏవస్వరసత్వాత్, *ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతివాక్యప్రతి పాద్యస్య • నామరూపయోర్నిర్వహితా తేయదన్తరేతివాక్యే ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, మూర్తంనిరూఢనామరూపవివపక్షాభ్యాముక్తఇహ ప్రతిపాద్యతే అ తఆకాశశబ్దస్యాపియోగేనాత్మవృత్త్యాముక్తాత్మనిసమ్భవాదిత్యేవంపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- • ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్. ఆకాశః పరం బ్రహ్మ- అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్- *నామరూపయోర్నిర్వహితేతిజీవాపేక్షయాఅర్థాన్తరత్వస్య - భేదకథనస్యవ్యపదేశాత్. నహినిత రాంవ్యాకృత్త్వంనిర్వో ఢృత్వం- రూపాన్నిర్వోఢృశబ్దస్యకర్తృత్వాభిధాయిత్వాత్,. • తేయదన్తరేతినామరూపాస్పృష్టత్వకథనాచ్చ నామరూపాస్పృష్టత్వేసతినామరూ పకర్తృత్వస్యబద్ధేముక్తేవాఽసమ్భవాత్. ముక్తస్యాపి * జగద్వ్యాపారవర్జమితిజగద్వ్యాపారరాహిత్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఆదిశబ్దేనామృత త్వాభయత్వాదీనాంసఙ్గ్రహః. నను ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వవ్యపదేశాదితినవక్తుంయుక్తం - సుప్తావస్థఏవహి ప్రత్యగాత్మా పరమాత్మా పరం బ్ర హ్మేతిదవ్యపదిశ్యతే తత్రాహ- •సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన. వాజసనేయకే *కతమఆత్మాయోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి ప్రకృతస్య ప్రత్యగాత్మనఃసుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోశ్చ • ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తోనబాహ్యంకించనవేదనాన్తరమితి, • ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢఉత్సర్జన్యాతీతి. చ ప్రాజ్ఞేనపరిష్వఙ్గాన్వారోహవాద్యపదేశేన. జీవస్యైవసుప్తావస్థస్యపరమాత్మత్వేపరిష్వఙ్గాన్వారోహణానోపపద్యేయాతాం- నహ్యభేదేతౌసమ్భవతః. ప్రత్యాదిశబ్దేభ్యః. * సర్వస్యవశీసర్వస్యేశానఃసర్వస్యాధిపతిస్సనసాధునాకర్మణాభూయాన్నో ఏవాసాధునాకనీయాన్ *ఏషసర్వేశ్వరఏషభూతా ధిపతిరేషభూతపాలఏషసేతుర్విధరణఏషాంలోకానామసమ్భేదాయేతి ప్రత్యగాత్మాపత్యాదిశబ్దానాంపతిత్వాదిధర్మాణాం శవణాన్నాయంముక్తాత్మే తిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (ప్రజాపతేస్సభాంవేశ్మ ప్రపద్యే) ప్రజాపతేః- పరమాత్మనఃపరబ్రహ్మస్థానంవేశ్మ ప్రపద్యే. *ప్రభువిమితంహిర ణ్మయమితిదహరవిద్యాయాంనిర్దిష్టంవేశ్మప్రపద్యఇత్యర్థః. నచాత్ర ప్రజాపతిశబ్దః కార్యహిరణ్యగర్భవిషయః- * నచకార్యే ప్రత్యభిసన్ధిరితిసూ త్రకృతైవనిరస్తత్వాత్. భాష్యకృతాచ •నచాయంప్రత్యభిసన్ధిఃకార్యహిరణ్యగర్భే- అపితుపరస్మిన్నేవబ్రహ్మణి- * యశోఽహంభవామి బ్రాహ్మ ణానామితిపరస్యాభిసన్ధానాత్ః సర్వాభిర్యావిమోకపూర్వకసర్వాత్మనాభిసన్ధానాత్, • అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపంచన్ద్ర ఇవరాహోర్ముఖా త్ప్రముచ్య । ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతిఅభిసమ్భవ్య బ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వశ్రవణాత్, సర్వబన్ధవినిర్మోకస్యచ ప్రతిపాదితత్వా, దితిభాషితం. (యశోఽహంభవామి బ్రాహ్మణానాంయశోరాజ్ఞాంయశోవిశాం) అత్ర యశశ్శబ్దేనాత్మోచ్యతే. బ్రాహ్మణా దీనామాత్మాస్మీత్యర్థః. అత్రాహమితిశబ్దఃస్వాన్తర్యామిపరమాత్మపరః. స్వమతేవబ్రాహ్మణాదీన్ ప్రతిభాయశశ్శబ్దితమాత్మత్వేనత్యత్రాహ (య శోహమనుప్రాపత్సిసహాహంయశసాంయశః) అహంయశః- యశోరూపంపరమాత్మానమాత్మతయా- అహమిత్యేవప్రాప్తవానస్మి- ప్రాప్తుకామో వానస్మి. అతస్సోఽహం - పరమాత్మరూపోఽహంయశసాం - జీవాత్మనాంయశః - ఆత్మాస్మీత్యర్థః. (శ్వేతమదత్కమదత్కంశ్వేతంలిన్దుమాభి గాం) శ్వేతం- శుక్లధాతుం. అదత్కంశ్వేతం - అత్రశ్వేతశబ్దేనలక్షణయాసత్త్వగుణఉచ్యతే తేనాస్వాదత్కం- భక్షయితృ. పరమాత్మనోఽన్య త్వగుణకత్వాద్యజ్ఞానాదప్రమోషకత్వాత్తద్భక్షకత్వం. తాదృశంచ రమధాతుమదత్కం - భక్షయితృ లిన్దు- శ్రీవ్యఞ్జనంమాభిగాం - నప్రాప్ను యాం. చరమధాత్వాధారయోనిప్రవేశోమాభూదితి. జన్మమాభూదితియావత్ (లిన్దుమాభిగాంలిన్దుమాభిగామితి) ద్విర్వచనంజన్మమన్త్రోపరి సమాప్త్యర్థం. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

మూ.— తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానో ధార్మికాన్విదధదాత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే.... ౧

శం.— తద్ధైతత్ - ఆత్మజ్ఞానం సోపకరణం ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యుపాసనసహితం తద్వాచకేన గ్రన్థేనాష్టాధ్యాయీలక్షణేన సహ బ్రహ్మా - హిరణ్యగర్భః. పరమేశ్వరో వా తద్ద్వారేణ ప్రజాపతయే - కశ్యపాయోవాచ. అసావపి మనవే - స్వపుత్రాయ. మనుః ప్రజాభ్యః. ఇత్యేవం శ్రుత్యర్థసమ్ప్రదాయపరమ్పరయాఽఽగతముపనిషద్విజ్ఞానమద్యాపి విద్వత్స్వవగమ్యతే. యథేహ షష్ఠాద్యధ్యాయత్రయే ప్రకాశితాత్మవిద్యాయాః సఫలావగమ్యతే - తథా కర్మణామనర్థకత్వమితి ప్రాప్తే తదానర్థక్యప్రాప్తిపరిజిహీర్షయేదం కర్మణోఽవిద్వద్భిరనుష్ఠీయమానస్య విశిష్టఫలవత్త్వేనార్థవత్త్వముచ్యతే - ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య - సహార్థతోఽధ్యయనం కృత్వా. యథావిధానం - యథా స్మృత్యుక్తైర్నియమైర్యుక్తస్సన్నిత్యర్థః. సర్వస్యాపి విధేః స్మృత్యుక్తస్యోపకుర్వాణకం ప్రతి కర్తవ్యత్వే గురుశుశ్రూషాయాః ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థమాహ - గురోః కర్మ - యత్కర్తవ్యం - తత్కృత్వా కర్మశూన్యో యోఽతిశిష్టః కాలః - తేన కాలేన వేదమధీత్యేత్యర్థః. ఏవం హి నియమవతాఽధీతో వేదః కర్మజ్ఞానఫలప్రాప్తయే భవతి - నాన్యథేత్యభిప్రాయః. అభిసమావృత్య - ధర్మజిజ్ఞాసాం సమాపయిత్వా. గురుకులాన్నివృత్త్య న్యాయతో దారానాహృత్య కుటుమ్బే స్థిత్వా. గార్హస్థ్యవిహితే కర్మణి తిష్ఠన్నిత్యర్థః. తత్రాపి గార్హస్థ్యవిహితానాం కర్మణాం స్వాధ్యాయస్య ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థముచ్యతే - శుచౌ - వివిక్తేఽమేధ్యాదిరహితే దేశే యథావదాసీనః స్వాధ్యాయమధీయానః - నిత్యం నైమిత్తికం కర్మ, అధికం చ యథాశక్తి ఋగాద్యభ్యాసం చ కుర్వన్. ధార్మికాన్ - పుత్రాన్ శిష్యాంశ్చ ధర్మయుక్తాన్ విదధత్. ధార్మికత్వేన తాన్నియమయన్. ఆత్మని - స్వహృదయే హార్దే బ్రహ్మణి సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్య - ఉపసంహృత్య. సర్వేన్ద్రియగ్రహణాత్కర్మాణి చ సంన్యస్య. అహింసన్ - హింసాం - పరపీడామకుర్వన్ సర్వభూతాని - స్థావరజఙ్గమాని. భూతాన్యపీడయన్నిత్యర్థః. భిక్షానిమిత్తమటనాదినాపి పరపీడా స్యాదిత్యత ఆహ (అన్యత్ర తీర్థేభ్యః) తీర్థం నామ - శాస్త్రానుజ్ఞావిషయః. తతోఽన్యత్రేత్యర్థః. సర్వాశ్రమిణాం చైతత్సమానం. తీర్థేభ్యోఽన్యత్రాహింసైవేత్యేవమర్థయన్తి. కుటుమ్బ ఏవైతత్సర్వం కుర్వన్. స ఖలు - అధికృతో యావదాయుషం - యావజ్జీవమేవం - యథోక్తేన ప్రకారేణైవం వర్తయన్ - కుర్వన్బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే దేహాన్తే. న చ పునరావర్తతే - శరీరగ్రహణాయ. పునరావృత్తేః ప్రాప్తాయాః ప్రతిషేధాత్. అర్చిరాదినా మార్గేణ కార్యం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్య యావద్బ్రహ్మలోకస్థితిః - తావత్తత్రైవ తిష్ఠతి. ప్రాక్తతో నావర్తత ఇత్యర్థః. ద్విరభ్యాస ఉపనిషద్విద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

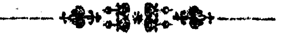

ఆ.— ఉక్తవిజ్ఞానస్యాత్యన్తశ్రేష్ఠత్వశఙ్కాం వ్యుదస్యన్ననాదిపారమ్పర్యాగతత్వం దర్శయతి (తద్ధైతదితి) సోపకరణం - ఉపకరణైః - శమాదిభిస్సహితమితి యావత్. తద్ద్వారేణ - హిరణ్యగర్భద్వారేణేత్యర్థః. విద్యాప్రకరణం సమాప్యావిద్వదనుష్ఠితస్య కర్మణః సాఫల్యమవిద్వత్స్తోపాష్ఠం కథయతి (యథేత్యాదినా) ఇహేతి - ప్రకృతోపనిషదుక్తిః. ప్రాఙ్ముఖత్వపవిత్రపాణిత్వాదయః - నియమాః. భిక్షాశనస్నానాచమనాదిః - విధిః. కిమిత్యేష నియమోఽధ్యయనే కథ్యతే - తత్రాహ (ఏవం హీతి) తత్రాపీతి - ప్రస్తుతస్యాధ్యయనస్య యథోక్తోఽధికారీ గృహీతః. ఏతత్సర్వం స్వయం కుర్వన్ - బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. ఏవం వర్తయన్నిత్యస్య వ్యాఖ్యానం - ఏవం యథోక్తేన ప్రకారేణ కుర్వన్నితి. అప్రాప్తప్రతిషేధాశఙ్కాం వారయతి (పునరావృత్తేరితి) చన్ద్రలోకాదివద్బ్రహ్మలోకాదపి ప్రాప్తా పునరావృత్తిః. తస్యా న చేత్యాది ప్రతిషేధాన్నాప్రాప్తప్రతిషేధప్రసక్తిరిత్యర్థః. అపునరావృత్తివాక్యస్థాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అర్చిరాదినేతి) ప్రాగితి - మహాప్రలయాత్పూర్వకాలోక్తిః. తతః - బ్రహ్మలోకాదిత్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

వియదాదిజగజ్జాతం జాతమజ్ఞానతో యతః । తదస్తి నామరూపాది విరహి బ్రహ్మ నిర్భయమ్॥
నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహ సరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘ ధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం అష్టమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోదనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు తే మయి సన్తు॥..........

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది అష్టమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ర౦.—— (తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః) ఏతత్ - బ్రహ్మవిజ్ఞానం బ్రహ్మా - హిరణ్యగర్భః ప్రజాపతయే - కాశ్యపాయేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. విద్యాఙ్గభూతతయా కర్మానుష్ఠాతవ్యమిత్యేతత్ప్రస్తౌతి (ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణ) యథావిధానం - విధిమనతిక్రమ్య గురోః కర్మాతిశేషేణ - కర్మావశిష్టకాలేన. గురుశుశ్రూషానవరుద్ధకాలేనాధీత్యేతి యావత్. వ్యాసార్యైస్తు పురుషార్థాధికరణే 'అతిశేషేణ' - నిశ్శేషమిత్యర్థ ఇతి వ్యాఖ్యాతం. తేషామయమాశయః - 'బ్రహ్మచారీ వేదమధీత్యోపన్యాహృత్య గురవేఽనుజ్ఞాతో దారాన్కుర్వీత' 'విద్యాన్తే గురుమర్థేన నిమన్త్ర్య కృతానుజ్ఞానస్య వా స్నానమ్' ఇత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్, 'ఆచార్యాయ ప్రియం ధనమాహృత్య ప్రజాతన్తుం మా వ్యవచ్ఛేత్సీః' ఇత్యాదిశ్రుత్యనుసారాచ్చ గురోర్యథావిధానం - ఆచార్యస్య నియమనమనతిలఙ్ఘ్య కర్తవ్యం కర్మ 'అతిశేషేణ' - అతిమర్యాదమిత్యాదావతేర్మర్యాదాద్యర్థవత్ ఇత్యాద్యర్థాభావేన గతేః. తతశ్చాతిశేషేణ - అశేషేణ అభిసమావృత్య - నిర్వర్త్యేత్యేవాన్వయః. న త్వతిశేషేణేత్యస్యాధీత్యేతి పూర్వేణాన్వయః. తస్య వ్యవహితత్వాత్ నిరాకాఙ్క్షత్వాచ్చ. నచ 'గురోః కర్మాతిశేషేణ' ఇతి గౌతమస్మృతావేకరూపత్వాత్ కర్మాతిశేషశబ్దస్యాతికర్మాతిశిష్టకాలపరత్వమేవ న్యాయ్యమితి వాచ్యం. తత్రాతిశేషశబ్దమాత్రస్యాన్యార్థత్వేన తత్ప్రత్యభిజ్ఞానాభావాదితి. (అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానః) అభిసమావృత్య - సమావర్తనం కృత్వా. గురుకులాన్నివృత్త్యేత్యర్థః. న్యాయతో దారానాహృత్య కుటుమ్బే స్థిత్వా - గార్హస్థ్యవిహితకర్మ నిష్ఠ ఇత్యర్థః. శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయాన ఇత్యత్ర స్వాధ్యాయమితి నిత్యకర్మణాముపలక్షణం. (ధార్మికాన్విదధత్) పుత్రశిష్యాదీన్ ధార్మికాన్ కుర్వన్. (ఆత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సమ్ప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః) అనాత్మవిషయేభ్య ఇన్ద్రియాణి నిగృహ్య శాస్త్రీయహింసావ్యతిరిక్తాం హింసామకుర్వాణ ఇత్యర్థః. నచ 'అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్' ఇతి సూత్రే క్రత్వఙ్గపశుహింసాయా హింసాత్వాభావస్యోక్తత్వాత్ అన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి వ్యర్థమితి వాచ్యం. నహ్యత్ర తన్మాత్రవిషయమేవ తత్, తీర్థశబ్దేన శాస్త్రానుజ్ఞాతహింసావిశేషగ్రహణాత్. ప్రాణాత్యయే భక్షణాదినా చ హింసాయా హింసాత్వాభావాసిద్ధేః అహింసాయాః కర్తవ్యత్వేన తత్ప్రసక్త్యా సార్థకమన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇత్యస్యావశ్యకత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే) ✱ 'ఆ ప్రాయణాత్తత్రాపి హి దృష్టమ్' ఇత్యత్ర - ఇదముపవర్గసాధనముపాసనమేకస్మిన్నేవాహని కార్యం - శాస్త్రార్థస్య తావతైవ సమాప్తత్వాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా - 'ఆ ప్రాయణాత్' - ఆమరణాదనువర్తనీయం - ఆమరణం సర్వస్మిన్కాలే ✱ 'స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే' ఇత్యుపాసనస్య దృష్టత్వాత్. అత ఆ ప్రాయణం కర్తవ్యమితి స్థితం. ✱ 'సహకార్యన్తరవిధిః' ఇత్యధికరణే - ఛాన్దోగ్యే ✱ 'అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే' ఇత్యారభ్య ✱ 'స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే' ఇతి బ్రహ్మవిదో యావదాయుషం గృహస్థధర్మైః స్థితిదర్శనాదాశ్రమాన్తరేషు న బ్రహ్మవిద్యా? ఇతి శఙ్కాయాం - సర్వేష్వాశ్రమేషు విద్యాయాః ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్ గృహస్థధర్మేణోపసంహారః ఆశ్రమాన్తరధర్మాణాముపలక్షణార్థః ఇతి 'కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః' ఇతి సూత్రేణ సమర్థితం. ✱ 'అనావృత్తిః శబ్దాదనావృత్తిః శబ్దాత్' ఇత్యత్ర ✱ 'స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే' ఇతి శబ్దాన్ముక్తస్య పునః ప్రకృతివశ్యతాలక్షణా ఆవృత్తిర్నాస్తీత్యుక్తం. తత్ర పునరావృత్త్యాహానముక్తైశ్చాపి హేతుః - అనవధికాతిశయానన్దరూపం బ్రహ్మానుభవతః ప్రాకృతభోగేచ్ఛాయా అసమ్భవాత్. నాపి పరమపురుషేచ్ఛావశాత్పునరావృత్తిః - 'ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః' 'జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమ్' ఇత్యుక్తరీత్యా పరమప్రియం జ్ఞానినం ప్రాప్య తం సంసృత్యర్థం మన్యమానస్య పరమపురుషస్యతద్విరహేచ్ఛాయా అసమ్భవాత్. నాపి కర్మవశాత్పునరావృత్తిః - ఉచ్ఛిన్నకర్మబన్ధత్వేన కర్మాధీనాయా అపి పునరావృత్తేరసమ్భవాదితి భాష్యే ప్రతిపాదితం. న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తత ఇతి ద్విరుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయా హ్యాఙ్గాయాః పరిసమాప్త్యర్థా.

అత్ర శఙ్కరభాష్యమానన్దీయం చ నాస్తి.

౧౦ — (ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి) అధ్యయనజపహోమాద్యర్థో-యం మన్త్రః మదఙ్గాని వాగాదీని స్వస్వవ్యాపారక్షమాణి భవన్త్విత్యర్థః. (సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం) సర్వం బ్రహ్మప్రతిపాదికాముపనిషదం ప్రతి బ్రహ్మనిషేధనాస్తిక్యబుద్ధిం మా కార్షమిత్యర్థః (మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోత్) మాం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాత్. అనుగృహ్ణాత్విత్యర్థః. (అనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు) పరస్పరమనిరాకరణమస్త్విత్యర్థః. (తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు) ఆత్మజ్ఞాననిరతస్య యే ధర్మాశ్శమదమాదయ ఉపనిషత్సు ప్రసిద్ధాః- తే సర్వే మయి సన్త్విత్యర్థః. (తే మయి సన్తు తే మయి సన్త్వితి) ద్విరుక్తిరుపనిషత్సమాప్త్యర్థా.......... ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

ఇతి

శ్రీమత్తాతాచార్యచరణారవిన్దచఞ్చరీకస్య వాత్స్యానన్తార్యసేవాసమధిగతశారీరకమీమాంసాభాష్యహృదయస్య పరకాలమునికృపాలబ్ధపారమహంస్యస్య శ్రీరఙ్గరామానుజమునేః కృతిషు ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

